

Barcode : 4990010055113
Title - Shaktayanbyakaranam
Author - N. A.
Language - sanskrit
Pages - 982
Publication Year - 1917
Barcode EAN.UCC-13

Shaktyanbyakaranam

1917

S. Das.
Librarian

Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

ॐ नमः परमात्मने

कुरुता तात्रवेद विद्या
कुरुता १५

शाकटायनव्याकरणम्

चिन्तामण्यपराभिधानलघुवृत्तिसहितम् ।

अथ क्रियाद्वयः सर्वज्ञज्ञानज्योतिरनश्वरीम् ।
विश्वं प्रकाशयंश्चिन्तामणिश्चिन्तार्थसाधनः ॥ १ ॥
नमस्तमः प्रभावाभिभूतभूद्योतहेतवे ।
लोकोपकारिणे शब्दब्रह्मणे द्वादशात्मने ॥ २ ॥
स्वस्ति श्रीसकलज्ञानसाम्राज्यपदमाप्तवान् ।
महाश्रमणसङ्घाधिपतिर्यः शाकटायनः ॥ ३ ॥
सर्वशास्त्राम्बुधिं बुद्धिमन्दरेण प्रमथ्य यः ।
स यश्च त्रि समुद्रे विश्वं व्याकरणामृतम् ॥ ४ ॥
स्वल्पग्रन्थं सुखोपायं सम्पूर्णं यदुपक्रमम् ।
शब्दानुशासनं सार्वमहच्छासनवत्परम् ॥ ५ ॥
इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ।
संख्योक्तं संख्यातं यस्य शब्दानुशासने ॥ ६ ॥
तस्यातिमहतीं वृत्तिं संवृत्त्येयं ज्ञेयसी ।
सम्पूर्णलक्षणा वृत्तिर्वक्ष्यते यक्षवर्मणा ॥ ७ ॥
ग्रन्थविस्तरभोरुणा सुकुमारधियामयम् ।
सुश्रूषादिगुणान् कर्तुं शास्त्रसंग्रहणोद्यमः ॥ ८ ॥
शब्दानुशासनस्यान्वर्थायाश्चिन्तामणेरिदम् ।

वृत्तेर्यन्यप्रमाणं तु षट्सङ्गं निरूपितम् ॥ ८ ॥

इन्द्रचन्द्रादिभिः शब्दैर्यदुक्तं शब्दलक्षणम् ।

तदिहास्ति समरतं च यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥ १० ॥

गणधातुपाठयोर्गणधातूँल्लिङ्गानुशासनं लिङ्गगतम् ।

उणादिका मुणादौ शेषं नि.शेषमत्रवृत्तौ विद्यात् ॥ ११ ॥

बालावलाजनीऽप्यस्या वृत्तेरभ्यासवृत्तितः ।

समस्तं वाङ्मयं वेत्ति वर्षेणैकेन निश्चयात् ॥ १२ ॥

तत्र सूत्रस्यादावयं मङ्गलश्लोकः ।

नमः श्रीवर्द्धमानाय प्रबुद्धाशेषवस्तवे ।

येन शब्दार्थसम्बन्धाः सार्वेण सुनिरूपिताः ॥ १ ॥

शब्दार्थसम्बन्धाः वाचकवाच्ययोग्यताः । अथवा आगमप्रयोज-
नोपायोपेयभावोऽस्ति । येन सर्वसत्त्वहितेन तत्त्वतः प्रज्ञापितास्तस्मै
श्रीमते महावीराय साक्षात्कृतसकलद्रव्याय नमस्करोमीत्यर्थाहा-
रः । इति विद्वत्प्रशसनार्थमर्हद्देवतानमस्कारं परममङ्गलमारभ्य
भगवानाचार्यः शाकटायनः शब्दानुशासनं शास्त्रमिदं प्रारभते ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु तत्त्वार्थावगतिर्यतः ।

शब्दार्थज्ञानपूर्वेति वेद्यं व्याकरणं बुधैः ॥ २ ॥

अइउण् ॥ १ ॥ ऋक् ॥ २ ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐ-

औच ॥ ४ ॥ ह्यवरलज् ॥ ५ ॥ जमकणनम् ॥ ६ ॥

जवगदडश् ॥ ७ ॥ भभघढधष् ॥ ८ ॥ खफछठथट् ॥

९ ॥ चटतव् ॥ १० ॥ कपय् ॥ ११ ॥ कसचञ्चः = क-

=पर् ॥ १२ ॥ हल् ॥ १३ ॥

इति वर्णसमास्त्रायः क्रमानुबन्धोपादानः प्रत्याहारयन् शा-
स्त्रस्य लाघवार्थः । सामान्याश्रयणात् दीर्घप्लुतानुनासिकप्र-
हणम् ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतह्रलोऽप्येकद्विच्यर्धमात्रिकाः ।

नामिकामनुयातश्च वर्णः स्यादनुनासिकः ॥ ३ ॥

ऋ इत्यनेन लवर्णस्यापि ग्रहणं भवति । “दूरादामन्त्रस्य गुरुर्वै-
कीलवृत्” । इति लृग्रहणात् । तथा च “ऋत्यकः” इति लृकारोऽपि
सिद्धम् ॥ हकारस्य द्विरुपदेशोऽप्यशलादी च ग्रहणार्थः ॥ हकारादि-
ष्वकारादय उच्चारणार्थाः ॥

सात्मेतेत् ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

संज्ञासूत्रमेतत् । इत्या सहोच्चार्यमाणो वर्णः समुदायो वाऽत्मनः
प्रभृत्यातस्मादिता व्यवस्थितानां, रुडज्ञा भवत्यात्मना सह । अण् अक्
अच् हल् सुप् सुट् तिङ् मस् कण् ॥

सञ्ज्ञानियमनिषेधाधिकार-

नित्यापवादविधिपरिभाषाः ।

अतिदेशविकल्पाविति गतयः

शब्दानुशासने सूत्राणाम् ॥

उता खः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥

उकारेणैता सहोपादीयमानो वर्णः खस्य वर्गस्थात्मना सह
सञ्ज्ञा भवति ॥ कु चु टु तु पु ॥

तेयान् ॥ १ ॥ १ ॥ ३ ॥

तकारेणैता सहोपादीयमाना वर्णः इयान् यावन्मात्र उपात्तस्मा-
वन्मात्र एवासौ वेदितव्यः । अत् इत् उत् ऋत् ॥

भाव्योऽङ् ॥ १ ॥ १ ॥ ४ ॥

भाव्यो विधेयः प्रत्ययविकारागमरूपः अगकारको वर्ण इत्या-
नेव वेदितव्यः । भिक्षुः अस्मै अष्टाभिः लविता ॥ अगिति किम् ? ।
अमुम् । अमू ॥

अप्रयोगीत् ॥ १ ॥ १ ॥ ५ ॥

इहोपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दप्रयोगे न
दृश्यते स इत्सञ्ज्ञो भवति । एधि—एधते । अइच्छ—अण् । टुवेष्टु-
वेपथुः । डुकञ्—कृत्तिमम् ॥

स्वःस्थानास्यैक्ये ॥ १ ॥ १ ॥ ६ ॥

स्थानं कण्ठादि । आस्यं मुखम् । ओष्ठात् प्रभृति प्राक्काकलका-
त् । तत्र भवम् । स्पृष्टादिप्रयत्नपञ्चकमास्यम् ॥

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालु नासिकावर्णानाम् ।

स्थानान्यास्यं स्पृष्टेषत्स्पृष्टं विवृतसंवृतेषद् विवृतम् ॥ १ ॥

तयोरभेदेवर्णो वर्णस्य स्त्रो नाम वेदितव्यः । अकुहविमर्जनी
यजिह्वामूलीयाः कण्ठ्याः । कुजिह्वामूलीया विसर्जनीया उरस्याः ।
जिह्वामूलीयो जिह्वयः । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इएऐचुयशास्ता-
लव्याः । एऐ कण्ठयतालव्याविकेषाम् । उओऔपूपधानीया
ओष्ठ्याः । ओऔ कण्ठयोष्ठ्याविकेषाम् । वो दन्त्योष्ठयः । सृग्वस्थानमे-
केषाम् । ऋट्, रषा मूर्धन्याः । रेफो दन्तमूल एकेषाम् । लृतुलसा
दन्त्याः । नासिक्योऽनुस्वारः । कण्ठनासिक्य एकेषाम् । आस्यं
स्पृष्टं करणं अर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्णाम् ।
स्वराणां च । एओ विवृततरी । ताभ्यामैहौ । ताभ्यामवर्णः । ईष-
विवृतमूष्णाम् । सवृतसकारस्येति अ अ अ इत्याकारः । उदात्तो-

ऽनुदात्तः स्वरितश्चानुनासिको निरनुनासिकश्चेति षट् । परं दीर्घेर्भ्रंतावति द्वादशाऽवर्णभेदाः । परस्परस्य स्वे भवन्ति । एवमि वर्णादीनां त्वष्टादशभेदाः । लृवर्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्घास्तीति द्वादशभेदाः । एषां ऋत्वाभावाद् द्वादश भेदाः । यवतानामनुनासिकोऽननुनासिकश्चेति द्वौ भेदाः । वर्ग्याः पञ्च पञ्च रेफाश्च स्वे न सन्ति ॥

आसन्नः ॥ १ ॥ १ ॥ ७ ॥

इहाऽऽसन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणादिभिर्यथास्वमासन्न एव विधिरूपात्तो वेदितव्यः । तत्रस्थानेन—“दीर्घः ॥ १ । १ । ७७ ॥ लोकाग्रम् । मुनीन्द्रः । गुणेन—“तेऽनिट् चजः कुर्षिति—॥ ४ । १७१ ॥” पाकः, त्यागः । चकारस्याऽघोषस्याऽल्पप्राणस्य तादृश एव ककारो भवति । जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणेन—“दीर्घोऽस्यादसोमाद्गश्चाश्वाघिन्यषन्”—॥ १ । २ । ४४ ॥” अमुषे, अमूभ्या मात्रकस्य मात्रिकः द्विमात्रस्य द्विमात्रिकः । अर्थेन—“मानिस्त्र्येकार्थयोस्त्रन्यतोऽनू ॥ २ । २ । ४१ ॥” वातएड्ययुवतिः । दारदवृन्दारिका वतएड्यशब्दस्यापत्यार्थस्य तदर्थो वातएड्य भावः दारच्छब्दस्य दारदः ॥

सम्बन्धिनां सम्बन्धे । १ । १ । ८ ॥

सम्बन्धिशब्दानां यत्कार्यमुच्यते तत् सम्बन्धे सत्येव भवति नान्यत्र । “श्वशुरायः ॥ २ । ४ । ६४ ॥” श्वशुर्यः । संज्ञायान्तु श्वशुरादिष्वेव । श्वाशुरिः ॥

घट्टितिसंख्या । १ । १ । ९ ॥

घट्टितिप्रत्ययान्तं संख्यावद् भवति । एकाधिकासंख्या तत्कार्यं

प्रतिपद्यतइत्यर्थः । यावत्कः, यावद्धा, यावत्कृत्वः, यतिधा, यति-
कृत्वः ॥

बहुगणं भेदे । १ । १ । १० ॥

बहुगण इत्येतौशब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद्भवतः । भेदो नानात्व-
मेकत्वप्रतियोगि । बहुकः । बहुधा । बहुकृत्वः । गणकः । गणधा ।
गणकृत्वः । भेद इति किं ? वैपुल्ये संघेच मा भूत् ॥

कसमासेऽध्यर्धः । १ । १ । ११ ॥

अध्यर्धः शब्दः कप्रत्यये विधातव्ये समासे संख्यावद्भवति । अध्यर्ध-
कम् । अध्यर्धशूर्पम् । कीतिप्रत्ययस्य द्विगोः पञ्चक् ॥

अर्धपूर्वपदोऽडत् । १ । १ । १२ ॥

अर्धपूर्वपदाऽडत्प्रत्ययान्तः शब्दः कसमासयोः संख्यावद्भवति ।
डदिति “संख्यापूर्णेऽडित्यारभ्य आ “द्वित्रेस्तीयतः” तकारेणप्र-
त्याहारः । अर्धपञ्चमकम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥

पौत्रादिवृद्धम् । १ ॥ १ ॥ १३ ॥

परमप्रकृतेरप्रत्ययवतः यत्पौत्राद्यपत्यं तद्वृद्धसंज्ञं भवति । गर्गस्या-
पत्यं पौत्रादि गार्ग्यः । वात्स्यः । अनन्तरापत्यं गार्गिः । वात्सरित्येव
भवति ॥

प्रपौत्राद्यस्त्रीवंश्यज्यायोभ्रात्रोः सति युवा ॥ १ ॥ १ ॥ १४ ॥

प्रपौत्रः पौत्राद्यपत्यं परमप्रकृतेश्चतुर्थेः । वंशे भवो वंश्यः । पित्रा-
दिरात्मानः कारणम् । ज्यायान् भ्रातावयोधिकः एकपितृकः एक-
मातृको वा । परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवजितं वंश्ये सति जीवति
पुत्रादि, ज्यायसि च भ्रातरि कनीयान्भ्राता युवसंज्ञो भवति ।
गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमप्रकृतिर्गर्गस्तस्यानन्तरापत्यं गार्गि-

स्तदनन्तरापत्यं वृद्धो गार्ग्यः तृतीयः स्यात् । तुरीयो (तुर्थ्यो) गार्ग्यायणो युवा । प्रपौत्रादोतिकिं ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीतिकिं ? स्त्री गार्गी ॥

सत्सपिण्डेऽधिवयःस्थाने वा ॥ १ ॥ १ ॥ १५ ॥

ययोः पूर्वः मत्तमः पुरुषः एकस्तावन्योन्यसपिण्डौ । वयो—यौवनादि । स्थानं—पिता पुत्र इत्यादि । परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यंस्त्रीवर्जितं वयःस्थानाभ्याम् अप्यधिके सपिण्डे जीवति सति सज्जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । पितृव्ये पितृव्यस्य पितरि पितामहे पुत्रे वा वयोऽधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं जीवन् गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यः । वात्स्यायणो वा । सदित्यादीतिकिम् ? अन्यत्र गार्ग्यः । स्त्री गार्गी ॥

युववृद्धं कुत्सार्चं ॥ १ ॥ १ ॥ १६ ॥

युवा च वृद्धश्चापत्यं यथाक्रमं कुत्सायामर्चायां च विषये युवसंज्ञं वा भवति । गर्गस्यापत्यं युवा कुत्समितो वा गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा जाल्मः । गुरुमान्भूत्वा स्वतन्त्र उच्यते । अन्यत्र गार्ग्यायण एव गर्गस्यापत्यं वृद्धमर्चितं गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा । अन्यत्र गार्ग्य एव ॥

नाम दुः ॥ १ ॥ १ ॥ १७ ॥

यन्नामधेयं संबन्धवहाराय हठान्नियुज्यते देवदत्तादि तददुसंज्ञं वा भवति । देवदंत्तीयाः । देवदत्ताः ॥

त्यदादिः ॥ १ ॥ १ ॥ १८ ॥

त्यदादयः शब्दाः नित्यं दुसंज्ञा भवन्ति ॥ त्यदीयम् । तदीयम् । किमीयम् । तादायनिः । यादायनिः । त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

यस्याच्चादिरादैच् ॥ १ ॥ १ ॥ १६ ॥

यस्य शब्दस्याचामादेरच् आकारः ऐज्वा स दुःसंज्ञो भवति ।
आम्बगुप्तायनिः । सालगुलगुप्तायनिः । आम्बष्ठयः । ऐतिकायनीयः ।
सौवोर्यः । औपगत्रीयः ॥

देश एवैङ् छादौ ॥ १ ॥ १ ॥ २० ॥

देश एव वर्तमानस्य यस्य शब्दस्याचामादेरेङ् सच्चादौ प्रत्यये
विधातव्ये दुःसंज्ञो भवति । सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कोनगरिकी ।
स्कोनगरिका । सेपुरम् स्कोनगरं च बाह्योक्तप्रामौ । एवकारो
नियमार्थः तेन देशेऽन्यत्र च वर्तमानस्य न भवति । गोनर्दीयः ॥
छादावितिकिं ? फिजादौ न भवति ॥

प्राग्देशे ॥ १ ॥ १ ॥ २१ ॥

प्राग्देशे वर्तमानस्य यस्य शब्दस्याचामादेरेङ् सच्चादौ प्रत्यये
दुःसंज्ञो भवति । शरावती नाम नदी तदपेक्षप्रागुद्गम्यवस्था ।
एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । ऐकचक्रकः । नियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

क्रियार्थो धातुः ॥ १ ॥ १ ॥ २२ ॥

क्रिया प्रवृत्तिः पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा सा अर्थो अभिधेयं
यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो भवति । भू—भवति । एधि—एधते । गां
पाय—गापायति । पापच्य—पापच्यते । पुत्रकाम्य—पुत्रकाम्यति ।
शिष्टप्रयोगानुसारित्वाक्षक्षणाख्याऽऽणपयत्वादिनिवृत्तिः ॥

दाधाध्वब् ॥ १ ॥ १ ॥ २३ ॥

दारूपो धारूपश्च यो धातुः सोऽवकारानुबन्धो दुःसंज्ञो भवति ।
दारूपाश्चत्वारः धारूपी द्वौ । दाण्—प्रणिदाता । देङ्—प्रणिदयते ।
डुदाञ्—प्रणिददाति । दो—प्रणिदयति । धेट प्रणिधयति डुधाञ्—

प्रणिदधाति—अविति किं ? दाप्—दातं वहिः । दैव्—अवदातं
मुखम् ॥

प्रादिर्नाप्रत्यये ॥ १ । १ । २४ ॥

प्रादिः स्वराद्यन्तर्गणः स न धातुर्धातोरेवयवो न भवति । तं
ध्युदस्य ततः पर एव धातुसंज्ञो भवति । अप्रत्यये—नचेत्ततः परः
प्रत्ययो भवति । अभ्यमनायत । अभिमिमनायिषते । अभिमनाय्य ।
प्रासादीयत् । प्रासिसादीयिषति । प्रासादीय्य । अप्रत्यये इतिकिम् ?
औत्सुकायत । उत्सुकायिषते । उत्सुकायित्वा । असङ्ग्रामयत-
शूरः इत्यत्र सङ्ग्राम इत्येतावान् सुद्धार्थो धातुः । नाचसंपादिः ॥

तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्वत्यतिक्रमात्युपसर्गः प्राक्
च ॥ १ । १ । २५ ॥

तस्य धातोः सम्बन्धी तदर्थोद्योती(१) प्रा(२)दिरुपसर्गसंज्ञो भव-
ति । प्राक् च ततो धातोर्भवति । यो गतार्थाधिपरी इति यश्चाति-
क्रमविषये अति इति तानेतान्वर्जयित्वा । प्रलभ्यः । परिणमति । अ-
भिविधति । उपसर्गत्वे नमादिः । तस्येति किं ? वृद्धमभिसिच्यते ।
अगतेत्यादीति किम् ? अध्यागच्छति । आगच्छत्यधि । पर्यागच्छति ।
आगच्छति परि । अध्यागमनिकः । पर्यागमनिकः । उपरिभावस्य
सर्वतो भावस्य च प्रकरणादेः प्रतिपत्तौ गतार्थत्वम् । अप्रतिपत्तौ—
अध्यागच्छति । पर्यागच्छतीति प्राक्तमेव । अर्चास्वति—सुसिक्तं भव-
ता । अतिसुतं भवता । अत्र धात्वर्थः प्रशस्यते । अन्यत्र सुषिक्तं किं तवाचे-

(१) धात्वर्थनिरूपकः ।

(२) “ प्रपरापसमन्ववतिदुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः । उप
आडिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ॥

ति धात्वर्थः कुल्यते । अतिक्रमाति—अतिसिक्तमेव भवता । अतिसु-
त्वा । यदर्थः क्रिया तस्मिन् कार्ये निश्चयेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्र-
मः । अन्यत्र अतिशय्य । प्राक्चेत्यधिकारः प्रागव्ययसंज्ञायाः ॥

डाच्चञ्चूर्याद्यनुकरणं च ति ॥ १ । १ । २६ ॥

डाजन्तं चञ्चन्तमूरीइत्येवमाद्यनुकरणम् उपसर्गसंज्ञं च
धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । डाच्—पटपटाकृत्य । सपचा-
कृत्य । चिच्—शुक्लीकृत्य । पटीकृत्य । ऊर्यादि—ऊरीकृत्य । अनुकर-
णं—खाकृत्य । फट्कृत्य । उपसर्गः—प्रकृत्य । परिहृत्य । च्विडा-
स्साधर्म्यादूर्यादीनां कृभ्वस्तिभिरेव योगे तिसंज्ञा । ऊर्यादयो गण-
पाठे द्रष्टव्याः ॥

कारिकालमदोऽन्तस्सदसत्स्थित्यादिभूषानुपदेशा-
परिग्रहादरक्षेपे ॥ १ । १ । २७ ॥

स्थित्यादौ भूषानुपदेशापरिग्रहादरक्षेप इत्येतेषु चार्थेषु यथासं-
ख्यं कारिका अलम् अदस् अन्तर् सत् असत् इत्येते शब्दाः धातो-
स्तिसंज्ञा भवन्ति । स्थितिर्मर्यादावृत्तिर्वा । आदिशब्दाद्यत्रादि गृह्य-
ते । तत्र कारिकाकृत्य । भूषा मण्डनम् । तत्र अलंकृत्य । स्वयं परा
मर्शोऽनुपदेशः । तत्र अदःकृत्य । परिग्रहः स्वीकारः । तदभावे
अन्तर्हृत्य । आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः । तत्र सत्कृत्य । क्षेपः परिभवः ।
तत्र असत्कृत्य । स्थित्यादाविति किं ? कारिकां कृत्वा । कर्त्तृ-
मित्यर्थः । अलंकृत्वा । माकारीत्यर्थः । अदः कृत्वा गतः । अयं
परस्योपदेशः । अन्तर्हत्वा । मूशिकां श्येनो गतः परिगृह्ये-
त्यर्थः । सत्कृत्वा । विद्यमानमित्यर्थः । असत्कृत्वा । अविद्यमा-
नमित्यर्थः ॥

कणोमनः अङ्गोच्छेदे ॥ १ । १ । २८ ॥

कणे मनस् इत्येती शब्दौ अङ्गाया अभिलाषस्योच्छेदे धातो-
स्तिसंज्ञी भवतः । कणेङ्ङत् । मनोङ्ङत् । अङ्गामुच्छेद्येत्यर्थः अन्य-
तण्डुलस्य कणे हत्वा । मनो हत्वा गतः ॥

अस्तं पुरोऽव्ययम् ॥ १ । १ । २९ ॥

अस्तं पुरस् इत्येते अव्यये धातोस्तिसंज्ञे भवतः । अस्तङ्ङत् ।
पुरस्कृत्य । अस्तमिति नाशे वर्तते । अनव्यये—अस्तं कृत्वा चिस-
मित्यर्थः । पुरः कृत्वा । नगरीरित्यर्थः ॥

गत्यर्थवदोऽच्छः ॥ १ । १ । ३० ॥

अच्छेत्येतदव्ययमभिगन्धार्थे दृढार्थे च वर्तते । तत् गत्य-
र्थस्य वदेश्च धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । अच्छङ्ङत् । अच्छ-
व्रज्य । अच्छोद्य । अव्ययमिति किम् ? अच्छमुदकं गत्वा ॥

तिरोऽन्तर्धौ ॥ १ । १ । ३१ ॥

तिरस् इत्येतदन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानं धातोः सम्बन्धि
तिसंज्ञं भवति । तिरोभूय । तिरोधाय । अन्यत्र—तिरोभूत्वा
तिर्यग्भूत्वित्यर्थः ।

कृजो वा ॥ १ । १ । ३२ ॥

तिरस् इत्येतदन्तर्धौ वर्तमानं कृजो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं
भवति वा । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा । अन्यत्र तिरः कृत्वा ॥

मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे मध्ये पदे निवचने ॥ १ ।

१ । ३३ ॥

मनसि उरसि उपाजे अन्वाजे मध्ये पदे निवचने इत्ये-
तान्यव्ययानि कृजो धातोः संबन्धीनि तिसंज्ञानि वा भवन्ति ।

उरसि मनसि अमत्याधानविषये । अत्याधानमुपश्लेषः । आश्च-
र्यञ्च । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा ।
उपाजिकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजिकृत्य अन्वाजे कृत्वा । मध्येकृत्य
मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा ॥

स्वाम्येऽधिः ॥ १ । १ । ३४ ॥

अधिरित्ययमुपसर्गः स्वामिभावविषये कृष्णो धातोः सम्बन्धी
तिसंज्ञो भवति वा । देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्य देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्वा ।
स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्र अचीत्यधिकृत्य । प्रादिरुपसर्ग इति
वर्तते । तेनोपसर्गसंज्ञापि विकल्प्यत इति कृत्वाधीति प्राक्-
स्थाप्यनियमः ॥

साक्षादाद्यच्चि ॥ १ । १ । ३५ ॥

साक्षादित्यादि च शब्दरूपमच्चि—च्यर्थमद्वयन्तं कृजः सम्बन्धि-
तिसंज्ञं वा भवति । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा मिथ्याकृत्य ।
मिथ्याकृत्वा । अष्ठीतिकिम् ? लवणीकृत्य । उष्णीकृत्य ॥

नित्यं हस्तेपाणौ स्वीकृतौ ॥ १ । १ । ३६ ॥

हस्तेपाणावित्येतेऽप्यथे आत्मीयीकरणे कृजः सम्बन्धिनी
तिसंज्ञे नित्यं भवतः । हस्तेकृत्य । पाणीकृत्य । अन्यत्र—हस्ते कृत्वा
कार्षापणकृतः ॥

जीविकोपनिषदिवे ॥ १ । १ । ३७ ॥

जिविका उपनिषद् इत्येती शब्दौ इयर्थे गम्यमाने कृजः
सम्बन्धिनी तिसंज्ञी भवतः । जीविकामिवकृत्वा जीविकाकृत्य ।
जीविकाकरोति । उपनिषत्कृत्य उपनिषत्करोति । अन्यत्र जी-
विकां कृत्वा । उपनिषदं कृत्वा ॥

प्राध्वं बन्धे ॥ १ । १ । ३८ ॥

प्राध्वमित्येतन्नकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तदानुकूल्ये
बन्धहेतुके वर्तमानं कृजः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । प्राध्वंकृत्य ।
अन्यत्र—प्रगतमध्वानं प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

तस्वन्डामधणात्स्यांक्त्वान्तिसुङ्गस्वभास्वरादी-
न्यव्ययम् ॥ १ । १ । ३९ ॥

तस् वत् डाम् इत्येतदन्तानि धण् वर्जिततस्यन्तानि आम्
क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसंज्ञानि सुङ्गसंप्रतिरूपाणि
स्वरादीनि च शब्दरूपाण्यव्ययसंज्ञानि भवन्ति । तस्—“एकदिशि
तस् ॥ ३ । १ । १७९ ॥” पेलुमूलतो विद्योतते । वत्—मुनिवत्
वृत्तम् । डाम्—उच्चैस्तमाम् । अधणात्सि—रामतः । रावणतः ।
सर्वतः । सर्वत्र । बहुशः । तमीति “व्याश्रये तस् ॥ ३ । ४ । ४ ॥”
इत्यादिभ्याश्चकारिण्यकारेण प्रत्याहारः । अधणिति किं ? पथि द्वेधा-
नि । संशयत्रेधानि । आम्—दयाञ्चके । विदांकरोतु । क्त्वा—
कृत्वा । हत्वा । अम्—पूर्वं भोजम् । कन्यादर्शं वरयति । तुम्—
कर्तुम् हर्तुम् । ति—अधःकृत्य । अव्ययत्वा (१) न्नसिः । सुङ्गभम्—
रात्रौ । वेलायाम् । अस्ति । स्यात् । तस्वभम्—यथा । कुतः । तथा ।
कथम् । तसु इति त(२)स् प्रत्ययादारभ्या “कथमित्यसुः ॥ ३ । ४ ।
२६ ॥” इत्युकारेण प्रत्याहारः । स्वरादि—स्वस्तिष्ठति । स्वः पश्य-
ति । अन्तस्तिष्ठति । उपकरोति ॥

(१) “कृकामिकंसकुशाकर्णेकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥ १ । १ ।
१७५ ॥” इत्यनेन सूत्रेण ।

(२) “आव्यादिनैपुल्यासर्वादिर्कबहोः तस् ॥ ३ । ४ । १२ ॥”
इति सूत्रेण विहितः ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

तसादिग्रहणं किं ? एकः द्वौ बहवः । आपो वर्षाः । स्वरादयो
गणपाठे द्रष्टव्याः ॥

असख्यद्वन्द्वपतीडुत् ॥ १ । १ । ४० ॥

इकारान्तमुकारान्तं च शब्दरूपं घिसंज्ञं भवति । सखिशब्दं
द्वन्द्वावयवं च पतिशब्दं वर्जयित्वा । मुनिना । साधुना । मुनिसुतो ।
साधुगुप्तौ । असख्यद्वन्द्वपतीति किं ? सख्या । सख्ये । पत्न्या । पत्ये ।
अद्वन्द्वग्रहणं । किं ? पतिसुतो । पतिसखायौ । पतिसखिशब्दयोरयं
प्रतिषेधो न समुदायस्य तन्नेह भवत्येव अतिसखेरागच्छति । बहु-
पतेः स्व(१)म् ॥

प्रत्ययः कृतोऽषष्ठ्याः ॥ १ । १ । ४१ ॥

इह यः कृतो विहितः स प्रत्ययसंज्ञो वेदितव्यः । अषष्ठ्याः
षष्ठ्यन्तार्थः षष्ठी न चेत् स षष्ठ्यन्तार्थविहितो भवति । आगमो
विकारां वेत्यर्थः । डी—राज्ञी । सु औ जस्—वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षाः ॥

इजाद्यायात्तद्धितः ॥ १ । १ । ४२ ॥

“इज्युद्धे ॥ २ । १ । १३५ ॥” इत्यारभ्य “गुप्तौधूवन्निष्पन्न्यणे
रायः ॥ ४ । १ । ४२ ॥” इत्यायप्रत्ययात्प्राग् यत्प्रत्ययसंज्ञं तत्तद्धि-
तसंज्ञं भवति । केशा केशी । औपगवः ॥

ध्याद्यतिङ्कृत् ॥ १ । १ । ४३ ॥

(१) धनमित्यर्थः ।

घ्य(१)णा द प्रत्ययसंज्ञं तिङ् वजितं कृतसंज्ञं भवति । घन-
दात्यः । गोधाराव्रजति । अतिङिति किं ? प्रहिंस्ते ॥

परः ॥ १ । १ । ४४ ॥

यः प्रत्ययः सः प्रकृतेः पर एव भवति । वृत्तः । वृत्तो । वृत्ताः ॥

मिदचोऽन्यात् ॥ १ । १ । ४५ ॥

मकारानुबन्धको यस्य विधीयते तस्यादामन्यात्परो भवति ।
वन्दते । वनानि ॥

स्पर्धे ॥ १ । १ । ४६ ॥

द्वयोर्विधोरन्यत्र सावकाशयः स्तुन्यत्रलयः रेकत्रोपनिपातः स्पर्धः ।
तत्र यः सूत्रपाठे परः स विधिर्भवति । उतं—को हसति । को
भावति । लुक्—पक्ष करोति स सरति । उभयप्रातौ परत्वान्लुक्—
एष हसति स धावति ॥

परः स्यात्पूर्वपरयोर्नित्यं स्यात् परनित्ययोः ।

नित्यात्तथान्तरङ्गं स्यात् तथाप्यनवकाशकम् ॥ ६ ॥

षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः ॥ १ । १ । ४७ ॥

षष्ठ्यन्ताद्यस्य विधयमानो वधिस्तस्य याऽन्त्योऽल तस्य स्थानं
प्रसङ्गे भवतीति वेदितव्यः । “नपांऽचोऽलः ॥ १ । २ । १ ॥” ग्राम
णि कुलम् । सेनानि कुलम् ॥

तस्मादादेः ॥ १ । १ । ४८ ॥

तस्मात् षष्ठ्याः—पञ्चमीविशिष्टस्य षष्ठ्यन्तार्थस्य परस्य विधी

(१) “ध्वण् ॥ ४ । ३ । ६० ॥” इत्यनेन सूत्रेण यो विहितो
ध्वण् प्रत्ययः ॥

यमानो विधिस्तस्यादेरलः स्थाने भवति । “इयन्तरूपसर्गादीदपोऽनात् ॥ २ । २ । १३८ ॥” द्वोपम् । अन्तरीपम् ॥

शिदडिदल्(१) ॥ १ । १ । ४६ ॥

शिच्चाडिदल् चादेशः षष्ठ्यन्ताथस्य तस्यैव स्थाने भवति । नादेरन्तस्य वाऽलः । शित्—“जशसः शि ॥ १ । २ । १८ ॥” वनानि । धनानि । अडिदल्—“सामामः ॥ १ । २ । १७६ ॥” सर्वेषाम् । प्रिशेषाम् । डिदल्पर्युदासः किं ? जरायाः डस् ॥ १ । २ । ३७ ॥”—जरसा । जरसे “भोऽन्तः ॥ १ । ४ । ८८ ॥” इति यः स निर्दिश्यमानस्यादेशः ॥

स्थानीवानलाश्रये ॥ १ । १ । ५० ॥

यस्य स्थाने यो विधीयते सः स्थानी इतर आदेशः । स्थानीव भवत्यादेशः स्थानिकार्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनलाश्रये—नचेत्तत्कार्यं स्था(२)न्यलाश्रयं भवति । युवा । राजा । सुलोपेऽपि “न्यक् ॥ १ । २ । १२४ ॥” इति । दीर्घः पदत्वादि च । कस्मै । कस्मात् । किवत् । सर्वादित्वात्स्मयादि । अनलाश्रय इति किं ? सः । पन्थाः । अत्र स्थानिवद्भावाभावात् हलः परत्वलक्षणा सार्लुग्न भवति । आश्रयग्रहणं किं ? प्रदीव्य । प्रसीव्य । ‘वलादेः ॥ ४ । २ । १३४ ॥’ इतीड् न भवति ॥

(१) अत्र अल्पदेन अल्समुदायस्य ग्रहणम् । तेन “अनेकाल्स्वरूप आदेशः सर्वस्य स्थाने भवति । तत्र यदि शिदेकालपि चेत् भवति सर्वस्यादेशः । पुनर्यत्र डिदनेकालपि न भवति सर्वस्य स्थाने” इत्यर्थो निष्पद्यते ॥

(२) स्थानिरूपः स्थान्यवयवो वा योऽल् तन्मात्रवृत्तियो धर्मस्तद्धर्माश्रये कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवति ॥

परेऽचः प्राचोऽक्विदीर्घयद्व्यासदस्कुग्विधौ ॥ १ ।

१ । ५१ ॥

अजादेशः परनिमित्तकः । ततः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानि-
वद्भवति । क्विविधिं दीर्घस्य विधिं यकारस्य विधिं द्वित्वविधिम् ।
एतस्मादारभ्य “दोमोऽस्यादसोमाद्गुप्थापिन्यसन् ॥ १ । २ ।
४४ ॥” इत्यसदधिकाराद्यो विधिः “संयोगस्यादिस्कोर्लुक् ॥ १ ।
२ । ६१ ॥” इति सोर्लुग्वर्जितस्तं च वर्जयित्वा । कथयति । अव-
धीत् । अत्राल्लुगुपान्त्यविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति । पादिकः ।
अत्र पङ्कावे । क्विविध्यादिप्रतिषेधः किं ? देवयतेर्युः । लवमाचष्टे
लीः । पीः । अत्र णिलुगल्लुचौ क्विविधौ ऊचि न स्थानिवद्भवति ।
शामम् शामम् । अशामि । शंशामम् शंशामम् । अशंशामि । अत्र
णिन्यन्ताद्यङ् एत्यन्ताञ्चखमुञ्जौ च णिलुगल्लुचौ दीर्घविधौ ।
सौरो वलाका । ब्राह्मणकण्डूतिः । अत्राल्लुक् यविधौ यल्लुचि ।
ददध्यत्र । मदध्यत्र । अत्रयञ् धकारस्य द्वित्वविधौ । नय(१)नम् ।
लवनम् । वैयाकरणः । सौवख् । यानिसन्ति । तानिसन्ति । अभि-
षन्ति । विषन्ति । अपयन्ति । वियन्ति । अत्रैङ्यञ्अल्लुचोऽयादावा-
सद्विधौ । स्कुग्विधिप्रतिषेधः किं ? सुकुस्रयतेः—सुकूः । काष्ठं
तच्चयति—काष्ठतक् । अत्र संयोगस्यादिस्कोर्लुगिति लुचि स्थानि-
वद्भावात् “पदस्य । १ । २ । ६२ ॥” इति लुक् । काष्ठतडित्य-
ण्यन्ते अस्कुगिति प्रायिकोऽयं निषेधः । तेन मधुश्च्युतमाचक्षाणी
मधुगित्यत्र णिलोपस्यास्यानिवृत्त्यात् । “ङ्स्सट्स्वोऽश्वः । १ । १ ।
१४६ ॥” इति पर्युदाससामर्थ्यात् शकारस्यापि संयोगस्यादिस्कोर्लुग्
इति लुक् । षडिक इत्यषड्डीत्यतोजस् ॥

(१) “स्वविधौ स्थानिवद्भाव” इति पक्षमाश्रयेदं वचनम् ॥

शुचीगेनत् ॥ १ । १ । ५२ ॥

परस्य प्रत्ययस्य श्लुचि संजातायां श्लुग्भूतपरनिमित्तकं पूर्वकार्यम् । इक् एनदित्येतावदेव भवति । वेवेदि, शोशवीति जरीगृहीति एनत् पश्य, एनच्छितकः, “स्थानीवानलाश्रये ॥ १ । १ । ५० ॥” इति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तेनान्यानि तु भवन्ति । तद्, गर्गाः ॥

टिदादिः ॥ १ । १ । ५३ ॥

टिदास्य विधीयते स तस्यादिः प्रथमावयवो भवति । छुस्त-
ट्सोऽस्तः ॥ १ । १ । १४६ ॥ गुडलिट्भाये । वलादेरिट् वदिता
वदितुम् ॥

किदन्तः ॥ १ । १ । ५४ ॥

किदास्य विधीयते स तस्यान्तः—अवसानावयवो भवति । “नं-
शिजक् ॥ १ । १ । १४७ ॥” भवाञ्छूरः । “ह्रस्वस्य तक्पिति
कृति ॥ ४ । १ । ४२ ॥—” अग्निचित् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विशेषणम् ॥ १ । १ । ५५ ॥

विशेषणं विशेष्यस्य समुदायस्य—अन्तावयवो भवति । ‘नयोऽचो
ह्रस्वः ॥ १ । २ । १ ॥—’ कीलालपं ग्रामणि कुलम्, दृष्टव्यच्
जयः स्तवः तरः ॥

प्राक् पञ्चमी ॥ १ । १ । ५६ ॥

पञ्चम्यन्तार्थविशेषणमसमानाधिकरणं विशेष्यात् प्राक्—पूर्वं भ-
वति । “पदादाक्यस्य वल्लभी युग् विभक्तेः ॥ १ । २ । १८१ ॥—”
धर्मी वो वर्धताम् । धर्मी नो वर्धताम् । इह न भवति । युष्माकं
धर्मी वर्धताम् । अस्माकं धर्मी वर्धताम् ॥

नसप्तम्यध्यादिषु ॥ १ । १ । ५७ ॥

इह सप्तमीनिर्दिष्टं विशेषणं विशेष्यात् पूर्व न भवति घणा-
दिविधेरन्यत्र “एचोऽच्यवायात्र ॥ १ । १ ७१ ॥—” मुनये साधवे ।
अनेन परस्यायादिर्न भवति । अध्यादिष्विति किं ? आसि वत्स्या-
नेः कलिङ्गेषु इह मा भूत् ॥

तस्यादिः ॥ १ । १ । ५८ ॥

तस्य सप्तम्यर्थस्य विशेषणं तस्यादिरत्रयो वेदितव्यः । “ज-
राया ङसि वीन्द्रस्याचि ॥ १ । २ । ३७ ॥—” जरस । जरसाम् ।
इह न भवति जरासु । तप्यते तेन तस्येत्यनेन सप्तम्यमीत्यस्य
स्त्रीत्वं न परामृश्यते ॥

प्रत्ययन्यक्प्यत्प्रकृत्यादेः ॥ १ । १ । ५९ ॥

अदिति “गुरुपांसमस्यानार्धेऽपत्येऽणिजः षड् ॥ १ । ३ ।
२ ॥—” इत्यारभ्या “यूनस्तित् ॥ १ । ३ । ७६ ॥—” इत्यतस्तका-
रेण प्रत्याहारः । प्रत्ययो न्यगुपसर्जनं च अद्विशेषणं प्रकृत्यादेः
समुदायस्य वेदितव्यम् । नानाधिकस्य प्रत्ययः मातृभागीणः ।
खारपायणः । “सुह् पदम ॥ १ । १ । ६२ ॥—” इति पद-
संज्ञा जनस्य न भवति । तेन “अभिन्ने ॥ १ । २ । ५६ ॥—”
इति णः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । “षष्ठ्ययज्ञात् ॥ २ । १ ।
४३ ॥—” इति समासः । अधिकस्य समुदायस्य न भवति ।
वृहस्य राज्ञः पुरुषः । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति, सुपः कर्तुः काम्यः
४ । १ । १७ ॥—” अधिकावभवति महान्तं पुत्रमिच्छति । न्य-
स्यत् अतिकारीषगम्यावन्मुः अतिकौमुदगम्यावन्मुः । वधो षष्पेस्
न भवति । परपकारीषगम्यी वन्मुः । परमकौमुदगम्यी वन्मुः ॥

कृत्सतिकारकस्यपि ॥ १ । १ । ६०

कृत्प्रत्ययः सतिसंज्ञकस्यापि सकारकस्यापि सतिकारस्यापि प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं भवति । अपिशब्दात् केवलस्य । उदकेविशीर्णम् । अवतप्ते नकुस्थितम् । देवदत्तनखनिर्भिन्नम् । भस्म निष्ठुतम् । सांकाटिनं व्यावक्रांशी ॥

तिङ्ङावाक्यम् ॥ १ । १ । ६१ ॥

इह साक्षात् पारंपर्येण वा तिङन्तस्य विशेषणं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तेन तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाऽप्रयुज्यमानेन वा सह वाक्यसंज्ञं भवति ॥ धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । साधुर्वो रक्षतु । साधुर्नो रक्षतु । शालीनां ते ओदनं ददाति । शालीनां मे ओदनं ददाति । कुरु ग्रामं च गच्छ । लुनीहीर शक्तुं च पिब । देवदत्तेन वो दातव्यम् । देवदत्तेन नो दातव्यम् । साकाङ्क्षत्वेऽपि तिङन्तभेदे वाक्यभेदार्थं वचनम् । ओदनं पच, तव भविष्यति । पच । तव भविष्यति । भम भविष्यति । ओदनं तव भविष्यति । मम भविष्यति । अर्थात् प्रकरणाद्वागतावप्रयोगः ॥

सुङ् पदम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

सुङिति प्रथमैकवचनादारभ्यामहिङो ङकारेण प्रत्याहारः । सुङ्क्तं शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । धर्मः । कर्म । पचतः । अप चन् । ब्रूमहे वः ॥

नं क्ये ॥ १ । १ । ६३ ॥

नकारान्तं शब्दरूपं क्ये प्रत्यये परतः पदसंज्ञं भवति । क्य इति । क्यच्क्यङ् क्यध क्यङा विशेषकराननुवन्धानुत्सृज्य सामा-

न्येन ग्रहणम् । ^१राजीयति । ^२राजायते । ^३चर्मायते । ऊष्मा^४.
यते ॥ क्य इति किम् ? सामान्यः । ^५वेमन्यः ॥ सुष्ठित्येव मन्याः ॥

सिद्धल्यधातोः ॥ १ । १ । ६४ ॥

सिति बलादौ च प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं भवत्यधातोः
न^१चेत्तम प्रत्ययो धातोर्विहितो भवति ॥ सिति-भवदीयः^२ ।
ऊयर्णायुः ॥ बलि-पयोभ्याम् । पयःसु । राजता । वाक्त्वम् ॥
अधातोरिति किम् ? यज्वा । वचिन् ॥

न वृत्यन्तः ॥ १ । १ । ६५ ॥

परार्थाभिधानं वृत्तिः । तद्वाची शठदः समुदायः समा-
सादिस्तस्यान्तः शठदः पदसंज्ञो न भवति ॥ परमगिरी । परमदिवी ।
श्वलिहो । गोदुहो । बहुदण्डिनौ ॥ अन्तग्रहणं किम् ? राजवाक् ॥

स्तं मत्वर्थे ॥ १ । १ । ६६ ॥

मकारान्तं तकारान्तं च शठदरूपं मत्वर्थीये परे पदसंज्ञं
न भवति ॥ सुशस्वी । यशस्वान् । विदुष्मान् । मरुत्त्वान् ॥

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥ १ । १ । ६७ ॥

मनुम्, नभम्, अङ्गिरम्, इत्येतानि वति प्रत्यये परे पद-
संज्ञानि न भवन्ति ॥ मनुरिव मनुष्यत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् ॥

विरामेऽगिदनाङ्चाद्यण्वानुनासिकः ॥ १ । १ । ६८ ॥

(टि०) १ “क्यञ्चामाध्ययात् ॥ ४ । १ । १८” इत्यनेन राजन् शब्दादि-
च्छायां क्यच् ॥ २ तस्मादेव “क्यङ् ॥ ४ । १ । २२” इति सूत्रेण आचर्यर्थे
क्यङ्प्रत्ययः ॥ ३ चर्मन् शब्दात् क्यर्थे “निद्रादिढाउभ्यो धर्मिणि क्यप् ॥ ४ ।
१ । २७ ॥” इति क्यप् ॥ ४ ऊष्मन् शब्दात् उष्मनार्थे “वाष्पोष्मणेनादु-
ष्मि ॥ ४ । १ । ३६” इत्यनेन क्यङ्विहितः ॥ ५ इत्यत्र प्रत्ययान्तरात्पद-
संज्ञाऽभावात् नकारलोपो न भवति ॥ ६ पदत्वात्-“जलोजश् ॥ १ । २ ।
७५ ।” इत्यनेन दकारः ॥

विरतिर्विरामः । विरामे वर्तमानस्याणो गिदनाङ्घ्रादि-
वर्जितस्य तदासन्नोऽनुनासिकादेशो वा भवति ॥ सामँ, साम ।
खढाँ, खढा । दधिँ, दधि । मधुँ, मधु ॥ विराम इति किम् ? दधि
करोति ॥ अगिदनाङ्घ्रादीति किम् ? मुनी । साधू । किमु ॥
अनाङ्ग्रहणं किम् ? पाटलीपुत्रादाँ ॥

चर्जशः ॥ १ । १ । ६८ ॥

विरामे वर्तमानस्य जशः स्थाने तदासन्नश्चरादेशो वा
भवति ॥ त्रिष्टुप्, त्रिष्टुब् । वाक्, वाग् । षट्, षड् । तत्, तद् ॥
विराम इति किम् ? वागत्र ।

न ॥ १ । १ । ७० ॥

इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यते तद्विरामे वर्तमानस्य न भवतीत्यधि-
कृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः ॥ ते आहुः । भवान् लुनाति ॥

एचोऽच्ययवायाव् ॥ १ । १ । ७१ ॥

एचः स्थाने अचि परे अय्, अव्, आय्, आव् इत्येते
क्रमेणादेशा भवन्ति ॥ नयनम् । लवनम् । रायौ । नायौ ॥

यजेवादिकः ॥ १ । १ । ७२ ॥

एचः स्थानेऽवर्णात्परो य इगादिष्टस्य स्थानेऽचि परे
यजेवादेशो भवति नान्यः ॥ अगमाः अग्निभूताः यत्रा-
गच्छ । अगमाः पटाः यत्रागच्छ । एवकारो दीर्घबाधनार्थः ।
अन्यथाहि पूर्वोऽपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति
स्वस्यैव बाधः स्यात् ॥

अस्वे ॥ १ । १ । ७३ ॥

इकः स्थानेऽस्वे अचि परतस्तदासन्नो यजादेशो भवति

दीर्घापवादः । दध्यशान । मध्वपनय । पित्रर्थः । लाकृतिः । दधत्सु-
तकाय दीयतामित्याह ॥ अस्व इति किम् ? दधीदम् । मधूच्छ्रः ॥
इको यडिभठ्यैवधानमित्येके । तेषामिक इति पञ्चमी-दधियत्र ।
मधुवत्र । तिरियङ् । भूवादयः ॥

ह्रस्वो वाऽपदे ॥ १ । १ । ७४ ॥

इकः स्थानेऽस्वे अचि परे ह्रस्वादेशो वा भवति । यञो-
ऽपवादः । नचेताखिगचावेकत्र पदे भवतः ॥ नदि एषा, नद्ये षा ।
दधि अत्र, दध्यत्र । मधु अत्र, मध्वत्र । अति एति, अत्येति ।
अनु एति, अन्वेति । ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः पर्जन्यवस्त्रक्षणप्रवृत्तेः ॥
अपद इति किम् ? नद्यौ । वध्वौ । नद्युदकम् । वध्वाननम् ॥

ऋत्यकः ॥ १ । १ । ७५ ॥

अकः स्थाने ऋति-ऋकारे लृकारे चाचि परे ह्रस्वो वा
भवति ॥ मह ऋषिः, महर्षिः । धूलि ऋतः, धूल्युतः । वधु
ऋणम्, वध्वृणम् । कर्तृ ऋश्यः कर्तृश्यः । लृति-कन्या लृकारः,
कन्यलृकारः । एष लृकारः, एवलृकारः ॥ तकारः किम् ? कन्या
ऋकारः-कन्यर्कारः ॥

ऋश्चोस्साचः ॥ १ । १ । ७६ ॥

वः-ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चाकः स्थाने ऋति-ऋकारे लृकारे
चाचि परे परेणाचा सहितस्य ऋर् इत्यच्ममुदायो ठयञून-
समुदायो वर्णान्तरं वा द्वेषत्स्पृष्टकरणमादेशो वा भवति ॥ ऋति-
पितृर्षभः, पितृऋषभः, पितृषभः । लृति-पितृलृकारः, पितृ-
लृकारः, पितृकारः । लृवर्णस्य-पितृलृत्तकइत्याह, पितृलृत्त-
कइत्याह, पितृतकइत्याह । लृति लृवर्णस्य-पितृलृत्तकइत्याह,
पितृलृत्तकइत्याह, पितृतकइत्याह । ऋवर्णलृवर्णयोरेकत्व-
प्रतिष्ठानात् लृ इत्यादेशे ऋकिडादिदर्शनात्तत्त्वम् । चकारे ।

वेत्यनुकर्षणार्थः तेनोत्तरत्र नानुवर्तते । साच इत्यधिकारः
'पदान्तेऽत्येङ्' १ । १ । ९४ ॥ इति यावत् ।

दीर्घः ॥ १ । १ । ७७ ॥

अकः स्थानेऽचि परे परेणाचा सहितस्य तदानक्षो नित्यं
दीर्घादेशो भवति ॥ दण्डायम् । सागता । सुनीन्द्रः । नदीयस् ।
मधूदकम् । वधूदरम् । पितृषभः । पितृकारः । पितृतकः । लृव-
र्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्घा नास्तीति लृवर्णस्य ऋकार एव
दीर्घः ॥

शस्यक् ॥ १ । १ । ७८ ॥

अकः शस्यचि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यमक्
दीर्घो भवति ॥ ताः । शालाः । बुद्धीः । नदीः । धेनूः । वधूः ।
मातुः पश्य ॥

नन्तः पुंसः ॥ १ । १ । ७९ ॥

अकः पुल्लिङ्गसम्बन्धिनि शस्यचि परे परेणाचा सहितस्य
यथासंख्यमक् दीर्घो नकारान्तादेशो भवति ॥ जिनान् । मुनीन् ।
साधून् । पितृन् । सप्रेयसीन् ॥

द्रुलुच्यणाः ॥ १ । १ । ८० ॥

ढकारस्य रेफस्य च लुचि पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ॥
लीढम् । गूढम् । पुनारात्रौ । अग्नीरथेन । पटूराजा । द्रुलुक्मा-
हचर्यादिह न भवति—एष करोति । स ददाति ॥

सहिवहोऽस्यौः ॥ १ । १ । ८१ ॥

सहिवहोरवर्णस्य द्रुलुच्योकारो भवति ॥ सोढा । वोढा ।
सोढुम् । वोढुम् । अस्येत्यधिकारः “तथानिणेऽत्येङ् १ । १ । ९३ ॥” इति यावत् ॥

द्वयेडर् ॥ १ । १ । ८२ ॥

“अस्य साचः” इति वर्तते । अवर्णस्थाने इकि परे परे-
णाचा सहितस्य यथासंख्यमेडर् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥
देवेन्द्रः । मालेयम् । गन्धोदकम् । मालोढा । परमर्षिः । महर्षिः ।
तल्लकारः । सल्लकारः ॥

एजूच्यैच् ॥ १ । १ । ८३ ॥

अवर्णस्य स्थाने एच्यूनादेशे च परे साचस्तदामञ्ज ऐजा-
देशो भवति ॥ तवैषा । खट्वैषा । मवैन्द्री खट्वैन्द्री ॥ तवौ-
दनः । खट्वौदनः । तवौपगवः । खट्वौपगवः ॥ ऊचि-धीतः ।
धीतवान् ।

प्रस्योढोढ्यू हैषैष्ये ॥ १ । १ । ८४ ॥

प्रशठदस्य यदवर्णं तस्य स्थाने ऊढ, ऊढि, ऊह, एष, एष्य,
इत्येतेषु साच आसन्न ऐजादेशो भवति ॥ प्रौढः । प्रौढिः । प्रौहः ।
प्रेषः । प्रेष्यः ॥

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥ १ । १ । ८५ ॥

स्वैर, स्वैरिन्, अक्षौहिणी, इत्येतेष्ववर्णस्य साच ऐजादेशो
भवति ॥ स्वस्य ईरः-स्वैरः । स्वयमोरितुं शीलमस्येति-स्वैरी ।
अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति-अक्षौहिणी सेना ॥

ओमाङि परः ॥ १ । १ । ८६ ॥

अवर्णस्य स्थाने ओंशठदे आङादेशे च परे साचः परो-
ऽजादेशो भवति ॥ तवोंकारः । कोमित्यवोचत् ॥ आङि-आ
अश्यात् अश्यात्-अद्य अश्यात् अद्यश्यात् । खट्वा अश्यात्-
खट्वाश्यात् । आ इहि एहि-उप एहि-उपेहि । आ ऊढा-ओढा
अद्य ओढा-अद्योढा । खट्वाढा ॥

एवेऽनियोगे ॥ १ । १ । ८७ ॥

अवर्णस्य एवशठदे साचः परेऽजादेशो भवति न चेत्स शठदो नियोगविषयेऽवधारणे वर्तते ॥ नियोगः—इदमेव कर्तव्यमिति ॥ इहेव दृश्यते । अद्येव तिष्ठति । तत्वारुयानमेतत् ॥ अनियोग इति किम् ? इहेव भव माध्यगाः । अत्रैव त्वं तिष्ठेति नियुज्यते ॥

वौष्ठौतौ समासे ॥ १ । १ । ८८ ॥

अवर्णस्यौष्ठशठदे ओतुशठदे च परे साचः परेऽजादेशो भवति वा तौ चेन्निति निमित्तिनावेकत्र समासे भवतः ॥ विम्बोष्ठी, विम्बौष्ठी । स्थूलोतुः, स्थूलौतुः ॥ समास इति किम् ? राजपुत्रीष्ठं पश्य । देवदत्तौतुं विजृम्भितं पश्य ॥

आर्तृतीयाया ऋते ॥ १ । १ । ८९ ॥

तृतीयान्तसम्बन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋतशठदे परे साच आरादेशो भवति समासे ॥ सुखार्तः । दुःखार्तः ॥ “ऋत्यारूपसर्गस्य । १ । १ । ८९ ॥” इति पुनरावचनात् ह्रस्वो न वाध्यते^१—सुख ऋतः । दुःख ऋतः ॥ तृतीयाया ऋत इति किम् ? परमर्तः ॥ समास इति किम् ? सुखेनर्तः ॥

प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यर्णम् ॥ १ । १ । ९० ॥

प्र, दश, ऋण, वसन, कम्बल, वत्सतर, इत्येतेषामवर्णस्य ऋणशठदे परे साच आर् भवति समासे ॥ प्रगतम् ऋणं प्रार्णम्, दशानामृणं दशार्णम् । दश ऋणानि यस्याः सा दशार्णा नदी । दशार्णो जनपदः । ऋणाऽवयवं ऋणम् ऋणार्णम् । ऋणस्य ऋणम् ऋणार्णम् । वसनमेव ऋणं वसनार्णम् । एवं

कम्बलाणम् . वत्सतराणम् । ह्रस्वो न बाध्यत इति—प्रज्ञा-
नित्यादि भवति ॥

कृत्यारूपसर्गस्य ॥ १ । १ । ८१ ॥

उपसर्गस्य यद्वर्णं तस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे साच
भार् भवति ॥ सर्वापवादः । प्राप्नोति । उपाप्नोति । प्राच्छति ।
उपाच्छति । पुनरारग्रहणं ह्रस्वबाधनार्थम् ॥

सुपि वा ॥ १ । १ । ८२ ॥

उपसर्गस्य यद्वर्णं तस्य स्थाने सुपि-सुबन्ताद्ययवे ऋका-
रादौ धातौ परे साच भार् भवति वा ॥ पक्षे यथाप्राप्तम् ।
उपार्षभीयति, उपर्षभीयति, उपऋषभीयति । उपाल्का-
रीयति, उपल्कारीयति, उपलृकारीयति ॥

तथानिषेध्येङ्येङ् ॥ १ । १ । ८३ ॥

उपसर्गस्य यद्वर्णं तस्य स्थाने इण् गतौ एधि वृद्धावि-
त्येताभ्यामन्यस्मिन्नङादौ धातौ परे साच एङादेशो भवति
तथा—सुठधातौ तु वा ॥ प्रेलयति । प्रेषयति । उपोखति ।
प्रोरखति ॥ सुठधातौ—उपेलकीयति, उपैलकीयति । उपोदनी-
यति । उपौदनीयति ॥ अनिषेधीति किम् ? उपैति । प्रैधते ॥

पदान्तेऽत्येङः ॥ १ । १ । ८४ ॥

पदान्ते य एङ् तस्याकारे परे साच एङ् भवति ॥ तेऽत्र ।
पटोऽत्र ॥ पदान्त इति किम् ? मयनम् । लयनम् ॥ तकारः
किम् ? तयाहुः । पटवास्वः ॥

गोरोद्धा ॥ १ । १ । ८५ ॥

साच इति निवृत्तम् ॥ गोशठदस्य यः पदान्त एङ् तस्या-
कारे परे ओकारो वा भवति ॥ ओरोद्धवनं प्रकृतिभावार्थम् ॥
गो अग्रम्, गवाग्रम्, गोऽग्रम् ॥ हेचित्रगोऽग्रमित्यत्र गोशठदस्य

लाक्षणिकत्वान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य ॥

अथोऽच्यनक्षे ॥ १ । १ । ८६ ॥

गोशठदस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङोऽचि परे अथ इत्यादेशो वा भवति । न चेतसोऽच अक्षशठदस्यः ॥ गवाग्रम्, गोऽग्रम्, गोअग्रम् । गवेश्वरः, गवीश्वरः ॥ पदान्त इति किम् ? गवि ॥ अनक्ष इति किम् ? गोअक्षम्, गोऽक्षम् ॥

इन्द्रे ॥ १ । १ । ८७ ॥

गोशठदस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङ इन्द्रशठदस्येऽचि परे अथ इत्यादेशो भवति ॥ गवेन्द्रः ॥

वातायनेऽक्षे ॥ १ । १ । ८८ ।

गोशठदस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङोऽक्षशठदस्येऽचि परे वातायने वाच्ये अथ इत्यादेशो भवति ॥ गवाक्षः । वातायनमित्यर्थः ॥ अन्यत्र गोऽक्षम्, गो अक्षम् ॥

न प्लुतस्यानितौ ॥ १ । १ । ८९ ॥

प्लुतस्यानितौवचि परे यत्प्राप्नोति तन्न भवति । देवदत्ताः अत्रान्वसि । जिनदत्ताः इदमानय ॥ अनिताविति किम् ? सुश्लोकाः इति-सुश्लोकेति ।

गितः ॥ १ । १ । ९०० ॥

गानुबन्धन्याचि परे तन्निमित्तं यत्प्राप्नोति तन्न भवति ॥ मुनी इमी । साधू एतौ । पचते अत्र । पचावहे अत्र आवाम् ॥

चादेरचोऽनाङः ॥ १ । १ । ९०१ ॥

चादिरसत्त्ववाची । आङ्वर्जितो योऽच् तस्याचि परे तन्निमित्तं न भवति । 'अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ।

१ अ इ उ इत्यादय एकाचकाश्चठदाः भर्त्सनेऽर्थे विद्यन्ते ।

आ एवं नु मन्यसे । आ एव किल तत् ॥ अनाङ् इति किम् ? आ
ईषदुष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात् ओद-
कान्तात् प्रियमनुव्रजेत् । आ आर्येभ्यः आर्येभ्योऽस्य यशो गतम् ॥

ईषदर्धे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं छितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरद्वित् ॥ १ ॥

श्रोतः ॥ १ । १ । १०२ ॥

चादेरोकारान्तरस्याचि परे यत्प्राप्नोति तन्न भवति ॥ अहो
इदम् । उताहो^१ एवम् । अथो अस्मै । नो इन्द्रियम् ॥

सौ वेत्तौ ॥ १ । १ । १०३ ॥

^२सुनिमित्तो य ओकारस्तस्य इति शब्दे परे यत्प्राप्नोति
तन्न भवति वा ॥ पटो इति, पटविति ॥ साविति किम् ?
^३गवित्याह ॥

ऊँ चीजः ॥ १ । १ । १०४ ॥

^४उजित्येतस्य इति शब्दे परे 'ऊँ' इत्ययं दीर्घोऽनुनासिक
आदेशो भवति वा । अशब्दाद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्न वा भवति ।
एवं त्रैरूप्यं भवति ॥ ऊँ इति, (४) उ इति । विति ॥

मयोऽचि वोऽसन् ॥ १ । १ । १०५ ॥

मयिति प्रत्याहारः । मय उत्तरस्य उजः स्थानेऽचि परे
वकारो वा भवति । स च असन् अभूतवत् ॥ कुङ्कुमास्ते, कुङ्कु-

१ अहो आहो हो उताहो च नो अहो अथो इमे ।

भो प्रयुक्ताश्च ओदन्ता अष्टावित्यागमे स्मृताः ॥१॥

२ सम्बोधनसम्बन्धी ।

३ अनुकरणे निर्विभक्तिकत्वमत्र ।

४ अत्र “चादेरचोऽनाङ् ॥ १ । १ । १०१ ॥” इति विकल्प्यते
न तु परत्वात् । “अस्वे ॥ १ । १ । ७३ ॥”

आस्ते । किम्बुष्णम्, किम् उष्णम् । तद्वस्य मतम्, तदु अस्य मतम् । किम्बिति, किम् इति, किम् इति, किम्बिति ॥ “अस्वे” १ । १ । १३ ॥ इति यञ् । असत्त्वात् द्वित्वमनुस्वारानुनासिका-
भावाश्च भवन्ति ॥

हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः ॥ १ । १ । १०६ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थानेऽनुनासिके परे स्थानिनः
स्वोऽनुनासिकादेशो भवति वा ॥ वाङ्मधुरा, वाग्मधुरा । षण-
याः, षड्मयाः । सन्नयनम्, तदुनयनम् । ककुम्भण्डनम्, ककु-
ब्मण्डनम् । हलमात्रम्, हल्मात्रम् । त्वङ् इति, त्वगूँ इति । अ-
सन्नित्येव--त्वङ् इत्यादौ ॥ “ह्रस्वान्ङमः पदान्ते ॥ १ । १ । १२३ ॥
इति द्वित्वादिर्न भवति ॥

प्रत्यये ॥ १ । १ । १०७ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य हलस्थानेऽनुनासिकादौ प्रत्यये परे
स्थानिनः स्वोऽनुनासिकादेशो नित्यं भवति ॥ वाङ्मयम् ।
षण्णाम् ॥ पदान्त इति किम् ? यज्ञः । स्वप्नः । यज्ञः ।

रीस्योः ॥ १ । १ । १०८ ॥

पदान्ते वर्तमाने रेफे सकारे च ईकारानुबन्धे परे यः
पूर्वस्तस्य स्थाने स्वोऽनुनासिकादेशो भवति ॥ नूँ पाति ।
काँस्काम् । भवाँशुछादयति ॥

झां जय्यपदान्ते ॥ १ । १ । १०९ ॥

सकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानानां जयि परे तन्निमि-
तः स्वोऽनुनासिकादेशो भवति ॥ मस्य-गन्ता । गन्तुम् । नस्य-
शङ्किता । शङ्कितुम् । बहुवचनं नस्य णत्वबाधनार्थम्-विस्त्रम्भः ।
लुपन्ति ॥ अपदान्त इति किम् ? भवान्परमः ॥ जयीति किम् ?
कयन्ति ॥

शस्यनुस्वारः ॥ १ । १ । ११० ॥

. सकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानानां स्थाने गलि परे-
ऽनुस्वारो भवति ॥ मस्य—पुंसि । गंस्यते ॥ नस्य—दंशः ।
यशांसि ॥

मम्मो हलि तौ ॥ १ । १ । १११ ॥

पदान्त इति वर्तते 'मम्' ग्रहणात् । समागमस्य पदान्ते
वर्तमानस्य च सकारस्य स्थाने हलि परे तौ-निमित्तस्वो-
ऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पठ्यायेण भवतः ॥ चङ्कम्यते, चङ्ग-
म्यते । अभ्रल्लिहो वायुः, अभ्रंलिहो वायुः ॥ मस्य-त्वं करोषि,
त्वङ्करोषि । संयन्ता, संयन्ता ॥ पदान्त इति किम् ? गम्यते ।
रम्यते ॥

हि लठयस्मि ॥ १ । १ । ११२ ॥

. पदान्ते वर्तमानस्य सकारस्य स्थाने ल व य स न इत्येत-
द्वर्णपरे हकारे परे तेषां स्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पठ्यायेण
भवतः ॥ किन्ल्लायते, किंल्लायते । किंल्लुह्यते, किंल्लुह्यते ।
क्रियँल्लयः, क्रिँल्लयः । किंल्ललयति, किंल्ललयति । किंल्लुषे, किंल्लुषे ॥

सम्राट् ॥ १ । १ । ११३ ॥

समित्यस्य राजतौ क्तिबन्ते परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते ॥
सम्राट् । सम्राज्ञौ । पञ्चमः शान्तिः ॥

खय् खयश्शरि वा ॥ १ । १ । ११४ ॥

'पदान्ते' इति निवृत्तम् । खयः शरि परे खयादेशो भवति
वा ॥ तच्छेते, तच्छेते । वत्सः, वत्सः । अप्सराः, अप्सराः ॥

शरोऽनु द्वे ॥ १ । १ । ११५ ॥

शरः परस्य खयः स्थाने अनु-यदन्यत्प्राप्नोति तस्मिन्कृते
पश्चाद् द्वे रूपे भवतो वा ॥ कश्च्छादयति, कश्छादयति । त्वं-

वस्वमसि, त्वं खमसि । स्तथाली, स्थाली ॥ अन्वित्युक्तत्वादस-
न्निति निवृत्तम् । द्वित्वे प्राप्नुवच्चत्वादि भवति ॥ पुनः • खयः
परस्य शरः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥ तच्छेते, तच्छेते ।
वत्सः, वत्सः ॥

यजो मयः ॥ १ । १ । ११६ ॥

यजः परस्य मयः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥ वृक्षवृक्षोति,
वृक्षवृक्षोति । वल्मीकम्, वल्मीकम् । अन्वित्येव - प्रोणुर्णुनाव ।
कृषिर्जजयिषति ॥ पुनः • मयः परस्य यजः स्थाने द्वे रूपे भवतो
वा ॥ दध्यत्र, दध्यत्र । मध्यत्र, मध्यत्र । त्र्यत्र, त्र्यत्र ॥

अचो होऽहचः ॥ १ । १ । ११७ ॥

अचः परो यो हकारो रेफश्च ताभ्यां परस्याहच - हका
राद्रेफादचश्चान्यस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा, ब्रह्मा
ब्रह्मा । सठ्वः, सर्वः । दीर्घः, दीर्घः ॥ अहच इति किम् ? बृहम् ।
अहम् । दहः ॥

अदीर्घात् ॥ १ । १ । ११८ ॥

अदीर्घादचः परस्याहचः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥ दध्यत्र
दध्यत्र ॥ पथ्यदनम्, पथ्यदनम् । त्वक्, त्वक् । त्वग्, त्वग् ।
गोऽत्रातः, गोऽत्रातः । अन्वित्यधिकारात् कुत्वा-
दौ कृते द्वित्वम् ॥ अदीर्घादेकहलीत्यमुक्ता “न संयोगे ॥ १ । १
११९ ॥ अचि ॥ १ । १ । १२२ ॥ ” इति योगद्वयारम्भाद्विशामेऽप्य-
यमादेशः ॥ अहच इति किम् ? सत्यम् । वयः । तितलः ॥
अदीर्घादिति किम् ? सूत्रम् । पात्रम् । वाक् ॥

न संयोगे ॥ १ । १ । १२८ ॥

हलोऽनन्तरास्सयोगः । संयोगे परेऽहचः स्थाने द्वे रूपे न

भवतः ॥ इन्द्रः । चन्द्रः । कृत्स्नम् । मत्स्ना ॥

• पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे ॥ १ । १ । १२० ॥

पुत्रशठदस्यादिन्शठदे णादिन्शठदे च परे आक्रोशे
विषये द्वे रूपे न भवतः ॥ पुत्रादिनी त्वमसि पापे । पुत्रपुत्रा-
दिनी भव ॥ अन्यत्र पुत्रादिनी शिशुमारी ॥

अचि ॥ १ । १ । १२१ ॥

अदीर्घात्परस्याह्वः स्थानेऽचि परे द्वे रूपे न भवतः ॥
दधि । मधु ॥

शरः ॥ १ । १ । १२२ ॥

शरोऽचि परे द्वे रूपे न भवतः ॥ दर्शनम् । वर्षः । तर्षः ॥

ह्रस्वान्डमः पदान्ते ॥ १ । १ । १२३ ॥

ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य डमःस्थानेऽचि परे
द्वे रूपे भवतः ॥ ऋङ्ङास्ते । सुगणिह । कषन्निह ॥ “असिहु”
अहिङ्ङमन्तरङ्गे” इति जो न भवति ॥

दीर्घाञ्चो वा ॥ १ । १ । १२४ ॥

पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घात्परस्य लकारस्य द्वे रूपे भवतो वा ॥
कन्याच्छत्रम्. कन्यालुत्रम् ॥

प्लुतात् ॥ १ । १ । १२५ ॥

पदान्ते वर्तमानाद् दीर्घस्थानिकात्प्लुतात्परस्य लकारस्य
द्वे रूपे भवतो वा ॥ आगच्छ इन्द्रभूतेऽच्छत्रमानय, आगच्छ इन्द्र-
भूतेऽलुत्रमानय ॥ दीर्घादिति किम्? आगच्छ भो देवदत्त-
श्च्छत्रमानय ।

अजाङ्माङः ॥ १ । १ । १२६ ॥

अचः आङो माङश्चाठययादुत्तरस्य लकारस्य द्वे रूपे नि-
त्यं भवतः ॥ इच्छति । म्लेच्छति । आच्छिनत्ति । नाच्छिदत् ॥
अन्विषत्येव—प्रश्नः । प्रष्टा ॥

डाजभाजोऽतो लुगितौ ॥ १ । १ । १२७ ॥

डाजभाजः अनेकाचोऽठयक्तानुकरणास्य यः अत्शब्दस्तस्य इतिशब्दे लुग्-लोपो भवति ॥ छमत् इति-छमिनि ॥ पटिति । 'अत्' इति वचनमात्मवर्चलुग् ॥ "अमिहुं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति लुचि जस्त्यं न भवति । "चकदिति तडिभापि कृतम्" इति दकारान्तं द्रष्टव्यम् ॥ डाजभाज इति किम् ? छत् इति-छदिति । जगत् इति-जगदिति ॥

न द्वुक्तेः ॥ १ । १ । १२८ ॥

द्वे उक्ती यस्य तस्य डाजभाजो यो अत्शब्दस्तस्य इती परे लुग् भवति ॥ पटत् पटदिति धीप्सायां द्वुक्तिः । पटत् पटिति समुदायानुकरणम् ॥

नः ॥ १ । १ । १२९ ॥

द्वुक्तेर्डाजभाजोऽतो यस्तकारस्तस्य इती परे लुग् भवति ॥ पटत्पटेति करोति । घटत्घटेति करोति ॥

डाक्यादौ ॥ १ । १ । १३० ॥

द्वुक्तेरादौ पूर्वस्यामुक्तावतो यस्तकारस्तस्य डानि परे नित्यं लुग् भवति ॥ पटपटाकरोति । दमदमाकरोति ॥

द्वो द्वि ॥ १ । १ । १३१ ॥

ढकारस्य रेफस्य च यथासंख्यं ढकारे रेफे च परे लुग् भवति ॥ लीढम् । गूढम् । अग्नीरथेन । अन्नारौति ॥

हलो यमि यमो वा ॥ १ । १ । १३२ ॥

हलः परस्य यमो यथासंख्यं यमि परे लुग् भवति वा ॥ आदित्यः, आदित्यः । केषाञ्चित् "यमाम्" इति पाठः । तेषां वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्तीत्युदाहरणमिदम्-बभ्यते, बभ्यते ॥

जरि जरः स्वे वा ॥ १ । १ । १३३ ॥

• हलः परस्य जरः स्वे जरि परे लुग्भवन्ति वा ॥ भिन्तः, भिन्तः । भिन्ताम्, भिन्ताम् ॥ स्व इति किम् ? तद्धा ॥

उदस्स्थास्तम्भः ॥ १ । १ । १३४ ॥

उदःपरस्य स्थास्तम्भोर्धात्वोरवयवस्य जरो जरि परे नित्यं लुग् भवन्ति ॥ उत्थाता । उत्थानुम् ॥ उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्थाना उत्तम्भितेति त्रिसंयोगः । “अदीर्घात् ॥ १ । १ । ११८ ॥” इति द्वित्वेन भवन्ति ॥ ‘स्कन्धेरुत्कन्धकरोः’ इति पृषोदगादिषु द्रष्टव्यः ॥

चर् ॥ १ । १ । १३५ ॥

जरःस्थाने जरि परे नित्यं चरादेशो भवन्ति ॥ देवच्छत्रम् । गुहनिट् तरति । जत्त्यते । जटस्यते ॥ “जषि जश् ॥” १ । १ । १३६ ॥ इति वचनात् खरि चत्वंम् ॥

जषि जश् ॥ १ । १ । १३६ ॥

जरःस्थाने जषि परे जश् भवन्ति ॥ चरोऽपवादः । लठधा । लठधुम् । दोग्धा । बोद्धा । षड्भिः । विद्युद्भद्रा ॥

श्चौ श्चू स्त्वोः ॥ १ । १ । १३७ ॥

सकारस्य शकारे चवर्गे चोपश्लिष्टस्य स्थाने शकारादेशो भवति तथा तवर्गस्य चवर्गः ॥ आप्तश्शोभते । तपश्चरति । यश उल्लभम् । श्रूयोतति । भृज्जति ॥ तवर्गस्य—तच्छेते । तश्चेते । भवाश्चेते । तश्चरति । तच्छादयति । तज्जयति । तज्जकापयति । भवाज्जकारेण । राज्ञा । यज्ञः ॥ समवचने यथासख्य शैलीयः । माचार्यस्य । “न शात् ॥ १ । १ । १३८ ॥” टोः पदान्तः ॥ १ । १ । १४० ॥” इति निषेधात्परि “तोःषि ॥ १ । १ । १४१ ॥” इति निषेधात्पूर्वं च श्चुत्वष्टुत्वे ॥

ष्ठौ षट् ॥ १ । १ । १३८ ॥

सकारस्य षकारे टवर्गचोपश्लिष्टस्य षकारो भवति. तव-
र्गस्य टवर्गः कठषण्डे । कष्टीकते । कष्टकारेण तवर्गस्य—पेष्टा ।
पेष्टुम् । नष्टीकते । तट्टकारेण । तड्डीनम् । तड्डीकते । तण्ण-
कारेण । भवाण्डीनः । अट्टते । अड्डति ॥

न शात् ॥ १ । १ । १३९ ॥

शकारात्परस्य षचुत्वं न भवति ॥ अश्नाति । क्षिश्नाति ॥

टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः ॥ १ । १ । १४० ॥

पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गादुत्तरस्य षटुत्वं न भवति नाम्नग-
रीनः निशठदान् वर्जयित्वा ॥ मधुलिट् सीदति । षट्त्तयम् ।
षणनयाः ॥ अनाम्नगरीनवतेरिति किम्? षण्णाम् । षण्णगरी ।
षण्णवतिः ॥ पदान्त इति किम्? ईदृष्टे । “पदान्ते” इत्यधिकार-
आपादपरिसमाप्तेः ॥

तोःषि ॥ १ । १ । १४१ ॥

तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य षकारे परे तुत्वं न भवति ॥
अग्निचित् षष्ठिकः । महान् षण्डः ॥

लि लः ॥ १ । १ । १४२ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने लकारे परे लकारा-
देशो भवति ॥ तल्लुनाति । भवाल्लिखति ॥

जशो हो भ्रष्टा ॥ १ । १ । १४३ ॥

पदान्ते वर्तमानाज्जशः परस्य हकारस्य स्थाने यथा-
संख्यं ऋषादेशो भवति वा ॥ अज्जलौ, अज्जलौ । त्रिष्टु-
ब्भुतम्, त्रिष्टुब्भुतम् । वाग्धमति, वाग्धमति । षड्ढलानि,
षड्ढलानि । तद्धितम्, तद्धितम् ॥

शश्छोऽमि ॥ १ । १ । १४४ ॥

• पदान्ते वर्तमानाज्जश चत्तरस्य शकारस्यामि परे छकारो भवति वा ॥ तच्छोभते, तच्छोभते । त्रिष्टुब्धूयते, त्रिष्टुब्धूयते ॥

ङ्णो गक्ङक् शरि ॥ १ । १ । १४५ ॥

पदान्ते वर्तमानयोर्ङकारणकारयोश्शरि परे यथासंख्यं गक्ङक् इत्येतावगमौ भवतो वा ॥ क्रुङ्क्छेते, क्रुङ्क्छेते । सुगण्ट्छेते, सुगण्ट्छेते ॥

डुस्तड् सोऽश्चः ॥ १ । १ । १४६ ॥

पदान्ते वर्तमानाडुकारान्नकाराश्च परस्य सकारस्य तडा-
गमो वा भवति अश्चः—श्चसंयोगस्यावयवश्चेत्सकारो न
भवति ॥ मधुलिट्मीदति, मधुलिट्मीदति भवान्तसंसदि, भवा-
न्संसदि ॥ अश्च इति किम् ? । पट् श्रुत्यातन्ति भवान्श्रुत्यातति ॥

नश्श जक् ॥ १ । १ । १४७ ॥

• पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य शकारे परे जगागमो वा
भवति अश्चः—श्चसंयोगस्य तु शकारे न भवति ॥ भवाङ्छेते,
भवाङ्छेते, भवाङ्छेते । कुर्वङ्छेते, कुर्वङ्छेते, कुर्वङ्छेते ॥

नूनः पि री रक् ॥ १ । १ । १४८ ॥

नूनित्येतस्य नकारस्य पदान्ते पदान्तस्थस्य पकारे परे
'री' इतीकारानुबन्ध आदेशो रक्चागमः पर्यायेण भवतो वा ॥
नूँ = पाहि, नूँ = पाहि, नूँपाहि ॥

कांस्कान् सी सक् ॥ १ । १ । १४९ ॥

कानित्येतस्य शसन्तस्य द्विवचने कृते पूर्वस्य 'सी' इतीका-
रानुबन्ध आदेशः सक्चागमः पर्यायेण निपात्यते ॥ कांस्कान्,
कांस्कान् ॥ रीस्योरीकारी "रीस्योः ॥ १ । १ । १५० ॥" इति विशे-
षणार्थः ॥

छठ्यम्यप्रशानः ॥ १ । १ । १५० ॥

प्रशान्वर्जितस्य यो नकारस्तस्य पदान्तस्याम्परे छवि
परतः सीरादेशः सुक्वागमः पर्यायेण भवतः ॥ भवाँश्छादयति,
भवाँश्छादयति । भवाँस्तरति, भवाँस्तरति । छवीति किम् ? ।
भवान्फलति । असीति किम् ? । भवान्तसरुक् । अप्रशानिति
किम् ? । प्रशाञ्चरति ॥

पुमः खयि ॥ १ । १ । १५१ ॥

पुनित्येतस्य पदान्तस्याम्परे खयि परतः सीसकौ भवतः ॥
पुँस्खातम्, पुंस्खातम् । पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः । पुँश्चली,
पुंश्चली ॥

समस्कृसि ग्लुक् च ॥ १ । १ । १५२ ॥

स्कृमि-ससट्कस्य कजोऽवयवे सकारे परे समित्येतस्य
सीसकौ ग्लुक् च भवति ॥ सँस्कृता, संस्कृता, संस्कृता ।
सँस्कृर्तुम् संस्कृर्तुम्, संस्कृर्तुम् । गित्त्वमुत्तरार्थम् ॥

ठयोऽध्याघोभोभगोः ॥ १ । १ । १५३ ॥

अवर्णान्तादघोभोभगो इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्तस्य वकारस्य
यकारस्य चापि परे ग्लुग् भवति । वृक्ष हसति । वृक्षवृक्षमाचक्षाणो
वृक्षव् । देवा यन्ति । अघो हसति । भो ददाति । भगो देहि ॥
पदान्त इति किम् ? । गठयम् । भठयम् । जठयम् । भो ठयोम ॥

अच्यरूपष्टश्च ॥ १ । १ । १५४ ॥

अवर्णादघोभोभगोभ्यश्च परयोः पदान्तयोः ठयोरपि परे
ग्लुगरूपष्टः अव्यक्तश्रुतिश्चामन्त्रो भवति । पट उ, पटवँ । तउ,
तयुँ । तस्मै उ, तस्मायुँ । अघो उ, अघोयुँ । अघो अत्र, अघोयँत्र,
भो अत्र, भोयँत्र । भगो अत्र, भगोयँत्र ॥ ग्लुचि, “गितः ॥ १।१।१००॥”
इति सन्धिप्रतिषेधः ॥

वानुज्यात् ॥ १ । १ । १५५ ॥

अवर्णात्परस्य पदान्ते ठयः सञ्वर्जितेऽचि परे ग्लुग-
स्पष्टश्चादेशौ वा भवतः ॥ पक्षे-तादवस्थ्यम् ॥ पट इह, पट-
विह, पटविह । देवा आसते, देवायाँसते, देवायासते ॥ पदान्त
इति किम् ? । नयनम् । लवनम् ॥

रेर्यः ॥ १ । १ । १५६ ॥

अवर्णादघोभोभगो इत्येतेभ्यश्च परस्य रेरिकारानुव-
न्धस्य स्थानेऽचि परे यकारो भवति ॥ क आस्ते, कयास्ते ।
देवा हसन्ति । देवायासते । अघोयत्र । अघो हसति । भोयत्र ।
भो हसति । भगोयास्ते । भगो दयते ॥ रेरिति किम् ? । अन्तर्धयते ॥

अतोऽद्भुष्युः ॥ १ । १ । १५७ ॥

अकारात्परस्य रेस्थाने अकारे हवि च परे उकारादेशो
भवति ॥ यत्वापवादः । अवणोऽस्मि । धर्मो जयति ॥ तकारः
किम् ? । देवायत्र । सुस्त्रोताऽ अन्वसि । सुश्रुताऽ देहि । सर्वज्ञः
आस्ते ॥ रेरिति किम् ? । अन्तरस्मि । मातरस्मि ॥

हल्यनञ्समासे लुक्तस्सात् ॥ १ । १ । १५८ ॥

सकारस्थानिकात्सकारात्परस्य रेर्हलि परे लुग् भवति न
चेत् सकारो नञ्समासे भवति ॥ एष करोति । स ददाति परमेष
करोति । परमस ददाति ॥ हलीति किम् ? । एषोऽस्मि । सोऽस्मि
अनञ्समास इति किम् ? । अनेषो गच्छति । असो गच्छति ॥

तदः पादपूरणे ॥ १ । १ । १५९ ॥

तदादेशात्सकारादुत्तरस्येरचि परेऽनञ्समासे लुग् भवति
पादपूरणे विषये लोपे चेत्पादः पूर्यते ॥ सैष दाशरथी रामः । सैष
राजा युधिष्ठिरः ॥ पादपूरण इति किम् ? । स एष भरती राजा
यो न्याये पथि वर्तते ॥

रोऽहोऽप्यसुब्रूपरात्रिरथन्तरे ॥ १ । १ । १६० ॥

अह्नित्यस्य रेरषि परे रेफादेशो भवति न सुब्रूपरात्रि-
रथन्तरेषु ॥ अहरेति । अहर्द्दाति ॥ असुब्रूपरात्रिरथन्तर इति
किम् ? । अहोभ्याम् ॥ अहोभिः । दीर्घाहोऽयम् । अहोरूपं
गतम् । अहोरात्रिरागता । अहोरथन्तरम् ॥

विसर्जनीयस्य ॥ १ । १ । १६१ ॥

विसर्जनीयस्यापि परे रेफो भवति ॥ मुनिरस्मि, साधु-
रस्मि । सजूर्द्ध्यते । पतिर्द्ध्यते ॥ विसर्जनीयस्येत्यधिकार आपा-
दपरिसमाप्तेः ॥

वार्हर्पत्यादिषु ॥ १ । १ । १६२ ॥

अहर्पतीत्येवमादिषु शब्देषु विसर्जनीयस्थाने रेफो वा
भवति ॥ अहर्पतिः, अहर्पतिः । गीर्पतिः, गीर्पतिः ।
धूर्पति, धूर्पतिः । प्रचेता राजन्, प्रचेतो राजन् ॥ वारेफादत्र
रेरुत्वबाधया पक्षे विसर्जनीयः ॥

सश्छव्यशरि ॥ १ । १ । १६३ ॥

विसर्जनीयस्य स्थानेऽशर्परे छवि परतःसकारो भवति ॥
कश्छादयति । कस्तरति । अन्तस्तुदति । मातष्टकारेण ॥
अशरीति किम् ? । असेः त्सरुक् ॥

शरि वा ॥ १ । १ । १६४ ॥

विसर्जनीयस्याशर्परे शरि परे सकारो वा भवति ॥
कश्शोभते, कःशोभते । मातष्यण्डे, मातःषण्डे । अन्तस्सिक्तम्,
अन्तःसिक्तम् ॥

लुक् खयि परे ॥ १ । १ । १६५ ॥

विसर्जनीयस्य खयि परे शरि परतो लुग् वा भवति ॥
अन्तस्खलति, अन्तः खलति, अन्तस्खलति । चक्षुस्पन्दते,

चक्षुः रूपन्दते, चक्षुस्वरूपन्दते ॥

कुपौ-क-पम् ॥ १ । १ । १६६ ॥

विमर्जनीयस्य कवर्गीये पवर्गीये चाऽशर्परे खयि परे-क-प इति जिह्वामूलीयोपधनानीयौ यथासंख्यमादेशौ वा भवतः ॥

क-करोति, कः करोति । क-खनति, कः खनति । अन्त-पचति, अन्तः पचति । अन्त-फलति, अन्तःफलति ॥ अशर्पर इति किम् ? । वासः क्षीमम् ॥ अद्भिः पसातम् ॥ खयीति किम् ? । अन्तर्गच्छति । अन्तर्भाषते ॥

तिरस्तेस्सिः ॥ १ । १ । १६७ ॥

तिमंज्ञकस्य तिरश्शठस्य सम्बन्धिना विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरिकारानुबन्ध आदेशो वा भवति ॥ तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । तिरस्करोति, तिरः-करोति ॥ तेरिति किम् ? तिरः कृत्वा ॥

नमस्पुरसः ॥ १ । १ । १६८ ॥

नमस्पुरम् इत्येतयोस्ति संज्ञयोस्सम्बन्धिना विसर्जनीयस्य कुपावशर्परे खयि परे नित्यं सिर् भवति ॥ नमस्कृत्य । नमस्करोति । पुरस्कृत्य । पुरस्करोति ॥ तेरिति किम् ? । नमः कृत्वा । पुरः कृत्वा । योगविभागो नित्यार्थः ॥

चतुर्निर्दुर्बहिरावि-प्रादुसाम् ॥ १ । १ । १६९ ॥

चतुर्, निर्, दुर्, बहिस्, आविस्, प्रादुस् इत्येतेषां विसर्जनीयस्य कुपावशर्परे खयि परे सिर् भवति ॥ चतुष्कण्टकम् । चतुष्पात्रम् । निष्करोति । निष्पचति । दुष्करोति । दुष्पचति । बहिष्करोति । बहिष्पचति । आविष्करोति । आविष्पचति । प्रादुष्करोति । प्रादुष्पचति । निष्कुलः । दुष्पुरुषः ॥

सुचो वा ॥ १ । १ । १७० ॥

सुप्प्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कुपावशर्परे
खयि परे सिर् वा भवति ॥ द्विष्करोति, द्विष्करोति । त्रिष्ख-
नति, त्रिष्खनति । चतुष्पचति, चतुष्पचति ॥

इसुसोऽपेक्षायाम् ॥ १ । १ । १७१ ॥

इसुसुप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कुपावश-
र्परे खयि परे सिर् भवति वा स्थानिनिमित्तो पदे चेत्परस्परपे-
क्षायां भवतः ॥ सट्पिर्षङ्करोति, सट्पिर्षङ्करोति ॥ सट्पिर्षङ्गिपचति,
सट्पिर्षङ्गिपचति ॥ धनुष्खण्डयति, धनुष्खण्डयति । धनुष्फलति,
धनुष्फलति । परमसट्पिर्षङ्करोति, परमसट्पिर्षङ्करोति । परमध-
नुष्खण्डयति, परमधनुष्खण्डयति । इसा साहचर्यादुसोऽत्रा-
तिङो ग्रहणादिह न भवति—चक्रुःकुलानि । भिन्दुःपापानि ॥
अपेक्षायामिति किम् ? । तिष्ठतु सट्पिर्षः पिब त्वमुदकम् । तिष्ठतु
धनुष्खण्डय काष्ठम् ॥

नाक्रियैकार्थे ॥ १ । १ । १७२ ॥

इसुसुप्रत्ययान्तस्य विसर्जनीयस्य स्थाने कुपावशर्परे
खपि परे क्रियापदवर्जितसमानाधिकरणपदस्य परे स्थानिनि-
मित्तपदयोरपेक्षायां सिर् भवति ॥ सट्पिर्षः कारकम् । यजुः
पीतकम् ॥ क्रियाप्रतिषेधः किम् ? । सट्पिर्षङ्गिपचते, सट्पिर्षः
क्रियते ॥ एकार्थे इति किम् ? । सट्पिर्षङ्कुम्भे, सट्पिर्षःकुम्भे ॥

समासेऽसमस्तस्य ॥ १ । १ । १७३ ॥

पूर्वशासमस्तस्य इसुसुप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्ज-
नीयस्य स्थाने कुपावशर्परे खयि परे सिर् भवति ते चेत्स्था-
निनिमित्तपदे एकत्र समासे भवतः ॥ सट्पिर्षङ्कुण्डम् । सट्पिर्षङ्गपा-
नम् । धनुष्खण्डम् । धनुष्फलम् ॥ समास इति किम् ? । तिष्ठतु
सट्पिर्षः पिब त्वमुदकम् ॥ असमस्तस्येति किम् ? । परमसट्पिर्षङ्क-

कुण्डम् । इन्द्रधनुःखण्डम् ॥

पदेऽधश्चिरसः ॥ १ । १ । १७४ ॥

पूर्वेणाकृतसमासयोरधश्चिरसित्येतयोर्विसर्जनीयस्य पद-
शब्दे परे समासे चिर भवति ॥ अधःपदम् । शिरःपदम् ॥
समास इति किम् ? । अधःपदम् । शिरःपदम् ॥ असमस्तस्येति
किम् ? । परमशिरःपदम् ॥

कृकमिकंसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥१॥१७५॥

अनव्ययस्य पूर्वेणासमस्तस्य सम्बन्धिनोऽकारात्परस्य वि-
सर्जनीयस्य स्थाने हुक्ञ्, कम्भ, कंस, कुशा, कर्णी, कुम्भ, पात्र,
इत्येतेषु परतः समासे चिर भवति ॥ अयस्कृत् । अयस्कारः । यश-
स्कारः । यशस्कामः । पयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कृशा ।
अयस्कणी । पयस्कृम्भः । पयस्पात्रम् । पयस्पात्री । प्रातिपदि-
कग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति ॥ अनव्ययस्येति किम् ।
स्वः कारः ॥ समास इति किम् ? । अयः करोति ॥ असमस्तस्येति
किम् ? । परमयशःकामः ॥ “शीलिकामिति” णविधौ कामि-
ग्रहणादत्राण्यन्तग्रहणम् । तेन स्त्रियाम् पयस्कामीति भवति ॥

प्रत्यये ॥ १ । १ । १७६ ॥

अनव्ययस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कुपावशर्परे खयि
प्रत्ययस्य परे चिर भवति ॥ काम्यकल्पकपाशाः प्रत्ययास्तान्
कथयः प्रयोजयन्ति ॥ यशस्काम्यति । यशस्करम् । गीष्कल्पम् ।
यशस्कल्पम् । सुदुष्पाशा ॥

न रहः काम्ये ॥ १ । १ । १७७ ॥

रेफान्तस्याहश्च विसर्जनीयस्य काम्यप्रत्यये चिर न भ-
वति ॥ दुःकाम्यति । अहः काम्यति ॥

ह्रस्वात्सुपस्ति ॥ १ । १ । १७८ ॥

ह्रस्वात्परस्य विसर्जनीयस्य सुबन्तार्द्धिहिते तकारादौ प्र-
त्यये परे सिर् भवति ॥ तरतमतस्तयत्वतल्लत्याः प्रत्ययास्तान्
कवयः प्रयोजयन्ति ॥ सप्तिर्पष्टरम् । सप्तिर्पष्टमम् । सप्तिर्पष्टः ।
चतुष्टयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टा । निष्ठत्यः ॥

निसोऽनासेवायां तपे ॥ १ । १ । १७८ ॥

निसः सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य तकारादौ तपतौ परतः
सिर् भवति अनासेवायामर्थे ॥ अनासेवा पुनः पुनः करणम् ।
निष्ठपति स्वर्णम् । निष्ठप्राः अरातयः ॥ अनासेवायामिति
किम् ? । निस्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः ॥ तीति किम् ? ।
निरतपत् ॥ शठिनर्देशादिह न भवति—निस्तातप्तिः ॥

श्लोकः—स्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यच्चैकाज्ग्रहणं किञ्चित् पञ्चैतानि न यद्ग्रलुचि ॥ १ ॥

कस्कादिषु ॥ १ । १ । १८० ॥

कस्क इत्येवं प्रकारेषु शब्देषु विसर्जनीयस्य स्थाने 'कुपा-
वशर्परे खयि परे सिरादेशो भवति ॥ कस्कः । कौत्सकुतः ।
सप्तिर्पष्टकुण्डिका ॥ सप्तिर्पष्टकुण्डिकादीनामिह गणपाठः । तेन
परमसप्तिर्पष्टकुण्डिकेत्यादि सिद्धम् । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।
तेन भास्कर इत्यादि सिद्धम् ॥

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादः ।

नपोऽचो ह्रस्वः ॥ १ । २ । १ ॥

इयमयमिदमिति शठदठयवस्थाहेतुरुपदेशगम्यः प्रातिप-
दिकार्यधर्मो लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि ॥ नपः—नपुंसकार्यदा-
यिनोऽजन्तस्य शठदठपस्य ह्रस्वादेशो भवति ॥ क्षीरपम् ।
ग्रामणि । नतभ्रु । अतिहि । अतिरि । अतिद्यु । अतिनु । कुलम् ॥
नप इति किम् ? । क्षीरपाः । ग्रामणीः । स्त्री पुमान् वा ॥

पञ्चतोऽनेकतरस्याऽन्यादेर्दक् स्वमोः ॥१।२।२॥

नपुंसकाभिधायिनां सर्वाद्यन्तर्वर्तिनां पञ्चानामन्यादीनां
तत्सम्बन्धिनोः सु अमित्येतयोः परतः दगागमो भवत्येकतर-
शठदं वर्जयित्वा ॥ अन्यत्तिष्ठति । अन्यत् पश्य । हे अन्यत् । अन्य
तरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् ॥ अनेकतरस्येति किम् ? । एक-
तरं तिष्ठति । एकतरं पश्य ॥ नप इति किम् ? । अन्यः पुरुषः
अन्या स्त्री ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियान्यम्,
अत्यन्यम् कुलम् । इह तु भवति—परमान्यत् तिष्ठति । परमा-
न्यत् पश्य ॥

अलुगवा ॥ १ । २ । ३ ॥

“न हान्लुक् ॥ १ । २ । १२९ ॥ इति यो लुचोऽभावः
प्रतिषेध उक्तः स नपुंसकस्य वा भवति ॥ हे चर्म । हे चर्मन् । हे
दण्डि । हे दण्डिन् । कुलम् ॥

अतोऽम् ॥ १ । २ । ४ ॥

अकारान्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्वमोरमित्यादेशो
भवति ॥ अलुचोऽपवादः ॥ धनं तिष्ठति । धनं पश्य ॥ अम्बि-
धानं दुसर्थम्—अतिजरसं कुलं तिष्ठति । अतिजरसं कुलं पश्य ।

अलुक् ॥ १ । २ । ५ ॥

नपः सम्बन्धिनोः स्वमोऽलुक् भवति ॥ दधि तिष्ठति

दधि पश्य । मधु । कर्तृ । यत् । तत् । कुलम् ॥

जरसो वा ॥ १ । २ । ६ ॥

जरसन्तस्य नपः स्वसोः श्लुग् भवति वा ॥ अतिजरः ।
अतिजरसम् कुलम् ॥

इको लुग् ॥ १ । २ । ७ ॥

इगन्तस्य नपः स्रुवन्धिनीः स्वसोः श्लुक् वा भवति ॥
लुग्वद् भवतीत्यर्थः ॥ हे वारे । हे वारि । हे त्रपो । हे त्रपु ।
हे कर्तः । हे कर्तृ । प्रियतिष्ठ कुलम्, प्रियन्नि कुलम् ॥ श्लुचो
लुग् वचनमनः सर्वलोपार्थम् ॥

पुमाँश्चान्यतोऽच्यापि ॥ १ । २ । ८ ॥

यदिगन्तं शठदरूपमन्यतो विशेष्यवशात्पुंसकार्यं वर्तते
तदर्थोऽजादावापि-टादौ सुपि परे पुंवद् वा भवति ॥ नमूह्रस्वौ
न भवत इत्यर्थः ॥ ग्रामण्या कुलेन । ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये ।
ग्रामणिने । ग्रामण्यः, ग्रामणिनः । ग्रामण्यः, ग्रामणिनः । ग्रा-
मण्योः । ग्रामणिनोः । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनाम् । ग्रामण्याम् ।
ग्रामणिनि । ग्रामण्योः । ग्रामणिनोः । एवं कर्त्रा । कर्तृणा । कर्त्रे ।
कर्तृणे । शुचये । शुचिने । मृदवे । मृदुने । शुचेः । शुचिनः । मृदोः
मृदुनः । शुच्योः । शुचिनोः । मृद्वोः । मृदुनोः शुचौ । शुचिनि ।
मृदौ । मृदुनि ॥ अन्यत इति किम् ? । त्रपुणे । जतुने । पिलुने
फलाय ॥ अघीति किम् ? । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभिः ॥ आपीति
किम् ? । ग्रामणिनी । शुचिनी कुले ॥ इक इति किम् ? । कीला-
लपेन कुलेन ॥

दध्यस्थिसक्थ्यस्त्रणोऽनङ् ॥ १ । २ । ९ ॥

दधि, अस्थि, सक्थि, अस्ति इत्येतेषामिगन्तानां नपामन
डादेशो नित्यं भवति ॥ तत्स्रुवन्धिन्यन्यस्रुवन्धिनि वाऽ-

जादावापि परे । दधना । दधने । दधिन । दधनि । अस्थना ।
अस्थने । अस्थिन । अस्थनि । सकृष्टना । सकृष्टिन । सकृष्टनि ।
अक्षणे । अक्षिण । अक्षणि प्रियदधना । प्रियास्थना । अतिसकृष्टना,
प्रियाक्षणा पुरुषेण प्रियदधन्या । प्रियास्थन्या । परमास्थन्या
स्त्रिया ॥ अचीति किम् ? । दधिभ्याम् । दधिभ्यः ॥ आपीति
किम् ? । दधिमी । दधीनि ॥ नप इति किम् ? । दधिना ।
दधये । दधिर्नाम कश्चित् ॥

नम् क्षुपि ॥ १ । २ । १० ॥

वृगन्तस्य नपोऽजन्तौ क्षुपि परे नमागमो भवति । वारि-
णी । अपुणी । कर्तृणी कुले । वारिणा वारिणे वारिणः वारिणोः
वारीणाम् वारिणि ॥

शावचः ॥ १ । २ । ११ ॥

अजन्तस्य नपः शौ “अशमशिशः ॥ १ । २ । १८” इत्ये-
तस्मिन्परे नम् भवति ॥ वनानि । धनानि । वारीणि । अपूणि ।
कर्तृणि । कुलानि ॥

जलाम् ॥ १ । २ । १२ ॥

अचः परा या जलजातिः तदन्तस्य नपः शौ परे नित्यं
नम् भवति ॥ उदशिवयन्ति । पर्याप्ति । काष्ठतङ्घ्रि ॥ अच इति
किम् ? । बहुजिं । सूजिं ॥

ततः प्रागार्यवज्रस्य ॥ १ । २ । १३ ॥

जलन्तस्य नपः शौ परे ततोऽन्याया जलजातेः प्रागार्य-
वज्रस्याचार्यस्य मते नम् भवति ॥ बहुजिं । सूजिं ॥ अन्येषाम्-
बहुजिं सूजिं ॥

अज्ज्जेशतुः ॥ १ । २ । १४ ।

अहमवति क्रियस्मात् ततोऽज्ज्जेशद्विरुक्तात् जज्ञादेशच

पञ्चकात्परो यः शतप्रत्ययस्तदन्तस्य नपः शौ परे आर्यवज्रस्य
मते नम् भवति । अन्येषां न भवति । ददन्ति । ददति । दध-
न्ति । दधति । जहन्ति । जहति । जाग्रन्ति । जाग्रति । दरिद्रन्ति ।
दरिद्रति । चकासन्ति । चकामति । शासन्ति । शासति कुलानि ॥
अज्जेरिति किम् ? । पचन्ति । पठन्ति । कुलानि ।

न नम् ॥ १ । २ । १५ ॥

अज्जे परो यः शता तदन्तस्य शठदरूपस्य यो नम् प्रा-
प्नोति स सर्वो न भवति ॥ दधती । ददती स्त्री । दधती । ददती
कुले । ददत् । ददती । ददतः । ददतम् । ददती । एवं जहत् ।
जहतौ । इत्यादि ॥

ङीग्योर्वादिशनः ॥ १ । २ । १६ ॥

इनावर्जितादवर्णान्तात्परो यः शता तदन्तस्य ङीगी
इत्येतयोः परयोर्नम् भवति वा । तुदन्ती । तुदती स्त्री । तुदन्ती ।
तुदती । कुले । एवं करिष्यन्ती । करिष्यती । भान्ती । भान्ती ॥
अशन इति किम् ? । क्रीणती स्त्री क्रीणती कुले ॥

शप्श्यात् ॥ १ । २ । १७ ॥

अवर्णाच्छपः श्याञ्च परस्य शतुर्ङीग्योर्निर्गत्यं नम्
भवति ॥ भवन्ती स्त्री । भवन्ती कुले । दिष्यन्ती स्त्री । दिष्य-
न्ती कुले ॥ 'आदिति किम् ? । घनती । अदती ॥'

जश्शसश्शिशः ॥ १ । २ । १८ ॥

नपः सम्बन्धिनोः जश्शमोः शि इत्यादेशो भवति ॥
वनानि तिष्ठन्ति । वनानि पश्य । वारीणि । अपूणि । कर्तृणि ।
यशांसि ॥

१ आदभावे-शयः स्थानिवत्वात् घनति इत्यत्रापि भवत्येव नम्
इत्यर्थः ।

आडश्चैतो गीः ॥ १ । २ । १८ ॥

• नप आडन्तस्य च सम्बन्धिनः औकारस्य सुपः स्थाने गी इत्ययमादेशो भवति ॥ घने तिष्ठतः । घने पश्य । वारिणी । त्रपुणी । कर्तृणी । यशसी ॥ आडः—बहुराजे नगर्यौ । शाले तिष्ठतः । शाले पश्य । परमशाले ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियशालौ ग्रामौ ॥ आड इति किम् ? । क्षीरपौ ॥

डितो याट् ॥ १ । २ । २० ॥

आडन्तस्य सम्बन्धिनः डकारानुबन्धस्य सुपो याडागमो भवति ॥ शालायै । शालायाः । शालायाः । शालायाम् । बहुराजायै । बहुराजायाः । बहुराजायाः । बहुराजायाम् ॥

टौस्येत् ॥ १ । २ । २१ ॥

आडन्तस्य सम्बन्धिनो टा ओमित्येतयोः परतः एकारा देशो भवति ॥ शालया । शालयोः परमशालया परमशालयोः ।

दुतो गिग्वौतोऽस्त्रेः ॥ १ । २ । २२ ॥

इकारादुकाराच्च परस्योकारस्य सुपः स्थाने यथासंख्य गिगु इत्यादेशौ भवतः स्त्री शठदेकारं वर्जयित्वा ॥ पती तिष्ठतः । पती पश्य । साधू तिष्ठतः । साधू पश्य ॥ अस्त्रीरिति किम् ? । अतिस्त्रियौ पुरुषौ । अस्त्रिरितीदमेव ज्ञापकात् इयमपवादेनेदु-
त्कार्यं भवति । तेनातिस्त्रयः सहस्त्रयः । इत्यादि सिद्धम् ॥

जस्येङ् ॥ १ । २ । २३ ॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एङ् भवति । पतयः । साधवः । बुद्धयः । धेनवः ॥

डिरीत् ॥ १ । २ । २४ ॥

इकारादुकाराच्च परस्य डि इत्येतस्य औत् इत्ययमादेशो भवति । सरुषौ । पत्यौ ॥

न्यंशादाम् ॥ १ । २ । २५ ॥

नि इत्येतस्मादंशादवयवात् याटः आटश्च परस्य डेराम्
इत्ययमादेशो भवति ॥ नियाम् । ग्रामययाम् शालायाम् बहुरा-
जायाम् । मद्याम् । वध्वाम् ॥

घेडौ रनाटि ॥ १ । २ । २६ ॥

घिसंज्ञकात्परो यो ङि तस्याऽनाटः डौ इति ङिदादेशो
भवति ॥ मुनौ । साधौ । बुद्धौ ॥ घेरिति किम् ? । सरुयौ पत्यौ
पताविति केचित् । अनाटीति निक् ? बुद्धयाम् । घेन्वाम् ॥

नास्त्री टः ॥ १ । २ । २७ ॥

घेरस्त्रीविषयस्य टः इति तृतीयैकवचनस्य ना इत्या-
देशो भवति । मुनिना । साधुना । मुनिपतिना ॥ अस्त्रीति
किम् ? । बुद्ध्या । घेन्वा ॥ घेरिति किम् सरुया । पत्या ॥

डथेङ् ॥ १ । २ । २८ ॥

घिसंज्ञकस्य ङि डकारादौ सुपि परे एङ् भवति ॥ मुनये ।
साधवे । मुनेः । साधोः । बुद्धये । घेनवे । ङिति किम् ? । बुद्धौ ।
घेन्वै ॥

स्त्रिया वाट् ॥ १ । २ । २९ ॥

स्त्रीलिङ्गमर्थमभिदधतः बहुदन्ताच्छ्रुतात्परस्य तत्सम्ब-
न्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङितः सुपः आडागमो वा भवति ॥
बुद्धौ । बुद्धये । घेन्वै । घेनवे । बुद्ध्याः । बुद्धेः । घेन्वाः । घेनोः ।
बुद्ध्याम् । बुद्धौ । घेन्वाम् । घेनौ । शुच्यै । शुचये । पट्वै । पटवे ।
पत्यै । पतये । जीवपत्यै । जीवपतये स्त्रियै ॥ प्रियबुद्ध्यै । प्रिय-
बुद्धये । अतिघेन्वै । अतिघेनवे । कन्यापत्यै । कन्यापतये
स्त्रियै पुरुषाय वा ॥

य्वोऽपुंसः ॥ १ । २ । ३० ॥

अपुंसि स्त्रियामर्थे वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परस्य-
तत्सम्बन्धिनेऽन्यसम्बन्धिने वा क्तितः सुपो नित्यमाडागमे
भवति ॥ नद्यै । लक्ष्म्यै । नद्याः । लक्ष्म्याः । नद्याम् । लक्ष्म्याम् ।
कुट्यै । वध्वै । कुट्याः । वध्वाः । कुट्याम् । वध्वाम् ॥ अति-
कुट्यै । अतिवध्वै । खरकुटीव खरकुटी तस्यै खरकुटैश्च ॥
कुमारीवाचरतीति कुमारी तस्यै कुमाय्यै स्त्रियै पुरुषाय वा ॥
अपुंस इति किम् ? । ग्रामय्यै । खलप्वे स्त्रियै पुरुषाय वा ॥

वेयुवोऽस्त्रियाः ॥ १ । २ । ३१ ॥

इयुवादेशभाषिणी यावीकारोकारौ तदन्तादपुमर्थात्स्त्री-
वृत्तेः परस्य तत्सम्बन्धिनेऽन्यसम्बन्धिने वा क्तितः सुपो वा
आङ् भवति स्त्रीशठदं वर्जयित्वा ॥ अ्रियै । अ्रिये । अ्रुवै । अ्रुवे ।
अ्रियः । अ्रियाः । अ्रुवाः । अ्रुवः । अ्रियाम् । अ्रियि । अ्रुवाम् । अ्रुवि ।
अनिअ्रियै । अतिअ्रिये । प्रियअ्रियै । प्रियअ्रिये । अतिअ्रुवै । अति-
अ्रुवे । पृथुअ्रुवै ! पृथुअ्रुवे स्त्रियै पुरुषाय वा ॥ इयुव इति किम् ? ।
नद्यै । पुनर्यै ॥ अस्त्रिया इति किम् ? । स्त्रियै । परमस्त्रियै ।
अपुंस इति किम् ? । यवक्त्रिये । कटपुवे स्त्रियै पुरुषाय वा ॥

नामामः ॥ १ । २ । ३२ ॥

इयुवादेशभाषीकारोकारान्तादपुमर्थात्परस्य तत्सम्बन्धि-
नेऽन्यसम्बन्धिने वा सुप आस नामादेशो वा भवति स्त्रीशठदं
वर्जयित्वा । अ्रीणाम् । अ्रियाम् । अ्रूणाम् । अ्रूवाम् । अतिअ्रीणाम्
अतिअ्रियाम् । पृथुअ्रूणाम् । प्रथुअ्रूवाम् । स्त्रीणाम् पुरुषाणाम्
वा अस्त्रिया इति किम् ? । स्त्रीणाम् । परमस्त्रीणाम् ।

नम्ह्रस्वाट्साटः ॥ १ । २ । ३३ ॥

नमन्तात् ह्रस्वान्तादावन्तात्संबन्धदाडश्च शठदात्परस्या-
मो नित्यं नाम् भवति ॥ वारीणाम् । त्रपूणाम् । ह्रस्वात् धना-

नाम् । मुनीनाम् । धेनूनाम् । पितॄणाम् । आङ्गुः-शालानाम् ।
बहुराजानाम् । साटः-नदीनाम् । वधूनाम् । स्त्रीणाम् ॥
रण्यां संख्यानाम् ॥ १ । २ । ३४ ॥

रेफषकारनकारान्तानां संख्यावाचिनां सम्बन्धिन आमे-
नाम् भवति ॥ चतुर्णाम् । परमचतुर्णाम् । षण्णाम् परमष-
ण्णाम् । अष्टानाम् । परमाष्टानाम् । सम्बन्धिन इति किम् ?
अतिचतुराम् । अतिष्षाम् प्रियाष्टानाम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ १ । २ । ३५ ॥

त्रिशठदस्यामसम्बन्धिनस्त्रयादेशो भवति । त्रयाणाम्-
परमत्रयाणाम् । आमससम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । अत्री-
णाम् । अतित्रीणाम् ॥

मोणोऽमः ॥ १ । २ । ३६ ॥

अणः परस्यामादेर्मकारो भवति ॥ धनम् । मुनिम् ।
धेनुम् । नदीम् ॥

जराया ङसिन्द्रयस्याचि ॥ १ । २ । ३७ ॥

जराशठदस्य स्वसम्बन्धिन्यन्यमसम्बन्धिनि वाऽजादौ सुपि
परे इन्द्रस्याचार्यस्य मते ङमादेशो भवति ॥ जरसी । जरमः ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्-अतिजरसी । अतिरसी कुले ।
अन्येषां मते न भवति । जरे । जराः ॥

धातेऽस्तिकारकसमस्तानेकाचोऽतत्संयो-

गाद्यज्योः ॥ १ । २ । ३८ ।

स्तिकारकघटको यो धातुः समस्तकृतसमास यश्चाने-
काचः तयोर्वाविवर्णोवर्णौ । तयोरजादौ सुपि परे यञ् भवति-
न चेत्ताविवर्णोवर्णौ तस्य धातेरवयवात्संयोगत्परी भवतः ॥
सुल्वौ । सुल्वः । यवसुल्वौ । यवसुल्वः । खलुप्वौ । खलुप्वः । अने-
काचः वस्विच्छति । वसू वयचः क्लिप् । वसुवौ । वसुवः । तिकारकेत्या-

दीति किम् ? । लुवी लुवः । परमलुवी ॥ परमलुवः ॥ अत-
त्संयोगादिति किम् ? । कटप्रुवीः । तद्वप्रवृणं किम् ? । वृष्वी ।
मकृष्वी ॥

द्वन्पुनःकरवर्षाभिर्भुवः ॥ १ । २ । ३८ ॥

द्वन् पुनर्, कर, वर्षा इत्येतैरेव सह समस्तस्य भूतस्येतस्य क्विब-
न्तस्योवर्षस्याचि परे सुपि यञ् भवति ॥ द्वन्भ्वः, पुनर्भ्वः ।
करभ्वी, करभ्वः । कार इत्यपि पाठः आरभ्वी, कारभ्वः वर्षाभ्वी
वर्षाभ्वः एतैरिति किम् । स्वयम्भुवी ॥

प्रत्ययेऽ सुधीणः ॥ १ । २ । ४० ॥

तिकारकमस्तानेकाचो धातोः सुधी इणित्येतद्वर्जितस्ये-
वर्णस्यातत्संयोगात्परस्याजादौ प्रत्यये परे यञ् भवति ॥ सुधी
सुन्यः । सेनान्यौ सेनान्यः । अघ्यौ अघ्यः । अनेकाचः—निन्ये
निन्याते निन्यिरे ॥ असुधीण इति किम् ? । सुधियो सुधियः ईय
तुः ईयुं सुष्ठु ध्यायति दधातीति वा सुधिः अस्मादेव निपा-
तनाद्धोभावः ॥

भ्रुहल्शनोश्चैयुवी ॥ १ । २ । ४१ ॥

भ्रूशठदस्य हलुत्तरस्य श्नुप्रत्ययस्य धातोश्चैवर्णोवर्णयोर-
जादौ प्रत्यये परे यथासंख्यमिह उष् इत्येतावादेशौ भवतः ॥
भ्रुवै भ्रुवः आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति नियौ लुवी लुवः ॥
अचीति किम् ? भ्रू. १ आप्नुनः । नीः । लूः ॥

स्त्रियाः ॥ १ । २ । ४२ ॥

स्त्रीशठदस्य य इवर्णस्तस्याजादौ प्रत्यये परे इञ् भवति ॥
स्त्रियौ स्त्रियः । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः ॥

वासुशसि ॥ १ । २ । ४३ ॥

रुत्री इत्येतस्यैवर्णस्यानि शसि च परे इयादेशो वा
भवति ॥ स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । रुत्रीः । अतिस्त्रियम् ।
अतिरुत्रीम् । अतिस्त्रियः, अतिरुत्रीन् स्त्रीम्, पुठषान्

दो मोऽस्यादसो माहूगुश्चाचिन्यसन् ॥ २ । २ । ४४ ॥

अदस् इत्येतस्यावर्णान्तस्य दकारस्य मकारो भवति
सकृन्मात्रकारात्परस्यालः स्थाने गु इत्यादेशो भवति । स च गु
वेर्भावाच्चान्यस्मिन्कार्ये कर्तव्येऽनन् लुठधात्मा । पूर्वा-
वस्थो भवति ॥ अमू । अमुम् । असू अमून् । अमूदृक् । अमूदृशः ।
अमूदृक्षः ॥ अस्येति । किम् ? । अदः । कुण्डम् । प्रियादसौ ॥
अचिनीति । किम् ? । अमुष्मै । अमुना ॥ अमन्त्रिति । किम् ? ।
अमुया । अमूभ्याम् । अमन्त्रिन्यधिकारः । “नोभ्यादिभ्यः” ॥ १ ।
२ । १०१ ॥ इति यावत् ॥

असत्वेऽमू सुकर्माणः पिपठीः सुभुद्गैजिदत् ॥

गुडलिहमान् भवानिष्टं राजभिश्चेति निद्व्यति ॥ १ ॥

वाट्रेः ॥ १ । २ । ४५ ॥

अद्रघन्तस्यादमो दकारस्य वा यथासंभवं विकल्पेन मकारो
भवति । मात्परस्यालः स्थाने गुः नित्यं भवति ॥ अमुद्रघङ् ।
अदसुयङ् । अमुमुयङ्, अदद्रघङ् ॥

गी बहुष्वेः ॥ १ । २ । ४६ ॥

बहुषु वर्तमानस्यादमो मकारात्परस्य एकारस्य स्थाने गी ।
इत्यादेशो भवति ॥ गोरपवादः । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः ॥
बहुष्विति किम् ? । अमू कुले । अमू कन्ये । एगिति । किम् ? ।
अमून्, अमूः ॥ मादिति किम् ? । अमुके । अमुकेभ्यः ॥

न्सुक् सुवाग्रये ॥ १ । २ । ४७ ॥

“नः” ॥ १ । २ । ८५ ॥ इति यो नकारलोपः । सुवाग्रये

सुपि परे यत्पूर्वस्य कार्यं यद् सुपस्तस्मिन्कर्तव्येऽसन् भवति ।
राजभ्याम् । राजसु । सुपः-राजभिः ॥ सुषाग्रय इति किम् ? ।
राजोयति ॥

श्रयोऽलुचि ॥ १ । २ । ४८ ॥

चक्षादेशस्य । खशाजः “शो यः ॥ ४ । २ । ९४ ॥” इति
यः शकारादेशो यकारस्तु लुचेऽन्यस्मिन्कर्तव्येऽसन् भवति ।
पुंरुयानम् । अत्रासत्त्वादिनि “पुमःखयि ॥ १ । १ । १५१ ॥”
इति न भवति ॥ नमःख्यात्रे “कुपो-क-पम् ॥ १ । १ । १६६ ॥”
इत्यस्याशरीति प्रतिषेधः पठ्याख्याम् । “श्चुल्लुस्ती नाम्तरे
॥ १ । २ । ५१ ॥” इति खत्वप्रतिषेधः आख्यातम् । “हलो
यञ् । आतोऽयारुयः ॥ ४ । १ । २४७ ॥” इति नत्वं न भवति ॥
अलुभीति किम् ? । सौप्रख्यम् । सप्चात् “हलो यमि यमौ वा ।
१ । १ । १३२ ॥” इति लोपः ॥

परे ॥ १ । २ । ४८ ॥

अधिकारोऽय “नोऽर्यादिभ्यः ॥ १ । २ । १०१ ॥” इति
यावत् । तत्र परे-परे कार्यं कर्तव्ये पूर्वः पूर्वा विधिरसन्
भवतीति वेदितव्यः । सुभुह् । पिपठीः । पर इति किम् ?
सर्पिष्टरम् । गीस्तरा ॥

ष्रान्नो णः ॥ १ । २ । ५० ॥

परिभाषेयम् । स्थानिनिमित्तनियमार्थं यः कश्चिदिह
शास्त्रे णो नाम विधीयते स सर्वः षकाराद्रेकाच्च परस्य नकारस्य
स्थाने भवति ॥ स चातः परेऽसन् भवतीति वेदितव्यः ॥
पूङ्गः । तदणः । चतुर्वर्णम् । तीवर्णम् । अस्तीवर्णम् ॥

श्चुल्लुस्ती नाम्तरे ॥ १ । २ । ५१ ॥

शकारे चवर्गे लकारे टवर्गे सकारे तवर्गे चान्तरे स्थ-

गिनिमित्तयोर्मध्ये सति न भवति ॥ शकारे—रशना । राशिना ॥
 चवर्गे । अर्चना । मूर्च्छना । आर्जनम् । लकारे—वृषलेन प्रकल्प्य
 मानम् । प्रवलमानम् ॥ टवर्गे—पृष्ठेन । पृष्ठेन । दूढेन । कणेन-
 सकारे—रसना रसेन ॥ तवर्गे वर्तमानम् । तीर्थेन । वर्धनम् ।
 नर्दनम् ॥ एतेष्विति किम् ? । मूर्खेण । गर्वेण । पुष्टेण । तिसृ-
 याम् । मातृणाम् । अउभस्मिन्मध्यगतरेकसृवर्णे प्रतिज्ञायते ॥

घि ङनः ॥ १ । २ । ५२ ॥

हृत्तेर्घकारे स्थानिनिमित्तयोरन्तरे सति यो न भवति ॥
 घृत्रघ्ने ब्रह्मघ्ने ॥ घीति किम् ? । घृत्रहणौ । घृत्रहणः ।

पदेऽनाड्यतद्धिते ॥ १ । २ । ५३ ॥

आङ्घर्जिते पदे स्थानिनिमित्तयोरन्तरे सति यो न
 भवति न चेतत्पदं तद्धितप्रत्ययपरे भवति ॥ प्रावनहुम् । पय्या-
 वनहुम् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ अनाडीति । किम् ।
 प्राणहुम् । पय्याहुणम् ॥ अतद्धित इति किम् ? । आर्द्रगोमयेण ।

अन्तस्तुभ्नादीनाम् ॥ १ । २ । ५४ ॥

यदान्तस्य तुभ्नादीनाञ्च नकारस्य यो न भवति ॥ वृक्षान् ।
 नरीन् ॥ तुभ्नादेः—तुभ्नोति । तृप्नोति ॥

नृतेर्यङः ॥ १ । २ । ५५ ॥

नृतेर्धातेर्यङन्तस्य न भवति ॥ नरीनृत्यते नर्मसि ।
 नरीनर्त्ति । नर्त्तरीति ॥

अभिज्ञे ॥ १ । २ । ५६ ॥

प्राण्यां परस्मै नकारस्य यो भवति न चेतस्थानिनिमित्ता-
 ह् अभिज्ञेऽन्यस्मिन् पदे वर्तते ॥ पृष्ठणः । लक्षणः । चतुर्णाम् ।
 तीर्णम् । पदं इति किम् ? । मुनिर्नयति अभिज्ञे वाक्ये मा
 भूत् । मेवमात्मिकः । समानपदे स्थानिकेऽप्यवयवी तु भिन्न-

पदे ॥ गर्गभगोऽस्या भस्तीति गर्गभगिणी । नातृभगिणी इत्यत्र
नकारः प्रत्ययरूपे । न भिन्नपदस्यः ॥

पूर्वपदस्याद्वान्तनम्सुपः ॥ १ । २ । ५७ ॥

पूर्वपदस्यात् प्रात्परे । य उत्तरपदस्यान्तो यश्च नम् ।
यश्च सुबधयवो नकारः तस्य वा णो भवति ॥ माषवापिणौ माष
वापिनी । ब्रीहिवापिणौ ब्रीहिवापिनी ॥ नम्—माषवापाणि ।
माषवापानि । ग्रहिवन् । ग्रहिवन्, । सुप्—माषवापेण । माष-
वापेन ब्रीहिवापेण । ब्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदस्यादिनि किम् ? ॥
कूपवारिणा ॥ अन्तनम्सुप इति किम् ? । गर्गाणां भगिनी
गर्गभगिनी ॥

सक्केकाचो ॥ १ । २ । ५८ ॥

पूर्वपदस्यात्प्रादुत्तरस्य कवर्गवत्येकाचि चोत्तरपदे तदन्त-
स्य नमः सुबधयवस्य च नकारस्य नित्यं णो भवति ॥

• मोक्षगामिणम् । स्वर्गकावाणि कुलानि । पुष्पमेघाणाम् ॥
एकाचि-ब्रह्माहणम् । माषपाणि । क्षीरेपण ॥

क्तोऽपि ॥ १ । २ । ५९ ॥

क्तवत्त्वोः क्त्वाप्रत्ययस्य च तकारस्य य आदेशः स षादे-
शादन्यस्मिन् विधौ प्रवर्तमानेऽमन् भवति ॥ क्षाप्तिमान् ।
शुष्किका । लूयुः । बुद्धा दग्धवा ॥ अशीति किम् ? । वृक्कः ।
वृक्कवान् ॥

क्विजस्मट्षिः ॥ १ । २ । ६० ॥

परिभाषेयं स्थानिभिमित्तनियमार्था । यः कश्चिदिह
शास्त्रे विनोम विधीयते स सर्वः कवर्गादिजश्च परस्य । सका-
रस्य स्थाने भवति ॥ स च परस्मिन्कार्ये प्रवर्तमानेऽमन् भव-
तीति । वेदितव्यः ॥ वाक्कु । तवक्कु ॥ इज्—सर्पिषा । अनुषा ॥

शर्नमः ॥ १ । २ । ६१ ॥

इयमपि परिभाषा क्विजः परे। यः शर् नम् च । तस्मा-
त्परस्य सकारस्य विभक्तितीति चेदित्यम् ॥ सर्पिःषु । धनुःषु ।
सर्पीषि । धनूंषि ॥

सिचो न यङि ॥ १ । २ । ६२ ॥

सिचो हारा इत्यस्य यङि । सर्वः चिरादेशो न भवति ।
सेसिचयते । अभिसेसिचयते ॥ यङीति । किम् ? । सिचैव अभि-
षिषिचति ॥

सुजस्यसनि ॥ १ । २ । ६३ ॥

सुजः स्ये सनि च प्रत्यये परे । सर्वः चिरं भवति ॥ परि-
सोष्यति । अभ्यसोष्यत् ॥ सनि-सुसूषते । क्विप्-सुसूः ॥ स्यसनीति
किम् ? । सुषाव । अभिसुषोति ॥

सेधतेर्गती ॥ १ । २ । ६४ ॥

सेधतेर्गती वर्तमानस्य सर्वः चिरं भवति ॥ अभिसेधति ।
अभिसेधयते गाः ॥ गताविति किम् ? । निषेधं प्रतिषेधत्यका-
र्यात् । निषेधसूत्रत्रयमपिपरिभाषैव ॥

शास्वसिचस्सिकृतस्यासक्सातोऽबहुपदात् ॥ १ । २ । ६५ ॥

क्विजः क्विजपराच्च शर्नमः परे। यः शास्वसिचसीनां यश्च
सिः “तिरसस्तेस्मिः” ॥ १ । १ । १६७ ॥ इत्यादिना विहितः
यश्च कृतो-विहितः सगागमसस्यानिकवर्जितो यश्च कृतस्य
सात्प्रत्ययवर्जितस्यावयवस्मकारस्तस्य स्थाने चिरादेशो भवति
न चैतत् बहुप्रत्ययात्पदाच्च परे। भवति ॥ शास्=अशिषत् । शिष्टः ।
शिष्टवान् ॥ वसि-उषितः । उषितवान् ॥ वसि-जस्तुःजस्तुःसि-
चस्तुःकवठकम् । द्विष्यति ॥ कृत-एषः । सिचैव ॥ कृतावयवस्य-
वाचु । वदयति । सर्पिषु । सर्पीषि ॥ शासादीति

किम् ? असिसेकत्-असिस्त्रेकत् ॥ असक्सात् इति किम् ?
वदिष्यति । निस्से ॥ सुषिरस्यते । मुनिसात्करोति ॥ अक्खुपदा-
दिति किम् ? अहुसेक् । अहुसेची । दधिसेक् दधिसेची ॥

षष्ठः कस्त्रि ॥ १ । २ । ६६ ॥

बहुयोस्तकारे परे ककारादेशो भवति ॥ प्रेत्यते तोह्यते
विधितति अद्राक्षीत् ॥ ठस्य-लेह्यति । अलेह्यत् । निहोक्षति

रः पदान्ते विसर्जनीयः ॥ १ । २ । ६७ ॥

रेकस्य पदान्ते वर्तमानस्य विसर्जनीयादेशो भवति ।
सजूः । मजुःषु । अहः । अहःसु । वृक्षः । प्रातः । गीः ॥ पदान्त
इति किम् ? गिरौ गिरः ॥ पदान्त इत्यधिकारः “पदस्य” ॥ १ ।
२ । ९२ ॥ इति यावत् ॥

धातोर्ग्रीक्दीर्घोऽयहल्निचाच्छुर्कुरोः ॥ १ । २ । ६८ ॥

कुर् कुर् इत्येतद्वर्जितस्य धातोरवयवे वकारे रेफे च पदान्ते
यप्रत्ययवर्जितहल्परि नकारे परे च तदवयवः पूर्व इग्दीर्घो
भवति ॥ गीः । धूः । आशीः । मजुः गीर्षु ॥ धूर्षु ॥ अयहल्नि
दीठयात् । तूर्ध्वति । कूर्धते । शीर्णम् । प्रदीप्ता । प्रदीप्ति ॥ अयहल्नि
चेति किम् ? गिरौ गिरः किरनि । गिरति ॥ यप्रतिषेधः किम् ?
गिर्यः । धूर्यः ॥ निरनुबन्धोपादानादिह भवत्येव-दीठयति ।
कीर्यते ॥ अच्छुर्कुरे । रिति किम् ? धुर्यात् । कुर्यात् ॥ उकारः किम् ?
कुर शठदे-कूर्यते ॥ हलीति सिद्धे नग्रहणम् “असिद्धं बहिरङ्गमन्त-
रङ्गे” इति धिठयतुः विठयुरित्यादिवत् अ देशस्यासिद्धत्वप्राप्त-
स्तन्माभूदित्येवमर्थम् । नग्रहणादिह न भवति पुम्मुंरकास्यति ॥

म्बोश्च मो निः ॥ १ । २ । ६९ ॥

मकारान्तस्य धातोरन्तस्य पदान्ते मकारवकारयोश्च पर-
योर्मकारो भवति ॥ प्रथान् । प्रदान् । प्रदान्सु । प्रतान् । प्रतर-

निभः । प्रताम्बु । नस्यासिद्धत्वात्तुम् भवति ॥ स्वीः-नन्नि ।
नन्वः । नन्मः । जगन्नि । जगन्वान् ॥ स्वीश्चेति किम् ?
प्रतामी । प्रतामः ॥

अनडुदव्युदुष्णिगिद्वृक्स्पृग्दधृक्परिव्राट् ॥ १ । २ । ७० ॥

अनडुहित्वादीनि शठदकृपाणि पदान्ते कृतदत्त्वादीनि
निपात्यन्ते ॥ अनडुह् इत्येतस्य दत्वम्-स्वनडुत्कुलम् अनडुह्-
भ्याम् । अनडुत्सु । दिव इत्येतस्य सत्वम्-विमलद्यु दिनम् ।
द्युभ्याम् । द्युषु । तकारादद्यौद्यौर्भवतीति द्युभवति । द्यौ ।
दीर्घा भवति ॥ उष्णिहः-उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्-
दिशः-दिक् । दिग्भ्याम् । दिक्षु । दृशः-दृक् । दृग्भ्याम् । दृक्षु ।
सदृक् । यादृक् । तादृक् । स्पृशः-घृतस्पृक् घृतस्पृग्भ्याम् । घृत-
स्पृक्षु । दधृषः-दधृक् दधृग्भ्याम् । दधृक्षु । एषां । गत्वम् ॥
परिव्राडित्येतस्य इत्वम् । परिव्राट् । परिव्राड्भ्याम् । परिव्राट्सु ॥
पदान्त इति किम् ? । अनड्वाहो । अनड्वाहःदिवौ । दिवः ।
इत्यादि ॥

नग्वा ॥ १ । २ । ७१ ॥

नगिति नशेर्धातोस्मकारस्य पदान्ते गत्वं वा निपात्यते ॥
जीवनक् । जीवनग्भ्याम् । जीवनक्षु । षः-जीवनट् । जीवन-
ड्भ्याम् । जीवनट्सु ॥ पदान्त । इति किम् ? । जीवनशः ॥

सजूरहस्सोऽतिप्यक्स्त्रसुध्वंसो रिः ॥ १ । २ । ७२ ॥

सजुष् अहन्नित्येतयोरन्तस्यालस्मकारस्य च पदान्ते वर्त-
मानस्य रिर्भवति । कस्त्रसुध्वंसु इत्येतान्वर्जयित्वा । अति-
पि-न चेत्तिप्परो भवति ॥ सजूः । सजूर्भ्याम् । अहः । अहो-
भ्याम् । वृक्षः । पयः ॥ अतिपीति । किम् ? अचकात् । अन्व-
शात् । भवान् । अक्स्त्रसुध्वंसोरिति किम् ? । विहृत् ।

उपमेदिवत् कुलम् । उखास्वत् । पर्णध्वत् ॥ पदान्त इति किम् ?
सजुषे । सजुषः । इत्यादि ॥

सिपि दश्च वा ॥ १ । २ । ७३ ॥

पदान्ते दकारस्य सकारस्य च सिपि रिवा भवति ॥ अभि-
नस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अचकास्त्वम् । अचकास्त्वम् ॥

रः सुप्ति ॥ १ । २ । ७४ ॥

रेकस्य सुपः सकारे परे रिभ्रति । विसर्जनीयापवादः ।
वार्षु । गीर्षु ।

जलो जश् ॥ १ । २ । ७५ ॥

जलः पदान्ते वर्तमानस्य जश् भवति । ऋत्विग् । ऋत्वि-
ग्भिः । त्रिष्टुब् । त्रिष्टुब्भिः । सुभुग् । सुभुग्भिः । गुडलिङ् ।
गुडलिङ्भिः । कुङ् । कुङ्भिः ॥ पदान्त इति किम् ? ।
त्रिष्टुभी । त्रिष्टुभः ॥

बशो भष् भषस्सध्वोश्चैकाचः प्रत्यये ॥ १ । २ । ७६ ॥

पदान्ते यो ऋष् सश्च सकारादौ ध्वशठदादौ च प्रत्यये
परतः । तदन्तस्यैकाचोऽवयवस्य बशः स्थाने भषादेशो भवति ॥
धर्मभुद् । धर्मभुद्भ्याम् । धर्मभुत्सु । एव पर्णघुट् । गोधुक् ।
संघ्वोः—भे. तस्यते । अभुद्धम् । निधेः स्यते । न्यगूढम् । धे. स्यते ।
अधुग्ध्वम् । सध्वोश्चेति किम् ? । धर्मभुधौ । धर्मभुधः ॥

धाजो जलि च ॥ १ । २ । ७७ ॥

ऋषन्तस्य धाजो वशः स्थाने जलादौ प्रत्यये परे भष्
भवति ॥ धत्तः । धत्थः । धत्से । धध्वे ॥ ऋष इति किम् ? ।
दधाति । दधासि ॥ जलीति किम् । । दध्वः । दधमः । चकारो
जलि च पदान्ते चेत्युत्तरत्र समुच्चयार्थः ॥

यङोऽन्येषाम् ॥ १ । २ । ७८ ॥

दधातेर्यङ्लुगन्तस्य ऋषन्तस्य वशः स्थाने जलादौ प्रत्यये
परे केषामाचार्याणां सतेन भष् भवति ॥ दात्तः । दात्थः ।
अन्येषाम्-धात्तः । धात्थः ॥

धेस्तथः ॥ १ । २ । ७८ ॥

धेटो यङ्लुगन्ताङ्कषन्तात्परयोः तकारयकारयोः स्थाने
एकेषां सतेन भष् भवति ॥ दाहुः । दाहुः । अन्येषाम्-धात्तः ।
धात्थः ॥

अधः ॥ १ । २ । ८० ॥

अदधातेर्भषन्तात् परयोस्तथयोस्थाने भष् भवति । लठधा ।
लठधुम् । अलठध । अलठधाः । एवं दोग्धा । लेढा । बोढा ॥
धाप्रतिषेधात् घते । घत्थः ॥

इजो लिलुङां धो ढः ॥ १ । २ । ८१ ॥

इजः परयोर्लोः-लिङो लिटश्च लुङश्च धकारस्य ढकारो-
भवति ॥ चेषीढ्वम् । घ्योषीढ्वम् । ब्रूढ्वे । वृढ्वे । अचेढ्वम् ।
अच्योढ्वम् ॥

वेङ्जोः ॥ १ । २ । ८२ ॥

इजः परस्यादिटः जितश्च परेषां लिलुङां धकारस्य
ढकारादेशो भवति धा ॥ अविध्वम् अविढ्वम् । उपदिदीय-
ध्वे । उपदिदीयध्वे । अलविध्वम् । अलविढ्वम् ॥ जेः-लावि-
षीध्वम् । लाविषीढ्वम् । अलविध्वम् अलाविढ्वम् ॥

हः ॥ १ । २ । ८३ ॥

हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ढकारो भवति ॥
परिषट् । परिषट्भ्याम् । परिषट्सु । जलि-वोढा । वक्ष्यते ॥

दादेरेधादेर्घः ॥ १ । २ । ८४ ॥

एधादेर्धातोर्घो दकारादिरवयवस्तदवयवस्य हकारस्य पदा-

न्ते जलि च प्रत्यये परे घकारो भवति ॥ गोधुक् । गोधुग्भ्याम् ।
गोधुक्षु । अधोक् । जलि-अधाक्षीत् । दग्धा । धक्ष्यते ॥ एधा-
देरिति किम् ? दानलिट् गुडलिट् दूषद्घुट् ॥

नि ङनः ॥ १ । २ । ८५ ॥

ङन्तेर्ङकारस्य नकारे परे घकारो भवति ॥ वृत्रघ्ना । घ्नन् ।
घ्नन्ति । पित्तघ्नम् ॥

द्रुहमुहस्नुहस्निहो वा ॥ १ । २ । ८६

द्रुह् मुह् स्नुह् स्निह् इत्येतेषां हकारस्य पदान्ते जलि
च परे घकारो वा भवति ॥ मित्रघ्नक् । मित्रघ्नग्भ्याम् । मित्रघ्नक्षु ।
मित्रघ्नट् । मित्रघ्नह्भ्याम् । मित्रघ्नट्सु । एवमुन्मुक्, उन्मुट् ।
उत्स्नुक्, उत्स्नुट् । उत्स्निक्, उत्स्निट् । जलि, द्रोग्धा । द्रोढा
मोग्धा, मोढा । स्नोग्धा, स्नोढा । स्नेग्धा । स्नेढा ॥

नहो धः ॥ १ । २ । ८७ ॥

नहो हकारस्य पदान्ते जलि च परे घकारो भवति ॥ उपा-
नत् । उपानद्भ्याम् । उपानट्सु । जलि-सज्जद्वा । सज्जत्स्यति ॥

चोः कुः ॥ १ । २ । ८८ ॥

चवर्गस्य पदान्ते जलि च परे कवर्गो भवति ॥ वाक् । वाग्-
भिः । वाक्षु । एवं त्वक् । स्त्रक् । ऋत्विक् ॥ जलि-वक्ता वक्ष्यति ॥
जलीति किम् ? वाचा । वाचः ॥

युज्यञ्चिकुञ्चः ॥ १ । २ । ८९ ॥

युज् अञ्च् कुञ्च् इत्येतेषां पदान्ते जलि च परे कवर्गो
भवति ॥ युङ् । प्राङ् । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । क्रुङ्क्षु ॥

प्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः षः ॥ १ । २ । ९० ॥

प्रश्च् भ्रस्ज सृज् मृज् यज् राज् भ्राज् इत्येतेषां छका-
रस्य शकारस्य च पदान्ते जलि च परे षकारो भवति ॥

मूलवृट् । मूलवृद्धभ्याम् । एवं धानाभृट् । तीर्थसृट् । कंसपरिसृट् ।
 देवेट् । विराट् । परेतराट् । विभ्राट् । छस्य-विट् । शस्य-गो-
 विट् । जलि-व्रष्टा व्रष्टुम् । एवं, भ्रष्टा । स्त्रष्टा । माष्टा । यष्टा ।
 राष्टिः । भ्राष्टिः । छस्य-प्रष्टा । शस्य-उपविष्टा । उपवेक्ष्यते ॥
 भ्राजः राज महभ्ररितस्य षत्वमन्यस्य कुत्वमेव विभ्राक् ॥ जलीति
 किम् ? मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । व्रश्चादिसाहचर्यादधातोर्नैठ्यते ॥
 निशाया निजभ्याम् । निछु ॥

संयोगस्यादिस्कोर्लुक् ॥ १ । २ । ट१ ॥

पदान्ते यः संयोगो यश्च जलि प्रत्यये-तस्यादेस्तकारस्य
 ककारस्य च लुग्भवति ॥ मस्ज् साधुमक्, साधुमभ्याम् । तक्ष्-
 काष्ठतक् । काष्ठतग्भ्याम् ॥ जलि-लग्नः । लग्नवान् । वृक्णः
 वृक्णवान् । आचष्टे ॥

पदस्य ॥ १ । २ । ट२ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लुग् भवति ॥ श्रीमान् । श्रेयान्
 पुंभ्याम् । पुंसु ॥

रात्सः ॥ १ । २ । ट३ ॥

रेफात्परो यस्मकारस्तदन्तस्य लुग्भवति ॥ चिकीः । चिकी-
 भ्याम् । चिकीर्षु । रात्स एव इति नियमादिह न भवति
 कर्गः । न्यमाड्ड् ॥

ला ॥ १ । २ । ट४ ॥

लादेशेन सह प्रकृतेर्यस्संयोगस्तदन्तस्य पदस्य लुग् भवति ॥
 शकेः-अशाशक् । वस्के-अवावक् । अजागर् भवान् ॥

नः ॥ १ । २ । ट५ ॥

नकारान्तस्य पदस्य लुग् भवति ॥ राजा । राजम्याम्
 राजसु ॥ पदस्येति किम् ? राजानौ राजानः ॥

मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वः ॥ १ । २ ॥ ८६ ॥

मश्च भश्च मी तावन्तौ।उपान्तौ यस्य तस्मान्मकारान्ता
न्मकारोपान्तादवर्णान्तादवर्णोपान्ताज्जयन्ताच्च परस्य मतोर्म-
कारस्य वकारो भवति ॥ मान्तात्-किंवान् । मोपान्तात्-दाहि?
मवान् । अवर्णान्तात्-वृक्षवान् । शालावान् । अवर्णोपान्तात्
अहर्वान् । यशस्वान् । सम्राड्वान् । जयः-विद्युद्गान् दृष्टद्गान् ॥
एतेभ्य इति किम् ? अग्निमान् । वायुमान् ॥

नाम्नि ॥ १ । २ । ८७ ॥

संज्ञायौ विषये मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ अहीवती ।
कपीवती । मुनीवती । एवंनामानो नद्यः । आसन्धीवान्
नाम ग्रामः ॥

अष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्मण्वद्रुमण्वत् ॥ १ । २ । ८८ ॥

एते शब्दा मतौ नाम्नि विषये निपात्यन्ते ॥ अष्टीवान्
नाम शरीरैकदेशः । चक्रीवान् रासभः राजू च । कक्षीवान्
नामर्षिः गजश्च । चर्मण्वती नाम नदी । रुमण्वान् नाम
पर्वतः मन्त्री च ॥ नास्तीति किम् ? अस्थिमान् । चक्रवान्
कक्षावान् । चर्मवान् । रुक्मणवान् ॥

अठधौ चोदन्वान् ॥ १ । २ । ८९ ॥

आपो धीयन्तेऽस्मिन्नित्यधिः । अठधौ नाम्नि च उद-
न्वानिति निपात्यते ॥ उदन्वान् घटः । उदन्वान्मेघः ।
नाम्नि-उदन्वान् समुद्रः ऋषेराश्रयश्च । अठधौ चेति किम् ।
उदकवान् पुटः । अत्रोदकमात्रस्य सम्बन्धमात्रं विवक्षितं
न तद्धानित्यर्थः ॥

राजन्वान् सुराञ्चि ॥ १ । २ । ९०० ॥

शोभनो राजा यस्य तस्मिन्निवसति ते राजन्वानिति मतो

लुगभावो निपात्यते ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथिवी ।
सुराक्षीति किम् ? राजवान् देशः ॥

नेाम्यादिभ्यः ॥ १ । २ । १०१ ॥

‘ऊर्मि’ इत्येवमादिभ्यः परस्य सतोर्नो वत्त्वं न भवति ॥
ऊर्मिवान् । यवमान् । गरुटमान् । इक्षुमती ॥

ऊर्घीट्यृतीऽपदस्यार् ॥ १२ । १०२ ॥

अपदस्य ऋकारस्य ऊौ औटि च परे अर्भवति ॥ पितरि
पितरौ, पितरः । पितरम् । पितरौ ॥ ऊर्घीटीति किम् ?
पित्रा ॥ तकारः किम् ? द्वौ त्रौ ॥ अपदस्येति किम् ? कत्वे,
कुलं पश्य ॥

डातो डुः ॥ १ । २ । १०३ ॥

अपदस्य ऋकारात्परस्य ङकारोपलक्षितस्य ङमिङ्गोर्-
कारस्य इति चत् ङिदादेशो भवति ॥ पितुरागच्छति । पितुः
स्वम् ॥ अत इति किम् ? मात्रे । पित्रे ॥

रुयत्य उः ॥ १ । २ । १०४ ॥

अपदस्य रुय् त्य् इत्येताभ्यामनङ्काराभ्यां परस्य डात
उकारो भवति ॥ सरुयुरागच्छति । सरुयुः स्वम् । पत्युराग-
च्छति । पत्युः स्वम् ॥ रुयत्य् इत्यनङ्कग्रहणादिह न भवति—
मुख्यात् । अपत्यात् ॥ अत इति तकारादिह न भवति—सख्याः ।
पत्याः ॥

एङो लुक् ॥ १ । २ । १०५ ॥

अपदस्य एङः परस्य डातः लुग्भवति ॥ मुनेरागच्छति ।
मुनेः स्वम् । साधोः । गोः ।

एदे ॥ १ । २ । १०६ ॥

अकारान्तस्यापदस्य एकारे अकारे च परे लुग्भवति ।

पचे । यजे । पठन्ति । पचन्ति । यः । सः ॥

डित्यन्त्याजादे : । १ । २ । १०७ ॥

अचां सन्निविष्टानां योऽन्त्योऽच् तदादेशशब्दरूपस्य
डिति परे लुग् भवति ॥ मुनौ । साधौ । पिता । माता ॥

नः पथिमय्यृभुक्षः ॥ १ । २ १०८ ॥

पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन् इत्येतेषां नकारान्तानामपद-
संज्ञानामन्त्याजादेर्लुग् भवति ॥ पथः । पथा । मथः । ऋभुक्षः
सुपथी नगरी । सुमथी स्त्री । अनृभुक्षी सेना ॥ न इति किम् ?
पन्थानमिच्छतः पथ्यः पश्य ॥ अपदस्येति किम् ? पथिम्याम् ।
पथिभिः ॥

श्यनप्सुत्यन् ॥ १ । २ । १०९ ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानां शौ अनपुंसकविषये सुटि च परे
अन्त्याजादेरनित्ययमादेशो भवति ॥ सुपन्थानि वनानि । सुम-
न्थानि कुलानि । अनृभुक्षाणि वलानि । पन्थानी । पन्थानः ।
पन्थानम्, पन्थानी ॥ एवं मन्थानादित्यादि ॥ नपः प्रतिषेधः
किम् ? सुमथी वने । सुपथी कुले ॥

यो नट् ॥ १ । २ । ११० ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानां श्यनप्सुटि परे यकारस्य नडा
गमो भवति ॥ अटावितौ तथैवोदाहृतम् ॥

आस्स्यनः ॥ १ । २ । १११ ॥

पथ्यादीनां सकारादौ श्यनप्सुटि परे अमःआकारो
भवति ॥ पन्थाः । मन्थाः ॥ ऋभुक्षाः ॥

द्यौः ॥ १ । २ । ११२ ॥

दिवित्यठमुत्पन्नस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सका-
रादौ श्यनप्सुटि परे औकारादेशो निपात्यते ॥ द्यौः । हे द्यौः
प्रियद्यौ ।

अनडुहो नम् ॥ १ । २ । ११३ ॥

अनडुह इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सका-
रादौ श्यनप्सुटि परे नमागमो भवति ॥ अनड्वान् । अड्वान्-
ड्वान् ॥

उगिदचोऽनेधादेः ॥ १ । २ । ११४

उगिद्यस्य तस्य नेधादेरङ्गतेश्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा श्यनप्सुटि परेनम्भवति ॥ गोमन्ति । पचन्ति । प्राञ्चि
कुलानि । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । गोमन्तम् । गोमन्तौ ॥
एवं पचन् । प्राङ् ॥ अनेधादेरिति किम् ? चखास्तत् ॥ अथादे-
रित्यनुक्तेः गोमत्यतेः क्विपि-गोमान् । प्रियगोमान् ॥ श्यनप्सु
टीतिकिम् ? गोमतः पश्य । गोमती कुले ॥

युजोऽसमासे ॥ १ । २ । ११५ ॥

युजृज्योग इत्यस्यासमासे श्यनप्सुटि नम् भवति ॥
यञ्जि कुलानि । युङ् । युञ्जः । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । ऋनिर्देशा-
द्युजो समाधावित्यस्य न भवति ॥ युजसापन्ना मुनयः ॥ अस-
मास इति किम् ? अश्वयुक् ॥

पुंसो ङस् ॥ १ । २ । ११६ ॥

पुंस् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यन-
प्सुटि परे ङस् इत्यादेशो भवति ॥ बहु पुमांसि कुलानि ।
पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ ॥ श्यनप्सुटीति
किम् ? पुंसः पश्य । द्विपुंसी कुले ॥

ओत औ ॥ १ । २ । ११७ ॥

श्यनप्सुटि परे ओकारस्य औकारो भवति ॥ गौः ।
गावौ । गावः । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । १ गौः । अतिद्यौः ॥

तकारो निर्देशार्थः ॥ लाघुणिकत्वादिह न भवति ॥ हे चित्रगो ।
इयनप्सुटीति किम् ? । गवा । द्यावा ॥

डाम्शसः ॥ १ । २ । ११८ ॥

ओकारान्तात्परस्य इयनप्सुटीऽम्शसः आदेः डा इति
हिदाकारो भवति ॥ गाम् । गाः । द्याम् । द्याः ॥

ऋत्सखीदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसस्सोः ॥ १ । २ । ११९ ॥

ऋकारान्तादिकारान्ताच्च भखिशकदादुशनस्पुरुदंशम्भने-
हस् इत्येतेभ्यश्च परस्य इयनप्सुटि सोः डा भवति ॥ पिता ।
कर्ता सखा प्रियमखा । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । तकारः
किम् ? । गृ निगरणार्थः ॥ इयं सखी ॥ सोरिति किम् ? । उश-
नमौ । उशनसः । पुरुदंशमौ । पुरुदंशसः ॥ इयनप्सुटीति-
किम् ? कर्त् । सखी । कुलम् ॥

हल्ङ्याड्दीर्घल्लुक् ॥ १ । २ । १२० ॥

हलः ङी आङ् इति दीर्घाभ्याञ्च परस्य इयनप्सुटः सोर्लुक्
भवति ॥ राजा । उखास्त्रत् । नारी । किशोरी । सप्रेयसी
पुमान् । बाला । बहुराजा । ङ्याङ् इति किम् ? लक्ष्मीः ।
तन्त्रोः । ग्रामणीः । कीलालपाः । दीर्घादिति किम् ? निष्कौ
शान्धिः । अतिखट्वाः (भः) इत्यपिपुस्तकान्तरे ॥

वोशनोशनन्नघोभगोभो र्ससमश्चैकामन्त्रणे ॥ १ । २ । १२१ ॥

उशन उशनन् अघोर् भगे र् भोर् इत्येते शकदा वा
निपात्यन्ते । एकामन्त्रणे इयनप्सुटि परतः सुअमित्येतयो
श्च लुक् ॥ प्रसिद्धतत्सम्बन्धस्य कार्यान्तरं प्रत्यभिमुखीकरणमात्र-
मन्त्रणमुच्यते । हे उशन । उहे उशनम् । हे उशनः । हे अघोः ।
हे अघवन् । हे भगोः । हे भगवन् । हे भोः । हे भवन् । एक

ग्रहणं किम् ? हे सशनसी । हे सशनसः । हे अघवन्ती । हे अघवन्तः । हे भगवन्ती । हे भगवन्तः । आनन्त्रणे इति किम् ? सशना । अघवान् । भगवान् । भवान् ॥ भोः इति सर्वादेर्भ वच्छठदस्य निपातनादिह न भवति । हे भवन् शत्रुस्तोऽयं भव-
च्छठदः । भो ब्राह्मणि इत्यत्राठययं द्रष्टव्यम् ॥

ह्रस्वोऽन्नित्याटः ॥ १ । २ । १२२ ॥

अकारान्तस्य यस्य च य्वोपसृष्टिनित्यनाङ्घ्रिधीयते । तस्य चैकानन्त्रणे श्यनप्सुटि ह्रस्वो भवति ॥ सौरमश्च लुक् । हे देव हे नदि । हे धन । हे वधु । हे लक्ष्मि ॥ अन्नित्याट इति किम् ? हे कीलालपाः । हे सेनानीः । नित्यग्रहणं किम् ? हे श्रीः । हे भूः ॥

दूठयचोऽम्बार्थस्य ॥ १ । २ । १२३ ॥

द्वावची यस्य तस्याम्बार्थस्यैकानन्त्रणे श्यनप्सुटि ह्रस्वो भवति ॥ सोश्च लुक् ॥ हे अम्ब । हे अठव । हे अक्क । हे अल्ल । हे अत्त । हे प्रियाम्ब ॥ दूठयच इति किम् ? अम्बरे । हे अम्बिके । हे मातरिति परत्वादद् ॥

एदाडः ॥ १ । २ । १२४ ॥

आड एकानन्त्रणे एकारो भवति । सोर्लुक् । हे शाले । हे भाले ॥

ह्रस्वैतो लुचि चारेऽङ् ॥ १ । २ । १२५ ॥

ह्रस्वान्तस्यैदन्तस्य चैकानन्त्रणे लुचि श्यनप्सुटि चारेङ् चासक आदेशो भवति । सोश्च लुक् ॥ हे पितः । हे मातः । हे शुचे । हे पटो । हे अतिहे । हे मे । लुचि-हे कर्तः कुल । हे वारे । हे त्रपो ॥

पुत्रेऽर्हे मातुः कषोड् ॥ १ । २ । १२६ ॥

• स्वपदार्थोपसर्जनेनो यो मातृशब्दः पुत्रे वर्तते ॥ तस्मात्प-
रस्य कषः बहुव्रीहौ । इयनप्सुट्येकामन्त्रणे अडिति द्विदादेशो
भवति ॥ अर्हे पुत्रस्य प्रशंसायाम् ॥ हे गार्गीमात । हे वात्सी
मात ॥ अर्ह इति किम् ? अरे गार्गीमातृक ॥

वोऽनडुच्चतुरोः ॥ १ । २ । १२७ ॥

अनडुह् चतुर् इत्येतयोस्तुकारस्यैकामन्त्रणे इयनप्सुटि
षशब्दो भवति ॥ हे अनडुन् । हे बहूनडुन् । हे प्रियचत्वः ।
हे अतिचत्वः ।

वाः ॥ १ ॥ २ ॥ १२८ ॥

अनडुच्चतुरोस्तुकारस्य इयनप्सुटि वा इत्यादेशो भवति ॥
बहूनडांहि । चत्वारि कुलानि । अनड्वान् । अनडाहौ ।
अनडाहः । अनडाहम् । अनडाहौ ॥ चत्वारौ प्रियचत्वाः ।
प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥

नडान्लुक् ॥ १ । २ । १२९ ॥

ऋत्सखित् ॥ १ । २ । १२९ ॥ इति यो डादेशः या च “न
१ । २ । ८५ ॥” इति नकारस्य लुक् तौ द्वावप्यत्रैकामन्त्रणे न
भवतः ॥ हे पितः । हे सखे । हे राजन् । हे दयिडन् ॥

सखित ऐ च ॥ १ । २ ॥ १३० ॥

इकारान्तस्य सखिशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा इयनप्सुटि ऐकारो भवति ॥ नचैकामन्त्रणे ॥ सखायौ ।
सखायः । सखायम् । सखायौ ॥ प्रियसखायौ । प्रियसखायः
इत्यादि ॥ तुकारः किम् ? इमे सख्यौ ॥ इयनप्सुटीति किम् ?
सखीन् । सख्यौ ॥ नचैकामन्त्रणे इति किम् ? हे सखे ॥ चकार
एकामन्त्रणे गच्छतीति समुच्चयार्थः ॥

क्रोष्टो=क्रोष्टु ॥ १ । २ । १३१ ॥

क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्रयण-
प्सुटि क्रोष्टु इति सप्रत्ययान्तादेशो भवति ॥ नचैकामन्त्रणे ॥
क्रोष्टा क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टरौ ॥ अतिक्रोष्टा ।
प्रियक्रोष्टा । पञ्चभिः क्रोष्टुभिः क्रीतौ पञ्चक्रोष्टागौ रथौ ॥
श्रयणप्सुटीति किम् ? क्रोष्टून् । कथक्रोष्टुवनम् । नचैकामन्त्रण
इति किम् ? हे क्रोष्टो ॥

वाच्यापि ॥ १ । २ । १३२ ॥

क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा आपि तृती-
यैकवचनादौ सुप्यगादौ वा क्रोष्टु इत्यादेशो भवति ॥ क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्ट्वे । क्रोष्ट्रुः । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्रुः ।
क्रोष्ट्रि । क्रोष्ट्रौ ॥ आमि नित्यत्वान्नाम् ॥ क्रोष्ट्रूनाम् ॥ अचि-
ति किम् ? क्रोष्ट्रुभ्याम् । क्रोष्ट्रुषु ॥ आपीति किम् ? क्रोष्ट्रून् ॥

अप्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत् होतृ पोतृ प्रशास्व

दीर्घः ॥ १ । २ । १३३ ॥

सप्रत्ययान्तस्य अप् स्वसृनप्तृनेष्टृ त्वष्टृ क्षत् होतृ पोतृ
प्रशास्व इत्येतेषाञ्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्रयण-
प्सुटि तदासन्तोऽकारो दीर्घो भवति ॥ न चैकामन्त्रणे ॥ तृ-क-
र्तारौ । कर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ ॥ आपः । स्वापः । स्व-
स्वारौ । स्वसारः । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टारौ ॥ नेष्टारः ॥
त्वष्टारौ त्वष्टारः । क्षत्तारौ क्षत्तारः । होतारौ । होतारः ।
पोतारौ पोतारः । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । अतिकर्तारौ ।
अतिकर्तारः ॥ श्रयणप्सुटीति किम् ? हे कर्तः । हे स्वसः ॥

न्यक् ॥ १ । २ । १३४ ॥

इयनप्सुटि परे यो नकारस्तस्मिन्पूर्वो भवति ॥ वनानि ।
दधीहि । मधूनि । कर्तृणि । राजा । राजानी । राजानः । राजा-
नम् । राजानी ॥ नचैकामन्त्रश्च इति किम् ? हे राजन् हेतवन् ॥

स्महतः ॥ १ । २ । १३५ ॥

सकारान्तस्य महच्छठस्य च इयनप्सुटि निमित्ते यो
नकारस्तस्मिन् पूर्वो ऽक् दीर्घो भवति ॥ श्रेयानि । महान्ति ।
कुलानि । श्रेयान् । श्रेयांसौ महान् । महान्तौ । इत्यादि ।
प्रियश्रेयान् । अतिमहान् । नचैकामन्त्रणे हे श्रेयन् । हेमहन् ॥
निमित्तविज्ञानादिह न भवति । सुहन । सुहिंसौ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णाशौ ॥ १ । २ । १३६ ॥

इन् इन्, पूषन् । अर्यमन् । इत्येतेषां शावेव परे यो
नकारस्तस्मिन्पूर्वोऽक् दीर्घो भवति ॥ बहुदण्डीनि । बहुब्रह्म-
हाणि । बहुपूषाणि । बहूर्यमाणि कुलानि । “न्यक्” इति
सिद्धं नियमार्थं वचनम् । शावेव नान्यत्र । इति । तेनेह न
भवति । दण्डिनी । ब्रह्महन्तौ । पूषणी । अर्यमन्तौ । “अर्यव-
द्व्यहणे नानर्थकस्येति” स्मीहान् । स्मीहानी । स्मीहानः । इत्यत्र
नियमो न भवति ॥ वाग्मिनी । वाग्मिनः इत्यत्र तु अग्नि-
स्मन्ग्रहणान्यर्थवतोऽनर्थकस्य “चे”ति भवति ॥

सावतोश्च ॥ १ । २ । १३७ ॥

अतिवत्युकारानुबन्धस्य इन्-इन्-पूषन्-अर्यमनित्येतेषां
न सौ यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽङ् दीर्घो भवति ॥ भवान् ।
गोमान् । दण्डी । वाग्मी । ब्रह्महा । पूषा । अर्यमा । प्रिय-
गोमान् । प्रियदण्डी । इत्यादि ॥ नचैकामन्त्रण इति किम् ?
हे गोमन् । हे दण्डिन् ॥

असोऽनेधादेः ॥ १ । २ । १३८ ॥

अनेधादेरसन्तस्य सौ परे यस्तदासकोऽक् दीर्घो
भवति ॥ वेधाः । अटमराः । सुपयाः । गीः । सुस्रोताः नदी ॥
अनेधादेरिति किम् ? पिण्डयः । चर्मवः । नचैकामन्त्रणे-हे वेधः
हे सुपयः ॥

इच ॥ १ । २ । १३८ ॥

इचोच इति यश्चकारानुबन्धश्चादेशस्तस्मिन् पूर्वो ऽक्
दीर्घो भवति ॥ प्राचा प्राचः । दधीचः । दधीचा । प्राची ।
प्रतीची । प्राचयः । प्रतीचयः ।

नाम्यतिसृचतुष्पः ॥ १ । २ । १४० ॥

नाम्यादेशे तिसृचतुष्पकारान्तवर्जितस्य पूर्वोऽक् दीर्घो
भवति ॥ धनानाम् शुवीनाम् । पटूनाम् । मातृणाम् ॥ अतिसृ
चतुष्प इति किम् ? तिसृणाम् । चतुर्णाम् षण्णाम् ॥

नृर्वा ॥ १ । २ । १४१ ॥

नृइत्येतस्य नानि परे पूर्वोऽदीर्घो भवति वा ॥ नृणाम् ।
नृणाम् ॥

संख्याया विसायादहस्याहन् ऊँ ॥ १।२। १४२॥

संख्यायाः वि माय इत्येताभ्यां च परस्य अह् इत्येतस्य
ऊँ परे वा अहन्इत्यादेशो भवति ॥ द्वयोरहोर्भवः । द्वयह् ।
तस्मिन् द्वयह् । द्वयहनि । द्वहे । सायदह् । सायदहनि ।
सायदहे विगतमहः । व्यह् । तस्मिन् । व्यह् । व्यहनि ।
व्यहे । सायमहः । सायाह् । मायाहनि । सायाहे ॥

पद्मोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्शकन्सुदन्नासंश्चा-
सुटि ॥ १ । २ । १४३ ॥

पाद दन्त नासिका नास हृदय निशा असृज् यूष दोस्
यकृत् शकृत् उदक् आसन्न इत्येतेषामसुटि सुटोऽन्यस्मिन् सुपि-
परे यथाक्रम पद् दत् नम् मास् हृद् निश् असन् यूषन् दोषन्
यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आशो भवन्ति वा ॥ पदा
पादेन । दोष्णा दोषा । यक्ता यकृता । शक्ता शकृता उद्गा
उदकेन । आसन्नि आस्नि असने ॥ असुटीति किम् ? पादः
पादौ चेन वानुकृष्यते ॥

पादोऽपदस्य ग्यसुट्छिण्यादौ पद् ॥ १।२। १४४॥

अपदसंज्ञकस्य यः पाद इत्यवयवस्तस्य गी इत्येतस्मिन्-
सुट्छिण्यादिवर्जिते चान्यस्मिन् प्रत्यये परे पद् इत्यादेशो-
भवति ॥ द्विपदी कुले । द्विपदः पश्य । द्विपदी इयम् । द्विपदिकां
दधाति ॥ अपदस्येति किम् ? द्विपाद्भ्याम् । द्विपाद्भिः ॥ ग्यसुट्-
छिण्यादौति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः । ठयाघ्रपान्दि कुलानि
पश्य । पादयति पादुरुः ॥

क्वस उस् ॥ १ । २ । १४५ ॥

अपदसंज्ञकस्यावयवो यः क्वसस्तस्य ग्यसुट्छिण्यादौ परे
उमा देशो भवति ॥ विदुषी कुले । विदुषी स्त्री । विदुषः । विदुषा ।
विदुष्मान् । पेषुषी कुले । पेषुषः । पेषुषा । पेषुष्मान् ॥ ग्यसु-
ट्छिण्यादाविति किम् ? विद्वांसौ । विद्वांसः । पेषुषांसौ ।
विद्वांसि कुलानि । विद्वयति । विद्वस्यति ॥

श्चोऽचः ॥ १ । २ । १४६ ॥

अपदसंज्ञकस्यावयवो योऽञ्जितिलुप्तनकारस्य ग्यसु-

ट्छिययादौ प्रत्यये परे इव इत्यादेशो भवति ॥ दधीची । मधू-
ची स्त्री । दधीचः । मधूचः । ग्यसुट्छिययादाविति किम् ?
दध्यसि कुलानि ॥ दध्यसू । दध्यस्रः । दध्ययति । दध्ययते ॥

उद् ई ॥ १ । २ । १४७ ॥

उत् इत्येतस्यात्परस्यापदसंज्ञकावयवस्य लुप्तनकारस्या
द्युतेर्ग्यसुट्छिययादौ प्रत्यये परे ई इत्यादेशो भवति ॥ उदीची
कुले । उदीचः उदीचा । उदीची इयम् । अन्यत्र उदसू । उदस्रः ।
उदसि कुलानि ॥ उदति । उदयते ॥ पदत्वे-उदभ्याम् । लुप्त
नकारस्य ग्रहणात्-उदस्रः । उदसू । उदसि ॥

श्वयुवन्मघोनां वस्येसुप्युश् ॥ १ । २ । १४८ ॥

श्वन् युवन् यघवन् इत्येतेभ्योऽपदसंज्ञकावयवेभ्यः ग्यसु-
ट्छिययादावीप्रत्यये सुपि च परे तदवयवस्य वशठदस्य उशा-
देशो भवति ॥ शुनीयम् । प्रियशुनी कुले । शुनः । शुना । अति-
यूनीयम् । अतियूनी कुले । यूनः । यूना । अतिमघोनीयम् ।
अतिमघोनी कुले । मघोनः मघोना । ईसुपीति किम् ? शौवम्-
नांनम् । यौवनम् । माघवनम् अन्यत्र-श्वानी युवानी । मघ-
वानी । प्रियश्वानि कुलानि ॥ पदत्वे श्वभ्याम् ॥

इनोऽनोऽहृत्वमात् ॥ १ । २ । १४९ ॥

अपदसंज्ञकावयवस्य अन् इत्येतस्य ग्यसुट्छिययादावीसुपि
परे इनादेशो भवति । नचेत्सोऽन् शठदः हलानन्तराहृकारा-
न्मकाराच्च परः स्यात् । राज्ञीयम् । सुराज्ञी कुले । राज्ञः ।
राज्ञा । तद्वजः । तद्वजा ॥ अहृत्वमादिति किम् ? पर्वणा
कर्मणा हल्ग्रहणं किम् ? दीठना । साम्रा । अन्यत्र राजानी ।
सुराज्ञानि कुलानि ॥ पदत्वे-राजभ्याम् । राजभिः ॥

ङिग्योर्वा ॥ १ । २ । १५० ॥

• अपदसंज्ञकावयस्य भक्तित्येतस्य डौ ग्यादेशे च परे इने भवति वा ॥ न चेतसोऽन्शब्दः ह्रस्वमात्परो भवति ॥ राञ्चि राजनि सान्नि सामनि । अह्नि । अहनि दिने ॥

आतोऽनाडः श्लुक् ॥ १ । २ । १५१ ॥

अपदस्याकारस्य ग्यसुट्छिण्यादी सुपि परे श्लुग् भवति ॥ आहन्तं वर्जयित्वा । अम्बु पिबतीति अम्बुपः । अम्बुपा । शुभंयः । शुभंया । अनाड इति किं ? शालाः नालाः पश्य ॥

उतिष्णां संख्यानां जश्शसः ॥ १ । २ । १५२ ॥

इति षकारनकारान्तायाः संख्यायाः सम्बन्धिनः कश्शस इत्येतस्य सुपः श्लुग्भवति ॥ कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । एव षट् । पञ्च । सप्त । नव । दश । परमषट् । परमपञ्च । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियषष्ठिस्तिष्ठन्ति । प्रियपञ्चनः तिष्ठन्ति । प्रियषष्ठः पश्य । प्रियपञ्चः पश्य ।

अष्ट औश् ॥ १ । २ । १५३ ॥

अष्ट इति कृताकारस्याष्टन् इत्येतस्य सम्बन्धिनेर्जश्शसो-रौश् इत्याकारादेशो भवति ॥ अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ ॥ आकारान्तपरिग्रहादिह न भवति । अष्ट तिष्ठन्ति ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियाः अष्टौ येषां ते प्रियाष्टास्तिष्ठन्ति । प्रियाष्टाः पश्य ॥

अथयस्य ॥ १ । २ । १५४ ॥

अथयस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग्भवति । स्वः । उच्चैः । नीचैः । परमनीचैः । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ अत्युच्चैसी । अत्युच्चैसः ॥

अथयीभावस्य ॥ १ । २ । १५५ ॥

अठययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग्न भवति । अधिस्त्रि ।
उपवधु ॥

नातः ॥ १ । २ । १५६ ॥

अकारान्तस्याठययीभावस्य सुपः श्लुग्न भवति । उपकुम्भेन । उपकुम्भात् । उपकुम्भे ।

अमपञ्चम्याः ॥ १ । २ । १५७ ॥

अकारान्तस्याठययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपः अम् इत्यादेशो भवति पञ्चमीं वर्जयित्वा ॥ उपकुम्भं तिष्ठति पश्य देहि । अपञ्चम्या इति किं ? उपकुम्भात् ॥

तृतीयाया वा ॥ १ । २ । १५८ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य तृतीयायाः अम् वा भवति ॥ उपकुम्भेन, उपकुम्भं, कृतम् ॥

सप्तम्याः ॥ १ । २ । १५९ ॥

अकारान्तस्याठययीभावस्य सप्तम्या अम् वा भवति ॥ उपकुम्भे, उपकुम्भं निधेहि ॥

नद्यद्वयस्य ॥ १ । २ । १६० ॥

नद्यन्तस्य अद्वयान्तस्य वंशस्यान्तस्य चाकारास्याव्ययीभावस्य सप्तम्या नित्यमम्भवति । उन्मत्तगंगम् । सप्तगोदावरं वसति । सुमद्रम् । सुमगधं वसति ॥ एकविंशति भारद्वाजम् । त्रिकोसलं वसति ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणादिह न भवति । उपगंगे ॥ परस्परान्योऽन्येतरैतरस्यां सुपो वा पुंसि ॥ १ । २ । १६१ ॥

परस्पर अन्योन्य इतरैतर इत्येतेषामपुंसि स्त्रियां नपुंसके च प्रयुज्यमानानां सम्बन्धिनः सुपः स्थाने आनित्यादेशो भवति वा ॥ इमे सख्यौ परस्परां भोजयतः । परस्परं भोजयतः । आभिः सखीभिः परस्परेण भोज्यते । परस्परां भोजयते ।

इमाः सख्यः परस्परं प्रयच्छन्ति । परस्परस्मै प्रयच्छन्ति । एव-
मन्योन्याम् । अन्योन्यम् । इतरेतराम् । इतरेतरम् । अपुंसके-इमे
कुले परस्परं परस्परं वा भोजयतः । एवं सर्वत्रापि । अपुंसीति
किं ? परस्परमिमे जनाः भोजयन्ति । अनित्यन्ये । पुंसीत्यपरे ।
इमे परस्परादयः शठदाः कर्मठयतिहारैकत्वविषयाः सर्वत्र
पुंस्त्वोपादानाः अस्मादेव निपातनात् परादयः सर्वादयः
कृतद्विर्वचनादयो विज्ञेयाः ।

भ्यत्याः ॥ १ । २ । १६२ ॥

भकारयकारादौ अकारादौ अमि शसि च सुपि परे अका-
रस्य आकारो भवति ॥ देवाभ्याम् । देवाय । देवाः । देवान् ।
नित्यत्वात्-अमृङ्मिङ्स्सु “नो णो मः” इत्यादि । देवम् ।
देवात् । देवस्य ॥

बहोसि स्भ्येत् ॥ १ । २ । १६३ ॥

भकारभकारादौ बहुविषये ओमि च सुपि परे अकारस्य
एकारो भवति । देवेषु । सर्वेषाम् । देवयोः ॥

ऐस् भिसोऽद्भ्यः ॥ १ । २ । १६४ ॥

अकारात्परस्य सुपो भिसः स्थाने ऐसादेशो भवति
अद्भ्यः-दकारादेशो यो मकारस्तदन्तरादकारात् इदमादेशा-
च्चाश्च परस्य तु न भवति । देवैः । अतिजरसैः । अद्भ्य इति
किं ? अमीभिः । एभिः ॥

डसास्येस्स्येनाद्यम् ॥ १ । २ । १६५ ॥

अकारात्परेषां डस्-आ-असि-ए-इत्येतेषां सुपां स्य-इन-
आत्-य इत्येते यथाक्रममादेशा भवन्ति । धनस्य । धनेन ।
धनात् । धनाय । अतिजरसस्य । अतिजरसेन । अतिजरसात् ॥

सर्वादिङ्यस्येः स्मिन्स्मात्स्मै ॥ १ । २ । १६६ ॥

अकारान्तस्य सर्वादेर्गणस्य सम्बन्धिनां ङि- असि-ए
इत्येतेषां सुपां यथाक्रमं स्मिन्- स्मात्- स्मै- इत्येते अवदेशा
भवन्ति । सर्वस्मिन् । सर्वस्मात् । सर्वस्मै । तस्मिन् । तस्मात् ।
तस्मै । परमसर्वस्मिन् । अतत्संबन्धिनाम्-प्रियसर्वे । प्रियसर्वात् ।
प्रियसर्वाय ॥

जसश्चिः ॥ १ । २ । १६७ ॥

अकारान्तस्य सर्वादेः संबन्धिनो जसः स्थाने शि इत्या-
देशो भवति । सर्वे । चिश्चे । त्ये । ते ॥

नेमार्धप्रथमचरमारूपकतिपयतयस्य वा १ । २ । १६८ ॥

नेमादीनां तय इत्येतत्प्रत्ययान्तानां चाकारान्तानां सम्ब-
न्धिनो जसश्चिर्भवति वा ॥ नेमे । नेमाः । अर्धे । अर्धाः । प्रथमे ।
प्रथमाः । चरमे । चरमाः । अल्पे । अल्पाः । कतिपये । कतिपयाः ।
द्वितये । द्वितयाः । त्रितये । त्रितयाः । द्वये । द्वयाः । परमनेमे ।
परमनेमाः ॥

द्वन्द्वे ॥ १ । २ । १६९ ॥

द्वन्द्वसमासे वर्तमानानामकारान्तानां सम्बन्धिनो जसः
स्थाने शिर्भवति वा ॥ कतरकतमे । कतरकतमाः । परमकतर-
कतमे । परमकतरकतमाः ॥

न सर्वादिः ॥ १ । २ । १७० ॥

द्वन्द्वसमासे सर्वादिः सर्वादिर्न भवति ॥ पूर्वापराय । पूर्वा-
परात् । पूर्वापरायाम् । अधरोत्तराय । अधरोत्तरात् । अधरोत्त-
रायाम् । कतरकतमकः ।

पूर्वावरं तृतीयायोगे ॥ १ । २ । १७१ ॥

पूर्वं अवर इत्येतौ सर्वादी तृतीयान्तेन योगे सम्बन्धे
सर्वादी न भवतः ॥ मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय । संवत्सरेणा-

वराय संवत्सरावराय । योगग्रहणं किं ? आगमिष्यति बहुः
मासेन पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः ॥

नव पूर्वा वादौ ॥ १ । २ । १७२ ॥

पूर्वादयो नव सर्वादयः अकारादाविकारादौ च सुपि
परे सर्वादयो वा भवन्ति ॥ पूर्वैः । पूर्वाः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन् । पूर्वैः । परे । पराः । परस्मात् । परात् । परस्मिन् ।
परे ॥

तीयं ङिति ॥ १ । २ । १७३ ॥

तीयप्रत्ययान्तं ङिति-ङित्कार्यं कर्तव्ये सर्वादिवं भवति ॥
द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्मात् ।
तृतीयात् । तृतीयस्याः । तृतीयायाः ।

विदिक् च ॥ १ । २ । १७४ ॥

विदिक्वाची सर्वादिः सर्वादिवं भवति । उत्तरपूर्वस्यै
उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वाम् । उत्तरपूर्वाणाम् । चेन वाऽनुकृत्यते ॥

ङस्याट्यस्य ॥ १ । २ । १७५ ॥

अवर्णान्तानां सर्वादीनां तत्सम्बन्धिनि यादादौ सुपि
परे ङस् इत्यादेशो भवति ॥ सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ।
परमसर्वस्यै ॥ तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । अतिसर्वायै ।

सामामः ॥ १ । २ । १७६ ॥

अवर्णान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिनः आनः षष्ठीबहुव
चनस्य स्थाने साम् भवति ॥ सर्वेषाम् । सर्वासाम् । तेषाम् ।
तासाम् । परमसर्वेषाम् । परमसर्वासाम् । अतत्सम्बन्धिनः—
प्रियसर्वाणाम् ॥

युष्मदस्मद्भ्यामाकम् ॥ १ । २ । १७७ ॥

युष्मद् अस्मद् इत्येताभ्यां परस्य आनः तत्सम्बन्धि-

नोऽन्यसम्बन्धिनो वा स्थाने आकनित्यादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । प्रियास्माकम् । आकनित्याकारो यत्रन्तर्त्यः युष्मानाचक्ष्णानाम् युष्माकम् । अस्माकम् । अन्यथा युष्मकम्, अस्मकमिति स्यात् ।

डुशुभ्यसेऽशुभ्यम् ॥ १ । २ । १७८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरेषां तत्सम्बन्धिनानन्यसम्बन्धिनां वा डम्-शस् भ्यस् इत्येतेषां सुपामश-न-अभ्यं च यथाक्रममादेशा भवन्ति । तव । मम । अतितव । अतिमम । युष्मान् । अस्मान् । प्रिययुष्मान् । प्रियास्मान् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । प्रिययुष्मभ्यम् । प्रियास्मभ्यम् ॥

भ्योऽसोऽद् ॥ १ । २ । १७९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो व अस्मद्भ्यश्चित्तस्य भ्यसः पञ्चमीबहुवचनस्यामश्च पञ्चम्येकवचनस्य अदित्यादेशो भवति । त्वत् । त्वद् । मत् । मद् । अतित्वत् (द्) अतिमत् (द्) । युष्मद् । अस्मद् । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् ॥

डेसुटोऽम् ॥ १ । २ । १८० ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा डे इत्येतस्य सुटश्च सुपः स्थाने आनित्यादेशो भवति । तुभ्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमत्तम् । त्वम् । अहम् । युवाम् । आव यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवां । आवाम् ॥

दोलुक् ॥ १ । २ । १८१ ॥

दकारान्तयोर्युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे लुग्भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वद् । मद् । युष्मद् । अस्मद् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतियुष्माकम् ॥ अत्यस्माकम् । दोरिति किं ? मोरुत्तरे विकल्पः ॥

वा । १ । २ । १८२ ॥

अकारान्तयोर्युष्मदस्मदोः तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि
वा सुपि परे वा लुभन्ति ॥ युष्मानाञ्छाणेभ्यः युष्मभ्यम् युष-
भ्यम् । अस्मभ्यम् असभ्यम् । युष्मद् युषद् । अस्मद् । असद् ।
युष्माकम् । युषाकम् । अस्माकम् । अमाकम् ॥

अमौद्धल्याः । १ । २ । १८३ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अनि द्विती-
यैकवचने औकारादयोर्हलादौ च सुपि परे आकारो भवति ।
त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिसाम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् । युषाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।
युष्मासु । अस्मासु ।

यौसि यः ॥ १ । २ । १८४ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिषु वा इ आ ओम्
इत्येतेषु सुप्सु परतः यकारो भवति । न्वयि । मयि । त्वया ।
मया । युवयोः । आवयोः । प्रियन्वयि । प्रियमयि ।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः १ । २ । १८५ ॥

द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोः युष्मदस्मदोर्मकारावसानो
योरवयवस्तस्य तत्सम्बन्धिनि वा सुपि परे यथासंख्यं युव, आव
इत्यादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युषाभ्याम् । आवा-
भ्याम् । युवयोः । आवयोः । अतिक्रान्तौ युवाम् अतियुवाम् ।
अत्यावाम् । अतिक्रान्तं युवाम् अतियुवाम् । अत्याभ्याम् । अति-
क्रान्तान् युवाम् अतियुवान् । अत्यावाम् । एवमनियुवया । अत्या-
वया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अनियुवाभिः । अत्या-
वाभिः । इत्यादि नैयम् । सुजस्ङेङ्सु परत्वान् त्वाद्वा गः ।
मन्तस्येति किं ? सर्वस्य ना भूत् ॥ युवकयोः । युवकाभ्याम् ॥

त्वमी प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ १ । २ । १८६ ॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त-
त्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परतो
यथासंख्यं त्व म इत्यादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया ।
त्वद् । मद् । त्वयि । मयि । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम् । अतिमाम् ।
अतिक्रान्तं त्वां अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वा-
म् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अ-
तित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । एवं नेयम् । त्वदीयः । मदीय । त्वद्य-
ति । मद्यति । त्वत्कृतम् । मत्कृतम् । त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । त्व-
त्पुत्रः । मत्पुत्रः । प्रत्ययोत्तरपदे चेति किं ? अधियुष्मद् । अद्य-
स्मद् । एकस्मिन्निति किं ? युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मदस्मद्विशे-
षणादिह न भवन्ति । युष्मानतिक्रान्तमतिर्युष्माम् । अत्यस्माम् ।
अतिर्युष्मया । अत्यस्मया ।

त्वाहौ सौ ॥ १ । २ । १८७ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे
यथासंख्यं त्व अह इत्यादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । अतिक्रान्त-
स्त्वाम् अतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवाम् । अतित्वम् ।
अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युष्मान् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

यूयवयी जसि ॥ १ । २ । १८८ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा जसि परे
यथासंख्यं यूय वय इत्यादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । प्रियस्त्वं
येषां ते प्रिययूयम् । प्रियवयम् । प्रियौ युवां येषां ते प्रिययूयम्,
प्रियवयम् ।

तुभ्यमहौ ऊयि ॥ १ । २ । १८९ ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ऊयि परे

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङयि परे
यथासंख्यं तुभ्य मच्छ इत्यादेशौ भवतः ॥ तुभ्यम् । मच्छम् ।
प्रियस्त्व यस्य प्रियतुभ्यम् । प्रियमच्छम् । प्रियौ युष्माम् प्रिया
यूयम् यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । प्रियमच्छम् ।

तव समौ ङसि ॥ १ । २ । १८० ॥

युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङसि परे
यथासंख्यं तव सम इत्यादेशौ भवतः ॥ तव । सम । प्रियस्त्वं
यस्य तस्य प्रियतव । प्रियमम । प्रियौ युष्मां यस्य तस्य प्रिय-
तव । प्रियमम । प्रिया यूयं यस्य तस्य प्रियतव । प्रियमम ॥

पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युग्विभक्तेः ॥ १ । २ । १८१ ।

वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोः युष्म-
दस्मदोर्गुग्विभक्त्यन्तयोर्गयासंख्यं वम् नम् इत्यादेशौ भवतः ।
धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । दानं वो दीयते । दानं नो
दीयते । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् ॥ पदादिति किं ?
युष्मान् धर्मो रक्षतु । अस्मान् धर्मो रक्षतु । वाक्यस्येति
किं ? ओदनं पचत युष्माकं भविष्यति । अस्माकं भविष्यति ।
वाक्यस्येति षष्ठी पदावयवयोर्ना भूदिति । इति युष्मदुपा-
ध्यायो ब्रूते । अत्यस्मान् पश्यन्ति

वांनावौ द्वित्वे ॥ १ । २ । १८२ ॥

वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्म-
दस्मदोर्द्वित्वविषययोर्युग्विभक्त्यन्तयोर्गयासंख्यं वाम् नौ इत्या-
देशौ भवतः । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । दानं वां
दीयते । दानं नौ दीयते । शीलं वां स्वम् । शीलं नौ स्वम् ॥

तेमयावेकत्वे ॥ १ । २ । १८३ ॥

वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्म-

दस्मदीरेकत्वविषये युग्विभक्त्यन्तयोर्ग्रन्थसंख्यं ते मे इत्यादेशौ-
भवतः । दानं ते दीयते । दानं मे दीयते । शीलं ते स्वम् ।
शीलं मे स्वम् ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ १ । २ । १८४ ॥

वाक्यस्यावयवात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदी-
द्वितीयैकवचनान्तयोर्ग्रन्थसंख्यं त्वा मा इत्यादेशौ भवतः ।
धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु ॥

नेवा मन्त्र्यं पूर्वम् ॥ १ । २ । १८५ ॥

यदा (था) मन्त्रयते मन्त्रोच्यते तत्पदं युष्मदस्मद्भ्यां
पूर्वं नेवा सदिक् भवति ॥ भो देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः ।
भो देवदत्त अस्मान् रक्षतु धर्मः ॥ देवदत्त युष्माभ्यां दानं
दीयते । देवदत्त आस्माभ्यां दानं दीयते । देवदत्त तव शीलं
स्वम् । देवदत्त मम शीलं स्वम् ॥

जस्विशेष्यं वाऽमन्त्र्ये ॥ १ । २ । १८६ ॥

जमन्तमामन्त्र्यपदं विशेष्यं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं तद्विशे-
षणे आमन्त्र्यपदे परे नेव भवति वा । नेत्येतस्याऽपवादः ॥
देवाः शरण्याः युष्मानथो शरणं प्रपद्ये । देवाः शरण्याः त्र्यथो
शरणं प्रपद्ये । देवाः शरण्याः अस्मानथो रक्षतु । देवाः
शरण्याः नोथो रक्षतु ॥

न । ॥ १ । २ । १८७ ॥

आमन्त्र्यपदं विशेष्यं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्त्र्यपदे
तद्विशेषणे परे न नेवा विद्यमानवन्न भवति । साधू सुवि-
हितौ वां शरण्यं प्रपद्ये । साधो सुविहित त्वा शरण्यं प्रपद्ये ।
साधू सुविहितौ नौ रक्षतम् । साधो सुविहित मा रक्ष ।

पादाद्योः ॥ १ २ । १८८ ॥

पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्त्रमादि तत्पादस्यादि-
भूतयोर्न भवति ॥

॥ वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुल देवता ॥

॥ न एव नाथो मगधानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

मनसीक्षार्थः ॥ १ । २ । १८८ ॥

ईक्षा दर्शनं तदर्थैर्धातुभिः मह नह्यद्वाक्यं तस्य पदा-
त्पस्योर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्त्रमादि तन्न भवति ॥ सा चेदीक्षा
मनसि मनो विषया भवति ॥ जनो युष्मान्समीक्ष्य गतः ।
जनस्त्वामुपैक्षते । दान युवाभ्यां देयमालोक्य गतः । जनस्तव
कार्यमालोचयति । एवमस्मदः ॥ मनसीतिकिं ? जनो वः पश्य-
ति । जनो नः पश्यति चक्षुषेत्पर्यः ॥

चवाहर्हैव योगे ॥ १ । २ । २०० ॥

च वा अहं एव इत्येतैर्योगे मन्वन्धे पदात्परयोर्युष्मो
दस्मदोर्यदुक्तं वस्त्रमादि नन्न भवति ॥ जनो युष्मांश्च । जनो-
युष्मान्वा । जनो युष्माकह । जनो युष्मान्ह । जनो युष्मानो-
व पश्यति । ज्ञान युष्मभ्य च दीयते । शीलं युष्माकं च
स्वम् । जनो युवां च जनो त्वां च पश्यति ॥ एवमस्मदः ॥ यो-
ग इति किं ? ज्ञानं च शीलं च व. स्वम् ॥

नित्यमन्वादेशे ॥ १ । २ । २०१ ॥

कथितस्यानुरुधनमन्वादेशः । तद्विषये पदात्परयोर्युष्मद-
स्मदोर्यदुक्तं वस्त्रमादि तन्नित्यं भवति । यूयं विनीतास्तद्वो
गुरवः, वयं विनीतास्तन्नो गुरवः, युवां शीलवन्तौ तद्वां गुरवः,
आवां शीलवन्तौ तन्नो गुरवः, मानयन्ति । तव शीलवानथो
क्षमा अथणैः तत्ते ज्ञानं दीयते । अहं शीलवानथो क्षमा अथणैः
तन्मे ज्ञानं दीयते । धनवांस्त्वमथो त्वालोकः, धनवानहमथो

मालोकः, मानयति ॥ अन्वादेशे नित्यवचनादन्यत्र द्विकल्पः
धर्मो वः धर्मो युष्मान्, धर्मो नः धर्मोऽस्मान्, रक्षतिवत्यादि ॥

पदात्प्रथमाया वा ॥ १ । २ । २०२ ॥

पदात्पर यत्प्रथमान्तं पदं तस्मात्परयोर्युष्मदस्मदोर-
न्वादेशे यदुक्तं वस्त्रसादि तद्वा भवति ॥ यूयं विनीतास्तद्गुरवो
वः, यूयं विनीतास्तद्गुरवो युष्मान्, वयं विनीतास्तद्गुरवो नः,
वयं विनीतास्तद्गुरवोऽस्मान्, युवां सुशीलौ तद्गुरवो वाम्,
तद्गुरवो युवाम्, आवां सुशीलौ तद्गुरवो नौ, तद्गुरव आवां
मानयन्ति । अथो क्षमा तत् अमणास्ते, अथो क्षमा तत् अमणा-
स्तुभ्यं, अथो क्षमा तत् अमणा मे, अथो क्षमा तत् आमणा
मह्यम्, ज्ञानं प्रयच्छन्ति । धनवाँस्त्वं तल्लोकस्त्वा, तल्लोक-
स्त्वाम्, धनवानहं तल्लोको मा, तल्लोको मां मानयति ॥

त्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः ॥ १ । २ । २०३ ॥

एतदित्येतस्य त्यदादीनां मन्बन्धिनि द्वितीयायां टाया-
सोसि च सुवि परे अन्वादेशे एनदित्यादेशो भवति ॥ अधीत-
मेतत्सूत्रमथो एनन्तो ठयाचद्वम् । एतमावश्यकमध्यापय, अथो
एनं यथाक्रम सूत्रम् । सुशीलौ एनौ अथो एनौ गुरवो मानय-
न्ति । सुस्थितास्सुपराक्रान्ता एते तद्वद्वा अप्येतान्न मस्यन्ति ।
एतेन रात्रिरधीता अथो एतेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शोभन
शीलम् अथो एनयोर्महतीय कीर्तिः । एनच्छ्रितकः इत्यत्र
अर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्य निज्ञाने इदमुदाहरणम् । त्यदामिति
किं ? एतदं संगृहाण अथो एतदमध्यापय । सज्ञा, न त्यदादिः
सुविशेषण किं ? एत संगृहाण प्रियैतदमध्यापय । अन्वादेशे-
ति किं ? देवदत्तमध्यापय । एतञ्च गुरुदत्तम् । न पश्चात्कथन-
मात्रमन्वादेशः ॥

इदमः ॥ १ । २ । २०४ ॥

इदमित्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धिनि द्वितीयायां टा-
यामोमि च सुपि परे अन्वादेशे एतद् भवति ॥ अधीनमिदं
सूत्रम् अथो एतत् नो ठयाचङ्खम् । इदमावश्यकमध्यापय । अथो
एनं यथाक्रमं सूत्रम् । सुशीलाविमौ अथो एनौ गुरवो मानय-
न्ति । सुस्थिताः सुपराक्रान्ता इमे अथो देवा अप्येनान्न मस्यन्ति
अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहारप्यधीतम् । अनयोः शोभनं
शीलम् अथो एनयोर्महतीयं कीर्तिः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

रभ्येऽश् ॥ १ । २ । २०५ ॥

इदमः सकारभकारयकारादिकं त्यदादिमम्बन्धिनि
सुपि परे अन्वादेशे अश् इत्ययमादेशो भवति ॥ शैक्षकोऽयक-
मध्यता अथोऽस्मै साधु दीयतां सूत्रम् । शैक्षकाविमकावध्येता-
रौ अथो आभ्या साधु दीयतां सूत्रम् । बालिकेयकं याचते अथो
अस्यै दीयतां मोक्षः ॥ रुभ्य इति किं ? इमे । इमके । परत्वा-
न्मत्त्वादि भवति ॥ अन्वादेशविधिः सुपा प्रकृतिं विशेष्य
विधीयत इति ॥ परमेतम् । परमेनम् । परमेसकस्मै इत्येनदा-
दि न भवति ॥ शकारः सर्वादेशार्थः सककारार्थं वचनम् ॥

अकः ॥ १ । २ । २०६ ॥

इदमः ककाररहितस्य सकारभकारयकारादिके त्यदादि-
सम्बन्धिनि सुपि परे अश् भवति ॥ अस्मै । अस्मात् । अस्य ।
एषाम् । आमाम् । अस्मिन् । एषु । आसु । आभ्याम् ।
एभिः । एभ्यः । आभ्यः । अस्यै । अस्याः । अस्याम् । अक
इति किं ? इमकस्मै । इमकाभ्याम् । इमकस्य ॥ त्यदादि-
सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियेदंसु । प्रियेदम्भ्याम् ॥
इह तु भवति । परमास्मै । परमाभ्याम् ॥

टौस्यनः ॥ १ । २ । २०७ ॥

इदमः ककाररहितस्य त्यदादिसम्बन्धिनि टायामोमि
च सुपि अन इत्यादेशो भवति ॥ अनेन । अनया । अनयोः ।
अनयोः । परमानेन । परमानयोः ॥ त्यदादिसम्बन्धिविज्ञाना-
दिह न भवति । प्रियेदमा । अतीदमा ॥ अक इति किम् ?
इमकेन ॥

दो मः ॥ १ । २ । २०८ ॥

इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे दकारस्य मकारो
भवति ॥ इमी । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । इमकौ
परमेमौ ॥ त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियेदमौ ॥

सौ ॥ १ । २ । २०८ ॥

इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि औ प्रथमैकवचने परे मकारो
भवति ॥ अत्वापवादः ॥ अयम् । परमायम् । इयम् । परमेयम् ।

पुंसीदोऽय् ॥ १ । २ । २१० ॥

पुंमि वर्तमानस्येदमः त्यदादिसम्बन्धिनि सौ इद्रूपंस्याय
भवति ॥ इयोपवादः ॥ अयम् । परमायम् । देवदत्तः ॥ त्यदा-
दिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियेदं देवदत्तः ॥

इय् ॥ १ । २ । २११ ॥

इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ इद्रूपस्य इय भवति ॥
इयम् । परमेयम् ॥ पारिशेष्यातिस्त्रयमयमादेशः ॥ नपि तु
नित्यत्वात्प्रथमेव श्लोक भवति इदं कुण्डम् ॥

औस्सुलुक् चादसोऽनोः ॥ १ । २ । २१२ ॥

अनुकारस्यादसः सौ औकारो भवति । अत्वापवादः ॥
तस्य च सोर्लुक् भवति ॥ असौ । असकौ । हे अमौ । हे अस-
कौ स्त्रीपुमान्वा ॥ अनोरिति किं ? असुकः ॥ साविति किं ?
अदः । अमू ॥

वाकोऽस्योः ॥ १ । २ । २१३ ॥

• अदमो योऽक् तस्याकारस्य सौ उकारो वा भवति ॥
असुकः । असुकौ । हे असुक । हे अमकौ ॥

दस्सः ॥ १ । २ । २१४ ॥

अदमो दकारस्य सौ सकारो भवति ॥ अमौ । अमकौ ॥

तोऽष्टानाम् ॥ १ । २ । २१५ ॥

त्यदादीनामष्टानां तकारस्य त्यदादिसम्बन्धिनि सौ
सकारो भवति ॥ स्यः । स्या । स्यकः । सः । सा । सकः ।
एषः । एषा । एषकः । परमस्यः । परमसः । परमैषः ॥ सा-
विति किं ? त्यद् । त्यौ ॥ त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न
भवति ॥ प्रियैतद् ।

प्तसौ चात् ॥ १ । २ । २१६ ॥

• त्यदादीनामष्टानां त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि प्तसौ च
परे अकारो भवति ॥ ततः । तत्रः । तदा । यतः । यत्र ।
यदा । स्यः । इमे । एते । एकः । द्वौ । त्यकौ । परमस्यकौ ॥
त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियत्यदौ ॥

किमः कः ॥ १ ॥ २ ॥ २१७ ॥

किमः त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि प्तसौ च परे ककारा-
देशो भवति ॥ कदा । कः । कौ । के । परमकौ ॥ त्यदादि स-
म्बन्धिविज्ञानादिह न भवति ॥ प्रियकिमौ ॥ प्तसौ चेति किं ?
तकिम् । नित्यत्वात्सोऽप्रलुक् । * च लक्षणान्तरबाधनेनानि-
त्यत्वम् ॥

भेऽपोऽद् ॥ १ । २ । २१८ ॥

अपः भकारादौ तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि

परे अदित्ययमादेशो भवति ॥ अद्भिः । अद्भ्यः । स्वाद्भिः ।
अत्यद्भिः ॥ सुपीति किं ? अठिभक्षुः ॥

वाष्ट्ण आः ॥ १ । २ । २१८ ॥

अष्टन् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धनि वा सुपि
परे आकारो वा भवति ॥ अष्टाभिः । अष्टभिः । प्रियाष्टाः ।
“आकारान्तः । प्रियाष्टानान्तः प्रियाष्टौ ॥ प्रियाष्टानौ” प्रिया-
ष्टाभ्यः । प्रियाष्टभ्यः ॥ सुपीति किं ? अष्टमूत्री ॥

रायः स्भिः ॥ १ । २ ॥ २३० ॥

रै इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धनि वा सकारादः
भकारादौ च सुपि परे आकारो भवति ॥ राः । राभ्याम् । अति-
राभ्याम् । कुलाभ्याम् ॥ सुपीति किं ? रैसूत्रम् ।

त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ १ । २ । २२१ ॥

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गेऽर्थे वर्तमानयोः तत्सम्बन्धिन्यन्य-
सम्बन्धनि वा सुपि यथासंख्यं तिसृ, चतसृ, इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ तिस्रः, चतस्रः तिष्ठन्ति पश्य वा ॥ तिसृभिः । चतौ
सृभिः । प्रियतिमा । प्रियचतसा पुमान् । प्रियतिमृणि ।
प्रियचतसृणि ॥ स्त्रियामिति किं ? त्रयः । चत्वारः । प्रियाः
त्रयोऽस्याः प्रियत्रिः ॥

रोऽनपोऽ च्युः ॥ १ ॥ २ ॥ २२२ ॥

तिसृ, चतसृ, इत्येतयोः ऋकारस्य नपुंसकस्य तत्सम्ब-
न्धिन्यन्यसम्बन्धनि वा अजादौ सुपि परे रेफो भवति ॥
तिस्रः । चतस्रः । प्रियतिस्रः ॥ प्रियचतस्रः आगतं । प्रियति-
स्रः स्वः । प्रियचतस्रः स्वम् । अनप इति किं ? प्रियतिमृ-
णि । प्रियनचतसृणि । शैत्यक् इत्यादेरयमपवादः ॥

ड्यौटि नीचो वा ॥ १ । २ । २२३ ॥

‘तिस्रचतस्रोऽपसर्जनयोः ऋकारस्य डौ औटि च सुपि परे रेको वा भवति ॥ प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसरौ । प्रियचतसरौ । प्रियतिस्रः । प्रियचतस्रः । प्रियतिसरः । प्रियचतसरः । प्रियतिस्रम् । प्रियचतस्रम् । प्रियतिसरम् । प्रियचतसरम् । प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसरौ । प्रियचतसरौ । प्रियतिस्रि । प्रियचतस्रि । प्रियतिसरि ॥ प्रियचतसरि । नीच इति किम् ? तिस्रः । परमतिस्रः । चतस्रः । परमचतस्रः ॥ अनप इति किम् ? प्रियतिस्रुणी । प्रियचस्रुणी । प्रियतिस्रुणि । प्रियचतस्रुणि ॥ अचौति किम् ? प्रियतिस्रु कुलं पश्य ॥

इति श्री श्रुतकेवलिलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ प्रथमस्याऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कोष्ठोरु ॥ १ । ३ । १ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । कोष्ठुशब्दस्य स्त्रियां वर्तमानस्य ऋकारादेशो भवति ॥ कोष्ठ्री । कोष्ठ्या । कोष्ठ्री भक्तिः ॥

गुरुपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः घ्यङ् ॥ १ । ३ । २ ॥

अनार्षेऽपत्ये स्त्रियां विहिनावणिञौ प्रत्ययौ तदन्तस्य शब्दस्य गुरुपोत्तमस्य घ्यङ्देशो भवति ॥ उत्तमशब्दोऽठ्युत्प-
न्नस्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह ॥ करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारीषग-
न्ध्या । कौमुदगन्ध्या । दैवदस्या । औदमेध्या । वाराच्या ।
शातलोम्या ॥ कृत्वाऽणिञोरेवादेशः ॥ गुरुपोत्तमस्येति किं ?
औपगवी । दाक्षी । वात्सी ॥ अनार्ष इति किम् ? वासिष्ठी ॥
अपत्य इति किम् ? अहिच्छन्ने जाता आहिच्छन्नी । वकारो
“न्यक्ष्यत् ॥ १ । १ । ५९ ॥” इति विशेषणार्थः

ગોત્રાવયવે વૃદ્ધે ॥ ૧ । ૩ । ૩ ॥

પ્રકાશૈકાદિ (સુ) પુરુષાભિધાનસ્તદપત્યસન્તાને। ગોત્રમ્
અપ્રધાનં ગોત્રં ગોત્રાવયવઃ ॥ સ્ત્રિયામનાર્ષે વૃદ્ધસંજ્ઞકે ગોત્રાવ-
યવેઽપત્યે વિહિતયોરણિજોઃ ણ્યહ્ ભવતિ ॥ પુણિકસ્યાપત્યં વૃદ્ધં
સ્ત્રી પૌણિક્યા । ખૌણિક્યા । ગૌપત્યા । નૌર્ણ્યા । વૃદ્ધ ઇતિ
કિમ્ ? અનન્તરાપત્યે ન ભવતિ ॥ પૌણિકી । અનાર્ષઇતિ કિમ્ ?
ગૌતમી ॥ અગુરૂપોત્તમાર્ષે વચનમ્ ॥

રૂઢાદિભ્યઃ ॥ ૨ । ૩ । ૪ ॥

રૂઢ ઇત્યેવનાદિભ્યોઽપત્યનાત્રે વિહિતયોરણિજોઃ સ્ત્રિયાં
ણ્યહ્ ભવતિ ॥ રૂઢસ્યાપત્યં સ્ત્રી રૂઢઃ-રૌઢ્યા । ક્રૌઢ્યા । આપિ-
શલ્યા । ચોપયતોઽપત્યમણઃ-ચૌપયત્યા । ચૈટત્યા । શૈકયત્યા ॥

દેવયજ્ઞશુચિવૃક્ષસત્યમુગ્રકણ્ઠેવિદ્ધાદ્વા ॥ ૧ । ૩ । ૫ ॥

દેવયજ્ઞાદિભ્યશ્ચતુર્ભ્યઃ રૂઢઃ સ્ત્રિયામપત્યે ણ્યહ્ વા
ભવતિ ॥ દૈવયજ્ઞ્યા । દૈવયજ્ઞી । શૌચિવૃક્ષ્યા । શૌચિવૃક્ષી ।
સાત્યમુગ્ર્યા । સાત્યમુગ્રી । કાણ્ઠેવિદ્યા । કાણ્ઠેવિદ્વી ।

સૂત્યાભોજ્યે યુવતિસ્ત્રિયે ॥ ૧ । ૩ । ૬ ॥

સૂત્યાભોજ્યેતિ શઠદી યથાક્રમં યુવતી સ્ત્રિયાયાં ચ સ્ત્રિયાં
ણ્યહ્તૌ નિપાત્યેતે । સૂત્યા પ્રાપ્તધૌવના સ્ત્રી । સૂતાન્યા ।
ભોજ્યા ભોજવંશજા સ્ત્રિયા । ભોજાન્યા ॥

નૃદુગિદઙ્ચો ઽસ્વસ્ત્રાદેર્હી ॥ ૧ । ૩ । ૭ ॥

નકારાન્તાત્ અસ્વસ્ત્રાદ્યવયવઞ્ચકારાન્તાત્ ણગિદન્તાત્
અજ્ઞત્યંતાન્ત્ર સ્ત્રિયાં વર્તમાનાત્ હી પ્રત્યયો ભવતિ ॥ ન-રાજ્ઞી ।
હત્રિણી । ઋત્-કર્ત્રી । હર્ત્રી ॥ ણગિત્-ભવતી । પચંતી । અતિ
પુંસી । વિર્ગોનતી ॥ અજ્ઞઃ-પ્રાચી । પ્રતીચી । રદીચી । અસ્વ-
સ્ત્રાદેરિતિ કિમ્ ? સ્વના । અતિસ્વના । હુહિતા । માતા ।

न हषोऽनुर्वनः ॥ १ । ३ । ८ ॥

• हषः परो यो वन् प्रत्ययस्ततः स्त्रियां ङी प्रत्ययो न भवति ॥ न चेत्स हष् ऋवर्णादेशावयवः । यज्वा । अतियज्वा । राजयुद्ध्वा स्त्री ॥ हष इति किम् ? धीवरी । राजकृत्वरी । अनुरिति किम् ? शर्वरी ॥

पादो वा ॥ १ । ३ । ८ ॥

पाद इत्येतदन्ताच्छब्दरूपात्स्त्रियां ङी प्रत्ययो वा भवति ॥ द्विपदी । द्विपात् । त्रिपदी । त्रिपात् ।

कुम्भपद्यादौ ॥ १ । ३ । १० ॥

कुम्भपदीत्येवमादौ पाच्छब्दान्तात् स्त्रियां नित्यं ङी भवति ॥ कुम्भपदी । कलशपदी । शतपदी ।

ऋचयाङ् ॥ १ । ३ । ११ ॥

पादन्ताच्छब्दान्तात् ऋचि स्त्रियामाङ् प्रत्ययो भवति ॥ त्रिपदा । चतुष्पदा ऋक् । परत्वादन्त्याजादि लुचं वाधित्वा पदभावः । डकार उत्तरार्थः । अन्यत्र-द्विपदी देवदत्ता ॥

मन्त्रन्बहुव्रीहेर्न च ॥ १ । ३ । १२ ॥

मन्त्रन्ताच्छब्दरूपादन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियामाङ् भवति । यश्च प्रत्ययः प्राप्नोति स च न भवति ॥ एव द्वैरूप्यम् । दामे । दामाः । दामानौ । दामानः । अतिमहिमे । अतिमहिमाः । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवतोऽनर्थकस्य च । अन्बहुव्रीहेः-प्रियश्चे । प्रियश्वाः । प्रियश्वानौ । प्रियश्वानः । प्रियचर्मे । प्रियचर्माः । प्रियचर्मणौ । प्रियचर्मणिः । बहुराजे । बहुराजाः । बहुराजानौ । बहुराजानः ॥

अजाव्यताम् ॥ १ । ३ । १३ ॥

अज इत्येवमादीनामकारान्तानाञ्च शब्दानां वाक्याणां

स्त्रियां द्योत्यायां तत आह् प्रत्ययो भवति ॥ अजा । महाजा ।
अश्व । कोकिला । बाला । कन्या । त्रिकला । कुक्ष्या । उद्दिगहा ।
अतः-कारीषान्ध्या । खट्वा । देवदत्ता ॥ तकारः किम् ? क्षीरपाः
कन्या ॥ पञ्चभास्तत्सम्बन्धिन्या एव स्त्रियां भवति ॥ पञ्चाना-
मजानां सम्बन्धारः पञ्चाजी ॥ अतः परं तत्सम्बन्धिन्यामेव
प्रत्ययः ॥

टिट्ठण्डेअणञ्गौरादिभ्यः ॥ १ । ३ । १४ ॥

अत इति वर्तते ॥ टितः ठण् ढ इत्येताभ्यामिकारे । य
इज अणो योऽकारः ततः अजश्च प्रत्ययात् गौरादिभ्यश्च स्त्रियां
वतमानेभ्यो ङी प्रत्ययो भवति ॥ टित्—कुरुचरी । मद्रचरी ।
ठण्-भाक्षिकी । शालकिकी । ढण् सुपर्णस्यापत्यं स्त्री सौपर्ण्यी ।
एवं वैमतेयी । इज्-भौतंगमी । भौनिचिती ॥ इकारप्रश्लेषः किम् ?
वागाक्ष्या । बालाक्ष्या । अण्-भौपगवी । कुम्भकारी ॥ कारीष-
गन्ध्या, गौतमस्याध्येत्री-गौतमा कन्या इत्यत्राणोऽकारस्य
ग्रहणात् भवति । प्रोक्तेऽण् न स्त्रियाम् । गौतम्यार्जितेऽध्येत्री
गौतमेत्यत्र प्रोक्तेऽणो ङी लुग्विषये न जायते ॥ अज्-औत्सी ।
औदपानी । गौरादिभ्यः-गौरी । मत्नी । मनुषी । देवी ॥

॥ यञोऽषावटात् ॥ १ । ३ । १५ ॥

यज्प्रत्यान्तारिस्त्रियां वर्तमानात् ङी प्रत्ययो भवति ॥
न चेतन्न यज् षकारादवटशठदास्य परो भवति ॥ गङ्गी । वात्मी ॥
अषावटादिति किम् ? गौतम्या । पौतिमाढ्या ॥ आषट्या ॥

यज्यञ्लोहितादिशकलान्तकौरठ्यासुरिमाण्डूकाङ्-

ङ्फट् १ । ३ । १६ ॥

यञो यजन्तेभ्यः लोहितादिभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यः कौरठ्य
आसुरि माण्डूक इत्येतेभ्यश्च स्त्रियां ङ्फट् प्रत्ययो भवति ॥

यज्ञ-गाभ्यायणी । वात्स्यायनी । गौतम्यायणी । पौत्तिमाठ्या-
यणी । भावत्यायनी ॥ यज्ञलोहितादिशकलान्तः—लोहित्यायनी ।
वाभ्रठ्यायणी । शाकल्यायनी ॥ कौरठ्यादि—कौरठ्यायणी,
आसुरायणी । माण्डूकायनी ॥ यज्ञः पूर्वोऽयं च विधिरिति
द्वैरूप्यम् ॥ लोहितादेरयमेवेत्युपादानम् । इकार आसुरेरिका-
रस्य लुगर्थः । टकारो ङ्गर्थः ॥ श्लोकः—

पदान्तरेण तेनान्यानन्यापेक्षेण विक्रिया ॥

॥ सान्तरेनरनान्यैकप्रत्ययैर्लिंगदर्शनम् ॥ १ ॥

॥ वयस्यनन्त्ये ॥ १ । ३ । १७ ॥

वयो बाल्यादि तस्मिन्ननन्त्येऽचरमे वर्तमानादकारान्नात
स्त्रियां ङी भवति ॥ कुमारी । किशोरी । बधूटी । चिरंटी ।
वृद्धकुमारीत्युपमानात् ॥ अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा । स्यविरा ॥
भत इति किम् ? शिशुः ॥

बहुव्रीहेस्संख्यादेर्हायनात् ॥ १ । ३ । १८ ॥

संख्यादेर्हायनगठनात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥
ङी भवति ॥ द्विहायनी । त्रिहायणी ॥ वयमीति किम् ? त्रिहा-
यना । चतुर्हायना शाला ॥

दाम्नः ॥ १ । ३ । १९ ॥

दाम्नित्येतदन्नात् संख्यादेः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥
द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । संख्यादेरिति किम् ? उद्दामां, उद्दामानं,
उद्दाम्रां वा बाडवां पश्य, अनुद्दुहीं पश्य ॥

ऊधनः ॥ १ । ३ । २० ॥

ऊध्नित्येवमन्नात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥
घटोधनी । पीवरोधनी । “श्मवते वा ॥ १ । ३ । २२ ॥” इति
विकल्पे सूत्रद्वयम् ॥

अशिशोः ॥ १ । ३ । २१ ॥

अशिशु इत्येतस्माद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥ न विद्यते शिशुर्यस्यास्सा अशिश्वी ॥ बहुव्रीहेरिति किम् ? न शिशुः अशिशुः ॥

श्नवतो वा ॥ १ । ३ । २२ ॥

यस्य क्वचित् श्नादेशो भवति तस्मान्नदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी वा भवति ॥ तेन मुक्तं निषेधाद्ग्रन्थयो भवतः ॥ बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराज्ञ्यः । बहुराजानौ । बहुराजानः । बहुराजे । बहुराजाः । श्नवत इति किम् ? प्रियश्वानः ॥

नाम्नि ॥ १ । ३ । २३ ॥

संज्ञायां विषये श्नवतो बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङी भवति ॥ अधिराज्ञी, सुराज्ञी नामयानौ ॥

अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात् क्तादजातकृतमित-

प्रतिपन्नात् ॥ १ । ३ । २४ ॥

अनाच्छादना या जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात्परैः यः क्तान्तः जातकृतमितप्रतिपन्नवर्जितः तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ॥ शंखौ भिन्नौ यस्याः अस्मौ शंखभिन्नी । ऊरुच्छिन्नी । केशलूनी ॥ अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । जातेरिति किं ? मासो यातो यस्याः सा मासयाता । संवत्सरयाता ॥ पूर्वपदादिति किम् ? प्रियशंखभिन्ना ॥ जातादिनिषेधः किम् ? दन्तजाता दन्ता जाता यस्याः सा । दन्तमिता । दन्तकृता । दन्तप्रतिपन्ना ।

॥ पाणिगृहीतीति पत्नी ॥ १ । ३ । २५ ॥

पाणिगृहीतीत्येवं प्रकारो क्यन्तो बहुव्रीहौ माधुर्भवति । पत्नी-भायां चेत् वाच्या भवति ॥ पाणी हस्तौ गृहीती यस्याः

मा पाणिगृहीती । करगृहीती । पाणपत्नी । करात्नी । अन्या-पा-
णिगृहीता ॥ पत्नीत्यस्मादेव निपातनात् पतिशठदस्य भार्यायां
नकारादेशः ।

वाऽस्वाङ्गात् ॥ १ । ३ । २६ ॥

अनाच्छादनमस्वाङ्ग या जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात्परे
यः कान्नः जातकृतमिनिप्रतिपन्नवर्जितः तदन्ताद्बहुव्रीहे-
स्त्रियां डी वा भवति ॥ पलायदुः भक्षितो भनया मा पलायदु-
भक्षितो । पलायदुभक्षिता । सुरापीती । सुरापीता ॥ अस्वाङ्गा-
दिति किम् ? ऊर्ध्वच्छिन्नी ॥ जातादिनिषेधः किम् ? कुरङ्गजाता ।
कुरङ्गरुता । कुरङ्गभिता । कुरङ्गप्रतिपन्ना ॥ बहुव्रीहीति किम्
सुरामता ॥

असहनज्वित्यमानात्रासिकोदरोष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाङ्ग-
गात्रकण्ठाबहुचसंयोगोपांत्यात्स्वाङ्गात्समासात् ॥१॥३॥२७॥

सह नञ् विद्यमान इत्येतद्वर्जितादस्वाङ्गवाचिनः पूर्व-
पदात्पर यन्नासिकादि यच्च बहुचः संयोगोपान्त्याच्चान्यत्
स्वांगवाचि, शठरूपं तदन्तादकारान्तात्समासात् स्त्रियां
वर्तमानात् वा डो भवति ॥ दीर्घनासिकी । दीर्घनासिका । तलो-
दरी । तलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । समजङ्घी । समजङ्घा ।
चारुदन्ती । चारुदन्ता । लम्बकर्णी । लम्बकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी ।
तीक्ष्णशृङ्गा । मृदङ्गी । मृदङ्गा । तनुगात्री । तनुगात्रा । कलकण्ठी ।
कलकण्ठा । स्त्री । अबहुचसंयोगोपान्त्यात् शोभनो अडो यस्याः
सा स्वङ्गी । स्वङ्गा वृश्चिकी वाक्या भवति । स्निग्धकेशी ।
स्निग्धकेशा कन्या । पृथुस्तनी पृथुस्तना रामा । बहुकेशी । बहु-
केशा रथ्या । दीर्घमुखी दीर्घमुखा प्रतिमा ॥ असहनज्वित्य-
मानादिति किम् ? सहनासिका । अनासिका । विद्यमानना-

निका ॥ सहकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ॥ नामिकेत्यादीति
 किम् ? पृथुजघना । महाललाटा । सुगुल्फा । चारुपाश्वर्षा ॥ स्वां-
 ज्ञादिति किम् ? शुकनामिका शाला । बहुशोफा । बहुकफा
 जरती । बहुज्ञाना कन्या ॥ दीर्घमुखा शाला ॥ समासादिनि
 समासमात्रार्थम् । निरोष्ठी । निरोष्ठा ॥ अतिकेशी अतिकेशा
 माला ॥ अस्वाङ्गादिति किम् ? मुखमेव नामिका यस्याः सा मुख-
 नामिका । पाणिपादा ॥ पूर्वपदादिति किम् ? तुङ्गदीर्घना-
 मिका स्निग्धप्रियकेशा । अत इति किम् ? कल्याणपाणिः
 परमशिखा ॥

॥ अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ॥

॥ व्युत्त च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रलिमादिषु ॥ १ ॥

दीर्घजिह्वात् ॥ १ । ३ । २८ ॥

दीर्घ जिह्व इत्येतस्मात्स्वाङ्गान्तात्समानात् स्त्रियां वा
 ङी भवति ॥ दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वा । कन्या ॥

पुच्छात् ॥ १ । ३ । २८ ॥

अमहान्विद्यमानादस्वाङ्गवाचिनः पूर्वपदात्परं यत्स्वा-
 ङ्गवाचि पुच्छ इति तदन्तात् समासात् स्त्रियां वा ङी भवति ॥
 कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । निष्ठपुच्छी । निष्ठपुच्छा ॥
 असऽनविद्यमानादिति किम् ? सहपुच्छा । अपुच्छा । विद्यमा-
 नपुच्छा ॥

कवरमणिविषशरात् ॥ १ । ३ । ३० ॥

कवरादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यत्स्वाङ्गवाचि पुच्छेति
 तदन्तात्समासात् स्त्रियां नित्यं ङी भवति ॥ कवरपुच्छी ।
 मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥

पक्षाश्वीपमानात् ॥ १ । ३ । ३१ ॥

उपनीयसे येन सदुपमानम् । तद्वाचिनः पूर्वपदात्परं
यत्पक्ष पुच्छ इति तदन्तात् समासात् स्त्रियां ङी भवति ॥
उलूक (धूक) पक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

न नखमुखान्नाम्नि ॥ १ । ३ । ३२ ॥

नखमुखान्तात् समासात् संज्ञायां निषये ङी न भवति ॥
शूर्पणखा । चन्द्रणखा । गौर (होतृ) मुखा । कालमुखा ॥
नाम्नीति किम् ? शूर्पणखी राक्षसी । चन्द्रमुखी कन्या ॥

क्रोडादिभ्यः ॥ १ । ३ । ३३ ॥

क्रोडाद्यान्तात् समासात् स्त्रियां ङी न भवति ॥ कल्या-
णक्रोडा । कल्याणसुरा । सुभगा । सुगला ॥

करणात् क्रीतात् ॥ १ । ३ । ३४ ॥

करणवाचिनः पूर्वपदात्परं यत्क्रीतेति तदन्तात् समासात्
स्त्रियां ङी भवति ॥ वसनक्रीती ॥ करणादिति किम् ? सुक्रीता ।
दुष्क्रीता ॥ समासादिति किम् ? वस्त्रेण क्रीता ।

क्तादल्पे ॥ १ । ३ । ३५ ॥

करणपूर्वपदात् कप्रत्ययान्तात् समासात् स्त्रियां वर्त-
मानात् पूर्वपदस्यार्थस्याल्पत्वे गम्यमाने स्त्रियां ङी भवति ॥
अश्वविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपीत्यर्थः ॥
अन्यत्र चन्दनानुलिप्ता कन्या ॥

द्विगोः ॥ १ । ३ । ३६ ॥

अकारान्तात् द्विगोः स्त्रियां वर्तमानात् ङी भवति ॥
पञ्चपूली । दशपूली । पञ्चसरी । पञ्चतली ॥

परिमाणादेव लुचेऽविस्ताचितकम्बल्यात् ॥ १ । ३ । ३७ ॥

परितः आरोहतः परिणाहतश्च मानं परिमाणं प्रस्थादि
विस्त, आवित, कम्बल्यवर्जितं यत् परिमाणवाचि तदन्ता-

देव द्विगेरकारान्तात् लक्षणादिप्रत्ययानां लुचि सत्याम् तद-
न्तात् स्त्रियां ङी भवति ॥ द्वाभ्यां कुडुवाभ्यां क्रीता द्विकुडुबी ।
त्रिकुडुबी । द्वयाढकी । त्रयाढकी ॥ विस्ताचितकम्बल्यादिति
किम् ? द्विविस्ता । त्रिविस्ता । द्वयाचिता । त्रिकम्बल्या ॥

काण्डादक्षेत्रे ॥ १ । ३ । ३८ ॥

काण्डान्तात् द्विगेर्लुचि सत्यां तदन्तात् स्त्रियां वर्त-
मानात् अक्षेत्रे विषये ङी भवति ॥ द्वे काण्डे प्रमाणमस्यास्ता
द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता वा द्विकाण्डी ॥ अन्यत्र द्विकाण्डा ।
त्रिकाण्डा, क्षेत्रभक्तिः ॥

पुरुषात्प्रमाणाद्वा ॥ १ । ३ । ३९ ॥

आयामः प्रमाणं । प्रमाणवाची यः पुरुषशठदस्तदन्ताद्
द्विगेर्लुचि सत्यां स्त्रियां वा ङी भवति ॥ द्वौ पुरुषौ प्रमाण-
मस्याः सा द्विपुरुषी, द्विरुषा वा परिखा ॥

नः पत्यन्तस्य ॥ १ । ३ । ४० ॥

पतिशठदान्तस्य स्त्रियां नकारादेशो वा भवति ॥ दूढ-
पत्नी । दूढपतिः ॥ वृद्धपत्नी । वृद्धपतिः ॥ बहुपत्नी । बहुपतिः ॥

सपत्न्यादौ ॥ १ । ३ । ४१ ॥

सपत्न्यादिषु स्त्रियां पत्युर्नित्यं नादेशः संमानस्य
समावपुंसावाभावश्च निपात्यते ॥ सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी
भार्याः ।

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यावविधवागर्भिणीयोः ॥ १ । ३ । ४२ ॥

पतिवत्न्यविधवायामन्तर्वतीति गर्भिण्यां नतुप्रत्ययान्तौ
निपात्येते ॥ पतिवती अविधवा । अन्तर्वती गर्भिणी ॥ अन्यत्र
पतिवती पृथिवी ॥ अतः अस्यां शालायामस्तीति अन्तर्वती
शाला ॥

रोहिणरेवतान्नक्षत्रे ॥ १ । ३ । ४३ ॥

रोहिणरेवत इत्येताभ्यां स्त्रियां नक्षत्रे विषये ङी भवति ॥ रोहिणी । रेवती, नक्षत्रे ॥ अन्यत्र रोहिणा, रेवता ॥

नीलात्प्राण्यौषध्योः ॥ १ । ३ । ४४ ॥

नीलशब्दात्प्राणिनि औषधौ च वर्तमानात् स्त्रियां ङी भवति ॥ नीली गौः । नीली औषधिः ॥ अन्यत्र नीला शाटी ॥

नाम्नि क्ताञ्च वा ॥ १ । ३ । ४५ ॥

नीलशब्दात् क्तान्ताञ्च शब्दात्स्त्रियां नाम्नि ङी वा भवति ॥ नीली, नीला । प्रवृद्धविनूनी, प्रवृद्धविलूना ॥

केवलमामकभागधेयपापावरसमानार्यकृत-

सुमङ्गलभेषजात् ॥ १ । ३ । ४६ ॥

केवलादिभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः नाम्नि ङी भवति ॥ केवली । मामकी । भागधेयी । पापी । अचरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी ॥ नाम्नीति किम् ? केवला । मामिका ॥

कुरडभाजगोणस्थलनागकुशकामुककटकवरात्
पात्रश्राणावपनाकृत्रिमस्थूलायसमैथुनेच्छुश्रोणिकेश-
वेशे ॥ १ । ३ । ४७ ॥

कुरडादिभ्यः पात्रादिषु स्त्रीत्वविशिष्टार्थेषु ङी भवति ॥ कुरडी पात्रम् । कुरडान्या ॥ भाजी श्राणा भिक्षा । भाजान्या ॥ गोणी आपनम् । गोनान्या ॥ स्थली अकृत्रिमा । स्थलान्या ॥ नागी स्थूला । नागान्या ॥ कुशी आयसी । कुशान्या ॥ कामुकी मैथुनेच्छुः । कामुकान्या ॥ कटी श्रोणी । कटान्या ॥ कवरी केशवेशः । कवरान्या ॥

आर्यक्षत्रियाद्वान् ॥ १ । ३ । ४८ ॥

आर्यं क्षत्रिय इत्येताभ्यां स्त्रियां वा आन्प्रत्ययो भवति ॥
आर्या, आर्याणी ॥ क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ॥ अधवयोगेऽयं विधिः ।
धवयोगे तु परत्वात् ङी ॥

धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ॥ १ । ३ । ४८ ॥

धवो भर्ता सदभिधायिनोऽकारान्ताच्छठशतं योगात्
तत्सम्बन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी प्रत्ययो भवति ज्येष्ठ
इत्येवं प्रकारान् वर्जयित्वा ॥ प्रष्टस्य भार्या प्रष्टी । प्रचरी ।
गणकी । आर्यस्य भार्या आर्या । माह्वामात्री । क्षत्रियो ॥ यो-
गादिति किम् ? देवदत्ता भार्या । स्वयमेव न तद्योगात् ॥ अज्ये-
ष्ठादिभ्य इति किम् ? ज्येष्ठा । कनिष्ठा ॥

पूतकृत्वग्निवृषाकपिकुसितकुसीदादैङ् च ॥ १ । ३ । ५० ॥

पूतकृत्वादिभ्यो धवाख्येभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमा-
नेभ्यो ङी भवति । एकारश्चैषामन्तादेशः ॥ पूतकतोभार्या पूत-
क्रतायी ॥ अग्नायी । वृषाकपायी । कुसितायी । कुसीदायी ॥

मनोर्वा डैच् ॥ १ । ३ । ५१ ॥

एजित्यनेन प्रत्यहारः गृह्यते

मनुशठदोदुवाख्यात् तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानात् वा ङी
भवति ॥ ङी सन्नियोगे चास्य डैजन्तादेशः ॥ मनोर्भार्या मनायी ।
मनावी । मनुः ॥ डैजिति ङकार आदेश सूचनार्थः ॥

मातुलाचार्यापाध्यायादान् च ॥ १ । ३ । ५२ ॥

मातुलादिभ्यो धवाख्येभ्यः तद्योगात् स्त्रियां वा ङी
आन् च प्रत्ययो भवतः ॥ मातुली । मातुलानी । मातुला ॥
आचार्या । आचार्याणी । शुभ्नादिः-आचार्य ॥ उपाध्यायी ।
उपाध्यायानी । उपाध्याया ॥

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् । १ । ३ । ५३

• वरुणादिभ्यो धवारुयेभ्यस्तद्योगात् स्त्रियामान्नित्यं
भवति । वरुणस्य भार्या वरुणानी । इन्द्राणी । मृडानी ।
भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी ।

सूर्यद्वैवतीयाम् । १ । ३ । ५४

सूर्यशठदात् धवारुयात्तद्योगाद्देवतायां स्त्रियामान्
भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्याणी । अन्या मूरी ।

आङ् । १ । ३ । ५५ ।

सूर्यशठदात् धवारुयात्तद्योगाद्देवतायां स्त्रियामाङ्प्रत्ययो
भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्या । एवं द्वैरुच्यम् । योगवि-
भाग उत्तरत्र आङ्मन्युत्तरार्थः ।

यवनयवालिपि दुष्टे । १ । ३ । ५६ ।

• यवनयवाभ्यां यथाक्रमं लिपौ दुष्टे चार्थे स्त्रियामान्
भवति । यवनानां लिपिर्यवनानो । यवनाऽन्या । दुष्टो यवो
यवानि । यवाऽन्या ।

हिमाख्यादुरौ । १ । ३ । ५७ ।

हिमारुयायामुरौ महत्यर्थे स्त्रियामान् भवति । उरुहिमं
हिमानी । हिमाऽन्या । उरुवरणं अरण्यानी । अन्या अरण्या

वेदक्तिनो ङी । १ । ३ । ५८ ।

क्तिन्वर्जितादिकारान्तात् स्त्रियां ङी वा भवति ।
शक्तिः । शक्तो । यष्टिः । यष्टी । अंगुलिः । अंगुली । आत्म-
भरी । आत्मभरिः स्त्री । तकारः किम् ? । नीः । सेनानी

१ अङ्कुरोरिति उत इत्यस्य विशेषणम् । गुणमात्रवृत्ते शब्दस्य
स्त्रीत्वव्यपदेशाभावात् । गुणादित्यस्य भुवति वृत्ते वर्तमानाच्छब्दात्

रन्त्री । अक्तिन इति किम् ? । कृतिः । हृतिः । क्तिन्निति
नकारः किम् ? रन्तिः । रन्ती ।

गुणादुतोऽचोऽखरो । १ । ३ । ५८ ।

अचः परो य उकारस्तदन्तात् खरुशठद्वर्जितादुणवच
नात् स्त्रियां ङी वा भवति । पटुः । पट् । मृदुः । मृद्वी
कन्या । गुणादेति किम् ? । आसुरिय । चिकीषुरियम् । इषु-
रियं कन्या । पटूयति क्विप् पटूः रन्त्रीः । अच इति किम् ?
पांडुरियम् । बभ्रुरियम् । येन नाठयधानं तेनठयवहितेऽपि
वचनप्रामाण्यादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रियते । इति न्याया-
दत्र न भवति । अखरोरिति किम् ? खरुरियं कन्या ।

श्लोकः—द्रव्याश्रयो गुणो द्रव्यं क्रियापूर्वापरान्तिका ।

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् । इति

चन्द्रभागान्नद्याम् । १ । ३ । ६० ।

चन्द्रभागशठदात् नद्यां स्त्रियां ङी वा भवति । चन्द्र-

ङी प्रत्ययो ज्ञातव्यः । अत्र मृदु, पटु इत्यादीनामभ्युक्त्योकारस्याचः
परत्वं नास्ति कथं ङीं प्रत्ययः ? । इति चेत् येन नाव्यवधानं तेन व्यव-
हितेऽपि आचार्याणां वचनप्रामाण्याद् भवतीत्येकेन वर्णेन व्यवधान-
माश्रियत इति । मृदु इत्यत्र ऋकारात्परस्य ढकारस्य व्यवधानं कृत्वा
ढकारस्याचः परत्वं तस्मात् ङी ।

१—अत्र आसुरिति जातिवाची । इषुरिति द्रव्यवाची । चिकी-
षुरिति क्रियावाची । अतो न ङी भवति । खरुरिति गर्ववाची गर्वो
गुण इति गुणवाचिनः प्राप्ते निषेधः । पाण्डु बभ्रु इत्यत्र हलद्वयव्य-
वधानेन उकारस्याचः परत्वं नास्तीति ङी न भवति । खनत्यवधीर-
वति परेषां चिन्तानीति खरुः । अथवा खादति ग्रसते परमात्माकार्य-
मिति खरुर्गवः ।

चेतुमिच्छुः चिकीषुः चीज् चयने ।

भागी । चन्द्रभागा । एवं नवा नदी । चन्द्रभागाऽन्या ।
चांद्रभागादिति वा पाठः ।

बह्वादेः ॥ १ । ३ । ६१ ॥

बह्वादिभ्यः स्त्रियां वा डी भवति । बहुः । बह्वी ।
अबहु । अबहुः ॥

शोणशयेतैतहरितभरतरोहितादूर्णात्तो नश्व ॥ १ । ३ । ६२ ॥

शोणादिभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां डी वा भवति तद्योग-
तकारस्य मकारः ॥ हिता । लोहिनी लोहिता । इति रिफिडा-
दित्वाङ्गत्वम् । अन्यत्रादेव ॥

क्रोऽसितपलितात् ॥ १ । ३ । ६३ ॥

असितपलिताभ्यां वर्णवाचिभ्यां स्त्रियां डी वा भवति ।
तत्तन्त्रियोगे च तकारस्य क्रादेशः ॥ असिक्री, अनिता । पलिक्री,
पलिता ॥

कालशबलसारङ्गपिङ्गलकल्मषात् ॥ १ । ३ । ६४ ॥

कालादिभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां नित्यं डी भवति ॥
काली । शशली । सारङ्गी । पिङ्गली । कल्मषी ॥ अन्यत्र
काला, शबलेत्यादि ॥

जातेरस्त्रीयशूद्रात् ॥ १ । ३ । ६५ ॥

अकारान्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां डी भवति ॥ न
चेत्स्त्रयं यान्तं शूद्रशब्दो वा भवति ॥ कुक्कुटी । मयूरी ।
तटी । हरीतकी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । करी ।
कुटी । पात्री ॥ अस्त्रीयशूद्रादिति किम् ? यूका । मक्षिका ।
इभ्या । क्षत्रिया । शूद्रा । धवयोगलक्षणे डी भवत्येव ॥ शूद्रस्य
भार्या शूद्री ॥

पाककर्णवालान्तात् ॥ १ । ३ । ६६ ॥

पाकाद्यन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां ङी भवति ॥ क्षपा
पाकी । भीदनपाकी । आखुकर्णी । शंकुकर्णी । सालपर्णी ।
गोवाली । अश्ववाली । स्त्र्यर्थत्वाद्बचनम् ॥

पुष्पादसत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः ॥ १३ । ६७ ॥

सदादिवर्जितात् परो यः पुष्पशठदः तदन्ताज्जातिवा-
चिनः स्त्रियां ङी भवति ॥ शङ्खपुष्पी ! सुवर्णपुष्पी ॥ सदा-
दिप्रतिषेधः किम् ? सत्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा ।
शतपुष्पा । एकपुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥

फलादसंभस्त्राजिनैकशणपिरुडात् । १ । ३ । ६८ ।

समादिवर्जितात्परो यः फलशठदस्तदन्ताज्जाति वाचि-
नः स्त्रियां ङी भवति ॥ वानिफली । सीफली एकफली पूग-
फली समादिप्रतिषेधः किम् ? संफला । भस्त्रफला । अजिन-
फला ॥ शणफला । पिरुडफला ॥

मूलादनञः ॥ १ । ३ । ६९ ॥

मञ्ज्वर्जितात्परो यो मूलशठदस्तदन्ताज्जातिवाचिनः
स्त्रियां ङी भवति ॥ दर्भमूली । सिर्यमूली ॥ अनञ इति किम् ?
अमूला ॥

नुरितः ॥ १ । ३ । ७० ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङी भवति ॥
अवन्ती । कुन्ती । आगायनी । दाक्षी ॥ नुरिति किम् ? तितिरिः ॥

ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ॥ १ । ३ । ७१ ॥

उकारान्तात् नृजातिवाचिनः अप्राणिजातिवाचिनश्च
स्त्रियामुग्रत्ययो भवति युशठदान्तं रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा ॥
कुरुः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मयन्धूः ॥ अप्राणिजातेः—अलाबूः । कर्क-
न्धूः ॥ अप्राणिनश्चेति किम् ? आसुः । कृकवाकूः ॥ अयुरज्ज्वा-

दिभ्य इति किम् ? अक्षर्युरियं कन्या । रज्जुः । इमुः ॥ रज्जुवा-
दयः प्रयोगगम्याः ॥

ऊरुत्तरपदादीपम्ये ॥ १ । ३ । ७२ ॥

ऊरुत्तरपदात् शठदात् स्त्रियां वर्तमानात् औपम्ये गम्य-
माने ऊ प्रत्ययो भवति ॥ कदलीस्तम्भोरुः । करिकरवृत्तोरुः ॥
औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः ॥

तहसफमहितसंहितलक्ष्मणवामादेश्च ॥ १ । ३ । ७३ ॥

महाद्यादेरुत्तरपदात् स्त्रियामूप्रत्ययो भवति ॥ महो-
रुः । सफोरुः ॥ मफशठदः सशिलष्टार्थः ॥ सहितोरुः । लक्ष्म-
णोरुः । वामोरुः ॥

बाहून्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥ १ । ३ । ७४ ॥

बाहून्तात् कद्रुकमण्डलुशठदाभ्यां च स्त्रियां संज्ञायां
भूप्रत्ययो भवति ॥ मद्रबाहूः । भद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः ॥
नाम्नीति किम् ? वृत्तबाहुः । कद्रूः । कमण्डलुः ॥

नारीसखीपङ्गूः श्वश्रूः ॥ १ । ३ । ७५ ॥

नार्यादयः स्त्रियां ङप्रत्ययान्ताः कनकार्या निपात्यन्ते
नूनरयोःनारी ॥ सखी सखयोः सखी । पङ्कुशठदस्य पङ्गूः ॥ श्व-
शुरस्य श्वश्रूः ॥

यूनस्तित् ॥ १ । ३ । ७६ ॥

युवन्नित्येतस्मात् स्त्रियां तित्प्रत्ययो भवति ॥ युवतिः ।
तकारः ङ्यदर्थः ॥ (ष्यत्प्रत्याहारार्थः) इत्यापि क्वचित् ।

ङ्यां वनो रः ॥ १ । ३ । ७७ ॥

ङीप्रत्यये परे वनो रेफादेशो भवती ॥ धीवरी । पीवरी
बहुधीवरी ॥

लुगतः ॥ १ । ३ । ७८ ॥

ऊर्ध्वां पूर्वस्याकारस्य लुग्नभवति ॥ कुरुचरी ॥ मद्रुचरी ।

मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ॥ १ । ३ । ७८ ॥

मत्स्यशब्दस्य तद्धितप्रत्ययस्य च यो यकारो हल-
परस्तस्य ऊर्ध्वां लोपो भवति ॥ मत्सी । मनुषी । गार्गी ॥

सूर्यागस्त्ययोच्छे च ॥ २ । ३ । ८० ॥

सूर्य, अगस्त्य, इत्येतयोर्यकारस्य छे प्रत्यये लुग्नभवति ।
सूर्यस्य सूत्री सूरी । अगस्ती ॥ सूर्यस्येयं सौरी ॥ आगस्ती ।
प्रभा ॥ सौरीयः । आगस्तीयः ॥

लुच्यगोणीसूच्योः ङ्यतः ॥ १ । ३ । ८१ ॥

तद्धितस्य लुचि परतः ङ्यतो लुग्नभवति । गोणी सूची
शब्दौ वर्जयित्वा ॥ पञ्चेन्द्रायो देवता अस्य पंचेन्द्रः । दशे-
न्द्रः । पंचभिः शङ्कुलीभिः क्रीतः पंचशङ्कुलः ॥ कुवल्या
विकारः फले कुवलम् । आमलकम् ॥ अगोणीसूच्योरिति त्रिम् ?
पंच गोणी; । दशसूचीः ।

गोण्या ह्रस्वो मेये ॥ १ । ३ । ८२ ॥

गोणीशब्दस्योपचारात् गोणीमेयेऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो
भवति ॥ गोणी मात्रो गोणिः । मेय इति किम् ? गोणी ॥

केण्ठ्यः ॥ १ । ३ । ८३ ॥

अणो ङीप्रत्ययस्य च कप्रत्यये परे ह्रस्वो भवति ॥ सोम-
पकः । सोमपिका । लक्ष्मिका । अधुका ॥ ऊयःपट्टिका । मृद्वि-
का । दारदिका ॥ ङीग्रहणं प्राक्कात्कपिपुभावधानार्थः ॥

॥ न कचि ॥ ८ । ३ । ८४ ॥

कचि प्रत्यये परे अणस्योर्ह्रस्वो न भवति ॥ बहुलहनी-
कः । बहुलहनीकः ॥

वाङ् ॥ १ । ३ । ८५ ॥

आहः कवि परे ह्रस्वे वा भवति ॥ प्रियखट्वाकः । प्रिय-
खट्वाकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ।

इच्छापुंसोऽनित्काङ्क्षसुपः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

अपुंलिगार्थाच्छब्दात् विहनस्याहः स्थाने अनितः अन-
कारानुबन्धकस्य प्रत्ययस्यावयवे किं ककारो आङ् आङ्परं
परतः इकारो ह्रस्वश्च आदेशो वा भवतः ॥ असुपः स न चे-
त्ककारात्परं आङ् सुपः परो भवति ॥ खट्वाका । खट्वाका ॥
खट्वाका । अपुंस इति किम् ? न विद्यते खट्वा यस्य इत्यखट्वा ।
अल्पा खट्वाः अखट्वाका ॥ अनित इति किम् ? अनुकंपिता
आङ्का ॥ असुप इति किम् ? प्रियखट्वाकमतिक्रान्ता अतिप्रि-
यखट्वाका

स्वज्ञाजभभ्याधातु कथाः ॥ ४ । १ । ८७ ॥

स्वादिभ्यः अधात्ववयवो यः ककारो यकारश्च तस्माच्च
परस्याहः स्थाने अनित्प्रत्ययावयवके ककारे आङ् परं परतः
इकारादेशो भवति वा ॥ न चेत् स ककारात् परं आङ् सुपः
परो भवति ॥ कुत्तिमता स्वा ज्ञातिः स्त्रिका स्त्रिका । निः
स्त्रिका । निः स्त्रिका । बहुस्त्रिका । बहुस्त्रिका । ज्ञिका । ज्ञिका
अजिका । अजिका । निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रिका ॥ चटकिका । चट-
कका । एलकिका । एलकका । इभ्यिका । इभ्यिका । आचार्यिका ।
आचार्यिका ॥ अधातु ग्रहणं किम् ? सुशोकिका । सुनयिका ॥

द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ॥ १ । ३ । ८८ ॥

द्वेषादीनामन्त्यस्य अनित्कयाङ्परं असुप इकारादेशो
भवति वा ॥ द्विके । द्विके । एषिका । एषिका । सूतिका । सूतिका ।
पुत्रिका । पुत्रिका । वृन्दारिका । वृन्दारिका ॥

वी वर्तिका ॥ १ । ३ । ८९ ॥

वी शकुनावभिधेये वर्तिकेति इत्थं वा निपात्यते ॥
वर्तिका । वर्तका । शकुनिः ॥ वर्तिकान्या ॥

त्यायदाद्यतः ॥ १ । ३ । ८० ॥

त्यप्रत्ययान्तस्य यदादिवर्जितस्य च योऽकारस्तस्यानित्प्र-
त्ययावयवे ककारे आङ् परे परतः नित्यमिकारो भवति ॥
न चेतस आङ् सुपः परो भवति ॥ इहत्तिका । अमात्तिका ।
दाक्षिणात्तिका । पाश्चात्तिका । जटिलिका । अष्टिका ।
कारिका । हारिका ॥ यदादिनिषेधः किम् ? यका । सका ।
क्षिपका । ध्रुवका ॥ अनित इति किम् ? अनुकम्पिता । देवदत्ता ।
देवका । जिनका ॥ अनित इति पर्युदामेन प्रत्ययग्रहणादिह
न भवति--शक्नोतीति शका । एषा शका ॥ असुप इति किम् ?
बहुपरिव्राजका नगरी ॥ असुप इति प्रसज्य प्रतिषेधादिहापि
भवति--बहुवर्त्मिका रथ्या ॥

नरिकामामिका ॥ १ । ३ । ८१ ॥

नरकमामकशठद्वयोरकारस्याप्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे
परतः इत्थं निपात्यते । नरान्काययतीति नरिका । समेयं
मामिका ॥

तारकावर्णकाज्येतिस्तान्तवे ॥ १ । ३ । ८२ ॥

तारका वर्णका इति निपायेते यथासंख्यं ज्योतिषि तान्त-
वे चाभिधेये ॥ तारका ज्योतिः । वर्णका तान्तवम् । प्रावरणवि-
शेषः ॥ अन्यत्र तारिका नद्या । वर्णिका कथयाः ॥

योगे ॥ १ । ३ । ८३ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमुप-
क्रामयिष्यामः । तत्संज्ञियोगे भवति । नासतीति वेदितव्यम् ।
योगः सम्बन्धः एकार्यता ठयेपक्षा वा । एक पद्ये एकार्यता ।

अन्यत्र ठयपेक्षा । तत्र, “हाधिकसमयः ॥ १ । ३ । १०० ॥”
इत्यभौट्शम् ॥ देवदत्तं जिनदत्तं चान्तरा कमण्डलुः ॥ इह न
भवति, देवदत्तं जिनदत्तयोरन्तरा कमण्डलुः । अत्र देवदत्तजिन-
दत्तयोः कमण्डलुना सम्बन्धो नान्तरेत्यनेनेति द्वितीया ॥
“श्रितादिभिः । २ । १ ३३ ॥” धर्मं श्रितो धर्मश्रितः । इह
न भवति—पश्य धर्मम् । श्रितो देवदत्तो गुरुदत्तकुलम् ॥
“ङमोऽपत्ये ॥ २ । ४ । १८ ॥” उपगोरपत्यमौपगवः । इह न
भवति—गृहमुपगोरपत्यं देवदत्तस्य ॥ कर्मणोऽण् ॥ ४ । ३ ।
१०९ ॥” कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह न भवति—पश्य
कुम्भं करोति कटं वस्तुः ॥

जातिर्बहुवद्वैकाख्याम् ॥ १ । ३ । ८४ ॥

जात्ययं एकः । आख्यायां नामधेयेऽभिधेयत्वेन वर्तमानो
बहुवद् वा भवति ॥ सम्पन्नो यवः । सम्पन्नो यवाः । सम्पन्नो
ब्रूहिः । सम्पन्ना ब्रूहयः ॥ एकेति किम् ? शोभने अक्षिणी
कलिङ्गेषु । अत्र मठयेतरनेत्रममुदायद्वयविवक्षा ॥

द्वौ चास्मदोऽविशेषणे ॥ १ । ३ । ८५ ॥

अस्मदो द्वावेकश्चार्थो बहुवद् वा भवति । अविशेषणे-
न चेतस्य विशेषणं प्रयुज्यते ॥ अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां
ब्रूवः ॥ अविशेषण इति किम् ? अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं
गौर्यो ब्रवीमि ।

फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य नक्षत्रम् ॥ १ । ३ । ८६ ॥

फल्गुनीशठस्य प्रोष्ठपदशठस्य च द्वौ नक्षत्रशठद्वयक्या
वर्थो बहुवद् वा भवतः ॥ कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा
फल्गुन्यः, कदापूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ॥ नक्षत्रमिति
किम् ? फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ । माणविके ॥ द्वाविति
किम् ? एकस्मिन् ज्योतिषि सा भूत् ॥

अठययात्स्वौजस् ॥ १ । ३ । ८७ ॥

अठययात् सु औ जम् इत्यंते प्रत्यया भवन्ति ॥ अथो
स्वरुते गृहम् । अथो स्वरुतव गृहम् । अथो उच्यैर्मै गृहम् ॥
अथो उच्यैर्मैम गृहम् उजाधितौ ॥ औजम् गृहणमुत्तरार्थम् ॥

एकद्विवहौ ॥ १ । ३ । ८८ ॥

एकत्वादिसरूपार्थे वर्तमानाच्छब्दाद्यासंख्यमेकद्विव-
हुषु सु औ जम् प्रत्यया भवन्ति ॥ पुरुषः । पुरुषी । पुरुषा ।
अधिकारो ऽयमानङ् विधानात् ॥

आमन्त्रये ॥ १ । ३ । ८९ ॥

आमन्त्रयमाणेऽर्थे वर्तमानात् शब्दादेकत्वद्विवहुषु स्वौ-
जसो भवन्ति ॥ हे देवदत्ता । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ता ॥ षष्ठी-
प्राप्तौ वचनम् ॥

हाधिकसमयानिकषोपर्युपर्यध्यध्यधोऽधोऽत्यन्तरान्तेरण
तत्पर्यभिसर्वो भयैश्चाप्रधानेऽमौट्शस् ॥ १ । ३ । ९० ॥

हार्थमप्रधानम् । हाधिगादभिस्तसन्त्यैश्च पर्यादि
भिरठयैर्वागे अप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु अमौट्शमः
प्रत्यया भवन्ति ॥ हा देवदत्तं वर्धते तथाधिः । धिग्देवदत्तम-
यशः प्रवृद्धम् । समयोपर्वत नदी । निकषोपर्वतं वनम् । उप-
र्युपरि ग्राम ग्रामाः । अधोऽधोनरकं नरकाः । अति वृद्धन्तु कुरु-
न्महत्बलम् । अन्तरा निषधं नील च विदेहाः । अन्तरेण नीलं
निषधं च विदेहाः । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित् । परितो
ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । उभयतो ग्रामम् वनानि ॥ अप्रधान
इति किम् ? प्रधाने न भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
“बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्” ॥ दशाधितौ ॥ अप्रधान
इत्यधिकारः आपादपरिसमाप्तेः ॥

वीप्स्यलक्षणोत्थं भवनेष्वभिना ॥ १ । ३ । १०१ ॥

• अवयवशः समुदायस्य क्रियादिना भाकस्येन ठयाप्ती-
कृता वीटमा । तत्कर्म वीटस्यम् । लक्ष्यते दृश्यते येन लक्षणं
विह्वम् । केनचिद्विवक्षितेन भावः इत्येतावः । तद्विषय इत्यं
भवनम् । एतस्मिन्नभीत्येनन युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्वि-
बहुषु अभीष्टशसो भवन्ति । वृक्षं वृक्षमभिसिचयते । वृक्षमभि-
द्योतते विद्युत् । माधुर्देवदत्तो मातरमसि ॥

भागिनि च प्रतिपर्यमुभिः ॥ १ । ३ । १०२ ॥

स्वोक्तीयमाणोऽंशो भागः तदीश्वरो भागी । वीप्स्य
लक्षणेऽर्थं भवनेषु भागिनि च प्रतिपर्यन् इत्येतैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे
वर्तमानादेकद्विबहुषु अभीष्टशसो भवन्ति ॥ वीप्स्ये—वृक्षं वृक्षं
परि । वृक्षं वृक्षम् । लक्षणे-वृक्षं प्रति । वृक्षं परि । वृक्षमनु
विद्यतते विद्युत् ॥ इत्यं भवने- माधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ।
मातरं परि । मातरमनु । भागिनी-यदत्र मां प्रति स्यात् -
मां परि मामनु तद्दीयताम् ॥ एतेष्वित किम् ? अनुवन्त्या
शनिर्जाता । समीप इत्यर्थः ॥

टार्थेऽनुना ॥ १ । ३ । १०३ ॥

हेत्वादि टार्थः तस्मिन्ननु इत्यनेन योगेऽप्रधाने एकद्वि-
बहुषु अभीष्टशसो भवन्ति ॥ शान्तिपट्टकप्रसरणमनु प्रावर्षत्
पर्जन्यः । तेन हेतुनेत्यर्थः । नदीमनु वसिता सेना । पर्वतम-
नुवसिता सेना । तेन सहायबहुकृतान्तेवेत्यर्थः ।

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ १ । ३ । १०४ ॥

अनु उप इत्येताभ्यां यक्ते अप्रधाने उत्कृष्टे अधिके-
वर्तमानादेकद्विबहुषु अभीष्टशसो भवन्ति ॥ अनुशाकटायनं
वैद्याकरणाः । उपविशेषवादिनं कथयः । तस्माद्धीना इत्यर्थः ।

कर्मणि ॥ १ । ३ । १०५ ॥

क्रियन् इति कर्म तन्निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं तस्मिन्प्र-
धानेऽर्थे वर्तमानादमौटशसो भवन्ति ॥ कुम्भं करोति । शरं
लुनोति । आदित्यं पश्यति । अङ्घ्रिं लङ्घयति । ग्रामं गच्छन्
वृक्षमूलान्युपसर्पति । अजां नयति ग्रामम् । गां दोग्धि पयः ।
गोः पयो दोग्धि ॥ अपाययतीत्यपायादिविवक्षायां तु यथा-
योग्यं पञ्चम्यादयो भवन्ति ॥ क्रियते घटः । कृतः कटः । शते-
न क्रीतः शत्यः । मासोदको ग्रामः । इत्यत्राभिहिते अभिचे-
याभावान्न भवति ॥

॥ दिवः करणे वा ॥ १ । ३ । १०६ ॥

येन कर्ता करोति तत्करणम् । दीठयतेरर्थस्य यत्करणम्
प्रधानं तस्मिन्नमौटशसो भवन्ति वा । अक्षान्दीठयते । अक्षैर्दी-
व्यते । शलाका दीठयति । शलाकाभिर्दीठयति ॥ करण इति
किम् ? गृहे दीठयति ॥

॥ कर्म च ॥ १ । ३ । १०७ ॥

दीठयतेर्यत्करणं तत्कर्म च करणं च भवति ॥ अक्षाणां
देवनम् । अत्र कर्मत्वे परत्वात् करणतृतीयां बाधित्वा कर्म-
षष्ठी । देवनाः अक्षाः । अत्र करणेऽनट् । अक्षैर्देवयते देवदत्तो
गुरुदत्तेन । अत्र करणतृतीया । कर्मत्वाच्च प्रयोज्यस्य कर्मत्व
तङ्प्रतिषेधश्च भवनः ॥

॥ न विनिमेयद्यूतपणम् ॥ १ । ३ । १०८ ॥

विनिमेयं क्रेयविक्रेयं द्यूतपणो द्यूतजेयम् । तदुभयं दिवेः
प्राप्यं कर्म न भवति । कर्म कार्यं न करोतीत्यर्थः ॥ शतस्य
दीव्यति । महस्त्रस्य दीठयति । क्रेयविक्रेये द्यूतपणत्वे वा ।
तद्विनियुक्ते इत्यर्थः । कर्मत्वान्नोवे षष्ठी । शतस्य दीठयते ।
शतस्य देवितठयम् । शतस्य सुदेवम् । भावे लुक्प्रत्ययपक्षादर्थः ।

शस्य द्यूतो देवदत्तः । कर्तरि क्तः ॥ विनिमेयद्यूतपणमिति किम् ?
देवान् दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥

॥ वोपसर्गात् ॥ १ । ३ । १०८ ॥

उपसर्गात्परस्य दिवः प्राप्यं यद्विनिमेयं द्यूतपणश्च
तद्विकल्पेन कर्म न भवति ॥ शतं प्रदीठयति । शतस्य प्रदी-
ठयति । इत्यादि ॥

॥ पणठयवहोः ॥ १ । ३ । ११० ॥

पणतेठयवपूर्वस्य च हरते प्राप्यं यद् विनिमेयं द्यूतपण-
श्च वा कर्म न भवति ॥ शतस्य पणते । शतं पणते । शतस्य
ठयवहति । शत ठयवहरति । इत्यादि ॥

॥ स्मृत्यर्थदयीशां कर्म ॥ १ । ३ । १११ ॥

स्मरणार्थानां धातूनां दयितेरिष्टेऽथ यत्कर्म तत्कर्म वा
भवति ॥ मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । मातुः स्मर्यते । माता
स्मर्यते । इत्यादि । मातुरध्येति । मातरमध्येति । सपिप्यर्द-
यते । मपिप्यो दयते । लोकानामोष्टे लोकानोष्टे ॥

॥ कृजः प्रतियत्ने ॥ १ । ३ । ११२ ॥

पुनर्यत्नः प्रतियत्नः । तत्र वर्तमानस्य करोतेः कर्म वा
कर्म भवति ॥ एधोदकस्योपस्कुरुते । एधोदकमुपस्कुरुते ।
इत्यादि ॥

रुजोऽज्वरितसंताप्योः कर्तरि भावे ॥ १ । ३ । ११३ ॥

रुक् रुजा पीडा तस्याः ज्वरितसंतापिभ्यामन्येनाभिधीय-
मानायाः यत्कर्म तत्कर्म वा भवति । कर्तरि भावे-भावश्चेदस्या
रुजः कर्ता भवति ॥ चोरं रुजति रोगः । चोरस्य रुजति ।
चोरमाभयति । चोरस्याभयतीत्यादि ॥ अज्वरितसंताप्योरिति
किम् ? औदारिकं ज्वरयति । अत्याशिनं संतापयति ।

हिंसायां जासनाटक्राथपिषनिप्रघनाम् ॥ १ । ३ । ११४ ॥

जासेति—जास हिंसायाम् । जस तोडने । नाटेति—नट
अवस्पंदने । चुरादी गृह्येते । नटि सुमोक्षणे । नट नृत्ताविति ।
अहिंसार्थत्वात् । प्राथेति—प्रमथ क्रथ क्रथ क्रथ । चगो हिंसार्थाः ।
घटादिः—पिष संचूर्णने । एषां निप्र इत्येवं पूर्वस्य च हन्ते-
हिंसायां वर्तमानानां कर्म वा कर्म भवति ॥ चोरस्योज्जासयति ।
चोरमुज्जासयति । चोरस्योन्नाटयति । चोरमुन्नाटयति । चोर-
स्योत्क्राथयति । चोरमुत्क्राथयति । चोरस्य पिनष्टि । चोरं पिनष्टि ।
चोरस्य निहन्ति । चोरं निहन्ति । चोरस्य प्रहन्ति । चोर
प्रहन्ति । चोरस्य प्रणिहन्ति । चोरं प्रणिहन्ति । चोरस्य निप्र
हन्ति । चोरं निप्रहन्ति ॥ बहुवचनं सर्वभेदभंगार्थम् ॥ हिंसाया-
मिति किम् ? देवदत्त बन्धनाज्जासयति । मोक्षयतीत्यर्थः ॥
नटं नाटयति । नर्तयतीत्यर्थः ॥ अन्यत्र—रागादीन् निहन्ति ।
निवर्तयतीत्यर्थः ॥

आशिषि नाथः ॥ १ । ३ । ११५ ॥

नाथतेराशिर्ग्ये वर्तमानस्य कर्म वा कर्म भवति ॥ सर्पि-
र्नाथते । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः ॥
अन्यत्र—माणवकमुपनाथति । अंग पुत्रक अधिष्ठेति याच-
तीत्यर्थः ॥

दृश्यभिवाद्येर्णेस्तडि ॥ १ । ३ । ११६ ॥

पश्यतेरभिवादयतेश्च यो निस्तडिषये यत्र तड् भवति ।
तस्य कर्म प्रयोज्य प्रकृति कर्ता कर्म वा भवति ॥ पश्यन्ति
भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । भृत्यैरति वा ॥
अभिवादयति गुरुर्देवदत्तम् । तस्मिन्नाशिषं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥
अभिवादयते गुरुं देवदत्तः । गुरुणेति वा । आत्मन्याशिषं

प्रयेजयतीत्यर्थः । अथवाभिवदते गुरुन् देवदत्तः । तमन्यः प्रयुङ्क्ते अभिवादयते गुरुन् देवदत्तं जिनदत्तः देवदत्तेनेति वा ॥ तङ्गोति विषयोपलक्षणात् तङ्गभावेऽपि भवति । दर्शयमानो भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा ॥ अभिवादयमानो गुरुं देवदत्तः गुरुणेति वा ॥

अकर्मकात् ॥ १ । ३ । ११७ ॥

अविधत्तितकर्मकोऽकर्मकः । उत्तरत्र नित्यग्रहणान्तरमा-
त्परो यो णिस्तस्य कर्म वा कर्म भवति ॥ पचति देवदत्तः ।
पाचयति देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । लिखति देवदत्तः ।
लेखयति देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।

नित्यकर्मममिज्ञाद्यर्थशब्दकर्मदृशोऽखाददिक्रन्द-

शब्दायहः ॥ १ । ३ । ११८ ॥

नित्यमकर्मकेभ्यः गमेर्जातातेरदेशचार्थो येषां तेभ्यः शब्द-
कर्मभ्यः शब्दनक्रियेभ्यः शब्दार्थेभ्यः दृशित्येतस्माच्च धातोर्यो णि-
स्तस्य कर्म नित्यं कर्म भवति खाद् आदि क्रन्द शब्दायह इत्ये-
तान् वर्जयित्वा ॥ आसयति देवदत्तम् । गाययति देवदत्तम् ।
गमयति माणवकं ग्रामम् । रीपयति माणवकं ग्रामम् । ज्ञापयति
माणवकं धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । भोजयति माण-
वकमोदनम् । आशयति माणवकमोदनम् ॥ शब्दनिक्रियेभ्यः-वि-
लापयति देवदत्तं पुत्रम् । आभाषयति देवदत्तं गुरुम् ॥ शब्दा-
र्थेभ्यः-आवयति देवदत्तं शास्त्रम् । उपलभयति देवदत्तं
विद्याम् ॥ दृश्—दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् ॥ एतेभ्य
इति किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन ॥ अखाददिक्रन्दशब्दायह
इति किम् ? खादयति पिण्डं देवदत्तेन । आदयति पिण्डं
देवदत्तेन । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दाययति देवदत्तेन ।
हाययति देवदत्तेन ॥

भक्षेहिंसायाम् ॥ १ । ३ । ११८ ॥

भक्षयतेहिंसायामावृत्तेः परस्य ज्ञेः कर्म कर्म वा भवति ॥
भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् ।
सस्यवदेतद्वाम् हिंसितो भवति ॥ हिंसायामिति किम् ? भक्ष-
यति पिण्डं देवदत्तेन ॥

वहेः प्रवेयम् ॥ १ । ३ । १२० ॥

वहतेः परस्य ज्ञेयत्कर्म प्रवेयं यत्प्राजन्ति तत्कर्म भवति ॥
वाहयति बलीवर्दान् भारम् ॥ प्रवेयमिति किम् ? वाहयति
भारं देवदत्तेन ॥

हक्रोर्वा ॥ १ । ३ । १२१ ॥

हरतेः करोतेश्च यो णिस्तस्य कर्म कर्म वा भवति ॥ हरति
भारं देवदत्तः । हारयति भारं देवदत्त देवदत्तेन वा ॥ आहा-
रयत्यौदमं देवदत्तं देवदत्तेन वा ॥ करोति कटं देवदत्तः ॥
कारयति कटं देवदत्तम् । देवदत्तेन वा ॥ विकुरुते स्वरान् क्रोष्टा
विकारयति स्वरं क्रोष्टारम् । क्रोष्टुना वा ॥

शीङ्स्थासोऽधेराधारः ॥ १ । ३ । १२२ ॥

अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस इत्येतेषां य आधारः
क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मस्य वा धारणात् अधिकरणं तत्कर्म
भवति ॥ ग्राममधिशेते । ग्रामोऽधिशयितः । ग्राममधितिष्ठति ।
ग्रामोऽधिष्ठितः । ग्राममध्यास्ते । ग्रामोऽध्यासितः ॥ अदे-
रिति किम् ? ग्रामे शेते । पर्वते तिष्ठति । नद्यामास्ते ॥

वसोऽनुधाध्याङ् ॥ १ । ३ । १२३ ॥

अनु उप अधि आङ् इत्येतत्पूर्वस्य वसतेर्य आधारः
तत्कर्म भवति । ग्राममनुवसति । ग्रामोऽनुषितः । ग्राममुपव-
सति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति ॥ अन्वादिषाहचर्या-

दुपेत्यस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणात् ग्रामे उपवसति । भोजननि-
वृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ॥

अभिनिविशश्च ॥ १ । ३ । १२४ ॥

अभि नि इत्येतत्तन्मुदयपूर्वस्य विशेष्य आधारः तत्कर्म
भवति ॥ ग्राममभिनिविशते । ग्रामोऽभिनिविश्यते । ग्रामोऽ-
भिनिविष्टः ॥ चकारात् कश्चिन्न भवति—अर्थेऽभिनिविष्ट इति ॥
कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् ॥ १ । ३ । १२५ ॥

कालो मुहूर्तादिः । अध्वा गन्तव्यक्षेत्रं क्रोशादिः । भावः
क्रिया गोदोहादिः । देशो जनपदः ग्रामनदीपर्वतादिः । सोऽय-
माधारोऽकर्मकाणां वा कर्म भवति ॥ अकर्म च । कालः—माम-
मास्ते । माम आस्यते ॥ अध्वा क्रोशं स्वपति । क्रोशः सुप्य-
ते ॥ भावः—ओदनपाकं शेते । ओदनपाकः शप्यते ॥ देशः—
ग्राम वसति । ग्राम उच्यते । पक्षे—रात्रौ सुप्यते । क्रोशे
सुप्यते । गोदोहे शेते । ग्रामे वसति ॥ अकर्म चेति किम् ?
मासमास्यते । क्रोशं सुप्यते । गोदोहमासितम् । गोदोहमा-
सितः ॥ इति भावादीलादिः ॥ अकर्मणामिति किम् ? अह-
न्यध्ययनमधीते ॥

कालाध्वनोठ्याप्तौ ॥ १ । ३ । १२६ ॥

काले अध्वनि प्राप्रधाने वर्तमानात् व्याप्तौ अमौट्शसो-
भवन्ति ॥ मासं गुहापूपाः । मासमधीते । क्रोशं पर्वतः । क्रोशं
कुटिला नदी ॥ ठयाप्ताविति किम् ? मासेऽधीते । मासस्या-
धीते । क्रोशेऽधीते । क्रोशस्याधीते ॥

टाभ्यांभिस्सिद्धौ ॥ १ । ३ । १२७ ॥

सिद्धौ क्रियानिष्पत्तौ द्योत्यायां कालवाचिनोऽध्ववाचिन-
श्च शठदात् ठयाप्तौ एकद्विबहुषु टा भ्याम् भिस् इत्येते यथा-

मरुयं प्रत्यया भवति ॥ मासेन । मासाभ्याम् । मासैः । ज्योति-
षमधीतम् । योजनेन । योननाभ्याम् । योजनैः । वैद्यमधी-
तम् मिद्धाविति किं ? मासमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्रं गम्यते
न मिद्धिः ।

हेतुकर्तृकरणेत्यभूतलक्षणो ॥ १ । ३ । १२८ ॥

फलमाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः । यः करोति स कर्ता ।
येन क्रियते तत् करणम् । इमं कञ्चित् प्रकारमापन्नः इत्थंभूत-
स लक्ष्यते येन तदित्थंभूतलक्षणम् । एतस्मिन्निषये वर्तमानात्
टाभ्यांभिर्भो भवन्ति ॥ हेतौ-यनेन कुलम् । विद्यया यशः ॥
कर्तरि देवदत्तेन कृतम् । जिनदत्तेन मुक्तम् ॥ करणे-धात्रेण
लुनानि । परशुना छिनत्ति ॥ इत्थंभूतलक्षणे-अपि भवान् कसंभु-
लुना छात्रमद्राक्षीत् । अपि च भवानवदातेन वर्णेन कुमारी-
मैक्षिष्ट ॥

सहार्थेन ॥ १ । ३ । १२९ ॥

सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानश्च तेन युक्तेऽर्थवर्तमानात् टा-
भ्याम् भिर्भो भवन्ति ॥ पुत्रेण सह स्थूलः । तिलैः सह माषान्
वपति ॥ सहैव दगभिः पुत्रैर्भारं वहति । गर्दुभी पुत्रेण साकं
पुत्रेण सत्रा पुत्रेण युगपत् गतः । पुत्रेणागतः । अत्रार्थग्रह-
णात् पर्यायस्य प्रयोगे प्रयोगेऽप्यर्थसतायाम् भवति ॥

यद्भेदैस्तद्वाख्या ॥ १ । ३ । १३० ॥

यस्य भेदिनः प्रकारवतोऽर्थस्य भेदैः प्रकारैः विशिष्टैः
तद्वत्तः तत्प्रकारवदर्थकस्य आख्या भवति । ततः टाभ्यांभिर्भो
भवन्ति ॥ अक्ष्या काणः । पादेन खञ्जः । प्रकृत्या दर्शनीयः ।
जात्या ब्राह्मणः ॥

काले भाद्धाधारे ॥ १ । ३ । १३१ ॥

काले वर्तमानान्नक्षत्रवाचिनः शठदाधारे टाभ्यांभिसौ
भवन्ति वा ॥ पुट्येण पायसमश्नीयात् । मयाभिः फललीदनम् ।
मघासु फललीदनम् ॥ काल इति किम् ? पुट्येः चन्द्रमाः ।
मघासु ग्रहः ॥

प्रसितावबद्धोत्सुकैः ॥ १ । ३ । १३२ ॥

प्रमितादिभिर्युक्ते आधारे टाभ्याम् भिसौ भवन्ति
वा । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । प्रकर्षेण सितो बद्ध नित्य
प्रसक्त उच्यते ॥ केशैरवबद्धः । केशेष्टवबद्धः । केशैरुत्सुकः ।
केशेषूत्सुकः ॥

ममो ज्ञोऽस्मृतौ चाप्ये ॥ १ । ३ । १३३ ॥

संपूर्वस्य ज्ञानातेरस्मृतौ वर्तमानस्य यदाप्यं प्राप्यं कर्म
तत्र टाभ्याम् भिसौ भवन्ति वा । मात्रा संजानीते । मात्र
संजानीते ॥ अस्मृताविति किम् ? मात्र संजानाति । मातुः
संजानाति । स्मरतीत्यर्थः । मातुः संज्ञातेति कति परत्वाद्
षष्ठी । चेन वानुकुच्यते ॥

॥ दाणाधर्मे तड् च देयैः ॥ १।३।१३४ ॥

अधर्म्यरूपेऽर्थे वर्तमानेन समादाण दान इत्यनेन योगे
देयैर्दातव्यैरप्ये देयं यमा भजति । तत्राप्रधानेऽर्थे वर्तमानात्
टाभ्याम् भिसौ भवन्ति वा । तस्माच्च दाणः तड् भवति ॥
दास्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् ददातीत्यर्थः ॥ अधर्म्य इति
किम् ? पत्न्यै संप्रयच्छते । समादाणः प्रेण व्यवधानमेव ॥

॥ ऊ भ्याम् भ्यस् ॥ १।३।१३५ ॥

देयैराप्ये प्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विबहुषु यथासंख्यं ऊ
भ्यांभिस इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ उपाध्यायाय गां ददाति ।
देवदत्ताय कन्यां प्रयच्छति । राक्षे दण्डं वितरति । छात्राय

चपेटां ददाति ॥ रणकस्य वस्त्रं ददाति । घनतः पृष्ठं ददाति ।
इत्यत्र देयैरनाप्यतया रणकादिरुच्येत ॥

स्थानिवृणः ॥ १ । ३ । १३६ ॥

यस्यार्थः प्रतीयते न च प्रयोगः स स्थानी । क्रियां
तदर्थायां वृण् लृट् च इति व्रणोविहितस्तदन्तस्य स्थानिनो
धातोराप्ये कर्मणि डेभ्यांभिसो भवन्ति ॥ उदकाय व्रजति ।
ऐधभ्यो व्रजति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति ॥ स्थानीति
किम् ? एथाऽनाहारको व्रजति । पाकं कारको व्रजति ॥

क्रुद्रुहेष्यासूयार्यैर् यं प्रतिकोपो न च कर्म ॥ १।३।१३७ ॥

अमर्षकृत् क्रोधः । अपचिकीर्षो द्वोहः । अक्षमा ईर्ष्या
गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । एतदर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रतिकोपो
भवति तस्मिन् वर्तमानात् डेभ्यांभिसो भवन्ति च तत्कर्म
भवति ॥ देवदत्ताय क्रुध्यति । जिनदत्ताय कुप्यति । देव-
दत्ताय द्रुह्यति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायामूयति ॥ कर्मप्र-
तिषेधो भावाटौलाद्यर्थः । देवदत्तायेष्यति । जिनदत्ताय सूयित-
व्यम् । गुरुदत्तायामूयितम् ॥

क्रुद्रुहान्नोपसर्गात् ॥ १ । ३ । १३८ ॥

उपसर्गात्परेण क्रुधिना द्रुहिणा च योगे यं प्रति कोप-
स्तस्मिन् डेभ्यां भिसो न भवन्ति ॥ देवदत्तमभिक्रुध्यति । गुरु-
दत्तमभिद्रुह्यति ॥

स्पृहेर्वा ॥ १ । ३ । १३९ ॥

स्पृहतेर्धातोर्न्यदाप्यं कर्म तस्मिन् वा डेभ्यांभिसो भ-
वति । तच्चाप्यं न कर्म भवति ॥ पुण्याणि स्पृहयति
पुण्येभ्यः स्पृहयति ॥

मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ॥ १ । ३ । १४० ॥

यस्मादवज्ञा अन्यस्य विज्ञायते तस्मिन् काकादिवर्जिते
मन्यतेराप्ये कर्मणि हेभ्यांभिसो भवन्ति वा ॥ न त्वा तृणाय
मन्ये । न त्वा तृणं मन्ये न त्वा शुने मन्ये । न त्वा श्वानं
मन्ये । तृणादेरपि निकृष्टं मन्ये । इत्यवजानाति ॥ अकाकादि-
विवति किम् नत्वा काकं यूकं शृगालं मन्ये । अवञ्चेति किम् ?
न त्वा कनकं मन्ये । ततोऽप्यधिकं मन्ये इति प्रशंसात् ॥

भद्रायुष्यक्षेमसुखायैहितार्थहितैराशिषि ॥ १।३।१४१॥

भद्राद्यर्थैर्हितशब्देन च योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् आ-
शिषिष्ये हेभ्यांभिसो भवन्ति वा ॥ भद्रमस्तु जिनशासनाय ।
भद्रमस्तु जिनशान्तनस्य । एवं भद्रं कल्याणं आयुष्यं दीर्घमायुः
चिरंजीविनमस्तु देवदत्ताय । देवदत्तास्य वा । क्षेमं कुशलं नि-
राम्यं भूयात् सपाय । संचस्य वा । सुखं शर्म शं भवतात्-
प्रजाभ्यः । प्रजानां वा । अर्थः प्रयोजनं कार्यं जायताम् दूताय ।
दूतस्य वा । हितं पथ्यं भूयाज्जिनदत्ताय । जिनदत्तस्य वा ।
हितग्रहणमाशिषि पक्षे षष्ठ्यर्थम् ॥ अस्त्येवोत्तरेण चतुर्थी ॥
शक्तार्थवषड्भनमःस्वस्ति स्वाहास्वधाहितैः ॥ १।३।१४२॥

शक्तार्थैर्वषडादिभिस्तु योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् हेभ्यां
भिसो भवन्ति ॥ शक्तः शक्नोति । प्रभुः प्रभवति जिनदत्तो देव-
दत्ताय । अलं मल्लो मल्लाय । वषड्भनये । नमोऽर्हदभ्यः । स्वस्ति
प्रजाभ्यः । इन्द्राय स्वाहा । स्वधा पितृभ्यः । आतुराय हितम् ॥

रुचिकल्प्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥ १।३।१४३॥

रुच्यर्थैः कल्प्यर्थैः धारिणा च धातुना युक्ते यथाक्रमं
प्रेये विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानात् हेभ्यांभिसो भवन्ति ॥
रुच्यर्थैः प्रियमाणैः देवदत्ताय रोचते । स्वदत्ते मोदकः ॥ कल्-
प्यर्थैः विकारे-इलेभनणे कल्पते संपद्यते जायते ददि । धारिणो-

तमर्णै-देवदत्ताय शंत धारयति । क्रणे उत्तमः उत्तमर्णः धानिकः
अतएव निपातनात् पूर्वत्वम् ॥

प्रत्याङ्ः श्रुवाभ्यर्थके ॥ १ । ३ । १४४

प्रति आङ् इत्येताभ्यां परेण श्रुणोतिना युक्ते अभ्यर्थके
वर्तमानात् ङेभ्यां भिसो भवन्ति ॥ देवदत्ताय प्रतिश्रुणोति ।
जिनदत्तायाश्रुणोति । अभ्युपगच्छतीत्यर्थः ॥

प्रत्यनोर्गुणाख्यातरि ॥ १ । ३ । १४४

प्रत्यनु इत्येताभ्यां परेण गृशठद् इत्यनेन युक्ते आख्या-
तरि वर्तमानात् ङेभ्यांभिसो भवन्ति ॥ उपाध्यायाय प्रीतगु-
णाति । अनुगुणाति । उपाध्यायेनोक्तमनुब्रवीति । शंसंतं वातं
प्रोत्सहयतीत्यर्थः ॥

राधीक्षौ यद्दैवे ॥ १ । ३ । १४६ ॥

प्रत्यनोर्गुणाभ्यां युक्ते अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् ङेभ्यां
भिसो भवन्ति ॥ देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेक्षते । तस्य
दैवं निरूपयतीत्यर्थः ॥ केषांचित् रादीक्षावित्यर्थः निर्देशः ।
ते । राध्यति । साध्यति । पश्यति । जानीते । इत्यप्युदाह-
रन्ति ॥

उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥ १ । ३ । १४७ ॥

उत्पाने ज्ञाप्ये वर्तमानात् ङेभ्यांभिसो भवन्ति ॥
श्लोकः-वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥
साताय ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

श्लाघुन्हुङ्स्थाशपा प्रयोज्ये ॥ १ । ३ । १४८ ॥

श्लाघाधिभियुक्ते प्रयोज्ये ज्ञाप्योऽर्थस्तस्मिन् वर्तमा-

नात् ऊभ्यांभिसो भवन्ति ॥ देवदत्ताय शलाघ्यते । हुते तिष्ठते
शपते-॥

गल्हादिभिर्बहुलम् ॥ १ । ३ । १४८ ॥

गल्हादिभिर्धौतुभिर्योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् बहुलं ऊ
भ्यांभिसो भवन्ति ॥ क्वचित्प्रवृत्तिः—अद्वाय निगल्हते । युद्वाय
सन्नस्यते । पत्ये शेते । देवदत्ताय कथयति । देवदत्तायोपदि-
शति ॥ क्वचिन्नप्रवृत्तिः अन्यदेव भवति—मनसा गिहूते । मनसा
सन्नस्यते ॥ क्वचिद्विभाषा-देवदत्ताय देवदत्तं वा धर्मं ब्रूते । धर्मं
शास्ति । प्रणम्य शास्त्रि शास्तारं वा ॥ श्लोकः—

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदभ्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यक वदन्ति ॥ १ ॥
देयैराप्य इत्यादिरभ्यैव प्रपञ्चः ॥

यदर्थम् ॥ १ । ३ । १५० ॥

यत्प्रयोजनं किञ्चिद्विषयते तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् ऊभ्यां-
भिसो भवन्ति ॥ रथाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् ॥

परिक्रये करणे वा ॥ १ । ३ । १५१ ॥

वेतनादिना कियंतं कालं स्वीकारः परिक्रयः ॥ तत्क-
रणे ऊभ्यांभिसो वा भवन्ति ॥ शताय परिक्रीणीते । शतेन
परिक्रीणीते ॥ परिक्रय इति किम् ? शतेन क्रीणीति ॥

ऊसिभ्यांभ्यस्सोकारूपकतिपयकृच्छादसत्त्वे ॥ १ । ३ । १५२ ॥

यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स पर्यायो गुणो सत्त्वं तेनैव
रूपेणोच्यमानमसत्त्वं तस्मिन्करणे स्तोकादिभ्यः एकद्विबहुषु
ऊसिभ्यांभ्यसो भवन्ति वा ॥ स्तोकात् । स्तोकेन । अल्पात् ।
अल्पेन । कतिपयात् । कतिपयेन । कृच्छात् । कृच्छेन । मुक्तः ॥
असत्त्वं इति किम् ? स्तोकेन हतः । अल्पेन शेषेण मुक्तः ॥

आरादर्थैः ॥ १ । ३ । १५३ ॥

आराद् दूरान्तिकयोस्तत्रेणाभयग्रहणं दूरार्थैरन्तिका-
र्थैश्च शब्दैर्युक्तादप्रधानात् ङसिभ्यांभ्यसो वा भवन्ति ॥
दूरं ग्रामस्य । दूरं ग्रामाभ्याम् । दूरं ग्रामयोः । दूरं ग्रामेभ्यः ।
दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामाणाम् । एवं विप्रकृष्टान्तिकाभ्याशेषु
योज्यम् । आराद्योगे दिग् शब्दान्यापौरादिति नित्यं ॥

हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् ॥ १ । ३ । १५४ ॥

अस्त्रिलिङ्गे गुणे द्रव्याश्रिते पर्याये हेतौ वर्तमानात्
ङसिभ्यांभ्यसो वा भवन्ति ॥ जाड्यात् जाड्येन वा बहुः ।
ज्ञानात् ज्ञानेन वा मुक्तः । अस्त्रियामिति किम् ? जडतया
बहुः । बुद्ध्या मुक्तः ॥

ऋणे ॥ १ । ३ । १५५ ॥

हेतौ ऋणे वर्तमानात् नित्यं ङसिभ्यांभ्यसो भवन्ति वा ॥
शताद्बहुः । सहस्राद्बहुः ॥

॥ अपायेऽवधौ ॥ १ । ३ । १५६ ॥

अपायो विभागः विश्लेषः । तस्मिन् विषये निर्दिष्टे प्र-
तीयमाने वा योऽवधिरप्रधानं तस्मिन् ङसिभ्यांभ्यसो भवन्ति ॥
ग्रामादपैति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । यवेभ्यो गां
निवारयति निवर्तयतीत्यर्थः । प्रतीयमानेऽर्थे-- कुसूलात्पचनि
ततो गृहीत्येत्यर्थः । वृकेभ्यो विमेति । ततो भीत्या निवर्तत
इत्यर्थः । चोरेभ्यो रक्षति तदुपघात प्रतीकारेण ततो निवर्तय-
तीत्यर्थः । खलाहकात् विद्योतते विद्युत् ततो निःसृत्येत्यर्थः ।
कुतो भवान् आगच्छति ? पाटलीपुत्रादागच्छामीति । वीजादंकुरो
जायते तस्मादात्मानं प्रतिलभ्यमानो निरुत्तरतीति ॥ अपायेऽव.

धिविवक्षायामेवम् । विवक्षान्तरे तु यथायोगं विभक्तयो भवन्ति ।
पक्षेषु . गां वारयति । चौरैर्भयम् । चौरेषु भयम् । चौराणां
विभेति ॥

॥ आख्यातयुपयोगे ॥ १ । ३ । १५७ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं
विद्याग्रहणम् । आख्यातरि वर्तमानात् उपयोगे विषये ङसि-
भ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥ उपाध्यायादधीते आगमयति । आचार्य
उच्यतेति अधिगच्छति ॥ उपयोग इति किम् ? नटस्य शृणोति ॥

॥ आङ्गा । १ । ३ । १५८ ॥

अवधाविति वर्तते । आङ्गा योगे अवधौ ङसिभ्यांभ्यसौ
भवन्ति ॥ आ पाटलीपुत्राद् वृष्टो देवः ॥ आ कुमारेभ्यो यशः
शाकटायनस्य गतम् ॥

॥ वज्र्येऽपपरिणा ॥ १ । ३ । १५९ ॥

अप परि इत्येताभ्यां युक्ते वज्र्ये ङसिभ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥
अपपाटलीपुत्रात् अपत्रिण्तिभ्यो वृष्टो देवः । तत्र गतान् वर्जयि-
त्येत्यर्थः । एवं परियोगेऽपि ॥

॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥ १ । १६० ॥

प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना युक्तात् ङसि-
भ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥ प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति सदृश इत्यर्थः ।
तिलेभ्यः प्रतिनाशाम् प्रयच्छति । तिलान्गृहीत्वा नाशान्ददाती-
त्यर्थः ॥

॥ स्थानिप्यकर्मधारे ॥ १ । ३ । १६० ॥

स्थाने प्यादेशान्तेन युक्ते कर्मस्थाधारे च ङसिभ्यांभ्यसौ
भवन्ति ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते ॥ स्थानियहणं
किम् ? प्रासादमाह्वय प्रेक्षते आसने उपविश्य प्रेक्षते ॥

दिक्च्छब्दान्यार्थाराद्वहिरितरैः ॥ १ ॥ ३ । ॥ १६२ ॥

दिक्च्छब्दैरन्यार्थैराराद्वहिसु इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्तेऽ-
प्रधानेऽर्थे वर्तमानात् ङसिभ्यांभ्यसौ भवन्ति ॥ प्राग्ग्रामात् ।
पूर्वो ग्रामात् । अपरो ग्रामात् । पूर्वो वसन्तात् । अपरो वस-
न्तात् ॥ दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्च्छब्दा । इति किम् ? देशका-
लादिवृत्तावपि भवति । अन्यार्थः अन्यो भिन्नोऽर्थान्तरम् ।
हिरुदेवतात् । आरात् ग्रामात् । बहिर्नगरात् । इतरो देव-
दत्तात् । आरात् । ग्रामात् । बहिर्नगरात् । इतरो देवदत्तात्
तस्माद्वितीय इत्यर्थः ॥

॥ ङसोसाम् ॥ १ । ३ । १६३ ॥

अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् एकद्विबहुषु यथासंख्यं ङम् ओम्
आम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति योगे सम्बन्धे ॥ अपवादविनिर्मु-
क्तोऽस्य विषयः ॥ राज्ञः पुरुषः । यथो पादः । देवदत्तयोः पुत्रः ।
माषाणां राशिः । ग्रन्थिकस्य शृणोति ॥

॥ स्तात्ता ॥ १।३।१६४ ॥

स्ताता इति “परावरात् स्तात् ॥ ३।४।३७॥” इत्यादिभ्य आ“...
उपर्युपरिष्ठात् ॥३।४।४२॥ इत्यतस्तकारेण प्रत्याहारः ॥ स्तात्प्र-
त्याहारग्रहीतप्रत्ययाभ्येन युक्तेऽर्थे वर्तमानात् ङसोसामो
भवन्ति ॥ षड्चम्यपवादः । पुरस्तात् दक्षिणतः अधस्तात्
पुरस्तात् उपरि उपरिष्ठात् ग्रामस्य ॥

॥ करणे ज्ञोऽज्ञाने ॥१।३।१६५ ॥

जानातेरज्ञानेऽर्थे वर्तमानस्य यत्करणं तस्मिन् ङसो-
सामो भवन्ति ॥ ज्ञानमवबोधः । सर्पिषो जानीते सर्पिषा
करणभूतेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ अज्ञान इति किम् ? स्वरेण पुत्रं
जानाति ॥

॥ कृतकामुकस्याऽऽनणलक्षणस्वार्थव्ययैवदूषणेनः
कर्मकर्त्रेः ॥ १।३।१६६ ॥

ठनणिति प्रत्ययः । लेति दश लकाराः । कण् इति “क
कवत् ” इत्यारभ्य आ “उकण् णकारेण प्रत्याहारः ।
स्वार्थः खअनश्च । अव्ययः सकादयः । एड्यतीन् क्रणे इन्
एतद्वर्जितो यः कृत् तदन्तस्य कामुकशठदस्य च कर्मणि कर्तरि
च डमोसामो भवन्ति ॥ अयां सृष्टा । पुरां भेत्ता । वर्षशतस्य
पूरकः । भवतः शायिता । दास्यः कामुकः ॥ ठनणादिप्रतिषेधः
किम्? टण्-एथानाहारको व्रजति । कटं करिड्यन् । कण्-कटः
कृतो देवदत्तेन । लोकं पवमानः । चोरं द्विषन् । चोरस्य द्विष-
न्निति मन्वन्धविवक्षायां । वदिता जनापवादान् । ग्राममा-
गामुकः स्वार्थः-सुकरः कटो भवता । सुज्ञानं तस्य भवता ।
अठययभोदमं मुक्त्वा कटं कर्तुं गतः । एड्यतीन्-ग्रामं गमी ।
ऋणेन-शतंदायी ॥

॥ कस्य सदाधारे ॥ १।३।१६७ ॥

सति वर्तमाने यः कः अधारे च तदन्तस्य धातोः कर्मणि
कर्तरि च डमोसामो भवन्ति ॥ सति कः—राज्ञां मतः । राज्ञां
पूजितः । प्रजानां कान्तः । आधारे कः—इदमोदमस्य भुक्तम् ।
इदं सुक्तां पीतम् । इदमेषामासितम् ॥ “वानाकस्य क० ॥१।
३। १६८ ॥” इति विकल्पे । “कण् ॥ इति प्रतिषेधे च
प्राप्ते वचनम् ॥

॥ वानाकस्य कण्यब्धिप्राप्तिः कर्तरि ॥ १।३।१६८ ॥

व्यविति “व्यण् ॥ इत्यत आरभ्य “वदः सुपः क्यच्च ?”
इति क्यपः पकारेण प्रत्याहारः । द्वयोः कर्मकर्त्रेः वृष्टिः प्रा-
प्तिर्येव । कृतः स द्विःप्राप्तिः । कः व्यप् द्विप्राप्तिश्च यः कृत्

निरनुबन्धाऽकाराऽकप्रत्ययवर्जितः तदन्तस्य कर्तरि ङसोसामो वा भवन्ति ॥ क-छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य नृतम् । मयूरेण नृतम् । घ्यप्कार्यम् कर्तव्यं करणीयं श्रेयं कृत्यं भवतः भवता वा । द्विप्राप्तेः--साधु खल्विदं शठदानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा ॥ अनाकस्येति किम् ? चिकीर्षा कटस्य देवदत्तस्य । भेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य । अठनण् अक्तण् इत्येव— कृतः कटो देवदत्तेन ।

॥ कर्मणि गुणे ॥१३१६८॥

गणादिवर्जितस्य कृतः कर्मणि गुणे ङसोसामो वा भवन्ति ॥ नेताऽश्वस्य स्त्रुघ्नम् ॥ गुण इति किम् ? नेताश्वस्य । कर्मान्तरापेक्षत्वम् गुणत्वं अप्रधानाधिकारादतो द्विकर्मकाणामिहोदाहरणम् ॥

श्लोक-दुहि याचि रुचि प्रच्छि

भिक्षि जि ब्रू ह शसि चिञ्

णि कृष् नहि वही चोदि दण्डणीति द्विकर्मकम् ॥१॥

॥ न च्यपः ॥ १३१७० ॥

ध्यवन्तस्य गुणे कर्मणि ङसोसामो न भवन्ति ॥ नेतव्या ग्राममजा । कष्टया ग्रामं शाखा ।

क्तेनो ङ्योस्सुप् ॥ १३१७१ ॥

यः कान्ताद्य इन्प्रत्ययः तदन्तस्य कर्मण्यप्रधानेऽर्थे द्विवचुषु ङि ओम् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । द्वितीयापवादः ॥ अभीती व्याकरणे । आरुनायी द्वादशांगे । परिगृह्यती विषद्वलिते ॥

॥ हेतौ कर्मणा ॥१३१७२॥

कर्मणा युक्ते हेतौ वर्तमानात् ङ्योस्सुपो भवन्ति ।

तृतीयापवादः ॥

श्लोकः— चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

बालेषु चमरीं हन्ति सीञ्चि सीमलको हतः ॥१॥

साधुनिपुणेनार्चयाम् ॥ १ । ३ । १७३ ॥

साधुनिपुण इत्येताभ्यां युक्ते अर्चायां गच्छमानायां
ङघोस्सुपो भवन्ति ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । निपुणो जिनदत्तः
पितरि ॥ अन्यत्र साधुः भृत्यो राज्ञः । तत्वाख्याने न भवति ॥

स्वेष्टेऽधिना ॥ १ । ३ । १७४ ॥

अधीत्यनिन योगे स्वे ईशितव्ये ईशे ईशितरि स्वामिनि
चार्थे वर्तमानात् ङघोस्सुपो भवन्ति ॥ स्वे अधिसगधेषु श्रेणि-
कः । अध्यवन्तिषु प्रद्योतः । ईशे-अधिश्रेणिके मगधाः । अधि-
प्रद्योतेऽप्रन्तयः ॥

उपेनाधिकिनि ॥ १ । ३ । १७५ ॥

उप इत्यधिकाधिकिसम्बन्धं द्योतयति । तेन युक्ते
अधिकिनि ङघोस्सुपो भवन्ति ॥ उपस्वार्यां द्रोणः । उपनिष्के
कार्षापणम् । द्रोणकार्षापणाभ्यामधिकौ खारीनिष्कावित्यर्थः ॥

आधारे ॥ १ । ३ । १७६ ॥

क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा यः आधारः अधिकरणं
तस्मिन् ङघोस्सुपो भवन्ति ॥ आसने आस्ते । स्याख्यां पचति ।
गंगायां घोषः । तिलेषु तैलम् । आकाशे शकुनयः । कृष्णा गोषु
सम्पन्नक्षीरतमा । कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा । इति समुदाय-
स्यैकदेशंप्रत्याधारभावविषयविवक्षायां सप्तमी । सम्बन्धविव-
क्षायां तु षष्ठी । यथा वृक्षे शाखा । वृक्षस्य शाखा । इति
निर्धारणं तु कृष्णेत्यादेः पदान्तरात् ॥

सुजर्यैः काले वा ॥ १ । ३ । १७७ ॥

सुचोऽर्थो येषां प्रत्ययानां तदन्तैर्युक्ते काले आधारे
ऊयोऽसुपो वा भवन्ति ॥ द्विरङ्गि भुङ्क्ते । द्विरङ्गो भुङ्क्ते ।
मासे पञ्चकत्वो भुङ्क्ते । मासस्य पञ्चकत्वो भुङ्क्ते । बहुधाङ्गि
भुङ्क्ते । बहुधाङ्गो भुङ्क्ते ॥ आधार इति किम् ? द्विरङ्गो
भुङ्क्ते ॥ काल इति किम् ? द्विरङ्गानि भुङ्क्ते ॥

कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥ १ । ३ । १७८ ॥

कुशल आयुक्त इत्येताभ्यां युक्ते आधारे आसेवायां
सात्पर्ये गम्यमाने ऊयोऽसुपो वा भवन्ति ॥ कुशलो विद्याग्रहणे ।
कुशलो विद्याग्रहणस्य । आयुक्तस्तपश्चरणे । आयुक्तस्तपश्चर-
णस्य ॥ अन्यत्र कुशलश्चित्रकर्मणि न च करोति । आयुक्तो गीः
शुकटे । आकृत्ययुक्त इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-

प्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ १ । ३ । १७९ ॥

स्वाम्यादिभिर्युक्तेऽप्रधाने वा ऊयोऽसुपो भवन्ति ॥ गोषु
स्वामी । गवां स्वामी । गोष्ठीश्वरः । गवामीश्वरः । गोष्ठ-
धिपतिः । गोषु दायादः । गवां दायादः । गोषु साक्षी । गवां
साक्षी । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रसूनः । गवां
प्रसूतः । चेन वाऽनुकृत्यते ॥

यदभावो भावलक्षणम् ॥ १ । ३ । १८० ॥

भावः क्रिया । सिद्धं लक्षणम् । यस्य सत्त्वन्विना भावेन
क्रियया भावान्तरं लक्ष्यते तस्मिन्प्रधानेऽर्थे वर्तमानात् ऊयो-
ऽसुपो भवन्ति ॥ गोषु दुग्धनानाशु गतः दुग्धास्वागतः । आग्नेषु
काष्ठायनानेषु गतः पक्वेष्वागतः । जातेष्विति गम्यते । गम्य-
मानमपि विभक्त्यैः निमित्तं भवत्येव । यथा वृक्षे शाखा ।
तृतीयापवादो योगः ॥

त्रयी त्रयी विभक्तिः ॥ १ । ३ । १८१ ॥

या इमाः स्वौजसित्यादयः सप्त त्रयो विभक्तयो विभा-
गा अनुक्रान्तास्ताः प्रत्येकनिह विभक्तिशब्दवाचया वेदितव्याः ।

प्रथमादिः ॥ १ । ३ । १८२ ॥

ताः सप्त विभक्तय इह प्रथमादिशब्दवाचया वेदितव्याः
“स्वौ जस्” इति प्रथमा विभक्तिः । “अनौट् शस्” इति द्वि-
तीया । “टाभ्यांभिसु” इति तृतीया इति ॥

षष्ठी चानादारे ॥ १ । ३ । १८३ ॥

यद्भाषो भावलक्षणं तस्मादनादरे अवधाने गम्यमाने
षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः ॥ रुदति लोके प्रात्राजीत् । रुदतो
लोकस्य प्रात्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे क्रोशतो बन्धुवर्गस्य
प्रात्राजीत् । तस्मिन् क्रोशति सत्यनादृत्य प्रात्राजीदित्यर्थः ।

गते स्थानिन्यध्वान्तेनैकः ॥ १ । ३ । १८४ ॥

कुतश्चित्परिगृहीतस्य अध्वनोऽवसानमन्तः यद्भाषो
भावलक्षणं तस्यान्तेन युक्तस्याध्वनः स्थानिना गतशब्देन वाच्ये
भावे भावलक्षणे सति तेनान्तेनैकत्वमध्ववाचिनः अन्यवाचि-
नैकार्थं सामानाधिकरश्यं तद्विभक्तिः । तत्र भवतीत्यर्थः । गवीदु-
मतसाकाश्यं चत्वारि योजनानि । चतुर्षु योजनेषु भवती-
त्यर्थः । लोकमध्याल्लोकान्तमुपर्यधश्च सप्त रज्जूरामनन्ति । गत
इति किम् ? दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीती ना भूत् ॥ स्था-
निनीति किम् ? गवीदुमतः साकाश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु
भवति ॥

सप्तमी ॥ १ । ३ । १८५ ॥

यद् भाषो भावलक्षणं तस्मादन्तेन युक्तादध्वनः स्था-
निना गतशब्देन वाच्ये भावे भावलक्षणे सति सप्तमी विभक्तिः

भवति ॥ गवीदुमतस्साकाशयं चक्षुषु योजनेषु । लोकमध्यालो-
कान्तमुपर्यधश्च सप्तषु रज्जुज्ज्वामनन्ति ॥

कारकमध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥ १ । ३ । १८६ ॥

क्रियाया निवर्तकं द्वयोः कारकयोः मध्ये योऽध्वकालश्च
तस्मिन् वर्तमानात् सप्तमी विभक्तिर्भवति पञ्चमी च । इह
स्योऽध्वना क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाक्षयं विध्यति । इह
कर्तृकर्मणोः कारकयोर्मध्ये क्रोशोऽध्वः । अद्य भुक्ताऽयं मुनिः
द्वयाहे भोक्ता । द्वयहाद्भोक्ता । इह शक्तिः कारकमिति द्वयोः
मुजिक्रियाकर्तृगत्योर्मध्ये द्वयहः कालः ॥

चेष्टा गताप्येनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थी ॥ १ । ३ । १८७ ॥

चेष्टारूपाया गमनक्रियायाः आप्ये कर्मणि अनाक्रान्ते
कर्ताऽनास्थिते संग्रासे द्वितीयाचतुर्थी विभक्ती भवतः ॥ ग्रामं
गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति
विप्रनष्टः । पन्थानं गच्छति । पथे गच्छति ॥ चेष्टागत्याप्य
इति किं ? ग्रामादागच्छति ॥ चेष्टाग्रहणं किं ? मनसा पाट-
लिपुत्रं गच्छति ॥ गतिग्रहणं किं ? ओदनं पचति ॥ अनाक्रान्त
इति किं ? पन्थानं गच्छति । चतुर्थीविकल्पः कृतिषष्ठीबाध-
नार्थः । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्ता ।

तुल्यार्थैस्तृतीया ॥ १ । ३ । १८८ ॥

तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति ॥ मात्रातुल्यः ।
पित्रा समानः । गुरुणा ममः । सदृक् सदृशः सदृक्षः । उपमा-
नास्ति कृष्णस्येत्यादा उपमा । तुलाइववत्तथातथादयो
न तुल्यार्थाः ॥

षष्ठी ॥ १ । ३ । १८९ ॥

तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने षष्ठी भवति ॥ मातुस्तुल्यः । पितुः-
समानः । इत्यादि ॥

द्वितीया चैनेनानञ्चेः ॥ १ । ३ । १८० ॥

अनञ्चेर्य एनप्रत्ययः तदन्तेन युक्ते द्वितीया षष्ठी च भवतः ॥ पूर्वेण ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पूर्वेण ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य ॥ अनञ्चेरिति किं ? प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्रामात् ॥

॥ पञ्चमी चर्त्तेः ॥ १ । ३ । १८१ ॥

ऋतेशब्देन युक्ते द्वितीयापञ्चम्यौ भवतः ॥ ऋते धर्मात्कुतः सुखम् । चित्तं यथाश्रियम् ऋते । नष्टांगं विक्रियते रोगमृते ॥

पृथक्नानातृतीया च ॥ १ । ३ । १८२ ॥

पृथक् नाना इत्येताभ्यां युक्ते तृतीयापञ्चम्यौ भवतः ॥ पृथक् देवदत्तेन । पृथक् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् ॥

विनेमास्तिस्रः ॥ १ । ३ । १८३ ॥

विना शब्देन युक्ते इमा अनन्तरास्तिस्रः तृतीयापञ्चमीद्वितीया विभक्तयो भवन्ति ॥ विना धर्मेण । विना धर्मात् । विना धर्मं सुखं न च ॥

सप्तमी चासत्त्वारादर्थान् ॥ १ । ३ । १८४ ॥

द्रव्यं सत्त्वं ततोऽप्यदमत्वम् । आराददूरान्तिकयोः तन्त्रेणोभयग्रहणम् । असत्त्ववानि नो दूरार्थात् अन्तिकार्थाच्च शब्दात् सप्तमी इमास्तिस्रो विभक्तयश्च भवन्ति ॥ दूरे दूरेण दूरात् दूरे ग्रामस्य गच्छति ॥ एवं विप्रकृष्टान्तिकाभ्यासेषु योजयम् ॥ असत्त्वग्रहणं किं ? दूरः पन्थाः । दूराय पथेदेहि

हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः मायः ॥ १ । ३ । १८५ ॥

हेतुर्निमित्तं कारणमिति पर्यायाः तदर्थैर्योगे हेतौ अप्र-

धाने प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ धनेन हेतुना । धनाय हेतवे । धनाद्भूतोः । धनस्य हेतोः । धने हेतौ वसति । कं हेतुं, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद्भूतोः, कस्य हेतोः, कस्मिन् हितौ तिष्ठति । एवं निमित्तकारणप्रयोजनैरपि नेयम् ॥ हेता-
विति किं ? कस्य हेतुः ॥ हेत्वर्थैरिति किं ? केन वसति ॥ प्राय इति प्रयोगानुमरणार्थम् ॥

इति श्री श्रुतकेवलिलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शठदा मुशासने
चिन्तामणौ वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिप्तिस्मिन्सिप्यस्य मिवस्मस् ॥१॥४॥१॥

एकद्विषह्वाविति वर्तते । ल इति सामान्येन दशानां ग्रहणम् । अन्ययुष्मदस्मदर्शेषु प्रत्येकमेकद्विषह्वेषु वर्तमानस्य घातोर्विहितस्य लकारस्य यथाक्रमं तिष्ठादयो नवादेशा भवन्ति । अन्यस्मिन्नेकस्मिन्नर्थे तिप् । अन्ययोर्द्वयोस्तस् । अन्येषु बहुषु क्ति । अन्यत्वं युष्मदस्मदपेक्षं मन्निधानाद् । एव युष्मदर्शेषु एकद्विषह्वेषु यथाक्रमं सिप् यस् य । अस्मदर्शेषु मिवस्मस् ॥ स पचति । भवोन् । पचति । तौ पचतः । भवन्तौ पचतः । ते पचन्ति । भवन्तः पचन्ति । त्वं पचसि युष्मां पचथः । यूयं पचथ । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । पचति पचतः पचन्तीत्यादावभ्ययुष्मदस्मदानप्रयोगेऽपि तदर्थं एव लार्थ इत्यादेशः । स च त्वं च पचतः । स आहं च पचावः । स च त्वं च अहं च पचामः इति पराश्रय एव लादेशो भवति शठदपरप्रतिषेधात् । पकारः इलठली इति पर्यु-
दासार्थः ॥

तातांभयासायांध्वमिरुवहिमहिङ्ङिदिच्छीयसं-
क्षयपस्कृनिविशः ॥ १ । ४ । २ ॥

ङकारेण ङकारेणश्च धातोः शीयादेशश्च शदादेशात् संक्षु
अपस्कुभिविश इत्येतेभ्यश्च सोपसर्गेभ्यः परस्य लकारस्य एकद्वि-
बहुषु अन्ययुष्मदस्मासु यथाक्रमं त आताम् क्त, घास् भायाम्
ध्वम्, इल् वहि महिङ्, इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ डित्-
हृङ् हुते । भवान् हुते । हुवाते हुवते । हुगे हुवाये हुध्वे ।
ह्वे ह्वहे हुमहे ॥ इदित्-एधि-एधते एधेते एधन्ते । एधमे
एधथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । एवं त्रिति-चेतयते
चेतयते चेतयन्ते । शीय-शीयते शीयेते शीयन्ते । संक्षु सङ्गते
संक्षुवाते संक्षुवते । उपस्करते वृषभो हृष्टः सन् । निवशते
निविशेते निविशन्ते ॥ लडावितौ ॥

ऊहसोर्वापसर्गात् ॥ १ । ४ । ३ ॥

उपसर्गात्पराभ्याम् ऊहि असू इत्येताभ्यां परस्य अस्य
पूर्ववत् तङ् वा भवति ॥ समूहते समूहति । निरस्यति
निरस्यते ॥ उपसर्गादिति किं ? ऊहते । अस्यति ॥

युजोऽजुदः ॥ १ । ५ । ४ ॥

अजन्नादुदित्येतस्माकसोपसर्गात् परात् युजुजित्यतो
लस्य णङो भवन्ति ॥ प्रयुङ्क्ते । नियुक्ते । उद्युङ्क्ते ॥ अजुद
इति किं ? संयुनक्ति । दुर्युनक्ति ॥

न यज्ञे तत्पात्रे ॥ १ । ४ । ५ ॥

यज्ञे यज्ञपात्रविषयाद्युजेऽणङो न भवन्ति । द्वंद्वं यज्ञ-
पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ यज्ञ इति किं ? यज्ञपात्राणि रन्ध्रं प्र-
युङ्क्ते ॥ तत्पात्र इति किं ? यज्ञे सन्नं प्रयुङ्क्ते ॥ तद्गृहणं
किं ? रन्ध्रपात्राणि यज्ञे प्रयुङ्क्ते । अनन्तरस्य निषेधात्
युजि समाधावित्यस्येडिलक्षणस्तङ् भवत्येव मान्यस्यैतद्विषये
प्रयोगोस्तीत्येके ॥

परिच्यवात् क्रियः ॥ १ । ४ । ६ ॥

परि वि भव इत्येतेभ्यः परात् क्रीणातेर्लस्य तङो भवन्ति ।
परिक्रीणीते । विक्रीणीते । बहुविक्रीणीते वनमित्यत्रानर्थक-
त्वादयोगादनुपसर्गाच्च न भवत्येवमुत्तरत्रापि । क्रिय इत्यत एव-
निर्देशात्प्रकृतिवदनुकरणं इति सिद्धम् । मुनीत्याह द्विष्य-
तीत्याहेति “परावेर्जेः ॥ १ । ४ । ७ ।” इत्यादौ वर्णमात्र-
स्यानुकरणं न त्वभिधेयस्य । पराजयति सेना ॥

परावेर्जेः ॥ १ । ४ । ७ ॥

परा वि इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां पराजयतेर्लस्य तङो भवन्ति ।
पराजयते । विजयते ॥

कर्मणोदश्चरः ॥ १ । ४ । ८ ॥

सत्पूर्वाच्चरते कर्मणा योगे सति लस्य तङो भवन्ति ॥
ग्राममुच्चरते । सक्तूनुच्चरते ॥

सप्तस्तृतीयया ॥ १ । ४ । ९ ॥

संपूर्वाच्चरतेः तृतीयान्तेन युक्ते योगे भूति लस्य तङो
भवन्ति ॥ अश्वेन संचरते । रथेन संचरते ॥

क्रीडोऽकूजे ॥ १ । ४ । १० ॥

कूजः शब्दविशेषः ततोऽन्यस्मिन्वर्तमानात् क्रीडतेः
संपूर्वाक्षस्य तङो भवन्ति ॥ संक्रीडते ॥ अकूज इति किं ?
संक्रीडन्ति शकटानि ॥

पर्यन्वाडः ॥ १ । ४ । ११ ॥

परि अनु आङ् इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात्क्रीडतेर्लस्य
तङो भवन्ति ॥ परिक्रीडते । अनुक्रीडते । आक्रीडते ॥

शपनायशिक्षभुजादुपलम्भनाशीर्जिज्ञासात्राणे ॥ १ । ४ । १२ ॥

शपादिभ्यो यथासंख्यमुपलम्भनादिष्वर्थेषु लस्य तङो

भवन्ति ॥ उपलम्भने- उपलम्भनं प्रकाशनं शपथ आसेवनं च ।
देवदत्ताय शपते । अन्यत्र देवदत्तं शपति आक्रोशति । आशिषि
नाथ-सृष्टिर्षो नाथते । सृष्टिर्षो नाथेते । सृष्टिर्षे भूयादित्याशा-
स्ते । अन्यत्र मधु नाथति याचते इत्यर्थः ॥ शिष्यो जिज्ञासा-
याम्-विद्यासु शिक्षते । अन्यत्र भोक्तुं शिक्षति । शकैः मनंत-
स्येदं ग्रहणम् । भुजादत्राणोऽपालने । त्राण-पालनं ओदनं
भुङ्क्ते । उपभुङ्क्ते । अन्यत्र पृथिवीं भुनक्ति ॥

॥ हजो गतिताच्छील्ये ॥ १ । ४ । १३ ॥

ताच्छील्यं तद्स्वभावता । हजनेर्लस्य तडो भवन्ति
गतेस्ताच्छील्ये गम्यमाने ॥ पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । पितुरागतं
गमनं स्वभावतो गच्छन्तीत्यर्थः ॥

न्यसस्माननाचार्यकभृत्युत्सञ्जनज्ञानव्ययवि

गणने ॥ १ । ४ । १४ ॥

सस्माननाचार्यकभृतिष्वर्थविशेषणेषु उत्सञ्जनज्ञानव्यय-
विगणनेषु चार्थेषु नी इत्येतस्माद्वातोर्लस्य तडो भवन्ति ॥
सस्माननं पूजनम् । तत्र-नयते विद्वान् वैद्ये । आचार्यस्य भावः
कर्म वा आचार्यकं । तत्र-माण्यकमुपनयते । भृतिर्वेतनम् ।
तत्र-कर्मकरानुपनयते । ऊर्ध्वं संजनमुत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माण-
यकमुदानयते । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । तत्र-नयते विद्वान् स्या
द्वादे । धर्मादिषु विनियोगो व्ययः । तत्र-शतं विनयते । ऋणा-
देर्निर्यातनं विगणनम् । तत्र-सद्राः करं विनयन्ते ॥ एते-
ष्विति किं ? अजां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थेऽतनावाप्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

कर्तृस्थे अतनौ अशरीरे आप्ते कर्मणि सति नयतेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ क्रोधं विनयते । हर्षं विनयते । शमयती-

तदर्थः ॥ अतनाविति किं ? गडुं विनयति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङ्ललेः ॥ १ । ४ । १६ ॥ .

म्रियतेर्धातोर्लुङ्लिङ्लल्लङ्लेत्लेङ् इत्येतेषां लकाराणां तङो भवन्ति ॥ अमृत । मृषोष्ट । म्रियते । अम्रीयत म्रीयताम् । म्रीयेत ॥ अन्यत्र ममार । मर्तासि । मरिष्यति अमरिष्यत् । तिङ्निर्देशात्-मर्मर्ति ॥

वयषो वा ॥ १ । ४ । १६ ॥

वयषन्ताल्लस्तङो वा भवन्ति ॥ निद्रायति । निद्रायते । पटपटायति । पटपटायते ॥

लोः कृपः ॥ १ । ४ । १८ ॥

कृपेर्धातोर्लोःकारानुबन्धस्य लस्य तङो भवन्ति वा ॥ कल्पता । कल्पिता । कल्पनासि । कल्पितामि । लुङ्युत्तरे णापि सिद्ध्यति ॥ लोरिति किं ? कल्पयते ॥

द्युद्भयो लुङः ॥ १ । ४ । १८ ॥

द्युनादिभ्यो धातुभ्यो लुङस्तङो वा भवन्ति ॥ व्यद्यु-
नत् । व्यद्योतिष । अलुटत् । अलोतिष्ट । अशुभत् । अशो-
भिष्ट । अरुचत् । अरुचिष्ट । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अक्ल-
पत् । अकल्पिष्ट ॥ लुङ् इति किं ? विद्योतितामे ॥

वृद्भ्यस्मस्यात् ॥ १ । ४ । २० ॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यः परौ यौ मस्यौ प्रत्ययौ ताभ्यां पञ्चस्य लस्तङो भवन्ति वा ॥ विवृतमति । विवर्तिपते । वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवत्स्यन् । अवर्तिष्यत । चिक्रप्सति । चिकल्पि-
यते । कल्पस्यति । कल्पयते । अकल्पस्यत् । अकल्पयत् ।
मस्यादिति किं ? वर्तते ॥

क्रमोऽनुपसर्गात् ॥ १ । ४ । २१ ॥

अनुपसर्गात् क्रमेर्धातोर्लस्य तडो वा भवन्ति ॥ क्रमते ।
क्रामति ॥ अनुपसर्गादिति किं ? संक्रामति ॥

वृत्तिसर्गतायने ॥ १ । ४ । २२ ॥

वृत्तिरात्मयापनमप्रतिबन्धो वा । सर्गस्तात्पर्यमुत्माहो वा-
तायनं सन्तानः पालनं वा । एतेष्वर्थेषु वर्तमानात् क्रमेर्धातोर्ल-
स्य नित्यं तडो भवन्ति ॥ वृत्तौ शास्त्रेषु क्रमते बुद्धिः । सर्ग-
मूत्राय क्रमते । तायने-क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः । क्रमते राजा भुवम् ॥

परोपात् ॥ १ । ४ । २३ ॥

परा उप इत्येताभ्यां पराक्रमतेर्धातोर्लस्य तडो भवन्ति ॥
पराक्रमते । उपक्रमते ॥

वेः पादविशेषे ॥ १ । ४ । २४ ॥

विपूर्वात् पादविशेषे वर्तमानात् क्रमेर्धातोर्लस्य तडो
भवन्ति ॥ सुप् विक्रमतेऽश्वः । अन्यत्र विक्रामति राजा उत्मा
हत इत्यर्थः । विक्रामत्यजिनमन्धिः स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १ । ४ । २५ ॥

प्र नः इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां समानार्थाभ्यां परात् क्रमते-
र्लस्य तडो भवन्ति ॥ समानश्चार्थोऽनयोरादिकर्माङ्गीकरणं वा
तत्र भवतीत्यर्थः ॥ प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् ।
प्रारभत इत्यर्थः । प्रक्रमते शुश्रूषाम् । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।
समर्थाभ्यामिति किं ? पूर्वद्युः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः । अप-
रेद्युरपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥

उयोतिरुद्गतावाङ् ॥ १ । ४ । २६ ॥

उयोतिषां चन्द्रादीनामुद्गतौ वर्तमानात् आङ्पूर्वात्
क्रमेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ आक्रमते चन्द्रमा । आक्रमन्ते
ज्योतींषि उद्गच्छन्तीत्यर्थः । अन्यत्र-आक्रामति माणवकः कुतु-

पम् । अवष्टम्भनातीत्यर्थः ॥ उद्गतिग्रहणं किं ? नमः समाक्रामति
भास्करः । करैः ठयाप्रोतीत्यर्थः ॥

नुदाञ्जप्रच्छः ॥ १ । ४ । २७ ॥

आङ्पूर्वभ्यो नुदाञ्जप्रच्छेभ्यो लस्य तडो भवन्ति ॥ आ
नुते शृगालः । धनमादत्ते । आपृच्छते गुरुम् ॥

गमेः प्रतीच्छायाम् ॥ १ । ४ । २८ ॥

गमेत्यन्तात् आङ्पूर्वात् प्रतीच्छायां प्रतिपालने वर्तमा-
नात् लस्य तडो भवन्ति ॥ आगमयते गुरुम् । आगमयस्व
तावत् कंचित् कालम् । प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ अन्यत्र आगम-
यति विद्याम् ॥

ह्रस्वर्धे ॥ २ । ४ । २८ ॥

ह्रः ह्रजोः धातोराङ्पूर्वात् स्वर्धेः लस्य तडो भवन्ति ॥
मल्लो मल्लमाह्वयते । स्वर्धमानः तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र
गामाह्वयति ॥

संनिवेः ॥ १ । ४ । ३० ॥

सम्निवि इत्येव पूर्वात् ह्वयतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥
संह्वयते । निह्वयते । विह्वयते ॥

उपात् ॥ १ । ४ । ३१ ॥

उपपूर्वात् ह्वयतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ उपह्वयते ॥ योग
विभाग उत्तरार्थः ॥

यमोऽविवाहे ॥ १ । ४ । ३२ ॥

उपपूर्वाद्यमो लस्य तडो भवन्ति विवाहे ॥ कन्यामुप-
यच्छते ॥ अन्यत्र - शकटमुपयच्छति स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

स्थः पथिमैत्रीदेवार्चासंगममन्त्रकरणे ॥ १ । ४ । ३३ ॥

पथ्यादिविषयादुपपूर्वात्तिष्ठतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ पथि

स्योऽर्थ इति धातुरपि पथीत्युच्यते ॥ अयं पन्थाः स्त्रुटनमुपतिष्ठते । मैत्र्युपस्थानस्य हेतुः । रथिकां उपतिष्ठते । देवार्चा संगममन्त्रकरणानि धात्वर्थाः । देवार्चयाम्-जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । संगमे-यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे-जगत्या उपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीन्द्रमुपतिष्ठते । अन्यत्र—एतदेवास्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ।

लिप्सौ वा ॥ १ । ४ । ३४ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेलिप्सौ वर्तमानस्य लस्तङो भवन्ति वा ॥ भिक्षुः ग्रहपतिः कुमान्युपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्समानमुपगच्छतीत्यर्थः ॥

उदोऽनूध्वहे ॥ १ । ४ । ३५ ॥

अनूध्वे य ईहः चेष्टा क्रियापारः । तत्र वर्तमानात् उत्पूर्वात् तिष्ठतेः लस्य तङो भवन्ति ॥ शास्त्रे उत्तिष्ठते । चरणे उत्तिष्ठते । तत्रोद्योगं करोतीत्यर्थः ॥ अनूध्वहे इति किं ? अस्मादुग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ अनूध्वग्रहणं किं ? आमुनादुत्तिष्ठति ।

मंविप्रावात् ॥ १ । ४ । ३६ ॥

सम् वि प्र भव इत्येतत्पूर्वात् तिष्ठतेर्लस्य तङो भवन्ति ॥ सन्तिष्ठते । वितिष्ठते । प्रतिष्ठते । अवतिष्ठते ॥

स्थेयप्रकाशने ॥ १ । ४ । ३७ ॥

स्थेयः रूढिशब्देऽयम् । विवादपदे निर्णयता प्रमाणभूतः पुरुष उच्यते ॥ स्थेयविषयायां क्रियायां प्रकाशने च वर्तमानात् तिष्ठतेर्लस्य तङो भवन्ति ॥ त्वयि तिष्ठते । संशय कर्णादिषु तिष्ठते यः । प्रमाणभूते निर्णयाय तिष्ठतीत्यर्थः । तिष्ठते कस्या छात्रेभ्यः । स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

प्रतिज्ञाने ॥ १ । ४ । ३८ ॥

प्रतिज्ञाने अभ्युपगमे वर्तमानात्तिष्ठतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥
सदमदात्मकं तत्त्वमातिष्ठते ॥

समो गिरात् ॥ १ । ४ । ३८ ॥

संपूर्वात् गिरतेर्धातोः प्रतिज्ञाने लस्तडो भवन्ति ॥ शतं
संगिरते ॥ अन्यत्र संगिरसि ग्रासम् ॥

अवात् ॥ १ । ४ । ४० ॥

अवपूर्वात् गिरतेर्लस्य तडो भवन्ति ॥ अवगिरते ॥

संप्रतेर्ज्ञाऽस्मृतौ ॥ १ । ४ । ४१ ॥

सम् प्रति इत्येवं पूर्वात् अस्मृतौ वर्तमानात् जानातेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ शतं संजानीते । शतेन संजानीते । महस्त्रं
प्रतिजानीते सहस्त्रेण वा ॥ अन्यत्र मातरं सजानाति । स्मरती
स्त्यर्थः ॥

निह्वे ॥ १ । ४ । ४२ ॥

निह्वोऽपह्नुतिः अपलापः । तत्र वर्तमानाज्जानातेर्लस्य
तडो भवन्ति ॥ शतमपजानीते अपह्नुत इत्यर्थः ॥

सनेऽननोः ॥ १ । ४ । ४३ ॥

समन्ताज्जानातेर्लस्तडो भवन्ति । न चेत्सोऽनुपसर्गात्परो
भवति ॥ धर्मं जिज्ञासते ॥ अननोरिति किं ? धर्ममनुजिज्ञा-
ति । औपधस्यानुजिज्ञासते इत्यकर्मके प्रागवदिति भवति ॥

श्रुवोऽप्रत्याङः ॥ १ । ४ । ४४ ॥

श्रुणोतेस्समन्ताङ्गस्तडो भवन्ति न चेत्तत्र प्रत्याङ्भ्यामु-
पसर्गाभ्यां परो भवति ॥ धर्मं श्रुण्वते ॥ अप्रत्याङ् इति किं ?
प्रतिश्रुण्वति आश्रुण्वति ॥

स्मृदूशः ॥ १ । ४ । ४५ ॥

रुमरतेः दृशश्च सनन्ताल्लस्तङो भवन्ति ॥ सुष्मूर्षते ।
दिदृक्षते ॥

प्राग्वत् ॥ १ । ४ । ४६ ॥

सनः प्राचः प्रकृतेर्लकारस्य यथा तङो भवन्ति तद्वत् सनन्ता-
दपि लस्तङो भवन्ति ॥ एदिधिषते । निरमिमिषते । प्रयुयुक्षते ।
प्रकृतेस्तङ्भावे-सनेऽपि न तङ् । द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुयुक्षति ॥
असामान्यादेशात्-श्वा सुमूर्षी ॥

आमःकृजः ॥ १ । ४ । ४७ ॥

आमः परात्कृजः परस्य लस्यामः प्रकृतेर्लस्यैव तङो
भवन्ति ॥ ईहांचक्रे । समूहांचक्रे ॥ कृज इति किं ? ईहांचभूय ॥

न ॥ १ । ४ । ४८ ॥

आमः कृजो लस्तङो न भवन्ति ॥ औदिति प्राप्तिः ।
उञ्चांचकार । उदुम्भांचकार ॥

गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथाव्यये ॥ १ । ४ । ४९ ॥

गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात् कृजो लस्तङो भवन्ति ॥
गन्धनमप्रकारात्मकं सूचनं प्रोत्साहनादिकं वा । तत्र उत्कु-
रुते । उदाकुरुते । अवक्षेपणमवक्षेपः कुत्सनं भर्त्सनं वा ।
दुर्वृत्तानवकुरुते । श्येनो वर्तिकाभवकुरुते । सेवा अनुवृत्तिः ।
गणकान् प्रकुरुते । महामात्रान् प्रकुरुते । सहसा प्रवृत्तिः साह-
सम् । परदारान् प्रकुरुते । सती गुणाधानं प्रतियत्नः । एधो-
दकस्योपस्कुरुते । काण्डं गुणस्योपस्कुरुते । प्रकर्षेण कथनं
कथनप्रारम्भो वा प्रकथा । जनवादान् प्रकुरुते । धर्माद्यर्थविनि-
योगो व्ययः । शतं प्रकुरुते ॥

प्रसहनेऽधेः ॥ १ । ४ । ५० ॥

अधिपूर्वात् प्रसहनेऽर्थे कृजो लस्तङो भवन्ति ॥ प्रसहन-

नभिभवः अपराजयो वा । शत्रूनधिकुरुते । तं हा अधिपके ।
अन्यत्राधिकरोति ॥

दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसम्भाषोपमन्त्रणे वदः ॥१॥४॥५१॥

दीप्त्यादिषु विशेषणेषु उपसम्भाषायामुपमन्त्रणे चार्थे
वदतेर्लस्तङो भवन्ति ॥ दीप्तौ-वदते विद्वान् स्याद्वादे । दीप्य-
मानो वदतीत्यर्थः । ज्ञाने-वदते विद्वान् वैद्ये । ज्ञात्वा वदती-
त्यर्थः । ईहा उत्साहः । श्रुते वदते । तद्विषयमुत्साहं वदतीत्यर्थः
नानामतिर्विमतिः । क्षेत्रे विवदन्ते । विमत्या किञ्चिद् भाषन्ते ।
उपसंभाषा उपसान्त्वनं उपलम्भो वा । कर्मकरानुपवदते उप-
सान्त्वयति उपालभते वेत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्युपचुन्दनम् ।
कुलभार्यामुपवदते । उपचुन्दयतीत्यर्थः । दीप्त्यादयः सर्वे
धातोरर्था एवेत्येके । अन्यत्र देवदत्तो वदति ॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

व्यक्तवर्णा वाग् येषां ते व्यक्तवाचः तेषां सहोक्तौ सम्भू-
योच्चारणे वदतेर्लस्तङो भवन्ति ॥ संप्रवदन्ते जैनाः । व्यक्तवा-
चामिति किं ? संप्रदन्ति कुक्कुटाः ॥

विप्रलापे वा ॥ १ । ४ । ५३ ॥

विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः । तदात्मिकानां वाचां
सहोक्तौ वदतेः लस्तङो वा भवन्ति ॥ विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति
भिषजः । अन्यत्र संप्रवदन्ते वैयाकरणाः ॥

कर्मण्यसत्यनोः ॥ १ । ४ । ५४ ॥

अनोरुपसर्गाद्देव्यक्तवाचां सम्बन्धिनो लस्य तङो
भवन्ति कर्मण्यसति ॥ अनुवदते देवदत्तो जिनदत्तस्य । यथा
जिनदत्तो वदति तथा देवदत्तो वदति पश्चाद्देवदतीत्यर्थः । अनु-
सादृश्ये पश्चादर्थे वा ॥ कर्मण्यसतीति किं ? जिनदत्तेनोक्त-

अनुवदति पुनर्वदतीत्यर्थः ॥ व्यक्तवाचानिति किं ? अनुवदति
वाणा ॥

शोपस्थः ॥ १ । ४ । ५५ ॥

आ इत्येतस्मादुपपूर्वाच्च तिष्ठतेः कर्मण्यसति लुस्तङो
भवन्ति ॥ सर्पिषो जानीते । औषधस्य जानीते । तेनोपायेन प्रव-
र्तत इत्यर्थः यावदोदनमुपतिष्ठते । योगे उपतिष्ठते ॥ कर्मण्य-
सतीति किं ? स्वरेण पुत्रं जानाति । राजानमुपतिष्ठति ॥

समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृश्विद्गम्प्रच्छृच्छः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

संपूर्वेभ्यः अत्यादिभ्यो धातुभ्यः लुस्तङो भवन्ति कर्म-
ण्यसति ॥ समीयते । समरिष्यते । संस्वरते । संश्रृणुते । संप-
श्यते । संविस्ते । सगच्छते । संपृच्छते । समृच्छते । समृच्छिष्यते ।
कर्मण्यसतीति किं ? रूपं सपश्यतीत्यादि ॥

वेः कृञः शब्दे चानाशे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

विपूर्वात्करोतेरनाशेऽर्थे वर्तमानास्त्वस्य तङो भवन्ति
कर्मण्यसति शब्दे च कर्मणि ॥ विकुर्वते सैन्धवाः । साधुदान्ताः
वल्लगन्तीत्यर्थः ॥ शब्दे-विकुर्वते क्रोष्टा स्वरान् नानोत्पादय-
तीत्यर्थः ॥ अनाश इति किं ? विकरोत्यद्यायं विनाशयती-
त्यर्थः ॥

यङ्घनः स्वेऽङ्गे चाङः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

आङ्पूर्वात् यमेर्हन्तेश्च लुस्तङो भवन्ति कर्मण्यसति
स्वे आत्मीये चाङ्गे कर्तुः कर्मणि ॥ आयच्छते । आहते । स्वेङ्गे-
आयच्छते पाणिम् । अहते शिरः । स्वेङ्गे चेति किं ? आयच्छते
रज्जुम् । आहन्ते वृषलम् ॥

व्युदस्तपः ॥ १ । ४ । ५९ ॥

वि सत् इत्येवं पूर्वोपायेर्लुस्तङो भवन्ति कर्मण्यसति

स्वेऽङ्गे च कर्मणि ॥ वितपते वसपते राजा दीप्यत इत्यर्थः ।
स्वेऽङ्गे वितपते पाणिम् । वसपते पृष्ठम् । तापयतीत्यर्थः ॥ स्वेऽङ्गे
चेति किं ? वितपति पृथिवीम् सविता । वसतापयतीत्यर्थः ॥

न प्राथिन्वयिजो विजन्तस्व ॥ १ । ४ । ६० ॥

प्राणिकर्तृविषयेऽर्थे वर्तमानादणिजन्ताद्वातोर्यो विज्
तदन्तात्परस्य लस्य तस्याविजो णिज्प्रकृतेः धातोः कर्मण्य-
सति लङो न भवन्ति ॥ जीदिति प्राप्तिः । आस्ते देवदत्तः ।
आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्ताम् ॥ प्राथि
नीति किं ? शुष्यन्ति ब्रीहयः शोषयते ब्रीहीन् ॥ अणिज इति
किं ? आरोहयमाणं प्रयोजयति आरोहयते ॥ अणिज इति
किं ? आस्ते । शेते ॥ कर्मण्यसतीति किं ? कटं कारयते ॥

अनात्मन्यनाध्याने ॥ १ । ४ । ६१

अणिजन्ताद्वातोर्यो णिज् तदन्तात्परस्य लस्य तस्य
णिज्प्रकृतेरविजः लङ्प्रतिमवायिनो धातोः कर्मणि कर्तरि
वर्तमानस्य लङो भवन्ति ॥ न चेत्तत्कर्मात्मा भवति स च विज्-
प्रकृतिर्धातुराद्याने स्मृती न वर्तते ॥ आरोहयन्ति हस्तिनं हस्ति-
पदाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम्-
दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव ॥ अनात्मनीति किं ? हृत्या-
त्मानम् । घातयत्यत्मा । आरोहयत्यात्मानं हस्ती ॥ अना-
द्यान इति किं ? स्मरति वनगुह्यं कोकिलः स्मरयत्येनं
वनगुह्यः ॥

भीष्मिण्यां षकारे ॥ १ । ४ । ६२ ॥

भी स्मि ली इत्येतेषां धातूनां षकारे यस्मिन्नेर्ये ली
परे षकार आकारश्च क्रियते तस्मिन्वर्तमानानां विजो लङ्प्रकृते
भवन्ति ॥ मुयङो भीषयते । जटिलो विरुणापयते । जटाभिरा-

छापयते । कस्तूबासुखापयते । इवेनो. वर्तिमानपखापयते. ॥
चाकार इति किं ? कुक्षिबकवा भाषयति । रुपेण विस्मायति
पुतं विलीनयति । विलाययति ॥

गृध्रिवज्रोर्विप्रलम्भे ॥ १ । ४ । ६३ ॥

गृध्रिवज्रोर्व्यन्तयेर्विप्रलम्भेऽर्थे वर्तमानयोर्लस्तङो भव-
न्ति ॥ मायवकं गर्धयते । मायवकं वक्ष्यते प्रसारयतीत्यर्थः ।
अन्यत्र इवानं गर्धयति काङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः ॥ अङ्घ्रिं
वक्ष्यति गमयतीत्यर्थः ॥

मिथ्याकृजोऽभ्यासे ॥ १ । ४ । ६४ ॥

मिथ्याशब्देन योगे करोतेत्यन्तस्य लस्तङो भवन्ति
अभ्यासे ॥ अभ्यासः पुनः पुनः क्रिया । सूत्रं मिथ्या कारयते ।
सोपचारे पुनः पुनः घोषयतीत्यर्थः । अन्यत्र पदं मिथ्या कार-
यति सकृत् ॥

धेट्पाद्दमायाम्परिमुहुरुचिनृतिवद्वस्यचस्यद्यर्थेऽपुद्गु-
स्तुबुधयुधनशजनः फलेशे पदाद्गते तु वा ॥ १ । ४ । ६५ ॥

धेट्पादिभ्यः चस्यद्यर्थादिवर्जितेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य
लिङ्गो लकारस्य कलेशे 'तत्क्रियाफलस्वानिनि कर्तरि वर्तना-
नस्य तङो भवन्ति, पदान्तरात् प्रतीते फलेशत्वे वा भवन्ति ।
धेट्-धापयते शिशुम् । पा-पाययते देवदत्तम् । अद्-आदयते
देवदत्तम् । दम्-दनयति हस्तिनम् । आयाम्-आयामयते सर्पम् ।
परिमुह-परिमोहयति । रुचि-रोचयते । नृति-नर्तयते । वद्-
वादयति । वसि-वासयते देवदत्तम् । चस्यद्यर्थादिवर्जितेभ्यः-
कटं कारयते । ओदनं पाचयते । पदाद् गते तु वा-सुव
पुत्रं धापयते धापयति वा । एवं पुत्रं पाययति पाययते वा ।
धेटादिघणं चस्यद्यर्थे प्राणिकर्तृकार्यं च ॥ चस्यद्यर्थादि-

प्रतिषेधः किं ? अप्राणिकर्तृकार्यं सकर्मकार्यं च-चल्यर्थाः ।
 चालयति शाखाम् । कम्पयति शाखाम् । गमयति ग्रामं देव-
 दत्तम् । अद्यर्थ-निगारयति ग्रासम् । अस्यवहारयत्योदनम् ।
 ग्रामयति रसम् । आशयति भोजयति देवदत्तम् । इङ्-सूत्रम-
 ध्यापयति । प्रु-प्रावयति राज्यम् । द्रु-द्रावयत्यपः । स्त्रु-स्त्राव-
 यति कुण्डिकाम् । बुध-बोधयति शास्त्रं देवदत्तम् । युध्-
 योधयति काष्ठम् । नश नाशयति दुःखम् । जन-जनयति
 सुखम् ॥ फलेश इति किं ? पाचयति नियोगी । वस्तुतः फलेशे-
 ऽपि तदविषयायामपि न भवति ॥

जीदिदपवदानुपसर्गज्ञः ॥ १ । ४ । ६६ ॥

जितः ईदितः अपपूर्वस्य न वदेरनुपसर्गस्य च ज्ञानातेर्धा-
 तोर्लस्य फलेशे कर्तरि तङो भवन्ति पदाद्गते तु वा ॥ जित्
 डुकृञ् कुरुते । डुधाञ् धत्ते । ईदित्-यजी यजते । डुपञ्चीष्
 पचते । अपवद-धनकामोऽन्यायमपवदते । अनुपसर्गज्ञः तन्त्रं
 जानाते । पदाद्गते-स्वम् दान धत्ते दधाति । स्वमोदन पचते
 पचति ॥ अपपूर्वग्रहणं किं ? वदति ॥ अनुपसर्गग्रहणं किं ?
 पश्यनं प्रजानाति ॥ फलेश इति किं ? पचन्ति भक्तकराः ।
 कुर्वन्ति कर्मकराः ।

यमस्समुदाङ्गोऽग्रन्थे ॥ १ । ४ । ६७ ॥

समादिभ्यः परस्य यमेर्लस्य फलेशे कर्तरि तङो भवन्ति
 अग्रन्थे ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति पदाद्गते तु वा ॥
 संयच्छते ग्रीहीन् । उद्यच्छते भारम् । आयच्छते रज्जुम् । पदा-
 द्गते स्वाम् ग्रीहीन् संयच्छति ॥ अग्रन्थग्रहणं किं ? उद्यच्छति ।
 चिकित्सितम् । चिकित्सितग्रन्थे उद्योगं करोतीत्यर्थः ॥

न पर्याङ्ये रमः ॥ १ । ४ । ६८ ॥

परि आङ् वि इत्युपसर्गेभ्यः परस्य रमेर्लस्तङो न भव-
ति ॥ मरिरमति । आरमति । विरमति ॥

उपात् ॥ १ । ४ । ६८ ॥

उपपूर्वाद् रमेर्लस्तङो न भवन्ति ॥ उपरमति देवदत्तम् ।
उपरमयतीत्यर्थः ॥

वाऽकर्मकात् ॥ १ । ४ । ७० ॥

अकर्मकात् उपपूर्वात् रमेर्लस्तङो न भवन्ति वा ॥ उपर-
मति उपरमते मन्तापः । उपरमति उपरमते अवद्यात् ॥

ठयादाञोऽपराङ्गे ॥ १ । ४ । ७१ ॥

ठयाङ्पूर्वस्य दाञो लस्य तङो न भवन्ति अपराङ्गे परा-
ङ्गकर्मकश्चेत् न ठयादाञ् न भवति ॥ ठयाददाति मुखं ठयाघ्नः ।
व्याददाति पाटिका ॥ अन्यत्र व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गमुखम् ।

परोनोः कुः ॥ १ । ४ । ७२ ॥

परा अनु इत्येवं पूर्वस्य कञो लस्तङो न भवन्ति ॥ परा
करोति । अनुकरोति ॥

प्रत्यत्यभेः क्षिपः ॥ १ । ४ । ७३ ॥

प्रत्यादिपूर्वक्षिपेर्लस्तङो न भवन्ति ॥ प्रतिक्षिपति ।
अतिक्षिपति । अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः ॥ १ । ४ । ७४ ॥

प्रपूर्वस्य वहेर्लस्तङो न भवन्ति ॥ प्रवहति ॥

परेर्मृषेश्च ॥ १ । ४ । ७५ ॥

परिपूर्वस्य मृषेर्वहेश्च लस्तङो न भवन्ति ॥ परिसृज्यति ।
परिवहति ॥ कैश्चिच्छेन नेत्यनुकृष्यते ॥

व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्देह्रवहश्चापररूपरान्धोन्येत-

रेतरे ॥ १ । ४ । ७६ ॥

परस्परं सन्धन्विहरणं व्यतिहारः तस्य कर्म ठयतिष्ठतं
तस्मिन् गतिहिंसाशब्दवर्जितेऽर्थे वर्तमानस्य हरतेर्वहतेरन्य-
स्य च धातोः लुः कर्तरि वर्तमानस्य तङो भवन्ति परस्परादि-
व्यनस्तु ॥ ठयतिलुनन्ते शूद्राः । व्यतिभवन्ते सेना । व्यतिसंहर-
न्ते राजानः । ठयतिभवन्ते नद्याः ॥ अगतिहिंसाशब्द इति
किं ? ठयतिगच्छन्ति । ठयतिगच्छन्ति । ठयतिहसन्ति । ठयति-
जल्पन्ति ॥ अपरस्परादिति किं ? परस्परस्य ठयतिलुनन्ति ।
अन्योऽन्यस्य ठयतिलुनन्ति । इतरतरस्य ठयतिलुनन्ति ॥

कर्मभावे ॥ १ । ४ । ७७ ॥

कर्मणि भावे च यो लकारस्तस्य तङो भवन्ति ॥ कर्मणि-
क्रियते कटो देवदत्तेन । द्वियते भारो देवदत्तेन । भावे-भूयते
देवदत्तेन । सुप्यते देवदत्तेन । कर्मभावयोरनेन विधिना कर्तरि
गतः सर्वो विधिः ॥

माङ्लटश्शापेऽतङ् तङ् वच्चञ्चानशौ ॥ १ । ४ । ७८ ॥

धातान्माङ्योगे शापे आक्रोशे यो लट् तस्य स्थाने
अतङ् तङ् वत् शत्रानशावादेशौ भवतः ॥ “मा जीवन् यः पराव-
शादुःखदग्धोऽपि जीवति” मा पचन् मा पचानः । अत एवास्मि
न्निवधये लट् ॥

सल्लङ्घत्स्यल्लटो वानितौ ॥ १ । ४ । ७८ ॥

सति वर्तमानेऽर्थे यो लट् वत्स्यति भविष्यति यो लृट्
तयोः स्थानेऽतङ् तङ् वच्चञ्चानशावादेशौ भवतां वा । अनितौ
न वेदिति शब्दः प्रयोगे प्रयुज्यते ॥ यान् यातो यानः । शयानः
निरस्यन् निरस्यमानः । पचन् पचमानः । लृट्-यास्यन् । शयिष्य-
माणः । वस्यन् वस्यमाणः । वाक्चनान्तिष्ठोऽपि । याति । शीते ।
निरस्यति । निरस्यते । यास्यति । शयिष्यते । पचन्तम् । पच

मानम् । हे पचन् । हे पचमानः । गच्छन् । भक्षयति शयाना भुजति
अर्जयन् वसति । आधीयमानो वसति । पाचतः । वैश्वनाभः
पचद्भक्तिः पचमानभक्तिरित्यत्राऽपचमासमानाधिकरणादौ लिङ्गः
सम्बन्धायोगात् नित्यावेवादेशौ भवतः ॥ अनिताविति किं ?
इत्तीति पलायते । हरिष्यामीति व्रजति ॥

लिटः क्वसुकानौ ॥ १ । ४ । ८०

लिटः स्थानेऽनङ्गुत्तङ्गुत् क्वसुकानावादेशौ वा भवतः ॥
जग्मिष्वान् मयुने । तस्मिष्वान् मः । पेचिष्वान् पेनानः । वाग्रह
णात् जगाम । तस्थौ ॥

श्रिवण्वस्सदोऽनुवचश्च कर्तरि भूते ॥ १ । ४ । ८१

श्रद्धादिभ्यः अनुपूर्वाच्च वच्चेः परस्य भूतसामान्ये द्योत्ये
कर्तरि लिटः अतस्तुङ्गुत् क्वसुकानावादेशौ वा भवतः ॥ श्रद्धा-
दिभ्यः क्वसु अनुवचः कानः एवमर्थ एव पूर्वनिर्देशः । शुश्रु-
वान् । उपशुश्रुवान् । रेचिष्वान् । समीयिष्वान् । कषिष्वान् । आसे-
दिष्वान् । अमूष्वानः । अनूष्वानौ । भूतग्रहणात् भूतसामान्ये
द्योत्ये कर्तरि लिङ्गनुमीयते तदभावे लुङ् । अग्रीषात् । अगात् ।
अवात्सीत् । उपासदत् । अन्ववेचत् ॥

अनाश्वान् ॥ १ । ४ । ८२

अथ भोजन इत्येतस्मात् लङ्पूर्वात् कर्तरि भूते लिटः
क्वसुलिङ्भावश्च निपात्यते ॥ अनाश्वसी ॥

दयायास्कस्युर्विजाद्येनकाचोऽनृच्छूर्णोराम् कृ-
भ्वस्लिट्चानु ॥ १ । ४ । ८३

दयादिभ्यः गुरुरिजादिर्येषां तेभ्यः अनेकाउभ्यश्च , अ-
नुभ्यः अकृच्छूर्णोरित्यजिंतेभ्यः परस्य लिट आनादेशो भवति

तस्य चामो लिङन्ताः कृभ्वस्तयः अनु पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते ॥
 दयांचक्रे । दयांबभूव । दयामास । पलायांचक्रे । कासांबभूव ।
 कासामास । गुर्विजादेः—ईहांचक्रे । रुज्याचकार । एधांबभूव ।
 अनेकाचः—दरिद्राञ्चकार । चुलुपांबभूव । चकामास । सुभूषांचा-
 कार । लोलूयामास ॥ अनृच्छूर्णोरिति किं ? आनच्छ । प्रोर्णु-
 नाव ॥

जाग्रुषसमिन्धे वा ॥ १ । ४ । ८४

जागृ षष समिन्ध इत्येतेभ्यः परस्य लिटः आम्वा-
 भवति कृभ्वस्लिट् चानुप्रयुज्यते ॥ जागराचकार । जागरांब-
 भूव । जागरामास । जजागार । ओषाञ्चकार । ओषांबभूव ।
 ओषामास । चवेप । समिधांचक्रे । समिधांबभूव । समिधा-
 मास । समिधे ॥

भीहीभृहोः श्लुष्वत् ॥ १ । ४ । ८५

भी ह्री भृ हु इत्येतेभ्यः परस्य लिटः आम्वा भवति स च
 श्लुष्वत् कृभ्वस्लिट् चानुप्रयुज्यते । विभयांचकार । विभयांब-
 भूव । विभयामास । विमाय । जिह्यांचकार । जिह्यांबभू-
 व । जिह्यामास । जिह्याय । विभरांचकार । बभार । जुह्वा
 चकार । जुहाव । जुह्वांचक्रे । जुहुवे ।

विदात्कित् ॥ १ । ४ । ८६

विद् ज्ञान इत्येतस्माद्वातोर्लिङ् आमादेशो वा भवति
 स च कित् कृभ्वस्लिट् चानुप्रयुज्यते ॥ विदांचकार । विदांब-
 भूव । विदामास । विवेद । विदात्किद्वचनादानिस्थानित्वेन
 लिट्कार्यं द्विवचनादि न भवति ॥

लेटः कृलेट् ॥ १ । ४ । ८७

.विदास्नेट आम् वा भवति स च कित् लेट् अन्तर्भास्य
कजनुप्रयुज्यते ॥ विदां करोतु, वेत्तु । विदांकुरुताम् । विदांकु-
र्वन्तु । विदन्तु ॥

भोऽन्तः ॥ १ । ४ । ८८

धातोर्लादेशस्यावयवभ्रकारस्य भ्रन्त इत्यादेशो भव-
ति । अदन्ति ।

द्व्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत् ॥ १ । ४ । ८९

द्वे वक्ती यस्य स द्व्युक्तिः द्विरुक्तः । पञ्चवर्गः पञ्चत् जक्षाणां
पञ्चत् जक्षपञ्चत् जक्षादिपञ्चकम् । द्विरुक्तात् जक्षादिभ्यश्च
पञ्चभ्यः परस्य लादेशावयवभ्रकारस्य अदित्ययमादेशो भवति ॥
दधति दधतु । ददति ददतु । जक्षति जक्षतु ।

जाग्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति ॥

तडोऽनतः ॥ १ । ४ । ९०

तडो भ्रकारस्यानकारादुत्तरस्य अदित्यादेशो भवति ॥
चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ॥
तड इति किं ? चिन्वन्ति ॥ अनत इति किं ? चवन्ते ॥

शीडो रत् ॥ १ । ४ । ९१

शीडः परस्य तडो भ्रकारस्य रदित्यादेशो भवति । शेर-
ताम् । अशेरत ॥

वेत्तेर्वा ॥ १ । ४ । ९२

वेत्तेरादादिकात्परस्य रडो भ्रकारस्य रदादेशो वा
भवति । संविद्रते । संविद्रताम् । संविद्रत । संविदते । संविदताम् ।
समविदत । रीधादिकस्य न भवति विन्दते ॥

एटितः ॥ १ । ४ । ९३ ॥

धातोर्विहितस्य टितो लकारस्य यस्तङ् तस्य एकारा-
देशो भवति ॥ पचते । पचन्ते । पचध्वे । पचे । पचामहे ॥
टित इति किं ? अपचत ॥ तङ् इति किं पचति ॥

वह्यामो गेश् ॥ १ । ४ । ट४ ॥

टितो लकारस्य तङो वहेरिकारस्यामश्च गेश् इत्या-
देशो भवति ॥ पचावहे इति । पचेते इति । पचेये इति ॥

यासस्से ॥ १ । ४ । ट५ ॥

टितो लकारस्य यासः से इत्यादेशो भवति ॥ पचसे ।
पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

लोराभाङ्गारौरस् ॥ १ । ४ । ट६ ॥

लोष्टितो लकारस्य लुट आदेशस्य तङ् आङ्गात् त आताम्
क् इत्येतेषां यथाक्रमं हा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
एधिता । एधितारी । एधितारः ॥

भेः । १ । ४ । ट७ ॥

आ इति वर्तते । लोष्टि लकारस्य लुटः आङ्गेरादेशस्य
तिप् तस् कि इत्येतेषां यथाक्रमं हा रौ रस् इत्येते आदेशाः
भवन्ति ॥ भविता । भवितारी । भवितारः ॥

लिटस्तभस्यैश्वरे ॥ १ । ४ । ट८ ॥

लिङादेशयोस्त भ इत्येतयोः एश इरे इत्येतौ यथाक्रम-
मादेशौ भवतः ॥ पेचे । पेचिरे । जग्मे ग्रामः । जग्मिरे ग्रामाः ॥

णमेरौशातः ॥ १ । ४ । ट९ ॥

आकारान्ताहुतोर्लिङो णश्चिपोरौशादेशो भवति ॥
ददौ । तस्यौ । सः सुप्तोऽहं किल ययौ पपौ ।

मिपोऽश् ॥ १ । ४ । १०० ॥

धातोर्लिङो मिपः अश् इत्यादेशो भवति ॥ यथोऽप-

वादः । वचनात्सोऽपि भवति ॥ सुतोऽहं किञ्च विललप,
विललाप । चकार । चकर ।

अतङ्काणशतुसुस्थायुसश्चश्वमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

लिटोऽतङ्कां भवानां यथासंख्यं णश् अतुम् उम् थ अथुस्
अश् णश् व म इत्येते भवादेशा भवन्ति ॥ पपाच । चतुः ।
पेचुः । पेचिथ पपचथ ॥ पेचथुः । पेच । पपाच । पपच । पेचिथ ।
पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ १ । ४ । १०२ ॥

विदो धातोः परस्य लटः अ-ङ्कां भवानां णशादयो वा
भवन्ति ॥ वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदतुः । विद । वेद ।
विद् । विद्म । पक्षे वेत्तिः । वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्थः ।
वित्थ । वेक्मि । विद्मः । विद्मः ॥ लट इति किम् ? विवेद विवि-
दतुः विविदुः । अतङ्कामिति किम् ? विन्ते विन्दाते विदते ॥

शतुः कवसुः ॥ १ । ४ । १०३ ॥

विदेर्लटः शतुः कसुरादेशो वा भवति । तत्त्वं विद्वान् ।
तत्त्वं विदन् । साधुः ।

ब्रुवस्तिप्पञ्चतो णश् पञ्चद्ब्रुवश्चाहः ॥ १।४।१०४॥

ब्रूओ लटस्तिष्ठादीनां पचानां यथाक्रमं णशादयः पञ्चादेशा
वा भवन्ति तत्संनिधौ च ब्रुव आह इत्यादेशो भवति । आह ।
आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः । ब्रवीति । ब्रूनः ब्रुवन्ति ।
ब्रवीषिः । ब्रूषः ।

एङितो लुक् ॥ १ । ४ । १०५ ॥

ङितो लकारस्यातङ्क एरिकारस्य लुगभवति । अपचत् ।
अपचतम् । अपचन् । अपचः ।

आहृद्विषो भेजुस्वा ॥ १ । ४ । १०६ ॥

आकारान्तात् द्विषश्च धातोः परस्य ङित्तादेशस्य भेजुस्वा

भवति । अपुः । अपान् । अयुः । अयान् । अद्विषुः । अद्वि-
षन् । अकार इत् ।

सिविदउभेरभवः ॥ १ । ४ । १०७ ॥

सिप्रत्ययान्तात् विद अउभेश्च धातोः परस्य ङित्-
लादेशस्य ऋर्जुस् नित्यं भवति । अरुवः-न चेत् स सि भुवः
परे भवति अकार्षुः । अहार्षुः । अदुः । अधुः । विदः-
अविदुः । अउभेः-अदधुः । अविभयुः । अजसुः । अशासुः ।
अभव इति किम् ? अभूवन् ।

लेलेः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

ङितो लकारस्य लेलेः लेङो लिङश्च ऋर्जुस् भवति ।
पचेयुः । पचयासुः ।

ङयाट्कयासट् ॥ १ । ४ । १०९ ॥

लेङादेशस्य लिङादेशस्य चातङो यथासंख्यं ङयाट्
कयासट् इत्येतावगमो भवतः । टीयोपवादः । लेङः ।
यजेत् । यजेताम् । यजेयुः । वचयात् । जागयात् । लिङः-
इज्यात् । इज्यास्ताम् । इज्यासुः । चचयात् । जागयात् ।
ङित्कितोर्यङीति किम् ? जागर्त्यरिच विशेषः ।

रन्नी भेलोः ॥ १ । ४ । ११० ॥

ङितो लकारस्य लेलेः ऋ इत्येतयोर्यथासंख्यं रन् इत्येता-
वादेशो भवतः । पचेरन् । पक्षीरन् । पचेय । पक्षीय ।

टीय् ॥ १ । ४ । १११ ॥

लेङ् लिङादेशस्य तङः टीयागमो भवति । पचेत् । पचे-
याताम् । पचेरन् । हुवीत् । हुवीयाताम् । हुवीरन् । हुवीयाः ।
हुवीयायाम् । हुवीध्वम् । लिङः । सटा सङ् ब्रूमः ।

सट् त्थीयां लिङः ॥ १ । ४ । ११२ ॥

लिङ्गादेशस्य लकारवकारयोरीयश्च सङ्गागमो भवति ।
पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्याम् । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्याम् ।

तस्यस्यवस्मस्मेस्तान्तं तवमां लेटश्च ॥ १ । ४ । ११३ ॥

ङितो लेटश्च लस्य तस् यस् थ वस् मस् नि इत्येतेषां ।
यथासंख्यं तां तं त व म अम् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
ङितः-अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचाव । अपचान ।
अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपाक्ष । अपाक्षम् ।
अपाक्षम् । लेटः पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचान ।
लेटो मेः पचानि ।

सीम्येह्युन्याम् ॥ १ । ४ । ११४ ॥

लेटः सि इ नी ए इत्येतेषां यथाक्रमं हि च नि आनि-
त्येते आदेशा भवन्ति । लुनीहि । पुनीहि । पचतु । पचन्तु ।
पचानि । पठानि । पचताम् । पच । पचतात् । पचन्ताम् ।

स्वेनादेष्टाप् ॥ १ । ४ । ११५ ॥

मकारवकारैकारनकारादेर्लेङ्गादेशस्य टाङ्गागमो भवति ।
करवाम । करवामहे । करवाव । करवावहे । करवै । तनवै
करवाणि । तनवानि । टपावितौ ।

एतोऽगैप् ॥ १ । ४ । ११६ ॥

लेङ्गादेशस्य स्वेनादेरेकारस्य ऐङादेशो भवति । आमे-
पवादः । अग् । अगकारानुबन्धकः । करवै । करवामहे । चिनवै
चिनवावहे । चिनवामहे । अगिति किम् ? पचावहायावाम् ।
पकार इत्यर्थः । तत्र हि परत्वादित्येः टाङ्गन्तस्यात् । नादेरे-
काराभावाद्यनुदाहरणम् ।

स्वो वाम् ॥ १ । ४ । ११७ ॥

लेटादेशस्य सकारवकाराभ्यां परस्य एकारस्य यथाक्रमं च
अमित्यादेशो भवतः पचस्व । वचध्वम् । कुरुध्व । कुरुध्वम् ।

भृशादौ हिः ॥ १ । ४ । ११८ ॥

भृशेऽभीक्षये पचये च यो लेट् नदादेशस्य हिरादेशो
भवति ॥ लुनीहि । लुनीहीति । लुनाति । लुनीहि लुनीहीति ।
लुनीतः । लुनाहि लुनीहीति । लुनन्ति । व्रीहिस्त्वम् लुनीहि ।
लुनीहीति । यतते । यतेते । यतन्ते । एवं सर्ववचनानाम् । लेट्
इति किम् ? व्रीहिन्वपति । लुनाति । पुनातीति । यतते ।

यस्य वा ॥ १ । ४ । ११८ ॥

भृशादौ लेटः यस्य हिरादेशो वा भवति । लुनीहि ।
लुनीहीत्येवम् । यायम् । लुनीथ । लुनीत इत्येवं । यायं
लुनीथ । व्रीहीन्वप । लुनीहि । पुनीहीति । यायंयं । यतध्वे ।
व्रीहीन्वपत । लुनीत । पुनीत इति यतध्वे ।

ध्वेस्त्वः ॥ १ । ४ । १२० ॥

भृशादौ लेटः ध्वेः स्वादेशो भवति वा । अधीध्व ।
अधीध्वेत्येव यायमधीध्वो अधीध्वं । अधीध्वनित्येवं या-
यमधीध्वे ।

तङ्कः ॥ १ । ४ । १२१ ॥

वेति निवृत्तम् । भृशादौ लेटस्तङ्कः नित्यं स्वादेशो
भवति । हिरपवादः । अधीध्वाधीध्वेत्यधीते । अधीयते ।
सूत्रायधीध्व । वृत्तिमधीध्व । भाष्यणि अधीध्वेत्यधीते ।

तुह्योस्ताद्वाशिषि ॥ १ । ४ । १२२ ॥

आशिषि लेटः तुह्योस्ताद्देशो भवति वा ॥ जीवतु
जीवतात्भवान् । चिरं जीवतात् त्वम् । अन्यत्र जीवतु जीव ।

हि चाप् ॥ १ । ४ । १२३ ॥

हि च ताच्चादेश अप् पिक् भवति । स्थानिवद्भावेन
प्राप्तेः । कुरु । लुगीहि । लुगीहीति । लुगाति । कुरु गत् अत्रा-
पित्वे चत्वे त्वैङ्भावः ।

इति श्रीश्रुतकेवलदेदीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने चिन्तामणौ
वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्ताध्यायाऽयम् ।

सुप्सुपा समासो बहुलम् ॥ २ । १ । १ ॥

सुधन्तं सुधन्तेन सह समाससंज्ञं भवति बहुलं । विरूपठटं
पटुः । विरूपष्टपटुः । विरूपष्टलवणम् । व्यक्तपटुः । व्यक्त-
लवणम् । सुधिति किम् ? चरन्ति गावोऽस्यां । सुपीति किम् ?
देवदत्तः पठति ॥ बहुलमिति प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन कचि-
दसुधन्तरूपं सुपापि मन्यते ॥ भात्यर्कनभः । अनुठयचलत् ।
अधिकारश्चायं प्रागेकशात् ॥

सुध्वार्थे संख्या संख्यया संख्येये बहुव्रीहिः ॥ २ । १ । २ ॥

कारः सुध्वर्थः । विकल्पः संशयो वा ध्वर्थः । अत्र संख्या-
वाचि सुधन्तं संख्यावाचिना संख्येये वर्तमानेन सुधन्तेन सह-

समाससंज्ञं भवति बहुव्रीहिसंज्ञं च ॥ द्विर्दश द्विदशाः । द्वि-
विंशाः । त्रिविंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः ।
अष्टदशाः ॥ संख्येय इति किम् ? द्विर्विंशतिर्गवाम् ॥

आसन्नादूराधिकाध्यर्धाधादिडद्द्वितीयाद्यन्यार्थे ॥ २ । १ । ३ ॥

आसन्नादीन्यर्द्धपूर्वपदानि च ङदन्तानि संख्यावाचिना
सुबन्तेन सह समस्यन्ते संख्येये द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पद-
स्यार्थेऽभिधेये स च समामो बहुव्रीहिर्भवति ॥ आसन्ना दश
येषां ते आसन्नदशाः । अधिका दश येषु ते अधिकदशाः । एका-
दशादयः । अवयवेन विग्रहः समुदायस्समामार्थः । एवमधिक
विंशाः । अधिकत्रिंशाः । अध्यर्धविंशतिर्येषां ते अध्यर्धविंशाः
त्रिंशदित्यर्थः । एवमध्यर्धविंशाः । अध्यर्धचत्वारिंशाः । अर्ध-
पञ्चमाः विंशतयो येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः नवतिरित्यर्थः ।
एवमर्धचतुर्थविंशाः सप्ततिः ॥

अठययम् ॥ २ । १ । ४ ॥

अठययं सुबन्तं संख्यावाचिना सुबन्तेन सह समस्यते
संख्येये द्वितीयाद्यन्यार्थे स च समामो बहुव्रीहिः । उपगता
समीपंगताः दश येषां ते उपदशाः । नवैकादश वा । एवमुपविंशाः ।
उपत्रिंशाः ॥ एकार्थं चेत्येव सिद्धे प्रतिपदोक्त्या “प्रमाणे
संख्याद्वा इत्यत्रैतत्संप्रत्ययी योगी ।

एकार्थं च ॥ २ । १ । ४ ॥

एकस्समानोऽर्थो द्रव्यमधिकरणं यस्य तदेकार्थं समाना-
धिकारणमव्ययं च सुबन्तं सुबन्तेन सह द्वितीयाद्यन्यार्थं बहुलं
समस्यते स च समामो बहुव्रीहिः ॥ प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको
ग्रामः । ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनह्वान् । उपहृतो बलिर्यस्यै स
उपहृतबलिर्युक्ती ॥ उद्धृत ओदमो यस्या सा उद्धृतीदना स्थाली ।

चित्रा गावो यस्य स चित्रगुर्देवदत्तः ॥ एवमविद्यमानपुत्रः । प्रप-
नितपंर्णः । असिद्धितीयः । वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरु-
षको ग्रामः । अठययम्-उरुचैर्मुखं यस्य स उरुचैर्मुखः । नास्ति
पुत्रो यस्य स अपुत्रः । अस्ति क्षीरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा
गौः । सह पुत्रो यस्य येन वा सपुत्रः आगतः । एवं सभार्यः ।
सभोमकः । सपक्षकः । तद्वानित्यर्थः ॥ “धर्मोदनद्विपदात् ॥
इति लिङ्गाद्वहूनामप्ययं ममामः लोहितस्तक्षकः प्रियो यस्य स
लोहितस्तक्षकप्रियः ॥ एकार्थग्रहणं किं ? पञ्चविभुक्तमस्य ॥
द्वितीयाद्यन्यार्थ इति किं ? वृष्टे देवे गतः । बहुलाधिकारात्
पञ्च भुक्तवन्तो यस्य । अमा मार्धं मन्त्रा मार्कं पुत्रोऽस्येत्यत्र न
भवति । क्वचिदन्यत्रापि भवति । करे कृत येन स कृतकरः । कण्ठे-
कालः । उरसिलोमः । क्वचिन्नित्यः । प्रार्थः । सुमुखी कन्या ।
कुशीलः पुरुषः । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः
पित्रस्थान इत्यादौ वृत्तावुष्ट्रादिपदमुष्ट्रमुखादितुल्ये वर्तते इत्ये-
कार्थत्वम् ॥

मिथोग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धेऽठययीभावः ॥ २ । १ । ६ ॥

मिथोऽन्योऽन्यं गृह्णन्ति यस्मिन् येन वा प्रहरन्ति वा तत्र
वर्तमानं समानश्रुतिकं सुवन्तं तत्रैव वर्तमानेन सुवन्तेन सह
ममस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे युद्धेऽभिधेये स च समासोऽठययीभाव-
संज्ञो भवति ॥ केशाश्च केशाश्च अन्योऽन्योऽस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे
तत् केशाकशि । कचाकचि युद्धम् । दण्डाश्च दंढाश्च अन्योऽन्ये
प्रहरणं यस्मिन् युद्धे तत् दण्डादण्ड । मुष्टामुष्टि । अस्यति वर्तते ।
स्वरूपमिति किं ? केशाश्च कचाश्च मिथो ग्रहणं यस्मिन् युद्धे ।

नदीभिर्नाम्नि ॥ २ । १ । ७ ॥

नदीवाचिभिस्सुवन्तैस्सुवन्तं द्वितीयाद्यन्यार्थे संज्ञा विषये

समस्यते स च समासोऽठययीभावः ॥ उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्
मदुन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । तूष्णीगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् -
इत्यानि देशनामानि । अन्यत्र शीघ्रगङ्गो देशः ॥

संख्यावंश्यैश्च पूर्वपदार्थे ॥ २ । १ । ८ ॥

वश्ये सवो वश्यः आद्यः । पुरुषः संख्यावः त्रिसुबन्तं वंश्य-
वाचिभिर्नदीवाचिभिश्च सुबन्तैः सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभि-
धेये अठययीभावश्च समासः ॥ सप्त गङ्गाः सप्तगङ्गम् । पञ्चवनदम् ।
सप्तगोदावरम् । वंश्ये-द्वौ मुनी वश्यौ ठयाकरणस्य त्रिमुनि
ठयाकरणस्य । सप्तकाशि । त्रिकोसलमस्य राज्यस्य । त्रिमुनि
ठयाकरणमिति विद्यया तद्वृत्तान्तभेदविवक्षा ॥

पारेमध्येऽन्तच्छठ्या ॥ २ । १ । ८ ॥

पारे मध्ये अन्तः इत्येतानि सुबन्तानि षष्ठ्यन्तेन सह
समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽठययीभावः । तत्तन्नि-
योगे च एकारान्तत्वं निपात्यते ॥ गङ्गायाः पारं पारेगङ्गम् ।
समुद्रस्य मध्यं मध्येसमुद्रम् । गङ्गायाः मध्यं मध्येगङ्गम् । गिरे-
रन्तः अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि । पूर्वपदार्थ इति किं ? गङ्गापारम् ।
गङ्गामध्यम् ॥

यावदवधारणे ॥ २ । १ । १० ।

अवधारणमियत्तापरिच्छेदः तस्मिन् गम्यमाने यावदि-
त्येतत्सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थे स च समासोऽठय-
यीभावः ॥ यावन्त्यमन्त्राणि । यावदमन्त्रम् । यावानोदनः या-
वदोदनम् । यावानवकाशः यावदवकाशम् । अतिथीन् भोजय ।
निर्ज्ञातपरिमाणेनामन्त्रादिनाऽतिथिपरिमाणनिहावधार्यते ॥

बहिःपर्यपाङ् च । २ । १ । ११ ॥

बहिरादि सुबन्तं सुबन्तेन सह पूर्वपदार्थे समस्यते स च

समासोऽव्ययीभावः । बहिर्यामात् बहिर्यामम् । परित्रि-
गर्तेश्च, परित्रिगर्तम् । अपरित्रिगर्तम् । आपाटलीपुत्रं वृष्टो
देवः । प्राग्यामात् प्राग्यामम् । उदग्यामम् । अपगतः शाखायाः ।
अपशाखः इत्यत्र सुपः प्रतिपदविहितस्य ग्रहणान्न भवति ॥

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥ २ । १ । १२ ॥

अभि प्रति इत्येतौ सुबन्तौ आभिमुख्ये वर्तमानौ लक्षणा-
वाचिना सुबन्तेन पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यते स चाव्ययीभावः ॥
अग्निमभि अभ्यग्ने । अभ्यासयम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि प्रत्यरस्यं
शालभाः पतन्ति ॥ लक्षणेनेति किं ? साधुर्देवदत्तो मातरमभि ॥
आभिमुख्य इति किं ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥

दैर्घ्येऽनु ॥ २ । १ । १३ ॥

अन्विषत्येतसुबन्तं दैर्घ्ये आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना
सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थे स चाव्ययीभावः । गङ्गामनु
अनुगङ्गं वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा ॥ दैर्घ्यं इति किं ?
वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

समीपे ॥ २ । १ । १४ ॥

अनु इत्येतत् सुबन्तं समीपेऽर्थे वर्तमानं अर्थात् समी-
पवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थे स च समासोऽव्य-
यीभावः ॥ वनस्यानु अनुवनम् । अनुग्रामम् ॥

तिष्ठद्गवादयः ॥ २ । १ । १५ ॥

तिष्ठद्गु इत्येवमादयः समासा अव्ययीभावसंज्ञा निपा-
त्यन्ते यथायोगं पूर्वपदार्थाभिधेये ॥ तिष्ठद्गु । बहद्गु । अधो-
नामम् । एकान्तम् । इत्यादयः ॥

नित्यं प्रतिनाख्ये ॥ २ । १ । १६ ॥

अख्येऽर्थे वर्तमानेन प्रतिशब्देन सुपा सुबन्तं नित्यं सम-

स्यते स चाव्ययीभावः ॥ अल्पः सूप. सूपप्रति । शाकप्रति ।
नित्यग्रहण वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । तेनाऽन्यत्र वृत्तिर्वाक्यं च भवति ॥

परिणाक्षशलाकासंख्यं द्यूतेऽजये ॥ २ । १ । १७ ।

अक्षशलाका संख्यावाचि च द्यूतेतत्सुब्रन्तं परिणा सुपा
नित्यं समस्यते स चाव्ययीभावः द्यूतविषये द्यूत्ये ॥ अक्षि-
णैकेन न तथा वृत्तं यथा जये अक्षपरि । शलाकापरि । एकेन-
अक्षेण न तथा वृत्तं यथा जये एकपरि । द्विपरि ॥ अजय इति
किं ? पञ्चपरीति ना भूत् । पञ्चकानाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाका-
भिर्वा दीठयते तत्र पञ्चाप्येकरूपा भवन्ति सत्ताना अवताना
वा तदा पातयितुर्जयः ॥

शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिवृद्धयथभावात्ययासम्प्र-
तिसुप्पश्चाद्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् ॥ २ । १ । १८ ॥

शब्दप्रथादार्थ्ये वर्तमानमव्ययं सुब्रतं सुपा नित्यं सम-
स्यते पूर्वपदार्थे स च समासेऽव्ययीभावः ॥ शब्दप्रथा प्रक-
र्त्तव्येण ख्यातिः । इतिशिवार्यम् । अहोशिवार्यम् वर्तते । शिवार्यं
शब्दे लोके सुष्ठु प्रथित इत्यर्थः । सम्पदन्यूनत्वम् । क्षत्रस्य संपत्
सक्षत्रम् । समृद्धिर्वृद्धेराधिक्यम् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् ।
ठयृद्धि ऋद्धेरभावः । यवनानां ठयृद्धिः दुर्यवनम् । अर्थाभावः
धर्मिणेऽसत्त्वम् । सन्निकाणामभावः निर्मलिकं निर्वातम् ।
अत्ययोऽतीतत्वमतिक्रमः । शीतस्यात्ययो निश्शीतम् । निस्तृ-
णम् । निशीते याहि । असंप्रतीत्युपभोगादेव तमानकालप्रतिषेधः ।
कम्बलस्यायनकाल इत्यतिकम्बलम् । अत्याम्रम् ॥ सुबर्थे-स्त्रीषु
अधिकृत्य अधिस्त्रि । अधिकुमारि । पश्चादर्थे-रणानां पश्चात्
अनुरथम् । पादान्तम् । युगपदुच्चेकण चक्रे वा देहि मचक्र

देहि । यथार्थं योग्यतायाम्- रूपस्ययोग्यमनुरूपम् । वीप्सा-
याम्- कर्षमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ- ज्येष्ठानाम-
नतिवृत्त्या अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । सादृश्ये- शीलस्य सादृश्यं
मशीलमनयीः । सदृक् सदृशः । सदृशो देवदत्तेन सदेवदत्तम् ।
साकल्यमनवशेषः- सुतण सतवमभ्यवहरति । अन्नः समीपमव-
सानं च- कुम्भस्य समीपमुपकुम्भम् । भाष्यमन्तं कृत्वा समा-
धयमधीते ॥

यथायाः ॥ २ । १ । १८ ॥

यथेत्येतदथा प्रत्ययान्तमठययं सुपा नित्यं समस्यते पूर्व-
पदार्थे स च समसोऽव्ययीभावः ॥ रूपस्य योग्यं यथारूपम् ।
मग्नितिवृत्त्या यथागार्गम् । ये ये वृद्धा यथावृद्धम् अभ्यर्चय ॥
अथेति किम् ? यथा जिनदत्तस्तथा गुरुदत्तः “प्रकारेणा”-इति ॥

तिदुस्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः ॥ २ । १ । २० ॥

निसंज्ञानि दुम् सु अति आङ् कु इत्येतानि चाठययानि
सुब्रन्तानि सुपा नित्यं समस्यते स च समसोऽन्यो बहुव्रीह्या-
दिलक्षणरहितस्तत्पुरुषमज्ञो भवति ॥ प्रगत्य । पटपटाकृत्य ।
करीकृत्य । दुस् निन्दितपुरुषः दुष्पुरुषः । दूराजः । सुशोभनः
पुरुषः सुपुरुषः । सुराजा । अतिराजा । अतिवृत्तम् । सुसाह-
चर्यादितिः पूजायां समस्यते नातिक्रमे ईषट्पिङ्गलः आ पिङ्गलः ।
पापः पुरुषः कुपुरुषः । ईषदुष्णं । कोठणम् ॥ अन्य इति
किम् ? निन्दितः पुरुषो यस्य स दुष्पुरुषकः । अत्र बहुव्रीहि-
त्वात्कच् । सदृगाणां समृद्धिः सुमद्रम् । इत्यत्राठययीभावत्वादम् ॥

गतादिषु प्रादयः ॥ २ । १ । २१ ॥

प्र इत्येवमादि सुब्रन्तं गतादावर्थे वर्तमानं सुपा नित्यं
समस्यते स च समसोऽन्यस्तत्पुरुषो भवति ॥ प्रगतः आचार्यः

प्राचार्यं । प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः । संगतोऽर्थः समर्थः । अति-
क्रान्तः खट्वामतिखट्वः । उद्गतो वेलासुद्वेलः । अवकृष्टः कोकि-
लया अवकोकिलः । परिणद्धो वीरुद्धिः परिवीरुत् । सन्नद्धो
वर्मणा सुवर्मा । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । नद्युक्तः
संग्रामाय उत्संग्रामः । निष्क्रान्तः कौशम्ठयाः निष्कौशम्भिः ।
अपगतः शाखायाः अपशाखः । अन्तर्गतोऽङ्गुल्याः अन्तरङ्गुलो
नखः । सरमि प्रतिष्ठितम् प्रत्युरम् ॥ गतादिष्ठिवति किम् ?
अतिसिक्ता ॥ अन्य इति किम् ? प्राचार्यो देशः ॥

स्वकृतास्युक्तम् ॥ २ । १ । २२ ॥

स्वाश्रयः कृत् स्वकृत् अमिना पञ्चम्यः षष्ठ्यनेनाभिहितम-
स्युक्तम् । यस्मात् पगादुत्तरीः रुद्धिहतास्वस्युक्तं सुवन्त तेन
स्वकृदन्तेन सुपा नित्यं समस्यते तत्पुरुषश्च समामो भवति ॥
“कर्मणां ऽण् ॥ ४ । ३ । १०८” कुम्भकारः । नगरकारः ॥ अस्यु-
क्तमिति किम् ? निषेधेऽनं खलोत्का खलुरुन्वा ॥

टा ॥ २ । १ । २३ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । टा इति तृतीयैकवचनोक्त स्व-
कृता समस्यते वा तत्पुरुषश्च समामो भवति ॥ तृतीययोऽदंशः ।
मूलकोपदंशं भुङ्क्ते ।

नञ् ॥ २ । १ । २४ ॥

नञित्येतसुवन्तं सुपा समस्यते वा तत्पुरुषश्च समामो
भवति ॥ नगौ । अगौः । अनश्वम् । अनेकम् । अवर्षाः ।
असर्वस्मै । असः । अन्य इत्येव न विद्यते मक्षिका यस्मिन् सः
अमक्षिको देशः । मक्षिणाणामभावः अमक्षिकम् । नित् ॥

पूर्वापराधरोत्तरमंशिनाभिन्नेन ॥ २ । १ । २५ ॥

अंशोऽवयव एकदेशः तद्वानंशी पूर्वादिन्यंगवर्चिनि सुव-

नानि अंशवाचिना सुपा समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासः
अभिन्नेन न चेतसोऽशी भिन्नः तेन ॥ पूर्वं कायस्य पूर्वकायः ।
अपरकायः । शरकायः । उत्तरकायः ॥ अशिनेति किम् ? पूर्वं
नाभेः कायस्य ॥ आशान्नेनेति किम् ? पूर्वं छात्राणाम् । प्रमज्य-
प्रतिषेधत्वान् अत्र न भवति । पूर्वं पाणिपादस्य ॥

समेऽर्धम् ॥ २ । १ । २६ ॥

अर्धशब्दः प्रविभागे वर्तते । तस्य सम इति विशेषणम् ।
समे प्रविभागे वर्तमानार्धमित्येतसुब्रन्तसंश्लेषाच्च अंशवाचिना
अभिन्नेन सुपा वा समस्यते स समासोऽयं तत्पुरुषसमासो
भवति ॥ अर्धं पिप्पल्याः शर्धपिप्पली । अर्धखट्वा ॥ सम इति
किम् ? ग्रामार्धो देशः ॥ अभिन्नेनेति किम् ? अर्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वित्रितुर्द्वि ॥ २ । १ । २७ ॥

द्वयार्दभ्यां यो वृद्धन्तं सुब्रन्तसंश्लेषाच्च अशिना सुपा
समस्यते वा स समासः तत्पुरुषो भवति । न चेतसोऽशी
भिन्नः ॥ द्वितीय भिक्षायाः द्वितीयभिक्ता भिक्षाद्वितीयं वा ।
एव तृतीयभिक्ता भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थभिक्ता भिक्षाचतुर्थं
वा । तुरीयभिक्ता भिक्षातुरीयं वा ॥ द्वित्रितुरिति किम् ?
पञ्चम भिक्षायाः ॥ एतदिति किम् ? द्वौ भिक्षायाः ॥ अंशनेति
किम् ? द्वितीय भिक्षायाः भिक्षुस्य भिक्षकेण न समासः ॥
अभिन्नेनेति किम् ? द्वितीय भिक्षकाणाम् ॥

कालो द्विगौ च रुयैः ॥ २ । १ । २८ ॥

कालवानि सुब्रन्तं केवलं द्विगौ च विषयं वर्तमानं मेय-
वाचिना सुपा समस्यते वा स समासः तत्पुरुषो भवति ॥
मासो जातस्य मासजातः । स्त्री मासजाता । संवत्सरजाता ।
मामसृतः । द्विगौ द्वे अहनि जातस्य द्वयहजातः । ऋहजातः ॥

मेयैरिति किम् ? मासो देवदत्तस्य ॥ षष्ठ्यसमासापवादाश्च-
त्वारो यौगाः ॥

स्वयं सामि क्तेन ॥ २ ॥ १ । २८ ॥

स्वयं सामि इत्येतौ सुबन्तौ कप्रत्ययान्तेन सुपा सम-
स्यते वा स समानस्तत्पुरुषो भवति । स्वयं धातो पादौ ।
स्वयं विलीनमाज्यम् । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् । समासे
स्वायं धौतिरित्यादि सिद्धम् ॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । ३० ॥

खट्वा इत्येतत् द्वितीयान्तं कान्तेन सुपा समस्यते क्षेपे
निन्दायां गम्यमानायां तत्पुरुषममासः । क्षेपस्समासार्थो न
वाक्येन गम्यन वृत्ति नित्य एवायं समासः । खट्वाकूटः । खट्वा-
त्पुतो जाह्नवः । उत्पद्यप्रस्थित एवमुच्यते । अन्यत्र खट्वानाकूटाः ॥

कालः ॥ २ । १ । ३१ ॥

कालवाचि द्वितीयान्त कान्तेन सुपा समस्यते वा
स समानस्तत्पुरुषः ॥ अहः अतिसुता अहरतिसुताः मुहूर्ताः
रात्रिसंक्रान्ताः । रात्र्याकूटाः षण्मुहूर्ताश्चराचरा उच्यन्ते ।
मासं प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं मातुमारकथाः प्रति-
पञ्चन्द्र उच्यते । अठयात्त्यर्थं वचनम् ॥

ठयाप्तौ ॥ २ । १ । ३२ ॥

ठयाप्तौ या द्वितीया तदन्तः कालवाचीशब्दः ठयापक-
वाचिना सुपा समस्यते वा तत्पुरुषममासो भवति ॥ मुहूर्तं
सुखं मुहूर्तसुखम् । मुहूर्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरा-
त्रशोभना ॥

श्रितादिभिः ॥ २ । १ । ३३ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सुबन्तैर्वा समस्यते स च समा-

सस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ धर्मं श्रितो धर्मश्रितः । दुःखातीतः ।
नरकपतितः । ओदनमुभुक्षरित्यादयः ॥

प्राप्तापन्नं तथा च । २ । १ । ३४ ।

प्राप्तापन्न इत्येतौ सुवन्तौ तथा द्वितीयान्तेन सह सम-
स्यते वा स तत्पुरुषसमासो भवति । तत्संज्ञियोगे च तयोरका-
रादेशः ॥ प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः ।
प्राप्तगवः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्नगवी । अद्व-
यमं इत्यर्थम् ॥

ईषद्गुणवचनैः । २ । १ । ३५ ।

ईषदित्येतत्सुवन्तं गुणवचनैः सह समस्यते वा स तत्पु-
रुषसमासः । गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । ईषदल्पं पिङ्गलः ई-
षट्पिङ्गलः । ईषदुग्रतः । ईषद्रक्तः । ईषत्कहारः । ईषट्पिङ्ग-
रयेदमैषट्पिङ्गलः ।

तृतीया तत्कृतैः । २ । १ । ३६ ।

तृतीयान्तं तत्कृतैस्तृतीयान्तार्थः कृतार्थैर्गुणवचनैरसमस्यते
वा स तत्पुरुषसमासो भवति ॥ शंकुलया कृतः खण्डः शङ्कुला-
खण्डः देवदत्तः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्तस्य गिरिकाणः । क्षारेण
शुक्लः क्षारशुक्लः । त्रिभिः कृतो भागः त्रिभागः । कृतार्थो वृत्ता-
वन्तर्भूतः ॥ तत्कृतैरिति किम् ? अक्षणा काणः । वादेन खिञ्जः ॥
गुणवचनैरिति किम् ? धान्येन धनवान् ॥

साधनं कृता ॥ २ । १ । ३७ ॥

साधनं कारकं क्रियानिर्वर्तकम् । तदिह कर्ता करणं च
तद्वाचि तृतीयान्तं कृतप्रत्ययान्तेन सुपा समस्यते वा स च समा-
सस्तत्पुरुषो भवति ॥ आत्मन कृतम् आत्मकृतम् । परकृतम् ।

दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । देवदत्तनखनिर्भिन्नम् । अधि-
र्यवचनेद्यमा समासमाहुः काकपेया नदी । श्वन्नक्षकूपः ।
कण्टकसंचेयः ओदनः । बाष्पाळेद्यानि तृणानि । कुक्कुटस-
पात्या ग्रामाः ॥

पूर्वाद्यानार्थैः ॥ २ । १ । ३८ ॥

पूर्वादिभिस्तुनार्थैश्च सुबन्तैः तृतीयान्तं समस्यते वा
स च तत्पुरुषसमासः ॥ मासेन पूर्वः सामपूर्वः । मासावरः ।
धन्यार्थः हिरण्यार्थः ॥ जनार्थः मासोनम् । मासविकलम् ।
कार्षापणोनम् । कार्षापणविकलम् ॥

चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः ॥ २ । १ । ३९ ॥

स्वार्थेत्यर्थविशेषणं प्रकृतिः परिणामि द्रव्यम् । तद्भावना
सुबन्तेनार्थाद् विकृतिव्यतिनाथेन चतुर्थ्यर्थाभिधायिना शठदेन
तदादिभिश्चान्यैस्सुबन्तैस्सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते वा स समा-
सस्तत्पुरुषो भवति ॥ रथाय दारुः रथदारुः । कुण्डलहिरण्यम् ।
स्वार्थार्थे पित्रे इदं पित्रर्थम् । स्वाम्यर्थम् । ऋयर्थम् । कुण्डलार्थम् ।
तदादि कुवेरवलिः । प्रजाहितम् । अश्वघासः । हस्तिविष्टा
धर्माय रक्षितश्चोरः धर्मरक्षितः ॥

तयालम् ॥ २ । १ । ४० ॥

तया चतुर्थ्यन्तेन अलमित्येसत्समस्यते वा स च तत्पुरु-
षसमासः ॥ अलं जीविकायै अलंजीविकः । अलंकुमारिः ॥
तयेति किम् ? अलमतिप्रसङ्गेन ॥

पञ्चमी भयादिभिः ॥ २ । १ । ४१ ॥

पञ्चम्यन्तं भयादिभिस्सुबन्तैस्समस्यते वा स च तत्पुरु-
षसमासः ॥ वृकाद् भयं वृकभयम् । धर्मापेतमित्योदयः ॥

स्तेनासक्वे ॥ २ । १ । ४२ ॥

असत्त्वं वर्तमाना या पञ्चमी तदन्तं कप्रत्ययान्तेन सुपा
समस्यते वा स च तत्पुरुषसमासः ॥ स्तोक्रान्मुक्तः । कतिपया-
न्मुक्तः । दूरादागतः । अन्विकादागतः । स्तोक्रान्मुक्तिः ॥

षष्ठ्ययत्नात् ॥ २ । १ । ४३ ॥

षष्ठ्यन्तं सुब्रन्तं सुब्रन्तेन सह ममस्यते वा स च तत्पुरु-
षसमासो भवति न चेत्मा यत्नात् विशेषात् प्रापिता भवति ॥
राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । राज्ञां गोक्षीरः राज-
गोक्षीरः । राजगव्याः क्षीरं राजगव्यक्षीरम् । देवदत्तस्य यो गुरुः
तस्य कुलं देवदत्तस्य गुरुकुलम् । वृद्धस्य राज्ञः पुरुषः इत्यादौ
मापेक्षस्यागमकत्वान्नास्ति समासः ॥ अयत्नादिति किम् ?
शतस्य द्यूनम् सपिप्रंषो ज्ञानमित्यादौ न भवति । धर्मानुस्म-
रणमर्थानुचिन्तनमिति कथ्योगे षष्ठी सा च न कर्तरीत्यादि-
प्रातिषेधात् समस्यते ॥

याजकादिभिः ॥ २ । १ । ४४ ॥

याजक इत्येवमादिभिः शब्दैः षष्ठ्यन्तं समस्यते वा
स च तत्पुरुषसमासः ॥ ब्राह्मणानां याजकः ब्राह्मणयाजकः ।
साधुपूजकः ॥

पत्तिरथं गणकेन ॥ २ । १ । ४५ ॥

पत्तिरथ इत्येतौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन सुपा समस्यते वा स
च तत्पुरुषसमासः । पत्तीनां गणकः पत्तिगणकः । रथगणकः ॥

बुनाजीवे । ॥ २ । १ । ४६ ॥

बुप्रत्ययान्तेन सुपा षष्ठी समस्यते स च तत्पुरुषसमासः ?
आजीवे आजीवः समासार्थः स आजीवेन गम्यत इति नित्य
समासः ॥ दन्तलेखकः । नखलेखकः । रमणीयकारकः ॥ अन्यत्र
ओदनस्य भोजकः । प्रयसः पायकः ॥

न कर्तरि ॥ २ । १ । ४७ ॥

कर्तरि या षष्ठी सा वुप्रत्ययान्तेन न समस्यते ॥ नवत
भासिका । नवतश्शायिका । भवतोयगानिका ॥ कर्तरीति किम् ?
इक्षुभासिका मे धारयति ॥

कर्मणि वा च ॥ २ । १ । ४८ ॥

कर्तरीति वर्तते । तदिह बोधिशेषणं कर्तरि विहितो यो
वुप्रत्ययः त्वुप्रत्ययश्च तदन्तेन सुपा कर्मणि षष्ठी न समस्यते ॥
ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः । अपां स्त्रष्टा । पुरां भेत्ता ।
कर्मणीति किम् ? जनि कर्ता गुणो गुणी विशेषकः भूकर्तृते या-
जकादि ।

तृतीया यां ३ । १ । ४९ ॥

कर्तरि तृतीयायां सत्यां कर्मणि षष्ठी न समस्यते आश्चर्यो-
गवां देहः । आगोपालकेन । साध्विदं शठदानामनुशासनमा-
चार्येण ॥ तृतीयायामिति किम् ? साध्विदं शठदानामनुशासन-
माचार्यस्य । साध्विकटचिर्षा देवदत्तस्य ॥

तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यडच्छत्रानश्मतिपूजाधारे । २ । १ । ५० ॥

तृप्तार्थैः ठपयैर्निर्धार्यवाचिभिर्हृदन्तैश्शत्रन्तैर्मनिपूजार्था इति
नत्यर्थात् पूर्णार्थाश्च वर्तमाने यः क्तः गत्यकर्मण्याधारे च यः
क्तः तदन्तैश्च सुबन्तैः षष्ठी न समस्यते ॥ तृप्तार्थैः फलनां तृप्तः
तुहितः पूर्णः आशितः । अठययं राज्ञः साक्षात् । ग्रामस्य
पुरस्तात् । देवदत्तस्य कृत्वा । जिनदत्तस्य प्रकृत्य । अठययी-
भावस्याप्यन्वयार्थविज्ञानादयं प्रतिषेध इत्यते । देवदत्तस्योप-
कुम्भनित्येके । निर्धार्ये गवां कृष्णा गौः सङ्गपक्वहीरतमा । इत्
तीर्थंकराणां बोद्धव्यः चक्रधराणां पञ्चमः शान्तिः । द्वात्राणां
द्वितीयः । इत् देवदत्तस्य पञ्चम् पश्यन् द्विषन् । आनश् देवद-

तस्य पचमानः पच्यमाणः । मतिकः राज्ञां मतः सुम्मतः वृष्टः
बुद्धः विदितः । पूजाक्तः राज्ञां पूजितः अर्चितः । आधारक्तः
इदमहितम् यातम् । इदमेवामासितं शयितं भुक्तं पीतम् ॥
एतैरिति किम् ? ऋषिकर्तव्यम् । फलशासनः ॥

गुणैरस्वस्थैः ॥ २ । १ । ५२ ॥

अस्वस्थैर्गुणैः सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते ॥ काकस्य काष्ठस्यम् ।
बलाकायाः शौक्ल्यम् । वृषलस्य धाष्ट्यम् । कण्टकस्य तैलस्यम् ।
देवदत्तस्य शुक्लाः । क्रम्वलस्य कृष्णाः । घृतस्य तीव्रः । चन्द-
नस्य सुदुः । अत्र दन्तावर्णः । गन्धः इत्यस्मात्प्रकरणद्वा अपेक्ष्य
निष्कर्तुं समासः प्राप्नोति ॥ अस्वस्थैरिति किम् ? घटवर्णः ।
कन्यासूत्रम् । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । स्तनस्पर्शः ।
अविशेष्यलिङ्गसंख्याः स्वस्थाः । ग्रन्थगौखमित्यादि बहुला-
धिकारात् ॥

सप्तमी शौण्डादिभिः । २ । १ । ५२ ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिस्सुषन्तैस्सह समस्यते वा स च
समासः तत्पुरुषः ॥ अक्षेषु प्रसक्तः । शौण्ड इव ध्यसनी । अक्ष-
शौण्डः । युद्धशौण्डः । अक्षधूर्तः । आहवशौण्डः । युद्धनिपुणः ।
स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । इत्यादयः ॥

नाम्नि ॥ २ । १ । ५३ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा समस्यते स च समास-
स्तत्पुरुषः । नाम्निविहितत्वात्तस्य समासः ॥ अरये तिलकाः ।
अरये माषकाः । वने हरिद्रकाः ॥

द्यपावश्यके ॥ २ । १ । ५४ ॥

द्यप्यप्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तेन सुपा सप्तम्यन्तमावश्यकै
अवश्यं भावनियोगे गम्यमाने नित्यं समस्यते स च समास-

स्तत्पुरुषः ॥ नासे अवश्यं देयं नासदेयम् । संवत्सरदेयम् ।
पूर्वाणहेदेयम् । प्रातरधयेयम् । ग्रामदेयम् । व्यापायप्रत्ययान्ते-
नैव समासमाहुः । संवत्सरकर्तव्यमिति बाहुलकादेव व्यवस्था ॥

तत्राहोरात्रांशं क्तेन ॥ २ । १ । ५५ ॥

तत्रेत्येतदहरवयववाचिरात्रवयववाचि च सम्यन्तं कप्र-
त्ययान्तेन सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः ॥ तत्रकृतम् ।
तत्रभुक्तम् । पूर्वाणहेकृतम् । पूर्वाणहकृतम् । अपराणहकृतम् ।
पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् ॥ अंशग्रहणं किम् ? अहिकृतम् ॥

काकादिभिश्च क्षेपे ॥ २ । १ । ५६ ॥

काकप्रकारैः कान्तेन च सुपा सम्यन्तं समस्यते क्षेपे
गम्यमाने स च समासस्तत्पुरुषः । तीर्थकाकः । नगरवापसः ।
तीर्थकुक्कुटः । तीर्थसृगालः । अनवस्थिता एवमुच्यन्ते । क्तेन
अवतप्तेनकुलस्थितम् । कार्येणनवस्थितत्वमुच्यते । भस्मनि-
हुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदकेविशीर्णम् । निष्फलकृतमुच्यते ।
सर्वत्रात्रोपमानात् क्षेपः ॥

पत्रिसमितादयः ॥ २ । १ । ५७ ॥

पत्रिसमितादयः समीतत्पुरुषा निपात्यन्ते क्षेपे ॥
पात्रेममिताः । पात्रेखड्गलाः । अत्र पात्र एव समिता नान्यत्र
कार्यं इत्यवधारणात् क्षेपः । उदुम्बरमशकः । कूपकच्छपः ।
कूपमण्डूकः । अत्रोपमया । मालरिपुरुषः । प्रतिषिद्धसेवनेन ।
पिण्डिशूरः । गेहे^१क्षेली । गेहेनती^१ । गेहेव्यालः गर्भेतृप्तः ।
गोष्ठेशूरः । गोष्ठपण्डितः । कर्णेदिरिटिरिः । अत्र निरीहृतया ।
निपातनात् पदान्तरेणान्नासः । परमाः पात्रेममिता इति ॥

विशेषणं व्यभिचार्यकार्यं कर्मधारयश्च ॥ २ । १ । ५८ ॥

भेदकं विशेषणं भेदां विशेष्यं तत्र चान्यत्र च संभवदुभय-
भिचारि तद्विशेषणवाचि एकार्थं समानाधिकरणं सुबन्तं विशेष्य-
वाचिना सुबन्तेन सह वा समस्यते स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः
कर्मधारयसंज्ञकश्च भवति ॥ नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । कृष्ण-
तिला । पुङ्गवखञ्जुकुण्डः । कुण्डखञ्जुः । पूर्वा च सा उत्तरा च
सा पूर्वोत्तरा । उत्तरपूर्वा^१दिक् । नीलोत्पलादिभूत्पलादिर्जा
तिशब्दो विशेष्यमेव । खञ्जुकुण्डादावनियमः । विशेषणमितीति
किम् ? लोहितस्तप्तकः ॥ उभयभिचारीति किम् ? तप्तकः सर्पः ।
बहुलाधिकारात् क्वचिदव्यभिचारेऽपि भवति । पृथिवीद्रव्यम् ।
आश्रवृक्षः । मेरुपर्वतः । क्वचिदव्यभिचारेऽपि न भवति । रामो
जामदग्न्यः । संज्ञायां नित्यम् । कृष्णमर्षः । गौरखरः । लोहि-
तशालयः । च शब्दस्त्वमुच्चयार्थः । कर्मधारयेत्यधिकार आ
“मयूरठयंसकादय” इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥ २ । १ । ५८ ॥

पूर्वः कालो यस्य न भवति पूर्वकालः । तद्वाचीनि एका-
दीनि चैकार्थानि सुपा समस्यन्ते स च समानस्तत्पुरुषः कर्म-
धारयश्च ॥ पूर्वकालोऽपरकालेन । पूर्वं स्नातः । पश्चादनुलसः ।
तार्किकः दग्धप्ररूढम् । एकशुक्लः । सर्वशुक्लः । जगद्द्वैद्यः ।
पुराण तार्किकः । नववैयाकरणः । केवलवैयाकरणः । केवल
जरत् । केवलपुराणम् । विशेषणमित्येव सिद्धे पूर्वपदनियमार्थं
प्रकरणम् ॥

दिग्धिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ॥ २ । १ । ६० ॥

दिग्वाचि अधिक इत्येतच्च सुबन्तमेकार्थं सुपा समस्यते
वा संज्ञायां तद्धिते प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे च परे स च समा-

सस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ संज्ञायाम्-दक्षिणाः कोसलाः
दक्षिणकोसलाः । उत्तरपाञ्चालाः । तद्धिते दक्षिणस्यां शास्त्रायां
भवः दाक्षिण्यशालः । अधिकया षष्ठ्या क्रीतः, अधिकां षष्ठीं
भूतो भावी वा अधिकषाष्टिकः । उत्तरपदे-दक्षिणशालाप्रियः ।
अधिगवधनः ॥ सञ्ज्ञातद्धितोत्तरपदेषु नित्यः समासः अन्यथा
तदभावात् ॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानान्मययम् । २।१। ६१ ॥

अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहारः । संख्या सुबन्तमेकार्थं
सुबन्तेन सह समस्यते वा संज्ञातद्धितोत्तरपदेषु समाहारे चाभि-
धेये स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च भवति द्विगुसंज्ञकश्च ॥
न चेतस्मासो नास्ति ॥ संज्ञायाम्-पञ्चाम्राः । पञ्चवटाः । सप्त-
र्षयः । दशाहीः ॥ तद्धिते-पञ्चकपालः । अर्धधर्मशूर्पः । अर्धपञ्च-
मशूर्पः ॥ उत्तरपदे पञ्चगवधनः । पञ्चनावप्रिय । द्वयहजातः ॥
समाहारे-पञ्चपूजा । पञ्चरात्री । दशगवम् ॥ अनाज्ञाति किम् ?
सप्त ऋषीणामिदं सामर्षम् अत्र श्लुग्न स्यात् ॥ 'अयम्' ग्रहणम-
स्मिन्नेव सूत्रे द्विसंज्ञार्थम् ॥

निन्दोऽपापाणकेन ॥ २ । १ । ६२ ॥

निन्दः कुत्स्यः । निन्द्यावाचि सुबन्तमेकार्थं पापप्रणक
इत्येतद्वर्जितेन निन्दावाचिना सुपा समस्यते वा स च समास-
स्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ खषूची निष्प्रतिभो वैयाकरणः वैया-
करणखषूचिः । तार्किकवठरः । याज्ञिककितवः । मीनासकहु-
रुटः । क्षत्रियभीरुः । भिक्षुविटः ॥ निन्द्य इति किम् ? वैयाक-
रणश्चोरः । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिन्दायामर्थं समासः ।
चोरत्वेन च वैयाकरणत्वं न निन्द्याने, किं तर्हि ? तदाश्रयः पुमान् ॥
अपापाणकेनेति किम् ? पापकुशलः । अवकनापितः ॥

गौणस्तेन ॥ २ । १ । ६३ ॥

• गुणादागतो गौणः । गौणशब्दैकार्यो येन गुणेन सप्रवर्तते
तत् समान्यनिमित्तेन सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः
कर्मधारयश्च ॥ शस्त्रीश्च शस्त्री शस्त्री चामौ श्यामा च शस्त्री-
श्यामा देवदत्ता । एवं शरकाण्डा गौरी । न्यग्रोधपरिमण्डला ।
सिंहशूरः । कुमुदश्रेणी । ह्रमगद्गदा । सृगवपला ॥ तेनेति किम् ?
अग्निर्माणावकः गौर्वाहीकः ॥

ठयाघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥ २ । १ । ६४ ॥

एकार्थं सुव्रन्तं व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तैरुच्यते समस्यते
वा स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । येन गुणेन ते ठयाघ्रा-
दयः प्रवर्तन्ते न चेद्गणः शब्देन न प्रतिपाद्यते ॥ ठयाघ्र इव
व्याघ्रः पुरुषः पुरुषठयाघ्रः । पुरुषसिंहः । पुरुषवृषभः । मुखप-
द्मम् । पाणिपल्लवम् । नृपचन्द्रः ॥ गौणैरिति किम् ? वृषभः
सिंह इव वृषभसिंहः ॥ तदनुक्ताविनि किम् ? पुरुषठयाघ्रः ।
शूर इति ना भूत् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ॥ २ । १ । ६५ ॥

पूर्वादीनि सुव्रन्तानि एकार्थानि सुपा समस्यन्ते वा स
च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ पूर्वः पुरुषः पूर्वपुरुषः ।
अपरपुरुषः प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समा-
नपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः ॥ विशेषण-
नित्येव एकवीरः ॥

श्रेण्यादिः कृतादिभिश्चर्चौ ॥ २ । १ । ६६ ॥

श्रेणी इत्यनादि सुव्रन्तमेकार्थं कृतादिभिस्तदनुक्तैश्च
नृपयजमाने समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिजृताः पुरुषाः । अककृताः । पूज-

कृताः । श्रेणिमिताः । श्रेणिमताः । श्रेणिभूताः । ऋथर्थेऽयं
समानः । ऋथौ नित्यमेव-श्रेणीकृताः । ऋथीकृता ॥

क्तन्नञादिभिन्नैः ॥ २ । १ । ६७ ॥

क्तान्तमेकार्थं सुब्रन्तं नञप्रकारैरेव भिन्नैस्सुब्रन्तैस्सम-
स्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ कृताकृतम् ।
भुक्ताभुक्तम् । पूतापवितम् । शाताशितम् । कृतापकृतम् । भुक्त-
विभुक्तम् ॥ नञादिभिन्नैरिति किम् ? कृतं प्रकृतम् ॥ अवधा-
रणं किम् ? सिद्धं चाभुक्तं च कृतं चाकर्तृकं च ॥

नानिटेट् ॥ २ । १ । ६८ ॥

नञादिभिन्नेन क्तान्तेनानिटा इदक्तान्तस्सेट् न समस्यते
क्लिशिता क्लिष्टम् । पविता पूतम् । इति मा भूत् ॥ अनि-
टेति किम् ? अशितानशितेन जीवति ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥ २ । १ । ६९ ॥

सदादिस्सुप्सुपा मह समस्यते वा पूजायां गम्यमानायां
स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ सत्पुरुषः । महापुरुषः ।
परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः ॥ अन्यत्र—सन्जीवः ।
उत्कृष्टी गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥ २ । १ । ७० ॥

वृन्दारकादिभिस्सुब्रन्तैस्सुब्रन्तमेकार्थं समस्यते वा पूजा-
यां स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ गौर्वृन्दारक इव गो-
वृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः ॥

कतरकतमं जातिप्रश्ने ॥ २ । १ । ७१ ॥

कतरकतम सुब्रन्तौ एकार्थौ सुपा समस्यते वा जातिप्रश्ने
गम्यमाने स च समासस्तत्पुरुषः । कतरो गार्ग्यः कतरगार्ग्यः ।
कतमो गार्ग्यः कतमगार्ग्यः । अन्यत्र कतरो भवती देवदत्तः ।

किं क्षेपे ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमित्येतत्सुखंतं सुपा समस्यते वा क्षेपे गम्यमाने स च
समानस्तत्पुरुषः । सकिं राजा यो न रक्षति । सकिं पत्नी योऽभिद्रु-
हति । सकिं गार्ग्यो यो न वहति । अन्यत्र -को राजा पाटलीपुत्रस्य

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वचकयणी
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रसंसारुढैर्जातिः । २ । १ । ७३ ।

पोटादिभिः प्रसंसारुढैश्च सुखन्तैः सह जातिष्वपि सुवेकार्थं
समस्यते वा स च तत्पुरुषः ॥ ब्राह्मणपोटा । आर्यपोटा । पुरु-
षवेषधारिणी स्त्री पोटा । गर्भे एव दास्यं गता वा । इभ
युवतिः । नागयुवतिः । अग्निस्तोकम् । विषस्तोकम् । दधिक-
तिपयम् । नदशिवत्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा ।
गोवेहत् । गोवचकयणी । वेहद्वहति या गर्भम् । वशाया नो-
पजायते । सकृत् प्रमूना गृष्टिः स्यात् । वचकयस्त्वेक हायनः
प्रवक्तृ । कठप्रवक्ता । कालापश्रातियः । कठाध्यापकः । कठ-
धूर्तः । प्रसंसारुढः । मत्तल्लिकादयः । आविष्टलिङ्गास्त्रैः । गो-
मतल्लिका । गोमन्त्रिका । गोप्रकाण्डम् । गोकुमारी । रूढग्रह-
णादिह न भवति । गौः शोभना ।

चतुष्पादूर्भिण्या ॥ २ । १ । ७४ ॥

चतुष्पादा जातिस्तद्वाचि सुवेकार्थं गर्भिणीशठदेन सुपा
समस्यते वा स च समानस्तत्पुरुषः गर्भिणी गौः । गो गर्भिणी ।
चतुष्पादिति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।

खलतिजरत्पलितवलिनैर्युवा । २ । १ । ७५ ॥

युवशठदैकार्थं खलत्यादिभिस्सुखन्तैस्तमस्यते वा स च
समानस्तत्पुरुषः । युवा खलतिः युवखलति । युवरजम् । युवप-
लितः । युववलिनः । लिंगविशिष्टस्यापि । युवतिः खलतीः

युवसलतीत्यादि ।

उच्यत्तुल्याख्यामजात्या ॥ १ । १ ७६ ॥

अथ प्रत्यान्तं तुल्यपर्यायं च सुबन्तमजातिवाचिना
सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः । भोऽयोऽणम् । भोऽज्य-
लवणम् । पानीयशीतम् । जलम् । भरणीय पूर्णो घटः । भृत्यभ-
रणीयः । एकोऽब्रह्मण्य । आहार्येऽन्य शक्य तर्ह्ये तुल्याख्यं ॥
तुल्यश्चेतः । मद्रुशमहान् । अजात्येति किम् ? भोऽज्य भोदनः ।
तुल्यो वैश्यः ।

वर्णैर्वर्णः । २ । १ । ७७ ॥

वर्णविशेषवाचि विशेषणं सुबकार्यं वर्णविशेषवाचिना
विशेष्येण सुपा समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषः । शुक्लः
कृष्णः । शुक्लकृष्णः । रोहितपांडु । शुक्लभ्रुः । हरितवभ्रुः
कृष्णसारंगः ।

कुमारः श्रमणादिना ॥ २ । १ । ७८ ॥

कुमार इत्येतत्सुबन्तं विशेषण श्रमणादिभिः सुबन्तैः सह
समस्यते वा स च समासः तत्पुरुषः । कुमारी श्रमणा । कुमार-
श्रमणा । कुमारतापनी । कुमारऽभिरूपकः ।

मयूरठयंसकादयः । २ । ७८ ।

मयूरठयंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । ठयंसको
मयूरः मयूरठयंसकः । विलुप्ते विस्तृते वा अंशे अस्थेति ठयं-
सस्तत्पुरुषः । ठयंसकः । ठयंसयति छलयतीति वा ठयंसकः । एवं
छात्रठयंसकः । अपेहि प्रकस दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा ।
एहि स्वागतमिति यस्यां सा एहिस्वागता । सदक्य आवक्य
सहावयं । सक्षेत्र्य मीक्षेत्र्य सक्षणीचम् । न विद्यते किंचन
अस्य स अकिंचनः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये अस्तीति

पिबतेति सततं वर्तते । अशनीतपिबता । गतप्रत्यागतादयः
गतञ्च तत् प्रत्यागतं च गतप्रत्यागतम् ।

यातानुयातम् । शाकपार्थिवादयः । शाकभोजी पार्थिवः
शाकपार्थिवः । ओदनप्रधानः प्राणिनिः ओदनप्राणिनिः ।
दध्युपसिक्तं ओदनः दध्योदनः । गुडसंनिष्ठा धानाः गुडधानाः ।
गुडप्रयुक्ताः । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । दधिपूर्णा घटः दधि-
घटः । घृतघटः । बहुवचनदाकृतिगणोऽयम् । तेनाविहितलक्षणः
तत्पुरुषशशिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादिरिति साधुर्मतठयः ।
निपातनादेव पदान्तरेण न समासः । परमोनयूरव्यंसक इति ॥

द्वंद्वः सहोक्ती ॥ २ । १ । ८० ॥

सुबन्तं सुबन्तेन सहवचने समस्यते स च समासो द्वंद्व-
संज्ञो भवति । पल्लवश्च न्यग्रोधश्च पल्लवन्यग्रोधी । यवाश्चक-
र्णदन्तोष्टम् । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । लघूच्यजादिरित्येक
ग्रहणात् बहुनामपि द्वंद्वः । होतृयोतृनेष्टोद्गातारः । सहोक्ता-
विति किम् ? पल्लवश्च न्यग्रोधश्च । अहरहर्नयमानो गानश्वम् ।
पुरुषम् । पशुं । वैवश्वतो न तृप्यति

समानामेकः ॥ २ । १ । ८१ ॥

समानानां तुल्यार्थानां शठदानामर्थस्य सहवचने तेषा-
मेक एव प्रयोक्तव्यः । बहुवचनमंतरम् । बक्रश्च कुटिलश्च
वक्त्री । कुटिलौ वा । सितश्च शुक्रश्च सितौ । शुक्लौ वा ।
द्वंद्वसह वा दीयमारंभः ।

सुप्यसंख्येयः ॥ २ । १ । ८२ ॥

सुपि सर्वत्र ये शठदारुसमाना एकरूपा भवन्ति तेषां
सहोक्तावेक एव प्रयोक्तव्यः संख्येयवाचि शठदरूपं वर्जयित्वा ।
अक्षश्च शकटाक्षः । अक्षश्च देवमाक्षः । अक्षश्च विभीताक्षः ।

अक्षा एवं पादाः । माषाः । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ ।
हरियौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । एवं वृक्षाः । सुपीति किम् ?
मातृमातरौ । जनपित्री । धान्यमातृवाचिनो श्रीटि मातरौ ।
माताराविति रूपं भिद्यते । अभेदे मातृभ्यां मातृभिरित्येके ।
तेषां यस्मिन् सुपि ये शठदाः समानास्तस्मिन्नेव सहवचने
एकः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । असंख्येय इति किम् ? एकश्च एकश्च ।
द्वौ च द्वौ द्वाविति न भवति । द्वंद्वोपि न भवत्यभिधा-
नात् । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती । अत्र संख्यानवाचि
त्वादेकशेषः ।

त्यदादिः ॥ २ । १ । ८३ ॥

त्यदादिनाऽन्येन च त्यदादेस्सहवचने त्यदादिरेवैकः
प्रयुज्यते ॥ स च देवदत्तश्च तौ । अयं देवदत्तश्च इमौ । त्यदा-
दिना मिथो यद्यद् परं तदेवैकं प्रयुज्यते । स च त्वं च युवां ।
त्वं चाहं चावाम् । त्वञ्च भवांश्च भवन्तौ । भवाँश्चाहं
चावाम् ।

भ्रातृपुत्राःस्वसृदुहितृभिः ॥ २ । १ । ८४ ॥

भ्रात्रर्थस्य स्वस्त्रर्थेन सहोक्ता भ्रात्रर्थः पुत्रार्थस्य दुहितृ-
र्थेन पुत्रार्थ एवैकः प्रयुज्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ ।
सौदर्यश्च स्वसा च सौदर्यौ । भ्राता च भगनी च भ्रातरौ ।
पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता
च पुत्रौ । बहुवचनं पर्यायार्थम् ।

पिता मान्ना वा ॥ २ । १ । ८५ ॥

पितृशठदस्य मातृशठदेन सहोक्ता पितृशठदैवैकः प्रयु-
ज्यते वा । पिता च माता च पितरौ । मातापितरौ वा ।

श्वशुरः श्वश्रूभ्याम् ॥ २ । १ । ८६ ॥

श्वशुरशठदस्य श्वश्रूशठदेन सहोक्ती श्वशुरश्चैवैकः प्रयु-
ज्यते सा । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरी । श्वश्रूश्च श्वशुरी वा ।
द्विवचनं जातिपरिग्रहार्थम् ।

वृद्धो यूनानन्यार्थप्रकृतौ ॥ २ । १ । ८७ ॥

वृद्धस्य यूना सहोक्ती वृद्धवाच्यैवैकः प्रयुज्यते । न चेद्
वृद्धाद्यूनो युवद्वाचिन्यो भिन्नोऽर्थान्या च प्रकृतिर्भवति ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षिश्च दाक्षायणश्च दाक्षी ।
औपगवश्च औपगवीश्च औपगवौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गगा-
र्ग्यायणौ । अन्यार्थप्रकृताविति किम् ? भागवत्तिभागवित्तिकौ ।
अत्र गहस्सौवीरत्वं चान्योऽर्थः । वात्स्यायनशौनकायनौ ।
अत्रान्या प्रकृतिः ।

पुरुषः ॥ २ । १ । ८८ ॥

वृद्धायाः यूना सहोक्ती वृद्धवाच्यैवैकः प्रयुज्यते । सा च
वृद्धास्त्री, पुरुषः पुरुष इव भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । औपगवी
च औपगविश्च औपगवौ । अर्थातिदेशात् । गार्गी च गार्ग्यायण
च गर्गाः । गर्गान् ।

स्त्रिया ॥ २ । १ । ८९ ॥

पुरुषस्य पुंसः प्राणिनः स्त्रिया सहोक्ती पुरुषवाच्यैवैकः
प्रयुज्यते अनन्यार्थप्रकृतौ । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणी ।
कुक्कुटौ । पटुश्च पट्वी च पटू । गौश्चायम् । गोश्चेयम् । इनी
गावौ । प्राणिग्रहणम् । तीरं नदनदीपतेः । घटपटीशरांवेदं च-
नानां । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? इन्द्रेद्राण्यौ । अत्र
द्वयोर्गोन्यार्थः । दूषी कच्छवी । अत्र प्रकृतिः ।

ग्राम्यद्विषुरसंचेऽशिशी स्त्रीप्रायः ॥ २ । १ । ९० ॥

ग्राम्या ये द्विखुराः पशवः तेषां संघेऽशिशायतरुन संबं-
धिनि स्त्रीपुरुषाणां सहोक्ती प्रायः स्त्रीवाच्यैवेकः प्रयुज्यते
अनन्यार्थप्रकृतौ। गावश्चेमे। गावश्चेमाः। इमा गावः। इमाः
अजाः। ग्राम्यग्रहणं किम्? रुरवश्चेमे। रुरवश्चेमाः। इमे
रुरवः। प्रषताश्च प्रषत्यश्च प्रषताः। द्विखुरग्रहणं किम्? इमे
अशवाः। गर्दभाः। मनुष्याः। पक्षिणः। संघ इति किम्? गौ-
श्चायम्। गौश्चेयम्। इमौ गावौ। अशिशायिति किम्?
इमे खालाः। बर्कराः। प्राय इति किम्? उष्ट्राश्च उष्ट्रयश्च
उष्ट्राः उष्ट्रागाः। अनन्यार्थप्रकृताविति किम्? गोबलीवर्धम्।

नपुंसकमन्येनैकं च वा ॥ २। १। ८१ ॥

नपुंसकं शब्दस्वरूपमन्येनऽनपुंसकेन सहोक्तावेकं प्रयु-
ज्यते अनन्यार्थप्रकृतौ। तच्चैकं प्रयुज्यमानमेकार्थं वा भवति।
शुक्लं च वस्त्रम्। शुक्लश्च कंबलः। ते इमे शुक्ले। तदिदं शुक्लं वा।
शुक्लं च वस्त्रम्। शुक्ला च वृहतिका। ते इमे शुक्ले तदिदं शुक्लं
वा। अन्येनेति किम्? शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले। शुक्लानि।
एकं चेति न भवति। अनन्यार्थप्रकृताविति किम्? हिम-
हिमान्यौ।

पुढ्यार्थात् पुनर्वसुज्वोतिषि। २। १। ८२ ॥

पुढ्यार्थात् शब्दात् ज्योतिषि वर्तमानात्परः पुनर्वसुश-
ब्दो ज्योतिष्ये वर्तमानरसहोक्ती विषये द्वयर्थसन्नेत्येकार्थो
भवति। उदितौ। पुढ्यपुनर्वसू। तिष्यपुनर्वसू। तिष्यपुनर्वसू।
पुढ्यार्थादिति किम्? आर्द्राः पुनर्वसवः। ज्योतिषीति किम्।
पुढ्यपुनर्वसवे। माणवकाः।

द्वंद्वो वा। २। १। ८३ ॥

द्वंद्वसमासः एक एकार्थो वा भवति। देवदत्तनिमदत्तन।

देवदत्तजितदत्ता । बधूवरम् । बधुवरी । तिष्ठयपुनर्वसु । तिष्ठय-
पुनर्वसु । ब्राह्मणक्षत्रियम् । ब्राह्मणक्षत्रियाः । स्यावरजकुलम्
स्यावरजकुलाः ।

विरोध्यद्रव्यमभेदे । २ । १ । ८४ ॥

विरोधियद्रव्यं गुणाद्याधारो न भवति । तदवयवो
द्वंद्वैकार्थो वा भवत्यभेदे । न चेद्विज्ञोऽन्योऽवयवो भवति ।
शीतोष्णं शीतोष्णे । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमर-
णम् । जीवितमरणे । लाभालाभम् । लाभालाभे । विरोधीति
किम् ? कामक्रोधौ । रूपरसगंधस्पर्शाः । अद्रव्यमिति किम् ?
शीतोष्णे इमे उदके । अभेद इति किम् ? बुद्धिसुखदुःखानि ।
पूर्वैर्नैव मिदुं सर्वैर्यं विकल्पे नियमार्थः प्रत्युदाहरणं ठयव-
च्छेद्यम् ।

अश्वबडबपूर्वापराधरोत्तराः । २ । १ । ८५ ॥

अश्वबडबादयो द्वंद्वौ एकार्थौ वा भवन्त्यभेदे । अश्वब-
डबम् । अश्वबडबी । अत एव निपातनादादौ निवृत्तिः । पूर्वा-
परम् । पूर्वापरी । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ।

पशुव्यंजनानि । २ । १ । ८६ ॥

पश्ववयवो व्यंजनावयवश्च द्वंद्वौ एकार्थौ वा भवत्य-
भेदे । गोमहिषम् । गोमहिषौ । दधीघृतम् । दधीघृते ।
शाकसूपम् । शाकसूपौ । बहुवचनं पशुद्वंद्वे सेनाङ्गैकत्वबादना-
र्थम् । हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः । अभेद इति किम् ?
गोनरी । दधीवारिणी । दधुच्छ्री ।

तरुतृणधान्यमृगपक्षिवह्न्यंशः । २ । १ । ८७ ॥

बह्वोऽर्थाः येषान्तै बह्वर्थाः । अंशा अवयवा यस्य स
तर्वाद्यवयवो द्वंद्वौ एकार्थौ वा भवत्यभेदे । तरु-रूपक्षारश्च न्ययो-

धाश्च लपक्षन्यग्रोधम् । लपक्षन्यग्रोधाः । तथा—कुशकाशम् ।
कुशकाशाः । धान्य—ब्रीहियवम् ब्रीहियवाः । तिलमाषम् ।
तिलमाषाः । मृग—रुद्रपूषतम् । रुद्रपूषताः । पक्षि हंसचक्रवाकम् ।
हंसचक्रवाकाः । बह्वर्थांश्च इति किम् ? मृक्षश्च न्यग्रोधश्च
मृक्षन्यग्रोधौ ।

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु ॥ २ । १ । टट ॥

वेति निवृत्तम् । सेनायाः अंगान्यवयवाः क्षुद्रजन्तवो
ऽलपकायाः प्राणिन नकुलं स्मर्यन्ते । सेनाङ्गावयवः क्षुद्र-
जन्तववयवश्च बह्वर्थांशो द्वंद्व एकार्थो नित्यं भवत्यभेदे । अश्वाश्च
रथाश्चाश्वरथम् । रथिकाश्चारोहकम् । यूकालिप्तम् । टंशनशकम् ।
बह्वर्थांश्च इति किम् ? अश्वरथम् । अभेद इति किम् ? हस्ति-
नशकाः ।

फलं जातिः ॥ २ । १ । टट ॥

फलं या जातिस्तदवयवो बह्वर्थांशो द्वंद्व एकार्थो नित्यं
भवत्यभेदे । बदराणि च असलकानि च बदरामलकम् ।
जातिरिति किम् ? द्रव्यपदबाधनायैतानि बदरामलकानि
तिष्ठन्ति ।

शेषोऽप्राणी ॥ २ । १ । १०० ॥

शेषा व्यञ्जादिभ्यो योऽन्यो प्राणी प्राणिवर्जिता या
द्रव्यजातिः तदवयवो द्वंद्व एकार्थो भवत्यभेदे । आराशस्त्री
धानाशकुलि । युगवस्त्रम् । शेष इति किम् ? दधीचूते । अप्राणीति
किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्याः ।

प्राणीतूर्याङ्गम् ॥ २ । १ । १०१ ॥

प्राण्यंमावयवस्तूर्याङ्गावयवश्च द्वंद्व एकार्थो भवत्यभेदे ।
अङ्गमवयवः । पाणिपादम् । शिरोघ्रीवम् । शंखपटहम् ।
भेतीसृदङ्गम् ।

चरणं स्येणोलुङ्घ्यनुवादे ॥ २ । १ । १०२ ॥

लुङ्परयोः स्याद् इण् इत्येतयोर्दत्तकत् चरणं वेदशाखा-
ध्ययनाः पुरुषास्तदवयवको द्वंद्वोऽनुवादविषये एकार्थः । भवत्य-
भेदे । उद्गात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौतुमम् । अन्यत्रोदगुः ।
प्रत्यष्ठुः । कठकालापाः ।

नित्यवैरावैरे ॥ २ । १ । १०३ ॥

नित्यं सदा वैरद्वेषो येषां तदवयवो द्वंद्वो वैरे एकार्थः
भवत्यभेदे । देवासुरम् । अहिनकुलम् । मार्जारसूषिकम् । काको-
लूकम् । वैर इति किम् ? देवासुरैरमृतमंशुनिधेर्ममथे ।

पात्रयशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वधीत्यासन्नविलिंगनदी

पूदेशगवाश्वादि ॥ २ । १ । १०४ ॥

पात्रयशूद्रः अनपुंसकाध्वर्युकृतुः अधीत्यासन्नः विलिंग-
नदी विलिंगपुरं विलिंगदेशो वा गवाश्वादिश्च द्वंद्व एकार्थः
भवत्यभेदे । येषां भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुष्यति ते पात्रम-
हन्तीति । पत्र्याः तच्छूद्रावयवः । तक्षायस्कारम् । कुलालवहटम् ।
पात्रपग्रहणं किम् ? चंडालमृतपाः । अध्वर्यवो यजुर्वेदविदः । तेषां
क्रतुः अध्वर्युक्रतुः यो नपुंसकलिंगो न भवति तदवयवः । अर्का
श्वमेधम् । पौंडरीकानिरात्रम् । अधित्यासनः । पाठेनाऽवि
प्रकृष्टः । तदवयवः । पदमधीयानः पदकः । एवं क्रमुकः । पद-
कक्रमुकं । क्रमकपात्रिकम् । विरुद्धं भिन्नम् लिङ्गं यामां ताः ।
मध्योऽवयवा यस्य सः । गंगा च शोणश्च गंगाशोणम् । विलिंग-
पुरावयवः । मधुरा पाटलीपुत्रम् । विलिंगदेशावयवः । कुर-
वश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रं । गवाश्वादिः । गावाश्वम् । अजै-
गम् । कुठजवामनम् । पुत्रपौत्रम् ।

न दधिपयआदिः ॥ २ । १ । १०५ ॥

दधिपय आदिर्द्वंद्व एकार्थः न भवति । दधिपयसी ।
मधुसर्पिणी । ऋषसामे । वाङ्मनसे । आद्यवनाने ।

संख्याने । २ । १ । १०६ ।

वृत्तिः-पदार्थानां संख्याने इयत्तापरिच्छेदे द्वंद्व एकार्थः न
भवति । दशहस्त्यश्वाः । शतं यूकालिप्ताः । बहवः पाणिपादाः ।
कति सार्दङ्गिकपाणविकाः । एतावन्तो गता गवाश्वाः ।

वाऽन्तिके । २ । १ । १०७ ॥

संख्यानस्यान्तिके समीपे द्वंद्व एकार्थः वा भवति । उप-
दशं हस्त्यश्वम् । उपदशा हस्त्यश्वाः ।

सूक्तं पूर्वम् । २ । १ । १०८ ।

समासविधानेषु प्रथमान्तेन निर्दिष्टं पूर्वं प्रयोक्त-
व्यम् । द्वितीया । कृष्णश्रिनः । तृतीया । चतुर्भिः कृते । भाग-
श्चतुर्भागः । शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः । राजपुरुषकं बलादैः ।
राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । राजपुरुषस्य कंबलः राजपुरुषकंबलः ।
इत्यनुगमः ।

राजदंतादौ । २ । १ । १०९ ।

राजदंतादौ समासगणे अप्राप्तपूर्वनिपातनं पूर्वं निप-
तति । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे । अग्रवनम् ।
पाथादलुक् । जायापती । दंपती । जंपती । जायाशठदस्य इह
पाठाज्जंभावदंभावो वा ।

विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ॥२॥१॥११०॥

विशेषणं सर्वादिसंख्यावाची च शठद्वयं बहुव्रीहौ समासे
पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । चित्रगुः । कंठे कालो यस्य सः कंठेकालः
सर्वादः । सर्वं शुक्लं यस्य सः सर्वशुक्लः । विश्वमित्रः । संख्यायां
त्रिकृष्णः । पंचरक्तः । सुक्तमित्यनियमेवचनम् ।

क्ताः । २ । १ । १११ ।

कप्रत्ययान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतः कटेऽनेन
कृतकटः । कटं कृतमनेन कृतकटः । कृतविश्वः । कृतत्रिकः ।
कृतप्रियः । बहुवचनं प्रियार्थम् ।

कालाकृतिसुखादिभ्यो वा । २ । १ । ११२ ।

कालवाचिनः आकृतिर्जातिः तद्वाचिबः सुखादिभ्यश्च
शब्देभ्यः बहुव्रीहौ कान्तं पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् ॥ मासयाता ।
यातमासा । आकृतिः पलांडुभक्षिणी । भक्षितपलांडुः ।
सुखादिः—सुखयाता । यातसुखाः । दुःखयाता । यातदुःखाः ।
इत्यादयः ।

प्रहरणात् सप्तमी च २ । १ । ११३ ।

प्रहरणवाचिनः सप्तम्यन्तं कान्तं च बहुव्रीहौ पूर्वं वा
प्रयोक्तव्यम् । दंडःपाणी यस्य सः दंडपाणिः । पाणिदंडः ।
वज्रहस्तः । हस्तवज्रः । अस्युद्यतः । उद्यतासिः । मुसलोद्यतः ।
उद्यतमुसलः ।

गड्वादिभ्यः । २ । १ । ११४ ।

गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । गडुः कवटे
यस्य सः गडुकंठः । क्वचिन्न वहेगडुः ।

भार्योढादिषु । २ । १ । ११५ ।

भार्योढ इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु अप्राप्तपूर्वनिपातनं
पूर्वं निपतति वा । भार्योढः । ऊढभार्यः । अर्थगतः । गता-
र्थः । पुत्रजातः । जातपुत्रः । घृतपीतः । पीतघृतः ।

प्रियः । २ । १ । ११६ ।

प्रियशब्दो बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यो वा ॥ प्रियगुहः ।
गुहप्रियः । प्रियविश्वः । विश्वप्रियः । प्रियद्विः । द्विप्रियः ।

कडारादयः कर्मधारये ॥ २ । १ । ११७ ॥

कडारादयः कर्मधारये समासे पूर्वं वा प्रयोक्तव्याः ।
कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । गडुलशांडिल्यः । शांडिल्य-
गडुलः । कर्मधारय इति किम् ? ईषत्कडारः ।

धर्मार्थादिषु द्वंद्वे ॥ २ । १ । ११८ ॥

धर्मार्थादिषु द्वंद्वेष्वप्राप्तपूर्वनिपातनं पूर्वं वा निपा-
तति । धर्मार्थौ । अर्थधर्मौ । कामार्थौ । अर्थकामौ । शठदार्थौ
अर्थशठदौ । आद्यन्तौ । अन्तशादी ।

लघुद्यजाद्यादल्पाजर्च्यमेकम् ॥ २ । १ । ११९ ॥

द्वंद्वे समासे लघ्वक्षरं घिसङ्गमजाद्यन्तमल्पाच् अर्च्यं चैकं
पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । लघु-कुशकाशम् । तृणकाष्ठम् । घि-अग्निधूमम् ।
वायुनोयम् । अजाद्यन्तम्-अस्त्रशस्त्रम् । इन्द्रचन्द्रौ । इन्द्राग्नी ।
अल्पाच्-उल्लसन्न्यग्रोधौ । वागग्नी । वागर्थौ । अर्च्यम्-अहुामेधे ।
मातापितरौ । वधूवरौ । वासुदेवार्जुनौ । स्वर्धे परं परं पूर्वं निपात-
तीति शेषः । एकमिति किम् ? अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः
शेषे । गुरुरविभास्करतनयाः । रविभास्करतनयगुरवः । एतन्न
भवति । भास्करधनतरविगुण्य इति धनपतिरामकेशवा इति ।
रामशठदस्योत्तरेण वृत्तस्य पूर्वण वृत्तिः ।

वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥ २ । १ । १२० ॥

वर्णो भ्राता च द्वंद्वे पूर्वः पूर्वं प्रयोक्तव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियौ ।
क्षत्रियवैश्यौ । वैश्यशूद्रौ । ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्यः । भीमसेना-
र्जुनौ । युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः । अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम् ।

भर्त्वेकसंख्याच् ॥ २ । १ । १२१ ॥

भं नक्षत्रं ऋतुश्च एकसंख्या च समसंख्याक्षरमनुपूर्वः पूर्वं
प्रयोक्तव्यम् । कृत्तिकारोहिण्यौ । अश्विनिभरणिशुक्लिकाः । मृग-

शिरपुनर्वसू । हेमन्तशिशिरे । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । एक
संख्याजिति किम् ? आर्द्रासृगशिरसी । ग्रीष्मवसन्तौ ।

संख्याल्पा समासे । २ । १ । १९२ ।

समासे अल्पा संख्या महत्यासंख्यायाः पूर्वं प्रयोक्तव्याः ।
द्वित्राः । द्विशती । त्रिचतुराः । द्विदशाः ॥ त्रियोदश । अशीति
शतम् । समामग्रहणं द्वंद्वनिवृत्त्यर्थम् ।

न्यगोप्यतोऽनंशी^१योबहुव्रीहेर्ह्रस्वः । २ । १ । १९३ ।

न्यगुपमर्जम यो गोशब्दः यश्च व्यत्प्रत्याहारगृहीत-
प्रत्ययान्तः तदन्तस्य समासस्य ह्रस्वादेशो भवत्यनंशीयो बहु-
व्रीहेः न चेदभावशी समास ईयसेयः व्यदीकारस्तदन्तश्च
बहुव्रीहिर्भवति । त्रित्रा गावो यस्य सः त्रित्रगुर्द्वदन्तः । पंचभिः
गोभिः क्रीतः पंचगुः । सत्त्वामतिकान्तोऽतिखट्वः । प्रिया खट्वा
यस्य स प्रियखट्वः । निष्कौशाग्निः । अतिब्रह्मबंधुः । न्यग्रह
णं किम् ? सुगौः । अतिगौः । नक्षत्रमाला । गोप्यद्ग्रहणं किम् ?
अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । अतिभूः । अनंशीयो बहुव्रीहेरिति
किम् ? अर्धपिप्पली । बहुश्रेयसी । बहुकुमारोकः । बहुब्रह्मबंधु-
कः । इत्यत्र परत्वात् ह्रस्वादशात्पूर्वं समासान्ते कृते व्यदंतता
नास्ति ।

अन्तः । २ । १ । १९४ ।

समामस्यान्त इत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

१ न्यञ्जतीति न्यक् । गच्छतीति गौः । व्यत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययः
व्यत् । गोश्चयत्न गोप्यात् न्यक् च तत् गोप्यव्य तस्य न्यगोप्यतः ।
इयाश्चासीबहुव्रीहिश्च द्वयोबहुव्रीहिः । अंशी चासी द्वयोबहुव्रीहिश्चां-
शीयोबहुव्रीहिः । न विद्यते अंशीयोबहुव्रीहिर्यस्य तदनंशीयोबहुव्रीहिः
तस्य । व्यद्ग्रहणं किम् ? अतिसंज्ञीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । अतिभूः ।

न नञः । २ । १ । १२५ ।

नञपूर्वात् समासाद्वक्त्यनाणस्ममासान्तो न भवति । न ऋक् अनृक् । न राजा अराजा । न सखा असखा । न पंथा अपंथा अपथमिति पथशब्दस्य यथा कुपथ । नञिति प्रतिपदी-
क्तसमासप्रतिपत्तेरत्र भवति । न विद्यते धूरस्याधुरं शकटम् ।
राज्ञामभावः अराजम् । वर्तते ।

किमः क्षेपे । २ । १ । १२६ ।

क्षेपे यः किम्शब्दः तस्मात्परेभ्यः ऋगादिभ्यस्ममासा-
न्तो न भवति । सा किं धू या तथा गुर्वी । सा किं गौः या न
बहति । अन्यत्र कस्य राजा किराजा । कस्य सखा किंसखा ।

प्राक् टात् स्वतेः पूजायाम् ॥ २ । १ । १२७ ॥

पूजाया यौ सु अति इति ताभ्यां परे यो ऋगादयस्तद्
न्तात्समासात् बहुव्रीहेः काष्ठेष्ट इति ट प्रत्ययात्प्राक् यः समा-
सन्तो वक्त्यन्ते न न भवति । शोभना धू सुधूः शकटम् । अतिधूः ।
सुराजा । अनिराजा । प्राक्टादिति किम् ? अत्यगुण काष्ठम् ।
स्वगुणम् । अत्यगुणी । स्वगुणी यष्टिः । अन्यत्र धुरमति-
क्रान्तः अतिधुरः ।

बहोर्दे ॥ २ । १ । १२८ ॥

हः प्रसंगे यत्र ततो बहून्तान् समासात् समासान्तो हः
कश्च न भवति । आसन्नबहवः । उपबहवः । बहोरिति किम् ?
द्वित्राः । उपदशाः । प्रमाणीसंख्यादु इति हो भवति । ह
इति किम् ? प्रियबहुकः ।

कज् नाम्नि ॥ २ । १ । १२९ ॥

नाम्नि विषये कज् समासान्तो न भवति । बहुदेवदत्तः ।
विश्वयशाः । पद्मश्रीः ।

ईयसः ॥ २ । १ । १३० ॥

ईयसांतात्समासात् कञ् न भवति । बहुश्रेयान् । बहु-
प्रेयान् । विद्यमानप्रेयसी ।

सहान्तुल्ये ॥ २ ॥ १ । १३१ ॥

सहशब्दादेः बहुव्रीहेः कञ् न भवति तुल्ययोगे वर्तमाने ।
पदार्थस्य वृत्त्यर्थेन सह क्रियादिना साधारणेन सवन्धे । सपुत्र
आगतः । सपुत्रः स्मृतः । अन्यत्र सहविद्यमानानि लोमानि
यस्य सः सलोमकः । सपक्षकः ।

भ्रातुस्तुतौ ॥ २ । १ । १३२ ॥

भ्रात्रन्तात्समामात् कञ् न भवति स्तुतौ । भ्रातुः समा
सार्थस्य वा पञ्चमायाम् । सुभ्राता । बहुभ्राता । अन्यत्र
दुभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्र्यास्वाङ्गे ॥ २ । १ । १३३ ॥

स्वाङ्गं यैः नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् समासात् कञ् न
भवति । बहुनाडि कायः । बहुतन्त्री. त्रीवा. । स्वाङ्ग इति किम्?
बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

निष्प्रवाणिः । २ । १ । १३४ ।

निष्प्रवाणित्वेति कञ्भावो निपात्यते । प्रवाणीतंतुवाय-
शलाका सा निर्गता अस्मादिति निष्प्रवाणिः पटः । कञ्प्रत्यय-
निष्पन्नो नैव इति वार्थः ।

द्वयुद्धे । २ । १ । १३५ ।

युद्धे यः समासो विहितः तस्मादिज् समानान्ते
भवति । केशा^१केशि । दंष्ट्रा^२दंष्टि । ज इत् ।

१ नात्र द्वयं भवति स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ।

२ केशेषु केशेषु प्रवृत्तं युद्धमिति केशाकेशि ।

द्विदण्ड्यादिः । २ । १ । १३६ ।

द्विदंडी इत्येवमादयः समासाः द्वगन्ताः साधवो भवन्ति
द्वौ दहावस्मिन्प्रहरणे द्विदंडि । द्विमुसलि । उभादंडि । उभया-
दंडि । प्रहरति ।

खोऽषडक्षाशितंग्वलंकर्मालं पुरुषात् । २ । १ । १३७

अषडक्षादिभ्यः खः समासान्तो भवति । अदृश्यानि ष-
डक्षीयस्य षडक्षीणो मंत्रादिः । आशिता गावो यस्मिन् तदा-
शितंगवीनमरण्यम् । निपातनान्तम् । अलंकर्मणी । अलंकर्मणिः ।
अलंपुरुषीणः ।

वाऽञ्चोऽदिक् स्त्रियाम् । २ । १ । १३८ ॥

अञ्चत्यन्तात् समासान्त्वप्रत्ययो वा भवति । न चेत् स
दिक् स्त्रियां वर्तते । प्राक् प्राचीनः । प्राचीना शाला ।
प्राक् । प्राचीनं उदक् । उदीचीनम् । रमणीयम् । दिश्यपि
प्रलुगन्तम् नपुंसकम् । सम्यक् । समीचीनम् । रमणीयम् ।
अन्यत्र । प्राची । उदीची । दिक् ।

ऋक्पूः पद्यपोऽत् । २ । १ । १३९ ।

ऋगाद्यन्तात् समासाकारस्समासान्तो भवति । अर्धर्चः ।
उपर्चम् । श्रीपुरम् । उपपुरम् । जलपथः । उत्पथः द्विर्गता
आपोऽस्मिन् द्वीपम् । समीपम् । बहुरम् । तटाकम् ।

धुरोऽनस्य । २ । १ । १४० ।

या धूरक्षमबधिनी न भवति तदन्तादत्समासान्तो भव-
ति । राजधुरा । महाधुरं शकटम् । उपधुरम् । अनस्येति
किम् ? अक्षधूः । दृढधूक्षः ।

संख्येदक्पाण्डुकुण्डाद्भूमेः । २ । १ । १४१ ।

संख्यावाचिन उदक्पाण्डुकुण्डेभ्यश्च परे । यो भूमिशब्द-

स्तदन्तात् समासान्तो भवति ॥ द्वयोर्भूम्योस्ममाहारः द्विभू-
मम् । द्विभूमः । त्रिभूमम् । त्रिभूमः प्रापाद् । उदीचीभूमिः ।
उदग्भूमम् । उदग्भूमे देशः ।

उपसर्गादिध्वनः । २ । १ । १४२ ।

उपसर्गात् परादध्वनः अत्समासान्तो भवति ॥ प्रगतम-
ध्वानं प्राध्वं शकटम् । अध्वानमुपक्रान्तः उपाध्वो रथः ।

प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः । २ । १ । १४३ ।

प्रत्यादिभ्यः परो यः सामन्लोमन्शब्दौ तदन्तादत्
समासान्तो भवति । प्रतिगतं सामं प्रतिसामम् । एवमनुमा-
सम् । प्रतिनामम् । अनुनामम् । अवलोममित्यादि । अव्ययी-
भावे तु परत्वाद्विकल्पः ।

प्रतेरुरमस्सप्तम्याः । २ । १ । १४४ ।

गानेशब्दात् परो यः उरशशब्दः सप्तम्यन्तः तदन्ताद-
त्समासान्तो भवति । प्रत्युरमं वर्तते । नरमि वनत इत्यर्थः ।
उरसि प्रणिष्ठेत् प्रत्युरमम् ।

समवान्धात्तमसः । २ । १ । १४५ ।

समादिभ्यः परो यः तमशशब्दस्तदन्तादत् समासान्तो
भवति । संतततमः संततं तमसा संतततमोऽस्मिन्निति वा
संतमसम् । अवतमसम् । अन्यतमसम् । ग्रंथं करोतीत्यन्धम् ।

तप्तान्ववाद्ब्रह्मः । २ । १ । १४६ ।

तप्तादिपूर्वाद्ब्रह्मः अत् समासान्तो भवति । तप्तमय
इवानधिगम्यं ब्रह्मः । तप्तरहसम् । तप्तं रहो ऽस्येति वा तप्तर-
हसम् । एवमनुरहसं अवब्रह्मसमित्यादि ।

ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः । २ । १ । १४७ ।

ब्रह्मादिभ्यः परे। यः षष्ठ्यश्च षष्ठ्यः सन्तादत्समामान्तो
भवति ॥ ब्रह्मवर्चसम् । इस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पत्यवर्च-
सम् । राजवर्चस्वीनि समामान्तस्य क्वचिदनित्यत्वात्तच्च जीविको
पनिषदिवे इति निर्देशाद्विज्ञायते ।

अक्षोऽप्राणयङ्गे । २ । १ । १४८ ।

अक्षशब्दान्तादत्समामान्तो भवति । न चेत् सौऽक्षशब्दः
प्राणयङ्गे वर्तते । पुष्करामव अक्षि यस्य तत् पुष्कराक्षम् ।
गवाक्षम् । गहिषाक्षः गुगुनः अन्यत्र अजाक्षी ।

संकटाभ्याम् ॥ २ । १ । १४८ ॥

संकट इत्येतात्पूर्वादक्षिशब्दादत् समामान्तो भवति ।
ममक्षम् । कटाक्षम् । कटाक्षः । प्राण्यंगर्थो योगः ।

प्रत्यनोरव्ययीभावात् । २ । १ । १४० ।

प्रति अनु इत्येतात्पूर्वो योऽक्षिशब्दस्तदन्तादव्ययीभा-
वादत् समामान्तो भवति । प्रत्यक्षम् । अन्वक्षम् । वर्तते ।

शरदादेः । २ । १ । १४१ ।

शरदाद्यन्तादव्ययीभावादत् समामान्तो भवति । उप-
शरदम् । प्रतिशरदम् । उपत्यदम् । प्रतित्यदम्

जराया डश्च । २ । १ । १४२ ।

जराशब्दान्तादव्ययीभावादत् समामान्तो भवति ।
डसित्ययं चादेशः । उपजरमम् । प्रतिजरमम् । डेत् ।

अनः । २ । १ । १४२ ।

अन्तान्तादव्ययीभावादत् समामान्तो भवति । प्रति-
राजम् । उपतक्षम् । अध्यध्वम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकाद्वा । २ । १ । १४४ ।

यदन्तं नपुंसकं तदन्तादठययीभावादत् समासान्तो
भवति वा । प्रतिकर्म । प्रतिकर्मन् । प्रतिशाम । प्रतिशामन् ।
अनुलोम । अनुलोमन् । वतन्ते ।

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयः । २ । १ । १५५ ॥

गिर्याद्यन्ताञ्जयन्ताच्चाठययीभावादत् वा भवति ॥
गिरेरन्तः अन्तगिरम् । अन्तर्गिरी । नद्याः समीपमुप-
नदम् । उपनदी । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासी । उपाग्रहा-
यणम् । उपाग्रहायणी । उपदूषदम् । उपदूषत् ।

संख्याया नदीगोदावर्याः । २ । १ । १५६ ।

संख्यावाचिनः परौ यौ नदीगोदावरीशब्दौ तदन्ता
दठययीभावादत् समासान्तो नित्यं भवति । पंचनदम् ।
सप्तनदम् । द्विगोदावरम् । सप्तगोदावरम् । नदीग्रहणं नित्या-
र्यम् ।

सरजसोपशुनाऽनुगवम् । २ । १ । १५७ ।

सरजसादयोऽठययीभावा अदन्ता निपात्यन्ते ॥ सह सरजा-
सरजसम् अभ्यवहरति । शाकल्येऽठययीभावः । शुनः समी-
पमुपशुनं तिष्ठति । निपातानादुश् । गवामन्वयात्तमनुगवं यानम् ।
दैध्येऽनुरित्यव्ययीभावः । अन्यत्र गवां पश्चादनुगु यानम् ।

जातमहत्तृद्धादुष्णः कर्मधारयात् । २ । १ । १५८ ।

जातादिभ्यः परो यः उक्षन्शब्दः तदन्तात् कर्मधार-
यादह् भवति । जात उक्ष जाताञ्ज । महोक्षः । अन्यत्र जात-
स्योक्षा जातोक्षा ।

स्त्रियाः पुंसो द्वंद्वौ । १ । २ । १५८ ।

स्त्रीशब्दान् परौ यः पुंस इति शब्दः तदन्तात् द्वंद्वात्
कर्मधारयाच्चात् समासान्तो भवति । स्त्री च पुमांश्च स्त्री-

पुंसम्, स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुन्साः । विस्मयंगताः । स्त्रीभूत्वा
पुमान्जातः स्त्रीपुन्सः शिखंडिः ।

धेन्वनडुहर्ग्यजुषाहोरात्ररक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवावर्षी
वपदष्टीवाप्तिभुवदारगवम् ॥ १ । २ । १६० ॥

धेन्वनडुहादयो द्वंडा अत्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ धेनुश्च
अनुड्वांश्च धेन्वनुडुहौ । धेन्वनडुहाः । धेन्वनडुहो ग्रहणमस-
माहारार्थम् । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च
अहोरात्रः । एवं रक्तंदिवम् । रात्रिंदिवम् । अहर्दिवम् । अहर-
हरित्यर्थः । ऊरू चाष्टीन्तौ च ऊर्वंष्टीवम् । पादौ चाष्टीवन्तौ च
पदष्टीवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च
दारगवम् । यदिह लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् ।
ऋक्नामवाङ्मनयोः दधिपयआदि इति पाठादकारान्तत्वम् ।

चुदषहस्समाहारे ॥ २ । १ । १६१ ॥

चवर्गदकारघकारहकारान्तात् द्वंडात् समाहारे वर्तमाना-
दत् समासान्तो भवति । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । श्रीस्त्र-
जम् । वाग्दूषदम् । छत्रोपानहम् । अन्यत्र छत्रोपानह्यां ।

द्विगेरन्नहोऽट् ॥ २ । १ । १६२ ॥

अकन्तादहन्शब्दाच्च द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समा-
सान्तो भवति । पंचतन्त्री । पंचतन्त्रम् । द्वयहः । त्रयहः । अन्हः ।
इदमङ्विधानं समाहारेऽन्हदेशं बाधनार्थम् ।

द्वित्रेरायुषः ॥ २ । १ । १६३ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो आयुश्शब्दः तदन्तात् द्विगोः समा-
हारे अट्समासान्तो भवति । द्वयोरायुषोरुसमाहारः द्वयायु-
षम् । त्रयायुषम् ।

अञ्जलेश्चालुचः ॥ २ । १ । १६४ ॥

द्वित्रिभ्यां परे। यो अंजलिशब्दः तदन्तात् द्विगोरङ् भवति
न चेत् स द्विगुस्तद्वितलुगन्तो भवति । द्वयोरंजल्योः समाहारः
द्व्यंजलम् । द्वाभ्यामंजलिभ्यामागतं द्व्यंजलमयम् । त्र्यंज-
लरूप्यम् । द्वावञ्जली प्रियौ यस्य सः द्व्यंजलिप्रियः । अलुच
इति किम् ? द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतः द्व्यंजलिः । त्र्यंजलिः ।
चशब्दो द्वित्रिरित्यनुकर्षणार्थम् ॥

खार्या वा ॥ २ । १ । १६५ ॥

खारीशब्दान्तात् द्विगोरलुचोऽङ् भवति । द्विखारम् ।
द्विखारीयम् । पंचखारप्रियः । पंचखारीप्रियः ।

अर्धाञ्च ॥ २ । १ । १६६ ॥

अर्धशब्दात् परे। य. खारीशब्दः तदन्तात् समामादलुचो
अङ् भवति । अर्धं खार्या. अर्धखारम् । अर्धखारी । समेऽर्ध-
मिति समासेयं विधिः योगविभागादस्ममुच्चयायोत्तरत्र ।

नावः ॥ २ । १ । १६७ ॥

अर्धशब्दात् परे। यो नौशब्दस्तदन्तात् समामात् द्वि-
गोरङ् नौशब्दान्तादलुचोऽङ् नित्यं भवति । अर्धनावः । अर्ध-
नावम् । अर्धनावी । द्विगोः-द्विनावम् । पञ्चनावम् । द्विना-
वमयम् । पञ्चनावरूप्यम् । द्विनावप्रियः । पंचनावधनः । अलुच
इति किम् ? द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतः द्विनौः । टोऽत्रङ्पर्यः ।

गोस्तत्पुरुषात् ॥ २ । १ । १६८ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषादलुचोऽङ् भवति । राजगवः ।
पुंगवः । स्त्रीगवी । पंचगवम् । पंचगवमयम् । पंचगवप्रियः ।
अलुच इति किम् ? पंचभिः गोभिः क्रीतः पंचगुः ।

राजन् सखेः ॥

राजन् सखि इत्येतदन्तात् तत्पुरुषात् अङ् भवति । देव

राजः । महाराजः । अतिराजः । पंचराजी । दशभिः राजभिः
क्रीतः दशराजः । दशराजी । एवं राजसखः । महामखः । राज्ञि-
ति नान्तनिर्देशादनकारांते न भवति । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

ग्रामकौटात्तद्वयः ॥ २ । १ । १७० ॥

ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तद्वन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादङ्
समासान्तो भवति । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । ग्रामसाधारण
चक्षते । कुटि शाला तस्यां भवः कौटः । कौटस्तक्षाः कौट-
तक्षः । स्वपणे कर्म कुर्वन् स्वतंत्र चक्षते ।

राष्ट्राख्यात् ब्रह्मणः ॥ २ । १ । १७१ ॥

राष्ट्रवाचिनः परो यः ब्रह्मन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषादङ्
भवति । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः सीराष्ट्रको ब्राह्मण
इत्यर्थः । एवमवन्तिब्रह्म ।

कुमहतोः वा ॥ २ । १ । १७२ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषा-
दङ् वा भवति । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महा-
ब्रह्मा । महाब्रह्मः ।

शुनोऽतेः ॥ २ । १ । १७३ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषादङ्
भवति ॥ श्वानमतिक्रान्तः अतिश्वः घराहः । जननः । अति-
श्वी । सेना । नीचा ।

गौणात् ॥ २ । १ । १७४ ॥

गौणवाचिनः परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषा-
दङ् भवति । ठयाग्र इव ठयाग्रश्वः । सिंहश्वः । ठयाग्रादिभि-
रिति समासः । अत एव श्वनः परत्वं गौणे । यः श्वो तद-
न्तादङ् । ठयाग्रः श्वेव ठयाग्रश्वः । सिंहश्व इत्येके ।

अप्राणिनि ॥ २ । १ । १७५ ॥

अप्राणिनि यो गौणः श्वन्शठदः तदन्तात् तत्पुरुषा-
दङ् भवति । श्वेव श्वा । आकर्षः श्वा आकर्षश्वः । फल-
कश्वः । शकटश्वः । अप्राणिनि इति किम् ? कालकाश्वेव ।
कालकश्वः ।

मृगोत्तरपूर्वाच्च सकन्धः ॥ २ । १ । १७६ ॥

मृगादिभ्यो गौणाच्च शठदात् परो यः सकिञ्चशठदः तद-
न्तात् तत्पुरुषादङ् भवति । मृगस्य सकिञ्च मृगसक्यम् ।
उत्तरं सकिञ्च सकिञ्च उत्तरं वा उत्तरमक्यम् । एव पूर्वसक्यम् ।
गौणात् फलकमिव फलकम् । फलकं सकिञ्च फलकसक्यम् ।

सरोऽनोऽश्मायसोजतिनाम्नोः ॥ २ । १ । १७७ ॥

सरम् अनम् भयम् अयम् इत्येनदन्तात् तत्पुरुषादङ्
भवति ॥ जानावभिधेयाया नाम्नि च विषये सभवतो विशेषणम् ।
जलसरसम् । मण्डूकसरसम् । एव नामनो सरमी । मण्डूकसरस-
मिति जानावित्येके । उपानममन्त्रविशेषः । महानसं पाक-
स्थानम् । स्थूलाश्मः । अश्मजानिविशेषः । कालायम् । तीक्षा-
यसम् । अयोजतिविशेषः ।

उरसोऽग्रं ॥ २ । १ । १७८ ॥

अग्रं मुखं प्रधानं वा तत्र वर्तमानो य उरश्शठदः तदन्तात्
तत्पुरुषादङ् भवति । अश्वा उरः । अश्वोरसं दृश्यते । अश्वा-
नामुरः अश्वोरसम् । वर्जयेत् । अश्वोरसम् । वलति । एवं
रथोरसम् । हस्त्युरसम् ।

अहः ॥ २ । १ । १७९ ॥

अहन् शठदान्तात् तत्पुरुषादङ् भवति । परमाहः ।
सप्तमाहः । एकाहम् । पुण्याहम् ।

संख्याताद्वान्हश्च ॥ २ । १ । १८० ॥

संख्यात्शठदात् परो योऽहन् शठदस्नदन्तात् तत्पुरु-
षादह् भवति । तस्य चाहन्शठदस्य वाऽन्हादेशो भवति ।
संख्यातमहः । संख्यातान्हः ।

संख्याठ्ययसर्वांशात् ॥ २ । १ । १८१ ॥

संख्याशठदेभ्यो अठययेभ्यः सर्वशठदादंश एकदेशः तद्वा-
चिभ्यश्च परो योऽहन्शठदः तदन्तात् तत्पुरुषादह् भवति ।
तस्य चाहन्शठदस्य नित्यमन्हादेशः । द्वयोरन्होर्भवः दूठयह्
पटः । दूठयन्ही अष्टका । एवं उग्रह् । द्वे अहनी प्रिये यस्य सः
दूठयन्हप्रियः । द्वे अहनी जाते अस्य दूठयन्हजातः । अव्ययम्-
अत्यह् । अत्यन्ही कथा । निरन्ही वेला सर्वाह्णाः । अंशात्-
पूर्वाह्णः । मध्याह्णः ।

पुण्यवर्षादीर्घसंख्यातैकाञ्चाद्रात्रेः ॥ २ । १ । १८२ ॥

पुण्यादिभ्यश्चकारात्संख्यादिभ्यश्च परो या रात्रिशठदः
तदन्तात् तत्पुरुषादह् समामान्तो भवति । पुण्या रात्रिः पुण्य
रात्रः । वर्षरात्रः । दीर्घरात्रः । संख्यातरात्रः । षडरात्रः । सख्या
दिभ्यः-द्वयोः रात्रयोः समाहारः भवो वा द्विरात्रः । द्विरात्र-
जातः । अतिरात्रः । अनिरात्रा । सर्वरात्रः । पूर्वरात्रा । अर्ध-
रात्रः । एकग्रहणं पूर्वत्र संख्येति ग्रहणार्थम् । एकाहम् ।

श्वश्रेयसश्वोवसीयसनिश्रेयसपुरुषायुषगोष्ट्व

द्विस्तावत्रिस्तावाः ॥ २ । १ । १८३ ॥

श्वश्रेयसादयोऽदन्ताः तत्पुरुषाश्शठदरूपाः निपा-
त्यन्ते । शोभनं श्रेयः । श्वश्रेयसं ते भयात् । श्वोवसीयसनि-
त्यस्यैव पर्यायः अशीविंशयेऽनयोः प्रयोगः । निश्चितम् श्रेयो
निश्रेयसम् । अनर्थरहितम् । कल्याणमित्यर्थः । पुरुषस्यायुः

पुरुषायुषम् । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । द्विस्तावती द्विस्तावा ।
त्रिस्तावती । त्रिस्तावा । वेदिः । वेद्यामनयोः प्रयोगः ।

नञ्ठययात् संख्याया डः ॥ २ । १ । १८४ ॥

नञः अठययाच्च परो यः संख्याशब्दः तदन्तात् तत्पु-
रुषाङ्गः भवति । न दश अदशाः । अनवा . । न्यूना दश ।
न्यूना नवेत्यर्थः । निर्गतस्त्रिंशतो अंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः ।
त्रिंशतो निर्गतानि निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निश्चत्वारिंशा-
न्यहानि । नञ् ग्रहणं न नञ इति निषेधनिवृत्त्यर्थः ।

संख्याव्ययादङ्गुलेः ॥ २ । १ । १८५ ॥

संख्याया अठययाच्च परो या अङ्गुलिशब्दस्तदन्तात्
तत्पुरुषाङ्गः भवति ॥ द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । निरङ्गुलम् ।
अल्पगुलम् ।

बहुव्रीहेः काट्टे टः ॥ २ । १ । १८६ ॥

अङ्गुल्यन्तात् बहुव्रीहेः काट्टे वर्तमानाट्स्मसामान्तो
भवति । द्वे अङ्गुली यस्य तत् द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् काष्ठम् ।
इत्यादि । धान्यानां कटफानां विलेपणं काष्ठमूच्यते । दीर्घाङ्गुली
तीक्ष्णाङ्गुली षष्टिः । काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।
आत्माङ्गुलम् । प्रमाणाङ्गुलमिति प्रमाणे अङ्गुलशब्दः प्रकृत्यन्तरम् ।

सकथगणस्स्वाङ्गे ॥ २ । १ । १८७ ॥

स्वाङ्गवाची यः सस्थिशब्दो अस्तिशब्दश्च तदन्तात् बहु-
व्रीहेः टो भवति ॥ दीर्घसकथः । दीर्घसकथी । विशालाक्षः ।
विशालाक्षी । कमलाक्षः । कमलाक्षी । स्वाङ्ग इति किम् ?
दीर्घसकथ शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः ।

द्वित्रैर्मूर्ध्नेर्वा ॥ २ । १ । १८८ ।

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः टो वा भवति । द्विमूर्धः द्विमूर्धा । त्रिमूर्धः । त्रिमूर्धा ।

प्रमाणीसंख्याङ्गः ॥ २ । १ । १८८ ॥

प्रमाणीशब्दान्तात् संख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेः टो भवति । स्त्रीः प्रमाणी येषान्ते स्त्रीप्रमाणाः । भार्याप्रमाणाः । कुटुम्बिनः । द्वित्राः । पंचषाः त्रिंशः । आसन्नदशाः । उपदशाः । सख्येति प्रतिपदेऽक्तग्रहणादिह न भवति । अत्रिः । प्रियपंचानः ।

त्रिचतुरोपचतुराचतुरविचतुरसुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवैणी-
पदाजपदप्रोष्ठपदचतुरश्रशारिकुक्षाः ॥ २ । १ । १८९ ॥

त्रिचतुरादयो बहुव्रीहयोः इत्यन्ता निपात्यन्ते । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । चत्वारस्समीपे येषां संख्येयानां ते उपचतुराः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्यामी अचतुरः । विदृश्यानि विगतानि वा चत्वारि यस्यामी विचतुरः । सुदृश्यानि शोभनानि वा चत्वारि यस्य सः सुचतुरः । शोभनं कर्म प्रातरस्येति सुप्रातः । शोभनं कर्म श्वोऽस्येति सुश्वः । शोभनं कर्म दिवा वा अस्येति सुदिवः । एतया इव पादावस्येति एणीपदः । एवमजपदः । प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठो गौरुच्यते । चत्वारोऽश्वोऽस्येति चतुरश्रः । शारिरिव कुक्षिरस्येति शारिकुक्षः । निपातनात् विषयस्य उपवस्था । इह न भवति । त्रयश्चत्वारोऽस्येति त्रिचत्वारस्समुच्चः ।

प्रधानस्त्रीङ्गुयो ऽप् ॥ २ । १ । १९० ॥

समासेनाभिधीयमानोऽर्थः प्रधानम् । प्रधानं या स्त्री तदर्थोभिधायी या इत्यन्तयान्तस्तदन्तात् बहुव्रीहेरप् भवति । कल्याणी पंचमी रात्रिः यामां रात्रीणां ताः कल्याणीपंचमाः

रात्रयः । अत्र रात्रयस्समासार्थः । तासु पञ्चम्यपि रात्रित्वेनानु-
प्रविष्टमिति प्रधानम् । एवं कल्याणीषट्स्थाः । कल्याणीतुर्याः
मायाः । बहुवचनात् कल्याण्यते । प्रधानग्रहणं किम् ? कल्याण-
पञ्चमीकः पक्षः । पितृपुं भावार्थः ।

अन्तर्बहिर्भ्यां लोमनः ॥ २ । १ । १८२ ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां परौ यो लोमन्शठदः तदन्तात् बहुव्रीहे-
रप् भवति ॥ अन्तर्लोमानि यस्य स अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।
प्रावारः ।

नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणौ ॥ २ । १ । १८३ ॥

नञ्बहुभ्यां परौ यो ऋक्शठदः तदन्तात् बहुव्रीहेरप्
भवति यथासंख्य माणवे चरणे च वाच्ये ॥ न विद्यन्ते ऋचौ यस्य
सः अनृचो माणवः । बहूचो ब्रह्मणः । अन्यत्र । अनृक्कं साम्
बह्वृक्कं सूक्तम् । ऋक्पू पथ्यवोदिनि मिदु निघमार्थं
वचनम् ॥

भान्नेतुः ॥ २ । १ । १८४ ॥

भान्तक्षत्रवाचिनः परौ यो नेतृशठदः तदन्तात् बहुव्रीहे-
रप् भवति ॥ मृगो नेता आसां रात्रिणां ताः मृगनेत्राः । पुण्यनेत्राः
रात्रयः ।

नाभेर्नाम्नि ॥ २ । १ । १८५ ॥

नाभ्यन्तात् बहुव्रीहेरप् भवति नास्ति संज्ञायां विषये ॥ द्वि-
रण्यनाभः । पद्मनाभः । नाम्नीति किम् ? विकसितवारिजनाभिः ।

नञ्दुस्सोः सक्थिहलेर्वा ॥ २ । १ । १८६ ॥

नञ् दुम् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ सक्थिहलिप्रशठदौ तद-
न्तात् बहुव्रीहेरप् वा भवति । न विद्यन्ते सक्थि यस्येति अस-
क्थः । असक्थिः । दुःसक्थिः । दुःसक्थः । सुसक्थः । सुसक्थिः ।

अहलः । अहलिः । दुर्हलिः । दुर्हलः । सुहलः । सुहलिः ।

अस् प्रजायाः ॥ २ । १ । १८७ ॥

नजादिभ्यः परो यः प्रजाशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेरस् भवति । न विद्यते प्रजास्येति अप्रजाः । दुर्प्रजाः । सुप्रजाः । सुप्रजसौ । सुप्रजसः ।

अल्पाञ्च मेधायाः ॥ २ । १ । १८८ ॥

नजादिभ्योऽल्पशब्दाच्च परो यो मेधाशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेरस् भवति । न विद्यते मेधा अस्येति अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । अल्पमेधाः । अल्पमेधसौ । अल्पमेधसः । मंदाञ्च-मंदमेधस इत्येके ।

धर्मादन् द्विपदात् ॥ २ । १ । १८९ ॥

धर्मशब्दान्तात् द्विपदबहुव्रीहेरन् भवति । साधूनामिव धर्मोऽस्य साधुधर्मा । क्षत्रियधर्मा । अनन्तो धर्मोऽस्यासौ अनन्तधर्मा । द्विपदादिति किम् ? कतस्सर्वो धर्मा येन न कत-सर्वधर्मः ।

सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ॥ २ । १ । २०० ॥

स्वादिभ्यः परो यो जम्भशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेरन् भवति । शोभनो जम्भोऽस्य सुजंभा । हरितजंभा । तृणजंभा । सोमजंभा । जंभशब्दोऽभ्यवहार्यवचनो दंष्ट्रावचनो वा ।

लुब्धेन दक्षिणेर्मा । २ । १ । २०१ ।

दक्षणेर्मेनि बहुव्रीहेरन्तो निपात्यते लुब्धेन व्याधेन योगे ॥ दक्षिणमंगमीमंबहुव्रणमस्येति दक्षिणेर्मा सृगः । ठयद्रुक्ता-मस्य द्वन्द्वस्य दक्षिणं भागं बहुकृत्य ठयधनसुखं स्थितो ठयाधे-न वा दक्षिणभागे कतव्रण सचयते ।

जातेश्चक्षुस्सामान्यवति । २ । १ । २०२ ।

जातिशब्दान्तात् बहुव्रीहेः कस्समासान्तो भवति सामा-
न्यवति सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे । ब्राह्मणो जातिरस्येति ब्राह्मण-
जातीयः । क्षत्रियजातीयः सुजातीयः । नानाजातीयः । सामा-
न्यग्रहणं किम् ? दुर्जातेः मूतपुत्रस्य । तथा दुःशासनस्य चात्र
जातिशब्दो जन्म पर्यायः ।

भृतिप्रत्ययान्मासाट्टः । २ । १ । २०३ ।

भृतौ वर्तमानाद्यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात् परो यो
सामशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेर्भो भवति । पञ्च भृतिरस्येति
पञ्चकः । पञ्चको मासोऽस्येति पञ्चकमासिकः । सप्तकमासिकः ।
विंशकमासिकः । शतिकमासिकः कर्मकरः ।

सूत्पूतिसुरभेर्गन्धादिद्गुणो । २ । १ । २०४ ।

स्वादिभ्यः परो यो गन्धशब्दो गुणे वर्तते तदन्तात्
बहुव्रीहेरित्समासान्तो भवति ॥ शोभनो गन्धो गुणोऽस्येति
सुगन्धिः । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुरभिगन्धिः । गुण इति किम् ?
शोभनाः गन्धाः कुष्ठागर्वादयो यस्य स सुगन्धः आपणिकः ।

बाल्पे । २ । १ । २०५ ।

अल्पेऽर्थे यो गन्धशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरित्समासान्तो
भवति वा । घृतस्य गन्धस्तोकमात्रो अस्मिन्निति घृतगन्धिः ।
घृतगन्धः । ओदनः । अन्नगन्धिः । अन्नगन्धं भोजनं ।

वोपमानात् । २ । १ । २०६ ।

उपमानात्परो यो गन्धशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेरित्समा-
सान्तो भवति वा । पद्मस्येव गन्धो यस्य सः पद्मगन्धिः । पद्म-
गन्धः । सत्पलगन्धिः । सत्पलगन्धः । पुनर्वाग्रहणमुत्तरत्र वा
निवृत्त्यर्थम् ।

सुसंख्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् । २ । १ । २०७ ।

सु इत्यतः संख्यावाचिनः हस्त्यादिवर्जिताश्चोपमान-
वाचिनः षष्ठदात् परो यो पादशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक्
समासान्तो भवति । शोभनौ पादावस्येति सुपाद् । द्वौ पादा-
वस्येति द्विपाद् । ठयाग्रस्येव पादावस्येति व्याग्रपाद् । सिंह-
पाद् । अहस्त्यादेरिति किम् ? हस्तिपाद् । कुसूलपाद् । कपो-
तपाद् ।

वयसि दन्तस्य दत् । २ । १ । २०८ ।

सुसंख्यात्परस्य दंतशब्दस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दत् इत्या-
देशो भवति वयसि गम्यमाने । शोभनास्सुजाताः समस्ताः दंता
अस्य सुदन् कुमारः । सुदती कुमारी । द्वौ दंतावस्य द्विदन्
बालः । चतुर्दन् । षोडन् । अन्यत्र चतुर्दन्तः ऐरावतः ।

स्त्रियां नाम्नि । २ । १ । २०८ ।

स्त्रीलिङ्गे नाम्नि विषये च बहुव्रीहेर्दंतस्य दत् इत्या-
देशो भवति ॥ अय इव दंता अस्याः सा अयोदती । एवं नामा
काचित् ।

श्यावारोकाद्वा । २ । १ । २१० ।

श्यावारोकाद्भ्यां परस्य दंतस्य बहुव्रीहेर्दत् वा भवति
नाम्नि विषये ॥ श्यावा दंता अस्य श्यावदन् । श्यावदंतः ।
अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दोषः । निश्छिद्र इत्येके ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकात् । २ । १ । २११ ।

अग्रान्तशब्दरूपात् शुद्धादिभ्यश्च परस्य दंतस्य बहुव्रीहे
र्दत् भवति वा । कुद्मलाग्रमिव दन्ता अस्य कुद्मलाग्रदन् ।
कुद्मलाग्रदन्तः । शिखराग्रदन् । शिखराग्रदंतः । शुद्धाः दन्ता
अस्य शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषस्येव दन्ता
अस्य वृषदन् । वृषदन्तः । वराहस्येव दन्ता अस्य वराहदन् ।

वराहदन्तः । अहेरिव दन्ता अस्य अहिदन् । अहिदन्तः । मूषक-
स्येव दन्ता अस्य मूषकदन् । मूषकदन्तः ।

पूर्णल्लुक्काकुदस्य । २ । १ । २१२ ।

पूर्णशब्दात् परो यो काकुदशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक्
समासान्तो वा भवति । पूर्णं काकुदं ताल्वस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदः ।

व्युदः । २ । १ । २१३ ।

वि-उत् इत्येताभ्यां परस्य काकुदस्य बहुव्रीहेर्लुक् नित्यं
भवति ॥ विगतं काकुदस्य विगाकुद् । उत्काकुद् ।

त्रेः ककुदस्याद्रौ । २ । १ । २१४ ।

त्रेः परो यो ककुदशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्द्रौवर्तमानस्य
लुग्भवति ॥ त्रीणि ककुदानि ककुदाकाराणि शिखराणि यस्य
सः त्रिककुद्विः ।

अवस्थायां । २ । १ । २१५ ।

अवस्थायां गम्यमानायां ककुदान्तस्य बहुव्रीहेर्लुग्भवति
असंज्ञातं ककुदस्य सोऽसंज्ञातककुद् बालः । पूर्णककुद् युवा ।
सन्नककुद् कुशः । पन्नककुद् वृद्धः । स्थूलककुद् बलवान्नित्यर्थः ।

जायायां जानिः । २ । १ । २१६ ।

बहुव्रीहेरवयवस्य जायाशब्दस्य जानि इत्यादेशो भवति ॥
युवतिर्जाया भार्या यस्य युवजानिः । प्रियजानिः ।

धनुर्नाम्नि । २ । १ । २१७ ।

धनुः शब्दो बहुव्रीहेरवयवसमासान्तो नाम्न्येव प्रयोक्त-
व्यः । शतं धनूंषि अस्य शतधनुः । दूढधनुः । नाम्नीति किम् ?
शार्ङ्गधन्वा । गांढीव धनुरस्येति गांढीवधन्वा । धनुः पर्यायो

धन्वन् शठदः ।

खरखुरन्निस् नासिकायाः । २ । १ । २१८ ।

खरखुरशठदाभ्यां परस्य नासिकाशठदस्य नमादेशो भवति
नान्नि । खरस्येव नासिका अस्य खरणः । खुरणः । नास्तीति
किम् ? खरनासिकः । खुरनासिकः ।

नसोऽस्थूलाच्च । २ । १ । २१९ ।

स्थूलवर्जितात् पूर्वपदात् खरखुराभ्यां च परस्य नासि-
काशठदस्य बहुव्रीहेर्नास्ति नसित्यभादेशो भवति । द्रुवि ना-
सिका अस्य द्रुणसः । गोनमः । खरणसः । खुरणसः । अस्थूना-
दिति किम् ? स्थूलनासिकः ।

उपसर्गात् । २ । १ । २२० ।

उपसर्गात्परस्य नासिकाशठदस्य बहुव्रीहौ नमादेशो भवति ।
उक्तता नासिकास्य उक्तमम् । प्रणता प्रवृद्धा वा नासिकास्य
प्रणसं मुखम् । अनामार्थं मूत्रम् ।

वेः खुरव्रगाः । २ । १ । २२१ ।

उपसर्गाद्विशठदात् परस्या नासिकायाः बहुव्रीहौ सु-स्र-य-
इत्येते आदेशा भवन्ति । विगता नासिकाऽस्य विखुः । विस्रः ।
विग्रः । उपसर्गादिति किम् ? वेः पक्षिण इव नासिकास्य विनासिकः ।

संप्राञ्जानोर्जुञ्जी । २ । १ । २२२ ।

संप्राभ्यां परस्य जानुशठदस्य बहुव्रीहौ ज्ञु-ज्ञावित्यादेशौ
भवतः । संगते जानुनी अस्य संज्ञुः । संज्ञः । प्रणते प्रवृद्धे वा
जानुनी अस्य प्रज्ञः । प्रज्ञुः ।

योध्वत् । २ । १ । २२३ ।

अध्वशठदात् परे यो जानुशठदस्य बहुव्रीहौ ज्ञु ज्ञौ वा

भवतः ॥ ऊर्ध्वजानुनी अस्य ऊर्ध्वशुः । ऊर्ध्वशः । ऊर्ध्वजानुः ।
ऊर्ध्वजानुकः ।

सुहृद्दुर्हन् मित्रामित्रे । २ । १ । २२४ ।

सु-दुस्-पूर्वस्य हृदयशब्दस्य यथाक्रमं मित्रेऽमित्रे च हृदा-
देशो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रं । अन्यत्र सुहृदयः
कारुणिकः । दुर्हृदयः क्रूरः ।

स्त्रियामूधसोऽनङ् । २ । १ । २२५ ।

स्त्रियां वर्तमानस्य बहुव्रीहेरुधः शब्दस्यानङादेशो भव-
ति ॥ कुण्डनिध ऊधोः अस्याः साः कुण्डोऽधनी । पीवरोऽधनी ।
घटोऽधनी गौः । ऊकारादेशो ठयत्त्यर्थः ।

इनः कच् । २ । १ । २२६ ।

इनन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां कच् प्रत्ययः समासान्तो भव-
ति ॥ बहुवो दंढिनो यस्य बहुदंढिका । बहुगोमिका । बहुस्वा-
मिका शाला । चकारो न कधीत्यर्थः ।

उरः प्रभृत्यृन्नित्याटः । २ । १ । २२७ ।

उरसित्येवमाद्यन्तात् ऋदन्तान्नित्यमाहागमो यस्मात्त-
दन्तात् बहुव्रीहेः कच् भवति । व्यूढमूरो यस्य व्यूढोरस्कः । बहु-
सर्पिष्क इत्यादि । ऋतः-बहुकर्तृकः । बहुकर्तृका । नित्याटः ।
बहुकुमारीकः । बहुब्रह्मबन्धुकः । नित्याडिति ग्रहणं किम् ?
पृथुश्रीः । पृथुश्रीकः ।

नञोऽर्थत् । २ । १ । २२८ ।

नञः परो यो अर्थशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः कच् भव-
ति । न विद्यते अर्थो यस्य अनर्थकः ।

शेषात् सिद्धनन्दिनः । २ । १ । २२९ ।

यस्य समासान्तप्रत्यय आदेशो वा न विहितस्तस्मा-

छेषात् बहुव्रीहेः कश् समासान्तः सिद्धुनन्दिन आचार्यस्य मते-
भवति अन्येषां न भवति । बहुखट्वकः । बहुखट्वः । बहुमा-
लकः । बहुमूलः ।

इति शकदानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ द्वितीय-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् । २ । २ । १ ।

समासस्येति वर्तते । समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य
सुपः श्लुग्भवति । चित्रगुः । शबलगुः । चित्र अस् गो अमिति
स्थिते अस्य समाससंज्ञायां समासावयवस्य सुपः श्लुक् । उप-
गोरपत्यमौपगवः । कापटवः । उपगु अमिति स्थिते तद्धितप्र-
त्ययाऽन्तावयवस्य श्लुक् । पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रकाम्यति ।
वस्त्रकाम्यति । पुत्र अस्-काम्य इति स्थिते । धातुप्रत्ययावय-
वस्य श्लुक् ।

नेत्तरपदेऽसत्वे । १ । २ । २ ।

क्तेनासत्वे इत्यसत्वे यस्य समास उक्तस्तदवयवस्य सुपः
पञ्चम्या उत्तरपदे श्लुक् भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पा-
न्मुक्तः । दूरादागतः । अन्तिकादागतः ।

खित्तीच एकाचोऽमः । २ । २ । ३ ।

वृजन्तादेकाचः परस्यामः खिति-खिदंते उत्तरपदे श्लुग्भ-
वति । त्रियंमन्यः । श्रुवंमन्यः । रायंमन्यः । नावंमन्यः ।

ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्टः । २ । २ । ४ ।

ओजसादिभ्यष्टस्तृतीयैकनचनस्योत्तरपदे श्लुग्भवति ।
ओजसा कृतम् । अंजसा कृतम् । सहसा कृतम् । अंभसा कृतम् ।
तपसा प्राप्तम् । तमस इत्येके । तेषां तमसा कृतम् ।

उत्थात्मनः । २ । २ । ५ ।

आत्मन्शब्दात् परस्य टः उदन्त उत्तरपदे श्लुग्न भवति ।
आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । पूर्वोदित्वात् समासः ।
जगार्दनेनस्त्वात्मवस्तुर्थ एवेति बहुव्रीहिः ।

मनस आज्ञायिनि । २ । २ । ६ ।

मनस्शब्दात् परस्य टः आज्ञायिन्युत्तरपदे श्लुग्न भव-
ति । मनसा आज्ञातुं शीलमस्येति मनसाज्ञायी । मनसश्चेत्येके
षां तत्रात्मनाज्ञायि ।

नाम्नि । २ । २ । ७ ।

मनस उत्तरपदे नाम्नि श्लुग्न भवति । मनसागुप्ता ।
मनसासंगता । एवं नामा काचित् ।

डेठ्याकरणे । २ । २ । ८ ।

डेश्चतुर्थ्येकवचनस्य उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति ठयाक-
रणे विषये नाम्नि । परस्मैपदं । परस्मैभाषः । आत्मनेपदं ।
आत्मनेभाषः । अन्यत्र परहितः ।

हलतस्सप्तम्याः । २ । २ । ९ ।

हलन्ताददन्ताच्च परस्याः सप्तम्याः उत्तरपदे श्लुग्न
भवति संज्ञायां ॥ त्वचिसारः । दूषदिमाषकः । अरययेतिलकाः ।
वनेहरिद्रकाः ।

कारे प्राचां हलि । २ । २ । १० ।

रक्षार्थं प्राजानां राज्ञे धर्म्यं देयं कारः । हलतः परस्याः
सप्तम्याः हलादावुत्तरपदे प्राचां देशे यःकारस्तस्मिन् विषये
श्लुग्न भवति । दूषदि दूषदि धातव्यो माषकः दूषदिमाषकः ।
एवं सतिधिमाषकः । कृतूपेयाकः । मुकुटेक.र्षापकः ।

मध्यान्ताद्गुरौ । २ । २ । ११ ।

मध्यान्ताभ्यां परस्याः सप्तम्याः गुरुशब्द उत्तरपदे श्लुग्न भवति ॥ मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः ।

अकामेऽमूर्धमस्तकात् स्वांगात् । २ । २ । १२ ।

मूर्धमस्तकवर्जितात् स्वांगवाचिने हलदन्तात् परस्याः सप्तम्याः कामशब्दवर्जिते उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति । उर-
सिलोना । शिरसिशिखः । कंठेकालः । वहेगडुः । अकाम इति
किं ? मुखे कामो अस्य मुखकामः । अमूर्धमस्तकादिति किं ?
मूर्धशिखः । मस्तकशिखः ।

बन्धे घञि वा । २ । २ । १३ ।

हलदन्तात् सप्तम्याः घञन्ते बध्नातावुत्तरपदे श्लुग्न भवति । हस्ते बंधोऽस्येति वा हस्तेबंधः । हस्तबंधः । चक्रे-
बंधः । चक्रबंधः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । २ । २ । १४ ।

हलदन्तात् परस्याः सप्तम्याः कृदन्त उत्तरपदे तत्पुरु-
षसमासे बहुलं श्लुग्न भवति । क्वचित्प्रवृत्तिः । स्तम्बेरनः । कर्णे-
जपः । भस्मनिहुतं । भस्मनिमीढम् । क्वचिदप्रवृत्तिः । मद्रवरः ।
ग्रामकारः । क्वचिद्विभाषा । सरनिरुहम् । सरोरुहम् । क्वचि-
दन्यदेव । हृदयं स्पृशति हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । द्विती-
यार्थे सप्तमी ।

ययोनिमतिचरजेऽपः ॥ २ । २ । १५ ॥

अपित्येतस्मात्परस्याः सप्तम्याः यप्रत्ययेयोनिमतिचरज-
इत्येतेषु चोत्तरपदेषु श्लुग्न भवति । अप्सु भवः अप्सुद्वयः ।
अप्सुयोनिः । अप्सुवरः । अप्सुमति । अप्सुग्नः ।

द्युमावृद्ध्वर्षाशरत्कालाञ्जो ॥ २ । २ । १६ ॥

दिक् इत्यादिभ्यः परस्याः सप्तम्याः न इत्येतस्मिन्नुत्तर-
पदे श्लुग्न भवति । दिविजः । प्रावृषिजः । वर्षाशुभः । शर-
दिजः । कालेजः ।

क्षरक्षरशरवर्षाद्वि । २ । २ । १७ ॥

क्षरदिभ्यः परस्याः सप्तम्याः जे उत्तरपदे श्लुग्न भवति
वा । क्षरेजः । क्षरजः । वरेजः । वरजः । शरेजः । शरजः ।
वर्षेजः । वर्षजः ।

शयवासियासेऽकालात् ॥ २ । २ । १८ ॥

अकालवाचिनः परस्याः सप्तम्याः शयादिषूत्तरपदेषु श्लुग्न
भवति । विलेशयः । विलशयः । वनेवासी । वनवासी । ग्रामे-
वासः । ग्रामवासः । अकालादिनि कि ? पूर्वाह्णशयः । हल
इत्येव । गुहाशयः । भूमिशयः ।

कालाद् इतनट् काले ॥ २ । २ । १९ ॥

हलदन्तात् कालवाचिनः परस्याः सप्तम्याः डे तरे तमे
इतनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे श्लुग्न न भवति ।
पूर्वाह्णेतरां । पूर्वाह्णतरे । अपराह्णेतरां अपराह्णतरे, पूर्वाह्णे
तमे पूर्वाह्णेतमाम् । पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णेकाले ।
पूर्वाह्णकाले ।

नेन् सिद्धस्ये ॥ २ । २ । २० ॥

इज्जन्ते सिद्धस्ययोश्चोत्तरपदयोः सप्तम्याः श्लुग्न भव-
तीति न भवत्येवेत्यर्थः । स्यद्विलवर्ती । स्यद्विलशायी ।
सांकाश्यसिद्धः । कांपिर्यसिद्धः । समस्यः । विषयस्यः । षट् सूत्रि
कसि बहुलमित्यस्यैव प्रपञ्चः ।

प्राक्प्राक्शसिपुं सानुजजनुषान्धगोषुचरदिवोदास-

देवानां प्रियाः ॥ २ । २ । २१ ॥

ब्राह्मणाच्छयः दयोऽकनविभक्तिश्लुका निपात्यन्ते ।
 ब्राह्मणाद् ग्रंथात् ग्रहीत्या शनतीति ब्राह्मणाच्छंसी । अतिविश्व-
 शेष उच्यते । पुंसा अनुजा पुन्सानुजा कन्या । अनुषा कम्पना
 ग्रंथः अनुषात्यः । गोषु अप्सु चरतीती गोषुचरः । दिवः वासः
 दिवोदासः । एवं नाम कश्चित् । देवनांप्रियाः सूर्यः ।

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २ । २ । २२ ॥

आक्रोशे गम्यमाने षष्ठ्या उत्तरपदे श्लुग्न भवति ।
 चोरस्यकुलम् । दामस्यभार्या । दास्याःपतिः । अन्यत्र चोर-
 कुलं । दासकुलं । तत्वाख्याने प्रतिषेधो न भवति

पुत्रे वा ॥ २ । २ । २३ ॥

आक्रोशे पुत्रशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्याः श्लुग्रा भवति ।
 दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । वृषल्या पुत्रः वृषलीपुत्रः ।

वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदंडहरे ॥ २ । २ । २४ ॥

वागादिभ्यः परस्याः षष्ठ्याः यथाक्रमं युक्त्यादिषूत्तर-
 पदेषु श्लुग्न भवति । वाचोयुक्तिः । दिशोदंडः । पश्यतोहरः ।

श्लेषपुच्छलाङ्गुलेषु नाम्नि शुनः ॥ २ । २ । २५ ॥

श्वन्शब्दात् परस्याः षष्ठ्याः श्लेषादिषूत्तरपदेषु संज्ञायाम्
 विषये श्लुग्न भवति । श्वन्.श्लेषः । श्वन्ःपुच्छः । श्वनो
 लाङ्गुलः । नाम्नोति किम् ? श्वश्लेषः । एकै श्लेषपुच्छलाङ्गु-
 लेष्विति विभज्य सिंहस्य श्लेषः । इत्याद्युदाहरन्ति ।

गोऽपदं सेवितप्रमाणे ॥ २ । २ । २६ ॥

गोऽपदमिति षष्ठ्याः श्लुग्नभावः षट्त्वं च निपात्यते
 सेविते प्रमाणे चार्थः । गोभिः सेवितो ग्रामममीये देशः ।
 गोऽपदं । प्रमाणे-गोऽपदपूरं बृहो देवः । गोऽपदमात्रं क्षेत्रम् ।
 अन्यत्र गोऽपदम् ।

असेवितेऽगोऽपदम् । २ । २ । २७ ॥

न विद्यते सेवितं सेवनं यस्मिन् तदसेवितम् । तस्मिन्
गोऽपदमिति निपात्यते । अगोऽपदेऽवरस्येषु विश्वासमुप-
गच्छन् । कतिचिद्गोऽपदकाननोत्कराभाः । गोऽपदमिच्छेना-
गोऽपदे निष्ठापमाने यत्र गवां प्रसेगो न च तासिः सेवित-
स्तत्र स्यात् । नात्यन्तागोचरे तत्स्वरूपापि संग्रहणार्थमिदं
सूत्रम् ।

ऋतां विद्यायोनिसंबन्धे । २ । २ । २८ ॥

ऋकारान्तानां विद्याकृते योनिकृते च संबन्धे वर्तमानाना-
नां संबन्धिन्याः षष्ठ्याः तत्संबन्धनिमित्ते वीररपदे श्लुग्न
भवति । हेतुः पुत्रः । हेतुरन्तेवामी । पितुः पुत्रः । पितुरन्ते-
वासी । अन्यत्र भर्तृग्रहं । भर्तृशिष्टयः । भर्तृपुत्रः । पितृवनं ।

स्वसृपत्योर्वा । २ । २ । २८ ॥

विद्यायोनि संबन्धे वर्तमानानां ऋकारान्तानां षष्ठ्याः
स्वसृपति इत्येतयोस्तत्संबन्धनिमित्तयोः उत्तरपदयोः श्लुग्न न
भवति । हेतृस्वमा । हेतुः स्वमा । पितृस्वसा । पितुः स्वमा ।
दुहितृपतिः दुहितुः पतिः । नानान्दुः पतिः ननान्दुपतिः ।

मातरपितरं द्वन्द्वे वा । २ । २ । ३० ॥

मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोः द्वन्द्वे ऋकारस्यार भावो
वा निपात्यते । माता च पिता च मातरपितरौ । मातरपित-
राभ्यां । मातापितरौ । मातापितृभ्यां ।

आङ् । २ । २ । ३१ ॥

विद्यायोनिसंबन्धे सति निमित्ते वर्तमानानां ऋतां यो
द्वन्द्वः तत्रोत्तरपदे परे पूर्वस्याङ् छिदाकारादेशो भवति । हेता

च पोता च होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । मातापितरौ । मातादु-
हितरौ होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपोतृनेष्टो-
द्गातारः । होतृपोतानेष्टोद्गातारः । होतापोतानेष्टोद्गातारः ।
अन्त्यमुत्तरपदमिति यथाविवक्षणाकारः ।

पुत्रे ॥ २ । २ । ३२ ॥

विद्यायोनिस्वंधे सति निमित्ते प्रवर्तमानां यो द्वंद्वः
तत्र पुत्रशब्द उत्तरपदे ऋ नामाङ् भवति । पितापुत्री । मातापुत्री ।

इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् ॥ २ । २ । ३३ ॥

इन्द्रासोम इत्येवमादिषु देवतावाचिषु द्वंद्वेषूत्तरपदेषु पूर्व-
पदस्याकारो भवति । इन्द्रश्च सोमश्च इंदानोमी । सूर्याचंद्र-
मसौ । आग्नेन्द्रौ । एतेष्विति किं ? सूर्यचन्द्रौ माणवकौ ।

सोमवरुणोऽग्नेरीः ॥ २ । २ । ३४ ॥

अग्निशब्दस्य सोमवरुणयोरुत्तरपदयोः देवताद्वंद्वे ईकारो
भवति । आग्नीषोमी : आग्नीवरुणौ । अत्र निपातनात्
सोमस्य षत्वम् ।

नात्यविष्टिवन्द्रे ॥ २ । २ । ३५ ॥

अग्निशब्दस्य नाति आदेकारादौ विषयभूते विष्णु इन्द्र
इत्येतद् वर्जिते उत्तरपदे आकारेकारो न भवतः । अग्निमास-
तम् कर्म । अग्निवारुणी । अनङ्गाही । अविष्टिवन्द्रे इति
किं ? आग्नावैष्णवम् । आग्नेन्द्रः ।

उषासोषसः ॥ २ । २ । ३६ ॥

उषस इत्येतस्य उत्तरपदे परे देवताद्वंद्वे उषासा इत्या-
देशो भवति ॥ उषश्च सूर्यश्च उषासासूर्यम् । उषासानक्षम् ।

दिवो द्यावा ॥ २ । २ । ३७ ॥

दिवि इत्येतस्य उत्तरपदे देवताद्वन्द्वे द्यावा इत्यादेशो भवति ॥ द्यावाभूमी । द्यावानकते ।

दिवस् पृथिव्यां वा ॥ २ । २ । ३८ ॥

दिवि इत्येतस्य पृथिवीशब्द उत्तरपदपरे देवताद्वन्द्वे दिवसादेशो भवति वा । दिवम्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥ २ । २ । ३८ ॥

वर्चस्कादिष्वर्चस्ववस्करादयश्शब्दास्सप्तकारान्तपूर्वपदास्म-
धवो वेदितव्याः । अवकीर्यत इत्यवस्करः वर्चस्वकमन्त्रमन्त्रं तत्सं-
वन्धात् तद्देशोऽप्यवस्करः । एवमवस्करो रथांगम् । कुस्तुंबुरो-
षधिजातिः । अपरस्वराः क्रियासातत्ये । आस्वपदं प्रतिष्ठाः ।
आश्चर्यमद्भुतं प्रतिष्कशो वार्ता पुरुषः । किष्किंधः पर्वतः । तस्करः
चोरः । वृहस्पतिर्देवता वनस्पतिः वृक्षः इत्यादयः ।

सर्वादिसर्वोऽसुपि पुमान् । २ । २ । ४० ।

सर्वादिः सर्वोऽपि पुमान् भवति । पुंशब्दस्यैव तस्य
रूपं भवति इत्यर्थः । न चेत् ततः सुप् परे भवति । सर्वासां
प्रियः सर्वप्रियः । भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः । एकस्या क्षीरमेक-
क्षीरम् । एकस्याः आगतम् । एकरूपम् । एकनयम् । तथा
प्रकृत्या । तथा यथा । तस्यां वेलायां । तदा तर्हि । सर्वाभिच्छति
सर्वकाम्यति । एककाम्यति । सर्वका भार्या अस्य सर्वकभार्यः ।
सर्वा प्रिया यस्य सर्वप्रियः । सर्वग्रहणं प्रतिषेधविषयेऽप्रतिषेध
विषये यथास्यादिति । असुपीति किं ? सर्वस्यै । दक्षिणपूर्वस्यै ।

मानिस्त्रेकार्थयोस्त्रयन्यतोऽनूः । २ । २ । ४१ ।

अन्यतो विशेष्य वशाद्यः शब्दः स्त्रीलिंगः अमूः अमृत्यं-
वाप्तो न भवति स मानिनीत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगे त्रैकार्थे अमरा-

नाधिकरणे उत्तापदे परे पुमान् भवति । दर्शनीयमानो अय-
मस्याः । दर्शनीयमानिनि अयमस्याः । शोभना भार्या 'यस्य
शोभनभार्यः । पटुभार्यः । श्येतभार्यः । युवनामीः । वतंह-
वृन्दारिका वातंहवृन्दारिका । अंग्यो वृन्दारिका अंगवृन्दारिका ।
अन्यतः स्त्रीति किं ? द्रुणीभार्याः द्रोणीभार्यः अन्नार्थतः शठदतः ।
आमन्त्रो कच्छपद्रोणशठदौ वामुनः । अनूरिति किं ? ।
ब्रह्मवधूमानो ब्रह्मवधूभार्यः ।

पिति तद्धिते । २ । २ । ४२ ।

अन्यतः रुयनूः पिति तद्धितप्रत्यये परतः पुमान् भव-
ति । अजायै हिनम् अजयम् । पचरट्-दर्शनीयचरी । सत्-व-
ह्वीभ्यः । बहुतः । त्रप् । बह्वीषु-बहुत्र । तमप्-दर्शनीयतमा ।
तरप्-दर्शनीयतरा । पटुजातीया । पटुदेशीया । इत्यत्रारि
द्रुग्रहणाद् भवति ।

जातिश्च ययजिय । २ । २ । ४३ ।

अन्यतः रुयनूः जातिश्चान्या च यावजादी यकोरादी
च तद्धिते विषयभूते उत्पत्तस्यमाने तद्विवक्षायामेव पुमान् भवति
खी-एनीमाचठटे । एतयति । श्येतयति । पटयति । लघयति ।
अजि-गार्गायण्या अपत्यं गार्गं । गार्गिको वा जात्मनः । अति-
शयेन पट्टी पटिष्ठा । पटीयसी । यि-एन्यां साधुः एत्यः । टि
श्येत्यः । श्येत्याभावः श्यैत्यम् । लौहित्यम् । स्वयज्यीनि विषय
सप्तम्याश्रयात् । पट्टाभावः पटवम् । सार्द्वनित्यत्र प्रत्यये
त्पत्तेः पूर्वमेव पुंभावे लघ्वादेरिक इत्यण् भवति ।

हेऽग्निः । २ । २ । ४४ ।

अन्यतः रुयनूः हे प्रत्यये अग्निरेव पुमान् भवति ।
अग्न्यायि देवना अस्य अग्नेयः स्वाकीयाकः । पूर्वमेव निहृ

हृग्निरेवेति नियमादिह न भवति । श्येन्या अपत्यं श्येनेयः ।
रौहिणेयः ।

गुणस्त्वते । २ । २ । ४५ ।

अन्यतः स्त्रयन्ः गुणवचनः शठदः त्वतलोः प्रत्यययोः
परतः पुमान् भवति । पट्ट्याः भावः पटुत्वम् । पटुता । श्येन्यः
भावः श्येतत्वं । श्येतता ।

बह्वर्था अल्पार्थाश्च शठदाः शनि तद्धिते पुमान् भवन्ति ।

बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पशो देहि ।

मृगक्षीरादिषु ॥ २ । २ । ४७ ॥

मृगक्षीरादिषु समानेषु यत्पूर्वपदं तदनेकार्थं स्त्रयर्थं चो-
त्तरपदे पुमान् भवति । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं । मृगपदं । मृग-
शावः । कुक्कुटांडनित्यादः ।

नाजारैचत्तद्धितोऽरक्तविकारेऽरित्स्वार्थे ॥ २ । २ । ४८ ॥

अजः स्थाने आर् ऐच् च कृता यस्मिन् तद्धिते तदन्त
शठदो अन्यतः स्त्रयन्ः अरित्स्वार्थे च मानि स्त्रयेकार्थे उत्तर-
पदे परे न पुमान् भवति । न चेत् सौजारैच् तद्धितो रक्तवि-
कारे चार्थे विहितो भवति । माधुरीमानी । कार्तवीर्यमानी ।
वैदेशीमानी । स्त्रीमानी । माधुरीभार्यः । माधुरीपाशा ।
आरैजिति किम् ? अर्धप्रस्थभार्या । अर्धप्रस्थे भवः अर्ध-
प्रस्थी । अजिति किम् ? वैयाकरणाभार्यः । अरक्तविकार इति
किम् ? काषायवृद्धिका । लौहेयुकः । कषायेण रक्ता काषायी ।
लोहस्य विकारः लौही । अरित्स्वार्थे इति किम् ? माधुरजातीया
देशीयर् माधुरदेशाया । इदमेव लिंगमिति पुंस्त्वस्य । स्वार्थे
माधुरवृद्धारिका । वैदेशवृद्धारिका ।

उद्धृतद्धितकोपान्त्याख्याः ॥ २ । २ । ४८ ॥

उत्पूरणप्रत्ययान्तं धोस्तद्धितस्य च प्रत्ययस्य यः ककार-
रस्तदुपान्त्यामाख्या संज्ञा चारित्यस्वार्थं च मानि रुयेकार्यं न
पुमान् भवति । पंचमीमानी । द्वितीयाभार्यः । पंचमीपाशा ।
हारिकामानी । करिका भार्यः । हरिकापाशा । कारिकापाशा ।
मद्रिकामानी । लाक्षिकीवृहतिकः । मद्रिकापाशा आख्या ।
दत्तमानी । गुप्ताभार्यः । गुप्तापाशा । अरित्स्वार्थं इति किम् ?
पंचमजातीया । द्वितीयवृद्धारिका । कारकजातीया । लाक्षिक-
वृद्धारिका । दत्तजातीया । गुप्तवृद्धारिका ।

स्वर्गजातिश्चामानिनि ॥ २ । २ । ५० ॥

स्वाङ्गान्ताद्य ईकारो विहितस्तदन्तं जातिवामि चान्यतः
रुयनूः मानि वर्जितेऽरित्स्वार्थं पुमान् भवति । दीर्घकेशीभार्यः
तनुगात्रीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । तनुगात्रीपाशा । जानिः कली-
भार्यः । शूद्राभार्यः । क्षत्रियाभार्यः । शूद्रापाशा । क्षत्रियापाशा ।
आकृतिग्रन्थाजानिरत्रिलिंगाचयान्विना इति ॥
कुमारीभार्यः । किशोरीपाशा ।

आजन्मना समर्थानां सामान्यमग्रे त्रिदुरिति
कुमारभार्यः । किशोरपाशा । अभानिनि इति किं ? दीर्घकेश-
मानी । कठमानी । अरित्स्वार्थं इति किं ? दीर्घकेशजातीया ।
कटवृद्धारिका ।

प्रियादौ ॥ २ । २ । ५१ ॥

अन्यतः रुयनूः प्रियादावस्वार्थं उत्तरपदे पुमान्
भवति । कल्याणीप्रियः । कल्याणीभक्तिरित्यादि । दूढभक्ति-
रिति दूढभक्तिरस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् । अस्वार्थं इति किम् ?
कल्याणप्रियाः ।

रूपकल्पङ्गोत्रमतहतचेलङ्ब्रुवे ह्रस्वश्च-

वोगितः ॥ २ । २ । ५२ ॥

वगितोऽन्यतः स्त्रियाः रूपकल्पयोः डे तरप्तमपोश्च प्र-
त्ययोः गोत्रादिषु चोत्तरपदेषु स्त्रीलिङ्गेऽत्रेकार्थेषु परतः पुंभावः
ह्रस्वश्चादेशो वा भवति । विद्वद्रूपा विदुषिरूपा । विदुषीरूपा ।
विद्वत्कल्पा । विदुषिकल्पा । विदुषीकल्पा । श्रेयस्तरा । श्रेयसी-
तरा । श्रेयमितरा । पचत्तमा । पचन्तितमा । पचन्तीतमा । एवं
गोत्रादिषु विद्वच्छेली । विदुषीचेली । विदुषिचेली । इति टित्वान्
ङी । विद्वद्ब्रूवा । विदुषीब्रूवा । विदुष्यब्रूवा । अतएव निपा-
तमाद्गुजोश् च प्रभावश्च ।

ङ्योऽनेकाचः ॥ २ । २ । ५३ ॥

अनेकात्रो डे प्रत्ययान्तस्य अन्य स्त्रियां रूपादिषु स्त्री-
लिङ्गेऽत्रेकार्थेषु परतः नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । नर्तकिरूपा ।
गौरिकल्प एवं तरप्तमगोत्रमतहतचेलङ्ब्रुवेषु । अनेकाच इति
किम् स्त्रीतरा । स्त्रीतमा । एकार्थ इति किम् ? गौरीहता
गौरीहता ॥

भोगवद्गौरिमतीर्नाम्नि । २ । २ । ५४ ।

भोगवद्गौरिमतीर्नाम्नि वर्तमानयोः प्रत्ययस्य रूपादिषु
स्त्रीलिङ्गेऽत्रेकार्थेषु नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । भोगवतिरूपा ।
भोगवतिकल्पा । गौरिमतीतरा । गौरिमनितमा । अन्यत्र
भोगवद्रूपा । भोगवतिरूपा । भोगवतीरूपा । भोगवत्कल्पा ।
भोगवतिकल्पा । भोगवतीकल्पा ।

नित्याटो वा । २ । २ । ५५ ।

अनेकात्रोन्यतः स्त्रिया इति च निवृत्ता । नित्याटः शठद-
स्य रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेषु एकार्थेषु परतः ह्रस्वादेशो वा भवति ॥

अपवादविनिर्मुक्तोऽस्यविषयः । स्त्रिरूपा । स्त्रीरूपा । आनल-
कितरा । आनलकीतरा । लघिनतरा । लघनीतरा । ब्रह्मबन्धु-
तरा । ब्रह्मबन्धूतरा । वामोरुतरा । वामोरुतरा । वामोरुतमा ।
वामोरुतमा । एवं गोत्रादिषु नेयम् । नित्यग्रहणं किम् ?
श्रीरूपा । श्रूरूपा ।

मांसपाकमांसपचने । २ । २ । ५६ ।

मांसपाकमांसपचन इति मांसशठदस्य पाकपचनयोरुत्त-
रपदयोः लोपो रित्वाभावाच्च वा निपात्यते । मांसस्य पाकः
मांसपाकः । मांसपाकः । मांसपचनं । मांसपचनम् ।

दगर्थेऽन्यस्याषष्ठीतृतीयस्य । २ । २ । ५७ ।

अषष्ठ्यन्तस्य तृतीयास्तस्य चान्यस्य शठदस्यार्थशठदे
उत्तरपदे दगागमो वा भवति । अन्यस्मै इदम् अन्यदर्थम् ।
अन्यार्थम् । अन्योऽर्थोऽस्यान्यार्थः । अन्यदर्थः । अषष्ठीतृतीय-
स्येति किं ? अन्यस्यान्येन वार्थः । अन्यार्थः ।

रागोत्सुकास्थितोत्याशास्याशिषि । २ । २ । ५८ ॥

अषष्ठीतृतीयस्यान्यशठदस्य रागादिषूत्तरपदेषु नित्यं दगा
गमो भवति । अन्योरागः । अन्यद्रागः । अन्यदुत्सुकः । अन्य-
दास्थितः । अन्यदूतिः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदाशिः ।

ककारके । २ । २ । ५९ ।

अन्यशठदस्य कप्रत्यये कारकशठदे चोत्तरपदे दगागमो
भवति । अन्यस्मै हितम् । अन्यदीयं । अन्यस्येदं । अन्यदीयं ।
गहादिपाठाच्छः । अन्यस्य कारकम् । अन्यत्कारकम् ।

नजोऽश् । २ । २ । ६० ।

नज उत्तरपदेऽशादेशो भवति । अहिंसा । अस्तेयम् ।
अमक्षिकं वर्तते । अमशको देशः ।

तिङि क्षेपे । २ । २ । ६१ ।

तिङन्ते परतः नञोऽशादेशो भवति क्षेपे । अपचसि त्वं
जास्म । अकरोषि त्वं जास्म । अन्यत्र न पचति देवदत्तः ।

एकादन्नाद्नौ । २ । २ । ६२ ।

एकशठदात्परस्य नञ उत्तरपदे अञ्ज, अन्द इत्या-
देशो भवतः । एकोनविंशतिः । एकान्विशतिः । एकान्वत्रिंशत् ।
एकाद्नत्रिंशत् ।

वागोऽप्राणिनि । २ । २ । ६३ ।

अप्राणिनि अग इति वा निपात्यते । न गच्छन्ति इत्यगाः
नगाः पवताः वृक्षाश्च । अन्यत्र अगो वृषलः शीतेन ।

अशोऽचि नट् । २ । २ । ६४ ।

नञोऽशादेशादजादावुत्तरपदे तस्योत्तरपदस्य नडागमो
भवति । अनजः । अनश्वः । नभ्राट् । नपात् । नकुलं । नखं ।
नपुंसकनागादयो रूढिशठदाः प्रषोदरादिषु दृष्टव्याः ।

विष्वग्देवसर्वादिर्द्ध्रिगञ्चि ववी । २ । २ । ६५ ॥

विष्वच् देव इत्येतयोः सर्वादेशाञ्चती विष्वप्प्रत्यायान्ते
उत्तरपदे ऋद्ध्रिगागमो भवति । विष्वग्ञ्चतीति विष्वद्यृक् ।
विष्वद्रथञ्च्यौ । विष्वद्रथञ्च्यः । विष्वद्रथञ्च्यम् । विष्वद्रथञ्च्यौ । विष्व-
द्रीचः । विष्वद्रीचा । विष्वद्रथगभ्यां । विष्वद्रथग्भिः । विष्व-
द्रीचे । एवं नेयम् । एवं देवद्रथक् । सर्वद्रथक् । तद्रथक् । कद्रथक् ।

सम्सहस्य समिसञ्चि । २ । २ । ६६ ।

सम् सह इत्येतयोरञ्चती विष्वप्प्रत्यायान्त उत्तरपदे यथा-
संख्यं समि सञ्चि इत्येतावादेशो भवतः । संनञ्च्यतीति सम्पञ्च्यः ।
सम्पञ्च्यौ । सम्पञ्च्यः । सम्पञ्च्यम् । सम्पञ्च्यौ । समीचः । समीचा ।

सम्यग्य्याम् । सम्यग्भिरित्यादि नेयम् । समीचीनः । एवं सहा-
चतीति । सघ्न्यङ् । सघ्न्यञ्चौ । सघ्न्यञ्चः । सघ्न्यञ्चम् । सघ्न्यञ्चौ ।
सघ्नीचः । इत्यादि ।

तिरसस्तिर्ये । २ । २ । ६७ ।

तिरस् इत्येतस्यांचतौ क्वौ ए अकारादावुत्तरपदे तिरि
इत्ययमादेशो भवति । तिरः तिरको वाञ्छतीति तिर्यङ् । तिर्य-
ञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा ।
तिर्यग्य्याम् । तिर्यग्भिः । तिरश्चे । तिर्यग्भ्यां । तिर्यग्भ्यः ।
तिरश्चः । तिर्यग्य्याम् । तिर्यग्भ्यः । तिरश्चः । तिरश्चोः ।
तिरश्चाम् । तिरश्चि । तिरश्चोः । तिर्यक्तुः । ए इति किम् ?
तिरश्चः । तिरश्चौ । तिरश्चीनम् ।

लुगध्यप्यवश्यमः । २ । २ । ६८ ।

अवश्यमित्येतस्य ध्यव्यन्त उत्तरपदे लुगभवति । अवश्यं
पाठ्यम् । अवश्यपाठ्यम् । अवश्यलाठ्यम् । अवश्यकर्तव्यम् ।
अवश्यहर्तव्यम् ।

तुमो मनस्कामे । २ । २ । ६९ ।

तुमन्तस्य मनस्कामयोरुत्तरपरयोः धुगभवति । भोक्तु-
मनाः । भोक्तुकामः ।

समः । २ । २ । ७० ।

समित्येतस्य मनस्कामयोरुत्तरपदयोर्लुगभवति । समनाः ।
सकामः ।

हिततते वा । २ । २ । ७१ ।

समः हितततयोरुत्तरपदयोर्लुगवा भवति । सहितम् । संहितं ।
सततं । संततं । सातत्यमिति द्यणि नित्यं लुक् ठयवस्थित-
विभाषात्वात् ।

कृदन्ते वा सं रात्रेः । २ । २ । ७२ ।

रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे मनागमो भवति वा ।
रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । रात्रिंकरणम् ।
रात्रिकरणम् । इदमेवात्मग्रहणं ज्ञापकम् । इहोत्तरपदाधि-
कारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् न तदन्तस्येति । तेन
कृतमटित्यादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणम् । खितिचेत्यादौ त्वसं-
भवात्तदन्तग्रहणम् । केचित्तीर्थंकर इत्यपीच्छन्ति तदर्थं कृद-
न्ते वा समिति योगविभागः कर्तव्यः ।

सत्यागदास्तोः कारे । २ । २ । ७३ ।

सत्यादीनां कारशब्दे उत्तरपदे नित्यं सं भवति ।
सत्यं करोति सत्यस्य कार इति वा सत्यंकारः । अगदंकारः ।
अस्तुंकारः । अस्तिवति निपाताभ्युपगमे ।

भाष्ट्राग्नयोरिन्धे । २ । २ । ७४ ।

भाष्ट्रमग्निरित्येतयोरिन्धशब्द उत्तरपदे सं भवति ।
भाष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

भद्रोष्णयोः करणे । २ । २ । ७५ ।

भद्र उष्ण इत्येतयोः करणशब्द उत्तरपदे मम् भवति ।
भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् ।

लोकंपृणमध्यंदिनानभ्यासमित्यधेनुं भव्याः । २ । २ । ७६ ।

लोकंपृणादयः कृन्मनागमा निपात्यते । लोकं पृणा-
तीति लोकंपृणम् । मध्यम् दिनस्य मध्यदिनम् । अनभ्यासमि-
त्यमस्येत्यनभ्यासमित्यः । दूरात्परिहर्तव्यः । धेनुर्भव्या
धेनुं भव्याः ।

गिलगिलगिलयोरचोऽगिलस्य । २ । २ । ७७ ।

अजन्तस्य गिलशब्दान्तवर्जितस्य गिल, गिलगिल इत्ये-

तयोरुत्तरपदयोर्मन् भवति । तिमिं गिलतीति तिमंगिलः ।
तिमेर्गिलगिलस्तिमंगिलगिलः । अगिलस्येति किम्? तिमिं-
गिलं गिलतीति तिमंगिलगिलः ।

खित्यरुद्धिषतश्चानव्ययस्य । २ । २ । ७८ ।

अनठययस्याजतस्यारुस् द्विषतोश्च खिदंत उत्तरपदे मन्
भवति । मेघंकरः । पंडितंमन्यः । आढ्यंमविष्णुः । सुभगंकर-
णम् । विहंगमः । अरुन्तुदः । द्विषंतपः । अनठययस्येति किम्?
दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ।

ह्रस्वः । २ । २ । ७९ ।

अनठययस्याजंतस्य खिदंत उत्तरपदे ह्रस्वादेशो भवति ।
खट्वंमन्यः । दमंमन्यः । कालिमन्यः ।

मालेषीकेष्टकस्यान्नस्य च भारितूलचिते । २ । २ । ८० ।

मालादीनां केवलानां पूर्वपदान्तानां च यथासंख्यं
भारीत्याद्युत्तरपदेषु ह्रस्वादेशो भवति । मालभारी । माल-
भारिणी । उत्पलमालभारिणी कन्या । वलाकामालभारिणां ।
इषीकतूलम् । मुंचेषीकतूलम् । इष्टकचितम् । पक्षेष्टकचितं ।
अन्तग्रहणात् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन न तदन्तविधिरिति
दिग्बपादोपहतः सौत्रनाडिरित्यदौ पदादेशादि न भवति ।

भ्रुवोऽच्च कुटिकुंसे । २ । २ । ८१ ।

अशुद्धस्य कुटिकुंमयोरुत्तरपदयोः ह्रस्वोऽकारश्चादेशो
भवतः । अकुटिः । अकुटिः । अकुंसः । अकुमः ।

वेकोऽनीशुङ्गीयुठ्यजः । २ । २ । ८२ ।

अनठययस्येक उत्तरपदे ह्रस्वो वा भवति न चेद्दिगीशा-
देशो ङी प्रत्ययः इयुवोरुचामियजश्चादेशो भवति । लक्ष्मि-
पुत्रः । लक्ष्मीपुत्रः । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः-

ब्रह्मबधूपुत्रः । अनीशुकीयुठयज इति किम् ? बंधी कथं श्ये
दितीशु । कीमुदगंधीबधुः । डी-गार्गोपुत्रः । बधु-मीकुलं ।
शूकुलं । यज् इद्रहूपुत्रः । अनठययस्येति किम् ? कांधीभूतम् ।
जरीकृत्य ।

ड्याडो बहुलं नास्मि । २ । २ । ८३ ।

ड्यन्तस्याऽदन्तस्य चोत्तरपदे बहुलं ह्रस्वो भवति नास्मि
रेवतिनित्रः । नहिदत्तः । शीलवहम् । शीलप्रस्थम् । क्वचिन्न
भवति । नांदीमुखम् । नांदीतूर्ये । गंगाद्वारम् । क्वचिद्वि-
करूपः । पृथिवीदत्तः । पृथिविदत्तः । गंगदेवी । गंगादेवी ।
नास्मीति किम् ? । नदीस्रोतः । खट्वापादः ।

त्वे । २ । २ । ८४ ।

ड्याडोस्त्वप्रत्यये परे बहुलं ह्रस्वादेशो भवति । रोहि-
वया नावः । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । अकत्वम् । अजा-
त्वम् । ड्याड इति किम् ? ग्रामणीत्वं । सोमपात्वम् ।

शुनो दीर्घः । २ । २ । ८५ ।

श्वन् इत्येतस्योत्तरपदे परे बहुलं दीर्घो भवति । श्वादंतः ।
श्वादंष्ट्राः । श्वाकर्णः । श्वावराहम् । क्वचिन्न भवति । श्व-
कटकः । श्वमुखम् । क्वचिद्विकल्पः । श्वापदं । श्वपदं । श्वापुच्छं ।
श्वपुच्छम् ।

वले । २ । २ । ८६ ।

वलप्रत्यये परे पूर्वस्याचो बहुलं दीर्घो भवति । कधीवलः ।
दंतावलः । क्वचिन्न भवति । पितृवलः । प्रातिपदिके च न भवति
कायवलं । नागवलम् ।

प्रादिजन्ते । २ । ३ । ८७ ।

इत्युक्त्वा इति य इच् तदन्त उत्तरपदे पूर्वपदस्याचो बहुल-

माकारो भवति । 'केशाकेशि । कचाकचि । मुष्टामुष्टि । कचिन्न
भवति । अस्यति ।

धङ्युपसर्गस्य च । २ । २ । ८८ ।

उपसर्गस्याजन्तस्य घञन्त उत्तरपदे परे बहुलं दीघः ।
भवति । नीक्लेदः । नीमेदः । नीमार्गः । कचिन्न भवति । प्रसेवः ।
प्रहारः । निषादः । विषादः । कचिद्विकल्पः । परिपाकः । परीपाकः ।
प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिहारः । प्रतीहारः । प्रतिबोधः ।
प्रतीबोधः । परिणामः । परीणामः । निकाशः । नीकाशः ।
कचित् विषयभेदेन । प्रासादो ग्रहम् । प्रासादोऽन्यः । प्राका-
रो वरंडकः । प्रकारोऽन्यः । अपामार्गं ओषधिः । अपमार्गोऽन्यः ।
नीहारस्तुषारः । निहारोऽन्यः । परीरोधः सुगावरोधः । परिरो-
धोऽन्यः । परीहारो देशानुग्रहः । परिहारोऽन्यः । वीतंसः प-
क्षिबंधनम् । वितंसोऽन्यः । बहुलवचनात् कचिदध्वप्यनुपसर्ग-
स्यापि दीर्घः । दक्षिणापथः । उत्तरापथः । अंधातनसम् ।
अंधतनसम् । कचिद्विषयभेदेन अधीदंतः । अधीकर्णः । अधी-
पादः । अधीकंठः । एते अधिष्ये अधिदन्त इत्येव । कचिद-
नुत्तरपदेऽपि विकल्पः । पूरुषः । पुरुषः । सधनम् । साधनम् ।
तरणम् । तारणम् । नरकम् । नारकम् । अतिशयनम् । अतिशा-
यनम् । चः बहुलानुकर्षी-

काशत्तीकः । २ । २ । ८९ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य काशठ्ठेति द्वितकारादी चोत्तरपदे
नित्यं दीर्घो भवति । निकाशत इति नीकाशः । प्रतीकाशः ।
अनूकाशः । नीतम् । वीतम् । परीतम् । परीतवान् । प्रणीतम् ।
द्वितकारनिर्देशः किम् ? । विततम् ।

१ केशं केशं ग्रहीत्वा ऋतं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । एवं कचा-
कचि, दंडादंडि । मुष्टामुष्टि इत्यादीनामपि अथगन्तव्यमिति ।

नहिवृत्तिवृषिष्यधिसहितनिरुचि क्वी तिकारकस्य । २।२।८०।

अथ इति वर्तते । नद्यादिषु धातुषु विपन्तेषुत्तरपदैषु
अजन्तस्य पूर्वपदस्य तेः कारकस्य च दीर्घो भवति । नहि-उपा
नत् । परीणत् । वृत्ति-उपावृत् । नीवृत् । वृषि-प्रावृट् । व्यधि-
आवित् । मर्मावित् । सहि-जलासट् । तुरासट् । तनि-परीतत् ।
रुचि-निरुक् । अतिरुक् । अभिरुक् । रुचीति वा पाठः । तत्र
रुचिरुचयोः विकल्पः । तेन अतिरुक् । निरुक् । अभिरुक् ।

चित्तेः कचि । २ । २ । ८१ ।

चितिशब्दस्य कचि परे दीर्घो भवति । एकचित्तीकः ।
द्विचित्तीकः ।

स्वचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्तु वस्व-
स्तिकस्य कर्णे । २ । २ । ८२ ।

इदमस्य स्वनिशितव्यमिति येन चिह्नयते लक्ष्यते तत्स्व-
चिह्नम् । तद्वाचिनोऽजन्तस्य विष्टादिशब्दवर्जितस्य कर्णशब्द
उत्तरपदे दीर्घो भवति । दात्रमिव दात्रं चिह्नं कर्णयोर्यस्य सः
दात्राकर्णः पशुः । एवं शंकू कर्णः । शङ्कुलीकर्णः । द्विगुणाकर्णः ।
द्वयंगुलाकर्णः । अविष्टादेरिति किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः ।
पञ्चकर्णः । त्रिकर्णः । द्विकर्णः । छिद्रकर्णः । स्त्रुवकर्णः ।
स्वस्तिककर्णः ।

हविर्युक्तेऽष्टः कपालगव्ये । २ । २ । ८३ ।

अष्टशब्दस्य कपालगव्योरुत्तरपदयोर्येषां संख्यं हविषि
युक्ते चाभिधेये दीर्घो भवति । अष्टासु कपालेषु संस्कृतमष्टक-
पालम्, हविः । अष्टाभिर्गोभिर्युक्तमष्टागवम् शकटम् ।

नाम्नि । २ । २ । ट४ ।

अष्टन् शब्दसोत्तरपदे परे दीर्घो भवति नाम्नि, संज्ञा-
याम् । अष्टापदः कैलासः । अष्टावक्रः । अष्टाविटपः । नाम
केचित् ।

कोटराञ्जनादीनां वनगिरौ । २ । २ । ट५ ।

कोटरादीनामञ्जनादीनां च यथासंख्यं वनशब्दे गिरि-
शब्दे चोत्तरपदे दीर्घो भवति नाम्नि । कोटरावणम् । निम्नका-
वणम् । इत्यादि । अंजनागिरिः । नलागिरिः । सल्वागिरिरित्य-
दयः । अन्यत्र कोटराणां वनं कोटरवनम् । अंजनगिरिः ।

बह्वृशरादीनां मत्स्यनजिरादेः । २ । २ । ट६ ।

बह्वृचः शरादीनां च मत्स्यप्रत्यये परे दीर्घो भवति नाम्नि ।
अजरादिवर्जयित्वा । बह्वृचः । रुदुंभरावती । मशकावती । वीर-
णावतीत्यादयः । शरादीनां-शरावती अहीवती । कपीवती ।
मणीवती । शुचीवती । हनूवती । इत्यादयः ज्ञेयाः । अनजिरा-
देरिति किम् ? अजिरवती । खदिरवतीत्यादिः ।

बहेऽपील्लादीकः । २ । २ । ट७ ।

बह्वृशब्दे परतः अपील्लादीनां इको दीर्घो भवति
नाम्नि । अपीवहम् । मुनीवहम् । कपीवहम् । एवं नामानि
नगराणि । पील्लादिनिषेधः किम् ? पीलुवहम् । चारुवहम् ।

विश्वस्य नरे । २ । २ । ट८ ।

विश्वशब्दस्य नरशब्दे उत्तरपदे नाम्नि दीर्घो भवति ।
विश्वानरो नाम कश्चित् ।

वृषी मित्रे । २ । २ । ट९ ।

विश्वशब्दस्य मित्रे उत्तरपदे नाम्नि दीर्घो भवति ।
वृषावभिषेये । विश्वामित्रो नाम ऋषिः । अन्यत्र विश्वमित्रः ।

वसुराटोः । २ । २ । १०० ।

.विश्वशठस्य वसुराटोऽन्तरपदयोर्दीर्घो भवति । विश्व-
वसुः । विश्वाराट् । विकृतिनिर्देशादिह न भवति, विश्वराजौ ।
विश्वराज इत्यादि ।

एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्हा । २ । २ । १०१ ।

एकादशादयः शठदाः दशादिषुत्तरपदेषु कृतदीर्घत्वादयो
निपात्यन्ते । एकोऽसरा दश एकश्च दश च वा एकादश । षडु-
त्तरा दश षट् च दश च वा षोडश । षट् दन्ताः अस्य षोडन् ।
षड्भिः प्रकारैः षोढा षड्हा ।

द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक् कृतादबहुव्रीहौ । २ । २ । १०२ ।

प्राक्कृताद्या संख्या अशीति वर्जिता तस्यामुत्तरपदे द्वि-
अष्टन्-त्रि इत्येतेषां द्वा-अष्टा-त्रयस् इत्येते आदेशा यथा-
संख्यं निपात्यन्ते । अबहुव्रीहौ समासे । द्वादश । द्वाविंशतिः ।
द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः अष्टात्रिंशत् । त्रयोदश ।
त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । अनशीताविति किम् ? द्वयशीतिः
त्रयशीतिः प्राक्कृतादिनि किम् ? द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसह-
स्रम् । अबहुव्रीहाविति किम् ? द्वित्राः । अष्टदशाः । त्रिदशाः

चत्वारिंशदादौ वा । २ । २ । १०३ ।

प्राक्कृताद्या संख्या अशीति वर्जिता तस्यां चत्वारिंश-
दादावुत्तरपदे द्वि-अष्टन्-त्रि-इत्येतेषां द्वा-अष्टा-त्रयस् इत्येते
आदेशा वा भवन्त्यबहुव्रीहौ ॥ द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिं-
शत् । द्विनवतिः । द्वानवतिः । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वा-
रिंशत् । अष्टनवतिः । अष्टानवतिः । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्च-
त्वारिंशत् । त्रिनवतिः । त्रयानवतिः ।

महतः करघासविशिष्टे डाः । २ । २ । १०४ ।

महत इत्येतस्य करादिषुत्तरपदेषु डादेशो भवति वा ।
महतः करः महाकरः । महत्करः । कर एव कार इति । महा-
कारः । महत्कारः । महाघासः । महद्घासः । महाविशेषः ।
महद्विशेषः ।

ऊयः । २ । २ । १०५

ऊयन्तस्य महच्छुद्धस्य करादिषुत्तरपदेषु नित्यं डा भव-
ति । महत्याः करः । महाकरः । महाकारः । महाघासः ।
महाविशेषः ।

जातीयैकार्ये ॥ २ । २ । १०६ ॥

महच्छुद्धस्य जातीयप्रत्यये परे एकार्ये चोत्तरपदे नित्यं
डा भवति । महाजातीयः । महाजातीया । महाभागः । महा-
वीरः । महादेवी । महादूती । महद्भूतश्चन्द्र इति ऊयनै-
कार्यः । तथा च । गोमतीभूता स्त्रीति न पुंभावः ।

आ घद्दूग्दूशदूक्षे ॥ २ । २ । १०७ ॥

घतुप्रत्यये दूगादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वस्याकारो भवति ।
यावान् । तावान् । एतावान् । स एव दूश्यते इति तादृक् ।
तादृशी । तादृशः । तादृक्षः । एवमसूदृक् । भवादृक् । अग्या
दृक् । दूगिति दूशदूक्षसाहचर्यात् कठयन्तस्य ग्रहणम् । न हि
वन्तस्य । अर्थदृक् । कुवलयदूशाम् ।

किमिदमः कीश् ॥ २ । २ । १०८ ॥

किमिदमोः घट्टादिषु यथासंख्यं की ईशादेशो भवतः ।
किं प्रमाणमस्येति कियाम् । क्वं प्रमाणमस्येति कियाम् ।
कीदृक् । कीदृशः । कीदृक्षः । ईदृक् । ईदृशः । ईदृक्षः ।

सहसमानस्य धर्मादिषु च ॥ २ । २ । १०८ ॥

.समान इत्येतस्य दूगादिषु चोत्तरपदेषु स इत्यादेशो
भवत्यात्वापवादः ॥ सहृक् । सहृशः । सहृक्षः । चतुर्नास्ति ।
सधर्मा । साधर्म्यम् । सपक्षः । सगन्धः । सदेश इत्यादयः ॥

सब्रह्मचारी ॥ २ । २ । ११० ॥

सब्रह्मचारीति निपात्यते । समानो ब्रह्मचारी समाने
ब्रह्मणि गुरुकुले व्रतचारीति वा सब्रह्मचारी ।

सहस्याकालेऽठययीभावे ॥ २ । २ । १११ ॥

सह इत्येतस्याकालवचिन्युत्तरपदेऽठययीभावे समासे
सकारादेशो भवति ॥ सचक्रं देहि । सपुरं प्राजः । अकाल इति
किं ? सहपूर्वाह्णम् । अन्यत्र सहकृत्वा ।

ग्रंथांताख्याधिक्यादृश्ये । २ । २ । ११२ ॥

सहस्योत्तरपदे परे सादेशो भवति । ग्रंथांते आख्यायामाधि-
क्ये दृश्ये च । ग्रंथस्यांतः ग्रंथांतः । तत्र काष्ठमन्तं कृत्वा सकाष्ठं ।
ज्योतिषमधीते सकलं समुद्धृतं । आख्या नाम तत्र साश्वत्य
सपलाशं । सशिशपं । एवं नामानि वनानि सरसा धूर्वा । आ-
धिक्ये-समाषः कार्षापणं । माषाधिक इत्यर्थः । एवं सकाकणीको
माषः । सद्रोषा सारी । अदृश्येऽदृश्यार्थे उत्तरपदे सार्ग्यः कपो-
तः । सपिशाचा वात्या । सराससी शाला ।

वान्यार्थे ॥ २ । २ । ११३ ॥

अन्यपदार्थे समासे बहुव्रीहौ सहस्योत्तरपदे सादेशो
भवति वा । सपुत्रः । सहपुत्रः । सशिष्यः । सहशिष्यः ।

नाशिष्यगोवत्सहले ॥ २ । २ । ११४ ॥

सहशब्दस्य नोत्तरसहस्र इत्येतद्वर्जित उत्तरपदे नाशिषि

गन्धमानामान्यार्थे सोदेशो न भवति । स्वस्ति भवते सह
पुत्राय । भद्रं सहलोकाय राज्ञे । अगोवत्सहस्र इति किम् ?
स्वस्ति भवते सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

बन्धौ व्यस्येश् ॥ २ । २ । ११५ ॥

व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य बन्धुशब्द उत्तरपदेऽन्यार्थे बहु-
व्रीहौ ईशादेशो भवति ॥ कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धी-
बन्धुः । निर्दिश्यमानस्यादेश इति व्यस्येश् न सर्वस्य । उत्त-
रपद इति किम् ? कौमुदगन्ध्या बन्धुकुलम् । कौमुदगन्धीबन्धु
कुल इत्यत्र तु कौमुदगन्धीबन्धुःकुलमस्येति विग्रहः ।

मातमातृमातृके वा ॥ २ । २ । ११६ ॥

व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य मात मातृ-मातृक इत्येतेषु उत्तर-
पदेऽन्यार्थे ईशादेशो भवति । कारीषगन्ध्या माता यस्य कारीष-
गन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । परमकारीषगन्धीमातः । पर-
मकारीषगन्ध्यामाता । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । अनेनैव पक्षे मातादेशः ।

पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । २ । २ । ११७ ॥

व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ई-
शादेशो भवति कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः । कारीष-
गन्धीपतिः । परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिः ।

कोः कदचि ॥ २ । २ । ११८ ॥

कुशब्दस्याजादावुत्तरपदे तत्पुरुषे कदादेशो भवति ॥
कुत्सितमकम् कदकम् । कदशनम् । कदजः । कदुघ्नः । कदुण-
मिति प्रचीदरादिः ।

रथवदेषु । २ । २ । ११९ ॥

कुशब्दस्य रथवदयोरुत्तरपदयोः कद्वति । बहुवचनात्

तत्पुरुष इति नास्ति । कुत्सितो रथः । कुत्सितो रथोऽस्येति वा कद्रथः । कद्रदः ।

कन्निः ॥ २ । २ । १२० ॥

कुशब्दस्य किंशब्दस्य वा त्रिशब्द उत्तरपदे कदादेशो निपात्यते । कुत्सितास्त्रयः, के वा त्रयः कत्त्रयः । कुत्सिताः के वा त्रयो यस्येति वा कन्निः ।

पुरुषे का वा ॥ २ । २ । १२१ ॥

कुशब्दस्य पुरुषशब्दे उत्तरपदे का इत्यादेशो भवति वा ॥ निन्दितः पुरुषः कापुरुषः । कुपुरुषः । आ इत्यनुक्ता आवचनं सागर्थम् । तेन^१ कुकुपुरुषः कापुरुषः ।

अल्पे ॥ २ । २ । १२२ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य को कादेशो नित्यं भवति । ईषन्मधुरं कामधुरम् । कालवणम् । काशास्त्रम् । कापुरुषः ।

पयस्ययोः ॥ २ । २ । १२३ ॥

पयिन् वा इत्येतयोस्तत्पदयोः कोः का भवति ॥ कुत्सितः पथाः कापथः । कापथो देशः । कुत्सितोऽक्षः काक्षः । कुत्सिते भक्षिणी यस्येति वा काक्षः ।

काक्वौ वोष्णे । २ । २ । १२४ ।

कुशब्दस्योष्णशब्दे उत्तरपदे का कव इत्यादेशो वा भवतः । ईषदुष्ण कुत्सितमुष्णं वा, कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

१ पुरुषे इति किम् ? क्रुद्धो राजा । आ वा इत्यनुक्त्वा कावचनं सागर्थम् । यथा कु इत्यस्य रूपस्य ममासौ भवति कापुरुष इति सवाकारेण विद्ध्यति । यदा तु “को दिशवायस्य” इति अकि सति साक्कुशब्दस्य ककुपुरुष इति तदाऽऽकारविधौ ककपुरुष इति प्राप्नोति तन्नेष्टम् । अतः साकोपि का इत्येव स्याद् इत्येवमर्थं कावचनम् ।

२ पथीति पयिन्शब्दग्रन्थशतपर्यायेऽनुपपन्नो न भवति कुपथं वनम् । अस्तेति सामान्येनाक्षशब्दमात्रं गृह्यते । अक्षो धूते वर्याङ्गे नयनाद्यौ विभीतके ।

नस् नासिकायास्तस् क्षुद्रे । २ । २ । १२५ ।

नासिकाशब्दस्य तत्प्रत्यये क्षुद्रशब्दे चोत्तरपदे नञित्यादेशो भवति ॥ नासिकायाः नस्तः । नासिकया क्षुद्रः नस्क्षुद्रः ॥

येऽवर्णौ । २ । २ । १२६ ।

नासिकाशब्दस्य ये प्रत्यये वर्णादन्यस्मिन्नभिधेये नस्तभवति । नासिकायै हितम् नासिकायां भवं वा, नस्यम् । अन्यत्र नासिकयो वर्णः ।

हृदयस्य हृद्याल्लासे । २ । २ । १२७ ।

हृदयशब्दस्य येऽणि च प्रत्यये लासशब्दे चोत्तरपदे हृद् इत्यादेशो भवति ॥ हृद्यम् । हार्दम् । ह्लासः ।

लेखे २ । २ । १२८ ।

अणान्तलेखशब्दे चोत्तरपदे हृदयस्य हृद् भवति । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । अणीति किम् ? हृदयस्य लेखः हृदय-^१लेखः । घञ्-हृदयशब्दनिवृत्त्यर्थो हृदादेशः । अन्यत्रोक्तं प्रयुज्यते । सौहार्द्यम् । सौहृदयम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः हृच्छ-
त्यम् । हृदयशल्यम् ।

पदः पादस्याज्यातिगोपहृते । २ । २ । १२९ ।

पादशब्दस्याज्यादिषुत्तरपदेषु पद इत्यादेशो भवति । पादाभ्यां पादयोर्वा आजिः पदाजिः । पादाभ्यामततीति पदातिः । पदगः । पदोपहतः ।

पत्काषिहिमहतिये । २ । २ । १३० ।

पादशब्दस्य काषि हिम हति इत्येतेषुत्तरपदेषु यत्प्रत्यये च परतः पद् भवति ॥ पत्काषी । पट्टिमन् । पट्टतिः । पादौ विध्यन्तीति पद्याः शर्कराः । पादयोर्भवः पद्याः पांसवः ।

* १ यत्र लेखः घञन्तः अत एव हृदयस्य हृदावो न भवति ।

२ पादार्थमिति यत् ।

पादाभ्यां हितं पद्यम्, भोषधम् । पाद्यं जलमिति पाद्यार्घ्यं
इति भवति । द्विपाद्यमित्यादौ द्विगुसंबन्धी यः न पादसंबन्धी ॥

शस्युचः । २ । २ । १३१ ।

ऋचः संबन्धिनः पादस्य शसि प्रत्यये पद् भवति ॥ पादं
पादं गायत्र्याः शंसतीति पठतो गायत्रीं शंसति । ऋच इति
किम् ? पादशः, श्लोकं कथयतीति । पादशः कार्षापणं ददाति ।

मिश्रशब्दघोषनिष्ठके वा । २ । २ । १३२ ।

पादस्य मिश्रादिषूत्तरपदेषु पट्टा भवति । पक्षिप्रः
पञ्चुठदः । पट्टोषः । पक्षिष्कः । पादमिश्रः । पादशब्दः
पादघोषः । पादनिष्ठकः ।

पूर्येकहस्त्युदकस्योदः । २ । २ । १३३ ।

उदकशब्दस्य पूरयितव्यवाचिभ्येकहलि असंयुक्तहलादा-
वुत्तरपदे उद इत्यादेशो वा भवति ॥ उदकुंभः । उदककुंभः ।
उदकघटः । उदघटः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । उदभाजनम् ।
उदकभाजनम् । एकहलीति किम् ? । उदकस्थालम् ।

मन्योदनसक्तुबिन्दुवज्रवीवधभारहारगाहे २ । २ । १३४ ॥

उदकस्य मथादिषूत्तरपदेषु वा उद इत्यादेशो भवति ॥
उदमंथः । उदकमंथः । उदीदनः । उदकौदनः । उदसक्तवः ।
उदकसक्तवः । उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः । उदवज्रम् । उदकवज्रम् ।
उदवीवधः । उदकवीवधः । उदभारः । उदकभारः । उदहारः ।
उदकहारः । उदगाहः । उदकगाहः ।

धिपेषंवासवाहने ॥ २ । २ । १३५ ॥

उदकस्य ध्यादिषूत्तरपदेषु नित्यमुद इत्ययमादेशो
भवति । उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदाधिः घटः । उदपेषं पिनष्टि ।
उदवासः । उदवाहनः ।

नान्म्युत्तरपदस्य च ॥ २ । २ । १३६ ॥

उदकपूर्वपदस्योत्तरपदस्य च नास्ति उद इत्ययमादेशो

भवति । उदपर्वतः । उदमेघो नाम कश्चित् । उत्तरपदस्य लघणोदः । एवं क्षीरोदः । कालोदः । एवं नामानः समुद्राः ।

श्लुग्व्वा ॥ २ । २ । १३७ ॥

पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च नाम्नि श्लुग्व्वा भवति ॥ देव-
दत्तः । देवः दत्तः । सत्यभामा । सत्या भामा । शठदसाम्येऽर्थ-
प्रकरणदेविंशेषोऽवसेयः ।

द्व्यन्तरूपसर्गादीदपोऽनात् ॥ २ । २ । १३८ ॥

उत्तरपदस्येति वर्तते । द्विशठदादन्तशठदादनवर्णान्तेभ्य-
श्चोपसर्गैभ्यः परस्य अप् इत्येतस्योत्तरपदस्य ईदादेशो भवति ।
द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । नदीपम् । वीपम् ।
प्रतीपम् । समीपम् । अनादिति किम् ? । प्रापम् । परापम् ।

देशोनेरुः ॥ २ । २ । १३९ ॥

अनुशठदात् परस्य अप् इत्येतस्योत्तरपदस्य उकारो
भवति । देशोऽभिधेये । अनुगता आपो अस्मिन्निति अनूपो
देशः । अन्वीपमन्यत्र स्यात् ।

दिक्शठदानीरस्य तारो वा ॥ २ । २ । १४० ॥

दिग्वाचिनः शठदात् परस्य नीर इत्येतस्योत्तरपदस्य
तार इत्यादेशो वा भवति । दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्त-
रतारम् । उत्तरतीरम् ।

मातृपितुस्स्वसुष्ठिः ॥ २ । २ । १४१ ॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसु इत्येतस्योत्तरपदस्य विरा-
देशो वा भवति । मातुः स्वसा । मातुः ङवसा । पितुः स्वसा ।
पितुः ङवसा । पितुः स्वसा । स्वसृपत्योर्वेति श्लुग्न भवति ।

उः ॥ २ । २ । १४२ ॥

अवर्णान्ताभ्यां मातृपितृभ्यां परस्योत्तरपदस्य स्वसुर्नित्यं
पिभवंति । मातृङवसा । पितृङवसा । बहुधाः श्लुचि ऋकार-

दर्शनाग्नित्यः षिः ।

विकुशमिपरेष्वलम् ॥ २ । २ । १४३ ॥

ठयादिभ्यः परस्य स्थलेत्यस्योत्तरपदस्य ष्वलमिति
विनिर्पात्यते ॥ विष्वलम् । कुष्वलम् । शमिष्वलम् । परिष्वलम् ।
समिति इस्वोच्चारणात् न दीर्घात् षिः । ततोऽप्येके ।

कपेर्गोत्रे ॥ २ । २ । १४४ ॥

कपेः परस्योत्तरपदस्य स्थलस्य ष्वलमिति विनिर्पात्यते ॥
गोत्रेऽभिधेये । कपिष्वलम्, गोत्रम् । अन्यत्र कपिनां स्थलम् ।
कपिस्थलमिति ।

गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निमज्जिपुञ्जिष्वेकुशङ्कुक्वङ्
गुवर्हिर्दिविपरमेष्ठः ॥ २ । २ । १४५ ॥

गवादिभ्यः परस्य स्थ इत्युत्तरपदस्य ठ इति विनिर्-
पात्यते । गोष्ठम् । अंवाष्ठ । अंवाष्ठ । मठ्यठः । अपठः ।
द्विष्टाः । त्रिष्टः । भूनिष्ठः । अग्निष्ठः । मज्जिष्ठ । पुञ्जिष्ठम् ।
शेकुष्ठः । शंकुष्ठः । कुष्ठः । अगुष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः ।
परमेष्ठः । अत एव प्रलुगभावः ।

प्रष्टोऽग्रगामी ॥ २ । २ । १४६ ।

प्रात्परस्य स्थस्य विनिर्पात्यते । अग्रगामी चेद्वाक्यो
भवति । प्रष्टः अग्रगामी । प्रस्थोऽन्यः ।

ज्योतिरायुषष्टोमः ॥ २ । २ । १४७ ।

ज्योतिस्, आयुस् इत्येताभ्यां परस्य स्तोमस्य विनिर्पा-
त्यते । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

वदुच्चाग्नेः ॥ २ । २ । १४८ ।

अग्नेरुत्तरपदयोः स्तुत्स्तोमशब्दयोः विनिर्पात्यते ।
अग्निवदुत् । अग्निष्टोमः ।

निर्दुस्सोः सेधसंधिसाम्नाम् । २ । २ । १४८ ।

निर् दुर् सुभ्यः परेषां सेधादीनामुत्तरपदानां विभ्रवति ।
वचनभेदाद्यासंख्याभावः । निष्ठेधः । दुष्ठेधः । सुष्ठेधः ।
निष्ठषन्धिः । दुष्ठषन्धिः । सुष्ठषन्धिः । निष्ठषामा । दुष्ठषामा ।
सुष्ठषामा ।

भीरुष्ठानादिषु । २ । २ । १४० ।

भीरुष्ठानादिषूत्तरपदस्य विनिर्वात्यते । भीरुणां स्थानं
भीरुष्ठानम् । अंगुलीनां संगः अंगुलिषंगः । इत्यादयः ।

निनद्यास्स्नातेः कौशले । २ । २ । १५१ ।

निनदीभ्यां परस्य स्नातेरुत्तरपदस्य विभ्रवति । कौशले
नैपुण्येऽर्थे । निष्ठणः । निष्ठणातः । कट करणे । नदीष्ठणः । नदी-
ष्ठणातः । प्रतरणे कुशल इत्यर्थः । अन्यत्र निस्नातः । नदीस्नातः ।

प्रतेष्ठणातं सूत्रे । २ । २ । १५२ ।

प्रेतः परस्य स्नातस्य विनिर्वात्यते सूत्रे । प्रतिष्ठणालम्
सूत्रम्, शुद्धमित्यर्थः । प्रनिस्नातमन्यत् ।

ष्ठणानं नाम्नि । २ । २ । १५३ ।

प्रतेः परस्य स्नानशब्दस्य विनिर्वात्यते सूत्रविषये
नाम्नि । प्रतिष्ठणानं सूत्रमित्यर्थः । प्रनिस्नातमन्यत् ।

विष्टाराभिनिष्टानं छन्दो वर्णे । २ । २ । १५४ ।

वेः परस्य तारस्याभिनिष्ठः परस्य स्नानस्य च यथाक्रमं
छन्दसि वसर्णे च विषये नाम्नि विनिर्वात्यते ॥ विष्टारं पंक्तिः ।
विष्टारः वृहदिका छन्दः । विस्तारोऽन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः ।
विसर्जनीयः । अभिनिस्तानोऽन्यः ।

वृक्षासर्न विष्टरः । २ । २ । १५५ ।

वेः परस्य स्तरस्य नाम्नि विनिर्वात्यते । वृक्षः ।

आसनञ्च चेद् वाच्य भवति । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् ।
विस्तरोऽन्यः ।

युधिगवेष्टिरः । २ । २ । १५६ ।

युधिगविभ्यां परस्य स्थिरस्य षिन्निर्पात्यते नास्ति ।
युधिष्टिरः । गविष्ठिरः । युधिगवीत्यत एवाश्लुक् ।

एत्यगः । २ । २ । १५७ ।

अगकारान्तात्परस्योत्तरपदस्य मकारस्यैकारे परे षिर्भवति । समुदायश्चेन्नाम भवति । श्रीषेणः । वारिषेणः । मातृषेणः । अग इति किम् ? विडवक्सेनः । नाम्नीति किम् ? प्रथुसेनः राजा ।

भाट्टा । २ । २ । १५८ ।

नक्षत्रवामिनोऽग परस्योत्तरपदमकारस्य एकारे षिर्भवति वा नास्ति ॥ भरणिषेणः । भरणिसेनः । रेवतिषेणः । रेवतिसेनः । अग इति किम् ? अश्वयुक्सेनः ।

गोऽ सेः । २ । २ । १५९ ।

अगकारान्तं यत्पूर्वपदमस्यन्तं तत्स्थान् षकाराद्रेकाच्च परस्योत्तरपदस्यस्य नस्य गो भवति समुदाये नास्ति । खरणाः । खुरणाः । द्रुणसः । सूर्यणखा । नरवाहणः । असेरिति किम् ? सर्पिष्पानम् । अग इति किम् ? ऋगयनम् । नाम्नीति किम् ? मेघनासिकः । सूर्यनखी कन्या । पदनाभिकमिति वचनं यात्वविधौ, न वृत्त्यंत इति नास्ति । तत्रेदमेव लिङ्गम् ।

पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराद्वणम् । २ । २ । १६० ।

पुरगादिभ्योऽणस्य वनस्य णत्वं निपात्यते नास्ति । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटावणम् । एतेभ्य इति किम् ? कुवेरवनम् । शतपत्रवनम् ।

नाम्नीति किम् ? शारिकाणां वनम् । शारिकावनम् ।

प्राग्नेऽन्तर्निशराश्रुखदिरकार्णवीयूक्षेक्षुप्लक्षात् ॥२।२।१६१॥

प्रादिभ्यः परस्य वनस्य णत्वं निपात्यते । प्राग्वणम् ।
अग्नेवणम् । अक्षरवणम् । निर्वणम् । शरवणम् । आश्रवणम् ।
खदिरवणम् । कार्णवणम् । वीयूक्षवणम् । वृक्षवणम् । प्लक्षव-
णम् ॥ योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम् ।

द्वित्रिजम्भ्योऽनिरिकादिभ्यो वृक्षौषधादिभ्यो वा ॥२।२।१६२॥

द्वयजम्भ्यस्त्रयजम्भ्यश्च हरिकादिवर्जितेभ्यः वृक्षवाचिभ्यः
औषधवाचिभ्यश्च परस्य वनस्य णत्वं निपात्यते वा ॥ शिशु-
वणम् । शिशुवनम् । दारुवणम् । दारुवनम् । शिरीषवणम् ।
शिरीषवनम् । कारीषवणम् । कारीषवनम् । औषधिभ्यः-नाष-
वणम् । नाषवनम् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । ग्रीहिणम् । ग्रीहि-
वनम् । सीवारवणम् । सीवारवनम् । द्वित्रिजम्भ्यः इति किम् ?
देवदारुवनम् । अनिरिकादिभ्य इति किम् ? हरिकावनम् ।
तिमिरवनमित्यादयः । वृक्षौषधिभ्य इति किम् ? पितृवनम् ।
कलीवनरूपतिष्ठो यो वृक्षः । पुष्पफलोपगाः औषधयः । फल-
पाकांतालतागुलमाश्च वीषधयः ॥

गिरिनद्यादीनाम् ॥ २ । २ । १६३ ॥

गिरिनद्यादीनां य उत्तरपदनकारस्तस्य णत्वं वा भवति ।
गिरिनदी । गिरिणदी । गिरिणखः । गिरिणखः । वक्रणदी ।
वक्रणदी । इत्यादयः

पाशं भावकरणे ॥ २ । २ । १६४ ॥

पाशे करणे च यः पानशब्दस्तस्योरपदस्य लकारस्य
अन्तेः पूर्वपदात्परस्य णत्वं वा निपात्यते । क्षीरस्य पानम् ।
क्षीरपानम् । क्षीरपानम् । कषायपानम् । कषायपानम् ।

करणे कषायपाणः । कषायपानः । वारिपाणः, वारिपानः
कंसः । अन्यत्र-पीयतेऽस्मिन्निति पानः । क्षीरपानो घोषः ।
असेरिति किम् ? सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् ।

देशे ॥ २ । २ । १६५ ॥

असेः परस्य पानस्य णत्वं निपात्यते देशे गम्यमाने ॥
कषायपाणाः गांधारय । क्षीरपाणाः ससीनराः । सुरापाणाः
प्राक्याः । सौवीरपाणा बाहलिकाः ।

ग्रामाग्राणीः ॥ २ । २ । १६६ ॥

ग्रामाग्राभ्यां परस्य नी इत्येतस्य णत्वं निपात्यते ।
ग्रामणीः । अग्रणीः ।

णसः ॥ २ । २ । १६७ ॥

प्रादेरुत्तरस्य नस इत्यस्य णत्वं निपात्यते । प्रगता प्र-
वृद्धा वा नासिकाऽस्येति प्रणसः । प्रणसं मुखम् । निर्णस
मुखम् ।

अतोऽहः ॥ २ । २ । १६८ ॥

अकारान्तपूर्वपदस्थात् प्रात्परस्याह इत्येतस्योत्तरप-
दस्य णत्वं निपात्यते । पूर्वाहः । अपराहः । अत इति
किम् ? निरहः । पराहः ।

वयसि चतुस्त्रेहयिणः ॥ २ । २ । ८६९ ॥

चतुस्त्रिभ्यां परस्य हायनस्य णत्वं निपात्यते वयसि
गम्यमाने । चतुर्हायणः वत्सः । चतुर्हायणी बहवा । त्रिहायणः ।
त्रिहायणी । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला ।

वाह्याद्वाहयाम् ॥ २ । २ । १७० ॥

वाह्यवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थात् प्रात् परस्य वाहनस्य

णत्वं निपात्यते । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । वाह्यादिति
किम् ? नरो वाहनमस्येति नरवाहनः ।

कत्वोऽनञः ष्यः ॥ २ । २ । १७१ ॥

नञ्वर्जितादठययात्पूर्वपदाद्यत्परमुत्तरपदं तदवयवस्य
कत्वाप्रत्ययस्य ष्यादेशो भवति ॥ प्रकृत्य । प्रकृत्य । उच्यैःकृत्य ।
नानाकृत्य । अनञ इति किम् ? अकृत्वा । परमकृत्वा । इत्यत्र
नञ इति नञ्सदृशमठययं गृह्यते इति नञोऽव्ययश्च ष्या
देशो न भवति ।

पृषोदरादयः ॥ २ । २ । १७२ ॥

पृषोदर इत्येवं प्रकाराश्चठदाः अविहितलोपागमादेश-
वर्णविकाराश्चिष्टैः प्रयुज्यमानास्ताध्वो वेदितव्याः । पृषदुद-
रमस्येति पृषोदरः । अश्व इव तिष्ठत्यश्वत्थः । पिशितमशना-
तीति पिशाचः । मद्यां रीतीति मयूरः । कौ जीर्यतीति कुंजरः ।
कुंजे रमत इति वा इत्यादयः ।

श्लोकः ।

‘वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरी वर्णविकारमाशौ
धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तं ॥१॥
इति चिन्तामणौ वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।

षोडशादौ विकारास्स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ १ ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोस्तदर्थान्तिशयेन यः ।

योगस्तदुच्यते प्रोक्षैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ २ ॥

अविहितलोपागमादेशविकाराः चिष्टैः प्रयुज्यमानाः । अश्व-
रूपेणाग्निरत्र तिष्ठतीति अश्वत्थः इति लिंगाभट्ट्यामुक्तम् । हिंस्र हिंसा-
यामिति धातोस्तद्वत्त्वात् हिंस्रतीति सिंह इति इकारविपर्ययः ।
विकारःपरिणामः यथा षोडशेत्यत्र दकारस्य ङकारः ।

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

संभ्रमेऽसकृत् ॥ २ । ३ । १ ॥

आशुप्रतिपादनं संभ्रमः । प्रयोक्तुस्त्वरणं तस्मिन् द्योत्ये
यद्वर्तते पदं वाक्यं वा तदनेकवारं प्रयुज्यते ॥ अहिरहिरहिः
बुध्यस्व बुध्यस्व । हस्तयागच्छति हस्तयागच्छति । लघुपला-
यध्वं लघुपलायध्वं । संभ्रमादौ पदं वाक्यं वा परिनिष्पन्न-
सकृत् द्विर्वा भवति ॥ द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा इत्येव भवति ।
न तु द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा द्रोग्धेति ।

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्विः । २ । ३ । २ ।

क्रियायाः शाकल्यमवयवक्रियाणां वा कात्सर्यं भृशार्थः ।
पौनः पुन्यमावृत्तिराभीक्ष्ण्यम् । सातत्यं क्रियान्तरेणाव्यवधान-
मविच्छेद एतेषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा वर्तते तत्प्रागाति-
शायिकादेः पूर्वमेव द्विरुच्यते ॥ भृशे-लुनीहि लुनीहीति
लुनाति । अधीठवधीठवेत्येवायमधीते । आभीक्ष्ण्ये—भोजं
भोजं व्रजति । भुक्ता भुक्ता व्रजति । अविच्छेदे—पचतिपचति ।
प्रपचतिप्रपचति । ब्रह्मवर्च्यं चरतिचरति । प्रागिति किम् ?
पचतिपचतितमाम् । तत्र पूर्वमेवातिशायिकत्वाद् द्विर्वचनम् ॥

नानावधारणानुपूर्याधिक्ये । २ । ३ । ३ ।

नानाभूतानां भेदेन इयत्तापरिच्छेदो नानावधारणम् ।
क्रमानुलंघनमानुपूर्यम् । प्रकर्ष आधिक्यमेतेषु यद्वर्तते शब्दरूपं
तद्द्विरुच्यते ॥ नानावधारणे—अस्मात्कार्वाण्यादिह भवद्भ्यां

मह्यां रीतीति मयूरः । अत्र महीशब्देकारस्य नाशः इकारस्य
विकारो यकारः ऊधातोः ऊर इत्यादेशः । भ्रमन् रीतीति भ्रमरः ।
नलोपो ऊशब्दस्य रादेशश्च ।

माषं माषं देहि । प्रत्येकं माषमात्रं दातव्यं नाधिकमित्यर्थः ।
 आनुपूर्व्यै-मूलेमूले स्थूलाः । अग्रे अग्रेसूक्ष्माः । उयेष्टुष्टु-
 मनुप्रवेशम् । मूलाद्यानुपूर्व्येषां स्थूलत्वादय इत्यर्थः । आधि-
 क्ये-नमोनमः । अधिकं नम इत्यर्थः । अहो दर्शनीया अहो
 दर्शनीया, कन्या । मय्यं रोचते मय्यं रोचते ।

उत्तरउत्तमौ समानां स्त्रीभावे । २ । ३ । ४ ।

समानां केनचिद्गुणेन तुल्यत्वेन सप्रधारितानां स्त्रीलिङ्गे
 भावे उत्तरान्तं उत्तमान्तं च यद्वर्तते तद्विद्विष्यते ॥ उभाविमा-
 वाढ्यौ । कतराकतरा अनयोरारुह्यता । किं देव कृताहो रुष-
 कतेत्यर्थः । कतमा कतमा अनयोरारुह्यता । किं साधनसंबन्ध-
 कृता उत रत्नसंबन्धकृता आहोस्विदुभयं संबन्धकतेत्यर्थः । एवं
 सर्वे इमे आढ्याः । यतरा यतरा येषां विभाति ततरा ततरा
 वक्तव्या । यतमा यतमा एषां संपत्तमा ततमाततमा वक्तव्या ।
 अन्यस्योपि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ । कीदृशीकीदृशी अन-
 योरारुह्यता इत्येके । स्त्रीति किम् ? उभाविमावाढ्यौ कत-
 रानयोरुभयः । सावग्रहणं किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ ।
 कतरानयोरुत्तमौ ।

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये । २ । ३ । ५ ।

पूर्वशठदः प्रथमशठदश्चान्यतोऽतिशये नदर्थस्य प्रकर्षे
 द्योत्ये द्विरुच्यते ॥ पूर्वं पर्वं पुष्टयन्ति । प्रथमं प्रथमं पठ्यन्ते ।
 अन्येभ्यः-पूर्वतरं पुष्टयन्ति इत्यर्थः ।

प्रोपोत्सं पादपूरणे । २ । ३ । ६ ।

प्र, उप, उद्, सनित्येतानि शठदरूपाणि द्विर्भवन्ति ॥
 पादश्चेद् द्विर्वचनेन पूर्यते ।

श्लोकः ।

प्रमणस्य जिनं भव्यसंसंश्रित्य तपःपरं ।

उपोपपद्यते श्रेय उदुत्पन्नमहोदयः ॥

सामीप्येऽधोऽधुपरि । २ । ३ । ७ ।

अधसादीनि द्विभंवात्त सामीप्ये विवक्षते । सामीप्यं
प्रत्यासत्तिः देशकृता कालकृता वा । अधोऽधोग्रामम् । अध्य
धि ग्रामम् । उपर्युपरि सुखानि भवन्ति । अन्यत्र उपरि चन्द्र-
माः । यथायथमिति मान्तमठययम् । यथास्वनित्यर्थः ।

वीप्सायाम् । २ । ३ । ८ ।

बहूनां सजातीयानामर्थानां शाकल्येन प्रत्येकं क्रियाभि-
र्युगपत्प्रयोक्तुरासुमिच्छा वीप्सा तस्यां यद्वर्तते शब्दरूपं तद्-
द्विरुच्यते । वृक्षं वृक्षं मिश्रति । ग्रामेऽग्रामे रमणीयः । योद्धा
योद्धा क्षत्रियः । ग्रामेऽग्रामे पानीयम् । आढ्यतरमाढ्यतरमा-
नीय । कष्टं कष्टं श्रितः ।

पुल्लुक् चैकस्यादौ सुपः । २ । ३ । ९ ।

एकशब्दस्य वीप्सायां द्विरुच्यमानस्यादौ यः पूर्वोक्त-
स्तत्र तस्य सुपः पुल्लुक् भवति ॥ एकैकः । एक एकः । एकैकाः ।
एक एकाः । एकैकस्याम् । एक एकस्याम् । पकारः पुंभावार्थः ।
चस्समुच्चयार्थः ।

द्वंद्वं वा । २ । ३ । १० ।

द्विशब्दस्य वीप्सायां द्विरुक्तौ द्वंद्वमिति वा निपात्यते ॥
द्वंद्वं तिष्ठतः द्वौ द्वौ तिष्ठतः । द्वंद्वं युद्धं वर्तते द्वयोर्द्वौ ये
युद्धं वर्तते । द्वंद्वं कृतम् द्वाभ्यां द्वाभ्यां कृतम् ।

मर्यादोक्तिव्युत्क्रांतियज्ञपात्रप्रयोगरहस्ये । २ । ३ । ११ ।

मर्यादोक्त्यादिष्वर्थेषु द्विशब्दस्य द्वंद्वमिति नित्यं निपा-

त्यते । नर्यादोक्तौ-आचतुरं हि इमे पशवो द्वन्द्वं मिथुना
यन्ते ॥ माता पुत्र पौत्र प्रपौत्र तत्पुत्रैर्मिथुनीभवति इत्यर्थः ।
ठ्युत्क्रान्ती-प्रथगवस्थाने द्वन्द्वं ठ्युत्क्रान्ताः । द्वैराश्वेन प्रथगव
स्थिता इत्यर्थः । यज्ञपात्रप्रयोगे-द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।
रहस्ये । द्वन्द्वं संनयन्ते । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वानि सहस्र इति
शठदान्तरम् ।

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये । २ । ३ । १२ ।

द्विशठस्य लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये द्वन्द्वमिति निपात्यते ।
द्वन्द्वं बलदेववासुदेवौ । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । अन्यत्र द्वौ देवदत्त-
जिनदत्तौ । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । द्वन्द्वमिति नपुंसकम् । अनु-
प्रयोगे नपुंसकार्थं ।

आबाधे । २ । ३ । १३ ।

आबाधः पीडाप्रयोक्तव्यमस्तस्मिन्निषये वर्तमानशठदो
द्विरुच्यते । तत्र चादौ सुपः पश्लुक् भवति । ऋक् ऋक् ननु
करोति । सु सुस्तुतम् । गतगतः । सुसुब्रूते । नष्टनष्टः । गत-
गता । नष्टनष्टा । अष्टमी, अष्टमी इत्यादयुंभावः, ऋगादेर्द्विरु
च्चारणादिना पीड्यमानः प्रयोक्ता एवं प्रयुक्ते ।

रिद्गुणः सदृशे वा । २ । ३ । १४ ।

गुणशठदो गुणे गुणिनि वा मुख्यसदृशे वर्तमानो वा
द्विरुच्यते । तत्र चादौ सुपः पश्लुग्भवति । सा च पश्लुक् रिद्
भवति । शुक्लशुक्लं रूपमस्येति शुक्लशुक्लः पटः । पटुपटुः ।
पटुपटुः । कालककालिका । शुक्लादिसदृशमपरिपूर्णगुणमेव
मुच्यते । रिद्ग्रहणमरित्स्वार्थं इति पर्युदासार्थम् । गुण इति
किम् ? अग्निर्मायवकः । गौर्माहीकः । वाय्वहणाज्जातीयरपि
भवति । शुक्लजातीयः । पटुजातीयः ।

प्रियसुखे वाकृच्छ्रे । २ । ३ । १५ ।

प्रियसुखशब्दाश्चकृच्छ्रे क्लेशभावे वा द्विरुच्येते तत्रादौ
पश्लुगभवति । प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण ददाति । सुख-
सुखेनाधीते । सुखेनाधीते । अवलेशेनेत्यर्थः । चकारः सुपः
पश्लुक् इत्यनुकर्षणार्थः ।

वाक्यस्य परिवर्जने । २ । ३ । १६ ।

वाक्यस्यावयवो यः परिशब्दस्तु वर्जने वा द्विरुच्यते ।
परिपरित्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । परित्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः ।
वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगते वृष्टो देवः । पदावयवस्य न
भवति । अन्यत्रसाधुर्देवदत्तो मातरं परि ।

आद्यामन्त्र्यं संमत्यसूयाकोपेऽद्वन्त्यश्च प्लुतः । २ । ३ । १७ ।

कार्येऽवाप्तिमत्यं संमतिः पूजनं वा । परगुणानामसहनम-
सूया । क्रोधः कोपः । एतेऽवर्षेषु वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूत-
मामन्त्रणीयार्थं पदं द्विरुच्यते । तत्र द्विवचने आदौ पूर्वोक्ताव-
यवत्वां मध्ये अन्त्यो ऽच् प्लुतो वा भवति ॥ संमती । माण-
वका ३ माणवक माणवकमाणवक शोभनः खल्वसि माणवकः ।
राजा ३ राजन् । राजन् राजन् । शोभनः खल्वसि राजा । असूयायां
अभिरूपका ३ अभिरूपक । अभिरूपकअभिरूपक रिक्तं ते
अभिरूप्यम् । शक्तिके ३ शक्तिके शक्तिकेशक्तिके रिक्ता ते
शक्तिः । कोपे-अविनीतका ३ अविनीतक अविनीतक अविनी-
तक । इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञातम् ।

भर्त्सनेऽन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । १८ ॥

भर्त्सनं दंडाविष्करणं तत्र वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूत-
मामन्त्र्यपदं द्विरुच्यते तत्र चान्यतरस्यां पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा
उक्तावयवन्त्योश्च प्लुतो वा भवति । संमती । चोरा ३ चोर

चोरचोरा ३ चोरचोर । दस्यो ३ दस्यो । दस्योदस्यो ३ । दस्यो
दस्यो । घातयिष्यामि त्वां ।

तिङोऽपेक्षस्याङ्गेन ॥ २ । ३ । १८ ॥

भर्त्सने वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽद्वन्त्योच् तिङन्तस्य
पदस्यापेक्षस्य वाक्यान्तराकांक्षस्य संबन्धि प्लुतो वा भवति । अंग
इति अनेन निपातनेन योगे सति । अंगकूजा ३ अङ्गकूज इदानीं
ज्ञास्यसि जाह्नव । अपेक्षस्येति किम् ? अंग पञ्च ।

क्षियाशीः प्रैषे ॥ २ । ३ । २० ॥

क्षिया आचारश्रेयः आशीः प्रार्थनाविशेषः प्रैषः अस-
त्कारपूर्विका ठ्याकारणा एतेषु वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽद्व-
न्त्योऽच् वा वाक्यान्तराकांक्षस्य तिङन्तस्य संबन्धे स प्लुतो वा
भवति क्षियायां । स्वयं ह रथेन याती ३ । स्वयं ह रथेन याति ।
उपाध्यायं हरथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं ह
ओदनं भुङ्क्ते ३ । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून् पाय-
यति । आशिषी-पुत्रांश्च लप्सीष्ठाः ३ । धनं च तात । प्रैषे-
कटं च कुरु ३ । कटं च कुरु । ग्रामं च गच्छ ।

ओमः प्रारम्भे ॥ २ । ३ । २१ ॥

प्रारम्भे प्रणामादेरभ्यादाने प्रवर्तमानस्य ओम्शब्द-
स्याद्वन्त्योच् स प्लुतो वा भवति । ओं ३ वृषभं पवित्रम् । ओं
वृषभं पवित्रम् । अन्यत्र ओं इदाति । ओमन्नाभ्युपगमे ।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ २ । ३ । २२ ॥

प्रतिश्रवणं परोक्षस्याभ्युपगमः स्वयं प्रतिज्ञानं श्रवणाभि-
मुख्यं च निगृह्य स्वमतात् प्राक्याख्यानुयोगी नियमपदस्याविष्क-
रणं निगृह्यानुयोगः एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्याद्वन्त्योच् प्लुतो
वा भवति अभ्युपगमे । गां मे देहि मेः । हन्त ते ददामी ३ । हन्त

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ २ । ३ । २२ ॥

प्रतिश्रवणं परोक्षस्याभ्युपगमः स्वयं प्रतिज्ञानं श्रवणाभि-
मुख्यं च । निगृह्य स्वतामनात्प्रच्यव्यानुयोगो नियहपदस्या-
विच्छेदनं निगृह्यानुयोगः । एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्याद्वयव्युत्पत्त्यो-
पलुतो वा भवति । अभ्युपगमे-गां मे देहि भोः हस्त ते ददामी-
द्वन्त ते ददामि । स्वयं प्रतिज्ञाने नित्यः शब्दो भवितु-
मर्हतीति । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । श्रवणाभिमुख्ये भो
देवदत्त किं मर्षा ३ । निगृह्यानुयोगे नित्यः शब्द इत्यात्मा ३ ।
नित्यः शब्दः इत्यात्मा । अद्यामावास्येत्यात्मा ३ । अद्यामा-
वास्येत्यात्मा ।

चितीये ॥ २ । ३ । २३ ॥

इदार्थ उपमायां वर्तमाने चिदित्येतस्मिन्निपाते प्रयु-
ज्यमाने वाक्यस्याद्वयव्युत्पत्त्योपलुतो वा भवति । अग्निश्चिद्व-
यात् । अग्निश्चिद्वभूयात् । अग्निरित्यर्थः । एवं राजाचि-
द्वयात् । एवं राजाचिद्वभूयात् । इव इति किम् ? कथंचि-
दाहुः । अत्र चित् कच्छार्थे ।

पूर्वस्य विचारे ॥ २ । ३ । २४ ॥

किमिदं स्यात्किमिदमिति तत्त्वनिरूपणा विचारः । तत्र
वर्तमानस्य पूर्वस्य वाक्यस्याद्वयव्युत्पत्त्योपलुतो वा भवति ॥ अहि-
र्नृं रज्जुर्नृ । अहिर्नृ रज्जुर्नृ । स्याणुर्नृ ३ पुरुषोऽनु । स्या-
णुर्नृ पुरुषोऽनु । पूर्वस्येति किम् ? परस्य ना भूत् ।

हेः प्रश्नाख्याने ॥ २ । ३ । २५ ॥

प्रश्नस्य प्रत्यक्ष्याख्याने पृष्ठप्रतिश्रवणे वर्तमानस्य वाक्यस्य
योद्वयव्युत्पत्त्योऽह हि इत्येतस्य निपातस्य संबंधी स उपलुतो वा
भवति । अकार्षीः कष्टं देवदत्त । अकार्षी ही ३ । अकार्षी हि ।

अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं ही ३ । अलाविषं हि ।
उत्तरेषु सिद्धे नियमार्थम् ।

प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ २ । ३ । २६ ॥

प्रश्ने प्रश्नारूपाने च वर्तमानस्य वाक्यस्य संबंधिनस्त-
दवयवस्य पदस्याहवन्त्योश्च प्लुतो वा भवति ॥ प्रश्ने-
अगमा ३ पूर्वाङ्गं ग्रामाङ्गं देवतत्ता ३ । अगमः ग्रामान्पू-
र्वान्देवदत्ता । प्रश्नारूपाने-अगमा ३ पूर्वाङ्गं ग्रामाङ्गं जिन-
दत्ता ३ । अगमं पूर्वाङ्गं ग्रामाङ्गं जिनदत्त ।

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकालनृत् ॥ २ । २७ ॥

वाक्यस्य योऽहवन्त्योश्च दूरादामन्त्र्यस्य संबंधी अन-
न्त्यो वा लृकारः ऋकारवर्जितश्च गुरुरेकः तदामन्त्र्यस्यैव
संबंधी न प्लुतो वा भवति । आगच्छ भो माणवकपिलका ३ ।
आगच्छ भो माणवकपिलक । आगच्छ भो क्लृप्तशिखा ३ ।
आगच्छ भो क्लृप्तशिख । आगच्छ भो क्लृप्तशिखा । सक्त्वा
पिब देवदत्ता ३ । देवदत्त । देवदात्त । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिह
न भवति आगच्छ भो कपिलक माणव । माणवेति कपिलके-
त्यस्य विशेषणम् । लृग्रहणमनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । इदमेव
ज्ञापकं ऋवर्णलृवर्णयोरेभेदेन ग्रहणस्य । अनृदिति किम् ?
कृच्छमित्रा ३ । कृच्छमी ३ । कृच्छमित्र । ऋकारस्य न भवति ।
लृकारः किम् ? मातृङ्कारः मातृकारः । अनृदिति गुरुर्विशेष्यते
मातृवन्त्यः । तेनेह न भवति आगच्छ भो भर्तृ ३ । आगच्छ भो
भर्तृ ।

हेहैध्वेप्रामेव । २ । ३ । २८ ।

दूरादामन्त्र्यस्य संबंधिनी यी हेहैध्वकदी तयोरेव वाक्ये
यत्र तत्रस्थयोरन्त्यः प्लुतो वा भवति । हे ३ देवदत्त । आग-
च्छ हे ३ देवदत्त । हे ३ देवदत्त आगच्छ । हे ३ देवदत्त ।

आगच्छ है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ आगच्छ । बहुवचनम् ह
च, है, ह-ए, है इति साहचरिकयोरपि यद्वचार्थम् ।

भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूद्रे । । ३ । ५८ ।

यदभिवाद्यमानो गुहः कुशलाभुयोजनमाश्रितं वा प्रयु-
क्ते च प्रत्यभिवादस्तस्मिन्नास्त्रीशूद्रविषये वर्तमानस्य वाक्यस्य
योऽवन्त्योऽच् भोःशब्दस्य प्रधानस्य चामन्त्र्यस्य संबंधी स सुतो
वा भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहम् भोः । आयुष्मानेधि भोः ३ ।
आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि
देवदत्त भोः । आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त ।
अभिवादये गार्ग्योऽहम् भोः । आयुष्मानेधि गार्ग्या ३ । आयु-
ष्मानेधि गार्ग्य । कुशल्यसि गार्ग्या ३ । कुशल्यसि गार्ग्य ।
द्वितीयश्चो वानुर्कर्षणार्थः । अस्त्रीशूद्र इति किम् ? गार्गी
अहं भोः अभिवादये । आयुष्मती भव गार्गी । तुषजकोऽहं
भोः अभिवादये । कुशल्यसि तुषजक ।

पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्परः सन्धेयस्यैचः । २ । ३ । ३० ।

सन्धेयः एच् यः क्वचिदच् परे भवति तस्मिंश्च विकार
नापद्यते तस्य वाक्यस्यावन्त्यस्य पूजादिषु प्रत्यभिवादे च
सुतो नञश्च प्रत्यासत्त्या इकारपर सकारपरश्चाकारः प्लुतो
भवति पूजायां ॥ दारादानञ्चस्येति प्लुतः । शोभनः सुखस्य
अभिभूता ३ इ । पटा ३ च । पूर्वस्य विचारे इति प्लुते
विचारैः कथं नञ्च किं ? निग्रन्थस्य नागारिका ३ इ । उतानागारिके
प्रश्ने, प्रश्ने च प्रतिपदमिति प्लुतः । अनन्ताः ३ पूर्वा ३ न् ।
आन्ता ३ न् । अभिभूताः ३ इ पटा ३ च । अद ३ तस्मा ३ इ ।
प्रत्यभिवादे भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूद्र इति प्लुतः आयु-
ष्मानेधि अभिभूता ३ इ । पटा ३ च । आयुष्मन्ती इति विन

दत्तदेवदत्ता ३ उ । सन्धेयस्येति किम् ? नद्रकोऽसि गीः ३ ।
अपाक्तां ३ ओदना ३ म् कन्ये ३ । अगनाः ३ पूर्वा ३ न्.ग्रामा
३ न् । भोः ३ ।

छघढखफः प्रत्ययस्येयियेयीनायन् । २ । ३ । ३१ ।

ककारादीनां वर्णानां प्रत्ययावयवानां यथासंख्यमि-
यादय आदेशा भवन्ति । छस्य—ईय् “स्वसुश्रुः” स्वस्त्रीयः ।
घस्य इय् “क्षत्राद् घः” क्षत्रियः । ढस्य एय् “दितेश्च ढण्”
दैतेयः । खस्य ईन् “कुलात्खः” कुलीनः । फस्यायन् । “नडादि-
भ्यः फण्”—नाडायनः । “तिकादेः फिज्” तैकायनीति । प्रत्यय-
स्येति किम् ? छिनत्ति । घूर्णते । ढीकते । खनति । फक्कति ।
ऋतेरीयद् वचनं वा तिङ्गं वा धातुप्रत्ययानानीयादयः ।

इक् ठः ॥ २ । ३ । ३२ ॥

प्रात्ययावयवस्य ठकारस्य इकित्यादेशो भवति ॥ “प्रावृ-
षष्ठः” प्रवृषिकः । ठण् साक्षिकः । शालिकिकः ।

दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः ॥ २ । ३ । ३३ ॥

दोः शठदात् इस् तस् इत्येकमन्तादुगन्तात् शश्वदकस्मा-
च्छठदवर्जिताच्च तकारान्तात्परस्य प्रत्ययावयवस्य ठस्य ककारा-
देशो भवति । दोभ्यां तरति दोष्कः । इस्-सर्पिः पश्यमस्य सा-
र्पिष्कः । तस्-धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । ठक्-निसाहकर्षां
भवः नैसाहकर्षुः । ओष्ठण् मातुरागतम् मातृकम् । चष्ठण्
सदृशिवता संस्कृतमौष्ठदृशिवत्कं । शकता संस्कृतः शकृत्कः ।
शश्वदकस्मात्प्रतिषेधः किम् ? शश्वदृभवः शश्वतिकः । आक-
स्मिकः ।

वोरकः ॥ २ । ३ । ३४ ॥

यु इत्येतस्य प्रत्ययस्याक इत्यादेशो भवति ॥ औपगव-

कम् । कापटवकं । कारकः । हारकः । छकार इति निर्देशादयं
धातुप्रत्ययस्यापि भवति ।

लुगठयोर्वरकौ ॥ २ । ३ । ३५ ॥

प्रत्ययस्यावयवे कार्ये च वलि कौ च परे वकारयकारयो-
र्लुगभवति । देदिवः सेस्त्रिवः दीदिवान् । यस्य कृतं । गौधेरः ।
पचेरन् मनोपयति । कंडूनिच्छतीति कंडूयते क्विप् कंडूः ।
कण्डुवौ । कण्डुवः । लून्युः पून्युः । वल्काविति किम् ?
कृत्वा करोतीत्यत्र विष् ।

ओदीतोऽवाठिय ॥ २ । ३ । ३६ ॥

ओकारौकारयोः स्थाने यकारादौ प्रत्यये परे अवावि-
त्येतौ क्रमेणादेशौ भवतः । गठयति । गठ्यते । गठयम् । नाव्यति
नाठयते । नाठयं । गठयूति पृषोदारादिः ।

वयक्यसक्स्सलालसायाम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

क्वचि पि प्रत्यये पूर्वस्यासक् सक् इत्येतावागमौ भवतो
लालसायां भक्षणे गृह्यौ गम्यमानावाम् । दधीच्छति लालमया
दधयस्यति । मध्वस्यति । दधिस्यनि । मधुस्यति । लवण-
स्यति । अन्यत्र दधीयति । मधूयति । लवणीयति ।

वृषाश्वयोर्मैथुने ॥ २ । ३ । ३८ ॥

वृषाश्वयोर्मैथुने वर्तमानयोः क्वचि असक् रुक् चागमौ
भवति । वृषस्यति गौः । अश्वस्यति बडवा । अश्ववृषावत्र मैथुने
मनुष्यादावपि हि प्रयुज्येते । अन्यत्र वृषीयति । अश्वीयति ।

शुत्तृङ्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम् ॥ २ । ३ । ३९ ॥

अशनाय सदन्य धनाय इत्येते वयजन्ता निपात्यन्ते
यथासंख्यं शुत्तृङ्गर्धेषु वाक्येषु ॥ अशनायति । सदन्यति ।
धनायति । अन्यत्राशनीयति । सदकीयति । धनीयति ।

चवौ चास्यानठयस्येः । २ । ३ । ४० ।

अस्यावर्णस्यानठयस्य चवौ ऋचि च परे ईकारादेशो भवति । शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । एवं खट्वीकरोति । खट्वीभवति । खट्वीस्यात् । पुत्रीयति । खट्वीयति । अनठयस्येति किम् ? दोषाभूतसङ्घः । दिवाभूता रात्रिः ।

यङ्लेङ्कृति चर्दचोरीदीर्घौ । २ । ३ । ४१ ।

यीति वर्तते । ऋकारस्याचश्च यङि लेङ्कृद्वर्जिते च यकारादौ चवौ च प्रत्यये परे यथासंख्यं रीदीर्घावादेशौ भवतः । ऋतः—यङि । चेक्रीयते । जेह्रीयते । अलेङ्कृति—पित्रीयति । पुत्रीयति । पित्रीयते । पित्र्यम् । चवौ—पित्रीकरोति । पित्रीभवति । पित्रीस्यात् । अचः यङि—चेचीयते । तोष्ठूयते । अलेङ्कृति—चीयात् । भृशायते । मस्तूयति । वल्गूयति । स्तूयते । चवौ—शुभीकरोति । पटूकरोति । यङ्ग्रहणं यङ्यव्याश्रयोरिति । आधनार्थम् । लेङ्कृतप्रतिषेधः किम् ? इयात् । ऋनुयात् । ग्रुयं द्रुयं कुयं दित्स्यं त्रित्स्यं । इत्यादौ परत्वास्तुगादि भवति ।

शिरसोऽप्ये तद्धिते शीर्षन् । २ । ३ । ४२ ।

शिरसित्येतस्य ष्यञ्जिते तद्धिते यि प्रत्यये परे शीर्ष-
नित्ययमादेशो भवति । शीर्षण्यो ब्रणः । शीर्षण्यः स्वरः ।
अप्य इति किम् ? हास्तिशिष्या । पैलुशीष्या ।

केशे वा । २ । ३ । ४३ ।

शिरसित्येतस्य केशविषये यि प्रत्यये तद्धिते परे शीर्ष-
नादेशो वा भवति । शीर्षक्याः शिरस्याः केशाः ।

शीर्षोऽचि । २ । ३ । ४४ ।

शिरश्च इत्येतस्यानादौ प्रत्यये तद्धिते परे शीर्ष इत्या-

देशो भवति । हस्तिशिरषोऽपत्यम् हास्तिशीर्षः । पैलुशीर्षः ।
मृगशिरसा चन्द्रोपेतेन युक्ता मार्गशीर्षो पीर्णमासी । स्थूलशि-
रस इदम् । स्थूलशीर्षम् ।

विन्मतोऽश्लुङ् णीष्ठेयसि । २ । ३ । ४५ ।

विन्मतोः प्रत्यययोः णी इष्ट ईयसित्येनेषु प्रत्ययेषु परतः
श्लुङ्भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अयमेषां स्रग्विणं
स्रजिष्ठः । अयमनयोः स्रग्विणोः स्रजीयान् । त्वगन्तमाचष्टे
त्वचयति । अयमेषां त्वग्वतां त्वविष्टः । त्वग्वतोः त्ववीयान् ।
कुमुद्वन्तमाचष्टे कुमुदयति । कुमुदिष्टः । कुमुदीयान् । अत एव
वचनादगुणवचनादपीष्ठेयस्या ।

कन्वाल्पयूनाः । २ । ३ । ४७ ।

अल्पयुवन्नित्येतयोः णीष्ठेयसु परतः कन् इत्यादेशो
भवति वा । कनयति । कनिष्ठः । कनीयान् । अल्पयति ।
अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । यवति । यविष्टः । यवीयान् ।

प्रशस्यस्य श्रः । २ । ३ । ४८ ।

प्रशस्यशठदस्य णीष्ठेयसु परतः श्र इत्यादेशो भवति ।
श्रयति श्रेष्ठः श्रेतान् ।

वृद्धस्य च जयः । २ । ३ । ४९ ।

वृद्धशठदस्य प्रशस्यशठदस्य च णीष्ठेयसु परतः ज्या
इत्यादेशो भवति वा । जययति । जयेष्ठः ।

ज्यायान् । २ । ३ । ४९ ।

ज्यादेशात्परस्य ईयसो आकारादेशो निपात्यते । ज्यायान्
ज्यायसी । ज्यायः ।

वर्षः । २ । ३ । ५० ।

वृदुशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परतः वर्ष इत्यादेशो भवति ॥ वर्ष
यति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । एवमस्य द्वैरूप्यम् ।

वाढान्तिकयोः साधनेदौ । २ । ३ । ५१ ।

वाढान्तिकयोः णीष्ठेयस्सु साधनेद् इत्यादेशो भवतः ।
साधयति । साधिष्ठः । साधीयान् । नेदयति । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृपदीर्घवृन्दार-

कस्येस्मिन् च प्रास्थास्फावर्गबहुतृन्द्राघवृन्दम् । २ । ३ । ५२ ।

प्रियादानां णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः यथाक्रमं प्रादय
आदेशा भवन्ति ॥ प्रियस्य प्रा । प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयीन् । प्रेमा ।
स्थिरस्य स्था । स्थापयति । स्थेष्ठः । स्थेयीन् । स्थेना ।
स्फिरस्य स्फा । स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयीन् । स्फेमा । उरोर्वर् ।
वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् । वरिमा । गुरोर्गर् । गरयति ।
गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । बहुलस्य बहः । बंहयति । बंहिष्ठः ।
बंहयीन् । बंहिमा । तृपस्य तृप् । तृपयति । तृपिष्ठः । तृपीयान् ।
तृपिमा । दीर्घस्य द्राघ् । द्राघयति । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् ।
द्राघिमा । वृन्दारकस्य वृन्द । वृन्दयति । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् ।
प्रियोः रुगुरुबहुलदीर्घाः पृथवादयः ।

रः पृथुमृदुकृशभृशद्रुढपरिवृढस्योः ॥ २ । ३ । ५२ ।

पृथ्वादीनां ऋकारस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः रशब्द
आदेशो भवति । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । प्रथिमा ।
मृदयति । मृदिष्ठः । मृदीयान् । मृदिमा । कृशयति । कृशिष्ठः ।
कृशीयान् । कृशिमा । भृशयति । भृशिष्ठः । भृशीयान् । भृशिमा ।
द्रुढयति । द्रुढिष्ठः । द्रुढीयान् । द्रुढिमा । परिवृढयति । परि-
वृढिष्ठः । परिवृढीयान् । परिवृढिमा ॥

बहुणीष्ठे भूय् ॥ २ । ३ । ५४ ॥

अङ् इत्येतस्य णीष्ठयोः भूय् इत्यादेशो भवति ।
भूययति । भूयिष्ठः ।

भूयुक् चैः ॥ २ । ३ । ५५ ॥

बोरीयमाविमनि च परतः भू इत्यादेशो भवति
अनयोश्च इवर्णस्य लुग्नवति । भूयान् । भूयांसौ । भूयांसः ।
भूमा । भूमानी । भूमानः । अवध्वयंभुव इत्यादेशो प्राप्ते भू
करित्युकारप्रश्लेषादव/देशो न भवति ।

स्थूलदूरयुवहस्वस्तिप्रक्षुद्रस्य ल्रादेरेङ् चेकः ॥ २ । ३ । ५६ ॥

स्थूलादीना णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः लरवादेर्लुग्न-
वति एङ् चेकः । स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् ।
दवयति । यवयति । ह्वयति । क्षेपयति । शोदयति । एवं
शेषेष्वपि योज्यं । ह्रस्वस्तिप्रौ पृष्ठादी ।

अन्त्याजादेः ॥ २ । ३ । ५७ ॥

तु प्रत्ययस्यान्त्याजादेशचावयवस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च
परतः लुग्नवति । कर्तृमन्तमाचष्टे करयति । करिष्ठः । करी-
यान् । करिमा । पटयति । पटिष्ठः । पटीयान् । पटिमा ।
लघयति । लघिष्ठः । लघीयान् । लघिमा ।

नैकाचः ॥ २ । ३ ॥ ५८ ।

एकाचः शठदरूपस्य योऽन्त्याजादिरवयवस्तरस्य णीष्ठे-
यस्सु इमनि च परतः लुग्न भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रज-
यति । स्रग्वितसः । स्रजिष्ठः । स्रग्वितरः । स्रजीयान् ।
स्रजिमा । स्रग्वंतमाचष्टे स्रुचयति । स्रुचिष्ठः । स्रुचीयान् ।
स्रुचिमा । योगविभागात् परित्यस्यापि निषेधः । श्रेष्ठः ।
श्रेयान् ।

दक्षिणहस्तिनः फे ॥ २ । ३ । ५८ ॥

दक्षिणहस्तिनोः फप्रत्ययेऽन्त्याजादेर्लुङ्ग भवति । नोप-
दस्येति प्राप्तिः । दक्षिणोऽपत्यं दांङिनायनः । हास्तिनायनः ।
फ इति किम् ? दक्षिणां समूहो दाखम् । हस्तिनां समूहो
हास्तिकम् ।

वाशिजिष्ठाश्रयध्वाथर्वयूनः फिठखठाके ॥ २ । ३ । ६० ॥

वाशिनाऽऽदीनां यथासंख्यं फयादिषु प्रत्ययेष्वन्त्याजा-
देर्लुङ्ग भवति । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । दीर्घा वृद्धादि-
ति फिञ् । जिष्ठाशिनोऽपत्यं जैष्ठाशिनेयः । शूद्रादिठण् -
अध्वानमलंगामी-अध्वनीनः । अध्वानं यखौ । अथर्वणो बोट्टा
ऽध्येता वा आथर्वणिकः । न्यायादिठण् । यूनी भावः यौव-
निका । चोरादि वुञ् ।

येऽनोऽत्ये ॥ २ । ३ । ६१ ॥

अनित्येतदन्तस्य त्यवर्जिते ये ऽत्ययेऽन्त्याजादेर्लुङ्ग
भवति । सामन्यः । वेमन्यः । तत्र साधार्यमिति यः । सूर्यनि
भवः सूर्यन्यः । तक्षणोऽपत्यं ताक्षण्यः । कुर्वादेउर्यः । अत्य
इति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।

अणि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

अकन्तस्याणि तद्धितेऽन्त्याजादेर्लुङ्ग भवति । सुत्वनो-
ऽपत्यं सौत्वन्नः । सामदेवताऽस्य सामनम् । योगविभाग
उत्तरार्थः ।

गाथिविदथिकेशिपणिगणिसंयोगादेरिनः ॥ २ । ३ । ६३ ॥

गाथिक्कित्यादीनां संयोग आदिर्यस्य कन्तदन्तस्य
आणिपरे ऽन्त्याऽजादेर्लुङ्ग भवति । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः ।

वैदपिनः । कैशिनः । पाणिनः । पाणिनः । सयोगदेः ।
स्त्राग्विणः-स्त्राग्विणः । माद्रिणः । माद्रिणः । चाक्रियः ।
वाजिगः ।

अनपत्ये ॥ २ । ३ । ६४ ॥

इत्यन्तस्यानपत्ये योऽण् तस्मिन् परतोऽन्त्याजादेर्लुग्न
भवति । साराग्विणम् । गुणिन इदम्-गौणिनम् । मैधाविनम् ।
गर्भणीनां समूहे । गाभिणम् । अनपत्य इति किम् ? मैधावम् ।

स्रोऽवर्मणः ॥ २ । ३ । ६५ ॥

मत्तन्तस्यानपत्ये एवाण्यन्त्याजादेर्लुग्न भवति वर्मन्
शब्दं वर्जयित्वा । वर्मणाच्छ-न्तः-चार्णो रयः । सामदेवताऽस्य
सामनम् । अणित्येष्व सिद्धे स्रोऽनपत्य एवेति नियमः
सुषास्रोऽपत्य सौधामः । अ द्रुभामः । अवर्मण इति किम् ?
चक्रवर्मणेऽपत्य चाक्रवर्मणः ।

ब्राह्मम् ॥ २ । ३ । ६६ ॥

ब्रह्मन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्याजादेर्लुग्न निपात्यते । ब्र-
ह्मण इदं ब्राह्मम् वस्त्रम् । ब्राह्मो मंत्रः ।

जातौ ॥ २ । ३ । ६७ ॥

जातावभिधेयायां ब्राह्मनित्यनपत्ये एवाण्यन्त्याजादेर्लुग्न
पात्यते । ब्र-ह्मो ओषधिः । पूर्वण सिद्धेऽनपत्य एवेति नियमे
नापत्य इति निषेधे वायम् । तेन-ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः ।
अजातौ लुगेव-ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्मो नारदः ।

ओक्षम् ॥ २ । ३ । ६८ ॥

उक्षन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्याजादेर्लुग्न निपात्यते । उक्ष
इदं ओक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् ? ओक्षः ।

स्वरादीनाम् ॥ २ । ३ । ७२ ॥

स्वर इत्येवमादीनामपदान्तानां तद्धिते परेऽन्त्याजादे-
लुग् भवति । स्वर भवः-सौवः । वहिर् भवः-व स्यः । बाहीकः ।
सायंप्रानिकः । पीनःपुनिकः । पीनःपुन्यम् । आदिशब्दः
प्रकारे प्रयोगानुसारार्थः । तेन-आरातीयः । शाश्वतकः ।
शाश्वतः । पार्थक्यमित्यादिषु न भवति ।

विंशतेस्तेर्डिति ॥ २ । ३ । ७३ ॥

विंशतिशब्दस्यापदस्य यस्तिशब्दस्तस्य डिति तद्धिते
लुग्भवति । आसन्ना विंशतिर्येषां ते आसन्नविंशति । विंश-
त्याक्रीतम्-विंशतिकम् । विंशतिरभ्यधिका अस्मिन् विंश-
शतं । विंशतेः पूरणः विंशः । एकविंशः ।

एः ॥ २ । ३ । ७४ ॥

अश्च इश्च एस्तस्यावर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य
तद्धिते लुग् भवति । अश्च-दाक्षिः । प्राक्षिः । बाहिः । बात्सः ।
बन्नाकिः । एः-नाभेयः । नैधेयः । श्येनेयः । रौहिणेयः ।

अन्होऽखाटि ॥ २ । ३ । ७५ ॥

अह्नित्येतस्यापदस्य ख अट् इत्येतद्धर्जिते तद्धिते यद-
वर्णं तस्य लुग् भवति । अन्हा निवृत्तं आहूक । अन्हां रुसूहः
आहूः । यनाठपवधानं तेन ठयवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादि-
नि न्यायेनोपात्तपाकारस्य लुग्भवति । अखाटीति किम् ?
ह्याभ्यामहोभ्यां निवृत्तः द्व्यहाणः । द्व्यहीणाः । अटि-उत्त-
माहः । द्वयोरन्होरुत्तमाहारः द्वयः ।

धन्धन्धृतराजोऽणि ॥ २ । ३ । ७६ ॥

धन् इत्येतदन्तस्य धृतराजनित्येतस्य चापदस्याणि

तद्धिते यद्वर्णान्तस्य लुगभवति । पौष्णम् । साष्ठणम् । श्रीणध्नं
धातंराष्ट्रं ।

तैषपीषं भात् ॥ २ । ३ । ७७ ॥

तिष्ठयपुष्ठययोर्भादणि पत्तिपदं नक्षत्राद् विहितेऽणि लुग्
निपात्यते । तिष्ठेण गुरूदयेन युक्तस्संवत्सरः=तैषः । पुष्ठेण
पीषः संवत्सरः । तैषमहः तैषी रात्रि । तिष्ठे जातः तैषः ।
पीषः । भादिति किम् ? तिष्ठो देवताऽस्येति तैष्ठ्यः ।
पौष्ठ्यश्चरुः ।

विल्वकां छस्य ॥ २ । ३ । ७८ ॥

विल्ववित्थेवपादीनामवयवस्य छकारस्यापदस्य तद्धिते
लुगभवति । विल्वा अस्यं सन्तीति विल्वकीया नदी । महा-
दिः -वृक्षः । तस्यां भवः वैल्वकः । वेषुकीयायां भवः वैणुकः ।
वेत्रिकायां भवः-वैत्रकः इत्यादयः ।

हलो यश्चिक्वक्यानात्यापत्यस्य ॥ २ । ३ । ७९ ॥

अपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्यापदस्य यो यकारो हलः
परस्तस्य छवी क्येऽनाति अनाकारादौ च तद्धिते परे
लुगभवति । छवी-गार्गीभूतः । वात्सीभूतः । क्ये-गार्गीयति ।
वात्सीयति । गार्गीयते । वात्सायते । अनाति-गर्गाणां
सूक्ष्मो-गार्गकम् । वात्सकम् । गर्गस्यायं गार्गीयः । वात्सीयः ।
आकारादेनं भवति । गार्गीयणः । वात्सायनः ।

राजन्यमनुष्ययोर्नाकि ॥ २ । ३ । ८० ॥

राजन्यमनुष्ययोर्नाकारस्याकप्रत्यये लुग्न भवति । रा-
जन्यकम् । मानुष्यकं ।

श्रीर्हेऽकद्र्वाः ॥ २ । ३ । ८१ ॥

कद्रुशब्दवर्जितस्योवर्णाभस्यापदस्य हे तद्धिते लुग् भ-
वति । कंमडल्याः अपत्यं कामडलेयः । जांबेयः । शुभादिषु ।
अकद्रुषा इति किम् ? काद्रवेयः ।

अवस्वयम्भुवः ॥ २ । ३ । ८२ ॥

स्वयम्भूशब्दवर्जितस्यापदस्यावर्णस्य तद्धिते भवादेशो
भवति । औपगवः । वाभ्रडपः । शङ्कुड्यं दारु । अस्वयं
भुव इति किम् ? स्वायंभुवः ।

केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादेर्ङिति ॥ २ । ३ । ८३ ॥

केकयादीनां ङिति णिति च तद्धिते परे यादेः शब्दस्व-
रूपस्य इयादेशो भवति । केकयस्यापत्यं कैकेयः । राठ्ठराष्ट्र
इत्यञ् । मित्रयोर्भावेन मैत्रेयिकया श्लाघते । गोत्रे वुञ् ।
प्रलुणादागतं प्रोलेपम् । अण् ।

आरैचोऽद्वादेः ॥ २ । ३ । ८४ ॥

जिति णिति च तद्धिते यः पूर्वस्तदासन्नः प्रकृतिभाग-
स्तस्याचां मध्ये य आदिषु तस्य स्थाने आ आर् ऐच्
ऐकार औकार इत्येते आदेशा भवन्ति । जिति-दाक्षिः ।
काठिर्णः । नैचाकविः । चौलिः । णिति-जापटवः । भार्गवः ।
शैवः । औपगवः । श्रीदेवताऽस्य आयः स्थालीपाकः ।

देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयसां तत्प्राप्तेराः ॥ २ । ३ । ८५ ॥

देविकादीनामद्वादेरचः तत्प्राप्तेस्तेषामारैचां प्राप्ति-
र्यस्य तस्य जिति णिति तद्धिते निमित्ते आकाशदेशो भवति ।
देविकाया भवं दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः दाविका-
कूनाः शालयः । पूर्वदेविकानाम प्राग्रमस्तत्र भवः पूर्वदा-
विकः पुरुषः । शिंशपायाः विकारः शंशपः स्तंभः । शिंश-

पास्थले भवाः । शांशपास्थलाः देवाः । पूर्वशांशपः पुरुषः ।
दीर्घसत्रे भव दार्घसत्रम् । श्रेयोऽधिकृत्य कृतम् आयमम् द्वाद
शाङ्गम् । तत्प्राप्तेरिति किम् ? सुदेविकायां भवः सौदेविकः ।

वहीनरस्यैत् ॥ २ । ३ । ८६ ॥

वहीनरशब्दस्य छिणति तद्धिते परेऽन्तादेशः स्थाने
ऐकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः । वहीनर-
स्येदं वैहीनरं ।

पदे यवष्टैच् ॥ ८७ ।

छिणति तद्धिते तत्प्राप्तेरिवर्णस्योवर्णस्य स्थाने यी
यकारवकारौ तयोः पदे परतः ऐजागमो भवति । यकारस्य
ऐकारः । वकारस्य औकारः । व्यसने भवं वैयासनं । ठयाकर-
णस्य बोद्धाऽध्येता वा वैयाकरणः । न्यायस्य—नैयायिकः ।
पूर्वत्रयलिन्दे भवः—पूर्वत्रयलिन्दः । स्वागमस्य बोद्धाऽध्येता वा
सौवागमिकः । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः । शिवाद्यण् । पद
इति किं ? यत् इमे याताः । तात्राः । यत् इति इणः शत्रतं ।
तत्प्राप्तेः किं ? दाध्यश्वः । माध्यश्वः ।

द्वारादेः ॥ ८८ ॥

द्वारादीनां यो यकारो वकारश्च तत्प्राप्तिमवतोऽववादेः समी-
पस्य छिणति तद्धिते टैजागमो भवति । द्वारे नियुक्तः दीवा-
रिकः । द्वारपालस्यापत्यं दीवारपालिकः । स्वस्येदं सौव ।
स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः । इत्यादि । अध्यात्मादि ठण् ।
तत्प्राप्तेः समीपस्येति किं ? ठयलकरो भवः वैयालकः । वका-
रस्य न भवति ।

न्यग्रोधस्य प्रकृतेः २ । ३ । ॥ ८८ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य प्रकृतिभूतस्य यो यकारस्तत्प्राप्तिरादे-
रैन् प्राप्तिभूतोऽक्षरादेरचः स्थाने समीपे वा तस्य ङिति त-
द्धिते ऐजागमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधो दंढः !
नैयग्रोधः कषायः । प्रकृतेरिति किं ? न्यग्रोधमूले भव--न्याग्रो-
धमूलाः शालयः ।

जस्वङ्गादेः ॥ २ । ३ । ८० ॥

आरैश्च इति वर्तते । अप्रत्ययांतस्य स्वङ्गादेश्च ङिति
तद्धितेऽक्षरादेरचः स्थाने आरैजागमो भवति । अस्य-ठपति
हारे अः-ठयावक्रोशी । ठयावलेखी । ठयात्युक्षी । स्वङ्गादेः-
स्वगस्यापत्यं-स्वाङ्गिः । ठयाङ्गिः । ठयाहिः । स्वागतमित्याह
स्वागन्तिकः । ठयावहारेण भवति-ठयावहारिक इत्यादि ।
ऐजपत्राद् ।

श्वादेरौ ॥ ३ । १ २ ८१ ॥

श्वन् शब्द आदिरवयवो यस्य तस्य शब्दरूपस्य ह-
कारादौ ङिति तद्धितेऽक्षरादेराकार आदेशो भवति । श्व-
भस्त्रस्यापत्यं-श्वभस्त्रः ।

इजः ॥ २ । ३ । ८२ ॥

श्वादेरिअप्रत्ययस्तस्य ङिति तद्धितेऽचानादेरलः स्थाने
आकारो भवति । श्वाभस्त्रेरिदं-श्वभस्त्रं । श्वाकर्णं ।

पदस्यानौ वा । २ । ३ ॥ ८३ ॥

श्वादेः पदशब्दांतस्यानिकारादौ ङिति तद्धितेऽक्षरा-
देराकारो वा भवति । श्वापदस्येदं श्वापदं । शौवपदं । अन-
विति किं ? श्वपदैश्चरति श्वापदिरुः ।

प्रोष्ठभद्राज्जाते । २ । ३ ॥ ८४ ॥

प्रौष्ठभद्रशठदाभ्यां परस्य पदस्याद्ववादेराकारो भवति
जाते ङिति तद्धिते परतः । प्रौष्ठपदासु जातः—प्रौष्ठपादः
भाद्रपादः, माणवकः ।

अंशांदृतोः । २ । ३ ॥ ८५ ॥

जिति णिति तद्धिते यः प्रकृतिभागः तदवयवावयव-
वाचिनः परस्य ऋतुवाचिनः शठदस्याद्ववादेरारैचो भवन्ति ।
पूर्वासु वर्षासु भवः पूर्ववार्षिकः । अपरवार्षिकः । वर्षाकालेभ्य-
ष्ठन् । पूर्वशारदः । पूर्वनैदाघः । अपरहैमनः । ऋत्वण् ।

सुसर्वाधिद्राष्टस्य । २ । ३ ॥ ८६ ॥

स्वादिभ्यः प्रकृत्यवयवेभ्यः परस्य राष्ट्रवाचिनो जिति
णिति तद्धिते अद्ववादेरारैचो भवन्ति । सुपंचालेषु भवः सुपां-
चालकः । सर्वपांचालकः । अर्धपांचालकः । एवं सुमागधक
इत्यादि । बहुविषयेभ्य इति धुञ् ।

दिशोऽमद्रस्य ॥ २ । ३ । ८७ ॥

दिग्वाचिनः परस्य राष्ट्रवाचिनो मद्रशठद्वर्जितस्य
जिति णिति तद्धिते अद्ववादेरारैचो भवन्ति । पूर्वपांचालकः ।
अपरपांचालकः । उत्तरपांचालकः । अमद्रस्येति किन् ? पूर्वमद्रः ।

प्राग्ग्रामाणाम् ॥ २ । ३ । ८८ ॥

प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिक्छठदस्ततः परस्या-
वयवस्य दिशः परेषां च प्राग्ग्रामाणां जिति णिति तद्धिते-
ऽद्ववादेरारैचो भवन्ति । पूर्वकुण्डसृत्तिका नाम प्राग्ग्रामस्तत्र
भवः पूर्वकाण्डसृत्तिकः । पूर्वस्मिन्कान्यकुडजे भवः पूर्वका-
न्यकुडजः । पूर्वपाटलिपुत्रः ।

संख्याधिकाभ्या वर्षस्याभाविनि । २ । ३ । ८९ ॥

संख्याया अधिकशब्दाच्च उत्तरस्य अर्धशब्दस्य जिति
णिति तद्धितेऽश्वादेराकारो भवति न चेत्त तद्धितो भावी-
त्यस्मिन्नर्थे विहितो भवति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निवृत्तो भूतो-
ऽधीष्टो वा द्विवर्षे भूतो वा द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अधिक-
वार्षिकः । अभाविनीति किम् ? द्वे वर्षभावि द्वैवर्षिकम् । त्रैव-
र्षिकं धान्यं ।

मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि । २ । ३ ॥ १०० ॥

मीयते परिच्छेद्यते येन तन्मानम् । संख्यादिकाभ्यां
परस्य शाणकुलिजवर्जितस्य मानवाचिनः संवत्सरशब्दस्य च
जिति णिति तद्धितेऽश्वादेराकारैचो भवति अनाम्निविषये । द्वौ
कुडुश्चौ प्रयोजनमर्थेति द्विकौडुविकः । त्रिकौडुविकः । द्वाभ्यां-
सुवर्णाभ्यां क्रीतम् द्विसौवर्णिकम् । द्विनेष्टिकम् । द्वाभ्यां षष्टिभ्यां-
निवृत्तो भूतोऽधीष्टो द्वेपष्टीभूतो भावी वा द्विषाष्टिकः । अ-
धिकषाष्टिकः । द्विषष्ट्यादिस्सरुयेये काले वर्तत इति काला-
धिकारविहितप्रत्ययः । संवत्सरस्य-द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां नि-
वृत्तादौ द्विसंवत्सरिकः । अधिकसंवत्सरिकः । संवत्सरग्रहणा-
त्कालो न मानं । तेन द्वैसमयिकः । त्रैरात्रिकः । अशाणकुलि-
जरूपेति किम् ? द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीत द्वैशाणम् । त्रैशाणम् ।
द्वे कुलिजे पचन् सभवन् अवहरन्वा द्वैकुलिजिकः । अनाम्नि
इति किम् ? पच लोहिन्यः परिमाणमस्य पांचलोहितिकम् ।
पांचकलायतिकम् । तद्धितांतं नाम

परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वादेः । २ । ३ । १०१ ।

अर्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिनः कुडवादेः शब्दस्य ।
जिति णिति तद्धितेऽश्वादेरचोनतोऽनकारस्यारैचो भवन्ति ।
आदेः परिमाणात्पूर्वस्य त्वर्धशब्दस्य वा भवति । अध

कुडुवेन क्रीतमार्धकौडुविकम् । अर्धकौडुविक । अर्धद्वौणि-
कम् । आर्धद्वौणिकम् । अनत इति किम् ? अर्धप्रस्थिकम् ।
आर्धप्रस्थिकम् । अर्धचमसिकम् । आर्धचमसिकम् । आदिश-
ठदविकल्प उत्तरविध्यनपेक्ष एवेति भवति ।

प्राद्वाहणस्य ठे । । २ । ३ । १०२ ।

प्रशठदात्परस्य वाहणशठदस्य ठप्रत्यये जिति णिति
तद्धितेऽह्वादेराकारो भवति । आदेः प्रशठदस्य वा भवति ।
प्रवाहयतीति प्रवाहणस्तस्यापत्यं प्रवाहणेयः, प्रावाहणेयः
प्रवाहणेयीभार्यः । शुभ्रादि ठण् । नाचारैश्च तद्धित इति
घभावनिषेधः ।

ठस्य । २ । ३ । १०३ ।

ठप्रत्ययान्तस्यावयवात् प्रशठदात् परस्य वाहनस्य
जिति णिति तद्धितेऽह्वादेराकारो भवति । आदेस्तु वा
भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रवाहणेयः प्रावाहणेयिः । प्रवा-
हणेयस्येदं प्रवाहणेयकम् । प्रावाहणेयकम् ।

नञश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणशुचेः । २ । ३ । १०४ ।

नञः परेषामीश्वरादीनां प्रकृत्यवयवानां जिति णिति
तद्धितेऽह्वादेरारैचो भवन्ति वा । आदेर्नञस्तथाकारो भवति
वा । अनैश्वर्यम्, आनैश्वर्यम् । अक्षेत्रज्ञम् । आक्षेत्रज्ञम् ।
राजादित्यण् अकुशलस्येदं अकौशलम् । आकौशलम् । अच-
पलम् । आचपलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । अशुचेरिदं
अशुचेर्भावो वा अशौचम्, आशौचम् । चेन वानुकृष्यते ।
आयथातथ्यमिति समासात्प्रत्ययः । अयथातथ्यमिति प्रत्य-
यान्तेन समासः । एवमायाथापूर्यम् । अयथापूर्यम् । अया-
थापूर्यम् । आचतुर्यम् । अचातुर्यम् ।

जङ्गलधेनुवलजस्य वीक्षारपदस्य च । २ । ३ । १०५ ।

जंगलाद्यन्तानां प्रकृतिभागानामादेः पूर्वपदस्यऽह्वादेरारैचो भवन्ति जिति शिति तद्धिते चत्तरपदस्य वा । कुरुजंगलेषु भवः कौरुजंगलः । वैश्वधेनवः । वैश्वधेनवः । सौवर्णवालजः । सौवर्णवलजः ।

हृद्गसिन्धोः । २ । ३ । १०६ ।

हृदाद्यन्तानां प्रकृतिभागानां जिति शिति तद्धिते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वाऽह्वादेरारैचो भवन्ति नित्यम् । सुहृदः, सुहृदयस्य वा इदम्-सौहार्दम् । तस्य-भावः कर्म सौहार्द्यं । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सिक्तुभिन्धवः । तत्र भवः साक्तुसैन्धवः । लावणसैन्धवः । कक्षादित्वाद्गन् ।

नगरस्य प्राप्नु ॥ २ । ३ । १०७ ॥

नगरान्तस्य प्रकृतिभागस्य प्राप्नु देशेषु वर्तमानस्य जिति शिति तद्धिते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाह्वादेरारैचो भवन्ति । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः । पौंड्रनागरः । वैराट्-नागरः ।

अनुशतिकादीनाम् ॥ २ । ३ । १०८ ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां प्रकृतिभागानां जिति शिति तद्धिते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाह्वादेरारैचो भवन्ति । अनुशतिकस्येदमानुशातिकम् । परलोके भवं पारलौकिकम् । इत्यादयः ।

राजपौरुष्य ॥ २ । ३ । १०९ ॥

राजपुरुषस्य स्थिति पूर्वोत्तरपदयोरारैच् निपात्यते । राजपुरुषस्य भावः कर्म वा राजपौरुष्यं ।

देवतादादौ ॥ २ । ३ । ११० ॥

देवतार्थानां प्रकृतिभागानामात्वादौ विषये जिति णिति
तद्धिते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादवादेरारैचो भवन्ति ।
अग्निश्च विष्णुश्च देवतास्य आग्नावैष्णवम् । आग्निमारुतं ।
आग्निवारुणम् । नाप्यविष्टिर्वान्द्रे इति आत्वेत्वयोनिषेधः ।
इन्द्रासोमादिष्वत्यतः प्रभृत्या दिवः पृथिव्यां वेत्यतो विधिर्दे-
वता दादिः ।

नेन्द्रवरुणस्यात् ॥ २ । ३ । १११ ॥

अरुणान्तःत्पूर्वपदात् परयोऽरिन्द्रवरुणयोरुत्तरपदयोर-
दवादेरारैचो भवन्ति । अग्नीन्द्रौ देवताऽस्य आग्नेन्द्रम् । ऐन्द्राव-
रुणम् । मैत्रावरुणम् ।

भ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैश्वाकमैत्रेयहिरण्यम् ॥ २ । ३ । ११२ ॥

भ्रौणहृत्यादयः शब्दाः व्यणादिप्रत्ययान्ताः कृततत्वादयो
निपात्यन्ते । भूणघ्नो भावः कर्म वा भ्रौणहृत्यम् । धीठनो धै-
वत्यम् । सरय्वां स्रवं सार्वमुदकम् । इदवाकोरपत्यं ऐश्वाकवः ।
इदवाकोरिदम्-ऐश्वाकं । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः । हिरण्यस्य
विकारः हिरण्यम् ।

वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषद् ॥ २ । ३ । ११३ ॥

अन्तनादयः शब्दास्तमालिषु कृततिकादिलोपादयो वा
निपात्यन्ते अयमेषामतिशयेनान्तिकः-अन्तमः । अन्तितमः ।
अन्तिकतमः । अन्तिकादागच्छति अन्तितः अन्तिकतः । अन्तिके
साधुः अन्तियः । अन्तिक्यः । अन्तिके सीदतीति अन्तिषद्
अन्तिकषद् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ।

वाद्यात् ॥ २ । ४ । १ ॥

वा इति चाद्यादिति चाधिक्रियते । तत्र वाधिकाराद्व-
ह्यमाणाः प्रत्ययाः विकल्प्यन्ते । तेन पक्षे यथाप्राप्तं वाक्यं
समासश्च भवति । उपगोरपत्यमुपगवपत्यमित्याद्यादित्याधि-
कारात् सूत्रे यत्पूर्वं निर्दिष्टं तत्प्रत्ययमुत्पादयति न परमिति ।
साऽस्य पौर्णमासी । देवतेत्यादौ सेति प्रकृतिरस्येति प्रत्ययार्थो
व्यवतिष्ठते । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रम्—हविः । ऐन्द्रो मंत्रः ।

गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजिह्वारितकात्यात् ॥ २ । ४ । २ ॥

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद्गोत्रोत्तरपादात् यत् गोत्र-
मुत्तरपदं तस्मात् विवक्षमाणः प्रत्ययो भवति । गोत्रमपत्यम् ।
कंबलचारायणीयाः । ओदनपाणीयाः । दोश्छः । पैंगलकायवाः ।
शकलादेर्वृद्धादित्यञ् । अजिह्वाहरितकात्यादिति किम् ? जिह्वा-
चपलः कात्यः—जिह्वाकात्यः । हरितभक्षः कात्यः हरितकात्यः ।
तयोरिदं जैह्वाकाताः । हारीतकाताः ।

गेर्योऽचि ॥ २ । ४ । ३ ॥

गोशठदादजादिप्रत्ययप्रसंगे यः प्रत्ययो भवति इत्यय-
मधिकारः । गवि भक्षं गठयम् । गोःस्वम्—गठयम् । गौः देव-
ताऽस्य गठयम् । गवा चरन्—गठयः । अचीति किम् ? गोरू-
प्यम् । गोमयम् ।

प्राग् जितादण् ॥ २ । ४ । ४ ॥

प्राग्जिताद्यर्थास्तेष्वण् प्रत्ययो वा भवति । अधिकारः
परिभाषा विधिर्वायं पक्षत्रयेप्यपवादविषयं परिहृत्य वर्तते
उपगोऽरपत्यमौपगवः । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । कषायेण
रक्तम्—काषायम् ।

धनादेः पत्युः ॥ २ । ४ । ५ ॥

धनादिभ्यः परो यः पतिशब्दस्तदन्ताहुनपत्यादेः प्राग्वि-
तीयेऽर्थे अण् प्रत्ययो वा भवति । उयच्छापवादः । धनुपतेर-
पत्यं धानपतः आशपतः । राष्ट्रपतेरिदम्—राष्ट्रपतम् ।
धान्यपतमित्यादी ।

पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदितेऽर्थोऽणपवादे

चास्वे ॥ २ । ४ । ६ ॥

पतिशब्दोत्तरपदात् यमादिभ्यश्च प्राग्वितीयेऽस्वे स्व-
वर्जितेऽर्थेऽपवादादौ योऽणपवादः तद्विषये च ण् प्रत्ययो
वा भवति । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्यः । प्रजापत्यः । बृहस्प-
तिर्देवताऽस्य बार्हस्पत्यम् । यमादि—याम्यम् । आदित्यम् ।
दैत्यम् । दितरेपत्यं दैत्यः । आदित्यः । अणपवादे च
आदित्यस्यापत्यमादित्यः । अत्र अत इज् स्यात् । अस्वे
वति किम् ? राष्ट्रपतिर्नाम वाहनं तस्य स्वम्—श्रीराष्ट्रपतम् ।
वाहनादित्यज् ।

बहिषष्टीकण् च ॥ २ । ४ । ७ ॥

बहिष्पत्येतस्मात्प्राग्वितीयेऽर्थे टीकण् वा भवति ।
उयश्च । वाच्यः । बाहोकः । वाच्या । वाच्यीकी ।

कलयग्नेर्दण् ॥ २ । ४ । ८ ॥

कलि अग्नि इत्येताभ्यां प्राग्वितीयेऽर्थेऽणपवादविषयेः
च ढण् वा भवति । कलिर्देवताऽस्य, कली भवम्, कलेरागतं
कलेःस्वम्—वा कालेयम् । आग्नेयम् ।

प्रथिव्या आज् ॥ २ । ४ । ९ ॥

पृथिवीशब्दात् प्राग्वितीयेऽर्थेऽणपवादे च आजौ प्रत्ययौ
भवतः । पृथिव्या अपत्यं तत्र भवा स्त्री पार्थिवा पार्थिवी ।
की बहुषु श्लुक् । संधादिपञ्चगिति प्रयोगजनमञ्जिवधानस्य ।

उत्सादेरञ् ॥ २ । ३ । १० ।

उत्सादिभ्यः प्राग्वितीयेऽणपवादे चाञ् वा भवति ।
उत्सस्येदमौत्सम् । औदपानम् । अणपवादे च । उत्सस्यापत्य-
मौत्सः । औदपानः । तरुण्यास्तारुणः । पंचालेषु भवः पांवालः ।
अत्र इञ् ढञ् ढञ् ब्रञ् च प्राप्नुवन्ति । कुरोरपत्यं कौरठ्य
इति उपविधौ कुरुशब्दोपोदानस्यानवकाशत्वात् भवति ।
कौरव इति तु स्वत्वविवक्षायां वष्कयादसमासे इति निषेधा-
दिह समासेऽपि प्रत्ययः । तेन गोधेनुभ्यः आगतम्-गौधेनवं ।
मयद्रूप्यौ न भवतः ।

वष्कयादसमासे ॥ २ । ४ । ११ ॥

वष्कयादसमासे प्राग्वितीयेऽणपवादे चाञ् वा भवति ।
वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः । अन्यत्र सौवष्कयिः ।

देवाद्यञ्च ॥ २ । ४ । १२ ॥

देवशब्दात्प्राग्वितीयेऽर्धेऽणपवादे च यजजौ वा भवतः ।
दैवम् । दैठ्यम् । दैवो वाक् ।

स्यामोऽत् ॥ २ । ३ । १३ ।

स्यामन्शब्दान्तात् प्राग् वितीयेऽर्धे अकारप्रत्ययो वा
भवति । अश्वत्थामोऽपत्यं अश्वत्थामः ।

लोमोऽपत्येषु ॥ २ । ४ । १४ ॥

लोमन्शब्दादपत्येषु बहुवचनप्रत्ययो वा भवति । उडुलो
मोऽपत्यानि बहूनि उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुत्वं किम् ?
औडुलोमिः । औडुलोमो ।

श्लुग् द्विगोरश्लुचोऽनपत्येऽज्यादेः ॥ २ । ४ । १५ ॥

द्विगोरलुगन्तात्परो यः प्राजितीये अपत्यवर्जितेऽर्थे
 अजादिर्यकारादिश्च प्रत्ययः तस्य श्लुग्नवति । पंचसु कपा-
 लेषु संस्कृतम्, पंचकपाल्यां वा-पंचकपालम् । दशकपालम् ।
 पंचेन्द्रायः । पंचेन्द्राः वा देवताऽस्य पंचेन्द्रः । दशेन्द्रः । द्वयो-
 रथयोः द्विरथ्या वाऽयं द्विरथः । त्रिरथः । रथात्सादृश्ये वोदूगे
 इति यः । अलुच इति किम् ? पंचसु कपालेषु संस्कृतं पंचकपा-
 लम् । तस्येदं पांचकपालम् । अनपत्य इति किम् ? द्वैदेवदत्तिः ।
 पंचनापितिः । अज्यादेरिति किम् ? पंचगर्गमयम् ।

स्त्रीपुंसात् ट् नञ् ज्ञस्नड्वतः । २ । ४ । १६ ॥

स्त्रीपुंस इत्येताभ्यां प्राग्वतो येऽर्था वक्ष्यन्ते तेष्वणपवादे
 च यथाक्रमं ट् नञ् ज्ञस्नड्वित्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रिया
 अपत्यं स्त्रैणः । पौंसः । स्त्रिया इदं स्त्रैणम् । पौंसम् ।
 स्त्रैणी । पौंस्नी । प्राग्वत इति किम् ? स्त्रीवत् । पुंवत् ।

त्वे वा । २ । ४ । १७ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वप्रत्यये विषये यथाक्रमं ट् नञ् ज्ञस्नट्
 वा भवतः । स्त्रिया भावः स्त्रैणः । स्त्रीत्वम् । पौंसम् । इदं
 वाग्रहणं प्रत्ययविकल्पार्थम् । प्रकृतं वाक्यार्थम् ।

ङसोऽपत्ये । २ । ४ । १८ ॥

अणादयोऽनुवर्तन्ते । ङसः षष्ठ्यन्तात् अपत्येऽर्थे यथा
 विहितमणादयः प्रत्यया भवन्ति । सप्तगोरपत्यसौपगवः । कापट-
 वः । भानवः । धानपतः । औष्ट्रपत्यः । औपगवी । औपगवः ।
 औपगवाः । अपत्यं इति प्रजनमात्रं विवक्षितं न , लिंगसंख्यम् ।

प्राद्यात् । २ । ४ । १९ ॥

पौत्राद्यपत्यं पूर्वेषामारंभप्रकृतेरपत्यं भवति । तत्र तत्संब-
धविवक्षायां मन्तरादिभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियम आरभ्य-
ते । अपत्ये यः प्रत्ययः स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नानंतरवृद्धयुव-
भ्यः । उपगोरपत्यं वृद्धमौपगवः । औपगवस्याप्यौपगवः ।
औपगवेरप्यौपगवः । गर्गस्य गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापि गार्ग्यः ।
गार्ग्या यणस्यापि गार्ग्यः ।

वृद्धाद्यूनि ॥ २ । ४ । २० ॥

यून्यपत्ये यः प्रत्ययोऽसावाद्यात् वृद्धाद्भवति । प्रथ-
माद्यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्ताद्भवति इत्यर्थः । उपगोरपत्यं युवा औ-
पगविः । गर्गस्यापत्यं युवा गार्ग्यायण । आद्यादिति किम् ?
गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्ग्यायण । इज् न भवति ।

अत इज् ॥ २ । ४ । २१ ॥

ह्रसोऽपत्ये इति वर्तते । अकारान्तात्परो यो ह्रस्वः षष्ठो
तदन्तादपत्येऽर्थे इज् भवति । अणपवादः । दक्षस्यापत्यं दाक्षि-
णाक्षिः । कुतश्चरति मायूरिः केन कापिंजलिः कृशः । अपत्य
इति किम् ? प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । स्वत्वविवक्षाया-
मपत्यविवक्षायामिजेव । शतस्यापत्यं वृद्धस्यापत्यमित्यादिषु
अनभिधानात् न भवति ।

गात्रे बाह्यादिभ्यः ॥ २ । २२ ॥

स्वापत्यसंतानस्य स्वठयपदेशे कारणमृषिरनृषिर्या यः
प्रथमपुरुषस्तदपत्यं पौत्रं बाह्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रे अपत्ये
इज् भवति । बाहोरपत्यं बाह्विः । औपचाकविः । औदक्षिः ।
इत्यादयः । गोत्र इति किम् ? बाहुर्नाम तस्यापत्यं बाह्वः ।
इतः प्रभृतिगोत्राधिकाराद् गोत्रे सति नान्यत्र विधिः ।

वर्मणोऽचक्रात् ॥ २ । ४ । २३ ॥

चक्रवर्जितात्परो यो वर्मण्शठदस्तदन्तादपत्येऽर्थे इज् भवति । ऐन्द्रवर्मिः । अचक्रादिति किम् ? चाक्रवर्मणः ।

अजादिभ्यो धेनोः ॥ २ । ४ । २४ ॥

अजादिभ्यः परो यो धेनुशठदस्तदन्तादपत्येऽर्थे इज् भवति । आजधेनविः । वाढकधेनविः ।

ब्राह्मणाद्वा ॥ २ । ४ । २५ ॥

ब्राह्मणशठदात्परो यो धेनुशठदस्तदन्तादपत्येऽर्थे इज् भवति । ब्राह्मणधेनवः । ब्राह्मणधेनविः ।

साम्भूय्याम्भ्यामितौज्यौदिपाडिवाड्वलिः ॥ २ । ४ । २६ ॥

साम्भूय्यादयः शठदाः अपत्येऽर्थे इज्जन्ता निपात्यन्ते । संभूयसोऽपत्यं सांभूयिः । अंभसोऽपत्यं आंभिः । अमितौजसोऽपत्यमामितौजिः । उदकस्यापत्यमौदिः । षण्णामपत्यं षाडिः । वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः ।

सुधातृव्यासवरुटनिषादचण्डालबिंबस्याकड्त्त ॥ २ । ४ । २७ ॥

सुधात्रादिभ्योऽपत्येऽर्थे इज्भवत्यकड्वैषांसन्तादेशः । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । वैयासकिः । वारुटकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बिंबकिः ।

पुनर्भूपुनर्दुहितृननान्द्रुभ्योऽनन्तरेऽज् ॥ २ । ४ । २८ ॥

पुनर्भादिभ्योऽननंरापत्येऽकृत्वा भवति । पौनर्भवः । पौनर्भवी । पौनर्भवाः । पौत्रः । दौहित्रः । नानांद्रः । अगोत्रत्वाद्बहुषु प्रलुग्नभवति केचित् पुनर्भव इति प्रलुचमुदाहरन्ति ।

पारशवः ॥ २ । ४ । २९ ॥

परस्त्रीशठदस्यानन्तरेऽपत्येऽर्थेऽज् परशुभावाच्च निपा-

त्यते । परस्त्रिया अनंतरापत्यं पारश्वः । परा स्त्री परस्त्रीत्य-
वर्णायामिदं निपातितं । परस्य स्त्री परस्त्रीत्यन्यत्तु पारस्त्रै-
णेय इति कल्याणयादिपाठात् ढण् ।

विदादेवृद्धेऽनृष्यानन्तर्ये ॥ २ । ४ । ३० ॥

विदादिभ्यो वृद्धेऽपत्येऽञ् भवति न चेद्वृद्धविषयं ।
ऋषित्वस्यानन्तर्यमविच्छेदो गम्यते । विदस्यापत्यं वृद्धं वैदः ।
वैदौ । विदाः । और्वः । और्वौ । उर्वोः । वृद्ध इति किम् ?
अन्तरो वैदिः । अनृष्यनन्तर्य इति किम् ? इन्द्रभूः सप्तमः काश्य-
पानां । भारद्वाजानां कतमोऽमि त्वम् । काश्यपः भारद्वाजाश्च
ऋषयो नैरन्तर्येणापत्यापत्यवत्संबन्धेन स्थिता वृद्धाः अत्राऽव-
हुषु ण्लुग् स्यात् ।

कुंजादेऽफः ॥ २ । ४ । ३१ ॥

कुंजादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये ङफप्रत्ययो भवति । कुंजस्या-
पत्यं कौञ्जायन्यः । कौंजायन्यौ । कौंजायनाः । ब्राध्नायन्यः ।
ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । ब्रातङ्फादिति स्वार्थे ङयः । वृद्ध
इति किम् ? अन्तरः कौञ्जिः ।

नडादिभ्यः फण् ॥ २ । ४ । ३२ ॥

नडादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये फण् भवति । नडस्यापत्यं नाडा-
यनः । नारायणः । चारायण इत्यादयः । अनन्तरो नाडिः ।

यजिजः ॥ २ । ४ । ३३ ॥

यजन्तादिजन्ताश्च वृद्धे वर्तमानादपत्ये यूनि फण्
भवति । वृद्धाद्युनीति वचनात् । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः ।
वात्स्यायनः । दाक्षायणः । औदुम्बरायणः । इत्यादयः ।

हरितादेरञः ॥ २ । ४ । ३४ ॥

हरितादिः विदाद्यन्तर्गणः । हरितादेरजन्ताद् वृद्धे वर्त-
मानादपत्ये यूनि फण् भवति । हरितस्यापत्यं युवा । हारि-
तायनः । कैदासायनः इत्यादि ।

क्रौष्टृशलङ्कोर्लुक् च ॥ २ । ४ । ३५ ॥

क्रौष्टृशलङ्कुभ्यां अपत्ये वृद्धे फण् भवति । तयोश्चान्तस्य
लुक् । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः । पैलादिषु शालङ्कि इति
पाठादिजपि भवति ।

शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मकृष्णदर्भाद् भृगुवत्सवसिष्ठ-

वृषगणब्राह्मणाग्रायणे ॥ २ । ४ । ३६ ॥

शरद्वदादिभ्यो डनन्तेभ्यो यथाक्रमं भार्गवादौ वृद्धेऽपत्ये
फण् भवति । शरद्वतायनः । भार्गवः । शरद्वतोऽन्यः । शौन-
कायनो वात्स्यः । शौनकोऽन्यः । विदाद्यञ् । राणायनो वासिष्ठः
राणिरन्यः । आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः । आग्निशर्मिरन्यः
काठर्णायणो ब्राह्मणः काठिर्णरन्यः । दार्भायणः आग्रायणः
दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा ॥ २ । ४ । ३७ ॥

द्रोणादिभ्योऽपत्ये वृद्धे फण् वा भवति । द्रौणायनः ।
द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः ।
अनन्तरो द्रौणिरिव । द्रौणायन इत्यप्रवृत्त्याऽन्यमन्तरे तत्पि-
त्रपेक्षायामसाधुः । वृद्धे तु साधुः । अद्यारोपो वा । एवं
पाराशर्यो ठयासः । जामदग्न्यो रामः ।

गर्गादेर्यञ् ॥ २ । ४ । ३८ ॥

गर्गादिभ्योऽपत्ये वृद्धे यञ् भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः

इत्यादि । गोत्र इत्येव । गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यं
वृद्धं गार्गिः ।

मधुबभ्रोब्राह्मणकौशिके ॥ २ । ४ । ३८ ॥

मधुबभ्रुभ्यामपत्ये वृद्धे यजभवति यथासंख्यं ब्राह्मणे
कौशिके च । माधठयो ब्राह्मणः । माधवोन्यः । बाभ्रठयः
कौशिकः । बाभ्रवोऽन्यः ।

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ २ । ४ । ४० ॥

कपिवोधाभ्यामपत्ये वृद्धे आङ्गिरसे यजभवति । कपे-
रपत्यं वृद्धमांगिरसः काप्यः । बौध्यः । अन्यः कापेयः । बौधिः ।

वतण्डात् ॥ २ । ४ । ४१ ॥

वतण्डशब्दात् अपत्ये वृद्धे आंगिरसे यजभवति । वतण्डौ
स्यापत्यं वृद्धमाङ्गिरसे वातण्ड्यः । अन्यः वातण्ड्यो वातण्डो-
वा गार्गादिशिवादिपाठाद्यजणौ ।

स्त्रियां श्लुक् ॥ २ । ४ । ४२ ॥

वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्ये स्त्रियां यजः श्लुग्भवति । वतण्ड-
स्यापत्यं वृद्धं स्त्री आङ्गिरसी वतण्डी । जातिरस्त्रीय इति ङी ।
अन्यत्र वातण्ड्यायनी । वातण्डी वा । गर्गादिपाठात् यजिङ्फट्
शिवादिपाठादणि ङी ।

अश्वदेः फज् ॥ २ । ४ । ४३ ॥

अश्वदिभ्योऽपत्ये वृद्धे फजभवति । आश्वायनः ।
शांखायनः । इत्यादि ।

शफभरद्वाजादात्रेये ॥ २ । ४ । ४४ ॥

शफभरद्वाजाभ्यामात्रेयेऽपत्ये वृद्धे फजभवति । शाफा-

यनः । भारद्वाजायनः आत्रेयः । अन्यः शाकिः । भारद्वाजः
बिदादिः ।

भर्गात्रेयात् त्रैगर्तभारद्वाजे ॥ २ । ४ । ४५ ॥

भर्ग आत्रेयाभ्यां यथाक्रमं त्रैगर्तं भारद्वाजे चापत्ये
फञ्जभवति । भार्गायणः । त्रैगर्तो वृद्धः भार्गिरन्यः ।
आत्रेयायणो भारद्वाजो युवा । आत्रेयिरन्यः ।

शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्योऽपत्येऽण् ॥ २ । ४ । ४६ ॥

शिवादिभ्यः ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्यय
भवति । ऋषयो लौकिका वसिष्ठादयो अपत्ययोगात् ।
शिवादिभ्यः । शैवः । काकुस्थ इत्यादयः । ऋषिभ्यः—
वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धवंभ्यः—स्वाफल्कः । श्वैत्रकः—
वृष्णिभ्यः । औदारकः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । गुरुभ्यः—नाकुलः
साहदेवः । दीर्योधनः । दौःशासनः । दीर्योधनिरिति क्रि-
याशठदत्वे ।

विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये ॥ २ । ४ । ४७ ।

विकर्णच्छगलाभ्यां यथाक्रमं वात्स्ये आत्रेये चापत्ये-
ऽण् भवति । विकर्णो वात्स्यः । विकर्णिरन्यः । छागल
आत्रेयः छागलिरन्यः ।

शुंगाभ्यां भारद्वाजे ॥ २ । ४ । ४८ ॥

शुङ्गशठदात्पुलिङ्गात् स्त्रीलिङ्गाच्च भारद्वाजेऽपत्येऽण् भ-
वति । शुङ्गस्य शुङ्गाया वऽपत्यं शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिः ।
शौङ्गेयश्चान्यः ।

कन्यात्रिवेण्योः कनीनत्रिवर्णी च ॥ २ । ४ । ४९ ॥

कन्यात्रिवेणिभ्यामपत्येऽण् भवति । कनीनः त्रिवणश्च
यथासंख्यमादेशौ भवतः । कन्याया अपत्यं कानीनः ।
त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।

विश्रवसोऽनडूरवणी ॥ २ । ४ । ५० ॥

विश्रवसोऽपत्येऽण् भवति । तत्संनियोगे चानड् रवण
इत्यादेशौ भवतः । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः । रावणः ।

संख्यासंभद्रान्मातुडुर् ॥ २ । ४ । ५१ ॥

संख्यावाचिनः संभद्राभ्यां च परो यो मातृशब्दस्तदन्तः-
दपत्येऽण् भवति डुरित्यादेशश्च । द्वैमातुरः । शतस्य
माता शतमाता । तस्या अपत्यं शातमातुरः भरतः । पारमा-
तुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽदोः ॥ २ । ४ । ५२ ॥

अदुसंज्ञकाक्षदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्येऽण् भवति
ढणोपवादः । यामुनः । ऐरावतः । नार्मदः । दैवदत्तः ।
सौदर्शनः । सौनारः । अदोरिति किम् ? चांद्रभागेयः ।
वायुवेगेयः ।

पीलामण्डूकाद्वा ॥ २ । ४ । ५३ ॥

पीलामण्डूकाभ्यामपत्येऽण् वा भवति । पैलेयः । मांडूकः ।
मांडूकिः । वाग्रह्यं मंडूकस्येज्यं ।

दितेश्च ढण् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

दितिशब्दान्मंडूकशब्दाच्चापत्ये ढण् वा भवति । पीला-
शब्दात् ढणिसदृः । दैतेयः । दैत्यः । मांडूकेयः । मांडूकिः ।

ष्यतः ॥ २ । ४ । ५५ ॥

ष्यत्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्तादपत्ये ढण् नित्यं भवति ।
चांद्रभागेयः । वायुवेगेयः । सौपर्णीयः । वैनतेयः ।

द्वयचोऽनद्याः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

द्वयचः ष्यदन्तादनदीवाचिनोऽपत्ये ढण् भवति । नदी-
मानुषीनाम्नो ऽदोरित्यणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः ।
गौत्तेयः । आम्बेयः । अनद्या इति किम् ? स्यैतः । रैवः ।
जैर्णः । शैप्रः ।

द्वतोऽनिजः ॥ २ । ४ । ५७ ॥

इकारान्तादनिजो द्वयचकादपत्ये ढण् भवति । दुले-
रपत्यं दोलेयः । बालेयः । नैदेयः । नाभेयः । आत्रेयः । आह्वेयः ।
अनिज इति निम् ? दाक्षायणः । साक्षायणः ।

शुभ्रादिभ्यः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

शुभ्रादिभ्योऽपत्ये ढण् भवति । इजाद्यपवादः । शौभ्रेयः ।
वैष्टपुरेयः । गांगेयः । पाण्डवेयः । इत्यादि ।

लक्ष्मणश्यामाद्वसिष्ठे ॥ २ । ४ । ५९ ॥

लक्ष्मणश्यामाभ्यामपत्ये वासिष्ठे ढण् भवति । लाक्ष्म-
ण्यो वासिष्ठः । लाक्ष्मणिरन्यः । श्यामेयो वासिष्ठः । श्या-
मायनोऽन्यः । अश्ववादित्वात् फण् ।

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ २ । ४ । ६० ॥

विकर्ण कुषीतकाभ्यां काश्यपेऽपत्ये ढण् भवति । वैक-
र्ण्यः । कौषीतकेयः काश्यपः । वैकर्णिः । कौषितकिरन्यः ।

श्रीवेयः ॥ २ । ४ । ६१ ॥

श्रूशठदस्यापत्ये ढण् भवति । वगागमो निपात्यते ।
श्रुवोऽपत्यं श्रीवेयः ।

कल्याण्यादेर्ङिन् च ॥ २ । ४ । ६२ ॥

कल्याण्यादीनामपत्ये ढण् भवति । ङिन् कादेशः ।
कल्याण्या अपत्यं कल्याणिनेयः । श्रीभागिनेयः । इत्यादि ।

कुलटाया वा । २ । ४ । ६३ ।

कुलटाशब्दादपत्ये ढण् भवति डिञ् वा । डिञ्चिक्-
स्यते । कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः । कौलटेयः । कुट्ट-
स्वविषक्षां ढ्रण् । कौलटेरः ।

कुट्टादिभ्यो ढ्रण् वा । २ । ४ । ६४ ।

कुट्टा अंगहीनाः शीलहीना वा अनियतपुंस्काः स्त्रियः ।
ताभ्योऽपत्ये ढ्रण् वा भवति । काणेरः । काणेयः । नाटेरः ।
नाटेयः । वाग्रहणमुत्तरत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

गोधाया दुष्टे । २ । ४ । ६५ ।

गोधाशब्दात् दुष्टापत्ये ढ्रण् भवति नित्यम् । गौधेरो
दुष्टः । गौधेयोऽन्यः ।

पण्डजण्डाच्चारण् । २ । ४ । ६६ ।

पण्डजण्डाभ्यां गोधायाश्चापत्ये आरण् भवति । पांडारः
जांडारः । गौधारः ।

चटकादैरण् । २ । ४ । ६७ ।

चटकादपत्ये ऐरण् भवति । चटकस्य चटकाया वाऽप-
त्यं चाटकैरः ।

चटका २ । ४ । ६८ ।

चटकेति ऐरण् प्रत्ययस्य षलुण् निपात्यते । चटक-
स्यापत्यं स्त्री चटका ।

गृष्ट्यादिचतुःपाद्भ्यो ढञ् । २ । ४ । ६९ ।

गृष्ट्यादिभ्यश्चतुष्पादवाचिभ्यश्चापत्ये ढञ्भवति ।
गाष्टैयः । हाष्टैयः । इत्यादि । चतुष्पादस्यः-कामंडलेयः ।
शैतिवाहेयः । शाल्लेयः । बाहुलेयः । गृष्टिशब्दस्याचतुष्पादर्थः
मुपादानम् ।

णाडवेयो वृषे । २ । ४ । ९० ।

वडवाशब्दात् वृषे ढङ्ङण् वा प्रत्ययौ निपात्येते । वृषो
सो गर्भे बीजं निषिञ्चति । वडवाया वृषः षाडवेयः । अपत्ये-
ऽणेव । षाडवः ।

भ्रातृव्यः । २ । ४ । ९१ ।

भ्रातृशब्दादपत्ये ठ्यप्रत्ययो भवति । भ्रातुरपत्यं
भ्रातृव्यः ।

स्वसृश्च छः । २ । ४ । ९२ ।

स्वसृशब्दात् भ्रातृशब्दाच्चापत्ये छप्रत्ययो भवति ।
स्वस्त्रीयः । भ्रात्रीयः ।

मातृपित्रादेड्ढण्छणौ । २ । ४ । ९३ ।

मातृ पितृ इत्येतदादिर्यः स्वसृशब्दस्तदन्तादपत्ये डित्
ढण् छणौ प्रत्ययौ भवतः । मातृस्वसेयः । पितृस्वसेयः । मातृ-
स्वस्त्रीयः । पितृस्वस्त्रीयः । डित्वात् ढणि ऋकारस्य लुक् ।

रेवत्यादेष्टुण् । २ । ४ । ९४ ।

रेवतीत्यादिभ्योऽपत्ये ठण् भवति । रैवतिकः । आश्व-
पालिकः । इत्यादि ।

स्त्रीवृद्धाद्गर्हे णश्च । २ । ४ । ९५ ।

स्त्रीलिङ्गाद् वृद्धापत्याभिधायिगठदाद् यून्यऽपत्ये णठणौ
प्रत्ययौ भवतः गर्हे निंदायाम् । गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गः ।
गार्गिको वा जारुमः । ग्लुचुकायन्याः-ग्लौचुकायनः । ग्लौचुका-
यनिको वा जारुमः । पितुरप्रसिद्धत्वाद्गर्हः । अन्यत्र गार्गेयो
युवा माणवकः ।

सुयास्नः सौवीरेषु फिञ् ॥ २ । ४ । ९६ ॥

सुयामन्शब्दात् सौवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तस्मिन्वर्त-

मानादपत्ये फिज्भवति । सौयामायनिः सौवीरेषु । सौया-
मोऽन्यत्र ।

फाण्टाहृतिमिमताणश्च ॥ २ । ४ । ७७ ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीरेषु गफिज्भौ भवतः ।
फाण्टाहृतेरपत्यं युवा सौवीरगोत्रः फाण्टाहृतः । फाण्टा-
हृतायनिः । मिसतस्य । मैमतः । मैमतायनिः । अन्यत्र
फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फण् । मिसतो नडादिः ।
अन्तरो मैमनिः ।

भागवित्तिताणविन्दवाकशापेयादूर्हे ठण् वा ॥ २ । ४ । ७८ ॥

भागवित्त्वादिभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्यपत्ये
ठण् वा भवति गर्ह । भागवित्तेरपत्यं युवा गर्हितः भाग-
वित्तिकः भागवित्तायनो वा जालमः । तार्णविन्दविकः । तार्ण-
विन्दविर्वा । आकशापेयिकः, आकशापेयिर्वा । अन्यत्र भाग-
वित्तायनः । तार्णविन्दविः । आकशापेयिः ।

वृषसुयामयमुन्दात् फिज्भश्च ॥ २ । ४ । ७९ ॥

वृषादिभ्यः फिज्भन्तेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्य-
पत्ये को भवति ठण्वा । ताभ्यां मुक्तेऽण् गर्ह । वृषस्यापत्यं
वार्षायणिः । तस्यापत्यं युवा गर्हितः वार्षायणिकः वार्षाय-
णिर्वा । जिदार्पादसिजो-” इतिभणः श्लुक् । सौयामायनेः
सौयामायनीयः । सौयामायनिकः । सौयामायनिर्वा । यामु-
न्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । यामुन्दायनिर्वा । अन्यत्र
वार्षायणिः । सौयामायनिः । यामुन्दायनिः । युवेत्यणेष्व ।

कुर्वादिर्ज्यः ॥ २ । ४ । ८० ॥

कुर्वादिभ्योऽपत्ये ऊयप्रत्ययो भवति । कौरव्यः । शाक-
लठमः । इत्यादि ।

सम्राजः क्षत्रिये ॥ २ । ४ । ८१ ॥

सम्राजित्येतस्मात् क्षत्रिये अपत्ये ऽयो भवति । सम्रा-
जोऽपत्यं साम्राज्यः । क्षत्रियश्चेदन्यत्राणिव । साम्राजः ।

कारिसेनान्तलक्ष्मणादिभ्यः ॥ ४ । ८२ ॥

कारिणः कारवस्तद्वाचिभ्यस्सेनाशठदान्तेभ्यो लक्ष्मण-
शठदाद्यापत्ये इज् भवति ऊयश्च । कारिभ्यः – तांतुवाय्यः ।
तांतुवायिः । तौलवाय्यः । तौलवायिः । कौभकार्यः कौभ-
कारिः । सेनान्तेभ्यः-हारिषेयः । हारिषेणिः । वारिषेयः ।
वारिषेणिः । लाक्ष्मण्यः । लाक्ष्मणिः ।

तिकादेः फिज् ॥ २ । ४ । ८३ ॥

तिकादिभ्यो अपत्ये फिज्भवति । इजादेरपवादः ।
तैकायनिः । कैतवायनिः । इत्यादि ।

दगुकोशलकर्मारुहागवृषाद्यट् च ॥ २ । ४ । ८४ ॥

दग्वादिभ्योऽपत्ये फिज्भवति यट् चास्य कज आगमः ।
दगु दागठ्यायनिः । कोशल कौशल्यायनिः । जनपदसमास-
शठदात् क्षत्रियात् ज्य एव कौशल्यः । कर्मार-कार्मार्यायणिः ।
रुहाग-रुहाग्यायनिः । वृषः-वाष्ययिणिः ।

द्व्यचोऽणः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

अणन्ताद्द्व्यचोऽपत्ये फिज्भवति । कर्तुरपत्यं कार्त्तः ।
तस्य कार्त्तायणिः । यास्कायनिः ।

दोर्वाऽवृद्धात् ॥ २ । ४ । ८६ ॥

अवृद्धवाचिना दुसंज्ञादपत्ये फिज्भवति वा । आस्रगुप्ता-
यनिः । आस्रगुप्तिर्वा । वायुरयायनिः । वायुरयिः पंचालानां राजा
पंचालस्तस्यापत्यं पांचालायनिः । पांचालिः । दोरितिकिम् ?

आकंपनिः । अवृद्धादिति किम् ? दाक्षायणः

पुत्रान्तात् ॥ २ । ४ । ८७ ॥

पुत्रान्तादोरपत्ये फिञ्वा भवति । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रिः । वासवदत्तापुत्रायणिः । वासवदत्तापुत्रिः ।

काकलंकावाकिनगारेयकार्कट्यचर्मवर्मिणश्च कं च । २४।८८

काकादिभ्यः पुत्रान्ताच्च दोरपत्ये फिञ्वा भवति ।
तत्संन्वियोगे कम् चैषामागमः । कटि तु पुंभावो न सिद्ध्यति ।
काककायनिः । काकिः । लाङ्काकायनिः । लाङ्केयः । वाकिन-
कायनिः । वाकिनिः । गारेयकायनिः । गारेयिः । कार्क-
ट्यकायनिः । कार्कट्यः । चार्मिकायणिः । चार्मिणः ।
चर्मिया अपत्यं चार्मिकायणिः । पुत्रान्तादोः—गार्गीपुत्र-
कायणिः ।

प्रायोऽदोः फिः ॥ २ । ४ । ८८ ॥

अदुमंशकादपत्ये फिञ्भवति प्रायः । म्लुचकायनिः । म्लौ-
चकिः । म्लुचकायनिः । म्लौचकिः । त्रिपिष्टायनिः । त्रैपिष्टिः ।
त्रिविजयायनिः । त्रैविजयिः । प्राय इति किम् ? क्वचिन्न
भवति । दाक्षिः । प्राक्षिः । अदे।रिति किम् ? रामदत्तिः ।

कुलात् खः ॥ २ । ४ । ८९ ॥

कुलशब्दान्तात् केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खो भवति ।
कुलीनः । आद्यकुलीनः । बहुकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः । उत्तर-
सूत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलात् केवलश्च गृह्यते ।

ठकड्यौ वासमासे ॥ २ । ४ । ९० ॥

कुलशब्दान्तात् केवलाच्चापत्ये ठकड्यौ वा भवतः ।
ताभ्यां मुक्ते खः । न चेत्तु कुलशब्दसमासे वर्तते । कैलेयकः ।
कुल्यः । कुलीनः । बाहु-कुलेयः । बहुकुल्यः । बहुकुलीनः । अस-
मास इति किम् ? आद्यकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः ।

दुःकुलाढ्ढण् ॥ २ । ४ । ८२ ॥

दुष्कुलादपत्ये ढण् वा भवति । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ।

महाकुलादञ् खञ् ॥ २ । ४ । ८३ ॥

महाकुलादपत्येऽखञौ वा भवतः । महाकुलः । माहा-
कुलीनः । महाकुलीनः । महाकुलादिति कर्मधारयग्रहणात्तत्र
हि खलु जातीयो कार्ये इति महतो ङा । महाकुलमिति रूपं
सिद्धं भवति । महतः कुलं महत्कुलमित्यत्र न भवति ।

श्वशुराव्यः ॥ २ । ४ । ८४ ॥

श्वशुरादपत्ये यो भवति । श्वशुर्यः ।

जातौ राज्ञः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

राजन्शब्दादपत्ये यो भवति जातौ गम्यमानायाम् ।
राजन्यः । क्षत्रियजातिः । राजनोऽन्यः ।

क्षत्राद्भुः ॥ २ । ४ । ८६ ॥

क्षत्रियशब्दादपत्ये यो भवति जातिश्चेत् । क्षत्रियः ।
क्षत्रिरन्यः ।

मनोर्याण् षक् च ॥ २ । ४ । ८७ ॥

मनोरपत्ये जातौ याणौ भवतः । तत्संनियोगे चास्य
पगागमः । मनुष्यः । मानुषः । एताभ्यामपत्ये पुनरस्य प्रत्य-
यो न भवत्यनविधानात् । जाताविति किम्? अथेमा मानव्यः
प्रजाः । मानव इति बुञ् शिष्यदंडमाणव इति निपातनात्
सिद्धम् ।

राष्ट्रराज्ञस्सरूपाद्राजापत्येऽञ् त्रिः ॥ २ । ४ । ८८ ॥

क्षत्रियसरूपाज्जनपदशब्दाच्च क्षत्रियशब्दाद्यथासरूपं
राजनि रक्षितरि क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेयेऽञ् भवति । स च त्रि
संज्ञो भवति । विदेहानां राष्ट्रस्य राजा । वैदेहः । वैदेही ।

विदेहाः । विदेहस्य राज्ञः अपत्यं विदेहः । विदेहो । विदेहाः ।
एवमैदवाकः । ऐदवाकौ । इदवाकवः । पांचालः । पांचालौ ।
पंचालाः । त्रिसंज्ञत्वात् बहुव्यस्त्रियाविति श्लुक् ।

गान्धारिशाल्वेयाभ्याम् ॥ २ । ४ । ८८ ॥

गान्धारिः शाल्वेय इत्येताभ्यां राष्ट्रराज्यवाचिभ्यां
राजन्यपत्ये चाञ्भवति त्रिसंज्ञः । वचनभेदाद्यथासक्याभावः ।
गांधारीणां राजा गान्धारिपत्यं च गांधारः । गांधारी ।
गांधारयः । शाल्वेयः । शाल्वेयौ । शाल्वेयाः । ऊ्यविधानयोरे-
प्रतिषेधत्वादञ्चनम् ।

पुरुद्वयज्जगधकलिङ्गशूरमसादण् ॥ २ । ४ । १०० ॥

पुरुगठदाद् द्वयज्जात् जगधादिभ्यश्च सरूपेभ्यो राष्ट्र-
राजवाचिभ्यो चापत्येऽण् भवति त्रिसंज्ञः । पुरोरपत्यं पौरवः ।
पौरवौ । पुरवः । अंगानां राजा अंगः । अंगस्यापत्यं चाङ्गम् ।
अंगाः । एवं वाङ्गाः । वंगाः । दारदः । दरदाः । मागधः ।
मगधः । कालिंगः । कलिङ्गाः । शूरमसः । शूरमसाः । पुरुर्नाम
राजा न राष्ट्रम् । तस्येह ग्रहणम्बहुपुःश्लुगर्थम् । अजासिद्धेऽण्
विधानं संवाद्यण्वाधनार्थम् । पौरवकम् । आंगकम् । मागध-
कम् । कालिङ्गकम् ।

साल्वांशाश्मककलकूटप्रत्यग्रथादिज् ॥ २ । ४ । १०१ ॥

साल्वो नाम जनपदस्तदंशा उदुंबरादयः । तेभ्योऽश्मका-
दिभ्यश्च राष्ट्रराजवाचिभ्यस्सरूपेभ्यो राजन्यपत्ये इज्
भवति त्रिः । उदुंबराणां राजा उदुंबरस्यापत्यं औदुंबरिः
औदुंपरी । उदुंबराः । तैलखलिः । तिलखलाः । आजमिधिः
अजमिधाः । आश्मकिः । अश्मकाः । कालकूटिः । कलकूटाः ।
प्रात्यग्रथिः । प्रत्यग्रथाः । श्लोकः—उदुंबरास्तिलखला मद्रकारा

युगंधराः । भुलिंगाः शरदंष्ट्राश्च साल्वांशा इति कीर्तिताः ॥१॥
चटुंबरादिविशेषाः अजमीडादयोपि साल्वांश एव ।

नादिर्द्वित् कुरुकोसलाजादाञ्जयः ॥ २ । ४ । १०२ ॥

नकारादिभ्यो दुसंज्ञकेभ्य इकारान्तेभ्यः कुर्वादिभ्यश्च
राष्ट्रराजसरूपेभ्यो राजन्यपत्ये च ऊयो भवति त्रिः ।
नादिः-नैचक्यः । नैचक्यौ । निचकाः । नैषध्यः । नैषध्यौ ।
निषधाः । नैष्यः । नीपाः । दु-आम्बष्ठ्यः आम्बष्ठाः । सौवीर्यः ।
सौवीराः । इत्-आवंत्यः । अवंतयः । कौन्त्यः । कुंतयः । वैद्यः ।
विद्यः । काश्यः । काश्यः । कुरूणां राजा कुरोरपत्यं च
कौरव्यः । कुरवः । एवं कौसल्यः । कोसलाः । आजाद्यः । अजादाः ।

पाण्ड्यः ॥ २ । ४ । १०३ ॥

पांडुशठदस्य ऊ्यप्रत्यये, चकारलोपो निपात्यते । पांडूनां
राजा पांडोरपत्यं च पाण्ड्यः । पाण्ड्यौ । पाण्डवः । कथमसि
द्वितीयोनुससार पाण्डवमिति । राष्ट्रराज्ञ इति सरूपस्य क्षत्रि-
यस्येश्यो जनपदः तदीश्वरश्च क्षत्रियो गृह्यते प्रत्यासत्तेः ।
अत्र तु कुरवो जनपदस्तस्य राजा पांडुरिति न भवति ।

शकादिभ्यश्श्लुक् ॥ २ । २ । ४ । १०४ ॥

शकादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य श्लुगभवति । त्रिसंज्ञकस्यायं
श्लुग्विधिः, प्रकरणापेक्षणात् । शकस्यापत्यं शकानां राजा
वा शकः । यवनः । कंभोजः । चोलः । केरलः । इत्यादयः ।
शकादयः प्रयोगगम्याः ।

कुन्त्यवन्तेस्त्रियाम् ॥ २ । ४ । १०५ ॥

कुन्तिभवन्तिभ्यां परस्य ऊ्यप्रत्ययस्य श्लुगभवति ।
स्त्रियामभिधेयायाम् । कुन्तीनाम् राज्ञी कुन्तेरपत्याञ्च स्त्री कुन्ती
भवन्ती । स्त्रियामिति किम् ? कौन्त्यः । अवन्त्यः । प्रक-

तस्य श्लुग्विधानात् स्वार्थकस्य ब्रेज्यटो न भवति । कौशती ।

कुरोर्वा ॥ २ । ४ । १०६ ॥

कुरुशठदात् परस्य अस्य स्त्रियां श्लुग्वा भवति । कुरूणां
राज्ञी कुरोरपत्यं च स्त्री कुरूः । कौरठयायणी ।

ब्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः ॥ २ । ४ । १०७ ॥

प्राचो भर्गादीश्च वर्जयित्वा अन्यस्मात् परस्याकारस्य
ब्रेः स्त्रियां श्लुग्भवति । शूरसेनानां राज्ञी, शूरसेनस्यापत्यं स्त्री
शूरसेनी । पर्शवः शस्त्रजीविसंघः । ततः स्त्रियां स्वार्थिकोऽण् ।
ब्रेरित्यत्र एष भिन्नप्रकरणस्यापि श्लुक् । पर्शुः । अप्राग्भर्गादे-
रिति किम् ? पांचाली । वैदेही । आंगी । वैदर्भी वांगी । एते
प्रांचः । भर्गादेः—भार्गीः । कैकेयी । काश्मीरीत्यादि ।

बहुष्वस्त्रियाम् ॥ २ । ४ । १०८ ॥

अयन्तस्य बहुवर्तमानस्य यो विः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां श्लुग्भ-
वति । पंचालस्यापत्यं बह्वो माणवकाः राजानो वा पंचालाः ।
पुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । लोहध्वजः । स्वार्थिको ज्यट् । पञ्चाला-
नानां निवासः पंचालनिवासः । प्रिया वंगा यस्य स प्रियवंगः ।
अत्यंगः । पंचालमयम् । लोहध्वजरूप्यं । प्रियो वंगो एषां ते
प्रियवांगाः । इत्यत्र तु न ठग्रन्तं बहुष्विवति न श्लुक् । अस्त्रि-
यामिति किम् ? पांचाल्यः । लोहध्वज्याः स्त्रियः ।

यस्कादेर्गोत्रे ॥ २ । ४ । १०९ ॥

यस्कादिभ्यो यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुत्ववि-
शिष्टे गोत्रेर्ध्वो वर्तमानस्य यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां विषये श्लुग्
भवति । यस्कस्यापत्यं यास्कः । यास्काः । लाक्ष्यः । लक्ष्याः ।
शिवाद्यान् खरपस्यापत्यं खारपायणः । खरपाः । नडादिफण्

इत्यादिनेयम् । गोत्र इति किम् ? यास्काः छात्राः । स्त्रियो
यास्क्यः ।

यजन्तोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥ २ । ४ । ११० ॥

यजन्तस्याजन्तस्य च बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य यः प्रत्य-
यस्तस्यास्त्रियां श्लुग् भवति । गोपवनादिभ्यः श्यापणान्तेभ्यो
विहितं वर्जयित्वा गार्ग्यः, गर्गाः । घात्स्यः, वत्साः । वैदः ।
विदाः । और्वः । उर्वाः । गर्गमयम् । विदस्तृप्यम् । अगोपवनादि-
श्यापर्णान्तादिति किम् ? गोपवनाः । वैदवाः । श्यामाकाः ।
श्यापर्णाः गोपवनादिर्विदाद्यन्तर्गताः ।

कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ॥ २ । ४ । १११ ॥

कौण्डिन्यागस्त्य इत्येतयोर्बहुत्वे गोत्रे वर्तमानयोर्यजो
ऽणश्च स्त्रियां श्लुग् भवति तयोश्च कुण्डिनअगस्तीत्येतावादे-
भ्यो भवतः । कौण्डिन्यः । कुण्डिनाः । आगस्त्यः अगस्त्यः ।
अस्त्रियामिति किम् ? कौण्डिन्यः । आगस्त्यः ।

भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गीरोऽन्तेः ॥ २ । ४ । ११२ ॥

भृगवादिभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य
यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां श्लुग् भवति । भृगवादीभ्यस्कादिपुत्र-
ठित्वेदं वचनं यजो द्वयेकेषु पठ्यास्तत्परस्य इत्येवमर्थनन्यथा
भृगुकुलम् । भार्गवकुलमिति न सिद्धेत् । भार्गवः । भृगवाः ।
कौत्सः । कुत्साः । वसिष्ठः । वसिष्ठाः । गीतमः । गोतमाः । आङ्गी-
रसः । अङ्गीरमः । आन्तेयः । अन्नयाः । स्त्रियां भार्गव्यः । कौत्स्यः ।

बह्वचः प्राग्भरतेष्विजः ॥ २ । ४ । ११३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद्य इज् प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्व-
विशिष्टे प्राग्गोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य य इज् तस्यास्त्रियां
श्लुग् भवति । क्षीरकलंभिः । क्षीरकलंभाः । पान्नागारिः ।
पान्नागाराः । भरतेषु-औद्दालकिः । उद्दालकाः । यौधिष्ठिरिः ।

युधिष्ठिराः । आर्जनिः । अर्जुनाः । इज इति किम् ?
शांतनवाः ।

घोषकादेः ॥ २ । ४ । ११४ ॥

उपकादिभ्यो यः प्रत्ययस्तदंतस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रे
वर्तमानस्य यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां वा श्लुग्भवति । उपकाः ।
औपकायनाः, नडादिफण् । कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ।
इत इज् ।

तिककितवादी द्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ११५ ॥

तिककितवादिषु द्वन्द्ववृत्तेषु बहुषु गोत्रापत्येषु वर्तमा-
नेषु तैकायनि कैतवायनीत्यादीनां यः प्रत्ययः तस्यास्त्रियां
श्लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः ।
तिकादेः फिज् । आप्ट्रकयश्च कापिष्ठलयश्च आप्ट्रककपिष्ठलाः ।
अत इज् । एवं नेयम् ।

तथा त्र्यादेः ॥ २ । ४ । ११६ ॥

द्वन्द्वे बहुत्वर्थेषु वर्तमानो यो त्र्यादिप्रत्ययस्तस्य तथा
श्लुग्भवति यथा पूर्वम् । वार्कण्यश्च लोहध्वज्यश्च कौण्डी-
वृक्षश्च वृकलोहध्वजकुण्डीवृक्षाः । अंगवंगसुह्राः । गर्गवत्स-
विदाः । तथेति किम् ? यास्कलाह्यद्राह्याः छात्राः । यस्ककु-
ण्डीनागस्तयः । गर्गवत्सवाजाः । शैग्रवऔपगवाः । पतंजल-
कमंडकाः पातंजलकामंदकायः ।

वान्येन ॥ २ । ४ । ११७ ॥

त्र्यादेरन्येन सह त्र्यादीनां द्वन्द्वे बहुत्वर्थेषु वर्तमानस्य
त्र्यादेः प्रत्ययस्य तथा श्लुग्वा भवति यथा पूर्वम् । अंगवंगदाक्षयः ।
आंगवांगदाक्षयः । गर्गवत्सौपगवाः । गार्गवात्स्यौपगवाः ।

यजादेद्वयैकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे ॥ २ । ४ । ११८ ॥

षष्ठीतत्पुरुषे यत्पदं तस्याः षष्ठ्याः विषये द्वयोरेकस्मिंश्च
वर्तते तस्य यो यजादिप्रत्ययस्तस्य तथा श्लुग्व्वा भवति . यथा
पूर्वम् । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलम् गर्गकुलम् । गार्ग्यकुलम् ।
विदकुलम् । वैदकुलम् । अगस्तिकुलम् । आगस्त्यकुलम् ।
भृगुकुलम् । भार्गवकुलम् । द्व्येकेष्विति किम् ? गर्गाणां कुलं
गर्गकुलम् । षष्ठ्या इति किम् ? परमगार्ग्यः ।

नाणर्थेऽचि ॥ २ । ४ । ११८ ॥

गोत्रमिति वर्तते । यस्कादेर्गोत्रे इत्यादिना या श्लुगुक्ता
साणर्थे अपत्यादौ प्राग्जिनीयेऽर्थे यो विधीयतेऽजादिस्तस्मि-
न्विषयभूते न भवति । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वात्सीयाः ।
आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । अणर्थे इति किम् ? गर्गेभ्यो
हितम् गर्गीयम् । वत्सीयम् । अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतं
गर्गमयम् ।

गर्गभार्गविका ॥ २ । ४ । १२० ॥

अणः विवाहे लुच्यर्थेऽजादौ प्रत्यये श्लुग्वप्रतिषेधो निपा-
त्यते । गर्गाणां भृगूणां च यूनां विवाहः गर्गभार्गविका ।

यूनि ॥ २ । ४ । १२१ ॥

यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्याणर्थे अजादौ प्रत्यये
विषयभूतेऽनुत्पत्ते एव श्लुग्वभवति । श्लुचि सत्यां यथायथं
प्रत्यया भवन्ति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । फाण्टा-
हृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतीत्यादिनाणः । फाण्टाहृतस्य
स्व इत्यर्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्य श्लुक् । श्लुचि संजातायां
इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नमिति तस्मादिज इत्यण् भवति ।
फाण्टाहृताः छात्राः । अगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः । भाग-
वित्तेरपत्यं भागवित्तिकाः । सौवीर टण् तस्य स्व इत्यर्थविवक्षया

पर्ववत् ठण् निवृत्तेः] : अञ् भागवित्ताश्छात्राः यमुंदस्यापत्यं
यामुंदायनिः । फा — तिकादिफिज् । यामुंदायनेरपत्यं यामुं-
दायनियः । वृषसुयामयमु धात्फिजश्छश्च तस्य स्व इति
पूर्ववच्छब्दस्य श्लुचि यामुं-दायनीयाः छात्राः ।

फण्फिजोर्वा ॥ २ । ४ । १२२ ॥

फणः फिजश्च युवप्रत्ययस्याणर्थे अजादौ तद्धिते विव-
क्षिते श्लुग्वा भवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणः । गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः
वा फिजः । यास्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । यास्कस्यापत्यं
यास्कायनिः द्वयत्रोण इति फिज् । यास्कायनेः छात्राः ।
यास्कीयः । यास्कायनीया वा ।

व्रीजः ॥ २ । ४ । १२३ ॥

व्रिसंज्ञ इञ् तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्वा भवति
उदंबरस्यापत्यं औदुंबरिः । तस्यापत्यनीदुंबरिः । औदुं-बरा-
यणो वा ।

जिदार्षादिणिजोः ॥ २ । ४ । १२४ ॥

जिञ्च भार्षश्च यो अपत्यप्रत्ययस्तदन्तात्परस्य युवप्रत्य-
यस्याण इञश्च श्लुग्भवति । जितः — तिकस्यापत्यं तैकायनिः
फिज्, तस्यापत्यमित्यण् तस्य श्लुग् । तैकायनिः पिता । तैका-
यानिः पुत्रः । विदस्यापत्यं वैदः पिदाद्यञ् । वैदस्यापत्यमत
इञ् तस्य श्लुग् वैदः पिता । वैद पुत्रः । कुरोरपत्यं कौरठयः ।
ऊयः तस्यापत्यं अत इञ् तस्य श्लुक् कौरठयः पिता । कौरठयः
पुत्रः । आर्षात्—वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ऋष्यण
इञ् आत्रेयः पिता आत्रेयः पुत्रः । इतोऽनिजो ठण् इञ् ।

पैलाद्यविप्रात् ॥ २ । ४ । १२५ ॥

पैलादिभ्यो अविप्रात् अत्राक्षरावाचिनश्च विहितस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्भवति । पिलाया अपत्यं पैलः । पीला-
मंडूकाद्वेत्यण्, तस्यापत्यं द्वघघोण् इति किञ् तस्य श्लुक् ।
पैलः पिता । पैलः पुत्रः । शलंकेरपत्यं शालंकिः ।
बाह्वादीञ् तस्यापत्यमिति फण् तस्य श्लुक् शालंकिः पिता
शालंकिः पुत्रः । अविप्रात्-अंगस्यापत्यमाङ्गः । तस्यापत्य-
मिति फण् तस्य श्लुक् आंगः पिता । आंगः पुत्रः । मगध-
स्यापत्यं मागधः तस्यापत्यमितीञ् तस्य श्लुक् मागधः
पिता । मागधः पुत्रः । मायूरिः पिता । मायूरिः पुत्रः ।
इजः फण् - श्वशुर्यः पिता श्वशुर्यः पुत्रः । कुलीनः पिता ।
कुलीनः पुत्रः ।

प्राक्षिजः । २ । ४ । १२६ ॥

इजन्तात्प्राग्गोत्रे अपत्ये वर्तमानान् परस्य युवप्रत्य-
यस्य श्लुग् भवति । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः ।
एवं मांथरेफणिः । कैरकलंबिः ।

न तौल्वल्यादेः ॥ २ । ४ । १२७ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्न भवति ।
तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । दालिपिः पिता ।
दालिपायनः पुत्रः ।

भिक्षादेश्च समूहे ॥ २ । ४ । १२८ ॥

ऊभ इति वर्तते । ऊतः षष्ठ्यन्ताद् भिक्षादेरन्यस्माच्च
शकदस्तपात् समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । भिक्षाणां
समूहो भैक्षम् । गाभिणं । यैवतं । अन्यस्मात्-काकानां समूहो
काकम् । वाकम् । वानस्पत्यम् । स्त्रैणम् । यैरुनम् । भिक्षा-
दिग्रहणमधित्ठण्वाधनार्थम् ।

सुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥ २ । ४ । १२९ ॥

सुद्रकमालवशकदात् समूहे यथाविहितमण् प्रत्ययो

भवति सेनायाः नाम्नि । सुद्रकाश्च मालवाश्च सुद्रक-
मालवाः, तेषां समूहः क्षौद्रकमालवी । एवं नाम्नी काचित्
सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् । गोत्रेऽञ् बाधनार्थं वचनम् ।
रुमूहाधिकारे प्रकृतिग्रहणे तदन्तस्यापि ग्रहणं, धेनोरनञ
इति नञ् प्रतिषेधात् ।

गोत्रोक्तवत्सोऽष्ट्राजोरभ्रवृद्धमनुष्यराजन्य-

राजपुत्रराज्ञो वुञ् ॥ २ । ४ । १३० ॥

गोत्रवाचिभ्य उक्तादिभ्यश्च समूहे वुञ् भवति । औपग-
वकम् । कापटवकम् । गार्ग्यायणकम् । वात्स्यायनकम् । औत्त-
कम् । वात्सकम् । औष्ट्रकम् । आजकम् । औरभ्रकम् । वार्धकम् ।
मानुष्यकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । राजकम् ।

केदाराण्यश्च ॥ २ । ४ । १३१ ॥

केदारशठदात् समूहेऽर्थे ण्यश्च वुञ्च प्रत्ययी भवतः ।
कैदायम् । कैदारकम् ।

कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण् ॥ २ । ४ । १३२ ॥

कवचिहस्त्यन्भ्यामचित्तावाचिभ्यश्च चकारात् केदाराच्च
समूहे ठण् भवति । कवचान्येषां सन्तीति कवचिनः । कवचिनां
समूहः कावचिकम् । हास्तिकम् । अचित्तात्-आपूपिकम् ।
शाठकुलिकम् । केदारात्-कैदारिकम् ।

धेनोरनञः ॥ २ । ४ । १३३ ॥

धेनुशठदात् समूहे ठण् भवति, न चेतस धेनुशठो नञः
परो भवति । धेनूनां समूहो धेनुकम् । अनञ इति किम् ।
अधेनूनां समूहः आधेनवं । अनञ इति प्रतिषेधो लिंगं, समूहे
तदन्तस्यापि भवतीति । तेन क्षौद्रकमालवकम् । गीधेनुकम् ।

ब्राह्मणमाणववाडवायः ॥ २ । ४ । १३४ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः समूहे यः प्रत्ययो भवति । ब्राह्मण्यम् ।
माण्ड्यम् । वाड्यम् ।

गणिकाया यः ॥ २ । ४ । १३५ ॥

गणिकाशब्दात् समूहे यो भवति । गणिक्यम् ।

केशाद्वा ॥ २ । ४ । १३६ ॥

केशात् समूहे यो वा भवति । कैश्यम् । कौशिकम् ।

छोऽश्वात् ॥ २ । ४ । १३७ ॥

अश्वात् समूहे छो वा भवति । अश्वीयः । आश्वम् ।

पार्श्वम् ॥ २ । ४ । १३८ ॥

पार्श्वशब्दात् समूहे यस् निपात्यते । पार्श्वानां समूहः
पार्श्वम् ।

पृष्ठाहीनी क्रतौ ॥ २ । ४ । १३९ ॥

पृष्ठशब्दादहन्शब्दाच्च समूहे क्रतौ वाच्ये यथासंख्यं
यस्य निपात्यते । पृष्ठानां समूहः पृष्ठम् । आह्वाम् अहीनः ।
पृष्ठशब्दोऽहः पर्यायः ।

चरणाद्धर्मवत् ॥ २ । ४ । १४० ॥

चरणं कठकलायादि तस्माद्यथाधर्मे प्रत्यया भवन्ति
तथा समूहेऽपि प्रत्यया भवन्ति । कठानां समूहः काठकम् ।
कालापकम् । छांदोग्यम् । वाहवृष्यम् । आधर्म्यम् ।

गोरथवातात् त्रकट्योलम् ॥ २ । ४ । १४१ ।

गवादिभ्यः समूहे यथासंख्यं आदयाः प्रत्यया भवन्ति ।
गवां समूहः गोत्रा । रथकट्या । वातूलम् ।

पाशादेश्च यः ॥ २ । ४ । १४२ ॥

पाशादिभ्यः गोरथवातेभ्यश्च समूहेऽर्चं यः प्रत्ययो

भवति । पाशानां समूहः पाश्या । वृक्ष्या । खलया ।
रथ्या । वात्या ।

ग्रामजनबंधुगजसहायान्तल् ॥ २ । ४ । १४३ ॥

ग्रामादिभ्यः समूहेऽर्थे तल् भवति । ग्रामाणां समूहः
ग्रामता । जनानां समूहः जनता । बंधूनां समूहः बन्धुता ।
गजानां समूहः गजता । सहायानां समूहः सहायता । लकारः
स्त्रीत्वार्थम् ।

श्वखलादिभ्योऽजिन् ॥ २ । ४ । १४४ ॥

अन् खल इत्येवं प्रकारेभ्यस्समूहे यथासंख्यमजिनी भव-
तः । प्रकृतिभेदोपादानाद्यथासंख्यम् । शुनां समूहः शौवम् ।
अहामान्हम् । दण्डिनां दांडम् । चक्रिणां चाक्रम् । युगानां
यौगम् । खलादिभ्यः-खलिनी । चकिनी । कुटुंबिनी । श्वख-
लादयः प्रयोगगम्याः ।

पुरुषात् कृतहितबधविकारे च ढण् ॥ २ । ४ । १४५ ॥

पुरुषशब्दात् कृते हिते बधे विकारे समूहे च ढण् भवति ।
कृतादौ यथाभिधानं विभक्तियोगः । पुरुषेण कृतः पुरुषेयो वंशः
पुरुषाय हितम् पौरुषेयं शासनम् । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः
वधः । पुरुषस्य विकारो पौरुषेयो विकारः । पुरुषाणां समूहः
पौरुषेयम् ।

विकारे ॥ २ । ४ । १४६ ॥

ढस इति वर्तते । पठ्यन्तात् विकारे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । द्रव्यस्यावस्थांतरं विकारः । अस्मनो विकारः
आस्मनः । मार्तिकः । सैरः । रांकवः ।

प्राणयोषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ २ । ४ । १४७ ॥

प्राययोषधिवृक्षवाचिभ्यः ऋधन्तेभ्यो अवयवे विकारे च यथाविहितं प्रत्यये भवति । प्राणिभ्यः-कापोतम्, मांसम् । एवं-मायूरम् । आविकम् । ओषधिभ्यः-और्वम् भस्म । नौर्वम् । वृक्षेभ्यः-कारीरं काडम् । खादिरं काडम् । अधिकारसूत्रमेतत्ते-
नोत्तरप्रत्ययः प्राययोषधिवृक्षेभ्यो अवयवविकारयोरन्येभ्यो विकार एव भवति इति वेदितव्यम् । वृक्षौषधयोः पृथ-
गुपादानादिह शास्त्रे प्राणिग्रहणेन त्रसानां ग्रहणं, न स्थावराणां ।

तालाद्धनुषि ॥ २ । ४ । १४८ ॥

तालशठदात् धनुषि विकारे अण् भवति । तालं धनुः । तालमयमन्यत् ।

अपुजतोषक् च ॥ २ । ४ । १४९ ॥

अपुजतुभ्यां विकारे अण् भवति षक् च तयोरागमः । अपुणो विकारः अपुषम् । जातुषम् ।

शम्या लक् ॥ २ । ४ । १५० ॥

शमीशठदात् विकारे अवयवे चाण् भवति लक् चास्या-
गमः । शामीलं भस्म । शामीली शाखा ।

परशठ्यस्य यलुक् ॥ २ । ४ । १५१ ॥

परशठ्यशठदात् विकारे अण् भवति यशठदस्य च लुकं भवति । परशठ्यस्यायसो विकारः पारशवः ।

कंसीयाञ्ज्यः ॥ २ । ४ । १५२ ॥

कंसीयात् विकारे ङ्यो भवति यस्य लुक् च । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् ।

हेमार्यान् माने ॥ २ । ४ । १५३ ॥

हेमवाचिनः शठदात् माने विकारे यथाविहितमण् भवति ।

हाटको निष्कः । हाटकं कार्पाणम् । जातरूपो निष्कः ।
मान इति किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

द्रोर्वयः ॥ २ । ४ । १५४ ॥

द्रुशठदान्माने विकारे च यप्रत्ययो भवति । द्रुवयम् मानम् ।

पयोद्रोर्वयः ॥ २ । ४ । १५५ ॥

पयस्द्रुभ्यां विकारे यो भवति । पयसो विकारः पय-
स्यम् । द्रोर्दारुणो विकारः द्रव्यम् ।

एण्या ढण् ॥ २ । ४ । १५६ ॥

एणीशठदात् विकारे अवयवे च ढण् भवति । एण्या
विकारो अवयवो वा ऐणेयं मासम् । ऐणेयी जङ्घा । ऐणमि-
त्येणशठस्य भवति ।

कौशेयम् ॥ २ । ४ । १५७ ॥

कोशशठदात् विकारे ढण् निपात्यते । कोशस्य विकारः
कौशेयं वस्त्रं, सूत्रं च । निपातनं रूढ्यर्थं, तेन भस्मादौ न
भवति ।

उष्ट्राद्वुज् ॥ २ । ४ । १५८ ॥

उष्ट्राद् विकारे अवयवे च वुज् भवति । उष्ट्रस्योष्ट्रा
अवयवो विकारो वा । औष्ट्रकं मांसम् । औष्ट्रिहा जंघा ।

वोमोर्णात् ॥ २ । ४ । १५९ ॥

उमाकर्णाभ्यां यथायोगं विकारावयवयोर्वुजो भवति
वा । उमा अतसी तस्याः विकारो अवयवो वा औमकम् ।
औमम् । ऊर्णायाः विकारो अवयवो वा और्णकम् । और्णम् ।

मानात् क्रीतवत् ॥ २ । ४ । १६० ॥

नीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानं जयतापरिच्छित्तिहेतु-

संख्यादिरुच्यते । मानवाचिनः शब्दात् विकारे क्रीतवत्प्र-
त्ययविधिर्भवति । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्रः ।
नैष्ठिकः । वतिसर्वविधिसादृशार्थः । तेन पशुणाद्यपि भवति ।
द्विशतः । त्रिशतः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्ठः । द्विनैष्ठिकः ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥ २ । ४ । १६१ ॥

हेमन् इत्येवामादिभ्यो यथायोगं विकारावयवयोर्निर्-
त्यमञ् भवति । हेमो विकारः हैमम् । सारसनम् । हैमी
यष्टिः । रजतस्य राजतः इत्यादयः ।

वाऽभक्ष्याच्छादने मयट् ॥ २ । ४ । १६२ ॥

षष्ठ्यन्तात् भक्षाच्छादनवर्जिते विकारे अवयवे च यथावि-
हितयोगं मयट्प्रत्ययो वा भवति । भस्मनो विकार भस्ममयम्
भास्मनम् । कपोतस्य विकारो अवयवो वा कपोतमयं कापो-
तम् । दूर्वाया विकारो अवयवो वाऽदूर्वमयम् । दौर्वम् । शमीम-
यम् । शमीलम् । अन्यत्र-भौद्रः सूयः । कार्पासः प्रावारः ।

शराद्योकाचः ॥ २ । ४ । १६३ ॥

शरादिभ्य एकाजभ्यश्च यथायोगमभक्षाच्छादने विकारेऽ-
वयवे च नित्यं मयड्भवति । शरमयम् । दर्भमयम् । एकाचः
सृन्मयम् । चार्मयम् वाङ्मयम् । श्वमयम् ।

दोरप्राणिनः ॥ २ । ४ । १६४ ॥

दुसंज्ञकादप्राणिवाचिनो यथायोगं विकारावयवयोर्भ-
क्ष्याच्छादनयोर्मयड् भवति । आस्रमयम् । शालमयम् । तन्य-
यम् । यन्मयम् । अप्राणिन इति किम् ? वार्षम् । वृषमयम् ।
शौवाविदम् । श्वाविन्मयम् ।

गोत्रीहेशकृत्पुरोडाशे ॥ २ । ४ । १६५ ॥

गोः ब्रीह्यो यथासख्यं शकृति पुरीषे पुरोडाशे च मयङ् भवति । गोः शकृत् गोमयम् । ब्रीहीणां विकारः ब्रीहिमयः पुरोडासः । अन्यद् गठ्यं ब्रैहम् ।

तिलयवपिष्टादनान्नि ॥ २ । ४ । १६६ ॥

तिलयवपिष्टेभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरनान्नि मयङ् भवति । तिलमयम् । यवमयम् । पिष्टमयम् । अन्यत्र-तैलम् । यावकः । पिष्टिका ।

पिष्टिकाहैयङ्गवीनम् ॥ २ । ४ । १६७ ॥

पिष्टशब्दात् विकारे कः ह्योगोदोहशब्दात् विकारे खञ् प्रत्ययः प्रकृतेश्च ह्रियङ्गभावो निपात्यते । अनान्नि मयङ्ङिथानात्पारिशेष्यादयं नान्नि । पिष्टस्य विकारः पिष्टिका । ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम्, घृतमुच्यते । अन्यत्राणेत्र । ह्योगोदोहं तक्रम् ।

नातोऽफनद्रुवयात् ॥ २ । ४ । १६८ ॥

विकारे अवयवे च ये इमे प्रत्यया उक्ताः अतएव तदन्तादफलवचिनः द्रुवयशब्दवार्जिः । द्विकारावयवयोः प्रत्ययो न भवति । कपोतस्य विकारो लवयवो वा कापोतः । कापोतस्य विकारो अवयवो चेति मयङ्प्रत्ययो न भवति । विकारो मांसरसादिः, प्रकृतेर्विकृतेश्च विकारो भवति । अवयवादिश्चाङ्गुल्यादिः, समुदायस्यावयवस्य चावयवो भवति । तत्र विकारावयवाभ्यां प्रत्यये प्रतिषिद्धे प्रकृतिसमुदायाभ्यामेव प्रत्ययेन ठयपदेशो भवति । अफनद्रुवयादिति किं ? आमलकमयमस्ति । प्लाक्षमयं । नैयग्रोधमयं । द्रौवमयं शकलं । गोमयं भस्म । गोमयस्य विकारावयवत्वाद्भवति ।

बहुलं श्लुक् पुष्पमूले ॥ २ । ४ । १६९ ॥

विकारावयवयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य पुष्पे मूले वा वि-
कारावयवत्वेन विवक्षिते बहुलं श्लुग् भवति । माक्षिका-
विकारो अवयवो वा पुष्पम् मक्षिका । यूथिका । नवमा-
जिका । मालती । जातिः । पटलः । कुंदः । सिंधुशरम् ।
चंपकम् । विदार्याः मूलं विदारी । अंशुमती । वृहती ।
विमम् । मृणालम् । क्वचिन्न-वैलवानि । क्वचिदन्यत्रापि
भवति । आमलकस्य विकारो वृक्षः आमलकी । बदरी ।
व्रीहीणां विकारः स्तब्धो ब्र हिः ।

फले ॥ २ । ४ । १५० ॥

विकारे अवयवे वा फले विवक्षिते प्रत्ययस्य श्लुग् भवति ।
आमलक्या विकारो अवयवो वा फलमामलकम् । बदरम् ।
कुवलम् । व्रीहिः । यवः । माषः । मुद्गः । गोधूमः । हरीतकी ।
पिप्पली । द्राक्षा । शेफालिका । ओषधिः । हरीतक्यादिभ्यः
श्लुचि प्रकृतिलिङ्गमेव । स्त्रियां पूर्वस्य ङ्यतो लुचि पुनः
ङ्यदेव । आमलिकादीनि सन्ति प्रकृत्यन्तराण्यामलकादिभ्यः
प्रत्ययस्य श्रुतिनिवृत्त्यर्थं श्लुग्वचनम् ।

प्लक्ष्मादेरण् ॥ २ । ४ । १५१ ॥

प्लक्षादिभ्यः विकारेऽवयवे वा फले विवक्षिते अणोऽव
भवति । प्लक्षस्य विकारो अवयवो वा फलम् प्लक्षम् ।
नैयग्रोधमित्यादिविधानसामर्थ्यात् श्लुग् भवति ।

जम्बवा वा ॥ २ । ४ । १५२ ॥

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा भवति । जम्बा विकारो अवयवो
वा फलं जाम्बवम् । जम्बु । जम्बुः । श्लुच्युभयथा लिङ्गं भवति ।

वोद्धू ध्येवोः ॥ २ । ४ । १५३ ॥

उभ इति वर्तते, षष्ठ्यन्ताद्धोदुरि अध्येतरि च यथा-

विहितं प्रत्ययो भवति । निमित्तानां बोद्धा नैमित्तिकः । मौ-
हूर्तिः । औत्पातः । उद्देशो अध्येता छांदसः । व्याकरणस्य
बोद्धा अध्येता वा वैयाकरणः । घटस्य बोद्धा, पटस्य बोद्धा,
इत्यत्रानभिधानात् भवति ।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्यानाख्या-

यिकाटुण् ॥ २ । ४ । १७४ ॥

न्यायादिभ्यः पदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्याना-
ख्यायिकावाचिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो बोद्धाध्वेयोः ठण् भवति ।
न्यायस्य बोद्धा अध्येता वा नैयायिकः । वैशेषिकः । पद-
नात्-पौर्वपदिकः । आनुपदिकः । औत्तरपदिकः । कल्पान्तात्-
मातृकलिकः । आनुकलिक । लक्षणान्तात्-औलक्षणिकः ।
आश्वलायनिकः । क्रतो-आग्निषोमिकः । राजसूयिकः । आख्या-
नात्-यावक्रीतिकः । आविमारिकः । आख्यायिका-व्रास-
वदतिकः । सीमनोद्धारिकः ।

अकल्पात् सूत्रात् ॥ २ । ४ । १७५ ।

अल्पशब्दवर्जितात् परो य सूत्रशब्दस्तदन्ताद्बोद्धाध्व-
येत्रोठण् भवति । वार्तिकसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पा-
दिति किम् ? शैत्रः । काल्पसूत्रः ।

अधर्मक्षत्रसंसर्गाङ्गवेर्विद्या ॥ २ । ४ । १७६ ॥

धर्मादिशब्दवर्जितात् परो य विद्याशब्दस्तदन्तात्
बोद्धाध्वेयोः ठण् भवति । वायसप्रिद्यिकः । सार्यविद्यिकः ।
सार्पप्रिद्यिकः । अधर्मादेरिति किम् ? वेद्यः । धर्मविद्यः ।
शास्त्रविद्यः । सांख्यविद्यः । आंगविद्यः । उग्रयवा विद्या त्रिवि-
द्येति कर्मधारयात् प्रत्ययः श्रुतिः । तिसृणां विद्यानां बोद्धेति
द्विगोः षत्वल्गु भवति । त्रिविद्यः ।

याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकानुब्राह्मणी ॥ २।४।१७७ ॥

याज्ञिकादयः शब्दाः बोद्धव्येन्द्रोर्निपात्यन्ते । यज्ञस्य याज्ञिक्यस्य वा बोद्धव्येता वा याज्ञिकः । तस्यशब्दः केषुचित्सामसु रूढः । तस्यस्यौक्थिक्यस्य वा औक्थिकः । लौकायतस्य लौकायतिकः । लौकायतिक इति न्यायादिपाठात् ठण् । अनुब्राह्मणस्य बोद्धा अध्येता वा आनुब्राह्मणीति निपात्यते ।

शतषष्ठेः पथष्ठट् ॥ २ । ४ । १७८ ॥

शतषष्ठिभ्यां परो यः पथिन् शब्दः तदन्तात् षष्ठ्यन्तात् बोद्धव्येन्द्रोष्ठट् भवति । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्ठिपथिकः । पथिपथिकी ।

पदोत्तरपदेभ्यष्टः । २ । ४ । १७९ ।

पदशब्दोत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दादुत्तरपदशब्दात्परोत्तरपदशब्दाच्च बोद्धव्येन्द्रोष्ठो भवति । पूर्वपदिकः । पूर्वपदिका उत्तरपदिकः । उत्तरपदिका । पदात्-पदिकः । परोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभंगार्थम् ।

शिक्षामीमांसामक्रमपदाद्बुव् । २ । ४ । १८० ।

शिक्षादिभ्यः बोद्धव्येन्द्रोर्वुव् भवति । शिक्षकः । मीमांसकः । सामकः । क्रमकः । पदकः । चकारसामान्यग्रहणविधितार्थः ।

ससर्वादेशश्लुक् । २ । ४ । १८१ ।

सादेस्सर्वादेष्वबोद्धव्येन्द्रोः प्रत्ययस्य श्लुक् भवति । सवार्तिकः । ससंग्रहः । सर्ववेदः । सर्वविद्यः ।

संख्याकात् सूत्रे । २ । ४ । १८२ ।

संख्याया यः कप्रत्ययस्तदन्तात् षष्ठ्यन्तात् सूत्रे वर्तते ।

मानात् बोद्धध्वयेत्रोः प्रत्ययस्य ष्लुग् भवति । अष्टकाः
आपिशलिपाणिनीयाः । चतुष्काः शाकटायनीयाः । संख्या-
ग्रहणं किं ? माहावार्तिकाः । कालापकः । कादिति किम् ?
चातुष्टयाः ।

प्रोक्तात् । २ । ४ । १८३ ।

प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्विहितस्य बोद्धध्वयेत्रोः प्रत्ययस्य ष्लुग्
भवति । गौतमेन प्रोक्तं गौतमम् । तस्य बोद्धध्वयेत्री वा
गौतमा । पाणिनीया । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः ।

वेदे^१न्ब्राह्मणम् । २ । ४ । १८४ ।

प्रोक्तग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमान्तं विपरिणम्यते । प्रोक्त-
प्रत्ययान्तं वेदवाचि इज्जन्तं च ब्राह्मणवाचि बोद्धध्वयेत्रोरेव
प्रयुज्यते नान्यत्र । वेदः-कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारो अध्ये-
तारो वा कठाः । कालापाः । पैटपलादाः । आर्चायिनः ।
वाजसनेयिनः । इन्ब्राह्मणं-तारुह्येन प्रोक्तस्य ब्राह्मणस्य
बोद्धारो अध्येतारो वा तारुह्यनः । भास्त्रविनः ।

मातृपितृभृत्युलङ्घ्यम् । २ । ४ । १८५ ।

षष्ठ्यन्ताभ्यां मातृपितृभ्यां भ्रातर्यर्थे यथासंख्यमुलङ्घ्य
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । मातुर्भाता मातुलः । पितुर्भाता
पितृठयः ।

पित्रोर्डाभिहट् । २ । ४ । १८६ ।

षष्ठ्यन्ताभ्यां मातृपितृभ्यां मातापित्रोरभिधेययोः डाम-

१ इन् इति किं ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । सौलभानि ब्राह्म-
णानि । ब्राह्मणमिति किं ? पैटो कल्पः । न्येव सिद्धे निश्चयस्य नियम-
निवृत्त्यर्थमिन्ब्राह्मणग्रहणं । प्रोक्तानुवर्तनं किमर्थं ? अथः यजुषि
सामानि मंत्राः ।

हङ्भवति । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ।
मातुर्माता मातामही । पितुर्माता पितामही ।

दुग्धेऽवेस्सोढदूसमरीसम् । २ । ४ । १८९ ।

उसन्तादत्रिशठदात् दुग्धेऽर्थे सोढ दूस मरीस प्रत्यया
भवन्ति । अवैर्द्गधम्, अधिसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।

राष्ट्रे अन्नंगादिभ्यः । २ । ४ । १८८ ।

षष्ठ्यन्ताङ्गादिर्वाज्जाद्राष्ट्रेऽभिधेये यथाविहितमण्
प्रत्ययो भवति । ईशितठयेऽयं प्रक्रमः निवासे वक्ष्यते ।
शिबीनां राष्ट्रं शैबम् । गांधारम् । अन्नंगादिभ्य इति किम् ?
अंगानां राष्ट्रम् । अंगानां राष्ट्रमिति वाक्यमेव भवति ।

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् । २ । ४ । १८८ ।

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च राष्ट्रेऽभिधेये
यथासंख्यं विधभक्ती प्रत्ययो भवतः । भौरिकीणां राष्ट्रं
भौरिकिविधम् । भौनिकिविधं । ऐषुकारिभक्तम् । सारस्यायन-
भक्तमित्यादि ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् । २ । ४ । १८० ।

राजन्यादिभ्यो राष्ट्रेऽभिधेये वुञ् भवति । राजन्यानां
राष्ट्रम् राजन्यकम् । दैवयातवकम् । वीराटकम् । मालवक-
मित्यादयः ।

वसातेर्वा । २ । ४ । १८१ ।

वसातिष्ठदात् राष्ट्रे वुञ्वा भवति । वसातीनां राष्ट्रम् ।
वासातकम् । वासातम् ।

निवासादूरभवाविति देशे नास्ति । २ । ४ । १८२ ।

उस इति वर्तते । षष्ठ्यन्तान्निवास अदूरभव इत्येतयो-
रर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नास्ति, प्रत्ययान्तश्चेत्

देशस्य नामधेयं भवति । इति करणो विवक्षार्थः । निवसन्त्य-
स्मिन्निति निवासः । ऋजुनाथो निवासः । आर्जुनावाम् ।
उपुष्टयौपुष्टम् । शकलायाः शाकलम् । अदूरे भवः । अदूरभवस्तत्र
वाराणसाया अदूरभवः वाराणसी नगरी । विदिशायाः
वैदिशं नगरं । अंगानां निवासः अंगाः । बंगानां निवासः
बंगाः । कलिंगाः । उज्जयिनी । मथुरा । वाराणोनामदूरभवः ।
वाराणः नगरम् । शृंगिशालकलयोग्रामाः । गोदौ ग्रामः ।
गोदौ ग्रामः । इत्यादि प्रत्ययान्तं न देश नाम, किं तर्हि ?
प्रकृतिमात्रमिति न भवति ।

सोऽत्रास्ति ॥ २ । ४ । १८३ ॥

स इति प्रथमान्तादन्तेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, यः प्रथमान्तः स चेदस्तीति भवति देशे नाम्नि ।
उदुंबराः सन्त्यस्मिन् देशे इत्यौदुंबरम् नगरं औदुंबरो
जनपदः । आलवजः पर्वतः ।

तेन निर्वृत्तां च ॥ २ । ४ । १८४ ॥

तेनेति तृतीयान्तानिर्वृत्तमिति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं ।
प्रत्ययो भवति, देशे नाम्नि । कुशंवेन निर्वृत्ता कौशंबी
नगरी । ककंदेन काकंदी । सगरैः सागरः । सहस्त्रेण
साहस्री परिखा । चकाराच्चतुर्णां योगानामुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः ।

नद्यां मतुः ॥ २ । ४ । १८५ ॥

तस्य निवासः तस्यादूरभवसोऽत्रास्ति तेन निर्वृत्तां
वेत्येष्टवर्थेषु यथायोगं मतुर्भवति । नद्यां देशे नाम्नि—प्रत्यया-
न्तश्चेत् नदीविषयं देशस्य नाम भवति । नदीनामेत्यर्थः ।
उदुंबरावती । द्रुमती । इक्षुमती ।

मध्वादेः ॥ २ । ४ । १८६ ॥

मध्वादिभ्यो मतुब्भवति चातुरर्थकः देशे नास्ति ।
मधुमान् । विसमान् । इत्यादि ।

कुमुदनडवेतसमहिषाड्डित् ॥ २ । ४ । १८७ ॥

कुमुदादिभ्यो डित् मतुब् भवति चातुरर्थिकः देशे
नास्ति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । महिष्वान् नाम-
देशः । तत्र भवा महिषमती नगरी ।

नडशाडाड्डलः ॥ २ । ४ । १८८ ॥

नडशाडाभ्यां वल प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । देशे
नास्ति । नड्वलः । शाड्वलः ।

शिखायाः ॥ २ । ४ । १८९ ॥

शिखाशब्दात् वलो भवति चातुरर्थिको देशे नास्ति ।
शिखावलं नाम नगरं । योगविभागाड्डित्ति निवृत्तम् ।

शिरीषाट्ठकण् ॥ २ । ४ । २०० ॥

शिरीषशब्दाच्चातुरर्थिकौ ठकणौ प्रत्ययौ भवतः देशे
नास्ति । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषकः । शैरीषकः ।

शर्करायाष्टण्च्छाण् च ॥ २ । ४ । २०१ ॥

शर्कराशब्दात् ठकण् ठण् छ भण् प्रत्यया भवन्ति
चातुरर्थिका देशे नास्ति । शर्करा अस्मिन् ग्रामे सन्ति इति
शर्करिकः । शर्करकः । शार्करिकः । शार्करीयः । शार्कराः
शिरीषाः । शर्कराः इत्यत्यौगिकं सोयमित्यभिसंबंधाद्वा ।

रेन्सेलवुण्येज्याञ्ठण्फण्फिञ्छकृच्छण्ककण्ठठणेऽ-

श'म'मे-क्षातृ'णका'शारीह'णसु'पन्थि सुत'ङ्गम'वलाह'
स्सखि'पन्थि'कर'णोत्कर'नड'कृशा'श्व श्य'वरा'
हकुमु'दाश्व'त्यादिभ्यः ॥ २ । ४ । २०२ ॥

१—अशमन् यूय उष यूष मोन गुद दभ' कूट गुहा वृंद नगर
कांड शिखा इत्यादिः ।

२—मेक्षा फलका वद्यका ध्रुवका धुवका क्षियका न्यग्रोध इकूट
कंटक गर्त परिवाप युक्त युवास कूप हिरण्य इति मेक्षादिः ।

३—तृण नद वुन पर्ण पर्ण वन वराण अर्ण जिन विल पुन इति
तृणादिः ।

४—काश वाश अश्वत्थ पलाश बर्जुन शीपाल रेगुक्षा कपित्थ
विस कर्दम नद वन तृण कंटक गुहा इति काशादिः ।

५—शरीहण खट्वा इवण खरदो भृगज भलदन उलुङ्ग खाखुरायण
खानुरायण काष्टायन रैद्रायण भास्त्रायण चैगर्तायन रैवत रायस्योप
विपथ पिपाश्व उद्दण्ड उदन्नन रेदायन औंभवति शिशवा किरण धोरण
धौमतायन यज्ञदत्ता सुयज्ञ वधिर इत्यशरीहणादिः ।

६—सुरथिन संकाश कंपिल सुपर्यप अशमन् नाथ कूट वंदिता
सुष्टि आगस्त्य शूर चिरंत विकर नाविका मगदिन् मगदिन् मगदिन्
कदीद कदीप चडार सदार कोविदार इति सुपंथादिः ।

७—सुतंगम मुनिचित्रा महाचित्रा महापुत्र शुक्रावेन विश्व इवन्
अर्जुन अजिर मदिक त्रिज वाप कर्ण इति सुतगमादिः ।

८—वल वुन उल मुन कुन नुन नल वन इति वलादिः

९—अहन् लोमन् वेमन् गगा इत्यहरादिराकृतिगणः ।

१०—सखि सखिदत्त वादत्त गोफिन भल्ल वक्र चक्रवाक खगल
अशोक सीरक सरक चीर वीर सरल समल इति सख्यादिः ।

११—पथिन् पक्ष तुष अंडक पीलिक पाकचित्र आतिशय कुंभी बी-
रक लोमन् लोमक पुंसक सकर्ण सरक सहक सरस समल इति पथ्यादिः ।

१२—कर्ण वसिष्ठ अर्क लाश द्रुपद आनुदुह्य पांचजन्य रफोग

आश्मद्यादिभ्य एकाक्षविंशतिर्गणेशो यथासंख्यं रादय
एकाक्षविंशतिश्चतुर्थिकाः प्रत्यया भवन्ति देशे नास्ति ।
अरनादे रः । अश्मरः । यूयरः । यूवरः इत्यादि । प्रेक्षादेरिन् ।
प्रेक्षी । फलकी । तृणदेस्मः । तृणसा । नडसा । काशादेरिलः ।
काशिलम् । वाशिलम् । अरीहणादेशु । अरिहणकम् ।
खांडवकम् । सुपन्थादेश्यः । सौपन्थयम् । सांकाश्यम् । कापि-
लयम् । सुनंगमादेरिञ् । सौतंगमिः । मौनिचितिः । बलादेश्यः ।
बयम् । बुलयम् । अहारादिभ्योऽञ् । आन्हम् । लप्ताम् ।

कुलिश आकनी जित्वन् चैत्र आंडीवन् जीवन् । इति कर्णादिः ।

१३—उत्कर संकर संपल संकल पिपल सूत्र अर्क आत्मन् सुवर्ण
सुवर्ण पर्ण इदा अचिर अग्नि तिक कितव आतप अनेक पलाश चैः
नण पिक्क अश्वत्थ काश कुट्टा भस्त्रा विशाल शाला अरय अजिन
आजान खंडाजिन चवण उत्क्रोश क्षांभ खंड खदिर शूर्प णाय श्याव-
नाय नैनाकव नितांत वृक्ष आर्दवृक्ष इंद्रक्ष अग्निवृक्ष मंत्रणार्हा अरीहणा
वातामर विजिगोषा संस्त्र रोहिद्यर्त नीपापक इत्युत्करादिः ।

१४—नड मृक्ष दक्ष वेणु नेत्र वेतस त्रि इक्षु काष्ठ कपोल क्रुंच
तप्तन् इति नडादिः ।

१५—कृशाश्व अरिष्ट अरिष्ट वैश्य विशाल रोमक लोमक कञ्ज
कूट रोमय बर्वल पूरग सूकर दूरक पूरक संदुश पुरगा सुवभूष
विनत विकूट्या अयस् इरम् अरुस् मोद्गल्य इति कृशाश्वादिः ।

१६—अश्व न्याग्रोध शर निलिन निवास विनद्ध परिगूढ उपगूढ
उत्त राश्मन् शूलबाहु खदिर अरटु अनडुः परिवंश खंडु वीरण इति
कृशादिः ।

१७—वराह पलाश विनद्ध निनद्ध शूलबाहु खदिर विदग्ध
विजग्ध विभय विभक्त इति वरादादिः ।

१८—कुमुद इक्षुट निर्यास कंदक गर्त परियास यवास कृप विकंत
विश्वल अश्वत्थ न्यग्रोध इति कुमुदादिः ।

१९—अश्वत्थ कुमुद गोमर रथकार दाशग्राम पुस्तकुंद शास्मलि
मुनि स्थल कुट मुचुकूर्णि इत्यश्वत्थादिः ।

सख्यादेर्दण् । साखेयः । साखिदत्तेयः । पंथादेः कण्
पान्थनयनः । पासायणः । कर्णादेः फिञ् । कायर्कायनिः । सत्क-
रादेश्छः । सत्करीयः । संकरीयः । नडादेः षष्ठः । नडकीयः ।
पक्षकीयः । कथाशवादेश्छण् । काशाश्वीयः । आरिष्टीयः ।
ऋष्यादेः कः । ऋष्यकः । न्यग्रोधकः । वराहादेः कण् । वारा-
हकम् । पालाशकम् । कुमुदादेश्छः । कुमुदिकम् । इक्षुटिकम् ।
अश्वत्थादेश्छण् । आश्वत्थिकः । कौमुदिकनित्यादि ।

सास्य पौर्णमासी ॥ २ । ४ । २०३ ॥

इतीति नास्ति च वर्तते । सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा
भवति नास्ति प्रत्ययान्तं चेत्ताम भवति । इतिकरणो विवक्षा-
र्थस्तेन मासार्धमासयोरेव संवत्सरपर्वणोः प्रत्ययः । पौषी पौर्ण-
मासी अस्य मासस्य पौषो मासः । पौषार्धमासः । माघो मासः ।
माघार्धमासः । पौर्णमासीति पूर्णो मासः चन्द्रनाः यस्यां
तिथावित्यत निपातनादण् ।

आग्रहायणश्रवत्याट्टण् ॥ २ । ४ । २०४ ॥

आग्रहायणीशब्दादश्रवत्यशब्दाच्च सेति प्रथमान्तादस्येति
षष्ठ्यर्थेठण् भवति । यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत्सा भवति
नास्ति । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्य आग्रहायणिको मासोऽर्ध-
मासो वा । अश्रवत्या पौर्णमासी अस्य आश्वत्थिको मासो
अर्धमासो वा । आग्रहायणी । मार्गशीर्षी । अश्रवत्या ।
आश्वयुजी ।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रावणाट्टा ॥ २ । ४ । २०५ ॥

चैत्र्यादिभ्यष्टण् वा भवति । सास्य पौर्णमासीति नास्ती
त्यस्मिन्निषये । चैत्री पौर्णमासी अस्य चैत्रिकः, चैत्री वा

मासोर्धमासः । एवं कार्तिकिकः । कार्तिकः । फाल्गुनिकः ।
फाल्गुनः । आषाढिकः । आषाढः ।

देवता ॥ २ । ४ । २०६ ॥

सास्येति वर्तते । सैति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं देवता चेत् सा
भवति । अर्हन्देवता अस्य आर्हतः । जैनः । आग्नेयः । ब्राह्मणः ।
ऐन्द्रं हविः । ऐन्द्रो मंत्रः । वार्हस्पत्यश्चरुः ।

पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छ्रयम् । २ । ४ । २०७ ।

पैङ्गाक्षिपुत्र इत्येवमादिभ्यः शुक्रशब्दाच्च यथासंख्यं
छयावित्थेतौ प्रत्ययौ भवतः । सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥
पैङ्गाक्षिपुत्रीयम् । तार्णविदवीयम् । शुक्रियं हविः । पैङ्गाक्षि-
पुत्रादयः प्रयोगगम्याः ।

शतरुद्रापोनपादपान्नपातस्तृ चातः । २ । ४ । २०८ ॥

शतरुद्रादिभ्यः क्यौ भवतः सास्य देवतेत्यस्मिन्वि-
षये, प्रत्ययसन्नियोगे चापोनपादपान्नपातोरात् इत्ययमादेशः ।
शतरुद्रीयम् । शतरुद्रियम् अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ।

महेन्द्राद्वा । २ । ४ । २०९ ।

महेन्द्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये क्यौ भवतो वा ।
ताभ्यां मुक्तेऽण् । महेद्रीयम् महेद्रियम् । माहेद्रम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पति-

गृहमेधाच्छ्रयो ॥ २ । ४ । २१० ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये क्यौ
प्रत्ययौ भवतः । द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवी-
यम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनो वायुः सीरः आदित्यस्तौ देवते

अस्य शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । अग्नीषोमी देवते अस्य
अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् ।
वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम् । तस्यात एव निपातनात्
षष्ठ्या अश्लुक् षत्वञ्च । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ।

वायूषःपितृतोय्यः ॥ २ । ४ । २११ ॥

वाय्वादिभ्यो यो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ।
वायठ्यम् । उषस्यम् । पित्र्यम् । ऋतठ्यं ।

कसोमाट्ट्यण् ॥ २ । ४ । २१२ ।

कसोमाभ्यां सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ट्यण् भवति
को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । कायीः इष्टिः । सौम्यम् ।
सौमी । एरिति लोपात्परत्वादकारः ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्टण् ॥ २ । ४ । २१३ ।

महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठण् भवति । सास्य देवतेत्य-
स्मिन्विषये । महाराजो देवता अस्य महाराजिकः ।
प्रोष्ठपदिकः ।

कालाद्भवत् ॥ २ । ४ । २१४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यो यथा भवेऽर्थे प्रत्यया भवन्ति तथा
सास्य देवतेति अस्मिन्विषये भवन्ति । मासो देवता अस्य
मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासंतम् । प्रावृषेयम् ।

आदेशच्छन्दसः प्रगाथे ॥ २ । ४ । २१५ ॥

सास्येति वर्तते तस्येदं विशेषणम् । सेति प्रथमान्ता-
दादिभूतात् छन्दसः अस्येति षष्ठ्यर्थे प्रगाथे अग्निधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति यत्र द्वे ऋचौ प्रगद्येते न तिस्रः

क्रियन्ते स मन्त्रः । प्रगाथः पंक्तिरादिरस्य पांक्तः प्रगाथः ।
आनुष्टुभः । जागतः ।

युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः ॥ २ । ४ । २१६ ॥

सास्येत्यनुवर्तते तस्येदं विशेषणम् । सेति प्रथमान्ता-
दर्थवाचिनो योद्धृवाचिनश्चास्येति षष्ठ्यर्थे युद्धेऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । अर्थः प्रयोजन प्रवृत्तिसाध्यफलं
ततः-सुभद्रार्थः प्रयोजनमस्य युद्धस्य सौमद्रम् । सौतारं युद्धम् ।
योद्धृभ्यः-विद्याधरा योद्धारो अस्य युद्धस्य विद्याधरं युद्धम् ।
भारतं युद्धम् ।

भावधञोऽस्याणाः ॥ २ । ४ । २१७ ॥

भावे यो घञ् तदन्तात्प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे
स्त्रीलिङ्गे णो भवति ॥ दंढाघातो अस्यां तिथौ दांढाघाता
तिथिः । मुसलघातो अस्यां भूमौ भौमलघाता भूमिः । स्त्री-
लिङ्गग्रहणादिह न भवति । दंढाघातो अस्मिन्निवसे ।

इयैनम्पातातैलम्पाते ॥ २ । ४ । २१८ ॥

इयेनतिलशठदयोर्णप्रत्ययान्ते पातशठदे परे ममागमो
निपात्यते । इयेनपातो अस्यां वर्तते इयैनम्पाता । तिल-
पातो अस्यां तैलम्पाता ।

प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥ २ । ४ । २१९ ॥

प्रह्रीयते येन तत् प्रहरणम् । तद्वाचिनः प्रथमान्तादस्या-
मिति सप्तम्यर्थे क्रीडायां णो भवति । दंढः प्रहरणमस्यां
क्रीडायां दांढा । मौष्टा । पाटा । क्रीडा ।

टो रागाद्रुक्ते ॥ २ । ४ । २२० ॥

राज्यते येन स रागः कुसुमादिः सुकृतस्य वर्णाभूतरोपादान-

निह रज्यर्थः । ट इति तृतीयांताद्वागविशेषवाचिनः रक्तेऽर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुसुंभेन रक्तं वस्त्रं कौसुंभम् ।
कौकुम्भम् । काषायम् । मांजिष्ठम् । हारिद्रम् । माहारजितम् ।
रागशठदेन कुसुंभादिग्रहणमतः कृष्णेन रक्तं, पीतेन रक्त-
मित्यादि न भवति । काषायौ गर्दभस्य कर्णौ । हारिद्रौ
कुक्कुटस्य पादाविति सादृश्याद्भवति ।

लाक्षारोचनाट्टण् ॥ २ । ४ । २२१ ॥

लाक्षारोचनाभ्यां टान्ताभ्यां रक्तेरण् भवति । लाक्षयां
रक्तं लाक्षिकम् । रौचनिकं वस्त्रम् ।

शकलकर्दमाट्टा ॥ २ । ४ । २२२ ॥

शकलकर्दमाभ्यां रागवाचिभ्यां रक्तेऽर्थे टण् वा
भवति । शकलेन रक्तं शाकलम् । शाकलिकम् । कर्दमम् ।
कर्दमिकम् ।

नीलपीतकम् ॥ २ । ४ । २२३ ।

नीलपीतशठदौ रक्तेऽर्थे निपात्येते । नील्या रक्तं वस्त्रं
नीलम् । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् । पीतम् पीतकमिति
कुसुंभस्य प्रथमनिर्यास उच्यते ।

गुरुदयाद्वाद्युक्तेऽब्दे ॥ २ । ४ । २२४ ॥

ट इति वर्तते । गुरुर्बृहस्पतिरुदितो यस्मिन्मे नक्षत्रे
तारकाविशेषे तद्वाचिनष्टान्ताद्युक्तेऽर्थे अब्दे वर्षे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । पुष्येण बृहस्पत्युदयेन युक्तं वर्षं पीयम् ।
पीयः संवत्सरः । फाल्गुनं वर्षम् । फाल्गुनः संवत्सरः ।

चन्द्रोपेतात् काले ॥ २ । ४ । २२५ ॥

चन्द्रेण यदुपेतं नक्षत्रं तद्वाचिनष्टान्ताद्युक्तेऽर्थे काले
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । चित्राचन्द्रोपेताया पीणीभासी

चेत्री । वैशाखेत्यादयः । पुष्येन चन्द्रोपेतेन युक्तं पौषमहः ।
पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः । पौषः कालः । एवं माघ-
महरित्यादि ।

शुलगप्रयुक्ते ॥ २ । ४ । २२६ ॥

चन्द्रोपेतात् काल इति योऽण् प्रत्ययो विहितस्तस्य शु-
लभवत्यप्रयुक्ते न चेत्तस्य कालस्य वाचकः कालशब्दोऽन्यः
प्रयुज्यते । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघासु पललोदनम् । अद्य
पुष्यः । दिवा कृतिकाः । रात्रौ रोहिण्यः । अप्रयुक्त इति
किम् ? पौषमहः । पौषी रात्रिः ।

द्वन्द्वच्छः ॥ २ । ४ । २२७ ॥

चन्द्रोपेतान्नक्षत्रात् द्वन्द्वात् टान्ताद्युक्तेऽर्थे काले च छो
भवति । राधानुराधिभिर्युक्तमहः राधानुराधीयमहः ।
अद्य राधानुराधीयम् । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अद्य पुन-
र्वसवीयम् ।

अवणाश्वत्यान्नाम्न्यः ॥ २ । ४ । २२८ ॥

अवणाश्वत्यशब्दाभ्यां टान्ताभ्यां चन्द्रोपेतनक्षत्रवाचिभ्यां
युक्ते काले नाम्न्यकारप्रत्ययो भवति । अवणा रात्रिः । अमणा
पौर्णमासी । अश्वत्या रात्रिः । अश्वत्या पौर्णमासी । नाम्नीति
किम् ? आवणमहः । आवणी रात्रिः । आश्वत्यं । आश्वत्यी ।

दृष्टे साम्नि ॥ २ । ४ । २२९ ॥

टान्तात् दृष्टे साम्नि यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
क्रुंचेन दृष्टं साम क्रौंचम् । मायूरं । तैत्तिरम् । वासिष्ठम् ।
वैश्वामित्रम् । कालेयम् । आग्नेयम् । एवं नामानि सामानि ।

गोत्रादङ्गवत् ॥ २ । ४ । २३० ॥

गोत्रवाचिनष्टान्तात् दृष्टे सान्नि अंकवत् प्रत्ययो भवति ।
औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । कापटवकम् ।

वामदेव्यम् ॥ २ । ४ । २३१ ॥

वामदेवाष्टान्तात् दृष्टे सान्नि यो निपात्यते । वाम-
देवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

जाते चाण् द्विर्द्धिद्वा ॥ २ । ४ । २३२ ॥

दृष्टे सान्नि तत्र जात इत्येतस्मिँश्चार्थे योऽण् प्रत्ययो
द्विरुत्सर्गतः प्राप्नोऽपवादेन बाधितः पुनर्विधीयते स द्विद्वा
भवति । उशनसा दृष्टं साम औशनम् । औशनसम् । शतसि-
षजि जातः शतभिषज् । शतभिषजः । द्विरिति किम् ?
हेमवती जातः हैमवतः । द्विति जातेऽणो विशेषणम्,
न सामान्यणोऽसमात् ।

छन्ने रथे ॥ २ । ४ । २३३ ।

ट इति घतंते । तृतीयान्तात् छन्ने रथे समन्नाद्धेष्टिते रथे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण छन्नो रथो वास्त्रः ।
कांबलः । चर्मणः । द्वैपेन चर्मणा द्वैपः । वैयाघ्रः । छन्न इति
किम् ? पुत्रैः परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बली ॥ २ । ४ । २३४ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात् टान्तात् छन्ने रथे इन्प्रत्ययो
निपात्यते । पाण्डुकम्बलेन छन्नः पाण्डुकम्बली रथः ।

तत्रोद्धृतसमन्त्रेभ्यः ॥ २ । ४ । २३५ ॥

तत्रेति समन्त्रेभ्यः तत्रोद्धृतसमन्त्रेभ्यः यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । शरावेष्टुद्धृत ओदनः शारावः । मासकः ।
खापर्परः ।

स्थण्डिले शेते व्रती ॥ २।४। २३६ ॥

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्तात् शेते इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यो जसौ शेते स चेद् व्रती भवति । स्थण्डिले एव शेते स्थण्डिलो भिक्षुः ।

संस्कृते भक्षे ॥ २।४। २३७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्षे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत सत्कर्षावानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्राः अपूपाः । कैलासाः पात्राः ।

शून्योऽख्यक्षैरेयदाधिकौदशिवत्कौदशिवतम् । २।४। २३८ ॥

शून्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । तत्र संस्कृते भक्षे शून्योऽख्यभ्यां यः-शूले संस्कृतं शून्यं । उखायामुख्यम् । उखा स्थाली । क्षीरा-
इदम् । क्षीरे-क्षैरेयम् । क्षैरेयी यवागूः । दधनघृण् । दधिन-
दाधिकम् । उदशिवतघृण्यौ । उदशिवत्यौदशिवत्कमौ-
दशिवतम् ।

क्वचित् ॥ २।४। २३९ ॥

क्वचिदप्रत्ययादिभ्यो अन्यत्राप्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अक्षुषा गृहीतं अक्षुषं रूपम् । आश्रयाः शब्दः । दार्शनम् । स्वार्शनम् । रासनो रसः । दूषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यूकः । चतुर्दश्यां दूश्यते चातुर्दशम् रक्षः । अश्वैरुच्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुच्यते चातुरं शकटम् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणिवृत्तैः द्वितीयस्याध्यायस्य ।

चतुर्थः पादः । समाप्तेऽध्यायश्च द्वितीयः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराङ्कद्वैत्याहञ् ॥ ३ । १ । १ ॥

प्राग्जिनादिति वर्तते । प्राग्जिताद्यर्थाः वक्ष्यन्ते, तेषु नद्यादिभ्यः राष्ट्रदूरोत्तराङ्कदेभ्यश्च यथासंख्यं ङ्क् एत्य अहञ् इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति । अणाद्यपवादः । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । माहेयः । राष्ट्रानुः-राष्ट्रियः । दूरेत्यः । औत्तराहः । औत्तराहा स्त्री । औत्तराहीति उत्तराहे भवेत्यणि । प्रकरणभेदेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु विधानाद्भूते-ष्वणादय एव भवन्ति । नदीनां समूहो नादिकम् । राष्ट्रस्या-पत्यं राष्ट्रि ।

पारंरावारवारपारेभ्यः खः ॥ ३ । १ । २ ॥

पार, अवार, पारावार, अवारपार इत्येतेभ्यः प्राग्जि-तीये वक्ष्यमाणे कृताद्यर्थे खो भवति । पारीणः । वारीणः पारावारीणः अवारपारीणः ।

ग्रामाद्यखञ् ॥ ३ । १ । ३ ॥

ग्रामाद्यखञी भवतः प्राग्जितीयेऽर्थे । ग्राम्यः । ग्रामी-णः । ग्रामीणाचार्यः । जकारो नाजारैरुत्तद्धित इति पुंभाव-प्रतिषेधार्थः ।

१ नदी, मही, वारणसी, आवरित, कौशंबी, वनवासी, काश-पठी, खादिरी, पूर्वनगरा, पावा, माखा, दार्वा, सनकी इति नद्यादिः ।

२ पारावाराच्च पारावाराच्चेत्येकशेषात् संधातस्य विग्रहीतयोश्च अङ्गं ।

क^१श्यादेश्च ठकञ् ॥ ३ । १ । ४ ॥

कञ्पादिभ्यो ग्रामाच्च प्राग्वितीयेऽथ ठकञ् भवति ।
कात्रेयकः । पौडकरेयकः । ग्रामेयकः ।

कुण्ड्याया यलुक् च । ३ । १ । ५ ॥

कुण्ड्याशब्दात्कृताद्यर्थे ठकञ् प्रत्ययो भवति यकारस्य
च लुक् भवति । कुण्ड्यायां भवः कौण्डेयकः । कौण्डेयक
इत्यनिदात्य लक्षणवचनात् अन्येषामप्ययं विधिः । कुड्या-
कौण्डेयकः । कुण्या-कौण्डेयकः । इत्यादि ।

कुलकुक्षिग्रीवाब्बास्यलङ्कारे ॥ ३ । १ । ६ ॥

कुलादिभ्यो यथासंख्यं श्वादिविशेषेऽर्थे प्राग्वितीयेऽर्थे ठक-
ञ् भवति । कुलेषु शुद्धान्वयेषु जातो भवो वा कौलेयकः श्वा ।
कौलेन्यः । कै क्षेयकः असि यः कुंकुक्षिनिर्जीर्णनायसा कृतः ।
कैः शं'न्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यण् ॥ ३ । १ । ७ ॥

दक्षिणादिभ्यः प्राग्वितीयेऽर्थे त्यण् भवति । दक्षि-
णात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

क्वैहामातस्त्रात्यच् ॥ ३ । १ । ८ ॥

क्वादिभ्यस्तस्प्रत्ययान्तभ्यश्च प्राग्वितीयेऽर्थे त्यण् भ-
वति । कृत्यः । इहत्यः । अमात्यः । ततस्त्यः । यतस्त्यः ।
तन्नत्यः । यन्नत्यः । च इति सामान्यग्रहणार्थः । नित्यमिति नित्यं
प्रतिनालपे इति निपातनात् सिद्धम् ।

१ कञ्चि, पुष्कल, उम्बि, कुडिना, नगर, महिष्मती, वर्मती, इति
कञ्पादिः ।

निषो गते ॥ ३ । १ । ८ ॥

• निम् इत्येतस्मात् गतेऽर्थे त्यच् भवति । निर्गते। वर्णा-
अमादिभ्य इति निष्ठत्यश्चाण्डालादिः ।

वैषमोह्यश्श्वसः ॥ ३ । १ । १० ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्यः प्राग्विजतीयेर्थे त्यज्वा
भवति । ऐषमस्त्यः । ऐषमस्तनं । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् ।
श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । शै वस्तिनकम् ।

द्यूदक्प्रागवाक्प्रतीचो यः ॥ ३ । १ । ११ ॥

दिवादिभ्यः प्राग्विजतीयेऽर्थे यो भवति । दिव्यम् ।
नदीच्यम् । प्राथ्यम् । अवाच्यम् । प्रतीच्यम् । कालवाचिन-
स्तवठ्ययात्परत्वान्ननट् भवति-प्राक्तनम् ।

कन्यायापुण् ॥ ३ । १ । १२ ॥

कन्याशठदात् कताद्यर्थे ण् प्रत्ययो भवति । कान्थिकः ।

वर्णो वुज् ॥ ३ । १ । १३ ॥

नदसमीपदेशो वर्णस्तद्विषयार्थवाचनः कन्योशठदात्
प्राग्विजतीयेऽर्थे वुज् भवति । कान्थिकः ।

बल्ह्युर्दिपर्दिकापिश्यात् शफट् ॥ ३ । १ । १४ ॥

बल्ह्यादिभ्यः शफट् भवति बालहायनः । बालहा-
यनी । और्दायनः । और्दायनी । पार्दायनः । पार्दायनी । कापि-
श्यायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

रङ्कोः प्राणिनि वा^१ ॥ ३ । १ । १५ ॥

१ कच्छादिषु रङ्को पाठो प्राण्यर्थो वुज्पर्यञ्च स्यादतः प्राणिनि
शफट्यो वाधकः स्यादिति वाग्रहणं ।

रङ्गोः प्रःगिजतीये कृताद्यर्थे प्राणिनि यफङ् भवति वा ।
राङ्गवायणः । राङ्गो वा गौः । अन्यत्र राङ्गः कबलः ।

रूप्योत्तरपदादरण्याणः ॥ ३ । १ । १६ ।

रूप्योत्तरपदादरण्याणश्च प्राग्विजतीये कृताद्यर्थे रणप्रत्य-
यो भवति । वार्करूप्या । शैविरूप्या । आरण्याः पशवः ।
आरण्याः सुमनसः ।

दिगादेरनाम्नः ॥ ३ । १ । १७ ॥

दिक्पूर्वपदादनाम्नः प्राग्विजतीयेऽर्थे णो भवति । पौर्व-
शालः । पौर्वशाला । आपरशालः । आपरशाला । अनाम्न इति
किम् ? पूर्वेषु कामशमी नगरी । अपरकाठर्णमृत्तिकी ।

मद्रादञ् ॥ ३ । १ । १८ ॥

मद्रशब्दात् दिक्पूर्वादञ् भवति । पौर्वमद्रः । आपर-
मद्रः । पौर्वमद्री । आपरमद्री । अञ्विधानं को वुञ् च मा
भूदिति । इदमेव निष्कं सुपूर्वादुर्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येत्यस्य ।

उदग्रामाद्यकृल्लोम्नः ॥ ३ । १ । १९ ॥

उदीच्यग्रामवाविनी यकृल्लोमन्शब्दादञ् भवति । याकृ-
ल्लोमः । अन्यस्मादणोश्च । याकृल्लोमनः ।

गौष्ठीतैकीगौतमीशूरसेनवाहीकात् ॥ ३ । १ । २० ॥

गौष्ठ्यादिभ्योऽञ् भवति । गौष्ठः । तैकः । गौमतः
शौरसेनः । वाहीकः ।

शकलादेर्वृद्धात् ॥ ३ । १ । २१ ॥

शकलादेर्वृद्धे या यञ्प्रत्ययो विहितः तदन्तात्प्राग्विजतीये
कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । छापवादः । शकलादिर्गर्गाद्यन्त-
र्गणः । शकलस्यापत्यं वृद्धं शाकलयः तस्य छात्राः शाकलाः ।

कांडाः । गैः कक्षाः । वृद्धादिति किम् ? शकला देवता अस्य
शाकलः । तस्येदं शाकलीयकम् । उत्तरार्धं च वृद्धग्रहणम् ।

द्वजः ॥ ३ । १ । २२ ॥

वृद्धे य इज् विहितस्तदन्तादज् भवति । दक्षस्या-
पत्यं तृदुं दासिः, तस्य छात्राः दा'क्षाः ।

नद्वयचः प्राग्भरतेषु ॥ ३ । १ । २३ ॥

यत् द्वयचकमिजन्तं प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वृद्धे वर्तते
तस्मादज् न भवति । प्राक्षु-चैकीयाः पौष्पीयाः । भरतेषु-
कौपीयाः । वाशीयाः ।

भवतष्ठण्छस् ॥ ३ । १ । २४ ॥

भवत्शब्दात् सर्वादेष्टण् छस् प्रत्ययौ भवतः ॥ भवतो
भवत्या वा इदं भावकम् । भावत्की । भवदीयम् । लक्षणाप्र-
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तपरिभाषया सर्वादेरन्यस्य भवतो
भावतः । शम् इत् । सकारः सिद्धल्यधातोरिति पदसंज्ञार्थः ॥

जनपरराजोऽक्छः ॥ ३ । १ । २५ ॥

जनपरराजनित्येतेभ्योऽक्छप्रत्ययो भवति ॥ जनकीयम् ।
परकीयम् । राजकीयम् । अकारः पुंभावार्थः । राज्ञः इदं
राजकीयम् । इह केचित् स्वदेवग्रहणमिच्छन्ति । स्वकीयम् ।
देवकीयम् ।

१ एवं प्लाक्षाः माहकाः । पाञ्चागाराः । वृद्धादिति किम् ? सुत-
गमननिर्वृत्ताः सैतंगमिः । तत्र जातो भवो वा सैतंगमीयकः । औपग-
वस्यापत्यं युवा औपगविः तस्य छात्रा औपगवीयाः । शांकेयूनश्चात्राः
शांका इत्यत्र चैलादि पाठात् फणि सुप्ते यद्यपि व्यंत्तं नूनि वर्तते
तथापि इज् वृद्धे इत्यज् भवति ।

दोषच्छः ॥ ३ । १ । २६ ॥

दुसंज्ञिकाद् प्राग्विजतीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति ॥
देवदत्तीयम् । तदीयः । यदीयः । गार्गीयः । गोमदीयः ।

उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ३ । १ । २७ ॥

उष्णादिभ्यः पूर्वपदात् कालाच्छो भवति ॥ उष्णका-
लीयः । शीतकालीयः । उष्णकादयः प्रयोगगम्याः ।

ठयादिभ्यष्टणिठौ ॥ ३ । १ । २८ ॥

व्यादिभ्यः परो यः कालशठदस्तदन्तात् ठणिठौ
भवतः तयो, स्त्रियां विशेषः । वैकालिकः । वैकालिकी ।
वैकालिका । एवमैदंकालिकी । ऐदंकालिका । आपत्कालि-
की । पौर्वकालिकी । पौर्वकालिका । इकार उच्चारणार्थः ।
ठयादयः प्रयोगगम्याः ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥ ३ । १ । २९ ॥

दारिति वर्तते । काश्यादिभ्यो वाहीकदेशग्रामवाचि-
भ्यश्च दुसंज्ञेभ्यष्टणिठौ भवतः । काशिकः । काशिकी । काशि-
का । एवं चैदिकः । दैवदत्तिक इत्यादि । वाहीकग्रामेभ्यः
कारन्तपिकः । शाकलिकः । सैपुरिकः । स्कैनगरिक इत्यादयः ।

वोशीनरग्रामात् ॥ ३ । १ । ३० ॥

दुसंज्ञकादुशीनरग्रामात् ठणिठौ भवतो वा । आश्व-
जातिको आश्वजातिका । आश्वजालिका । आश्वजालीयः ।
एवं सौदर्शनिक इत्यादयः ।

व्रजिमद्राद्देशात् कः ॥ ३ । १ । ३१ ॥

व्रजिमद्राभ्यां देशवाचिभ्यां को भवति ॥ वृजिकः ।
मद्रकः । सुसर्वार्थदिक्लुठदेभ्यो जनप्रदस्य प्रत्ययो भवति । तत्र

मद्रादिकपूर्वपदात् मद्रादजित्यज्जिह्वितः शेषपूर्वपदादयं कं।
भवति । सुमद्रकः । सर्वमद्रकः । अर्धमद्रकः । दिक्पूर्वपदा-
दजेव ।

ओष्ठण् ॥ ३ । १ । ३२ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठण् भवति प्राग्वितीये ॥ शबरजंघु
शोबरजंघुकः । निषाहकर्षु-नैषाहकर्षुकः । नापितवास्तु वाही-
कग्रामस्तत्र भवः नापितवास्तुकः ।

दोरेव प्राचः ॥ ३ । १ । ३३ ॥

प्राग्देशवाचिन उवर्णान्तात् दुसंज्ञकादेव प्राग्वितीये ठण्
भवति । आठरुजंघुकः । नापितवास्तुकः । पूर्वेण मिदु नियमार्थं
वचनम् । तेन सल्लवास्तु प्रागग्रामस्तत्र भवः साल्लवास्तुवः ।
एवकार इष्टिनियमार्थः । दोः प्राच एवेति सा भूत् ।

ईरोपान्त्याद्बुञ् ॥ ३ । १ । ३४ ॥

ईकारान्ताद्रंकोपान्त्याच्च प्राग्देशवाचिनो दुसंज्ञकाद्बुञ्
भवति । काकदी-काकंदकः । माकन्दी-माकन्दकः । रेकोः
पान्त्यात्-पाटलिपुत्रकः । ऐकचक्रकः ।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वनः ॥ ३ । १ । ३५ ॥

प्रस्थाद्यन्ताद्यकारोपान्त्यादुन्ववाचिनो देशवाचिनश्च
दुसंज्ञाद्बुञ् भवति ॥ धन्वेति मरुदेश उच्यते । प्रस्थातात्-
मान-प्रस्थकः । पुरातात्-नान्दीपुत्रकः । वाहांनात्-काल्गु-
नोवहकः कौकटुटीवहकः । योपान्त्यात्-सांकाश्यकः । कांः
पित्तकः । पारेधन्वकः । आपारेधन्वकः । ऐरावतकः ।

राष्ट्रेभ्यः ॥ ३ । १ । ३६ ॥

राष्ट्रेभ्यो देशेभ्यो दुसंज्ञकेभ्यो प्राग्वितीये कृताद्यर्थे
बुञ्भवति । आभिसारकः । औपुष्टकः । श्यामाग्नक-

बहुवचनपक्षादविषयेऽपि प्रापणार्थम् । आभिसारगर्तकः ।
त्रैगर्तकः । अत्र गर्तैस्तत्पदाच्छेदो न भवति । एवमन्यत्रापि ।

बहुविषयेभ्यः ॥ ३ । १ । ३७ ॥

दारित्ति निवृत्तम् । राष्ट्रैभ्यो देशेभ्यो बहुविषयेभ्यो
बुञ् भवति । अंगेषु जातः आङ्गकः । वङ्गेषु वाङ्गकः । दार्वेणु
दार्वकः । कम्बलेषु कम्बलकः । जिह्वेणु जैह्वकः । आल-
मीडकः । आजक्रन्दकः । कालंजरकः ।

धूमादिकच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ॥ ३ । १ । ३८ ॥

धूनादिभ्यः कच्छः द्युत्तरपदेभ्यश्च देशवाचिभ्यो प्राग्जि-
ताये कृताद्यर्थे बुञ् भवति । चैलकः । पायहक इत्यादयः ।
चाक्रवर्तका । अन्तग्रहणमबहुपूर्वार्थनीपदसमाप्तः कच्छः
बहुकच्छो देशः । ततो न बुञ् ।

सौवीरेषु कुलात् ॥ ३ । १ । ३९ ॥

सौवीरदेशवाचिनः कुलशब्दाद् बुञ् भवति । कैलकः
सौवीरेषु । कैलान्यत्र ।

समुद्रान्नुनायोः ॥ ३ । १ । ४० ॥

समुद्रशब्दाद्देशवाचिनः कृताद्यर्थे बुञ् भवति । स चे-
न्ना मनुष्यः नीर्वा भवति । सामुद्रो मनुष्यः । सामुद्रिका नी ।
अन्यत्र सामुद्रं लक्षणम् ।

नगरात्कुत्सादादये ॥ ३ । १ । ४१ ॥

नगरशब्दाद्देशवाचिनो बुञ् भवति प्राग्जितीये प्रत्य-
यार्थस्य कुत्सायां दादये नैपुण्यं च गम्यमाने । केनायं सुचितः ।
इह नगरे मनुष्येण स भाठ्यते । एतन्नागरके चोरा हि नागरि-
का भवन्ति । केनेदं चित्रं लिखितमिह नगरे मनुष्येण स

चिंतामणिहस्तिसहितम् । अ० ३ । पा० १ । ४१३

भाष्यते । एतन्नागरिका दद्याद् हि नागरिका भवति । अन्यत्र
नागरःपुरुषः । नाग्नस्तु कठ्यादिपाठात् ढकञ् नागरीयकः ।

यद्यध्यायन्यायविहारत्रिभेऽख्यात् ॥ ३ । १ । ४२ ॥

अरयशब्दाद्देशवाचिनः कृतार्थं पद्याद्युपाधौ बुझ-
वति ॥ आरयकः पद्याः । आरयकोऽध्यायः । आरयको
न्यायः । आरयको विहारः । आरयको ना । आरयको
हस्ती । अन्यत्रारयया श्लेषधयः । आरयया हस्तिनीत्यपरे ।

गोमये वा ॥ ३ । १ । ४३ ॥

अरयशब्दाद्देशवाचिनः बुझा भवति, गोमयेऽर्थे ।
आरयका गोमयाः । आरयया वा गोमयाः ।

कुरुयुगंधरात् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

कुरुयुगन्धराभ्यां देशवाचिभ्यां बुझा भवति ॥ कौरवकः ।
कौरवः । यौगंधरकः । यौगंधरः ।

साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ ॥ ३ । १ । ४५ ॥

साल्वशब्दाच्चिनः गवाद्यर्थे बुझ भवति ॥ साल्वको
गोः । साल्वका यवागूः । अपदातौ च मनुष्ये-साल्वको
मनुष्यः । अन्यत्र-सालयः ब्रीहयः । साल्वः पतिः । साल्वः
पदातिः । अयं च विभागः साल्वादधोरपि ज्ञेयः ।

कच्छादेर्नृनृस्ये ॥ ३ । १ । ४६ ॥

कच्छादिभ्यो नरिमनुष्ये नृस्ये मनुष्यस्ये च बुझभवति ॥
काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितम् स्मितमीक्षितं
स्थितं कल्पितम् । काच्छिका चूडा । एवं सैन्यवकः । साल्वक
इत्यादि ।

कोपान्त्याज्ञाय ॥ ३ । १ । ४७ ॥

कोपान्त्याहकच्छादेश्य देशवाचिनः प्राग्जितीयैः कृतैः

द्यर्थेऽण् भवति ॥ ठण्बुजोरपवादः । ऋषिको जनपदः, तत्र
जातः आर्षिकः । आश्रमकः । ऐश्वराकः । काच्छः । सैधवः ।
वार्णावः । अण्ग्रहणमोष्ठण्बाधनार्थमन्यथा ऐश्वराकम् ।
वार्णाभवमिति न सिद्ध्यति ।

पृथिवीमध्यान्निवासान्मध्यमश्चास्य चरणे ॥३।१।४८॥

पृथिवीमध्याद्देशान्निवासभूतात् चरणे निवस्त्येण भवति ।
मध्यमश्चास्यादेशः । पृथिवीमध्यम् निवासोऽस्य चरणस्य
माध्यमश्चरणः । त्रयः प्राच्याः, त्रयः उदीच्याः, त्रयो मा-
ध्यमाः । निवासादिति किम् ? पृथिवीमध्यादागतं मध्य-
मीयं चरणम् । अन्यत्र पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य मध्य-
मीयो देवदत्तः ।

छः ॥ ३ । १ । ४८ ॥

पृथिवीमध्याद्देशात्प्राग्जितीयेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । म-
ध्यमश्चास्यादेशः । पृथिवीमध्ये जातो भवो वा स मध्य-
मीयः ।

गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः ॥ ३ । १ । ५० ॥

गहादिभ्यो यथायोगं देशवाचिभ्यो गर्तोत्तरपदेभ्यश्च
देशवाचिभ्यः को भवति । गहीयः । अन्तःस्थीयः । इत्यादि ।
गर्तोत्तरपदात्-श्वाचिद्विगर्तीयः ।

दोः कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदकखोपा-

न्त्यात् ॥ ३ । १ । ५१ ॥

कन्याद्व्युत्तरपदात् ककारखकारोपान्त्याच्च दुसंज्ञका-
द्देशवाचिनः को भवति । ठणाद्यपवादः । दाक्षिकस्थीयः ।
माहकिकं स्थीयः । दाक्षिपलदीयः । माहकिपलदीयः । एवं
दाक्षिनगरीयः । दाक्षिग्रामीयः । दाक्षिहृदीयः । आरिहण-
कीयः । द्वौप्यणकीयः । कौण्ठिशीस्थीयः ।

कटादेः प्राचः ॥ ३ । १ । ५२ ॥

प्राच्यदेशवाचिनः कटादेः-कटपूर्वाच्छो भवति । कटम-
गरीयः । कटग्रामीयः ।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥ ३ । १ । ५३ ॥

पर्णकृकणाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छो भवति ।
पर्णीयः । कृकणीयः । अन्यस्मात्-पाखं । काक्कणः ।

पर्वतान्नरे ॥ ३ । १ । ५४ ॥

पर्वतशब्दाद्देशवाचिनः नरे मनुष्ये छो भवति । पर्व-
तीयो मनुष्यः । पर्वतीयो राजा ।

वा ॥ ३ । १ । ५५ ॥

पर्वतात् प्राग्जितीयेऽर्थे छो भवति वा । पर्वतीयमुदकम् ।
पार्वतमुदकम् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि ।

वैणुकादिभ्यश्छण् ॥ ३ । १ । ५६ ॥

वैणुकादिभ्यो यथायोगं देशवाचिभ्यः प्राग्जितीयेऽर्थे
छण् भवति । वैणुकीयः । वैत्रकीयः ।

युष्मदस्मदोऽञ्खञौ वाकङ्चैकस्मिंस्तवकम-

मकम् ॥ ३ । १ । ५७ ॥

देशादिति निवृत्तम् । युष्मदस्मद्भ्यां प्राग्जितीयेऽर्थे-
ऽञ्खञौ वा भवतः । तत्संनिधौ च तयोराकङ्क्षान्तादेशो
भवति । यथा तु ते युष्मदस्मदी एकस्मिन्नेकत्वविशिष्टेऽर्थे
वर्तते तयोरेथासंख्यं तवकममकादेशौ भवतः । प्रत्ययोर्यथा-
संख्यं नास्ति, वचनभेदात् । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्मा-
कीयः । आस्माकीनः । एकस्मिन्-तावकः । मामकः । ताव-
कीनः । मामकीनः । पक्षे दोश्छः । युष्मदीयः । अस्मदीयः ।
त्वदीयः । मदीयः ।

योऽर्धात् ॥ ३ । १ । ५८ ॥

अर्धशठदाद्यप्रत्ययो भवति अध्यम् ।

सादेष्टुण् ॥ ३ । १ । ५९ ॥

सपूर्वादधात् ठण् भवति । पौठकारार्धिकः ।

दिगादेस्तौ ॥ ३ । १ । ६० ॥

दिगादेरर्धात्ताद्यठणौ भवतः । पूर्वार्द्धम् । पौर्वार्द्धिकम् ।
दक्षिणाध्यम् । दक्षिणार्धिकम् । पश्चाद्ध्यम् । पश्चार्द्धिकम् ।

ग्रामराष्ट्रस्याण्ठणौ ॥ ३ । १ । ६१

ग्रामस्य राष्ट्रस्य च यदर्धन्तदेकदेशस्तद्वाची यो
ऽर्धशठदस्तदन्तात् दिक्पूर्वार्द्धाण्ठणौ भवतः । ग्रामस्य राष्ट्र-
स्य वा पौर्वार्धः । पौर्वार्धिकः । दक्षिणार्धः । दक्षि-
णार्धिकः ।

परावराधमोत्तमादेर्यः ॥ ३ । १ । ६२ ॥

परादिपूर्वाद्यो भवति । परार्द्धम् । अपराध्यं अधमा-
र्द्धम् । उत्तरार्द्धम् ।

अन्तावोऽधसोऽमः ॥ ३ । १ । ६३ ॥

अन्तादिभ्योऽमो भवति । अन्तमः । प्रथमः । अधमः ।
अकारादित्वमबोधनोरन्त्याज्जादिलुगर्थम् ।

सामानादिलोकोत्तरपदाद्यात्मादिभ्यष्टुण् ॥ ३ । १ । ६४ ॥

समानाद्यवयवेभ्यो लोकोत्तरपदेभ्यः अध्यात्मादि-
भ्यश्च यथायोगं कृताद्यर्थे ठण् भवति । समानग्रामे कृतो
भवो वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । इह लोके ऐह-
लौकिकः । पारलौकिकः । अध्यात्मादिभ्यः-आध्यात्मिकम् ।
आधिदैविकम् । सामानिकम् । ऐहिकम् । आमुत्रिकम् ।
इत्यादयः ।

ऊर्ध्वार्द्धमदेहान्मवचोर्ध्वस्यैकेषाम् ॥ ३ । १ । ६५ ॥

ऊर्ध्वार्द्धपरौ यौ दमदेहौ तदन्तात् प्राग्वितीयेऽर्थे ठण्
भवति । अस्य चोर्ध्वशठदस्य एकेषामाचार्य्यां सगागमो भवति ।

और्ध्वदमिकः । और्ध्वदेहिकः । अन्येषां और्ध्वं दमिकम् । और्ध्वं देहिकम् ।

वर्षाकालेभ्यः ॥ ३ । १ । ६६ ॥

वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च ठण् भवति । वार्षिकः । ऋतो जिप्रत्ययस्तद्वयवादेरपि वेदितव्यः । पूर्ववार्षिकः । एवमुत्तरत्रापि । कालेभ्यः-मामिकः आर्धमासिकः । निशा सहचरितमध्यमं निशा । तत्र जयी नैशः नैशिकः । एवं प्रादोषिकः । कदंबिपुष्पमहचरितः कालः कदंबपुष्पं तत्र देयं ऋणं कादंबपुष्पिकमेवं त्रैहिपलातिकम् । बहुवचनात् यथा कथंचित् ।

कालशब्दाच्च कालार्थादकालार्थाच्च कालतः ।

सकालादपि कालार्थात्कालेभ्य इति यो विधिः ॥

शरदः कर्मणि आढौ ॥ ३ । १ । ६७ ॥

शरच्छब्दात् प्राग्विजतीयेऽर्थे आढौ कर्मणि ठण् भवति । शारदिकम् आढौ कर्म । अन्यत्र शारदः आढुः । अद्वावान्ति-त्यर्थः । आढु इति किम् ? शारदं विरेचनम् ।

रोगातपे वा ॥ ३ । १ । ६८ ॥

शरच्छब्दात् कालवाचिनः प्राग्विजतीयेऽर्थे रोगे आतपे च ठण् वा भवति ॥ शारदिकः । शारदः रोगः आतपश्च । अन्यत्र शारदं दधि ।

निशाप्रदोषहेमन्तात् ॥ ३ । १ । ६९ ॥

निशादिभ्यः कालवाचिभ्यः ठण् वा भवति ॥ नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः । हेमन्तिकः । हेमन्तः ।

लुक्तोऽणि ॥ ३ । १ । ७० ॥

हेमन्तस्याणि तकारस्य लुक्त्वा भवति । हेमनम् । हेमन्तम् । एवं त्रैरूप्यम् ।

पुराणम् ॥ ३ । १ । ७१ ॥

पुराशब्दाद्यःतनट् तत्तशब्दस्य लुग्निपात्यते वा । पुरा-
णम् । पुरातनम् ।

श्वसस्तट् च ॥ ३ । १ । ७२ ॥

श्वम् इत्येनस्मात्कालवाचिनष्ठण् वा भवति तस्य च
ठणस्तडागमो नित्यं भवति । शौवस्त्विनकः । श्वस्त्यः श्वस्तनः ।

पूर्वाह्लापराह्लात्तनट् ॥ ३ । १ । ७३ ॥

पूर्वाह्लापराह्लाभ्यां तनट् वा भवति । पूर्वाह्ले भवो जातो
वा पूर्वाह्लेननम् । पराह्लेतनम् अपराह्लेतनः । पूर्वाह्लेजयी । पूर्वा-
ह्लेतनः । अपराह्लेतनः । जयिनि बहुलो ऽधिकारात् व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् श्लुक्पक्षे ठण् पौर्वाह्लिकः । आपराह्लिकः ।
टो ड्यर्थः ।

सायंचिरंप्राह्लेप्रगेऽव्ययात् । ३ । १ । ७४ ।

सायमित्यादिभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यस्तनट् नित्यं
भवति नमादिनिपातनात् । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्लेतन-
म् । प्रगेतनम् । अव्ययाद्दिवातनम् । दीपातनम् । पुनस्तनम् ।
प्राक्तनम् ।

चिरपरुत्परारेस्तः । ३ । १ । ७५ ।

चिरादिभ्यः लप्रत्ययो भवति ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परा-
रित्नम् । एवं चिरशब्दस्य द्वैरूप्यम् ।

भर्तुसन्ध्यादेरण् । ३ । १ । ७६ ।

नक्षत्रजतुवाचिभ्यः सन्ध्यादिभ्यश्च कालवाचिभ्योऽण्
भवति । पुष्ये जातो भवो वा पौषः । तैषः । वासन्तः । ग्रीष्मः ।
शैशिरः । हेमन्तः । शान्ध्यः । सान्धिवेलः । आमावास्यः ।
आशाश्वतः । अशश्वदित्यर्थः । ठण् च शाश्वतकम् ।

संवत्सरात्पर्वफले ॥ ३ । १ । ७७ ॥

संवत्सरशब्दात् पर्वणि फले चाण् भवति । सांवत्सरं
पर्व फलञ्च । अन्यत्र सांवत्सरिको रोगः ।

प्रावृष एण्यः ॥ ३ । १ । ७८ ॥

प्रावृष इत्यतस्मात्कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे
एण्यप्रत्ययो भवति । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ।

एयोऽन्वब्धिद्वीपात् ॥ ३ । १ । ७९ ॥

कालाधिकारो निवृत्तः । अब्धिः समुद्रस्तस्य समीपे
यो द्वीपः तद्वाचिनो द्वीपशब्दात् एयो भवति । कच्छाद्यण्
बुञ्जोरपवादः । द्वैप्यो मनुष्यः । द्वैपस्य हसितम् । अन्व-
ब्धीति किम् ? अनुनदि यो द्वीपः तस्मात् द्वैपः । द्वैपकौ
ठयाधः । द्वैपकस्य हसितम् ।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥ ३ । १ । ८० ॥

पश्चादादिभ्य इमप्रत्ययो भवति । पश्चिमः । आदिमः ।
अग्रिमः । अन्तिमः ।

मध्यान्मः ॥ ३ । १ । ८१ ॥

मध्यशब्दात् मो भवति । मध्यमः ।

उत्कर्षापकर्षयोरः ॥ ३ । १ । ८२ ॥

उत्कर्षापकर्षयोर्यो मध्यस्तत्र वर्तमानान्मध्यशब्दादप्र-
त्ययो भवति । नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टः मध्यपरिणामो मध्यो
वैयाकरणः । मध्या गुणाः । मध्या स्त्री । नाति दीर्घं नाति
ह्रस्वं मध्यप्रमाणम् । मध्यं काष्ठम् । नातिकृशो नाति
स्थूलो मध्यः कायः ।

स्थामाजिनान्ताच्छ्लुक् ॥ ३ । १ । ८३ ॥

स्थामान्तादजिनान्ताच्च परस्य प्राग्जितीये कृताद्यर्थे

प्रत्ययस्य श्लुभवति । अश्वस्यास्त्रि जातो भवो वा अश्व-
स्यामा । सिंहाजिनः । वृकाजिनः ।

डेः कृतलब्धक्रीतसंभूते ॥ ३ । १ । ८४ ॥

अणादयो ठणादयश्च स्वविशेषसंबंधा अनुवर्तन्ते ।
डेरिति सप्तम्यन्तात्कृते लब्धे क्रीते संभूते चार्थे यथायोगमणा-
दयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्त्रुघ्ने कृतः लब्धः क्रीतः संभूतो वा
स्त्रीघ्नः । एवं मायुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः । डेरिति
किम् ? देवदत्तेन कृतः । अन्यत्र शयने शेते । आसने आस्ते

कुशले ॥ ३ । १ । ८५ ॥

डेरिति सप्तम्यन्तात् कुशले विहितं यथायोगमणादयो
ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ स्त्रुघ्ने कुशलः स्त्रीघ्नः । नादेयः ।
राष्ट्रियः ।

पथोऽकः ॥ ३ । १ । ८६ ॥

पथिन् शब्दात् तत्र कुशलेऽको भवति ॥ अणोऽपवादः ।
पथि कुशलः पथकः ।

कोऽश्मादेः ॥ ३ । १ । ८७ ॥

अश्मादिभ्यस्तत्र कुशले को भवति । अणादेरपवादः ।
अश्मनि कुशलः अश्मकः । अशनिकः । आकर्षकः तसरूकः ।
इत्यादि ।

जाते ॥ ३ । १ । ८८ ॥

डेरिति सप्तम्यन्तात् जाते यथा विहितमणादयश्च प्र-
त्यया भवन्ति । स्त्रुघ्ने जातः स्त्रीघ्नः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः ।

प्रावृषष्ठः ॥ ३ । १ । ८९ ॥

प्रावृष्शब्दात् तत्र जाते ठो भवति । प्रावृषि जातः
प्रावृषिकः । प्रावृषिकी । प्रावृष एवम् इत्यस्यापवादः ।

शरदो बुञ् नास्मि ॥ ३ । १ । ८० ॥

शरच्छुद्धदात्तत्र जाते बुञ् भवति, प्रत्ययान्तश्चैकान्न
भवति । शरदकाः दर्भाः मुद्गाश्च । दर्भमुद्गविशेषाणां संज्ञा ।

सिन्धवपकरात्काणी ॥ ३ । १ । ८१ ॥

सिंधु अपकराभ्यां तत्र जाते नास्मि कअणित्येती
प्रत्ययौ भवतः । सिंधौ जातः सिंधुकः । सैधवः । अपकरे
जातः । अपकरकः । आपकरः ।

पूर्वाह्णापराह्णाद्र्मूलप्रदोषावस्कराद् बुच् ॥ ३ । १ । ८२ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यस्तत्र जाते बुच् भवति सज्ञायाम् । पूर्वाह्ण-
कः । अपराह्णकः आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

पन्थकः ॥ ३ । १ । ८३ ॥

पथिन्शठदस्य तत्र जाते बुच् च पथादेशश्च नास्मि-
निपात्यते ॥ पथि जातः पन्थकः ।

वाश्चामावास्यायाः ॥ ३ । १ । ८४ ॥

अमावास्याशठदात् तत्र जातेऽर्थे नास्मि अकारः बुच्
प्रत्ययौ वा भवतः । ताभ्यां मुक्ते संध्याद्यत् । अमावास्याः अमा-
वास्याकः । आमावास्याः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अमा-
वास्याय अपि भवति । अमावास्याः अमावास्याकः । आमा-
वास्याः ।

अविष्ठाषाढाच्छ्वेच ॥ ३ । १ । ८५ ॥

अविष्ठाषाढाभ्यां तत्र जाते नास्मि छच् चाकारश्च भवति ।
अविष्ठाः धनिष्ठाः । तासु जातः अविष्टः । आविष्टीयः । आषा-
ढयोराषाढः । आषाढीयः ।

फलगुण्याष्टः ॥ ३ । १ । ८६ ॥

फलगुनिशब्दात् तत्र जाते नाग्नि षो भवति । फलगुन्यां
जातः फलगुनः । फलगुनी स्त्री ।

पुण्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखानुराधाबहुलास्या-

तेरश्लुक् ॥ ३ । १ । ८७ ॥

पुण्यार्थेभ्यः पुनर्वस्वादिस्यश्च परस्य खाणस्तत्र जाते-
ऽर्थे नाग्नि श्लुग् भवति । श्लुचि स्त्रीप्रत्ययस्यापि श्लुक् ।
पुण्ये जातः पुण्यः । तिथ्यः । सिध्यः । पुनर्वस्वोः-पुनर्वसुः ।
हस्ते हस्तः । विशाखयोर्विशाखः । अनुराधासु अनुराधः ।
बहुलाः कृत्तिकाः । तासु बहुलः । स्वाती स्वातिः ।

चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥ ३ । १ । ८८ ॥

चित्रादिस्यः परस्य खाणस्तत्र जातेऽर्थे स्त्रियां श्लुग्
भवति नास्ति । चित्रार्थां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी
स्त्री । रोहिणीरेवत्यौ नक्षत्रे इति सप्तम्ययपाठात् श्लुचि ङ्याः
श्लुगनान्यत्र-चैत्रः । रैवतः । रौहिणः ।

वान्यवत्सशालात् ॥ ३ । १ । ८८ ॥

अविष्ठादिभ्यो योऽन्ते नक्षत्रशब्दास्तेभ्यः परस्य खाणः
वत्सशालशब्दाच्च औत्सर्गिकाणस्तत्र जाते नास्ति श्लुग् वा
भवति । अभिजिति जातः अभिजित् अभिजितः । शतभि
षजि शतभिषक् । शतभिषजः । अश्वयुजि-जातः अश्वयुक् ।
अश्वयुजः । कृतिकः । कार्तिकः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ।
वत्सशाले वत्सशालयां वा जातः । वत्सशालः वात्सशालः ।

स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥ ३ । १ । १०० ॥

स्थानशब्दान्ताद्गोशालखरशालाच्च परस्य प्रत्ययस्य
तत्र जातेऽर्थे नास्ति नित्यं श्लुग् भवति । गोस्थानः ।
गोशालः । खरशालः ।

सौदर्यसमानोदर्यः ॥ ३ । १ । १०१ ॥

सौदर्य समानोदर्य इति तत्र जाते यप्रत्ययान्ती निपा-
त्येते । समानोदरे जातः सौदर्यः । समानोदर्यः ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ॥ ३ । १ । २०२ ॥

ङेरित्येव सम्यन्तात्कालवाचिनः साधौ पुष्प्यति पच्य-
माने चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हेमन्तः
प्रवारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्ता लताः ।
ग्रीष्माः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । ग्रीष्माः
यवाः ।

उप्ते ॥ ३ । १ । १०३ ॥

सम्यन्तात्कालवाचिनः उत्प्रेर्ये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । शरद्युताः शारदाः यवाः । हेमन्ताः । ग्रीष्माः ।
मैदायाः शालयः ।

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ३ । १ । १०४ ॥

आश्वयुजीशब्दात् ङेरुत्प्रेर्ये वुञ्भवति । आश्वयुज्या-
मुष्ताः आश्वयुजकाः माषाः । अश्विनीपर्यायो अश्व-
युक्शब्दः ।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥ ३ । १ । १०५ ॥

ग्रीष्मवसन्ताभ्यां ङेरुत्प्रे वुञ्वा भवति । ग्रीष्मकम् ।
वासन्तकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तम् शर्यम् ।

देय ऋणी ॥ ३ । १ । १०६ ॥

ङेः कालवाचिनः देयेर्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
यत्तद्देयसृणं चेत् भवति । मासे देयसृणं मासिकम् । सां-
त्सरिकम् । मासे गते देयमित्यर्थः ।

कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाभ्यासैषमसोऽकः ॥ ३ । १ । १०७ ॥

कलाप्यादिभ्यः कालवाचिभ्यस्तत्र देये ऋणे अकप्रत्यये
भवति । यस्मिन् काले मयराः 'केदारा' इत्येव वा कलापिनो
भवन्ति सकालस्तत्साहचर्यात्कलापी । तत्र देयमृणम् कलापकम् ।
एवं यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलन्ति तत्राश्वत्थकम् । यस्मि-
न्काले यवानां वुसं भवति तत्र यववुसकम् । यस्मिन्काले उमा-
ठयस्यन्ते विहितप्यन्ते तत्र उमाठयासकम् । ऐषमे यस्मिन्सं-
वत्सरे देयमृणम् । ऐषमकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ॥ ३ । १ । १०८ ॥

ग्रीष्म अवरसमशब्दाभ्यां तत्र देये ऋणे वुञ्भवति । ग्रीष्मे
देयमृणम् । ग्रीष्मकम् । अवरसमकम् ।

संवत्सराग्रहायण्याष्टयच ॥ ३ । १ । १०९ ॥

संवत्सरआग्रहायणीभ्यां देये ऋणे ठण् भवति वुञ् ।
संवत्सरे देयमृणम् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्र-
हायणिकम् । आग्रहायणकम् ।

रुवति मृगे ॥ ३ । १ । ११० ॥

ङेः कालवाचिनः रुवत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
रुवंश्चेत् मृगो भवति । निशायां रीति । नैशिकः । नैशः ।
प्रादेशिकः । प्रादोषः । मृग इति किम् ? निशायां रीत्युलूकः ।

जयिनि च ॥ ३ । १ । १११ ॥

जयेऽस्यास्तीति जयी तस्मिंश्च ङेः कालवाचिनः यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । निशायां जयो नैशिकः । नैशः ।
प्रादोषिकः । प्रादोषः । चेन कालो अनुकठ्यते ।

भक्षे ॥ ३ । १ । ११२ ॥

१ भक्षयञ संज्ञायौ न लभ्यते । अभ्यर्चयानच् प्रत्ययो भूत इति
भवजाती भिद्यत इत्यसौचवृत्तिः ।

सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे यथात्रिहितं प्रत्ययो भवति । स्त्रुप्ते-
भवः । स्त्रीश्रः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीशः । भवत्यत्र
सप्तम्यन्तार्थो न अन्यर्थ इति भवजातौ भिद्यते ।

दिगाद्यङ्गांशाद्यः ॥ ३ । १ । ११३ ॥

दिगादिभ्यो अङ्गांशाच्छरीरावयववचनाच्च छेभवेऽर्थे यो
भवति । दिशि भवो दिश्यः । अङ्गांशात्-जघन्यः । मुख्यः ।
दन्त्यः । कर्ण्यः । ओष्ठ्यः । पद्यः ।

मध्याच्छुणदिना मवच ॥ ३ । १ । ११४ ॥

मध्यशब्दात्तत्र भवे छणदिनाः प्रत्यया भवन्ति । मवचा-
गमः । मध्यमीयः । माध्यमः । मध्यन्दिनः ।

जिह्वामूलांगुलेश्च छः ॥ ३ । १ । ११५ ॥

जिह्वामूलांगुलीभ्यां मध्याच्च तत्र भवे छो भवति
जिह्वामूले भवः जिह्वामूलीयः । अंगुलीयः । मध्वीयः ।

वर्गान्तात् ॥ ३ । १ । ११६ ॥

वर्गान्तात् तत्र भवे छो भवति । कवर्गीयः । चवर्गीयः वर्णः

यखौ चाशब्दे ॥ ३ । १ । ११७ ॥

वर्गान्तात्तत्र भवेऽर्थे यखौ प्रत्ययौ भवतः कश्च, न चेत्
न भवः शब्दो भवति । अस्मद्गर्ग्यः । अस्मद्गर्गीयः । अस्मद्-
गीयः । शब्दे छ एव कवर्गीयः वर्णः ।

दूतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्ढण् ॥ ३ । १ । ११८ ॥

दूत्यादिभ्यस्तत्र भवे ढण् भवति । दूतौ भवं दार्तेयं जलम् । कौ-
शेयो व्याधिः । काष्ठशेयं तक्रम् । वास्तेयं सूत्रम् । आहेयं विषम् ।

आस्तेयम् ॥ ३ । १ । ११८ ॥

अस्तिशब्दस्याठययस्य धनविद्यमानपर्यायस्य अस्मद्-

शठदस्य वास्त्यादेशो ढण् च निपात्यते । तत्र भवे धने विद्या-
मानेऽसृजि वा भवमास्तेयम् ।

ग्रीवाया, अण्व ॥ ३ । १ । १२० ॥

ग्रीवाशठदात् तत्र भवे अण् भवति ढण् च । ग्रीवायां
भवं ग्रीवेयम् । ग्रीवम् ।

चतुर्मासान्नाम्नि ॥ ३ । १ । १२१ ॥

अणिति वर्तते । चतुर्मासशठदात् तत्र भवेऽण् भवति
प्रत्ययान्ते नाम्नि । चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी । पौर्णमासी ।
आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी चोच्यते । अन्यत्र चतुर्मासः ।
श्लुठिद्वगोरिति श्लुक् ।

यज्ञे ज्यः ॥ ३ । १ । १२२ ॥

चतुर्मासात्तत्र भवेऽर्थे ज्यो भवति यज्ञे । चतुर्षु मासेषु
भवानि चातुर्मास्यानि ।

गंभीरपंचजनबहिर्देवात् ॥ ३ । १ । १२३ ॥

गंभीरादिभ्यस्तत्र भवेऽर्थे ज्यो भवति । गंभीरे भव-
गंभीर्यः । पांचजन्यः । बाह्यः । दैठयः ।

परि^१मुखादेरव्ययीभावान् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्योः तत्र भवे अव्ययी-
भवति । अणोऽववादः । परिमुखे भवः पारिमुख्यः । पारिह-
नव्यः । पार्योष्ठ्यः इत्यादि ।

पर्यनोग्रिमाट्ठण् ॥ ३ । १ । १२५ ॥

१—परिमुख, परिदन्त, पर्योष्ठि, पर्युल्लखन, परिरथ, परिकर,
अनुवीर, उपरुल्ल, उपकपाल, अनुपथ, अनगण, अनुतिल, अनुवीर,
अनुमाध, अनुपव, अनुपूष, अनुपथ इति परिमुखादि ।

पर्यनुभ्यां परो यो ग्रामशब्दस्तदंतादठययीभावात्तत्र-
भवे ठक् भवति । ग्रामात्परि परिग्रामं । ग्रामस्य समीपमनु-
ग्रामं तत्र भवः पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये ॥ ३ । १ । १२६ ॥

उप इत्येतस्मात्परे ये जानुनीविकर्णशब्दास्तदंतादठयय-
भावाट्टण् भवति । तत्र भवे प्राये यस्तत्र बाहुस्येन भवति ।
अन्यत्र कदाचिद्भवति । जानुनस्समीपमुपजानु तत्र भवः
औपजानुकः सेवकः शाकटको वा । औपनीविकं कार्षापणम्,
ग्रीवादाम वा । औपकर्णिकः सूचकः । प्राय इति किम् ? नित्यं
भवे मा भूत् । औपजानवं गदम् ।

अन्तःपूर्वात् ॥ ३ । १ । १२७ ॥

अन्तः शब्दपूर्वपदादठययीभावाट्टण् भवति तत्र भवे ।
अगारस्यांतः अन्तरगारं । तत्र भवः आंतरगारिकः । आंत-
र्गैहिकः । आन्तःपुरिकः । अठययीभावादिति किम् ? अन्तर्गतं
पुरं अन्तःपुरं । तत्र भवः आंतःपुरः । आंतःकरणम् ।

ठोऽन्तःपुराद्रूढौ ॥ ३ । १ । १२८ ॥

अन्तःपुरशब्दात्तत्र भवे ठप्रत्ययो भवति रूढौ विषये ।
आन्तःपुरिका, एकपुरुषपरिग्रहा स्त्री । अन्यत्र पूर्व एव विधिः ।

कर्णललाटात्कः ॥ ३ । १ । १२९ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां तत्र भवे कप्रत्ययो भवति रूढौ
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्कचिद्भवे भवति । कर्णिका । कर्णा-
भरणविशेषः, पद्माद्यवयवश्च । ललाटिका । ललाटमंडनं । अन्यत्र
कर्ण्ये । ललाट्यम् ।

उसोऽध्याख्याने च ग्रंथात् ॥ ३ । १ । १३० ॥

उस इति षष्ठ्यन्तात् अध्याख्यानेऽर्थे डेरिति सप्तम्यन्ताच्च

नवेऽर्थे ग्रंथवाचिने यथाविहितं प्रत्ययो भवति । ग्रंथः
शब्दसंदर्भः, स ठ्याख्यायते अवयवशः कथ्यते येन तद्व्याख्यानं
सुपां ठ्याख्यानं सुप्सु भवं च सौपं । एवं तैडम् । कर्तुं
प्रातिपदिकीयम् । चकारः ऊर्ध्व इत्यस्य समुच्चयार्थः ।

ऋद्वयजिज्याभ्यष्टुण् ॥ ३ । १ । १३१ ॥

ऋच् इत्येतस्मात् द्वयजकादृकारान्ताच्च इज्याभ्यो यागशब्दे-
भ्यश्च ग्रंथकादिभ्यस्तस्य ठ्याख्याने तत्र भवे च ठण् भवति ।
अणादेरपवादः । ऋचां ठ्याख्यानं ऋक्षु भवं वा आर्चिकं ।
द्वयजः आंगिकम् । सौत्रकम् । ऋकारान्तात्-चातुर्होतृकम् ।
पाँचहोतृकम् । इज्याभ्यः-आग्निष्टोमिकम् । राजसूयिकम् ।
वाजिपेयिकम् ।

ऋषेरध्याये ॥ ३ । १ । १३२ ॥

ऋषिशब्देभ्यो ग्रंथवाचिभ्यस्तस्य ठ्याख्याने तत्र भवे
चाध्याये ठण् प्रत्ययो भवति । वसिष्ठस्य ग्रथस्य व्याख्यानं
तत्र भवे वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । वैश्वामित्रिकोऽध्यायः ।

बहुचः प्रायः ॥ ३ । १३३ ॥

बहुभ्यो ग्रंथवाचिनस्तस्य ठ्याख्याने तत्र भवे च प्राय-
ष्टण् भवति । पास्वणत्विकम् । ब्राह्मणिकम् । आध्वरिकम्
पौरुषरणिकम् । नानाख्यातिकम् । प्रायवचनात् क्वचिद्
भवति । साहितं ।

पौरोडाशपुरोडाशाट्टौ ॥ ३ । १३४ ॥

पौरोडाशपुरोडाशाभ्यां ग्रंथवाचिभ्यां तस्य ठ्याख्याने
तत्र भवे च ठट् ठी भवतः तयोः स्त्रियां विशेषः । पुरोडाशा।
विष्टुपिष्टास्तेषां संस्कारको मंत्रः पौरोडाशः । पुरोडाशः

सहचरितो मन्त्रः पुरोडाशस्तयोठ्यारुख्यानं तत्र भवे वा
पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पौरोडाशिका । पुरोडाशिकः
पुरोडाशिकी । पुरोडाशिका ।

छन्दसो यः ३ । १ । १३५ ॥

छन्दःशब्दात् ग्रंथवाचिनः तत्र व्याख्याने तत्र भवे वा य
भवति । छन्दसि भवं छन्दस्यम् ।

शिक्षा^१देशचाण् ॥ ३ । १ । १३६ ॥

शिक्षादिभ्यश्छन्दःशब्दाच्च ग्रंथवाचिभ्यस्तस्य ठयाख्याने
तत्र भवे चाण् भवति । शिक्षायाः शैक्षः । आर्गयन् इत्यादि ।
छांदसः । अस्यैव द्वैरूप्यम् ।

डसः स्वे ॥ ३ । १ । १३७ ॥

डस इति षष्ठ्यन्तात् स्वे द्वितीये संबंधिनि यथाविहित-
मणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । उपगोरपत्यं औपगवः ।
कापटवम् । स्त्रीघ्नं । माधुरम् । गांगम् । यामुनम् । वार्क्षी
शाखा । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणम् । भावनीयम् । ग्रामस्य
समीपं, विंशतेरवयव, एकः शतस्य द्वावित्यनभिधानाक भवति ।
क्वचिदिति वर्तते ।

हलसीराट्ठण् ॥ ३ । १ । १३८ ॥

हलसीगोभ्यां डसः स्वे ठण् भवति । हालिकम् ।
सैरिकम् ।

समिध आधाने टेन्यण् ॥ ३ । १ । १३९ ॥

समिध् इत्येतस्मान् डसः स्वे आख्याने आधीयते येन
समिध् तस्मिन् टेन्यण् प्रत्ययो भवति । समिधामाधानो मन्त्रः
सामिधेन्यः । सामिधेनी ऋक् ।

१—शिक्षा, ज्ञगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान्, छन्दोभाषा,
छन्दोविचिन्ति, व्याय, निरुक्त, पुनरुक्त, व्याकरण, निवाप, वास्तुविद्या,
शङ्खविद्या, सत्रविद्या, त्रिविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पादा, संवत्सर,
मुहूर्त, निमिषा, उपनिषद् इति शिक्षादिः ।

आग्नीध्रं गृहे ॥ ३ । १ । १४० ॥

आग्नीट् इत्येतस्माद्गृण् ऊस्त्वाभावश्च स्वे गृहे निपा-
त्यते । आग्नीट् ऋत्विग्विशेषस्तस्य गृहं आग्नीध्रम् ।

रथात्सादेश्च बोद्धुं ॥ ३ । १ । १४१ ॥

नियमसूत्रमेतत् । रथात् सादेश्चपूर्वात्केवलाच्च स्वेऽर्थे
यः प्रत्ययस्त रथस्य वोढरि रथांगे एव भवति । रथस्यायं
वोढा रथ्यः । द्विरथः । रथस्येदं रथ्यम् । अश्वरथम् युगम्
अन्यत्र वाक्यमेव । रथस्य अश्वरथस्यायं स्वामी ।

यः ॥ ३ । १ । १४२ ॥

रथात् षष्ठ्यन्तात् सादेः सपूर्वात्केवलाच्च रथान्तात्
स्वेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । रथ्यं चक्रम् । परमरथ्यम् । काष्ठ-
रथ्यम् ।

वाहनादेरञ् ॥ ३ । १ । १४३ ॥

वाहनादेरर्थान्तात् ऊसः स्वेऽर्थेऽञ् भवति । आश्व-
रथम्, चक्रम् । औष्ट्ररथम्, युगम् ।

वाहनात् ॥ ३ । १ । १४४ ॥

वाहनवाचिनः ऊसः स्वेऽर्थेऽञ्भवति । औष्ट्रः ।
हास्तो रथः ।

वाह्यपद्युपकरणे ॥ ३ । १ । ११५ ॥

नियमोऽयम् । वाहनाद्योऽयं प्रत्यय उक्तस्त वाह्यपद्यु-
पकरणे एव स्वविशेषेषु वेदितव्यः । आश्वो रथः । आश्वः
प्रस्थाः । आश्वं पश्ययनम् । आश्वी कथा । अन्यत्र वाक्यमेव ।
अश्वानां घासः ।

वहेस्तुरिट् च ॥ ३ । १ । १४६ ॥

वहेस्तुप्रत्ययान्तात् ऊसः स्वेऽर्थेऽञ्भवति । तस्य च
तुरिहानमः । वोढुःस्व वाहित्रम् । सांवहित्रम् । संवोढा
सारथिः ।

द्वंद्वद्विवाहे वुच् ॥ ३ । १ । १४७ ॥

द्वंद्वात् ङसः स्वे विवाहे मैथुनिकायां वुच् भवति । अग्नि-
भरद्वाजानां विवाहः । अग्निभरद्वाजिका । वशिष्ठकाश्यपिका ।

वैरेऽदेवासुरादिभ्यः ॥ ३ । १ । १४८ ॥

द्वंद्वात् ङसः देवासुरादिकर्जितात् स्वे वैरे वुच् भवति ।
अहिनकुलस्य स्वं वीरमहिनकुलिका । श्ववराहिका । काको-
लुकिका । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? देवासुरम् । राक्षो-
सुरं वीरम् । देवासुरादयः प्रयोगगम्याः ।

चरणाद्बुञ् ॥ ३ । १ । १४९ ॥

चरणशब्दो वेदशास्त्रानिमित्तः । तदध्यायिषु वर्तते चर-
णात् ङसः स्वेऽर्थे वुञ्भवति । कठानां स्वं काठकम् । काला-
पकम् । पैप्पलादकम् । वाजसनेयकम् ।

धर्माग्नाये ॥ ३ । १ । १५० ॥

नियमोऽयम् । चरणाद्योऽसौ वुञ्चिह्नितस्स धर्माग्नाययो-
रेव भवति ॥ काठकः । कालापकः, अधर्म आग्नायो वा ।
अन्यत्र वाक्यमेव—कठानां क्षेत्रम् । कलापानां गृहम् ।

छंदोगौक्थिकययाज्ञिकबह्वृचनटाड्यः ॥ ३ । १ । १५१ ॥

छंदोगादिभ्यश्चरणादिभ्यः नटशब्दाच्च तस्य स्वे ङयो
भवति, धर्माग्नाययोरेव । छंदोगानां धर्म आग्नायो वा छंदो-
ग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बह्वृच्यः । नाट्यम् ।
धर्माग्नाय एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव । नटानां गृहम् ।
नृत्यम् । नाट्यमिति भावप्रत्ययः ।

आथर्वणोऽण् ॥ ३ । १ । १५२ ॥

आथर्वणिकशब्दस्याथर्वण इत्यणन्तो निपात्यन्ते । आथ-

वर्णिकानामयमाथर्वणो धर्मः, आम्नायो वा । आथर्वणीया विद्या ।

शाकलात्संधघोषांकलक्षणो वा ॥ ३ । १ । १५३ ॥

शाकलशब्दाच्चरणवाचिनः छसः स्वे अण वा भवति । तच्चेत्स्वं संधघोषांकलक्षणं वा भवति । शाकल्येन प्रोक्तस्या-
ध्येतारः शाकलः, तेषां स्वं शाकलम् । संधो घोषांकलक्षणं वा
पक्षे चरणाद्वुजिति वुञ्जल्लक्षणं शिखादिकम् । अंकः स्वस्ति-
कादिः ।

गोत्रादज्यजिजः ॥ ३ । १ । १५४ ॥

अजान्ताद्यजन्ताद्गोत्रवाचिनो छसः स्वे संधादौ
विषयेषु भवति । अज्-विदानां स्वं वैदः । यज्-गर्गाणां स्वं
गार्गः । इज्-दाक्षीणां स्वं दाक्षः । संधादिः ।

षुञ्जशिष्यदंडमाणवे ॥ ३ । १ । १५५ ॥

गोत्रवाचिनां छसः स्वे शिष्यदंडमाणववर्जिते वुञ्जभवति ।
औपगवस्य स्वं औपगवकम् । दाक्षकम् । गार्ग्यायणकम् । ग्लौचु-
कायनकम् । अन्यत्र-काश्वस्य स्वे काश्वः । दाक्षाः शिष्याः ।
दंडमाणवा वा । शिष्या अन्तेवाचिनः । दंडप्रधाना माणवा
दंडमाणवाः आश्रमरक्षिणः ।

रैवतिकाश्वः ॥ ३ । १ । १५६ ॥

रैवतकादेर्गोत्रवाचिनस्तस्य स्वे क्वो भवति । रैवतिकीयं
शकटम् । रैवतकीयः संधादिः । शिष्यो दंडमाणावश्च ।
एवं गौरग्रीवीयमिति ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ३ । १ । १५७ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदाभ्यां गोत्राभ्यां तस्य स्वेऽण् भवति ।
कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः ।
अत एव निपातनादण्पदभावश्च, तयोः स्वं कौपिञ्जलम् ।
हास्तिपदं शकटं शिष्यो दंडमाणावश्च । कौपिञ्जली स्मृत्या ।

उसेरागते ॥ ३ । १ । १५८ ॥

उसेरिति पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथाविहितमन्त्रादयो
ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्तुटनादागतः स्त्रीटनः । आर्ह-
स्पत्यः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः ।

विद्यायोनिसंबंधाद्बुञ् ॥ ३ । १ । १५९ ॥

विद्यायोनिसंबंधवाचिनो उसेरागतेऽर्थे बुञ्भवति ।
आचार्यादागतं आचार्यकम् । औपाध्यायकम् । मातामहकम् ।
पिङ्ग्यं वा ॥ ३ । १ । १६० ॥

पितृशब्दाद् यप्रत्ययो वा निपात्यते । पितुरागतं पित्र्यम्
पैतृकम् ।

उष्ठण् ॥ ३ । १ । १६१ ॥

ऋकारान्ताद्विद्यायोनिसंबंधवाचिनः उसेरागतेऽर्थे ठण्
भवति । होतुरागतं होतृकम् । आतृकम् । मातृकी विद्या ।

आयस्थानात् ॥ ३ । १ । १६२ ॥

स्वामिग्राह्यो भाग आयस्तस्य स्थानमायस्थानं तद्वाचिनः
उसेरागतेऽर्थे ठण् भवति । शुल्कशालायाः आगतं शौल्क-
शालिकम् । आपणिकम् । आकरिकम् । गौल्मिकम् । दीवा-
रिकम् ।

शुंडिकादेरण् ॥ ३ । १ । १६३ ॥

शुंडकादिभ्यः उसेरागतेऽर्थेऽण् भवति । ठणोऽपवादः ।
शुंडिकः सुरापणः । शौंडिकम् । औदधानम् । पार्णम् । तार्णम् ।
तैर्त्यमित्यादि ।

नृहेतुभ्यो मयङ् रूप्यौ वा ॥ ३ । १ । १६४ ॥

मनुष्यवाचिभ्यः हेतुः कारणं तद्वाचिभ्यश्च उसेरागते ऽर्थे-
मयङ् रूप्यौ वा भवतः । ताभ्यां मुक्ते यथाप्राप्तम् । देवदत्तादा-
गतं देवदत्तमयम् । देवदत्तमयी । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ।

अत्राप्राये पंचमी । हेतुभ्यः समादागतं सममयम् । सममयी ।
समरूप्यम् । समीयम् । गङ्गादिपाठाच्छुः । एवं विषमादपि ।
पापमयम् । पापरूप्यम् । पापीयम् । दोशछोत्र । हेती पंचमी ।

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ३ । १ । १६५ ॥

गोत्रवाचिनो ङसेरागतेऽङ्कु इव प्रत्ययो भवति ॥ विदेश्य
आगतं वैदम् । गार्गम् । गाङ्गम् । दाक्षम् । औपगवम् ।
माहायनकम् । गार्गायणकम् । रैवतकीयम् । रैवतिकादेशकः ।
कौपिंजलहास्तिपदादङ् । कौपिंजलादागतं कौपिंजलम् ।
हस्तिपदादागतं हास्तिपदम् ।

प्रभवति ॥ ३ । १ । १६६ ॥

ङ्सेरिति पंचम्यंतात् प्रभवति प्रथमत उपलभ्यमाने
जायमाने वा यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति ॥ हिमवतः प्रभवति
हैनवती गंगा । काश्मीरी वतस्ता ।

त्यादादेर्मयट् ॥ ३ । १ । १६७ ॥

त्यदादिभ्यो ङसेः प्रभवति मयट् भवति ॥ यन्मयमे
भवन्मयम् । तन्मयी भवन्मयी । यन्मयम् । यन्मयी । एत-
न्मयमित्यादि ।

वैडूर्यः ॥ ३ । १ । १६८ ॥

विडूरशब्दात् ङसेः प्रभवति इत्यस्मिन्नर्थे ङ्यो निपा-
त्यते । विडूर्यादागतं प्रभवति वा वैडूर्यः मणिः ।

टः प्रोक्ते ॥ १ । १ । १६८ ॥

प्रकर्षेण ठ्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं । तस्मिन् ट इति
तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रबाहुना प्रोक्तानि
भाद्रबाहवाचि उत्तराध्ययनानि । यज्ञवल्केन याज्ञकहकानि
ब्राह्मणानि । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलिना
आपिशलम् । काशकृत्स्नना काशकृत्स्नम् ।

मौदादिभ्यः ॥ १ । १ । १९० ॥

मौद् इत्येवमादिभ्यः टास्तेभ्यः प्रोक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो विहितोऽपवादैर्बाधितः सोऽणु भवति ॥ मोदेन प्रोक्तस्य बोद्धघ्येतारः । मौदाः । पैप्पलादाः । जामलीः । माधुकरी वृत्तिः । मौदादयः प्रयोगगम्याः ॥

कठादिभ्यः श्लुग्वेदे ॥ ३ । १ । १९१ ॥

कठादिभ्यः प्रोक्तप्रत्ययस्य श्लुग्भवति ॥ सचेत्प्रोक्तो वेदो भवति । कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धघ्येतारः । कठाः । चणकः । वेदेन्ब्राह्मणमिति बोद्धघ्येत्रोर्नियमात्तस्मिन्श्लुक् । वेद इति किम् ? चरणेन प्रोक्तः चारणकाः श्लोकाः । चरणः वैशंपायनः । कठादयः प्रयोगगम्याः ।

तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छृण् ॥ ३ । १ । १९२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यष्टान्तेभ्यः प्रोक्ते वेदे छण् भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तस्य बोद्धघ्येतारः । तैत्तिरीयाः । खांडिकीयाः । णिठन् भवति । श्रौखीयाः । अन्यत्र तैत्तिराः श्लोकाः ।

छगलिना णिठन् ॥ १ । ३ । १९३ ॥

छगलिनष्टः प्रोक्ते वेदे णिठन् प्रत्ययो भवति छगलिना प्रोक्तस्य ग्रन्थस्य बोद्धघ्येतारः छागलेयिनः ।

शौनकादिभ्यो णिन् ॥ ३ । १ । १९४ ॥

शौनकादिभ्यष्टः प्रोक्ते वेदे णिन्भवति ॥ शौनकेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धघ्येतारः शौनकिनः । शाङ्करविष्णुः । वाजसनेयिनः ।

पुराणे कल्पे ॥ ३ । १ । १९५ ॥

टः प्रोक्ते णिन्भवति । स चेत्प्रोक्ता पुराणः कल्पो भवति ॥ पिंगलेन प्रोक्तः कल्पः पुराणश्चेत् पिंगली कल्पः । पुराण इति किम् ? आश्वमेधः कल्पः ।

काश्यपकौशिकाद्वेदवञ्च ॥ ३ । १ । १९६ ॥

काश्यपकौशिकाभ्यां टान्ताभ्यां प्रोक्तेपुराणे कल्पे णि-
न्भवति ॥ वेदवच्चास्मिन्कार्यं भवति ॥ काश्यपेनोक्तस्य
पुराणस्य कल्पस्य वा बोधयेतारः काश्यपिनः । कौशिकिनः ।
काश्यपिनां चर्म आन्नायो वा काश्यपकम् । कौशिककम् ।
वेदवच्चेत्यादिदेशात् वेदेन्ब्राह्मणमिति बोधयेत्विषयता चर-
णाद्बुद्धमवति ।

शिलालिपाराशर्यान्निटभिक्षुसूत्रे ॥३।१। १७८ ॥

शिलालिपाराशर्याभ्यां टः प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे
भिक्षुसूत्रे चाभिधेये णिन्भवति, वेदवच्चास्मिन्कार्यं भवति ।
शिलालिना प्रोक्तस्य नटसूत्रस्य बोधयेतारः शैलालिनः
नटाः । पाराशर्येण प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्य पाराशरिणो भिक्षवः ।
शैलालकम् । पाराशरकम् । अन्यत्र शैलालम् । पाराशरम् ।

कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दादिन् ३ । १ । १७८ ॥

नटसूत्रमिति यथासंख्यम् विशेषणं । कृशाश्वकापिले-
याम्यां नटसूत्रकर्मन्दात् भिक्षुसूत्रे प्रोक्ते इन्भवति । वेदवच्चा-
स्मिन्कार्यं कृशाश्विनः । कापिलेयिनो नरः । कर्मन्दिनो भिक्षवः ।
कृशाश्वकम् । कापिलेयकम् । कर्मन्दिनकम् ।

एकदिशि ॥ ३ । १ । १७८ ॥

ट इत्येव । टान्तादेकदिशि यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
सुदाम्ना एकदिक् सुदामनी विद्युत् । सुदामा नाम पर्वतः ।
एवं हैमवती । त्रैकुटी लंका । पैलुमूली ।

तस् ३ । १ । १८० ॥

टांतादेकदिशि तस् स्यात् । सुदामतः । हैमवतः ।
पैलुमूलतः ।

यश्चोरसः ॥ ३ । १ । १८१ ॥

उरसस्तेनैकदिशि यो भवति तश्च । उरसा एकदिक्
उरस्यः । उरस्तः । उरस्तमठययम् ।

उपज्ञाते ॥ ३ । १ । १८२ ॥

प्रथमतो विनोपदेशेन वा ज्ञातमुपज्ञातं । तस्मिन्नर्थे टांता-
द्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनी-
यमकालकम् व्याकरणम् । काशकृत्स्नम् । गुरुलाघवम् ।

नाम्नि कृते ॥ ३ । १ । १८३ ॥

टान्तोत्पादितेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ प्रत्य-
यान्तं चेतकस्यधिकाम भवति ॥ मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्
मधु । सरघाभिः सारघम् । सुद्राभिः सौद्रम् । वातपम् ।
नाम्नीति किम् ? मक्षिकाभिः कृतं शकृत् ।

कुलालादेवुञ्ज् ॥ ३ । १ । १८४ ॥

कुलालादिभ्यष्टान्तेभ्यः कृते नास्ति वुञ् भवति ।
नाम्नीत्यभिधेयनियमार्थम् कुलालेन कृतम् घटघटीश्वरावेद
ज्जनादिभाण्डमेव कौलालकम् नान्यत् । शूर्पपिटकपटलि-
कापच्छिकादि भाण्डं वारुडकम् । नान्यत् एवमन्यत्रापि ।

छन्दस्योरस्योरससर्वचर्मीणसार्वचर्मीणाः ॥ ३ । १ । १८५ ॥

छन्दस्यादयष्टान्ताः कृते यादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
संज्ञायाम् । छंदसा इच्छया कृतः छादस्यः । सरसा निर्मितः
सरस्यः पुत्रः । औरसः । अत्र याणौ । सर्वचर्मणा कृतः सार्व-
चर्मीणः । अत्र खखजौ ।

ग्रन्थे ॥ ३ । १ । १८६ ॥

टान्तात्कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
वाररुचानि वाक्यानि । जालूकाः श्लोकाः । सिद्धसेनी-
यःस्तवः ।

अमेऽधिकृत्य ॥ ३ । १ । १८७ ॥

अनो द्वितीयांतादधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतेऽर्थे ग्रंथे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । भद्रानधिकृत्य कृतो ग्रंथः भद्रः ।
सुभद्रां सौभद्रः । भीमरथमधिकृता भीमरथी आख्यायिका ।
वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । सीता
हरणमित्युपचारात् ग्रंथे ताच्छब्दम् ।

उयोतिषम् ॥ ३ । १ । १८८ ॥

उयोतिष शब्दादण् औत्वाभावश्च निपात्यते । उयोती-
ऽप्यधिकृत्य कृतो ग्रंथः उयोतिषम् ।

द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः प्रायश्चः ॥ ३।१।१८९ ॥

द्वन्द्वसमासान्तादिन्द्रजननादिभ्यश्चामन्तेभ्योऽधिकृत्य
कृते ग्रंथे प्रायः छो भवति । श्रीमतिवज्रजङ्घीयम् । वाक्यप-
दीयम् । इन्द्रस्य जननं इन्द्रजननम् । तदधिकृत्य कृतं काव्य-
मिन्द्रजननीयम् । सीताहरणीयम् । प्राय इति किम् ?
दैवासुरम् ।

गच्छति पयि दूते ॥ ३ । १ । १९० ॥

द्वितीयान्ताद्गच्छत्यर्थे पयि दूते च यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । सुघ्नं गच्छन् स्त्रीघ्नः । नादेयः । राष्ट्रियः माधुरः ।
पंथाः । दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥ ३ । १ । १९१ ॥

द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामति अभिनिर्गच्छत्यर्थे द्वारे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । सुघ्नमभिनिष्क्रामति स्त्रीघ्नम् ।
नादेयम् । राष्ट्रियम् द्वारं ।

भजति ॥ ३ । १ । १९२ ॥

तं भजत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुघ्नं भजति
स्त्रीघ्नः नादेयः । राष्ट्रियः ।

महाराजाचिन्तादेशकालाट्टण् ॥ ३।१।१८३ ॥

महाराजशब्दादेशकालवर्जितं यदचित्तं तद्वाचिनश्च
शब्दात्तं भजति ठण् भवति । महाराजं भजति माहारा-
जिकः । अपूपान्भजति आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पाय-
सिकः । अदेशकालादिति किम् ? स्त्रीचनः । पूर्वोक्तजनः ।

वासुदेवार्जुनाद्बुच् ॥ ३ । १ । १८४ ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां तं भजति बुच् भवति । वासुदेवम् ।
वासुदेवीं वा भजति । वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायो वुज् ॥ ३।१।१८५ ॥

गोत्रवाचिभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च तं भजति वुज्भवति
प्रायः । ग्लुचुकायनीं भजति ग्लौचुकायनकः । औपगवकः ।
दाक्षिकः । क्षत्रियेभ्यः । साहदेवकः । दीशशासनकः । प्राय इति
किम् ? पाणिनीं भजति पाणिनीयः ।

सरूपाद्ब्रीराष्ट्रवत्सर्वम् ॥ ३ । १ । १८६ ॥

सरूपाद्यो ब्रीरुक्तस्तदन्तस्यामन्तस्य भजति राष्ट्रवत्सर्वं
प्रकृतिः प्रत्ययश्च भवति । वाज्यम् वाज्यं वृजीन्वा
भजति । वृजिकः । एवं माद्रकः । अत्र वृजिमद्रादेशात्कः ।
पांड्यम् पांड्यौ पांडून्वा भजति । पांडवकः । आङ्गकः ।
वांगकः । बहुविषयेभ्य इति वुज् । कौरवकः । यौगंधरकः ।
यौगंधरः । कुरुयुगंधरादिति वा वुज् ।

सेर्निवासादस्य ॥ ३ । १ । १८७ ॥

सेः प्रथमांतात् निवासवाचिनः अस्येति षष्ठ्यर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः
देश उच्यते । स्त्रुचनो निवासेऽस्य स्त्रीचनः । नादेयः ।
राष्ट्रियः ।

अभिजनात् ॥ ३ । १ । १८८ ॥

सोः प्रथमांतादभिजननिवासस्येति अर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । अभिजनाः पूर्ववांधवः । स्नुघ्नोऽस्य अभि-
जनोनिवासः । स्नाघ्नः नादेयः । राष्ट्रियः ।

कोऽस्त्राजीवेऽग्रेः ॥ ३ । १ । १८९ ॥

अत्रिर्यो अभिजननिवासस्तदभिधायिनः प्रथमान्तात्
वष्टयर्थे को भवति । अस्त्राजीवे आयुधजीविभ्यभिधेये ।
हृद्गोलः पर्वतो अभिजननिवासोऽस्यास्त्राजीवस्य हृद्गोलीयः ।
भोजखलीयः । रोहितगिरीयः । अस्त्राजीवः ।

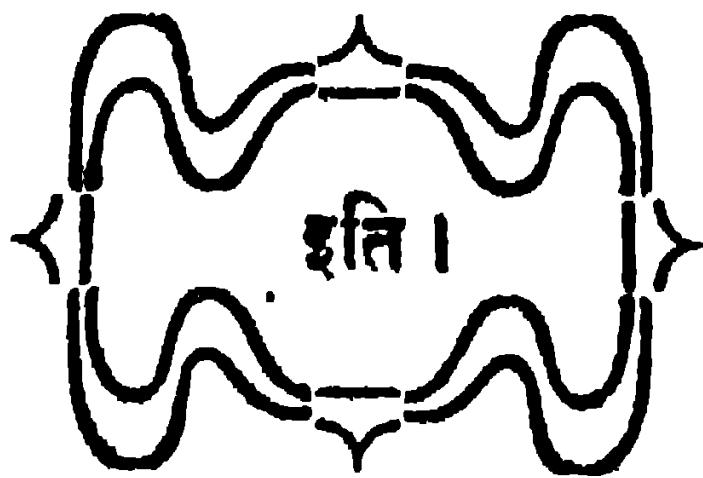
तूदीवर्मत्या ढण् ॥ ३ । १ । २०० ॥

तूदीवर्मतीभ्यामभिजननिवासवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ढण् भ-
वति । तूदेयः । वार्मतेयः ।

शण्डिकसिन्ध्वादिशलातुराण्यञ्छण् ॥ ३ । १ । २०१ ॥

शण्डिकादिभ्यस्सिन्ध्वादिभ्यस्सलातुरशठदाश्च प्रथमान्ते-
भ्योऽभिजननिवासवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे यथासंख्यं यथाञ् छण् ।
प्रत्यया भवन्ति । शण्डिकादेर्यः शण्डिक्यः । कौचवार्यः ।
सिन्ध्वादेरञ् सैधवः । वार्यः । शलातुराच्छण् शालातुरीणः

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ चिंता-
मणौ वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथतृतीयस्याध्यायस्यद्वितीयः पादः ।

• ठण् ॥ ३ । २ । १ ॥

अधिकारेऽयम् यदित् उध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र योषत्
य इति तावत् ठणित्येदपवादविषयं पतिहृत्याधिकृतं
वेदितव्यम् ।

टो जितजयदीठ्यत्खनत्सु ॥ ३ । २ । २ ॥

ट इति तृतीयान्तात् जिते जयति दीठयति खनति
चार्थे ठण् प्रत्ययो भवति । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाकिकम् ।
अक्षैर्जयन् दीठयन्च आक्षिकः । शालाकिकः । अभ्या खनन्
खानित्रिकः आश्रिकः । कैटारिकः । ट इति करणे तृतीया ना-
न्यत्रानभिधानात्तेन जितं धनेन जितमित्यत्र न भवति ।

संस्कृते ॥ ३ । २ । ३ ॥

टान्तात् संस्कृतेऽर्थे ठण् भवति । सत उत्कर्षाधानं
संस्कारः । दधना संस्कृतं दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । सारिचि-
कम् । औपाध्यायिकः शिष्यः । विद्यया वैद्यिकः ।

कोपान्त्यकुलस्यादण् ॥ ३ । २ । ४ ॥

ककारोपान्त्योयात् कुलस्याच्च तेन संस्कृतेऽण् भवति ।
तिन्त्रिणिकेन संस्कृतं तैत्रिणिकम् । दादुरकं । कौलस्थम् ।
कुलत्थादेके । तेषां कौलस्थम् । ।

तरति ॥ ३ । २ । ५ ॥

टान्तात् तरति इत्यस्मिन्कार्ये ठण् भवति । उडुपेन
तरम् औडुपिकः । शारप्लविकः । गौपुच्छिकः ।

नौद्वयचष्टः ॥ ३ । २ । ६ ॥

नौशब्दात् द्वयच्चाच्च तेन तरति ठो भवति । नावा

तरति नाविकः । घटिकः । प्लविकः । बाहुभ्यां तरतीति
बाहुका स्त्री ।

चरति ॥ ३ । ७ । ७ ॥

टान्तात् चरति गच्छति भक्षति चार्थे ठण् भवति ।
तन्त्रेणार्थद्वयपरिग्रहः । हस्तिना चरन् हास्तिकः । शाकटिकः ।
दधिना चरन् दाधिकः । शार्ङ्गवेरिकः ।

पर्पादिष्ठट् ॥ ३ । २ । ८ ॥

पर्पादिभ्यस्तेन चरति ठङ् भवति । पर्पेण चरन् पर्पिकः ।
पर्पिकी । अश्विकः । रथिकः ।

पदिकः ॥ ३ । २ । ८ ॥

पादशब्दात्तेन चरति ठट् पद्भावश्च निपात्यते ।
पादाभ्यां चरन् पदिकः ।

श्वगणाद्वा ॥ ३ । २ । १० ॥

श्वगणशब्दात्तेन चरति ठङ्वा भवति । पक्षे ठण् ।
श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वागणिकः । श्वागणिकी ।

वेतनादेर्जीवति ॥ ३ । २ । ११ ॥

वेतनादिभ्यस्तेन जीवत्यर्थे ठण् भवति । वेतनेन जीवन्
वैतनिकः । बाहिकः । इत्यादि ।

वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्टुः ॥ ३ । २ । १२ ॥

वस्न, क्रय, विक्रय, क्रयविक्रय इत्येतेभ्यस्तेन चरति
जीवति, ठा भवति । वस्नं मूल्यम् । तेन जीवति विक्रयिकः ।
क्रयविक्रयिकः । बहुवचनमेकशेषेण सर्वभङ्गार्थम् । क्रयिकः ।
वस्निकः ।

कश्चायुधात् ॥ ३ । २ । १३ ॥

आयुधशब्दात् तेन जीवति कश्च ठश्च भवतः । आयुधेन जी-
वन् आयुधीयः । आयुधिका ।

व्रातीनञ् ॥ ३ । २ । १४ ॥

व्रतशब्दात्तेन जीवति सञ् निपात्यते । नानाजाती-
याः अनियतवृत्तयः शरीरायस जीविनः सङ्घाःव्रातास्त-
त्कर्मणो जीवन् व्रातिनः । जित्वात्व्रातिनाचार्यः ।

भस्त्रोत्संगादेष्ठुण् हरति ॥ ३ । २ । १५ ॥

तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्य उत्सङ्गादिभ्यश्च हरत्यर्थे
यथासंख्यं ठट्टणौ भवतः । भस्त्रया हरन् भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।
भरटिकः । भरटिकी । औत्सङ्गिकः औष्ठुपिकः । इत्यादि ।

विवधवीवधात् ॥ ३ । २ । १६ ॥

विवधवीवधाम्यां तेन हरति प्रत्येकं ठट्टणौ भवतः ।
एतौ पयि चेका पर्याहारे च वृत्तेते । विवधेन हरन् विव-
धिकः । वैवधिकः । विवधिकी । वैवधिकी । वीवधेन वीव-
धिकः । वैवधिकः । वीवधिकी । वैवधकी ।

अण् कुटिलिकायाः ॥ ३ । २ । १७ ॥

कुटिलिकाशब्दात् टान्तात् हरत्यण् भवति । कुटिलि-
कया हरन् मृगी ठयाधं कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया
अङ्गारान्हरन् कौटिलिकः कार्मारः ।

निवृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥ ३ । २ । १८ ॥

अक्षद्यूतादिभ्यस्तेन निवृत्ते ठण् भवति । अक्षद्यूतेन
निवृत्तमाक्षदूतिकम् वैरम् । जाङ्गप्रहतिकमित्यादि ।

भावादिसः ॥ ३ । २ । १९ ॥

भावप्रत्ययान्तेन निवृत्ते इम प्रत्ययो भवति । पाकि-

मम् । सेकिमम् । तयागिमम् । रागिमम् । कुहिमम् । संसू-
चिर्मम् ।

क्तिरिमे ॥ ३ । २ । २० ।

क्तिप्रत्ययान्तात् इम प्रत्ययपरमेव प्रयोक्तव्यम् । पाकेन
निवृत्तं पक्विमम् । करणेन कृत्रिमम् ।

याचिताऽपमित्यात्कण् ॥ ३ । २ । २१ ॥

याचित अपमित्य इत्येताभ्यां तेन निवृत्ते कण् भवति-
याचजा याचितं तेन निवृत्तं याचितकम् । अपमित्य प्रति-
ध्यानेन निवृत्तं आपमित्यकम् ।

संसृष्टे ॥ ३ । २ । २२ ॥

तृतीयाऽन्तात् संसृष्टेऽर्थे ठण् स्यात् । संसृष्टं संभिन्नमेकी-
भूतं । दधना संसृष्टं दाधिकम् । पैप्पलिकम् । वैषिका भक्षाः
आशुचिकमन्त्रम् ।

चूर्णलवणमुद्गादिनाण् ॥ ३ । २ । २३ ॥

चूर्णादिभ्यस्तेन संसृष्टे यथासंख्यमिन्, अ, अण्
प्रत्यया भवन्ति । चूर्णेन संसृष्टाश्चूर्णिनः अपूषाः । चूर्णिन्यो
ओदनः । लवणेन लवणाः सूपः । लवणा यवागूः । मुद्गैर्भौद्रः ।
ओदनः । भौद्रायावागूः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ३ । २ । २४ ॥

व्यञ्जनवाचिनष्टान्तादुपसिक्तेऽर्थे ठण् भवति । सूपेनो-
पसिक्तः सौपिकः । दाधिकः ओदनः । पूतिकः ।
सूपः । तैलिकम् शाकम् । व्यञ्जनमिति रुढिशब्दोऽयम् ।
सूपादौ वर्तते

ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते ॥ ३ । २ । २५ ॥

ओजादिभ्यष्टान्तेभ्योवर्तते-इत्यस्मिन् वर्तमाने ठण्

भवति । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । प्रातीपिकः । आम्बी-
कः । वृत्तिरात्मयापना चेष्टाया । ओजसा जलेन वर्तमानः
ओजसिकः । सहसा प्रसङ्गेन पराभिज्ञानेन साहसिकः ।
अस्मत्सा जलेन आम्भसिकः ।

तत्प्रत्यनेलोमिकूलेपात् ॥ ३ । २ । २६ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् प्रतिअनुभ्यां परो यो लोमकूल
इव इति तदन्ताद्वर्तमाने ठण् भवति । प्रतिलोमं वर्तमानः
प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकू-
लिकः । प्रातीपिकः । आम्बीपिकः । सर्वत्र क्रियाविशेषणा-
त्प्रत्ययः ।

परेमुखपाश्वर्त्ति ॥ ३ । २ । २७ ॥

परिशब्दान्मुखपाश्वर्त्तिशब्दान्ताद्वर्तमाने ठण् भवति । परि-
मुखं वर्तमानः पारिमुखिकः । परिपार्श्वम्-पारिपार्श्विकः ।
सेवकः । परिवर्जने सर्वतोभावे वा ।

दधानेऽवृद्धेर्गर्ह्ये ॥ ३ । २ । २८ ॥

तदिति द्वितीयान्ताद्द्विशब्दवर्जितात् दधाने प्रयच्छति
ठण् भवति । योऽसौ धत्ते स चेत् गर्ह्यो भवति । द्विगुणार्थं
द्विगुणमेकं तद्दधानः द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । बहुविधो वृद्धिं वृद्ध-
र्थं दधानः बाधुषिकम् । अल्पार्थात् बहुविधकन्यायकारी-
मिद्यते । अवृद्धेरिति किम् ? वृद्धिं धत्ते ।

कुसीदाट्ठट् ॥ ३ । २ । २९ ॥

कुशीदशब्दात् दधाने गर्ह्ये ठट् भवति । कुसीदं
वृद्धिस्तदर्थमपि द्रव्यं कुसीदं तद्दधानः कुसीदिकः ।
कुसीदिकी ।

दशैकादशाट्ठश्च ॥ ३ । २ । ३० ॥

दशैकादशशब्दात्तद्वधाने गर्हं ठः ठट् च भवतः । एका-
दशार्थं दश दशैकादशास्तान् दधानः दशैकादशिकः । दशै-
कादशिका । दशैकादशी स्त्री । अत एव निपातनाद्धाक्ये
अकारांतत्वम् ।

रक्षादुच्छतोः ॥ ३ । २ । ३१ ॥

तदिति द्वितीयान्ताद्भक्त्युच्छति चार्थं ठण् भवति ।
समाजं रक्षन् सामाजिकः । नागरिकः । बदराण्युच्छन् वाद-
रिकः । नैवारिकः ।

मीनमत्स्यपक्षिमृगार्थाद् हुनति ॥ ३।२।३२ ॥

मीनशब्दात् मत्स्यार्थाच्च द्वितीयान्तात् घृति हन्त-
र्यर्थं ठण् भवति । मीनान् घृन् मैनिकः । मत्स्यान् मात्स्यिकः ।
शाफरिकः । पाक्षिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मार्गिकः ।
हारिणिकः । शौकरिकः । मीनग्रहणादन्यस्य मत्स्यपक्ष्यर्थस्य
न भवति । अजिह्वांघ्नन्ति । अनमिषान्हन्ति ।

परिपन्थं तिष्ठति च ॥ ३ । २ । ३३ ॥

परिपन्थशब्दादनेन सिद्धात्तिष्ठति चार्थं ठण् भवति ।
परिपथं तिष्ठन् घनन्वा पारिपन्थिकश्चोरः । परिषंजने
सर्वतोभावे वा ।

परिपथम् । ३ । २ । ३४ ।

परिपथशब्दात्तिष्ठत्यर्थं ठण् भवति । परिपथं तिष्ठन्
पारिपथिकः ।

माथोत्तरपदपदठयाक्रंदाद्धावति ॥ ३ । २ । ३५ ॥

माथोत्तरपदात् पदठयाक्रंदाभ्यां चरद्धावति ठण् भवति ।
दण्डमाथं धावन् दांडमाधिकः । शौल्कमाधिकः । माथ-
शब्दः पथिपर्यायः । पादधिकः । आक्रंदिकः ।

पश्चात्यनुपदात् ॥ ३ । २ । ३६ ॥

पश्चादर्थे वर्तमानादनुपदशब्दात्तद्भावति ठण् भवति ।
पदस्य पश्चादनुपदम् । तद्भावकानुपदिकः ।

परदारादीन्यति ॥ ३ । २ । ३७ ॥

परदारादिभ्यः तान् यति गच्छत्यर्थे ठण् भवति । परदा-
रान् गच्छन् पारदारिकः । गौरुदारिकः । गौरुतल्पिकः ।
इत्यादि प्रयोगभ्याः ।

प्रतिपद्याट्टश्च ॥ ३ । २ । ३८ ॥

प्रतिपद्यशब्दात्तद्यति ठो भवति ठण् च । पन्थनम्
पन्थानम् पन्थोऽभिमुखं इति गच्छन् प्रतिपथिकः । प्राति-
पथिकः ।

पदोत्तरपदपदार्थललामप्रतिकण्ठाद्गृह्णति ॥ ३ । २ । ३९ ॥

पदोत्तरपदात्पदादिभ्यश्च तद्गृह्णत्यर्थे ठण् भवति ।
पूषर्वदन् गृह्णन् पीर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । आदिपदिकः ।
पदिकः । आर्थिकः । लालामिकः । प्रातिकण्ठिकः ।

धर्माधर्मौ चरति ॥ ३ । २ । ४० ॥

धर्माधर्माभ्यां तच्चरत्यर्थे ठण् भवति । चरति सेवायां
वर्तते । तात्पर्येणानुष्ठाने । धर्मम् चरन् धार्मिकः । आधर्मिकः ।

समूहान्समवेते ॥ ३ । ४१ ॥

समूहवाचिभ्यस्तत्समवेते तादात्म्यापत्ते तदेकदेशीभू-
तेऽर्थे ठण् भवति । समूहं समवेतः सामूहिकः । सामा-
जिकः । सांसदिकः । सामवायिकः । गौष्ठिकः ।

परिषदं ययः ॥ ३ । २ । ४२ ॥

परिषद्शब्दात् तत्समवेते ययो भवति । परिषदं
समवेतः पारिषद्यः ।

सेनां वा ॥ ३ । २ । ४३ ॥

सेनाशब्दात्तत्समवेते यो वा भवति । पक्षे ठण् । सेनां समवेतः सैनिकः । सैन्यमिति स्वार्थे-भेषजादिहोत्रादेवेभ्य इति ट्यण् ।

सुस्नातादीन्पृच्छति ॥ ३ । २ । ४४ ॥

सुस्नातादिभ्यस्तत्पृच्छति इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति । सुस्नातं पृच्छन् सौस्नातिकः । सौखरान्निक इत्यादिप्रयोग-
गम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥ ३ । २ । ४५ ॥

प्रभूतादिभ्यस्तद्ब्रुवति इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति । प्रभूतं ब्रुवन् प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । इत्यादिप्रयोग-
गम्याः ।

माशब्दमित्यादिभ्यः ॥ ३ । २ । ४६ ॥

माशब्दमित्येवमादिभ्यो वाक्येभ्यो ब्रुवत्यर्थे ठण् भव-
ति । इतिशब्दो वाक्यपरामर्शार्थः । माशब्दमिति ब्रुवन्
माशब्दिदकः । माशब्दं कार्षीरिति ब्रुवन्नित्यर्थः । कार्यशब्द
इति ब्रुवन् कार्यशब्दिदकः । नित्यशब्द इति ब्रुवन् नैत्यश-
ब्दिदकः । प्रयोगगम्यः ।

शाब्दिदकादुर्दुरिकलालाटिकौवकुटिकाः ॥ ३ । २ । ४७ ॥

शाब्दिदकादयो यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थे विशेषे ठणन्ता निपा-
त्यन्ते । शब्दं कुर्वन् यः शब्दं ज्ञाताविनष्टमुच्चारयन् वैयाकरणः
शाब्दिदकः । न सर्वः । निपातनं हि रूढपर्यम् । एवं दहुरो पटो वा-
दिभ्यश्च तत्कुर्वन् दादुरिकः । पटवादिभ्यश्च कुर्वन्नेवमुच्यते । ललाटं
पश्यन् यः स्वाभिः दृष्टं ललाटमिति दूरतो याति न कार्य-

कारी स लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटं पश्यन् कौक्कुटिकः ।
संयतो भिक्षुरुच्यते । कुक्कुटीवाचरन् दाक्षिणको वा कौक्कु
टिकः ।

डसो धर्म्ये ॥ ३ । २ । ४८ ॥

डसः षष्ठ्यन्तात् धर्म्ये न्यायादनपेते ठञ् भवति ।
शुल्कशालायाः धर्म्यम्, शौल्कशालिकम् । आपणिकः । आंत-
रिकम् । गौलिमकः ।

नराद्युत्तोरण् ॥ ३ । २ । ४८ ॥

नरादिभ्यश्चकारान्तेभ्यश्च डसो धर्म्येऽण् भवति । नरस्य
धर्म्यं नारम् नारी स्त्री वृत्तिः । महिष्याः माहिष्याः माहि-
षमित्यादि । ऋतः-नुर्धर्म्यं नारम् मात्रम् । पैत्रं । शास्त्रम् ।

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥ ३ । २ । ५० ॥

वैशस्त्रवैभानित्र इति विशसितृ विभाजयितृभ्यां डसो
धर्म्येऽण्-ते निपात्येते । विशसितुः धर्म्यं वैशस्त्रम् । वैभाजित्रं ।

वक्रये ॥ ३ । २ । ५१ ॥

षष्ठ्यन्तात् वक्रये ठञ् भवति । कियन्तं कालमापणादे-
रिच्छानियमितेन द्रव्येण ग्रहणमक्रयणं । आपणस्य वक्रयः आ-
पणिकं ।

तदस्य पण्यम् ॥ ३ । २ । ५२ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तत्
प्रथमान्तं तच्चेत्पण्यं विक्रयं भवति । अपूपः पण्यमस्योपू-
पिकः । शाष्कुलिकः । मौदिकिकः । लावणिकः ।

किशरादेष्टट् ॥ ३ । २ । ५३ ॥

किशरादिभ्यः तदस्य पण्ये ठट् भवति । किशरं पण्यमस्य
किशरिकः । किशरिकी । तगरिकः तगरिकी ।

शलालोर्वा ॥ ३ । २ । ५४ ॥

शलालुशठदात्तदस्य पश्ये ठङ् वा भवति । पक्षे ठङ् ।
शलालु पश्यमस्य शलालुकः । शलालुकः ।

शिल्पम् ॥ ३ । २ । ५५ ।

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठङ् भवति । यत्त-
त्प्रथमान्तं तच्चेत् शिल्पं कौशलं विज्ञानप्रकर्षो भवति । नृत्तं
शिल्पमस्य नातिर्कः । वादनम् वादनिकः । सुदङ्गवादनं
शीलमस्येति मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणविकः । वैणाक-
रणिकः । शिल्पार्थो वादनार्थश्च वृत्तावन्तर्भूत इति तयोर-
प्रयोगः । करणशठदत्वनिवृत्तिः । एवमन्यत्रापि ।

मङ्गुलकभर्कराद्वाण् ॥ ३ । २ । ५६ ॥

मङ्गुलकभर्कराभ्यां तदस्य शिल्पमित्यण् वा भवति पक्षे-
ठङ् । मङ्गुलकवादनं शिल्पमस्य मङ्गुलकः मङ्गुलकिकः । भार्करः ।
भार्करिकः

प्रहरणम् ॥ ३ । २ । ५७ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठङ् भवति यत्त-
त्प्रथमान्तं प्रहरणं चेत् भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः ।
चाक्रिकः । मौष्टिकः । धानुष्कः ।

परश्वधाद्वाण् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

परश्वधशठदात्तदस्य प्रहरणमित्यण् वा भवति । पर-
श्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधः पारश्वधिकः ।

शक्तियष्टेष्टीकण् ॥ ३ । २ । ५९ ॥

शक्तियष्टिभ्यां तदस्य प्रहरणमिति टीकण् भवति ।
शाक्तीकः । शाक्तीकी । याष्टिकः । याष्टिकी ।

इष्टादिभ्योऽन्येषाम् ॥ ३ । २ । ६० ॥

इष्टादिभ्यस्तदस्य ग्रहरणमिति टीकण् भवत्यन्येषामा-
चार्याणां ॥ इष्टिः ग्रहरणमस्य ऐष्टीकः । कांपनीकः । अन्येषां
ठण् । ऐष्टिकः । कांपनिकः ।

दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः ॥ ३ । २ । ६१ ॥

दैष्टिकादयस्तदस्येति षष्ठ्यर्थे ठणन्ता निपात्यन्ते । दिष्टा
प्रमाणानुपातिनीमतिरस्य दिष्टं दैवं प्रमाणमिव मतिरस्येति
दैष्टिकः । अस्ति परलोकः पुण्यपापमिति च मतिरस्येत्या-
स्तिकः । एवं-नास्तीति नास्तिकः ।

शीलम् ॥ ३ । २ । ६२ ॥

तदस्य शीलमित्यस्मिन्निति अर्थे ठण् भवति । शीलं
प्राणिनां स्वभावः । फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । आपूपभक्षणं शील-
मस्येति आपूपिकः । शाठकुलिकः । तांबूलिकः ।

कुत्रादेरञ् ॥ ३ । २ । ६३ ॥

कुत्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यर्थेऽञ्भवति ॥ कुत्रं शीलम-
स्येति छात्रः । गुरुकार्येऽवबहितः । कुत्रवच्छिद्यते उच्यते ।
शिक्षाशीलः शैलः । कर्मशीलः कामः । इत्यादि ।

तूष्णीकः ॥ ३ । २ । ६४ ॥

तूष्णींशठदात् तदस्य शीलमिति कप्रत्ययोलुक्च निपा-
त्यते । तूष्णींभावः शीलमस्य तूष्णीकः ।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥ ३ । २ । ६५ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण् भवति । यत्त-
त्प्रथमान्तमनुयोगविषयश्चेद् वृत्तोपपाठः भवति । अनुयोगः
परीक्षा । एकमन्यदस्यापपाठरूपमनुयोगो वृत्तम्-ऐकान्यिकः ।

द्वैधन्यिकः । त्रैधन्यिकः । तद्वितद्विगुः वृत्त इत्यादीति किम् ?
वर्तमाने वदस्यति वा सूर्यकपाठे स्वैराध्यने च मा भूत् ।

बहुचपूर्वपदाटुः ॥ ३ । २ । ६६ ॥

बहुच पूर्वपदात् तदस्येति अर्थे ठा भवति ॥ वृत्तीपपा-
ठानुयोगे ॥ एकादशान्यन्यस्यापपाठरूपाण्यनुयोगे वृत्तानि-
एकादशान्यिकः । द्वादशान्यिकः ।

भक्षोऽस्मै हितम् ॥ ३ । २ । ६७ ॥

तदिति प्रथमान्तात् भक्षादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण् भवति ।
यत्तत्प्रथमान्तं भक्षश्चेत्स भवति । तच्च हितम् । अपूपा भक्षा
हितमस्मै आपूपिकः । शाठकुलिकः । भक्ष इति किम् ?
देवदत्तो हितो अस्मै ॥

नियुक्तं दीयते ॥ ३ । २ । ६८ ॥

तदिति प्रथमान्तात् अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण् भवति ।
यत्तत्प्रथमान्तं तच्चचेन्नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते ।
अग्रभोजनमस्मै नियुक्तम् दीयते आग्रभोजनिकः । आपूपिकः ।
मांसिकः ।

भक्तौदनाट्ठाण् ठट् ॥ ३ । २ । ६९ ॥

भक्तौदनाभ्यां यथासरूपमण् ठट् वा भवतः । तदस्मै-
नियुक्तं दीयते इत्यस्मिन्नर्थे । भक्तमस्मै नियुक्तम् दीयते
भाक्तः । दानिकः । पक्षे ठण् । भाक्तिकः । औदनिकः ।

आणामांसौदनाट्ठाः ॥ ३ । २ । ७० ॥

आणामांसौदनाभ्यां ठा वा भवति ॥ पक्षे ठण् ।
आणातदस्मै नियुक्तं दीयते इति आणिकः आणिका । आणि-
की । मांसौदनिकः (का) । मांसौदनिकी ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते ॥ २ । २ । ७१ ॥

नवयज्ञादिभ्योऽस्मिन्वर्तन्त इति ठण् भवति । नवयज्ञा अ-
स्मिन्वर्तन्ते नावयज्ञिकः । पाकयाज्ञिक इत्यादि प्रयोगगम्याः ।

तत्र नियुक्ते ॥ ३ । २ । ७२ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात् नियुक्तेऽर्थे ठण् भवति ॥ नियु-
क्तोऽधिकृतः ठयापारितः । शुक्लशालायां नियुक्तः शीतकशा-
लिकः । आपणिकः । आक्षपटलिकः । दीवारिकः ।

ठोऽगारांतात् ॥ ३ । २ । ७३ ॥

अगारशब्दान्ताद्गो भवति । तत्र नियुक्ते । देवागारे
नियुक्तः देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ३ । २ । ७४ ॥

अध्यायनस्य यावदेशकालौ तद्वाचिनस्सप्तम्यन्तादध्या-
यिनि ठण् भवति । अशुचावधायी आशुचिकः । शमाशानिकः
शमाशानाभ्याशिकः । सांध्यिकः । आनध्यायिकः ।

श्लोकः । चन्द्रसूर्योपरागश्च निर्घातो भूमिकंपन्नम् ।

तृतीयं गर्जिविद्युत् तल्कादाक्षो दिशान्तथा ॥ १ ॥

शमशानाभ्याशमशुचिरुत्सवे । दशसन्ध्यया । इत्यन-
ध्यायदेशकालाः ।

संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिनान्तेषु ठयवहरति ॥ ३ । २ । ७५ ॥

संस्थानप्रस्ताराभ्यां संस्थानान्तात्प्रस्तारान्तात् कठिना-
न्ताच्च तत्र ठयवहरत्यर्थे ठण् भवति ॥ ठयवहृतिः क्रियात्वे
संस्थाने ठयवहरन् सांस्थानिकः । प्रास्तारिकः । गीसंस्थानिकः ।
आश्वसंस्थानिकः । कांसप्रस्तारिकः । लौहप्रस्तारिकः ।
मांसकठिनिकः । वार्द्धकठिनिकः । कठिनं तापसभाजनं
पीठम् वा ।

निकटादिषु वसति ॥ ३ । २ । ७६ ॥

निकटादिभ्यस्तत्र वसत्यर्थे ठण् भवति । निकटे वसन् नैकटिकः । योगाय समीपे वसत्यारण्यको मिक्षुस्स उच्यते प्रसिद्धे वार्क्षमूलिकः । श्माशानिक इत्यादि प्रयोगगम्याः ।

सतीर्थ्यः ॥ ३ । २ । ७७ ॥

समानतीर्थशब्दात् तत्र वसति यप्रत्ययस्समानस्य सभा वश्च निपात्यते । समानतीर्थे सतीर्थ्यः । तीर्थे गुरुः ।

संख्यादेशच्चाहदलुचः ॥ ३ । २ । ७८ ॥

आअहर्दधात् या प्रकृतिरुपादास्यते तस्याः केवलायाः तदन्ताच्च संख्यादेर्वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् न चेतस लुगन्तो भवति । चन्द्रायणं चरन् चान्द्रायणिकः । द्वे-चन्द्रायणे चरन् द्वौ चन्द्रायणिकः । पारायणमदीयानः पाराय-णिकः । अभिविधौ आङ् तेनाहर्दर्थेऽपि भवति । द्विसहस्रमहन् द्विसहस्रः । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् ।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ३ । २ । ७९ ॥

गोदानादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये ठण् भवति । निर्देशादेव षष्ठ्यन्तता । एवमन्यत्रापि सूत्रनिर्दिष्ट-विभक्त्यन्तपरिग्रहः । गोदानस्य ब्रह्मचर्यं गौदानिकः । महाना-म्नीनां माहानाम्निकम् । आदित्यवृत्तानामादित्यवृत्तिकमि-त्यादि प्रयोगगम्याः ।

चन्द्रायणं च चरति ॥ ३ । २ । ८० ॥

चन्द्रायणशब्दात् गोदानादिभ्यश्च तच्चरत्यर्थे ठण् भवति । चन्द्रायणं चरन् चान्द्रायणिकः । गोदानम् गौदा-

निकः । आदित्यव्रतिकः । महानामन्योनाम ऋचस्तांसां व्रत
चरन् महानाम्निकः ।

देवव्रतादीन् ङिन् ॥ ३ । २ । ८१ ॥

देवव्रतदिभ्यः तच्चरत्यर्थे ङिन्प्रत्ययो भवति । देवव्रतं
चरन् देवव्रती । अव्रती । अवान्तरदीक्षी इत्यादि प्रयोग-
गम्याः ।

ङ्वुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मास्यं यलुक् च ॥ ३ । २ । ८२ ॥

अष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मास्याभ्यां तच्चरत्यर्थे ङ्वुप्रत्ययो
भवति ङिन् च यकारस्य लुक् च । अष्टाचत्वारिंशकं चरन्
अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चतुर्मासेषु भवन्ति
चातुर्मास्यानि । यज्ञे ज्ञेः तानि चरन् चतुर्मासिकः चातुर्मासी ।

तुरायणपारायणं यजमानाधीयाने ॥ ३ । २ । ८३ ॥

तुरायणपारायणाभ्यां यथासंख्यं तद् यजमाने अधीयमाने
चार्थे ठण् भवति । तुरायणं यजमानः तौरायणिकः । परायण-
मधीयानः पारायणिकः ।

संशयं प्राप्तेऽर्थे ॥ ३ । २ । ८४ ॥

संशयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे ठण् भवति । संशयं प्राप्तेऽर्थः ।
सांशयिकोऽयमूर्ध्वः । न जाने सागुरुतपुरुषः । सांशयिको
देवदत्तः न जाने जीवन्ति उत्पत्तिः ।

क्रोशयोजनाच्छताद्योजनाञ्चाभिगमार्हे ॥ ३ । २ । ८५ ॥

क्रोशयोजनाभ्यां शतान्ताभ्यां योजनशब्दाच्च पञ्चम्यन्तेभ्यो
अभिगमार्हे ऽर्थे ठण् भवति । क्रोशशतादभिगमार्हः क्रोशशति-
कः मुनिः । योजनशतिको गुरुः योजनिकः साधुः ।

तद्यात्येभ्यः ॥ ३ । २ । ८६ ॥

तदिति द्वितीयान्तेभ्यो क्रीशशतयोजनशतयोजनेभ्य
याति गच्छत्यर्थे ठण् भवति । क्रीशशतं यान् क्रीशशतिकः ।
यौजनशतिकः । यौजनिकः दूतः ।

पथष्ठट् ॥ ३ । २ । ८७ ॥

पथिन्शठदान्तात् तद्यत्यर्थे ठङ् भवति । पंथानं याति
पथिकः । पथिकी स्त्री । द्विपथिकः । त्रिपथिकः ।

नित्यं णः पंथश्च ॥ ३ । २ । ८८ ॥

पथिन् शठदात् तं नित्यं याति णो भवति । तस्य
पंथादेशः । पथानं नित्यं यान् पान्थः । पान्था स्त्री ।
द्वैपन्थः ।

शङ्कुत्तराजवारिस्थलजङ्गलकान्तारादिनाहृते च ॥ ३ । २ । ८९ ॥

शङ्कुकादिपूर्वपदात् पथिनन्तात् तृतीयान्तादाहृते
याति चार्थे ठण् भवति । शङ्कुपथेनाहृतः यांश्च शङ्कुप-
थिकः । औत्तरपथिकः । आजपथिकः । वारिपथिकः । स्थालप-
थिकः । जङ्गलपथिकः । कान्तारपथिकः ।

स्थलादिनामधुकमरिचे ॥ ३ । २ । ९० ॥

स्थालादेः पथ्यन्तात्तेनाहृतेऽर्थे मधुकमरिच अण
भवति । स्थलपथिनाहृतम् स्थालपथम् मधुकम् मारीचम्
वा । स्थालपथिकमन्यत्र ।

योगादये शक्ते ॥ ३ । २ । ९१ ॥

योगादिस्यस्तरुमै शक्तेऽर्थे ठण् भवति । योगाय शक्तः
यौगिकः । सांतापिक इत्यादि ।

योग्यक्रामुके ॥ ३ । २ । ९२ ॥

योग्यकर्म्मभ्यां शक्तेऽर्थे य सकण् इत्येतौ निपात्येते ।

योगाय शक्तः योग्यः । एवमस्य द्वैरुपप्यम् । कर्मणे शक्तम्
कार्मुकम् ।

यज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ३ । २ । ८३ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तेषां दक्षिणायामर्थे ठण् भवति ॥ अग्नि-
ष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीः । वाजिपेयिकी ।

तेषु देये ॥ ३ । २ । ८४ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तेषु देयेऽर्थे ठण् भवति ॥ अग्निष्टोमे देय
माग्निष्टोमिकम् । वाजिपेयिकम् भक्तम् ।

काले कार्ये च भववत् ॥ ३ । २ । ८५ ॥

कालवाचिनस्तत्र देये कार्ये चार्थे भववत् प्रत्यया
भवन्ति । यथा वर्षासु भवं वार्षिकम् । तथा वर्षासु देयं कार्यं च
वार्षिकम् । मासिकम् । एवं शारदिकम् । श्राद्धम् । शारद-
शारदिको रोगः । आतपो वा । नैगम् । नैशिकम् । प्रादोषम् ।
प्रादोषिकम् । इत्यादि प्रत्ययस्य भावोऽत्रातिदिश्य तेनाभाव
इति द्विगोः ण्लुग् न भवति । द्वयोर्मासयोः कार्यं देयं द्वैमा-
सिकः । त्रैमासिकः ।

ठ्युष्टादिष्वण् ॥ ३ । २ । ८६ ॥

ठ्युष्टादिभ्यस्तेषु देये कार्ये चार्थे ठण् भवति । ठ्युष्टे देयं
कार्यं वा वैयुष्टम् । नित्यं देयं कार्यं वा नैत्यम् । ठ्युष्टसाहचर्येण
कालवाचिग्रहणात् सप्तम्यपवादेन कालाध्वने। ठयाप्ताविति
द्वितीयान्तात्प्रत्ययः । तीर्थे तैर्थनित्यादि ।

तेन हस्तयथाकथाचाद्याणम् ॥ ३ । २ । ८७ ॥

हस्तयथाकथाचाभ्यां यथासंख्यं यणौ भवतः प्रत्येकं
तेन देये कार्ये चार्थे । हस्तेन देयं कार्यं वा हास्त्यम् । यथा-
कथाचानादरेण यथाकथाचमिति ।

संपादिनि ॥ ३ । २ । ८८ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् संपादिन्यर्थे ठण् भवति । गुणो-
त्कर्षः संपत्तिः संपद्यत इति संपादि अत एव निपातनात्
कर्तरि णिन् । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् सुखम् ।
कर्णवेष्टकाभ्यां विशेषेण शोभत इत्यर्थः । एवं वास्त्रयुगिकम् ।
शरीरम् । औपानहिकौ पादौ ।

कर्मवेषाद्यः ॥ ३ । २ । ८९ ॥

कर्मवेषाभ्यां तेन संपादिनि यो भवति । कर्मणा
संपादि कर्मण्यम् कार्यम् वेषेण संपादि वेष्ट्यो नटः ।

कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ॥ ३ । २ । ९०० ॥

कालवाचिनस्तृतीयान्तात् परिजय्ये लभ्ये कार्ये
सुकरे चार्थे ठण् भवति । मासेन परिजय्यः मासिको ठयाधिः ।
अर्धमासिको हस्ती । मासेन लभ्यः मासिकः पटः । मासेन
कार्ये मासिकं, चांद्रायणम् । मासेन सुकरः मासिकः,
प्रासादः ।

निर्वृत्ते ॥ ३ । २ । ९०१ ॥

कालवाचिनस्तेन निर्वृत्तेऽर्थे ठण् भवति । अष्टहा निर्वृ-
त्तमान्दिकम् । मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

तस्मै भृतादिष्टे ॥ ३ । २ । ९०२ ॥

कालवाचिनस्तस्मै भृतेऽदिष्टे चार्थे ठण् भवति । यदर्थ-
मिति चतुर्थभूतो वेतनेन ठयापारितः । अदिष्टः सत्कृत्यः ।
मासाय भृतः मासिकः सांवत्सरिकः कर्मकरः । मासाय
अदिष्टः मासिकः । सांवत्सरिकः अध्यापकः ।

तं भाविभूते च ॥ ३ । २ । ९०३ ॥

समिति द्वितीयान्तात् कालवाचिनः भाविनि भूते चार्थे
ठण् भवति । मासं भावि मासिकः उत्सवः । मासं भूतो
मासिको ठयाधिः । चकारस्तेन निर्वृते तस्मै भूताधिष्ठितं
भावि भूतेचेति त्रयाणामनुवृत्त्यर्थः ।

षण्मासाण्यथौ ॥ ३ । २ । १०४ ॥

षण्मासशब्दात् तेन निर्वृते इत्यादिषु षण्सु विषयेषु
यथौ भवतः । षण्मासैर्निर्वृतः षड्भ्यो मासेभ्यो भूतोऽदिष्टो वा
षण्मासान् भावि भूतो वा षण्मासिकः । षण्मास्यः ।

समायाः खः ॥ ३ । २ । १०५ ॥

समाशब्दात् पंचसु विषयेषु खो भवति । समया निर्वृत्त
इत्यादिना धिगृह्य, समीनः ।

राज्यहसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥

राज्याद्यन्तात् समासांताच्च द्विगोः पंचस्वर्थेषु खो वा
भवति- पक्षे ठण् । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निवृत्तमित्यादिना धिगृह्य
द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । एवं द्वयहीनः । द्वैयद्विकः । अह
रन्तात् खवचनात् समासांतमटं वाधित्वा अस्मिन्नट् सवि-
योगभाविनाऽन्हादेशः द्वैयन्धिक इति द्वयन्हशब्दात् समा-
हारद्विगोः ठण् द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । द्विस-
मीनः । द्वैसमीकः ।

वर्षान्दिश्च ॥ ३ । २ । १०७ ॥

कालवाचि वर्षशब्दान्तात् द्विगोः पंचस्वर्थेषु अकारः
खश्च वा भवतः । पक्षे ठण् । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विवा-
र्षिकः । भाविभ्यादेरेवारैच् । द्वैवर्षिकः ।

प्राणिनि भूते ॥ ३ । २ । १०८ ॥

कालवाचि वर्षान्तान्त द्विगेर्भूतेऽर्थे प्राणिनि नित्यम-
प्रत्यये भवति । द्वे वर्षे भूतः द्विवर्षो दारकः ।

मासाद्वयसि यः ॥ ३ । २ । १०९ ॥

मासान्तात् द्विगेर्भूतेऽर्थे यो भवति वयसि गम्यमाने ।
द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । त्रिमास्यो दारकः । अन्यत्र द्विमा-
सिको ठयाधिः ।

खञ्ज ॥ ३ । २ । ११० ॥

द्विगेरिति निवृत्तम् । मासशठदात् भूते खञ्जभवति
यत्र वयसि गम्यमाने । मासीनः मास्यः । अकारः पुंभावा-
भावार्थः । मासीना दुहितृकः ।

षण्मासाट्टयण्याः ॥ ३ । २ । १११ ॥

षण्मासशठदात् कालवाचिनो भूते ठण् यण् या भवन्ति
वयसि गम्यमाने । षण्मासान्भूतः षण्मासिकः । षण्मास्यः ।
षण्मास्यः । दारकः

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वृत्तः ॥ ३ । २ । ११२ ॥

स इति प्रथमान्तात् कालवाचिनः अस्य इति षष्ठ्य-
र्थे ठण् भवति । ब्रह्मचर्ये तद्वृत्ति ब्रह्मचारिणि चाभिधेये ।
मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकम् । ब्रह्मचर्यम् । आर्धमासिकम् ।
सांवत्सरिकम् । मासोऽस्य ब्रह्मचारिणः मासिको ब्रह्मचारी ।

समयात्प्राप्यात् ॥ ३ । २ । ११३ ॥

स इति प्रथमान्तात् समयशठदात् प्राप्तोपधिधिकात् अस्ये-
ति षष्ठ्यर्थे ठण् भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्
कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः ।

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११४ ॥

ऋत्वादिभ्यः प्राप्तो विकेस्यः सोऽस्येत्यस्मिन् विषयेऽण् भवति ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य कर्तव्यम् । पुष्पकलम् । उपवस्त्रा औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राशित्रम् । इत्यादि प्रयोगगम्याः ।

कालाद्याः ॥ ३ । २ । ११५ ॥

कालशब्दात् प्राप्तोपाधिकात् सोऽस्येत्यस्मिन् विषये यो भवति ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यो मेघः ।

दीर्घात् ॥ ३ । २ । ११६ ॥

कालशब्दात् दीर्घोपाधिकात् सोऽस्येत्यस्मिन् विषये ठण् भवति । दीर्घः कालोऽस्य-कालिकम् ऋणम् । कालिकं, वैरम् । कालिकी संपत् ।

प्रयोजनम् ॥ ३ । २ । ११७ ॥

सोऽस्येत्यस्मिन् ऋणं ठण् भवति ॥ तच्चेत्प्रयोजनं स्यात् । जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । ऐन्द्रमहिकम् । आभि-
सेचनिकम् ।

एकागाराञ्चोरे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

एकागारशब्दात् तदस्य प्रयोजनमिति ठण् भवति । षष्ठ्यर्थश्चोरे एव चेत् । एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ऐकारिकश्चोरेः । अन्यत्र वाक्यमेव एकागारं प्रयोजनमस्य भिन्नोः ।

चूलादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११९ ॥

चूलादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमिति अण् भवति । चूला प्रयोजनमस्य चीलम् । अहु-आहुम् । चूलादयः प्रयोगगम्याः ।

विशाखाषाढान्मन्यदंठे ॥ ३ । २ । १२० ॥

विशाखाषाढाभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यण् भवति यथां-
संख्यं मंथे दंढे चाभिधेये । मन्थनं मन्थः । विशाखा प्रयो-
जनस्य वैशाखो मन्थः । वैशाख्यां पौर्णमास्यां मन्थः । पूजां-
विशेषः । आषाढा प्रयोजनस्य आषाढो दण्डः । आषाढ्यां
पौर्णमास्यां क्रीडाविशेष दण्डः ।

उत्थापनादेशकः ॥ ३ । २ । २१ ॥

उत्थापनादेस्तदस्य प्रयोजनमिति छो भवति । उत्थापनं
प्रयोजनस्य उत्थापनीयम् । अनुवादनीयमित्यादि ।

विशिपदिरुहिपूरिसमापोऽनात्सपूर्वपदात् ॥ ३ । २ । १२२ ॥

विश्यादिधातुभ्योऽनप्रत्ययान्तेभ्यो विद्यमानपूर्वप्रदेभ्यः
तदस्य प्रयोजनमिति छो भवति । संवेशनं प्रयोजनस्य सं-
वेशनीयम् । ग्रहप्रवेशनीयम् । गोप्रवेशनीयम् । प्रासादारोहणी-
यम् । प्रपापूरणीयम् । अङ्गसमापनीयम् ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्श्लुक् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

स्वर्गादिभ्यः स्वस्तिवाचनादिभ्यश्च यथासंख्यं तदस्य
प्रयोजनमिति यप्रत्ययः श्लुक्च भवतः । स्वर्गादिभ्यो यः-स्व-
र्गप्रयोजनस्य स्वर्ग्यः । यशस्यम् । आयुष्यम् । कार्याः ।
वृष्ट्यः । स्वस्तिवाचनादिभ्यः ठणः श्लुक् । स्वस्तिवाचनं
प्रयोजनप्रयोजनस्य स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । पुण्या-
हवाचनम् । गणौ प्रयोगगम्यौ ।

आकालिकं ठश्चाद्यन्ते ॥ ३ । २ । १२ । १२४ ॥

अकालशब्दात् ठः ठश्च निपात्येते भवत्यर्थे । समानका-
लशब्दस्य वा आकालदेशश्च । आदिरेव यद्यन्तो गम्यते ।
आकालं समानकालं वा भवेत् आकालिको अनध्यायः ।

पूर्वेद्युः यस्मिन्काले प्रवृत्तः पुनरपरेद्युरस्मात् कालात् भव-
न्नुच्यते । आकालिका, आकालिकी वा विद्युत् । जन्मना
तरविनाशिन्युच्यते ।

त्रिंशद्विंशतेर्द्वुरनाम्यार्हति ॥ ३ । २ । १२५ ॥

त्रिंशद्विंशतिभ्यां आ अर्हदर्थेभ्योऽर्थे वक्ष्यते तस्मिन्
द्वुप्रत्ययो भवति । कापवादः । असंज्ञायां विषये त्रिंशता
क्रीतं त्रिंशकम् । विंशकम् । त्रिंशतमर्हन् त्रिंशकः । विंशकः ।
नास्मिन्-त्रिंशत्कम् । विंशत्कम् ।

संख्याडतेशचाशत्तिष्ठेः कः ॥ ३ । २ । १२६ ॥

शत्, तिष्ठ इत्येतदन्तवर्जितायाः संख्यायाः इतिप्रत्यया-
न्ताच्च शठदात् त्रिंशद्विंशतिभ्यामा अर्हतोऽर्थे कप्रत्ययो भवति ।
संख्यायाः—द्विकम् । त्रिकम् । पंचकम् । बहुकम् । गणकम् ।
यावत्कम् । अर्धयर्धकम् । इति-कतिकम् । त्रिंशद्विंशति-त्रिंश-
त्कम् । विंशतिकम् । अशत्तिष्ठेरितिकिम् ? चात्वारिंशत्कम् ।
पंचाशत्कम् । सांप्रतिकम् । आशीतिकम् । आशीतिकम् ।
षाष्टिकम् ।

अनादेशशतादतस्मिन्यथौ ॥ ३ । २ । १२७ ॥

अनादेरपूर्वपदात् शतशठदादार्हतोऽर्थे यथौ भवतः ।
अतस्मिन्स चेदर्थः वस्तुतः प्रकृत्यर्थाद्विज्ञो भवति । शतेन
क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । शतमर्हति शत्यः । शतिकः । अना-
देरिति किम् ? द्रव्युत्तरं शतम् द्विशतम् । तेन क्रीतं द्विशति-
कम् । अतस्मिन्निति किम् ? शतमानस्य शतकम् स्तोत्रम् ।

वातोष्ठः ॥ ३ । २ । १२८ ॥

अतोऽरत्वं तायास्संख्याया अर्हतोऽर्थे ठौ वा भवति ।

यावतिकम् । यावत्कम् । तावतिकम् । ठविधानात् कादेशो न भवति ।

सहस्रशतमानादण् ॥ ३ । २ । १२८ ॥

सहस्रशतमानाभ्यां आर्हतोऽर्थे ण् भवति । साहस्रतम् । शातमानं ।

कंसार्धाट्टट् ॥ ३ । २ । १३० ॥

कंसार्धाभ्यां आर्हतोऽर्थे टट् भवति । कंसिकम् । अर्थिकम् ।

अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥ ३ । २ । १३१ ॥

अर्धादेः पलकंसकर्षास्तादाहृतोऽर्थे टट् भवति । अर्ध-
पलकम् । अर्धपलिकी । अर्धकंसिकम् । अर्धकंसिकी । अर्धक-
र्षिकं । अर्धकर्षिकी ।

कार्षापणात्प्रतिश्चास्य वा ॥ ३ । २ । १३२ ॥

कार्षापणात् आर्हतोऽर्थे टट् भवति । अस्य कार्षापणस्य
प्रति इत्यादेशो वा भवति । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ।
प्रातिकः । प्रातिकी ।

शूर्पादिञ् ॥ ३ । २ । १३३ ॥

शूर्पादाहृतोऽर्थे ङ्वाभवति । शौर्पम् । शौर्पिकम् ।

वसनात् ॥ ३ । २ । १३४ ॥

वसनादाहृतोऽर्थे ङ्गिनत्यं भवति ॥ वासनम् ।

विंशतिकात् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

विंशतिकादाहृतोऽर्थे ङ्गभवति । वैशतिकम् । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ।

द्विगोः खः ॥ ३ । २ । १३६ ॥

विंशतिकशब्दान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थे खो भवति । द्विविं-
शतिकीनम् । अर्धयर्धविंशतिकीनम् । अर्धपंचविंशतिकीनं विधा-
नसामर्थ्यात् प्रलुप्तं भवति ।

खारीकाकणीभ्यः कच् ॥ ३ । २ । १३७ ॥

खारीकाकण्यन्तात् द्विगोः बहुवचनात् केवलाभ्यां चार्हतोऽर्थे-
कच् भवति । द्विखारीकम् । अर्धयर्धखारीकम् । खारीकम् ।
द्विकाकणीकम् । अर्धयर्धकाकणीकम् । काकणीकम् । चकारः
न कचीति विशेषणार्थः ।

माषपणपादाद्यः ॥ ३ । २ । १३८ ॥

माषपणपादान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थे यो भवति । द्विमा-
ष्यम् । अर्धयर्धमाष्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । अर्धयर्धप-
ण्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । अर्धयर्धपाद्यम् ।

शताद्वा ॥ ३ । २ । १३९ ॥

शतान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थे यो वा भवति । पक्षे संख्या-
लक्षणः कः । तस्य प्रलुक् । द्विशत्यम् । द्विशतम् ।

शाणात् ॥ ३ । २ । १४० ॥

शाणान्तात् द्विगोराहृतोऽर्थे यो वा भवति । पक्षेऽण् तस्य
प्रलुक् । द्विशाययम् । द्विशानम् । अर्धयर्धशाययम् । अर्धयर्ध-
शानम् ।

द्वित्रैरणच । ३ । २ । १४१ ॥

द्वित्रिपूर्वा यः शाणशब्दस्तदन्तात् द्विगोराहृतोऽर्थे
ऽण् यश्च वा भवतः । पक्षे ठक् । तस्य प्रलुक् । द्विशाययः ।
द्विशानम् । द्विशायम् । त्रिशाययः । त्रिशानम् । त्रिशायम् ।

अलुचो नाम्नि प्रलुक् ॥ ३ । २ । १४२ ॥

अलुगन्तात् द्विगोरार्हतोऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पश्लुक्
भवति प्रत्ययान्तं न चेन्नास्ति । द्वाभ्यां कंशाभ्यं द्विकं
स्या वा क्रीतम् द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अर्धार्धकंसम् । अर्ध-
पञ्चनकंसम् । द्विशूर्पम् । अर्धार्धशूर्पम् । अलुक् इति किम् ?
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशौर्पिकम् । अनास्तीति किम् ?
पञ्चलोहिन्यः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालि-
कम् । एते परिमाणविशेषवाचिनः । पितृवम् पुंस्त्वद्भावार्थम् ।
पञ्चगर्गः ।

वाऽणः ॥ ३ । २ । १४३ ॥

अलुगन्तात् द्विगोः परस्यार्हतोऽर्थेऽणः पश्लुक् भवति ।
द्विमहस्त्रम्, द्विसाहस्त्रम्, द्विशतमानम् । द्विशतमानम् ।

सुवर्णकार्षापणात् ॥ ३ । २ । १४४ ॥

सुवर्णकार्षापणान्तात् द्विगोरलुगन्तात् आर्हतोऽर्थे
पश्लुक् भवति । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । द्विकार्षाप-
णम् । द्विकार्षापणिकम् ।

द्वित्रिबहोर्निष्ठकविस्तात् ॥ ३ । २ । १४५ ॥

द्वित्रिबहुभ्यः परौ यौ निष्ठकविस्तौ तदन्तात् द्विगोरलुक्
परस्यार्हतोऽर्थे प्रत्ययस्य पश्लुक् भवति । द्विनिष्ठकम् ।
द्विनैष्ठिकम् । त्रिनिष्ठकम् । त्रिनैष्ठिकम् । बहुनिष्ठकम् ।
बहुनैष्ठिकम् । एवं द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् इत्यादि ।

मूल्यैः क्रीते ॥ १४६ ॥

मूलवाचिनस्तृतीयांतात् क्रीतेऽर्थे यथाविहितं ठण्
इव आदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकं ।

साप्ततिकं । आशीतिकं । नैष्ठिकं । मौद्रिकं, माषिकं । त्रिं-
शकं विंशकं । द्विकं । त्रिकं । शतयं । शतिकं ।

तस्य वापे । ३ । २ । १४७ ॥

उप्यतेऽस्मिन्निति वापः तस्येति षष्ठ्यन्तात् वापेर्धे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रत्यस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकं ।
द्वौशिकं । खारीकं ।

वातपित्तश्लेष्मसंनिपाताच्छमनकोपने ॥ ३ । २ । १४८ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने चार्थे यथाविहितमिति
ठगभवति । शाम्यति कुप्यति येन तच्छमनं कोपनं वा ।
वातस्य कोपनं शमनं वा वातिकं । पैतिकं । श्लैष्मिकं ।
सांनिपातिकं । सारूप्ये प्रकरणादेर्विशेषगतिः ।

हेतौ संयोगोत्पाते ॥ ३ । २ । १४९ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात् हेतावर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
योऽसौ हेतुः स चेत् संयोगः उत्पातो वा भवति हेतुर्निमित्तं
संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः भूतपरिणामः उत्पातः ।
शतहेतुः देवदत्तसंयोगः शतयः शतिकः साहस्रः । उत्पाते
सोमग्रहणस्य हेतुः सोमग्रहणिको भूमकम्पः सांग्रामिकमिन्द्रधनुः ।
सौभक्षिकः परिवेषः । शतस्य हेतुर्दक्षिणाक्षिरुपन्दनं शतयं ।
शतिकं । साहस्रं ।

द्वयब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ॥ ३ । २ । १५० ॥

संख्यापरिमाणाश्वादिषर्जिनात् द्वयच्चाद् ब्रह्मवर्चस-
शब्दाच्च षष्ठ्यन्तात् हेतावर्धे संयोगोत्पाते यो भवति ।
धनस्य हेतुर्धन्यः । यशस्यः । वात्या विद्युत् । ब्रह्मवर्चस्यः ।
गठय इति गोर्धोषीति सिद्धं । असंख्येत्यादौति किं ? सप्तकः ।
प्रास्थिकः । शौर्पः । आश्विकः । आस्मिक इत्यादि ।

सध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या वाच्यात् सर्वतः ॥

पुत्राच्छयौ ॥ ३ । २ । १५२ ॥

पुत्रशब्दात्तस्य हेतौ संयोगोत्पाते छयौ भवतः ।

पुत्रस्य हेतुः पुत्रीयः । पुत्र्यः ।

पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ् ॥ ३ । २ । १५२ ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तस्य हेतौ संयोगोत्पाते अञ्भवति ।

पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः । सार्वभौमः ।

ईशे ॥ ३ । २ । १५३ ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तस्य ज्ञाते विदितेऽर्थे अञ्भवति ।

पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । सार्वभौमः ।

ज्ञाते ॥ १५४ ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तस्य ज्ञाते विदितेऽर्थे अञ्भवति ।

पृथिव्या विदितः पार्थिवः । सार्वभौमः ।

लोकसर्वलोकात् ॥ १५५ ॥

लोकसर्वलोकाभ्यां तस्य ज्ञातेऽर्थे यथाविहितं ठभ-
वति । लोकस्य ज्ञातः लौकिकः । सार्वलौकिकः ।

तदन्नास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदा शुल्कं देयं ॥ १५६ ॥

तदिति प्रथमान्तात् अत्रेति सप्तम्यर्थे अस्मै इति
चतुर्थ्यर्थे वा यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तच्चेत्प्रथमांतं वृद्धि-
रायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं भवति । पञ्च अस्मिन् शते
वृद्धिः पञ्चशतकं । पञ्चास्मिन्ग्रामे आयः पञ्चको ग्रामः ।
पञ्चास्मिन्पटे लाभः पञ्चकः पटः । पञ्चास्मिन्ठपवहारे उपदा

पंचः उत्कोटः । पंचको ठयवहारः । पंचास्मिन्शते शुल्कं
पंचकं शतं । एवं शत्यं । शतिकं । साहस्रं । प्रास्थिकं ।
चतुष्टयर्थे, पंचास्मै देवदत्ताय वृद्ध्यादि देयं पंचको देवदत्तः ।
शत्यः । प्रास्थिकः ।

उदधट्टिः ॥ १५७ ॥

इतिप्रत्याहारप्रत्ययान्तादर्धाच्च पूर्वसूत्रोक्तविशेषणेषु ठो
भवति । द्वितीयमस्मिन् अस्मै वा वृद्ध्यादि देयं-द्वितीयिकः ।
तृतीयिकः । पंचमिकः । षष्टिकः । अर्थिकः । अर्थिका स्त्री ।

भागाद्यठौ ॥ ३ । २ । १५८ ॥

भागशठदातस्मिन्नेव विषये यठौ प्रत्ययौ भवतः ।
भागो अस्मिन् अस्मै वा वृद्ध्यादि देयं भाग्यः । भागिकः ।
अर्धभागशठदौ रूपकार्थरूपकौ ।

वस्नांशभृत्यस्य ॥ ३ । २ । १५९ ॥

तदिति प्रथमान्तात् वस्नांशभृतेरस्येति षष्ठ्यर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । पंचास्य वस्नं मूल्यं पञ्चकः पटः ।
पञ्चास्यांशा भागाः पंचकं तगरम् । पञ्चास्य भृतिर्वैतनं
पञ्चकः कर्मकरः । एवं शत्यः । शतिकः । प्रास्थिकः ।

मानम् ॥ ३ । २ । ६० ॥

तदिति प्रथमान्तात् मानादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । मीयते येन तन्मानमियत्तापरिच्छेदः ।
प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिकः राशिः । द्रौणिकः । खारीकः ।
खारशतिकः । वार्षशतिकः । पांचालिकः । पांचकपालिकः ।

संख्यायास्संघसूत्रपाठे ॥ ३ । २ । १६१ ॥

संख्यावाचिनः प्रथमान्तात् मानोपाधिकात् षष्ठ्यर्थे
संघादौ यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पंच गावः परिमाण-

नस्य पंचकः संधः । संधः प्राणिनां समुदायः । एवं दशकः ।
अष्टावध्यायाः परिमाणनस्य अष्टकं पाणिनीयम् सूत्रम् ।
अष्टौ रूपाणि वाराः परिमाणनस्य अष्टकः पाठोऽध्ययनम् ।
नवकः ।

नाम्नि ॥ ३ । २ । १६२ ॥

संख्यावाचिनः स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
समुदाये नाम्नि । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालंकायनाः ।
सप्तकाः ब्रह्मवृक्षाः ।

त्रैशचात्वारिंशं ॥ ३ । २ । १६३ ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां तदस्य मानमिति ङण्निपात्यते
संज्ञायाम् । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रैशानि । चात्वा-
रिंशानि ब्राह्मणानि ।

पंचदशद्वर्गे वा ॥ ३ । २ । १६४ ॥

पंचत् दशत् शठदावतप्रत्ययान्ता वा निपात्येते तदस्य
परिमाणमिति वर्गेऽभिधेये पक्षे कः । पञ्च परिमाणनस्य पंचत् ।
पंचकः । दशत् । दशकः । वर्गः ।

स्तोमे ङट् ॥ ३ । २ । १६५ ॥

संख्यायाः स्तोमेऽभिधेये तदस्य मानमिति ङट् भवति ।
पंच । सप्तः । दशः । विंशः । पंचविंशः स्तोमः । पंचदशी
रात्रिः ।

तद्धरद्वहदावहत्सु वंशादेर्भरात् ॥ ३ । २ । १६६ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् भारभातार्थवाचिनो वंशादेर्हरति
वहत्यावहति चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशान्
भारभातान् हरन् वहन् भावहन् वांशिकः । कौटिकः ।
भारादिति किम् ? एकं वंशं हरति पुनः वंशादिभ्यः परो यो

भारशठदस्तदन्तात् तदिति द्वितीयान्तात् हरत्यादावर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । बांशभारिकः । कौटभारिकः ।
इत्यादि ।

वस्नद्रव्याटुकम् ॥ ३ । २ । १६७ ॥

वस्नद्रव्याभ्यां तदुरद्रहदावहतसु यथासंख्यं ठकौ भवतः ।
वस्निकः । द्रव्यकः ।

पचत्यञ्च द्रोणात् ॥ ३ । २ । १६८ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् द्रोणशठदात्पचत्यर्थे ऽञ्ठण् च
भवतः । द्रोणं पचन् द्रोणः । द्रौणिकः । द्रौणी । द्रौणिको
स्थाली गृहिणी वा ।

संभवदवहरतोश्च ॥ ३ । २ ॥ १६८ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् पचति संभवदवहरतोश्चार्थयोर्थ-
थाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचन् संभवन् अवहरन्वा
प्रास्थिकः । प्रास्थिकी । कौडुविकः । भारिकः । प्रमाणानति-
रेकः । संभवः अवहारः । क्षेपणमुपसंहरणं ।

पात्राढकाचितात्खो वा ॥ ३ । २ । १७७ ॥

पात्रादिभ्यस्तत्पचत्संभवदवहरत्सु खो वा भवति, पक्षे
ठण् । पात्रं पचन्-पात्रीणा । पात्रिकी । आढकीना आढा-
किकी । आचितीना । आचितिकी स्थाली ।

द्विगोष्ठट्खौ ॥ ३ । २ । १७९ ॥

पात्राद्यन्तात् द्विगोस्तत्पचत्संभवदवहरत्सु ठट्खौ वा
भवतः । पक्षे ठण् । तस्य श्लुक् । द्वे पात्रे द्विपात्रिकः । त्रिपा-
त्रिकः । द्विपात्रीणः । त्रिपात्रीणः । द्विपात्रः । त्रिपात्रः । द्विपा-
त्रिकी । त्रिपात्रिकी । द्विपात्रीणा । त्रिपात्रीणा । द्विपात्री ।
त्रिपात्री स्थाली । द्रव्याढकिकी । द्रव्याढकीना । द्रव्याढकी ।

द्व्याचितिकी । दूठ्याचितीना । दूठ्याचिता । अविस्ताचितकं-
स्यादिति न डी ।

श्लुक्च कुलिजात् ॥ ३ । २ । ५७२ ॥

कुलिजशब्दान्तात् द्विगोस्तत्पचत्संभवदवहरत्सु ठट्खी वा
भवतः । पक्षे ठण् तस्या श्लुक्वा भवति । द्विकुलिजेद्वि-कुलि-
जकः । द्विकुलीजीनः । द्वैकुलिजीकः । द्विकुलिजः ।

अर्हति ॥ ३ । २ । १७३ ॥

तदति द्वितीयान्तात् अर्हतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । श्वेतच्छत्रमर्हन् श्वेतच्छत्रिकः । आभिषेचनिकः
वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । भोज-
नपानादिषु अनभिधानान्न भवति ।

दंडादियज्ञाद्यधम् ॥ ३ । २ । १७४ ॥

दंडादिभ्यो यज्ञशब्दाच्च तदर्हति यथासंख्यं यद्यौ प्रत्ययौ
भवतः । दंडमर्हति दंड्यः । मुसल्यः । यज्ञमर्हति यज्ञीयः देशो
पुरुषो वा ।

पात्रात् ॥ ३ । २ । १७५ ॥

पात्रशब्दात्तदर्हति यद्यौ प्रत्ययौ भवतः । पात्रयः ।
पात्रियः ।

कडंगरदक्षिणास्थालीविलाच्छ्रयौ ॥ ३ । २ । १७६ ॥

कडंगरादिभ्यस्तदर्हति छ्रयौ भवतः । कडंगरमर्हन् कडं-
गरीयः । कडंगर्यो वलीवर्दली । कडंगरो नाषादिकाष्ठम् ।
दक्षिणीयः । दक्षिणो गुरुः । स्थालीविलीयः । स्थालीविल्याः
तंडुलाः ।

शालीनकौपीनात्विजीनाः ॥ ३ । २ । १७७ ॥

शालीनादयस्तदर्हत्यर्थे खजन्ता निपात्यन्ते । शाला-

प्रवेशमर्हन् शालीनः अदृष्टः । शालीनीभार्यः । कूपप्रवेशमर्हन्
कौपीनः चीवरखंडः । ऋत्विजमर्हति आर्त्विजीनः यजमानः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥ ३ । २ । १७८ ॥

छेदादिभ्यस्तन्नित्यमर्हत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
छेदं नित्यमर्हति छेदिकः । हैमिक इत्यादि ।

वैरंगिकः ॥ ३ । २ । १७८ ॥

विरागशब्दान्नित्यमर्हति ठण् विरंगादेशश्च निपात्यते
विरागं नित्यमर्हति वैरंगिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥ ३ । २ । १८० ॥

शीर्षच्छेदशब्दान्नित्यमर्हति अर्थे यो वा भवति । पक्षे
ठण् । शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः ।

यः ॥ ३ । २ । १८१ ॥

ठणिति निवृत्तमधिकारोऽयं यावत्छोऽधिकरिष्यते तावत्
य इत्येतदपवादविषयं परिहृत्याधिकृतं वेदितव्यम् ।

बहति रथप्रासङ्गात् ॥ ३ । २ । १८२ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् रथात् प्रासंगाच्च बहत्यर्थे यो
भवति । रथं बहन् रथ्यः । प्रासङ्ग्यत इति प्रासङ्गः युगः तद्व-
हन् प्रासङ्ग्यः ।

धुरो यदण् ॥ ३ । २ । १८३ ॥

धुरशब्दाद्बहत्यर्थे यदणौ भवतः । धुरं बहन् धुर्यः ।
धौरेयः ।

वामाद्यादेः खः ॥ ३ । २ । १८४ ॥

वामाद्यादेर्धुरन्ताद्बहति खो भवति । वामधुरं बहन्
वामधुरीणः । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ।

अशचैकादेः ॥ ३ । २ । १८५ ॥

एकादेर्धुरन्तात् तद्वहति अप्रत्ययो भवति खश्च । एक-
धुरं वहन् एकधुरः । एकधुरीणः ।

शकटादण् ॥ ३ । २ । १८६ ॥

शकटशब्दात् तद्वहत्यर्थेऽण् भवति । शकटं वहन्
शाकटः गौः ।

हलसीराट्ठण् ॥ ३ । २ । १८७ ॥

हलसीराभ्यां तद्वहति ठण् भवति । हालिकः । सैरिकः ।

विध्यत्यनन्येन ॥ ३ । २ । १८८ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् विध्यत्यर्थे यो भवति न चेत्स
विध्यन्नात्मनोऽन्येन करणेन विध्यते । पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । ऊरूः विध्यन्ति ऊरठ्याः कटकाः । सरः सरस्याः बाताः ।
अनन्येनेति किम् ? चोरं विध्यति देवदत्तः धनुषा ।

धनगणं लब्धा ॥ ३ । २ । १८९ ॥

धनगणाभ्यां तल्लब्धेत्यर्थे यो भवति । धन लब्धा धन्यः ।
गणयः । लब्धेति अन्तम् ।

णोऽन्तात् ॥ ३ । २ । १९० ॥

अन्नशब्दात्तल्लब्धरि णो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ३ । २ । १९१ ॥

पदशब्दात्प्रथमान्तात् दृश्यार्थोपाधिकात् अस्मिन्निति
सप्तम्यर्थे यो भवति । पदमस्मिन्दृश्यं पद्यः कर्दमः नाति-
द्रवो नाति शुष्कः ।

नौविषेण तार्यवध्ये ॥ ३ । २ । १९२ ॥

नौविषाभ्यां तृतीयान्ताभ्यां यथासंख्यं तार्यं वध्ये चार्थे

यो भवति । नावा तार्यं नाठ्यमुदकम् । नाठ्या नदी । विषेण
वध्यः वधार्हः विषयः ।

न्यायार्थादनपेते ॥ ३ । २ । १८३ ॥

न्यायार्थाभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्यां अनपेतेऽर्थे यो भवति
न्यायादनपेतं न्याय्यम् अर्थम् ।

मदस्य करणे ॥ ३ । २ । १८४ ॥

मदशब्दात् षष्ठ्यन्तात् करणेऽर्थे यो भवति । मदं
साम्यनिष्ठं ज्ञातं मतिर्वा तस्य करणं मद्यम् । मतस्येति च
पाठे मत्यम् ।

वश्यपद्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्य-
मूल्यम् ॥ ३ । २ । १८५ ॥

वश्यादयः शब्दाः यथास्वमर्थविशेषेषु यान्ता निपा-
त्यन्ते । वशं गतो वश्यः । गुरोर्विधेय इत्यर्थः । निपातनं
हि रूपाद्यर्थमिति इह न भवति-वशं गतः । इच्छां प्राप्तः ।
एवमन्यत्रापि । पथोऽनपेतं पथ्यम्, ओदनमित्यादि । वयसा
तुल्यः वयस्यः सखा । धेनुष्या आश्रयप्रधानात् दोहार्थं या
दीयते धेनुः सा गृहपतिना संयुक्तः । गार्हपत्योऽग्निः । जनीं
बधूँ हरन्तो जन्याः । डोमोतृवयस्या उच्यन्ते । जनस्य जल्पः
जन्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं सुखम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।
हृदयस्य प्रियं हृद्यम् औषधम् । हृद्यो देशः । हृदयस्य बंधनं
हृद्यो वशीकरणमन्त्रः । मूलमेषामुत्पाद्यं मूल्याः मुद्राः
माषाः । मूलेन पटाद्युत्पत्तिकरणेन पात्यं सुवर्णादिमूल्यम् ।
मूलेन समः मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः ।
तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः । तुल्यार्थैरिति निपातनात् सिद्धम् ।

तत्र साधौ ॥ ३ । २ । १८६ ॥

सप्तम्यन्तात्साधावर्यं यो भवति । सामनि साधुः साम-
न्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । लभ्यः । साधुः योग्यः, प्रवीणः,
उपकारको वा ।

पट्यतिथिवसतिस्वपतेढ्ण् ॥ ३ । २ । १८७ ॥

पट्यादिभ्यस्तत्र साधौ ढण् भवति । पणि साधु पाथे-
यम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेययम्

भक्ताणः ॥ ३ । २ । १८८ ॥

भक्तशब्दात्तत्र साधौ णो भवति । भक्ते साधुः भाक्तः
शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ।

परिषदो ण्यश्च ॥ ३ । २ । १८९ ॥

परिषत्शब्दात्तत्र साधौ ण्यो भवति ण्यश्च । परिषदि
साधुः पारिषद्यः । पारिषदः ।

सर्वजनात्खञ्ज् ॥ ३ । २ । २०० ॥

सर्वजनात्तत्र साधौ खञ्ज् ण्यश्च भवतः । सार्वजन्यः,
सार्वजनीनः ।

प्रतिजनादेः ॥ ३ । २ । २०१ ॥

प्रतिजनादिभ्यस्तत्र साधौ खञ् भवति । प्रतिजने जने
जने साधुः—प्रतिजनीनः ।

कथादेष्टुण् ॥ ३ । २ । २०२ ॥

कथादिभ्यस्तत्र साधौ ठण् भवति । कथायां साधुः का-
थिकः । द्वैकथिकः । सांकथिकः । वैश्वकथिकः । वैतंडिकः ।

देवतान्तात्तदर्थं ॥ ३ । २ । २०३ ॥

देवतान्ताच्छाब्दात्तदर्थं यो भवत्यर्थाच्चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो भवति । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । देव-
देवत्यम्, हविरादिः ।

पाद्याद्यर्थे ॥ ३ । २ । २०४ ॥

पाद्याद्यर्थशब्दौ तदर्थं यान्तौ निपात्येते । पादार्थं पाद्य-
मुदकम् । अर्घार्थमर्घ्यं रत्नम् ।

ण्योऽतियेः ॥ ३ । २ । २०५ ॥

अतिथिशब्दात्तदर्थं ण्यो भवति । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ।

हलस्य सादेश्च कर्षे ॥ ३ । २ । २०६ ॥

हलशब्दात्केवलात् सादेश्च षष्ठ्यन्तात्कर्षेऽर्थे यो भव-
ति । हलस्य कर्षः हल्यः । द्वयोर्हलयोः द्विहल्यः । परमहल्यः ।
कर्षो गतमार्गः । सादेश्चेत्यधिकारः आपादपरिसमाप्तेः ।

सीतया संगते ॥ ३ । २ । २०७ ॥

सीताशब्दात्सादेश्च तृतीयान्तात्संगतेऽर्थे यो भवति ।
सीतया संगतं सीत्यम् । द्विसीत्यम् । परमसीत्यम् ।

छः ॥ ३ । २ । २०८ ॥

य इति निवृत्तम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्र छ
इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥ ३ । २ । २०९ ॥

हविर्भेदवाचिभ्यं ऽन्नभेदवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च योऽधि-
क्रियते वापक्षे छः । हविषः-आमिक्ष्या, आमिक्षीयम् दधि ।
पुरोडाश्याः । पुरोडाशीयाः तंडुलाः । अन्नात्-ओदन्याः ।
ओदनीयास्तंडुलाः । कसर्याः । कसरीयाः तंडुलाः । अपू-
पादेः-आपूप्यम् । आपूपीयम् । तंडुल्यम् । तंडुलीयम् । सादेः
यवापूप्यम् । यवापूपीयम् ।

युगाद्योर्यः ॥ ३ । २ । २१० ॥

युगादिभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च यो नित्यमधिक्रियते । युग्य-
म् । हविष्यम् । ओः-शंकठ्यम् दारु । पिषव्यः कार्पासः । पर-
शठ्यमयः । कसंहलव्याः मृत्तिकाः । चरव्यास्ततंडुलाः । सक्त-
ठयाः धानाः । इह यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । सन्नगठ्यं चर्म
सादं:-सुयुग्यम् । अतियुग्यम् ।

शून्यशून्योधन्यनभ्याः ॥ ३ । २ । २११ ॥

शून्यादयः शठदाः श्वादीनामापादपरिसमाप्तेरर्थेषु या-
न्ता निपात्यन्ते । श्वभ्यो हितं शून्यम् । शून्यम् । ऊधसि हितं
ऊधन्यम् । नाभये हितं नभ्यमंजनम् । नाभये इदं नभ्यं
दारु । प्राणयज्ञे नाभ्यम् तैलमिति न भवति ।

कम्बलान्नाम्नि ॥ ३ । २ । २१२ ॥

कम्बलशठदान्तान्नाम्नि विषये योऽधिक्रियते । कम्बलोऽस्य
स्यात् कम्बल्यम्, परिमाणस्येयं संज्ञा, अन्यत्र कम्बलीयाः कृणाः ।

तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ॥३॥२॥२१३॥

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् राजादिवर्जितात् हितार्थं
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उपकारकं हितम् । वत्सेभ्य
हितः वत्सीयः । पित्रीयः । आमिह्यः । आमिह्यीयः युग्यः ।
शून्यः । शून्यः । राजादिनिषेधः किम् ? तत्र वाक्यमेव । राज्ञे
हितः । आचार्याय हितः । ब्राह्मणाय हितः । वृष्णे हितः ।

रथखलतिलयवमाषवृषब्रह्मप्राणयज्ञाद्यः ॥३॥२॥२१४॥

रथादिभ्यः प्राणयंगवादिभ्यश्च तस्मै हिते यो भवति ।
रथाय हिता रथ्या भूतिः । खल्यमग्निरक्षणम् । तिल्यो वायुः ।
यठ्यस्तुषारः । माठ्यो वातः । वृष्यं क्षीरपाणम् । ब्रह्मण्यो

देशः । दंतेभ्यो हितं दन्त्यम् । कर्णेभ्यो हितं कर्ण्यम् । चक्षुष्यम् ।
नाभ्यम् । सादेः-अश्वरथ्याभूमिः । कृष्णातिलयः । राजमाढयः ।

पृथोऽजावेः ॥ ३ । २ । २१५ ॥

अज अविभ्यां तस्मै हिते पृथो भवति । अजैभ्यो हितं
अजय्यम् । अविध्यम् । पकारः पुंभावार्थः । अजाभ्यो हिता
अजय्या यूयिका ।

माणवचारकात्खञ् ॥ ३ । २ । २१६ ॥

माणवचरकाभ्यां तस्मै हिते खञ्भवति । माणवेभ्यो
हितः माणवीनः । चारकीणः ।

भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः ॥ ३ । २ । २१७ ॥

भोगोत्तरपदादात्मन्जब्दाच्च तस्मै हिते खो भवति ।
मातृभोगाय हितः मातृभागीणः । आत्मने हितः आत्मनीनः ।
नकारो चाणान्नलुक् ।

पंचसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारयात् ॥ ३ । २ । २१८ ॥

पंचादिभ्यः परो यो जनशब्दस्तदन्तात् कर्मधारयात्
तस्मै हिते खो भवति । पंचभ्यो जनेभ्यो हितः पंचजनीनः ।
कर्मधारयादिति किम् ? पंचानां जनाय हितः पंचजनीयः ।
सर्वजनीनः विश्वजनीनः सर्वजनीयः । विश्वजनीयः ।

सर्वमहतष्टुण् ॥ ३ । २ । २१९ ॥

सर्वमहद्भ्यां जनान्ताभ्यां कर्मधारये तस्मै हिते टण्
भवति । सार्व जनिकः । महाजनिकः ।

सर्वाणो वा ॥ ३ । २ । २२० ॥

सर्वशब्दात्तस्मै हिते णो भवति पक्षे छः । सर्वेभ्यो हितः
सार्वः । सर्वीयः ।

परिणामिनि तदर्थे ॥ ३ । २ । २१ ॥

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तार्थे परिणामिन्यभिधेये यथावि-
हितं प्रत्ययो भवति । तद्भावः परिणामः । अङ्कारेभ्यः क्कानि
आङ्कारीयाणि । अङ्कारार्थानीत्यर्थः । एवं प्राकारीयाः ।
इष्टकाः । ओदन्याः ओदनीयास्तण्डुलाः । आपूप्यम् । आपू-
पीयं विष्टम् । शङ्कुड्यं दाह । परिणामिनीति किम् ? उद-
काय कूपः । असये कोशी । तदर्थ इति किम् ? सूत्राय यवागूः
उच्चाराय यवान्नं संपद्यते न तु तदर्थम् ।

चर्मण्यञ् ॥ ३ । २ । २२२ ॥

चतुर्थ्यन्तात् परिणामिनि तदर्थे चर्मण्यभिधेयेऽञ् भव-
ति । वर्द्राय इदं वाद्घ्नम् । वारत्रम् । राधेऽपस्थम् । हालक-
न्धनं चर्म ।

ऋषभोपानहाञ्ज्यः ॥ ३ । २ । २२३ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां तस्मै परिणामिनि तदर्थे
ऊयो भवति । ऋषभाय अयं आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यं
काष्ठम् । चर्म वा ।

छदिर्वलेठ्ण ॥ ३ । २ । २२४ ॥

छदिर्वलिभ्यां तस्मै परिणामिनि तदर्थे ठण् भवति ।
छदिषि इमानि तृणानि छादिषेयाणि । छादिषेयम् चर्म । बाले-
यास्तण्डुलाः । औपधेयमिति उपधिशब्दात् स्वार्थिकोऽण् ।
औपधेयेन औपधेरेवोच्यते ।

परिखास्ययात् ॥ ३ । २ । २२५ ॥

परिखाशब्दात् प्रयामान्तात् अस्येति षष्ठ्यर्थे परिणा-
मिनि ठण् भवति यासौ परिखा सा चेतस्यादिति योग्यतया
संभाव्यते । परिखा आसामिष्टकानां स्यात् पारिखेयः इष्टकः ।
स्यादिति किम् ? परिखा इष्टकानां ।

अत्र च ॥ ३ । २ । २२६ ॥

परिखाशठदातदत्र स्यादिति ठण् भवति । परिखास्यां स्यात् पारिखेयी भूमिः । योगविभागः परिणामिनि इत्यस्य-
इहसम्प्रत्ययः । चकारः उत्तरत्र स्यादिति, परिणामि-
न्यत्र स्यादिति चीमयस्याप्यनुवृत्त्यर्थः ।

तत् ॥ ३ । २ । २२७ ।

तदिति प्रथमान्तादस्य स्यादिति परिणामिन्यत्र स्या-
दिति च यथाधिकृतं प्रत्ययो भवति । प्राकार आसामिष्टकानां
स्यात्प्राकारीषाः इष्टकाः । प्रासादीयम् दारु । परशठयमयः
प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यात् प्रासादीयो देशः । प्रासादीया
भूमिः ।

इति शठदानुशासने चिन्तामणी वृत्तौ तृतीयस्य
अध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तस्याहं कृत्ये वत् ॥ ३ । ३ । १ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात् अहंतीति अहं तस्मिन् अहंर्ये वत्
प्रत्ययो भवति यत्तदहं तच्चेत्कृत्यं कर्तव्यं क्रिया भवति ।
राज्ञोऽहं राजवत् वृत्तमस्य राज्ञः । राजत्वस्य युक्तमस्य राज्ञो
वृत्तमित्यर्थः । राजवद्वर्तत भरतः । राजाहंमवर्तत इत्यर्थः ।
एवं कालीनवत् । साधुवत् । कृत्य इति किम् ? राज्ञोऽहं मणिः

सुप द्वे ॥ ३ । ३ । २ ॥

सुबन्तादिवार्थे वद्भवति । इव शठदस्मादृश्यं द्योतयति
तच्चेत्सादृश्यं कृत्ये क्रियाविषयं क्रियागतं भवतीत्यर्थः ।
सन्निय इव सन्नियवत् युद्यते । अश्ववद्भाषति देवदत्तः । देव-

मिष देववत् पश्यति गुरुम् । साधुनेव साधुवत् आचरितं
देवदत्तेनेत्यादि । सुप इति किम् ? गच्छन्सि इव मन्दत्वा-
त् । कृत्य इति किम् ? देवदत्त इव स्थूतः । अत्र गुणादि-
सादृश्यमेव भवति ।

तत्र ॥ ३ । ३ । ३ ॥

तत्रेति मस्यन्तादिवार्थे वत् भवति । मथुरायामिष
मथुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । पाटलीपुत्रवत् साकेते परिखा ।

तस्य ॥ ३ । ३ । ४ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् इवार्थे वद् भवति । देवदत्तस्येव
देवदत्तवत् जिनदत्तस्य ग्रामः । जिनदत्तवद् देवदत्तस्य दन्ताः ।
अकृत्यार्थो योगी ।

भावे त्वतल् ॥ ३ । ३ । ५ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् भावे ऽभिधेये त्वतलित्येतौ भवतः ।
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शठदप्रवृत्तिनिमि-
त्तम् । गोर्भावः गोत्वम् गोता । अश्वस्य भावो ऽश्वत्वम्
अश्वता । अत्र सामान्यं भावः । शुक्लत्वम् शुक्लता पटस्य,
अत्र गुणः । शुक्लत्वम् शुक्लता रूपस्य, अत्र गुणसामान्यम् ।
राजपुरुषत्वं राजपुरुषता । पाचकत्वम् पाचकता । औपगव-
त्वम् औपगवता । अत्र सम्बन्धः । कृष्णसर्पत्वम् कृष्णसर्पता ।
कुम्भकारत्वम् कुम्भकारता । रजकत्वम् रजकता । हस्तित्वम्
हस्तिता । कृद्धिशठदेषु जात्याभिधानमेव । धवसुदिरत्वम्
धवसुदिरता । अत्र जातिसंयोगः, एवमन्यत्रापि । स्वभावत-
स्त्वान्तं नपुंसके । तलन्तं स्त्रियाम् ।

प्राक्त्वाद्गङ्गुलादेः ॥ ३ । ३ । ६ ॥

वृत्तगणस्तव इत्यात्ममंशठदनात् प्राक्त्वतलित्येतत्तदधि-
कृतौ वेदितव्यौ गङ्गुलादीन्वजंयित्वा । उत्तरत्रैवेदाहरिष्यते ।
अगङ्गुलादेरिति किं ? गङ्गुल्यम् कानगङ्गुलवमित्यादि । गङ्गु-
लादेः ट्यण्णौ भवतः ।

नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ॥ ३ । ३ । ४ ॥

प्राक्त्वात् नञ्तत्पुरुषाद्बुधाद्यन्तवज्जिंतात् त्वतलौ
भवतः । इत्ययमधिकारो वेदिनठयः । ट्यणादिबाधनार्थः । न
शुक्ल अशुक्लः । तस्य भावः अशुक्लत्वम् अशुक्लता । वर्ण इति
ट्यण्बाधया त्वतलौ । अशौक्ल्यम् अकाण्यम् । इति ट्यणन्तेन
समासः । समासात् ट्यणि नञ् वृद्धिः प्रसज्येन । एवमेवान्य-
त्रापि द्वैरूप्यम् । अपतित्वम्, अपतिता । अनाधिपत्यम्, अना-
धिपत्यम् । अराजत्वम्, अराजता । अनाधिराज्यम्, अयौव-
राज्यम् । अमूर्खत्वम्, अमूर्खता, अमूर्ख्यम्, अजाह्व्यम्, । अस्य-
विरत्वम्, अस्यविरता, अस्याविरम्, अकैजोरम् । अपटुत्वम्,
अपटुता । इगन्त इत्यण् बाधया अपाटम् । अलाघवमित्य-
णन्तेन समासः । अबुधादेरिति किं ? न बुधः अबुध तस्य
भावः कृत्यं वा आद्यध्यम् : आचातुर्यमित्यादि ।

पृथ्वादेर्वमन् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

पृथ्वादिभ्यस्तस्य भावे इमन् प्रत्ययो वा भवति ।
प्राक्त्वादिति त्वतलौ च । वाच्यवनाद्यश्च प्राप्नोत्यणादिः
सोऽपि भवति । एवमुत्तरत्रापि । पृथोर्भावः प्रथिमा । पृथुत्वम् ।
पृथुता पार्थवम् । बहिमा । बहुत्वम् । बहुलता । बाहुल्यम् ।
वत्सिमा, वत्सत्वम्, वत्सता, वात्मम् ॥

वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः दृढादिभ्यश्च तस्य भावे इमन्

त्यण् च वा भवतः । शुक्लस्य भावः शुक्लिना । शौक्ल्यम्,
 शुक्लत्वम् । शुक्लना । कृष्णिना, काष्ठ्यम् । कृष्णत्वम्, कृष्णता ।
 कद्रिना, कादूठ्यम्, कद्रुत्वम्, कद्रुना । शितिमा । शैत्यम् । शिति
 त्वम्, शितिता, शैतम् । वावचनादिगन्तस्य पाञ्चरूप्यम् । दूढा
 दिभ्यः द्रुढिना, दाढ्यम्, दूढत्वम्, दूढता । परिद्रुढिमा, परि
 द्रुढ्यम्, परिद्रुढत्वम्, परिद्रुढता । सम्मतिमा, साम्मत्यम्,
 सम्मतित्वम्, सम्मतिता, साम्मतम् । टकारो ड्यर्थः । आर्ह
 न्ती । औचिती । सामगी । शैली ।

पतिराजान्तगुणांगराजादिभ्यः कृत्ये च ॥३॥३॥१०॥

पत्यन्तराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यस्तस्येति पष्ठ्यन्तेभ्यः कृत्ये
 कर्तव्ये कर्मणि क्रियायां भावे च त्यण् भवति । पत्यन्तेभ्यः-अधि-
 पतेर्भावः कृत्यं वाधिपत्यम् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् ।
 अधिपतित्वम् अधिपतिता । राजान्तेभ्यः-आधिराज्यम् । यौवरा-
 ज्यम् । अधिराजत्वम् । अधिराजता । गुणः अग निमित्तं येषां
 प्रवृत्तेस्ते गुणाङ्गाः, गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानाः । मूढ्यम्, मूढ
 त्वम्, मूढता । राजादिभ्यः-राज्यम्, राजत्वम्, राजता, काव्यम्,
 कविता, कवित्वम् । ब्राह्मण्यम्, ब्राह्मणत्वम्, ब्राह्मणता ॥

सहायाद्वा ॥ ३ । ३ । ११ ॥

सहायशब्दात्तस्य भावे कृत्ये च त्यण् वा भवति । सहा-
 यस्य भावं कृत्यं वा साहाय्यम् । सहायकम्, सहायत्वम्,
 सहायता ।

वयः प्राणिजातेरञ् ॥ ३ । ३ । १२ ॥

वयोवचनात् प्राणिजातिवचनाच्च तस्य भावे कृत्ये चाञ्
 भवति, स्वतन्त्रौ च । कुमारस्य भावः कृत्यं वा कीमा-
 रम्, कुमारत्वम्, कुमारता । कैगीरम् । शावम् । अश्वस्य भावः

कृत्यं वा आश्रयम् । गार्दभम् । द्वीपिनो द्वैपम् । हस्तिनो-
हास्तम् । अश्वत्वम् । अश्वता । प्राणिग्रहणं किम् ? वृष-
त्वम्, वृषता ।

युवादिहायनान्तादण् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

युवादिभ्यो हायनान्तेभ्यश्च तस्य भावे कृत्ये चाण्
भवति । यौवनम्, युवत्वम् । युवता । यौवनकेति चोरादित्वात् ।
द्वैहायनम्, त्रैहायनम्, द्विहायनत्वम्, द्विहायनता । अजि
यौवनं न सिद्ध्यति, अणि द्वैपमिति न सिद्ध्यति, तेन अजयो-
रुपादानम् ।

लघ्वादेरिकः ॥ ३ । ३ । १४ ॥

लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृत्ये
चाण् भवति । शुचेर्भावः कृत्यं वा शौचम् । मीनम् । साम्म-
तम् । हारीतकम् तैतवम् । पाटवम् । माधवम् । पैत्रम् ।
शुचित्वम्, शुचिता । लघ्वादेरिति किम् ? साधुत्वम्, बन्धुत्वम् ।
केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमिच्छन्ति तेन काशौवनम् ।
आरातम् । ते साम्मन्तं नेच्छन्ति ।

हृदयपुरुषादसमासे ॥ ३ । ३ । १५ ॥

हृदयपुरुषाभ्यां तस्य भावे कृत्ये चाण् भवति त्वतली
चासमासे । हृदयस्य भावः कृत्यं वा हार्दम् । (हृदयत्वम्)
पौरुषं, पुरुषत्वम् । असमास इति किं ? परमहृदयत्वम् । पर-
मपुरुषत्वम् । परमहार्दम्, परमपुरुषत्वमिति ना भूत् अत एव
सापेक्ष्यादपि भावप्रत्ययो विज्ञायते । काकस्य काक्यं, बलाका-
याः शौक्यम् ।

सखिवणिगूताद्याः ॥ ३ । ३ । १६ ॥

सखिवणिगूतेभ्यस्तस्य भावे कृत्ये च यो भवति ।

त्वतलौ च । सख्युभावः कृत्यं वा सख्यं सखित्वम् सखिता ।
वाशिज्यम्, वणिक्तम्, वणिका । दूत्यम् । दूतत्वम् । दूतता ।
राजादिदर्शनात् वाशिज्य दीत्यमित्यपि भवति ॥

स्तेयार्हन्त्यश्रीत्रम् ॥ ३ । ३ । १७ ॥

स्तेय आर्हन्त्य श्रीत्रेति तस्य भावे कृत्ये च निपात्यन्ते ।
स्तेनस्य भावः कृत्यं वा स्तेयम् । राजादिदर्शनात् स्तेन्यम् ।
अर्हन्तः आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । श्रीत्रियस्य भावः श्रीत्रम् । चोरा-
दिपाठात् वुञ् च श्रीत्रियकम् । सर्वत्रत्वतलौ च भवतः ।
स्तेनत्वम् स्तेनता । अर्हन्त्वम् । अर्हन्ता । श्रीत्रियत्वम् श्रीत्रि-
यता ।

कपिज्ञातेर्ढण् ॥ ३ । ३ । १८ ॥

कपिज्ञातिभ्यां तस्य भावे कृत्ये च ढण् भवति । कपे-
भावः कृत्यं वा कापेयम् । कपित्वं कपिता । ज्ञातेयम् ज्ञाति-
त्वम् ज्ञातिता ।

योपान्त्याद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् ॥ ३ । ३ । १९ ॥

गुरुपोत्तमाद्यकारोपान्त्यात्तस्य भावे कृत्ये च वुञ् भवति
त्व तलौ च । रमणीयस्य भावः कृत्यं वा रानणीयकम् ।
पानीयकम् । औपाध्यायकम् । आचार्यकम् । रमणीयत्वम् रम-
णीयता । गुरुपोत्तमादिति किं ? कायत्वम् । । सत्रियत्वम् ।

द्वन्द्वचोरादेः ॥ ३ । ३ । २० ॥

द्वन्द्वसमासात् चोरादिभ्यश्च तस्य भावे कृत्ये च वुञ्
भवति । गोपालपशुपालानां भावः कृत्यं वा गौपालपशुपा-
लिका । शैठ्योपाध्यायिका । चोरादेः चौरिका । धीर्तिका ।
नानोच्चम् । प्रियरूपकमित्यादि ।

गोत्रचरणाच्छलाघात्याकारावाये ॥ ३ । ३ । २१ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च शब्दात्तस्य भावे कृत्ये च
बुद्ध्यु भवति त्वतली च शलाघादिषु विषयभूतेषु । शलाघनं
शलाघा, अत्याकारः पराधिक्षेपः, अवायः प्राप्तिर्निश्चयो वा ।
गार्ग्यस्य भावः कृत्यं वा गार्गिका । वात्मिका । तथा गार्गिकया
वात्सिकया शलाघते । गार्गिकया वात्सिकया अत्याकुरुते ।
गार्गिकामवेतवात् चरणात् काठिका । कालापिका । काठिकया
शलाघते । काठिकया अत्याकुरुते । काठिकामवेतवान् गार्ग्यत्वेन
कठत्वेन । अन्यत्र प्राणिलक्षणेऽङ्गं गार्गम् । काठम् ।

होत्राभ्यच्छः ॥ ३ । ३ । २२ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्वचनः ऋत्विग्वाचिभ्यस्तस्य भावे
कृत्ये च हो भवति त्वतली च । अछठावाकस्य भावः कृत्यं वा
अछठावाकीयम् अछठावाकत्वम् अछठावाकता ॥

ब्रह्मणस्त्वः ३ । ३ । २३ ॥

ब्रह्मणित्येतस्मादृत्विग्वाचिनस्तस्य भावे कृत्ये च त्वप्र-
त्यये भवति । ब्रह्मणो भावः कृत्यं वा ब्रह्मत्वम् । जातिश-
ब्दात्त्वतलावेव ब्रह्मत्वं ब्रह्मता ।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥ ३ । ३ । २४ ॥

तस्येति वर्तते । चान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूः क्षेत्रम् ।
तस्येति षष्ठ्यन्तात्क्षेत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ प्रत्ययी भवतः ।
इक्षूणां क्षेत्रं इक्षुशाकटम् इक्षुशाकिनम् ॥ मूलकशाकटम् मूल-
कशाकिनम् ।

धान्येभ्यः खञ् ॥ ३ । ३ । २५ ॥

धान्यविशेषवाचिभ्यस्तस्य क्षेत्रेऽर्थे खञ् भवति । कुल-

स्यानां क्षेत्रं कौलस्थिनम् । प्रैयंगवीनम् । मीद्वीनम् । नैवारीणम् ॥

ब्रीहिशालेर्ढण् ॥ ३ । ३ । २६ ॥

ब्रीहिशालिभ्यां तस्य क्षेत्रे ढण् भवति । ब्रीहेः क्षेत्रं ब्रीहे-
यम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यः ॥ ३ । ३ । २७ ॥

यवादिभ्यस्तस्य क्षेत्रे यो भवति । यवानां क्षेत्रं यव्यम् ।
यवक्यम् । षष्टिक्यम् । षष्टिरात्रेण पठ्यमानाः ब्रीहयः षष्टिकाः
अतएव सिद्धिः ॥

वाणुमाषात् ॥ ३ । ३ । २८ ॥

अणुमाषाभ्यां तस्य क्षेत्रे यो भवति वा । पक्षे खञ् ।
अणूनां क्षेत्रं अणुठयम् । आणवीनम् । माढ्यं माषीणम् ।

भंगोमातिलात् ॥ ३ । ३ । २९ ॥

भंगोमातिलेभ्यस्तस्य क्षेत्रे यो वा भवति ॥ पक्षे खञ् ।
भंगानां क्षेत्रं भंग्यम् । भांगीनम् । उभ्यम् । श्रीमीनम् ।
तिल्यम् तेलीनम् ॥

रजस्यलाठवाश्च कटः ॥ ३ । ३ । ३० ॥

अलावूशठदात् भङ्गोमातिलेभ्यश्च तस्य रजस्य कटो
भवति । अलावूनां रजः अलावूकटम् । भङ्गाकटम् । उमाकटम् ।
तिलकटम् ॥

गम्ये ऽह्वाश्वात् खञ् ॥ ३ । ३ । ३१ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात् अश्वशठदात् एकेनाह्वा गम्ये खञ्
भवति । अश्वस्यैकेनाह्वा गम्यः आश्वीजोऽह्वा ।

कुलः ऊजरपे ॥ ३ । ३ । ३२ ॥

षष्ठ्यन्तात्कुलशठदाऊजरपेऽर्थे खञ् भवति । कुलस्य
ऊरपः कीलीनः ।

तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः ॥ ३ । ३ । ३३ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात्तुल्ये सदृशे को भवति संज्ञायां प्रति-
कृतौ च विषये ॥ प्रतिकृतिः काष्ठादिमयं प्रतिच्छन्दकम् ।
अवश्वस्य तुल्यः अश्वकः । गर्दभकः । अश्ववादिसदृशस्य संज्ञा
एताः । अश्वकं रूपं । अश्विका प्रतिमा ॥

न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥ ३ । ३ । ३४ ॥

नरि मनुष्ये पूजार्थे ध्वजे चित्रे चित्रकर्मणि चाभिधेये
को न भवति । संज्ञाप्रतिकृत्योरिति यथासम्भवम् प्राप्ति
नरि-चञ्चामदृगः । चञ्चामनुष्यः । छट्टिका । करकुटी । दानी ।
पूजार्थे-भर्तुं शिवः स्कन्दः । पूजार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
ध्वजे-गरुडः । सिंहः । तालः । ध्वजः । चित्रे दुर्योधनः भीमसेनः ॥

जीवनेऽपश्ये ॥ ३ । ३ । ३५ ॥

जीवत्यनेनेति जीवनं पश्यं विक्रैतव्यम् । जीवनं यद्-
पश्यं तस्मिन् को न भवति । वासुदेवसदृगः वासुदेवः शिवः ।
स्कन्दः । विष्णुः । देवलकानां जीवकार्याः प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
जीवन इति किं ? क्रीडने इस्तिकः । अपश्य इति किं ? इस्ति-
कान् विक्रीणीते ॥

देवपथादिभ्यः ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

देवपथादिभ्यस्तुल्ये संज्ञाप्रतिकृत्योः को न भवति ॥
देवपथः तुल्यः देवपथः । हयपथः इत्यादयः ॥

वस्तेर्हञ् ॥ ३ । ३ । ३७ ॥

तुल्य इति वर्तते न संज्ञाप्रतिकृत्योरिति । वस्तिशब्दात्
षष्ठ्यन्तात् तुल्येऽर्थे ढञ् भवति । वस्तेस्तुल्यं वास्तेयम् ।
वास्तेयी प्रणालिका ।

शिलाया ढञ् ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

शिलाशठदातुल्ये ढच् भवति ढञ् च । शिला तुल्यं
शैलेयम् शिलेयम् दधि । शैलेयी शिलेयी इष्टिका । चक्रैः टिट्ट-
यदेज्जिति सामान्यग्रहणार्थः ॥

शाखादेर्यः ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

शाखादिभ्यस्तुल्येऽर्थे यो भवति ॥ शाखायास्तुल्यः
शाख्यः । सुरुयः । जघन्य इत्यादि ॥

द्रोर्भठ्ये ॥ ३ । ३ । ४० ॥

द्रुशठदातुल्ये भठ्ये यो भवति । विशिष्टेष्टपरिणामेन
भवतीति भठ्यः । अभिप्रेतानां अर्थानां पात्रं द्रुथयम् ।
कार्षापणं द्रुथयं । माणवकः । अन्यत्र द्रुणः । काष्ठस्य तुल्यः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ ३ । ३ । ४१ ॥

कुशाग्रशठदातुल्येच्छो भवति । कुशाग्रस्य तुल्यं कुशाग्री-
यम्, शास्त्रम् । कुशाग्रीया बुद्धिः । तीक्ष्णत्वेन ।

काकतालीयादयः ॥ ३ । ३ । ४२ ॥

काकतालीयादयश्छप्रत्ययान्तः साधयो वेदितव्याः ।
तस्य तुल्येऽभिधेये । काकश्च तालं च काकतालं तत्तुल्यमतर्कि-
तोपनतं काकतालीयम् । अन्यकश्च वर्तकाच अन्यकवर्तकं तत्तु-
ल्यमन्यकवर्तकीयम् । अजाकृपाणीयम् । एवं विधाः काकता-
लीयादयः ॥

शर्करादेरण् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

शर्करादिभ्यस्तुल्येऽण् भवति ॥ शर्करायास्तुल्यं शर्क-
रम्, दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥

एकशालायाष्ठः ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

एकशालाशठदातुल्ये ठो भवति । एकशालायास्तुल्य-
मेकशालिकम् ॥

गोण्यादेशश्च ठण् ॥ ३ । ३ । ४५ ॥

गोण्यादिभ्य एकशालाशठदाश्च तत्तुल्ये ठण् भवति । गोणितुल्यं गौणिकम् । अंगुलितुल्यमाङ्गुलिकम् । ऐकशालि-
कम् ।

कर्कलोहिताट्टीकण् च ॥ ३ । ३ । ४६ ॥

कर्कलोहिताभ्यां तत्तुल्ये ट्टीकण् भवति ठण् च ॥ कर्क-
तुल्यं कार्कीकम् । कार्कीकम् । लौहिति (ती) कः । रुफटि (टी)
कः । लौहितीकी । टाकरो ऊघर्धः ॥

पील्वादेः कुणः पाके ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

पील्वादिभ्यस्तस्य पाकेर्ये कुण प्रत्ययो भवति । पीलूनां
पाकः पीलुकुणः । कर्कन्युकुणः इत्यादि ॥

कर्णादिपक्षज्जाहति मूले ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

कर्णादिभ्यः पक्षशठदाश्च षष्ठ्यन्तात् मूलेऽर्थे जाहतीत्ये-
तौ प्रत्ययौ भवतः यथासंख्यम् । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।
अक्षिजाहम् । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥

शीतोष्णातृप्तादसह आलुः ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

शीतादिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः असहेऽमहमाने आलुः
प्रत्ययो भवति । शीतस्या सहः शीतालुः । उष्णालुः ।
तृप्तालुः । तृप् दुःखम् ।

हिमादेलुः सहे ॥ ३ । ३ । ५० ॥

हिमशठदास्तस्य सहे एलुर्भवति । हिमस्य सहः हिमेलुः ।

बलवाताहूलः ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

बलवाताभ्यां तस्य सहे ऊलो भवति । बलस्य बलूलः ।
वातूलः ॥

यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः ॥ ३ । ३ । ५२ ॥

यथामुखसम्मुखाभ्यां तरुय दर्शनेऽर्थे खो भवति । दृश्य
तेऽस्मिन् इति दर्शननादर्शादिः प्रनिबिम्बाश्रय सचपते ।
यथामुखं दर्शनं यथामुखीनम् । सम्मुखनस्यानेन वा सम्मुखं
प्रनिबिम्बमुच्यते तस्य दर्शनं सम्मुखीनमादर्शादिकमुच्यते ।
यथामुखीनाः कुमार्यः । सम्मुखीनः रिपुपक्ष इत्युपमानात्प्र-
योगः । यथाऽऽदर्शादिकमभिमुख तिष्ठति तथा कुमार्योऽरिप-
क्षस्थितइत्यर्थः ॥

सर्वादेः पथाङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्भ्यापिनि ॥३।३।५३॥

सर्वशठदादेः पथाद्यन्तात् शठदरूपात्तस्य ठयापिन्यस्मि-
न्नर्थे खो भवति । सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनो रथः । सर्वप-
थीनमुदकम् । सर्वाङ्गीयस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः
सारथिः । सर्वपात्रीणः ओदनः । सर्वशरावीण दधि ।

आप्रपदम् ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

आप्रपदात्तस्य ठयापिनि खो भवति । आप्रपदं ठयापी
आप्रपदीनः पटः । पदस्याग्रं बृहद् वा पदम् । प्रपदम् ।
मयादायामोडु ॥

यथाकामानुकामात्प्रन्तपारावारावारपारान्गामिनि ॥३।३।५५॥

यथाकामादिभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यो गामिनि
खो भवति । यथाकामं गामी यथाकामीनः । अनुकामीनः ।
अत्यन्तीनः । पारीणः । अवारीणः । पारावारीणः । अवार-
पारीणः ॥

अनुग्वलम् ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

अनुगुशठदात् अलङ्गामिनि खो भवति । अलं पर्याप्तमि-
त्यर्थः । अनुग्वलं गामी अनुग्वीनो गोपालकः ।

अध्वनं यखी ॥ २ । ३ । ५७ ॥

अथशठदादलङ्गानिनि यखी भवतः ॥ अथाननलङ्गानी
अथन्यः । अथनीनः ॥

छश्चाभ्यमिभम् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

अभ्यमित्रादलङ्गानिनि छे भवति यखी च । अभ्यमित्र-
मलङ्गानी अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्रयः । अभ्यमित्रीणः । अमि-
त्राभिमुखं भृशं गन्तेत्यर्थः ॥

परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीणसर्वान्नीनायानयीनानु-
पदीनागवीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनसमांसमीन-
साप्तपदीनम् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

परोवरीणादयः शठदाः खञ् प्रत्ययान्ता यथास्वनर्थवि-
शेषे निपात्यन्ते । परांश्चावरांश्चानुभवन् परोवरीणः । परो-
वर्यमित्यत्र परोवरमित्यतिक्रमवाचि शठदान्तरम् । परांश्च परत-
रांश्चानुभवन् परम्परीणः । सन्निपरंपरा सन्नि भिन्नतीति परम्प-
रांश्चः । प्रकृत्यं परम् । पुत्रांश्च पात्रांश्चानुभवन् पुत्रपौत्रीणः ।
सर्वाण्येकानि भक्तयन् सर्वाङ्गीना भिक्षुः नियमरहितः । अया-
नयं नेयः अयानयीनः शारः । अयः प्रदक्षिणगमनं अनयः प्रसव्यं
शास्त्रियुते, अनुपदं बहु अनुपदीना उपानद् पदप्रमाणेत्यर्थः ।
आगोःप्रतिपादनात्कारी आगवीनः कर्मकरः । अद्य वा श्वो वा
विजनिष्यमाणा आद्यश्वीना गौः । प्रत्यासत्तौ एवं नाम प्रत्या-
सक्तप्रसव इत्यर्थः । अद्य श्वो वा निविष्यदद्यश्वीनं मरणम्
एवमद्य प्रातः अद्यप्रातीनं मरणम् । अद्यप्रातीनो वियोगः ।
समां समां गर्भं धारयतीति समांसमीना गौः । एतेभ्यः खः ।
सप्तभिः पदैरवाप्यं साप्तपदीनम् सख्यम् । सप्तपदीनः सखा
आहनात्खञ् ।

तदस्य प्रमाणान्मात्रम् ॥ ३ । ३ । ६० ॥

तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनः अस्येति षष्ठ्यर्थे
मात्रम् प्रत्ययो भवति । आयासमानं प्रमाणं तद् द्विविधं उर्ध्व-
मानं शय्यामानञ्चेति । तत्रोर्ध्वमानात् करुः प्रमाणमस्य करु-
मात्रमुदकम् । करुमात्रं खाता । शय्यामाने-रज्जुमात्रं भूमिः
तन्मात्रः । तावन्मात्रं ।

हस्तिपुरुषाद्वान् ॥ ३ । ३ । ६१ ॥

तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनो हस्तिशब्दात्पुरुषश-
ब्दाच्च अस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम्
हस्तिः प्रमाणमस्य हस्तिमम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिद्वयम् ।
हस्तिद्वयसम्, उदकम् । पौरुषम् । पुरुषमात्रम् । पुरुषद्वयम् ।
पुरुषद्वयसमुदकम् । पौरुषं खाता ।

उर्ध्वं दधनद्वयसट् ॥ ३ । ३ । ६२ ॥

उर्ध्वं यत्प्रमाणं तद्वाचिनः शब्दरूपात्तदस्येत्यर्थे दधनद्व-
यसटौ वा भवतः । पक्षे मात्रम् । करुः प्रमाणमस्य उरुद्वयम्
उरुद्वयसम् उरुमात्रम् । तद्वन्नी तद्वद्वयसी तन्मात्रं खाता
उर्ध्वमिति किम् ? रज्जुमात्रं भूमिः ।

श्लुङ् मानात् ॥ ३ । ३ । ६३ ॥

मानवाची यः प्रमाणशब्दः तस्मात् प्रस्तुतस्य प्रत्ययस्य
मात्रहादेः श्लुङ्भवति । शमः प्रमाणमस्य शमः । दिष्टिः । वित-
स्तिः । मानादिति किम् ? करुमात्रमुदकम् ।

द्विगोः संशये च ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

मानान्तात् द्विगोः संशये प्रस्तुतस्य मात्रहादेः श्लुङ्भ-
वति । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः । द्विदिष्टिः । द्विवितस्तिः ।

द्विकादिह द्विकोयडा क्षेत्रभक्तिः । द्विपुरुषि (षी) द्विपुरुषा
खाता द्वौ प्रस्थौ प्रमाणमस्य स्यात् द्विप्रस्थम् । द्विफलम् । बहु
संशये चेति वचनं पूर्वत्रासंशयार्थम् ।

मात्रट् ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

तन्मानवाचिनोऽस्येत्यर्थे मात्रट् प्रत्ययो भवति संशये ।
प्रस्थं मानमस्य स्यात् प्रस्थमात्रम् धान्यम् । प्रस्थं मानमेषां
प्रस्थमात्राः त्रीहयः । कुहुबमात्रम् । फलमात्रम् । वर्षमात्रम् ।
पञ्चमात्रम् । शतमात्रम् । दिष्टिमात्रम् ।

शन्शद्विंशतेः ॥ ३ । ३ । ६६ ॥

शकन्तात् शदन्ताच्च संख्याशब्दाद्विंशतिशब्दोच्च मानवृ-
त्तेस्तदस्येत्यर्थे संशये मात्रट् भवति । ङिनोऽपवादः । दश
मानमेषां स्यात् दशमात्राः । पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्राः ।
त्रयस्त्रिंशन्मात्राः । विंशतिमात्राः ।

ङिन् ॥ ३ । ३ । ६७ ॥

संशय इति निवृत्तम् । शन्शदन्ताद्विंशतिशब्दोच्च मान-
वृत्तेस्तदस्येत्यर्थे ङिन् भवति । पञ्चदशिनोऽर्धमाभाः त्रयस्त्रिंशिनो
देवाः । विंशिनो भवनेन्द्राः ।

घट्विदंकिमः ॥ ३ । ३ । ६८ ॥

प्रथमान्तान्मानवृत्तेरिदंशब्दात्किंशब्दोच्च षष्ठ्यर्थे मेये
चतुप्रत्ययो भवति ॥ मानं चतुर्विधं तत्र प्रमाणादिदं प्रमा-
णमस्य इयान् कियान् पटः ॥ परिमाणात्-इयत् । कियत्
धान्यम् । उन्मानात्-इयत् कियत्सुवर्णम् ॥ संख्यायाः-इयन्त
कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

एतदो वो घः ॥ ३ । ३ । ६८ ॥

एतदः परस्य चतुर्थकारस्य वकारादेशो भवति । एता-
वान्दण्डः । एतावती परिखा । एतावन्त्यधिकरणानि ।

यत्तदः ॥ ३ । ३ । ७० ॥

यत्तद्भ्यां परस्य चतुर्थकारस्य वकारादेशो भवति ।
यावान् । तावान् । आदेशवचनात् यत्तदेतद्भ्यो घतुः । योग-
विभाग उत्तरार्थः ।

किमश्च संख्यायाः कृतिश्च ॥ ३ । ३ । ७१ ॥

संख्याया यन्मानं तद्वृत्तेस्तदिति प्रथमान्तात् किंशब्दाद्
यत्तद्भ्यां च षष्ठ्यर्थे संख्येये मेये कृति प्रत्ययो भवति घतुश्च ।
का संख्या मानमेषां कति, कियन्तः । यति । यावन्ती
तति, तावन्तः । संख्याया इति किम् ? कियान् । यावान्
तावान् पटः ।*

अवयवान्तयट् ॥ ३ । ३ । ७२ ॥

अवयवे वर्तमानात्संख्यावाचिनः शब्दात् तदस्येत्यर्थे
ऽवयविनि तयट् भवति । चत्वारोऽवयवाः अस्याः चतुष्टयी
रज्जुः । पञ्चतयो यमः । सप्ततयी नयवृत्तिः । दशतयो धर्मः

द्वित्रिभ्यां लुग्वा ॥ ३ । ३ । ७३ ॥

द्वित्रिभ्यां परस्य तयडादेस्तकारस्य लुग्वा भवति । द्वावव-
यवावस्य द्वयं द्वितयं तपः । त्रयस्त्रितयो मोक्षमार्गः ।

द्वयादेर्गुणान्सूत्र्यक्रमे मयट् ॥ ३ । ३ । ७४ ॥

द्वयादेर्गुणवृत्तेः संख्याशब्दात् तदस्येत्यर्थे मयट् भवति ।
स चेत् षष्ठ्यर्थी मूल्यं क्रयं वा भवति । द्वौ गुणौ एषां मूल्य-
भूतानां यवानां द्विमयाः यवाः । उदश्वतो मूल्यं त्रिमयाः

चतुर्नयाः । द्वौ गुणावस्योदशिवतः क्रयभूतस्य द्विमयमुदशिवत्य-
वानां क्रयम् । त्रिमयम् । चतुर्नयं । अन्यत्र द्विगुणं शीरं तैलस्य
पाकस्य ।

अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्संख्यं शतिशब्द-

शन्तादङ् ॥ ३ । ३ । ७५ ॥

तदिति प्रथमान्तात्शति शत दशन् इत्येवमन्तात्संख्या-
शब्दादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे शते सहस्रे चादित्ययं हिङ्कार
प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्च तत्संख्यमधिकं भवति ।
शतं सहस्रमिति च यत्संख्यायते तदेव यद्यधिकमपि भवती-
त्यर्थः । योजनानां विंशतिः योजनानि वा विंशतिरधिकान्य-
स्मिन् योजनशते शतेषु योजनेषु वा विंशं योजनशतम् । विंशं
शतं योजनानि । एवं विशम् । योजनसहस्रम् । विंशं सहस्रं
योजनानि । विंशं कार्षापण शतम् । विंशं कार्षापणं सह-
स्रम् । एकविंशम् शतत्रिंशम् । शत त्रिंशं सहस्रम् । एकत्रिं-
शम् । चत्वरिंशम् पञ्चाशम् । दशम् । एकादशम् । शतम् ।
सहस्रम् । द्वादशम् । त्रयोदशम् । विंशतिः । शतान्यधिका-
न्यस्मिन् शतानां सहस्रे विशम् । त्रिंशम् । एकादशम् । शतस-
हस्रम् । विंशतिः सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् सहस्राणां शते विंशम् ।
त्रिंशम् । एकादशं शतसहस्रम् ॥ राजदन्तादिपाठाच्छतस्य शब्दस्य
पूर्वनिपानः । तत्संख्यमिति किम् ? विंशतिर्दण्डाधिकास्मिन्
योजनशते ॥

संख्यापूरणे ङट् ॥ ३ । ३ । ७६ ॥

संख्याशब्दात् या संख्या येन पूर्यते तस्मिन् संख्यापूरणे
ङट् प्रत्ययो भवति ॥ एकादशानां पूर्णः एकादशः एकाद-
शसंख्यापूरण इत्यर्थः । एवं द्वादशाः त्रयोदशाः । एकादशी

स्त्री । संख्याग्रहणं किम्? एकादशानामुच्छ्रकानां पूरणो घटः

घत्तोरियट् ॥ ३ । ३ । ७७ ॥

घत्वन्मायाः संख्यायाः संख्यापूरणे इयट् प्रत्ययो भवति ।
इयतां पूरणः इयतिथः ॥ इयतिथी । कियतिथः । एता-
वतिथः । यावतिथः ॥

बहुगणयुगसंघात् प्तियट् ॥ ३ । ३ । ७८ ॥

बहुादिभ्यः संख्यापूरणे सियट् प्रत्ययो भवति । बहुनां
पूरणः बहुतिथः । बहुनीनां पूरणी बहुतिथी । गणतिथः ।
गणतिथी । युगतिथः युगतिथी । सङ्घतिथः सङ्घतिथी । संख्या-
विशेषणं सम्भवापेक्षम् ॥

षट् कति कतिपयात् प्यट् ॥ ३ । ३ । ७९ ॥

षडादिभ्यः संख्यापूरणे प्यट् भवति । षण्णां पूरण-
षष्ठः । षष्ठी । कतीनां पूरणः कतिथः । कतिपयया ।

चतुरः ॥ ३ । ३ । ८० ॥

चतुर्शब्दात्संख्यापूरणे प्यट् भवति । चतुर्णां पूरणः
चतुर्यः । चतसृर्णां पूरणी चतुर्थी ॥

यस्यौ चश्श्लुक् च ॥ ३ । ३ । ८१ ॥

चतुर्शब्दोद्यौ प्रत्ययो भवतः ॥ च शब्दस्य च श्लुक् ।
चतुर्णां पूरणः । तुर्यः तुरीयः ॥

विंशत्यादेस्तमङ् वा ॥ ३ । ३ । ८२ ॥

विंशत्यादिकायाः संख्यायाः संख्यापूरणे तमङ् वा
भवति । पक्षे इट् ॥ विंशतेः पूरणः विंशतितमः विंशः विंश-
तितमी । विंशी स्त्री । एकविंशतितमः एकविंशः । द्वाविंश-
तितमः । द्वाविंशः । त्रिंशत्तमः त्रिंशः एकत्रिंशत्तमः एकत्रिंशः ।
चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः । पञ्चाशत्तमः । पञ्चाशः ॥

शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ॥ ३ । ३ । ८३ ॥

शतादिभ्यः संख्याशठदेभ्यः मासादिभ्यश्च संख्यापूरणे नित्यं तमङ् भवति ॥ शतस्य पूरणः शततमः एकशततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमः दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ॥

षष्ठ्यादेरनादेः ॥ ३ । ३ । ८४ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशठदात् यस्यादिरवयवः संख्याशठदो नास्ति ततः संख्यापूरणे तमङ् भवति ॥ षष्ठितमः । सप्तति-
तमः । अशीतितमः । नवतितमः ॥ अनादेरिति किम् ? सादे-
र्विकल्प एव । एकषष्ठितमः एकषष्ठः इत्यादि ॥

नो मट् ॥ ३ । ३ । ८५ ॥

नान्तादनादेः संख्याशठदात् संख्यापूरणे नित्यं मट् भवति । पञ्चमः पञ्चमी । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ॥ अनादेरिति किम् ? एकादशः । द्वादशः ॥

द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश् ॥ ३ । ३ । ८६ ॥

द्वित्रिभ्यां संख्याशठदाभ्यां संख्यापूरणे तीयद् भवति । त्रिशठस्य षट्पदं तस्य प्रत्ययसन्नियोगे ऋश् इत्यादेशो भवति ॥ द्वयोः पूरणः द्वितीयः । त्रयाणां तृतीयः ॥ तकारो ङदिति प्रत्याहारार्थः ॥

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥ ३ । ३ । ८७ ॥

पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात् केवलात् सादेः सपूर्वाच्चात्तनेनेति तृतीयार्थे कर्त्तरि इन्भवति । पूर्वमनेन पूर्वी । पूर्विणी । पूर्विणः । अनेनेति कर्ता क्रियामन्तरेण नेति कृतमित्यादि प्रतीयते । सादेः—कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी, कटम् । भुक्तपूर्वी, ओदनम् । पीतपूर्वी, सुराम् ॥

इष्टादेः ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

इष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थे कर्तरिङ् भवति
इष्टमनेन इष्टी, यज्ञे । अधीती, वेदे इत्यादि ॥

आद्धमद्य भुक्तं ठेनौ ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

आद्धशब्दात्प्रथमान्तादद्यभुक्तमित्येवमुपाधिकादनेनेति
तृतीयार्थे कर्तरि ठेनौ भवतः । आद्धमनेनाद्य भुक्तं आद्धिकः
आद्धी ॥

क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाशये घः ॥ ३ । ३ । ८९ ॥

क्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तादन्योपाधिकात् नाशयेऽर्थे घो
भवति ॥ अन्यस्मिन् क्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे नाशयः क्षेत्रीयो व्या-
धिरसाध्य उच्यते ॥ क्षेत्रीयं विषम् । परशरीरे संक्रमय ना-
शयम् । चिकित्सयम् । क्षेत्रियाणि तृणानि सस्यक्षेत्रादुत्पा-
द्यमानानि । क्षेत्रीयः । पारदारिकः । अन्यस्त्रीशक्तो निग्राह्यः ।
दारश्च क्षेत्रम् ॥

ओत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ॥ ३ । ३ । ९० ॥

ओत्रिय इति छन्दःशब्दादध्यायनि घः ओत्रभावश्च
निपात्यते वा । छन्दोऽध्यायी ओत्रियः पक्षे छान्दस इत्यपि
भवति ॥

इन्द्रियम् ॥ ३ । ३ । ९१ ॥

इन्द्रशब्दात् घप्रत्ययो निपात्यते । इन्द्रिगर्भोऽयं चक्षु-
रादीनां संज्ञा । तत्र यथायोग्यमर्थकल्पना । इन्द्र आत्मा तस्य
लिङ्गं तेन सृष्टं शुष्टं दत्तमिति च इन्द्रियम् ॥

तेन वित्ते चुञ्चुवणी ॥ ३ । ३ । ९२ ॥

तेनेति तृतीयान्ताद्वित्तेऽर्थे चुञ्चुवणी भवतः । वित्तः

ज्ञातः प्रतीत इत्यर्थः । विद्याया वित्तः विद्याचुषुः विद्या-
चक्षुः । काव्यचुषुः । काठ्यचक्षुः ।

इतो ग्रन्थस्य ग्राहके कश्चलुक्च ॥३॥३॥८४॥

तेनेति तृतीयान्तात् इतो इत्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्ता-
द्ग्रन्थस्य शास्त्रस्य ग्राहकेऽवधारके कप्रत्ययो भवति इतश्च लुक् ।
द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थस्य ग्राहकः द्विकः । त्रिकः । चतुष्कः । पंचकः ।

ग्रहणाद्वा ॥ ३ । ३ । ८५ ॥

इदन्ताद् ग्रन्थस्य ग्रहणात् ग्रन्थे वर्तमानात्कप्रत्ययो वा
भवति । स्वार्थे प्रकृत्यर्थे एवार्थान्तरानिर्देशात् इतश्च श्लुक्वा
भवति । द्विकं द्वितीयकं ग्रन्थस्य ग्रहणमस्य । त्रिकं तृतीयकं
व्याकरणस्य ग्रहणमस्य ॥ एवं चतुष्कम् । चतुर्थकम् । पंचकम्
पञ्चमकम् ।

सस्याद्गुणात्परिजाते ॥ ३ । ३ । ८६ ॥

सस्यशब्दाद्गुणावाचिनश्च तेन परिजातेऽर्थे को भवति ।
परिः सर्वतो भावे जाते सम्पत्तौ । सस्येन परिजातः सस्यकः
शालिः । यः सर्वतो गुणैरुत्पन्नो न यस्य किञ्चिदपि वैगुण्य-
मस्ति स एवमुच्यते । एवं सस्यको देशः । सस्यको वत्सः ।
सस्यकं साधुः सस्यको मणिः । मणौ रूढश्चायम् ॥

पार्श्वकायश्शूलिकदारुडाजिनिकानुपद्यन्वेष्टा ॥३॥३॥८७॥

पार्श्वकादयः शब्दाः कादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
अन्वेष्टा चेत्प्रत्ययार्थो भवति ॥ पार्श्वार्त्तकः पार्श्वमनूजुरुपायः ।
पार्श्वेनान्वेष्टा सपार्श्वकः ऋजुनोपायेनान्वेष्टा व्यानर्थाऽन्योऽनू-
जुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते नान्यः । अयश्शूलदारुडाजि-
नाभ्यां ठण् । अयः शूलसारुयादयः शूलं तीक्ष्णो पापः तेनार्था-

न्वेष्टः आयःशूलिकः राससिक उच्यते । दण्डाजिनं दम्भः
दण्डाजिनेनार्थानन्वेष्टा दण्डाजिनकः निष्टयावृत्तिः दाम्भिक
उच्यते । केचित् ठनाहुः तेषामयःशूलिकः । दण्डाजिनिकः ।
अनुपदादीन् पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदनन्वेष्टा अनुपदी
गवामुष्ट्राणां वा ॥

धनहिरण्येऽभिलाषे ॥ ३ । ३ । ८८ ॥

धनहिरण्याभ्यां निर्देशादेव सप्तम्यन्ताभ्यामभिलाषेऽर्थे
को भवति ॥ धनेऽभिलाषो धनकः देवदत्तस्य । हिरण्यको
देवदत्तस्य ।

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥ ३ । ३ । ८९ ॥

स्वाङ्गवाचिभ्यस्तेषु सक्तेऽर्थे को भवति । केशेषु सक्तः
केशकः । नखकः । दन्तकः । केशादिरचनायां सक्त उच्यते ॥
बहुवचनं समुदायार्थम् । केशनखकः । दन्तनखकः ।

उदरे ठगाद्यूने ॥ ३ । ३ । ९०० ॥

उदरशठदात्तस्मिन् सक्तेऽर्थे ठग भवति । सक्तश्चेदाद्यूनः
अविजिगीषुर्भवति । उदरे सक्तः औदारिकः । उदरकोऽन्यः ।

कर्मठो घटः ॥ ३ । ३ । ९०१ ॥

कर्मन् शठदात्तसप्तम्यन्तात् ठप्रत्ययो भवति । इगादेशा-
भावश्च निपात्यते घटश्चेत् वाच्यः । कर्मणि घटः घटिता
घटमानः कर्मठः, पुरुषः ॥

अंशं हारिणी ॥ ३ । ३ । ९०२ ॥

अंशमिति द्वितीयान्तात् हारिणी अर्थे को भवति ।
अंशं हारी अंशकः पुनः । अंशको दायादः । हारीत्यावश्यकेशिन् ।

शीतकोष्णकौ कारिणि ॥ ३ । ३ । ९०३ ॥

शीतोष्णाभ्यां मन्दशीघ्रवाचिभ्यां क्रियाविशेषणभ्यां
कारिण्यर्थे को निपात्यते । शीतं कारी शीतकः, क्रियासु मन्दः ।
उष्णं कारी उष्णकः, क्रियासु शीघ्र इत्यर्थः ।

तन्त्रान्नवोद्धृते ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चम्यन्तान्नवोद्धृतेऽचिरापहृतेऽर्थे
को भवति । तन्त्रान्नवोद्धृतः तन्त्रकः, प्राधारः । तन्त्रकं, वस्त्रं ।
प्रत्ययमित्यर्थः ॥

कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः ॥ ३ । ३ । १०५ ॥

अनु अभि अभीभ्यः कमि तरि कामयमाने को भवति ।
अनुकमिता अनुकः । अभिकमिता अभिकः । अभीकः ।
निपातनादेव पक्षे दीर्घत्वम् ।

विशालविशंकटविकटसंकटोत्कटप्रकटनिकटा-
वकटावकुटारावटीटावनाटावभ्रटनिबिडनिबिरीसचिक्क-
चिकिनचिपिटचिल्लपिल्लचुल्लोपत्यकाधित्यकाः ॥३॥३॥१०६॥

विशालादयः शब्दाः शालादिप्रत्ययान्ताः यथास्वं
प्रसिद्धेऽर्थे विशेषे निपात्यन्ते । विगते विशाले शृंगे विशंकटे
शृङ्गे तद्योगाद् गौश्च विशाला गौः । विशंकटा गौः । विकटो
देशः । विकटः कटीतटः । अत्र वेशालशङ्कुटकटाः प्रत्ययाः ।
संगतः संकटः पत्न्याः । उद्गतः उत्कटः गन्धः । प्रगतः प्रक-
टोऽर्थः । निगतः निकटो ग्रामः । अत्र समुत्प्रनिभ्यः कटः ।
अवगतः अवकटः । अवकुटारः । अत्रावात्कटः कुटारश्च ।
अवनतमवटीटमवनाटमवभ्रटन् । नासिकायाः अवनता अव-
टीटा अवनाटा अवभ्रटा नासिका । नासिकायानवनतः अव-
टीटः अवनटः अवभ्रटो देवदत्तः । अत्राऽवाक्नासिकानतविषये

टीटनाटभटाः । निनतं निबिहं निबिरीसं नासिकायाः ।
 निबिहा निबिरीसा नासिका । निबिहः निबिरीसो देवदत्तः ।
 निबिहाः निबिरीसाः केशाः । निबिहं निबिरीसं वस्त्रम् ।
 अत्र नेः बिहबिरीसौ नासिकानतविषये ऽप्यन्यत्र च । एवं निनतं
 चिककं चिकिनं चिपिटं नासिकाया इत्यादि । अत्र नेः नासि-
 कानतविषये क्ककिनपिटाः । चिश्च नेरादेशः क्लिन्ने चिल्ले
 पिल्ले चुल्लो चसुषि । क्लिन्नचसुः चिल्लः पिल्लः चुल्लो देवदत्तः ।
 अत्र क्लिन्नशब्दात् अपत्ययस्तस्य च चिल् पिल् चुल् इत्यादेशाः ।
 उपत्यका अधित्यका पर्वतस्यासक्तादिरूढौ प्रदेशौ । अत्र उप-
 अधिन्यां त्यकः प्रत्ययः ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नास्ति ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

तदिति प्रथमान्ताद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे को भवति
 नास्ति समुदायो नाम यत्तत्प्रथमान्तं चेत्प्रायोऽन्नं भवति ॥
 प्रायो कृत्स्नं बहुत्वं । गुडापूपाः प्रायोऽन्नमस्यां गुडापूपिका ।
 कषरिका । त्रुपुटिका पौर्णमासी । अन्यत्रापूपाः प्रायोऽन्नम-
 वन्तिषु ॥

कौलमासीवटकिन्यौ ॥ ३ । ३ । १०८ ॥

कौलमासी वटकिनी शब्दावणिप्रत्ययान्तौ निपात्येते ।
 तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नास्ति । कुलमासः प्रायोऽन्नमस्यां कौलमासी ।
 वटकिनी पौर्णमासी ।

ब्राह्मणकोष्ठिके ॥ ३ । ३ । १०९ ॥

ब्राह्मणकोष्ठिक इति कप्रत्ययान्ते निपात्येते नास्ति ॥
 ब्राह्मणा आयुधजीविना यस्मिन्देशे स ब्राह्मणको देशः ।
 सष्ठिका अस्पाका यवागूः ॥

कालःप्रयोजनमस्य रोमे ॥ ३ । ३ । ११० ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे रोगे को भवति ।
तत्प्रथमान्तं चेतकालः प्रयोजनं वा भवति ॥ प्रयोजनं कारणं
कार्यं च ॥ सततकालोऽस्य सततको ज्वरः । द्वितीयो दिवसः
कालोऽस्य द्वितीयकः । चतुर्थको ज्वरः । विषपुष्पं प्रयोजनं
कारणमस्य विषपुष्पकः । पर्वतको रोगः । उष्णं प्रयोजनं
कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः ॥

मुख्यः ॥ ३ । ३ । १११ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे को भवति । तत्प्रथ-
मान्तं मुख्यः प्रधानश्चेत्भवति । देवदत्तो मुख्योऽस्य देव-
दत्तकः सङ्घः । जिनदत्तकः ।

शृङ्खलकः, करभेः ॥ ३ । ३ । ११२ ॥

शृङ्खलकशब्दः कान्तो निपात्यते करभे सङ्घवाले वाच्ये ।
शृङ्खलं बन्धनमस्य शृङ्खलकः, बालकरभ उच्यते । वयःशब्दोऽयं
शृङ्खलबन्धनं भवतु भाषा ॥

उन्मनस्युदुत्सोः ॥ ३ । ३ । ११३ ॥

उत् उत्सु इत्येताभ्यामस्येत्युन्मनस्यभिधेये को भवति ।
उद्गतं मनोऽस्य उत्सुकः । उत्सुगतं मनोऽस्य उत्सुकः उन्मना
इत्यर्थः ॥

सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥ ३ । ३ । ११४ ॥

तदिति प्रथमान्तेभ्यः सञ्जातोपाधिकेभ्यस्तारकादिभ्यो-
ऽस्येत्यर्थे इतः प्रत्ययो भवति । तारका अस्य सञ्जाताः
तारकितं नभः । पुष्पाण्यस्य संजातानि पुष्पितो वृक्षः
इत्यादयः ।

गर्भादिमाणिनि ॥ ३ । ३ । ११५ ॥

गर्भात्तस्य सञ्जातेऽर्थे इतः प्रत्ययो भवति । षष्ठ्यर्थे
ऽप्राणिनि चेत्भवति ॥ गर्भोऽस्य सञ्जातः गर्भितो ब्रीहिः ।
गर्भिताः शालयः । अन्यत्र गर्भिणी गौः ॥

अस्त्यस्मिन्वेति मतुः ॥ ३ । ३ । ११६ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्तीत्येवमुपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽस्मि-
न्निति सप्तम्यर्थे वा मतुर्भवति । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्तीति
गोमान् । यवमान् । अस्ति धनमस्यास्मिन्वा अस्तिमान् ।
स्वस्त्यारोग्यमस्यास्तीति स्वस्तिमान् । एतेऽठ्यये । वृक्षा
अस्मिन् सन्ति वृक्षवान्, पर्वतः । मृक्षवान् । अस्तीति किम् ?
गावोऽस्य । विनास्तिना स्वविशेषणे स्यात् । गावोऽस्यासन् ।
गावोऽस्य भवितारः । भूतभविष्यत्सत्तयोरपि स्यात् । इति-
करणो विवक्षार्थः तेन—

भूमिनिष्ठा प्रशंसामु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षार्था प्रायो मत्वादयो ज्ञताः ॥ १ ॥

भूमि बहुत्वे गोमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी । प्रशंसार्था
रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी
कन्या । संसर्गे दण्डो । छत्री । प्राधिकमेतत्सत्तामात्रेऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रवान्पर्वतः । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । स्पर्शवान्
वायुः ।

श्लोकः—प्राग्जितात्कृतलब्ध्यादौ स्वरूपप्रत्ययस्ततः ।

मत्वर्थश्च ततो वृत्तौ समानायां च नेष्यते ।

मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयः स्वरूपो न भवति । गावो येषां
सन्तीति गोमन्तः । गोमन्तोऽत्र सन्तीति मतुर्न भवति । विरूपस्तु
भवत्येव दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ न भव-
ति । दण्ड एवामस्तीति दण्डिमः । दण्डिमोऽस्य सन्तीति मतुर्न
भवति । असंज्ञाभूतात् कर्मधारयाच्च भवति । वीरपुरुषा अस्मिन्

ग्रामे सन्तीति तत्र बहुव्रीहिरेव भवति । वीरपुरुषको ग्राम
इति । सञ्ज्ञायां तु भवति कृष्णसर्पवान् वल्मीकः इति ।
गुणे गुणिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो न भवति । शुक्लो वर्णो
ऽस्यास्तीति । तिक्तो रसोऽस्यास्ति । ये तु गुणमात्रे तेभ्यो ।
भवत्येव । रूपवान् । रसवान् । काष्ठार्यवान् इति ।

आयात् ॥ ३ । ३ । ११७ ॥

गुणादिभ्यो यः रूपाच्छस्ताहातादित्यऽऽएतस्माद्यप्रत्य-
यात् याः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ताभ्यो मतुप्रत्ययो भवति इति
वेदितव्यम् । तदस्यास्ति अस्मिन्वेति विषये । वातवान् ।
घूडावान् । अपवादैर्बाधा मतोर्माभूदिति वचनम् ।

वातदन्तबलललाटादूलः ॥ ३ । ३ । ११८ ॥

वातादिभ्यो मत्वर्थे कलप्रत्ययो भवति । वातूलः ।
बालूलः दन्तूलः । ललाटूलः । मतुश्च वातवान् । दन्तवान् ।
बलवान् । ललाटवान् ।

प्राणयङ्गादातो लः ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

प्राणयङ्गवाचिनः आकारान्तात् मत्वर्थे लो भवति ।
चूडालः । जङ्घालः । मतुः घूडावान् । जङ्घावान् ।

सिध्मादिरुक्स्तुद्रजन्तोः ॥ ३ । ३ । १२० ॥

सिध्मादिभ्यः रुक्वाचिभ्यः स्तुद्रजन्तुवाचिभ्यश्च मत्वर्थे
लो भवति । सिध्मलः । गडुलः । पाठणीलः । धमनीलः ।
पाठणीधमनीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते । तेन ह्रस्वान्ता-
भ्यां मतुरेव । रुक् सूडालः । विचर्चिकालः । विघाटिकालः ।
स्तुद्रजन्तुः—यूकालः । मलिकालः । स्तुद्रजन्तुरानकुलात् ।
मतुः सिध्मवान् । सूडवान् । यूकावान् । वत्सलकुशादयः
रुद्धिशब्दाः नात्र कश्चित् वत्साद्यर्थेति ते यथाकथंचि-

दुत्पाद्याः ।

प्रज्ञापणोदकफेनाल्लेलौ ॥ ३ । ३ । १२१ ॥

प्रज्ञादिभ्यो मत्वर्थे लेली भवतः । प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः ।
प्रज्ञावान् । पर्णलः । पर्णिलः । पर्णवान् । उदकलः । उदकिलः ।
उदकवान् । फेनलः । फेनिलः । फेनवान् ॥

काडाजटाघाटात्क्षेपे ॥ ३ । ३ । १२२ ॥

काडादिभ्यो मत्वर्थे लेली भवतः क्षेपे गम्यमाने ।
काडालः । काडिलः । जटालः । जटिलः । घाटालः । घाटिलः ।
क्षेपो मतुना न गम्यत इति मतुर्न भवति । एवमन्यत्रापि । क्षेप
इति किम् ? काडावान् । जटावान् । घाटावान् ॥

वागालाटी ॥ ३ । ३ । १२३ ॥

वाच इत्येतस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति आल आटी
भवतः पक्षे गिमनोऽपवादः । वाचालः वाचाटः । बहुनिःसारं
वदन् । अन्यत्र वाग्मी । वाग्मान् ॥

गिमन् ॥ ३ । ३ । १२४ ॥

वागस्यास्मिन्निति विषये वाचो गिमन्प्रत्ययो भवति ।
वाग्मी, वाग्मान् । गकारो ऽनुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्यो रवलञ्जेलाः ॥ ३ । ३ । १२५ ॥

मध्वादिभ्यो मत्वर्थे यथासख्यं रादयः प्रत्ययाः भवन्ति ।
मध्वादिभ्यो रः मधुरो रमः । मधुरं मधु । मधुशठदः स्वादुत्वे
गुणो वर्तमानः मत्वर्थे रमुत्पादयति । द्रव्यवृत्तेर्मतुरेव मधु
नान्यदः । एवं खं महत्कंठविवरमस्यास्तीति खरः गर्दभः ।
खवान् अन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्तीति मुखरः
वाचालः । मुखवान् अन्य इत्यादयः । कषादिभ्यो वलः कृषी-
वलः कुटुम्बी । कृषीमत्क्षेत्रम् । रजस्वला स्त्री । रजस्वान्
ग्रामः इत्यादयः । लोमादेशः लोमशः । रोमशः । लोमवान् ।
रोमवान् । पिच्छादेरिलः पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः ।
उरस्वान् इत्यादि ।

नोङ्गादेः ॥ ३ । ३ । १२६ ॥

अङ्गादिभ्यो नत्वर्थे नो भवति । अङ्गानि अस्याः सन्ती-
त्यङ्गना । कृदिशब्दोऽयम् कल्याणऽङ्गं अन्यत्र अङ्गवान् ।
वामनः । वामवान् । पामनः । पामवान् । इत्यादि ।

शाकीपलालीदद्रुवा ह्रस्वश्च ॥ ३ । ३ । १२७ ॥

शाक्यादिभ्यो नो भवति ह्रस्वश्चैवामन्तादेशः । शाकिनः ।
पालिनः । दद्रुणः । मतुः—शाकीमान् । दद्रूमान् । पलाली-
मान् । महच्छाकं शाकी । नानाशाकसमाहार इत्यन्ये । मह-
त्पलालं पलाली । पलालक्षोद इत्यन्ये । दद्रूनाम व्याधिः ।

विषुणलक्ष्मणौ ॥ ३ । ३ । १२८ ॥

विषुणे इति विष्णक् इत्येतस्मान्मत्वर्थे नप्रत्ययो
विषु इत्यादेशश्च निपात्यते । लक्ष्मणे इति लक्ष्मीशब्दात्
न प्रत्ययोऽकारश्चादेशः । विश्वं चास्य सन्तीति विषुणः । आ-
दित्यो वायुश्च । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः ।

प्रज्ञाश्रद्धोर्चावृत्तेर्णः ॥ ३ । ३ । १२९ ॥

प्रज्ञादिभ्यो मत्वर्थे णो भवति । प्राज्ञः । श्रद्धुः । आर्चः ।
वार्तः । मतु—प्रज्ञावान् । श्रद्धावान् । आर्चावान् । वृत्तिमान् ।

उयोत्स्नादिभ्योऽण् ॥ ३ । ३ । १३० ॥

उयोत्स्नादिभ्यो मत्वर्थेऽण् भवति । उयोतिरस्यास्तीति
उयोत्स्ना चन्द्रमा अत एव वचनात् न प्रत्ययः उपान्त्यस्य
च लुक् । सास्मिन्नस्तीति उयोत्स्नः पक्षः । उयोत्स्नी रात्रिः ।
तमोऽस्यामस्तीति तमिस्त्रा रात्रिः । तमिस्त्रं तमः । तदस्मिन्न-
स्तीति तामिस्त्रः पक्षः । तामिस्त्री रात्रिः । तामिस्त्राणि गुहामु-
खानि । मतुः । उयोत्स्नावान् । तमिस्त्रावान् । इत्यादयः ।

सिकताशर्करात् ॥ ३ । ३ । १३१ ॥

सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थेऽण भवति । सैकतः । शर्करः
श्रोदनः । मतुः सिकतावान् । शर्करावान् ।

इलश्च देशे ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे इलश्चाण् च भवतः । मतुश्च
सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् देशः । शर्करिलः । शर्करः
शर्करावान् देशः ।

द्युद्रोमः ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

द्युद्रुभ्यां मत्वर्थे नो भवति । द्यौरस्यास्तीति द्युमः ।
द्युशब्द उकारान्तोऽहः पर्याय इत्येके । द्रुयस्यास्मिन्वा
सन्तीति द्रुमः । रूढिशब्दाविभौ । अन्यत्र मतुरेव
द्युमान् । द्रुमान् ।

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥ ३ । ३ । १३४ ॥

काण्डादिभ्यो मत्वर्थे ईरो भवति मतुश्च । काण्डीरः
काण्डवान् । भाण्डीरः । भाण्डवान् । भाण्डीरः । भाण्डवान् ।

कच्छुवा दुरः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

कच्छुशब्दान्मत्वर्थे दुरो भवति ॥ कच्छुरः । कच्छूमान् ।

दन्त उन्नतः ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकान्मत्वर्थे दुरो भवति । दन्ता
उन्नता अस्य सन्तीति दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ।

मेधारयाद्वेरः ॥ ३ । ३ । १३७ ॥

मेधारयाभ्यां मत्वर्थे इरो भवति वा । मेधिरः । मेधावी
मेधावान् । रधिरः । रधी । रधिकः । रधवान् ।

कृपाहृदयादलुः ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

कृपाहृदयान्यां मत्वर्थे आलुर्भवति वा । कृपालुः ।
कृपावान् । हृदयालुः । हृदयिकः । हृदयो । हृदयवान् ।

केशाद्वः ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

केशान्मत्वर्थे वो वा भवति । केशवः । केशी । केशिकः
केशवान् ।

मण्यादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४० ॥

मण्यादिभ्यो मत्वर्थे वो भवति मतुश्च । मणिवः । मणि-
मान् । सिङ्मादिपाठान्मणिलः । हिरण्यवः । हिरण्यवान् ।
इत्यादयः ।

स्वाङ्गाद्धीनादः ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

हीनोपाधिकात्स्वाङ्गान्मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति । कण्डः
कर्णोऽस्यास्तीति कर्णः । छिन्ना नासिका अस्यास्तीति नासिकः ।
हीनादिति किम् ? (व) कर्णवान् । नासिकावान् । इत्येव
अन्यत्र ।

अभ्रादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४२ ॥

अभ्रादिभ्यो मत्वर्थे अप्रत्ययो भवति । अभ्रास्यस्मिन्
सन्तीति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्तीति अर्शसः, देवदत्तः ।
उरसः । उरसवान् इत्यादयः ।

शृङ्गादारकः ॥ ३ । ३ । १४३ ॥

शृङ्गान्मत्वर्थे आरको भवति । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् ।
शिखादित्वात्-शङ्गी । वृन्दारक इति वृन्दारकनागकुजैरिति
सिद्धम् । मतुना वृन्दवान् । शिखादित्वात् वृन्दी ।

फलवर्हञ्चिनेनः ॥ ३ । ३ । १४४ ॥

फलवर्हाभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनो भवति । फलिनः ।

वर्हिणः । शृङ्गिणः । मत्तुः-कलवान् । बर्हवान् । शिखादित्वात्
कली । बर्ही ।

मलादीमसश्च ॥ ३ । ३ । १४५ ॥

मलाभ्मत्वर्थे ईमसश्च इमश्चः भवतः । मलीमसः ।
मलिनः । मलवान् ।

मरुत्पर्वणस्तः ॥ ३ । ३ । १४६ ॥

मरुत्पर्वणशब्दाभ्यां मत्वर्थे तो भवति । मरुतः । पर्वतः ।
मरुत्वान् । पर्ववान् ।

वलितुण्डवटेर्भः ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

वलितुण्डवटेभ्यो मत्वर्थे भो भवति । वलिभः । वलिनः
इत्यंगादित्वात् । तुण्डिभः । वटिभः । प्रवृद्धनाभिः तुण्डिः ।

ऊर्णाहंशुभमौयुस् ॥ ३ । ३ । १४८ ॥

ऊर्णादिभ्यो मत्वर्थे युस् भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः
अहङ्कारवान् । शुभंयुः कल्याणबुद्धिः ।

कंशमस्ति यु स्तुयस्तवभाः ॥ ३ । ३ । १४९ ॥

कंशंभ्यां मत्वर्थेति युस् तु यस् त व भ इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । कन्तिः । कंयुः । शन्तिः । शंयुः । कन्तुः । शन्तुः ।
कंयः शंयः । कन्तः शन्तः । कंवः । शंवः । कंभः । शंभः । स
इत् पदत्वार्थः ।

तपस्त्रगमायामेधासो विन् ॥ ३ । ३ । १५० ॥

तप आदिभ्य असन्तेभ्यश्च मत्वर्थे विन् भवति । तप-
स्वी । स्त्रग्वी । मायावी । मेधावी । असः यशस्वी । पयस्वी ।
सरस्वी । मत्तुः स्त्रग्वान् । मायावान् । मेधावान् । यशस्वान् ।
यशस्वती । सरस्वती । ज्योत्स्नाद्यक्षा बाधा ना भूदिति तपः
ग्रहणम् । ग्रीष्मादिवाठात् मायी । मायिकः ।

तमिस्त्रार्णवोर्जस्वलोजास्वन्नामयाविन्गोमिन् ॥३।३।१५१

तमिस्त्रादयो मत्वर्थे निपात्यन्ते । तमःशठदाद्रः सपा-
त्यस्य चेत्यम् तमिस्त्रा रात्रिः । अर्णसो वः अत्यस्य लोपः
अर्णव समुद्रः । ऊर्जाद्वलः-विन् च सक् चागमः ऊर्जस्वलः ।
ऊर्जस्वो । आमयाद्विन् दीर्घश्चास्य आमयावी । गोशठदात्
मिन् गोमिन् । मतुः तमस्वान् । ऊर्जमान् । गोमान् । स्वमै-
श्वर्यमस्या स्तीति स्वामीश्वराधिपतीति निपातमात्सिद्धम् ।

नौ शिखादिभ्यां ठेनौ ॥ ३ । ३ । १५२ ॥

नावादिभ्यः शिखादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं ठ इनौ
भवतः । मतुश्च । नाविकः । नौमान् । कुमारिकः । कुमारी-
मान् । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् ।

ब्रीह्यादतोऽनेकाचः ॥ ३ । ३ । १५३ ॥

ब्रीह्यादिभ्योऽकारान्ताश्च अनेकाचः मत्वर्थे ठेनौ भवतः ।
ब्रीहिकः । ब्रीहो । ब्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् ।
मायावीति विन् । अतः दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । कुत्रकः ।
कुत्री । कुत्रवान् । अनेकाच इति किम् ? स्ववान् । क्रियाजा-
तिभ्यां सप्तम्यर्थे च ठेनौ न भवतः इत्याहुः । कारकवान् ।
व्याघ्रवान् । दण्डवती शाला ।

अशिरसोऽशीर्षश्च ॥ ३ । ३ । १५४ ॥

अशिरसः मत्वर्थे ठेनौ भवतः । मतुश्च । तत्सक्रियो-
अशीर्ष इत्यादेशः । अशीर्षिकः । अशीर्षी । अशीर्षवान् । मता-
वशिरसो अशीर्षमात्रः । ठेनोस्तु शीर्षोऽचीति विद्यत एव ।

अर्थार्थान्तिद्रावात् ॥ ३ । ३ । १५५ ॥

अर्थशठदादर्थान्ताश्च भाववाचिन एव मत्वर्थे ठेनावेव
भवतः । उभयथा चायं नियमो वाक्यभेदेन क्रियते । अर्थ

याज्ञायां अर्थनमर्थः सोऽस्यास्तीति अर्थिकः । अर्थिप्रति-
पक्षमर्थनं प्रत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी ।
तेनावेवेति नियमादतो मतुर्न भवति । भाषादिति नियमाद्
द्रव्यवचिनं तेनो न भवतः । अर्थो हिरण्यादिरस्यास्ति इति
अर्थवानिति मतुरेव ।

ब्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

ब्रीहिवाचिभ्यः तुन्दादिभ्यश्च मत्वर्थे इलो भवति तेनो
च मतुश्च । ब्रीहेः । कलनिलः । कलनिकः । कलमी । कलमवान् ।
ब्रीहिः । पूर्वं एव विधिः । तुन्दादेः । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दो-
तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

स्वाङ्गात् विवृद्धोपाधिकात् मत्वर्थे इलश्च तेनो मतुश्च
भवन्ति । वृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः कर्णिलः । कर्णिकः ।
कर्णी । कर्णवान् । ओष्ठिलः । ओष्ठिकः । ओष्ठी । ओष्ठवान् ।

गुणादिभ्यो यः ॥ ३ । ३ । १५८ ॥

गुणादिभ्यो मत्वर्थे यो भवति । गुण्यः पुरुषः । हिम्यः
पर्वतः । मतुः गुणवान् । हिमवान् ।

रूपाच्छस्ताहतात् ॥ ३ । ३ । १५९ ॥

रूपात् शस्ताहतोपाधिकात् मत्वर्थे यो भवति । शस्तं
प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो नौः । रूप्यः पुरुषः । आहतं
उक्ताहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः । कार्षापणः । अन्यत्र मतुः
रूपवान् । रूपवती । कन्या । अतः परं मतुर्नास्ति ।

गवादेष्टुण् ॥ ३ । ३ । १६० ॥

गोशब्दपूर्वात् अकारान्तान्मत्वर्थे ठण् भवति । गौ
शतिकः । गौ सहस्रिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् ।

केषांचिदत इति नानुवर्तते । गौत्रिकः गौषयधिकः । गोविंश-
तिमानिति स्थनभिधानात् न भवति ।

निष्कादेशशतसहस्रात् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

निष्कादेः शतसहस्रान्मत्वर्थे ठण् भवति । नैष्कश-
तिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

एकादेः कर्मधारयात् ॥ ३ । ३ । १६२ ॥

एकादेः कर्मधारयादकारान्तान्मत्वर्थे ठण् भवति । एको
गौः एकगवः सोऽस्यास्तीति ऐकगविकः । ऐकसहस्रिकः ।

सर्वादेरिन् ॥ ३ । ३ । १६३ ॥

सर्वादेरकारान्तात्कर्मधारयादिन् भवति । सर्वं धनं
सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वक्लेशी नटः ।

द्वन्द्वरुग्निन्द्यात्प्राणिस्थादस्वाङ्गात् ॥ ३ । ३ । १६४ ॥

द्वन्द्वसमासो रुक् रोगः विन्द्यं गच्छं च यत्प्राणिस्यम-
स्वाङ्गमकारान्तं तस्मान्मत्वर्थे इम् भवति । द्वन्द्वात् कटक-
बलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । रुजः कुष्ठी । किलासी । निन्द्यात्
शंखाण्डकी । कुकुदाधती । कालतालुकी । त्रस्वाङ्गादिति किम् ?
स्तनकेशवती ।

वातातिसारपिशाचात्कक् च ॥ ३ । ३ । १६५ ॥

वातादिभ्यो मत्वर्थे इन् भवति कक् चैषामागमः ।
वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ।

वयसि डतः ॥ ३ । ३ । १६६ ॥

इत्प्रत्याहारग्रहीतप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इज्ज् भवति वय-
सि गृह्यमाने । पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्तीति पञ्चमी
चण्डः । नवमी इत्यादि ।

सुखादेः ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

सुखादिभ्यो मत्वर्थे इत्थेव भवति । सुखी । दुःखी
इत्यादि ।

मालात्क्षेपे ॥ ३ । ३ । १६८ ॥

मालाशठ्ठादिभ्यो भवति क्षेपे । माली । अन्यत्र मा-
लावान् ।

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ ३ । ३ । १६९ ॥

धर्माद्यन्तान्मत्वर्थे इत्थेव भवति । तपस्वी धर्मी । तपस्वी
शीली । ब्राह्मणवर्णी । शूद्रवर्णी ।

बाहुवादेर्वलात् ॥ ३ । ३ । १७० ॥

बाहुवादेः बलशठ्ठान्मत्वर्थे इत्थेव भवति । बाहुबली ।
उरुबली ।

मन्मान्नाग्नि ॥ ३ । ३ । १७१ ॥

मन्म इत्येवमन्तान्मत्वर्थे इत्थेव भवति समुदाये नाग्नि ।
धामनी । चर्मणी । सोमनी । प्रथमनी । कामिनी । अन्यत्र
धामवान् सोमवान् ।

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥ ३ । ३ । १७२ ॥

हस्तादिभ्यो मत्वर्थे इत्थेव भवति समुदायेन चेज्जाति-
रभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । दन्ती । करी । अन्यत्र
हस्तवान् । दन्तवान् । करवान् ।

पुष्करादेर्देशे ॥ ३ । ३ । १७३ ॥

पुष्करादिभ्यो मत्वर्थे इत्थेव भवति देशेऽभिधेये ।
पुष्करिणी । पद्मिनी । अन्यत्र पुष्करवान् हस्तौ ।

वर्णी ब्रह्मचारी ॥ ३ । ३ । १७४ ॥

वर्णशठदाम्मत्वर्थे इतिपात्यते ब्रह्मचारिव्यभिचये ।
वर्णं ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णं ब्रह्मचारी इत्यर्थः ॥

सूक्तसामि कः ॥ ३ । ३ । १७५ ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति विषये सूक्ते सामनि चाभिधेये को
भवति । अचुडावाकशठदोऽस्मिन्नस्तीति आचुडावाकीयम् ।
नैत्रावर्णीयम् सूक्तं । सामि यज्ञायज्ञीयम् । अशनापिपाकीयम् ।
वारतन्तवीयम् । अभ्यवानीयम् ॥

श्लुग्वध्यायानुवाके ॥ ३ । ३ । १७६ ॥

अध्यायेऽनुवाके चाभिधेये मत्वर्थे यः तस्य श्लुग्व
भवति । अत एव वचनात् कोऽनुमीयते । गर्धभाण्डशठदोऽस्मि-
न्नध्यायेऽनुवाके वास्ति गर्धभाण्डः गर्धभाण्डीयो वा । दीर्घ-
जीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलितः स्तरुभः पलितस्तरुभीयः ।
द्रुमपुष्पः द्रुमपुष्पीयः ।

विमुक्तादेरङ् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

विमुक्तादिभ्यो मत्वर्थे अध्यायेऽनुवाके वाङ् भवति ।
देवासुरः अङ्गायोऽनुवाको वेत्यादि ।

घोषडादेर्वुच् ॥ ३ । ३ । १७८ ॥

घोषडादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोर्वुच् भवति । घोष-
डशठदोऽस्मिन्नस्तीति घोषडकः । इवेत्वक इत्यादि ।

प्रकारो जातीयर् ॥ ३ । ३ । १७९ ॥

तदस्येति वर्तते ॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रकारोपाधि-
कादस्येति षष्ठ्यर्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति ॥ पटुः प्रकारोऽस्य
पटुजातीयः । सुदुजातीयः । तज्जातीयः । नानाभूतप्रका-
रोऽस्य नानाजातीयः । तथाजातीयः । कथंजातीयः । रेक
अरितस्वार्थ इति पर्युदासार्थः ॥

कोऽणवादेः ॥ ३ । ३ । १८० ॥

अणवादिभ्यस्तदस्य प्रकारे को भवति । अणुः प्रकारोऽस्य
अणुकः । ह्यलुकः पटः । अणुकाः माषाः । माषकं हिरण्यम् ।
वषका । मालिका इत्यादि ।

कृष्णयवजीर्णसुरावदातगोमूत्रात्तिलब्रीहिशा-
र्यहिसुराच्छादने ॥ ३ । ३ । १८१ ॥

कृष्णादिभ्यो यथासंख्यं तिलादिषु वाच्येषु तस्य प्रकारे
को भवति । कृष्णः प्रकारः एषां कृष्णकाः तिलाः । अन्यः
कृष्णजातीयः । एवमुत्तरत्रापि । यवप्रकारा यवकाः ब्रीहयः ।
जीर्णप्रकारा जीर्णकाः शालयः । सुराप्रकारः सुराको वर्णः ।
सुरकोऽहिः सर्पः । अवदातः प्रकार अवदातकः सुरा । गोमूत्रं
प्रकारं गोमूत्रकमाच्छादनम् ।

॥ इति शठदानुशासने चिन्तामणौ तृती वृत्तीया-

ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

• भूतपूर्वे ष्वरट् ॥ ३ । ४ । १ ॥

अतः परं प्रायशः स्वार्थे काः प्रत्ययाः तत्रोपाधिः प्रकृ-
तेर्विज्ञायते ॥ स प्रत्ययस्य द्योत्यो भवति । पूर्वं भूतो भूत-
पूर्वः । भूतपूर्वे ऽर्थे वर्तमानात्सुबन्ताच्छब्दरूपात् ष्वरट् प्रत्ययो
भवति स्वार्थे । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । दर्शनीयचरः ।
आढ्या भूतपूर्वा आढ्यचरी ॥

गोष्ठात्खञ् ॥ ३ । ४ । २ ॥

गोष्ठात् भूतपूर्वे ऽर्थे खञ् भवति । गोष्ठो भूतपूर्वो गोष्ठीनो
देशः ।

षष्ठ्या रूप्यष्वरट् ॥ ३ । ४ । ३ ॥

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वे ऽर्थे रूप्यष्वरट् भवतः । देवदत्तस्य
भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यः गौः । देवदत्तचरः गौः ।

ठयाश्रये तस् ॥ ३ । ४ । ४ ॥

नामापञ्चाश्रयो ष्याश्रयः । षष्ठ्यन्तात् ठयाश्रये गम्यमाने
तस् भवति । देवदत्तश्चैत्रतोऽभवत् । गुरुदत्तो मैत्रतः । चैत्र-
मैत्रयोर्विघटमानयोश्चैत्रस्य पक्षे देवदत्तो मैत्रस्य पक्षे गुरु-
दत्त-इत्यर्थः । एवं यतोऽभवत् । ततोऽभवत् ।

ठयाधेः प्रतीकारे ॥ ३ । ४ । ५ ॥

ठयाधिविचिनः षष्ठ्यन्तात् तस् भवति प्रतीकारे गम्य-
माने । प्रवाहिकातः । प्रच्छर्दिकातः । कुर्वस्य ठयाधेः प्रतीकारं
कुर्वीत्यर्थः ।

पर्यभेः सर्वोभये ॥ ३ । ४ । ६ ॥

पर्यभिभ्यां सुबन्ताभ्यां यथाक्रमं सर्वोभयार्थे तस् भवति ।
परितः । सर्वतः इत्यर्थः । अभितः उभयतः इत्यर्थः ।

आद्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ९ ॥

आद्यादिभ्यः सम्भावद्विभक्त्यन्तेभ्यः तस् भवति ।
आदावादितः । अन्ततः । मध्यतः । पृष्ठतः । अर्कं निवेसितः
पाश्वरतः सुखतः । स्वरतः । अर्थतः । इत्यादयः ।

क्षेपतिग्रहाठ्यथे कर्तुस्तृतीयायाः ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः क्षेपतिग्रहाठ्यथविषये तस्
भवति, क्षेपो निन्दा । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । अतिक्रम्य
ग्रहसमतिग्रहः । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततेऽतिगृह्यते । अचलनम-
क्षोभसमन्यथा अभितिर्वा वृत्तेन वृत्ततो वा न ठययते । अकर्त-
रीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ।

पापहीयमानेन ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः पापहीयमानाभ्यां योगे तस्
भवति । वृत्तेन पापः । वृत्तितः पापः चारित्र्येण हीयते चारित्र्यतो
हीयते मन्त्रतो हीनः स्वरतो वर्णतो वा ।

पञ्चम्याः प्रतिना ॥ ३ । ४ । १० ॥

प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तस् भवति
प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति वासुदेवस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

अहीयरुहोऽपाये ॥ ३ । ४ । ११ ॥

हीयरुहवर्जितस्य धातोरपायंऽवधी या पञ्चमी विहिता
तदन्तात्तस् भवति । ग्रामाद् आगच्छति । ग्रामतः आग-
च्छति । उपाध्यायादधीते उपाध्यायतो अधीते । अहीयरुह
वाति किम् ? स्वार्थाद्हीयते स्वार्थाद्हीनम् । पर्वतादवरोहति ।

अद्वयादिवैपुल्यः त्वर्थादिकिंवाहोः प्तस् ॥ ३ । ४ । १४ ॥

द्वयादिवर्जितेभ्यः किशब्दाच्च पञ्चम्यान्तात्तस् भवति
सर्वस्मात् सञ्ज्ञतः । ततः कुतः । बहुभ्यो बहुतः । बहुभ्यो बहुतः ।

द्वयादिप्रतिषेधः किम् ? द्वाभ्यां । त्वत्तो-नत्तो इत्यहीयरुहोपाये
इति भवति । वैपुल्यप्रतिषेधः किम् ? बहोः सूपात् । सर्वादः
किम् ? बहोरिति किम् ? वृत्तात् स्रज्जात् विनाकिमोद्वयादित्वा-
त्पृथगुपादानम् । तर्हि सर्वादिति किम् ? बहोस्त्विषये परत्वा-
दयमेव भवति ।

इतोऽतः कुतः ॥ ३ । ४ । १३ ॥

इतस् अतस् कुतस् इत्येते शब्दाः तसन्ताः निपात्यन्ते ।
इदमः अस्मात् इतः । कस्मात् कुतः । एतदः एतस्मात् अतः
किमः कस्मात् कुतः ।

भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्यात् ॥ ३।४।१४ ॥

भवदादिसमानाधिकरणादद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंब-
होस्सर्वविभक्त्यन्तात् वा भवति । सभवान् ततोभवान् । तौ-
भवन्तौ ततो भवन्तौ । तेभवन्तः ततो भवन्तः । तंभवन्तं ततो-
भवन्नम् इति सर्वविभक्तियु नेयम् । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवा-
नांप्रियैरप्युदाहार्यम् । यथासम्भवा विभक्तिः ।

अथ ॥ ३ । ४ । १५ ॥

भवदादिसमानाधिकरणादद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः
सर्वविभक्त्यन्ता अथ प्रत्ययो वा भवति । सभवान् तत्र-
भवान् । तंभवन्तं तत्रभवन्तमित्यादि नेयम् । एवमायुष्म-
द्दीर्घायुर्देवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । योगविभागः सप्तम्यां
परत्वात् अप्येव प्राप्ते चकारेण पक्षे तस्विधानार्थम् । ततो-
भवन्ति तत्रभवन्ति । कृतिशब्दा इमे । ततो भवदादयः समुदायाः
पूजावचनाः यथाकथंचित् ठ्युत्पाद्यन्ते । तेन पुनस्त्यदादिरनु-
प्रयुज्यते । स तत्रभवान् । तं तत्रभवन्तम् ।

कुकुत्रात्रेह ॥ ३ । ४ । १६ ॥

क्वादयः अपन्ता निपात्यन्ते । किमः कस्मिन् क कुत्र ।
 एतदः एतस्मिन् अत्र । इदमः । अस्मिन् । इमकस्मिन् इह ।
 सप्तम्याः ॥ ३ । ४ । १७ ॥

सप्तम्यन्तादद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिकिवद्वाः अप् भवति ।
 सर्वस्मिन् सर्वत्र तत्र यत्र बहुषु बहुत्र ।

किंयत्तत्सर्वकान्यात्काले दा ॥ ३ । ४ । १८ ॥

किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले र्वतमानेभ्यो दा भवति ।
 कस्मिन्काले कदा । यदा । तदा । सर्वदा एकदा । अन्यदा ।
 काल इति किम् ? क्व देशे ।

सदैतर्ह्यधुनेदानीं तदानीं सद्यः ३ । ३ । १८ ॥

सदादयः शठदाः काले निपात्यन्ते । सर्वस्मिन् काले
 सदा सर्वदा इति पूर्वण । इदमः अस्मिन् काले एतर्हि अधुना
 इदानीं । तदः तस्मिन् काले तदानीं तदेति पूर्वण । समानस्य
 समाने काले सद्यः ।

परेद्यव्यहि ॥ ३ । ४ । २० ॥

परशठदस्याहिकाले परेद्यवीति निपात्यते । परस्मिन्
 अहनि परेद्यवि । अद्येति “आहुमद्येति” सिद्धम् ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युम् ॥ ३ । ४ । २१ ॥

पूर्वादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽहि काले एद्युस् भवति ।
 पूर्वस्मिन् अहि पूर्वद्युः । अपरेद्युः अधरेद्युः । उत्तरेद्युः ।
 अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः ।

उभयाद्युश्च ॥ ३ । ४ । २२ ॥

उभयशठदात्सप्तम्यन्तादहि काले द्युभवति एद्युश्च ।
 उभयस्मिन् अह्नीति उभयद्युः उभयेद्युः ॥

परुत्परार्येषमो वर्षे ॥ ३ । ४ । २३ ॥

परुदादयो वर्षे संवत्सरे काले निपात्यन्ते । पूर्वस्मि-
न्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि । अस्मिन् इमक-
स्मिन्वा संवत्सरे एषमः ।

अनद्यतने हिः ॥ ३ । ४ । २४ ॥

सप्तम्यन्तात् अनद्यतने काले वर्तमानात् यथासम्भवं
अदृष्ट्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंवहो हिप्रत्ययो भवति । यस्मिन्
अनद्यतने काले यर्हि तर्हि । अन्यर्हि । अमुर्हि । कर्हि अन-
द्यतन इति किम् ? यदा । अनद्यतनेऽपि कालमात्रविवक्षायां
दादिप्रत्यया भवन्ति । यदातदा । सप्तम्यर्थमात्रविवक्षायां अप्
भवति । तत्र काले यत्र काले ।

प्रकारे या ॥ ३ । ४ । २५ ॥

सप्तम्यन्तादिति निवृत्तम् । यथासम्भवं विभक्तिः ।
प्रकारे वर्तमानाददृष्ट्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंवहोः या भवति ।
सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । बहोस्तु परत्वात् (वा)
भवति ।

कथमित्यमुः ॥ ३ । ४ । २६ ॥

कथं इत्थं इति प्रकारे निपात्येते । यापवादः । केन
प्रकारेण कथम् । इदमः एतदो वा अनेन एतेन वा प्रकारेण
इत्थम् । उ इत् “ससौचादिति प्रत्याहारार्थः ।

संख्याया धा ॥ ३ । ४ । २७ ॥

संख्यावाचिनः सुपः प्रकारे धा भवति । एकेन प्रकारेण
एकधाक्रियते एकधाकरोति । द्विधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा बहुधा
गणधा ।

विचाले च ॥ ३ । ४ । २८ ॥

विचलनं विचालः एकस्यानेकीभावः अनेकस्य वैकीभावः
तस्मिन् गम्यमाने संख्यायाः सुपो वा भवति । एको राशिः द्वौ
क्रियते । द्विधाक्रियते । एकं राशिं द्वीकरोति द्विधाकरोति ।
त्रिधाकरोति । अनेक एकः क्रियते एकधाक्रियते एकधाकरोति ।
शतेन शतधाभिद्यते । चकार उत्तरत्र द्वयोः समुच्चयार्थः ।

वैकाञ्ज्यम् ॥ ३ । ४ । २८ ॥

एकन् शब्दात्संख्यावाचिन प्रकारे विचाले च ज्ञ्यम्
प्रत्ययो भवति वा । एकेन प्रकारेण ऐक्यं भुङ्क्ते । अनेक-
मेकं करोति ऐक्यं करोति एकधा करोति ।

द्वित्रैज्यम् ॥ ३ । ४ । ३० ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्यां प्रकारे विचाले च ऋधमेधौ
प्रत्ययौ वा भवतः । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् । द्वेधा । त्रैधम्
त्रेधा । द्विधा भुङ्क्ते । एकं राशिं द्वीकरोति । द्वैधम् । द्वेधा
द्विधा । त्रैधं । त्रैधा । त्रिधा करोति ।

तद्वति धण् ॥ ३ । ४ । ३१ ॥

द्वित्रिभ्यां संख्यावाचिभ्यां तद्वति प्रकारवति विचाल-
वति चाभिधेये धण् भवति । द्वौप्रकारौ विभागी चैषां द्वैधानि
द्वैधिभावः । त्रैधानि फलानि ।

वारेकृत्वस् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

व रोधात्वर्यस्यायौगपद्येन वृत्तिः काले वा तस्मिन्
वर्तमानात्संख्याशब्दात्तद्वति वारवति धात्वर्थे कृत्वस् प्रत्ययो
भवति । पञ्चवाराऽस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । षट्कृत्वः । शतकृत्वः ।
सहस्रकृत्वः । भुज्यर्थे वारवानिति भुज्यर्थस्येदं विशेषणम् ।
तद्वतीति किम् ? भोज्यस्य पञ्चवाराः ।

चतुस्त्रिंशद्वेसुच् ॥ ३ । ४ । ३३ ॥

चतुर्द्विभिभ्यो वारे वर्तमानेभ्यो संख्याशठदेश्यः तद्वति
सुच् भवति । चत्वारो वारा अस्य चतुर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते ।
द्विर्भुङ्क्ते । चकारः सुचोवेतिविशेषणार्थः ॥

सकृत् ॥ ३ । ४ । ३४ ॥

एकशठस्य वारे सुच् सकृदादेशश्च निपात्यते । एकवारं
भुङ्क्ते सकृत्भुङ्क्ते ॥

बहोर्धसिन्ने ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

बहोः संख्यावाचिनः आसन्नोऽदूरे ऽविप्रकृष्टकाले वारे
वर्तमानास्तद्वति धा भवति । बह्वासन्नं वारं भुङ्क्ते बहुधाभुङ्क्ते ।
बहुधापिबति । आसन्न इति किम् ? बहुकत्वो भुङ्क्ते । अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते । गणधाभुङ्क्ते तावद्वाभुङ्क्ते इत्येके ॥

दिशो दिग्देशकालेऽतृतीयायुजः ॥ ३ । ४ । ३६ ॥

दिशो दिग्शठदाद्यो दिशि कृत्स्नस्मादिशि देशे काले
च वर्तमानास्तृतीयावर्जितात् अयुग्विभक्त्यन्तात्स्वार्थं धा
भवति । प्राचि दिग्मणीया । प्राग्देशो रमणीयः । प्राङ्कालो
रमणीयः प्राग्मणीयम् । प्राच्यो दिशः प्राचो देशात्प्राचः
कालात् आगतः प्रागागतः । प्राचां दिशि प्राचि देशे प्राचि
काले वसति प्राग्वसति । अतृतीयायुज इति किम् ? प्राच्या
दिशा प्रज्वलितम् । प्राचीं दिशं पश्य । प्राच्यै दिशे देहि ।
प्राच्यो दिशः स्वम् “श्लुगच्छे”रिति धा प्रत्ययस्य श्लुक् ।

परावरात्स्तात् ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

परावराभ्यां दिग्देशकाक्षेपु वर्तमानाभ्यामतृतीयायुग् वि-
भक्त्यन्ताभ्यां स्वार्थं स्तात् भवति । परस्तात् । अवरस्तात्

रमणीयम् । परस्तात् अवरस्ताद्वसति । परस्तात् अवरस्तात्
दागतः ।

दक्षिणोत्तराञ्चातस् ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामृतीया-
युग् विभक्त्यन्ताभ्यां परावराभ्यां चातस् भवति । दक्षिणशठदः
काले न सम्भवतीति दिग्देशप्रभृतिर्गृह्यते । दक्षिणतः उत्तरतः
रमणीयमागतो बसति । एवं परतः अवरतः अकारस्तस्योऽस्य
भेदार्थः । तेनातःक्षेपेति त्यच् न भवति । परतो भवं पारतम् ।

अधराञ्चात् ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

अधरात् दिग्देशकालवृत्ते रृतीयायुजः आह्वयति । दक्षि-
णोत्तराभ्यां च । अधराद्रमणीयमधरादागतमधराद्वसति । एवं
दक्षिणादुत्तरात् ।

पश्चोपरस्य दिगादेशचाति ॥ ३ । ४ । ४० ॥

अपरशठदस्य केवलस्य दिग्वाचिनः प्रकृतेराद्यवयवात्प-
रस्य चाति प्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । प्रत्ययोऽप्यत एव
वचनादपरादिदिग्देशः कालो वा । पश्चाद्रमणीयम् । पश्चा-
दागतः पश्चाद्वसति । दिगादेः दक्षिणापरादिग्देशो वा दक्षि-
णपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चाद्रमणीयमित्यादि ।

वोत्तरपदेऽर्थे ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

अपरशठदस्य केवलस्य दिग्वाचिनः मनासाद्यवयवात्परस्य
चार्धशब्द उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्थमपरार्थं
पश्चार्धम् । दक्षिणस्यापरस्यार्धं दक्षिणापरार्धं दक्षिणपश्चार्धम् ।
उत्तरापरार्धम् । उत्तरपश्चार्धम् ।

पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्ठात् ॥ ३ । ४ । ४२ ॥

पुरसादयः शब्दाः दिग्देशकालवाचिनः अतृतीयायुग्वि-
भक्त्यन्ता निपात्यन्ते । पुरशब्दस्य पुरो रमणीयं पुरः आगत
पुरोवसति पुरस्ताद्रमणीयं पुरस्तादागतः पुरस्ताद्वसति । एव-
मपरस्य । अधोरमणीयमवस्ताद्रमणीयम् । एवमपरशब्दस्य त्रैरू-
प्यम् । अधरस्य अधोरमणीयमधस्ताद्रमणीयम् । ऊर्ध्वशब्दस्य
उपरिरमणीयमुपरिष्ठाद्रमणीयम् । उपरिष्ठादिति द्वितीय-
स्तकारः “स्तात्ता” इति प्रत्याहारार्थः ।

दक्षिणाद्वा पञ्चम्याः ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

दक्षिणशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जिताद्युग्विभक्त्यन्तादि-
ग्देशकालवृत्तेराप्रत्ययो भवति वा दक्षिणारमणीयम् । दक्षिणा-
वसति । पक्षे दक्षिणतः दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो दक्षिणा-
द्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणतः दक्षिणादागतः ।

आहि दूरे ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

दिक्शब्दो अवध्यपेक्षास्तत्रावधेः दूरे दिशि देशे वा
वर्तमानादपञ्चमीतृतीयान्ताद् दक्षिणशब्दात् आ आहि प्रत्ययौ
भवतः । ग्रामाद् दूरः दक्षिणा दिग् रमणीया देशो वा ग्रामाद्
दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा वसति ।
दक्षिणाहि वसति ।

उत्तरात् ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

उत्तरशब्दादपञ्चमीतृतीयान्तादाआहिप्रत्ययौ भवतो वा ।
उत्तरा उत्तराहि रमणीयं उत्तरा उत्तराहि वसति । पक्षे
उत्तरतः उत्तरात् ।

एनोऽदूरे ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

दिग्शब्दादवधेरदूरे दिग्देशकाले वर्तमानादपञ्चमीतृती-

यान्तात्स्वार्थे एनप्रत्ययो भवति । अस्मात्पूर्वा अदूरा दिग्-
मणीया देशः कालो वा पूर्वणास्य रमणीयं पूर्वणास्य वसति ।
एवमपरेण दक्षिणेन उत्तरेण । अदूर इति किम् ? पुरो
रमणीयम् ।

श्लुगञ्चः ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

अचत्यन्तात् दिग्छुट्टदाद् दिग्देशकाले वर्तमानादतृती-
यायुग्विभक्त्यन्तात् यः प्रत्ययो विहितः चा एनो वा तस्य
श्लुग् भवति । प्राचि दिग्दूरा वा रमणीया देशः कालो वा
प्राग्रमणीयम् । प्रागागतः । प्राग्वसति । एवं प्रत्यक् । अपाक् ।
उदक् ।

तीयशम्बवीजात्कृषौ कृजा डाच् ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

तीयप्रत्ययान्तात् शम्बवीजाभ्यां सुबन्ताभ्यां कृजा योगे
कृषिविषये डाच् भवति । द्वितीयाकरोति क्षेत्रं, द्वितीयं वारं कृष-
तीत्यर्थः । एवं तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति क्षेत्रं पुनस्तिर्य-
ग्वृषतीत्यर्थः । अन्ये क्षेत्रस्य बीजाकरोति वपतीत्यर्थः । डाचः
चकारो “डाच्छयूयादिति विशेषणार्थः ॥

संख्यादेर्गुणात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

संख्यायाः आद्यवयवात्परो यो गुणशब्दस्तदन्तात्कृजा
योगे कृषिविषये डाच् भवति । द्विगुणाकरोति त्रिगुणाकरोति
क्षेत्रम् । क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखनं करोतीत्यर्थः ।

सपत्रनिष्पन्नादतिपीडने ॥ ३ । ४ । ५० ॥

सपत्रनिष्पन्नाभ्यामतिपीडने गम्यमाने कृजा योगे डाच्
भवति । पत्रं शरः, सहपत्रमनेनेति सपत्रः तं करोति
सपत्राकरोति मृगम् । निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रस्तं करोति
निष्पत्राकरोति मृगम् । सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति वृक्षम्

वायुः । अत्र पत्रशासनमेवातिपीडनम् । अन्यत्र सपत्रं करोति वृक्षं जलसेचनात् । निष्पत्रं करोति वृक्षतलं भूमिशोधकः ।

मद्रभद्रान्मण्डने ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

मद्रभद्राभ्यां मण्डने वर्तमानाभ्यां कृजा योगे हाजभवति । मद्रं मण्डनं करोति मद्राकरोति शिरः । भद्राकरोति शिरः अन्यत्र भद्रं करोति मद्रम् । मद्रभद्रौ माङ्गल्यवाचिनौ ।

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥ ३ । ४ । ५२ ।

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये वर्तमानाभ्यां कृजा योगे हाजभवति । प्रियाकरोति सुखाकरोति देवदत्तम् । देवदत्तस्यानुकूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थः । अन्यत्र सुखं करोति । प्रियं करोति तिकौषधपानम् ।

दुःखनिष्कूलशूलसमयसत्यात् प्रातिकूल्यनिष्को-

षपाकयापनाशपथे ॥ ३ । ४ । ५३ ॥

दुःखादिभ्यो यथासंख्यं प्रातिकूल्यादौ विषये कृजा योगे हाजभवति । दुखात्प्रातिकूल्ये दुःखाकरोति देवदत्तं देवदत्तस्य प्रातिकूल्यमाचरतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःखं करोति त्यनशनम् । निष्कुलाच्छिडकोषे निष्कुलाकरोति दाहिमं निष्कुल्लालि । अगतरवयवान् वहिष्करोतीत्यर्थः । अन्यत्र निष्कुलं करोति शत्रुं शूलात् पाके शूलाकरोति मांसम् । शूले । पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूलं करोति कदनम् । समयात् यापनायां समयाकरोति तन्तुवायः अद्य श्वस्तेपटं दास्यामीति कालक्षेपं करोति । अन्यत्र समयं करोति सत्यात् अशपथे मत्या करोति वशिग्भांडे कार्षापणादामेन भाण्डं गृहीष्यामीति निश्चाययतीत्यर्थः । अन्यत्र सत्यं करोति शपथं करोतीत्यर्थः ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात्कृभ्वस्तिसिभ्यां द्विश्च ॥ ३ । ४ । ५४ ॥

अनेकाच् यस्य तस्मादव्यक्तवर्णस्यानुकरणात्कृञ् भूञ्-
स्तिसिभ्यां च धातुभ्यां योगे डाच् भवति वा द्विश्चास्य प्रक-
तिरुच्यते । पटत्करोति पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटप-
टास्यात् । दमत्करोति दमदमाकरोति । दमदमाभवति । दमद-
मास्यात् । सिमत्करोति । सिमसिमाकरोति । खटत्करोति खट-
खटाकरोति । अनेकाच् इति किम् ? ऋट्करोति । खात्करोति ,
अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? दशत्करोति । अत्र व्यक्तवर्णम-
नुकार्यम् । कृभ्वस्ति चेति द्वन्द्वात् द्वित्वमुत्तरत्र यथासंख्यार्थम्

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे चिवः ॥ ३ । ४ । ५५ ॥

कर्मणो भवस्तिकर्तृश्च प्राक् पूर्वमतत्तत्वे गम्यमाने
कृञ्भवस्तिसिभ्यां च योगे चिवप्रत्ययो भवति । प्रागशुक्लमिदानीं
शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् । एवं शुक्लीभवति शुक्लीस्या-
त्पटः । कारकीकरोति दरुडीकरोति देवदत्तम् । घटीकरोति-
सृदम् । पटीकरोति तन्तून् । पटीस्यात्तन्तवः । सङ्घीकरोति
गाः । कर्मकर्तृभ्यामिति किम् ? प्रागदेवकुले इदानीं देवकुले
करोति समीपीभवति, अभ्यांशीभवतीति ताच्छब्दाद्भवति ।
अन्यत्र शुक्लं करोति शुक्लो भवति शुक्लः स्यात् । प्रागग्रहणं
किम् ? अशुक्लं शुक्लं करोति एककालमतत्तत्वेन भवति न
ल्लोको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन । कृभ्व-
स्तिसिभ्यामिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं सम्पादयति ।

चेतोमनोरहोरजोऽव्यक्तसुषो लुक् च्वौ ॥ ३ । ४ । ५६ ॥

चेतसादीनां च्वौ परे लुग्भवति । चेतीकरोति । चेतीभ-
वति । चेतीस्यात् । एवं विचेतीकरोति । मनीकरोति । मनीभवति

मनीष्यात् । उन्मनीकरोति । विरहीकरोति । विरहीभवति ।
विरहीष्यात् । रजीकरोति । रजीभवति । रजीस्यात् विर-
जीकरोति । अरूकरोति । महारूकरोति । चक्षूकरोति । उच्च-
क्षूकरोति उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूष्यात् । उवाविति किम् ?
मनःकरोति ।

इसुसोबहुलम् ॥ ३ । ४ । ५७ ॥

इसु एतदन्तस्य च्चौ परे बहुलं लुग्भवति । सर्पिकरोति
नवनीतिम् । धनूकरोति वंशम् । बाहुलकान्न भवत्यपि सर्पिर्भ-
वति । धनुर्भवति ।

ईग् हलः ॥ ३ । ४ । ५८ ॥

इलन्तस्य च्चौ परे बहुलमीगागमो भवति । दूषदीप्त-
वति शिला । समिदी भवति काष्ठम् । न भवति च दूषद्भवति
समिद्भवति ।

ठ्याप्तौ सात् ॥ ३ । ४ । ५९ ॥

कृभ्वस्तिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे विषये सा-
त्प्रत्ययो भवति । व्याप्तौ प्रागतत्तत्त्वस्य चेत् व्याप्तिः । सर्वात्मना
द्रव्येणाभिसंबन्धो गम्यते । सर्वं काष्ठं प्रागनग्निमग्निं करोत्य-
ग्निमात्करोति काष्ठम् । अग्निमात्भवति । अग्निमात्स्यात् । उदक-
सात्करोति लवणम् । व्याप्ताविति किम् ? अग्निकरोति काष्ठम् ।

जातेरुसम्पदा च ॥ ३ । ४ । ६० ॥

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुस्स-
म्पदिकर्तुश्च प्रागतत्तत्वे जाते सामान्यस्य ठ्याप्तौ सात्
भवति । अस्यां सेनायां सर्वं शास्त्रमग्निसात्करोति दैवम् ।

अग्निं सात् भवति । अग्निं सात्स्यात् । अग्निं सात्संपद्यते । वर्षासु
सर्वं लवणमुदकसात्करोति देव इति नेयम् ।

तत्राधीने ॥ ३ । ४ । ६१ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तादधीने आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्ति संपद्यिष्योने
सात् भवति । राजन्याधीनं करोति राजसात्करोति । राजसा-
त्भवति । राजसात्संपद्यते । राजसात्स्यात् । एवमाचार्यसात्क-
रोतीति नेयम् ।

दिये वा च ॥ ३ । ४ । ६२ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्देयोपाधिकात् अधीनेऽर्थे कृभ्वस्ति
संपद्यिष्योने वा प्रत्ययो भवति । राजन्याधीनं देयं करोति
राजत्राकरोमि द्रव्यम् राज्ञे दातव्यमिति यत्स्यापितं तदि-
दानीं राज्ञे ददातीत्यर्थः । एवं राजत्राकरोति । राजत्रास्यात् ।
राजत्रासंपद्यते । गुरुत्रासंपद्यते । यकारः कृभ्वस्ति संपद्यनुक-
र्षणार्थः ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥ ३ । ४ । ६३ ॥

देवादिभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयाभ्यश्च स्वार्थे
त्राप्रत्ययो भवति । देवेषु वसति देवत्रावसति । देवाना-
गच्छति देवत्रागच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति ।
मनुष्यानागच्छति । मनुष्यत्रागच्छति । इत्यादयः ।

बहुलपार्थात्कारकाच्छसीष्टानिष्टे ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

बहुर्थादलपार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्तात्
शास्प्रत्ययो भवति । यथाक्रमनिष्टेनिष्टेऽच विषये । कारकं
कर्मादि बहुधनं ददाति बहुशोधनं ददाति । बहुन् कार्वाप-
शान्ददाति बहुशः कार्वापशान्ददाति विवाही । बहुभिर्भुक्त-
मतिथिभिः बहुर्भो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति

बहुशो अतिथिभ्यो ददाति बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति । बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूतिशः, प्रभूतशः, गणशः । अल्पार्थात् अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति । आहुऽल्पैर्भुक्तमतिशो भुक्तमिति नेयम् । एवं स्तोकशः । कतिपयशः । शसैरिकारः अन्तोदसीति प्रत्याहारार्थः ॥

संख्यैकाद्वीप्सायाम् ३ । ४ । ६५ ॥

संख्यावाचिन एकत्वावच्छिन्नैः र्थवाचिनार्थवाचिनश्च कारकात् । सुबन्ताद्वीप्सायां द्योत्यायां शसि भवति वाधिकाराद् द्विवचनमपि भवति । एकमेकं ददात्येकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छतः । कतिशः । एकैकेन दीयते । एकशो दीयते द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । एकार्थवाचिनः माषं माषं देहि । माषशो देहि पादशः । पणशः । प्रस्थशः । क्रमेण क्रमेणागच्छति क्रमश आगच्छति । संख्यैकादिति किम् ? माषौ माषौ ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति माषं ददाति । तान्येकैकशः प्रच्छतीति वीप्सायां द्विरुक्तात्पूर्वेणाल्पार्थादिति शस् ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच्छुक् च ॥३॥४॥६६॥

संख्यायाः प्रकृत्याद्यवयवात्परे ये पादादयस्तदन्ताच्छ्रुतात् दाने दण्डे वीप्सायां च विषये वुच् भवति तत्सन्नियोगे प्रकृतेश्च लुक् । लुग्रहणं स्यान्नित्यवाधनार्थम् । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकां त्रिमोदकिकाम् । दण्डे द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः त्रिपदिकाम् । द्विशतिकां त्रिशतिकाम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकां भुङ्क्ते त्रिपदिकां द्विशतिकां द्विमोदकिकाम् ।

प्रकृते मयट् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतं प्रकृतेऽर्थे वर्तमाना-
त्स्वार्थे मयट् भवति । अन्नं प्रकृतमन्नमयं दधिमयं पूजामयं
यवागूमयी यवागूमयं स्वार्थे कानां प्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवच-
नातिवृत्तिरपि भवति ।

अस्मिन् ॥ ३ । ४ । ६८ ॥

प्रकृतेऽर्थे वर्तमानादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट् भवति ।
अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयं भोजनम् । घृतमयी पूजा ॥

तयोस्समूहवच्च बहुषु ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

तयोः प्रकृते मयट् अस्मिन्नित्येतयोर्विषये वर्तमानात्
बहुषु समूहवच्च प्रत्ययो भवति मयट् च । अपूपाः प्रकृताः
अपूपमयमपूपिकम् । मोदकमयं मोदकिकम् । अपूपाः प्रकृता
अस्मिन्नापूपिकमापूपमयं पर्व । गणिका प्रकृताऽस्यां गाणिष्या
गाणिकमयी यात्रा । आश्वीया अश्वमयी यात्रा ।

निन्द्यो पाशप् ॥ ३ । ४ । ७० ॥

निन्द्येऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे पाशप् भवति । निन्द्यो वैया-
करणः वैयाकरणपाशः । तार्किकपाशः । पकारः पुंभावार्थः
कुमारपाशा किशोरपाशा कुमारादयो वयोवचना न पाशान्ता
इति न डी ।

तिङ्श्च प्रकृष्टे तमप् ॥ ३ । ४ । ७१ ॥

तिङ्न्तात्सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे
तमप् भवति । तिङ्ः सर्वे इमे पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति
पचतितमां देवदत्तः । पचतस्तमाम् । पचन्तितमाम् । सुपः
सर्वे इमे शुक्ता अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । आढ्यतमः

सुकुमारतमः । साधकतमः । प्रकृष्टे प्रकर्षे पुनः प्रकर्षप्रत्ययः ।
तद्यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुक्षाम् । तरबन्तात् तरप् न भवति
अनभिधानात् । पूर्वपदातिशये पूर्वपदात् बहुव्रीहेश्चातिशा-
यिकः प्रत्ययः । सूदनतमवस्त्रः सूदनवस्त्रतमः पुरुष इति उत्तरप-
दातिशये तूत्तरपदादेव न बहुव्रीहेः बहुव्रीह्यकतमः न बहुव्रीह्य-
कतमकः इति । पकारः पुम्भावार्थः । शुक्रतमा शाटी ।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ३ । ४ । ७२ ॥

द्वयोस्तद्गुणयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये च विभ-
क्तये प्रकृष्टेऽर्थे वर्णनानातिङतात्सुबन्ताच्च तरप् भवति ।
द्वौ इमौ पचतः अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतित-
राम् । पठतितराम् । पचतेतराम् । अधीतेतराम् । द्वाविमौ पटू
अयमनयोः प्रकृष्टं पटुतरः । सुकुमारतरः । पाचकतरः । गो-
तरः । यस्त्वित्वमं वहति शिरं भारं च । विभक्तयः सांकाश्य-
केभ्यः पाटलीपुत्रकाः । पचन्तितराम् । पठन्तितराम् । सांका-
श्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः । विभक्त्यग्रहणमद्वि-
त्वार्थम् ।

तौ डः ॥ ३ । ४ । ७३ ॥

तौ तकारादी तरप् तमपौ डः संज्ञौ भवतः । श्रेयसि-
तरा । श्रेयसितमा । ताविति किम् ? पटिष्ठः । पटीयसी ।

अथयैत्किंतिङोऽसत्वे तयोर्डाम् ॥ ३ । ४ । ७४ ॥

अथयेभ्य एकारान्तात् किमृशब्दात् तिङ्गताच्च पर-
योस्तयोस्तारमपौः डामादेशो भवति न चेत्तौ सत्वे द्रव्ये
प्रकृष्टे वर्तते । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमां जल्पति । नीचैस्तरां
नीचैस्तमां कथयति । पूर्वाह्णैतरां पूर्वाह्णैतमां भुङ्क्ते । अपरा-
ह्णैतराम् अपराह्णैतमानागच्छति । एद्ग्रहणादत्र काले सत्वेऽपि

डाम् । किम् किन्तमां पचति किन्तरां पचति । तिङ् जल्प-
तितरां जल्पतितमाम् । असत्वे इति किम् ? उच्चैस्तरौ वृक्षः ।
किन्तरं दारु ।

गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू ॥ ३ । ४ । ७५ ॥

गुणमभिधायो यः शब्दो द्रव्ये वर्तते तस्माद् गुणाङ्गात्त-
योस्तरसमपोः यथासंख्यमिष्ट ईयसु इत्यादेशौ भवतः । पटिष्ठः
पटुतमः पटीयान् पटुतरः । लघिष्ठः लघुतमः लघीयान् लघु-
तरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्रतरं शुक्रतमं रूपम् ।

प्रशस्ते रूपप् ॥ ३ । ४ । ७६ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् रूपप् प्रत्ययो
भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतो रूपम् । पचन्तिरू-
पम् । प्रशस्ते वैयाकरणः वैयाकरणरूपः । पण्डितरूपः प्रकृत्यर्थस्य
वैस्पष्ट्यं प्रशस्तता । तेनेहापि वृषलरूपोऽयमपि पलाशदुना सुरां
पिबेत् । चोररूपोऽयमक्षिस्थमञ्जनं हरेत् । पटुतररूपः । पटुतमरूपः

ईषदसमाप्तेऽडादेः कल्पब्देश्यब्देशीयर् ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

तिङन्तात्सुबन्ताच्च डाद्यन्तवर्जिता दीषदसमाप्तेऽर्थे वर्त-
मानात्कल्पप् देश्यप् देशीयर् प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तं पचति
पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम् । पचतः कल्पम् ।
पचन्तिकल्पम् । तिङन्ताद् रूपादिक्रियाविशेषणं भवति ।
अस्मात्तिङ्ग्रहणादन्यस्तद्धितः सुबन्तादेव ईषदसमाप्तः पटुः
पटुकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः । कारककल्पः । भुक्तकल्पम् ।
ईषदसमाप्तो गुणो गुणकल्पाद्राज्ञा । पयस्कल्पा यवागूः । तैल-
कल्पा प्रसन्ना । अडादेरिति किम् ? तमादिभ्यो न भवति कल्पा-
दिभ्य एव तमादयः । पटुकल्पतमः । पटुकल्पतरः । पटुदेश्यतमः
पटुकल्पतररूपः । रूपवन्तेऽडादिरेकः अरित्स्वार्थे इति पुम्भा-
वार्थः । स्त्रीषदेशीयाः । केचित् देश्यपः प्रकारं नेच्छन्ति तेषां स्त्री

भ्रीदेश्या इति भवति ।

• सुपः प्राग्वहुर्वा ॥ ३ । ४ । १८ ॥

ईषदसमाप्ते वर्तमानात्सुबन्तात्प्राक्पुरस्ताद्बहुप्रत्ययो भवति वा न परस्तात् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुभुक्तम् । बहुपयो यवागूः । कल्पवाद्यन्तं विशेष्यलिङ्गसंख्यं बहुपूर्वं तु प्रकृतिलिङ्गसंख्यमेव स्वभावात् वचनात् । कल्पवा दयोऽपि भवन्ति । सुप इति किम् ? तिङन्तात् मा भूत् ।

नडादेःकपोऽछिन्नादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १८ ॥

छिन्नादिभिरर्जिनात् यः कप्प्रत्ययस्तदन्तात् डादिप्रत्ययो न भवति ॥ अयमेषां प्रकृष्टपटुकः अयमनयोः प्रकृष्टपटुकः । प्रशस्त- पटुकः । डादेस्तु को भवेत्येव अयमेषां पटुतमकः । अयमनयोः पटुतरकः । पटुरूपकः । पटुकल्पकः । पटुदेश्यकः । अछिन्ना- दिभ्य इति किम् ? कुत्सितः अल्प अज्ञातो वा छिन्नः छिन्नकः अयमेषां छिन्नकतमः । अयमनयोः छिन्नकतरः । छिन्नकरूपः । छिन्नककल्प इति प्रयोगगम्याः ।

अनत्यन्ते ॥ ३ । ४ । ८० ॥

अनत्यन्तेऽर्थे यः कप् तदन्तात् डादिर्न भवति । अनत्यन्त- छिन्नं छिन्नकम् । इदमेषां प्रकृष्टं छिन्नकम् । इदमनयोः प्रकृष्ट- छिन्नकम् । डादेः को भवेत्येव छिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् ।

प्राक्कात्कप् ॥ ३ । ४ । ८१ ॥

“ लोहितान्मणौ कः ” इति वक्ष्यते । इत ऊर्ध्वं ततः प्राक् कप् प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । कुत्सित- अल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । गर्दभकः । पित्वात् कुत्सितादरहादिका ।

तिङ्सर्वादेरद्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

तिङ्न्तस्य सर्वादीनां चाक्षु अर्थां मध्ये योऽन्त्योऽच् त-

स्मात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति । प्राक्कात् पपवादः । कुत्सितमल्प-
मज्ञातं वा पचति पचतकि, पचतकः, पचन्तकि । सर्वके । विश्वके ।
यकत्पिता । तकत्पिता । ककिम्पिता । त्वकत्पिता । परम-
त्वकत्पिता । परमसर्वके ।

युष्मदस्मदोः सुपोऽसोभि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

युष्मदस्मदोरक् सुबन्तस्याद्वन्त्यात्पूर्वो भवति । असोभि
न चेत् युष्मदस्मद्भ्यां सकार ओकारो भकारो वा परो
भवति । युष्मदस्मदोरद्वन्त्यात् पूर्वत्वापवादः । त्वयका ।
मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माककं । अस्माककं । परमत्वयका ।
परममयका । असोभि इति हिम् ? युष्माकासु । अस्माकासु
युवकयोः । आवकयोः । युवकाभ्यानावकाभ्यां । युष्माकाभिः ।
अस्माकाभिः ।

को दिश्चाव्ययस्य ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अव्ययस्य योऽद्वन्त्याच् तस्मात्पूर्वः अक् भवति । यत्तु-
ककारान्तमव्ययं तस्याक् सन्निधौ दकारश्चान्त्यादेशो भवति
कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः । उच्चकैः । नीचैः । नीचकैः दिक् ।
धक्किक्, पृथक्, पृथकत् ।

तूष्णीकाम् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

तूष्णीमः काम् निपात्यते । अकोऽपवादः । कुत्सित-
मल्पमज्ञातं वा तूष्णीम् तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥ ३ । ४ । ८६ ॥

कुत्सितं गर्हितमल्पं महत् प्रतियोगि अज्ञातंसत्वादिना
केनचिदुर्मणाज्ञातमेतदुपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् यथायोग्यं कषाद-
यः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा अश्वः अश्वकः ।
घृतकम् । पचतकी । सर्वके । उच्चकैः । तूष्णीकाम् । कुत्सि-
तकः । अल्पकः । अज्ञातकः ।

अनुकम्पातन्नीत्योः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रहः तस्या नीतिः सन्नीतिः । अनु-
कम्पायुक्ता नीतिरित्यर्थः । नीतिः मामादिप्रयोगस्तत्रानुकम्पा-
यां सामोपाप्रदाने एव, न भेददण्डौ, तयोः अनुकम्पायामयोगादनु-
कम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानायां यथायोगं
कवादयः प्रत्यया भवन्ति । पुत्रकः, वत्सकः, बालकः, बुभुक्षितकः ।
ज्वरितकः । पचतकि, स्वपित्कि । तन्नीतौ पुत्रक वत्सङ्गके उप-
विश, कर्दमके नासि दिग्धकः । वत्सक तूष्णीकां तिष्ठ, हन्त ते
तिलकाः हन्त ते गुडकाः, एहकी । अध्वको ।

बहुचो नृनाम्नोऽजातेषुघेला वा ॥ ३।४।८८ ॥

बहुचो नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाच्छब्दात् ठघेलाः प्रत्यया
वा भवन्ति । अनुकम्पायां गम्यमानायामजातेर्न चेतस शब्दो
जातिशब्दो भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः ।
देविलः । देवदत्तकः । जिनिकः । जिनियः । जिनिलः । जिनद-
त्तकः । नृनाम इति किम् ? सुशिमरः । अजातेरिति किम् ?
महिषकः । वराहकः । बहुच इति किम् ? नामकः गुप्तकः ।

बुजधौ चोपादेः ॥ ३ । ४ । ८८ ॥

बहुचो नृनाम्नो जातेः उप इत्येवमादेवुच् अधप्रत्ययै
ठघेलाश्च वा भवन्ति । अनुकम्पायामनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः
उपकः । उपधः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ।

उकोऽचो लुक् प्रकृत्या च ॥ ३ । ४ । ८० ॥

उगस्तात्परस्यानुकम्पायामजादेः प्रत्ययस्यादेर्लुक् भवति ।
तच्चागस्तं प्रकृत्या भवति न विकारमापद्यते । गुरुदत्तः गुरुकः ।
गुरुयः । गुरुलः । मातृकः । मातृयः । मातृलः । प्रकृतिभावा-
दवादेशरीभावदीर्घा न भवन्ति ।

श्लुच्युत्तरपदस्य एकन् ॥ ३ । ४ । ८१ ॥

बहुचो नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य श्लुग्वेति श्लुचिं सत्य-
ततः एकन् प्रत्ययो भवत्यनुकम्पायाम् । देवदत्तः देवः अनु-
कम्पितो । देवः देवकः । जिनकः । देवदत्ता देवी । जिनदत्ता
जिना । अनुकम्पिता देवी देवकाः । जिनकाः । उत्तरपदस्येतिः
किम् ? देवदत्ता दत्ता अनुकम्पिता दत्ता दत्तिका । नकार इच्चा-
पुंसोऽनित्क्याख्यासुप इति पयुदामार्थः ।

श्लुक् चाजिनात् ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

अजिनात्तात् समामात् नृनाम्नः एकन् भवति अनुकम्पा-
याम् । कखादीनामपवादः । उत्तरपदस्य च श्लुक् । ठयाघ्रो
जिनो महाठयोघ्राजिनो वा नाम मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः
ठयाग्रकः सिंहकः वृककः । ठयाग्रका । सिंहका । वृकका ॥

अषड्ढेकाच्यपूर्वपदस्याचि ॥ ३ । ४ । ८३ ॥

षड्त्रिजितं यस्यैकाच् पूर्वपदं तस्य यदुत्तरपदं तस्यानु-
कम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः श्लुग्वभवति । अनुक-
म्पितो वागाशीः वाग्दत्तः । वाविकः । वावियः । वाचिलः । षट्
प्रतिषेधः किम् ? षडङ्गुलिः । षड्विकः । षड्वियः । षड्विलः ।
अत्र द्वितीयादचः श्लुचि “ एः ” इति लुचः स्यान्निवृत्ता-
वापदत्वस्यानिवृत्तेऽसं न निवर्तते ।

द्वितीयादचः ॥ ३ । ४ । ८४ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्विती-
यादचः उत्तरपदस्य शब्दरूपस्य श्लुग्वभवति । अनुकम्पितो
देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । उपेन्द्रदत्तः उपधः । उपकः ।
उपिकः । उपियः । उपिलः । वायुदत्तः वायुकः । वायुयः ।
पितृदत्तः पितृकः । पितृयः ।

तेनैवः ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्विती-
येनाच्चा सह तस्मादुत्तरपदस्य श्लुग्भवति यदि स द्वितीयो चेद्
भवति । अनुकम्पितः अहोधः अहिकः । अहियः । अहिलः ।
अमोघः । अनिकः । अनियः । अनिलः । कपोतलोमः कपिकः
कपियः । कापलः ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादेस्तृतीयात् ॥ ३।४।८६ ॥

शेवालाद्यादेर्नुष्पनाम्नोऽनुकम्पायामजादौ प्रत्यये परतः
तृतीयादश्च उत्तरस्य श्लुग्भवति । अनुकम्पितः शेवलदत्तः
शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुप-
रिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः ।
वरुणियः वरुणिलः । अर्थनिकः । अर्थनियः । अर्थनिलः ।

क्वचित्तुर्यात् ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परे क्वचित्तुर्याच्च-
तुर्यादश्च उत्तरस्य श्लुक् भवति । अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तः
वृहस्पतिशम्भो वा वृहस्पतिकः । वृहस्पतियः । वृहस्पतिलः ।
एवं प्रजापतिकादिः । क्वचित् पदिति प्रयोगानुस्मरणार्थ-
मुपेन्द्रदत्तस्य उपक इत्यादि ।

पूर्वपदस्य वा ॥ ३ । ४ । ८८ ॥

पूर्वपदस्यानुकम्पायामजादौ प्रत्यये परे क्वचित् श्लुग्वा
भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः ।
वाक्चमात् देविकः । देवियः । देविलः ।

ह्रस्वे ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानात् शब्दात् यथायोगं कथादयो भवन्ति ।

ह्रस्वः पटः पंटकः । पुरुषकः । ह्रस्वं पचति पचतकि । जल्प-
तकि । ह्रस्वाः सर्वे सर्वके । विश्वके । वंशकः । नलकः चरकः ।
वेणुकः । इत्यादि नामान्यपि स्वत्वयोगात् ह्रस्वत्व-मस्त्येव ।

कुटीशुण्डाद्रः ॥ ३ । ४ । १०० ॥

कुटीशुण्डाभ्यां ह्रस्वेऽर्थे रो भवति । ह्रस्वा कुटी कुटीरः ।
शुण्डारः ।

शम्या करौ ॥ ३ । ४ । १०१ ॥

शमी शठदात् ह्रस्वेऽर्थे करौ भवतः । ह्रस्वा शमी
शमीरुः शमीरः ।

कुतुपः ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

कुतूशठदात् ह्रस्वेऽर्थे डुपा निपात्यते । ह्रस्वा कुतूः
कुतुपः चर्ममयं स्नेहभाजनम् ।

कासूगोण्याः प्तरट् ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

कासूगोणीभ्यां ह्रस्वेऽर्थे प्तरट् भवति । ह्रस्वा कासूः
कासूतरी । ह्रस्वा । गोणी गोणीतरी । कासूनरः । गोणीतरः
इति पुष्पिङ्गमपीत्येके । कासूः शक्तिर्नामायुधम् । गोण्या वप-
नम् । पितृवमुत्तरार्थम् ।

वत्सोक्षर्षभश्वात् ह्रासे ॥ ३ । १०४ ॥

वत्सादिभ्यः स्वार्थे प्तरट् भवति ह्रासेऽपचये गरुडमाने ।
ह्रसितो वत्सः वत्सतरः । वत्सः प्रथमवयास्तस्य ह्रासो द्वितीय-
वयः-प्राप्तिः । ह्रसित उक्षा द्वितीयवयास्तरुणास्तस्य ह्रासः तृती-
यवयः-प्राप्तिः । ह्रसित ऋषभः ऋषभतरः । ऋषभो नड्वान् बली-
यान् । अस्य ह्रासो भारवहने मन्दशक्तिता । ह्रसितोश्वः । अश्व-
तरः । अश्वस्याऽशवायां जातो अश्वः तस्य ह्रासो गर्धभपितृकता

आशु गमानादश्वः तस्य । ह्रासो गमनेमन्दिमेत्येके । सर्वथाऽ-
श्वतरशब्दो जातिशब्दः । स्त्रियामश्वतरी वत्सतरी ।

यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥ ३ । ४ । १०५ ॥

यदादिभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानेभ्यो डतरप्रत्ययो
भवति । समुदायादेकदेशस्य प्रकृत्या निष्कृष्य धारणं निर्धा-
रणं । यतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता दण्डी देवदत्तो वा ततर
आगच्छतु । कतरो भवतोः कठः पटुर्वा । अन्यतरो भवताराग-
च्छतु महान् वाधिकारात्प्रत्ययो न भवत्यपि । यो भवतोः
पटुः स आगच्छतु ।

वैकात् ॥ ३ । ४ । १०६ ॥

एकशब्दात् द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये डतरो वा भवति ।
एकतरो भवतोः कठः पटुर्वा । वावचनमगर्थम् । एककः महा-
वाधिकारात् भवत्यपि—एको भवतोः पटुः पण्डितः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च ॥ ३ । ४ । १०७ ॥

यत्तत्किमन्येभ्यो बहूनां मध्ये निर्धारे वर्तमानेभ्यः प्रश्न-
विषये डतमः प्रत्ययो भवति डतरश्च वा । यतमो यतरो वा
भवतां कठम्, ततमः ततरो वा आगच्छतु । कतमः कतरो वा
भवतां कठः । बहुष्वसीनेषु कश्चित् कंचित् प्रच्छति । कतमो
देवदत्तः, कतरो देवदत्तः ॥ अन्यतमो अन्यतरो वा भवतां कठः ।
वावचनात् यको भवतां कठः सकः आगच्छतु । महावाधि-
काराट्यो भवतां कठः स आगच्छतु ॥

एकात् ॥ ३ । ४ । १०८ ॥

एकशब्दाद्बहूनामेकस्मिन्निर्धार्ये डतमो वा भवति ।
एकतमो भवतां कठः पटुर्गन्ता वाः एककः एकः ।

क्ताद् डादेशचानत्यन्ते ॥ ३ । ४ । १०८ ॥

कान्तात्केवलात् डादेशतमाद्यन्ताच्चानत्यन्ते वर्तमाना-
त्कप् भवति । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नदेवदंतः अन्यतमोऽन्य-
तरो वाभवतां कठः । वावचनात् कं भिन्नका घटी । छिन्निका
रज्जुः । डाद्यन्तात्कात्-अनत्यन्तं भिन्नतमं भिन्नतमकं भिन्न-
तरकं भिन्नरूपकं भिन्नरूपकम् ।

न सामि वचने ॥ ३ । ४ । ११० ॥

सामि वचने उपपेदजनत्यन्ते वर्तमानात् कान्तात्के-
वलात् डादेशश्च कप् न भवति । साम्यर्थं नेममनत्यन्तं भिन्नं
कृतं भुक्तं पीतं भिन्नतरम् । भिन्नतमम् ।

लोहितान्मणौ कः ॥ ३ । ४ । १११ ॥

लोहितशठदात्सुवन्तात् मणौ वर्तमानात्को वा भवति ।
लोहित एव लोहितको मणिः । लोहितो मणिः । कप्प्रकृते वचनं
“नडादिः कपोच्छिन्नादिभ्यः” इति प्रणिषेधनिवृत्त्यर्थः । लोहित-
कतमो मणिः । लोहितकतरो मलिकोपेन पुम्भावः निवृत्त्यर्थं
च लोहितिका मणिः लोहितिका शाटी । कुमिरागेण लोहि-
तिका मणिः । लोहितिका शाटीत्याहुः पक्षे ।

रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ॥ ३ । ४ । ११२ ॥

रक्ते द्रव्यान्तरेण लाक्षादिना वर्णान्तरमापादितेऽ-
नित्ये च वर्णे वर्तमानात् लोहितशठदात्कालशठदाच्च कप्रत्ययो
वा भवति । रक्ते-लोहितकः कालकः पटः । अनित्ये वर्णे लोहि-
तकमलिकोपेन कालकं मुखं वैलक्ष्येण । बाधिकारात् लोहितः
क्रावः पटः । लोहितं कालं मुखम् ॥

शीतोष्णाद्रूतौ ॥ ३ । ४ । ११३ ॥

शीतोष्णाभ्यांभूतौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे को वा भवति ।

शीत एव शीतकः । उष्ण एव उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो
वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥

लूनविहानात्पशौ ॥ ३ । ४ । ११४ ॥

लूनविहानाभ्यां पशौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे को वा भव-
ति । लून एव लूनकः विहान एव विहानकः पशुः । अन्यत्र
लूनः विहानः पाशः ॥

तनुपुत्राणुस्नातबृहतीशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुण

समाप्तवेदाश्छादनरिक्ते ॥ ३ । ४ । ११५ ॥

तन्वादिभ्यो यथामंरुयं सूत्रादिष्वर्थेषु को भवति ॥
तनोः सूत्रे तनुकं सूत्रं तन्वेवान्यत् । पुत्रात्कृत्रिमे पुत्रकः कृत्रिमः
अन्यत् रसः पुत्रः । अणोर्निपुणे अणुकः निपुणः अन्योऽणुः ।
स्नातात् समाप्तवेदे स्नातकः । यस्य समाप्तो वेदः स उच्यते ।
अन्यो नद्यां स्नातः । बृहत्या आच्छादने बृहती शाटी बृह-
तिका । अन्यत्र बृहती छन्दः । बृहतोः ओषधिः । शून्याद्रिक्तं
शून्यकः रिक्तः तुच्छ इत्यर्थः । शून्योऽन्यः ।

कुमारीक्रीडनेयोऽठ्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ११६ ॥

कुमारीणां यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्यो ईयसन्तेभ्योऽपि
वी एत्येवमादिभ्यश्च स्वार्थे को वा भवति । कुमारी क्रीड-
नात् कन्दुकः उत्कण्ठः । ईयसः श्रयानेव श्रेयस्कः उपायस्कः ।
अव्यादेः अविरेव अविकः । याव एव यावकः । मणिक
इत्यादयः ॥

तीयाट्टकणविद्यायाम् ॥ ३ । ४ । ११७ ॥

तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थे टीकण् वा भवति । न चेत्
तत्तृतीयान्तं विद्यायां वर्तते ॥ द्वितीयं द्वैतीयकम् । तृतीयं
तात्तीयकम् । द्वैतीयकी शाटी ॥ अविद्यायामिति किम् ?

द्वितीया तृतीया विद्या ॥

ओऽष्टमाद्भागे ॥ ३ । ४ । ११८ ॥

अष्टमशठदात्भागोऽष्टो वर्तमानात्स्वार्थे ओ वा भवति
अष्टम एवाष्टमो भागः । अन्यत्र अष्टमो जिनश्चन्द्रमभः ।

षष्ठात् ॥ ३ । ४ । ११८ ॥

षष्ठात् भागे ओ वा भवति ॥ षष्ठ एव षाष्ठो भागः ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

माने कश्च ॥ ३ । ४ । १२० ॥

मीयते येन तन्मानं तस्मिन् माने विभागे वर्तमानात्
षष्ठशठदात् कश्च जश्च प्रत्ययौ वा भवतः । षष्ठ एव षष्ठकः
षाष्ठो भागः । मानं चेत् अन्यः षष्ठ एव षाष्ठो भागः ॥

एकादाकिंश्चासहाये ॥ ३ । ४ । १२१ ॥

एकशठदादसहायार्थवाचिनः आकिन् भवति कश्च वा ।
एक एव एकाकी । एककः । एकाकिभिर्जितम् । अन्यत्रैके आचा-
र्याः । एकः द्वौ बहवः ॥

तिलात्पिञ्जपेजौ निष्फले ॥ ३ । ४ । १२२ ॥

निष्फलेऽर्थे वर्तमानात् तिलशठदात् पिञ्जपेजौ भवतः ।
निष्फलः तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥

मृदस्तिकः ॥ ३ । ४ । १२३ ॥

मृत्शठदात्स्वार्थे तिको वा भवति । मृदेव मृत्तिका ।

सस्नी प्रशस्ते ॥ ३ । ४ । १२४ ॥

मृदः प्रशस्ते ऽर्थे सस्नी भवतः । प्रशस्ता मृत् मृत्वा
मृत्स्ना ॥

बहुलङ्घतोर्द्वयसङ्मात्रट् ॥ ३ । ४ । १२५ ॥

घृत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसङ् मात्रट् बहुलं भवतः । यावदेव
यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् । तावद्द्वयसं तावन्मात्रम् । बहु-
लग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थः ॥

वर्णात्कारः ॥ ३ । ४ । १२६ ॥

वर्णवाचिनः कारप्रत्यये भवति स्वार्थे । अ एव अकारः ।
ककारः । बहुलमित्येव तेनाभिनिष्ठान इत्यादौ न भवति ।
एवकार इत्यादौ च भवति । रेफ “इति रियः फ” इति सिद्धम् ।
रकार इत्यपि दृश्यते ॥

भेषजादिहोत्रादेवेभ्यष्ट्यण्कृतल् ॥ ३ । ४ । १२७ ॥

भेषजादिभ्यो होत्रादेवाभ्यां च स्वार्थे यथासंख्यं ट्यण्
कृतलो वा भवन्ति । भेषजमेव भेषज्यम् । अनन्त एव अनन्त्यम् ।
इतिहेत्येव ऐतिह्यम् । इतिहेतिनिपातसमुदायः उपदेश-
पारंपर्यं वर्तते । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुर्वैद्यम् ।
त्रैलोक्यम् । षाड्गुण्यम् । शीलमेव शैलीयमाचार्यस्य । होत्रैव
होत्रीयम् । देव एव देवता ।

नामरूपभागाद्धेयः ॥ ३ । ३ । १२८ ॥

नामादिभ्यः स्वार्थे धेयो वा भवति । नाम एव नामधे-
यम् । रूपमेव रूपधेयम् । भाग एव भागधेयम् ।

मर्तादिभ्यो यः ॥ ३ । ४ । १२९ ॥

मर्तादिभ्यः स्वार्थे यो वा भवति । मर्तः । मर्त्यः । एवं
सूरः । सूर्यः । क्षेमः । क्षेम्यः । भाग्यम् । आठयम् । गम्यम् ।
इत्यादिप्रयोगगम्याः ॥

नवात् त्रतनखञ्च नू च ॥ ३ । ४ । १३० ॥

नवशठदात्स्वार्थे त्रतनखञ्च वा भवति यश्च तत्सन्नियोगे

च नवस्य नू इत्यादेशः । नवः नूतनम् । नूतनम् । नवीनम् ।
नव्यम् ॥

प्रात्पुराणे ॥ ३ । ४ । १३१ ॥

प्रशब्दात्पुराणोऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतनखा भवन्ति
वा । प्रगतं कालेन पुराणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ३ । ४ । १३२ ॥

प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अण्वा भवति । प्रजानातीति प्रज्ञः ।
प्रज्ञ एव प्राज्ञी कन्या । प्रज्ञाऽस्य स्तीति प्राज्ञा कन्या । वणि-
गेव वाणिज्य इत्यादयः ।

कृष्णौषधिश्चान्मृगभेषजशरीरे ॥ ३ । ४ । १३३ ॥

कृष्णादिभ्यो यथासख्यं मृगादिषु वर्तमानेभ्यः स्वार्थे अण्
भवति । कृष्ण एव काटर्णः मृगः । कृष्णान्या । औषधिरेव
औषधं भेषजम् । औषधिरन्या । श्रोत्रात् शरीरे श्रोत्रमेव
श्रोत्रम् शरीरम् । श्रोत्रमन्यत् ।

कर्मणस्सन्दिष्टे ॥ ३ । ४ । १३४ ॥

सन्दिष्टेऽर्थे वर्तमानात्कर्मशब्दादण् भवति । सन्दिष्टं
कर्म कर्मणं करोति सन्दिष्ट कर्मकरोतीत्यर्थः । वशीकरणमपि
कर्मणमुच्यते । अन्यत्र कर्म करोतीत्येव ॥

वाचष्टण् ॥ ३ । ४ । १३५ ॥

वाक्शब्दात् सन्दिष्टेऽर्थे ठण् भवति ॥ सन्दिष्टा वाक्
वाचिकम् कथयति सन्दिष्टां वाचं कथयतीत्यर्थः । अन्यत्र चित्रा
वाक् देवदत्तस्य । वाचिकारेऽपि नित्य एव प्रत्ययोऽन्यथा तद्वि-
शेषाग्रतोतिः ॥

विनयादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १३६ ॥

विनयादिभ्यः स्वार्थे ठण् भवति । विनय एव विनयि-

कम् । समय एव सानयिकमित्याद्यः ।

औपयिकम् ॥ ३ । ४ । १३७ ॥

उपायशठदात्स्वार्थं ठण् वा निपात्यते ह्रस्वश्च । उपाय
एव औपयिकम् ॥

अनुगादिनः ॥ ३ । ४ । १३८ ॥

अनुगादिन्शठदात्स्वार्थं ठण् वा भवति । अनुयदतीत्य-
नुगादी । आनुगादिकः । विनयादिष्वस्याः प्रक्षेपाच्चिदृता महा-
विभाषा ॥

अजिणोऽण् ॥ ३ । ४ । १३९ ॥

अजिन इत्येतत्प्रत्ययान्तात्स्वार्थं अण् भवति । ठयावक्रो-
शी । ठयावलेखी । ठयावहासी वर्तते । जिन् साङ्कोटिनम् ।
साराविणम् । सामार्जिनम् ।

विसारिणो मत्स्ये ॥ ३ । ४ । १४० ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शठदात् मत्स्ये
वर्तमानात् अण् भवति । विसारिणो मत्स्यः । अन्यत्र
विसारी देवदत्तः ।

त्रिर्जोऽमुख्यकात्पूगात् ॥ ३ । ४ । १४१ ॥

नानाजातीयाः अनियतव्रतयो धर्मकामप्रधानाः संधाः
पूगाः, पूगवाचिनः शठदात् स्वार्थं जो भवति । त्रिसंज्ञा स
चेत् पूगशठदे मुख्य इति विहितकप्रत्ययान्तो न भवति ।
लोहध्वजाः पूगाः लौहध्वज्यः लौहध्वज्यो लोहध्वजाः ।
शैठयः शैठयी शिवयः । त्रित्वात् बहुषु श्लुक् । अमुख्यका-
दिति किम् ? देवदत्तकः ।

व्रातज्फादस्त्रियाम् ॥ ३ । ४ । १४२ ॥

नानाजातीया अनियम्बतयः सम्बन्धजीविनः संधाः
व्राताः । व्रातवाचिनः ऊफप्रत्ययान्ताश्चास्त्रियां वर्तमाना-
त्स्वार्थे ङ्यो भवति । त्रिसंज्ञा कापोतपाक्यः कापीतपाक्यौ
कापोतपाकाः । ऊफात् कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ कौञ्जायनाः ।
अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाका कौञ्जायनी ।

शस्त्रजीविसङ्घाद् ङ्यङ् वा ॥ ३ । ४ । १४३ ॥

शस्त्रजीविनां सङ्घः तद्वाचिनः स्वार्थे ङ्यट्प्रत्ययो वा
भवति । त्रिः शबराः शस्त्रजीविसंघः । शाबर्यः शाबर्यौ
शबराः । पौलिन्दः । पौलिन्द्यौ पुलिन्दाः । वा ग्रहणान्न भवत्यपि
शबराः । पुलिन्दः । टकरो ङ्यर्थः । शाबरी पौलिन्दी ।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥ ३ । ४ । १४४ ॥

वाहिकेषु यः शस्त्रजीविसंघः ब्राह्मणराजन्यवर्जित-
स्तद्वाचिनः स्वार्थे ङ्यट् नित्यं भवति । त्रिः । कुण्डविशाः
शस्त्रजीविसङ्घः, कौण्डविश्यः कौण्डविश्यौ कुण्डविशाः ।
शौद्रव्यः शौद्रव्यौ शूद्रकाः । माण्डठयः । माण्डठ्यौ माण्डठाः ।
अब्राह्मणराजन्येभ्य इति किम् ? गोपालिः गोपाली । शालं-
कायनः शालंकायनी । राजन्येभ्यः राजन्यः राजन्यौ राजन्याः ।
कार्ण्डठयः कार्ण्डठ्यौ कार्ण्डठ्याः । शस्त्रजीविसंघादिति किम् ?
मल्लः मल्लौ मल्लाः ।

दामिनीयौधेयपार्श्वदिवृकाच्छाजण् टेन्यण् ॥ ३ । ४ । १४५ ॥

दामन्याद्यादिभ्यः वृक्शठदाञ्च शस्त्रजीविसंघवाचिस्यः
यथासंख्यं ङादयः स्वार्थे त्रिसंज्ञाः प्रत्यया भवन्ति । दामन्या-
दिस्यश्लः दामनयः शस्त्रजीविसंघः दामनीयः दामनीयौ
दामनयाः । यौधेयादिस्योऽङ् यौधेयः यौधेयाः शौभ्रेयः

शौभ्रेयाः । पश्वोदिभ्योऽण् पश्वोदिपत्यं बहवो माणवकाः
शस्त्रजीविसंघः पार्श्वः पार्श्वौ पश्वः । राक्षसः राक्षसी रक्षांसि ।
आसुरः आसुराः । वृकात् टेन्यण् वृकाः शस्त्रजीविसंघः वार्क्ययः
वार्क्य्यौ वृकाः व्रीहिकत्वे नित्यं ऊयत्यवाहिकत्वे विक-
ल्पेन प्राप्ते वचनम् ।

श्रीशमीशिखाशालोणमित्वभिजिद्विदभृते

गोत्रेणो यञ् ॥ ३ । ४ । १४६ ॥

ऋयादिभ्यो यो मतुस्तदन्तात् श्रीमदित्यादेः अभिजिद्वि-
दभृत्भ्यां चाणन्तेभ्यो गोत्रे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे त्रिः यञ्
प्रत्ययो भवति । श्रीमत् श्रीमतेऽपत्यं श्रीमत, श्रीमत एव
श्रीमत्यः श्रीमत्यौ श्रीमताः । शमिवत् शमिवत्यः शमिवत्यौ
शमिवताः शिखावत् शिखावत्यः शिखावत्यौ शिखावताः । शाला-
वत् शालावत्यः शालावताः । ऊर्णवत् ऊर्णवत्यः ऊर्णवताः ।
अभिजित् अभिजित्यः अभिजिताः । विदिभृत् वैदभृत्यः वैद-
भृताः गोत्र इति किम् ? श्रीमत् इदं श्रीमतम् । अभिजितः
मुहूर्तः । स्वार्थिको ऽयम् यञ् । गोत्रेऽपत्य एव वर्तत इति तदा-
श्रयः प्रत्ययो भवति । श्रीमतस्यापत्यं युवा श्रीमत्यायनः । श्रीम-
तानां समूहः श्रीमतकम् । श्रीमत्यस्य संघादि श्रीमतम् । अभि-
जितम् ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ तृतीया-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तेऽध्यायस्तृतीयः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गुपौधूविच्छिपन्पणोरायः ॥ ४ । १ । १ ॥

गुपौ रक्षणे धूप सन्तापे विच्छ गतौ पणि स्तुतौ पणि
ठयवहारे चैत्येतेभ्यः स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति । नित्याः शपीति
वचनादेते विधयः । गुप्तिः गोपाया । जुगोप गोपायाञ्चकार
गोपिता गोपायिता । धूपायिता धूपिता । विच्छिता विच्छायि-
ता । पणिता पनायिता । पणिता पणायिता । स्तुत्यर्थेन पणिना
साहचर्यात् पणिरपि स्तुत्यर्थे एव गृह्यते नान्यः । शतस्य पणते
सहस्रस्य पणते । अन्ये गुपौ इत्यादिभिः साहचर्यात् पणिरैवा-
दिरेव गृह्यते न तुदादिः इत्याहुः, तेषां शतस्य पणायति
इत्यपि भवति । एवं विच्छायति विच्छतीत्यपि ।

कमृतेर्णिङीयङ् ॥ ४ । १ । २ ॥

कमेः ऋतेश्च चातोऽर्यथासंख्यं णिङीयङी भवतः स्वार्थे ।
कमिता कामयिता । अर्तिता ऋतीयता ।

नित्याः शपि ॥ ४ । १ । ३ ।

आयादयो गुणादिभ्यः शपि प्रत्यया नित्या भवन्ति ।
गोपायति, धूपायति, विच्छायति, पनायति, पणायति, कामयते,
ऋतीयते, बहुवचनं प्रत्ययपरिग्रहार्थम् ।

कित्तिजगुपेर्भिषज्यादिक्षमानिन्दे सन् ॥ ४ । १ । ४ ॥

कित्तिजगुपेर्भिषज्यादौ क्षमायां निन्दायां चार्थे वर्त-
मानेभ्यः सन् प्रत्ययो भवति स्वार्थे । भिषक् ठयापारो
भिषज्या ठयाधेः प्रतीकारस्तत्र ऊवरं चिकित्सति । कुष्टं
चिकित्सति । आदिग्रहणात् क्षेत्रे चिकित्स्यानि तृणानि विना-
शयितव्यानीत्यर्थः । क्षेत्रे चिकित्स्यः, पारदारिकः निग्राह्य
इत्यर्थः । विचिकित्सति संशेते इत्यर्थः । तिजः क्षमायां

तितितते । गुपेर्निन्दायां गुगुप्सते । तिजगुपोरनुबन्धकरण-
सामर्थ्यात् सन्यात्मनेपदम् । अन्यत्र सङ्केतः तेजनं गोपयति ।
सनेऽकारनकारौ “सनीति सामान्यग्रहणार्थौ ।

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवजिज्ञासा

वैरूप्यर्द्धचैः ॥ ४ । १ । ५ ॥

शान् दान् मान् बध इत्येतेभ्यो यथासंख्यं निशाने
आर्जवे जिज्ञासायां वैरूप्ये चार्थे सन्भवति । इकारस्यैषा-
मीकादेशः । शीशांसति शीशांसते । दीदांसति दीदांसते ।
मीमांसते । बीभत्सते । आद्याविदितौ । शेषाविदितौ । अन्यत्र
निशानम् अच् दानिता मानिता वाचयति ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥ ४ । १ । ६ ॥

काण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यक्प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।
कण्डूयति कण्डूयते । बल्लूयति । मल्लूयति । अल्लूयति
हृणीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः कण्ड्वौ कण्डवः ।
मल्लुः । बल्लुः ।

चुरादिभ्यो णिच् ॥ ४ । १ । ७ ॥

चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवति स्वार्थे चोरयति ।
लुण्टयति । छर्दयति । लक्षयते । चेतयते । पदयते । इत्यादयः ।

युजादेर्वा ॥ ४ । १ । ८ ॥

युजादिभ्यो धातुभ्यो णिच् वा भवति । योजयति । यो-
जति । पर्चयति । पर्चति । साहयति । सहति । कलनेभ्यः परि-
भवमिति ।

भुवेः प्राप्ताविणिः ॥ ४ । १ । ९ ॥

भू इत्यतो धातोः प्राप्तावर्थे णिर्वा भवति । भाव-
यते । भवते । प्राप्नोतीत्यर्थः । भवतीत्येवान्यत्र । इकारस्तद्धर्षः

भुवीति इकारनिर्देशेन इणेरभावेऽप्यस्य तङ् सूचयते तेन सिद्धम् ।

पाचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे ।

आक्रोष्टारश्च नः सन्तु क्षन्तारश्च भवामहे ॥ १ ॥

अत्याद्योकाऽभलादिभ्योऽरुचिशुभिभ्यां

भृशाभीक्ष्ये यङ् ॥ ४ । १ । १० ॥

अत्यादिभ्यो य एकाच्हलादिधातुः तस्माच्च रुचिशुभि-
वर्जितात् भृशे आभीक्ष्ये चार्थे यङ् प्रत्ययो भवति । भृशं
पुनः पुनर्वा अटति अटायते । ऋच्छति इयतीति वा अरा-
र्यते । अशनुते अशाशयते । ऊर्णानूयते । सूचयति सोऽसूचयते ।
सूत्रयते सोऽसूत्रयते । सूत्रयति । मोमूत्रयते अत्यत्यं शौङ्गं सूचि
सूत्रसूत्रयोऽद्यादयः । अन्येऽश्नातेरशाशयते । अपरे जागर्तेर्जाग्री-
यते । सर्वस्मात् प्रत्ययात् अवाठयते दादरिद्यते इत्याहुः
एकाऽभलादिभ्यो भृशमाभीक्ष्यं वा पचति पापचयते पाप-
च्यते देदीठयते जाज्वलयते वा इत्येवम् । लुनीहि लुनीही-
त्येवम् लुनाति । अरुचिशुभिभ्यामिति किम् ? भृशं रोचते ।
भृशं शोभते । अन्यत्र पचति ।

गृलुप्सद्दहजब्जभ्चर्दशगत्यर्थभ्यां गर्ह्य

कुटिलयोः ॥ ४ । १ । ११ ॥

गृलुप्सद्दह जप् जभ् चर्दशइत्येतेभ्यो गत्यर्थेभ्यश्च
धातुभ्यो यथासंख्यं गर्ह्यं कुटिले चार्थे यङ् प्रत्ययो भवति ।
गर्हितं निगिरति निजेगित्यदे । एवं लोलुप्यते सासद्यते दन्द-
च्यते जङ्गप्यते जङ्गभ्यते चङ्चूर्यते तन्दश्यते । दशेति दंशे-
र्नलोपं कृत्वा निर्दिश्यते यङ् इलुप्यपि न लोपार्थः दन्दशीति ।
गत्यर्थेभ्यः कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते । दंद्रम्यते आवनिवचयते ।
योऽल्पीयस्यध्वनिगतागतानि करोति स एवमुच्यते । नियमार्थे

योगः तेन भृशं निगिरति भृशं क्रामतीति यङ् न भवति ।
जंगम इति कूटिशब्दोऽयं लक्षणयास्थावरविवक्षानात्रे वर्तते ।

श्लुग्बहुलम् ॥ ४ । १ । १२ ॥

यङ्ः श्लुग् बहुलं भवति । वोभूयते वोभेति वोभवीति ।
रोरूयते रोरौति रोरवीति । छालप्यते छालप्ति लालपीति ।

अचि ॥ ४ । १ । १३ ।

अचि प्रत्यये परे यङ्ः श्लुङ् नित्यं भवति । चेष्टयः
चेक्रियः लोलुवः मरीमृजः सनीस्त्रन्सः ।

नेातः ॥ ४ । १ । १४ ॥

उकारान्तोद्धितस्य यङोऽचि श्लुग् न भवति ।
योयूयः । रोरूयः ।

प्रयुज्याप्याणिज्वा ॥ ४ । १ । १५ ॥

प्रयुज्याप्यार्थाद्वातोः प्रयुज्यार्थे णिञ् वा भवति ।
प्रयोगः प्रकृतिकरणे प्रेरणम् । तत्प्रेषणाध्येषणनिमित्तभावा-
ख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति । देवदत्तस्य कटस्य
करणं प्रयुङ्क्ते देवदत्तं कटं कारयते । देवदत्तस्यासनं प्रयुङ्क्ते
देवदत्तमासयति । देवदत्तेनोदनस्य पाकं प्रयुङ्क्ते देवदत्तेनोदनं
पाचति । अन्यत्र प्रेषणेनाध्येषणेन वा प्रयोगः । भिक्षा वा
संप्रयोजयति भिक्षा वासयति । कारीषोग्निरध्यापयति अत्र-
निमित्तभावेन । राजागमनं प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति । मृगान्
रमयति रात्रिं विवासयति कथकः अत्र आख्यानेन । कंसस्य
वधं प्रयुङ्क्ते कंसं घातयति । बलिं बन्धयति नटः अत्राभि-
नयेन । पुष्ट्येण योगं प्रयुङ्क्ते पुष्ट्येण योजयति । मेधाभिर्यो-
जयतिगणकः अत्र ज्ञानेन । सज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितः ।

माहिष्ठमत्यां सूर्योद्गमनं प्रयुक्ते माहिष्ठमत्यां सूर्यमुद्गमयति ।
पाटलीपुत्रात् प्रस्थितः उज्जयिन्यां सूर्यं पातयति देवदत्तः ।
अत्र व्याप्त्या । प्रयुगीरिति किम् ? ओदनं पचति । आप्यादिति
किम् ? पाकेन प्रयुक्ते वेति वाक्यर्थः ।

कर्म्येककर्तृकात्सन्नतत्सनः ॥ ४ । १ । १६ ॥

कमेराप्याहुतोः कमिनैवैककर्तृकात् साधारणकर्तृकात्
कर्म्यर्थे इच्छायां सन् प्रत्ययो वा भवति अतत्सनः न
चेत्स कमे योः विहितः सन् तदन्तो भवति । कर्तुं कामयते
चिकीर्षति । कमीति किम् ? कर्तुं शक्नोति । कूलं पिपतिषति ।
इवामुसूर्षतीत्युपमानात् । एककर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य
गमनमिच्छति अतत्सन इति किम् ? चिकीर्षतुमिच्छति ।
तद्गृह्यं किम् ? चिकित्सति । सीमां विषति । सनोऽकारः
किम् ? प्रतीषति ।

सुपः कर्तुः काम्यः ॥ ४ । १ । १७ ॥

सुवन्तात् कर्म्याप्यात्कर्तुरात्मनः कामयितुरेव संब-
न्धिनः कर्म्यर्थे काम्यप्रत्ययो भवति वा । आत्मनः पुत्रं कामयते
पुत्रकाम्यते पुत्रकाम्यति वक्ष्यकाम्यति इदंकाम्यति स्वःकाम्यति ।
आत्मार्थो वृत्तावन्तर्भूतः इत्यात्मन्शब्दो न प्रयुज्यते । सुप
इति किम् ? आत्मनो गमनमिच्छति । अत्रात्मोपाधिके चातोः
ख्यात् । महान्तं पुत्रमिच्छति इत्यत्र सापेक्षसामर्थ्यात् न
भवति । महापुत्रकाम्यति इति समासात्प्रत्ययः । कर्तुरिति
किम् ? दुःखमिच्छति । अत्र परस्मैकृति ॥

क्यञ्चामाठ्ययात् ॥ ४ । १ । १८ ॥

सुवन्तात् आप्यादात्मनः काम्ये क्यञ् भवति काम्यञ्
यद्यसौसुप् मकारान्तादठ्ययाञ्च न भवति । पुत्रमात्मनः

इच्छति पुत्रीयति । वस्त्रीयति । वाचयति । स्तुचयति कमाठय-
यच्छति किम् ? इदमिच्छति स्वरिच्छति ककारः “नं क्ये” इति
सामान्यग्रहणार्थः । चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः ॥

गौणादाधाराच्चाचरि ॥ ४ । १ । १८ ॥

गौणात्-गुणाद्विषयान्तरमागतौ गौणः यथा गौर्वाहीक
इति । गौणात् सुवन्तादनाम्ययात् आचरे राट्यादाराच्चाच-
र्यर्थे क्यच् भवति वा । पुत्रमाचरति पुत्रीयति छात्रम् । वस्त्री-
यति कम्बलम् । आधारात् प्रासाद् इव आचरति प्रासादीयति
कुट्यां । पर्यङ्कीयति मरुचके ॥

कर्तुः क्तिप् ॥ ४ । १ । २० ॥

गौणादाचरेः कर्तुः सुप आचर्यर्थे क्तिप्प्रत्ययो वा भवति ।
अयमप्रयोगी धातुसंज्ञार्थः । अश्व इवाचरति । अश्वति । गर्द-
भति । पुरुषति । कर्तुरिति किम् ? पुत्रीयति छात्रम् ।

गल्भलीबहोडान्छित् ॥ ४ । १ । २१ ॥

गल्भादिभ्यः गौणेभ्यः आचरि कर्तुर्भ्य आचर्यर्थे क्तिप्
प्रत्ययो छित् भवति । अवगल्भते अवगल्भाक्षुक्ते । विह्वीयते
विह्वीवांचक्ते । विहोडते, विहोडांचक्ते ।

क्यङ् ॥ ४ । १ । २२ ॥

गौणादाचरेः कर्तुः सुपः आचर्यर्थे क्यङ् भवति । काकः
श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । आश्वायते । पुरुषायते ।
गल्भायते । विह्वीवायते । होडायते । क्तिप्क्यङोरनन्यवि-
षयत्वात् विकल्पः । पित्वादतद्धितेऽप्यत्र पुरुषादः । एनी
पुतायते । श्येनी श्येतायते ।

तद्धृत्योजसः ॥ ४ । १ । २३ ॥

ओजस्शठदाद्यः क्यङ् स तद्धृत्येव ओजस्त्वित्येव वर्त-

मानात् भवति । ओजस्वीवाचरति ओजायते । ओजस्यते ।
अनोजा ओजस्वी भवति ओजायते । अन्यत्र ओज इवाचरति
अनोजः ओजोभवति ।

सो वा लुक् च ॥ ४ । १ । २४ ॥

सकारान्तस्य गौणस्य कर्तुः लुपः आचरति प्लवङ् भवति
लोपश्च वा । पयायते, पयस्यते । प्लवङ् सिद्धः लुगणं
वचनम् ।

अप्सरसः ॥ ४ । १ । २५ ॥

अप्सरसः प्लवङ्ः सक्रियोगे नित्यं लुगभवति ।
अप्सरायते ।

भृशादेशच्ची स्तः ॥ ४ । १ । २६ ॥

सृशादेः सुबन्तात् कर्तुः च्ची कठयर्थे प्लवङ् भवति
तत्सक्रियोगे च स्तः सकारतकारान्तस्य लुग् भवति । अभृशो
भृशो भवति भृशायते । उन्मनायते । विहायते । उत्सुकायते ।
कर्तुरिति किम् ? अभृशं भृशं करोति । च्चाविति किम् ? क्व
भृशा भवन्ति । अत्र ये भृशास्ते क्व भवन्तीत्यर्थः । भृशीभवति
इत्यत्र च्चिन्नैव सोऽर्थ उक्त इति न भवति ।

निद्रादिडाङ्भ्यो धर्मिणि क्यप् ॥ ४ । १ । २७ ॥

निद्रादिभ्यो डाङन्तेभ्यश्च धर्मिणि वर्तमानेभ्यः कठयर्थे
क्यप् भवति । अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति, निद्रा-
यते । एवं करुणायति, करुणायते । अचर्म चर्म भवति चर्मा-
यति चर्मायते इत्यादयः । डाच् अपटत् पटत् भवति पट-
पटायति पटापटायते । दमदमायति दमदमायते । अत एव
कृञ्चस्तिभिरिव क्यवापि योगे डाच् । ककारः “नं क्ये”
इति सानान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधातार्थः ।

णिङबहुलं कृञादिषु ॥ ४ । १ । २८ ॥

सुप इत्येष वर्तते । सुवन्तात् कृञादीनां धातूनामर्थे बहुलं णिच् भवति । सूत्रं करोति सूत्रयति ठयाकरणम् । चर्चयति पांरायणम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयति ओदनम् । झञ्जयति वस्त्रम् । लवणयति सूपम् । व्रतं करोति व्रतयति । पयो व्रतयति । पथ एव भुंक्त इत्यर्थः । सावद्यं व्रतयति सावद्यं न भुंक्ते एवेत्यर्थः । मुण्डं बलोवर्दं करोति इत्युभयधर्मविधाने मुण्डं शुक्लं करोतीत्यनुवादे चानभिधानात् न भवति । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान् । विजडीकरोति इत्यर्थः । पाशं विमोचयति विपाशयति । रूपं दर्शयति रूपयति । लोमान्यनुपार्ष्टिं अनुलोमयति । पटुमाचष्टे पटयति । वृक्षमाचष्टे वृक्षयति । तृणान्युत्पातयति उत्तृणयति । वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति । वीणया उपगायति उपवीणयति । तूलेरनुकुष्णाति अनुतूलयति । उलोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । वर्मणा सञ्चयति सवर्मयति । चूर्णैरविकिरति अवधुं सर्पति वा अवचूर्णयति । वास्या छिनत्ति वासयति । पासयति । आसयति । अत्यश्वेनातिक्रामति अत्यश्वयति । अतिहस्तयति । आरुयाममाचष्टे इत्यत्र बहुलवचनात् न भवति ।

श्वेताश्वश्वतरगालोडिताहारकस्याश्वतरेतक-

लुक् च ॥ ४ । १ । २८ ॥

श्वेताश्वश्वतरगालोडिताहारक इत्येतेषां णिच् सन्नियोगे यथासंख्यमश्वतरइतकइत्येषां लुग्भवति । श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति । अश्वतरमश्वयति । गालोडितं गालोडयति । आहारकमाहारयति ॥

हलिकल्योरः । ४ । १ । ३० ॥

हलिकल्योर्णिच्सन्नियोगे भकारादेशो भवति । हलि-
नग्रहीत् अजहलत् । कलिनग्रहीत् अचकलत् । हलिकल्यो-
रिति किम् ? अपीपटत् । अनीलघत् । हलकल्योरप्येतत्सिद्धम् ।
हलिकल्योः रूपान्तरनिवृत्त्यर्थमत्ववचनम् । अत्वे हि अको-
नित्यं लुठयमानः सम्बद्भावो न भवति (?) । अत्वाभावे तु
परत्वात् शिचैङ्गेण्डौ लुक् नाप्लुग् इति स्यात् । अत एव वच-
नाद्धन अघातुप्रत्ययेऽभ्येज् ।

सत्यार्थवेदस्याः ॥ ४ । १ । ३१ ॥

सत्यार्थवेदानां शिच् सन्नियोगे आकारो भवति । सत्य-
नाचष्टे सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति ।

निरस्यंगेभ्यः कर्मणो शिङ् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अंगेभ्यः शरीरावयववाचिभ्यः सुबन्तेभ्यः कर्मभूतेभ्यो निरसि-
क्रियायां शिङ्प्रत्ययो भवति ॥ णिजोऽपवादः । हस्तं निर-
स्यति हस्तयते । पादयते । निरसीति किं ? हस्तं करोत्याचष्टे
वा हस्तयति । कर्मण इति किम् ? हस्तेन निरस्यति ॥

पुच्छभाण्डादस्समाचौ ॥ ४ । १ । ३३ ॥

पुच्छभाण्डाभ्यां कर्मवाचिभ्यां यथासंख्यमस्यत्यर्थं समा-
चिनोत्यर्थं च शिङ् भवति ॥ पुच्छमस्यसि पुच्छयते । पुच्छं
पर्यस्यते परिपुच्छयते व्यस्यति विपुच्छयते । भाण्डं समाचिनोति
संभायुच्छययते ।

चीवरत्नं परिधाज्यैः ॥ ४ । १ । ३४ ॥

चीवरत्नं कर्मणः परिधातेरर्जयतेश्चार्थं शिङ् भव-
ति । चीवरं परिधत्ते अर्जयति वा संचीवरयते । परिचीवरयते ॥

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनात्पापे चिकीर्षे

क्यङ् ॥ ४ । १ । ३५ ॥

सत्रादिभ्यः कर्मभ्यः पापे वर्तमानेभ्यश्चिकीर्षे चिकीर्ष्यर्थे
क्यङ् भवति ॥ सत्रं चिकीर्षति सत्रायते । पापं कर्तुं कृच्छ्रती-
त्यर्थः । एवं कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ॥
ककारो यङो भेदार्थः ॥ पाप इति किम् ? सत्रं यज्ञम् चिकीर्षति ॥

वाष्पोष्मफेनादुद्धमि ॥ ४ । १ । ३६ ॥

वाष्पादिभ्यः कर्मभ्यः उद्धम्यर्थे क्यङ् भवति । वाष्प-
मुद्धमति वाष्पायते । एवमूष्माणमूष्मायते । फेनं फेनायते ।
धूमाच्छैके । धूमायन्त इवास्त्रिष्टा प्रज्वलन्तीव संहताः ।

सुखादेर्भुजि ॥ ४ । १ । ३७ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यः भुज्यर्थे क्यङ् भवति । सुखादि-
मतोऽनुभवो भुज्यर्थः । भुङ्क्ते सुखायते । दुःखायते ।
भुजीति किम् ? सुखं वेदयते, प्रसादको देवदत्तस्य ।

शठदादेः कृजि वा ॥ ४ । १ । ३८ ॥

शठदादिभ्यः कर्मभ्यः कजि करोत्यर्थे क्यङ् वा भवति ।
शठदं करोति शठदायते शठदयति । वैरायते वैरयति ।
इत्यादि ।

रोमन्यादुच्चर्वणे ॥ ४ । १ । ३९ ॥

उच्चर्वणे वर्तमानात् रोमन्यशठदात् कर्मणः करोत्यर्थे
क्यङ् भवति । अभ्यवहृतस्योद्गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् । रोमन्यनं
रोमन्यस्तं करोति रोमन्यायते गौः । अन्यत्र रोमन्यं करोति
कीटः प्रवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

नमोऽवरिवस्तपसः क्यच् ॥ ४ । १ । ४० ॥

नमसादिभ्यः कृज्यर्थे क्यच् भवति । नमः करोति नम-
स्यति देवान् । वरिषस्यति गुह्यन् पूजयन्तीत्यर्थः । तपः करोति
तपस्यति । नमः करोति, वरिषः करोति । तपः करोति । नम
इत्यादि शब्दमुच्चरतीत्यत्र तत्रऽनभिधानात् न भवति पृथगवयवा-
भावात् । नमस्यति देवान् इति नमः शब्दयोगनिबन्धना चतुर्थी
न भवति । अन्तरंगत्वाद्वा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वली-
यसीति । नमो जिनेभ्योऽस्तीति चतुर्थी सावकाशे इति
उरीकरोतीत्यर्थमित्यादिवद्वाक्येऽपि नमस्करोति देवानिति
द्वितीया ।

चित्रङो विस्मये ॥ ४ । १ । ४१ ॥

चित्रङित्येतस्मात् कर्मणो विस्मये वर्तमानात् कृज्यर्थे
क्यच् भवति । चित्रं करोति चित्रीयते । विस्मयं करोतीत्यर्थः ।
अन्यत्र चित्रं करोति । ङकारस्तङ्गर्थः ॥

ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ॥ ४ । १ । ४२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति परे तगागमो भवति । अग्निचित्प्र
कृत्य प्रहृत्य सुत्वा सुत्वा नौग्रामणि कुलमित्यत्रानिहुम् वहि-
रंगमन्तरंगे इति न भवति । सुशूरिति परत्वादिक् दीर्घः ।

द्विर्धातुः श्लुङिलङ्ङेप्रत्यये प्राक्त्वच्यचः ॥ ४ । १ । ४३ ॥

श्लुप् णिङ्ङे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भवति । प्राक्त्वच्यचः
अजादी तु तन्निमित्तात् अचकार्यात् प्रागेव भवति । जुहोति ।
बिभेति । इयाय । आर । पपाच । पपाठ । अशिप्रियत् । अशु
स्तुवत् । धातुरिति किम् ? प्राशिप्रियत् । वेत्तेः क्लृप्तवचनादामि
न भवति दयाचक्रे विदाचकार । लुङ्वचनादिह न भवति, विभ-
याच्चकार विभराच्चकारेति । प्रागिति किम् ? निनाच । लुलाच ।
निनयिथ । निन्यतुः । चकतुः । जग्मुः । अदधत् । तुशब्दे विशे-

षण्णार्थः । अचीति किम् ? दिदीर्घान् जयते । अच इति किम् ?
शुशाच । आपीप्ये प्राकत्वचयच इत्यधिकारः यावद्द्विर्वचनम् ।

आद्येकाच् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

योऽनेकाच् धातुस्तस्यादिरेकाचकोऽवयवः लिट् ऊ द्वि-
र्भवति । अजागार । अचीकरत् । अजीहरत् । पूर्वण सर्वस्य
प्राप्ते वचनम् ।

सन्त्यङ्गश्च ॥ ४ । १ । ४५ ॥

सन्त्यङ्गस्य यङन्तरस्य च धातोरवयवस्याद्येकाच् द्विर्भवति ।
दिधक्षति । पिपक्षति । पापक्षते । चेक्रीयते । देदक्ष्मीयते ।
प्रतेतीर्यते । निपोपूर्यते । चकारः लिङ्चेत्युत्तरत्र समुच्चयार्थः ।

सुपः ॥ ४ । १ । ४६ ॥

सुखवयवस्य धातोः सन्त्यङ्गस्य लिट् ऊ परतः पूर्वस्य
च यः कश्चिदेकाजवयवः स एको द्विर्भवति ॥ पुपूत्रीयिषति ।
पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुत्रीयिषिषति । पुत्रीयन्तं
प्रायुंक्ति । अपुपूत्रीयत् । अपुतित्रीयत् । अपुत्रीयियत् ॥

नाद्यच् ॥ ४ । १ । ४७ ॥

सुठधातोरारदिरच् न द्विरुच्यते । अशिश्नीयिषति
अश्नीयियिषति । अश्नीयिषिषति । पूर्वण प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते ।

ततः ॥ ४ । १ । ४८ ॥

तत इत्याद्यच् परामृश्यते न सुप इति नाद्यजिति
प्रतिषेधात् । अनेकाचो धातोरजादेः सन्त्यङ्गस्य लिट् ऊ
पूर्वस्य चादेरचः पर एकाज्द्विर्भवति । आदिर्द्विर्वचनापवादः ।
अटिटिषति । अशिषिषति । अटाट्यते । अशाश्यते । प्राकत्व-
चयच इत्येव प्रोणुं न विषति । प्रोणुं नाच । आटिटत् । आशि-
शत् । अजादौ सन्निति विज्ञानात् इह न भवति पिपरिषति ।

अजादौ सनि परे ततः एकाजिति विज्ञानादिह न भवति ।
अरिरिषति ।

नवन्द्रा वाल ॥ ४ । १ । ४८ ॥

तत आदेरचः परे वनदरेका वलगराः सन्यङ्कन्तस्य लिङ्-
ङे पूर्वस्य च न द्विर्भवति । उडिजजिषति । अन्जिजिषति । इन्दि-
धिषति । अद्भिषति । अर्चिचिषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनूयते ।
प्रोर्णुनधिषति । औडिजजित् । ऐन्दिधत् । आर्चिचत् । प्रीर्णु-
नधत् । वन्द्रा इति किम् ? चिह्निषते । वलीति किम् ?
अरिरिषति । अरार्यते । तत इति किम् ? दिद्राषति ।
इन्दिद्रीयिषति ।

द्विरेकेषाम् ॥ ४ । १ । ५० ॥

एकेषामाचार्याणां मते द्विर्द्विर्न भवति । द्विरुक्तस्य द्विर्व-
चनं न भवतीत्यर्थः । लोलूयिषते । पोपूयिषते । अन्येषां
भवति । सुसोषुयिषते । प्राणिनिनिषत् ।

यकस्तृतीयः ॥ ४ । १ । ५१ ॥

यगन्तस्य कङ्वादेर्घातोः सन्यङ्कन्तस्य लिङ्ङे च पूर्वस्य
तत आदेरचः तृतीय एकाच् द्विर्भवति ॥ तत इत्यस्यापवादः ।
असूयिषति । असूयियत् । केषाञ्चित् तत इति नानुवर्तते ॥
कण्डूयिषति ॥

ईर्ष्यः ॥ ४ । १ । ५२ ॥

ईर्ष्यतेः सन्यङ्कन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य च तृतीयो हलेशा-
च् द्विर्भवति । ईर्ष्ययिषति । ऐर्ष्ययत् ॥

सन्वा ॥ ४ । १ । ५३ ॥

ईर्ष्यतेः सन्वा तृतीय एकाच् द्विरुच्यते । ईर्ष्ययिषति ।
ऐर्ष्ययिषति ॥

चरिचल्पतिवदोऽचि ॥ ४ । १ । ५४ ॥

चरि चल्पति वद इत्येते धातवः अचि प्रत्यये परे वा द्विर्भवन्ति । चरतीति चरः । चराचरः । चलतीति चलः । चला-
चलः । पततीति पतः । पतापतः । वदतीति वदः । वदावदः ।

घनाघनपटूपटम् ॥ ४ । १ । ५५ ॥

घनाघनपटूपाटौ वा निपात्येते ॥ हन्तेरचि घत्वं द्विर्वचनं
च निपात्येते । अकारस्त्वचपानित्येव सिद्धः । हन्तीति घना-
घनः । पाटेरचि णे श्लुग् द्विर्वचने ऊगागमः । आगपवादः ।
पाटयतीति पटूपटः पाटः ॥

चिक्रिदचक्रसदाश्वत्साहन्मीढ्वत् ॥ ४ । १ । ५६ ॥

चिक्रिदादयः शब्दाः कादौ प्रत्यये द्विवचनादिभावा-
भावाभ्यां निपात्यन्ते ॥ क्रियतीति चिक्रिदः इगुपान्त्यलक्षणः
कः । चक्रस्यतीति चक्रसः एवुत्श्च । दाशृन् दाने इत्यस्य क्साविङ्
द्वित्वाभावाद्दाश्वान् । सहेः परस्मैपदोपान्त्यदीर्घत्वे च साह्वान् ।
मिहेरद्वित्वमनिट्त्वं दीर्घढत्वे च मीढ्वान् ।

सीर्दीप्क्षीप्सन्धृधावृक्षपेर्ज्ञ च ॥ ४ । १ । ५७ ॥

ऋध् आप् क्षप् इत्येतेषां धातूनां सकारादौ सनि
परे यथासंख्यं ईर्द् ईप् क्षीप् इत्येते आदेशा भवन्ति । न च
द्विः । द्विश्चैषामेकाज् न भवति न चेत्यादेशे कृते द्विर्वचनं
प्राप्नोतीति निषेधः । ईर्त्सति । ईप्सति । क्षीप्सति । सीति
किम् ? अर्दिधिषति । जिज्ञपयिषति ।

धिढधीप्दम्भः ॥ ४ । १ । ५८ ॥

दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्येतावादेशौ भवतः । न
चास्य द्विर्भवति । धिप्सति । धीप्सति । सीति किम् ? दिद-
मिषति ।

वौन्मुचोऽनाप्येऽचः ॥ ४ । १ । ५८ ॥

मुचेर्धातोः सकारादौ सनि परे अचः ओकारादेशो वा भवति । न चास्य द्विः । अनाप्ये न चेदस्याप्यं कर्म विवक्षते । मोक्षयते वत्सः स्वयमेव । वा ग्रहणात् “मुमुक्षयते वत्सः स्वयमेवेत्यपि । अनाप्य इति किं ? मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः ।

घुमीमारभलभशक्पत्पदामिस् ॥ ४ । १ । ६० ॥

घुसंज्ञानां म्यादीनां चाचस्सकारादौ सनि परे इसादेशो भवति । एषामेकाच्च न द्विः । मीति मिज्मीज्मीङ्गं ग्रहणम् । घु—दाण् प्रदित्सति दानम् । देङ् दित्सते पुत्रम् । दुदाज् दुधाज् दित्सति । दित्सते । धित्सति । धित्सते वस्त्रम् । दो दित्सति दण्डं । घेट् धित्सति स्तनम् । मिज् मित्सति शतम् । मीज् प्रमित्सति शत्रुम् । मीङ् मित्सते । मा इति मेङ्माङ्गोर्यहणम् । निमित्सते । न मातेरादादिकत्वात् मिमासति । अन्ये त्रयाणामाहुः मीत्सति । रभ् आरिप्सते । लभ् आलिप्सते । शक् शिक्तते । पत् पित्सते । पद् प्रपित्सते । सीति किम् ? पपतिषति ।

राधेर्वधे ॥ ४ । १ । ६१ ॥

राधेर्वधे हिसायामर्थे सकारादौ सनि परे अच इस् भवति न च द्विः । प्रतिरित्सति । अपरित्सति । अन्यत्र आरिरात्सति गुरुम् ।

लिटीङ्प्येत् ॥ ४ । १ । ६२ ॥

राधेर्धातोः वधेऽर्थे इटि इडादावपि च लिटि परे अच एकारो भवति न च द्विः । रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । लिटीति किम् ? अपराराध्यते । इडपीति किम् ? अपरराध । वधे इति किम् ? आरराधतुः । आरराधिथ ।

अप्फलभजभट्क्वज्झादिददिशसिकृतस्या

तोऽन्तर्हलोः ॥ ४ । १ । ६३ ॥

अप् फलि भज त् इत्येतेषां यो ऽकारः यश्च भट्क्वज्झा-
कारवकारादि ददि शसि कृतवर्जितस्य द्वयोरसहाययोर्हलोऽ-
न्तरमध्ये वर्तते तस्यापीडादौ च लिटि परे एकारादेशो
भवति । न च द्विः । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । फेलतुः । फेलुः । फेलि-
थ । फलीति फलनिष्पत्तौ । जिफला विशरण इत्युभयोर्यङ्-
णम् । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । तेजतुः । तेरुः । तेरिथ । एव येमतुः
रेणतुः लेभे । लेभाते । लेभिरे । नेमतुः । नेमुः । नेमिथ । पेचतुः
पेचुः । पेचिथः । भट्क्वज्झादिपर्युदासः किम् ? भडादि
जभटतुः । जभटिथ । बभणतुः । बभणुः । बभणिथ । क्वादि चक-
णिथ । अजादि इयजिथ । झादि जहासिथ । वादि ववणिथ ।
ददि दददे । शसि विशशसतुः । कृत विशशरतुः । अत इति
किम् ? दिदेविथ । ररासे । अन्तर्हलोरिति किम् ? आटतुः । आटुः ।
हलोरिति द्वित्वनिर्देशादिह न भवति -ततस्तुः । तत्सरतुः ।

फणादिजृत्रस्त्रस्वमां वा ॥ ४ । १ । ६४ ॥

फणादीनां समानां जृ त्रस् अत्रस्वम इत्येतेषां चातः इडा-
दावपिति च लिटि परे एकारो वा भवति न च द्विः । फेणतुः ।
फेणुः फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । स्येमतुः । सस्यमतुः ।
स्वेनतुः मस्यमतुः । रेजतुः रराजतुः । अशे अशाते अशिरे ।
बभ्राशे बभ्राशाते बभ्राशिरे भ्लेशे बभ्लाशे । अन्ने बभ्राजे । जृ
जेरतुः जजरतुः । जेरुः जजरुः । त्रस् त्रेसतुः । तत्रसतुः । अत्र
अत्रेतुः बभ्रमतुः । बभ्रु वेमतुः ववमतुः ।

अन्यग्रन्थोन्लुक् च ॥ ४ । १ । ६५ ॥

अन्यग्रन्थोरिडादावपिति च लिटि परे अच एकारो वा

भवति न च द्विः । नकारस्य चानयोलुक् च भवति । श्रेयतुः
श्रेयुः । श्रेयिथ । शश्रन्थतुः शश्रन्थुः शश्रन्थिथ । ग्रेयतुः ग्रेयुः
ग्रेयिथ । जग्रन्थतुः जग्रन्थुः जग्रन्थिथ । इडपीति किम् ?
शश्रन्थ । जग्रन्थ ॥

दन्भः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

दन्भेरपिति लिटि परे अच् एकारो नित्यं भवति न
च द्विः । नलुक् च । देभतुः देभुः ।

थे वा ॥ ४ । १ । ६७ ॥

थे परे दन्भेरच एकारो वा भवति न च द्विः । नलुक्
च । देभिथ ददम्भिथ ।

घोर्हि ॥ ४ । १ । ६८ ॥

घुसंज्ञकस्य धातोः हकारादौ प्रत्यये परे हि इत्येतस्मिन्
लेडादेशे परे अच् एकारो भवति न च द्विः । देहि घेहि ।
हीति किम् ? दत्तात् । घत्तात् ।

देर्लिटीगिः ॥ ४ । १ । ६९ ॥

देः देङ् रक्षण इत्येतस्याच लिटि परे इगि इत्या-
देशो भवति न च द्विः । अवदिग्ये । अवदिग्वाते ।
अवदिग्यिरे ।

पिबस्येडडे ॥ ४ । १ । ७० ॥

पा पाने इत्यस्याचो डे परतः ईप् इत्यादेशो भवति
न च द्विः । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् । शब्निर्देशः
किम् ? अपापयत् । ड इति किम् ? पाययति ।

हिघ्नोऽडे कुः पूर्वात् ॥ ४ । १ । ७१ ॥

डवर्जिते प्रत्यये परे हि ह्नोर्धातोः द्विर्भावे पूर्वस्मात्
परयोरादेः कुः कवर्गादेशो भवति । हि-प्रजिघाय प्रजि-

धीषति । प्रजेधीयते । प्रजेधेति । हन् जघनिथ । जघान । जिघां-
सति । जङ्घन्यते । जङ्घनीति । अङ्गे इति किम् ? प्राजीहयत् ।
ङपर्युदासात् णिठयवधानेऽपि भवति प्रजिघाययिषति ।

जेर्लिट्सनि ॥ ४ । १ । ७२ ॥

जि इत्येतस्य लिटि परे सनि च परे द्विभावे पूर्वस्मा-
त्परस्य कुर्भवति । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । विजिग्ये ।
जिगिपति विजिगिषते । लिट्सनीति किम् ? जेजीयते ।
जिज्यतु जिज्युरिति जिनातेर्जिरूपस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

चेर्वा ॥ ४ । १ । ७३ ॥

चिनातेर्धातोः लिट्सनोः परतः द्विभावे पूर्वस्मात्परस्य
कुर्वा भवति । चिकाय चिकीषति । चिचाय चिचीषति ।

संजेट्पिषणि ॥ ४ । १ । ७४ ॥

सञ्जे सञ्ज संग इत्येतस्य गयन्तस्य षणि षत्वभूते सनि
सति द्विभावे पूर्वात्परस्य षिर्वा भवति । सिसञ्जयिषति षिष-
ञ्जयिषति ।

न स्विदिस्वदिसह्यणिस्तोः ॥ ४ । १ । ७५ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां गयन्तस्तौतिवर्जितानां
षणि सति द्विभावे पूर्वात्परस्य षिर्न भवति । मिस्वेदयिषति
मिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । सुसूषति । सिसिस्तति । अणि-
स्तोरिति किम् ? सिषेचयिषति तुष्टूयति । षणीति किम् ?
मिषेच । षत्व किम् ? सिषामति सुसुप्सति । नकारः किम् ?
व्यतिसुषुषिषे । पूर्वादिति किम् ? प्रतांषिषति । षणा पूर्ववि-
शेषणं किम् ? सुसोषुषिषते ।

पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः ॥ ४ । १ । ७६ ॥

द्विभावे पूर्वस्य यो इवर्णावर्णस्तयोरस्वेऽचि परे यथा-

संख्यं इयुवौ भवतः । इयति इयूतः इयूति इयेष । उवोष
अरियति अरियरीति अर्यति अर्यरीति । इत्येतेषां पूर्वस्य
इति योरित्वस्य समानाधिकरणविशेषणम् । अस्व इति किम् ?
ईषतुः । ऊषतुः ।

आण्जञ्जभक्षः ॥ ४ । १ । ७७ ॥

द्विर्भावे पूर्वे । य ऋवर्णोऽच् यश्च ऋष् तेषां यथासंख्य-
मश्च आण् च जश् च भवति ॥ चकार, जहार, पचै, निन्ये,
लुलूषति, सिस्त्रेकिषते, तुत्रैकिषते, ॥ जश्-जिङ्गकारीयिषति,
बभार, हुढौकिषते, दधौ, ॥

द्युतेरिः ॥ ४ । १ । ७८ ॥

द्युतेर्द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य इकारो भवति ॥ ठयदिद्युतत,
विदिद्युते, विदिद्युतिषते, विदिद्योतिषते, विदेद्युत्यते ॥

खरश्चर् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य खरश्चर् भवति ॥ पफाण, पफणतुः,
पफणुः, चिच्छेद, चिच्छिदतुः, टिठकारीयिषति, तिष्ठासति, ॥

ष्ठिवेष्टो वा ॥ ४ । १ । ८० ॥

ष्ठिवेर्धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य खरः टकोरा वा भवति ॥ ति-
ष्ठेय, टिष्ठेय, तेष्ठीठयते, टेष्ठीव्यते ॥

लुक्खयि ॥ ४ । १ । ८१ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य खरः खयि परे लुग्भवत्यनादि लुचोऽप-
वादः । चुश्चयोतिषति, तिष्ठासति, पिरुपन्दिषते ॥ खयीति
किम् ? सस्नौ ॥

हलोऽनादेः ॥ ४ । १ । ८२ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्यानादेर्हलो लुग्भवति ॥ जग्लौ, मग्लौ, पपा-
च, पपाठ, आट, आटतुः, आटुः, पापच्यते, पापठ्यते, हुढै-

किषते, तुत्रौकिषते, अटाट्यते, अटिटिषति, उचिच्छिषति ॥

अच्याक् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अचि प्रत्यये द्विभावे पूर्वस्यागागमो भवति ॥ चराचरम् ॥

कुहोश्चुः ॥ ४ । १ । ८४ ॥

द्विभावे पूर्वस्य कुहोः कवर्गहकारयोः चुः चवर्गो भवति ।

कुः—चकार, चखान, जगाम, जघास, जिह्ङ्कारीयति । इ ज-
हौ जहास जिहीर्षति ॥

यङोक्वतेः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

यङन्तस्य द्विभावे पूर्वस्य कुहोः कवतिवर्जितस्य चुर्भवति ॥
चिक्रीयते ॥ जेह्रीयते ॥ अक्वतेरिति किम्? चट्टः कोकूयते ।
विकरणनिर्देशः कौतिकुवतिनिवृत्त्यर्थः । चकूयते ॥ कवतिरव्यक्ते
शब्दे कुवतिरातस्वरे कौतिः शब्दमात्रे । यङ्ग्लुचि च न
निषेधः श्लोकीति ॥

ऐङमिदाहाकोः ॥ ४ । १ । ८६ ॥

यङन्तस्य द्विभावे पूर्वस्यामित अमिद्वाचिनः आकारा-
न्तहाक्वर्जितस्य चाकारः एङ्चादेशो भवति ॥ पापठ्यते । चेची-
यते । बेभिद्यते । लेलूयते । बोभुज्यते । डोढौक्यते । तोत्रौ-
क्यते ॥ पापच्यते पापचीति । बेभिदीति । लोलवीति ॥ अमि-
दाहाकोरिति किम्? ययम्यते । रंरभ्यते । जहाति । जहेति ।
अमिद् ग्रहणात् द्विभावे पूर्ववधौ बाधको न बाधकः तेन
'अतोऽनुनासिकस्य मम्' इत्यनेन ऐङ् न बाध्यते । ऐङा
"हलोऽनादेः" इति न बाध्यते ॥ अन्यथा बेभिद्यते इत्यादौ
दकारादेरैङ् स्यात् । आकारविशेषणं किम्? जेह्रीयते ॥

वञ्चस्वन्सध्वंसभ्रन्शकस्पत्पदिस्कन्दान्नीम् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

वञ्चादीनां यङन्तानां द्विभावे पूर्वस्य नीमागमो भवति ॥

वनीवृष्यते । वनीवृष्येति । संनीस्त्रस्यते । संनीस्त्रंसीति । दनी-
ध्वस्यते । दनीध्वंसीति । वनीभ्रश्यते । वनीभ्रशीति । चनीक-
स्यते । चनीकसीति । पनीत्यते । पनीपतीति । आपनीपद्यते
आपनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

अतोऽनुनासिकस्य मम् ॥ ४ । १ । ८८ ॥

अकारात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे
पूर्वस्य मम् भवति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति ।
जंगम्यते । जंगमीति । वंमण्यते । वंमणीति । तंतन्यते ।
तन्तनीति । चञ्चलः । तंतयः समठयते । लादीनामनुनासिकत्वे
चाचलः तातयः । मामठयते ।

जब्जभदहदशभञ्जपसाम् ॥ ४ । १ । ८९ ॥

जपोदीनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति ।
जंजप्यते । जंजभ्यते । दन्दह्यते । दंदश्यते । जञ्जपीति । जंज-
मीति । दन्दहीति । दन्दशीति । दशेति लुप्तनकारनिर्देशात्
श्लुठ्यपि नकारो न श्रूयत इति सिद्धम् । वंमज्यते वम्भ-
जीति । पंपस्यते । पम्पसीति । पसिः मौत्रो धातुः ।

चर्फलाम् ॥ ४ । १ । ९० ॥

चर् गतिभक्षणयोः फल निष्पत्तौ जिफला विगरणो इत्ये-
तेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति । चञ्चूर्यते ।
चञ्चुरीति । पंकुल्यते पंकुलीति । धान्य पुठ्यते । बहुवचनं
सानुबन्धकार्यम् । अन्यथा हि निरनुबन्धग्रणे सति न सानु-
बन्धस्येति फलनिष्पत्तावित्यस्यैव स्यात् ।

तिचातोर्ल्युत् ४ । १ ९१ ॥

चर्फलां यङन्तानां रेफलपरस्याकारस्य नि च तका-
रादौ च प्रत्यये उकारादेशो भवति । चंचूर्यते । चंचुरीति ।
पंकुल्यते । पंकुलीति । चरणं चूर्ति । ब्रह्मचूर्तिः । प्रकुलितः ।

प्रफुल्लतः । प्रफुल्लतवान् । प्रफुल्लतमनसः । अत इति किम् ?
फालयतेः क्विपि ततः “कर्तुः क्विप् ।” यङ् पंफालयते पंफाली-
ति । एकदेशविकृतत्वात्प्राप्तिः ।

रीमृत्वताम् ॥ ४ । १ । ८२ ॥

ऋकारवतो धातोर्यङन्तस्य द्विभावे पूर्वस्य रीमागमा
भवति ॥ वृतूङ् वरीवृत्यते । वरीवृतीति ॥ वृधूङ् वरीवृध्यते
वरीवृधीति । नृतै नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥ दृशू दरीदृश्यते ।
दरीदृशीति । दृज् दरीदृज्यते । दरीदृजीति ॥ परीपृच्छयते ।
परीपृच्छीति । वरीवृश्चयते । वरीवृश्चीति ॥ ऋत्वतामिति
किम् ? चेक्रीयते । जेह्रीयते । अत्र लित्वे द्विर्वचनम् ॥ बहुवचनं
लाक्षणिकार्थम् ॥

रम् रिम् च श्लुचि ॥ ४ । १ । ८३ ॥

ऋत्वतो धातोर्यङि श्लुचि सत्यां द्विभावे पूर्वस्य रम्-
रिमौ रीम् चागमा भवन्ति ॥ कृ चर्कृति चरिर्कृति-चरीकृति ॥
वर्भर्त-वरिभर्ति-वरीभर्ति ॥ नर्नर्त-नरिनर्ति-नरीनर्ति ॥ वर्व-
र्ति-वरिर्वर्ति-वरीर्वर्ति ॥ श्लुचीति किम् ? नरीनृत्यते ॥ ऋत-
स्तकारात् कृ चाकर्ति-गृ जागर्ति-तृ तातर्ति ॥

निजामेत् ॥ ४ । १ । ८४ ॥

निजादीनां श्लुचि ह्रस्वादेः श्लुपि द्विभावे पूर्वस्यैकारो
भवति ॥ नेनेक्ति-नेनेक्तिः-नेनेजति ॥ वेवेक्ति-वेवेष्टि ॥ श्लु-
चीति किम् ? निनेज-निनेष्टति ॥ णिजृञ् विजृञ् विष्टृञ्
इति त्रयो निजादयः ॥

पृभृहाङ्माङामित् ॥ ४ । १ । ८५ ॥

पृ ऋ भृ हाङ् माङ् इत्येतेषां श्लुचि श्लुपि विहिते

द्विभावे पूर्वस्य इकारो भवति ॥ पिपति । इयति । विमति ।
जिहीते मिमीते ॥ हाडिति डकारात् ओहाको न भवति
जडाति ॥ श्लुनीति किम् ? पपा पर्पति-परिपति-परीपति ॥
यडन्तस्य द्विभावे श्लुचि न भवति ॥

सन्यतः ॥ ४ । १ । ८६ ॥

धातोः सनि परे द्विभावे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥
पिपक्षति यियासति-प्रतीषिषति ॥ अत इति किम् ? लुलूषति
पापचिषते ॥

ओः पुयञ्जये ॥ ४ । १ । ८७ ॥

सनि परे द्विभावे पूर्वस्य उवर्णस्य पुयञ्जि पवर्गे यञि
जकारे च ए अवर्णपरे इकारादेशो भवति ॥ पु । पूञ् पिपा-
वयिषते । भू विभावयिषते । मूङ् बन्धने मिमावयिषते ॥
यञ् । यु यियावयिषते । रु रिरावयिषते । लू लिलावयिषते ।
जः जुः सौत्रोधातुः । जिजावयिषति । असम्भवात् शिञ्ठयव-
धाने भवति ॥ पुयञ्जीति किम् ? दुदावयिषते । नुनावयिषते
इदमेवेत्त्वधचनमाज्ञापकं शिनिमित्तादपि प्राग्द्विर्वचनमिति ।
अन्यथा पूर्वणैव भिदुम् । एतच्च पुयाञ्चदवर्णपर एव ।
अन्यथा अचिकीर्तदिति न सिद्धेत् ॥

शुस्त्रुद्रुप्प्लुच्योर्वा ॥ ४ । १ । ८८ ॥

श्रुवादीनां सनि परे द्विभावे पूर्वस्योवर्णस्य यञि ए
अवर्णपरे इकारो भवति वा ॥ शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति ।
सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिष-
ति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति पुप्ला-
वयिषति । चिष्ठयावयिषति । चुच्यावयिषति ॥ ए इति किम् ?
सुस्त्रूषति ॥ ओरिति किम् ? सोस्त्रविषते ॥ इत्यादि ॥

स्वपेणवुः ॥ ४ । १ । टटं ॥

स्वपेधातोर्णौ परे द्विभावे पूर्वस्य यञि उकारो भवति ॥
सुष्वापयिषते । असुष्वापयिषत् ॥ यञीति किम् ? चोषोपयि-
षति ॥

सन्वल्लघौ डेऽनग्लुचि ॥ ४ । १ । १०० ॥

न विद्यतेऽको लुग्यस्मिन् तस्मिन् णौ डेऽपरे द्विभावे
पूर्वस्य लघौ धात्वक्षरे-सन्नि द्विभावे पूर्वस्य यथा तथा कथं
भवति ॥ “मन्यतः” इतीत्वम् । अचीकरत् । अजीहरत् ॥
“ओः पुञ्जये” । इति अपीपवत् । अवीभवत् । अमीभवत् ।
अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । “श्रुवादि”
विकल्पः अशिभवत् । अशुभवत् । अमिस्त्रवत् । अदिद्र-
वत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्ल-
वत् । अचिचयवत् ॥ अचुचयवत् लघाविति किम् ? अततक्षत् ।
अररक्षत् । अजजागरत् ॥ अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । इत्यादौ
हल्सङ्घात् ठयवायेऽपि स्त्रादीनामत्ववचनाद्भवति ॥ णाविति
किम् ? अचक्रमत् ॥ अनग्लुचीति किम् ? स्तनगदौ देवशठदे
कयादिः । अतस्तनत् । अजगदत् । दृशदमारुयत् अदद्रगत् ॥
वादनां प्रायुक्त अवीयददिति णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात्
ततोऽन्यस्याको लुचि प्रतिषेध इति भवति ॥

लघोर्दीर्घाऽनजादेः ॥ ४ । १ । १०१ ॥

डे परे ऽनग्लुचि णावनजादेर्धातोर्द्विभावे पूर्वस्य लघो-
ल्लघौ धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति ॥ अचीकरत् । अजी-
हरत् । अबूबुधत् । अबूभुजत् । लघोरिति किम् ? अचिक्षणत् ।
अचिक्रमत् । अजिग्रहत् । अविभ्रमत् ॥ अनजादेरिति किम् ?
प्रोर्णुनवत् । औरिरत् ॥ लघाविति किम् ? अततक्षत् ॥

स्मृदृस्तत्वम्र्दप्रथरुपशोऽत् ॥ ४ । १ । १०२ ॥

स्त्रादीनां धातूनां ऊं परे ऽनग्लुचि णौ परतः द्विर्भावे पूर्व-
स्याकारादेशो भवति ॥ सन्वद्भावापवादः ॥ असस्मरत्-अद-
दरत् ॥ अदिति तपरकरणात् अददरदित्यत्र “लघोदीर्घाऽन-
जादेः” इति दीर्घो न भवति ॥ असस्मरत् । अतत्वरत् । अम-
अदत् । अपप्रथत् । अपरुपशत् ॥

वेष्टिचेष्टो वा ॥ ४ । १ । १०३ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्ङे परेऽनग्लुचि णौ द्विर्भावे पूर्व-
स्याकारादेशो भवति वा ॥ अववेष्टत्-अविवेष्टत्-॥ अचचेष्टत्
अचिवेष्टत् ॥

गणश्चेः ॥ ४ । १ । १०४ ॥

गणयतेङे परे द्विर्भावे पूर्वस्य हेकारो भवति वा ॥ अजी-
गणत् । अजगणत् ॥ चशङ्गो वानुकर्षणार्थः ॥ चशङ्गदात् “भूरि-
दाक्षित्यसंयुक्तं यत्वं सान्त्वमधीकयः ” इत्येके ॥ अदन्तत्वा-
दप्राप्तौ वचनम् ॥

लिट्यादादेरतः ॥ ४ । १ । १०५ ॥

लिटि धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारो भवति ॥
आटतुः । आटुः । आटिथ ॥ “एदे” इति लुङो वाधनार्थम्
वचनम् ॥

नक्चाश्चन्द्राद्यनेकहलः ॥ ४ । १ । १०६ ॥

अशौङ् व्याप्तावित्यस्य ऋकारादेवानेकहलश्च धातोर्लिटि
द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्य आकारो भवति ॥ नक्चास्यागमः ॥
अशनु-आनशे । आनशाते । आनशिरे ॥ शनुविकरयोपादानात्
अश भोजन इत्यस्य न भवति ॥ आशतुः । आशुः ॥ ऋदादि

अधू आनृधतुः आनृधुः । अजि आनृजे । आनृजाते । आनृ-
जिरे ॥ अनेकहलः आनचं । आनचतुः-आनचुः ॥ आनचुर्क आन-
चुर्कतुः-आनचुर्कः ॥ एवं-आनङ्ग । आनङ्गु । आनङ्ग ॥ अनेकग्र-
हणं किम् ? आट-आटतुः-आटुः ॥

भूव्यथोदित् ॥ ४ । १ । १०७ ॥

भू व्यथ इत्येतयोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य यथासंख्यम्
अत् इत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ बभूव-बभूवे देवदत्तेन । अनु-
बभूवे कम्बले । देवदत्तेन ॥ विव्यथे । विठयथाते । विठयथिरे ॥
केचित् “भवति ठयथोदित्” इति निर्देशमिच्छन्ति । तत्र
किं भवतीति कर्तृनिर्देशात्कर्तर्येव लिटि भुवोऽकारः न भावक-
र्मणोः बभूवे देवेन । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन ॥

इयजस्वाचोऽर्याज्यम् ॥ ४ । १ । १०८ ॥

आज्यमित्याज्या इत्यनो यो निर्देक्ष्यते धातुस्तस्य
लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचः परेणाच् सहितस्यार्यरेफयकार-
परस्य यजः स्थाने इगादेशो भवति । उवाच-उवसिथ । उवाद
उवदिथ । इयाज-इयजिथ । उवाप उवपिथ । उवाह-उवहिथ ।
उवाय-उवयिथ । संविठयाय-सविठययिथ । सुठ्वाप-सुठ्ठपिथ ।
उवाच-उवचिथ । उवाश उवशिथ । विठयाच-विव्यचिथ ।
विठयाध-विठयधिथ । जिज्यौ-जिजियथ । अर्यादिति किम् ?
विठयाय-विठयाच विठयाध । वकारस्य सा भूत् । अर्यीति वच-
नात् “इलोऽनादेः” लुब्धाधया यज इग् ग्रहणम् ॥ रग्रहणमुत्तराः
र्थम् ॥ आज्यमिति किम् ? सस्याम-सस्यमतुः ॥

न वः ॥ ४ । १ । १०९ ॥

द्विर्भावे पूर्वस्य इति निवृत्तम् ॥ वः वेरिजादेशस्य वयो यो
यज् लिटि परे तस्य इगादेशो न भवति ॥ “उमे च” इति

वयो वप्राप्त्यर्थं वचनमुत्तरार्थं च ॥ उवाय ऊयतुः-ऊयुः ॥

वा । ४ । १ । ११० ॥

वेज्जादेशस्य वयो यो यज् लिटि परे तस्य इगादेशो न भवति वा ॥ ऊयतुः ऊयुः । ऊयतुः-ऊयुः ॥

प्ये च ॥ ४ । १ । १११ ॥

वेज्जाधातोः प्ये च लिटि च परे यज इग् न भवति ॥ प्रवाय उपवाय ववी । ववतुः । ववुः ॥

ऊयः ॥ ४ । १ । ११२ ॥

ऊया इत्येतस्य प्ये च परे इग् न भवति । प्रऊयाय । नपऊयाय ॥

ठयः ॥ ४ । १ । ११३ ॥

ठयेजःप्ये च परे यजः इग् न भजति । प्रठ्याय उपठ्याय योगविभाग उत्तरार्थः ।

परेर्वा ॥ ४ । १ । ११४ ॥

परेः परस्य व्यः प्ये च परे यज इगादेशो वा भवति । परिठ्याय । परीवीय ।

इध्यादिछठ्वचः किति ॥ ४ । १ । ११५ ॥

इध्वजः साचोर्यीति वर्तते । इध्यादीनां छठ्वचि इत्ये-
तयोश्च किति प्रत्यये साचः अय्यं परस्य यज इगादेशो भवति ।
इध्यादि-शूनः, शूनवान् । उषितः, उषितवान् । उदितः उदित
वान् । इष्टः इष्टवान् । उप्तः उप्तवान् । ऊढः ऊढवान् । उतः
उतवान् । संवीतः संवीतवान् । हूतः हूतवान् । स्वप् सुप्तः
सुप्तवान् । वच्-वच परिभाषणे ब्रुवो वचि उक्तः उक्तवान् ।
कितीति किम् ? इध्वयिता यापज्यते । अय्यीति किम् ? संवी-
तः । वकारस्य मा भूत ।

वशिष्यचिष्यधिज्याग्रहिब्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां-

विडति ॥ ४ । १ । ११६ ॥

वश्यादीनां धातून् किति डिति च प्रत्यये परे साच-
अर्यपरस्य यज इगादेशो भवति । वशि नष्टः उशन्ति, उशितः
उशितवान् । ठयचि-विचति, वेविच्यते, विचितः, विचितवान् ।
ठयधि, विधयति, वेविधते, विदुः, विदुवान् । ज्या जिनाति,
जेजीयते, जीनः, जीनवान् । ग्रहि गृह्णाति, गरीगृह्याते, गृहीतः
गृहीतवान् । ब्रीश्चि, वृश्चति । बरीवृश्चयते ब्रक्काः । वृक्कावान् ।
प्रच्छि पृच्छति, परीपृच्छयते, पृष्टः, पृष्टवान् । भ्रज्जः भ्रज्जति,
बरीभ्रज्जते, बरीभ्रज्यते भृष्टः भृष्टवान् । अर्यीति रिम् ? विद्यति
वृश्चति ।

स्वपेड् ॥ ४ । १ । ११७ ॥

उवापित्येतस्य एयन्तस्य डे प्रत्यये परे माचो यज इग्
भवति । स्वपेड् अमूषुपत्, असूषुपताम् अमूषुपन् । स्वाप
इति घञन्ताणौ असुषुपत् असुषुपताम्, असुषुपन् । ड इति
क्रिम् ? स्वाप्यते, सोसुप्यते ।

वशो न यडि ॥ ४ । १ । ११८ ॥

वशोर्धातोः यडि परे यज इग् भवति । वावश्यते ।

स्वठठयास्यमः ॥ ४ । १ । ११९ ॥

यडिति वर्तते । न नेति । स्वपठयास्यम इत्येतेषां यडि
प्रत्यये परे साचो यज इग् भवति । सोषुप्यते, सम्वेधीयते,
सैसिभ्यते ।

चायः की ॥ ४ । १ । १२० ॥

चायृज् इत्येतस्य धातोः यडि की इत्येवमादेशो भवति,
चेकीयते । कीति दीर्घात् यडिश्लुचि चेकितः ।

द्वयुक्ती हः ॥ ४ । १ । १२१ ॥

द्वे उक्ती अस्मिन्निति द्वयुक्तिस्तस्मिन् द्विर्वचननिमित्तं
प्रत्यये विषयभूते हः ह्वा इत्येतस्य धातोः साचो यज इगे
भवति । जुहाव जुहुवतु जुहुवुः जुहूषति । जोहूयते ।

णी सन्डे ॥ ४ । १ । १२२ ॥

सन्यरे डेपरे च णी ह् धातोः साचो यज इग् भवति ॥
जुहावयिषति, अजूहवत् ॥ सन्ड इति किम् ? ह्वाययति ॥
णावित्युत्तरार्थं वचनम् ॥

श्वेर्वा ॥ ४ । १ । १२३ ॥

शिवइत्येतस्य धातोः सन्यरे डेपरे च णी साचो यज
इग्वा भवति ॥ शुशावयिषति, शिश्वायिषति, अशूशवत्, अशि-
श्वयत् ॥

लिङ्यङि ॥ ४ । १ । १२४ ॥

श्वेर्धातोः लिङ् यङि च परे साचो यज इग्वा भवति ॥
शुशाव, शिश्वाय, शुश्विथ, शिश्वयिथ, शुशुवतुः शिश्वयतुः
शुशुवुः, शिश्वयु, शोशूयते, शेष्वीयते ॥

न ॥ ४ । १ । १२५ ॥

श्वेर्ध तोः लिङ्यङोः परतः साचो यज इग् न भवति ॥
शिश्वयतुः, शिश्वाय, शिश्वयिथ ॥ विकल्पः पिति मावकाश
इत्यपिति परत्वात् किङ्कावेन नित्यमेवेकस्यात् पूर्वस्य च
इति प्रतिषेधः ॥

प्यायः ॥ ४ । १ । १२६ ॥

प्याय इत्यस्य धातोर्लिङ्यङोः परतः साचो यज इग्
भवति ॥ आपिप्ये, आपिप्याते, आपिप्यरे । आपिपीयते ॥
आकारेण सह परस्य यस्येकि कृते पूर्वस्येक ॥

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥ ४ । १ । १२७ ॥

अनुपसर्गस्य ण्यायः क्तयोः क्तकत्वोः प्रत्यययोः परतः
साचो यज इग् भवति ॥ पीनं मुखम् । पीनवत् मुखम् । पीने
अंसे । पीनवति अंसे । पीनोन्धुः । पीनवान्धुः । पीनसूधः ।
पीनवदूधः ॥ अनुपसर्गस्येति किम् ? प्राप्त्यानसूधः ।

आडोन्धूधसोः ॥ ४ । १ । १२८ ॥

आड एव परस्य ण्यायः क्तयोरन्धूधसोरभिधेययोः साचो
यज इग् भवति ॥ आपीनोन्धुः, आपीनसूधः । आपीनवान्-
न्धुः, आपीनवदूधः ॥ आड इति किम् ? प्राप्त्यानसूधः ।
अन्यत्र आप्यानश्चन्द्रमाः । अन्धुर्ग्रामम् ॥

स्फायः ॥ ४ । १ । १२९ ॥

स्फायैडित्यस्य धातोः क्तयोः साचः पूर्वणाचा यज इग्
भवति ॥ स्फीतः, स्फीतवान् । संस्फीतः, संस्फीतवान् ।
क्तयोरिति किम् ? स्फातिः ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ ४ । १ । १३० ॥

प्रपूर्वः यःस्त्या इति धातुस्तस्य क्तयोः साचो यज इग्
भवति । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान्, प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान् ॥ प्रपूर्व-
स्येति किम् ? संस्त्यानः, संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्यनुक्ता पूप्र-
वंप्रहणमधिकपूर्वनिवृत्त्यर्थं, संप्रस्त्यानः, संप्रस्त्यानवान् । अन्य-
त्राधिकपूर्वस्याप्यभिनिविशते । केषाञ्चित्प्रपूर्वस्य धातूपसर्गस-
मुदायस्य योऽवयवः स्त्या इति तस्य क्तयोयंज इग् भवति ।
प्रसंस्तीतः प्रसंस्तीतवान् ॥

द्रवमूर्तैर् श्यः ॥ ४ । १ । १३१ ॥

द्रवस्य मूर्तिः काठिन्यं द्रवमूर्तिः । द्रवमूर्तैर् वर्तमानस्य
श्येडो धातोः क्तयोः साचो यज इग् भवति ॥ शीनं शीनवत्

घृतम् । शीनं शीनवत् मेदः । शीना शीनवती वसा द्रवावस्थायाः
काठिन्यं गतमित्यर्थः ॥ अन्यत्र संशयानो वृश्चिकः
शीतेन । शीतं वर्तते, शीतो वायुरिति “शीतोष्णान्निप्रदिति
निपातनात्सिद्धम् ॥”

प्रतेः ॥ ४ । १ । १३२ ॥

प्रतेः परस्य श्यैङ्गः कयोः साचो यज इग् भवति । प्रति-
शीनः । प्रतिशीनवान् । अद्रवमूर्त्यर्थे आरम्भः ।

वाभ्यवपूर्वस्य ॥ ४ । १ । १३३ ॥

अभि अथ इत्येवं पूर्वस्य श्यः कयोः परतः साचो यज
इग् भवति वा । अभिशीनः अभिशीनवान्, अभिश्यानः अ-
भिश्यानवान् । अवशीनः अवशीनवान्, अवश्यानः अवश्यान-
वान् । द्रवमूर्तावपि परत्वादयमेव विकल्पः । अवशीनं घृतमव-
श्यानम् । अभ्यवपूर्वस्येति किम्? संश्यानः संश्यानवान् । पूर्वग्रहणं
किम्? समभिश्यानः । समवश्यानः ॥ अभिसंशीनः अभिसं-
शीनवान्, अभिसश्यानः अभिसंश्यानवान् । अवसंशीनः अव-
संशीनवान्, अवसंश्यानः अवसंश्यानवान् । इत्यपरे ॥

शृतं पक्वे हविःक्षीरे ॥ ४ । १ । १३४ ॥

पक्वः ऋदेनैकिकृतोऽर्थः पक्वः, पचेः कर्म कर्ता कर्म च आ-
इत्येतस्य अपयतेश्च प्रथमण्यन्तस्य क्ते शुभावो निपात्यते
योऽसौ पक्वार्थः स चेत् हविः क्षीरं वा भवति ॥ आ इति हि
कर्मकर्तृविषयमाह -अपिः प्रथमण्यन्तः कर्तृविषयम् । शृतं हविः
क्षीरं वा स्वयमेव । शृतं हविः शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥ पक्व इति
किम्? श्रुपितं हविः क्षीरं वा देवदत्तेन, गिरदत्तेन, पाचितमि-
त्यर्थः । द्वितीयण्यन्तात् क्तः अन्यत्र आणा अपिता यवागूः ॥

दीर्घोऽचोऽवः ॥ ४ । १ । १३५ ॥

अजन्तस्य वेज्वर्जितस्य धातोः साचो यज इक् प्रत्यये

परे दीर्घा भवति॥ जीनः । संवीतः । हूतः । शूनः॥ अच इति किम् ?
सुप्तः । उप्तः ॥ अव इति किम् ? उतः । उतवान् । निरुतं दुरुतम् ॥

क्विजलि किङ्कत्यनुनासिके ॥ ४ । १ । १३६ ॥

क्वौ किति ङिति च जलादी प्रत्यये परे योऽनुनासिक-
स्तस्मिन् परे योऽच्धातुस्तस्य दीर्घा भवति ॥ प्रशान्, प्रतान्,
प्रदान्, प्रतामौ, प्रतामः, प्रदामौ, प्रदामः, प्रतान्भिः, प्रदा-
न्भिः । प्रशानिति स्वरादिः ॥ जलिकिति शान्तः, शान्तवान्,
शान्त्या, शान्तिः, तान्तः, दन्तः, ङिति-शंशान्तः, तन्तान्तः
दन्तान्तः । कितिङिति किम् ? यन्ता, रन्ता ॥

सनि ॥ ४ । १ । १३७ ॥

अजन्तस्य धातोः जलादी सनि परे दीर्घा भवति ॥
चिषीषति, तुष्टृषति, चिकीर्षति ॥ अज इति किम् ? रिरिषते ॥

इध्नः ॥ ४ । १ । १३८ ॥

एः इणिगिङ्गादेशस्य गमेः हन्तेशचाचो जलादी सनि परे
दीर्घा भवति ॥ संजिगांस्यते, अधिजिगांस्यते, माता । अधि-
जिगांसते, जिघांसति । इ इति गमिग्रहणोत् गच्छतेर्न भवति ।
संजिगंसते वत्सो मात्रा ॥ जलीति किम् ? जिगमिषति, अधि-
जिगमिषति ॥

तनो वा ॥ ४ । १ । १३९ ॥

तनूञ् विस्तारे इत्यस्य धातोर्योऽच् तस्य जलादी सनि
परे दीर्घा वा भवति ॥ संतिनांसति, संतितंसति ॥ जलोति
किम् ? संतितनिषति ॥ यङ्जलुञ्चः ततनिषति ॥

क्रमस्त्व ॥ ४ । १ । १४० ॥

क्रमेधातोरचः जलादी क्ताप्रत्यये परे दीर्घा वा भवति ॥
क्रान्त्या, क्रन्त्या । जलीति किम् ? क्रमित्या, प्रक्रम्य ॥

शूक्तोऽनुनासिके च ॥ ४ । १ । १४१ ॥

धातोः ककारवकारयोरनुनासिकादौ क्विपि जलादौ च प्रत्यये यथासंख्यं श ऊच् इत्यादेशौ भवतः । प्रश्नः । विश्नः, शठदप्राशौ, शठदप्राशः, गोविट्. गोविशौ, गोविशः, प्रष्टा, प्रष्टुम्, प्रष्टयम्, पृष्टः, पृष्टवान्, पृष्ट्वा, । ऊच् अक्षयूः, हिरण्यच्छूः, स्यूतः, स्यूतवान्, स्यूतवा. स्यूतिः, स्यूमः, स्यूनः, सुस्योमा । वनिक्वनिपोर्वकारस्यानुनासिकत्वे सुस्योवा, सुस्यूवा । धातो रिति किम् ? द्युभ्याम्, द्युभिः । इह केषाञ्चिज्जलिक्लिनीत्यनुवर्तते । तेषां दिवेर्यङ्श्लुचि देदेति, देदेषि । येषां नानुवर्तते तेषां देद्योति, देद्योषि ।

त्वज्ज्वर्मव्यविस्त्रिवोऽचश्च ॥ ४ । १ । १४२ ॥

त्वर् ज्वर् मवि अवि स्त्रिव इत्येतेषामचो वकारस्य चानुनासिके क्वा जलि च प्रत्यये ऊजादेशो भवति । त्वर् तूः, तूरी, तूरः, तूर्तिः, तूर्णः, तूर्णवान्, तातूर्ति । ज्वरः-जूः, जूरी जूरः, जूर्तिः, जाजूर्ति । मवि मूः मुवी मुवः मूतिःमामोति । अवि ऊः उवी उवः ऊतिः श्रोतुः । स्त्रिक् सुस्त्रोमा स्त्रूः । स्त्रुवौ स्त्रुवःस्त्रूतः स्त्रूतवान् स्त्रूवा स्त्रूतिः ।

राल्लुक् ॥ ४ । १ । १४३ ॥

रात्परयोर्धातोः ककारवकारयोरनुनासिके क्वौ जलि च लुक्लोपो भवति । शूचोऽपवादः । हुच्छा-हूःहुरौ हुरः हूर्णः हूर्णवान् हूर्तिः । मूच्छा मूः मुरौ मुरःमूर्तिः । तूर्वे-तूः तुरौ तुः तूर्णः तूर्णवान् तूर्तिः । धूर्वे-धूः धुरौ धुरःधूर्णः धूर्णवान् धूर्तिः ।

गाङ्कुटां डिद्वदञ्जि ॥ ४ । १ । १४४ ॥

गाङ्गित्पेतस्य कुटादीनां च धातूनां अङ्जिति प्रत्यये परे डिद्वत् डितीव कार्यं भवति । गाङ्गः अङ्गगीष्ट अङ्गगीषा-ताम्, अङ्गगीषत । कुटा-कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम्,

कुटित्वा । घुटिता, घुटितुम् । घुटितव्यम्, घुटित्वा । गाडिति ।
ङकारात् कै नै शठदे इत्यस्य गाता गातुमिति भवति । गाङ्ग-
तावित्यस्य त्वनभिधानादग्रहणम् । तस्यापीत्येके । अङ्गीति
किम् ? उत्कोटः । उत्कोटकः ।

इटि विजः ॥ ४ । १ । १४५ ॥

विजेर्धा-ोरिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति । उद्विजिता
उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इटीति किम् ? उद्वेगः । उद्वेजनीयः ।

घोर्णोः ॥ ४ । १ । १४६ ॥

ऊर्णोरिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति वा ॥ प्रोर्णुविता ।
प्रोर्णुवितम् । प्रोर्णुवितव्यम् । प्रोर्णविता प्रोर्णवितव्यम् ॥

श्ल्यब्लौ ॥ ४ । १ । १४७ ॥

श इति शकारावयवकः शित् । एव प् इति पित् । लीति-
लिङ्गलिटोऽग्रहणम् । धातोर्विहिते प्रत्यये शिति लादेशे चापि-
स्त्रीपरे ङित्वे पूर्वस्य कार्यं भवति । चिनुते । विध्यति । वृश्चति
गृह्णाति । जागृहि । कुरुतः । हतः । कुर्वन्ति । घ्नन्ति । शिदिति
किम् ? कर्ता कर्तुम् । अठलाविति किम् ? जागर्ति । हन्ति ।
करोति । करोषि करोमि । लौ लिङि चेषीष्ट वलिषीष्ट ।
लिटि-सस्त्रमे दध्वमे ड्यादैः ङित्वादयाथासंख्यम् ॥

किद्वल्लिटीन्धेश्चासंयोगात् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

इन्धेऽन्यस्माच्च धातोरसंयोगादपिति लिटि किद्वल्लि-
टीव कार्यं भवति । समाधे । समीधाते । समीधिरे । निन्धतुः
निन्धुः । विभिदतुः । विभिदुः । चक्रतुः । चक्रुः । ववृते । ववृधे ।
ईषतुः ईषुः सुषुपतुः सुषुपुः । असंयोगादिति किम् ? सस्त्रमे-
दध्वमे । अपिति किम् ? निनाय निमयिष । विभेद विभेदिष ।
इयाज इयजिष । ङित्वादिति प्रकृतेः किद्वल्लिचन यादौति यज

इगर्थं जागृतेरगर्थं च छिति हि तन्न भवति । स्वपिता स्वपन्ति
जागृतः । जाग्रति ।

स्वञ्जेर्वा ॥ ४ । १ । १४८ ॥

स्वञ्जेल्लिटि परे किट्टकार्यं वा भवति । परिषस्वजे ।
परिषस्वञ्जे ।

नश्जस्ति त्वि न्युपान्त्ये ॥ ४ । १ । १५० ॥

नशः ज्ञान्तश्च धातोर्नकार उपान्त्ये सति तकारादौ
क्लाप्रत्यये परे किट्टकार्यं वा भवति । नष्टा नष्टा । रक्ता रक्ता
भक्ता भक्ता । मक्ता मक्ता । तीति किम् ? विभज्य प्रसज्य ।
परिष्वज्य । न्युपान्त्य इति किम् ? भुक्ता । इष्टा । भृष्टा ।

यफवन्चिलुन्च्युतितृषिमृषिकृश इटि ॥ ४ । १ । १५१ ॥

निउपान्त्ये सति यका फकारान्तयोः वज्रादीनां षडडादौ
क्लाप्रत्यये किट्टकार्यं वा भवति । तवीतिनिषेधे विकल्पः ।
अथित्वा अन्यित्वा । ग्रथित्वा ग्रथित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा ।
वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋणित्वा अर्णित्वा ।
तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृषित्वा कर्षित्वा
न्युपात्य इति किम् ? कोषित्वा रेफित्वा । इटीति किम् ?
वक्ता मृष्टा । वञ्चिमृषिकृशते टौ ऊदित्वात् ।

यौ हलादेरलःसंस्त्वोः ॥ ४ । १ । १५२ ॥

यौ इकारे उकारे चोपान्त्ये सति रलन्तस्य इजादेर्धातो-
रिडादौ सनि क्लायां च प्रत्यये किट्टकार्यं वा भवति । लिलि-
खिषति लिलिखिषति । लिखित्वा । लेखित्वा दिद्युतिषते दिद्यो-
तिषते । द्युतित्वा । द्योतित्वा । याविति किम् ? विवर्तिषते वर्ति-
त्वा । इजादेरिति किम् ? एषिषिषति । एषित्वा । रल इति
किम् ? दिदेविषनि देवित्वा । इटीति किम् ? बभुक्षते भुक्ता ।

उति शपः क्तयोर्भवारम्भे ॥ ४ । १ । १५३ ।

शपवान् शपयः श्लेले शपमुत्पादयति तस्य घातोरुति
उपकारोपान्तये मति भावे आरम्भे आदिकर्मणि च इडाद्योः
क्तयोः क्तवत्प्रोः कित्कार्यं वा भवति । कुञ्जशठदे तारे कुञ्चि-
तमनेन कोञ्चितमनेन । प्रकुञ्चितः प्रकुञ्चितवान् । प्रकोञ्चितः
प्रकोञ्चितवान् । द्युति दीप्तौ, द्युतिमनेन द्योतिमनेन ।
प्रद्युतितः प्रद्योतितः । लुटितमनेन प्रलुटितः । लोटितमनेन ।
प्रलोटितः । रुदितमनेन रोटितमनेन । प्ररुदितः प्ररोदितः ।
प्ररोदितवान् प्ररुदितवान् । उतीति किम् ? शिखितमनेन
प्रशिखितः । शप इति किम् ? गुधितमनेन प्रगुधितः । भावा-
रम्भे इति किम् ? रुचितः कार्षापणः इटाति किम् ? रुढ-
मनेन प्ररुढः, प्ररुढवान् ।

शीङ्ङीङ्पूङ्स्विद्धिदिद्विद्धूषो न ॥ ४ । १ । १५४ ॥

शीङ्गादीनामिडाद्योः क्तयोः कित् कार्यं न भवति ।
शयितः, शयितवान् । डयितः डयितवान् । पवितः, पवितवान् ।
प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः
प्रक्ष्वेदितवान् । धर्षितः धर्षितवान् । शीङ्ङीङ्पूङ्गामनुबन्धे-
च्चारणं यङ्श्लु ग्नवृत्त्यर्थम् । शेषितः शेषितवान् । डेड्यितः
डेड्यितवान् । पोपुषितः । पोपुषितवान् । इटीत्येव पूतः
पूतवान् । स्विन्नः स्विन्नवान् ।

मृषः क्षान्तौ ॥ ४ । १ । १५५ ॥

मृष इत्येतस्य क्षान्तौ वर्तमानस्य इति क्तयोः कित्कार्यं
न भवति । मर्षितः, मर्षितवान् । क्षान्ताधिति किम् ? अप-
मृषितं वाक्यमाह । उपश्लिष्टमित्यर्थः । इटीति किम् ?
मृष्टः मृष्टवान् ।

त्वि ॥ ४ । १ । १५६ ॥

बडादौ क्ताप्रत्यये कित्कार्यं न भवति । देवित्वा से-
वित्वां वतित्वा वर्धित्वा स्त्रंसित्वा चंसित्वा व्रश्चित्वा ।
इटीत्येव कृत्वा हृत्वा इष्ट्वा शान्त्या ।

स्कन्दस्यन्दः ॥ ४ । १ । १५७ ॥

स्कन्दस्यन्दोर्धातोः क्ताप्रत्यये कित्कार्यं न भवति ।
स्कत्वा । स्यत्वा । त्वीति तकारप्रश्लेषात्तकारादाविवायं प्रति-
षेधस्तेन प्रस्कट्य प्रस्यट्य । इत्येके । अन्ये अवस्कन्द्य अव-
स्यन्द्य । इत्यप्युदाहरन्ति ।

मृड्मृद्गुधकुषक्लिशवद्वसः ॥ ४ । १ । १५८ ॥

नेति निवृतम् । मृडादीनां क्ताप्रत्यये कित्कार्यं भवति ।
मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुषित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा, वषि-
त्वा “स्वीति”प्रतिषेधे “यौ हलादेरलः सस्त्वोः” इति विकल्पे
च प्राप्ते वचनम् ।

रुद्विन्मुषिग्रहिस्वप्प्रच्छां सनि च ॥ ४ । १ । १५९ ॥

इटीति निवृतम् । रुधादीनां सनि चकारात्
क्ताप्रत्यये च कित्कार्यं भवति । रुदित्वा रुरुदिषति । वि-
दित्वा विविदिषति । मुषित्वा मुमुषिषति । गृहीत्वा जिघृ-
क्षति । रुद्विद्मुषीणां त्विविकल्पे, ग्रहेः प्रतिषेधे च प्राप्ते वच-
नम् । सुषुप्सति पिपृच्छिषति । स्वपिपृच्छेः सनर्थमेव क्ता हि-
तयोः किदेव अनिष्टम् ।

सीकः ॥ ४ । १ । १६० ॥

इगन्तस्य धातोः सकारादौ सनि परे कित्कार्यं भवति ।
चिचीषति । निनीषति । तुष्टूषति । चुकूषते । चिक्रीषति ।
जिह्वीषते । तिसीषति । सीति किम् ? शिशयिषते ।

हलि ॥ ४ । १ । १६१ ॥

सकारौ सन्नि परे यो हल् तस्मिन्परे य इक् तस्य किट्-
त्कार्यं भवति । विभित्सति । बुभुत्सते विवृत्सति । सीति किम् ?
विवर्तिषते । इक् इति किम् ? यियत्सति । विवत्सति ।

सि लौ तडि ॥ ४ । १ । १६२ ॥

तडि परे सकारादौ सिप्रत्यये सकारादौ लौ लिटि किट्-
द्र्भावस्य सिद्धत्वात्, लीति लिङो ग्रहणम् । लडि च परे यो
हल् तस्मिन् परे य इक् तस्य किट्कार्यं भवति ॥ अभित्त ।
अबुद्ध । असुष्ट । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । सुसीष्ट ॥ तड्डीति किम् ?
अस्त्राक्षीत् । अद्राक्षीत् ॥ सीति किम् ? अवर्तिष्ट । वर्तिषीष्ट ॥
इक् इति किम् ? अयष्ट । यक्षीष्ट ॥ हलीति किम् ? अचेष्ट ।
चेषीष्ट ॥

उः ॥ ४ । १ । ४६३ ॥

ऋवर्णान्तस्य धातोस्तडि सकारादौ सि लौ परे किट्-
त्कार्यं भवति । अकन । अहन कषीष्ट । हषीष्ट । आस्तीष्ट ।
न्यमूर्ष्ट । आस्तीर्षीष्ट । न्यमूर्षीष्ट । सीति किम् ? आकारि-
षाताम् । कारिषीष्ट । अवरिष्ट । वरीषीष्ट ॥

गमो वा ॥ ४ । १ । १६४ ॥

गमेधातोस्तडि सकारादौ सि लौ परे किट्त्कार्यं वा
भवति । समगत । समगंस्त देवदत्तः । आगसाताम् । आगं
साताम् ग्रामी देवदत्तेन । संगसीष्ट । संगंसीष्ट ॥

यमस्सौ विवाहे ॥ ४ । १ । १६५ ॥

यतः विवाहे दारकर्मणि वर्तमानस्य तडि सकारादौ
सिप्रत्यये किट्त्कार्यं वा भवति । उपायत । उपायंस्त
कन्याम् । सायिति किम् ? उपयंसीष्ट कन्याम् । अन्यत्र आयं-

स्त पादौ । आयंस्त कूपाद्गुञ्जम् ॥

गन्धने ॥ ४ । १ । १६६ ॥

वेति निवृत्तम् । गन्धनं सूचनम् । तस्मिन् वर्तमानस्य यमेस्तडि सकारादौ सिप्रत्यये किट्टकार्यं भवति । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः ॥

घनः ॥ ४ । १ । १६७ ॥

इनोर्धातोस्तडि सकारादौ सिप्रत्यये किट्टकार्यं भवति । आहत, आहसाताम्, आहमत ॥

घुस्थोरि च ॥ ४ १६८ ॥

घुसंज्ञकस्य स्या इत्यस्य च धातोस्तडि सकारादौ सिप्रत्यये इकारादेशो भवति । किट्टच्च । घु-दाण्, व्यत्यदित अदिषातां वस्त्रे । देङ् अदित पुत्रम् । डुदाञ् अदित दानम् । दोठ्यत्यदित । अदिषाताम् दंष्ट्री । धेट् ठ्यत्यधित । अधिषाताम् स्तनी । डुधाञ् अधित भारम् । स्या प्रास्थित प्रास्थिषाताम् प्रास्थिषत । घुस्थोरिति किम् ? दावदैवोः ठ्यत्यदास्त अदासाताम् अदासत । तङ्गीति किम् ? अधासीत् स्तनम् । सीति किम् ? अदायिषाताम् ॥

अन्त्योपान्त्यर्तामिर् ॥ ४ । १ । १६८ ॥

धातोरन्त्यस्योपान्त्यस्य च ऋकारस्य प्रत्यये इरादेशो भवति । किरति । गिरति । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । चिकीर्षति जिहीर्षति । उपान्त्यस्य कीर्तयति । कीर्तयतः । कीर्तयन्ति । अन्त्योपान्त्यग्रहणं किम् ? ऋकारीयति । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ॥

पुवादुर् ॥ ४ । १ । १७० ॥

पवर्गाद्वकाराच्च धात्ववयवात् परस्य अन्त्योपान्त्यस्य ऋकारस्य उरादेशो भवति ॥ इरोपवादः । पूर्तः पूर्तवान् पोपुरति बुभूषति । मुभूषति । प्राबुवूषति कंबलम् । परिपूर्णः ।

मरिमूर्णः । आस्तरणं आस्तरकः । निपरणम् निपारकः ।
इत्यत्र भङ्गिति परत्वादम् ॥

क्तेऽनिट्चजः कुर्चिन्ति ॥ ४ । १ । १७१ ॥

क्तेऽनिटो धातोश्चजान्तस्य कवर्गादेशो भवति चिति
प्रत्यये परे । पाकः । योगः । पाक्यं । योग्यम् । क्तेऽनिटो ग्रहणं
किम् ? संकोचः, कूजः, गर्जः, उदाजः, समाजः, शोच्यम् ॥

वाक्यार्चनिदाघावदाघं नाम्नि ॥ ४ । १ । २७२ ॥

वाक्यादयः शठदाः कृतकुत्वाः नाम्नि निपात्यन्ते । वा-
क्यम् । अधिवाक्यम् । अर्घः अर्हतेर्घञ् । निदाघः । अवदाघः
न्यवपूर्वाद्देर्घञ् । नाम्नीति किम् ? वाच्यं, अधिवाच्यम् अर्हः
निदाहः अवदाहः ॥

उद्गादयः ॥ ४ । १ । १७३ ॥

उद्गादयश्शठदाः कृतकुत्वादिकार्या निपात्यन्ते । उद्गः ।
समुद्गः । उठजेर्घञ् कुर्दश्च निपात्यन्ते । शोकः । प्रवपाकः ।
मांसपाकः । सर्गः । मेघः । मद्गुः । भृगुः । अविहितलक्षण
कुत्वमुद्गादिषुद्गृष्यम् ॥

न गतौ वञ्चः ॥ ४ । १ । १७४ ॥

वञ्चेर्गतौ वर्तमानस्य कुर्म भवति । वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजाः
गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गताविनि किम् ? वञ्च्यं काष्ठं
कुटिलमित्यर्थः ॥

याजादयो यज्ञांगे ॥ ४ । १ । १७५ ॥

याजादयः कुत्वाभावेन यज्ञांगे भवन्ति । याजः । प्रयाजः ।
ऋतुयाजः । एवं प्रकाराः याजादयः । यज्ञांग इति किम् ?
यागः । प्रयागः । भुनक्तीति भुजः । कः न घञ् ॥

उयययावश्यके ॥ ४ । १ । १९६ ॥

आवश्यके च्यणि कुत्वं न भवति । अवश्यपाक्यम् । अव-
श्यसेक्यम् । अन्यत्र पाक्यम् । सेक्यम् ॥

निप्राद्युजः शकिः ॥ ४ । १ । १९७ ॥

निप्राभ्यां परस्य युजः शक्यर्थे गम्यमाने च्यणि कुत्वं न
भवति । नियोज्यः । प्रयोज्यः । शकीति किम् ? नियोग्यः
प्रयोग्यः ।

भुजोऽदौ ॥ ४ । १ । १९८ ॥

भुज अद्यर्थे अभ्यवहारे च्यणि कुर्न भवति । भोज्यः भोदनः ।
भोज्या यवागूः । अदाविति किम् ? भोग्यः कंवलः । भोग्या
अणूपाः । पाल्या इत्यर्थः ॥

त्यज्यजः ॥ ४ । १ । १९९ ॥

त्यज् यजोर्ध्वणि कुर्न भवति । त्याज्यम् । याज्यम् ।

एचोऽश्याः ॥ ४ । १ । २०० ॥

एजन्तस्य धातोराकारादेशो भवति अशिभा शकारादौ
प्रत्यये विषयभूते भविष्यति बुद्धिरूपे भवति । तेनात्वे कृते
प्रत्ययो भवति । वेज् वाता वानीयम् शो शाता शानीयम् । ग्ले
ग्लाता ग्लानीयम् । सुत्रः । सुग्लः । सुम्लः । सुत्राणम्, सुग्ल-
नम्, सुम्लानम् । अशीति किम् ? वयंति । ग्लायन्ति । जग्ले ।
जम्ले इत्येश् न शादिरिति भवत्येव । चेता स्तोता इह
लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

व्योऽलिटि ॥ ४ । १ । २०१ ॥

व्यःठयेओ धातोरलिटि अशि विषये आकारो भवति ।
संठयाता संव्यानम् संव्यासीष्ट । अलिटीति किम् ? संविठयाय
संविठययि । संविठयय ॥

स्फुरस्फुलोर्धञि ॥ ४ । १ । १८२ ॥

स्फुरस्फुलोर्धात्वोरेचः घञि आकारो भवति । विस्फारः
विस्फालः ॥

अस्यपगुरो वा ॥ ४ । १ । १८३ ॥

अपपूर्वस्य गुरैज् धातोरेचः स्थाने अमि-खमुञि क्मि च
प्रत्यये आकारो वा भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगो-
रम् । अस्यपगारम् युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्ते ॥

दीङ्ससनि ॥ ४ । १ । १८४ ॥

दीङः सन्याकारो वा भवति । दिदासते दिदीषते ।
उपदिदासते उपदिदीषते ॥

प्याक्किङ् ॥ ४ । १ । १८५ ॥

दीङो धातोर्नित्यमाकारो भवति । प्ये अक्ङिति च
प्रत्यये विषयभूते । तेनात्वे कृते प्रत्ययो भवति । प्ये-उपदाय
अपदाय । अक्ङिति उपदाता । उपदातुम् । उपदातठयम् ।
उपदायः अवदायः । उपदायो वर्तते । अवदायो वर्तते । ईष-
दुपदानम् ईषदवदानम् । अक्ङिति किम् ? दीनः । उपदीयते ।
उपदेदीयते । सानुबन्धनिर्देशात् यङ्ङलुचि न उपदेदिति ।

मिङ्मीञोरखाचि ॥ ४ । १ । १८६ ॥

मिङ्मीञोर्धात्वोः खलज्जर्जिते प्याक्किङिति विषयभूते
अकारो भवति । निमाय गतः । निमाता । निमातुम् । निमा-
तठयम् । निममौ । प्रमाय गतः । प्रमाता । प्रमातुम् । प्रमात-
व्यम् । प्रममौ । अखाचीति किम् ? ईषनिमयः दुष्प्रमयः । अचि
निमिमेति निमानं वा निमयः । आमिनाति आमीनं वा
आमयः प्याक्किङिति किम् ? निमिभ्यतुः । निमिभ्युः । मेमीयते ।

सानुबन्धनिर्देशात् इह न भवति । मेमेति । अकारोपादानात्
मीञ् हिसायामित्यस्यैवदैवादिकस्य न भवति । मेता । .मेतुम् ॥

लीङ्लिनात्योर्वा ॥ ४ । १ । १८७ ॥

प्याकिङ्नि अखाचीति वर्तते । लीङ्लिनात्योर्धात्वोः
खाज्वर्जितेऽप्याकिङ्ति च प्रत्यये विषयभूते आकारो वा भवति ।
विलाय । विलीय । विलाता । विलेता । विलास्यते । विलेप्यते ।
विलास्यति । विलेप्यति । विलली । विलिलाय । प्याकिङ्तीति
किम् ? । विलीयते । विलेलीयते । विलिलीयते ! विलीयति ।
लीनः । अखाचीति किम् ? ईषल्लयः विलयः । ङितिनिर्देशात्
यङ्प्रलुचि न भवति । लेलेति । ली द्रवीकरण इत्यस्य च न
भवति । विलयति विलीय ॥

पूजामलम्भाभिभवे णौ ॥ ४ । १ । १८८ ॥

लीङ् लीनात्योर्णौ परतः पूजायां प्रलम्भे वञ्चने अभि-
भव्ये चार्थे नित्यमाकारो भवति । जटाभिरालापयते पूजयति ।
आत्मानं पूजां प्रापयतीत्यर्थः । प्रलम्भे कस्त्वामुल्लापयते वञ्च-
यते प्रलम्भं प्रापयतीत्यर्थः । अभिभव्ये श्येनो वर्तिकासपला-
पयते अभिभवति न्यग्भावं प्रापयतीत्यर्थः । अन्यत्र विला-
ययति ॥

क्रीङ्जेः ॥ ४ । १ । १८९ ॥

क्रीञ् इङ् जीनां णौ परे आकारो भवति । क्रापयति ।
अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरज्ञाने ॥ ४ । १ । १९० ॥

सिद्ध्यतेर्णौ परे एचः आकारो भवति अज्ञाने न चेत्
स ज्ञानार्थो भवति । अम्नं साधयति, पक्षं साधयति देवदत्तं

जिनदत्तः । कांपिल्ये साधयति । राजनि साधयति । अज्ञान-
मिति किम् ? तपस्तपस्विनं सेधयति, स्वान्येवैन कर्माणि सेध-
यन्ति, सिद्ध्यति तपस्वी, जानीते ज्ञानेन । आविर्भूतप्रकाशो
भवतीत्यर्थः । तत्र ज्ञाने प्रयोजने शिञ्ज्यात्वं न भवति । श्येन-
निर्देश ऐधादिकनिवृत्त्यर्थः ॥

प्रयोक्तुस्स्मिडः ॥ ४ । १ । १८१ ॥

स्मिडः णी परतः आकारो भवति । प्रयोक्तुः स चेत्
स्मिड् शिकर्तुः कारकाद् भवति नान्यस्मात् । मुण्डो विस्मा-
पयते । जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयै-
न विस्माययति । करणादत्र विस्मयो न प्रयोक्तुः । अनुबन्धनिर्दे-
शाद्यङ् इलुचि न भवति । विसेष्टमाययति ॥

बिभेतेभीष्च ॥ ४ । १ । १८२ ॥

बिभेतेर्णी परतः आकारो भवति । भीषादेशश्च । प्रयो-
क्तुस्स चेत् बिभेतेर्णिकर्तुः कारकाद्भवति । मुण्डो भापयते
जटिलो भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते । प्रयो-
क्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयै-न भाययति । तिङ्निर्देशाद्यङ् इलुचि
न भवति । वेभाययति ।

चिस्फुरोर्वा ॥ ४ । १ । १८३ ॥

चिस्फुरोर्धात्वोरेचः णी परतः आकारो वा भवति ।
वापयति वाययति । स्फारयति स्फोरयति ॥

वेतेः प्रजने ॥ ४ । १ । १८४ ॥

वी गतिप्रजनकान्त्यादौ वर्तते । तस्य प्रजनेऽर्थे वी परे
आकारो वा भवति । पुरोवातो गां प्रवापयति । प्रवाययति
गर्भं याहयतीत्यर्थः । प्रजनं गर्भग्रहणम् ।

लीलोर्नग्लक्स्नेहद्रवे ॥ ४ । १ । १८५ ॥

स्नेहद्रवे ऽर्थे वर्तमानयोः ली द्रवीकरणे ला आदाते इत्ये
तयोर्धात्वोः णौ परे यथासंख्यं नग् लग् इत्येतावागमौ वा
भवतः । घृतं विलीनयति घृतं विलासयति । घृतं विलापयति
घृतं विलापयति । अन्यत्र अयोविलापयति जटाभिरालापयते
पूर्वाप्तकरणं ह्रस्वार्थे घृतं व्यलीलितम् । व्यलीलितम् एव-
मुत्तरत्रापि ।

रुहः पः ॥ ४ । १ । १८६ ॥

रुहेणौ परे पकारादेशो वा भवति । रोपयति रोहयति
व्रीहीन् । आरोपयति, आरोहयति ।

कथादिपातिस्फायोऽग्लग्वम् ॥ ४ । १ । १८७ ॥

वेति निवृत्तम् । कथादीनाम्, पा रक्षणे स्फायैङ् वृद्धावित्ये
तयोश्च धात्वोणौ यथासंख्यं अक्लक् आगमौ वकारादेशश्च
भवन्ति । कथयति । वरयति । अथकथत् । अथवरत् । अवश-
शारत् । अशुशूरत् । वण्डापयति, लज्जापयति, पालयति
अपीपलत्, स्फावयति । पातेर्लङ्घचनं रूपान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।
पलरक्षणे इति पठ्यते एव तिस्रिर्देशो यङ्प्रश्लुङ्गवृत्त्ययः ।

प्रीञ्धुजोर्नक् ॥ ४ । १ । १८८ ॥

प्रीञ् धुजोर्णौ परे नगागमौ भवति । प्रीणयति । अपि-
प्रीणत् । धूनयति, अधूधुनत् ॥

वाशद्योर्विधूननागत्योर्जक्तौ ॥ ४ । १ । १८९ ॥

वाशद्योर्णौ परे यथाक्रमम् विधूनने अगतौ चार्थे जगा-
गमः तादेशश्च भवति । (तः) पुठपाणि प्रवाजयति । पक्षकेण
उपवाजयति । उपावीक्षत् । फलानि शातयति । अन्यत्र केशा-
नावापयति शोषयतीत्यर्थः । षड्गुणा गाः शादयति गमयती-
त्यर्थः ॥

वे व्यापाह्राशाच्छासो विक् ॥ ४ । १ । २०० ॥

वे इत्यादीनां णी परे विगागमो भवति । वे-वाययति
शाटकम् । अवीचयत् । वेओ नात्वेन निर्देशः ओवे शोषणे निवृ-
त्यर्थः । आवापयति केशान् । व्या-संठयाययति । पा पाने पाय-
यति उदकम् । ह्वा ह्वाययति । शा मिशाययति । छा अवच्छा-
ययति । सा अवसाययति ॥

ह्रीठलीरीक्नूयीह्माट्यत्यर्तिं पक् ॥ ४ । १ । २०१ ॥

ह्रीत्यादीनामाकारान्तानां च धात्ववयवानां णी परे
पगागमो भवति । ह्री ह्रेपयति । ठली ठलेपयति । री रेपयति ।
बहुवचनात्सानुबन्धपरिभाषेह नाश्रियते । इति रीति रीरीडो-
र्ग्रहणम् । क्नूयी क्नोपयति । ह्मायी ह्मापयति । अर्ति
अर्पयति । तिठिर्निर्देशाद्यङ्श्लुगिनवृत्तिः । अरारयति । अरिरयति
आताम् दापयति । धापयति । अदीधपत् । जटाभिरालापयते ।
क्लापयति । अध्यापयति । सत्यापयति । अर्थापयति ।
वेदापयति ॥

घटादिकगेवनूजनैङ्जृष्वक्नसूरञ्ज्यमोऽकमिचम्यम्यप-
परिस्वदउपान्त्यस्याचोऽणम्जी तु दीर्घा

वा ॥ ४ । १ । २०२ ॥

अपपरिपूर्वस्वदवर्जितानां घटादीनां कगे वनू जनैङ् जृष्व
क्नसूरजि इत्येतेषां कमिचम्यमिवर्जितानां चामन्तानां धातूना-
मुपान्त्यस्याचो णी परे अण्ङ्स्वी भवति । अणि परे तु खी
अस्याचः स्थाने दीर्घो वा भवति । घटादि घटयति, घटंघटम्,
घाटंघाटम् । अघटि अघाटि । व्यथयति व्यथंथयथम् । व्यथं व्य-
थम्, अठयथि अठयाथि । हिडयति, हिडंहिडम्, हीडंहीडम् ।
अहिडिअहीडि । कगे-कमयति, कगं कमम् कामंकागम्, अकमि-

अकाणि । वनू-उपवनयति उपवनमुपवनम्, उपवानमुपवानम्
उपावानि उपावनि । जनैङ्-जनयति, जनंजनम्, जानंजानम्,
अजनिअजानि जृष् जरयति, जरंजरम्, जारंजारम्, अजरि
अजारि । क्सू क्सयति, क्संक्सम्, क्सांक्सासम् अक्सि
अक्सासि । रंजि-रजयति रृगान् ठयाधः, रजरजम्, राजंरा-
जम्, अरजि अराजि ॥ अम्-गमयति, गमंगमम्, गामगामम्,
अयमि । अगामि दमयति, दमंदमम्, दामंदामम्, अदमि
अदामि । दृघङ्गुलोत्क्रमम् २, दृढ्यंगुलोत्क्रामम् २ । अन्त-
रंगत्वादिणि कृते अथोव वा दीर्घः इति होडावदोषः । कने
इत्येकार एदित्कार्यर्थः । अकगीत् कगादिठिवहार्थविशेषानुपादा-
नम् । घटोदयः पुनः पठितार्थ एवेति तेषां पृथगुपादानम् ।
तेन उट्टाटयति, नाटयति, रुमारयति, दारयति, आपयति,
चालयति, छादयति, लालयति, प्रमादयति, ध्यामयति,
इत्यन्यत्र भवति । अकस्यादीति किम् ? कामयते, कामंकामम्,
अकामि । आचामयति, आचाममाचामम् आचामि । आस-
यति, आसमामम्, आसि । अपस्खादयति, अपस्खादप-
स्खादम् । अपास्खादि परिस्खादयति, परिस्खादंपरिस्खादम्,
पर्यस्खादि । अपपरिग्रहणं किम् ? स्खदयति, प्रस्खदयति ।
उपान्त्यस्येति किम् ? आ अपयति, आपं आपम्, अपं अपम्,
अअपि अआपि । क्रन्दयति, क्रन्दं क्रन्दम् । कान्दं क्रान्दम् ।
अक्रन्दि अक्रान्दि । इति क्रन्दिरङिजसंदिदक्षीणां घटादिषु
पाठसामर्थ्याद्भवति ॥

शमोऽदर्शने ॥ ४ । १ । २०३ ॥

शमः अदर्शने वर्तमानस्योपान्त्यस्याचो सौ परे इस्वी
भवति । अम् जिपरे तु दीर्घो वा भवति । शमयति रोगान् ,

निशमयति प्रलोकान्, शमं शमम् । शमं शमम् अशमि अशामि । अदर्शन इति किम् ? निशामयति रूपम् । समः दर्शने इत्येके ॥

यमोऽपरिवेषे णिचि च ॥ ४ । १ । २०४ ॥

यमः अपरिवेषणोऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचो णिचि अणि चिणौ ह्रस्वो भवति अस्मिज परे तु दीर्घो वा । यमयति, यमं यमम्, यामं यामम्, अयमि अयानि । अन्यत्र यामयत्यतिथीन्, यामयति चन्द्रमसम् । यमः परिवेषे इत्येके । णाविति सिद्धेऽस्य णिचि चेति वचनादन्येषां णिचि न भवति । स्वमि वितर्कणे स्यामयते, स्यामं स्यामम्, अस्यामि । शमि आलोचने निशामयति, निशामं निशामम्, न्यशामि ॥

मारणातोषणनिशाने ञश्च ॥ ४ । १ । २०५ ॥

मारणादावर्थे वर्तमानस्य जानातेरुपान्त्यस्याचः णिचि चाणि चिणौ ह्रस्वो भवति । अस्मिज परे तु दीर्घो वा । संज्ञपयति मृगान् ठयाचः । संज्ञपयति गुरुन् शिष्यः । ज्ञपयति शरान् ठयाचः । ज्ञपं ज्ञपम्, ज्ञापं ज्ञापम्, अज्ञपि अज्ञापि । अन्ये “निशामन” इति पठन्ति । निशामननालोचनम् । चकारः णिचि चेत्यनुकर्षणार्थः ॥

चहश्शाठ्ये ॥ ४ । १ । २०६ ॥

चहेर्धातोः शाठ्ये वर्तमानस्योपान्त्यस्याचः णिचि णौ ह्रस्वो भवति । अस्मिज तु दीर्घो वा । चहयति । चहं चहम्, चाहं चाहम् । अचहि, अचाहि । अन्यत्र चाहयति, चाहम् चाहम् । अचाहि ॥

वानुपसर्गाज्ज्वलहलल्ललवनूवमनमगला-

स्नाम् ॥ ४ । १ । २०७ ॥

उबलादीनां चातूनामुपान्त्यस्याचो णौ ह्रस्वो वा भवति । न चेदुपसर्गात् परे भवन्ति । उवलति, उवालयति । हुलयति, ह्वालयति । स्मलयति, स्मालयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । नमयति, नामयति । उलपयति । ग्लापयति । स्मपयति स्मालपयति । उवलं उवलम् । उवालं उवालम् । अउवलि, अउवालि इति दीर्घविकल्पः सिद्ध एव घटादिभ्यात् । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रउवलयति । प्रहुनयति । प्रस्मलयति । प्रवनयति । प्रवमयति । प्रणमयति । प्रग्लापयति । प्रस्मालपयति । वैति धोगविभागः कर्तव्यस्तेन संक्रामयतीत्यादि सिद्धम् ॥

खचि ॥ ४ । १ । २०८ ॥

खचि परे यो णिच् तस्मिन्परे चातोऽपान्त्यस्याचो ह्रस्वो भवति । द्विषंतपः । परन्तपः । पुरन्दरः । युगंधरः । वसुन्यरा । चकारः किम् ? दुर्विभावम् । सुविभावम् ॥

खदेर्मन्क्वौ ॥ ४ । १ । २०९ ॥

खदेर्धातोर्मन्परे क्विपरे च यौ परे उपान्त्यस्याचो ह्रस्वो भवति । छद् । दानच्छद् । परिच्छद् । खदिरिति खदेर्वले-
हर्हेण् । छन्नमिति छन्नादेरञ् इति निपातनात् सिद्धम् ।

खेऽद्वयाद्युपसर्गस्य ॥ ४ । १ । २१० ॥

खदेऽपान्त्यस्याचः चप्रत्यये यौ परतः ह्रस्वो भवति । न चेतस्य द्वायादय उपसर्गा भवन्ति । छाद्यतेऽनेनेति खदः । सप्त खदा अक्षेति सप्तच्छदः । सरसश्छदः । दन्तच्छदः । प्रच्छाद्य-
तेऽनेनेति प्रच्छदः । उपच्छदः । परिच्छदः । घ इति किम् ? प्रच्छादनं प्रच्छादः । अद्वयाद्युपसर्गस्येति किम् ? समुच्छादः । समुपाच्छादः ।

डेऽशास्वशाश्वदितः ॥ ४ । १ । २११ ॥

शासू अको नाशो निवृत्तिर्यस्यास्तीति सोऽगनाशी, ऋकार
इत्यस्य स ऋदित्, एतद्वर्जितस्य धातोर्गोऽच् तस्य ऊपरे णी
परतः पूर्वभागेऽपान्त्यस्य ह्रस्वो भवति । अपीयवत् । अपी
पठत् । अभीकवत् । अजीहरत् । अनीनयत् । अलीलवत् ।
अपीपवत् । अदीदपत् । अभीकमत् । गोनाथमारुयात् अजूगु-
नत् । नैरायमारुयात् अनूनुरत् । ऊ इति किम् ? कारयति ।
हारयति । अशास्वशाश्वदित इति किम् ? शासू-अन्वश-
शासत् । अशशासत् । अगनाशी-अशशारत् । अशुशूरत् माला-
मारुयात् । अममालत् । मातरमारुयात् अममातत् राजानमति-
क्रान्तवान् अत्यरराजत् । लोमान्यनुसृष्टवान्-अन्वत्तुलोभत् ।
अलघुसमुदायनाशेऽप्यगनाशोऽस्तीति । परेषः प्राचः०-इत्येव
भिदुं अगनाशियग्रहणं स्यान्निवृद्धभावाभावार्थम् तेन अजूगुनदि-
त्यादि भिदुम् । ऋदित्-वाधृङ्-अववाधत् । याचृ-अययाच-
त् । ढौकृ-अडुढौकत् । मा भवानोचिषत् मा भवानोणिष-
त् । मा भवानेजिजत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अवकांसत् अव-
वांच्छत् । मा भवानटिटत् । इत्यादावोद्ययादेरिदित्करणान्नित्या
दपि द्विवचनात्पूर्वं ह्रस्वो भवति । वादनां प्रयोजितवान्
अवीवदत् । वीणां परिवादकेनेति शिजाति परिग्रहात्सिद्धम् ।

भ्राज्भाष्भास्दीप्पीङ्मीलजीवकणश्चवयलुटां

वा ॥ ४ । १ । २१२ ॥

आजादीनां चातूनामुपान्त्यस्याचो ऊपरे णी परतः
ह्रस्वो वा भवति । अविञ्जत्, अवभ्राजत् । अविभसत् अव-
भासत् । अवीभषत्, अवभाषत् । अदीदिपत्, अदिदीपत् ।
अपीपिष्ठत्, अपिपीष्ठत् । अमीनिलत्, अमिमीलत् । अजी-

जिवत्, अजिजीवत् । अचीकणत्, अचकाणत् । अरीरणत्, अरराणत् । अशिअणत्, अशिआणत् । अवीवणत्, अववा-
णत् । अलूलुटत् अलुलोटत् ।

उरूत् ॥ ४ । १ । २१३ ॥

ऊपरे णौ परतः धातोरुवर्णस्य उपान्त्यस्य ऋकारादेशो
वा भवति । अचीकृतत्, अचीकीर्तत् । अवीवृतत् अववर्तत्
अमीमृजत् अममार्जत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अचीकरत् ।

जिघ्रतेरिः ॥ ४ । १ । २१४ ॥

जिघ्रतेर्घा इत्येतस्य उपान्त्यस्याचः ऊपरे णौ परतः
इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रितत् अजिघ्रतत् । तिघ्रिर्देशो
यङ्लुग्नित्यर्थः—अजाघ्रपत् ॥

तिष्ठतेः ॥ ४ । १ । २१५ ॥

स्था इत्येतस्य उपान्त्यस्याचः ऊपरे णौ परतः इकारो
नित्यं भवति । अतिष्ठितत् । अतिष्ठितताम् । अतिष्ठितम्
तिघ्रिर्देशात् अतारुपत् ॥

ऊदुषो णौ ॥ ४ । १ । २१६ ॥

दुषेर्धातोरुपान्त्यस्याचः णौ परे उकारादेशो भवति ।
दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । णाविति किम् ? दोषः ।
ऊदिति उकारो निर्देशार्थः । ऊ ह्रस्वबाधनार्थ इत्येके,
अदुदूषत् इति ।

चित्ते वा ॥ ४ । १ । २१७ ॥

चित्तकर्तृकस्य दुषेर्णौ परे उपान्त्यस्याचः उकारो वा
भवति । चित्तं दुषयति तदन्यो दूषयति दोषयति वा मनो
दूषयति, दोषयति वा । प्रज्ञां दूषयति, दोषयति वा ।

लुङ्लिटि भुवः ॥ ४ । १ । २१८ ॥

भू इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्याचः लुङ् लिति च परे
ऊकारो वा भवति । अभूवन् । अभूवम् । अभूव । अभूवतुः ।
अभूवुः । उववादेशयोः क्तयोरुकारः । लुङ्लिटीति किम् ?
व्यतिभविषीष्ट । अच इति किम् ? अभूत् । अभूताम् ॥

गोहोऽचि ॥ ४ । १ । २१८ ॥

गोह्भूतस्य गुहेरजादौ प्रत्यये सपान्त्यस्याचः ऊकारो
भवति । निगूहति । निगूहयति । निगूहकः । साधू निगूही ।
निगूहम् । निजुगूह । निगूहो वर्तते । गोह इति किम् ? निजु-
गूहतुः । निजुगूहुः । अचीति किम् ? निगोढा निगोढुम् ॥

गम्हन्जन्खन्घासेऽनङ्यचि लुक्विङत ॥ ४।१।२२० ॥

गमादीनामुपान्त्यस्याचः किति ङिति चाङ्वर्जितेऽजादौ
प्रत्यये परतः लुग्भवति । जग्मतुः । जग्मुः । जग्नतुः । जग्नुः ।
जग्ने । जग्नाते । जग्नरे । चख्न्तुः । चखुः । जक्तुः । जक्तुः ।
ङिति घन्ति । कितीह निघ्नानाः । अनङ्गीति किम् ? अगमत् ।
अचसत् । अचीति किम् ? गम्यते । हन्यते । इहाचीत्युत्तरा-
ननुवृत्त्यर्थम् । किङ्तीति किम् ? गमनम् । हननम् ॥

हलोनेऽनर्चाञ्च्युदितोः ॥ ४ । १ । २२१ ॥

हलस्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य किति ङिति च
प्रत्यये परे लुग्भवति । अनर्चां च्युदितोः—अर्चापूजा तस्यां
वर्तमानमश्रुतिमुदितं च वर्जयित्वा । स्तस्तः । चस्तः । स्तस्य-
ते । चस्त्यते । अस्तभत् । अग्लुचत् । हल इति किम् ? नीयते ।
नेनीयते । अनर्चाञ्च्युदितोरिति किम् ? अश्रिता गुरवः ।
नश्यते । नानश्यते । अर्चायज्ञं किम् ? उदक्तमुदकं कृपात्
उच्यतमित्यर्थः । उपान्त्यस्येति किम् ? नश्यते । नानश्यते ।
किङ्तीति किम् ? स्मृतिता । ध्वंसिता ।

लंगिकम्प्योरुपतापांगविकृत्योः ॥ ४ । १ । २२२ ॥

भुवश्चित्ति लंगि पठ्यते कपुङ् चलने । अनवीरुपान्त्यस्य
नकारस्य किङ्कति प्रत्यये यथासंख्यमुपतापे अङ्गविकृती चार्थे
लुग् भवति । विलगितः । विकपितः अन्यत्र विलंगितः ।
विकंपितः ॥

भञ्जेर्जा वा ॥ ४ । १ । २२३ ॥

भञ्ज इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य जि प्रत्यये
लुग् भवति वा । अभ्राजि । अभञ्जि ॥

दन्शसन्जश्शपि ॥ ४ । १ । २२४ ॥

दन्शसन्शोर्मकारस्य शवि परे लुग् भवति । दन्ते ।
सजति । दशन्ती । सजन्ती ॥

रञ्जः ॥ ४ । १ । २२५ ॥

रञ्जश्शपि नकारस्य लुग् भवति । रजति । रजतः ।
रजन्ति ॥

णौ मृगरमणे ॥ ४ । १ । २२६ ॥

रञ्जेरुपान्त्यस्य नकारस्य णौ परतः मृगाणां रमणे क्रीडा-
यामर्थे लुग् भवति । रजयति मृगान्ठयाधः । अन्यत्र रञ्जयति
रजको वस्त्रम् । रञ्जयति नरः परिषदम् ॥

घञि भावकरणे ॥ ४ । १ । २२७ ॥

रञ्जेरुपान्त्यस्य नकारस्य भावे करणे च घञि लुग् भवति ।
रञ्जनं रञ्जयतेऽनेनेति वा रागः । घञीति किम् ? रञ्जनम् ।
भावकरण इति किम् ? अन्यत्र रजत्यस्मिन्निति रंगः । रज-
नम् रजः । रजनीत्युक्तादयः समोचवृत्तवृत्तं ॥

स्वद्वो जवे ॥ ४ । १ । २२८ ॥

स्वद इति स्वदतेर्घञि नलोपाकाराभावी निपात्येते ।

जवे वेगे गतिविशेषेऽभिधेये । गोस्यदः । जव इति किम् ?
घृतस्यन्दः । तैलस्यन्दः ॥

प्रअथहिमअथैधाधौदूमदशनम् ॥ ४ । १ । २२८ ॥

प्रअथादयः घमादौ कृतमलोपादयो निपात्यन्ते । प्रअथः ।
हिमअथाः । महिनपूर्वस्य अन्धेर्घञि नलुगात्वाभावरच निपा-
त्यते । एथः इन्धेर्घञि नलोपः एत्वं च । अवोदः अवपूर्वस्य
उन्धेर्घञि नलोपः । ओक्त्वा उन्धेर्ननि नलोपः ओत्वं च । दश-
नम्, दशोरनटि नलोपः ॥

ङिणत्यस्याः ॥ ४ । १ । २३० ॥

जिति णिति च प्रत्यये परे धातोरुपान्त्यस्याकारस्य
आकारो भवति । अपाचि । अनायि । अलावि । अकारि ।
पाचयति । नाययति । लावयति । कारयति । पाचकः । नाय-
कः । लावकः । कारकः । अस्येति किम् ? अभेदि । भेदकः ।
उपान्त्यस्येति किम् ? चकासकः ॥

जागुर्जिणे ॥ ४ । १ । २३१ ॥

जागृ चत्येतस्य धातोर्जौणे 'च' ङिणतिप्रत्यये उपान्त्य-
स्याकारस्याकारो भवति । अजागारि । जागारिष्यते । जजा-
गार । जिण इति किम् ? जागरयति । जागरकः । नियमार्थो
योगः ।

मृजुः ॥ ४ । २३२ ॥

अस्येति वर्तते न ङिणतीति । मृजेर्धातोर्दृवर्णस्य स्थाने
योऽकारस्तस्याकारो भवति । मार्षि । मार्षी । सम्मार्जकः ।
सम्मार्जनम् । उरिति किम् ? स्रष्टा । स्रष्टम् ।

आर्वाचि ॥ ४ । २३३ ॥

१ अथि चेत्यपि पाठः तात्पर्यतके ।

सृजेः ऋकारस्य अजादौ प्रत्यये आरादेशी वा भवति ।
परिसृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिसृजन् । परिमार्जन् । परि-
मसृजतुः । परिममार्जतुः । अधीति किम् ? अष्टः । उरिति
किम् ? मार्जनम् । मार्जकः ॥

विश्रमो घञि ॥ ४ । १ । २३४ ॥

विपूर्वस्य अमेः घञ्युपास्त्यस्याकारस्याकारो वा भवति ।
सूर्यविश्रमा भूमिः, विश्रामहेतोः । “अविश्रमं यावदिदं शरी-
म्” । वीति किम् ? अमः । आश्रमः । घञीति किम् ? विश्रमो ॥

नोद्यमोपरमः ॥ ४ । १ । २३५ ॥

उद्यमेरुपरमेश्च घञ्युपास्त्यस्याकारस्याकारो न भवति ।
उद्यमः । उपरमः । उद्गुपादिति किम् ? यामः । संयामः ।
रामः । विरामः ॥

मजन्वधेऽयंरंनंगंवकंचमः कृञ्जौ ॥ ४ । १ । २३६ ॥

यमादिवर्जितस्य मान्तस्य धातोर्जनेर्वधेश्चोपास्त्यस्या-
कारस्य कृति औ च ङिणति प्रत्यये आकारो न भवति । शमः ।
तमः । दमः । शमी । तमी । दमी । शमकः । तमकः । दमकः ।
अशमि । अतमि । अदमि । प्रजनः । जन्यः । जनकः । अजनि ।
वधः । वध्यः । वधकः । अवधि । वधिहनादेशोऽव्यञ्जनान्तः
प्रकृत्यन्तरम् । यमादिप्रतिषेधः किम् ? नियामः । नियामकः ।
अभिरामकः । विनामकः । आगामुकः । वामः । कामः । कामुकः ।
आचामकः । केचिदाचम इति पठन्ति । चमकः । विचमकः
इति च । आहः प्रत्युदाहरन्ति । आमतीति णिष्ठयाकारः ।
कृञ्जाविति किम् ? शशाम । निशामयते ।

आतो यम् ॥ ४ । १ । २३७ ॥

आकारान्तस्य धातोः कृति औ च ङिणति प्रत्यये यमा-

गमो भवति । दायः । धायः । दायकः । धायकः । दरिद्रायकः ।
अनायि । अघायि । दायिष्यते । धायिष्यते ॥

घनो नस्तोऽजिणे ॥ ४ । १ । २३८ ॥

हन्तेर्जिणश्च वर्जिते जिणति प्रत्यये नकारस्य लकारो
भवति । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् ।
घातो वर्तते । घ इति योगविभागेन आकारः । अजिण इति
किम् ? अघानि । घानिषीष्ट । अघान 'धातुकार्यं' तत्प्रत्यये
इतीह न भवति । वार्त्रघ्नम् ॥

हो घः ॥ ४ । १ । २३८ ॥

हन्तेर्जिणति प्रत्यये हकारस्य घकारो भवति । अघानि
घातयति । घातकः । साधुघाती ।

शासः किङ्कत्यङ्गुलीत् ॥ ४ । १ । २४० ॥

शासो धातोरङि किङ्कति हलादौ च प्रत्यये उषान्त्यस्य
इकारो भवति । अङि—अशिषत् । अशिषताम् । अशिषन् ।
ङ्किति इलि—शिष्टः शिष्टवान् । शिष्टिः । शिष्टा । अनुशिष्ट्य ।
शिष्टयः शिष्टयते । शेशिष्यते । शिष्टः । शिष्टवः । शिष्टयः । शाशि-
ष्टः । किङ्कतीति किम् ? शास्ति । अङि हलीति किम् ?
शशासतुः । शशासुः । शासति ॥

क्वौ ॥ ४ । १ । २४१ ॥

शासेर्धातोः क्वावुषान्त्यस्य इकारो भवति । आर्यशीः ।
मित्रशीः ॥

आङः ॥ ४ । १ । २४२ ॥

आङः परस्य शासेः क्वावेवोषान्त्यस्य इकारो भवति ।
आशीः । पूर्वण सिद्धे नियमार्थो योगः । इह न भवति ।
आयुराशास्ते ।

स्तित्वपचायः ॥ ४ । १ । २४ ॥

अपपूर्वस्य चायतेः किति प्रत्यये उपात्त्यहनेत्यं, भवति
अपचितिः ।

ह्लादोऽः स्ति ॥ ४ । १ । २४४ ॥

ह्लादतेरुपान्त्यस्य स्ति-तकारादौ किति प्रत्यये अकारो
भवति । ह्लनः । ह्लनवान् । ह्लतिः । कीति किम् ? ह्लादित्वा ।
ककारः किम् ? जाह्लाति । जाह्लातः । तकारः किम् ? प्रह्लाद्
ह्लाद्यते । जाह्लादानः ।

कृत्वादेः कृत्तिनां नो अप्रः ॥ ४ । १ । २४५ ॥

अकारान्ताल्लवादिभ्यश्च परयोः कृत्कवत्वोः स्तिन ।
श्वादेर्नकारादेशो भवति, अप्रः पृष्टयेतद्वर्जयित्वा । तीर्णः ।
तीर्णवान् । तीर्णिः । कीर्णः । कीर्णवान् । कीर्णिः । निगीर्णः ।
निगीर्णवान् । निगीर्णिः । लूनः । लूनवान् । लूनिः । घूनः ।
घूनवान् । घूनिः । अप्र इति किम् ? पूर्तः । पूर्तवान् । पूर्तिः ।
क्तयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्सूक्तः ॥ ४ । १ । २४६ ॥

तीति वर्तते । दकारान्तात् रेकान्तात् श्यायतेरोदितः
सूयत्यादेशश्च मन्सूचिर्ध्वर्जिताद्वातोः परयोः तकाराद्योः कयो-
कृत्कवत्वोरादेर्नकारो भवति । तत्तत्त्रियोगे पूर्वदकारस्य च नका-
रः । दः-भिन्नः । भिन्नवान् । छिन्नः-छिन्नवान् । रः-आगूर्णः ।
आगूर्णवान् । श्या-धीनम् घूनम् । प्रतिशीनम् । ओदित्-ओवि-
जैङ् उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओलजैङ्-लग्नः, लग्नवान् । ओ-
प्यायैङ्-पीनः । पीनवान् । दुजोषिव-शूनः । शूनवान् ।
सूयत्यादयः प्रसूनः प्रसूनवान् । दूनः । दूनवान् । दीनः ।
दीनवान् । प्रीणः । प्रीणवान् । कयोरिति किम् ? क्षितिः ।
चूतिः । “अण धारयति” इति “अणे” इति निपातना-

त्सिद्धम् । तीति किम् ? विदितम् । चरितम् । अममूर्च्छ इति
किम् ? मत्तः । मत्तवान् । मूर्तः । मूर्तवान् ॥

हलो यञ् आतोऽध्याख्यः ॥ ४ । १ । २४७ ॥

ध्याख्यावर्जितस्य धातोर्हलः पराद्यञः परो यः आकारः
तस्मात् परयोस्तकाराद्योः कयोर्नकारो भवति । संस्त्यामः ।
संस्त्यामवान् । निद्राखः । निद्राखवान् । क्लानः क्लानवान् ।
ग्लानः । ग्लानवान् । हल इति किम् ? यातः । यातवान् ।
रातः । रातवान् । यञ् इति किम् ? प्रभातम् । स्नातम् ।
ध्यातम् । अध्याख्य इति किम् ? ध्यातः । ध्यामवान् । ख्यातः ।
ख्यातवान् । तीति किम् ? दरिद्रितः । दरिद्रितवान् ॥

पूदिष्यञ्चैर्नाशाजिगीषापादाने ॥ ४ । १ । २४८ ॥

पूदिवि अङ्घ्रि इत्येतेभ्यो यथासंख्यं नाशे अजिगीषायाम-
पादाने च वाच्ये कयोर्नकारो भवति । पूनाः यत्राः । आद्यूनो
देवदत्तः । परिद्यून वस्त्रम् । समक्ली शकुनेः पक्षौ ॥ अन्यत्र पूतम्
घाभ्यम् । द्यूतं वर्तते । उदक्कुम्भं कूपात् ॥

सेः कर्मकर्तरि ग्रासे ॥ ४ । १ । २४९ ॥

विञ् वन्धन इत्येतस्मात्परयोः कयोर्नकारो भवति ।
ग्रासे कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते । सीनो ग्रासः स्वयमेव । कर्म-
कर्तरीति किम् ? सितो ग्लो ग्रासेन । सितो ग्रासे देवदत्तेन ।
सितवान् ग्रासं देवदत्तः । ग्रास इति किम् ? सितं कर्म स्वयमेव ॥

निर्वाणो वाते ॥ ४ । १ । २५० ॥

निर्वाण इति निरुपूर्वात् वातेऽक्षरस्य कस्य नत्वं निपा-
त्यते अवाते कर्तरि । निर्वाणो मुनिः । निर्वाणः प्रदीपः ।
अवात इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन ॥

दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ ४ । १ । २५१ ॥

दुगुभ्यां परयोः कयोर्नकारो भवति । तत्सन्धियोगे च तयोर्दीर्घा भवति । आदूनः । आदूनवान् । विगूनः । विगूनवान् । गूना वत्सः ॥

क्षोरद्ये ॥ ४ । १ । २५२ ॥

क्षेः परयोः कयोर्नकारो भवति । तत्सन्धियोगे चास्य क्षेः दीर्घा भवति । अद्ये-द्यत्प्रत्ययस्यार्थे भावकर्मणी ततोऽन्यत्र चेत्तो कौ भवतः । क्षीणो देवदत्तः । क्षीणमिदं देवदत्तस्य । अधिकरणेऽयं कः । अद्य इति किम् ? क्षिप्तमस्य । भावे कः ।

दन्याक्रोशे वा ॥ ४ । १ । २५३ ॥

क्षोरद्यपर्यर्थे कयोर्नकारो वा भवति । तत्सन्धियोगे चास्य-दीर्घः । दैन्य आक्रोशे च गम्यमाने । क्षिप्तः । क्षीणः तपस्वी क्षितकः क्षीणकः । आक्रोशे-क्षितः । क्षीणः । क्षितायुः । क्षीणायुः जाल्मः । अद्येति किम् ? क्षितं तपस्विनः । क्षितं जाल्मस्य ॥

हीत्वाद्राघ्रोन्दनुद्विन्तेः ॥ ४ । १ । २५४ ॥

ह्रियादिभ्यो विन्तेश्च विचारणार्थात् विदेः परयोः कयोर्नकारो वा भवति । तत्सन्धियोगे पूर्वदकारस्य च नकारः ह्रीणः । ह्रीणवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् । आणः । आणवान् । आतः । आतवान् । द्राणः । द्राणवान् । द्रातः । द्रातवान् । घ्राणः । घ्राणवान् । घ्रातः । घ्रातवान् । समुन्नः । समुन्नवान् । समुत्तः । समुत्तवान् । नुन्नः । नुन्नवान् । नुत्तः । नुत्तवान् । विन्नः । विन्नवान् । वित्तः । वित्तवान् ॥

प्रस्त्यो मः ॥ ४ । १ । २५५ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेः कयोः नकारो वा भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥

क्षः ॥ ४ । १ । २५६ ॥

क्षे क्षय इत्येतस्मात् कयोस्तकारस्य नित्यं मकारो भव-
ति । क्षीमः । क्षामवान् ॥

शुष्पचः क्श्म् ॥ ४ । १ । २५७ ॥

शुष्पचिभ्यां कयोः यथासंख्यं ककारवकागौ भवतः ।
शुष्कः । शुष्कवान् । पक्कः । पक्कवान् ॥

अनुपसर्गः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृशफुल्लोत्फुल्ल-

संफुल्लाः ॥ ४ । १ । २५८ ॥

अनुपसर्गः क्षीबादयः कान्ता निपात्यन्ते । क्षीबृङ् मदे
क्षीबः । लाघृङ् सामर्थ्ये उल्लाघः । कृश तनूकरणे कृशः परि-
कृशः । जिक्ला विशरणे फुल्लः । उत्फुल्लः संफुल्लः । फुल्लः ।
अनुपसर्ग इति किम् ? प्रक्षीबितः । प्रोल्लाघितः । अपरे
क्षीबवान्नित्याद्यपि रूपमिच्छन्ति ॥

भित्तं शकलम् ॥ ४ । १ । २५९ ॥

भिदेः कस्य नत्वाभावो निपात्यते । शकलं शकलपर्यायो
यदि भित्तशब्दो भवति । भित्तं शकलमित्यर्थः । अन्यत्र भित्तं
शकलं । भिन्न भित्तम् ॥

वित्तं धनप्रतीतम् ॥ ४ । १ । २६० ॥

धनञ्च प्रतीतश्च धनप्रतीतम् । वित्तमिति विदेः लाभा-
र्थात्परस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते । न चेद् धनपर्यायः प्रती-
तपर्यायो वा भवति । वित्तं धनमित्यर्थः । वित्तः प्रतीत इत्यर्थः ।
अन्यत्र विन्नम् । वेत्ते विन्दितम् । विन्दते विन्नं वित्तं च । विद्यते विन्नं
वित्तं धने प्रतीते च । विन्दते विन्नमन्यत्र ॥

हन्मन्यं रंगं नवनतितनादेर्लुग्जलि ॥ ४ । २६१ ॥

किङ्कतीति वर्तने । हन्मादीनां वनतेस्तनादीनां च धातूनां

जनादौ विकृतिप्रत्यये लुगभवति । इन्-इतः । इतवान् ।
 इत्वा । इतिः । आइत । अइथाः । नन्-मतः । मतवान्,
 मत्वा, मतिः । यन्-यतः, यतवान्, यत्वा, यतिः । रम् ।
 रतः, रतवान्, रत्वा, रतिः । गन्-गतः, गतवान्, गत्वा,
 गतिः । नम्-नतः । नत्वा, नतवान्, नतिः । वनतिः-वतिः ।
 तनादिः-तनूञ् ततः । ततवान् तत्वा-ततिः । अतत ।
 अतथाः । अनूञ् आत्वं वक्ष्यते । क्षतवान्, क्षत्वा ।
 क्षतिः । अक्षथाः । ऋतवान्, ऋत्वा । ऋतिः । आर्त ।
 आर्थाः । इनादीनानिति किम् ? शान्तः ।
 दान्तः । तिङ्गणनिर्दिष्टेषु यङ्प्रत्यये न भवति । वम् वाप्तः ।
 तम्-ताप्तः । अन् न भवति । जंघतः । रुम्मतः । यंयतः । रंरतः ।
 जल्यति किम् ? तन्यते । तंतन्यते ॥

प्ये ॥ ४ । १ । १६२ ॥

इनादीनां प्ये लुगभवति । प्रइत्य । प्रमत्य । प्रवत्य ।
 प्रतत्य । प्रक्षत्य ॥

मो वा ॥ ४ । १ । २६३ ॥

इनादीनां मकारान्तानां प्ये लुगवा भवति । नियत्य । नि-
 यम्य । निरत्य । निरम्य । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रण-
 म्य । इनादीनानिति किम् ? उपशम्य ॥

गमादीनां कौ ॥ ४ । १ । २६४ ॥

गमादीनां इनादीनां कौ परे लुगभवति । जगपदगत ।
 कलिङ्गत । संगत् । सुगत् । सुवत् । परीतत् । प्रतीतत् । रुत् ।
 सुसत् । अयेगूः । अयेर्न भूरित्येवादिषो डूः ॥

न कौ दीर्घश्च ॥ ४ । १ । २६५ ॥

इनादीनां नास्ति कौ प्रत्यये लुग्दीर्घश्च न भवतः ।

“क्लिजलि किङ्कत्यनुनासिके” । इति प्राप्तो दीर्घः । हन्तिः । सन्तिः ।
यन्तिः । रन्तिः । गन्तिः । नन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । सन्तिः ।
हनादीनामिति किम् ? शान्तिर्भगवान् ॥

वन्यनुनासिकस्याः ॥ ४ । १ । २६६ ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोः वनि प्रत्यये आकारो भवति ।
जन्-विजावा । खन्-विखावा । कम्-दधिकावा । गम्-अग्रे-
गावा । घुण्-घवावा । नित्यत्वादेङ् पूर्वभाकारः । घूर्णि-घू-
रावा । ओण्-अवावा । इवु यावा ॥

जन्सन्खनाम् ॥ ४ । १ । २६७ ॥

जलि किङ्कतीति वर्तते । जनादीनां जलादौ किङ्कति
प्रत्यये परे आकारो भवति । जातः । जातवान् जातिः । जात्वा ।
सातः । सातवान् । सात्वा । सातिः । खातः । खातवान् ।
खात्वा । खातिः ॥

सनि ॥ ४ । १ । २६८ ॥

जनादीनां जलादौ सनि परे आकारो भवति । सिषा-
सति । जलीति किम् ? जिजनिषते । सिषनिषते । चिखनि-
षते । एवं च सनीति सनर्थमेव ॥

ये वा ॥ ४ । १ । २६९ ॥

जनादीनां ये किङ्कति प्रत्यये आकारो वा भवति ।
जायते, जन्यते । जाजायते, जंजन्यते । सायते, सन्यते, सासा-
यते, संसन्यते । खायते, खन्यते, चाखायते, चंखन्यते ।
किङ्कतीति किम् ? जन्यम् । सान्यम् । य इति प्रत्ययनिर्देशः
न वर्णनिर्देशः । तेन खन्यात् । सन्यात् । केचिदत्राप्याहुः—
सायात् । खायात् ॥

तनो यकि ॥ ४ । १ । २७० ॥

तनोतेर्घातोः यकि आकारो वा भवति । तायते
तन्यते ॥

सनस्ती स्ती ॥ ४ । १ । २७१ ॥

स्रनो धातोः क्षिप्रत्यये तौ लुगाकारी वा भवतः । सतिः,
सातिः, सन्तिः । सान्तिरिति सनत्वे ॥

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शठदानु-
शासने चिन्तामणी वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ह्रिणोऽचीकः श्लेलेयञ् ॥ ४ । २ । १ ॥

हु. इण् इत्येतयोर्धात्वोरिकः श्रिति लेटि लेङि लटि
लङि च क्ङिति अजादौ परे यजादेशो भवति । इयुवपवादः ।
कतीह जुह्वानाः । जुह्वतुः । ठयतिजुह्वीरन् । जुह्वति । ठयत्य-
जुह्वताम् । व्यत्यजुह्वत । यन् । यन्तौ । यन्तः । यन्तु । यन्ति ।
मा स्म यन् । ह्रिण इति किम् ? युवन्ति । योयुवन्ति अचीति
किम् ? जुहुतः । जुहुय । हुतः । हुयः । हुक् इति किम् ?
अजुह्वुः । श्लेले इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवुः ॥

वैकः ॥ ४ । २ । २ ॥

इक् इत्येतस्य धातोरजादौ श्लेले यञ् वा भवति । इयु-
वपवादः । कतीह अधियानाः । अधीयानाः । अधियन्तु ।
अधीयन्तु । ठयत्यधीयीरन् । व्यत्यधीयीरन् । अधियन्ति । अधी-
यन्ति । मा स्माधियन् । मा स्माधीयन् ॥

श्रीङ् ॥ ४ । २ । ३ ॥

श्रीङो धातोरिकः श्लेले परे एकारो भवति । कतीह
शयानाः । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शयीत । शयीया-
ताम् । शयीरन् । शेते । शयाते । शेरते । अशेत । अशया-
ताम् । अशेरत । सानुबन्धोपादानात् न यङ्श्लुचि ।
शेशीतः । शेशयति ॥

श्यय् ॥ ४ । २ । ४ ॥

श्रीङः इक् किति ङिति यकारादौ प्रत्यये अय् भवति ।
शय्यते । शाशय्यते । संशय्य । शय्या । यीति किम् ? शिश्ये ।
क्ङितोति किम् ? शेयम् । अनुबन्धात् न यङ्श्लुचि-संशे-
शीयः ॥

उपसर्गादिदूहः ॥ ४ । २ । ५ ॥

उपसर्गात्परस्य ऊहतेरिक्ः क्तिङ्ति यकारादौ प्रत्यये
परे उकारो भवति । समुह्य । समुह्यते । समुह्यात् । पर्युह्य ।
पर्युह्यते । पर्युह्यात् । उपसर्गादिनि किम् ? ऊह्यते । क्तिङ्-
तीति किम् ? समूह्य । अभ्यूह्योऽर्थः । इक इति किम् ? आ
ऊह्यते—भोह्यते—समोह्यते । समोह्यन् ॥

व्येतेरित् ॥ ४ । २ । ६ ॥

उपसर्गात्परस्य एतेरिणो धातोरिक्ः किति यकारादौ
लिलादेशे परे इकारो भवति । समियात् । समियास्ताम् ।
समियासुः । उदियात् । उदियास्ताम् । उदियासुः । अन्वि-
यात् । अन्वियास्ताम् । अन्वियासुः । यङ् लेङिति दोर्घा
ह्रस्वः । लीति किम् ? समीयते । उदीयते । इक इति किम् ?
आईयात्—एयात् समेयात् ॥

श्वयत्यठवचपतोऽङ्यथगुप्पम् ॥ ४ । २ । ७ ॥

श्वयते रिक्ः असादीनां च अङि परतः यथासंख्यम् अ,
थक, उम्, पम्, इत्यादेशागमा भवति । श्वयतेरः—अश्वत् ।
अश्वताम् । अश्वन् । अश्वः । अस्यते रुक्—आस्यत् ।
आस्यताम् । आस्यन् । निरास्यत् । वच उम्—अवोचत् ।
अवोचताम् अवोचम् । अवोचत् । पतःपम् —अपप्तत् । अपप्त-
ताम् । अपप्तन् । तिङ्निर्देशान्नयङ्श्लुचि—अशेश्वयत्—अशो
शुवत् ॥

नशो वेम् ॥ ४ । २ । ८ ॥

नशेर्धातोरङि इमागमो वा भवति । अनेशत् । अन-
शत् । अनेशम् । अनशम् ॥

ऋदृशोऽर् ॥ ४ । २ । ९ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च धातोरिक्ः अङि परे अर् इत्यय-

मादेशो भवति । मा भवानरत् । अरताम् । अरन् । असरन् ।
अजरत् । जरा । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

जागुः किति ॥ ४ । २ । १० ॥

जागृह्येतस्येकः किति प्रत्ययेऽर् भवति । जाग-
रितः । जागरितवान् । जागयंते । जागः । कितीति किम् ?
जाग्रतः । जाग्रति । जागृहि । जागरितेत्युत्तरेण ॥

शृदृप्तां लिट्यवा ॥ ४ । २ । ११ ॥

शृदृपणां धातूनामिकः लिटि ऋकारो वा भवति ।
विशम्रतुः । विशम्रुः । विशशरतुः । विशशरुः । विदद्रुतुः
विदद्रुः । विददरतुः, विदरुः । निपम्रतुः, निपम्रुः । निपपरतुः ।
निपपरुः । शश्वान्, शिशीर्षान् । दद्रुवान्, दिदीर्षान् ।
पपृवान्, पुपूषान् ।

स्कृच्छृतः ॥ ४ । २ । १२ ॥

अरनुवर्तते स्कृ, ऋच्छ्रोः—ऋकारान्तानां च धातूनामिकः
लिटि अर् भवति । स्कृ—संचस्करतुः । संचस्करुः । ऋच्छृ—
आनच्छृ । आनच्छृतुः । ऋत्—कृ, निचकरतुः । निचकरुः ।
गृ—निजगरतुः निजगरुः । उत्तरेणैव सिद्धे संग्रहणं हलद्वयग्रह-
णेषु स्कृजः अग्रहणार्थम् । किद्वद्भावेऽयं सावकाशः । कसौ
कित्वेन अधिकेन अकिङ्कदिति निषिध्यते तिसीर्षान् ॥

हल्भ्यामृदन्तः ॥ ४ । २ । १३ ॥

हल्भ्यात्परो यः ऋकारः तदन्तस्य अर्तेश्च धातोरिकः
लिटि परे अर् भवति । रृम्—सरुमरतुः, सरुमरुः । दृम्—ददृ-
रतुः, ददृरुः । धृम्—दध्वरतुः, दध्वरुः । हृम्—जह्वरतुः,
जह्वरुः । रृम्—सरुवरतुः, सरुवरुः । अर्तः—आरतुः आरुः ।
हल्भ्यामिति किम् ? चक्रतु, चक्रुः ॥

यङ्यक्क्याश्चे ॥ ४ । २ । १४ ॥

इल्लूयात्परो यः ऋकारस्तदन्तस्य अर्त्तश्च धातोरिकः
यङ्, यक् क्वास्, श, इत्येतेषु परतः अर् भवति । यङ्-सास्मर्यते ।
दाह्यते । दाह्यते । जाह्यते । सास्वर्यते । आर्यते ।
यक्-स्मर्यते । स्वर्यते । अर्यते । क्वास् । स्मर्यात् ।
स्वर्यात् । अर्यात् । शग्रहणमुत्तरार्थम् । यङ्यक्क्याश्च इति
किम्? इयुयात् । संक्रियते । सांक्रियात् । इति छिटि पृथक् स्क्रय
हणात् भवति । वितेस्तीर्यते । विस्तीर्यात् इति तकारात्
भवति । अरियुयात् । अर्युयात् । इति निम्निर्देशात् ।

रिः ॥ ४ । २ । १५ ॥

ऋत् इति वर्तते । धातोरुकारस्य यङ्यक्क्यास् शे रिशब्द
आदेशो भवति । क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । “तुद्-
भ्यश्चः” सृ-च्रियते । दृङ्-आद्रियते । दृङ्-द्रियते ।
पृङ्-ठपाप्रियते । निचरीकृत्यते । निकृत्यते । निकृत्यात् ।
निकृन्तति । इति ऋतो व्यवधानात् भवति । रीविधौ रिबाध-
नार्थं यङ्यग्रहणात् यङ् रिभावाऽभावः ॥

जुरुपक्येडर् ॥ ४ । २ । १६ ॥

धातोरिकः जुसि पकि च परे एङरो भवन्ति-अबिभयुः ।
अजिह्वयुः । अजुह्वयुः । अबिभरुः । अजागरुः । पकि-ह्वेपयति ।
ठलेपयति । रेपयति । क्लोपयति । क्लिह्व्रावं बाधित्वायं सा-
वकाशः क्वाट् क्वासटोरक्किदिति निषिध्यते । इयुः । स्तुयुः ।
रीयासुः । स्तूयासुः । अविदुः । अनेजतुः । इत्यत्र क्वो जुसो
ठव्यवधानात् भवति ॥

अक्किडल्लुग्येतौ ॥ ४ । २ । १७ ॥

धातोर्विहिते प्रत्यये परे पूर्वस्येकः एङरो भवन्ति । अक्किड-

ल्लुग्येती च । जेता । जयति । जविता भवति । जुनेति ।
तनेति । कर्ता । करोति । तरिता । तरति । धातुनेकः अवि-
शेषणात् प्रत्ययेकोऽपि भवत्येव । अकिङ्ल्लुग्येताविति किम् ?
चित्तः । चित्तवान् । कृतः । कृतवान् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् ।
मिन्ये । लुलुवे । इतः । सुनुतः । तनुतः । जागृतः । जाजा-
यति । लोलुवः । पोपुवः । देद्यः । चेच्यः । चेक्षियः । अला-
वीत् । हेतुग्रहणं किम् ? रेट् । वेट् । प्रसज्यप्रतिषेधायं तेन-
तित्तीर्तान् इत्यादौ च न भवति ।

ह्रस्वस्य हलः ॥ ४ । २ । १८ ॥

हलन्तस्य धातोः प्रत्यये परे पूर्वस्येकः ह्रस्वस्य एङरो
भवन्ति अकिङ्ल्लुग्येती । मेत्ता । गोप्ता । वर्तनम् । वर्तते ।
ह्रस्वस्येति किम् ? शीकते । पूरयति । कीर्तयति । अकिङ-
ल्लुग्येताविति किम् ? भिन्नः । भिन्नवान् । सुत्वा । सुत्वानी ।
सुत्वानः । बेभिदः । मरीमुजः । प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति-
आनृच्छान् । एकवर्णवधाने कतार्थत्वाद्विधेरनेकवर्णव्य-
धाने न भवति । भिद्यते । संधुक्षते । वृक्षते । भिनति । इको धा-
तुनेह विशेषणादिह न भवति । अकणिषम् । अरणिषम् । कणि-
तास्वः । रणितास्वः ।

द्व्युक्तेर्नाचिर्यलौ ॥ ४ । २ । १८ ॥

द्वे उक्ती अवृत्ती यस्य स्तः तस्य द्व्युक्तेः द्विरुक्तस्य धातो-
रिक्ः अजादौ लिवर्जितलादेशे परे एङरो न भवन्ति । बेभि-
दीति । अबेभिदम् । मोमुदीति । अमोमुदम् । नेनिजानि ।
अनेनिजम् । वेविषाणि । अवेविषम् । नर्ततीति । अनर्तम् ।
द्व्युक्तेरिति किम् ? वेद । वेदानि । अवेदम् । अचीति किम् ?

नेनेक्ति । लीति किम् ? विवर्तिषते । विवर्धिषते । अलाविति
किम् ? निनेज । विवेच । बेभेदिषीष्ट ॥

भूस्वोऽद्वे ॥ ४ । २ । २० ॥

न स्तःद्वे आवृत्ती यस्य तदद्विः तस्याद्वेः भू सू इत्येतयोर-
द्विरुक्तयोरिकः लिङ्जितलादेशे परे एङ् न भवति । अभूत् ।
अभूः । सुवै । सुवावहै । सुवानहै । भूप्रतिषेधादबोभेत् ।
अद्वेरिति किम् ? बोभोति । सोषोति । बोभवीति । सोषवीति ।
लीति किम् ? भवति । अलाविति किम् ? व्यतिभविषीष्ट ।
आढ्येन भविषीष्ट । योगविभागोऽचीत्येतन्निवृत्यर्थः ॥

हृल्योरौत् ॥ ४ । २ । २१ ॥

उवर्णान्तस्य अद्विरुक्तस्य धातोर्किङ्लुग्येती हृलादी
लिङ्जितलादेशे परे इकः औकारो भवति । यौति । रौति ।
स्तौति । यौषि । रौषि । स्तौषि । यौमि । रौमि । स्तौमि ।
अयौत् । अरौत् । हलीति किम् ? ब्रवीति । यवानि । रवानि ।
इहोकारान्तस्य धातोर्विधानादिह न भवति । सुनोति ।
सुनोषि । तनोति । तनोषि ॥

वोर्णौ ॥ ४ । १ । २२ ॥

ऊर्णौतेरद्विरुक्तस्य अकिङ्लुग्येती हलि ल्यलो इङ्
औकारो वा भवति । प्रोर्णौति । प्रोर्णौति । प्रोर्णौषि प्रोर्णौषि ।
प्रोर्णौमि । प्रोर्णौमि । अद्वेरिति किम् ? प्रोर्णौनेति । पूर्वण
नित्ये प्राप्तो विकल्पः ॥

अल्योत् ॥ ४ । १ । २३ ॥

ऊर्णौतेर्धातोर्द्विरुक्तस्य अकिङ्लुग्येती हलि ल्यलो अलि
अलमात्रे इकः औकारो भवति । औत्वापवादः । प्रोर्णौत् ।

प्रोक्षीः । अलीति किम् ? प्रोक्षीति ॥

तृणेह् ॥ ४ । १ । २४ ॥

तृणेह् इति तृह् द्विसु हिंसायामित्यस्य अकिङ्कति हलि
त्यलौ ननि कृते नकारस्यैत्वं निपात्यते । तृणेहि । तृणेक्षि ।
तृणेक्षि । तृणेदु । अतृणेट् । अकिङ्कतीति किम् ? तृढः ।
हलीति किम् ? तृणहानि । अतृणहम् ॥

ब्रुव ईट् ॥ ४ । २ । २५ ॥

ब्रुजः इगन्तात्परस्य अकिङ्कतो हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्य
ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीः । इक
इति किम् ? आत्थ । अकिङ्कत इति किम् ? ब्रूतः । ब्रूते ।
हलीति किम् ? अब्रवम् । ब्रवाणि ।

यङ्त्तुरुस्तोर्बहुलम् ॥ ४ । २ । २६ ॥

यङ् उलुगन्तात्तुरुस्तुभ्यश्च धातुभ्यः परस्य अकिङ्कतो
हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्य ईडागमो भवति बहुलम् । प्रियं
मयूरः परिनर्ततीति । यश्च त्वं नरवर नर्ततीषि हृष्टः ।
नर्तति । नर्ततिर् । बोमवीति बोभोति । लालपीति । लाल-
प्ति । तौति । तवीति । उत्तौति । उत्तवीति । रौति । रवीति ।
उपरौति । उपरवीति । स्तौति । स्तवीति । उपस्तौति ।
उपस्तवीति । भूयो भूयःस्तवीमि हितेच्छया । तु वृत्तिहिंसा-
पूरणेषु इत्यादिषु स्मरन्ति । अकिङ्कत इति किम् ? लालप् ।
स्तुनः । स्तुमः । हल इति किम् ? लालयामि । स्तवानि ॥

स्यस्तेस्सोऽलः ॥ ४ । २ । २७ ॥

सिप्रत्ययादस्तेश्च धातोस्सकारान्तात्परस्य अकिङ्कतो
हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्य अहमात्रस्य ईडागमो भवति । अका-
शीत् । अकाशीः । अलावीत् । अलावीः । आसीत् । आसीः ।

स इति किम् ? असेषेत् । अभूत् । स इति विशेषणात्सिः
प्रत्ययो गृह्यते न धातुः । अल इति किम् ? अकार्हातम् ।
अस्ति ॥

अदोऽट् ॥ ४ । २ । २८ ॥

अदेर्धातोः परस्याक्ङितो हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्या-
लमात्रस्य अडागमो भवति । आदत् । आदः । अल इति
किम् ? अस्ति । अत्ति ॥

ईट् चाजङ्ङद्भ्यः ॥ ४ । २ । २८ ॥

आजङ् जङ्गीत्यन्तेभ्यः रुद्गः रुदादिभ्यः परस्य क्ङितो
हलादेर्लिङ्गजितलादेशस्याढीटावागमौ भवतः । अरोदत् ।
अरोदित् । अस्वपत् । अस्वपीत् । प्राणत् । प्राणीत् । अश्व-
सन् । अश्वसीत् । अजङ्गत् । अजङ्गीत् । अजङ्गीति किम् ?
अजागः ॥

वल इट् ॥ ४ । २ । ३० ॥

रुदादिभ्यो जङ्गन्तेभ्यो धातुभ्यो वलादेर्लिङ्गजितलादे-
शस्य अडागमो भवति । रोदिति । रुदितः रोदिषि । रुदिष्यः ।
रोदिमि । रुदिष्यः । रुदिमः । स्वपिति । प्राणिति । श्वसिति ।
जङ्गिति । वल इति किम् ? रुदन्ति । अलाविति किम् ?
सुप्स्यथ । ठयतिस्वप्सीष्ट ॥

ईशीङ्भ्यां रुध्वे ॥ ४ । २ । ३१ ॥

ईश्ईङ्भ्यां परस्य सकारादेर्ध्वे इत्यस्य च वलादेर्लिङ्ग-
जितलादेशस्य अडागमो भवति । ईशिषे । ईशिष्व । ईशिध्वे ।
ईशिष्वम् । ईहिषे । ईहिष्व । ईहिध्वे । ईहिष्वम् । वचन-
भेदाद्याथासंख्यं नास्ति । ध्वे इति कृतेत्वस्य ग्रहणात् लङि न
भवति । ऐद्वम् ॥

जल्होर्हो धिः ॥ ४ । २ । ३२ ॥

जलन्तात् हु इत्येतस्माच्च चातोः परस्य लिङ्जितलादेश-
हकारस्य धकारादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । जल्-अद्भि ।
विद्भि । छिन्दि । भिन्दि । हुः-जुहुधिः । जल्होःरिति किम् ?
एहि । इ इति किम् ? छिन्तात्त्वम् । जुहुतात्त्वम् । जल्होः पर-
त्वेन हकारस्य विशेषणादिह हि न भवति-रुदिहि । स्वपिहि ॥

शाध्येधिजहि ॥ ४ । २ । ३३ ॥

शाधि, एधि, जहि इति हो निपात्यन्ते । शाधीति
शास्तेः प्रकृतेः यङ्श्लुगन्तस्य च हासाभावाः होधश्च निपा-
त्यते । एधीनि अस्तेर्हो एत्वं होधश्च । जहीति जन्तेर्हो
जभावाः यङ्श्लुगन्तस्यापि । अन्ये यङ्श्लुगन्तस्य नेच्छन्ति
जघहि इति ॥

अद्गव्यतः ॥ ४ । २ । ३४ ॥

धातोर्विहिते नकारादौ वकारादौ च लिङ्जितलादेशे
परे अकारस्य आकारो भवति । वावानि । वावावः । वावामः ।
पचानि । पचावः । पचामः । पचावहे पचामहे । वक्ष्यामि
वक्ष्यावः । वक्ष्यामः । पक्ष्यावहे पक्ष्यामहे । अत इति किम् ।
चिनुवः । चिनुमः ।

द्वयः ॥ ४ । २ । ३५ ॥

धातोर्यो लिङ्जितलादेशस्तस्य यो याशठदस्तस्यातः
परस्य इयादेशो भवति । प्रचेत् । प्रचेताम् । प्रचेयुः । दीव्येत्
दीव्येतात् । दीव्येयुः । तुदेत् । तुदेताम् । तुदेयुः । अत इति
किम् ? चिनुयात् । पायात् । यायात् । ल इति किम् ? अयात्
अयासीत् ॥

आतोऽपः ॥ ४ २ । ३६ ॥

धातोर्य अपि लिखर्जितलादेशस्तस्य य आकारस्तस्यातः
परस्य इयादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् पचेथाम् । अपचे-
ताम् । अपचेथाम् । पच्येते । पच्येथे । अपच्येताम् अपच्ये-
थाम् । आत इति किम् ? पचतः । अप इति किम् ? पचावहै
पचामहै । अत इति किम् ? मिमाते मिमाथे ॥

श्लुगुसि ॥ ४ । २ । ३७ ॥

धातोर्य उस्तस्मिन्यरतः आकारस्य श्लुगभवति । भिन्दुः ।
किन्दुः । अपुः । अदुः । उसीति किम् ? भिन्द्यात् ।

जेः ॥ ४ । २ । ३८ ॥

धातोर्यो जिस्ततः परस्य लिखर्जितलादेशस्य श्लुगभवति ।
अभावि । अकारि । लीति किम् ? कारिष्यते । अकारितमा-
म् । अलाविति किम् ? कारिषीष्ट ॥

अतो हः ॥ ४ । २ । ३९ ॥

धातोः परो योऽकारान्तप्रत्ययस्तस्मात्परस्य हकारादे-
र्लिखर्जितलादेशस्य श्लुगभवति । भव । दीठय । तुद् । अत इति
किम् ? युहि । रुहि । याहि । वाहि । अतः प्रत्ययादितीह न
भवति-पापहि । वावहि ॥

असंयोगादोः ॥ ४ । २ । ४० ॥

असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्ततः
परस्य हकारादेर्लिखर्जितलादेशस्य श्लुगभवति । कुरु । तनु ।
सुनु । चिनु । असंयोगादिति किम् ? अणुहि । तर्णुहि अक्षु-
हि । तक्षुहि । ओरित्यस्य विशेषणादिहापि न भवति-आप्नु-
हि । राप्नुहि । प्रत्ययविशेषणादिह न भवति । युहि-रुहि ॥

म्वि लुग्वा ॥ ४ । २ । ४१ ॥

असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्तस्य

मकारादौ वकारादौ च अपिति लिखर्जितलादेशे परे लुग्वा
भवति । तन्वः । तनुवः । सुन्वः । सुनुवः । तन्मः । तनुमः ।
सुन्मः । सुनुमः । तन्वहे । तनुवहे । सुन्वहे । सुनुवहे । तन्महे ।
तनुमहे । सुन्महे । सुनुमहे ॥ अपीति किम् ? तनोमि सुनोमि ॥

कुर्यि च ॥ ४ । २ । ४२ ॥

करोतेः परस्य उकारस्य मकारवकारादावपिति यका-
रादौ च लिखर्जितलादेशे परे नित्यं लुग्भवति । कुर्वः । कुर्मः ।
कुर्वहे । कुर्महे । कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः । कृञ् हिंसायाम् कृणुवः
कृणुमः । कृणुयात् इत्यत्रोकारो न कुः पर इति न भवति ।
अपीति किम् ? करोमि ॥

अतश्चि चोत् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

शित्यपिति यि च लिखर्जितलादेशे य उकारस्तन्निमित्तक-
स्तस्य कार्यभूतो योऽकारः कृञ् वयवस्तस्य उदादेशो भवति ।
कुर्वाणः । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुर्वः । कुर्मः । कुर्यात् अत्र उतः
कार्यत्वेन विज्ञानादुकारलोपेऽपि भवति । करिष्यते इत्यत्रापि
न भवति । अकुरुताम्, अकुरुत इत्यङ्गागमस्य च न भवति ।
उदिति तकारकरणादस्योकारो न भवति । अपीति किम् ?
करोति । करोषि । करोमि । लादेशस्योत्वम् । प्रतिनिमित्त-
विज्ञानात् हेलोपेऽपि कुरु ॥

मगाने ॥ ४ । २ । ४४ ॥

धातोर्विहिते आने परे अतः अकारस्य मगागमो भव-
ति । पचमानः पङ्कयमानः । शिखयहं बहुमानः । करिष्यमाणः ।
अत इति किम् ? अपहूवानः ॥

आसीनः ॥ ४ । २ । ४५ ॥

आसेः परस्यानस्य इकारो निपात्यते । आसीनः ॥

नमस्त्योर्लुक् ॥ ४ । २ । ४६ ॥

नमोऽधिकरणस्य अस्तेश्चाकारस्य शित्यपिति यि, च लि-
वर्जितलादेशे परे लुगभवति । रुन्धानः । रुन्धः । रुन्धन्ति ।
रुन्ध्यात् । भिन्दमानः । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । सानः ।
स्तः । सन्ति । रुथः । स्थ । रुवः । रुमः । स्यात् । अपीति किम् ?
रुणद्भि । रुणत्सि । रुणद्भि । अस्ति । अस्ति । अस्मि । अत इति
किम् ? अन्यस्य मा भूत् । लकारः किम् ? आस्ताम् । आसन् ॥

इनाज्जेरातः ॥ ४ । २ । ४७ ॥

आप्रत्ययस्य अज्जेः दूठ्युक्तेः दरिद्रातेश्च धातोराकारस्य
अपिति यि च लिवर्जितलादेशे परे लुगभवति । क्रीणन्ति । क्रीण-
न्तु । अक्रीणन् । लुनते । लुनताम् । अलुनत । पुनते । पुनताम् ।
अपुनत । ददति । ददतु । दद्यात् । मिमते । मिमताम् । अमिमत ।
उज्जिह्वते उज्जिह्वताम् । उदजिह्वत । यायति । यायतु । बाभति ।
बाभतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । आज्जेरिति किम् ? यान्ति ।
यान्ति । अपीति किम् ? अक्रीणाम् । अजहाम् ॥

हल्यघोरीः ॥ ४ । २ । ४८ ॥

आप्रत्ययस्य अज्जेश्च धुसंज्ञकस्य धातोराकारस्य अपिति
यि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे ईकारो भवति । लुनीतः
लुनीथः । लुनीथ । लुनीवः । लुनीमः । लुनीते । लुनीषे । लुनीध्वे ।
लुनीवहे । लुनीमहे । लुनीयात् । निमीते । निमीषे । निमीध्वे ।
निमीवहे । निमीमहे । दाब्दैपोर्यङ् इलुचि दादीतः । दादीथः ।
इलीति किम् ? लुनते । निमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः ।
दत्तः । दधनः । दध्यात् । अपीति किम् ? लुनाति । ददाति ॥

इदृरिद्रः ॥ ४ । २ । ४९ ॥

दरिद्रातेराकारस्य अपिति यि च हलादौ लिवर्जितलादेशे

परे इकारो भवति । दरिद्रितः दरिद्रिथः दरिद्रिथ दरिद्रिवः
दरिद्रिमः दरिद्रियात् । अपीति किम् ? दरिद्राति दरिद्रासि
दरिद्रामि । हलीति किम् ? दरिद्रति । लीति किम् ? दिदरि-
द्रसति ॥

भ्यो वा ॥ ४ । २ । ५० ॥

भी इत्येतस्य धातोरपिति यि च हलादौ लिट्जित-
लादेशे परे इकारो वा भवति । बिभितः बिभीतः । बिभिथः
बिभीथः । बिभिथ बिभीथ । बिभीवः बिभीवः । बिभिमः
बिभीमः । बिभियात् बिभीयात् । अपीति किम् ? बिभेति ।
हलीति किम् ? बिभ्यति । लीति किम् ? भीतः ॥

हाकः ॥ ४ । २ । ५१ ॥

ओहाक् त्याग इत्येतस्य धातोरपिति यि च हलादौ
लिट्जितलादेशे इकारो वा भवति । जहितः जहीतः ।
जहिथः जहीथः । जहिथ जहीथ । जहिवः जहीवः । जहिमः
जहीमः । अपीति किम् ? जहाति । हलीति किम् ? जहति ।
सानुबन्धनिर्देशात् हाङ्ः उज्जिह्वीते संजिह्वीते । यङ्श्लुचः
जाहीतः ॥

आ च हौ ॥ ४ । २ । ५२ ॥

हाकः हौ परतः इकाराकारौ वा भवतः । जहिहि
जहाहि जहीहि ॥

यि लुक् ॥ ४ । २ । ५३ ॥

हाकः लिट्जितलादेशे यकारादौ प्रत्यये परे लुग्नभवति ।
जह्यात् । जह्याताम् जह्युः । लुगेवेति नियमार्थो योगः । तेन
जहियादिति इकारो मा भूत् ॥

* क्यस्याचि ॥ ४ । २ । ५४ ॥

धातोः कसप्रत्ययस्य अजादौ लिखर्जितलादेशे परे लुग्भ-
वति । अधुक्ताताम् अधुक्तायाम् अधुक्ति । अधिक्ताताम् अधि-
क्तायाम् अधिक्ति । अचीति किम् ? अधुक्त् अधिक्त् ॥

दुहदिहलिहगुहस्तडि तुवि श्लुग्वा ॥ ४।२।५५॥

दुहादिभ्यः परस्य कसस्य तवर्गवकारादौ तडि परे श्लु-
ग्वा भवति ॥ अदुग्ध अधुक्त् । अधुग्धाः अधुक्त्तयाः । अधु-
ग्धम् अधुक्त्तध्वम् । अदुह्वि अधुक्तावहि । अधिग्ध अधि-
क्त्त । अधिग्धाः अधिक्त्तयाः । अधिग्धम् अधिक्त्तध्वम् । अदि-
ह्वि अधिक्तावहि । अलीढ अनिक्त्त । अलीढाः अलिक्त्तयाः ।
अलीढम् अलिक्त्तध्वम् । अलिह्वि अलिक्तावहि । न्यगूढ न्यघु-
क्त्त । न्यगूढाः न्यघुक्त्तयाः । न्यगूढम् न्यघुक्त्तध्वम् । न्यगुह्वि
न्यघुक्तावहि । तङ्गीति किम् ? अधुक्त् अधिक्त् । तुवीति
किम् ? अधुक्तामहि ॥

ओतश्शये ॥ ४ । २ । ५६ ॥

धातोरकारस्य श्यप्रत्यये परे श्लुग्भवति । निश्यति ।
अवच्छति । अवस्यति । अवद्यति । श्य इति किम् ? गौरि-
वाचरति गवति ॥

यग्गमिषोश्चि च्छः ॥ ४ । २ । ५७ ॥

यम् गम् ङष् इत्येतेषां धातूनां शिप्रत्यये छकारादेशो
भवति । यच्छति गच्छति इच्छति । शीति किम् ? यन्ता गन्ता
एष्टा । यमे ऋमे ईषे । ईषे ऊदितो ग्रहणादिषु न भवति
इष्यति । इष्णाति ॥

पात्राध्मास्याम्नादाण्डूत्यर्तिश्रीतिधिन्बुकृण्वुशद-

सदः पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छृधि-

कृशीयसीदम् ॥ ४ । २ । ५८ ॥

पादीनां धातूनां यथासंख्यं शिप्रत्यये विधादय आदेशा
भवन्ति । पः पिबः—पिबति । पिबतः पिबन्ति । पिबन् ।
उत्पिबः । निपिबः । प्रो जिघ्रः । जिघ्रति । जिघ्रतः । जिघ्रन्ति ।
जिघ्रन् । उजिघ्रः । निजिघ्रः । उभो धमः—धमति । धमतः ।
धमन्ति । धमन् । उद्दुमः । निधमः । रुधस्तिष्ठः । तिष्ठति ।
तिष्ठतः । तिष्ठन्ति । तिष्ठन् । सो मनः—आमनति । आम-
नतः । आमनन्ति । आमनन् । दाणो यच्छः—यच्छति । यच्छतः ।
यच्छन्ति । द्रष्टेः पश्यः—पश्यति । पश्यतः । पश्यन्ति । पश्यन् ।
उत्पश्यः । निपश्यः । अर्त्तेः ऋच्छः—ऋच्छति । ऋच्छतः ऋच्छ-
न्ति । औत्तेः शृ-शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । दिन्वोः दिः—
दिनोति दिनुतः । दिन्वन्ति । कृण्वोः कृ—कृणोति । कृणुतः ।
कृण्वन्ति । शदेः शीयः । शीयते । शीयेते । शीयन्ते । सदः
सीदः—सीदति । सीदतः । सीदन्ति । पा इत्येधादेर्ग्रहणम-
दादेः—पाति । पान् । दाणिति शकारः यङ्श्लुधात्व-
न्तरनिवृत्त्यर्थः दादत् । दाम् । द्रष्ट्यर्तिश्रौतीति द्रथः
ऋ इत्येतस्य श्रु इत्यस्य च तिपा निर्देशः, दिन्वु कृण्वु
इति अनुबन्धनिर्देशश्च यङ्श्लुग्नित्वर्थः तेन, दद्रुशत् ।
आरत् । शोश्रुवत् । देदिन्वत् । चरीकृण्वत् । पादिसाहचर्या-
दर्त्तरनेधादेर्न भवति इत्यतः । शब्द एव निर्देशान्न भवति ॥

सर्त्तर्धा वेगे ॥ ४ । २ । ५८ ॥

सर्त्तर्धातोः शिप्रत्यये धावादेशो भवति वेगे गम्यमाने
धावति । धावतः । धावन्ति । अन्यत्र सरति ॥

ज्ञाजनो जाः ॥ ४ । २ । ६० ॥

ज्ञाजनार्थात्वेऽशिप्रत्यये जादेशो भवति । जानाति ।
जायते ॥

एन्निदोऽकः ॥ ४ । २ । ६१ ॥

मिद् इत्येतस्य धातोरकश्चिप्रत्यये एकारो भवति ।
मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । अक इति किम् ? हलो मा भूत् ।
शिति किम् ? मिद्यते । मेमिद्यते । अमेद्यत् । इत्यदो विप्रकर्षात्
भवति । एवमुत्तरत्रापि ॥

एवा ह्रस्वः ॥ ४ । २ । ६२ ॥

पू इत्येवमादीनां धातूनामकः शिप्रत्यये ह्रस्वो भवति ।
पूज्-पुनाति । लुज्-लुनाति । धूज्-धुनाति । स्तृज्-स्तृणाति ।
ज्या-जिनाति । री-रिणाति । ली-लिनाति ॥

शमां दीर्घोऽष्टानाम् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

शमादीनां यः शादिप्रत्ययस्तस्मिन् शमादीनामेवाष्टाना-
मको दीर्घो भवति । शाम्यति । धाम्यति । ताम्यति । आम्यति ।
आम्यति । क्षाम्यति । क्षाम्यति । माद्यति । शमादिभिः शिबि-
शेषणाच्छपि न भवति अमति ।

ष्टिवूक्लम्वाचमः ॥ ४ । २ । ६४ ॥

ष्टिवूक्लम् आचामासकश्चिप्रत्यये दीर्घो भवति । ष्टीवति ।
क्लामति । आचामति । आङ्ग्रहणादिह न भवति । चमति ।
विचमति ॥

क्रमोऽतडाने ॥ ४ । २ । ६५ ॥

क्रमोऽकोऽतडाने शिप्रत्यये दीर्घो भवति । क्राम्यति ।
क्रामतु । क्रामेत् । अक्रामत् । अतडान इति किम् ? आक्रमते
चन्द्रमाः । आक्रममाणः ॥

साधारैचः ॥ ४ । २ । ६६ ॥

धातोरकः अतडाने परे सौ परत आसारैचो भवति ।
अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अछावीत् । साविति

किम् ? एति ये नानाप्रतिन्यायेन एङोऽयं वाचकः । सवा-
देशो नान्तरङ्गत्वाद्वाध्यते न्यनुशीत् न्यदुषीत् । अतडान इति
किम् ? अचयोष्ट । अस्रोष्ट । अक इति किम् ? गौरिवाचारीत्
अगवीत् । अचिकीर्षीद् इत्यत इति परत्वादस्य लुक् ॥

हलाम् ॥ ४ । २ । ६७ ॥

हलन्तस्य धातोर्योऽक् तस्यातडाने परे सौ आरैचो
भवन्ति । अपाक्षीत् । अधाक्षीत् । अताप्सीत् । अदाप्सीत् । अभै-
त्सीत् । अकात्सीत् । अरौत्सीत् । बहुवचनं जात्यर्थं तेनानेकह-
त्वव्यवधानेऽपि भवति—असांक्षीत् । अरांक्षीत् । अताक्षीत् । अत्वा-
क्षीत् । अत इति किम् ? उदबोढाम् । उदबोढ ।

बद्धजलूऽतः ॥ ४ । २ । ६८ ॥

बद्धजलूकारान्तस्य लघोरकारस्य इडादावतडाने परे
सौ अकारो भवति । अवादीत् । अत्राजीत् । अज्वालीत् । अह्वा-
लीत् । अचारीत् । अक्षारीत् । बद्धजलू इति किम् ? ना निरशीत्
ना निरटीत् । अत इति किम् ? न्यमीलीत् । न्यखोरीत् ।
अश्वल्लीत् । अवभ्रीत् । इत्यत्रातः सैश्चानेकवर्णव्यवधानमिति
न भवति ॥

वोणुं ज्हुलादेर्लघोरिति ॥ ४ । २ । ६९ ॥

कर्णुजः हलादेश्च धातोर्हलन्तस्य लघोरकारस्य इडा-
दावताडाने परे सौ परत आरैचो वा भवन्ति । कर्णुज्
प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीत् । प्रौर्णुवीत् । हलादेः—अकणीत् । अकाणीत् ।
अरणीत् । अराणीत् । गौरिवाचारीत् । अगवीत् । अगावीत् ।
कर्णुं ज्हुलादेरिति किम् ? ना भवानशीत् । सानुबन्धोपादा-
नात् प्रौर्णानुवीत् । प्रौर्णानवीत् । लघोरिति किम् ? अतक्षीत्-
अरक्षीत् । इटीति किम् ? अपाक्षीत् अधाक्षीत् । हलानिति

जात्युपादानमिति लघुप्रश्नम् । अन्यथानेकवर्णवधानादेवात्र न भवति । अचकासीत् इत्यत्र अकृलसमुदायेनठयवधानमिति न भवति ।

न क्षण्शसिश्चिजाग्रेदिन्मह्यश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

क्षणादीनामेदितो महयान्तस्य हलन्तस्य च धातोरि-
डादावतडाने परे सौ परतः आरैचो न भवन्ति । क्षण्-अक्ष-
णीत् । शस्-व्यशशीत् । शिव-अश्वयीत् । जागृ-अजागरीत् ।
एदित्-करवै अकरवीत् । रगे अरगीत् । कगे अकगीत् ।
म-अस्यमीत्-अक्रमीत् । ह-अचहीत् । अग्रहीत् । य-अहयीत्
अठययीत् । हलाम्-न्यकर्तीत् । अदेवीत् । असेवीत् । अकौयीत् ।
अमोषीत् । क्षणादीनां यङ्श्लुगन्तानामपि प्रतिषेधः । अचक्षणीत्
अशाशसीत् । एदितां तु यङ्श्लुचयं प्रतिषेधः-अजाहसीत्
अजाहासीत् । इटीति किम् ? अपाक्षीत् । अधाक्षीत् ॥

धूञ् सुस्तुभ्य इट् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

धूञ् सुस्तुभ्यः परस्य सेरतडाने परे इडागमो भवति ।
अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः । असावीत् । असाविष्टाम् ।
असाविषुः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविषुः । बहुवचनं
सुमात्रार्थम् । अतडान इति किम् ? अघोष्ट । अघोष्ट अस्तोष्ट ॥

यंरंनमातां सकृच्च ॥ ४ । २ । ७२ ॥

यम् रम् नभ्यः आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य सेर-
तडाने परे इडागमो भवति । सगागमश्चैतेषाम् । अयंसीत् अयं
सिष्टाम् । अयंसिषुः । अरंसीत् । अरंसिष्टाम् । अरंसिषुः । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । तिष्ठिषोश्चेत्याकारो न भवतीति
विशेषः । आतः अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । अवासीत् ।
अवाशिष्टाम् । अवासिषुः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् ।

अदरिद्रासिषु । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिष्टाम् । अदरिद्रिषुः । इति
लुक्पक्षे । अतडान इति किम् ? आयंस्त । आरंस्त । आनंस्त
दण्डः स्वयमेव । अमास्त धान्यम् । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ।
अग्लासिष्टाम् । अग्लासिषुः ॥

घुपाभूस्यैतेश्लुक् ॥ ४ । १ । ७३ ॥

घुभ्यः पाभूत्याभ्यः एतिभ्यां च परस्य सेरतडाने परे
श्लुग् भवति । अदात् । अपात् । अभूत् । अस्थात् । अगात् ।
अध्यगात् । एभ्य इति किम् ? अदासीत् केदारम् । अदासीत्
भूनिम् । पा इति पा पाने इत्यस्य न पा रक्षणे । पै ओवै शेषणे
इत्येतयोरदादित्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च अपासीत् धाम ! अपासीत्
वस्त्रम् । भू इति भवत्यस्त्यादेशयोर्द्वयोर्ग्रहणम् । एतीति ति-
भिर्देश इतिगर्थः । अतडान इति किम् ? ठ्यभविष्ट
उपास्थिषत् ॥

घ्राधेटशाच्छासो वा ॥ ४ । २ । ७४ ॥

घ्राधेट्शाच्छासाभ्यः परस्य सेरतडाने परे श्लुग्वा
भवति । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् ।
अशासीत् । अछात् । अछासीत् । असात् । असासीत् ।
अतडान इति किम् ? अघ्रासाताम् । अधिषाताम् स्तनौ
देवदत्तेन ॥

तन्भ्यस्यास्ते ॥ ४ । २ । ७५ ॥

इहातडान इति निवृत्तम् । तनादिभ्यः परस्य सेः यासि
ते च प्रत्यये परे श्लुग्वा भवति । अतत अतथाः । अतनिष्ट
अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । अक्ष-
थाः । अक्षणिष्ट । अक्षणिष्ठाः । यासस्साहचर्यासोऽपि । तद्धे
त्यत्र न भवति—अतनिष्ठ यूयम् ॥

जलह्रस्वाल्गुक्सस्तौ ॥ ४ । २ । ७६ ॥

जलन्ताद्भ्रस्वान्ताच्च धातोः परस्य सेरसकारस्य तव-
गादी प्रत्यये लुग्भवति । जलः—अभैताम् । अभैत् । अभित,
अभित्थाः । अच्यैताम् । अच्यैत् । अचिहत् । अचिहत्थाः । ह्रस्वा-
त्—अकृत । अकृथाः । अहृत । अहृथाः ॥ जलह्रस्वादिति किम् ?
अमंस्त । अमास्त । अरंस्त । अच्योष्ट । अच्योष्ट । स इति
किम् ? अवादिष्टाम् । अवादिष्ट । ताविति किम् ? अभैत्स
अभैत्सन् । अभित्साताम् । अभित्सत । अकृषताम् । अकृषत ।
धातोरिति किम् ? अलाविष्टाम् । अपाविष्टाम् ॥

इटीटः ४ । २ । ७७ ॥

इटः उत्तरस्य सेरसकारस्य इडादौ प्रत्यये लुग्भवति ॥
अलावीत् । अपावीत् । सेर्लुचः स्थानिवद्भावात् ऐच् ॥ इटीति
किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः ॥ इट इति किम् ? अकार्षीत्
अहार्षीत् ॥

धि वा ४ । २ । ७८ ॥

धातोर्धकारादौ प्रत्यये परे सकारस्य लुग्वा भवति ॥
अलविद्धम् । अलविध्वम् । चकाधि । चकाद्धि । वाग्रहणात्
ह्रस्वन्यमिति लोपविषयेऽपि न भवति—अरन्ध्वम् । अमन्ध्वम् ॥

तासस्त्योस्त्रि ४ । २ । ७९ ॥

तासित्येतस्य अस्तेश्च धातोस्सकारस्य सकारादौ
रेफादौ च प्रत्यये लुग्भवति ॥ कर्तासि । कर्तासे । कर्तारौ ।
कर्तारः । अस्तेः—असि । व्यतिसे । अकारसकारयोर्लोपे ' से '
इति प्रत्ययमात्रं पदम् ॥

एति हः ॥ ४ । २ । ८० ॥

तासस्त्योस्सकारस्य एकारादौ प्रत्यये इकारादेशो भव-
ति ॥ कर्ताहे व्यतिहे । इल्-भावयामहे कारयामहे ॥

तस्मि ल्यश्लि ४ । २ । ८१ ॥

धातोर्ल्योदेशे शिद्धर्जिते लादेशवर्जिते च(१) सकारादौ
प्रत्यये सकारस्य तकारादेशो भवति । व्यतिवत्सीष्ट । वत्सीष्ट
देवदत्तेन । वत्स्यति । अवत्स्यत् । पिबत्स्यति(२) । जिघत्सति ।
अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्तम् । अवात्त(३) । अत्र सि ल्यस्सीति
विषयसप्तमी तेन नित्यात् जल्हस्वात् लुक्सस्ताविति
लोपादपि(४) सौ तकारो भवति ॥ सीति किम् ? वसिषीष्ट
वसिष्यते । ल्यश्लीति किम् ? आस्से । वस्से । लेर्लत्वेन प्रति-
षेधे प्राप्तो ग्रहणम् । शित्प्रतिषेध उत्तरार्थः न हि (५) शित्स-
कारादिरस्ति ॥ न इति किं ? पक्षीष्ट पक्षयति ॥

अयाहः ॥ ४ । २ । ८२ ॥

आहः ऋजादेशस्य यादौ प्रत्यये तकारो भवति ।
आत्थ । यीति किम् ? आह । आहतुः । आहुः ॥

दीङो यिक्किङत्यचि ॥ ४ । २ । ८३ ॥

दीङो धातोरजादौ किङति प्रत्यये इगागमो भवति ।
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । उपदिदीयिषे ।
उपदिदीयाथे । उपदिदीयिष्वे, उपदिदीयिद्वे । दीङ इति
किम् ? उङिष्ये । ऊङ्गारः किम् ? उपदुष्टितः । अचीति
किम् ? उपदेदीयते ।

इटि धातो लुक् ॥ ४ । २ । ८४ ॥

* १ नास्ति । २ खपुस्तके नास्त्ययं पाठः । ३ कपुस्तके नास्ति ।
४ खपुस्तके “लोपाविति” इति पाठः ५ खपुस्तके शिखात्सकारादि-
रिति पाठः ।

आकारान्तस्य धातोरिडादावजादौ च क्ङिति ल्यप्ति
प्रत्यये लुग् भवति । इटि—पपिष । तस्मिन् । क्ङित्यधि—
पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । अददत् । आहूत् । इटि चेति
किम् ? ग्लात् । क्ङितीति किम् ? ग्लानम् । अचीति किम् ?
ग्लायते । ल्यप्ति किम् ? यान्ति वा न्ति ठयत्यरे ठयत्यले ॥

हल्भ्यां लिङ्येद्वा ॥ ४ । २ । ८५ ॥

धातोर्द्वाभ्यां हल्भ्यां परस्याकारस्य क्ङिति प्रत्यये
एकारो वा भवति ॥ ग्लेयात्, ग्लयात् । स्नेयात्, स्नायात् ।
स्नेयात्, स्नायात् ॥ हल्भ्यामिति किम् ? यायत् । पायात् । क्ङि-
तीति किम् ? ग्लामीष्ट ॥

घुमायागापाहाक्सः ॥ ४ । २ । ८६ ॥

घु मा स्या गा पा हाक् सानां क्ङिति लिङि प्रत्यये
नित्यमेकारो भवति । देयात् । घेयात् । मेयात् । स्येयात् । नेयो-
त् । पेयात् । अवस्येयात् । एतेषामिति किम् ? दायात् केदारम् ।
अवदायाद्गुनिम् । पा इत्यैधादिकस्य ग्रहणं न पा रक्षणे इत्य-
दादेः—पायात् । क्ङितीति किम् ? दासीष्ट ॥

ई हल्यप्ये ॥ ४ । २ । ८७ ॥

छ्वादीनां धातूनां ण्यवर्जिते हलादौ क्ङिति ल्यप्ति
प्रत्यये ईकारो भवति । घु—दीयते । देदीयते । दीतः । दीत-
वान् । दीत्वा स्तनम् । मा—मीयते । स्या—स्थीयते ।
तेष्ठीयते । गा—गीयते । जेगीयते । गीतः । गीतवान् । गीत्वा ।
अध्यगीष्ट । पा—पीयते । पेपीयते । पीतः । पीतवान् । पीत्वा ।
हाक्—हीयते । जेहीयते । हीनः । हीनवान् । हाङ्—हायते ।
जाहायते । सा—सीयते । सेषीयते । हलीति किम् ? तस्यतुः ।
तस्युः । अप्य इति किम् ? प्रदाय । प्रधाय । प्रसाय । प्रस्थाय ।

प्रगाय । प्रपाय । अवहाय । अवसाय । ल्यश्लीति किम् ?
अदाताम् । अघाताम् । अस्थाताम् । क्लृप्तीति किम् ?
दाता । घाता ॥

ये ॥ ४ । २ । ८८ ॥

आकारान्तस्य घातोर्यः प्रत्यये ईकारो भवति । देयम् ।
धेयम् । पेयम्, मेयम्, आधेयम् ॥

घ्राधमोर्यङि ॥ ४ । २ । ८९ ॥

घ्राधमा इत्येतयोर्धात्वोः यादौ प्रत्यये ईकारो भवति ।
जेघ्रीयते । देधमीयते । यङ्गीति किम् ? घ्रायते । घमायते ।
जाघ्राति । दाघमाति इति यङ्गोऽभावान्न भवति ॥

घ्नो घनी हिंसायाम् ॥ ४ । २ । ९० ॥

घ्नो घातोर्हिंसायां वर्तमानस्य यङि 'घ्री' इति ईक्
अलुक्च निपात्यते । जेघ्रीयते द्विषः । जेघ्रीयिषीष्ट वः । अन्यत्र
गती-जघन्यते । केचिदिमं अवकल्पेनाहुः—घटकमपि न जघ-
न्यसि त्वं तु राजन् ॥

अस्तिबुवोभूवचौ ॥ ४ । २ । ९१ ॥

ल्यश्लीति वर्तते । अस्तेर्ब्रुजश्च ल्यश्लि प्रत्यये विषये
यथासंख्यं 'भूवच्' इत्यादेशो भवतः । बभूव । भूयात् । भविता ।
अभूत् । भविष्यति । अभविष्यत् । भव्यम् । भविता । भवितव्य-
म् । उवाच । कचे । उचयात् । वक्षीष्ट । वक्ता । अवोचत् ।
वक्ष्यति । वक्ष्यते । वक्ष्यत् । अवक्ष्यत् । वाच्यम् । वक्ता । वक्तुम् ।
वक्तव्यम् । ल्यश्लीति किम् ? अस्ति । स्तः । ब्रवीति । आसीत् ।
अब्रवीत् । अस्तु । ब्रवीतु । स्यात् । ब्रूयात् ॥

वक्षः एशाञ् वाचि ॥ ४ । २ । ९२ ॥

वक्षेर्धातोर्वाचि वर्तमानस्य ल्यश्लि प्रत्यये विषये एशाञ्

इत्यादेशो भवति । चत्वे आकशायात् । आकशेयात् । आ-
कशाता । आकशातुम् । आकशातठ्यम् । ख्यत्वे । आरुशायात् ।
आरुशेयात् । आरुशात् । आरुशातुम् । आरुशातठ्यम् ।
वाचीति किम् ? चक्षुः विचक्षणः । अत्र बोधे । अवसंचक्ष्याः ।
परिसंचक्ष्याः । अत्र वर्जने । नृचक्षः राक्षसः । अत्र हिंसा-
याम् । ल्यश्लीति किम् ? आचष्टे । आचष्ट । आचष्टाम् ।
आचक्षीत् । रुशाजिति । अकारो । नित्यात्मनेपदनिवृत्त्यर्थः ॥

लिटि वा ॥ ४ । २ । ८३ ॥

चक्षः लिटि रुशाङ्वा भवति । आचख्ययी आचख्यतुः
आचख्युः । आचचक्षते । आचचक्षिरे ॥

शो यः ॥ ४ । २ । ८४ ॥

रुशाङ्गादेशस्य यश्चकारस्तस्य यकारादेशो वा भवति ।
आख्याता । आख्यातम् । आख्यातुम् । आख्यातठ्यम् ।
उपाख्यानम्, । आकशाता । आकशातुम् । आकशातठ्यम् ।
आकशानम् । शो यत्वविधानं “श्योऽलुचि ॥ १ । २ । ४९ ॥
इत्येवमर्थम् ॥

भ्रञ्जसोऽर् ॥ ४ । २ । ८५ ॥

भ्रञ्ज इत्येतस्य यो रसितिभागस्तस्य ल्यङ्लि प्रत्यये
विषये अर् इत्यादेशो वा भवति । बभर्ज, बभर्जतुः । बभर्जुः,
बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । भक्षीष्ट, भक्षीष्ट । अभ्राक्षीत्,
अभ्राक्षीत् । भर्षा, भर्षुम् । भर्षुठ्यम्, भ्रष्टा, भ्रष्टुम्, भ्रष्टव्यम् ।
विभर्षति । विभ्रक्षति । विभर्जिषति, विभ्रजिषति । भर्ग्यम् ।
भ्रग्यम् । भर्गः भ्रगः । भर्जनम्, भ्रज्जनम् । ल्यश्लीति किम् ?
भृजति । भृजते । रसोर्वचने कथं ? भृष्टः । भृष्टवान् ।

भृज्यते । भृज्यात् । बरीभृज्यते । बरीभृजितः । इत्यरादेशे
कृतेऽपि पूर्वणाच्चा सहितस्य यञ् इग्नत्वमिति ॥

लुङि लुग्दरिद्रः ॥ ४ । २ । ट६ ॥

दरिद्रो लुङि लुग्वा भवति । प्रदरिद्रोत् । अदरिद्रात् ।
अदरिद्रि । अदरिद्रायि ॥

अस्सन्वुण्वने ॥ ४ । २ । ट७ ॥

दरिद्रातेत्यञ्शिल प्रत्यये विषयभूते नित्यं लुग्भवति । सका-
रादिसन् वुण्वयु अनट् इत्येतान्वर्जयित्वा । दरिद्रयात् ।
दरिद्रयते । दरिद्रयति । अदरिद्रत् । दरिद्रिता । दरिद्रितुम् ।
दरिद्रणीयम् । साधु दरिद्रो ॥ अस्सन्वुण्वयन इति किम् ?
दिदरिद्रासति । दरिद्रायको व्रजति । दरिद्रायकः । दरि-
द्रायिका । दरिद्राणम् । सनस्सादिविशेषणं किम् ? दिदरि-
द्रिषति । इदमेव ज्ञापकं दरिद्रः सनो विकल्पेनेद्विति ।
वुण्वयुग्रहणात् वुणि-दरिद्रंकः । विषयविज्ञानात्-दुर्दरिद्रम् ।
आतो न इति अनो न भवति । पुनर्दुस्वीयत इति खः ॥

हलो यः ॥ ४ । २ । ट८ ॥

हलन्ताद्वातोः परस्य यकारस्य ल्यञ्शिल प्रत्यये विषये
नित्यं लुग्भवति । बेभिदिषीष्ट । बेभिदिता । मरीमृजषीष्ट ।
मरीमृजकः । लोटिता । लोटकः । हल इति किम् ? पुत्रिय ।
लोखूयिता । कण्डूयिता । सोसूचिता । सोसूत्रिता । शाश-
यिता । मोमूहकः । कुषुभिता । मगधकः । ययल्लुचययनादेशे
च हलन्तता । धातोरिति किम् ? ईक्षिता । ईर्ष्यता । मध्यिता ।
पुत्रकाभियता । ल्यञ्छीति किम् ? बेभिद्यते । मगध्यते ॥

क्यो वा ॥ ४ । २ । ट९ ॥

धातोहल उत्तरस्य क्यः—क्यक्यङ्कोर्यकारस्य ल्यञ्शिल

प्रत्यये परे लुग्वा भवति । समिधिषीष्ट, समिधियषीष्ट ।
समिधिता, समिधियता । दूषदिषीष्ट, दूषदियषीष्ट । दूषदिता
दूषदियता । क्य ङङ्यङोर्वायम् । हल इति किम् ? पुत्रीयिता ।
काकायिता । ककारः किम् ? ईडिर्द्यता । बेभिदिता । आद्यु-
च्चारणं किम् ? यकि—कुषुभिता । मगधकः । केचित् 'यक्',
इत्यत्रापि विकल्पमाहुः । ल्यश्लीति किम् ? समिध्यति ।
दूषद्यते ॥

अतः ॥ ४ । २ । १०० ॥

अकारान्ताद्भातोर्विहिते ल्यसि प्रत्यये पूर्वस्याकारस्य
लुग्भवति । कथयति । कुषुभ्यति । गर्दभ्—गर्दभ इवाचरति
किपि अलोपः । चिकीर्षात् । चिकीर्षिता । चिकीर्ष्यते ।
प्रचिकीर्ष्य । समिधियता । दूषदियता ॥

खेरिक्तानिडाभास्वन्तेत्स्वाद्ये ॥ ४ । २ । १०१ ॥

भातोरवयवस्य खेरिडाद्योःक्तयोः इडागमास्वन्तेत्स्वाद्य-
वर्जिते च ल्यसि प्रत्यये लुग्भवति । गणितः । गणितवान् ।
कारितः । कारितवान् । कार्यात् । हार्यात् । अततस्तत् ।
आटिटत् । कारणा । कारकः । कार्यते । प्रकार्यं शीट्सति ।
अनिडामास्वन्तेत्स्वाद्य इति किम् ? इट्—कारयिषीष्ट । कार-
यिता । हारयिता । आम्—कारयाञ्चकार । आलुः—स्पृहयालुः ।
स्पृहयालुः । अन्तः—गदयन्तः । इत्नु—स्तनयित्नुः । आद्य-
स्पृहयाद्यः । महयाद्यः । इक्तग्रहणनिर्हर्यम् । इकारादिटि कृते-
र्जीप्रः न प्राक्—शाकितः । शाकितवान् । अन्यथा इहेड न
स्यात् ॥

दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पृष्टकन्नजप्ता वा ॥ ४ । २ । १०२ ॥

दान्तादयश्चकदाः के कृतशिलुमादयो वा निपात्यन्ते ।

दान्तः, दानितः । शान्तः, शानितः । पूर्णः, पूरितः । अत्र
शिलुग्नपात्यते । दस्तः, दानितः । रूपट्टः, रूपाशितः । कन्तः,
छादितः । अत्र ह्रस्वश्च । क्षप्तः, क्षापितः, क्षापितः । अत्र
क्वचिद्भ्रस्वश्चेडभावः । सर्वत्र वृत्तो गुणो देवदत्तेनेत्यत्र प्रक-
'तेरेव ग्यर्थः वृत्ते क्तः यथा "तेन निवृत्तम्" इति ग्यन्तात्
क्तं वर्तितः' इतीष्यते ॥

लघोर्हलः प्येऽय् ॥ ४ । २ । १०३ ॥

धातोर्गो लघुस्ततः परो यो हल् तस्मात् परस्य जेः प्ये
नत्यमयादेशो भवति । प्रशमय्य । प्रतमय्य । प्रवेभिदय्य ।
प्रवेच्छिदय्य । प्रकथय्य । प्रगणय्य गतः । लघोरिति किम् ?
प्रतिपाद्य गतः ॥

वाप्नोः ॥ ४ । २ । १०४ ॥

आप्नु ठयासावित्येतस्माद्वातोः परस्य जेः प्ये परतः
अयादेशो वा भवति । प्रापय्य, प्राप्य गतः । विकरणनिर्देशः
किम् ? अद्याप्य गतः ॥

इ मेडः ॥ ४ । २ । १०५ ॥

मेडः प्ये परे इकारादेशो वा भवति । अपमित्य,
अपनाय ॥

क्षेरीः ॥ ४ । २ । १०६ ॥

'क्षि' इत्येतस्य धातोः प्ये परतः ईकारो नित्यं भव-
ति । प्रक्षीय, उपक्षीय ॥

क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥ ४ । २ । १०७ ।

'क्षय्यजय्य' इति शक्तौ गम्यमानार्थां यप्रत्यये अया-
देशो निपात्यते । क्षिप्तिष्यर्थः । क्षय्यं देवदत्तेन, क्षय्यो देव-
दत्तः । जय्य देवदत्तेन, जय्यो देवदत्तः । अन्यत्रार्थे-क्षेयम् ।
जेयम् ॥

क्रय्यः क्रय्यार्थे ॥ ४ । २ । १०८ ॥

‘क्रय्य’ इति क्रीणातेर्यप्रत्यये अयादेशो निपात्यते ।
क्रय्यार्थे- क्रयया चेत्प्रसारितोऽभिधेयो भवति । क्रय्यः कम्बलः ।
क्रय्या गौः । क्रय्यार्थे इति किम् ? क्रयं नो धान्यं न तु क्रयाय
प्रसारितम् ॥

दोसोमास्थां क्ति ॥ ४ । २ । १०९ ॥

द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषां क्ति-किति तकारादौ
प्रत्यये परे इकारो भवति । दो-निर्दिष्टः । निर्दिष्टवान् । दि-
त्वा । दितिः । सो-अवसितः । अवसितवान् । अवसित्वा ।
अवसितिः । मा-मितः । मितवान् । मित्वा । मितिः । स्था-
स्थितः । स्थितवान् । स्थित्वा । स्थितिः । मा इति मामेङ्-
माङ्गं सामान्यग्रहणम् । ‘दो’ इति दो अवसृज्यने । ‘सो’ इति
सोऽन्तकर्मणि । क्तीति किम् ? अवदाय । अवसाय । ककारः
किम् ? अवदाता । अवसाता ॥

शो व्रते ॥ ४ । २ । ११० ॥

श्रुतेर्व्रतविषये तकारादौ किति प्रत्यये इकारो भवति ।
संशितं व्रतम् । संशितो व्रती । संशितः व्रतः । संशितशब्दोऽन्य-
ग्राह्यस्तीति व्रतविशेषणं न दुष्यति । अन्यत्र-निशातः । सत्त-
रेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

छश्च वा ॥ ४ । २ । १११ ॥

‘शाच्छा’ इत्येतयोर्धात्वोस्तकारादौ किति प्रत्यये इका-
रादेशो वा भवति । निशितः । निशितवान्, निशातः । निशा-
तवान् । अवच्छितः । अवच्छितवान्, अवच्छातः । अव-
च्छातवान् ।

दद्घोर्दः ॥ ४ । २ । ११२ ॥

‘दा’ इत्येतस्य धातोर्घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये दत् इत्ययं तकारान्त आदेशो भवति । दत्तः । दत्तवान् । दत्त्वा । दत्तिः । घेरिति किम् ? दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् । द इति किम् ? दीतः स्तनः ।

शतोऽच उपसर्गात् ॥ ४ । २ । ११३ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य ‘दा’ इत्यस्य धातोर्घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये शतादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । प्रत्तः । प्रत्तवान् । परीत्तः । परीत्तवान् । अच इति किम् ? निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । उपसर्गादिति किम् ? अधिदत्तम् ।

प्राज्ञस्ते वारम्भे ॥ ४ । २ । ११४ ॥

‘दाज्’ इत्येतस्य आरम्भे-आदिकर्मणि वर्तमानस्य अजन्तादुपसर्गात्प्रादुत्तरस्य तकारादौ किति प्रत्ययेतेक्के परे शतादेशो वा भवति । प्रत्तम्, प्रदत्तम् । प्रादिति किम् ? परीत्तम् । दाज इति किम् ? दो-प्रत्तम् । त इति किम् ? प्रत्तवान् । आरम्भ इति किम् ? प्रत्तम् ।

निविस्वन्ववात् ॥ ४ । २ । ११५ ॥

न्यादिभ्यः परस्य दाजः कप्रत्यये शतादेशो वा भवति । नीत्तम्, निदत्तम् । वीत्तम्, विदत्तम् । सूत्तम्, सुदत्तम् । अनूत्तम् । अवात्तम् । अवदत्तम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्-सुदत्तमित्येत्वैके ।

धाजो हिः ॥ ४ । २ ११६ ॥

धाजस्तकारादौ किति प्रत्यये परे हिरादेशो भवति । हितः । हितवान् । हित्वा । हितिः । अकारः घेद्यङ् प्रलुग्नि-वृत्त्यर्थः । दीतः । दीतवान् । दीत्वा । दीतिः । दादीतः । दादीतवान् ॥

हाकस्त्व ॥ ४ । २ । ११७ ॥

‘ओहाक् त्यागे’ इत्येतस्य तकारादौ किति क्ताप्रत्यये परे ह्रीत्ययमादेशो भवति । हित्वा राज्यं वनं गतः । ककारः हाङ्निवृत्त्यर्थः । हात्वा भुङ्क्ते । त्वीति किम्? हीनः । तीति किम्? विहाय गतः ॥

जग्धद्ः प्ये च ॥ ४ । २ । ११८ ॥

‘अह्’ इत्येतस्य धातोस्तकारादौ किति प्ये च प्रत्यये ‘जग्ध’ इत्ययमादेशो भवति । जग्धः । जग्धवान् । जग्धिः । जग्धा । प्रजग्ध्य । प्ये चेति किम्? अदनम् । तीति किम्? अद्यात् । किलीति किम्? अस्तुम् । क्लीत्येव सिद्धे प्यग्रहण-मन्तरङ्गेभ्यो ऽपि प्यो भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्य । प्रपृच्छय । प्रदीठय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रदाय । प्रदायेत्यादौ “प्ये दीर्घात् ।” इति न भवति । अन्नमिति “यो न्नादित् ।” इति निपातनात् सिद्धं भवति । अन्न प्राक्त्वन इत्यस्य वा औणादिको नः ॥

घस्लज्घञ्जुङ्सनि ॥ ४ । २ । ११९ ॥

अदेधातोः अज् घञ् जुङ् सन् इत्येतेषु ‘घस्ल्’ इत्यय-मादेशो भवति । अच्-प्राप्तीति अदनमिति वा प्रघसः । घञ्-घासः । जुङ्-अघसत् । सन्-जिघत्सति । लुदिदृश्यः ॥ ।

लिटि वा ॥ ४ । २ । १२० ॥

अदेर्लिटि घस्लादेशो वा भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः ।

वेर्वय् ॥ ४ । २ । १२१ ॥

वेः-वेजः लिटि ‘वय’ इत्यादेशो वा भवति । उवाय । कयतुः । कयुः, ववी । ववतुः । ववुः ॥

घ्नो वधस्तडि लुडि ॥ ४ । २ । १२२ ॥

प्रः—इन् घातोस्तडिलुडि 'वध' इत्ययमादेशो भवति ।
नित्यापवादः । आवधिष्ट । आवधिवाताम् । आवधिषत् ।
अवधि । आवत् । आवसाताम् । आवसत् । अघानि । तड्डीति
किम् ? अवधीत् । लुड्डीति किम् ? आजघ्ने । 'वधकः' इति
वधिः प्रकृत्यन्तरम् ॥

लिटि च ॥ ४ । २ । १२३ ॥

हन्तेलुडि लिडि च विषये वधादेशो नित्यं भवति ।
अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । वध्यात् । वध्यास्ताम् ।
वध्यासुः । आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम् । आवधिषीरन् ।
'वध' इत्यदन्तोऽयम् । अतः "वोर्णुञ्जलादेः" । इत्याकारो
न भवति ॥

गैत्योः ॥ ४ । २ । १२४ ॥

एत्योः—इण् इकश्च लुडि 'गा' इत्ययमादेशो भवति ।
अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि भवता । अध्यगात् ।
अध्यगाताम् । अध्यगुः । अध्यगायि भवता । "त्येतेरिद्"
इतीत्वशासनसिद्धीति नानुवर्तते ॥

गौ गमज्ञाने ॥ ४ । २ । १२५ ॥

एत्योगौ प्रत्ययेऽज्ञानेऽर्थे गम्भवति । इदमर्थविशेषण-
मिथोनेकोऽसम्भवात्—गमयति । अधिगमयति । अन्यत्र—अ-
र्थोऽसंप्रत्यापयति ॥

सनीडश्च ॥ ४ । २ । १६२ ॥

सनि इडश्च एत्योश्च गम्भवति अज्ञाने । अधिजिगां-
सते । जिगमिषति । अधिजिगमिषति । अन्यत्र—अर्थोऽसंप्रती-
षिषति ॥

गाङ् लिटि ॥ ४ । २ । १२७ ॥

इङ् लिटि गाङ् भवति । अधिजने । अधिजगाते ।
अधिजगिरे । अधिजगिषे । ङकारः “गाङ्कुटां”० इति विशे-
षणार्थः ॥

लुङ् लुङ्गौ सन्डे वा ॥ ४ । २ । १२८ ॥

इङ् लुङि लुङिः संपरे ङपरे च ङौ गाङ् वा भवति ।
लुङि—अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत्, अध्यैषाता-
म् । अध्यैषत् । लुङि—अध्यगीष्यत् । अध्यगीष्येताम् ।
अध्यगीष्यन्त, अध्यैष्यत् । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । ङौ
सन्नि—अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । अध्यजिग-
पत्, अध्यापिपत् । जिग्रहणं किम् ? अधिजिगांसते ॥

वलनेऽचो वि ॥ ४ । २ । १२९ ॥

‘अच्’ इत्येतस्य धातोर्वलादौ ‘अतः’ इत्येतस्मिंश्च
ल्यङिष्ठ प्रत्यये विषयभूते वीत्ययमादेशो भवति वा । नित्या-
पवादः । प्रवेता । प्रवेतुम् । प्रवेतयम्, प्राजिता । प्राजितुम् ।
प्राजितव्यम् । प्रवयणो दण्डः, प्राजणो दण्डः ।

अक्यब्धजचि ॥ ४ । २ । १३० ॥

अजेर्धातोः क्यप् घञ् अच् वर्जिते ल्यङिष्ठ प्रत्यये वी नित्यं
भवति । वीयात् । वीयास्ताम् । वीयासुः । विषाय । विष्य-
तुः । विठ्युः । वीयते । प्रवेदम् । प्रवयणीयम् । प्रवयकः ।
प्रवीय । अक्यब्धजचीति किम् ? समज्या । समाजः । उदजः ।
समजः । पशूनां यजतीत्यजः अजा ॥

लङ् लुङ् लङ्ग्यमाङाट् ॥ ४ । २ । १३१ ॥

धातोर्लङ् लुङ् लङ् विषये अङागनो भवति अनाङा—
न चेऽमाङास्ययोगो भवति । अकरोत् । अहरत् । अकार्षीत् ।

अहार्षीत् । अकरिष्यत् । अहरिष्यत् । विषयविज्ञानाद्विकरणा-
व्यवधानेऽपि भवति । अमाङ्गेति किम् ? मा रुम भवान् करोत् ।
मा भवान् कार्षीत् । मा दोषवन्ति वचनानि समानि भूवन् ॥

आरैजाद्यचः ॥ ४ । २ । १३२ ॥

लङ्लुङ्लृङ्-विषये धातोरादेरचः आरैचो भवन्ति अमा-
ङ्गा योगे । आ-आटत् । अग्रनात् । आटीत् । आशीत् । आटि-
ष्यत् । आशिष्यत् । आङ्ग-आच्छत् । आणातेः-आर्णात् ।
अच्छीत् । आच्छिष्यत् । ऐच्-ऐहतः । ऐलयत् । ऐजयत् ।
ऐहिष्ट । ऐलिलत् । ऐहिष्यत् । ऐलिष्यत् । औ-‘औजत् । औम्भत् ।
औष्यत् । औडजीत् । औम्भीत् । औडिजष्यत् । औम्भिष्यत्’ ।
औञ्छत् । औभत् औम्भत् । औञ्छीत् । औम्भीत् । औ-
ञ्छिष्यत् । (औम्भीत् कुत्रचिदयं पाठः) ॥ उरुनम्-ऐच्छत् ।
औस्त्रीयत् । औंकारीयत् । आ-ऊटा औटा, तामैच्छत्
औडीयत् । अमाङ्गेति किम् ? मा रुम भवानटत् । मा भवान-
टीत् । मा रुम भवानृच्छत् । मा भवानृच्छीत् ॥

यसः ॥ ४ । २ । १३३ ॥

इणः इकश्च अस भुवीत्यस्य च धातोराद्यचः लङ्लुङ्-
लृङ्-विषये आरैजासङ्ग ऐकार आकारश्चादेशो भवति अमा-
ङ्गयोगे । यङ्लुगपवाद् । आसन् । अज्यायन् । आस्ताम्
आसन् । अमाङ्गेति किम् ? मा रुम भवन्तो यन् । मा रुम
भवन्तसन् । अगात् । अभूत् इति नेमाङ्गादेशस्य, कस्य तर्हि ?
धातोरिति न बाध्यते । इदमेव आपकं लङ्लुङ्लृङ्गिति विषय-
विज्ञानेऽपि निष्पन्नेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्यये कार्ये पश्चात् आरैच्
भवतीति । तेन-अचीकरत् । अजीहरत् । अज्यैयन् । अज्यै-
यत् । अज्यैरित्यादि सिद्धम् ॥

बलादेरिडञ्चवपुणादेः ॥ ४ । २ । १३४ ॥

धातोर्बलादेर्यश्लः प्रत्ययस्येडागमो भवति अत्रवपुणा-
देः—न चेदसौ ऋः वषादिरुणादिर्वा भवति । लुलविथ । लुलुवि-
षे । लुलुविद्वे । नविषीष्ट । पविषीष्ट । लविता । पविता । बला-
देरिति किम् ? लठयम् । लवनीयम् । आदिग्रहणं किम् ? लाव-
कः । पावकः । अत्रवपुणादेरिति किम् ? ऋ—हलस्य पोत्रम् । सूत्र-
रस्य पोत्रम् । पत्रम् । वष्—ईश्वरः । नश्वरः । दीप्रम् भस्म ।
यजः । उणादि तु—तन्तुः । जन्तुः । थ—कोष्ठम् । कुष्ठम् । तु-
वास्ता, शंस्ता । स्नक्—कृत्स्नम्, तीक्ष्णम् । रुरुदिव रुरुदिग
इति स्नादिनियमादिट् । ल्यश्लीति किम् ? आस्ते । शास्ते ॥

तेर्ग्रहादिभ्यः ॥ ४ । २ । १३५ ॥

ग्रहादिभ्यः परस्य बलादेर्यश्लः प्रत्ययस्य तेरिडागमो
भवति । गृहीतिः । उपस्मिद्वितिः । निकुचितिः । निपठितिः ।
उदितिः । तेर्ग्रहणादेरेवेति नियमात्—वान्तिः । दीप्तिः । पा-
क्तिः । याष्टिः । प्रज्ञप्तिः । इत्यादौ न भवति ॥

ग्रह एकाचोऽलिटीटः ॥ ४ । २ । १३६ ॥

एकाचो ग्रहेर्धातोर्लिट् इडागमो भवति ,अलिटि—न
चेत्स इट् लिटि भवति । गृहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् ।
अग्रहीत् । अग्रहीष्वम् । ग्रह इति किम् ? भविता । एकाच
इति किम् ? जरीग्रहीता । जरीग्रहीतुम् । जरीग्रहीतव्यम् ।
अलिटीति किम् ? जगृह्वि । जगृह्वि । इट् इति किम् ?
ग्रहवम् । आग्रहीषाताम् इति झिटि नेट् ॥

वाहुर्वालितङ्सेः ॥ ४ । २ । १३७ ॥

आकारान्तात् 'वृ' इति वृज् वृङ्भ्यां च इट् वृङ् भवति वा
अलितङ्सेः—न चेत्स ल लिङ् लिटोरलङ्परस्य च सेर्भवति ।

तरिता, तरीता । तितरिषति, तितरीषति । जरिता, जरीता ।
जरित्वा, जरीत्वा । जिजरिषति, जिजरीषति । वृ-वरिता,
वरीता । विवरिषते, विवरीषते । प्रावरिता, प्रावरीता ।
प्राविवरिषति, प्राविवरीषति । ऋद्वुरिति किम् ? करिष्यति ।
हरिष्यति । अलतङ्सेरिति किम् ? तेरिष । ववरिष । तेरिष
तेरिम । विशरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावरीषीष्ट ।
अतारिष्टाम् अतारिषुः । आस्तारिष्टाम् आस्तारिषुः । प्रा-
वारिष्टाम् प्रावारिषुः । अतडिति विशेषणादिहेङ् भवत्येव
—आस्तरिष्ट, आस्तरीष्ट । आवरिष्ट, आवरीष्ट । प्रातरिष्ट,
प्रातरीष्ट ॥

हल्यां चोस्सट् तङ्सेः ॥ ४ । २ । १३८ ॥

धातोर्हलभ्यां—हलद्वयात्परो य ऋकारस्तदन्तात् ऋद्वुश्च
धातोः परस्य सट् तङ्परस्य च सेरिडागमो वा भवति ।
दृषीष्ट, दूरिषीष्ट, स्मृषीष्ट, स्मरिषीष्ट । तर्षीष्ट । तरिषीष्ट,
आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिषीष्ट । वृषीष्ट, वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट,
प्रावरिषीष्ट । तङ्सेः—अध्वषाताम्, अध्वरिषाताम् । अस्मृ-
षाताम्, अस्मरिषाताम् । आस्तीष्ट, आस्तरिष्ट । अवृत,
अवृषीष्ट । प्रावृत, प्रावरिषीष्ट । हलभ्यामिति किम् ?
कृषीष्ट । अकृत । धातोरिति विशेषणादिह न भवति—
निष्कृषीष्ट । ना निष्कृत । “स्कृच्छृत” इति स्कृग्रहणात्सट्
हलभ्यामिति न निर्दिश्यते । तेनेह न भवति संस्कृषीष्ट ।
समस्कृत । तङ्ग्रहणं किम् ? अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । अता-
रीत् । अस्तारीत् । प्रावारीत् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः ॥

रधाद्यौदिङ्जः ॥ ४ । २ । १३८ ॥

रधादेशोदितः धूजश्च धातोः परस्य वलादेशर्यसः प्रत्य-

यस्य इडागमो वा भवति । रध-रद्धा । रधिता । नश-नष्टा,
नशिता । तृप्-तर्प्ता । तर्पिता । दृप्-दर्प्ता । दर्पिता । द्रुह्-
द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मुह-मोग्धा, मोढा, मोहिता ।
ष्णुह-स्नोग्धा, स्नोहिता । स्नोढा । स्नेह-स्नेग्धा । स्नेढा
स्नेहिता । औदितः-गुपौ-गोप्ता, गोपिता । गुहौ निगोढा,
निगूहिता । गाहौ-निगाढा, विगाहिता । औसु-सर्ता,
सरिता । षूङ्-सोता, सविता । धूञ्-धोता, धविता ॥

अन्जोऽसेः ॥ ४ । २ । १४० ॥

अन्जो धातोः परस्य सिर्वर्जितस्य वलादेत्यस्यः प्रत्य-
यस्य इडागमो भवति वा । अंका । अंजिता । असेरिति ।
किम् ? आंजीत । आंजिष्टां । आंजिषुः ।

निष्कुषः ॥ ४ । २ । १४१ ॥

निस् पूर्वात्कुषो धातोः परस्य वलादेः प्रत्ययस्य इडा-
गमो वा भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषितुं । निष्कोष्टयं ।
निष्कोषिता । निमोऽन्यत्र नित्य एव कोषिता । प्रकोषिता ।

क्तयोः ॥ ४ । २ । १४२ ॥

निष्कुषः कयोरिङ् नित्यं भवति । निष्कुषितः । नि-
ष्कुषितवान् ।

न डीयश्चैदिद्वे टोऽपतः ॥ ४ । २ । १४३ ॥

डीयश्च इत्येताभ्यां ऐकारानुबन्धात् वेटः यत्र कुत्रचिद्
विकल्पते टश्च धातोः कयोरिङ् न भवति अपतः पतिवर्जि-
तात् । डीयः डीनः । डीनवान् । उड्डीनः । उड्डीनवान् । डीय
इति इयनिर्देशादेधादेरिङ्भवत्येव-डयितः । डयितवान् ॥
शिव-शूनः । शूनवान् । ऐदितः ओलजैः लग्नः । लग्नवान् ।
ओविचैङ्-वद्विग्नः । वद्विग्नवान् । वेट्-अपरदुः । अपरदुषांन् ।

अक्तः । अक्तवान् । शांतः । शांतवान् । सोढा । सोढवान् ।
 भृष्टः । भृष्टवान् । विक्तः । विक्तवान् । तृणः । तृणवान् । अतप
 इति किम् ? परितः । परितवान् । एकाच इत्येव दरिद्रितः ।
 दरिद्रितवान् । कृततयादेः—कृतन्नृच्छदः स्वसौ इति विकल्पेने-
 दृत्वेऽपि एदित्वं यङ्श्लुगर्थं चरीकृतवान् इति ।

अर्दस्सन्निवेः ॥ ४ । २ । १४४ ॥

सन्निविभ्यः परादर्देः कयोरविदूरेप्रकृष्टे चार्थे इङ्गन् भवति ।
 समर्णः । व्यर्णः । न्यर्णः । सन्निवेरिति किम् ? अर्दितः ।
 दुरर्दितः ।

अविदूरेऽभेः ॥ ४ । २ । १४५ ॥

अभेत्तरादर्देः कयोरविदूरे अविप्रकृष्टार्थे इङ्गन् भवति ।
 अभ्यर्णमविदूरमित्यर्थः । अभ्यर्णा शरत् अभ्यर्णे सेने । अन्यत्र
 अभ्यर्दितः, शीतेन बाधित इत्यर्थः ।

शसिधृषः प्रागल्भे ॥ ४ । २ । १४६ ॥

शसिधृषिभ्यां कयोः प्रागल्भेऽर्थे इङ्गन् भवति । शस्तः ।
 विशस्तः । धृष्टः प्रागल्भ इत्यर्थः । अन्यत्र—विशसितः । धारितः ।

कषः कृच्छ्रगहने ॥ ४ । २ । १४७ ॥

कृच्छ्रं दुःखं दुःखकारणं च तस्मिन् गहने चार्थे कषेर्धातोः
 कयोरिङ्गन् भवति । कष्टं वर्तते । कष्टं गणितं । कष्टं वनं ।
 अन्यत्र—कषितं ।

घुषोऽविशब्दे ॥ ४ । २ । १४८ ॥

नाना शब्दनं विशब्दः । प्रतिज्ञानं वा ततोऽन्यत्राविश-
 ष्ठेर्धे वर्तमानाद्घुषेर्धातोः कयोरिङ्गन् भवति । घुष्टा रज्जुः ।
 घुष्टी पादौ । घुष्टाः संबद्धावयवा इत्यर्थः । अन्यत्र—अवघुषितं
 वाक्यमाह । अयमेव विशब्दने प्रतिषेधो ज्ञापकः अनित्य-

श्चुरादि णिजिति, तेनेदमप्यनुपपन्नं । जुघुषुः । पुष्यमाणाः वा

दूढः स्थूलवलित्रो ॥ ४ । २ । १४८ ॥

दूढ इति दूहेर्दृन्हेर्वा धातोः कप्रत्यये स्थूले वलवति चार्थे
इहभावादि निपात्यते । दूढः स्थूलः वलीयान् वा । परिदू-
ढय्य गतः । पारिदूढा कन्या । अन्यत्र-दूहितं दूहितं ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिवृढलग्नम्लिष्टविरिढधफांट-
बाढं मन्थमनस्तमः प्रभुसक्तास्पष्टस्व-

रानायासभृष्टे ॥ ४ । २ । १५० ॥

क्षुब्धादि यथासंख्यं मन्थादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते । क्षुभेः
क्ते मन्थे इहभावे निपात्यते । मन्थनं, मथ्यते वा यः सः
मन्थः, तदभिधाने क्षुब्धं देवदत्तेन मलितमित्यर्थः । क्षुब्धः
समुद्रः, मथितः मथमानो वा । संतोभं गत इत्यर्थः ।
सक्तुसंपृष्टं वा । द्रवद्रव्यं मन्थः । तद्द्रव्याभिधाने क्षुब्धः
मन्थः इत्यर्थः । संवलितो मन्थ इत्यन्ये । अन्यत्र क्षुभितं समु-
द्रेण । क्षुभितं मन्थनेन । क्षुभितः समुद्रः । स्वनेः-स्वान्तं मनः
विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलमित्यर्थः । तन्नामधेयं वा । अन्यत्र-
स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । घटितं स्पष्टमित्यर्थः ।
ध्वन्-ध्वान्तं तमः । अनालोकं गम्भीरमित्यर्थः । तन्नामधेय
वा । अन्यत्र-ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं तमसा । परिपूर्वस्य
दूहेर्वृहेर्वा क्ते इहभावादि परिवृढः कुटुम्बी, प्रभुगित्यर्थः । परिप्र-
ढय्य गतः । पारिवृढी कन्या । अन्यत्र-परिवृद्धितं । लगतेर्लग्नः
सक्त इत्यर्थः । लगितमन्यत् । म्लेच्छतेः-इहभावः इत्वं च म्लि-
ष्टः अविरूपष्ट म्लेच्छितमन्यत् । रेभे रेभुश्च शब्दे इत्यस्य वा । विपू-
र्वस्य इत्वं च विरिढधः स्वरौ ध्वनिरित्यर्थः । विरिभितमन्यत् ।
विरेभिलं चान्यत् । विभिः सौत्रो धातुः । फलेः फांटमनायासं

यदश्रपितमपीष्टमुदकसंयुक्तमात्रात् विभक्तकसं कषायं तदुच्यते ।
अग्निना तप्तं यत् किञ्चिदुष्णं तत् कांटमित्यन्ये । कथितम-
न्यत् । बाह्वेः—बाह्वं भृशमित्यर्थः । बाह्वितमन्यत् ।

आदितः ॥ ४ । २ । १५१ ॥

आदितो धातोः क्योरिङ् भवति । अग्निदा-विन्नः,
विन्नवान् । अक्षिदा-क्षिणः । क्षिणवान् ॥

भावारम्भे वा ॥ ४ । २ । १५२ ॥

आदितो धातोः भावे आरम्भे अधिकर्मणि चार्थे क्यो-
रिङ् वा भवति । निन्नमनेन । निदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमे-
दितः । प्रमिन्नवान् । प्रमेदितवान् । क्षिणमनेन । क्षेदितम-
नेन । प्रक्षिणः । प्रक्षिणवान् । प्रक्षेदितः । प्रक्षेदितवान् ।
आदित इति किम् ? विदितमनेन । प्रविदितः । अन्यत्र-विन्नः ।
विन्नवान् ॥

शक्तेः कर्मणि ॥ ४ । २ । १५३ ॥

शक्तेः कर्मणि क्योरिङ् भवति । शक्तो घटः कर्तुं
शक्तितो घटः कर्तुम् । अन्यत्र-शक्तो देवदत्तः ॥

हृषेल्लोमविस्मयप्रतिघाते ॥ ४ । २ । १५४ ॥

हृषेर्धातोः लोमविस्मयप्रतिघातेषु वर्तमानात् क्यो-
रिङ् भवति । लोमविषया लोमस्थक्रिया लोमेत्युच्यते ।
लोमकाङ्गजम्, मूर्ध्नि च गृह्यते । हृषितं हृष्टानि लोमानि ।
हृषितानि हृष्टं । हृषितं लोमभिः । एवं हृष्टाः केशाः । हृषि-
ताः केशाः । हृष्टं हृषितं केशैः । विस्मये-हृष्टः । हृषितः
देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । प्रतिघाते-हृष्टाः । हृषिताः
दन्ताः । प्रतिघाता इत्यर्थः । अन्यत्र-हृष्टोऽलीकं । हृषितः
तुष्टो ॥

जप्तश्वस्तापचितम् ॥ ४ । २ । १५५ ॥

जप्तादयः क्ते वा निपात्यन्ते । जप्तः । जपितः । श्वस्तः ।
श्वसितः । अपचितः । आश्वस्तः । आश्वसितः । अपचितः ।
अपचायितः ।

वमरुष्यमत्वरसंधुषास्वनः ॥ ४ । २ । १५६ ॥

वमादिभ्यः क्योरिङ्वा न भवति । व-वान्तः । वान्त-
वान् । वमितः । वमितवान् । रुषी-रुष्टः । रुष्टवान् । रुषितः ।
रुषितवान् । अस्य वेदिति नित्ये प्रतिषेधे ग्रहणम् । अम-अ-
भ्यान्तः । अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः । अभ्यमितवान् । त्वर्-
तूर्णः । तूर्णवान् । त्वरितः । त्वरितवान् । संधुष्-संधुष्टं संधु-
षित्वं वाक्यम् । संधुष्टौ, संधुषितौ दस्यौ । अविशठदनेऽपि
परत्वादयमेव विकल्पः । आस्वन्-आस्वान्तः । आस्वनितो
देवदत्तः । आस्वान्तः । आस्वनितं मनः मनस्यप्ययमेव विक-
ल्पः ।

जृत्रश्चास्तिव ॥ ४ । २ । १५७ ॥

जृत्रश्चिभ्यां क्त्वाप्रत्यये परे तस्येङ् नित्यं भवति । ज-
लित्वा । जरित्वा । जृत्रित्वा । जृषिति दैवादिकस्य सानु-
बन्धकस्य जीत्वौ ।

क्तत्क्वां सुधवसः ॥ ४ । २ । १५८ ॥

सुधवसाभ्यां परयोः क्त्वायाश्च वलादेरिङ् भवति । सुधि-
तः । सुदितवान् । सुदित्वा । क्षोदित्वा । उषितः । उषितवान् ।
उषित्वा । वस्तेरनिषेधादिङ्स्त्येव ।

लुभ्यंचेर्विमोहार्च ॥ ४ । २ । १५९ ॥

लुभि अंभ्यां यथासंख्यं विमोहे अर्चायां चार्चं क्योः
क्त्वायाश्च वलादेरिङ् भवति । विलुभितः सीनन्तः । विलु-

भिताः केशाः । विलुभितानि पदानि । विलुभितमन्यः ।
लुभित्वा लोभित्वा केशान् गतः । अंचि-अंचिताः गुरवः । गुरु-
नञ्चिन्वन्तः । अञ्चित्वा गुरुन् स्वर्गमाप्नोति । अन्यत्र-लुब्धो
जातमः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । सदसमुदकं कूपात् ।
अक्ला-अञ्चित्वा । विमोहनमाकुलीकरणम् । अर्घा पूजा ।

पूङ्क्लिशो वा ॥ ४ । २ । १६० ॥

पूङ्क्लिशभ्यां परयोः कयोः क्वायाश्च वलादेरिडा भवति ।
पूतः । पूतवान् । पूत्वा । पवितः । पवितवान् । पवित्वा ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिष्ट्वा । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशि-
त्वा । ङकारः पूञ् निवृत्त्यर्थः । तस्य शिङ् दिङ् पूङ्कित्यनिषे-
धात् पवित इत्यनिष्टं स्यात्तत्र च ङकारोच्चारणं, पोपवितः ।
पोपवितवान् । इति यङ्श्लुचि निषेधनिवृत्त्यर्थः ।

द्यूदितः ॥ ४ । २ । १६१ ॥

उदितो धातोः क्वाप्रत्यये वलादेरिडा भवति । शमू-
शान्ता । दमू-दान्ता । शमित्वा । दमित्वा ॥

सहलुभेच्छरुषरिषस्ति ॥ ४ । २ । १६२ ॥

सहाम्यस्तकारे परे वलादेर्यश्लः प्रत्ययस्य इडा भव-
ति । सह-सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । सहिता ॥ सहितुं ।
सहितव्यम् । लुभ-लोढा । लोढुं । लोढव्यं । लोभिता ।
लोभितुम् । लोभितव्यम् । इच्छ-एष्टा । एष्टुम् । एष्टव्यं । एषि-
ता । एषितुं एषितव्यम् । इच्छेति इषेः शविकरणस्योपादानादिषु
गती इष आभीष्टये इत्येताभ्यां नित्यमेवेट् । प्रेषिता ।
प्रेषितुं । केचिदिष्णातेरपि विकल्पमाहुः । रुष-रोष्टा ।
रोषिता । रिष्टः रेषिता । तीति किम् ? सहिष्यते ॥

भ्रसृजृधदम्भतन्सन्पति क्षपि श्रियूर्णुभरस्वृत्रि-
वृतस्सनि ॥ ४ । २ । १६३ ॥

असादिभ्य इव इत्येवमन्तेभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः
परस्य बलादेत्यर्थः प्रत्ययस्य इडा भवति । सनि-भ्रसृज-वि-
भ्रसति । विभर्षति । विभ्रजिषति । विभ्रजिर्षति । ऋध्-
ईर्षति । अर्दिधिषति । दंभ-धिष्मति । दिदम्भिषति । तन्-
तितन्सति तितान्सति । तितनिषति । सन्-सिषासति । सि-
षनिषति । मनतेः सनेतेश्च ग्रहणम् । पति-पित्सति । पिप-
विषति । क्षपि-जिज्ञापयिषति । क्षपीति कृद्भ्रस्वस्योपादानात्
क्षापेः-जिज्ञापयिषतीत्येव भवति । श्रि-शिश्रीषति । आशि-
अयिषति । यु युयूषति । यियविषति । ऊर्णु-प्रोर्णुनूषति ।
प्रोर्णुनुविषति । प्रोर्णुनविषति । भर-बुभूर्षति । विभर्षति । भर
इतिशब्दनिर्देशः । दुडुभृञ् निवृत्त्यर्थः । अन्ये-तयोनार्थं भेदः । भर
इत्यऽरादेशनिपातनमेतत् । विभर्षत्यर्थमित्याहुः । स्व-सुस्व-
र्षति । मिस्वरिषति । वृ-बुवूर्षति । विवरिषते । विवरीषते ।
प्रावुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । वृ इति वृहवृजो-
र्ग्रहणम् । इव्-दिद्यूषति । दिदेविषति । सुस्यूषति । सिसेविष-
ति । ऋत् तिलीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्ती-
र्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरीषति । चिकीर्षति । जिह्मी-
र्षति । ति दीर्घे कृते ऋकारो लाक्षणिक इति न भवति ॥

क्राद्यृपूङ्स्म्यञ्जुशः ॥ ४ । २ । १६४ ॥

कृविक्षेपण इत्यादिभ्यः पञ्चम्यः ऋपूङ्स्मिङ् अङ्
अशिभ्यश्च मन इङित्यं भवति । क्रादि-चिकरिषति । जिग-
रिषति । दिदरिषते । दिधग्बते । पिपृच्छिषति । प्रच्छेः
परतो वृत्करणात्तुदादिप्रतिपत्तेः । कृणातेः चिकीर्षति । गृणातेः

जिगीर्षति । द्रतेः दिदीर्षते । इतीड् भवति । ऋ-अरीरि-
षति । पूङ् पीवविषते । पूजः पुपूषति । स्मिङ्-सिस्मविषति ।
अञ्जि अंजिजिषति । अश् अशिशिषते ॥

न किदाद्युग्रहगुहः ॥ ४ । २ । १६५ ॥

किदादिभ्यः उगंताद्ग्रहगुहाभ्या च सनि इङ् न भवति ।
चिकीर्त्सति । चिकित्सति । तितिक्षते । शिशामते । दिदां-
सते । गुरुषते । लुलूपति । जिघृक्षति । जुघुक्षति । कित् तिङ्
गुप् । शान् । दान् । मान् । ओदाः । किदादयः ॥

ऋदूष्णरस्ये ॥ ४ । २ । १६६ ॥

ऋकारांतात् इन्तेश्च परस्य ल्यङ्लः प्रत्ययस्य इङ्
भवति स्ये । करिष्यति । अकरिष्यत् । हरिष्यति । अहरिष्यत् ।
स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । इनिष्यति । अनिष्यत् ॥

क्वस्यैकाजघसः ॥ ४ । २ । १६७ ॥

आकारांतादेकाचः घसश्च धातोः परस्य ल्यङ्लः प्रत्य-
यस्य इङ् भवति । क्वसौ आतः । पपिषान् । तसिषाम् ।
एकाचः-आधिषान् । अनुषेवान् । पेचिषान् । नपसेदिषान् ।
घसः-अक्षिषान् । एकाजघस इति किम् ? विभिदूषान् । बभू-
वान् । नित्यत्वाद्द्विर्वचने कृते अनेकाजघसम् । इण्-ऊयिषान् ।
समीयिषान् । अत्र द्विर्वचने दीर्घं सत्येकाजघसं भवतीति इटः
प्राप्तिसद्भावादिङ् नित्य इति पूर्वमेव भवति । अघस्यइणमने-
काजघसम् । स्वादिनियमादिटि प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ।

गम्हन्विदूदूशिवशो वा ॥ ४ । २ । १६८ ॥

गम् हन् विद् दूश् विश् इत्येतेभ्यः क्वसः इडा भवति ।
जगम्षान् । जगिषान् । जघस्वान् । जघस्मिषान् । विविदूषान् ।
विविदिषान् । ददूषान् । ददूषिषान् । विविषाम् । विविशि-

वान् । अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ग्रहणमिति लाभार्थस्य विदे-
ग्रहणं । ज्ञानार्थस्य विविद्धानित्येव ज्ञवति । सत्ताविचार-
णार्थयोः कसुरेव नास्ति ॥

कृत्त॑न्नु॒च्च॑च्छृ॒दस्य॑सौ ॥ ४ । २ । १६८ ॥

कृतै च्छेदने कृतै संबन्धने इति द्वयोरपि ग्रहणं तद्वृज्
हिंसानादरयोः नृते गात्रविक्षेपणे । चृतै हिसाग्रंथनयोः ।
च्छृदसं दीपने । एभ्यो धातुभ्यः परस्य ल्यश्लः प्रत्ययस्य बहु
भवति । सकारादौ संवर्जते । कृत्-कृत्स्यति । अकृत्स्यत् ।
चिकृत्सति । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । चिकर्तिष्यति । तृट्-
तृट्स्यति । अतृट्स्यत् । तितृट्स्यति । तर्दिष्यति । अतर्दि-
ष्यत् । तितर्दिषति । नृत्-नृत्स्यति । अनृत्स्यत् । निनृत्स्यति ।
नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् । निनर्तिष्यति । चृत्-चृत्स्यत् ।
अचृत्स्यत् । चिचृत्सति । चर्तिष्यति । अचर्तिष्यत् । चिचर्ति-
षति । छृट्-छृट्स्यति । अछृट्स्यत् । चिछृट्स्यति । छर्दि-
ष्यति । अछर्दिष्यत् । चिछर्दिषति । सीति किम् ? कर्तिता ।
तर्दिता नर्तिता । चर्तिता । छर्दिता । असाविति किम् ?
अकर्तीत् । अतर्दीत् । अनर्तीत् । अचर्तीत् । अछर्दीत् ।

गमः ॥ ४ । २ । १७० ॥

गमेर्धातोः परस्य सकारादेश्चर्यश्लः प्रत्ययस्य कृत्वा भव-
ति । संजिगंसिता । संजिगमिषिता । अधिजिगांसिता । अधि-
जिगमिषिता । सीति किम् ? गन्ता ॥

असङ्कः ॥ ४ । २ । १७१ ॥

अतङ्निमित्ताद्गमेः परस्य सुकारादेर्ल्यङ्लः परस्य इङ्निन्त्यं
भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिष्यति । अजिग-

मिष्यत् । जिगमिषितुम् । अधिजिगमिषिता । अधिजिगमि-
षितुम् । अधिजिगमिषितव्यम् ।

न वृद्धयः ॥ ४ । २ । १७२ ॥

अतङ्कः इति वर्तते । न सीति । वृतादिभ्यः अतङ्कनि-
मित्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य इङ् न भवति । अतङ्कनिमित्तम् च
वृतादयः स्यसुनोस्तासि च कृपिः । वृत्तङ्-वत्स्यति । अव-
त्स्यत् । विवृत्स्यति । विवृत्सितुम् । वृधूङ्-वत्स्यति । अव-
त्स्यत् । विवृत्सति । विवृत्सितुम् । शृदूङ्-शत्स्यति । अश-
त्स्यत् । शिशृत्स्यति । शिशृत्सितुम् । स्यन्दीङ्-स्यत्स्यति ।
अस्यत्स्यत् । सिस्स्यत्स्यत् । अस्यत्स्यत् । सिस्स्यत्सति । सिस्स्य-
त्सितुम् । कृषीङ्-कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । विकल्प्सितम् ।
चिकल्प्सितव्यम् । कल्प्सारौ । कल्प्सारः । कल्प्सासि । कल्प्सास्यः ।
कल्प्सास्य । अतङ्क इति किम् ? वर्तिता । कल्पितव्यम् । स्यादा-
वपि पाक्षिकमेषामतङ्कनिमित्तव्यम् । यत्रातङ्कनिमित्तता नास्ति
तत्रेङ् भवति । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत । विवर्तिष्यते । विव-
र्तिषिता । विवर्तिषितुम् । वयवर्तिषितव्यम् । वृद्धिष्यते । अव-
द्धिष्यत । विवद्धिष्यते । विवद्धिषितुम् । शर्दिष्यते । अश-
र्दिष्यत । शिशर्दिष्यते । शिशर्दिषितुम् । स्यन्दिकृषीरौ द्वि-
त्वाद्विकल्पः । स्यत्स्यते । स्यन्दिष्यते । अस्यत्स्यत । अस्यन्दि-
ष्यत । सिस्स्यत्स्यते । सिस्स्यन्दिष्यते । सिस्स्यत्सितुम् । सिस्स्य-
दिषितुम् । कल्प्स्यते । अकल्प्स्यत । कल्पिष्यते । अकल्पि-
ष्यत । कल्पिष्यति । अकल्पिष्यत् चिकल्प्स्यते । चिकल्पिष्यते ।
चिकल्प्सितुम् । चिकल्पिषितुम् । कल्प्सा । कल्पिता ।
कल्प्सासे । कल्पितासे । विवृत्सतीत्यत्र ष्यङ्तिङ्निमित्तं
वृत्तिरतङ्क एव ॥

गम् स्नोः सुप्ताङ्गाने ॥ ४ । २ । १७३ ॥

गम् स्नुभ्यां परस्य वलादेत्यंशः प्रत्ययस्य बहु भवति । असुप्ताङ्गाने असुठधातोः सम्बन्धिनि तङ्गाने । गंस्यते ग्रामः । संगंस्यते वत्सो मात्रा गंस्यमानः । संगंस्यमानः । अगंस्यतः । समगंस्यत । गंसीष्ट । संगंसीष्ट । संजिगंसते । संजिगंसमानः । संजिगंसिष्यते । संजिगंसिष्यमानः । अधिजिगांसते । अधिजिगांस्यमानः । गम इति प्राप्तिः । स्नुः—प्रस्नोता । प्रस्नोतासे । प्रस्नोष्यते । प्रस्नोष्यमाणः । प्रास्नोष्यत । प्रस्नोषीष्ट । प्रास्नाष्ट । रुषट्कत्वात्प्राप्तिः । असुप्ताङ्गान इति किम् ? संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता । प्रश्नवितुम् । प्रस्नवितुम् । असुङ्ग्रहणं किम् ? जिगमिषीत्रीयते । प्रस्नवित्रीयते ।

क्रमः ॥ ४ । २ । १७४ ॥

क्रमः परस्य वलादेत्यंशः प्रत्ययस्यासुप्ताङ्गाने सति इङ् न भवति । प्रक्रंसीष्ट । उपक्रंसीष्ट । प्रक्रंतासे । प्रक्रंस्यमानः । उपक्रंस्यमानः । प्राक्रंस्यत । उपाक्रंस्यत । प्राक्रंस्यतः । उपाक्रंस्यतः । प्रचिक्रंसते । प्रचिक्रंसिष्यते । असुप्ताङ्गान इति किम् ? क्रमिता । निरक्रमीत् नृपति । असुङ्ग्रहणं किम् ? क्रमित्रीयते ॥

तुः ॥ ४ । २ । १७५ ॥

असुप्ताङ्गाने यः क्रमिः असुप्ताङ्गानविषयस्तस्मात्परस्य तुः—तृप्रत्ययस्य बहु भवति । प्रक्रंता । उपक्रंता । असुप्ताङ्गान इति किम् ? क्रमिता । निरक्रमिता ॥

शकप्रच्छिन्नुद्यहन्वसिद्धस्यचोऽश्विअश्रीङ्डीङ्-

रुषट्कोद्बृद्धतः ॥ ४ । २ । १७६ ॥

एकाच इति वर्तते । शकादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च एका-
 उभ्यो धातुभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य इङ् न भवति । प्रिष
 श्रि शीङ् दीङित्येतान् रुषट्कं ऊकारान्तं वृङ् वृजो ऋका-
 रांतमकारांतं च वर्जयित्वा । शक—शक्ता । शक्तुम् । प्रच्छि—
 प्रष्टा । प्रष्टुम् । विंद्—वेत्ता । वेत्तुम् । विकरणोपादानं ज्ञानार्थ-
 ठ्युदासार्थम् । वेदिता शास्त्रस्य । विंदतेरपि । ठ्युदासं केचिदा-
 हुः । वेदिता स्वरणस्य । हन्—हंता । हंतु । वसि—वस्ता । वस्तु-
 म् । वसीति वसतेर्ग्रहणं न वस्तेरदादित्वात् । वसिता वस्त्राणां ।
 वसि—वस्ता । वस्तुम् । वस्तठयम् । अजन्तेभ्यः—पाता । चेता ।
 नेता । स्तोता । कर्ता । हर्ता । अश्वीत्यादीति किम् ? श्वयि-
 ता । अयिता । शयिता । डयिता । रुषट्क—रविता । ऋविता ।
 ऋणविता । प्रस्नविता । नविता । यविता । ऊत्—लू लविता ।
 पू—पविता । भू—भविता । वृङ् वरीता । वरिता । वृङ्—प्रा-
 वरिता । प्रावरीता । वृ इति वृङ् वृजोः सामान्यग्रहणं ऋत्—तृ-
 तरिता तरीता । तरितुम् । तरीतुम् । स्तृ—आस्तरीता ।
 आस्तरीतुम् । अत्—अवधोत् । अवधिष्ट । शकादिसाहचर्या-
 द्धातुपाठे अजंतस्य प्रतिषेध इति इङ् न भवति । विरिवा
 चारीत् । अवायीत् । अगमीत् । अगामीत्वा । एकाच इति
 किम् ? प्रोर्णविता । प्रोर्णुविता । शाशविता । परिपृच्छता ।
 एकाचो विहितस्य इति विहितविशेषणम् । विवत्सति ।
 विधत्सति । पश्चादनेकाचत्वेति प्रतिषेधो भवत्येव ॥

मुरिसिपिपवाञ्च ॥ ४ । २ । १७७ ॥

मु—रि—सि—वि—प—व इत्येतेभ्यः परो यश्चकारास्तदंतादे-
 काचो धातोर्विहितस्य इङ् न भवति । मुच्—मोक्ता । मोक्तुम् ।

रिच्-रेक्ता । रेक्तुम् । सिच्-सेक्ता । सेक्तुम् । विच्-वेक्ता ।
वेक्तुम् । पच्-पक्ता । पक्तुम् । वच्-वक्ता । वक्तुम् ।

भ्रमसृयुयविनित्यभुरुभाज्जः ॥ ४ । २ । १७८ ॥

भ्रसादिभ्यः परो यो ञकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहि-
तस्य इङ् भवति । भ्रस्जि-भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् ।
मस्जि-मंक्ता । मंक्तुम् । सृज्-सृष्टा । सृष्टुम् । युज्-योक्ता ।
योक्तुम् । यज्-यष्टा । यष्टुम् । विजृज्-पृथग्भावे । इति
धातुरस्ति तस्मादयं प्रतिषेधः । ओविजैङ् अयचलनयोरित्ये-
तस्मात्तु ऐदित्वात् भवति तद्धि कयोः प्रतिषेधार्थम् । यद्यने-
नैव प्रतिषेधः स्यात् तदनर्थकमापद्यते । विवेक्ता । विवेक्तुम् ।
निज्-नेक्ता । नेक्तुम् । त्यज्-त्यक्ता । त्युक्तुम् । भुज्-
भोक्ता । भोक्तुम् । रुच्-रोक्ता । रोक्तुम् । भज्-भक्ता ।
भक्तुम् ॥

रभसस्वान्जः ॥ ४ । २ । १७९ ॥

रादिभ्यः परो यः न्ज इति तदन्तादेकाचो विहितस्य
इङ् भवति । रंज-रंक्ता । रंक्तुम् । भन्ज-भंक्ता । भंक्तुम् ।
संज-संक्ता । संक्तुम् । स्वंज-स्वंक्ता । स्वंक्तुम् ॥

अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिखिशपहाद्ः ॥ ४ । २ । १८० ॥

अ इत्यादिभ्यः परो यो दकारस्तदन्तादेकाच—इङ् भवति ।
अद्-अक्ता । अत्तुम् । क्षुद्-क्षोक्ता । क्षोत्तुम् ।
नुद्-नोक्ता । नोत्तुम् । तुद्-तोक्ता । तोत्तुम् । स्कन्द-
स्कक्ता । स्कंत्तुम् । भिद्-भेक्ता । भेत्तुम् । छित्-छेक्ता ।
छेत्तुम् । भिद्-भेक्ता । भेत्तुम् । शद्-शक्ता । शत्तुम् ।
पद्-पक्ता । पत्तुम् । सद्-सक्ता । सत्तुम् । हद्-हक्ता ।

हत्तुम् । केषांचित् । ह्वेत्ता । ह्वोस्यति । अपरेषां—होदि
ता । होदिष्यति ।

बन्रासायुबुक्रुशुरुस्तुठ्याद्भुः ॥ ४ । २ । १८१ ॥

बनादिभ्यः परो यो दकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
इङ्ग्न भवति । बन्ध-बन्धा । राध्-राद्धा । साद्-साद्धा ।
युध्-योद्धा । बुध्-बोद्धा । क्रुध्-क्रोद्धा । शुध्-शोद्धा । रुध्-
रोद्धा । लुध्-लोद्धा । ठयाध्-ठयद्धा ।

आवलिलुक्षिक्तुसृस्वतिशलात्परः ॥ २ । ४ । १८२ ॥

आ इत्यादिभ्यः परो यः पकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्येङ्ग्न भवति । आप्-आप्ता । आप्तुम् । वप्-वप्ता । वप्तु-
म् । लिप्-लेप्ता । लिप्तुम् । लुप्-लुप्ता । लुप्ताठयम् । लुप्ताम् ।
सृप्-सृप्ता । सृप्तुम् । सृप्-सृप्ता । सृप्तुम् । तिप्-तेप्ता ।
तेप्तुम् । शप्-शप्ता । शप्तुम् । तप्-तप्ता । तप्तुम् ।

यरलाद्भुः ॥ ४ । २ । १८३ ॥

यादिभ्यः परो यो भकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ्ग्न भवति । यस्-यठधा । यठधुम् । रस्-रठधा ।
रठधुम् । आरठधा । आरठधम् । आरठधुम् । लस्-लठधा ।
लठधम् । लठधुम् । लठधठयम् ।

रयनगान्मः ॥ ४ । २ । १८४ ॥

रादिभ्यः परो यो मकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ्ग्न भवति । रस्-रन्ता । रन्तुम् । यस्-यन्ता ।
यन्तुम् । नस्-नन्ता । नन्तुम् । गस्-गन्ता । गन्तुम् ।

दन्दूलिविस्पृमृदिरुक्रुरेशः ॥ ४ । २ । १८५ ॥

दनादिभ्यः परो यः शकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
इङ्ग्न भवति । दंश-दंष्टा । दंष्टुम् । दृश्-दृष्टा । द्रष्टुम् ।

लिश्-लेष्टा । लेष्टुम् । विश्-प्रवेष्टा । प्रवेष्टुम् । स्पृश्-स्पृष्टा ।
स्पृष्टुम् । मृश्-मृष्टा । मृष्टुम् । आमृष्टा । आमृष्टुम् । दिश्-देष्टा ।
देष्टुम् । रुश्-रोष्टा । रोष्टुम् । क्रुश्-क्रोष्टा । क्रोष्टुम् ।
रिश्-रेष्टा । रिष्टम् । रेष्टुम् ।

शिशुद्वित्वकृपिचितुदोषः ॥ ४ । २ । १८६ ॥

श्यादिभ्यः परो यो षकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ् न भवति । शिष्-शेष्टा । शेष्टुम् । शुष्-
शोष्टा । शोष्टुम् । द्विष्-द्वेष्टा । द्वेष्टुम् । त्विष्-त्वेष्टा ।
त्वेष्टुम् । कृष्-कर्षा । कर्षुम् । पिष्-पेष्टा । पेष्टुम् ।
विष्-वेष्टा । वेष्टुम् । तुष्-तोष्टा । तोष्टुम् । दुष्-दोष्टा ।
दोष्टुम् ।

वनमिदुरुदिलिदाद्दहः ॥ ४ । २ । १८७ ॥

व इत्यादिभ्यः परो यो हकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्य
प्रत्ययस्य इङ् न भवति—वह—वोढा । वोढुम् । नह—नहु ।
नहधुम् । मिह—मेढा । मेढुम् । दुह—दोग्धा । दोग्धुम् ।
रुह—आरोढा । आरोढुम् । रिह—रेग्धा । रेग्धुम् । लिह—
लेढा । लेढुम् । दह—दग्धः । दग्धुम् ॥

स्विङ्गन् सिधिश्लिषिपुषश्श्यात् ॥ ४ । २ । १८८ ॥

स्वदादिभ्यः श्यधिकरणेभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य इङ् न
भवति । स्वेत्ता । मत्ता । सेढा । आस्त्रिष्टा । पोष्टा ।
श्यादिति किम् ? स्वेदिता । मनिता । सेधिता । श्लेषिता ।
पोषिता ।

कित्युक्श्र्यूर्जः ॥ ४ । २ । १८९ ॥

उगतात् श्रि इत्येतस्माच्चैकाचः ऊर्णुञश्च किति प्रत्यये
विहिते इङ् न भवति । रुतम् । लूनम् । युत्वा । श्रित्वा । ऊर्णु-

त्वा । एकाच इति किम् ? जागरितः । जागरितवान् । जाग-
रित्वा । सानुबन्धाद्यङ्शुचि—ऊर्णानवित्वा ।

नित्यानिट्तासोऽत्वदच्चसृजदूशस्येवावृथ्यार्तेः ॥ २ । ४ । १८० ॥

नित्यानिट्तास् तस्मादकारवतः अजन्तात् सृजृशिर्यां
च धातुभ्यां विहिते य प्रत्यये इडा भवति । सृ—ऋ—ठय—
अर्तीन् वर्जयित्वा एभ्यो भवत्येव । अत्वत्-पपक्ष्य । पेक्षिय ।
शशक्थ । शेक्षिय । जगन्थ । जगमिथ । इयष्ट । इयजिथ । अचः
—ययाथ । ययिथ । ववाथ । वविथ । विचेथ । विच-
यिथ । निनेथ । निनयिथ । जुहोथ । जुहोविथ । सृज—सस्र-
ष्ट । ससर्जिथ । दूश्-दद्रष्ट । ददर्शिथ । नित्यादन्तास इति
किम् ? जघमिथ । चवयिथ । नास्य तासस्ति लिट्यादेशात् ।
नित्यानिट् ग्रहणं किम् ? आनन्दिथ । अत्वदच् सृजृश इति
किम् ? विभेदिथ । तकारः किम् ? आररादिथ । आवृथ्यात्ते-
रिति किम् ? ववरिथ । आरिथ । संविठययिथ । आदिथ ।
विहितविशेषणं किम् ? चकर्षिथ ॥

ऋतः ॥ २ । ४ । १८१ ॥

ऋकारांतादेकाचो विहितस्य इड् भवति । सस्मर्थः ।
विजहर्तः । ऋ इति किम् ? निनयिथ । एकाच इति किम् ?
जजागरिथ ।

कृजोऽस्मः ॥ २ । ४ । १८२ ॥

कृजः असकाराद्विहितस्य यस्य इड् भवति । चकर्थः ।
अस इति किम् ? संचस्करिथ ।

सृभृवृस्तुद्रुशुस्त्रोश्च लिटि ॥ २ । ४ । १८३ ॥

स्त्रादिभ्यः कृजश्चासकाराद्विहितस्य लिटः इड् भवति ।
सृ—सस्रव । सस्रम—भृ—वभृव । वभृम । वृङ्—ववृवहे । ववृमहे । वृ—व

वृव । ववृम । स्तु-तुष्टोव । तुष्टोम । द्रु-द्रुष्टोव । द्रुष्टुव । द्रुष्टुम ।
 सु-सुष्टोव । सुष्टुव । सुष्टुम । शु-शुष्टोव । शुष्टुव । शुष्टुम ।
 क-चकृव । चकृम । अस इति किम् ? सचस्कृरिव । सचस्कृरिम ।
 सिद्धे सत्यारभो नियमार्थः । तेन लिटि स्त्रादिभ्योऽन्ये सेट्
 एव । सस्वरिव । सस्वरिम । भि-बिभेदिव । बिभेदिव ।
 बिभेदिम ॥

सृजृशोऽम् जल्यकि ॥ २ । ४ । १८४ ॥

ल्यङ्गीति निवृत्तम् । सृजृशोर्धात्वोः जलादौ प्रत्यये अमा-
 गमो भवति । अक्रि—अकृति । स्त्रष्टा । स्त्रक्ष्यति । अस्त्राक्षीत् ।
 अस्त्रष्ट । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्राक्षीत् । अद्राष्टां । अक्षीति किम् ?
 सृष्टः । दृष्टः । सिस्तनति । दिद्रुक्षते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं । प्रति-
 षेधेनाश्रित इति सिलुवस्थानीवद्वावादिहापि प्रतिषेधः ।
 असृष्ट । असृष्टाः । समदृष्ट । समदृष्टाः । धातुप्रत्यये कार्यवि-
 ज्ञानाच्चेह न भवति । रज्जुसृङ्भ्यायाम् । देवदृग्भ्यायाम् ।

दृप्तृप्सृपृकृषिस्पृश्मृशो वा ॥ २ । ४ । १८५ ॥

दृपादीनामकिति जलि प्रत्यये अमादेशो वा भवति ।
 द्रप्ता । दर्प्ता । त्रप्ता । तर्प्ता । स्त्रप्ता । सर्प्ता । क्रष्टा । कर्ष्टा ।
 स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । म्रष्टा । मर्ष्टा । अम्रष्टा । अमर्ष्टा ।

नश्मस्जसोर्नम् ॥ २ । ४ । १८६ ॥

नश् इत्येतस्य धातोः मस्जश्च सकारस्य स्थाने जलि
 प्रत्यये नमागमो भवति । नंष्टा । नंष्टम् । नंष्टयम् । नंष्टाम् । नं-
 क्ष्यति । निमंक्षति । मंक्ता । मंक्तुम् । मंक्तयम् । मंक्ता । मं-
 क्ष्यति । निमंक्षति । मस्जेः सकारस्य स्थाने भवन्नयमागमो
 आदेशश्चादेशकरणम् । मज्जः । मज्जवान् । मज्जा । मामक्त इति
 नलोपार्थम् । अन्यथाऽनुपात्यत्वात् स्यात् ।

उदितः ॥ २ । ४ । १८७ ॥

उदितो धातोर्नम् भवति प्रत्यये विषयभूते । तेन नमि
सति यथासंख्यं प्रत्ययः उदित्वं च । हलो नानर्थाव्युदितो-
रिति विशेषणार्थं । बिंदति । नंदितः । कुंडिता । हुंडिता ।

लिपादितृफटूफगुफोभशुभश्चे ॥ २ । ४ । १८८ ॥

लिपादोनां तृपेत्येवमादीनां च धातूनां शे प्रत्यये नमा-
गमो भवति । लिपादि—लिंपति । लिंपते । सिंचति । सिंचते ।
मुंचति । मुंचते । लुंपति । लुंपते । विंदति । विंदते । कृनति ।
भिनति । पिंशति षत् । तृफ—तृंफति । टूफ—टूंफति । गुफ—
गुंफति । उभजंभति । शुभ—शुंभति ॥

जभोऽचि ॥ २ । ४ । १८९ ॥

जभेर्धातोर्जादौ प्रत्यये नं भवति । जंभयति । जंभकः ।
सासदुः । जंभंजम्भम् । जंभो वर्तते ॥

रधः ॥ २ । ४ । २०० ॥

रधेर्धातोर्रधि प्रत्यये नम् भवति । रन्धयति रन्धकः ।
साधु रन्धी । रन्धंरन्धम् । रन्धो वर्तते ।

नेट्यलिटि ॥ ४ । २ । २०१ ॥

रधः इडादावलिटि न नम् भवति । रधिता । रधिष्य-
ति । इटीति किम् ? रन्धयति । अलिटीति किम् ? ररन्धिम ।
रेधिवानित्यत्र नमः लुक् ॥

रभः ॥ ४ । २ । २०२ ॥

रभो लिङ्वर्जिताजादौ प्रत्यये नम् भवति । आरंभयति ।
आरंभकः । साध्वारंभी । आरंभमारम्भम् । आरंभो वर्तते ।
अलिटीति किम् ? आरभे । आरभेत । इति तुदादित्वात्
शे न लुक् ॥

लभः ॥ ४ । २ । २०३ ॥

लभेर्लिङ्गजित् अजादौ प्रत्यये नम् भवति । लम्भयति ।
लम्भकः । साधु लम्भी । अलिटीति विम् ? लेभे । लभेत ।
इति तुदादित्वात् शे न लुक् ॥

व्याङ्कः ॥ ४ । २ । २०४ ॥

आङ्कः परस्य लभेः यि—यकारादौ प्रत्यये नं भवति
आलम्भ्या गौः । आङ्क इति किम् ? लम्भ्यम् ॥

स्तुतावुपात् ॥ ४ । २ । २०५ ॥

उपात्परस्य लभेः यि प्रत्यये स्तुतौ प्रशंसायां नं भवति ।
उपलम्भ्यं धनम् । अन्यत्र—उपलम्भ्यमस्मात् वृषलोत्किञ्चित् ॥

ज्यमि वा ॥ ४ । २ । २०६ ॥

लभेः जी अनि च प्रत्यये नम् वा भवति । अलम्भि ।
अलाभि । लम्भं लम्भम् । लालम्भम् ॥

घञवे चोपसर्गात् ॥ ४ । २ । २०७ ॥

घञ् खे इयमि च प्रत्यये उपसर्गात्परस्य लभे नम् भव-
ति । प्रलम्भः । उपलम्भः । ईषत्प्रलम्भः । ईषदुपलम्भः ।
प्रालम्भि । प्रालम्भः । प्रालम्भम् । उपसर्गादिति किम् ?
लाभः । ईषलाभः ॥

सुदुर्भ्यः ॥ ४ । २ । २०८ ॥

सुदुर्भ्यामुपसर्गाभ्यां व्यस्ताभ्यां सनस्ताभ्यां चोपसर्गा-
देव पराभ्यां परस्य लभेः घञ् खे नं भवति । अनिसुलम्भः ।
अतिदुर्लम्भः । असिसुलम्भं । अतिदुर्लम्भम् । उपसर्गादिति
किम् ? सुलाभः । दुर्लाभः । सुलभम् । दुर्लभम् । सुदुर्लभम् ।
असिदुर्लभम् । असिसुलभम् । अत्रार्चायामतिक्रमे वा अतिः ॥

क्रीडतन्यवस्यादेर्लुग्बहुलं ॥ ४ । २ । २०९ ॥

अव इत्युपसर्गस्य क्रीञ्जनयोर्धात्वोः परयोराधेर्बहु-
लम् लुग् भवति । वक्रयः । अवक्रयः । तनुषु वक्रयगेहवद-
स्पृहाः । वतन्मः । अवतन्सुः । वसन्तयन्ति सहकारमञ्ज-
रीम् । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

धाञ्ज् नह्यपेः ॥ ४ । २ । २१० ॥

अपीत्येतस्यापसर्गस्य धाञ्ज् नह्योर्धात्वोः परतः आदेर्ब-
हुलं लुग् भवति । पिहितमपिहितं । क संहभ्याम् । पिहितं
स्तनाभ्याम् । पिनदुः । अपिनदुः । पिनदुरत्माङ्गदकोटिरेपः ॥

संपय्युपात्कृजस्सङ्भूषसमवाये ॥ ४ । २ । २११ ॥

स परि उपेभ्यः परस्य कृज भूषे अलंकारे समवाये ससु-
दाये चार्थे सडागमो भवति । संस्फरोति । उपस्फरोति परिष्क-
रोति । कन्यां भूषयतीत्यर्थः । तत्र न संस्कृतम् । परिस्कृतमुप-
स्कृतम् । समुदितमित्यर्थः । संपयुपादिति किम् ? सुकृता कन्या ।
अन्यत्र संस्कारः पारेकतः । उपकरोति । संस्कृतं वचनमिति
भाक्तो निर्देशः । संचस्कार । संचस्फुरुतुः । संचिस्फुरुः । संचि-
ष्कषति । संचिचेष्कियते । समस्फरोत् । समकार्षीत् । सम-
चिस्फरत् । इत्यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सटि कृते पर्दिर्भा-
वादागमो प्रत्यय इति निवृत्तः । सहिति सकारको निर्देश-
स्तेन स एव सङ् भवतीति समचिस्फरदित्यादौ चिर्न भव-
ति सस्थानिकत्वात् । परिष्करोतीत्यादौ सट्स्तु स्वंगा-
मिति वचनाद्भवति ॥

उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्याध्याहारे ॥ ४ । २ । २१२ ॥

विकारादिष्वर्थेषु वर्तमानस्योपात्परस्य कृजस्सङ् भव-
ति । विकारे-उपस्कृतं भुंक्ते । उपस्कृतं गच्छति विकृत-
मित्यर्थः । प्रतियत्ने-एधोदकस्योपस्फुरुते । तत्र प्रतियत्त

इत्यर्थः । वाक्याध्याहारे—उपस्कृतं जल्पति । सोपस्काराणि सूत्राणि सवाक्याध्याहाराणीत्यर्थः । गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः ॥

किरतेर्लवने ॥ ४ । २ । २१३ ॥

उपात्परस्य कृ विक्षेपण इत्यस्य धातोस्सङ् भवति । लवने—लवनविषयश्चेत्तदर्थो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति उपस्कीर्य मद्रका लुनन्ति विशिष्य लुनन्तीत्यर्थः । अन्यत्र—उपकिरति धान्यम् ॥

प्रतेश्च वधे ॥ ४ । २ । २१४ ॥

प्रतेरुपाध्वोपसर्गात्परस्य किरतेर्धातोर्वन्धे हिसायां विषये सहागमो भवति । प्रतिस्कीर्णन्ते भूयात् । उपस्कीर्णम् ते भूयात् । तथा ते विक्षेपणम् भूयात् । यथा हिंसनमवधनाति इत्यर्थः ॥

चतुष्पद्यपाद्धर्षात् ॥ ४ । २ । २१५ ॥

अपात् किरतेस्सङ् भवति । हर्षाच्चतुष्पदि विषये चेत्तदर्थो भवति । अपस्कीरते वृषभः । हर्षाद्विलिख्य क्षिपतीत्यर्थः । अन्यत्र—अपकिरति वा वृषलो हृष्टः ॥

विशुनि भक्षाय ॥ ४ । २ । २१६ ॥

अपात्किरतेः सङ् भवति वी पक्षिणि भक्षाय शुनि आश्रयाय चेत्तदर्थो भवति । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षाय । अपस्किरते श्वा आश्रयाय । विलिख्य विक्षेपयतीत्यर्थः । भक्षाययेति किम् ? अपकिरति श्वा ओदनपिरुद्धमाशितः ॥

वी विष्करो वा ॥ ४ । २ । २१७ ॥

विष्कर इति वी पक्षिण्यभिधेये विपूर्वस्य किरतेः कप्रत्यये पक्षे सङ्निपात्यते । विष्करः शकुनिः विकिरो वा ॥

प्रात्तुं पतेर्गवि ॥ ४ । २ । २१८ ॥

प्रात्परस्य तुम्फतेः धातोः गवि कर्तरि सङ् भवति । प्र-
स्तुम्पति गौः । प्रस्तुं पति वत्सो मातरं । प्रस्तुम्पको वत्सः ।
गवीति किम् ? प्रस्तुम्पति वत्तपतिः ॥

प्रादुसश्चाच्यस्तेष्विषः ॥ ४ । २ । २१९ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गात्प्रादुसश्च परस्याऽस्ते-
रचि यकारे च परे घिरादेशो भवति । क्विजः सः घिः । शनंम
इति चेहोतिष्ठते । अभिषन्ति । ठयतिषन्ति । व्यतिषते
कृत्यानि । निष्यात् । प्रादुषन्ति । प्रादुष्यात् । अजयीति
किम् ? निस्तः । प्रादुसः ॥

सुञ्जसूषोस्तुस्तुभोऽत्यप्यद्वेः ॥ ४ । २ । २२० ॥

सुञ्जादीनामद्विरूपाणां सकारस्योपसर्गात्परस्य विभ्रवति ।
अत्यागमेऽन्तरे सत्यसत्यपि । पुञ्-अभिषुणोति । परि-
षुणोति । अभिषावयति । परिषावयति । अभ्यषुणोत् । पर्य-
षुणोत् । सू-अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । घि-
अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तु-अभि
ष्टोति । परिष्टोति । सुदुष्टवं ठयाकरणम् । स्तवीमि ।
अभ्यष्टौत् । प्रत्यष्टौत् । स्तुभ्-अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अ-
भ्यष्टोभत । पर्यष्टोभत । अद्वेरिति किम् ? अभिसुसूषति ।
अभ्यसुसूषत् । पर्यसुसूषत् । अभिसिषामति । अभ्यसिषासत् ॥

स्थासेनिसेधसिचसंजां द्व्यटि ॥ ४ । २ । २२१ ॥

स्थादीनामुपसर्गात्परेषां सकारस्य विभ्रवति । द्व्योस्स-
तोर्द्विर्भावेऽटि च सत्यसत्यपि । स्था-अधिष्ठास्यति । अधि-
तष्टौ । अध्यष्टात् । अध्यष्टास्यत् । अनुष्ठास्यति । अनुतष्टौ ।
अभ्यष्टात् । अन्वष्टास्यत् । सेनि-सेनया अभियाति अभि-

अभिषेणयति । अभिषिणेणयिषति । अभ्यषेणयत् । अभ्य-
षीषेणयिषत् । सैध-प्रतिषेधति । प्रतिषिषेधिषति । प्रत्यषेध-
त् । प्रत्यषिषेधिषत् । सिध्-अभिषिञ्चति । सुवित्तं नाम
किं तवात्र । अभिषिषिषति अभ्यषिञ्चत् । अभ्यषिषीक्षत् ।
संज्-अभिषञ्जति । अभिषसंज् । अभिषिषंक्षति । अभ्यषजत् ।
अभ्यषिषंक्षत् । संधेति एधादिपग्निश्चस्सिध्यतिनिवृत्यर्थः ।
यङ्श्लुचस्तु ग्रहणनिष्ठयत एव प्रतिषेधीति ॥

स्तम्भोऽङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे ॥ ४ । २ । २२२ ॥

उपसर्गात्स्तम्भेत्सकारस्य द्वयोरटि च सत्यमत्यपि विभ-
वति । न चेदसौ स्तम्भः ङे प्रतिस्तब्धे निस्तब्धे च भवति ।
विष्टम्भनाति । प्रतिष्टम्भनाति । वितष्टम्भः । प्रतिष्टम्भः । व्यष्ट-
म्भनात् । अङ्ङेत्यादीति किम् ? न्यतस्तम्भत् । प्रत्यनस्तम्भत् ।
प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

अवाञ्चालम्बनाविदूर्योर्गु ॥ ४ । २ । २२३ ॥

आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । औ-
र्जित्यमूर्यम् । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य स्तम्भेरवात्परस्य सकारस्य
द्वयत्यपि विभवति । अङ्ङे अवलम्बने । दुर्गावष्टम्भः । दुर्गप्रव-
ष्टम्भनाति । अवनम्भ । अवाष्टम्भनात् । आविदूर्य-अवष्टब्ध-
शरत् । अवष्टब्धे-सेने । ऊर्जं अहो वृषलस्यावष्टम्भः । अवष्ट-
ब्धो रिपुः शूरेण । चेन अङ्ङेत्यनुकृष्यते । अवात्स्तम्भत् ।
अन्यत्र-अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ॥

वेश्च स्वनोऽशने ॥ ४ । २ । २२४ ॥

वेरवाञ्च परस्य स्वनो धातोरशनेऽर्थे वर्तमानस्य सका-
रस्य द्वयत्यपि विभवति । विष्टवणति । विषट्वाण । विषट्व-
ययति । व्यष्टवणत् । अवष्टवणति । अवषट्वाण । अवषट्वययते

अवाचयत् । भोजनमत्र स्वनेरर्थः । विषयवर्णि । अवचयति ।
भुङ्क्त इत्यर्थः । अन्यत्र—विस्वनति । अवस्वनति मृदङ्गः ॥

सदोऽप्रतेर्लौ त्वादेः ॥ ४ । २ । २२५ ॥

प्रतिवर्जितादुपसर्गात्परस्य सदेधातोर्द्व्यत्यपि विभ्रवति ।
लौ-लिटि तु द्व्योस्सतोरादेर्भवति । निपं दति । विषीदति ।
निषीषद्यते । निषाषद्यते । विषाषद्यते । न्यषीदत् । अप्रते
रितिकिम् ? प्रतिभीदति । लौ त्वादेः—निषमाद् । तुर्विशेषणार्थः ॥

स्वन्जेश्च ॥ ४ । २ । २२६ ॥

उपसर्गात्स्वन्जेः मकारस्य द्व्यत्यपि विभ्रवति । लौत्वा-
देरेव । अभिष्वजते । परिष्वजते । प्रतिष्वजते । अभिषिष्वं-
जते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । प्रत्यष्वजत । अभिषस्वजे
परिषस्वजे । प्रतिषस्वजे । अभिषस्वज्जे । परिषस्वज्जे । प्रतिष-
स्वज्जे । चेन लौत्वादेरित्यनुकुर्यते ॥

परिनिवेस्सेवः ॥ ४ । २ । २२७ ॥

परिनिविभ्यः परस्य सेवतेस्सकारस्य द्व्यत्यपि विभ्रवति ।
परिषेवते । पर्यषेवत् । परिषिषेविषते । निषेवते । निषिषेवि-
षते । न्यषेवत । विषेवते । विषिषेविषते । ष्यषेवत ॥

सयसिते ॥ ४ । २ । २२८ ॥

परिनिविभ्यः परयोः सयसितयोस्सकारस्य विभ्रवति ।
परिषयः । निषयः । विषयः । परिषितः । निषितः । विषितः ।
सय इति सिनोतेरष्प्रत्ययान्तः । सिन इति कान्तः । द्व्यत्य-
पीति निवृत्तमिह न भवति । मा विषसयत् । व्यसयीयत् । पर्य-
सितायत ॥

सट्स्तुस्वन्जां वा त्वटि ॥ ४ । २ । २२९ ॥

परिनिविभ्यः परस्य सटः स्तुस्वज्जोश्च घात्वोः विभ्रव-

ति । वचनभेदाद्यायासंख्याभावः । अटि तु सति वा भवति ।
परिष्करोति विष्करः शकुनिः । परिष्ठीति । निष्ठीति । परि-
ष्वजते । निष्वजते । विष्वजते । वा त्वटि-पर्यस्करोत् । पर्य-
ष्करोत् । पर्यस्तीत् । पर्यष्ठीत् । न्यस्तीत् । न्यष्ठीत् । ष्यस्तीत् ।
ष्यष्ठीत् । पर्यस्वजत । पर्यष्वजत । निस्वजत । निष्वजत ।
ष्यस्वजत । ष्यष्वजत ॥

सीवूसहेऽड्डेऽसोः ॥ ४ । २ । २३० ॥

परिनिविभ्यः परस्य सीव्यतेः असौभूतस्य च सह अड्डे
धिर्भवति वात्वटि । परिषीठयति । निषीठयति । विषीठयति ।
परिषहते । निषहते । विषहते । अटि-पर्यषीठयत् । न्यषी-
व्यत् । ष्यषीठयत् । पर्यमहत । पर्यषहत । न्यमहत । न्यषहत ।
ष्यमहत । ष्यषहत । अनुबन्धः किम् ? परिसेषिवीति । अड्ड
इति किम् ? मा परिसेषिवत् । पर्यसीवत् । पर्यसीषहत् ।
पर्यसीषहत् । असौरिति किम् ? परिसेाढः । परिसेाढठयः ।
न्यसेाढः । न्यसेाढठयः । विसेाढः । विसेाढठयः ॥

स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्राणिनि ॥ ४ । २ । २३१ ॥

अभ्यनुभ्यां परिनिविभ्यश्च परस्य स्यन्दतेः पितृ भवति ।
अप्राणिनि । अप्राणिकर्तृकश्चेद् तदर्थो भवति । अभिष्यन्दते ।
अनुष्यन्दते । परिष्यन्दते । निष्यन्दते । विष्यन्दते । अभिस्य-
न्दते तैलं । अनुस्यन्दते । परिस्यन्दते । निस्यन्दते । विस्यन्दते ।
तिप् निर्देशादिह न भवति-अभिसास्यन्दीनि तैलम् । अप्राणि-
नीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः उदके । पर्युदासेऽयम् । न तु
प्राणिनि प्रतिषेधः । तेनेहापि भवति - अनुष्यन्दते । अनुस्य-
न्दते मत्स्य उदके ॥

वेस्सुकन्दोऽक्तयोः ॥ ४ । २ । २३२ ॥

वेः परस्य स्कन्देधातोः षिर्वा भवति । अक्तयोः—न चेतं क्तवत्परतो भवतः । विष्कन्ता । विस्कन्ता अक्तयोरिति किम् ? विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

परेः ॥ ४ । २ । २३३ ॥

परेः परस्य स्कन्देः षिर्वा भवति । परिष्कन्ता । परिस्कन्ता । परिष्कन्नः । परिस्कन्नः । परिष्कन्नवान् । परिस्कन्नवान् ॥

स्फुरस्फुलोर्निर्नेः ॥ ४ । २ । २३४ ॥

निम्निभ्यां परयोः स्फुरत्स्फुलोः षिर्वा भवति । निःष्फुरति । निःस्फुरति । निष्फुरति । निष्फुरति । निःष्फुलति । निःस्फुलति । निष्फुलति । निष्फुलति ॥

वेः ॥ ४ । २ । २३५ ॥

वेः परयोः स्फुरस्फुलयोः षिर्वा भवति । विस्फुरति । विष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति ॥

स्कम्भतः ॥ ४ । २ । २३६ ॥

वेः परस्यः स्कम्भनातेर्नित्यं षिर्भवति । विष्कम्भति । विष्कम्भिता । विष्कम्भिताम् । विष्कम्भः । आनिर्देशस्कम्भतेः निवृत्त्यर्थः ॥

निर्दुस्सुवेस्समसूतिस्वपेऽवः ॥ ४ । २ । २३७ ॥

निस् दुस् सु विभ्यः परयोः समसूतिशब्दयोः स्वपेशचा। वकारस्य धातोः षिर्भवति । निःषमः । दुष्षमः । सुषमः । विषमः । निष्पूतिः । दुष्पूतिः । सुपूतिः । विपूतिः । निष्पूतिः । निष्पुसः । दुष्पुसः । सुपुसः । विपुसः । अव इति किम् ? दुः स्वप्नः । सुस्वप्नः । विषुष्याप । समसूतीति प्रातिपदिकग्रहणम् । तेनेह न भवति—दुःसमति । निःसमति । निःसूतम् । अन्ये

धातुग्रहणमेवाहुः । तेषां -निःषमति । दुःषमति । सुषमति ।
निष्पूतम् । दुःषनम् ॥

हिनुमीनानियोऽदुरोऽन्तरश्च णः ॥ ४ । २ । २३८ ॥

दुर्वर्जितादुपसर्गादन्तरश्च णः परस्य धातोः हिनुमीना-
नीत्येतेषां णकारस्य च नकारस्य णकारो भवति । षानोण
इति परिभाषया ठयवस्था । प्रहियोति । प्रमीणाति । प्रयाणि ।
प्रवयाणि । प्रापयाणि । प्रणमति । प्रणयति । परिणयति ।
प्रणामकः । परिणामकः । अन्तर्णयति । अन्तर्णयकः । हिण्वः ।
दीनि किम् ? प्रमृत्यति । प्रनन्दति । अदुरिति किम् ? दुर्नयः -
दुर्नीतः । प्रगतो नायकोऽस्मात् प्रनायको देशः । प्रादेरत्र प्रत्य
यार्थेन योगो न धातुनेति अनुपसर्गत्वम् ॥

शः ॥ ४ । २ । २३९ ॥

अदुरुपसर्गादन्तरश्च परस्य शकारान्तस्य धातोः शो भव-
ति । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तर्णश्यति । प्रणाशः । प्रणा-
शकः । अशान्तत्वादिह न भवन्ति—प्रनष्टः । परिनक्षयति ॥

नेघुर्मानद्रूपत्पदिस्यतियातिवातिद्रातिपसाति-

हंतिषपियहिशमूचिज्देग्धौ ॥ ४ । २ । २४० ॥

अदुरुपसर्गादन्तरश्च परस्य नेः घुसंज्ञेमादिषु च परतो
शो भवन्ति । प्रणियच्छति । परिणियच्छति । प्रणिदयते । परि-
णिदयते । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । प्रणिद्यति । परि-
णिद्यति । प्रणिदयनि । परिणिदयनि । प्रणिदधाति । परिणि-
दधाति । प्रणिमयते । परिणिमयते प्रणिमिमाते । परिणिमिमते
प्रणिमाता । प्राणिनदति । परिणिनदति । प्रणिगदति ।
परिणिगदति । प्रणिपनति । परिणिपतति । प्रणिपद्यते । प-
रिणिपद्यते । प्रणीष्यति । परिणीष्यति । प्रणियाति । परिणि-

याति । प्रणिवांति । परिणिवाति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्र-
णिष्ठाति । परिणिष्ठाति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । प्रणिवप-
ति । परिणिवपति । प्रणिवहति । परिणिवहति । प्रणिशाम्यति ।
परिणिशाम्यति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । प्रणिदेगिच ।
परिणिदेगिच । अन्तर्णिदेगिच । तिग्मिर्देशो यङ्श्लुचि निवृत्त्यर्थः ।
तेन प्रणिमासाति । परिनिमासातीति आदौ न भवति । अन्यत्र
भवति-प्रणिदाधाति । प्रणिमासाति । प्रणिजागदिति । उप-
सर्गादिति किम् ? वारि निदधाति ॥

शेषेऽप्यांतकल्पपाठे वा ॥ ४ । २ । २४१ ॥

शेषे दृष्टादिभ्योऽन्यस्मिन् धातुपाठे धातून्देशे अथा-
न्ते कखादी परे ऋदुत्पसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्णो भवति वा ।
प्रणिपचति । परिणिपचति । प्रनिपचति । परिनिपचति ।
प्रणिभिनति । परिणिभिनति । प्रनिभिनति । परिनिभिनति ।
अन्तर्णिभनति । शेष इति किम् ? प्रणिदयति । प्रणिद-
यते । दृष्टादिप्रदृशं किम् ? यङ्श्लुचि सावकाशस्यात् । अप्यां-
तकस्वेति किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिकरोति । प्रनिखनति ।
पाठः इति किम् ? प्रनिमामाति । प्रनिपापचीति । प्रनिच-
कार । प्रनिचखाद् । प्रनिपेक्षयति । अत्रायं विधिर्न भवति ।
प्रनिवेष्टा । प्रनिवेष्टा । प्रणिदेष्टा प्रनिदेष्टा । अत्र भवति
पाठे अप्यांतत्यात् ॥

परेरनितेः ॥ ४ । २ । २४२ ॥

परेः परस्यानेर्धातोर्णो भवति वा । पर्यजिति । पर्य-
निति । परेरिति किम् ? प्राणिति ।

अन्ते च ॥ ४ । २ । २४३ ॥

उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्नकारस्य पदस्यान्तेऽप्यन्ते च

वर्तमानस्य णो भवति । प्राणिति । पराणिति । हे प्राण् । हे पराण् । हे पर्याण् ।

द्वयोः ॥ ४ । २ । २४४ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्द्वयोर्नकारयोर्णो भवति । प्रत्येकम् प्राणिनिषति । पर्यणिनिषति । प्राणिण्यत् । प्राणिणिनिषत् । पर्याणिणिनिषत् ।

घनः ॥ ४ । २ । २४५ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हन्तेर्नकारस्य णो भवति । प्रहययते । प्रहयनम् । पराहणनम् । निहणनम् । परिहणनम् । अंतर्हणनम् । प्रघ्नन्ति । प्राधानीत्यत्र घि घ्न इति न भवति ।

न्वि वा ॥ ४ । २ । २४६ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हन्तेर्नकारस्य मकारवकारयोः परतः णो भवति वा । प्रहयवः । प्रहन्वः । प्रहयमः । प्रहन्मः । प्राहयवहे । प्राहन्वहे । प्राहयमहे । प्राहन्महे । अन्तर्हयवः । अन्तर्हन्वः । अन्तर्हयमः । अन्तर्हन्मः ॥

न देशेऽन्तरोऽयनघनः ॥ ४ । २ । २४७ ॥

अन्तरा परस्यायनशब्दस्य हन्तेश्च नकारस्य णो न भवति । देशाभिधाने । अंतरयनो देशः । अन्तर्हणनो देशः । अन्यत्र-अरयणम् । अन्तयरणम् । अन्तर्हणनम् वर्तते ।

निंसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥ ४ । २ । २४८ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परेषां निंसनिक्षनिन्दाधातूनां कृति परे णो भवति वा । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनं । प्रणिंसणम् । प्रनिक्षयम् । प्रणिंदनम् । प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते । परिणिंस्ते । प्रणिक्षति । परिणिक्षति । प्रणिन्दति । परिणिन्दति । हिन्विषति नित्यमेव भवति ।

अषोऽचोऽभांभूपूज्कगंज्यायिवेपः ॥ ४ । २ । २४८ ॥

कृतीति वर्तते । तन्त्रकारस्य विशेषणम् । अषकारांता-
ददुर उपसर्गादन्तरश्च परात् साभ्वादिवर्जितस्य धातोः परस्य
कृतप्रत्ययस्यस्य नकारस्याचः परस्य णो भवति । प्रयाणम् ।
परियाणम् । निर्याणम् । प्रयायमाणं । प्रभाणीयं । परियाणीयं ।
अप्रयाणिः । अपरियाणिः । प्रयायिणी । परियायिणी ।
प्रहीणः । परिहीणः । अष इति किम् ? प्रभग्नः । अभादिति
किम् ? प्रभानम् । प्रभवन्म् । प्रपवन्म् । प्रकमन्म् । प्रगमन्म् ।
प्राप्यायन्म् । प्रदेवन्म् । अकारानुबन्धात् ङकारानुबन्धस्य
भवति । प्रपवमाणं । प्रयवणं । कृतीति किम् ? प्रवापेन ।

नमीजादेरेव ॥ ४ । २ । २५० ॥

अषांताददुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य धातोर्नमि सति
इजादेरेव भादिवर्जितात् कृतस्यस्य नकारस्याचः परस्य णो
भवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । नमीति
किम् ? नम्यसति । नियमो नास्ति, प्रपवणं । इजादिरिति
किम् ? प्रमंकनम् । प्रमंगनम् ।

णिहलिजुपांत्याट्टा ॥ ४ । २ । २५१ ॥

अयंतात् हलः परो य इच् तदुपांत्याच्च धातोः भादि-
वर्जितात्कृतस्यस्याचः परस्य नकारस्याचकारांतोपसर्ग-
स्यान्निमित्तात्परस्य णो वा भवति । प्रयापणं । प्रयापनं ।
प्रयाप्यमाणं । प्रयाप्यमानं । प्रयापणीयं । प्रयापनीयं । अ-
यापणिः । अयापनिः । प्रयापिणी । प्रयापिनी । हलिजु-
पांत्यात्-प्रकोपणं । प्रकोपनं । प्रगोप्यमाणं प्रगोप्यमानं । हल्-
ग्रहणं किम् ? ग्राहणं । पराहणं । इजोपांत्यादिति किम् ?
परिग्रहणं । अष इति किम् ? निष्ठापनं । तुष्ठापनं । अभा-

देरिनि किम् ? प्रभापना । प्रभावना । प्रपातना । प्रकामना ।
प्रगामना । प्राप्यायना । प्रदेवना ।

निर्विण्णः ॥ ४ । २ । २५२ ॥

निर्विण्ण इति निस्पूर्वाद्धिदेस्सत्तालाभविचारार्थात्प-
रस्य कनकारस्य शो निपात्यते । निर्विण्णः प्राव्रजत् पिता ।

रोलोऽयौ ॥ ४ । २ । २५३ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गादयतौ धातौ परे उपस-
र्गस्य रेफस्य लकारादेशो भवति । प्रालयते । पलायते ।
पल्ययते । अयाविति किम् ? प्रायः । परायः । इणोऽच् ।

निप्रतेर्वा ॥ ४ । २ । २५४ ॥

निस्प्रत्यो रेफस्याऽयतौ परे लो वा भवति । निल-
यनं । निलयते । निरयणं । निरयते । प्रत्ययते । दुलयनं ।
दुलयते । दुरयणं । दुरयते । इति दुष्टः दुष्टवं । दुस्थितभि-
स्येवमर्थं हीनौ द्वावप्युपगम्येते ।

परेर्घाङ्कयोगे ॥ ४ । २ । २५५ ॥

परेः रेफस्य घांक्रयोगेषु परतः लो वा भवति । पलिघः ।
पल्यंकः । पलियोगः । परिघः । पर्यङ्कः । परियोगः ।

डश्चर्फिडादीनां ॥ ४ । २ । २५६ ॥

ऋफिडादीनां रेफस्य ङकारस्य च लो वा भवति ।
लृफिङ्गः । ऋफिङ्गः । लृतकः । ऋतकः । कपिलकः । कपिरकः ।
तिल्पिरिकं । तिर्पिरिक । लोमानि । रोमानि । पांसुलः ।
पासुरः । कल्म । कर्म । इत्य ऋफिलः । ऋफिङ्गः । चूला ।
चूडा । वलिशं । वहिशं । पुलिनं । पुहिनं । ऋफिडादयश्चिष्ट-
प्रयोगानुसर्तठयाः ।

ग्रोऽचि ॥ ४ । २ । २५७ ॥

गृ इत्येतस्य धातोः विहितेरचि अजादौ प्रत्यये परे
रेफस्य लो वा भवति । निगिलति । निगिरति । निगलनम् ।
निगरणम् । निगालको निगारकः । अचीति किम् ? निगीर्यम् ।
निगीर्यते । निगाल्यते । इत्यत्रांतरंगत्यात् लृत्वे कृतेणि लुक् ।
गिरौ । गिरः । इत्यत्र न धातोः प्रत्यय इति न भवति ।

यङि ॥ ४ । २ । २५८ ॥

वेति निवृत्तं । यो यङि रेफस्य लो नित्यं भवति । निजे-
गिल्यते । निजेगिल्येते । निजेगिल्यन्ते ।

गरगलं विषप्राशयंगे ॥ ४ । २ । २५८ ॥

गरगल इति विषे प्राशयंगे च यथामुख्यं लृत्वाभावो लृत्व
च निपात्यते । गरो विषम् । गलः प्राशयगम् ।

कृपोऽकृपीटादिषु ॥ ४ । २ । २६० ॥

कृपेधांतोरेकस्य कृपिडादिवर्जितेषु लो भवति । क्लृ-
प्तः । क्लृप्तयान् । चिक्लृप्सति । अचिक्लृपत् । कल्पने ।
कल्पिता । कल्पकः । अकृपिडादिष्विति किम् ? कपोटः ।
कपणः । कप्पणः ।

आदेऽच्छाऽवक्कृष्ट्याष्टीवस्सन् ॥ ४ । २ । २६१ ॥

पाठ इति घतंते । अवक्कृष्ट्याष्टीवर्जिनस्य धातोः सका-
रस्य शकारस्य च धातुपाठे आदिभूतस्य यूयासंख्यं सकारो न-
कारश्च आदेशौ भवतः । षहि-महते । षिचि-सिंचते । णिज्
नयति । णम् नमति । आदेरिति किम् ? प्रनिलषति । प्रनि-
सेक्षयते । प्रनिपिनष्टि । वणति । भणति । अष्टक्कृष्ट्याष्टीव इति
किम् ? अवक्कृते । पृथायते । निष्ठीवति । पाठ इति किम् ?
षकारीयति । शकारीयति ॥

इति शठदनुशासने चितमणी वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीय पादः ।

तास्यौ तुल्योः ॥ ४ । ३ । १ ॥

सिर्लुङ्गि ॥ ४ । ३ । २ ॥

दूपादेवसृपः ॥ ४ । ३ । ३ ॥

इक्ष्वाकुलोऽदूयः कसो नेट् चेत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

इकः परे यः शल् तदन्ताद्वातोः दूशिवर्जिताल्लुङि
परे मध्ये कसप्रत्ययो भवति न चेतस्य कसस्येद्भवति ।
लिह्-अलिक्षत् । अलिक्षाताम् । अलिक्षन् । द्विप्-अद्विक्षत् ।
अद्विक्षताम् । अद्विक्षन् । दुह्-अधुक्षत् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् । इक
इति किम् ? अदाक्षीत् । अताक्षीत् । शल इति किम् ? अभे-

तसीत् । अद्रुश इति किम् ? अद्रासीत् । नेट्चेति किम् ?
अमोषीत् । विकल्पितेष्टः । यदेष्ट भवति तदा न भवति-
न्यगूहीत् । यदा न भवति तदा भवत्येव अचोसत् ।

शिलषः ॥ ४ । ३ । ५ ॥

श्लिषेर्धातोर्लुङि कसो भवति न चेत्तस्य कस्येष्ट भवति ।
आशिलक्षत् कन्यां देवदत्तः । नेट्चेदिति किम् ? षूअिषू-
शिलषूअिषूअलूषू दाहे । आशिलेषीत् । पुण्यादित्वात्तस्यातड्यङ्
स्यादिति वचनं । आशिलषि कन्या देवदत्तेनेत्यत्र तूत्तरे । जि-
भवति एव ॥

नानालिंगने ॥ ४ । ३ । ६ ॥

आलिगनं परिष्कृष्टम् । अनालिङ्गनेऽर्थे वर्तमानात्
श्लिषेर्धातोः कसो न भवति । आशिलषत् कतु च काष्ठं च ।
समाशिलषत् गुरुकुलम् । समालिष्ट पल्लोऽन्यग्राधेन । अन्यत्र
आशिलक्षत् कन्यां देवदत्तः । आशिलक्षन्त कन्याः देवदत्तेन ।

कंश्चिद्रुस्रुणेर्ऋः कर्तरि ॥ ४ । ३ । ७ ॥

कम् अि द्रु स्रुभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च कर्तरि लुचि परे मध्येङो
भवति । अचक्रमत् । अशिग्रियत् । अद्रुदुवत् । असुस्रुवत् ।
श्लेः-अचीकरत् । अजीहरत् । अजीहरत् । अचीकमत् । अची-
करत् कटः स्वयमेव । कर्तरीति किम् ? अकमिषातां । अकार-
यिषाताम् कटो ॥

धेट्श्वेर्वा ॥ ४ । ३ । ८ ॥

धेटः श्वयतेश्च कर्तरि लुचि मध्येङो वा भवति । अददत्
अदासीत् अशिग्रिवयत् । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरीति
किम् ? आदिषातां स्तुती देवदत्तेन ।

साम्भूम् चम्लुचूम् चम्लुचूश्चिवज्रोऽङ् ॥ ४ । ३ । ८ ॥

सम्भवादिभ्यः कर्तरि लुङि मध्ये अङ् भवति वा । अस्त-
भवत् । अस्तम्भीत् । अस्तुवत् । अस्तोषीत् । अस्तुवत् ।
अस्तोषीत् । अस्तुवत् अग्राधीत् । अग्लुवत् । अग्लोषीत् ।
अग्लुषीत् । अश्वत् । अशिष्वत् । अश्वयीत् । अज-
रत् । अजारीत् ॥

ऋदितोऽतडि ॥ ४ । ३ । १० ॥

ऋदितो धातोः कर्तर्यतडि लुङि मध्ये अङ् भव-
ति । अरुधत् । अरौत्सीत् । रुभिदत् । अभैत्सीत् । अचिह-
दत् । अचैत्सीत् । पर्यविषत् । पर्यवीक्षत् ।
अतङ्गीति किम् ? अरुद् । अभत् । आच्छत् ।

सर्तिशास्तिलिदद्युत्पुष्यादेः ॥ ४ । ३ । ११ ॥

सर्तिशास्तिभ्याम्लृदितः द्युनादिभ्यः पुष्यादिभ्यश्च कर्त-
र्यतडि लुङि मध्ये अङ् नित्यं भवति । असिरत् । अशिषत् ।
लृदितः—अगमत् । असुपत् । अशकत् । आपत् । द्युनादिभ्यः—
अद्युतत् । द्युतादयो द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्रोदाहृताः । पुष्यादि-
भ्यः—अपुषत् ॥ अशुषत् । अतुषत् । अपात्रिषत् । अतु च
काष्ठं च । अशकत् इति नेपथम् । श्यनिर्देशः किम् ? अपोषीत् ।
अरुषत् । अखाक्षीत् । पोषति । पुष्याद्यादिभ्यो न भव-
ति । अतङ्गीति किम् ? ठयद्योतिष्ठ । ठयत्यशुषत् ।

वक्तृत्वरूपातेः ॥ ४ । ३ । १२ ॥

वक्तीति वच भाषणे ब्रूजदेशश्च असूक्ष्मो रूपातीति
रूपाप्रकथने चक्ष्मादेशश्च एभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि अङ्
भवति । अवोचत् । पर्यास्यत् पर्यास्येतां घटो स्वयमेव ।
आरुयत् । आरुयतु । असूग्रहणम् तङ्घर्षं । अतडि पुष्यादि-
त्वात् सिद्धं तिङ् निर्देशो यङ् बलुग्नित्वर्थः । अचारुयासीत् ।

लिप्सिज्झाऽर्तः ॥ ४ । ३ । १३ ॥

लिप् सिच् ह्वा अर्तिभ्यः कर्तरि लुङि अङ् भवति ।
अलिपत् । असिचत् । आहूत् । आरत् ।

तङि वा ॥ ४ । ३ । १४ ॥

लिपादिभ्यः कर्तरि लुङि तङि अङ् भवति । अलि-
पत् । अलिप्त । असिचत् । असिक्त । आहूत् । आहूस्त ।
समारत् । समार्ध ।

दीप्पर्जन्युधताय् प्यायस्ते जिः ॥ ४ । ३ । १५ ॥

दीषादिभ्यः कर्तरि लुङि तङि ते परे जिर्वो भवति ।
अदीपि । अदीपिष्ट । अपूरि । अपूरिष्ट । अजनि । अजनिष्ट ।
अबोधि । अबुद्धु । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्या-
यिष्ट । त इति किम् ? अदीपिषाताम् । अदीपिषत् । कर्तरीति
किम् ? अदीपि भवता । ततीति किम् ? बुधि-बोधने । अबो-
धिष्ट यूयम् ।

पदः ॥ ४ । ३ । १६ ॥

पदेर्दुर्तोस्तङि नित्यं जिर् भवति कर्तरि लुङि । उद-
पादि फलम् । समपादि सस्यम् । ते इति किम् । उदपसाताम् ।
उदप्सत् ।

कर्मभावे ॥ ४ । ३ । १७ ॥

धातोः कर्मणि भावे च लुङि ते परे मध्ये जिर्भवति ।
अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो देवदत्तेन । आसि भवता ।
अशायि भवता ।

हन्दूशिग्रहज्भ्यस्सितास्स्यसटां जिङ् वा ॥ ४ । ३ । १८ ॥

हनादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च विहितानां कर्मभावविषयाणां सि-
तासि स्य सटां जिङ्गागमो वा भवति । हनः सेः । अघानिषानाम् ।

अवधिषाताम् । अहसाताम् । दूशः—अदर्शिषाताम् । अदृशाताम् ।
 ग्रह—अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । अचः—अचायिषाताम् ।
 सचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशानिषाताम् ।
 अशनिषाताम् । अशमयिषाताम् । तासः—चानिता । दर्शिता ।
 द्रष्टा । ग्राहिता । चायिता । चेता । दायिता । दाता । शा-
 मिता । शमिता । शमयिता । स्य—चानिष्यते । हनिष्यते ।
 अचानिष्यत । अहनिष्यत । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत ।
 अद्रक्ष्यत । ग्रहीष्यते । ग्राहिष्यते । अग्राहिष्यत् । अग्रहीष्यत ।
 चायिष्यते । चेष्टयते । अचायिष्यत । अचेष्टयत । दायिष्यते ।
 दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शनिष्यते । शामिष्यते ।
 अचायिष्यत । अशामिष्यत । अशमयिष्यत । सटः—चानिषीष्ट ।
 वधिषीष्ट । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट ।
 चायिषीष्ट । चेष्टीष्ट । दायिषीष्ट दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमि-
 षीष्ट । शमयिषीष्ट । कारिता । कारिष्यते । अकारिष्यत ।
 इत्यत्र नित्यत्वात् अङ्गादेशे कृते पि तारुस्यावचयेव विहित-
 विति जिह् भवति ॥ अन्यत्र—आहत । आचेष्ट ।

। इलेले यक् ॥ ४ । ३ । १८ ॥

धातोः कर्मणि भावे च वर्तमाने शि शिदादी ले ल लेटि
 लेङि लटि लङि च प्रत्यये परे सङ्ये यक् भवति । क्रियतां
 कटः । क्रियते कटः । क्रियेत कटः । अक्रियत कटः ।
 अक्रियेतां कटी । अक्रियन्त कटाः । आस्यताम् । आस्येत ।
 आंस्यते । आस्यते भवता । शिद्रग्रहणमुत्तरार्थम् । इलेले इति
 किम् ? चक्रे । कृषीष्ट । शिशये । शयिषीष्ट ।

कर्तरि शप् ॥ ४ । ३ । २० ॥

धातोः कर्तरि वर्तमाने इलेले परतः सङ्ये शप् प्रत्ययो भ-

वति धारयः । पारयः । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । ग्लायतु । ग्लायेत् । ग्लायति । अग्लायत् । जयतु । जयेत् । जयति । अजयत् । कर्तरीति किम् ? पक्ष्यते । श्लेले इति किम् ? पपाच । पक्ष्यात् । पक्ता । सि-पक्ष्यति । अपक्ष्यत् । अपाक्षीत् ॥

ह्लादादेशश्लुब्बुक् ॥ ४ । ३ । २१ ॥

ह्लादिभ्योऽदादिभ्यश्च कर्तरि श्लेले विकरणस्य शपोऽभ्यस्य वा यथासंख्यं श्लुप् श्लुक् च शिल्लोपो वाचकभिन्नो भवति । जुह्वानः । जुह्वीतु । जुह्व्यात् । जुह्वीति अजुह्वीत् । इत्यादि । अस्ति । हन्ति । यायष्टि । तात्वष्टि । कति हन्ति । दमानाः । इत्यादि ॥

दिवादेशश्च ॥ ४ । ३ । २२ ॥

दिवादिभ्यः कर्तरि श्लेले परे मध्ये श्यः प्रत्ययो भवति । दीठयमानः । दीठयतु । दीठयेत् । दीव्यति । अदीव्यत् । इत्यादि ॥

आशभ्लाशभ्रमिक्रमित्रसिन्नुटिलषो वा ॥ ४ । ३ । २३ ।

आशादिभ्यः कर्तरि श्लेले मध्ये श्यो वा भवति । आशमानः । आशयमानः । आशताम् । आशयताम् । भ्लाशताम् । भ्लाशयताम् । अमतु । आम्यतु । क्रमतु । क्राम्यतु । असतु । अस्यतु । अ्रुटतु । अ्रुट्यतु । लषतु । लष्यतु । अमेर्देवादिकस्य श्ये शना दीर्घोऽष्टानामिति दीर्घः नैधादिकस्य ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

अनुसर्गाद्यसेः धातोः कर्तरि श्लेले श्यो वा भवति । यसमानः । यस्यमानः । यसतु । यस्यतु । अनुपसर्गादिति किम् ? आयस्यति । प्रयस्यति ।

समः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

सम् इत्युपसर्गात्पराद्यसेः कर्तरि श्लेले श्यो वा भवति ।
संयसमानः । संयस्यमानः । संयसतु । संयस्यतु ।

अक्षश्शुः ॥ ४ । ३ । २६ ॥

अक्षेर्धातोः कर्तरि श्लेले श्नुर्वा भवति । अक्षमाणः ।
अक्षुवानः । अक्षतु । अक्षीतु ।

तक्षस्तनूकृतौ ॥ ४ । ३ । २७ ॥

तनूकरणे घर्तमानात्तक्षेः कर्तरि श्लेले श्नुर्वा भवति ।
तक्षमाणः तक्षुवानः । तक्षतु । तक्षीतु काष्ठम् । अन्यत्र—संत-
क्षति वाग्भिः । अनिर्भर्तस्यतीत्यर्थः ।

स्वादेः ॥ ४ । ३ । २८ ॥

वेति निवृत्तं । स्वादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्लेले श्ना
भवति । सुश्वानः । सुनीतु । सुनुयात् । सुनीति । असुनीत् ।
स्तम्भूस्तुन्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोशश्ना च ॥ ४ । ३ । २९ ॥

स्तम्भवादेः कर्तरि श्लेले मध्ये श्र भवति शुश्च ।
स्तम्भानः । स्तम्भूवानः । स्तम्भान्तु । स्तम्भनीतु । स्तुम्भोतु ।
स्कम्भान्तु । स्कम्भोतु । स्कुम्भोतु । स्कुम्भान्तु स्कुम्भोतु स्कु-
नातु । स्कुनीतु । सूत्रा एते धातवः स्कुञ्जस्तु स्कुनाति ।
स्कुनीतः । इत्येव भवति । उकार इत् । स्तब्धवा । स्तम्भीत्वा
इति विकल्पार्थः ॥

क्रयादेः ॥ ४ । ३ । ३० ॥

हुक्क्रियत्यादिभ्यः कर्तरि श्लेले श्रा भवति । क्रीणानः ।
क्रीणातु । क्रीणीयात् । क्रीणाति । अक्रीणात् ।

हलश्च हावानः ॥ ४ । ३१ ॥

इलंताहुतोः परस्य आपत्ययस्य ही परे अनादेशो

भवति । स्तभानः । स्तुभानः कुषाण । मुषाण । हल इति किम् ?
क्रीणीहि । शना इति किम् ? स्तम्नुहि । स्तुम्नुहि ।

तुद्भ्यश्च ॥ ४ । ३ । ३२ ॥

तुदादिभ्यः कर्तरि श्लेले मध्ये शो भवति । तुदमानः ।
तुदतु । तुदेत् तुदति । अतुदत् ।

कृज्जनादेरुः ॥ ४ । ३३ ॥

कजस्तनादिभ्यश्च कर्तरि श्लेले मध्ये उप्रत्ययो भवति ।
कुर्वाणः । करोतु । कुर्यात् । करोति । अकरोत् । तन्वानः ।
तनोतु । तनुयात् । तनोति । अतनोत् ।

रुधां नं न्लुक् च ॥ ४ । ३ । ३४ ॥

रुधादीनां धातूनां कर्तरि श्लेले मध्ये नम् भवति । न-
कारस्य च लुक् । अन्वाचीयते । निष्वाद्यमन्वाद्यः परो
वेदितठयः । शपोपवादः । रुन्धानः । रुणद्धु । रुन्ध्यात् । रुण-
द्धि । अरुणत् । भजो-भनक्तु । हिसु-हिनस्तु । उन्दै उनत्तु ।
उन्धः । ठयनक्तु । तञ्चू-आतनक्तु ।

कर्मण्यस्त्रुवादीनां कर्मवल्लि ॥ ४ । ३५ ॥

धातोः कस्यचित् कश्चिदर्थभागः कर्मस्यः प्रधानं फलरूपो
विक्रिदादिः कर्तृस्थो गुणो भवनारूपोधिअयणादिस्तत्र यथा
कर्मस्ये स्वस्यार्थभागे सुकरत्वेन वा कर्मण्यद्वारोपितायां भा-
वनायां धातुर्वर्तते तदा तत्कर्म कर्ता भवति । तस्मिन् स्त्रु-
वत्यादिवर्जितस्य धातोः कर्तरि लकारे सति तदंतस्य कर्मव-
त्कार्यं भवति । कर्मणि लकारे सति यथा जि जिट् यक् तङ्
आना भवन्ति तथा अत्रापि ते भवन्तीत्यर्थः । पचत्योदनं देवदत्तः ।
विक्रीदयतीत्यर्थः । पच्यते ओदनः स्वयमेव । विक्रीद्यतीत्यर्थः ।
भिनन्ति कुसूलं देवदत्तः । द्विषा भावयतीत्यर्थः । भिद्यते कुः

सूलः स्वयमेव, तद्विधा भवतीत्यर्थः । एवं-लूपते । लूयमानः
केदारः स्वयमेव । क्रियते क्रियमाणः कटः स्वयमेव । अपाकयो-
दनः । अभेदि कुसूलः । कृषीष्ट कारिषीष्ट कटः स्वयमेव । लुलुवे
केदारः । विनिदे कुसूलः स्वयमेव । कर्मणीति किम् ? यामं
गच्छति देवदत्तः । साध्वसिश्चिनत्ति । साधु स्थाली पचति,
अस्रुवादीनामिति किम् ? स्रवत्युदकं कुम्भः । स्रवत्युदकं स्वय-
मेव । गलत्युदकं कुम्भः । गलत्युदकं स्वयमेव । लीति किम् ?
भिन्दानः कुसूलः स्वयमेव । पृथक्प्रत्ययो मा भूत् ।

तपस्तपसि ॥ ४ । ३ । ३६ ॥

कर्मणीत्येतदिह तत्प्रत्यये तस्य विशेषणम् । तपेर्धातोस्त-
पसि कर्मणि सति यः कर्ता तस्मिन् लकारे तदन्तस्य कर्मव-
त्कार्यं भवति । तप्यते तपांसि धीरः । तपिरत्र करो-
त्यर्थः । तप इति किम् ? कुरुते तपांसि धीरः । तपसीति किम् ?
उत्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः । कर्मणीति किम् । तपांसि साधुं
तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः ।

सृजश्श्राद्धे ॥ ४ । ३ । ३७ ॥

सृजेर्धातोः श्राद्धे श्राद्धावति कर्तरि लकारे सति तदन्तस्य
कर्मवत्कार्यं भवति । सृज्यते । असृजिर्जं मालां धार्मिकः ।
अन्यत्र-सृजति । अस्त्राक्षीत् मालां मालिकः ।

करणे क्वचित् ॥ ४ । ३ । ३८ ॥

धातोः करणे कर्तरि लकारे सति क्वचित्कर्मवत्कार्यं-
भवति । परिवारयन्ति कंटकैः पुरुषा वृक्षं परिवारयन्ते कंटकाः
स्वयमेव । क्वचिदिति किम् ? साध्वसिश्चिनत्ति ॥

कुषिरजश्शयान्न वा ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

कुषिरजाभ्यां शयात्परस्य कमणि कर्तरि लकारस्य कर्म-

वत्कायं तडानं वा न भवति । कुण्णाति पादं देवदत्तः कुण्णयति,
कुण्णते वा पादः स्वयमेव । कुण्णयन् । कुण्णयमाणः रज्जति वस्त्रं
रजकः । रज्जयति, रज्ज्यते वा वस्त्रं स्वयमेव । श्यादिति किम् ?
चुकुषे । कोषिषीष्ट रंजे । रंजीष्ट । अकोषि । अरज्जि स्वयमेव ।
अत एव श्यो विज्ञायते । यकोऽपवादः । तेन—कुण्णयन्ति । रंजय-
न्तीति नित्यं नम । नेति कर्मवद्विधिनिवृत्त्यर्थः ॥

उयज्जुहः ॥ ४ । ३ । ४० ॥

अजंताद्दुहेश्च धातोः कर्मणि कर्तरि जिप्रत्ययो वा न
भवति । अकृन् । अकारि कटः स्वयमेव । अलविष्ट । अलावि
केदारः स्वयमेव । अदुग्ध । अदोही गौः स्वयमेव । कर्तरीति
किम् ? अकारि कटः देवदत्तेन । अदोहि गोपालकेन ॥

रुधः ॥ ४ । ३ । ४१ ॥

रुधेर्धातोः कर्तरि जिर्निर्त्यं न भवति । अरुद्धु गौः स्व-
यमेव । कर्तरीति किम् ? अरोधि गौः गोपालकेन ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

तपेर्धातोः कर्तर्यनुतापे च विषये जिर्न भवति । अतप्त
तपांसि धीरः अन्वतप्त पापेन कर्मणा । अनुतापे चेति किम् ?
अतापि पृथ्वी राजा ॥

णिश्चिन्नुतड्कर्मणः ॥ ४ । ३ । ४३ ॥

एयन्तानां अस्नु इत्येतयोः तड् विधातठ्ये येऽकर्मकाः
येभ्यः कर्मण्यसति तड् विधीयते तेषां च धातूनां कर्तरि जिर्न
भवति । णि—स्वयं पचयमान ओदनः । पाकं प्रायुक्त । अपी-
पचतौदनः स्वयमेव । अथवा पचत्योदनं गुरुदत्तः तेन अपी-
पचतौदनं देवदत्तः तस्य पुनः कर्तृत्वे—अपीपचतौदनः स्वयमेव ।
स्वयमेवपावि इत्यवार्थः । सदपुपुच्छत स्वयमेव गौः पुच्छं

वा । अत्रि-उदशिअत्रियत् दण्डः देवदत्तः । उदशिअत्रियत् दण्डः स्वयमेव । स्नु-प्रास्नावी गां देवदत्तः । प्रास्नो गौः स्वयमेव । तडुकर्मणाः व्यक्त सैन्यः । ठयकृत कटः । आहत गौः । ठयतप्त पृथ्वी । उदतप्त सुवर्णं स्वयमेव । जिटि-पाचिता । पाचिषीष्ट भोदनः स्वयमेव । उच्छ्रायिता । उच्छ्रायिषीष्ट दण्डः स्वयमेव । प्रास्त्राविष्ट । प्रास्त्राविषीष्ट गौः स्वयमेव । अपूनिष्ट । अवधिषीष्ट गौः स्वयमेव ॥

भूषार्थसन्दुहादीनां च जियक् ॥ ४ । ३ । ४४ ॥

भूषार्थानाम् सन्नन्तानाम् दुहादीनाम् णिअत्रिस्नुनाम् तडुकर्मणां च धातूनां कर्तरि जि जिट् यक् च प्रत्यया न भवन्ति । अवूभुषत् कन्यां देवदत्तः । अवूभुषत् कन्या स्वयमेव । भूषयिष्यति कन्या देवदत्तः । भूषयिष्यते मडयिष्यते कन्या स्वयमेव । भूषयति कन्यां देवदत्तः । भूषयते कन्या स्वयमेव । सन् अधिकीर्षीत् कटं देवदत्तः । उत्पादयतुमैषीदित्यर्थः अधिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । उत्पत्तुमैषीदित्यर्थः । एषमविभित्तिमष्ट कुसूलः स्वयमेव । अविच्छित्तिमष्ट रज्जुः स्वयमेव । चिकीर्षते कटः । विभित्सते कुसूलः स्वयमेव । दुहो-दि-दुग्धे गौः स्वयमेव । दुहेः जिषिकल्प सक्तः । अनन्सीत् दण्डं देवदत्तः । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । नयते दण्डः स्वयमेव । अग्रन्यीत ग्रंथं देवदत्तः । अग्रन्यिष्ट ग्रंथः स्वयमेव । अग्रंथिष्ट मेखला स्वयमेव । अग्र्यते ग्रंथः स्वयमेव । ग्रंथते मेखला स्वयमेव । अग्रणीते मेखला स्वयमेव । अग्रि, ग्रन्थि उयादौ युजादौ च । अवोचत् कथां देवदत्तः । अवोचत् कथा स्वयमेव । ब्रूते कथा स्वयमेव । अकीर्ष्ट । अकीर्षिष्ट । किरते । अगीर्ष्ट । गीर्षिष्ट । गिरते स्वयमेव । णिअत्रिस्नुतडुकर्मणां जिरुदाहृतः । युक्-पठयते

ओदनः । उत्पुच्छंयते गौः । पुच्छं वा लक्षयते गौः उच्छ्रयते
दंष्ट्रः । प्रस्तुते गौः । विकुर्वते सैन्धवाः । आहते गौः स्वयमेव ।
कर्तरीति किं ? अभूषि भूषिष्यते । भूष्यते कन्यया । अत्र
अिडपि प्रतिषिध्यते ।

कृत्वाऽतुन्त्वां ॥ ४ । ३ । ४५ ॥

तुं त्वा अमित्येतद्वर्जिताः कृत्वा लकारश्च प्रत्ययाः
कर्तरि भवन्ति । कर्त्रेषां वाच्यत्वेन विधीयते कर्ता । कारकः ।
पचति । आस्ते । अग्रहणं भावकर्मभ्यामवाधार्यम् । अतुं त्वामिति
किम् ? कर्तुं व्रजति । कृत्वा व्रजति । कारं कारं व्रजति । भोजं
भोजमाक्रोशति अतिथि । देवं भोजयति देवदत्तः । अनिर्दि-
ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भावे एवेत्यर्थः ॥

धुरकेलिमकृष्टपच्यङ्गमणि ॥ ४ । ३ । ४६ ॥

धुरकेलिम इत्येतौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भव-
न्ति । धुरो वक्ष्यते । केलिमः कृष्टपच्यश्चातएव भंगुरम् । भिदु-
रम् काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि
काष्ठानि । कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः । भास्मिद्विधां
कर्तर्येव धुरः कर्मकर्तुरसम्भवात् ।

सङ्गतेऽजर्यं ॥ ४ । ३ । ४७ ॥

सङ्गमनं सङ्गतं तस्मिन् कर्तरि नञ्पूर्वात् जीर्यतेर्यं निपा-
त्यते अजर्यं सङ्गतम् । अजर्यं तेस्तु सङ्गतम् । अन्यत्र-अजरः
कटः । अजरिता कम्बलः । कर्तरीति किम् ? अजर्यं सङ्गतेन ।

रुच्याठ्यथ्यौ ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

रुच्य अदपथेति रोचतेर्नञ्पूर्वाच्च व्यथतेः क्यप् निपा-
त्यते । रोचत इति रुच्यो मोदकः देवदत्ताय । न व्यथत
इत्यथ्यथ्यो देवदत्तः ॥

भूगोथो वा ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

भूगाभ्यां यप्रत्ययः कर्तरि वा भवति । भठयो देवदत्तः ।
भठयं देवदत्तेन । गेयो माणवकः गाथानाम् । गेया माणवकेन
गाथा ॥

प्रब्रूपस्थोऽनीयः ॥ ४ । ३ । ५० ॥

प्रब्रूपस्थाम्यामनीयप्रत्ययः कर्तरि वा भवति । प्रवच-
नीयो गुरुः शासनस्य । प्रवचनीयं गुरुणा शासनम् । उपस्था-
नीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः ।

अनाप्लवापतो द्ययण् ॥ ४ । ३ । ५१ ॥

जन् आप् आपत् इत्येतेभ्यो द्ययण् कर्तरि वा भवति ।
जान्येयं जन्यमनेन । आप्लाठयोऽयम् । आप्लव्यमनेन । आपा-
त्योऽयम् । आपात्वमनेन । द्ययीति किम्? आप्लठयं देवदत्तेन ॥

शिलषशीङ्स्याजृषास्वसजन्नुहा-

रम्भात् क्तः ॥ ४ । ३ । ५२ ॥

शिलषादिभ्यः आरम्भादिकर्मत्वेभ्यश्च धातुभ्यो यः क्तः
स कर्तरि वा भवति । शिष्टः । आशिलष्टः कन्यां देवदत्तः ।
आशिलष्टा कन्या देवदत्तेन । आशिलष्टं देवदत्तेन । शीङ्-अलि-
शयितो गुरुं देवदत्तः । अतिशायितो गुरुर्देवदत्तेन । अतिश-
यितं देवदत्तेन । स्या-उपस्थितो गुरुर्देवदत्तः । उपस्थितो
गुरुर्देवदत्तेन । उपस्थितं देवदत्तेन । जृष्-अनुजीर्णो वृष-
लीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवद-
त्तेन आस्-उपास्थितो गुरुं देवदत्तः । उपास्थितो गुरुर्देव-
दत्तेन । उपास्थितं देवदत्तेन । वस्-अनूषितो गुरुं देवदत्तः ।
अनूषितो गुरुर्देवदत्तेन । अनूषितं देवदत्तेन । जन्-अनुजातो
माणविकां माणविकः । अनुजाता माणविका माणविकेन ।

अनुजातं माणविकेन । विजाता वत्सं गोः । विजातो वत्सो गवा । विजातं गवा । आरूढो वृक्षं देवदत्तः । आरूढो वृक्षो देवदत्तेन । आरूढं देवत्तेन । आरम्भः प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्तः ओदन देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन अकर्मकापि हि धातवः सोपसर्गाः सकर्मकाः भवन्ति । इति शिलष्टो विग्रहणम् ॥

गत्यकर्मण्याधारे च ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

गतौ अकर्मके चार्थे वर्तमानाद्भातोः कः आधारे चकारात्कर्तरि च वा भवति । इदमहेः सूत्रम् । इदं यातं गतं देवदत्तस्य । गतो देवदत्तो ग्रामं । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । इदमेषामासेतम् । शयितम् । आशितः । शयितो देवदत्तः । आसितं शयितं देवदत्तेन । अकर्मणीति—यस्य कालादि कर्म नास्ति तन्निर्देशः । तेन—कृतो देवदत्तः इत्यविवक्षित-कर्मकात्कर्तरि न भवति । भुक्ताः ब्राह्मणाः पिताः गावः इति सत्त्वर्थीयोऽकारः ।

आदौ ॥ ४ । ३ । ५४ ॥

अद्यर्थादभ्यवहारत्यर्थाद्भातोः कप्रत्यय आधारे वा भवति इदमेषां अद्भुं भुक्तम् । पीतं । भुक्त ओदनः । पीतमुदकं देवदत्तेन । योगविभागात्कर्तरीति नास्ति ॥

साप्यानाप्यालुक्तद्यप्खार्था कर्मभावे ॥ ४ । ३ । ५५ ॥

वेति निवृत्तम् । कृष्ण इति लग्नहणात् सकर्मकादकर्मकाच्च यातोर्लुक्तद्यप्खार्थाः प्रत्यया यथासंख्यं कर्मणि भावे च भवन्ति । एवं लकाराणां त्रयोऽर्थाः वाच्यत्वेन विहिता भवन्ति । शेषाणां द्वौ, पठ्यते पेचे ओदनो देवदत्तेन । शय्यते, शिष्ये

देवदत्तेन । कृतः कटो देवदत्तेन । शयितं देवदत्तेन । कार्यः
कर्तव्यः कटो देवदत्तेन । शयितव्यं देवदत्तेन । सुकरः कटो
देवदत्तेन । सुशयं देवदत्तेन । सुकरंकराणि वीर्यानि
ईषदाढ्यंभवं देवदत्तेन । सुज्ञानं तत्त्वं देवदत्तेन । सुग्लानं
देवदत्तेन । साप्यानाप्यादिति किम् ? सकर्मकाद्भावे मा भूत् ।
कटं क्रियते देवदत्तेनेति अविवक्षिते तु कर्मकार्ये वेति भवति ।
भुज्यते देवदत्तेन ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ४ । ३ । ५६ ॥

अपादीयतेऽस्मादित्यपादानमपाये अवधिरुच्यते । तत्र
भीमादयश्च गण्डा भवन्ति । विभेत्यस्मादिति भीमः भीष्मः ।
मयानकः । खलतिरित्यादि ॥

संप्रदानाच्चान्यत्रोणादयः ॥ ४ । ३ । ५७ ॥

संप्रदीयतेऽस्मै इति संप्रदानं तस्माच्चकारादपादानाच्चा-
न्यत्रोणादयः प्रत्यया भवन्ति । करोतीति कारुः । कं पितोऽसा-
विति कपिः । ऋचन्ति तयेति ऋक् । वृत्तं तत्रेति वर्त्म । भस्म ॥

कृद्धहुलम् ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

कृत्प्रत्ययो निर्दिष्टादर्थादन्यत्राप्यर्थे बहुलं भवति । पा-
दाभ्यां ह्रीयत इति पादहारकः । गले घोप्यत इति गलेघोप्यकः
दास्यते तस्मादिति दासः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नो
ब्राह्मणः । स्नात्यनेनेति स्नानीयं घूर्णम् । दीयते तस्मै
इति दानीयोऽतिथिः । समावर्तते अस्मादिति समावर्त-
नीयो गुरुः । उद्धेजनीयो राजा । मोहयत्यात्मानं मु-
च्यतेऽनेनात्मेति वा मोहनीयं कर्म । निरदन्ति तदिति
निरदनम् । अपसेचनम् । अपस्त्रावणं राजभोजनाः शालयः ।
राजाच्छादनानि वासांसि । संप्रदीयते ऽस्मादिति संप्रदानं ।

अपादीयते ऽस्मादिति अपादानं, प्रस्कंदनम् । प्रपतनं । निर्दिष्टे कृते नियोगतो भवन्ति । अन्यत्र तु यथादर्शनमल्प-
शः । बहुवचनाच्चरेष्टः । मनसि हृजः संज्ञायामित्येके, मनो-
हारी । अधिकारश्चायं तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः बाहुल्येन
भवन्त्यभिधानानुसारेण ॥

प्राक्स्त्री प्राप्तोऽसमः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

इत ऊर्ध्वं स्त्रियां क्ति नित्यर्थः प्राक् यो विषयस्तस्मिन्
प्राप्तश्चासमङ्गोत्सर्गिकश्चासरूपः प्रत्ययो भवति । अपवा-
देन बाधितस्योत्सर्गस्यापवादविषयेऽनेन समावेशः क्रियते । अव-
श्यलाठ्यम् । अवश्यलुवितठ्यं । अवश्यलवनीयं । जेयम् जेतव्यम् ।
अयनीयम् । ज्ञाः - ज्ञाता । ज्ञायकः विक्षिप्तः । विक्षेपः । विक्षेप्ता ।
विक्षेपकः । प्राक्स्त्रीति किम् ? कृतिः । चितिः । रक्षितम् । रक्षणम् ।
चज्रादिर्न भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा । क्लिन्न भवति । ईषत्पा-
नः । सुपानः । खो न भवति । प्राप्त इति किम् ? सुभगंकरणम् ।
द्यणादेः खनादिविषये न भवति । असम इति किम् ? उत्पि-
षः । निपिषः को न भवति । सानुबन्धकृतमसाठ्यम् । तथापि
नानसमः क्वचित् ॥

द्यण् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

धातोः ध्यप्रत्ययो भवति । कार्यम् । पाठ्यम् । पाठ्यम् ।

पाणिसमवात् सृजः ॥ ४ । ३ । ६१ ॥

पाणिसमवाभ्यां परात्सृजेर्घ्यण् भवति । क्यपापवादः ।

पाणिसर्गा रज्जुः । समवसर्गः । अन्यस्मात् संसृज्यः ॥

ओरावश्यके ॥ ४ । ३ । ६२ ॥

उवर्णान्ताहुतोरवश्यम्भावे द्योत्ये द्यण् भवति । ला-
ठ्यमवश्यम् । अवश्यलाठ्यम् । पाठ्यमवश्यम् । अवश्यपाठ्यम् ।

मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अन्यत्र-लुठयम् । पव्यम् ।

वाधारेऽमावस्या ॥ ४ । ३ । ६३ ॥

अमापूर्वाद्दसतेराधारे धातोः छयण् पक्षे ह्रस्वश्च नि-
पात्यते । अमावसतोऽस्यां तिथौ सूर्याचन्द्रमसाविति अमाव-
स्या, अमावास्या धा । कृदिशठदाविमौ । तिथिविशेषवचनौ ॥

कुण्डपाय्यसञ्जाय्यराजसूयाः क्रतौ ॥ ४ । ३ । ६४ ॥

कुण्डपाय्यादयः शठदाः क्रतावभिधेये छयणन्ता निपा-
त्यन्ते । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः ।
कुण्डपानोऽन्यः । सञ्जीयत इति सञ्जाय्यः क्रतुः । सञ्ज्योऽन्यः ।
राज्ञा सोतव्यो राजा वा सूयतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः ॥

पाय्यधाय्यासान्नाय्यनिकाय्यप्रणाय्यानाय्यं मानर्घ्य-

विनिर्वासासंमत्यनित्ये ॥ ४ । ३ । ६५ ॥

पाय्यादयः शठदाः मानादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं छयणन्ता
निपात्यन्ते । मीयते येन तन्मानं तत्र पाय्येति माडो छयणादि
पक्षं च निपात्यते । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । दाजः दाय्याः
ऋचः । समोणीजः । सान्नाय्यं हविः । नेः चीजः निकाय्यो नि-
वासः । सम्मतिरिच्छा सास्मिन्नास्तीति असम्मतिः । असम्म-
तो निष्ठप्रतिभ उच्यते तत्र प्रणाय्यश्चेरः । प्रणाय्योऽतेवासी ।
अनित्ये आडो णिजः आनाय्यः दक्षिणाग्निः । आनाय्ये गुदुग्
इत्येके । तेषामनित्यपर्ययः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्यचित्याः ॥ ४ । ३ । ६६ ॥

परिचाय्यादयः अग्नौ निपात्यन्ते । परिचाय्योऽग्निः ।
परिचेयोऽन्यः । उपचाय्योऽग्निः । उपचेयोऽन्यः । समूह्योऽग्निः ।
समापितव्योऽन्यः । चित्योऽग्निः । चेत्योऽन्यः ।

तथ्यानीय्यौ ॥ ४ । ३ । ६७ ॥

धातोस्तथः आनीयः प्रत्ययी भवतः । कर्तव्यम् । कर-
णीयम् । हर्तव्यम् । हरणीयम् । वस्तव्यम् । वसनीयम् । देव-
दत्तेन वास्तव्य इति तद्धितः । वास्तुनि भव इति ।

प्वञ्चत्तकिशक्शसियत् सहियजोऽप्यासुवपरपलपा-
पत्र पठिपदभचमुर्यः ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

पवर्गान्तादजन्ताच्च तादिभ्यश्च धातुभ्यः यप्रत्ययो भवति ।
एवादीन् ऋवर्णान्तानाँश्च वर्जयित्वा । द्यणापवादः । पु-
शप्यम् । लभ्यम् । गज्यम् । रम्यम् । अच्- देयम् । घेयम् । लव्य-
म् । पठयञ्च । तादि चत्यं लक्ष्यम् । शक्यम् । शस्यम् यत्यम् ।
सह्यम् । यज्यम् । त्यजज इति वचनात् द्यणपि । याज्यम् । एवा-
दिप्रतिषेधः किम् ? याव्यम् । आसाठयम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
लाप्यम् । अपत्राप्यम् । देप्यम् । दाभ्यम् । आघाम्यम् । का-
र्यम् । तार्यम् ॥

गद्वद्यमोऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

गद् मद् यम्भ्योऽनुपसर्गेभ्यः यो भवति । गद्यम् । नद्यम् ।
यम्यम् । अनुपसर्गादिति किम् ? निगाद्यम् । प्रमाद्यम् । आ-
याम्यम् ।

चरः ॥ ४ । ३ । ७० ॥

चरेर्धातोरनुपसर्गात् यो भवति । चर्यः ।

आडोऽगुरौ ॥ ४ । ३ । ७१ ॥

आडः परात् चर्यो भवति अगुरौ । आचर्यो देशः ।
गुरौ आचार्यः शाकटायनः ॥

पणोपसृब्रवदाद्विक्रेयर्तुमत्युपेयागर्ह्ये ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

पणादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यो भवति । यथासङ्ख्यं विक्रे-
यादिष्वर्थेषु । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । विक्रेय इत्यर्थः ।

उपसर्गो गौः । उपसर्गो बहवा । ऋतुमती काल्या, प्रजनिरित्यर्थः । शतेन वर्या स्त्री । सहस्रेण वर्या । उपेया संभक्तव्या इत्यर्थः । अवद्यं पापम् । अवद्या हिंसा । गर्ह्येत्यर्थः । अन्यत्र-पाण्यः साधुः । उपसर्गो शरदि मधुरा । वृत्या गौः । अनुद्या जनवाधा । अवाद्या इति निरुपसर्गात् घ्यण् पश्चान्नञ्समासे भवति । उपेयेति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति-वार्याः ऋत्विजः । वृङ् एष घ्यण् वृत्त्येति वृजः क्यप् ॥

स्वामिवैश्येऽर्ते ॥ ४ । ३ । ७३ ॥

स्वामिनि वैश्ये चाभिधेये ऋ गतावित्येतस्मादनुपसर्गाद्यो भवति । अर्यः स्वामी । अर्यः वैश्यः । अन्यत्र-आर्यो देवदत्तः ॥

वदः सुपः क्यप् च ॥ ४ । ३ । ७४ ॥

अनुपसर्गात्सुपः पराद्धदतेर्धातोः क्यप् भवति चकाराद्यश्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुप इति किम् ? पाद्यम् । उपसर्गात्प्रवादयम् ॥

हत्याभूयं भावे ॥ ४ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गात्सुबन्तात्परं हत्या भूय इति क्यपन्तं निपात्यते । हन्तेः स्त्रीः भावे । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । भवतेर्नपुंसके भावे-ब्रह्मभूयं गतः । देवभूयं गतः ब्रह्मत्वमित्यर्थः । भाव इति किम् ? श्वघात्या वृषली । सुप इति किम् ? हतिर्वर्तते । अनुपसर्गादिति किम् ? उपहृतिर्वर्तते ॥

अग्निचित्या ॥ ४ । ३ । ७६ ॥

अग्नेः पराच्चिजः स्त्रीभावे क्यप् निपात्यते । अग्नेश्चयमं अग्निचित्या ॥

खेयमृषोद्यम् ॥ ४ । ३ । ७७ ॥

स्त्रेयसृषोद्यमिति क्यबन्तं निपात्यते । स्त्रेयः—स्त्रेयम् ।
सत्स्त्रेयम् । निस्त्रेयम् । सृषापूर्वाद्दत्तेः सृषोद्यम् । न भाव इति
योगविभागः ।

कुप्याज्यभिद्योद्धयसिध्ययुग्यं नाम्नि ॥ ४ । ३ । ७८ ॥

कुप्यादयः क्यबन्ता नाम्नि निपात्यन्ते । गो पाट्यत इति
कुप्यन्त्यनम् । आज्यत इति आज्यं घृतम् । भिनत्ति कूलमिति
भिद्या नाम नदः । उद्धत्युदकमिति उद्ध्या नाम नदः । सिध्य-
न्तेऽस्मिन्नर्था इति सिध्यो नाम नक्षत्रम् । युज्यते गमने इति
युग्यम् यानम् । अन्यत्र गोप्यम् । आग्यम् । भेद्यम् । उज्यम् ।
सेधनम् । योग्यम् । पुण्यसूर्यौ पुण्यार्थात्पुनर्वसुज्योतिषे ।
सूर्यागस्ययोरिति निपातनात्सिद्धौ ॥

शास्वृञ्ठुञुषस्त्वेत्यृदुपान्त्यादनृच्क्लृप्चृतः ॥ ४ । ३ । ७९ ॥

शासादिभ्यः ऋचिक्लृपिषजितेभ्यः ऋकारोपान्त्येभ्यः
क्यप् भवति । एतीति इणिकोर्ग्रहण नेङुः । शिष्यः । प्रावृत्यम् ।
आदृतम् । जुष्यम् । स्तुत्यम् । इत्यम् । आदित्यम् । वृत्यम्
गृद्यम् । अकार किम् ? वार्याः ऋत्विजः । अनृच्क्लृप्चृत इति
किम् ? अर्च्यम् । कल्यम् । चर्त्यम् । उपेयमिति इङुः ॥

जीविपून्यो हलिमुञ्जकल्के ॥ ४ । ३ । ८० ॥

जी इत्येतस्मात् विपूर्वाभ्यां च धातुभ्यां यथासंख्यं
हलि मुञ्ज कल्केषु कर्मसु प्राच्येषु क्यप् भवति । महद्वलं
हलिः । मुञ्जं तृणविशेषः कल्कस्त्रिफलादीनां जित्यो-
हलिः । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । अन्यत्र—जेयम् ।
विपठ्यम् । विनेयम् ॥

ग्रहः पदास्वैरिकाह्यापद्ये ॥ ४ । ३ । ८१ ॥

सुडन्तं पदं स्वयमीर्त इति स्वैरिन् स्वैरी अस्वैरी पर-

तंत्रः वाच्या बहिर्भवा । पक्षे भवः पक्षो वर्गः । एतेष्वर्थेषु ग्रहेः
 क्यप् भवति । द्यणोऽपवादः । पदे-प्रगुह्यम् । अवगुह्यम् पदम् ।
 अस्वैरिणि-गुह्यका इमे । गृहीतकाः, परवशाः इत्यर्थः । वाच्यायां
 गुह्या स्त्री । नगरगुह्या सेना । बहिर्भूतेत्यर्थः । वाच्येति स्त्री-
 लिङ्गनिर्देशाल्लिङ्गान्तरे न भवति । पक्षे त्वद्गुह्याः । मद्गु-
 ह्याः गुणगुह्याः वचने विपश्चिताः । तत्पक्षाश्रिता इत्य-
 र्थः । अन्यत्र ग्राह्यम् ॥

भृजोऽनाग्नि ॥ ४ । ३ । ८२ ॥

भृजो धातोरनाग्नि क्यप् भवति । भृत्यः कर्मकरः । भर्त-
 ठयाः, पोष्या इत्यर्थः । अनाग्नीति किम् ? भार्याः काम-
 क्षत्रियाः । भार्या देवदत्तस्य ॥

समो वा ॥ ४ । ३ । ८३ ॥

मम् पूर्वात् भृजः क्यप् भवति वा । संभृत्याः
 संभार्याः ॥

कृमृज्वृषशंसगुहदुहजपः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

क्रादिभ्यः क्यप् वा भवति । कृत्यं । कार्यं । मृज्यं रमा-
 र्ग्यं वृष्यं वृष्यं । शस्यं । शंस्यं गुह्यं । गोह्यं । जप्यं । जाप्यं
 क्यपामुक्ते द्यण् । ये विकल्पाभावात् ॥

एवुत्रज् लिहादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ८५ ॥

धातोर्लिहादिभ्यश्च एवु तृ अच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
 कारकः । कर्ता । करः । हारकः । हर्ता । हरः । पाचकः ।
 पक्ताः । पचः । वाचकः । वक्ता । वचः । वापकः । वप्ता ।
 वपः । वादकः । वदिता । वदः । लोलुवः । पोपुवः । एवं त्रय-
 सत्सर्गाः । लिहादिभ्यः लेहः । श्लेषः । म्लेषः । सेचः । कोपः ।
 मेदः । नर्तः । दर्शः । दर्भः । सर्पः । नारभरः । श्वपचः । अज-

गरः । बाधकबाधनार्थम् । लिहादिग्रहणमाकृतिगणाश्चायम् ।
नदी भदी चरी देवी इत्यादयो गौरादिषु इष्टयाः ।

नान्द्यादिभ्योऽनः ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

नन्द्यादिभ्योऽनप्रत्ययो भवति । नन्द्यादयः नन्दनः रमणः
इत्यादि प्रातिपदिकपाठादपोदद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते स
च स प्रत्ययपारो (?) विशिष्टविषयार्थः । रूपनिग्रहणार्थश्च । नन्द-
नः । वासनः । मदनः । दूषणः । नादनः । वर्द्धनः । शोभनः ।
रोचनः । अन्न गन्तेभ्यः । सहनः । तपनः । दमनः । सर्वे एते
संज्ञायाम् । जनार्दनः । मधुसूदनः । कुलनाशनः । अन्नाद्येष्टयति ।

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥ ४ । ३ । ८७ ॥

ग्रहादिभ्यः णिन् प्रत्ययो भवति । ग्रहादयश्च प्राति-
पदिकपाठादेवापोद्धृताः । ग्राही । उत्साही । च्छाही । उद्भासी ।
स्थायी । मंत्री । संमर्दी । ग्रहादिराकृतिगणः । तेन विसा-
रीत्यादि ॥

नेर्वपश्रुशाविशरक्षः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

निपूर्वेभ्यः वपादिभ्यः णिन् भवति । निवापी । निआवी ।
निशापी । निवेशी । निरक्षी ।

नञो याचृठ्याह्व्रजवदवसः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

नञः परेभ्यो याचृ आदिभ्यो णिन् भवति । अयाची ।
अठयाहारी । असंठयाहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी ।

अचोऽचित्ते ॥ ४ । ३ । ९० ॥

नञः परादजन्ताद्वातेरचित्ते कर्तरि णिन् भवति ।
अकारी परशुः । अहारी गंधः । अचित्त इति किम् ? अकर्ता ।
अहर्ता देवदत्तः । नञ इति किम् ? कर्ता । हर्ता । केषांचित्
नञ् इति नास्ति । कारी । हारी ।

रुधराधोऽपात् ॥ ४ । ३ । ८१ ॥

रुधराधाभ्यामपपूर्वाभ्यां णिन् भवति । अपरोधी ।
अपराधी ।

इन्च परिभवः ॥ ४ । ३ । ८२ ॥

परि भू इत्येतस्मादिन् भवति । चकारात् णिन् च ।
परिभवो । परिभाषो ॥

वेः शीङ्षिञो देशे ॥ ४ । ३ । ८३ ॥

विपूर्वात् शिङ्गः षिञश्च इन् भवति देशाभिधाने ।
विषयी विशयी देशः । अत एव षिञः षत्वम् ।

ज्ञाकृगृप्रीगुपान्त्यात्कः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

ज्ञादिभ्य इगुपान्त्येभ्यश्च धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति ।
ज्ञः । किरः । उत्किरः । विकिरः । गिलः । निगिलः । प्रियः ।
संप्रियः । विलिखः । बुधः । युधः । विकृषः । काष्ठभेदे परत्वादण् ॥

उपसर्गादातोऽनिङ् ॥ ४ । ३ । ८५ ॥

उपसर्गात्परादाकारांताद्दातोः कप्रत्ययो भवति । अनिङ्
इगञ् न भवति । प्रस्थः । सुगलः । सुम्लः । सुन्नः । सुरः । ठयालः ।
अनिगिति किम् ? आहूः । प्रहूः । प्रजयः । अन्यथा हीग्यञः
स्यात् । यथा जुहुवतुः । जुहुवुः । पूर्वेऽपवादा अंतरान् विधीन्
बाधन्ते नोत्तरानिति पूर्वापवादेनानेन गो बाध्यते नाण् ।
गोऽसंदायः ।

पाघ्राधमाधेट्टृशश्शः ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

उपसर्गात्पादिभ्यः शो भवति कापवादः । पा इति पिबते
र्यहणं न पातेः । उत्पिबः । निपिबः । उत्जिघ्रः । उद्गमः ।
विधमः । उद्गयः । विधयः उत्पश्यः । निपश्यः केचिदुपसर्गा-
दिति नानुवर्त्ये । पश्य इति दृश्यते इत्याहुः ॥

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिलिम्प-

विन्दोऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ३ । ८७ ॥

धार्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यो लिम्पतेर्विन्दतेश्चानुपसर्गेभ्यः
शो भवति । धारयः । पारयः । वेदयः । सङ्केतयः । चेतयः ।
सातयः । साहयः । लिम्पः । विन्दः । अनुपसर्गादिति । किम् ?
सन्धारयता । प्रलिपः । च्छन्नधारः । कुठ्यलेप इति मध्येऽपचा-
दः पूर्वान्विधीन् वान्यते नोत्तरानित्यण् भवति । निलिम्पाः
नाम देवाः गोविन्दः । अरविन्दः । कुरुविन्दः । इति संज्ञा एताः
अत्र हिलिविदिभ्यां केवलाभ्यां प्रत्ययः पश्चात् ण्यादिना
गतादिषु प्रादय इत्यादिना समासः । निम्पविन्द इति समं
निर्देशः । नमुपदेशावस्थायामेवेति विज्ञापनार्थः । तेन-कुण्डा-
हुण्डेति सिद्धम् । ददः । दधः । इति दधि । दध्योरच् । दायः
धाय इति दाञ्धाजोणः । तेनानयोर्विभाषा नारभ्यते ॥

दुन्यो णः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

दुनीभ्यामनुपसर्गाभ्यां शो भवति । दावः । नायः । अनु-
पसर्गादिति किम् ? प्रदयः । प्रणयः ॥

सहादिग्रहाद्वा ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

सहादिभ्यो ग्रहेश्च धातोरनुपसर्गाणो भवति । सहः ।
साहः । रमः । रामः । बुधः । बोधः । ज्वलः । ज्वालः । बलः ।
बालः । ग्रहः । ग्राहः । अनुपसर्गादिति किम् ? उज्ज्वलः । प्रज्व-
लः । बहुलाधिकाराद्विषयनियमादिविज्ञायते । ज्योतिषि ग्रहः ।
जलचरे ग्राह इति । ग्रहम् । ग्रहा इति ग्रहयतेरच् ॥

श्यात्तन्वयधास्तु संस्त्रवसावहतीश्वसः ॥ ४ । ३ । ९०० ॥

श्यादिभ्यो शो भवति अनुपसर्गाद्वेति चेह निवृत्तम् ।
श्या-अवश्यायः । प्रतिश्यायः । श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम् । आत्-

धायः । ग्लायः । स्वायः । तन्-तानः । अवतानः । ठयधः
ठयाधः । आस्त्रायः । संस्त्रायः । अवसायः । अवहारः ।
अत्यायः । श्वासः । आश्वासः ।

नृत् खन्नजे।वुट् शिल्पिनि ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

नृत् खन् रज्भ्यः शिल्पिनि कर्तरि वुट्प्रत्ययो भवति ।
शिल्पं क्रियाजं कैशलं तद्वान् शिल्पी नर्तकः । नर्तकी । खनकः ।
खनकी । रजकः रजकी । अत एव निर्देशात् रज्जेर्नलोपः ।
अन्यत्र-नर्तिका । टो ड्यर्थः ॥

पाणिघट्ताड्घट् ॥ ४ । ३ । १०२ ॥

पाणिनाड् पूर्वस्य हन्तेः शिल्पिनि कर्तरि अट्प्रत्ययादे-
शश्च निपात्यते । टो ड्यर्थः । पाणिं हन्तीति पाणिन-
हन्तीति वा पाणिघः । पाणिघी । तालं हन्तीति तालघः ।
तालघी । अन्यत्र-पाणिघातः । तालघःतः ॥

गस्यकः ॥ ४ । ३ । १०३ ॥

गायतेः शिल्पिनि कर्तरि यको भवति । गायकः ॥

टनण् ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

गायने शिल्पिनि टनण् भवति । गायनः । गायनी ।
टो ड्यर्थः णो यार्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हो व्रीहि काले ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

हा इत्येतस्माद्वातोः टनण् भवति व्रीहि काले कर्तारि ।

प्रसृल्वः सादौ वुच् ॥ ४ । ३ । १०६ ॥

प्रसृलुभ्यः साधुत्वविशिष्टेऽर्थे वुच् भवति । साधु प्रवत
इति प्रवकः । एवं सरकः । लवकः । अन्यत्र-प्रावकः । सारकः ।
लावकः ॥

अशिषि वुन् ॥ ४ । ३ । १०९ ॥

अभीष्टस्य प्रार्थनाशीः । तस्यां गम्यमानायां धातोः
वुन् भवति । जीवतादित्याशास्यमानः जीवकः । एवं नन्दकः ।
भवकः । नकारः इच्छा पुंसो नित्याद्यसुप इति पर्युदासार्थः ।
जीवका । नन्दका । भवका ॥

नास्मि क्तिः ॥ ४ । ३ । १०८ ॥

आशिषि धातोः क्तिप्रत्ययो भवति नास्मि-समुदाय-
श्चेन्ना न भवति । तनुनात् । रन्तिः । रन्तिः । सातिः ।
शांतिः । भूतिः ॥

कर्मणोऽण् ॥ ४ । ३ । १०८ ॥

कर्मणः पराद्धातोः अण् प्रत्ययो भवति । अत्राद्यकारा-
पवादः । कुम्भ करोतीति कुम्भकारः । नगरकारः । काष्ठकुलावकः ।
शरलावः । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । कुत्रधारः । द्वारपालः ।
उष्ट्रप्रणायः । भारवाहः । ग्रामं गच्छन्ति इति प्राप्यात्कर्मणः ।
महांतं कुम्भ करोतीति च बहुलाधिकारान्न भवति ॥

शीलिकामिभक्ष्याचारीक्षिप्तमो णः ॥ ४ । ३ । ११० ॥

शील्यादिभ्यः कर्मणः परेभ्यः णो भवति । धर्मं शील-
यतीति धर्मशीलः । धर्मशीला । धर्मकामः । धर्मकामाः । धर्म-
कामौ । वायुभक्तः । वायुभक्ता । कल्याणाचारः । सुखप्रतीक्षः ।
क्षेत्रक्षामः । कर्मणि शीलादौ बहुव्रीहिण्यप्येते सिद्धौ भवन्ति ।
अण्वाधनार्थं तु वचनम् । अणि हि स्यात् । पयस्कामोत्पद्यते ।

गोऽनुपसर्गाट्टिक् ॥ ४ । ३ । १११ ॥

कर्मणः परादनुपसर्गाट्टिक् अणोपवादः । वक्त्रगः ।
वक्त्रगी । अनुपसर्गादिति किम् ? वक्त्रसंगाद्यन । सामसंगाद्यनः ॥

सुरासीधोः पिवात् ॥ ४ । ३ । ११२ ॥

सुरासीधुभ्यां कर्मभ्यां परात् पिबतेरनुपसर्गाट्ठ् भवति
सुरापी । सीधुपी । अन्यस्मात्-क्षीरपा । अंधुपा । पिबादिति
किम् ? सुरा पातीति सुरापा ॥

आतोऽह्वावामोऽड् ॥ ४ । ३ । ११३ ॥

कर्मणः पारात् ह्वावामा वर्जितादाकारांतादनुपसर्गाट्ठा-
तोऽड् द्विदकारः प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । धनदः । तनुव्रम् ।
अह्वावामा इति किम् ? जिनह्वायः । तंतुवायः । दास्यमायः ॥

दाज्ञः प्रे ॥ ४ । ३ । ११४ ॥

कर्मणः प्रपराभ्यां दाज्ञाभ्यां अड् भवति । सर्वप्रदः ।
सुखप्रदः । प्रवचनप्रज्ञः । परिप्रज्ञः ॥

संख्यः ॥ ४ । ३ । ११५ ॥

कर्मणः परादनुपसर्गात् ख्या इत्येतस्मात्समुपसर्गाट्ठ्
भवति अणोऽपवादः । गां संचष्टे गोसंख्यः । अश्वसंख्यः ॥

आशिषि घ्नः ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

आशिषि गम्यमानायां कर्मणः परात् हतेरड् भवति । तिमिं
वध्यादित्याशाभितः तिमिहः । शत्रुहः । पापहः ॥

क्लेशतमसोऽपे ॥ ४ । ३ । ११७ ॥

क्लेशतमाभ्यां परात् हंतेरपे उपसर्गे सत्यड् भवति ।
क्लेशापहः । तमोपहः । अनाशीरर्थः आरंभः ॥

शीर्षकुमाराणिणन् ॥ ४ । ३ । ११८ ॥

शीर्षकुमाराभ्यां परादुन्तेः णिन् भवति । शीर्षघाती ।
कुमारघाती । निपातगात् शिरसः शीर्षभावः शिरःपर्यायः ।
शीर्षशब्दोऽकारांतोस्ति । यथा-शीर्षोपहारादिभिरात्यदुःखै-
रित्येके ॥

अमनुष्ये टक् ॥ ४ । १ । ११९ ॥

कर्मणः परादुन्तेरननुष्ये कर्तरि टग्भवति । वातघ्नमा-
विकं क्षीरम् । पित्तघ्नं माहिषं पयः । श्लेष्मणं कटुकं ।
शशघ्नी शकुनिः । जायाघ्नः तिलकालकः । पतिघ्नी पाणि-
रेखा । अननुष्य इति किम् ? आसुघातः शूद्रः । पापघातः ।
ऋषिः । घोरघातो देवदत्तः । हन्तीति बाहुलकान्न भवति ।

जायापतेर्लक्षणो ॥ ४ । ३ । १२० ॥

जायापतिभ्यां कर्मभ्यां परात् हन्तेर्लक्षणो-लक्षणवति
कर्तरि टग्भवति । लक्षणं शुभाशुभसूचकम् । तिलकालकादि,
जायाघ्नी ब्राह्मणः । पतिघ्नी कन्या मनुष्यार्थरम्भः ॥

हस्तिकवाटाच्छक्तौ ॥ ४ । ३ । १२१ ॥

हस्तिकवाटाभ्यां परादुन्तेः शक्तौ गम्यमानायां टग्-
भवति । हस्तिनं हन्ति हस्तिघ्नः पुरुषः । हस्तिनं हन्तुं शक्त
इत्यर्थः । एवं कवाटघ्नश्चोरः । अन्यस्माच्चोरघातो मनुष्यः । शक्ता-
विति किम् ? हस्तिनं हन्ति विशेषेण हस्तिघातो देवदत्तः ।

राजघः ॥ ४ । ३ । १२२ ॥

राज्ञः कर्मणः परादुन्तेष्टक् घश्च निपात्यते । राजानं
हन्ति राजघः ।

अर्होऽः ॥ ४ । ३ । १२३ ॥

अर्हेर्दुर्गतोः कर्मणः परादप्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
पूजार्हा प्रतिमा । पूजार्हः शान्तिः ।

शक्तिलांगलांकुशयष्टितोमरधनुर्घटाद्ग्रहः ॥ ४ । ३ । १२४ ॥

शक्त्यादिभ्यः कर्मभ्यः पराद्ग्रहेर्दुर्गतोरप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । शक्तिग्रहः । लांगलग्रहः । अंकुशग्रहः । यष्टि-
ग्रहः । तोमरग्रहः । धनुर्ग्रहः । घटग्रहः । “प्रातिपदिकग्रहणे

लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" चटोग्रहः । शक्त्यादेरिति किम् ?
कमयडलूयाहः ॥

सूत्राद्धारणे ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

सूत्रात्कर्मणः परात् ग्रहेर्द्वितीयाद्वारणार्थे अप्रत्ययो भवति ।
सूत्रग्रहः । अन्यत्र—यो सूत्रमुपाधत्ते स सूत्रग्राहः ।

हृजो वयोऽनुद्यमे ॥ ४ । ३ । १२६ ॥

कर्मणः परात् हृजो वयस्यनुद्यमे च गम्यमाने अप्रत्ययो
भवत्यणोपवादः । उद्यममुत्क्षेपणमाकाशस्यस्य वा धारणम् ।
अस्थिहरः श्वः । कवचहरः क्षत्रियकुमारः । अंशहरः पुत्रः ।
विषहरो मणिः । अनुद्यम इति किम् ? भारहारः । वयसि
क्रियमाणः संभाव्यमानो वा उद्यमोऽस्तीति वयोग्रहणम् ।

आडि शीले ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

शील्पत इति शीलं स्वाभाविकम् । कर्मणः परात्
शीलेऽर्थे हृजः आड्युपमर्गे सति अप्रत्ययो भवति । पुष्पाहरः ।
फलाहरः । सुखाहरः । आडोति किम् ? पुष्पाणि हर्ता ।
शील इति किम् ? पुष्पाहारः ॥

दूतिनाथात्पशाविः ॥ ४ । ३ । १२८ ॥

दूतिनाथाम्यां कर्मभ्यां परात् हृजः पशौ कर्तरि इष-
त्ययो भवति । दूतिहरिः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् ?
दूतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रह्यात्मंभरिकुक्षिंभरि ॥ ४ । ३ । १२९ ॥

फलेग्रह्यादयः इषत्ययान्ता निपात्यन्ते । फलानि
गृह्णातीति फलेग्रही वृत्तः । आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरिः ।
कुक्षिंभरिः । भक्षिंभरिः ।

शकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृजः ॥ ४ । ३ । १३० ॥

शकृत्स्तम्भभ्यां परात् कृजः यथासंख्यं वत्से व्रीहिः
च कर्तरि इप्रत्ययो भवति शकृत्करिः वत्सः । स्तम्भकरिः
व्रीहिः । अन्यत्र—शकृत्कारः । स्तम्भकारः ।

किंयत्तद्वहोरः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

किमादिभ्यः कर्मभ्यः परात् कृजः अप्रत्ययो भवत्यणो-
पवादः । किंकरः । किंकराः । यत्करः । यत्कराः । तत्करः ।
तत्कराः । बहुकरः । बहुकराः । बहुकरीति संख्यावचनात् परेण
टः । किंकरीति हेत्वादौ टः ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कराऽशुक्लकर्त्तानन्तादिना-
न्दीलिपिलिबिलिचित्रक्षेत्रजंघाबाह्वर्धनुर्भक्त-

संख्याटः ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

दिवादिभ्यस्संख्यायाश्च कर्मभ्यः परात् कृजः टप्रत्ययो
भवत्यणोपवादः । संख्येत्यर्थग्रहणं तेनैकादि परिग्रहः दिवाकरः ।
विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । कारकरः । अशु-
क्लकरः । कर्तृकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । नान्दी-
करः । लिपिकरः । लिबिकरः । बिलिकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः ।
जंघाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । धनुष्करः । भक्तकरः । संख्या-
एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । टकारोऽङ्गर्थः । भक्तकरी ।

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचा-

दुसूत्रमन्त्रपदात् ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

हेतुः कारणं तच्छीलं तत्स्वभावः अनुकूलः । आराध्य-
चित्तानुवृत्तिः शब्दादिवर्जितात्कर्मणः परात्कृजः हेत्वादिषु
कर्तृषु टो भवति । हेती—यशस्करी विद्या । श्लोककरी कन्या ।
कुलकरं धनम् । तच्छीले—पूजाकरः । आहुकरः । अनुकूले—प्रेष-
णकरः । पचनकरः । अन्यत्र—कुंभकारः । नगरकारः । शब्दादि-

प्रतिषेधः किम् ? शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथा-
कारः । वैरकारः । चातुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पद-
कारः । ताच्छीले-ताच्छीलिकः । तृप्रत्यय उदाहार्यः ॥

भृतौ कर्मणः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

कर्मन् शब्दात् कृजः भृतौ गम्यमानायां कर्तरि ङो भव-
ति । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरो भृतकः । अन्यत्र-कर्मकारः ॥

क्षेमप्रियमद्रात्खाण् ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

क्षेमादिभ्यः कर्मभ्यः परात्कृजः ख् अणौ भवतः । क्षेम-
ङ्कुरः । क्षेमकारः । प्रियङ्कुरः । प्रियकारः । मद्रङ्कुरः । मद्रकारः ।
हेत्वादिविवक्षायां अपि परत्वादिभाविव । योगक्षेमकरी लोक-
स्येति तदन्तविज्ञानाभावाद्भवति । खकारो समर्थः ।

मेघर्तेः खच् ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

मेघ ऋतिभ्यां परात्कृजः खच् भवति । मेघङ्कुरः । ऋति-
ङ्कुरः । चकारः खचीति विशेषणार्थः ॥

भयात् ॥ ४ । ३ । १३७ ॥

इह कर्मणः इत्येतद्भयादित्यनेन विशेष्यते । तेन भया-
ङ्गयान्ताच्च कर्मणः परात् कृजः खच् भवति । भयङ्कुरः । अभ-
यङ्कुरः ॥

प्रियवशाद्बदः ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

प्रियवशाभ्यां पराद्बदेः खच् भवति । प्रियम्बदः । वश-
म्बदः ॥

द्विषत्परात्तस्तपे ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

पर इत्येतस्मात्तकारान्ताच्च द्विषच्छब्दात्कर्मणः परात्तपे-
ङोतोः खच् भवति । द्विषन्तपः । परन्तपः । त इति द्विवद्विशे-

षणं किम् ? द्विषतीं तापयति द्विषतितापः । परतापः । द्विष-
तापः । इति तपतेरख्यन्तरूप रूपम् ॥

मितनखपरिमाणात्पचः ॥ ४ । ३ । १४० ॥

मितनखाभ्यां परिमाणशब्देभ्यश्च कर्मभ्यः परात्पचैः
खणभवति । परिमाणो प्रस्थादिः । मितं पचा ब्राह्मणीः । नखं पचा
यवागूः । प्रस्थं पचं कुलं द्रोणं पचा स्याली । खारिं पचः कटाहः ।

करीषाभ्रकूलात्कषः ॥ ४ । ३ । १४१ ॥

करीषादिभ्यः कर्मभ्यः परात्कषेर्खच् भवति । करीषं कषा
वात्पचा । अभ्रं कषाः कदलीध्वजाः । कूलं कषा नदी ।

सर्वत्सहश्च ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

सर्वशब्दात्कर्मणः परात्सहेः कषेश्च खणभवति । सर्वसहः ।
सर्वकषः ।

भृतृवृधारिजिदमितपश्च नाम्नि ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

कर्मणः परेभ्यः आदिभ्यः सहेश्च नाम्नि खणभवति । वि
श्वं भरा वसुन्धरा । रयंतरं साम । पतिंभरा कन्या । वसुंधरा भूः ।
शत्रुं जयः पर्वतः । अरिंदमः । शत्रुंतपः । शत्रुंसहः । एवं नामानो
राजानः । नाम्नीति किम् ? कुटुम्बं विभेति कुटुम्बभारः ॥

वाचंयमो व्रती ॥ ४ । ३ । १४४ ॥

वाचः कर्मणः पराद्यमेः खच् अमशखलुग्निपात्यते ।
व्रती—व्रती चेदुच्यते । व्रतं शास्त्रतो नियमः । वाचं यच्छति
वाचंयमो व्रती । वाग्यामोऽन्यत्र ।

मन्यायिणन् ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

कर्मणः परात् मन्यतेर्णिन् भवति । पंडितं मन्यते
पंडितमानी । दर्शनीयमानी ।

कतुश्शखः ॥ ४ । ३ । १४६ ॥

कर्मणः परात् मभ्यतेश्शखो भवति प्रत्ययार्थः । कर्मव-
चेत्कर्म भवति । पंडितमात्मानं मभ्यते पंडितमन्यः । सर्व-
ज्ञमन्यः । अमाधुत्वारिणमपि भवत्येव पंडितमानी । दर्शनी-
यमानी । कर्तरीति किम् ? दर्शनीयमानो देवदत्तस्य । शकारो
विकरणार्थः ॥

एजेः ॥ ४ । ३ । १४७ ॥

कर्मणः परादेजयतेः शखो भवति । अंगमेजयः ।
जनमेजयः ।

शुनीस्तनाद्धेटः ॥ ४ । १४८ ॥

शुनीस्तनाभ्यां पराद्धेटः शखो भवति । शुनिंधयः ।
स्तनंधयः चेटः पित्वात् ङी । स्तनंधयी सर्वज्ञातिः ।

नाडीमुष्टिघटीखरीनासिकावाताद्धमश्च ॥४॥३॥२१४८॥

नाड्यादिभ्यः कर्मभ्यः परात्घनो ङ्येटश्च शखो भवति ।
नाडिंधमः । मुष्टिंधमः । नाडिंधयः । मुष्टिंधयः । घटिंधमः ।
घटिंधयः । खरिंधमः । खरिंधयः । नासिकंधमः । नासिकंधयः ।
वातंधयः । वातंधमः ॥

पाणेः ॥ ४ । ३ । १५० ॥

पाणेः कर्मणः परात् घ्याधातोः शखो भवति । पाणिं-
धनतीति पाणिंधमः । पाणिंधमाः । पंदान इति तद्योगाद्यथा
वृक्षा इतीति ॥

कूलादुदि रुज्वहः ॥ ४ । ३ । १५१ ॥

कूलात्कर्मणः पराभ्यां रुचिवहिभ्यां टटपूर्वाभ्यां शखो
भवति । कूलरुद्रुजः । कूलमुद्रहः ।

वहाभ्राह्मिहः ॥ ४ । ३ । १५२ ॥

वहभभ्राभ्यां कर्मभ्यां परालिहाः श्रुत्वा भवति ।
बर्हलिहा गौः । अभ्रंलिहाः प्रासादाः ॥

विध्वस्तास्तलात्तुदः ॥ ४ । ३ । १५३ ॥

विध्वादिभ्यः कर्मभ्यः परात्तुदः श्रुत्वा भवति । विधु-
तुदः । अरुत्तुदः । तिलत्तुदः ॥

शर्धललाटवाताद्हाक्तपाजः ॥ ४ । ३ । १५४ ॥

शर्धादिभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथासंख्यं हाक् तप अज
इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्श्रुत्वा भवति । शर्धजहा मृगाः । ललाट-
तपः सविता । वातमजा मृगाः ॥

पुरंदरभगंदरेरंसदोग्रं पश्यामूर्यपश्याः ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

पुरंदरादयः शब्दाः खच्श्खान्ता निपात्यन्ते । पुर दार-
यतीति पुरदरः शब्दः । पूशब्दादयं पुरपूर्वात्पुरदार इति । भगं
दारयतीति भगंदरः ठयाधिः । इरासुग तया नाद्यति इति इरं-
सदः । उग्रं पश्यतीति उग्रपश्यः उग्रकर्मणो दूशेशश्रुः । सूर्यं न
पश्यतीति असूर्यपश्या राजदाराः । गुप्तिपरमेत् । अपरिहार्य-
दर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ।

सुभगाढ्यस्थूलपलितनगान्धप्रियात्सुपोऽच्वेश्चवौख्
स्नुखकञ् भुवः ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

सुभगादिभ्यो अच्व्यन्तंभ्यः कठयर्थे वर्तमानेभ्यः सुबन्तेभ्यः
परात्भू इत्येतस्माद्वातोः रुस्नुखकञ् प्रत्ययौ भवतः । असुभगः
सुभगो भवति सुभगंविष्णुः । सुभगंभावुकः । एवमाढ्यंभविष्णुः ।
आढ्यंभावुकः । स्थूलंभविष्णु स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । प-
लितंभावुका । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अधभविष्णुः । अधं-
भावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । सुप्रहणात्सुभगा-
द्यन्तादपि भवति । सुभगः असुभगो भवति असुभगंभविष्णुः ।

असुभगंभावुकः, इत्यादि । अचवेरिति किम् ? सुभगी भविता ।
 च्वाविति किम् ? सुभगो भविता ।

कृञः करणे खनट् ॥ ४ । ३ । १५७ ॥

सुभगादिभ्योऽच्यन्तेभ्यः च्यर्थे वर्तमानेभ्यः सुच्यन्तेभ्यः
 परात्कृञः करणे खनट् भवति । करण इति कर्तरीत्यस्यापवादः ।
 एवमन्यत्राप्यसुभगं सुभगं कुर्वन्त्यनेनेति सुभगङ्करणः मन्त्रः ।
 सुभगङ्करणी विद्या । आत्यङ्करणम् । स्थूलङ्करणम् । पलितङ्क-
 रणम् । नगङ्करणम् । अन्यङ्करणम् । प्रियङ्करणम् । सुभगाद्यन्ता-
 दपि भवति—सुभगमसुभगं कुर्वन्त्यनेनेति असुभगङ्करणो मन्त्रः
 एवमनाद्यङ्करणमित्यादि । अन्यत्र—सुप् कर्म चोपात्तस्याविशे-
 षणं विज्ञेयम् । अचवेरिति किम् ? सुभगी कुर्वन्त्यनेन खनटः ।
 प्रतिषेधसामर्थ्यादनङ्पि न भवति । च्वाविति किम् ? सुभग
 कुर्वन्ति तैलेन । अभ्यञ्जनमत्र कृञर्थः ॥

भावे चाशितंभवः ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

आशितशब्दादश्रातिभवत्योः कर्तृवचनारसुब्रंतात्पराङ्गव-
 तेर्खप्रत्ययो भावे करणे च निपात्यते । आशितस्य भवनमाशितं-
 भवो वर्तते । अशितो भवत्यनेनेत्याशितंभवः ओदनः । अत
 एव निपातनादश्रातेः कर्तरि क्तः दीर्घश्च ॥

गमः खखङ्ङाः ॥ ४ । ३ । १५९ ॥

सुब्रंतात्पराङ्गमः खखङ्ङाः प्रत्यया बहुलं भवन्ति । ख-
 तुरंगमः । सुतंगमः । जनंगमः । मितंगमा इस्तिनी । हृदयं-
 गमाः वाचः । खङ्—तुरंगः । भुजंगः । म्रवंगः । ङ—तुरगः । भुजगः ।
 म्रवगः । पतगः । अन्तगः । अत्यंतगः । अङ्गवगः । दूरगः । पारगः ।
 सर्वगः । सर्वत्रगः । पन्नगः । ग्रामगः । स्रग्गारगः । गुरुतल्पगः ।
 बहुलाधिकारात् यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥

विहायसो विहश्च ॥ ४ । ३ । १६० ॥

विहायसः पराद्गमः खलङ्ङाः भवन्ति । विहायसश्च वि-
हादेशः । विहायसा गच्छतीति विहंगमः । विहंगः । विहगः ॥

उरगः ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

उरगः शठदात्परात् गमः ङः सश्च लुग् निपात्यते ।
उरसा गच्छतीत्युरगः ।

सुगदुर्गमाधारे ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

सुगदुर्ग इत्याधारे ङप्रत्ययांतौ निपात्येते । सुखेन गम्यते
तस्मिन्निति सुगं । दुर्गं । सुगमनं । दुर्गमनम् । इत्यस्वरूप-
त्वादनङ्गपि भवति । आधार इति किम् ? । सुखेन गच्छतीति
सुगन्ता । दुर्गन्ता । सुगमः । दुर्गमः । इति कर्मणि ।

निर्गो देशे ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

निर्ग इत्याधारे देशे निपात्यते । निर्गम्यते तस्मिन्देशे
इति निर्गोदेशः अन्यत्र-निर्गमनः ।

नोऽन्यश्चमः ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

सुबन्तात्पराद्वातानां नोऽस्मिन्नाकारप्रत्ययो भवति । शङ्करः ।
शंभवः । शंवदः । हेत्वादावपि नास्मि परत्वादयमेव टः शंकरा-
नाम शकुनिका परिव्राजिका तच्छीला च । नाम्नीति किम् ?
शंकरी विद्या ॥

पार्श्वदिभ्यश्शीङ्गः ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

पार्श्वदिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् शीङ्गः अप्रत्ययो भवति ।
पार्श्वदिभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । दिग्धेन सह
शेते दिग्धसहशयः । पार्श्वदयः प्रयोगगम्याः ॥

उत्तानादिभ्यः कर्तुः ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

उत्तानादिभ्यः कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङ्गः अप्रत्यय

भवति । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । उत्ताना-
दयः प्रयोगगम्याः ॥

आधारात् ॥ ४ । ३ । १६७ ॥

आधारवाचिनः सुबन्तात्परात्शीङः अप्रत्ययो भवति
श्वे शेते श्वशयः । विलशयः । गुहाशयः । गिरिश इति लो-
मादित्वात् शः ॥

निक्षासेनादायाच्च चरष्टः ॥ ४ । १६८ ॥

निक्षादिभ्यः आधारवाचिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् चरेष्टप्र-
त्ययो भवति । निक्षां चरति निक्षाचरः । निक्षाचरी । सेनाचरः ।
सेनाचरी । आदायचरः । आदायचरी । आदायेति प्यान्तः ।
कुरुषु चरति कुरुचरः । मद्रचरः । एभ्य इति किम् ? कुरुन्
चरति ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेसर्तः ॥ ४ । ३ । १६९ ॥

पुरसादिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात्सर्तर्द्धातोष्टो भवति एका-
न्तत्वं च निपात्यते । अग्रे इति पुरःसरतीति पुरःसरः । अग्रः
सरतीति अग्रेण सरति, अग्रे सरतीति वाग्रेसरः ॥

पूर्ववत्कर्तुः ॥ ४ । ३ । १७० ॥

पूर्वशब्दात्कर्तुः परात् सर्तः टो भवति । पूर्वः सरति
पूर्वसरः । कर्तुरिति किम् ? पूर्वं देशं सरति पूर्वसारः ॥

स्थः कः ॥ ४ । ३ । १७१ ॥

सुबन्तात्परात्तिष्ठतेः को भवति । समे तिष्ठति समस्थः ।
विषमस्थः ॥

दुहो यश्च ॥ ४ । ३ । १७२ ॥

सुबन्तात्पराद्दुहेः को भवति । यश्चास्यादेशः । कामान्
दुग्धे कामदुहा । पूर्वाय दुग्धे पूर्वदुहा, धेनुः ॥

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजपास्सुखाह

• रालस्यहस्तिसूचकाः ॥ ४ । ३ । १७२ ॥

शोकापनुदादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । यथासंख्यं
सुखाह्रादयश्चेत्कर्तारो वाच्या भवन्ति । शोकमपनुदतीति
शोकापनुदः । सुखाहरः । सुखस्याहरः । सुखस्याहर्ता । शोका-
पनुदोऽन्यः । तुन्दपरिमृजो लसः । तुन्दपरिमाजान्या । स्तम्बे-
रमो हस्ती । स्तम्बेरन्ताऽन्यः । कर्णेजपः सूचकः । कर्णेजपि-
ताऽन्यः ॥

मूलविभुजादयः ॥ ४ । ३ । १७४ ॥

मूलविभुजादयः नियतार्थधातूपपदाः कप्रत्ययान्ता यथा-
स्त्रिष्टप्रयोगा साधवो वेदितव्याः । मूलानि विभुजति मूलवि-
भुजो रथः । नखान्मुञ्चति नखमुचानि धनूषि । काकेभ्यो
गूहितव्याः काकगुहास्तिलाः । कौ भोदते कुमुदम् । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । अनेकपः । कच्छपः । पादपः । धर्माय प्रददा-
तीति धर्मप्रदः । कामप्रदः । स्वर्गप्रदः । शास्त्रप्रदः । शास्त्रेण
प्रजानातीति शास्त्रप्रज्ञः ॥

विश्वभजः ॥ ४ । ३ । १७५ ॥

सुवन्ताद्भजेर्दुर्तोविष् भवति । अर्थभाक् । प्रभाक् ।
वकारो विष्कृष्योः साम्यार्थः । तेनेह क्विप् न भवति ॥

स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ॥ ४ । ३ । १७६ ॥

अनुदकात् सुवन्तात्परात् स्पृशेर्दुर्तोः क्विप् भवति ।
घृतं स्पृशतीति घृतरूपक् । मंत्रेण स्पृशतीति मंत्ररूपक् । अनु-
दकादित्युदकसदृशः । अनुपसर्गः सुवपरिगृह्यते । तेनेह न
भवति—उपस्पृशतीति । अनुदकादिति किम् ? उदकरूपः ।
उदकेन स्पृष्टः ॥

अदोऽनंनात् ॥ ४ । ३ । १७७ ॥

अनवर्जितात्सुवन्तात्पराददेर्दुतोः क्विप् भवति । आ-
ममत्ति आमाद् । सस्याद् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः ॥

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादी ॥ ४ । ३ । १७८ ॥

क्रव्यात् क्रव्याद् इत्येती क्रव्यकर्मपूर्वाददेः क्विक्वणंती
साधू भवतः । यथासंख्यं यद्यामाद् पक्वाच्चाभिधेयी भवतः ।
क्रव्यमत्ति क्रव्याद् । आममांसभक्षः । क्रव्यादः । पक्वमां-
सभक्षः ॥

मन्वन् क्वनिव्विञ्च दृश्यते ॥ ४ । ३ । १७९ ॥

सुवन्तात्पराद्दुतोः मन् वन् क्वनिप् विच् क्विप् च
प्रत्ययो दृश्यते । मन्-- सुशर्मा । सुवर्मा । शर्म । वर्म । वन्--वि-
जावा । अग्नेगावा । क्वनिप्--प्रातरित्वा । कृत्वा । दिवाः ।
पिवा । विच्--वेट् । लेट् । जागः शुभंयाः । कीलालपाः ।
क्विप्--अन्तरीक्षसत् । उपसत् । प्रसत् । अण्डसूः । सतसूः । मित्रद्विट्-
ष् । प्रद्विट्ष् । द्विट्ष् । मित्रदृक् । प्रमक् । गोधुक् । काम-
धुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् युङ् । युञ्जी । युञ्जः । तत्त्वविट्
(विङ्) । प्रविद् । विद् । काष्ठभिद् (भित्) । प्रभिद् । भवच्छिद् ।
प्रच्छिद् शत्रुजित् । प्रजित् । प्रसेनजित् । अग्रणीः । ग्रामणीः ।
निग्रभूः । प्रणिनीः । निय । नियः । पक् । छिद् । भिद् विराट् ।
सच्चाट् । प्रतिभूः । उखास्त्रत् । पर्णध्वत् । महाभ्राट् । प्राङ् दध्य-
ङ् । ऋतुं ऋ गौ ऋ तवे वा यगत इति ऋत्विक् । घृण्यतीतीति
दधृक् । अनडुद्युदुष्टिगिति निपातनात् द्वित्वकुत्वे । सृज्यत
इति स्रक् । तपः स्रग्मायेति निपातनादनागमाः । दिश्यत इति
दिक् संपदादिति क्विप् । दृशिचक्षुं प्रयोगानुसरणार्थम् ।
तेन--सर्वस्मादेते प्रत्यया भवन्ति । साधु धर्मशीलेषु अपि
क्विक्विप् भवति । विभ्राहित्यादि ॥

त्यदाद्यन्यसमानाद्रीणाद्दृशेराप्ये क्विकट्कसाः । ४।३।१८०।

त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च गौणादुपमेयवृत्तेः सुबं-
तात् दृशेर्द्वितोराप्ये कर्मणि क्विकट्कस इत्येते भवन्ति । स्य
इव दृश्यत इति त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः ।
तादृक् । तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृ-
शः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । सदृक् । सदृशः । सदृशी ।
सदृक्षः । त्यदाद्यन्यसमानादिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते ।
गौणादिति किम् ? स दृश्यते । आप्य इति किम् ? स इव
पश्यति ॥

कर्तुर्णिन् ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

कर्तृवाचिनः सुबंतात्गौणात्पराद्वातोर्णिन् भवति । उष्ट्र
इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । च्वांक्षरावी । रासभरावी । खरनर्दी ।
सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिष भुङ्क्ते कोद्वान् ।
गौणादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

शीलेऽजातेः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

शीलेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः सुबंतादजातिवाचिनः परा-
यिणन् भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । उदासारिण्यः ।
प्रायासारिण्यः गावः । प्रस्थायी । प्रतिबोधी प्रयायी प्रति-
यायी । शीले इति किम् ? उष्णभोजः । अजातेरिति किम् ?
ब्राह्मणानामंग्रयिता । शालीन् भोक्ता । उपभोक्ता । सम्भोक्ता
इत्यभिधानात् भवति ॥

व्रताभीक्ष्ये ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

सुबंतात्पराद्वातोः वृत्ते आभीक्ष्ये च गन्धमाने णिन्
भवति । व्रते-पार्श्वशायी । रुपंहिलशायी । अग्राद्भोजी ।
अलवणभोजी । आभीक्ष्ये-कषायवायिणे । गांधाराः । क्षीरपा-

यिणः उशीनराः । सौवीरपायिणो बालिहकाः । बहुलाधि-
कारात्-कुलमांसखादाः इत्यत्र न भवति । अशीलार्थं जात्य-
र्थवचनम् ॥

साधौ ॥ ४ । ३ । १८४ ॥

साधावर्थे वर्तमानाद्वातोः सुवन्तात्पराणिणन् भवति ।
साधुकारी । साधुदायी ॥

ब्रह्मवादी ॥ ४ । ३ । १८५ ॥

ब्रह्मकर्मपूर्वाद्देहिण् निपात्यते । ब्रह्म वदन्ति ब्रह्मवा-
दिनो ब्राह्मणाः । अशीलाद्यर्थे वचनम् ॥

ठयभेभुवो भूते ॥ ४ । ३ । १८६ ॥

विप्रभिभ्यां सुवताभ्यां पराद्भुवः भूते इत्यर्थे णिन् भवति ।
विभूतवान् । विभावी । अभिभूतवान् । अभिभावी । भूत
इति किम् ? विभवति । अभिभवति ।

करणाद्यजः ॥ ४ । ३ । १८७ ॥

करणवाचिनः सुवन्तात्पराद्यजेः भूते णिन् भवति ।
आग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी ॥

इन्विक्रयः कर्मणः कुत्स्ये ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

कर्मणः सुपः परात् विक्रयः विपूर्वात् क्रीणातेर्भूतेऽर्थे
कुत्स्ये कर्तरि ङ् भवति । तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी ।
घृतविक्रयी । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । कुत्स्ये इति किम् ?
धान्यविक्रयः ।

घ्नो णिन् ॥ ४ । ३ । १८९ ॥

कर्मणः सुवन्तात्परात् हन्तेर्भूतेऽर्थे कुत्स्ये कर्तरि णिन् भवति ।
पितृघाती । मातृघाती कुत्स्य इति किम् ? चोरं हतवान् ।

ब्रह्मभूयवृत्रात्किप् ॥ ४ । ३ । १९० ॥

ब्रह्मादिभ्यः कर्मभ्यः परात् हन्तेभूते क्तिप् भवति नाम्न्यः
ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । पुनरेभ्य एवेती-
ह न भवति । पुरुषं हतवान् आशुहा । विडाल इत्यभूते ।
पुनर्हन्तेरेवेति इह न भवति—ब्रह्मादीन् हतवान् । पुनर्भूत एवेति
इह न भवति—ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वा मन्वन्तिकत्येव सिद्धे
तन्त्रेणैमे चत्वारो योगा नियमार्थाः । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ।

सुकर्मपापमंत्रपुण्यात्कृजः ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

स्वादिभ्यः कर्मभ्यः सुबन्तेभ्यः परात्कृजः भूते क्तिबेव
भवति । सुकृतवान् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मंत्रकृत् ।
पुण्यकृत् ॥

सोमात्सुजः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

सोमात्कर्मणः सुबन्तात्पराद् सुनोतेभूते क्तिबेव भवति ।
सोमं सुतवोन् सोमसुत् ॥

अग्नेश्चेः ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

अग्नेः कर्मणः सुबन्तात्परात्कृजः चिनोतेभूते क्तिबेव भव-
ति । अग्निं चितवान् अग्निचित् ॥

कर्मण्यग्न्यर्थे ॥ ४ । ३ । १८४ ॥

कर्मणः पराच्चिनोतेभूते कर्मण्यग्न्यर्थेऽभिधेये क्तिप् भ-
वति । श्येन इव श्येनः । श्येनः चितः श्येनचित् । एवं
कश्चित् । रथचक्रचित् । अग्न्यर्थ इष्टकाद्य उच्यते । रूढं
विषय एवायम् ।

दृशः क्तिप् ॥ ४ । ३ । १८५ ॥

कर्मणः परात् दृशो भूते क्तिप् भवति । मेरुं दृष्टवान्
मेरुदृश्वा परलोकदृश्वा ॥

राजसहात्कृज्युधिभ्याम् ॥ ४ । ३ । १८६ ॥

राजन् इत्येतस्मात् कर्मणः सहशठदास्य परात् कृजो
युद्धेष्व भूते कृनिप् भवति । वचनभेदान्नयायासंख्यं । राजानं
कृतवान् राजकृत्वा । राजानं योधितवान् राजयुद्धवा । सह
कृतवान् सहकृत्वा । सह युद्धवान् सहयुद्धा । युधिर्योधय-
त्यर्थे सकर्मकः भवति ॥

जनोऽनौ ङः ॥ ४ । ३ । १८९ ॥

कर्मणः परादनुपूर्वाज्जनेः भूते ङो भवति । अण् इत्यप-
वादः । पुमांसमनुजाना पुमनुजा । स्वयनुजः ॥

सप्तम्याः ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

सप्तम्याः परात् जनेभूते ङो भवति । सप्तसरे जातः सप्त-
सरजः । मथुरायां जातः मथुराजः । अप्सुजम् ॥

अजातेः पंचम्याः ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

पंचम्यन्तादजातिवाचिनः सुपोज्जनेभूतेऽर्थे ङो भवति ।
बुद्धेर्जाता बुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजो विषादजः । अजा-
तेरिति किम् ? अश्वजाताः । हस्तिनो जातः ॥

क्वचित् ॥ ४ । ३ । २०० ॥

क्वचिदन्यस्मिन्नपि विषये जनेर्हो भवति लक्षणानुसा-
रेण । किम् जातेन किञ्चुः । अलं जातेन अलंजः । द्वर्जातो
द्विजः । न जातो अजः । उपजाः । परिजाः केशाः । प्रजाः ।
अनुजाः । स्त्रीजं अनृतं । ब्राह्मणजः । वशंवदः । सन्नि-
यजं युद्धम् । अठजम् । पुंसानुजाता पुंसानुजा । अन्यस्मादपि
धातोर्भवति परमा हन्ति पराहा । परिखाता । परिखा ।
भाखा उपखः अकःखं जम् ।

जृषोऽतृ ॥ ४ । ३ । २०१ ॥

जृषोर्द्धातोभूतेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । जरन् । जरन्ती ।
जरन्तः ॥

• सुयजो ड्वनिप् ॥ ४ । ३ । २०२ ॥

सुयुजभ्यां भूते ड्वनिप् भवति । सुत्वा । सुत्वानी ।
सुत्वानः । यज्वा । यज्वानी । यज्वानः ॥

भस्मादयः ॥ ४ । ३ । २०३ ॥

भस्मादयः मन्नादिप्रत्ययाता भूतेऽर्थे साधवो वेदितव्याः
भसितं तदिति भस्म । चरितं तत्रेति चर्म । वृत्तं तत्रेति
वर्त्म । भस्मादयः प्रयोगगम्याः ॥

क्तक्तवत् ॥ ४ । ३ । २०४ ॥

धातोभूतेऽर्थे क्तक्तवत् प्रत्ययो भवतः । कृतः । कृतधा-
न् । कृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेनेति अधि-
कर्माण । तस्य भूतत्वादभूदतत्वेऽपि समुदायस्य भवति ॥

लुङ् ॥ ४ । २ । २०५

भूते ऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लुङ् प्रत्ययो भवति । अका-
र्षीत् । अहार्षीत् ॥

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वापेऽद्यः ॥ ४ । ३ । २०६ ॥

रात्रौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धमतेर्द्धानोरद्यलुङ् भवति ।
लङोपवादः । अन्त्ययामा स्वापे । यस्यां रात्रौ वसो वमि-
वर्तते तस्या रात्रेरन्त्ययामस्वप्तरि चेत् कर्तरि धात्वर्थो
भवति । क्व भवानुषितः । अमुत्रावात्मं रात्रयन्त्ययामे तु मुहू-
र्तमपि स्वापेलुङ्गेव । अमुत्रावस । अद्येति प्रयोगकालनियमः ।
तेन यत्रासाधन्त्यो यामः तदहरेव प्रयोगो न दिवसान्तरे ॥

अनद्यातने लङ् ॥ ४ । ३ । २०७ ॥

अन्यायादुत्थानादान्यायात् संवेशनादेशोऽद्यतनकालः

अहमयतोऽर्धरात्रं वा, न विद्यतेऽद्यतनो बस्मिन् तस्मिन्
भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अपचत् । अप-
ठत् । बहुव्रीहिपरिग्रहं किम् ? अद्य ह्योऽभुक्षन्हीति ठया-
मिमे भूतसामान्ये च मा भूत् । जंबूद्वीपविदेहेऽभूदितः
सप्तमजन्मनीति भूतानद्यतने भूतमात्रविवक्षायां लुङ् ॥

ख्याते ऽदृश्ये ॥ ४ । ३ । २०८ ॥

भूतेऽनद्यतने ख्याते लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः शका-
साददर्शने वर्तमानाद्वातोर्लङ् भवति । विष्पवादः । अरुणा-
द्देवः पांडुर्यं । अदहदमोघवर्षोऽरातीन् । ख्यात इति किम् ?
चकार कटं देवदत्तः । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल
वासुदेवः । अनद्यतन इति किम् ? सदगादादित्यः ॥

स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ॥ ४ । ३ । २०८ ॥

स्मृत्यर्थे धातौ उपपदे सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमा-
नाद्वातोर्लङ् भवति अयदि-नचेत् तत्र यच्छब्दः प्रयुज्यते ।
अभिजानासि देवदत्त कास्मीरेषु वत्स्यामः । गमिष्यामोऽभि-
जानासि नभस्तिलकपर्वतं । स्मरामि बुध्यसे चेतयसे क-
लिङ्गेषु वत्स्यामः । अयदीति किम् ? अभिजानासि देवदत्त
यत्कलिङ्गेषु अवसाम ॥

साकांक्षे वा ॥ ४ । ३ । २१० ॥

अपेक्षाकांक्षा तद्वान् साकांक्षः । साकांक्षे भूतानद्यतनेऽर्थे
वर्तमानाद्वातोः स्मृत्यर्थे उपपदे लृङ्वा भवति । अयदीति
नास्ति । तेन-यद्ययदि च परत्वादयमेव । अभिजानासि देव-
दत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः तन्नौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि
देवदत्त कलिङ्गेष्ववसाम तन्नौदनमभुञ्जमहि । अभिजानासि
देवदत्त यत्कलिङ्गेषु वत्स्यामः तन्नौदनं भोक्ष्यामहे । अभि-

जानासि । देवदत्तं यत्कलिङ्गेष्ववसानं तत्रौदनमभुञ्जन्महि ।
इह हि वासभोजने परस्परसाकांक्षे ॥

अत्यन्तापह्वये लिट् ॥ ४ । ३ । २११ ॥

अपह्वयोऽनभ्युपगमः अत्यन्तमपह्वयोऽत्यन्तापह्वयः ।
यत्सदसद्वा न किञ्चिदभ्युपैति सर्वं मूलतोऽपलपति तत्र भूता-
नद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । लङ्गोऽपवादः ।
किं त्वं गत्वा कलिङ्गेषु स्थितोऽसि । कः कलिङ्गान् जगाम
नाहं कलिङ्गान् ददर्श । अन्यत्र ग्रहणादेकदेशापह्वये लङ्गेव ।
नाहं कलिङ्गेष्वतिष्ठं ॥

परोक्षे ॥ ४ । ३ । २१२ ॥

परोक्षे भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिट् भवति ।
परोक्षं यन्म प्रयोक्ता साक्षादधिगतं । चकार । जहार । सुप्तो-
ऽहं किल विललाप । मुक्तोऽहं किल विचचार । चिंतयन्किलाहं
शिरः कंपयांबभूव । अंगुलीं स्फोटयामास । अभूवन्स्तःपराः
केचित् । पांडुपुत्राः फलाग्निनः पारिव्राज्यं तदादत्तमरीचीश्च
तृषार्दितः इति भूतानद्यतनपरोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानद्य-
तनमात्रस्य च विवक्षायां लुङ्लङ्गौ भवतः ॥

ह्रशश्चत्पंचाठध्यन्तः प्रच्छद्ये लङ् च ॥ ४ । ३ । २१३ ॥

ह्रशश्चच्छदयोरुपपदयोः पंचाठध्यन्तः प्रच्छद्ये च भूतान-
द्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लङ्लिटौ भवतः । पंचानामठधानां
वर्षाणां समहारः पंचाठधी । तस्यामन्तर्यं पृच्छते स पंचाठध्यन्तयः
पृच्छः । अभिजानासि देवदत्त इति हा करोत् । इतीह
चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । किमगच्छद्देवदत्तः । अग-
च्छद् देवदत्तः । किमगच्छद्देवदत्तः । अगच्छद्देवदत्तः । किं जगाम
देवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अन्यत्र-जघान कंसं किल बालुदेवः ॥

पुरि लुङ् वा ॥ ४ । ३ । २१४ ॥

परोक्ष इति निवृत्तं भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः
पुराशब्दे उपपदे लुङ् वा भवति । अवात्सुरिह पुराच्छात्राः ।
अवसन्निह पुरा छात्राः परोक्षे लिट् । कषुरिह पुराच्छात्रा इतीह
पुराकार्षीत् । शश्वत्पुरा कार्षीत् पुरि लुङ् च वचनात् स्मृत्यर्थे
हशश्वत् स्मृत्यर्थेषु सामान्यविवक्षायां लुङ् न भवति ॥

स्मे च लट् ॥ ४ । ३ । २१५ ॥

भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः स्मशब्दे औपपदे लट्
प्रत्ययो भवति । प्रच्छति स्म पुरोधसं वसन्तीह पुराच्छात्राः ।
एवं पुराशब्दे चत्वारो लकाराः स्म योगे तु परत्वोक्त्येव ।
देवदत्त माणवकेन स्म पुरादीयते ॥

ननौ प्रष्टोक्तौ ॥ ४ । ३ । २१६ ॥

अनद्यतने इति निवृत्तं । पृष्टस्योक्तिः पृष्टोक्तिः । उच्चारं
प्रतिवचनमित्यर्थः । तत्र भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः ननुशब्दे
उपपदे लङ् भवति । किमकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि
भोः । किमवोचः किञ्चिद्देवदत्तो ननु ब्रवीमि भोः प्रष्टोक्ताविति
किम् ? नन्वकार्षीत् माणवकः कटं; वर्तमानविवक्षेवेयं । तथाहि
शत्रा न शायपि दृश्यते । ननु कुर्वन्तं मां पश्य । ननु कुर्वाणं
मां पश्य । तत्रोत्तरेणैव सिद्धं भूतविवक्षाव्युदासार्थवचनं ॥

सति ॥ ४ । ३ । २१७ ॥

सन् विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । सत्यर्थे वर्तमाना-
द्वातोर्लङ् भवति । पचति । पठति ॥

पूङ् यजश्शानः ॥ ४ । ३ । २१८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः सत्यर्थे शान प्रत्ययो भवति ।
पचमानः । यजमानः ॥

वयश्शक्तिशीले ॥ ४ । ३ । २१८

धातोः सत्यर्थे वर्तमानात् वयसि शक्तौ शीले च गम्य-
माने शानो भवति । वयो यौवनादि शक्तिः सामर्थ्यं । शीलं
स्वाभाविकम् । वयसि कतीह शिखंडं वहमानाः । कतीह कवचं
पर्यस्यमानाः । कतीह शत्रून्निघ्नानाः । यस्मिन् वयसि शिखंड-
वहनादि भवति तदिह वयो गम्यते । शक्तौ-कतीह परमानाः ।
कतीह समञ्जानाः । कतीह पाके ममाशे च समर्था इत्यर्थः ।
शीले-कतीहाङ्गनाः । कतीह संहयमानाः । अंजनशीला संहन-
शीला इत्यर्थः ॥

धारीङ्शत्रुकृच्छ्रे ॥ ४ । ३ । २२० ॥

अकृच्छ्रः सुखसाध्यः । अकृच्छ्रे मत्यर्थे वर्तमानाद्वातो-
रेरि-ङश्च शत्रुप्रत्ययो भवति । आधार यन्माचारप्रकल्पमधी-
यन् मण्डरीकं । अकृच्छ्र इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति ।
कृच्छ्रेणाधीते ॥

सुज् द्विषार्हस्सत्र्यरिप्रशस्ये ॥ ४ । ३ । २२१ ॥

सुजादिभ्यः सत्यर्थे यथासंख्यं सत्यादौ कर्तरि शत्रु-
भवति । सर्वे सुखन्तः यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । द्विषन् श-
त्रुरित्यर्थः । अर्हन् पूजां अर्हन्विद्यां । पूजा विद्यार्हतया कर्ता
प्रशस्यते अन्यत्र-सुरां सुन्वन्ति । पतिं द्वेष्टि । चोरो बध-
मर्हति ॥

तृ साधुधर्मशीलेषु ॥ ४ । ३ । २२२ ॥

साधौ धर्मशीले च सत्यर्थे वर्तमानाद्वातोः तृप्रत्ययो भ-
वति । धर्मोऽनुप्रवृत्त आचारः । साधौ-कर्ता विदः । गन्ता
खेला । साधु करोति । साधु गच्छतीत्यर्थः । धर्मे-बधून्मूढां
मण्डयितारः । आविष्टायनाः । आदु सिद्धे जन्मपहर्तारः

आहारकः । सुवडनाद्येतेषां कुलधर्म इत्यर्थः । शीले-कर्ता
कटं । वदिता जनापवादान् । करणं वदनं चास्य शीलमि-
त्यर्थः ॥

भूवृत्तवृधूभ्राजसहचररुचापत्रपालङ्कृञ्निराकृञ्प्रज-
नोत्पचोत्पदोन्मदादिष्णुः ॥ ४ । ३ । २२३ ॥

साध्वादी सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो भ्वादिभ्यः कर्तरि इष्णु-
प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । वर्धिष्णुः । वर्तिष्णुः । भ्राजिष्णुः ।
सहिष्णुः । चरिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । अलंकरिष्णुः ।
निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उ-
त्पदिष्णुः । उन्मदिष्णुः ॥

भूजेस्सुक् ॥ ४ । ३ । २२४ ॥

भूजिभ्यां साध्वादी सत्यर्थे कर्तरि स्नुक्प्रत्ययो भवति ।
भूष्णुः । जिष्णुः ॥

ग्लास्यस्सुः ॥ ४ । ३ । २२५ ॥

साध्वादी सत्यर्थे ग्लास्याभ्यां स्नुर्भवति ॥ ग्लास्नुः ।
स्यास्नुः ॥

गृधिधृषिषिष्यसः क्लुः ॥ ४ । ३ । २२६ ॥

साध्वादी सत्यर्थे गृध्यादिभ्यः क्लुर्भवति । गृधुः । धृष्णुः ।
क्षिप्नुः । त्रस्नुः ॥

सन्भिस्ताशंस्विदिच्छादुः ॥ ४ । ३ । २२७ ॥

साध्वादी सत्यर्थे सम्प्रत्ययात्तात् भिक्षाभिभ्यश्चरप्रत्ययो
भवति । भवति । चिकीर्षुः । जिह्वीर्षुः । भिक्षुः । आशंसुः ।
विंदुः ॥ इच्छुः ॥

शुवंदादारुः ॥ ४ । ३ । २२८ ॥

शृङ्खलादौ साधवादी सत्यर्थे आरुर्भवति । शराहः ।
बंदाहः ॥

सद्भाशब्देऽसेहः ॥ ४ । ३ । २२८ ॥

सद्भादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे रुर्भवति । सद्भुः । दाहः ।
शत्रुः । धारुः । सेहः ॥

निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहगृहिपतिशीङ्दयादालुः

॥ ४ । ३ । २३०

निद्रादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे आलुर्भवति । निद्रालुः ।
तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । शया-
लुः । दयालुः । निद्रातन्द्रेति नितत् पूर्वो द्रायतिः तन्द्रेति
दकारस्य नकारो निपातनात् । श्रद्धेति श्रुत्पूर्वो दाञ् ॥

साहवहिचलिपापतो यङ् इः ॥ ४ । ३ । २३१ ॥

सह्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः साधवादी सत्यर्थे इप्रत्ययो
भवति । सासहिः । वासहिः । चाचलिः । पापतिः । पाप-
दिति पतेयङ्प्रकृतेर्निदेशोऽनियमभावार्थः ॥

ददिसस्त्रिचक्रिजज्ञिनेमिः ॥ ४ । ३ । २३२ ॥

दद्यादयः शब्दाः इप्रत्ययांताः साधवादी सत्यर्थे निपा-
त्यन्ते । धदाजिजः किद्विर्ध्वचनं च । दधिः एवं स इत्यस्य
सस्त्रिः । कजः चक्रिः जनेर्जज्ञि । जमेरित्त्वं च नेमिः ॥

भूवृषस्याशृङ्गकम्गमादुकण् ॥ ४ । ३ । २३३ ॥

भवादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे उकण् भवति । प्रभावुकः ।
वर्षुकः । उपस्यायुकः । प्रशारुकः । घातुकः । कामुकः ।
आगामुकः ॥

लषपत्पदः ॥ ४ । ३ । २३४ ॥

लषादिभ्यः साधवादी सत्यर्थे उकण् भवति । अपला-

पुका वृषली । अपलायुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा । उप-
पादुकः सखः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

क्रुद्भूषार्थसृगृधउवलजुशुभश्चानः ॥ ४ । ३ । २३५ ॥

क्रुद् क्रोधो भूषा अलकरणार्थो येषां तेभ्यः स्त्रादिभ्यः
लषादिभ्यश्च साध्वादी सत्यर्थे अनो भवति । क्रोधनः ।
रोषणः । भूषणः । मंडनः । सरणः । गह्वर्नः । उवलनः । जवनः ।
शोभनः । लषणः । पतनः । पदनः । डु सौत्रो धातुः वेगे
संस्कारे च वर्तते ॥

रुचलार्थादिकर्मकात् ॥ ४ । ३ । २३६ ॥

रुशब्दे चल कपने इत्येतदर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादी
सत्यर्थे अनो भवति । रवणः । शब्दनः आक्रोशनः । कथनः ।
चलनः । चोपनः । अकर्मकादिति किम् ? पालिता विद्यां ॥

हलाद्यन्तान्नाडितः ॥ ४ । ३ । २३७ ॥

डितः इदितश्च धातोर्हलादेर्हलन्तादिकर्मकात्साध्वादी
सत्यर्थे अनो भवति । वर्तनः स्पर्धनः । सीमांसनः । चेतनः ।
अविवक्षितकर्मकस्याकर्मकत्वं ॥

न दीक्षदीप्सूदूणिड्यः ॥ ४ । ३ । २३८ ॥

दीक्षादिभ्यो णिङन्तेभ्यो यकारान्तेभ्यश्च साध्वादी
सत्यर्थे अनो न भवति । दीक्षिता । दीपिता । सूदिता । णिङ्
हस्तयिता । उत्पुच्छयिता । इदं प्राप्तिनतोऽणेरुपलक्षणं । तेन
भावयिता । यः—कनूयिता । क्षमायिता । मधुसूदनादिर्न-
द्यादिः ॥

द्रं क्रमो यङः ॥ ४ । ३ । २३९ ॥

द्रमक्रमभ्यां यङन्ताभ्यां सध्वादी सत्यर्थेऽनो भवति ।

द्रं द्रमणः । चं क्रमणः ॥

यज्वद्वशजयादूकः ॥ ४ । ३ । २४० ॥

यजादिभ्यः यज्वन्तेभ्यः साध्वादी सत्यर्थे ऊको भवति ।
यायजूकः । वायदूकः । दंदशूकः । जंजपूकः ॥

जागुः ॥ ४ । ३ । २४१ ॥

जागर्तः साध्वादी सत्यर्थे ऊको भवति । जागरूकः ।

शमष्टकदुषद्विषद्रु हदुहयुजत्यजरजभजाभ्याह-
नाऽनुरुधो घिनञ् ॥ ४ । ३ । २४२ ॥

शमादिभ्योऽष्टभ्यः दुषादिभ्यश्च साध्वादी सत्यर्थे घिनञ्
भवति । शमी । दमी । तमी । अमी । भ्रमी । क्षमी
क्षमी । मादी । प्रमादी । दोषी । द्वेषी । द्रोही ।
दोही । योगी । त्यागी ॥ रागी । ज्ञागी । कल्याणभागी ।
अभ्याघाती । अनुरोधी । रजेति निपातनात् लुक् ।

आडः क्रीड्यं यस्मुषः ॥ ४ । ३ । २४३ ॥

आडः परेभ्यः क्रीडादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे घिनञ्
भवति । आक्रीडी । आयामी । आयासी । आमोषी । साध्वाद-
यः प्रायेण रुढिशब्दा इत्युपसर्गाधिक्ये न भवन्ति । एव-
मुत्तरत्रापि ।

समः पृचसृजज्वरोऽकर्मकात् ॥ ४ । ३ । २४४ ॥

समः परेभ्यः पृचादिभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादी सत्यर्थे
घिनञ् भवति । संपर्की । संपर्गी । संज्वारी । अकर्मकादिति
किम् ? संपृणक्ति शाकम् ॥

वी विचकषकत्यस्त्रन्भलसः ॥ ४ । ३ । २४५ ॥

विशब्द उपपदे विचादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे घिनञ्
भवति । विवेकी । विकाषी । विकट्यी । विस्त्रंभी । विलासी ।

लपोऽपे च ॥ ४ । ३ । २४६ ॥

लपेरपे वौ चोपपदे साध्वादी सत्यर्थे चिनञ् भवति ।
अलापी । विलापी ॥

चरोऽती च ॥ ४ । ३ । २४७ ॥

अतिशब्देऽपे चोपपदे चरेः साध्वादी सत्यर्थे चिनञ्
भवति । अतिचारी । अपचारी ।

लप्सृद्रुमयवदवसः प्रे ॥ ४ । ३ । २४८ ॥

प्र सपपदे लपादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे चिनञ् भवति ।
प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमापी । प्रवादी । प्रवासी ।

परेः सृवद्दहमुहः ॥ ४ । ३ । २४९ ॥

परिपूर्वेभ्यः स्त्रादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे चिनञ् भवति
परिचारी । परिवादी । । परिदाही । परिमोही ॥

देवो णेश्च ॥ ४ । ३ । २५० ॥

परिपूर्वात् देवृजः ययतात् केबलाच्च साध्वादी सत्यर्थे
चिनञ् भवति । परिदेवत इति परिदेवी । जेः—परिदेवयतीति
परिदेवी ॥

क्षिपरटः ॥ ४ । ३ । २५१ ॥

परिपूर्वाभ्यां क्षिपरटाभ्यां साध्वादी सत्यर्थे चिनञ्
भवति । परिक्षेपी । परिराटी ।

वादेश्च वुञ् ॥ ४ । ३ । २५२ ॥

परिपूर्वाद्वादेः ययतात् क्षिपरटिभ्यां च साध्वादी सत्यर्थे
वुञ् भवति । परिवादकः । परिक्षेपकः । परिराटकः ।

निंदहिंसविलशखादविनाशिव्यानाषासूयात्

॥ ४ । ३ । २५३ ॥

निंदादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे वुञ् भवति । निन्दकः ।
हिंसकः । हेशकः । खादकः । विनाशकः । व्याघ्रायकः ।
असूयकः ।

उपसर्गादेव देविक्रुशः ॥ ४ । ३ । २५४ ॥

उपसर्गात्परेभ्यः देवादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे वुञ् भव-
ति । आदेवत इति आदेवकः । परिदेवकः । आदेवयतीत्यादे-
वकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गादिति
किम् ? देवनः । देवयिता । क्रोश ।

कुट्टिलुं टिवृङ्जलिपभिक्षादाकट् ॥ ४ । ३ । २५५ ॥

कुटादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे आकट् प्रत्ययो भवति ।
कुटाकः । लुंटाकः । वराकः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुटाकी
लुंटाकी । वराकी । जल्पाकी । भिक्षाकी ।

दूक्षीयवमज्यव्यथाभ्यं परिभूविश्रेरिन् ॥ ४ । ३ । २५६ ॥

द्रादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे इन् भवति आद्यपवादः ।
आदरी । क्षयी । सदयी । अत्ययी । वनी । जयी । अव्ययी ।
अभ्ययी । परिभवी । विश्रयी ॥

प्रात्सूजोः ॥ ४ । ३ । २५७ ॥

प्रपूर्वाभ्यां सूजुभ्यां साध्वादी सत्यर्थे इन् भवति ।
प्रसवी । प्रजवी । सू इति सुवतेर्यङ्गं न सूतिसूयत्योः ।
प्रसविता ।

मरुक्स्त्रदूघसः ॥ ४ । ३ । २५८ ॥

स्त्रादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे मरुग् भवति । स्त्रनरः
अमरः । घस्मरः ।

भंजभासमिदो घुरः ॥ ४ । ३ । २५९ ॥

भंजादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे घुरो भवति । भंगुरं
काष्ठं । भासुरं वपुः । मेदुरो नरः ॥

वेत्तिच्छिद्भिदः कित् ॥ ४ । ३ । २६० ॥

विदादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे किद् घुरो भवति ।
विद् ज्ञाने । विदुरः । छिदुरः । भिदुरः ।

सर्तीण्णश्जेष्टूरप् ॥ ४ । ३ । २६१ ॥

सर्त्यादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे किद् टूरप् भवति ।
सत्वरः । इत्वरः । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरी । इत्वरी ।
नश्वरी । जित्वरी ।

गत्वरः ॥ ४ । ३ । २६२ ॥

गमेः साध्वादी सत्यर्थे टूरप् अलुग्निपात्यते । गत्वरः ।
गत्वर्यो यौवनश्रियः ॥

नम्कम्पजस्कम्पस्मिहिसदीपो रः ॥ ४ । ३ । २६३ ॥

नमादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे रो भवति । मन्मुखं कम्पा
युवती । अजस्त्रं अवयं कम्पा शाखा । स्मेदं मुखं । हिंस्रः पापः ।
दीप्रः प्रदीपः ।

स्वप्तृषिधृषोङ्गच् ॥ ४ । ३ । २६४ ॥

स्वपादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे ङ्गच् भवति । स्वप्नक् ।
तृष्णक् । धृष्णक् ।

भ्यः क्रुक्रुकलुकाः ॥ ४ । ३ । २६५ ॥

भ्यः क्रुक्रुकलुकाः प्रत्ययाः भवन्ति । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ।

स्थेशभासपिसकसो वरः ॥ ४ । ३ । २६६ ॥

स्थादिभ्यः साध्वादी सत्यर्थे वरो भवति । स्थावरः ।
ईश्वरः । भाश्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । विकस्वरः ।

यायांवरश्च ॥ ४ । ३ । २६७ ॥

यातेर्यङन्तान् साधवादी सत्यर्थे वरप्रत्यय आकारलु-
गभावाश्च निपात्यते । यायावरः । अशठदात् साधुधर्मशीले-
ष्वित्यनुकृष्यते । तेनात्तरत्र नानुवृत्तिः ।

संविप्राद्भुवोऽनामन्युङ् ॥ ४ । ३ । २६८ ॥

समादिभ्यः पराद्भुवः इत्यर्थे नामन्युङ् भवति । संभ-
वतीति संभुः जनिता । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी ।
अनामनीति किम् ? विभुर्नाम कश्चित् ।

मितद्र्वादयः ॥ ४ । ३ । २६९ ॥

मित् द्रु इत्येवमादयः चङ् प्रत्ययान्ताः साधवो वेदि-
तव्याः । आदि शठदः प्रकारार्थे । मितं द्रवतीति मितद्रुः ।
शंभुः स्वयंभुः । शंभूः स्वयंभूः स्वयंभूरितिक्रिवन्तौ ।

इत्रः प्वो दैवते ॥ ४ । ३ । २७० ॥

पूजो धातोः देवतेव दैवतं तस्मिन्कर्तरि इत्रो भवति ।
पवित्रोऽर्हन् । स मां पुनातु ।

संज्ञर्षी करणे ॥ ४ । ३ । २७१ ॥

पुवः करणे इत्रो भवति । संज्ञायां ऋषी चान्तिधेये ।
दर्भः पवित्रम् । बर्हिः पवित्रम् । यज्ञः पवित्रम् । पवित्रा
नदी । ऋषी पवित्रोऽयमृषी ।

लूधूसूखनसहचरर्तेः ॥ ४ । ३ । २७२ ॥

लूधादिभ्यः करणे कारके इत्र प्रत्ययो भवति । लवित्रम् ।
चवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । अरित्रम् ।

ठययो द्रोघनः ॥ ४ । ३ । २७३ ॥

ठयादिभ्यः परात् इन्तेः करणे अप्रत्ययो घनभावाश्च

निपात्यते । विहन्यतेऽनेनेति विघनः । अयोधनः । द्रुघनः ।
द्रुघन इति घनतिरजन्तः ग्रहणार्थः प्रकृत्यन्तरम् ।

स्तम्बाद् घनश्च ॥ ४ । ३ । २७४ ॥

स्तम्बात् पराहुन्तेः कः प्रत्ययः चकारात् पुनश्च करणे
कारके निपात्यते । स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः ।
स्वभावात्पुंसि नपुंसके च घनशब्दः तेन स्त्रियां क एव
स्तम्बघ्ना इषीका । असमत्वात् कितनादिरपि । स्तम्बहतिः
स्तम्बहननी । करणस्य कर्तृविवक्षायां उगपि स्तम्बघ्नी इषीका

बह्यपरिघं ॥ ४ । ३ । २७५ ॥

बहतेर्यप्रत्ययः परिपूर्वस्य च हन्तेरप्रत्ययः घादेशश्च
करणे कारके निपात्यते । बहन्त्यनेनेति बह्यम् । परिहन्यतेऽने-
नेति परिघम् ॥

प्वो हलक्रोडमुखे ऋट् ॥ ४ । ३ । २७६ ॥

प्वः हलमुखे क्रोडमुखे च करणे ऋभ्रभवति । क्रोडः सूकरः
हलस्य पोत्रं । सूकरस्य पोत्रं मुखमित्यर्थः ।

दाढनीशस्युज्युसिचिसस्तुतुदमिहनहदन्शपतः ॥ ४ । ३ । २७७ ॥

दाढादिभ्यः करणे ऋट् भवति । दाति लुनात्यनेनेति
दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योक्त्रम् । योत्रम् । सेक्त्रम् । सेत्रम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेद्वम् । नद्वी दंष्ट्रा अजादित्वादाह् पत्रम् ।

धात्री ॥ ४ । ३ । २७८ ॥

धेटो धाजञ्च करणे ऋट् निपात्यते । धयते तामिति धात्री
स्तनदायिनी । दधति तां ठयाधिष्ठिति धात्री । आमलकी ।

मतिपूजार्थजीरुकील्यादिभ्यः क्तः ॥ ४ । ३ । २७९ ॥

सतीति वर्तते । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः जिह्भ्यः शीला-
दिभ्यश्च सत्यर्थे क्तो भवति । मतिरिच्छा ज्ञानं च, इच्छा-

र्थेभ्यः राज्ञां मतः—राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थेभ्यः राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां विदितः तद्यापि । पूजार्थेभ्यः—राज्ञां पूजितः ।
राज्ञां नर्चितः । जितः—जिनिदा मिन्नः । जिनिदा—क्षिणः ।
जिघृषः—धृष्टः । शीरसादिभ्यः श्लोकः—

शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।

संयतः शयितः स्तुष्टो रुष्टो रुषित आसितः ॥

कांतो भिठया हृतो हृष्टो दूषस्तृप्तसूतस्तथा ।

लिप्तस्त्रिभुजश्च दयत इत्याद्याः सति लक्षितः ॥

कष्टं भविष्यतीत्याहुः सगम्यादिषु दृश्यतां ।

केचिद्यत्रभूतकालता तत्र इतीदं नारंभते ॥

उणादयः ॥ ४ । ३ । २८० ॥

बहुलमिति वर्तते । घातोः सत्यर्थे वर्तमानादुचित्येवा
नादयो बहुलं भवन्ति । कारुः । पायुः करंढः । वरंढः । जरंढः -
ऋपिडः । ऋपिडुः । सर्पीषि । यजूंषि । स्यः । कूसरः । धूसरः ।
शंखः । षंढः । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थं । तेन ये येभ्यो
घातुभ्यः यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यः तस्मिन् तथा
भवन्तीति घात्वर्थकार्यनियमः सिद्धो भवति ॥

गम्यादिर्वत्स्यति ॥ ४ । ३ । २८१ ॥

गम्यादिः शठदगणः इनादिप्रत्ययान्तः वत्स्यति घात्वर्थे
साधुर्वेदितव्याः । गमी । आगामी । भावी । प्रस्थायी । प्रति-
बोधी । प्रयायी । प्रतियायी । कष्टं पदे सामान्यवृत्तावप्यर्थात्प्र-
करणात् शठदांतरसन्निधेर्वा विशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इवो गमी
ग्राममिति सवाक्यार्थः ॥

लृट् ॥ ४ । ३ । २८२ ॥

वत्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्घातोः लृट् प्रत्ययो भवति । कर-
ष्यति हरिष्यति ।

परिदेवनानद्यतने लुट् ॥ ४ । ३ । २८३ ॥

भविष्यदर्थे वर्तमानाद्भातोर्लुट् भवति । लुटोपवादः
परिदेवनेऽनद्यतने च । परिदेवनमनुशोभनं । परिदेवनं । मान
श्चेत् प्रयुंक्ते । अनद्यतने च यदि धात्वर्थो भवति । इयं नु
कदा गंता यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदा अध्येता य
एवमनभियुक्तः । अनद्यतने-श्वो गंता । श्वोऽध्येता । भवि-
ष्यत्सामान्ये लुट् बाधनार्थं परिवेदनग्रहणं । श्व करिष्यति ।
मासे करिष्यतीति पदं भविष्यत्सामान्ये एवमनद्यतन इति
बहुव्रीहेः तेनेह न भवति । अद्य श्वो गमिष्यति ।

पुरायावतोर्लुट् ॥ ४ । ३ । २८४ ॥

वत्स्यतीत्येव वर्तते । वत्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्भातोः पुरा
यावतो रठययोरुपपदयोर्लुट् भवति । लुट् लुङोर्बाधकः । पुरा-
धीते । पुरा भुंक्ते । पुरा शोऽधीते । पुरा श्वो भुंक्ते । यावदधीते ।
यावद्भुङ्क्ते । यच्छ्वोऽधीते । यावच्छ्वो भुंक्ते । लाक्षणिकत्वादि
ह न भवति । प्रत्युद्यातया पुरा मानयिष्यते । नगरैवेत्यर्थः ।
यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । यत्परिमाणमित्यर्थः ।

कदाकर्होर्वा ॥ ४ । ३ । २८५ ॥

कदाकर्हो रूपपदयोर्वत्स्यत्यर्थे लङ्वा भवति । पक्षे लुट्-
लुटावपि । कदा भुंक्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि
भुंक्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता । कदा भुंक्ते । कर्हि
भुंक्ते । इति वत्स्यद्विवक्षा एवेयं । सद्विवक्षायां हि शत्रा न
शावपि प्रसजयेयातां ।

किं वृत्तेरर्थित्वे ॥ ४ । ३ । २८६ ॥

वत्स्यत्यर्थे किंवृत्ते उपपेदेऽर्थित्वे प्रष्टुर्लिप्ता यां लङ्वा
भवति । लुटलुटावपि । को भवतां भिक्षां ददाति । दास्यति

दाताम् । को भवतो भोजयति भोजयिष्यति । भोजयिता ।
कनरो भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा । कतमो भिक्षां
ददाति, दास्यति, दाता वा । वृत्तग्रहणे तद्विभक्त्यन्तं कतर-
इतमौ चेति वैयाकरणस्मृतिः । तेन किंतरां । किंतमां । किं
गौः । किंपुरुष इत्यादौ न भवति । अर्थित्व इति किम् ?
कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । गन्ता ।

अर्थ्यासिद्धौ ॥ ४ । ३ । २८७

अर्थ्या दात्वा देयं वा अर्थ्यस्य अर्थ्याद्वा सिद्धिः फलावा-
प्तिस्तस्यामकिंवृत्तेऽपि वत्स्यत्यर्थे धातोर्लङ् वा भवति । लृट्
लुटावपि । यो भक्तं ददाति दास्यति, दाता वा स स्वर्गं ग-
च्छति । गमिष्यति, गन्ता वा । दातुर्दानात् स्वर्गसिद्धिमा-
प्तिस्तस्मात् दाने प्रवर्तयति ॥

लेटि हेतौ ॥ ४ । ३ । २८८ ॥

लेङन्त उपपदे लेटो लेङन्तार्थस्य हेतौ निमित्ते वत्स्य-
त्यर्थे लङ् वा भवति । लृटलुटावपि । उपाध्यायश्चेदागच्छति
आगमिष्यति आगन्ता । अथ त्वं सूत्रमधीष्व । अथ त्वमनुयोग-
मादत्स्व । उपाध्यायागमनमधीष्वेत्याद्यर्थस्य निमित्तम् ॥

लेङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ४ । ३ । २८९ ॥

ऊर्ध्वमुहूर्ताद्भवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् । प्रत्यासन्नमित्यर्थः ।
निपातनात्सिद्धिः । लेङन्त उपपदे लेटो लेङन्तार्थस्य हेतौ ऊर्ध्वमौ-
हूर्तिके वत्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धानोर्लङ्लङ् वा भवतः । पक्षे लृट्-
लुटावपि । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य परं मुहूर्तात् शीघ्र-
मुपाध्यायश्चेत् आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता । अथ त्वं
सूत्रमधीष्व । अनुयोगमादत्स्व ।

इति शब्दानुशासने चिन्तामणी वृत्तौ ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः ।

पट्टुजो घञ् । ४ । ४ । १ ॥

पदिरुक्निभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसाविति
पादः । रुजत्यसाविति रागः ।

सुस्थिरव्याधिमत्स्यबले ॥ ४ । ४ । २ ॥

सर्तुर्दुर्तोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ् भवति ।
स्थिरे-चंदनसारः स्थिरस्थायी पदार्थ उच्यते । व्याहृयादौ
अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलः ।

अकर्तरि ॥ ४ । ४ । ३ ।

भावे कर्तरि वजिते च कारके धातोर्घञ् भवति । पचनं
पाकः । त्यागः । रागः । प्राप्स्यन्ति तमिति प्राप्सः । प्रसेवः
दायो दत्तः । लाभो लब्धः । दाश्यते तस्मै इति दाम् ।
आहरंत्यस्मादित्याहारः । कृद्दाक्यो भावोऽधात्वर्थः । धर्मः
मिदुः । तानामलिंगसंख्यायोगीद्रव्यवद्भात्वर्थस्तु साध्यता नाम
तद्भागी ।

इडः ॥ ४ । ४ । ४ ॥

इडः कर्तरि घञ् भवति । अच्चेऽपवादः । अध्यायः । उप्ते
त्यधीयते तस्य इत्युपाध्यायः । उपाध्यायी इति बह्वादित्वात्
घञ् इडि च वा भवति ।

श्री वायुवर्णनिवृत्ते ॥ ४ । ४ । ५ ॥

अत्र इत्येतस्मादकर्तरि वायौ वर्णे निवृत्ते चाभिधेये घञ् भ-
वति । निवृत्तं निवारणमावारकमित्यर्थः शारो वर्णः शबलः ।
निशारो निवृत्तं गौरी वा कृतनिसारः । प्रायेण शिशिरे कृशः ।
अन्यत्र शरः ।

पूलूनीरोनिरभ्यवोपसर्गे ॥ ४ । ४ । ६ ॥

निरादिषूपसर्गे चोपपदे यथासंख्यं ण्वादिभ्यो कर्तरि
अजभवति । निष्ठावः । अभिलावः । अवनायः । संरावः ।
विरावः । निरादाविति । किम् ? पवः । लव । नयः । रवः ।

भूयदोऽच् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

उपसर्गोपपदे भ्वादिभ्योऽकर्तरि अजभवति । घञोऽप-
वादः । चकारः घस्लङ्घञिति ग्रहणार्थः । प्रभवः । विभवः ।
संभवः । प्रश्रयः । प्रतिश्रयः । संश्रयः । प्रघसः । विघसः ।
संघसः । उपसर्ग इति किम् ? भावः । आयः घासः ।

नौ णश्चादः ॥ ४ । ४ । ८ ॥

नौ उपसर्गे सत्यधेरकर्तरि णो भवति । अच् । न्यादः
निघसः ।

स्वन्नद्रत्क्वणपठो वा ॥ ४ । ४ । ९ ॥

स्वनादिभ्यो कर्तरि नावुपपदे उपसर्गे सति अजभवति
वा । पक्षे घञ् । निस्वनः । निस्वानः । निनदः । निनादः ।
निगदः । निगादः । निक्वणः । निक्वाणः । निपठः ।
निपाठः ॥

यमस्सन्निव्युपे ॥ ४ । ४ । १० ॥

समादौ उपसर्गे सति यमेर्धातोरच् वा भवति । संयमः ।
मंयामः । नियमः । नियामः । विप्रमः । वियामः । उपयमः ।
उपयामः ॥

क्वणो वैणे ॥ ४ । ४ । ११ ॥

वीणायां भवः वैणः । वैणेऽर्थे क्वणेर्धातोरुपसर्गे सति
अकर्तरि अजभवति वा । प्रक्वणः । प्रक्वाणः वीणायाः । वैण इति
किम् ? प्रक्वाणः शृङ्खलस्य ॥

घोः किः ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेति निवृत्तं । घुसंज्ञकाद्घातोऽपमर्गेऽकर्तरि किर्भवति ।
प्रधिः । विधिः । उपाधिः । निधिः । समाधिः । आधिः । घो-
रिति किम् ? निधायः केदारस्य । अवदायो मुखस्य ।

आप्यादाधारे ॥ ४ । ४ । १३ ॥

आप्यात्कर्मणः परात् घोरकर्तरि आधारे किर्भवति ।
जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । वृषुधिः । बालधिः ।

य्वृगम्बश्चरणाद्ग्रहोऽच् ॥ ४ । ४ । १४ ॥

इ च ऋ इत्येतदन्तेभ्यः गमादिभ्यश्चाकर्तरि अच् भ-
वति । घञोऽपवादः । इ-चयः । जयः । क्षयः । क्रयः । उ-न-
वः । स्तवः । लवः । पवः । ऋ-नरः । दरः । शरः । गमादिः
गमः । वशः । वरः । रणः । आधरः । ग्रहः । चकारः अक्य-
ठघञ चेति विशेषणार्थः ।

समुदाजः पशौ ॥ ४ । ४ । १५ ॥

सम् उदित्येतयोरुपपदयोरजेर्द्धातोऽकर्तरि अजभवति पशौ
पशुविषयश्चेत् स धात्वर्थो भवति । समजः । पशूनां सम-
वाय इत्यर्थः । उपजः—पशूनां प्रेरणामित्यर्थः । समुदीति किम् ?
ठयाजः पशूनां । पशाविति किम् ? समूहो मनुष्याणां । उदाजः
सन्निधाणाम् ।

सर्तिग्लहपणः प्रजनाक्षेयत्वे ॥ ४ । ४ । १६ ॥

सर्त्यादिभ्योऽरकर्तर्यच् भवति यथासूर्यं प्रजनादिषु ।
प्रजने सर्ते । गवामुपसरः । प्रजना गभंग्रहणं तदर्थं स्त्रीगक्षीषु ।
पुंगवानामुपगव उच्यते अक्षविषयेऽर्थे ग्लहः । अक्षन्यग्लहः ।
ग्रहणामित्यर्थः । इयत्वे पणः । मूलकपणः । शाकपणः ।
मूलकादीनामियत्तापरिच्छिन्नः संठयवहारार्थो मुष्टिरुच्यते ।
अन्यत्र उपसारः । ग्लहः । पाणः ।

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ४ । ४ । १७ ॥

प्रमदसंमदावजंतौ निपात्येते हर्षेऽर्थे । प्रमदः कन्यानां
संमदः कोकिलानां । अन्यत्र प्रमादः । संमादः ।

देशेऽतर्घनान्तर्घणौ ॥ ४ । ४ । १८ ॥

अंतः पूर्वपदात् हन्तेः देशेऽर्थेऽच् घनघणौ चादेशौ नि-
पात्येते । अंतर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनः । अंतर्घणो वा देशः ।
अन्यत्र-अंतर्घानः ।

प्रघणप्रघणौ कोष्ठकांशे ॥ ४ । ४ । १९ ॥

प्रपूर्वाहुन्तेः कोष्ठकांशे दीर्घकुत्थंशेऽभिधेयेऽच् घणघाण
प्रचादेशौ निपात्येते । प्रघाणः । प्रघणः । कोष्ठके बाह्यप्रदेशः ।

घनोद्धघनापघनोपघननिघोद्धघसंघा मूर्त्यत्याधानाङ्-

गासन्ननिमित्तप्रशस्तगणाः ॥ ४ । ४ । २० ॥

घनादयो अजन्ता निपात्यन्ते यथासंख्यं मूर्त्यादिषु वा-
च्येषु । घनो मूर्तिः संहतिः काठिन्यं । अभ्रघनः । दधि-
घनः । घनं दधोति धर्म्यभिधानं गुणशब्देऽयं गुणिन्यपि वर्त-
ते । उद्धघन्यते तस्मिन्निति उद्धघनोऽभत्याधानं । यस्मिन् काष्ठे
स्थापयित्वा काष्ठांनि तद्धन्ते । अपह्न्यतेऽनेनेति अपघ-
नोऽगं, पाणिः पादो वा न सर्वं । उपह्न्यते समीपमिति ज्ञायत
इत्युपघ्नः आमन्नः समीप उच्यते । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः ।
निह्न्यते निर्विशेषं निश्चयेन वा ज्ञायत इति निघः
निमित्तः, समारोह परिणाह उच्यते । निघाः वृक्षाः । निघाः
शालयः । उद्धन्यते उत्कर्षेण ज्ञायते इत्युद्धघः प्रशस्तः । संहतिः
सयः गणः प्राणिसमुदायः । संघातो मनुष्याणामिति संघात-
शब्दः समुदायमात्रे ॥

हो वश्चेतिवन्यभ्युपे ॥ ४ । ४ । २१ ॥

ठयादा उपपदे ह्यनेरकर्तर्यचप्रत्ययः उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति । विहतः । निहतः अभिहतः । उपहतः । व्यादिति किम् ? संह्रायः । ह्य इत्यनिपातनं यङ्प्रलुगर्थं । विहो ह्यः ॥

आङि युद्धे ॥ ४ । ४ । २२ ॥

अङ्युपपदे ह्यतेऽकर्तर्यच् प्रत्ययः उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति युद्धेऽर्थे । आहूयन्तेऽस्मिन् परस्परमित्याहवो युद्धः । अन्यत्र—आह्रायः । आह्वानम् ॥

निपानमाहावः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

आङ् पूर्वात् ह्यः अच् भवति । हावादेशश्च निपात्यते । निपातनं चेद्वाच्यं भवति । निपबन्त्यत्रेति निपानमुत्काधारः । पशुशकुनीनां पानाय कृत उच्यते । आहूयते पशवपानायान्नेति आहावः । पशूनामाहावः । निपानमित्यर्थः । अन्यत्राह्रायः । आह्वानम् ॥

भावेऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

ह्यतेर्विद्यमानादनुपसर्गादकर्तरि भावे अचप्रत्ययो शादेशश्च वा शब्दस्य भवति । ह्यः । अन्यत्र—ह्रायः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रह्रायः ॥

मद्वयधजपः ॥ ४ । ४ । २५ ॥

मदादिभ्योऽनुपसर्गेभ्योऽकर्तर्यचभवति । मदः । वयधः । जपः । उपसर्गात् -उन्मादः । आव्याधः । उपजापः ॥

कुर्यं ह्रस्वन्न्यो वा ॥ ४ । ४ । २६ ॥

कणादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यो अकर्तर्यचभवति वा । कृणः । क्राणः । यमः । यामः । हनः । हासः । स्वनः । स्वानः । नयः । नायः । उपसर्गात् प्रक्राणः । प्रयामः । प्रहासः । विष्टाणः । प्रणयः । अनुपसर्गात्कृणो वैशिष्ट्यमेव ॥

आडि रूप्लोः ॥ ४ । ४ । २७ ॥

आडुपपदे रूप्लुभ्यामकर्तर्यञ्वा भवति । आरवः । आ-
रावः । आप्लवः । आप्लावः । आडिति किम् ? विरावः ।
विप्लवः ॥

ग्रहोऽवे वर्षे ॥ ४ । ४ । २८ ॥

अवे उपपदे ग्रहे दुर्तिरकर्तर्यञ्वा भवति वर्षे—वर्षवि-
पयश्चेद्वात्वर्थो भवति । अवग्रहो वर्षस्य अवग्राहो वर्षस्य ।
प्रतिबन्धः प्राप्तकालस्य वर्षस्य । अन्यत्र—अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे युग्यतुला सूत्रे ॥ ४ । ४ । २९ ॥

प्रे ग्रहेरकर्तर्यञ्वा भवति युग्यसूत्रे तुलासूत्रे चार्थे । युगं
वहन् युगः । अश्वो वलीवर्द्धो वा प्रग्रहः । प्रग्राहः । युग्यसंघ-
मनरज्जुः । तुलाग्रहणं सूत्रम् । अन्यत्र—प्रग्रह एव ॥

वुर्वस्त्रे ॥ ४ । ४ । ३० ॥

प्रे वृजोऽकर्तर्यञ्वा भवति वस्त्रविशेषे अभिधेये । प्रवरः ।
प्रवारः । अन्यत्र—प्रवरो यतिः ॥

उदि नीश्रिजः ॥ ४ । ४ । ३१ ॥

उदि नीश्रिज्भ्यामकर्तर्यञ्वा भवति । उक्तयः । उक्तायः ।
उच्छ्रयः । उच्छ्रायः ॥

पूद्रुयौतेर्घञ् ॥ ४ । ४ । ३२ ॥

वेति निवृत्तं । उदि पू द्रु यौतिभ्योऽकर्तरि घञ् भवति ।
अचोऽपवादः । उत्पावः । उद्द्रावः । उद्यावः ॥

ग्रहः ॥ ४ । ४ । ३३ ॥

उदि ग्रहोऽकर्तरि घञ्भवत्यचोऽपवादः । उद्ग्राहः ।
उदिति किम् ? ग्रहः । विग्रहः ॥

समि सुष्टौ ॥ ४ । ४ । ३४ ॥

सनि ग्रहेर्मुष्टिविषयेऽकर्तरि घञभवति । मुष्टिरंगुलि-
संनिवेशो न परिमाण । तत्र माने इति सिद्धत्वात्, अहो नक्षत्रस्य
संग्राहः । मुष्टेर्दाढ्यं सारुयायते । अन्यत्र—संग्रहः तत्वाथेस्य ॥

युद्द्रुदोः ॥ ४ । ४ । ३५ ॥

युद्द्रुदुभ्यः सम्यकर्तरि घञभवति । संयावः । संद्रावः ।
संदावः । समीति किम् ? यवः । द्रवः । उपद्रवः दवः ॥

स्तेर्यञ्जे ॥ ४ । ४ । ३६ ॥

सनि स्तौतेरकर्तरि यज्ञविषये घञभवति । संस्तुवंत्यत्र
इति संस्तावः । छद्देगानां प्रदेश उच्यते । यज्ञ इति किम् ?
संस्तवोऽन्यदृष्टे ॥

परी ग्रहः ॥ ४ । ४ । ३७ ॥

परी ग्रहेरकर्तरि यज्ञविषये घञभवति । उत्तरपरिग्राहः
अधरपरिग्राहः । अन्यत्र—परिग्रहः ॥

न्यवे शापे ॥ ४ । ४ । ३८ ॥

न्यवयोर्ग्रहेरकर्तरि घञभवति शापे आक्रोशे । निग्राहो
हते जालम भूयात् । अवग्राहो हते जालम भूयात् । अन्यत्र—
निग्रहशब्दोऽस्य । अवग्रहः पदस्य ॥

लिप्साया मे ॥ ४ । ४ । ३९ ॥

मे ग्रहेरकर्तरि घञभवति लिप्सायां गम्यमानायां ।
पात्रप्रग्राहेण चरति । पिंडपातार्थं तु स्त्रुवप्रग्रहेण चरति दक्षि-
णार्थी । अन्यत्र-मनसः प्रग्रहः ।

द्रुस्तुस्त्रोः ॥ ४ । ४ । ४० ॥

मे द्रुस्तुस्त्रुभ्योऽकर्तरि घञभवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः ।
प्रस्तावः । मे इति किं ? द्रवः । स्तवः । स्त्रवः ।

स्त्रोऽयञ्जे ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

प्रे स्तृजोऽकर्तरि घञ्भवति अयञ्चे न चेत् यागविषयः
प्रयोगो भवति । प्रस्तारः । नष्टिप्रस्तारः । विमानप्रस्तारः ।
नयप्रस्तारः । अयञ्चे इति किम् ? बहिरुत्तरः ।

वौ प्रथनेऽशब्दे ॥ ४ । ४ । ४२ ॥

वौ स्तृजः प्रथने विस्तीर्णतायामकर्तरि घञ् भवति ।
अशब्दे न चेत् प्रथनं शब्दविषयं भवति । विस्तारः पटस्य
विस्तारो ग्रहस्य । प्रथन इति किं ? विस्तरणस्तृणस्य च्छाद
मित्यर्थः । अशब्द इति किम् ? अहो द्वादशांगस्य विस्तरः ॥

स्तुश्रोः ॥ ४ । ४ । ४३ ॥

वौ स्तुश्रुभ्यामकर्तरि घञ्भवति । विज्ञावः विज्ञावः । वा-
विति किं ? ज्ञवः । श्रवः ।

व्युपे शोडः क्रमे ॥ ४ । ४ । ४४ ॥

व्युपयोः शोडोऽकर्तरि घञ्भवति क्रमे-क्रयविषयश्चेद्दु-
त्त्वर्थो भवति तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः ॥
मम राजोपशायः । क्रमप्राप्तं पर्यायसाध्यं शयनमुच्यते ॥ क्रमे
इति किं ? विशयः । उपशयः ।

हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः ॥ ४ । ४ । ४५ ॥

हस्तादेये हस्तेनोपायांतरनिरपेक्ष यद्धातुं शक्यते
तद्विषयाच्चिनेतेर्द्वातोरनुत्पूर्वादकर्तरि घञ् भवति अस्तेये
सचेद्दुत्त्वर्थः स्तेये न भवति । स्तेयं चौर्यं । पुष्पप्रचायः
फलप्रचायः । गुल्मात् हस्तादेये इति किम् ? पुष्पप्रचयः
करोति फलप्रचयं करोति तरुशिखरे । अस्तेये इति किम् ?
पुष्पप्रचयः स्तेयेन । अनुद इति किम् ? पुष्पेऽन्नयः । फलोन्नयः ।

चिन्त्युपसमाधानावासदेहे कश्चादे ॥ ४ । ४ । ४६ ॥

चीयत इति अग्न्याधारः विप्रकीर्णानामेकत्रोपर्युपरि

राशिभावेन करणमुपसमाधानं आवसंति अत्रेति आवासः ।
निवासः । देहः शरीरं एतेष्वभिधेयेषु चिनोतेरकर्तरि घञ् भ-
वति । आदेशश्चकारादेशः । चितौ—आकायनग्निं चिन्वीत ।
उपसमाधाने—महन् गोमयनिकायः । गोमयपरिकायः आवासे—
ऋषिनिकायः । देहे—जलबुद्बुद्कर्मणः कायः । एतेष्विति किं ?
चयः । काष्ठनिचयः । इत्यत्र बहुत्वमुच्यते शठदेन, न राशिः ।

संघेऽनुपरौ ॥ ४ । ४ । ४७ ॥

न विद्यते कस्यविदुपरि कश्चिद् यस्मिन् सानुपरिस्त-
स्मिन् संघे प्राणिनमुदायेऽकर्तरि चिनोतेः घञ् भवति । आ-
देशश्च कः । वैयाकरणनिकायः । तार्किकनिकायः । संघ इति
किम् ? सारसमुच्चयः । सर्वसमुच्चायः । अनुपराविति किम् ?
सूकरनिचयः । सूकरा उपर्युपरि निचीयन्ते ।

माने ॥ ४ । ४ । ४८ ॥

माने इयत्तायां धातोरकर्तरि घञ्भवति णाचोपादः ।
निघाम एकः द्वौ निघामौ एकस्तंडुलावकायाः । एकस्तंडुलमि-
च्छाय एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रयः कारः । समित्संग्रहः ।
मुष्टिरित्यर्थः ।

न्युदिग्रः ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

न्युदोः गिरतेरकर्तरि घञ्भवति । निगारः । उद्गारः ।
न्युदीति किं ? गरः । संगरः ।

क्रोधान्ये ॥ ४ । ४ । ५० ॥

न्युदोः किरतेरकर्तरि घञ्भवति धान्यविषये । निकारः
उत्कारः । धान्यस्य राशिरित्यर्थः । अन्यत्र—पुष्पोत्करः । फ-
लनिकारः ।

नीवुः ॥ ४ । ४ । ५१ ॥

नि इत्येतस्मिन् उपपदे वृ इत्येतस्मादकर्तरि घञ्भवति ।

धान्ये प्रत्ययांतेन चेत् धान्यविशेषे अभिधेये । निघ्नोयंति
इति नीधारा ग्रीहयः । अन्यत्र-निधारा कन्या ।

• इणोऽभ्रंशे ॥ ४ । ४ । ५२ ॥

नौ इणो धातोऽभ्रंशे विषयेऽकर्तरि घञभवति । शेषः
स्वरुपाच्चलनं एष न्यायः एतदत्र साधित्यर्थः । अभ्रंशे इति
किं ? न्यगतः पापः ।

परौ क्रमे ॥ ४ । ४ । ५३ ॥

पराविणः क्रमविषयेऽकर्तरि घञभवति । मम पर्याये
भोक्तुं क्रमेण पदार्थानां क्रियासंबन्धः पर्यायः । क्रम इति किं ?
पर्यायः कालस्य । अतिपात इत्यर्थः ।

द्यूतेन्यः ४ । ४ । ५४ ॥

परौ णिञः द्यूतविषयेऽकर्तरि घञभवति । परिणामेन
शारिर्हन्ति । समस्तान्नयनेनेत्यर्थः । अन्यत्र-परिणयः
कन्यायाः ।

भ्वोऽवज्ञाने वा ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

परौ भवतेरवज्ञानेऽकर्तरि घञ्वा भवति । परिभाषा
देवदत्तस्य परिभ्वो देवदत्तस्य । अन्यत्र-समंताद्भवः परि-
भवः ॥

स्यादिभ्यः कः ॥ ४ । ४ । ५६ ॥

स्य इत्येवमादिभ्यः कर्तरि कौ भवति । प्रतिष्ठन्तेऽस्मि-
न्निति प्रत्ययः । सन्तिष्ठन्तेऽस्यामिति संस्था । ठयवनिष्ठतेऽनयेति
ठयवस्था । प्रस्तांत्यस्मिन्निति प्रस्तः । प्रतिषन्त्यस्यामिति
प्रपा । विद्यतेऽनेनेति विदः । आविद्यते अस्मिन्निति आविदः ।
विहन्यतेऽनेनेति अस्मिन्निति वा विघ्नः आयुह्यतेऽनेनेत्या ।
युधं । करणं धिकरणायोरनटि प्राप्ते कः । वा इत्येव । अध्यादः ।

धातः विधातः । उपधातः ॥

दुङ्वितोऽयुक्ती ॥ ४ । ४ । ५७ ॥

दु हु इत्येतदितो धातोर्यथासंख्यमकर्तरि अथु किं इत्येः ।
तौ प्रत्ययौ भवतः । द्वितोः युः वेपथुः । श्वयथुः । क्षत्रयुः । द्विनः
क्वि-पक्विमं । उप्तिम । विहित्रिमं । याचित्रिमं ॥

यउयत्प्रच्छस्ववृक्षो नः ॥ ४ । ४ । ५८ ॥

यदादिभ्यो कर्तरि न. प्रत्ययो भवति । यज्ञः । यत्नः
प्रज्ञः । स्वप्नः । रक्षणी ॥

विच्छेर्नङ् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

विच्छेरकर्तरि नङ् भवति । विभ्रः । एङ्भावार्थं नङ्
वचनम् ॥

ध्याप्तौ भावेऽनजिन् ॥ ४ । ४ । ६० ॥

धातोः ध्याप्ता क्रियायाः स्वसम्प्रधिनः साकल्येनाभि-
सम्बन्धे गम्यमाने भावेऽनजिनी प्रत्ययौ भवतः । संकुटनं ।
सांकौटिनं । एषां सरवणं संरात्रिणं सेनायां वर्तते । ध्याप्ता-
विति किम् ? संकोटः । संग्रहः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ४ । ४ । ६१ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे क्तिन् भवति । घादेरपवादः
दृष्टव्ये । सृष्टिः । चितिः । धृति वृतिः । नकारः वेदक्तिनो ङीति
प्रतिषेधार्थः । स्त्रियामिति किम् ? सर्गः । चयः ॥

लभादिभ्यः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

लभादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन् भवति । लब्धिः । उप-
लब्धिः । टित्वादङ्गपि । उपलभा आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः ।
स्रप्तिः । ध्वप्तिः । कुंचेः निकुचितिः । अर्त्तः शिरोऽर्त्तिः ॥

स्त्रिवच्यजस्तोः करणे ॥ ४ । ४ । ६३ ॥

रुव्यादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां करणे कारके किन् भवति । अनङ्गपवादः । स्त्रुवन्त्यनयेति स्तुतिः । इच्छन्त्यनयेति इष्टिः । यजन्त्यनयेति इष्टिः । स्तुवन्त्यनयेति स्तुतिः ॥

गापापचो भावे ॥ ४ । ४ । ६४ ॥

गादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां भावे किन् भवति अङ्गपवादः । संगीतिः । उपगीतिः । प्रगीतिः । पक्तिः ॥

स्थो वा ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

तिष्ठतेऽकर्तरि स्त्रियां भावे क्तिन्वा भवति । प्रस्थितिः । वाचननादङ्गपि । आस्था । ठयवस्था । शिवङ्ग्यां तु परत्वाद्वाच्यते ॥

ठयतिहारे जः ॥ ४ । ४ । ६६ ॥

ठयतिह्रियत इति ठयतिह रः परस्परसम्बन्धिहरणं तस्मिन्नर्थे धातोर्कर्तरि स्त्रियां भावे जो वा भवति । व्यावक्रोशी वर्तते । ठयावकृष्टी वर्तते । व्यावलेखी । ठयावलावी ठयवहासी वर्तते ॥ अजिनेऽङ्गिति अणन्तस्य प्रयोगः । स्त्रियामिति किम् ? ठयतिहारो वर्तते ।

ययुक्तः ॥ ४ । ४ । ६७ ॥

ययन्तादुक्षेप्य धातोर्ध्यातिहारेऽर्थे कर्तरि स्त्रियां भावे जो नित्यं भवति अनाकारापवादः । ठयातिचोरि । व्याववर्चि ठयात्युक्षिवर्तते । योगविभागोः नित्यार्थः ।

व्रजयजः क्यप् ॥ ४ । ४ । ६८ ॥

व्रजयजिभ्यामकर्तरि स्त्रियां भावे क्यप् भवति । व्रजया इज्या ।

नाम्नि भृजः ॥ ४ । ४ । ६९ ॥

भृजोऽकर्तरि स्त्रियां भावे नाम्नि क्यप् भवति । भृज्या

नास्तीति किं ? मृतिः । भाव इति किम् ? भार्याः ।

समजनिषदनिपद्मन्विदीण्घञ्शीङः ॥ ४ । ४ । ९० ॥

भाव इति निवृत्तः ॥ समजादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्यप् भवति नास्ति । समजन्ति तस्यां समजया । निषद्या । निपद्या । मन्या । विद्या । इत्या । सुत्या ॥ शय्या । मतिः । मृतिः । मनितिः ॥ आसुतिः । इति बहुलाधिकारात् ॥

कृजश्शक्तिन् च ॥ ४ । ४ । ९१ ॥

कृजोऽर्तरि स्त्रियां शक्तिनौ भवतः चाकारात् क्यप् च । क्रिया । कृतिः । कृत्याः ।

सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्विप् ॥ ४ । ४ । ९२ ॥

संपदादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्विवौ भवतः । संपत्तिः विपत्तिः । आपत्तिः । प्रतिपत्तिः । संवित्तिः । क्विप्-संपत् विपत् । आपत् प्रतिपत् । संवित् । परिषत् । आशिः ।

यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यटाट्यामृगयेच्छाया-

ञ्जाकृपाः ॥ ४ । ४ । ९३ ॥

यूत्यादयः शठदाः अकर्तरि स्त्रियां निपात्यन्ते । इच्छेति भावे यूतिः । जूतिः । युज्वा । सातिः स्यतेः । हेतिः हन्तेः । हिनेतिर्वा । कीर्तिः कीर्तयतेः । अटाट्या अटते । मृगया मृगयतेः । इच्छा इच्छतेः । याञ्जा याचतेः । कृपा कृपतेः ।

गलाज्याहो निः ॥ ४ । ४ । ९४ ॥

गलाज्याहाभ्योऽकर्तरि स्त्रियां निर्भवति । ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

शिवेच्या सञ्जन्यघट्टवंदोऽनः ॥ ४ । ४ । ९५ ॥

शयन्तेभ्यः वेः-ठ्यादिभ्याश्चाकर्तरि स्त्रियां अनो भवति ।

कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । भावना । वेदना । आ-
सना । अंयना । घट्टना । वंदना । आस्या इति ध्यञ् ।

इषोऽनिच्छायाम् ॥ ४ । ४ । ७६ ॥

इषः अनिच्छायामर्थेऽकर्तरि स्त्रियामनो भवति । एषणा ।
अन्वेषणा । गवेषणा अनिच्छायामिति किं ? इष्यते इति
इष्टिः । इच्छेति भावे ॥

परेर्वा ॥ ४ । ४ । ७७ ॥

परिपूर्वादिष्वेः अनिच्छायामकर्तरि स्त्रियामनो वा भ-
वति पर्येषणा । परिष्टिः ॥

सुचरो यः ॥ ४ । ४ । ७८ ॥

परेः सुचरिभ्यामकर्तरि स्त्रियां यो भवति ॥ परिमुर्या ॥ परि-
चर्या ॥ परेरिति किं ? ससृतिः ॥ चूर्तिः ॥

जागुरश्च ॥ ४ । ४ । ७९ ॥

जागर्तेरकर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति यश्च ॥ जागरा ॥
जागर्या ॥

प्रत्ययात् ॥ ४ । ४ । ८० ॥

प्रत्ययांतात् स्त्रियामकर्तरि अप्रत्ययो भवति । गोपाया ।
चिकित्सा । तितिक्षा । चिकीर्षा । कंठूया । लेलूया । पुत्रीया ।
पुत्रकाम्या ॥

गुरोर्हलः ॥ ४ । ४ । ८१ ॥

गुरुवतो हलन्ताद्गुरोर्कर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति ।
कुंडा हुंडा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । ऊहा । चेष्टा । ईडा ।
सेवा । गुरोरिति किम् ? निपठितिः । निगृहीतिः ॥

षिञ्चिन्तिपूजिकयिकुंविचर्च्यन्मर्थोऽङ् ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

षितः चिन्त्यादिभ्योऽतः पूर्वाच्च दाजोऽकर्तरि स्त्रियामङ्

भवति । जृष्—जरा । क्षिप्—क्षिया । घटिप्—घटा ।
ठयधिप्—अथा । चिन्त्यादेः—चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्भा । चर्चा । अन्तर्दुर् अन्तर्धिरिति तिरोऽन्तर्धाविति सिद्धम् ॥

उपसर्गादातः ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

उपसर्गात्परात् आकारांताद्वातेरकर्तरि स्त्रियामञ्
भवति । प्रज्ञा । प्रदा । उपदा । आधा । उपसर्गादिति किम् ?
धत्तिः । अद्भुतेति । प्रज्ञा अद्भुतार्थेति सिद्धम् ॥

भिदादयः क्वचित् ॥ ४ । ४ । ८४ ॥

भिदादयः शब्दाः अङ्गन्ता क्वचिदकर्तरि स्त्रियामर्थे
साधवो भवन्ति । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधी-
करणे । क्षत्तिरन्या । विदा विचारणे । वित्तिरन्या । आरा
शस्त्राणां अत्तिरन्या । धारा प्रपतने धृतिरन्या । गुहानि
गिर्योषधयोः । गूढिरन्या इत्यादयः ॥

संज्ञाभावे एवुः ॥ ४ । ४ । ८५ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां संज्ञायां भावे च क्वचित् एवुर्भ-
वति । प्रच्छुद्धिका प्रवाहिका । विच्छुद्धिका ! एव नामानोऽ-
ध्यायः । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पभञ्जिका । एव
नामानः क्रीडा । भावे—का नाम आसिका । अन्वेषीह मा-
नेषु । का नाम शायिका अन्वेष्य दीपानेषु क्वचिदिति वच-
नात् शिरोऽर्ति । शिरोभित्तिः । ईक्षा । ईहा ॥

प्रश्नाख्याने वेञ्जु ॥ ४ । ४ । ८६ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां प्रश्ने आख्याने च प्रश्नस्य प्रति
वचने इञ् एवुश्च भवतः । वाचचनाद्युपायात् च । कां कारी
कारिका । क्रियां कृति । कृत्वा अकार्षीः । सर्वा कारीकरिका ।

कृतिः । कृत्याः । अकार्षं । एवं गणिं गणिकां । गणनां ।
पाचीं । पाचिकां । पक्तिं । पाठिं । पाठिकां । पठितिं ॥

पर्यायोत्पत्त्यर्हणे एवुः ॥ ४ । ४ । ८७ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां पर्यायादौ एवुर्भवति क्तिनाद्यपवादः ।
पर्याये—भवतः आसिका शायिका अग्रगामिका । आस-
नादिपर्याय इत्यर्थः । उत्पत्तौ-इक्षुभक्षिका पयः पायिका
मेदनादि । अर्हणमर्हः अत्र—अर्हति भवानिक्षुभक्षिकामेद-
नभोजिकां । दधिपायिकां । ऋणे-इक्षुभक्षिकां मे धारयसे ॥

नञोऽनिश्चापे ॥ ४ । ४ । ८८ ॥

नञः पराद्धातोरकर्तरि स्त्रियां शापे अनिर्भवति । क्ति-
नाद्यपवादः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः । ह ते वृषल
भूयात् । नञ इति किम् ? मृतिः ते जालन भूयात् । शाप
इति किम् ? । अकृतिः कटस्य ॥

नठभावे क्तोऽभ्यादिभ्यः ॥ ४ । ४ । ८९ ॥

बिभेत्यादिवर्जितेभ्यो नठभावे नपुंसके भावे क्तो भवति ।
घञाद्यपवादः । हमितं । जल्पितं । शयितं । आसितम् ।
छात्रस्य शोभनं । नठग्रहणं किम् ? हसः । हाः । अभ्यादिभ्य
इति किम् ? भयं । वर्षं ॥

करणाधारे चानट् ॥ ४ । ४ । ९० ॥

अभ्यादिभ्यः करणे आधारेऽधिकरणे चकारात्मन् भावे
चार्थेऽनङ्भवति । घञोऽपवादः । करणे—निचयनी । इष्टमवृश्च-
नः । फलशातनः । अधिलवनः । शमश्रु कर्तनः । आधारे—शय-
नम् । आसनम् । अधिकरणं । गोदेहनी । तिलपिंडनी । सक्तुधा-
नी । राजधानी । नठभावे—हसनं । जल्पनं । शयनं । आसनं ।
राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादना । निवासांसीति छद्दु-

लमिति सिद्धं । ष्ठीविसिठयोरनटिकारस्य पक्षे दीर्घः । निष्ठी-
वनं । निष्ठेवनं । सीवनं । सेवनमिति केचित् ॥

पुंनास्मि घः प्रायः ॥ ४ । ४ । ट१ ॥

पुल्लिङ्गे नास्मि धातोः करणाधारयोः घो भवति ।
प्रायः—कृचिन्न भवतीत्यर्थः । करणे-प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः ।
स्रवः । करः । अधिकरणे एत्यस्मिन् कुर्वन्त्याकरः । आलवः ।
आस्रवः । पुंनास्मीति किम् ? हरणे । दंडः । पुंनहणं किम् ?
विचयनी । प्रसादनं । प्राय इति किम् ? दोहनः प्रसादनः ।
घकारः घेद्यदिति विशेषणार्थः ॥

गोचरसञ्चरकषनिकषखलभगवहव्रजठयजा-
पणानिगमम् ॥ ४ । ४ । ट२ ॥

गोचरादयः शठदाः करणाधारयोः पुंनास्मि घांता
निपत्यन्ते । हलो घञोपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः ।
संचरत्यनेनेति संचरः । कषन्ति तस्मिन्निति कषः । निकषं-
त्यस्मिन्निति निकषः । खलः । भगः । वहः । व्रजः । ठयजः ।
आपणः । निगमः । पदमिति सुङ्पदमिति सिद्धम् ॥

हलो घञ् ॥ ४ । ४ । ट३ ॥

हलन्ताद्भातोः करणाधारयोः पुंनास्मि घञ्भवति । घाप-
वादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । नेगः । वेगः । आपामार्गः ।
आरामः । प्रासादः । आपाकः । प्राय इति किम् ? आकषः ।
दोहनः ॥

तृस्तो वात् ॥ ४ । ४ । ट४ ॥

अवात् तृस्तृभ्यां करणाधारयोः पुंनास्मि घञ्भवति ।
अवतारः । अवस्तारः ॥

समश्च ह्रजः ॥ ४ । ४ । ट५ ॥

समवाभ्यां वृजः करणाधारयोः पुंनान्नि घञभवति ।
संहारः । अवहारः ॥

जारदाराध्यायन्यायोध्यावानायाऽऽधा-

रावायाः ॥ ४ । ४ । ८६ ॥

जारादयः शब्दाः करणाधारयोः पुंनान्नि घञन्ता नि-
पात्यन्ते । जीर्यतेऽनेनेति जारः । दीर्यतेऽघमानेभिरिति दारा ।
अधीयतेऽस्मिन्निति अध्यायः । नियन्त्यनेनेति न्यायः ।
उद्यवन्त्यनेनेति उद्यावः । आनीयतेऽनेनेति आनायः । आधी-
यतेऽस्मिन्निति आधारः । एत्यव्यवन्त्यस्मिन्निति आवायः ॥

उदङ्कोऽजले ॥ ४ । ४ । ८७ ॥

उत्पूत्रादंचतेघञ् निपात्यते करणाधारयोः पुंनान्नि अ-
जले विषये-जल चेत्तेन नोच्यते । तैलोदंकः । घृतोदंकः । उजल
इति किम् ? जलोदचनः । उदकोदचनः । जलप्रतिषेधार्थारंभः ।

खनेऽडडरेकेकवकाश्च ॥ ४ । ४ । ८८ ॥

खनेः करणाधारयोः पुंनान्नि अ ड डर इक इकवकाः
प्रत्यया भवन्ति चकारात् घञ् च ॥ आखनः । आखः । आखरः ।
आखनिकः । आखनिकवकः । घञि-आखानः ।

दुस्स्वीषतः कृच्छ्रकृच्छ्रे खः ॥ ४ । ४ । ८९ ॥

करणाधार इति निवृत्तं । कृच्छ्रं दुःखं अकृच्छ्रं सुखं
कृच्छ्रार्थवृत्तेर्दुरः अकृच्छ्रार्थवृत्तिभ्यां सुईषद्भ्यां पराहुतोः ख-
प्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । संभवापेक्षं विशेषणं । दुःखे-
न शय्यत इति दुःशयं । सुखेन शय्यत इति सुशयं । ईषच्छ-
यं । भवता दुःकरः । सुकरः । ईषत्करः कटो भवता । कृच्छ्रा-
कृच्छ्र इति किम् ? ईषलभ्यं । अल्पलभ्यं इत्यर्थः । खकार
सत्तरत्र समर्थः ।

चवौ कर्ता प्याद्भूकृजः ॥ ४ । ४ । १०० ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः परात् कर्तृवाचिन-
आप्यात् कर्षवाचिनश्च चवौ चठ्यर्थे वर्तमानात् पराद्यथास-
ख्यं भवतेः कृजश्च खो भवति । दुःखेन अनाढ्येन आढ्येन
भठ्यं दुराढ्यंभवम् । सुखेन अनाढ्येन आढ्येन भठ्यं स्वाढ्यंभव ।
ईषदाढ्यं भव्यं भवता । दुःखेनानाढ्यं आढ्यं क्रियते दुराढ्यं करः ।
स्वाढ्यंकरः । ईषदाढ्यंकरः देवदत्तो भवता सुकटंकराणि वीर-
णानि । सुकरः कटो वीर्यैरिति वीरणानां करणविवक्षा ।
कृषाविति किम् ? दुःखेनाढ्यः क्रियते ।

आतो ऽनः ॥ ४ । ४ । १०१ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः परादाकारांताद्वातोऽनप्र-
त्ययो भवति । खापवादः । दुर्लानम् । सुलानम् । ईषद्ग्लानम्
दुर्लानम् । सुलानं । ईषत्ज्ञानं । दुर्ज्ञानं । सुज्ञानम् ।
ईषत्ज्ञानं । दुष्पानं । सुपानं । ईषत्पानं । दुर्दाना । सुदाना
ईषद्दाना ग्लौ ।

शास्युदिदृशिधृषिमृषेः ॥ ४ । ४ । १०२ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः शासादिभ्योऽनो भव-
ति । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्यर्षणः । दुर्मर्षणः ।
हृदि दुर्मर्षणमन्वहन् सकोपं । योगविभागादयमनित्यो वेदि-
तव्यः । तेन द्विर्दशो हि राजा । कार्यार्यविपर्ययसमासज्ञैः ।
कार्यतेऽर्थमन्विष्ट । दुर्यर्षभिरुष्टानो मुखत्वरमिति सिद्धम् ।

वाशंस्ये सद्भूतवत् ॥ ४ । ४ । १०३ ॥

प्राप्तुमिष्टमाशंस्यमभिप्रेतं तस्मिन्नर्थे धातोः सद्भूतवत्त्वञ्च
वा प्रत्ययो भवति । अशंस्यस्य भविष्यत्वादयमतिदेशः । वाच्य-
माद्यथाप्राप्तं च । सपाध्यायश्चेदागच्छति । अगमत् । आगतः ।
आगमिष्यति । आगमता । युक्ता । अधिमहे । अद्यमीडमहे ।

एतदधीतं । अध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । सामान्याति ।
देशोऽयं । न विशेषस्येति लङ् नेटो न भवतः । आशंस्य इति
किम् ? उपाध्याय आगमिष्यति । कदा देवदत्तागतेऽसि अय-
मागच्छामि । आगच्छंतमेव मां विद्धि । अयमागामुकोऽस्मि । कदा
देवदत्तागमिष्यसि । अयमागच्छामि । आगच्छतमेव मां विद्धि ।
अयमागामुक इति । समीपे समीपशब्दवृत्तिर्यथा गंगायां घोष
इति । वर्तमानवामीप्ये वर्तमानवत् । वेति नारभ्यते । देव-
श्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति सिद्धं । कृत्वेदमभिधान
कूपोऽस्ति भविष्यति भविता अभूत् आसीत् बभूवेति । तत्त-
त्कालसत्तापेक्षाप्रत्ययाः ॥

क्षिप्राशंसार्थे लृट् लेङ् ॥ ४ । ४ । १०४ ॥

आशंस्येऽर्थे वर्तमानाद्भातोः क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चाप-
पदे यथासंख्यं लृट्लेङ् भवतः । आशंस्ये मद्भूतवदित्येतस्य
लुटश्चापवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छति । आगमत् । आगमि-
ष्यति । आगन्ता क्षिप्रं आशु शीघ्रं अन्हाय अध्येष्यामहे ।
आशंसे संभावये अवकल्पये । युक्तोऽधियीय । द्वयोरुपदयो
लेङ्गेव भवति । शब्दतः परत्वादाशंसे । क्षिप्रमधीयीय ।

अद्येवासन्नाविच्छित्येः ॥ ४ । ४ । १०५ ॥

आसन्नः कालतस्तुल्यजातीये नाव्यवहितकालः । अवि-
च्छित्तिरव्यच्छिन्नः सन्ततः । आसन्ने अविच्छित्तौ चार्थे वर्त-
मानाद्भातोऽद्येव अद्यवत् प्रत्ययो भवति नामद्यतनं ये यं पी-
र्यमास्यतिक्तांता एतस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्ठ । प्रवृत्तः । येयं
पीर्यमास्यागामिनी एतस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते । यावज्जीवं
भृशमंनमदात् । दत्तवान् । दास्यति यावज्जीवं युक्तोऽध्या-
पिषत् । अध्यापितवान् । अध्यापयिष्यति ।

वत्स्यत्यनहोरात्रे योऽवधौ ॥ ४ । ४ । १०६ ॥

अवधौ सति योऽव अवधौ अवस्मिन् प्रतिभागे, वत्स्य
नर्थस्तस्मिन्वर्तमानाहुतोरद्येव प्रत्ययो भवति नानद्यतनः
अनहोरात्रे न चेदसौ वत्स्यनर्थः । अहोरात्रविषयो भवति ।
आपिष्टपुरुषात् गन्तव्ये अस्मिन्निध्वनि पौदनस्यावरस्तात् ।
द्विरोदन भोक्त्यामहे । द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । आगामिनि
संवत्सरे अवरस्तात् आग्राहाययाः द्विरोदनं भोक्त्यामहे द्विसू-
त्रमध्येष्यामहे । लुट् न भवति । वत्स्यतीति किम् ? आपिष्ट-
पुरात् गन्तव्ये अस्मिन्निध्वनि पौदनस्यावरस्तात् द्विरोदनमभुं-
ज्महि द्विः सूत्रमध्येमहि । अतीते संवत्सरे अवरस्तादाग्रहाय-
याः द्विरोदनमभुंज्महि । द्विः सूत्रमध्येमहि । अनहोरात्र इति
किम् ? आगामिनो मामस्यावरस्मिन्पंचदशरात्रे द्विः सूत्रम-
ध्येतास्महे । अथ इति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्येऽस्मिन्निध्वनि
पौदनस्य पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येतास्महे । आगामिनि संव-
त्सरे द्विः सूत्रमध्येतास्महे । अवधाविति किम् ? योऽयमधवा
निरवधिको गन्तव्यः । अस्मिन् पौदनस्यावरस्तात् द्विः सूत्र
मध्येतास्महे । योऽयं निरवधिकः कालः आगामी एतस्मि-
न्वरस्तादाग्रहाययाः द्विः सूत्रमध्येतास्महे ।

काले परे वा ॥ ४ । ४ । १०७ ॥

अवधौ सति परस्मिन् प्रतिभागे काले वत्स्यत्यर्थे वर्त-
मानाहुतोरद्येव प्रत्ययो वा भवति । अनहोरात्रे आगामिनः
संवत्सरस्याग्रहाययाः पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । अध्ये-
तास्महे । अविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । काल
इति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्येऽस्मिन्निध्वनि पौदनस्य
परस्तात् द्विः सूत्रमध्येतास्महे । परे इति किम् ? आगामिनि

संवत्सरे अवस्तादाग्रहायणाः सुत्रमध्येऽयामहे । आसन्नावि-
च्छित्त्योरप्यस्मिन्विषयेऽयमेव विकल्प इति सूत्रम् ।

लेङ् निमित्ते वृत्तौ भूते च लट् ॥ ४ । ४ । १०८ ॥

लेङो निमित्तं कारणसामाग्री लेङ्निमित्तं नास्य वृत्ति-
निष्पत्तिरस्ति इति । अवृत्तिरतिपत्तिमान् । लेङ्निमित्ते
वृत्तौ भूते वत्स्यति चार्थे वर्तमानाद्वातोः लृङ्प्रत्ययो भवति
वत्स्यति यदीह गुरुभुगसिध्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत् । दक्षिणेन
चेदयास्यत् न शक्यं पर्याभविष्यत् । यदि मत्सनीप आसि-
ष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यत् । हेतुभूतं गुरुपासनादिकलभूतं च शा-
स्त्रान्तगमनादि भविष्यदवृत्तिकमुपलभ्यमप्रभुज्यते कारणं फलं च
लेङ् निमित्तं भूते न क्षमे न अदृष्टे । तत्र भवान्नामाधायकृतं
असेविष्यत् । अत्रामर्षा अदृष्टे दृष्टो मया भवतः । पुत्रो नार्थी
चक्रम्यमाणः । अरश्चानिष्यर्था यदि सा तेन दृष्टो भविष्यत् ।
अप्यभोक्ष्यत् । उतानिभोक्ष्यत् न तु दृष्टोऽन्येन पथा गतः । अत्र
वाध्येष्यते । न पर्याभविष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यत् इति नञ्घृत
विशिष्टस्यावृत्तिः ।

वा शेषात् ॥ ४ । ४ । १०८ ॥

भूत इति वर्तते । अशेषसशब्दनाद्यादित ऊर्ध्वं लेङ् नि-
मित्तं तस्मिन् भूते वृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः लृङ् प्रत्ययो भव-
ति वा । कथं नाम संयतः सुत्रनागारे । तत्र भवानादायकृत-
मसेविष्यत् । दिग्गर्हामहे । वावचनाद्याप्राप्तं च । कथं सेवेत ।
सेवते । दिग्गर्हामहे । अशेषादिति किम् ? कालोऽयमभोक्ष्यत्
भवान् । भूत इति किम् ? भविष्यति नित्यमेव ।

गर्हेऽपि जात्योर्लट् ॥ ४ । ४ । ११० ॥

अपि जातु इत्येतयोर्धातोर्गर्हे क्षेपे लट् प्रत्ययो भवति ।

कालसामान्येऽयं लट् परत्वात्कालविशेषविहितानपि प्रत्ययान्
वाधते । एवमुत्तरत्रापि । अपि तत्रभगन् भूतानि हिनस्ति ।
जातु तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति । अपि संयतः सक्मान्तरे
तत्रभवान् आदायकृतं सेवते । दिग्गर्हामहे । अन्यान्यमेतत् इह
लेङ्निमित्ताभावात् लृङ् न भवति ।

कथमि लेङ् च वा ॥ ४ । ४ । १११ ॥

कथंशठद् उपपदे धातोर्गर्हं गम्यमाने लेङ् लट् च वा
भवतः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथं नाम तत्रभवान् भूतानि
हिनस्ति हिंस्यात् हिंसिष्यति हिंसिता अहिंसीत् अहिंसीत् ।
अहिंसत् । जिहिंस । अत्र लेङ् निमित्तमस्तीत्यवृत्तौ लृङ्
भवति । कथं नाम तत्रभवान् यातान्यहिंसिष्यत् ।

किं वृत्ते लेङ् लटौ ॥ ४ । ४ । ११२ ॥

किंवृत्ते उपपदे गर्हायां नित्यं लेङ्लटौ भवतः । किं तत्र-
भवान् अनृतं ब्रूयात् । वक्ष्यति । को नाम कतरो नाम कत-
मो नाम यस्मै तत्रभवाननृतं ब्रूयात् । वक्ष्यति । वृत्तौ लृङ् ।
किं तत्र भवाननृतमवक्ष्यत् ।

अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि ॥ ४ । ४ । ११३ ॥

लेङ्लटावित्यनुवर्तते । अमर्षः अक्षमा । अश्रद्धा अस-
म्भावना । अन्यत्र अकिंवृत्तेऽपि शठदात् किं वृत्तेऽप्युपपदे अम-
र्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्लटौ भवनः । अमर्षे किंवृत्ते न
क्षमे नावमर्षयामीदिगिमथ्यानेतदस्ति । किं तत्र भवानदत्तं
गृह्णीयात् गृहीष्यति । अकिंवृत्ते न क्षमेऽहममर्षामेदिगिम-
थ्या नैतदस्ति । तत्रभवान् नामादत्तं गृह्णीयात् गृहीष्यति ।
अश्रद्धायां किम् ? वृत्तेन श्रद्धेन सम्भावयामि । नावकल्पया-
मि । किम् ? तत्र भवानदत्तं गृह्णीयात् । गृहीष्यति । अकिंवृत्ते
श्रद्धे । तत्र भवान्नामादत्तं गृह्णीयात् । गृहीष्यति । अन्यत्रा-

पीलिकिम् ? अर्थात्प्रकरणाद्वाऽमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्निरूपधा-
द्वातोर्मा भूता । अवृत्तौ लृङ्-न क्षमे न श्रद्धा तत्रभवान्नामादत्त-
मयदीप्यत् ।

किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् । ४ । ४ ॥ ११४ ॥

किं किल शब्दे समुदायेऽस्त्यर्थे चोपपदे अमर्षाश्रद्धयो-
र्द्वातोर्लृट् भवति लेङ्गोपवादः । न क्षमे न श्रद्धा किं किल नाम
तत्रभवानकल्प्यं सेविष्यते । अस्ति नाम, भवति नाम,
विद्यते नाम तत्रभावानकल्प्यं सेविष्यते । तत्र लेङ् नास्तीति
लृङ् न भवति ।

यद्यदियदाजातौ लेङ् । ४ । ४ ॥ ११५ ॥

यदादावुपपदेऽमर्षाश्रद्धयोर्द्वातोर्लेङ् भवति । लृटोऽपवा-
दः । न क्षमे अमर्षा मे न श्रद्धा प्रत्ययो मे यद्यदि यदा जातु
तत्रभवानकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ लृङ् तत्रभवानकल्प्यमसे-
विष्यत ।

गर्हे च यच्चयत्ने । ४ । ४ ॥ ११६ ॥

यच्चयत्नयोरुपपदयोर्गर्हेऽमर्षाश्रद्धयोश्च लेङ् भवति । अम-
र्षाश्रद्धयोर्लृटोपवादः । गर्हे सर्वलकाराणां । न क्षमे न श्रद्धा
गर्हामहे यच्च यत्र वा तत्र भवानाक्रोशेत् । अवृत्तौ लृङ्-यच्च
यत्र वा तत्रभवानाक्रोश्यत् ।

चित्रे ॥ ४ । ४ । ११७ ॥

चित्रमाश्चर्यं । यच्चयत्नयोरुपपदयोश्चित्रेऽर्थे धातोर्लेङ्
भवति । चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभवानकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ
लृङ्-चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभावानकल्प्यमसेविष्यत ।

लृट् शेषेऽयदौ ॥ ४ । ४ । ११८ ॥

शेषे उपपदे चित्रे गम्यमाने धातोर्लृट् भवति । अयदौ

यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । आश्चर्यमंधो नाम पर्वतमारोह्यति ।
वधिरो नाम व्याकरणं शोध्यति । सूको नाम धर्मं कथयिष्यति
शेष इति किम् ? यच्चयत्रयोर्लेङ् । अयदाविति किम् ? आश्चर्यं
यदि स भुंजीत । अग्रहाप्यस्तीति लेङ् । लेङ्निमित्तं नास्तीति
न लृङ् ।

बाढेप्युते लेङ् ॥ ४ । ४ । ११८ ॥

बाढार्ययोः अपि उतयोर्द्वातोर्लेङ् भवति । अपि कुर्यात्
उत कुर्यात् । बाढ करिष्यतीत्यर्थः । एवमप्यधीयीत । उता-
धीयीत बाढ इति किं ? अपि दास्यति द्वारं । उत दंष्ट्रः पति-
ष्यति । अत्राऽऽच्छादनं प्रश्नार्थः । उताबलस्य बलवान् । उत
बालस्य पंडितः । उतानृपस्य वेदज्ञः पुत्रो जनक जायते । क्वचि-
दित्यर्थः । अवृत्तौ लृङ् । अप्यभोक्ष्यत । उताभोक्ष्यत ।

संभाठयेऽलम्यर्थात् ॥ ४ । ४ । १२० ॥

संभाठये अद्भुतेऽर्थे वर्तमानाद्वातोः लेङ् भवति । अल-
म्यर्थादर्थोद्देशं भवति । स्वरूपतः अपि पर्वतं शिरसा
भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुंजीत । संभाठयते एतत् शक
इत्यर्थः । शक्त्यर्थश्चेद्दालपरिगृह्यते । अलमिति किम् ? निदे-
शस्थो मे प्रायेण गमिष्यति ग्रामं नगरं वेति प्रतीयते । अर्था
विति किम् ? अलं देवदत्तो धर्मं करिष्यति । अवृत्तौ लृङ्-अपि
वज्रवातो नापतिष्यत् ।

धातूक्तौ वा यदि ॥ ४ । ४ । १२१ ॥

धातूनां संभावनावचनेन संभावनाया उक्तौ प्रतिपादने
सति संभाठयेऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लम्यर्थात्सति लेङ् भवति ।
अयदि यच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । पूर्वण नित्ये विकल्पः ।
संभावयामि अद्भुते प्रत्येभि भुंजीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् ।

अभुङ्क्त भवान् । अभुङ्क्त भवान् । जयदीति किम् ? संभावयामि
यद्भुंजीत भवान् । धातुग्रहणं किं ? अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् ।
अवृत्तौ लृङ् संभावयामि अभोक्ष्यत भवान् ।

सतीच्छार्थात् ॥ ४ । ४ । १२२ ॥

सति वर्तमानेऽर्थे वर्तमानादिच्छार्थाद्भातोर्लेङ् भवति ।
इच्छेत् । इच्छति । उश्यात् । वष्टि । कामयते । कामयेत् ।
वांछेत् वांछति । गह्वेऽपि जात्योर्लेङित्यादावपि परत्वादयमेव
विकल्पः ।

वत्स्यति फलकारणे ॥ ४ । ४ । १२३ ॥

फलं कार्यं हेतुमत्करोतीति कारणं हेतुर्निमित्तमत एव
निपातनात् कर्तर्यनो दीर्घश्च वत्स्यति फले कारणे चार्थे
वर्तमानाद्भातोः लेङ् वा भवति । यदि गुरुनुवामीत उपासि-
ष्यते । शास्त्रांतं गच्छेत् । गमिष्यति । दक्षिणेन चेद्रायात् ।
यास्यति न शकटं पर्याभवत् । पर्याभविष्यति । वत्स्यतीति
किम् ? दक्षिणेन चेत्याति न शकटं पर्याभवति । अवृत्तौ लृङ् ।
दक्षिणेन चेदयास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् ।

कामाविष्कारेऽकञ्चिति ॥ ४ । ४ । १२४ ॥

वत्स्यति वेति निवृत्तं । काम इच्छाभिप्रायः । तस्या-
विष्कारे प्रवेदने धातोर्लेङ् भवति । अकञ्चिति-कञ्चित् शब्द-
श्चेन्न प्रयुज्यते । काम इच्छाभिप्रायो मे भुंजीत भवान् ।
अनेन परस्य स्वाभिप्रायो निवेद्यते । अकञ्चिदिति किम् ?
कञ्चित् जीवति ते पिता ।

इच्छार्थे लेङ् लेट् ॥ ४ । ४ । १२५ ॥

इच्छार्थे उपपदे कामाविष्कारे धातोर्लेङ्लेटौ भवतः ।
इच्छामि, कामये, प्रार्थये भुंजीत भुङ्क्ता भवान् । कामा-

विष्कार इति किम् ? ? इच्छन्करोति, अत्रावृत्ती परत्वात् लेटा
लुङ् बाध्यते । केवले हि लेङ् विधौ लुङ् विधानं सावकाशमेव ।
एवमुत्तरत्रापि ।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-

प्रार्थने ॥ ४ । ४ । १२६ ॥

विधिर्नियोगः अज्ञातविज्ञापनमित्येके । निमन्त्रणं नियु-
गतः कर्तव्यं । क्रियास्वाभिमुख्यकरणमित्येके । आमन्त्रणं
यत्कामचारतः कर्तव्यं । कर्तव्येष्टवनुज्ञापनमित्येके । अधीष्टं
सत्कारपूर्विका ठयाहारणा । संप्रश्नः संप्रधारणा बुभुत्सावेदनं ।
प्रार्थनं याचजा एतेषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लेङ् लेटौ
भवतः । विधौ-कटं भवान् कुर्यात् । करोतु । ग्रामं भवान्
गच्छेत् गच्छतु । निमन्त्रणे—संध्यासु भवान् नियमं कुर्यात् ।
करोतु । सूत्रं यथाक्रमं भवान् अधीयत । अधीयताम् । आमन्त्रणे
इह भवान् आसीत । आस्तां । देवदत्तः पठेत् । पठतु । अधीष्टे-
तत्त्वं नः प्रसीदेत् । प्रसीदन्तु पादाः । संप्रश्ने-किं तु खलु भोः
व्याकरणमधीयीय । अध्ययै । धर्मशास्त्रमधीयीय । अध्ययै ।
प्रार्थने-भवति मे प्रार्थना ठयाकरणमधीयीय । अध्ययै ।
भवति मे प्रार्थना अध्यात्मशास्त्रमधीयीय । अध्ययै । लेटा
बाधनात् अवृत्तौ इह लुङ् भवति ।

प्रैषानुज्ञाऽवसरे लेट् ङ्यप् ॥ ४ । ४ । १२७ ॥

प्रेषणं प्रैषवलाभिनियोगः । अनुज्ञा अतिसर्जनं, अवसरः
प्राप्तकालता । एतेषु गम्यमानेषु धातोर्लेट् ङ्यपश्च प्रत्ययाः
भवन्ति । भवान् कटं करोतु । भवता खलु कटः कार्यः ।
कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः भवान् हि प्रेषितः । अनुज्ञातः ।

भवतोऽवसरः कटकरणे । अनुज्ञार्या केचिन्नेष्टव्याहुः । अति-
सृष्टो भवान् ग्रामं गच्छेत् । नगरं गच्छेत् ।

लेङ् चोर्ध्वं मुहूर्तात् ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

प्रैषानुज्ञावसरेषु ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य वर्तमाना-
द्वातोः लेङ् प्रत्ययो भवति लेट् ध्यप्च । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् शीघ्रं
भवान् कटं कुर्यात् । करोतु । भवता खलु कटः कार्यः कर्तव्यः
करणीयः कृत्यः ।

लेट् स्मे ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

स्मशब्दउपपदे प्रैषानुज्ञावसरेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे लेङ्
भवति लेङ्ध्यपोरपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवान् कटं
करोतु स्म ।

अधीष्टे ॥ ४ । ४ । १३० ॥

स्मे उपपदेऽधीष्टेऽर्थे लेङ् भवति लेङोऽपवादः । अङ्गं स्म
राजन् अणुव्रतानि रक्ष, शिक्षाः प्रतिपद्यस्व ।

कालवेलासमयावसरे तुं वा ॥ ४ । ४ । १३१ ॥

कालादावुपपदेऽवसरेऽर्थे धातोस्तुं प्रत्ययो भवति वा ।
कालो भोक्तुं, वेला भोक्तुं, समयो भोक्तुं, अवसरो भोक्तुम्
ऊर्ध्वमुहूर्तात् कालो भोक्तुं । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कालो
भोजनस्य । अवसर इति किम् ? कालः पचति भूतानि ।

लेङ् यदि ॥ ४ । ४ । १३२ ॥

यदि सति कालादावुपपदेऽवसरे धातोर्लेङ् भवति
तुमोऽपवादः । कालो वेला समयो यद्गुणीत भवान् ।

तृध्यप्चार्हं ॥ ४ । ४ । १३३ ॥

अर्हं इति प्रकृत्यर्थस्य वा विशेषणं । अर्हं गम्यमाने
धातोर्लेङ् भवति तृध्यप् च । भवान् खलु कन्यां वक्ष्यात् ।

कन्याया बोढा । भवता खलु कन्या बोढया भवान् एतदर्हति ।

णिन्ध्यपावावश्यकाधमर्त्ये ॥ ४ । ४ । १३४ ॥

आवश्यके आधमर्त्ये च गम्यमाने धातोर्णिन्ध्यपौ भव-
तः । अवश्यं भावः आवश्यकं । ऋणोऽधमः अधमर्त्यस्तस्य भावः
आधमर्त्ये । आवश्यके-कारी । हारी । अवश्यंहारी । अव-
श्यंलावी । अवश्यंपावी । समासो मयूरव्यं सकादिस्वात् । घ्यप्-
अवश्यंभव्यः । अवश्यंनेयः । आधमर्त्ये शतंदायी । महस्त्रदायी
कारिमेऽसि कटं । हारिमेऽसि भारं । घ्यप्-नेयो गायानाम् ।

शक्तौ लेङ् घ्यप् ॥ ४ । ४ । १३५ ॥

शक्तौ गम्यमानायां धातोर्लेङ्घ्यपौ भवतः । भवान्
खलु भारं वहेत् । भवता खलु भारं उह्येत वाह्यः । बोढव्यः ।
वहर्मायं भवान् हि शक्तः ।

लिङ् लेडाशिषि ॥ ४ । ४ । १३६ ॥

आशिषि गम्यमानायां धातोः लिङ्लेटी भवतः ।
जीयात् । जीयास्ताम् । जीयासुः । जयतात् । जयताम् । जयंतु ।

माङि लुङ् ॥ ४ । ४ । १३७ ॥

माङि उपपदे धातोर्लुङ् भवति । सर्वलकारापवादः । सत्
माजनि खपुष्पवत् ।

लङ् च स्मेन ॥ ४ । ४ । १३८ ॥

स्मशब्देन सह माङि धातोर्लङ्लुङ्भौ भवतः । मा स्म
करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा देवदत्त स्म हरत मा देवदत्त
स्म हार्षीत् ।

भृशाभीक्ष्ये लेट् तस्मिँस्तथार्थे ॥ ४ । ४ । १३९ ॥

भृशे आभीक्ष्ये चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लेट् भवति । सर्वलका-
रापवादः तस्मिन् धातौ तथार्थे उपपदे यथाविधौ लेट् न्नस्य

लेहन्तसाधनोपग्रह इत्यर्थः । लुनीहि लुनीहि इत्येवं लुनाति । लुनीतः । लुनन्ति । एवं अलावीत् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः । लविष्यति । लविष्यतः । लविष्यन्तीत्यादि नेयं । अधीष्व अधीष्वेत्येवमधीते । अधीयाते । अधीयते । अद्यगीष्ट । अध्ये-
ष्यते । अधीयस्व अधीयस्वेत्येव अधीयते । अध्यायि अध्या-
यिषाताम् । अध्यायिषत । अध्यायिष्यते इत्यादि । शय्यस्व
शय्यस्वेति शय्यते अशायि । शायिष्यते । एवं सर्वलकारे-
ष्वप्युदाहार्यम् । तस्मिन्निति किम् ? लुनीहि लुनीहीति
छिन्नतीति मा भूत् । तथार्थ इति किम् ? लुनीहि लुनीहि
लुनीते । अधीष्व अधीष्वेत्येवाधीयते देवदत्तेनेति मा भूत् ।

प्रचये वा सामान्यार्थे ॥ ४ । ४ । १४० ॥

अनेकधात्वर्थसमुच्चयः प्रचयः, सामान्यार्थे धातावुपपदे
प्रचये गम्यमाने धातोर्लेङ् वा भवति । व्रीहीन् वप । लुनीहि
लुनीहीत्येव यतते । चेष्टते । समीहते । यत्यते । चेष्ट्यते ।
समीह्यते । व्रीहीन्वपति । लुनाति । पुनातीत्येव यतते ।
यत्यते । ग्राममट वनमट । गिरिमटेत्येवाटति घटते । चेष्टते ।
अत्यते । घट्यते । चेष्ट्यते ग्राममटति । वनमटति । गिरि-
मटति इत्येवाटति । घटते । अत्यते । घट्यते ओदनं भुङ्क्त्व
सक्तून् पिबति धाना इवादतीत्येवाभ्यवहरति । अभ्यवह्णीयते ।
सामान्यार्थे इति किम् ? निरुपपदः सर्वविशेषोपपदो वा प्रयोगो
मा भूत् ।

निषेधेऽलङ्खलीकृता ॥ ४ । ४ । १४१ ॥

वेति वर्तते । निषेधवृत्त्योरलङ्खत्वावुपपदयोर्द्वौः क्त्वा
प्रत्ययो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । अल क्त्वा । खलुक्त्वा ।
अलं बाले रुदित्वा । ७ लं बाले रुदितेन । रोदनेन । निषेध

इति किम् ? अलंकारः सिद्धं खलु ।

परावरे ॥ ४ । ४ १४२ ।

परे अवरे च गम्यमाने धातोः क्त्वा वा भवति । सर्व-
मतिक्रम्य नद्या अनदीमप्राप्य पर्वतः नदीपरा । अवरः । पर्वत
इत्यर्थः । बाधिकारात् यथाप्राप्तं च । पर्वतातिक्रमणा नदी । न
द्यप्राप्या पर्वत इत्यपि भवति ।

व्यतिहारे मेढस्तुल्यकर्तृके ॥ ४ । ४ । १४३ ॥

यस्माद्धातोः प्रत्ययो भवति तेन समानकर्तृके धातावुप-
पदे व्यतिहारेऽर्थे वर्तमानात् मेढः क्त्वा वा भवति । अपमि-
त्य याचते । याचित्वा अपमयते । अपमित्य हरति हृत्वा
अपमयते । अपमातुर्याचत इत्यर्थः । अप्राक्कालेयम् । क्त्वा
व्यतिहार इति किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् । अनेकार्था हि
धातवः । तुल्यकर्तृक इति किम् ? देवदत्तस्यापमाने गुरुदत्तो
याचते ।

प्राक्काले ॥ ४ । ४ । १४४ ॥

प्राक्कालेऽपरकाले न तुल्यकर्तृके धातोः क्त्वा वा भवति ।
भुक्त्वा व्रजति । आनित्वा भुङ्क्ते । स्नात्वा मुक्त्वा पीत्वा
व्रजति । वानुवृत्तेरास्यति भोक्तुमित्यपि व्यादाय स्वपिति ।
संमील्य व्रजतीति व्यादानाद्युत्तरकालस्वापाद्यपेक्षायां प्रत्ययः ।

पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ये खमुञ् ॥ ४ । ४ । २४५ ॥

पूर्वादिषूपपदेशु आभीक्ष्ये च धात्वर्थोपधौ तुल्यकर्तृ-
केऽर्थे धातोः खमुञ् वा भवति । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा ।
अग्रे भोजं । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजं प्रथमं भुक्त्वा व्रजति ।
आभीक्ष्ये-भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं
पीत्वा पीत्वा व्रजति । खमुञो मुक्ते क्त्वा । खित्वा मुत्तरार्थे ।

अन्यथैव कथमित्यमः कृजोऽनर्थकात् ॥ ४ । ४ । १४६ ॥

अन्यथादिभ्यः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतेरनर्थकात्
समुज्जो भवति । आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थभावात् ।
अन्यथाकारं भुङ्क्ते । इत्येवार्थः । एवंकारं, कथंकारं, इत्थंकारं
भुङ्क्ते । पक्षे कृत्वापि भवति । अन्यथा कृत्वा । एवं कृत्वा इत्थं
कृत्वा । कथं कृत्वा । एवमुत्तरत्रापि । अनर्थकादिति किम् ?
अन्यथा कृत्वा शिरः भुङ्क्ते ।

यथातथादीर्घ्याप्रत्युक्तौ ॥ ४ । ४ । १४७ ॥

यथातथाभ्यां परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे अनर्थकात्करोतेः स-
मुज्ज्वा भवति ईर्ष्या प्रत्युक्ता ईर्ष्यचेत् (?) । पृष्ठः प्रतिवक्ति कथं
भवान् भोक्ष्यते । यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारमहं भोक्ष्ये
किन्तवानेन । किं ते मया यथाहं भोक्ष्ये, तथाहं भोक्ष्ये इत्य-
र्थः । अन्यत्र यथाकृत्वा तिलान् खादति । तथाकृत्वा पृथुकान्
खादति । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तत् तथा द्रव्यसि ।

आप्यादाक्रोशे ॥ ४ । ४ । १४८ ॥

आप्यातंकर्मणः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतेः समुज्ज्वा भवति
आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारं । चोरं कृत्वा आक्रोशति ।
चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः । एवं दस्युकारमाक्रोशति । व्याधं-
कारमाक्रोशति । अन्यत्रचोरं कृत्वा हितुभिः कथयति ।

स्वादोरव्यचवेः ॥ ४ । ४ । १४९ ॥

स्वाद्वर्थादाप्यात्परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे कृजः समुज्ज्वा भव-
ति । अण्यचवेः व्यदन्तं चठयंतं च वर्जयित्वा । स्वादुङ्कारं ।
संपन्नंकारं । लवणंकारं भुङ्क्ते । अव्यचवेरिति किम् ? स्वादुं
कृत्वा यवागुं भुङ्क्ते स्वादूकृत्य भुङ्क्ते ।

विददृशिभ्यः कात्स्न्ये णम् ॥ ४ । ४ । १५० ॥

आप्यात्पराभ्यां विद्दूशिभ्यां प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे
णं वा भवति कात्स्न्ये साकल्ये गम्यमाने विद्यतिवर्जितास्तेः
विदादयो गृह्यन्ते । विद्यतिस्त्वकर्मकः । अतिथिवेदं भोजयति ।
यं यमतिथिं वेत्ति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोज-
यतीत्यर्थः । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां
सर्वां वरयतीत्यर्थः । कात्स्न्ये इति किम् ? अतिथिं विदित्वा
भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ।

यावतो जीवविंदात् ॥ ४ । ४ । १५१ ॥

यावदित्येतस्मादाप्यात्पराभ्यां जीवविन्दिभ्यां तुल्यक-
र्तृकेऽर्थे णं वा भवति कात्स्न्ये । यावज्जीवमधीते । यावज्जी-
वति तावदधीते इत्यर्थः । यावद्देवं गृह्णाति । यावल्लभते
तावत्सर्वं गृह्णातीत्यर्थः ।

चर्मोदरात्पूरेः ॥ ४ । ४ । १५२ ॥

चर्मन् उदराभ्यां कर्मभ्यां पूरयतेः प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे
णं वा भवति । चर्मपूरमास्ते । चर्मपूरयित्वास्ते इत्यर्थः ।
उदरपूरं शेते । उदरं पूरयित्वा शेते इत्यर्थः ।

वृष्टियत्वेऽस्यो लुगवा ॥ ४ । ४ । १५३ ॥

आप्यात्परात् पूरयतेः णं वा भवति । अस्य पूरेः
ऊकारस्य च लुगवा भवति । वृष्टीयत्वे वृष्टेरियत्वे गम्यमाने
गोष्ठपदप्रं गोष्ठपदपूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं सीतापूरं वृष्टो
देवः । यावता गोष्ठपदाधिपूर्णं तावत् वृष्ट इत्यर्थः । अस्येति
किम् ? मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । उपपदस्य ऊकारस्य
मा भूत् ।

चेलार्थात् क्रोपेः ॥ ४ । ४ । १५४ ॥

चेलार्थादाप्यात्परात्क्रोपेर्दुर्गतोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भ-

वति । वृष्टीयत्वे गरुडमाने । चेलक्रोपं वस्त्रक्रोप वनक्रोपं
परिधानक्रोपं वृष्टो देवः । यावता चेलक्रोपसमुच्छादनमात्रं
भवति तावद्वृष्ट इत्यर्थः ।

तृतीययोपदंशः ॥ ४ । ४ । १५५ ॥

उपपूर्वाद्दंशेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे तृतीयान्तेन योगे शं वा
भवति । मूलक्रोपदंशं, मूलकेनोपदंशं, मूलकेनोपदंशस्य
भुंक्ते । आर्द्रक्रोपदंशं । आर्द्रकेनोपदंशं आर्द्रकेनोपदंशस्य भुंक्ते ।

हिंसार्थात्तुल्याप्यात् ॥ ४ । ४ । १५६ ॥

हिंसार्थाद्घातोः तुल्याप्याद्ययाऽमौ तुल्यकर्तृकः तत्
क्रियातुल्यकर्मणः तृतीयाया योगे एभ्यो भवति । दण्डाघातम्,
दंडेन घातं गाः कालयति । खड्गप्रहार । खड्गेन प्रहारं
शत्रून् जयति । हिंसार्थादिति किम् ? चन्दनेनानुलेप्य देवदत्तं
परिधापयति । तुल्याप्यादिति किम् ? दंडेनाहत्य गोपालं गाः
कालयति ।

तत्सप्तम्योपात्पीड् रुधकृषः ॥ ४ । ४ । १५७ ॥

तथा तृतीयया सप्तम्या च योगे उपात्तपरेभ्यः पीडादि-
भ्यस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे शं वा भवति । परिपाश्वोऽपीडं । पारिपाश्वो
पपीड । पारिपाश्व उपात्तपीडं शेते भुजोपपीडं ,
ब्रजोपरोधं । ब्रजेनोपरोधं । ब्रजे उपरोधं गाः स्थाप-
यति पाशुपकर्षं । पाणिनोपकर्षं । पाशावुपकर्षं धाना
गृह्णाति ।

प्रमाणसमासस्योः ॥ ४ । ४ । १५८ ॥

आयाममानं प्रमाणं, सन्निकर्षः समासस्यः, प्रमाणसमा-
सस्योः गरुडमानयोः तृतीयासप्तमीभ्यां योगे घातोस्तुल्यकर्तृ-
केऽर्थे शं वा भवति । प्रमाणे-दूषयंगुलोत्कर्षं । दूषयंगुलेनेतक-

र्षं । द्यगुले उत्कर्षं गहिकां छिनत्ति । त्र्यंगुलोत्कर्षं । त्र्यंगुले-
नोत्कर्षं त्र्यंगुले उत्कर्षं गहिकां छिनत्ति । समासत्ती-केशुग्राहं ।
केशैर्ग्राहं । केशेषु ग्राहं । हस्तग्राहं । हस्ताभ्यां ग्राहं हस्तेयोग्राह ।
अस्यपनोदं । असिनापनोदं । असिष्वपनोदं युध्यन्ते । ये एवं
नाम युद्धसंरम्भात् सन्निकृष्य युध्यन्ते इत्यर्थः ।

तूर्णोऽपादानेन ॥ ४ । ४ । १५८ ॥

त्वरणं तूर्णं त्वरेत्यर्थस्तस्मिन् गम्यमाने अपादानेना-
पायेऽवधिना योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति ।
शय्योत्थायम् । शय्याया उत्थायं धावति । कार्यान्तराणि
परित्यज्य शयनादुत्थानमात्रो धावतीत्यर्थः ।

एवं रन्ध्रापकर्षं रन्ध्रादपकर्षम् प्रयः पिबति । आच्छ्राप-
कर्षम् । आच्छ्रादपकर्षं अपूपान् भक्षयति । तूर्णं इति किम् ?
आसनादुत्थाय गच्छति ।

द्वितीयया ॥ ४ । ४ । १६० ॥

द्वितीयान्तेन योगे तूर्णं धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्वा
भवति । लोष्टग्राहम् । लोष्टान् ग्राहम् । यष्टिं ग्राहम् । युध्य-
न्ते । दंडोद्यावं दंडमुद्यावं धावति । एवं नाम त्वरमाणो युध्यते
यदायुधग्रहणमपि नाद्रीयत इत्यर्थः ।

स्वाङ्गेनाध्रुवाबाधयेन ॥ ४ । ४ । १६१ ॥

स्वाङ्गमुक्तलक्षणम् । यस्मिन्नसत्यपि जीवन्ति तदध्रुवम् ।
आबाधः परिक्लेशः । स्वाङ्गेन अध्रुवेण आबाधयेन च द्वितीया-
न्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्वा भवति । अक्षिकाणम्
अक्षिणीकाणम् जल्पति । भ्रूक्षेपम् । भ्रुवौ क्षेपम् जल्पति । आबा-
धयेन सरःप्रतिषेधम् । सरांसि प्रतिषेधम् युध्यन्ते । शिरः छेदम् ।
शिरांसि छेदं युध्यन्ते । स्वाङ्गेनेति किम् ? गङ्गमुपपीड्य

तिष्ठति । अत्रुवावाक्येनेति किम् ? शिरः समुत्तिष्ठत्य जल्प-
ति । आवाच्यग्रहणं ध्रुवार्थम् ।

विशिपतिपदिस्कंदाद्वीप्साभीक्ष्ण्ये ॥ ४ । ४ । १६२ ॥

विश्यादिभ्यो धातुभ्यो द्वितीयान्तेन योगे वीप्साभी-
क्ष्ण्ययोगे णम्वा भवति । गेहानुप्रवेशं गेहं गेहं अनुप्रवेशम् ।
गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । गेहानुप्रतानम् गेहं गेहमनुप्रतानं
गेहमनुप्रतानमनुप्रतानम् आस्ते । गेहानुप्रपादम् । गेहं गेह-
मनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते । गेहावस्कन्धम् गेहं
गेहमवस्कन्धम् । गेहमवस्कन्धमवस्कन्धमास्ते । असमासे
द्विर्वचनम् समासे समासस्मिन् रूढ इति न भवति । तत्र
वीप्सायां दूष्यस्याभीक्ष्ण्ये क्रियायाः बाधिकात् क्त्वा भव-
त्येव । गेहं गेहमनुप्रविश्यास्ते ।

तृष्यसः काले नान्तरे ॥ ४ । ४ । १६३ ॥

क्रियामन्तरयतीत्यन्तरः क्रियाविच्छेदकः । क्रियामध्यः
तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् तृषेरस्यतेश्च धातोः कालवाचिना द्विती-
यान्तेन योगे णम्वा भवति । दूष्यहतर्षम् । दूष्यहंतर्षम् ।
गावः पिबन्ति । दूष्यहात्यासम् । दूष्यहमत्यासं गावः पिबन्ति
अन्तर्मुहूर्तात्यासम् अन्तर्मुहूर्तमत्यासम् सम्यक्पश्यति । काले-
नेति किम् ? योजनं तर्षित्वा । योजनमत्यस्य गावः पिबन्ति ।
अन्तर इति किम् ? अहरत्यस्य इमान्गतः ।

ग्रहादिशो नाम्ना ॥ ४ । ४ । १६४ ॥

ग्रहो दिशेश्च नाम्ना नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे
णम्वा भवति । नामग्राहमाचष्टे । नामादेशमाचष्टे । असमासे
नामानि ग्राहं नामानि ग्राहं नाम देवदत्तो ग्राहमाचष्टे ।

कृज्जाऽव्ययेनानिष्टोक्तौ णं क्तौ ॥ ४ । ४ । १६५ ॥

कृत्रो धातोरव्ययेन शङ्कौ प्रत्ययी वा भवतः । अनिष्टो
 कौ गम्यमानायाम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैः
 कारम् । नीचैः वृषलकारम् । नीचैः कृत्य नीचैः कृत्वा आचक्षे । उच्चैः
 नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । किं
 तर्हि वृषलाच्चैः कारं उच्चैः वृषलकारम् । उच्चैः कृत्य । उच्चैः
 कृत्वा आचक्षे । नीचैर्नाम अप्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति
 किम् ? उच्चैः कृत्वा आचक्षे । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । नीचैः
 कृत्वा आचक्षे । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । अव्ययेनेति
 किम् ? ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषलमंधं कृत्वा आचक्षे
 ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता किं तर्हि वृषलकारं कृत्वा
 आचक्षे । उच्चैर्णं कृत्य ऽणमुभयोस्मसामर्थम् । अन्यथा हि वा-
 धिकाराद्यथाप्राप्तकृत्वाभ्यमज्ञाते टोक्त इति समामो णमेव स्यात्
 न कृत्वाः तद्विधौ टोक्त्यभावात् । उत्तरत्र चोभयमनुवर्तते ।

तिरश्चापवर्गे ॥ ४ । ४ । १६६ ॥

अपवर्गस्मसाभिर्निष्ठा तत्पूर्वको विगमः त्यागो वा ।
 तस्मिन् कृत्रोऽव्ययेन तिरश्चा योगे णम् कृत्वा वा भवतः ।
 निर्यक्कारं । निर्यक्कृत्य निर्यक्कृत्वा गतः । समाप्य वा समाप्य
 विरम्य वा उत्सृज्य वा गत इत्यर्थः । अन्यत्र निर्यक्कृत्वा
 काष्ठं गतः ।

भुवोऽनूचानुलोम्ये ॥ ४ । ४ । १६७ ॥

भूधातोरन्वगठययेन योगे अनुलोम्ये आनुकूल्ये शङ्कौ
 भवतो वा अन्वगभावमन्वग्भूय अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । अनु-
 कूलो भूत्वेत्यर्थः ।

तूष्णीमा ॥ ४ । ४ । १६८ ॥

तूष्णीमायोगे भुवो णम् कृत्वा वा भवतः । तूष्णींभावम् ।

तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा तिष्ठति । जोष तिष्ठतीत्यर्थः ।

स्वाङ्गात्तसा कृत्वः ॥ ४ । ४ । १६८ ॥

ठयाश्रये तसित्यारभ्य यस्तत्प्रत्ययः स्वाङ्गाद्विहितः
तदन्तेन योगे कृभूभ्यां णं क्त्वा वा भवतः । मुखतः कारम् ।
मुखतः कृत्वागतः । मुखतो भावम् । मुखतोभूयम् । मुखतो भूत्वा
स्थितः । स्वाङ्गादिति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तसीति
किम् ? मुखं कृत्वा गतः ।

चवौधाण्विनानाना ॥ ४ । ४ । १९० ॥

धाणिति संख्याया धा इत्यारभ्या तद्विधिवर्णः प्रत्याह-
रेण धाण् । द्युम्ज् धमेधाः परिगृह्यन्ते । धणस्मठययेनेति
ठयुदासः । चवावि'त चव्यर्थनिर्देशः । धाणन्तेन चव्यर्थवृत्तिना
ऽठ्ययेन विना नाना इत्येताभ्यां च योगे कृभूभ्यां णम् क्त्वा
वा भवतः । अद्विधाभूतं द्विधाभूत कृत्वा गतः । द्विधाकारम् ।
द्विधाकृत्य । द्विधाकृत्वा गतः । अद्विधाभूतः द्विधाभूतः स्थितः ।
द्विधाभावम् । द्विधाभूय । द्विधाभूत्वा स्थितः । एवमैकध्यं
कारमैकध्यं कृत्य । ऐकध्यं कृत्वा ऐकध्यंभावम् । ऐकध्यंभूय ।
ऐकध्यंभूत्वा । द्वैधकारम् । द्वैधकृत्य । द्वैधकृत्वा । द्वैधं भावम् ।
द्वैधभूय । द्वैधभूत्वा । द्वेधाकारम् । द्वेधाकृत्य । द्वं धाकृत्वा
द्वेधाभावम् । द्वेधाभूय । द्वेधाभूत्वा । विनाकारम् । विनाकृत्य ।
विनाकृत्वा विनाभावम् । विनाभूय । विनाभूत्वा नानाकारम् ।
नानाकृत्य । नानाकृत्वा नानाभावम् । नानाभूय । नानाभूत्वा
स्थितः । चवाविति किम् ? द्विधाकृत्वा काष्ठानि गतः ।

शुष्कचूर्णरुक्षादाप्यात्पिषस्तस्मिन् शम् ॥ ४।४।१९१ ॥

शुष्कादिभ्यः कर्मभ्यः परात्पिषेर्धातोर्णम्वा भवति ।
तस्मिन् यदि स एव धातुरूपपदं भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि ।

शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । शुष्कपेषं विष्टः । शुष्कः पिष्ट इत्यर्थः ।
एव चर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि । बाधिकारात् शुष्कस्य
पेषं पिनष्टीति घञादयोऽपि भवन्ति ।

कृञ् ग्रहोऽकृतजीवात् ॥ ४ । ४ । १७२ ॥

अकृतजीवाभ्यां आप्याभ्यां यथासंख्यं पराभ्यां कृञ्-
ग्रहिभ्यां णम्वा भवति । तस्मिन् धातावुपपदे । अकृतकारं
करोति । अकृतं करोतीत्यर्थः । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवं
गृह्णातीत्यर्थः ।

निमूलात्कषः ॥ ४ । ४ । १७३ ॥

निमूलादाप्यात्परात् कषेः णम्वा भवति, तस्मिन्
धातावुपपदे । निमूलकाषं कषति । निमूलं कषतीत्यर्थः ।

समूलाद्घनश्च ॥ ४ । ४ । १७४ ॥

समूलादाप्यात्पराद्घन्तेः कषेश्च णम्वा भवति, तस्मिन्
धातावुपपदे । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । समूलकाषं
कषति समूलं कषतीत्यर्थः ।

करणात् ॥ ४ । ४ । १७५ ॥

करणवाचिनः परात् हन्तेर्णम्वा भवति । तस्मिन् धाता-
वुपपदे । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । एवं पाद-
घातं हन्ति । अस्थिघातं हन्ति शरघातं हन्ति । शत्रून् ।
हिंसार्थादपि करणात्परत्वाद्यमेव विधिः । अस्मिन् सति
नित्यः समासः स एव धातुरूपपदम् ।

हस्तार्थात् वृत्तवर्तिग्रहः ॥ ४ । ४ । १७६ ॥

हस्तार्थात्करणवाचिनः परेभ्यो वृत्त्वादिभ्यः णम्वा
भवति तेऽवेव उपपदेषु । हस्तवर्तं वर्तते । करवर्तं वर्तते पाणि-
वर्तं वर्तते । हस्तेन वर्तन इत्यर्थः । हस्तवर्तं वर्तयति । कर-

वर्तम् । पाणिवर्तम् । हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति
करग्राहम् । पाणिग्राहम् । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।

स्वस्नेहनात्पुष्पः ॥ ४ । ४ । १७७ ॥

स्वार्थात् स्नेहनार्थाच्च करणवाचिनः यथासंख्यं परात्पुष्पेः
पिपेक्ष च धातोस्तस्मिन्नुपपदे णम्वा भवति । आत्मात्मीयं
ज्ञातिर्धनं च स्वार्थः, स्निह्यते येन स स्नेहनार्थः द्रवीकर-
णार्थः । स्वार्थात्पुष्पः-स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषं पुष्णाति ।
गोपोषं पुष्णाति । महिषपोषं पुष्णाति । महिषीपोषं पुष्णा-
ति । पितृपोषं पुष्णाति । मातृपोषं पुष्णाति । रौपोषं पुष्णा-
ति । धनपोषं पुष्णाति । मादिभिः पुष्णातीत्यर्थः । स्नेहना-
र्थात् पिपः । उदपेषं पिनष्टि । घृतपेषं पिनष्टि । तैलपेषं
पिनष्टि । उदकादिभिः पिनष्टीत्यर्थः ।

नाम्नि बन्धः ॥ ४ । ४ । १७८ ॥

बन्ध इति प्रकृतिर्नामविशेषणञ्च बन्धः बन्धयर्थस्य बन्ध-
नस्य यन्नाम तद्विषयात् करणवाचिनः परात् बधेस्तस्मिन्नुपपदे
णम्वा भवति । अट्टालिकाबन्धं बहुः । चट्टालिकाबन्धं बहुः ।
कौचबन्धं बहुः । अट्टालिकादीनि बन्धनामधेयानि । तैर्बधैर्बहु
इत्यर्थः ।

आधारात् ॥ ४ । ४ । १७९ ॥

आधारवाचिनः पराद्बन्धेः तस्मिन्नुपपदे णम्वा भव-
ति । चक्रबन्धं बहुः । कूटबन्धं बहुः । गुप्तिबन्धं बहुः । चक्रा-
दिषु बहु इत्यर्थः ।

कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः ॥ ४ । ४ । १८० ॥

कर्तृवाचिनो जीवशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासंख्यं परा-
कशेशच बहेशच धातोस्तस्मिन्नुपपदे णम्वा भवति । जीवनाशं

नश्यति । जीवकश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति, पुरुषः प्रेष्ठये भूत्वा
वहतीत्यर्थः । कर्तुरिति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषं वहति ।

ऊर्ध्वात्पूरशुषः ॥ ४ । ४ । १८१ ॥

ऊर्ध्वशब्दात् कर्तृवाचिनः परात् परेः शुषेश्च तस्मि-
न्धातोरुपपदे णम्वा भवति । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यत
इत्यर्थः । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ।

आप्याच्चेवे ॥ ४ । ४ । १८२ ॥

आप्यात्कर्मणः कर्तृश्च पराद्धातोः तस्मिन् धातावुप-
पदे णम्वा भवति, इवे इवार्थे औपम्ये गम्यमाने । आप्यात्-
घृतनिदायं निहितः घृतमिव निहित इत्यर्थः । एव रत्ननि-
दायं निहितः । शाकवलेशं क्लिष्टः । कर्तुः-संज्ञिन्ननाशं नश्यति
नास्तिकः । तात्रिव नश्यतीत्यर्थः । एवं भजकनाशं नश्यति ।
‘ननाशं शत्रुर्गजनाशमाशु’ ।

समर्थस्त्यर्थधृषज्ञाशकग्लाघटसहाहर्भलभक्रमे

तुम् ॥ ४ । ४ । १८३ ॥

समर्थार्थे ऽस्त्यर्थे दूषादिषु चोपपदे धातोस्तुम् भवति
अतर्थापपदार्थोऽयमारम्भः । समर्थो भौक्तुम् । पर्याप्तो भौक्तु-
म् । अल भौक्तुम् । पारयति भौक्तुम् । अत्र भोजने सामर्थ्यं
प्रतीयते । अस्ति भौक्तुम् । भवति भौक्तुम् । विद्यते भौक्तुम् ।
अत्र संभवमात्रम् । धृषादिषु-धृष्णाति भौक्तुम् । जानाति
भौक्तुम् । शक्नोति भौक्तुम् । अत्र प्राविश्यमात्रम् । ग्लायति
भौक्तुम् । अत्राशक्तिः । घटते भौक्तुम् । सहते भौक्तुम् ।
अर्हति भौक्तुम् । अत्र योग्यतामात्रम् । लभते भौक्तुम् ।
अत्राप्रत्याख्यानमात्रम् । आरभते भौक्तुम् । प्रक्रमते भौक्तु-
म् । अत्र भुजेरेव आद्यावस्था न क्रियान्तरम्

क्रियायां तदर्थायां वुण् लृट् च ॥ ४ । ४ । १८४ ॥

.धातोस्तुम्, वुण्, लृट् च प्रत्यया भवन्ति क्रियायां तदर्थायां यस्माद्भातोस्स तुम् प्रत्ययो भवति तदभिधेयार्थं चेत् क्रियान्तरं गम्यते । कर्तुं व्रजति । हर्तुं व्रजति । भोक्तुम् ददाति । पातुं ददाति पात्रस्थजन्म । भोजको व्रजति । भोजकाः व्रजति । भोजक कुलं व्रजति । ययौ श्वश्रूमुपाचिंका करिष्यामीति व्रजति । अर्जयिष्यन्नालिभिर्ङ्ग स्फुरन्ति । क्रियायामिति किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । तदर्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दंडः । प्रत्ययान्तराणामेते बाधकाः । पाकाय व्रजति । जयाय व्रजति । भूतये निष्ठति । भोजनाय तिष्ठनीति चतुर्थ्यात्र तादृश्यं गम्यते ।

कर्मणोऽण् ॥ ४ । ४ । १८५ ॥

कर्मणः पराद्धातोः क्रियायां तदर्थायां गम्यमानायामण् प्रत्ययो भवति । कुंसकारो व्रजति । गोदायो व्रजति । लण् लृटोः प्राप्तयोर्बचनम् । परत्वाद्गदादीनपि बाधते ।

लेङ् तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके ॥ ४ । ४ । १८६ ॥

धातोर्लेङ् तुमौ प्रत्ययौ भवतः 'तदर्थायां क्रियायां वर्तमान इच्छार्थे तुल्यकर्तृके उपपदे यस्माद्भातेर्लेङ् तुमावुत्पद्येते तदर्थस्य चेत् कर्ता इच्छार्थस्यापि कर्ता भवति । भुञ्जीयेति इच्छति । भुञ्जीयेति वाञ्छति । भोक्तुमिच्छति । भोक्तुं वाञ्छति । भोक्तुं वहि । भोक्तुमभिलषति । भोक्तुं काम्यते । इच्छार्थे इति किम् ? भोजको व्रजति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? इच्छति भुक्तान् भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किम् ? इच्छन् भुङ्क्ते ।

वन्दारुवन्दपरिघट्टविलोलिताक्ष-

वन्दारकेश्वरकिरीटमटावकीर्णैः ॥

मन्दारपुष्पनिकरैर्विहितोपहारं

वन्दामहे जिनपतेः पदपद्मयुग्मम् ॥ १ ॥

यो जानामि समं सुमस्तमनिशं यं सूरयस्संश्रिताः

येनादशि विमुक्तिवर्त्म सुधियो यस्मै स्पृहां कुर्वते ।

यस्मात्तत्त्वविनिश्चयोऽप्रतिहतं यस्यैव शास्त्रं जयो

यस्मिन् विस्मयनीयपुण्यमहिमा भूयात् स वः श्रेयसे ॥ २ ॥

सुविवेचितपदरूपा प्रकरणरचनाप्रवेशमुखसुभगा ॥

वाङ्मयमूर्तिस्मैरी कतिरियमधिवसतु बुधहृदयम् ॥ ३ ॥

गहनं ठयाकरणं स्यात् शठदानुशासनं महागहनम् ॥

लिङ्गुलुङ्गमन्यङ् कष्टं तस्मादपि धेट्परं मङ्गाकष्टम् ॥ ४ ॥

अम्भोजनेत्र हरितोरुगात्रं दयाकलत्रं वरशक्तिपात्रम् ॥

भठयाठजमित्रं भुवने पत्रिभ्रं नाभेयपुत्रं प्रणामानि नित्यम् ॥ ५ ॥

मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसकाशतुण्डं

गणकरभुजदण्डं कामदाहाग्निकुण्डम् ॥

विनुनमुनिपषण्डं गोमठेशप्रभण्डं

गुणनिबहकरण्डं नौमि नाभेयपिण्डम् ॥ ६ ॥

—:०:—

श्रीमज्जिनाधीशपदाठजभृङ्गः कामादिमत्तेमसहामृगेन्द्रः ॥

हेमादिदानेषु महीजधेनुः श्रीचारुकीर्त्यार्यमुनिः स जीयात् ॥ ७ ॥

इति शठदानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायश्चतुर्थः । शम् ।

समाप्तोऽय ग्रन्थः ।

भद्रं भूयात् । श्रीः । श्रीः । श्रीः ।

यो वाकलीवाल उपाह्वयन्ता—

लालेति लोकप्रथितः प्रकीर्तिः ।

आवालमभ्यस्तसमस्तजैन—

सिद्धान्तमसिद्धविशुद्धबोधः ॥ १ ॥

महर्षि संस्मारकरार्षलुप्त—

प्राचार्यग्रन्थान् बहुशो विशोध्य ।

संस्कारसंस्कारितसंस्कृतार्थो

ज्ज'याच्छतं संस्कृतसंस्कृतार्थः ॥ २ ॥

श्रीमज्जिनेन्द्रचरणाम्बुगजातमोदः

कामादिहायनविधौ कृतवीर्यकृत्यः ।

स्वर्गापवर्गगममार्गविसूचकश्च

सोऽयं करोतु सम बोधसमृद्धिभूतिम् ॥ ३ ॥

अथाद्य श्रीमज्जगन्तमस्करणीयं प्रातःस्मरणीयं जैनजा-
तिसमुत्पन्नविदुषामविदुषाञ्जानेकविधोपकारकं सामान्यतः ख-
लाखलाखिलभारतीयोपकारकं श्रीगुरुवर्यपन्नालालवाकलीवाल-
चरणसरोजद्वयं प्रणम्य तेषामनेकोपकारकरणकार्यमनुस्मृत्य तद्व-
शीभूय प्रमोदप्रस्फुटितचेतसा तच्चरणचंचरीकेण मया समाप्यते
कर्णाटकलिपितः प्रतिबिम्बकृतस्यास्य शठदतन्त्रस्यालङ्कित-
रिति ।

विदुषामनुचरः

मुन्नालाल—जैनः

शिवं भूयात्

॥ ओं ॥

श्रीवीतरागाय नमः ।

अथ शाकटायनव्याकरण सूत्रपाठः ।

वन्दारुवृन्दपरिघट्टविलोलिताक्ष-

वृन्दारकेश्वरकिरीटतटावकीर्णैः ।

मन्दारपुष्पनिकरैर्विंहितोपहारं

वन्दामहे जिनपतेः पदपद्मयुग्मम् ॥ १ ॥

अङ्गुष्ठा । ऋक् । एङ्गोङ् । ऐङ्गोच् । हयवरलम् । जमङ्-
णनम् । जवगङ्गदश । भमघट्टधर्ष । खफळट्टघट् । घटतष्ट् ।
कपय् । शषसं अः × क √ पर । हल् ।

- १ सात्मेतेत्
- २ उता स्वः
- ३ तेयान्
- ४ भाठयोऽग
- ५ अप्रयोगीत्
- ६ स्वस्थानास्यैक्ये
- ७ आसन्नः
- ८ संबन्धिनं सम्बन्धे
- ९ घट्टति संख्या
- १० बहुगणं भेदे
- ११ कसमासेऽध्यर्थः
- १२ अर्धपूर्वपदो हत्
- १३ पौत्रादि वृद्धम्
- १४ प्रपौत्राद्यस्त्रीवश्यज्या-
योभ्रात्रोः सति युवा
- १५ सत् सपिण्डेऽधिवयस्स्था-
ने वा
- १६ युववृद्धं कुत्सार्च
- १७ नाम दुः

- १८ त्यदादिः
- १९ यस्याक्ष्वादिरादैश्च
- २० देश एवैङ् छादौ
- २१ प्राग्देशे
- २२ क्रियार्थोधातुः
- २३ दाधा चवब्
- २४ प्रादिर्नाप्रत्यये
- २५ तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्व-
त्यतिक्रमात्पुपसर्गः प्राक्च
- २६ डाचळयूर्याद्यनुकरणं च ति
- २७ कारिकालमदोऽन्तस्सदसत्-
स्स्थित्यादिभूषानुपदेशा-
परिग्रहादरक्षणे
- २८ कणेमनः अद्भुच्छेदे
- २९ अस्तं पुरोऽठययम्
- ३० गायर्थवदोऽच्छः
- ३१ तिरोऽन्तर्धौ
- ३२ कञो वा

३३ मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे म-
 ध्ये पदे निवचने
 ३४ स्वाम्येऽधिः
 ३५ साक्षादाद्यच्चि
 ३६ नित्यं हस्तेपाणी स्वीकृतौ
 ३७ जीविकोपनिषदिवे
 ३८ प्राध्वं बन्धे
 ३९ तस्वन्हुमधण्तस्यां कत्वा-
 न्तुन्तिसुङ्गप्रस्वामस्वरा-
 दीन्यथयम्
 ४० द्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत्
 ४१ प्रत्ययः कृतोऽषष्ठ्याः
 ४२ इजाद्यायात्तादुतः
 ४३ द्याद्यतिङ्कत्
 ४४ परः
 ४५ मिदचोऽन्त्यात्
 ४६ रूपर्धे
 ४७ षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः
 ४८ तस्मादादेः
 ४९ शिदङ्गिदल्
 ५० स्थानीवाऽनलाश्रये
 ५१ परेऽचः प्राचोऽक्किदीर्घ-
 यद्वठ्यामदस्वलुग्विधी
 ५२ प्रलुचीनेनत्
 ५३ टिदादिः
 ५४ किदन्तः
 ५५ विशेषणम्
 ५६ प्राक् पञ्चमी
 ५७ न सप्तम्यध्यादिषु
 ५८ तस्यादेः

५९ प्रत्ययन्यकृष्यत्प्रकृत्यादेः
 ६० कृत्मतिकारकस्यापि
 ६१ तिङ्गा वाक्यम् ।
 ६२ सुङ्गपदम्
 ६३ नम् क्ये
 ६४ सिद्धल्यधातोः
 ६५ नवृत्यन्तः
 ६६ स्तं मत्वर्थे
 ६७ मनुर्मनोऽङ्गिरो वति
 ६८ बिरामेऽगिदनाङ्ग्याद्यपवा-
 नुनामिकः
 ६९ चर्जसः
 ७० न
 ७१ एनोऽच्ययवाधाव्
 ७२ यजेवादिः
 ७३ अस्वे
 ७४ ह्म्वो वापदे
 ७५ ऋत्यकः
 ७६ ऋश्चोस्साचः ।
 ७७ दीर्घः
 ७८ शस्यक्
 ७९ नन्तः पुंसः
 ८० द्रुलुचयणः
 ८१ महिवहोऽस्यौः
 ८२ इक्येङ्कर्
 ८३ एजूच्यैच्
 ८४ प्रस्योढोद्यूहैवैठ्ये
 ८५ स्वैरस्वैर्यस्तौहिण्याम्
 ८६ ओमाङ्गि परः
 ८७ एवेऽनियोगे

८८ वौष्ठौती संभासे	११६ यञो मयः
८९ आर्तृतीयाया ऋते	११७ अथो होऽह्वः ।
९० प्रदशनाणवसनकम्बलवत्स-	११८ अदीर्घात्
तरस्यर्णे	११९ न संयोगे
९१ ऋत्यारुपसर्गस्य	१२० पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्तीशे
९२ सुपि वा	१२१ अचि
९३ तथानिगेद्येङ्गेङ्	१२२ शरः
९४ पदान्तेऽत्येङ्	१२३ ह्रस्वान् डमः पदान्ते
९५ गोरौढा	१२४ दीर्घाच्छो वा
९६ अथोऽच्यनक्षे	१२५ प्लुतात्
९७ इन्द्रे	१२६ अजाडमाहः
९८ वातायनेऽक्षे	१२७ हाजभाजोऽतो लुगितौ
९९ न प्लुतस्यानितौ	१२८ न द्व्युक्तेः
१०० गितः	१२९ तः
१०१ चादेरचोऽनाङ्	१३० हाच्यादौ
१०२ ओतः	१३१ ङो द्वि
१०३ सौ वेतौ	१३२ हलो यमि य (मां) नो वा
१०४ ऊँ चोजः	१३३ जरि जरस्स्वे वा
१०५ मयोऽचि वोऽमन	१३४ उदस्स्यास्तम्भः
१०६ हलोऽनुनासिकेऽनुना-	१३५ चर्
सिकः स्वः	१३६ जषि जश्
१०७ प्रत्यये	१३७ ष्रौ ष्रू स्त्वोः
१०८ रीस्योः	१३८ ष्टौ ष्टू
१०९ म्ना जय्यपदान्ते	१३९ न शात्
११० शल्यनुस्वारः	१४० टोः पदान्ते नाम्नगरीनवतेः
१११ मम्नो हलि नौ	१४१ तोष्पि
११२ हि लठ्याम्	१४२ लि लः
११३ सच्चाट्	१४३ जशो हो ऋऽवा
११४ ख्य ख्यश्शरि वा	१४४ शश्छोऽमि
११५ शरोऽनु द्वे	१४५ ङ्गो गक्ङक् शरि

१४६ हुनस्तट् सोऽश्चः ।
 १४७ नश्चिञ् जक्
 १४८ नूनः पि रंरिक्
 १४९ कांस्कान् सीसक्
 १५० छठयस्यप्रशानः
 १५१ पुमः खयि
 १५२ समस्सुसिग्लुक् च
 १५३ ठयोऽष्वाघोभोभगोः
 १५४ अच्यरूपष्टश्च
 १५५ वानुज्यात्
 १५६ रेयः
 १५७ अतोऽहुच्युः
 १५८ हल्यनञ्समासे लुक्स्सात्
 १५९ तदः पादपूरणे
 १६० रोऽहोऽष्वासुब्रूपरात्रिरथन्तरे
 १६१ विसर्जनीयस्य
 १६२ बाह्वर्पत्यादिषु
 १६३ सश्छठयशरि
 १६४ शरि वा
 १६५ लुक् खयि परे
 १६६ कुपौ × क — कपम्
 १६७ तिरसस्तेस्सि
 १६८ नमस्पुरमः
 १६९ चतुर्निर्दुर्बहिरावि — प्रा-
 दुषाम्
 १७० सुचो वा
 १७१ इसुसेऽपेक्षायाम्
 १७२ नाक्रियैकार्थं
 १७३ समासेऽसमस्तस्य
 १५४ पदेऽधश्चिशरसः

१७५ कृकक्किंसकुशाकर्णीकुंज-
 पात्रेऽतोऽनठयस्य
 १७६ प्रत्यये
 १७७ न रन्हः काम्ये
 १७८ ह्रस्वात्सुपस्ति
 १७९ निसेऽनासेवायाम् तपे
 १८० कस्कादिषु

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः

पादः समाप्तः ।

द्वितीय पादः ।

१ नपोऽचो ह्रस्वः
 २ पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादे-
 र्दक् स्वमोः
 ३ ऋलुग्रा
 ४ अतोऽम्
 ५ ऋलुक्
 ६ जरसो वा
 ७ इको लुक्
 ८ पुमांश्चान्यतोऽचयापि
 ९ दध्यस्थिसक्थ्यहणेऽनङ्
 १० नम् सुपि
 ११ शावचः
 १२ जलाम्
 १३ ततः प्रागार्यवज्रस्य
 १४ अज्जेशशतुः
 १५ न नम्
 १६ डीग्योर्वाद्शनः
 १७ शप्श्यात्
 १८ अशशश्चिश

१९ आङ्शचौतो गीः
 २० ङितो याट्
 २१ टौस्तेत्
 २२ इदुतो गिग्धौतोऽस्त्रेः
 २३ जस्येङ्
 २४ ङिरौत्
 २५ न्यशादाम्
 २६ घेङ्गारनाटि
 २७ नास्त्रीटः
 २८ ड्येङ्
 २९ स्त्रिया याट्
 ३० य्वोऽपुंसः
 ३१ वेयुवोऽस्त्रियाः
 ३२ नामामः
 ३३ नम् ह्रस्वाट्साटः
 ३४ रङ्गां मङ्ख्यानाम्
 ३५ त्रेस्त्रयः
 ३६ मोऽणोऽमः
 ३७ जराया ङंभिन्द्रस्याधि
 ३८ धातोस्तिकारकसमस्ताने-
 काचोऽतत्सयोगः द्यङ्योः
 ३९ हन्पुनः करवर्षाभिर्भुवः
 ४० प्रत्ययेऽसुधीणः
 ४१ अहल्शनेऽश्चेयुधौ
 ४२ स्त्रियाः
 ४३ वाम्शसि
 ४४ दोमोऽस्यादसोमाद्गु-
 श्चापिन्यसन्
 ४५ वाट्रेः
 ४६ गीबहुव्येः

४७ न्लुक् सुवाश्रये
 ४८ श्योऽलुचि
 ४९ परे
 ५० ङराओ णः
 ५१ ङ्चुल्लुस्तौ नाम्भरे
 ५२ घि घ्नः
 ५३ पदेऽनाङ्यतद्विते
 ५४ अन्तनुम्नादीनाम्
 ५५ नृतेर्यङ्
 ५६ अभिन्नं
 ५७ पूर्वपदस्याहान्तमम्सुपः
 ५८ सक्केकाचो
 ५९ क्तो घि
 ६० क्तिञ्स्सठिषः
 ६१ शर्जमः
 ६२ शिचो न यङि
 ६३ सुजस्स्यसनि
 ६४ सेधतेर्गतौ
 ६५ शास्वमिधस्सिकृतस्यास-
 क्सातोऽब्रह्मपदात्
 ६६ षढः कस्सि
 ६७ रः पदान्ते विसर्जनीयः
 ६८ धातोर्ब्रीग्दीर्घोऽयहल्नि
 ञ्चाच्छुर्कुरोः
 ६९ म्वोऽश्च मोनिः
 ७० अनङ्गुद्द्युदुष्णिग्दिग्दृक्स्थ-
 ग्दधृक्परिभाट्
 ७१ नग्वा
 ७२ सजूरहस्सोऽतिप्यक्स्सम्सु-
 ध्वन्मोरिः

१३ सिपि दश्च वा	१०० राजन्वान् सुराणि
१४ रः सुप्ति	१०१ नोम्यादिभ्यः
१५ जलो जश्	१०२ ङघोत्यृतोऽपदस्यार्
१६ षशो भष् ऋषस्त्वधोश्चै	१०३ ङातो ङुः
काचः प्रत्यये	१०४ ख्यत्य उः
१७ धाजो जलि च	१०५ एङा लुक्
१८ यङोऽन्येषाम्	१०६ एदे
१९ धेस्तथः	१०७ हित्यन्त्याजादेः
२० अधः	१०८ नः पथिमश्रयभुक्तः
२१ इजो लिलुङां धोः ढः	१०९ श्यनत्सुत्यन्
२२ वेह्जः	११० धो नट्
२३ हः	१११ आस्स्यनः
२४ दादेरेधादेर्घः	११२ द्यौः
२५ नि घ्नः	११३ अनङुहो नम्
२६ द्रु हमुहस्नुहस्मिहो वा	११४ नगिदचोऽनेधादः
२७ नहो धः	११५ युजोऽममासे
२८ चोः कुः	११६ पुंमो ङम्
२९ युज्यस्त्रिकुञ्जः	११७ ओत् औ
३० ब्रह्मभ्रस्त्रसृजमृजयजराज-	११८ ङाम् शसः
भ्राजच्छशः षः	११९ ऋत्सखीदुशनस्पुरुदंशोऽने-
३१ संयोगस्यादिस्कोलुक्	हसस्सो.
३२ पदस्य	१२० हलङ्घाङ्दीर्घालुक्
३३ रात्सः	१२१ वोशनोशनन्नघोभगोभो-
३४ ला	स्त्वमश्चैकामन्त्रयो
३५ नः	१२२ ह्रस्वोऽनित्याटः
३६ मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वा	१२३ द्व्यचोऽम्बार्थस्य
३७ नास्मि	१२४ एदाङः
३८ अष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्म-	१२५ ह्रस्वैतो लुचि चारेङ्
यवद्रुमयवत्	१२६ पुत्रेऽर्ह मातुः कचोऽङ्
३९ अठधौ चोदन्वान्	१२७ धोऽनङुच्चतुरोः

१२८ वाः	१५४ अव्ययस्य
१२९ न हान् लुक्	१५५ अठ्ययीभावस्य
१३० सन्वित ऐ च	१५६ नातः
१३१ क्रोष्टो = क्रोष्टृ	१५७ अमपञ्चम्याः
१३२ वाचयापि	१५८ तृतीयाया वा
१३३ अप्रस्वसुनसृनेष्टृत्वष्टृसत्- होतृपोतृप्रशस्त्रद्वाघः	१५९ सप्तम्याः
१३४ न्यक्	१६० नद्यद्वयस्य
१३५ स्मृतः	१६१ परस्परान्योऽन्येतरैतरस्यार्थं सुपो वा पुंसि
१३६ कन् हन् पूषार्यस्याश्रौ	१६२ भ्यन्त्याः
१३७ सावतोश्च	१६३ वहुसि स्म्येत्
१३८ असोऽनेधादेः	१६४ ऐम् भिशोऽद्वाशः
१३९ शन्ने	१६५ डसास्येस्स्येनाद्यम्
१४० नाम्यतिसुचतुष्टयः	१६६ सर्वादिङ् यस्मैः स्मिन्स्मा- त्स्मै
१४१ नुर्वा	१६७ जसश्चिः
१४२ संख्याविसायादहस्याहन् डौ	१६८ नेमार्धप्रथमचरमाल्पक- तिप्रत्ययस्य वा
१४३ पट्कोमाम्हाश्चिगमन्युष- न्दोषन्वयन्गकजुदन्नास- प्रभासुटि	१६९ द्वन्द्वे
१४४ पादोऽपदस्य ग्वसुट्छि- ययादौ पट्	१७० न सर्वादिः
१४५ कस् उस्	१७१ पूर्वोत्तरं तृतीयायोगे
१४६ प्रचोऽधः	१७२ नव पूर्वा वादौ
१४७ उद ई	१७३ तीयं डिति
१४८ प्रत्ययवन्मघानां वस्येसुप्युञ्ज	१७४ विदिक् च
१४९ शनोऽनोहल्वमात्	१७५ डस्यात्यस्य
१५० छिग्योर्वा	१७६ सामामः
१५१ आतोऽनाङः श्लुक्	१७७ युष्मदस्मद्भ्यामाकम्
१५२ डतिष्ठां सख्यानां जश्चसः	१७८ डश्चोभ्यसोऽश्नाभ्यम्
१५३ अष्ट औश्	१७९ भ्योऽसोऽह्
	१८० डं सुटोऽम्

१८१ दालं क्
 १८२ वा
 १८३ अमौदुल्याः
 १८४ यौसि यः
 १८५ मन्तस्य युवावौ द्वयोः
 १८६ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैक-
 स्मिन्
 १८७ त्वाहौ मौ
 १८८ यूयवयौ जमि
 १८९ तुभ्यमह्यौ डयि
 १९० तवममौ डनि
 १९१ पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ
 युगिष्ठभक्तेः
 १९२ वानावौ द्वित्वे
 १९३ तेमयावेकत्वे
 १९४ त्वामौ द्वितीयायाः
 १९५ नेत्रामन्त्र्य पूर्वम्
 १९६ जस्विशेष्य वामन्त्र्ये
 १९७ न
 १९८ पादाद्योः
 १९९ मनसोक्तार्थः
 २०० चवाऽहहैव योगे
 २०१ नित्यमन्वादेशे
 २०२ पदात् प्रथमाया वा
 २०३ तयदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः
 २०४ इमदः
 २०५ स्म्येऽश्
 १०६ अकः
 १०७ टौस्यनः
 २०८ दे। मः

२०९ मौ
 २१० पुंसीदोऽय्
 २११ इय्
 २१२ औस्सुलुक् आदसोऽनोः
 २१३ वाकोऽस्योः
 २१४ दस्सः
 २१५ तोष्टनम्
 २१६ मसौ चात
 २१७ किमः कः
 २१८ भेऽपेऽद्
 २१९ वाष्टण् भाः
 २२० रायः स्मि
 २२१ त्रिचतुरः स्त्रियां तिस्रवतस्त
 २२२ रोऽनपोऽह्युः
 २२३ ड्यौटि नीचे। वा

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः
 पादः समाप्तः ।

तृतीय पादः ।

१ क्रीष्टोर
 २ गुरुपोत्तमस्यानार्थेऽपत्येऽ
 शिजः षड्
 ३ गोत्रापयवे वृद्धे
 ४ रूढादिभ्यः
 ५ देवयज्ञशुचिष्टसत्यमुग्रक-
 र्णठेविद्धाद्वा
 ६ सृत्याभोजये युवतिस्तत्रिये
 ७ नृदुगिदञ्चोऽस्वस्त्रादेर्ङी
 ८ न ह्येऽनुवमः

९ पादे वा

१० कुम्भपद्यादौ

११ ऋक्याश्

१२ मन्त्रबहुव्रीहेर्न च

१३ अजाद्यतम्

१४ टिट्ठण्ठेज्जगज्जौरादिभ्यः

१५ यञोषावतात्

१६ यञ्यजलोहितादिशकला-
न्तकौरठयासुरिमाठडूका-
डूफट्

१७ वयस्यनन्त्ये

१८ बहुव्रीहेस्स रुयादेर्हायनात्

१९ दास्रः

२० ऊधनः

२१ अशिथोः

२२ अवतो वा

२३ नास्मि

२४ अनाच्छादनाज्जातेः पूर्व-
पदात्क्तादजातकृतमितप्र-
तिपन्नात्

२५ पाणिगृहीतीति पत्नी

२६ वाऽस्वाङ्गात्

२७ असहनञ्जविद्यमानान्ना-
सिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्ण-
शृङ्गाङ्गगात्रकण्ठाबहुच्
सयोगोपान्त्यात्स्वांगात्
समासात्

२८ दीर्घजिह्वात्

२९ पुच्छात्

३० कवरमणिविषशरात्

३१ पक्षाच्चोपमानात्

३२ न नखमुखान्नास्मि

३३ क्रोडादिभ्यः

३४ करणात् कीतात्

३५ क्तादल्पे

३६ द्विगोः

३७ परिमाणादेव लुचोऽविस्ता
चितकम्बल्यात्

३८ काण्डाक्षेत्रे

३९ पुरुषात्प्रमाणाद्वा

४० नः पत्यन्तस्य

४१ सपत्न्यादौ

४२ पतिवत्पत्यन्तवत्पत्यावविध
वागभिणयोः

४३ रोहिणरेवताम्रक्षत्रे

४४ नीलात् प्राणयोषध्योः

४५ नास्मि क्ताच्च वा

४६ केवलमामकभागधेयपापाव-
रसमानार्यकृतसुमङ्गलशेषजात्

४७ कुण्डभाजगोणस्थलनागकु
शकामुककटकवरात् पात्र
आणावपनाक्रत्रिमरुथूलाय
समैथुनेच्छुश्रोणिकेशवेशे

४८ आर्यक्षत्रियाद्वान्

४९ धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः

५० पूतकृत्वग्निवृषाकपिकुसित
कुसीदादैङ् च

५१ मनोर्वा ङेच्

५२ मातुलाचार्योपाध्यायादान्
च

५३ वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान्
 ५४ सूर्याद्देवतायाम्
 ५५ भाङ्
 ५६ यवनयवोल्लिपि दुष्टे
 ५७ हिमाराण्यादुरौ
 ५८ वेदक्तिनो ङी
 ५९ गुणादुतोऽघोऽखरोः
 ६० चन्द्रभागान्नद्याम्
 ६१ बह्वादेः
 ६२ शोणशयेतैतहरितभरतरो
 हिताद्वर्णातो नश्च
 ६३ क्रोऽसितपलितात्
 ६४ कालशबलमारङ्गपिशङ्गपि-
 ङ्गलकल्माषात्
 ६५ जातेरस्त्रीयशृङ्गात्
 ६६ पाककणपणवालात्तात्
 ६७ पुष्पादसत् काण्डप्रान्तश-
 तैकाक्षः
 ६८ फलादमंभस्त्राजिनैकशण-
 पिण्डात्
 ६९ मूलादनजः
 ७० नुरितः
 ७१ ऊरुदितोऽप्राणिमश्वा-
 युरज्जवादिभ्यः
 ७२ ऊरुत्तरपदादौपम्ये
 ७३ सहस्रकसहितसंहितल-
 क्षमणवामादेः
 ७४ बाहून्तकद्रु कमण्डलोर्नाम्नि
 ७५ नारीसखा पङ्गःश्वश्रूः
 ७६ यूनस्तित्

७७ ड्यां बने रः
 ७८ लुगतः
 ७९ मत्स्यतद्वितस्य हलो यः
 ८० सूर्यागस्त्ययोश्छले च
 ८१ लुच्यगोशीसच्योऽयतः
 ८२ गोण्या ह्रस्वो मेये
 ८३ केऽण्ड ड्यः
 ८४ न कश्चि [८५ वाहः
 ८६ इच्च।पुंसोऽनित्क्या ड्यसुपः
 ८७ स्वज्ञाजसस्त्राधातुक्यः
 ८८ द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य
 ८९ वी वीर्तका
 ९० त्यायदाद्यनः
 ९१ नरिकामामिका
 ९२ तारकावर्णकाज्योतिष-
 तान्तवे
 ९३ योगे
 ९४ जातिर्बहुद्वैकारुयाम्
 ९५ द्वौ चास्मदोऽविशेषणे
 ९६ फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य
 नक्षत्रम्
 ९७ अठययात् स्वौजम्
 ९८ एकद्विवहौ
 ९९ आमन्त्रये
 १०० हाधिकसमयानिकषोपर्यु-
 पर्यध्यधोऽत्यन्तरान्त-
 रेणतत्पर्यभिसर्वाभयैश्चा-
 प्रधानेऽनौट्शस
 १०१ वीट्स्यलक्षणेत्थंभवने-
 ष्वभिना

१०२ भागिनि च प्रतिपर्यनुतिः
 १०३ टार्चोऽनुना
 १०४ उत्कृष्टेऽनूपेन
 १०५ कर्मणि
 १०६ दिवः करणे वा
 १०७ कर्म च
 १०८ न विनिमेयद्युतपणम्
 १०९ वोपसर्गात्
 ११० पण्ठयवहोः
 १११ स्मृत्यर्थदयीशां कर्म
 ११२ कृजः प्रतियत्ने
 ११३ रुजोऽज्वरिसंताप्योः कर्तरि
 भावे
 ११४ हिसायां जासनाटक्राय-
 पिषनिप्रचमाम्
 ११५ आशिषि नाथः
 ११६ दृश्यमिवाद्योर्गोस्तडि
 ११७ अकर्मकात्
 ११८ नित्यकर्मनभिज्ञाद्यर्थशब्द-
 कर्मदृशोऽखाददिकन्दश-
 क्दायहूः
 ११९ भक्षेहिंसायाम्
 १२० वहेः प्रवेयम्
 १२१ ह्रकोर्वा
 १२२ शीङ्स्थासोऽधेराधारः
 १२३ वसोऽनूपाध्याङ्
 १२४ अभिनिविशश्च
 १२५ कालाध्वनावदेशं वा कर्म
 चकर्मणाम्
 १२६ कालाध्वनोठयोऽी

१२७ टाम्यांभित्सह्वी
 १२८ हेतुकतृकरणेत्थंभूतलक्षणे
 १२९ सङ्घार्चन
 १३० यद्देस्तद्वदाख्या
 १३१ काले भाद्राधारे
 १३२ प्रसितावबहुत्सुकैः
 १३३ समो षोऽस्मृतौ चाप्ये
 १३४ दाणाधर्मे तद्ध च देयेः
 १३५ छे स्यां भ्यस्
 १३६ स्यानिबुणः
 १३७ क्रुद्धुहेर्षासूणार्थेयं प्रति
 कोपो न च कर्म
 १३८ क्रुद्धुहान्नोपसर्गात्
 १३९ स्पृहेर्वा
 १४० मन्यस्याकाकादिषु यतो-
 ऽवज्ञा
 १४१ भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थ-
 हितैराशिषि
 १४२ शक्तार्थवषड्भनमस्वस्ति-
 स्वाहास्वधाहितैः
 १४३ रुचिकल्प्यर्थधारिणिः प्रेय-
 विकारोत्तमर्णेषु
 १४४ प्रत्याङ्ः श्रुवाभ्यर्थके
 १४५ प्रत्यनोर्गुणाख्यातरि
 १३६ राधीक्षी यद्देवे
 १४७ उत्पातेन ज्ञाप्ये
 १४८ प्रलाघम्बुङ्स्थाशपाप्रयोऽये
 १४९ गलहादिभिर्बहुलम्
 १५० यदर्थम्
 १५१ परिक्रये करणे वा

१५२ ङसिभ्यांभ्यस्सोकार्त्तवक-
तिपयकृच्छ्रादसत्वे

१५३ आरादर्थः

१५४ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम्

१५५ ऋणे

१५६ अपायेऽवधौ

१५७ आख्यातस्युपयोगे

१५८ आङ्ग

१५९ वज्र्येऽपपरिणा

१६० प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रनिना

१६१ स्थानिच्यकर्माधारे

१६२ दिक्च्छब्दान्यार्थाराद्वहि-
रितरैः

१६३ डमोमाम्

१६४ स्तात्ता

१६५ करणे शोऽज्ञाने

१६६ कृतकामुकस्यावुणल्लक्षण
स्वार्थावयवैर्यद्वृत्तेनः कर्म
कर्त्राः

१६७ कस्य सदाधारे

१६८ वानाकस्य कप्यच्छिद्रप्राप्तेः
कर्तरि

१६९ कर्मणि गुणे

१७० न घ्यपः

१७१ केनो ङ्योस्सुप्

१७२ हेतौ कर्मणा

१७३ साधुनिपुणेनार्चयाम्

१७४ स्वेशोऽधिना

१७५ उपेनाधिकिनि

१७६ आधारे

१७७ सुगर्थैः काले वा

१७८ कुशलायुक्तेनासेवायाम्

१७९ स्वामीश्वराधिपतिदाया-
दसाक्षिप्रतिभूपसूतैश्च

१८० यद्वाचो भावलक्षणम्

१८१ त्रयी त्रयी विभक्तिः

१८२ प्रथमादिः

१८३ षष्ठी चानादरे

१८४ गते स्थानिन्यध्वान्तेनैकः

१८५ सप्तमी

१८६ कारकमध्येऽध्वकाले पञ्च-
मी च

१८७ चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते
द्वितीयाचतुर्थी

१८८ तुल्यार्थैस्तृतीया

१८९ षष्ठी

१९० द्वितीया चैनेमानञ्चुः

१९१ पञ्चमी चर्ते

१९२ पृथग्नाना तृतीया च

१९३ विनेमास्तिस्रः

१९४ सप्तमी चासत्त्वारादर्थति

१९५ हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः

इति शाकटायनीसूत्रपाठे प्रथ-

मस्याध्यायस्य तृतीयः

पादः समाप्तः ।

चतुर्थः पादः

१ लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिप्त-

सम्भिसिप्यस्यनिष्ठवस्मः

२ ताताभ्यासायाध्वमि-

त्वहिमहिङ्ङिदिच्छीयसं
 ह्यवपस्कनिविशः
 ३ कुस्यसोवोपसर्गात्
 ४ युजोऽजुदः
 ५ न यज्ञे तत्पात्रे
 ६ पठित्यवात् क्रियः
 ७ परावेर्जेः
 ८ कर्मणोदश्चरः
 ९ समस्तृतीयया
 १० क्रीडोऽकूजे
 ११ पर्यम्वाङ्ः
 १२ शपनाथशिक्षभुजादुपलम्भ-
 नाशीर्जिज्ञासात्राणे
 १३ हजो गतिताच्छीत्ये
 १४ न्यत्सम्माननाचार्यकम्-
 त्पुत्सङ्गनक्षामठययविगयने
 १५ कर्तृस्थेऽतनावाप्ये
 १६ त्रियतेर्लुङ्ङिलिङ्ङललेः
 १७ क्यषो वा
 १८ लोः कपः
 १९ द्युद्ग्यो लुङ्ः
 २० वृद्भ्यस्सस्यात्
 २१ क्रमोऽनुपसर्गात्
 २२ वृत्तिसुर्गतायने
 २३ परोपात्
 २४ वेः पादविक्षेपे
 २५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्
 २६ ज्योतिरुद्गतावाङ्ः
 २७ नुदाङ्प्रच्छः
 २८ गमे ५ प्रमीक्षायाम्

२९ ह्रस्वपथे
 ३० संनिवेः
 ५१ उपात्
 ३२ यमोऽविवाहे
 ३३ स्थः पथिमैत्रीदेवार्थासङ्ग-
 ममन्त्रकरणे
 ३४ लिप्सौ वा
 ३५ उदोऽनूध्वहे
 ३६ संविप्रावात्
 ३७ स्थेयप्रकाशने
 ३८ प्रतिज्ञाने
 ३९ समो गिरात्
 ४० अवात्
 ४१ संप्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ
 ४२ निह्वे
 ४३ मनोऽननोः
 ४४ श्रुवोऽप्रत्याङ्ः
 ४५ स्मृदृशः
 ४६ प्राग्वत्
 ४७ आसः कृजः
 ४८ न
 ४९ गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्र-
 तियत्प्रकथाप्यथे
 ५० प्रसहनेऽथेः
 ५१ दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसं-
 नाधोपमन्त्रणे वदः
 ५२ यक्षवाचां सहोक्ती
 ५३ विप्रलापे वा
 ५४ कर्मण्यसत्यनोः
 ५५ क्षोपस्थः

५६ समोऽतिस्वरतिश्रुद्विषद्व-
म्प्रच्छृच्छः

५७ वेः कृजः शठदे चानाशे

५८ यङ्प्रः स्वेऽङ्गे चाङ्गः

५९ ठयुदस्तपः

६० न प्राणिन्यणिजोविजन्तस्य

६१ अनात्मन्यनाध्याने

६२ भीठिमलयां चाकारे

६३ गृधिवज्ज्योर्विप्रलम्भे

६४ निष्याकृजीऽभ्यासे

६५ धेत्पाद् मायमायस्परिमु-
हृत्चिन्तित्वद्वस्यचस्यद्यर्थे

६६ प्रुद्रुस्तु बुधयुधनशजनःफ

लेशे पदाद्गते तु वा

६६ जीदिदपवदानुपमर्गजः

६७ यमः समुदाहोऽग्रंथे

६८ न पर्याङ्गे रमः

६९ उपात्

७० वाकर्मकात्

७१ ठयादाजोऽपराङ्गे

७२ परानीः कुः

७३ प्रत्यत्यभेः सिपः

७४ प्राद्वहः

७५ परेसुं वेश्व

७६ ठयतिहृतेऽगतिहिंसाशठदेह
वहृश्चापरास्परान्योन्येत-
रेतरे

७७ कर्मभावे

७८ नङ्गलटशपेऽतङ्गुतङ्गव-
च्छानामशी

७९ सप्तङ्गवत्स्यल्लुटो वानितौ

८० लिटः क्लृकानौ

८१ अविश्वस्वदेऽनुवचश्च
कर्तरि भूते

८२ अनाश्वान्

८३ दयायास्कास्गुर्विजाद्यनेका-
चोऽनृच्छूर्णोराम् कृभ्व-
स्लिट् चानु

८४ जाग्रुषसमिन्धो वा

८५ भीष्मीभृष्टोः ष्लुठवत्

८६ विदात् कित्

८७ लेटः क्लेट्

८८ भोऽन्तः

८९ द्व्युक्तिजसपञ्चतोऽत्

९० तङ्गोऽनतः

९१ शीङो रत्

९२ वेत्तेर्वा

९३ ए टित्

९४ वक्ष्यामो गेश्

९५ यासस्से

९६ लोराभाङ्गारौरस्

९७ भोः

९८ लिटस्तभस्यैशिरे

९९ यामेरीशातः

१०० सिधोऽश्

१०१ अतङ्गायणशतुसुस्याथुसङ्गण-
वचनाः

१०२ विद लटो वा

१०३ शतुः क्लृः

१०४ ब्रुवस्तिप्पञ्चतो यश्चपञ्चद्व्यु-

वश्चाहः .

- १०५ एङितो लुक्
१०६ आद्द्विषो ङेजुस्वा
१०७ सिविदङ्गेरम्भः
१०८ लेलेः
१०९ ऊघाट्क्यासट्
११० रक्ताङ्गेलाः
१११ टीय्
११२ सट् तृतीयां लिङ्गः
११३ तस्थस्यवस्मस्मेस्तान्त-
वर्मा लेटश्च
११४ मीम्येह्युन्याम्
११५ म्वेनादेष्टाप्
११६ एतोऽगैप्
११७ स्त्रो वाम्
११८ भृशादौ हिः
११९ यस्य वा
१२० ध्वेस्त्वः
१२१ तङ्गः
१२२ तुह्योताद्वाशिषि
१२३ हि चाप् ।

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादः ।
समाप्तोऽध्यायश्च प्रथमः ॥

—:०:—

प्रथमः पादः

- १ सुप्सुपा समासो बहुलम्
२ सुज्जार्थं संख्या संख्याया
संख्येये बहुव्रीहिः

- ३ आसन्नादूराधिकाध्यर्धाध्या
दिङ्द्वितीयाद्यन्यार्थं
४ अव्ययम्
५ एकार्थं च
६ मिथोग्रहणे प्रहारेण च सङ्गपं
युद्धेऽठययीभावः ।
७ नदीभिर्नाम्नि
८ संख्यात्रयैश्च पूर्वपदार्थं
९ पारम्येऽन्तर्गृह्य
१० यावदवधारणे
११ वहिः पर्यपाङ्क् च
१२ लक्षणेनाभिप्रस्थाभिमुख्ये
१३ दैर्घ्येऽनुः
१४ समीपे
१५ तिष्ठद्वादयः
१६ नित्य प्रतिनालपे
१७ परिणासशलाकासंख्यं
द्युते जये
१८ शठदप्रथासम्पत्समृद्धिष्य-
द्व्यर्थाभावात्ययासम्पत्ति-
सुप्पश्चाद्युगपद्यथासद्वृक्-
साकल्यान्तेऽठययम्
१९ यथायाः
२० तिरुस्त्वत्याङ्कन्यस्व
त्पुरुषः
२१ गतादिषु प्रादयः
२२ स्वकृतास्युक्तम्
२३ टा
२४ नञ्
२५ पूर्वोपराधरोत्तरमंशिना-

भिन्नेन

२६ समेऽर्धम्

२७ द्वित्रिधतुर्द्वे

२८ कालो द्विगौ च मैयैः

२९ स्वयं सामि क्तेन

३० द्वितीया खट्वा क्षेपे

३१ कालः

३२ ठयाप्तौ

३३ श्रितादिभिः

३४ प्राप्तापन्नं तथा च

३५ वेषद्वणवचनैः

३६ तृतीया तत्कृतैः

३७ साधनं कृता

३८ पूर्वाद्युनार्थैः

३९ चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्था-
दिभिः

४० तयालम्

४१ पञ्चमी भयादिभिः

४२ क्तेनासत्वे

४३ षष्ठ्ययत्नात्

४४ याजकादिभिः

४५ पत्तिरयं गणकेन

४६ बुनाजीवे

४७ न कर्तरि

४८ कर्मणि त्रा च

४९ पृतीयायाम्

५० तृप्तार्थाठययनिर्धार्यद्वन्द्व-
त्रानश्रमतिपूजाधारकैः

५१ गुणैरस्वस्थैः

५२ सप्तमी शीघ्रहादिभिः

५३ नास्ति

५४ व्यपावश्यके

५५ तत्राहोरात्रांशम् क्तेन

५६ काकादिभिश्च क्षेपे

५७ पात्रे समितादयः ।

५८ विशेषणं ठयभिचार्यकार्यं

कर्मधारयश्च

५९ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण-
वकेवलम्

६० दिग्धिकं मञ्जातद्वितोत्तरपदे

६१ संख्या समभिहारे च द्विगु

श्चानामन्ययम्

६२ निन्द्योऽपापाणकेन

६३ गौणस्तेन

६४ ठयाद्यादिभिर्गौणैस्तदनुक्ती

६५ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यस-

मानमध्यमध्यमवीरम्

६६ श्रेण्यादिः कृतादिभि-

श्च

६७ कर्मजादिभिर्ज्ञैः

५८ नानिटेट्

६९ सम्महत्परमोत्कृष्टं पूजा-

याम्

७० वृन्दारकनागकुञ्जरैः

७१ कतरकतमं जातिप्रश्ने

७२ किं क्षेपे

७३ पोटायुवतिस्तोककतिपय-

गृष्टिधेनुवशावेदद्वन्द्वकयणी-

प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त-

प्रसंसारुढैर्जातिः

७४ चतुष्पाद्भिर्गया	१०१ प्राणितूर्योक्तम्
७५ खलतिजरत्पलितव- लिमैर्युवा	१०२ चरण स्थेणो लुङ्यनुवादे
७६ द्यमस्यारुयमजात्या	१०३ नित्यवराद्यैरे
७७ धर्मेवर्णः	१०४ पाठ्यशूद्रानपुंसकाद्यर्थ- कत्वधीत्यासन्नविलिङ्गन दीपूदेशगवाशवादि
७८ कुमारः अमणादिना	१०५ न दधिपयश्चादिः
७९ मयस्यसकादयः	१०६ सख्याने
८० द्वन्द्वस्सहे।कौ	१०७ वाऽन्तिके
८१ समानामेकः	१०८ सूक्तं पूर्वम्
८२ सुप्यसंख्येयः	१०९ राजदन्तादौ
८३ तयदादिः	११० विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ
८४ भानृपुत्रास्स्वसुदुहितृभिः	१११ काः
८५ पिता माता वा	११२ कालाकृतिसुखादिभ्यो वा
८६ श्वशुरः श्वश्रुभ्याम्	११३ प्रहरणात् सप्तमी च
८७ बृहो युनानभ्यार्थप्रकृतौ	११४ गङ्गादिभ्यः
८८ पुनश्चः	११५ भार्योडादिषु
८९ स्त्रिया	११६ प्रियः
९० ग्राभ्यद्विखुरसंघेऽशिथौ स्त्रीप्रायः	११७ कहारादयः कर्मधारये
९१ नपुंसकमन्येनैकं च वा	११८ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे
९२ पुठ्यार्थात् पुनर्वसुर्ज्योतिषि	११९ लघुद्यजाद्यल्पाजकार्यमेकम्
९३ द्वन्द्वो वा	१२० वणभ्रात्रनुपूर्वम्
९४ विरोध्यद्रव्यमभेदे	१२१ भर्त्सकसंख्या च
९५ अश्ववहवपूर्वापराधरोत्तराः	१२२ संख्याल्पा समासे
९६ पशुठयज्जनानि	१२३ न्यगोढयतोऽनंशीयोबहु- व्रीहेर्ह्रस्वः
९७ लघुतृणान्यमृगपक्षिब- ह्वर्थांशः	१२४ अन्तः
९८ सेनाङ्गसुद्रजन्तु	१२५ न नञः
९९ कलं जातिः	१२६ किमः क्षेपे
१०० शेषोऽप्राणी	

१२७ प्राक् टात् स्वतेः पूजायाम्
 १२८ बहोर्
 १२९ कज् नास्ति
 १३० ईयसः
 १३१ सहात्तुल्ये
 १३२ आतुस्तुनी
 १३३ नाडीतंक्रयास्त्वाम्
 १३४ निष्प्रवाणिः
 १३५ इज्युद्धे
 १३६ द्विदयड्यादिः
 १३७ खोऽवहक्षाशितंग्वालंकर्मा-
 लषुरुषात्
 १३८ वाऽऽचोऽदिकस्त्रियाम्
 १३९ ऋक्पःपथ्यपोऽत्
 १४० धुरोऽनसस्य
 १४१ सख्योदक्पायडुकृष्णाद्भूमेः
 १४२ उपसर्गादध्वनः
 १४३ प्रत्यन्ववात् सामलोमः
 १४४ प्रतेरुरसस्सप्तम्याः
 १४५ समवाय्यात्तमसः
 १४६ तप्तान्ववाद्ब्रह्मः
 १४७ ब्रह्महस्तिराजपरयाद्वर्षसः
 १४८ अक्षोऽप्राणयङ्गे
 १४९ संकटाभ्याम्
 १५० प्रत्यनोरठयवीभावात्
 १५१ शरदादेः
 १५२ जराया ऊश्च
 १५३ अनः
 १५४ नपुंसकाद्वा
 १५५ गिरिनदीपौर्वासास्याग्रहा-

यणीजयः
 १५६ संख्याया नदीगोदावार्याः
 १५७ सरजसोपशुनाऽनुगवम्
 १५८ जातमहद्दृष्टादुष्णः कर्म-
 धारयात्
 १५९ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वश्च
 १६० धेन्वनहुहर्ग्यंजुषाहोरात्र-
 नक्तंदिशरात्रिंदिशहर्दि-
 वोर्वष्टीवपदष्टीवाक्षिभ्रुव-
 दारगवं
 १६१ चुदषहस्समाहारे
 १६२ द्विगेरन्होऽत्
 १६३ द्वित्रेरायुषः
 १६४ अऊजलेश्चालुषः
 १६५ खार्या वा
 १६६ अर्धाच्च
 १६७ नावः
 १६८ गौस्तन्पुरुषांत्
 १६९ राजन्सखे.
 १७० ग्रामकौटात्तद्वयः
 १७१ राऽद्राख्यात् ब्रह्मणः
 १७२ कुमहनो वा
 १७३ शुनोऽतेः
 १७४ गौणात्
 १७५ अप्राणिनि
 १७६ मृगोत्तरपूर्वाक्षसकृष्टनः
 १७७ सरोऽनोऽश्नायसो जाति-
 १७८ वरसोऽग्रे
 नाम्नोः
 १७९ अहूः

१८० संख्याताद्वाहृश्च
 १८१ संख्याठययसर्वाशात्
 १८२ पुण्यवर्षादीर्घसंख्यातैका-
 चाद्वात्रेः
 १८३ श्वश्र्वेयसश्वोवसीयसनि-
 श्वश्र्वेयसपुरुषागोष्ठश्वद्विस्ता-
 वत्रिस्तावाः
 १८४ नजठपयात् संख्याया डः
 १८५ संख्याठययादंगुलेः
 १८६ बहुव्रीहेः काष्ठे टः
 १८७ सवध्यक्षगरुखाङ्गे
 १८८ द्वित्रैर्मूर्ध्नी वा
 १८९ प्रमाणीसंख्याहुः
 १९० त्रिभतुरोपभतुराभतुरविच-
 ,, तुरभुभतुराभुभानसुश्वसुदि-
 ,, वैणीपदाभपदप्रोष्ठपदच-
 ,, तुरस्त्रशारिकृष्णः
 १९१ प्राधानस्त्रीडूभ्योऽप्
 १९२ अन्तर्बहिर्भ्यां लोभः
 १९३ नजबहोर्भ्रचो माणवचरणे
 १९४ भाभेतुः
 १९५ नाभेर्नाम्नि
 १९६ नज् दुस्सोः सत्रियहलेर्वा
 १९७ भम् प्रजायाः
 १९८ अलभान्न मेधायाः
 १९९ धर्मादन् द्विपदात्
 २०० सुहरिततृणसोमाज्जम्भात्
 २०१ लुठधेन दक्षिणेर्ना
 २०२ जातेश्छस्सामान्यवति
 २०३ मृतिप्रत्ययान्नामाद्वाः

२०४ सूतपूतिसुरभे गर्वादिद्रुणे
 २०५ वारुपे
 २०६ वोपमानात् [पादस्य लुक्
 २०७ सुसंख्याच्चाहस्त्यादेः
 २०८ वयसि दन्तस्य दत्
 २०९ स्त्रियां नास्त्रि
 २१० श्यावागोकाद्वा
 २११ अग्रान्तशुद्ध शुभ्रवृषवराहा-
 हिमूषिकात्
 २१२ पूर्णाङ्गुक्काकुदस्य
 २१३ ठयुदः
 २१४ त्रेः ककुदस्याद्रौ
 २१५ अवस्थायाम्
 २१६ जायाया जानिः
 २१७ धनुर्नाम्नि
 २१८ खगुगान्तस् नासिकायाः
 २१९ नसोऽस्थूलाश्च
 २२० उपमगात्
 २२१ वेः सुखयाः
 २२२ सम्प्राज्जानो शुची
 २२३ वोध्वात्
 २२४ सुहृद्दुर्हन् मित्रामित्रे
 २२५ स्त्रियामूधसो नङ्
 २२६ इनः कच्
 २२७ उरः प्रभृत्युन्नित्याटः
 २२८ नजोऽर्थात्
 २२९ शेषात् सिद्धनन्दिनः
 इति शाकटायनीय सूत्रपाठे
 द्वितीयस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ।

द्वितीय पादः

- १ प्रत्ययस्य च सुपश्लुक्
- २ नातरपदेऽसत्वे
- ३ खितौ च एकाचोऽमः
- ४ ओ।जो।ऽङ्गुस्महो।ऽम्भस्तपसष्टः
- ५ इत्यात्मनः
- ६ मनस आद्यायिनि
- ७ नान्नि
- ८ डेव्याकरणे
- ९ हलतस्सप्तम्याः
- १० कारे प्राचां हलि
- ११ मध्यान्ताद्गुरौ
- १२ अकामेऽमूर्धमस्तकात्
स्वाङ्गात्
- १३ वन्धे घञि वा
- १४ तत्पुरुषे कृति बहुलम्
- १५ ययोनिमतिचरजेऽपः
- १६ द्युप्रावृद्धवर्षाशरत् कालाज्ज
- १७ शरवरशरवर्षाद्वा
- १८ शयवासिवासेऽकालात्
- १९ कालाद् डतनट् काले
- २० नेन् सिद्धस्थे
- २१ ब्राह्मणाच्छसिपुंसानुजजनु
षान्धगोषुचरदिवोदासदे-
वानांप्रियाः
- २२ षष्ठ्या आक्रोशे
- २३ पुत्रे वा
- २४ वाग्दिक्प्रश्यतो युक्तिदण्ड-
हरे [शुनः
- २५ शेफपुच्छलाङ्गुलेषु नान्नि

- २६ गोऽपदं सेवितप्रमाणे
- २७ असेवितेऽगोऽपदम्
- २८ ऋतां विद्यायोऽनिसंबधे
- २९ स्वसुपत्योर्वा
- ३० नातरपितरं द्वन्द्वे वा
- ३१ आङ्
- ३२ पुत्रे
- ३३ इन्द्रासे।मादिषु देवतानाम्
- ३४ षोमवक्रुणोऽग्नेरीः
- ३५ नात्यविष्णवन्द्वे
- ३६ उषासे।षसः
- ३७ दिवो द्यावा
- ३८ दिवस् पृथिव्या वा
- ३९ वर्षाकादिष्ववस्करादयः
- ४० सर्वादिसर्वोऽसुपि पुमान्
- ४१ मानिस्तुयेकार्योस्तुय-
न्यतोऽनुः
- ४२ पिति तद्धिते
- ४३ जातिश्च रयजिथ
- ४४ देऽग्निः
- ४५ गुणस्त्वते
- ४६ बहुलपार्थश्शसि
- ४७ सृगक्षीरादिषु
- ४८ नाजारैश्चतद्धितोऽरक्तावे-
कारेऽरित्स्वार्थे
- ४९ इद्वुतद्धितकोपान्त्यारुयाः
- ५० स्वाङ्गेज्जातिश्चामानिनि
- ५१ प्रियादौ
- ५२ रूपकल्पङ्गुगोत्रमलहतचेल-
ङ्गुवेङ्गस्वश्च वोगितः
- ५३ ह्योऽनेकाचः

५४ भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि
 ५५ नित्याटो वा
 ५६ मांस्पाकमांस्पचने
 ५७ दगर्थेऽन्यस्याषष्ठीतृतीयस्य
 ५८ रागेऽत्सुकास्थितोऽत्याशा-
 स्याशिषि
 ५९ ककारके
 ६० नञोऽश
 ६१ तिङि क्षेपे
 ६२ एकादशाद्वौ
 ६३ चागोऽप्राणिनि
 ६४ अशोऽचि नट्
 ६५ विष्णवेऽवमर्वादेर्द्विगञ्चि कौ
 ६६ संमहस्य मभिमभि
 ६७ तिरसस्तिर्य
 ६८ लुग्यप्यवश्यमः
 ६९ तुमो मनस्कामे
 ७० समः
 ७१ हितनते वा
 ७२ कृदन्ते वा मस् रात्रेः
 ७३ सत्यागदास्तोः कारे
 ७४ आष्टाग्न्योरिन्धे
 ७५ भद्रोऽणयोः करणे
 ७६ लोकंपृणमध्यंदिनाभ्याश-
 सित्यथेनंभठयाः
 ७७ गिलगिलगिलयोरचोऽगि-
 लस्य
 ७८ खित्यरुर्द्विषतश्चानठय-
 यस्य
 ७९ इस्वः

८० मालेषीकेष्टकस्यान्तस्य च
 भारितूलचिते
 ८१ भ्रुवेऽञ्च कुटिकुंसे
 ८२ वेकोऽनीशङ्गीयुठयञः
 ८३ ड्याङो बहुलं नास्ति
 ८४ त्वे
 ८५ शुनो दीर्घात्
 ८६ वले
 ८७ आदिजन्ते
 ८८ घञ्युपमर्गस्य च
 ८९ काशत्तीकः
 ९० स्वाचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चमि-
 न्छिन्नच्छद्रस्त्रुवस्वस्तिक-
 स्य कर्णे
 ९१ चित्तेः कचि
 ९२ नहिवृनिवृषिव्यधिसहित-
 निरुचि कौ ति कारकस्य
 ९३ हविर्युक्तेऽट्टनः कपालगवे
 ९४ नाम्नि
 ९५ कोटराञ्जनादीनां वनगिरौ
 ९६ बहुचशरादीनां मत्यजिन-
 रादेः
 ९७ वहेऽपीत्वादीकः
 ९८ विश्वस्य नरे
 ९९ ऋषौ मित्रे
 १०० वसुराटोः
 १०१ एकादश षोडश षोडन् षोडा
 षट्ठा
 १०२ द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक्
 शतादबहुव्रीहौ

१०३ चत्वारिंशदादौ वा
 १०४ महतः करघासविशिष्टे डाः
 १०७ उच्यः
 १०६ जातीवैकार्यं
 १०७ आ घट्टट्टशट्टक्षे
 २०८ किमिदमः कीश्
 १०९ सरसमानस्य धर्मादिषु च
 ११० सन्नस्यचारी
 १११ सहस्याकालेऽठययीभावे
 ११२ ग्रन्थान्ताख्याधिक्यादृश्ये
 ११३ वान्यार्थं
 ११४ नाशिष्यगोवत्सहले
 ११५ वन्धौ ध्यस्येश
 ११६ मातमातृमातृके वा
 ११७ पुत्रपत्येऽस्तत्पुरुषे
 ११८ कोः कदचि
 ११९ रघवदेषु
 १२० कत्रि
 १२१ पुरुषे का वा
 १२२ अल्पे
 १२३ पश्यन्तयोः
 १२४ काकवौ वोऽणो
 १२५ मस् मासिकायास्तस् तुद्रे
 १२६ येऽवर्णे
 १२७ हृदयस्य हृद्याणलासे
 १२८ लेखे
 १२९ पदः पादस्याज्यातिगोपहते
 १३० पत् काषि हिमहलितये
 १३१ शस्पृचः
 १३२ मिश्रशब्दघोषनिष्ठके वा

१३३ पूर्य एकहस्त्युदकस्योदः
 १३४ मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्र-
 वीषधभारहार गाहं
 १३५ धिपेषंवास्तवाहने
 १३६ नाम्न्युत्तरपदस्य च
 १३७ प्रलुग्व
 १३८ द्वधन्तरुपसर्गा दी दयोऽनत्
 १३९ देशेऽनोरुः
 १४० दिक्शब्दात्तीरस्य (र) वा
 १४१ मातृपितृस्त्वसुऽप्य
 १४२ उः
 १४३ विकुशमि परेऽप्य म्
 १४४ कपेर्गोत्रे
 १४५ गोऽम्ब्राम्बमठयाऽद्वित्रिभू
 म्यग्निम/ष्ट्र पञ्जिगेकुण्डकु
 कङ्गुवर्हिर्द्विपरमेष्ठः
 १४६ प्रष्टोऽग्रगामी
 १४७ उयोतिरायुवत्तोमः
 १४८ षट्स्यगतेः
 १४९ निर्दुस्मोः सेधमन्त्रिसाक्षाम्
 १५० भीरुष्ठानादिषु
 १५१ निनद्यास्स्नातेः कौशले
 १५२ प्रतेऽणान्तं सूत्रे
 १५३ णानं नाम्नि
 १५४ विष्टाराभिनिष्टानं छन्दो-
 वर्णं
 १५५ वृक्षासनं विष्टरः
 १५६ युधिगवेऽष्टिष्टरः
 १५७ एतयगः
 १५८ भाट्टा

१५९ णोऽसेः

१६० पुगाभिप्रकासिप्रकाशारि-
कोकोटराद्वणम्

१६१ प्राग्नेऽन्तर्निर्गशराम्बुदिर-
कार्यपीयूषेक्षुप्ततात्

१६२ द्विरुपजभ्यो ऽनिरिकादिभ्यो
वृक्षौषधादिभ्यो वा

१६३ गिरिनद्यादीनाम्

१६४ पाणं भावकरणे

१६५ देशे

१६६ ग्रामाग्राणीः

१६७ णसः

१६८ अतोऽह्वाः

१६९ वयसि चतुस्त्रेहायणः

१७० वाच्याद्वाहणम्

१७१ कत्वोऽनञः प्यः

१७२ पृषोदरयः

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे

द्वितीयस्याध्यास्य

द्वितीयः पादः

तृतीय पादः

१ संभ्रमेऽसकृत्

२ भृशानीक्षयाविच्छेदे

प्राग् द्विः

३ नामावधारणानुपूठ्याधिक्ये

४ इतरहतमौ समानां स्त्रीभावे

५ पूर्वप्रथमावग्यतोऽतिशये

६ प्रोपीत्सं पादपूरणे

७ मानीप्येऽधोऽध्युपरि

८ वीप्सायाम्

९ पञ्चलुक् चैकस्यादौ सुपः

१० द्वन्द्वे वा

११ मर्यादोक्तिठयुत्क्रांतियज्ञ-
पात्रप्रयोगरहस्ये

१२ लोकज्ञातेऽत्यन्तमाहचर्ये

१३ आवाधे

१४ गिद्गुणः सदृशे वा

१५ प्रियसुखे चाकृच्छ्रे

१६ वाक्यस्य परिवर्तने

१७ आद्यामन्त्रयं संमत्पसूया-

कोपेऽक्षप्रन्त्यश्च प्लुतः

१८ भर्त्सनेऽन्यतरस्याम्

१९ तिङोऽपेक्षस्याङ्गेन

२० क्षियाशोः प्रैषे

२१ ओमः प्रारम्भे

२२ प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे

२३ नित्ये

२४ पूर्वस्य विचारे

२५ हे ५ प्रश्नारूपाने

२६ प्रश्ने च प्रतिपदम्

२७ दूरादामन्त्रयस्य गुरुर्वै-
कोलनः

२८ हेहैष्ठेषामेव

२९ भोश्च प्रत्यसिवादे चा-
स्त्रीशूद्रे

३० पूजाविचारप्रश्ने चादि-
दुत्परः सन्धेयस्यैवः

३१ कृचढक्कः प्रत्ययस्येयिये-
यीनायन्

३२ इक् ठः

३३ दो सिसुसुगशश्वदकस्मा-
त्तः कः

३४ वोरकः

३५ लुग्व्योर्वल्कौ

३६ ओदौतोऽवाठिय

३७ कयचयसकमगलालसायाम्

३८ वृषाश्वयोर्मैथुने

३९ सुत्तुङ्गर्धेऽशनायोदन्यधना-
यम्

४० ष्वौ चास्यानव्ययस्येः

४१ यङ्लेङ्कृतिचर्दचो रीदीर्घौ

४२ शिरसोऽप्ये तद्भित्ते शीर्षन्

४३ केशे वा

४४ शीर्षोऽचि

४५ विन्मतोऽलुङ्णीष्टेयसि

४६ कन्वाल्पयूनोः

४७ प्रशस्यस्य अः

४८ वृदुस्य च ज्यः

४९ जयायान्

५० वर्षः

५१ बाढान्तिकयोस्माधनेदौ

५२ प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहु-
लतृप्रदीर्घवृन्दारकस्येन्नि च
प्रास्थास्कावर्गवर्षवृद्धाच-
वृन्दम्

५३ रः पृथुमृदुकृशमृशदृढपरि-
वृढस्योः

५४ बहोर्णोष्ठे भूय्

५५ भूर्लुक् चैः

५६ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रक्षुद्रस्य
त्वादेरेङ्चेकः

५७ अन्त्याजादेः

५८ नैकाचः

५९ दारिद्र्यस्तिनः फे

६० वाशिजिह्माश्वधवाथर्वयूनः
पिढखठके

६१ येनोऽत्ये

६२ अणि

६२ गाथिविदथिकेशिपणिग-
णिसंयोगादेरिन्

६४ अनपत्ये

६५ स्रोऽवर्मणः

६६ बाह्यम्

६७ जातौ

६८ औत्तम्

६९ सव्रह्मचारिपीठमर्पिकला-
पिकुथुमितैतलितानलिला-
ङ्गलिलिलालिशिखण्डसू-
करसद्मसुपर्वनोऽपदस्य

७० चर्मशुनः कोशसंकोचे

७१ विकारापत्येऽश्महित-
नाम्नो वा

७२ स्वरादीनाम्

७३ विंशतेस्तेर्द्धिति

७४ एः

७५ अहोऽखाटि

७६ षन् ङन् घृतराजोऽणि

७७ तैषपौषं भात्
७८ विल्वकां कुर्य
७९ हलो यश्चिक्कयानात्याप-
त्यस्य
८० राजन्यमनुष्ययोर्नाके
८१ ओर्द्धेऽकद्व्याः
८२ अवस्त्वयंभुवः
८३ केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादे-
ज्जिति
८४ आरैचोऽहवादेः
८५ देविकाशिशपादीर्घसत्रश्रेय
सां तत्प्रामेराः
८६ बहीनरस्यैत्
८७ पदेयवटैश्
८८ द्वारादेः
८९ न्यग्रोधस्य प्रकृतेः
९० अस्वाङ्गादेः
९१ श्वादेरी
९२ वज्रः
९३ पदस्यानौ वा
९४ प्रौष्ठमद्राज्जाते
९५ अंशादूतोः
९६ सुसर्वाध्राष्ट्रस्य
९७ दिशो मद्रस्य
९८ प्राग्रामाणाम्
९९ संख्याधिकाभ्यां वर्षस्या-
भाविनि
१०० मानसंवत्सरस्याशाणकुलि-
जस्यानासि
१०१ परिमाणस्थानतोऽर्धाद्वादेः

१०२ प्राह्वहरणस्य डे
१०३ वस्य
१०४ मजश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलच-
पलनिपुणशुचेः
१०५ जङ्गलधेनुवलजस्य वीतर-
पदस्य च
१०६ हृद्गमिन्चेः
१०७ नगरस्य प्राज्ञ
१०८ अनुशतिकादीनाम्
१०९ राजपौरुष्यम्
११० देवतादादौ
१११ नेन्द्रवरुणस्यात्
११२ श्रीणहत्यधैवत्यसारवै-
हवाकमैत्रेय हिरण्यमयम्
११३ धान्तमान्ततमान्तितोऽन्ति-
यान्तिषद्

इति शाकटीयनीयसूत्रपाठे
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः
पादः ।

—:०:—

चतुर्थः पादः

१ वाद्यात्
२ गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजि-
ह्वारितकात्यात्
३ गोर्योऽचि
४ प्राग् जितादण्
५ धनादेः पत्युः
६ पत्युत्तरपदयमादित्यदि-
त्यदितेऽर्धोऽणपवादे चास्वे

७ वहिषष्ठीकम् च
 ८ कल्पमेवैतन्
 ९ पृथिव्या आज्
 १० उत्सादेरज्
 ११ वटकयादसमासे
 १२ देवाद्यञ्च
 १३ स्थास्रोऽत्
 १४ लोस्रोऽपत्येष
 १५ श्लुग् द्विगोरलुचोऽनप
 त्येऽज्यादेः
 १६ स्त्रीपुंसात् ट् नञ् ऊस् नङ् वभः
 १७ त्वे वा
 १८ ङमोऽपत्ये
 १९ आद्यात्
 २० वृद्धाद्यनि
 २१ अत इज्
 २२ गोत्रे वाह्वादिभ्यः
 २३ वर्मणोऽचक्रात्
 २४ अजादिभ्यो धेनोः
 २५ ब्राह्मणाद्वा
 २६ साभूरयाभ्यामितौज्यौ-
 दिषाडिवाह्वलिः
 २७ सुधातृठयासवरुटनिषाद-
 चण्डालबिम्बस्याकङ् च
 २८ पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्द्रभ्योऽ
 नन्तरेऽज्
 २९ पारशवः
 ३० विदादेवृद्धेऽनृठयानन्तर्ये
 ३१ कुञ्जादेर्जः
 ३२ नडादिभ्यः कञ्

३३ यजिजः
 ३४ हरितादेरजः
 ३५ क्रोष्टशलङ्कोर्लुक्
 ३६ शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मक-
 णदभोद्भुगुवत्सवसिष्ठ-
 वृषगणब्राह्मणाग्रायणे
 ३७ द्राणपर्वतजीवन्ताद्वा
 ३८ गर्गादेर्यज्
 ३९ मधुवभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके
 ४० कपिबोधादाङ्गिरसे
 ४१ वतण्डात्
 ४२ स्त्रियां प्रशुक्
 ४३ अशवादेः फज्
 ४४ शफभरद्वाजादात्रेये
 ४५ भर्गात्रेयात्रेयगर्तभारद्वाजे
 ४६ शिवाद्यृच्यन्धकवृष्टिणकुरु-
 भ्योऽपत्येऽण्
 ४७ विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये
 ४८ शुक्लाभ्यां भारद्वाजे
 ४९ कन्यात्रिवेययोः कनीनत्रि-
 वणौ च
 ५० विप्रवभो नङ् रवणौ
 ५१ संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्
 ५२ नदीमानुषीनास्रोऽदोः
 ५३ पीलामण्डूकाद्वा
 ५४ दितेश्च ढण्
 ५५ व्यतः
 ५६ दूठ्यचोऽनद्याः
 ५७ इतोऽनिजः
 ५८ शुभ्रादिभ्यः

५९ लक्ष्मणाश्यामाद्वा सिष्ठे
 ६० विकर्णकुषीतकात् काश्यपे
 ६१ भौवेयः
 ६२ कल्याण्यादेर्हिन् च
 ६३ कुलटाया वा
 ६४ शुद्राभ्यो द्रुण वा
 ६५ गोधाया दुष्टे
 ६६ परङ्गजगडाचारण
 ६७ चटकादैरण
 ६८ चटका
 ६९ गृष्ट्यादिचतुः पाद्भ्यो ढञ्
 ७० बाह्वेयो वृषे
 ७१ भ्रातृठयः
 ७२ स्वसुश्च कः
 ७३ मातृपित्रादेर्ह् ढण्कणी
 ७४ रेवत्यादेष्टण
 ७५ स्त्रीवृद्धाद्गर्हे णश्च
 ७६ सुयाम्नः सौवीरेषु फिञ्
 ७७ फाण्टाह्-तिमिमताणश्च
 ७८ भागवित्तिताण्विन्दवाक
 शापेयाद्गर्हे ठण् वा
 ७९ वृषसुयामयमुन्दात् फिञ्-
 श्छश्च
 ८० कुर्वादेर्ध्र्यः
 ८१ सम्राजः क्षत्रिये
 ८२ कारिमेनान्तलक्ष्मणादिषु
 ८३ तिकादेः फिञ्
 ८४ दगुकीसलकर्माख्यागधृषा-
 द्यट् च
 ८५ दूठयचोऽणः

८६ दोर्वावृद्धात्
 ८७ पुत्रान्तात्
 ८८ काकलङ्कावाकिनगारेयका,
 कट्यधर्मिधर्मिणश्च कं च
 ८९ प्रायोऽदोः फिः
 ९० कुलात् खः
 ९१ ढकड्यौ वासमासे
 ९२ दुःकुलाड्ढण्
 ९३ महःकुलादञ्खञ्
 ९४ श्वसुराद्यः
 ९५ जातौ राज्ञः
 ९६ क्षत्राद् घः
 ९७ मनोर्याण् षक् च
 ९८ राष्ट्रराज्ञस्तरूपाद्राजाप-
 त्येऽञ् त्रिः
 ९९ गान्धारिशाल्वेयाभ्याम्
 १०० पूरुदूठयञ्मगधकलिङ्गशूर-
 मसादण् ।
 १०१ साल्वांशाश्मककलकूटप्रत्य
 यथादिञ् [दाञ्जयः
 १०२ नादिद्वित्कुरुकोसलाजा-
 १०३ पाण्ड्यः
 १०४ शकादिभ्यश्श्लुक्
 १०५ कुन्त्यवन्तेस्त्रियाम्
 १०६ कुरोर्वा
 १०७ त्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः
 १०८ बहुष्वस्त्रियाम्
 १०९ यस्कादेर्गोत्रे
 ११० यज्जोऽगोपवनादिष्याप-
 र्णान्तात्

१११ कौण्डिन्यागस्त्ययोः कु-
 ण्डिनागस्ती च
 ११२ भृगुकुत्सवशिष्ठगोतमाङ्गि-
 रोऽत्रेः
 ११३ बह्वचः प्राग्भरतेऽवजः
 ११४ वोपकादेः
 ११५ तिककितवादी द्वन्द्वे
 ११६ तथात्र्यादेः
 ११७ वान्येन
 ११८ यजादेर्द्वयकेषु षष्ठ्यास्त-
 त्पुरुषे
 ११९ नागार्थेऽचि
 १२० गर्गभार्गविका
 १२१ यूनि
 १२२ फण्फिजोर्वा
 १२३ ब्रीजः
 १२४ जिदार्थादणिजोः
 १२५ वैलाद्यंविप्रात्
 १२६ प्राहिवजः
 १२७ न तौत्वत्यादेः
 १२८ भिक्षादेश्च समूहे
 १२९ क्षुद्रकमालावात्सेनानान्नि
 १३० गोत्रोक्तवत्सोऽद्राजोरभ्रष्ट-
 दुमनुष्यराजन्यराजपुत्ररा-
 क्षोवुज्
 १३१ केदाराण्ययश्च
 १३२ कवचिहस्त्यचिताश्च ठण्
 १३३ येनोरनजः
 १३४ ब्राह्मणभाणववाहवाद्यः
 १३५ गणिकाया ययः

१३६ केशाद्वा
 १३७ च्छोऽश्वात्
 १३८ पाश्वर्यम्
 १३९ पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ
 १४० चरणाद्गर्भवत्
 १४१ गोरयवातात्रकड्योलम्
 १४२ पाशादेश्च यः
 १४३ ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल्
 १४४ श्वखलादिभ्योऽजिन्
 १४५ पुरुषात् कृतहितवधवि-
 कारे च ढञ्
 १४६ विकारे
 १४७ प्राणयोषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च
 १४८ तालाद्गुणि
 १४९ त्रपुत्रतोऽषक् च
 १५० शम्भ्या लक्
 १५१ परशठयस्य यलुक्
 १५२ कंशीयाञ्जयः
 १५३ हेमार्थान् भाने
 १५४ द्रोर्वयः
 १५५ पयोद्रोर्वयः
 १५६ एणया ढञ्
 १५७ कौशेयम्
 १५८ च्छद्राद्गुज्
 १५९ वोमोर्णात्
 १६० मानात् क्रीतवत्
 १६१ हेमादिभ्योऽञ्
 १६२ वाऽभक्ष्याच्छादने मयट्
 १६३ शराद्येकाचः
 १६४ दारप्राणिनः

१६५ गोत्रीदेशकत्पुरोडाशे
 १६६ तिलयवपिष्टादानां
 १६७ फिष्टिकाहैयङ्गवीनम्
 १६८ नातोऽफलद्रुवयात्
 १६९ बहुलं श्लुक् पुष्पमूले
 १७० फले
 १७१ पल्लादेरण्
 १७२ जम्बुवा वा
 १७३ बोद्धध्वेयोः
 १७४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्त-
 कृत्वाख्यानाख्यायिकादृण्
 १७५ अकल्पात् सूत्रात्
 १७६ अधर्मज्ञत्रसंमर्गाङ्गत्रेर्विद्यायाः
 १७७ याज्ञिकौक्थिकलौकाय-
 तिकानुब्राह्मणी
 १७८ शतषष्ठेः पथष्टट्
 १७९ पदोत्तरपदेभ्यष्टः
 १८० शिक्षामीमांसासामक्रमपदा-
 द्बुच्च
 १८१ समर्वादेश्लुक्
 १८२ संख्याकात् सूत्रे
 १८३ प्रोक्तात्
 १८४ वेदेन् ब्राह्मणम्
 १८५ नातृपतुर्भातर्युलङ्घ्यम्
 १८६ पित्रोर्दामहट्
 १८७ दुग्धेऽवेस्सोढदूतमरीसम्
 १८८ राट्टेऽनङ्गादिभ्यः
 १८९ भौरिक्यैषुकार्यादेर्विध-
 भक्तम्
 १९० राजन्यादिभ्यो वुञ्

१९१ वसातेर्वा
 १९२ निवासादूरभवाविति देशे
 नास्ति
 १९३ सोऽत्रास्ति
 १९४ तेन निवृत्तं च
 १९५ नद्यां मतुः
 १९६ मध्वादेः
 १९७ कुमुदनहवेतसमहिषाडित्
 १९८ नडशाडाद्वलः
 १९९ शिखायाः
 २०० शिरीषाद्वकण्
 २०१ शर्करायाष्टण्छाण् च
 २०२ रेन्सेलवुण्येज्याज्ठण्फ-
 णफिज्ठकक्छलणककण् ठठ-
 णोऽश्ममेक्षोतृणकाशारीह-
 णसुपन्थि सुतङ्गमबलाह-
 रसखिपन्थिकर्णोत्तरनड
 कशाश्वर्यवराहकुमुदाश्व-
 तथादिभ्यः
 २०३ सास्य पौर्णमासी
 २०४ आग्रहायणश्वत्थादृण्
 २०५ चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनी-
 श्रावणाद्वा
 २०६ देवता
 २०७ पैङ्गातिपुत्रादिशुक्राच्छ
 घम्
 २०८ शतरुद्रापोनपादपात्रपा-
 तस्तु चातः
 २०९ महेन्द्राद्वा
 २१० द्यावापृथिवीशुनासीरा-

ग्रीषोममरुत्वद्वास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छमी

- २११ वायवःपितृनोर्यः
२१२ कसौम।त्यण्
२१३ महाराजप्रोष्ठपदादृण्
२१४ कालाद्भवत्
२१५ आदेशच्छन्दसः प्रगाथे
२१६ युद्धे ऽर्थयोद्धुभ्यः
२१७ भावघञोऽस्याणः
२१८ इयैनम्पातातैलम्पाते
२१९ प्रहरणात् क्रीडायां णः
२२० टो रागादृक्ते
२२१ लाक्षारोचनादृण्
२२२ शकलकर्दमाद्वा
२२३ नीलपीतकम्
२२४ गुरुव्याद्वाद्युक्तेऽठदे
२२५ चन्द्रोपेतात् काले
२२६ श्लुण्प्रयुक्ते
२२७ द्वन्द्वच्छः
२२८ अथणाश्वत्थान्नाभ्यः
२२९ दृष्टे साम्नि
२३० गोत्रादङ्गवत्
२३१ वामदेठयम्
२३२ जाते चाण् द्विर्दिक्वा
२३३ छक्के रथे
२३४ पायदुकम्बली
२३५ तत्रोद्धृत ममत्रेभ्यः
२३६ स्थण्डिले शेते व्रती
२३७ संस्कृते भक्षे
२३८ शूलयोःस्थलेरेयदाधिकौ

दक्षिणत् कौदक्षिणतम्
२३९ कश्चित्

इति शाकटायनसूत्रपाठे
द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थ पादः ॥

द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

प्रथमः पादः ।

- १ नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराङ्ठ
यद्येत्याहञ्
२ पागावारवारपारेभ्यः खः
३ ग्रामाद्यखञ्
४ कन्यादेश्च ठकञ्
५ कुण्ड्याया यलुक् च
६ कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्थल-
ङ्कारे
७ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्
८ केशामातस्त्रात्यच्
९ निमो गते
१० वैषमोक्षश्श्वसः
११ द्यूदक्प्रागपाक् प्रतीचो यः
१२ कन्यायाष्ठण्
१३ वणौ वुञ्
१४ बल्ह्युदिपदिकापिश्या-
रफट्
१५ रङ्गो प्राणिनि वा
१६ रूप्योत्तरपदादरण्य।णः
१७ दिगादेरनाम्नः

१८ मद्रादञ्
 १९ उदग्रामाद्यकल्लोन्नः
 २० गौष्ठीतैकीगोमतीशूरसेनवा
 हीकात्
 २१ शकलादेर्वृद्धात्
 २२ वज्रः
 २३ न दूठयच्चः प्राग्भरतेषु
 २४ भवतष्ठण्कस्
 २५ जनपरराज्ञोऽक्छः
 २६ दोश्कः
 २७ सठणादिभ्यः कालात्
 २८ ठयादिभ्यष्ठण्णिण्ठौ
 २९ काश्यादिवाहीकग्रामात्
 ३० वोशीनरग्रामात्
 ३१ ब्रजिमद्रादेशात्कः
 ३२ ओष्ठण्
 ३३ दोरेव प्राचः
 ३४ ईरोपान्त्याद्दुञ्
 ३५ प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्य
 धन्वनः
 ३६ राठ्ठ्रेभ्यः
 ३७ बहुविषयेभ्यः
 ३८ धूनादिकच्छाग्निवक्त्रवर्तो
 त्तरपदात्
 ३९ सौविरेषु कुलात्
 ४० समुद्रान्मृनावोः
 ४१ नगरात्कुत्सादाक्ष्ये
 ४२ पथ्यध्यायन्यायविहारत्रि-
 भेऽरण्यात्
 ४३ गोमये वा

४४ कुरुयुगन्धरात्
 ४५ साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ
 ४६ कच्छादेर्नृनृस्थे
 ४७ कोपान्त्याच्चाण
 ४८ पृथिवीसध्यान्निवासान्न
 ध्यमश्वास्य चरणे
 ४९ छः
 ५० गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः
 ५१ दोः कन्यापलदनगरग्राम-
 हृदोत्तरपदकखोपान्त्यात्
 ५२ कटादेः प्राचः
 ५३ पर्णकृकणाद्भारद्वाजात्
 ५४ पर्वताक्षरे
 ५५ वा
 ५६ वेणुकादिभ्यच्छण्
 ५७ युष्मदस्मदोऽज्ज्खञौ वाक-
 ड्चैकस्मिँस्तवकममकम्
 ५८ योऽर्धात्
 ५९ सादेष्ठण्
 ६० दिगादेस्तौ
 ६१ ग्रामराष्ट्रस्याण् ठणौ
 ६२ परावराधमोत्तमादेर्यः
 ६३ अन्तावोऽधसो मः
 ६४ समानादिलोकोत्तरपदाद्या-
 तमादिभ्यष्ठण्
 ६५ ऊर्ध्वाद्दमदेहान्मक्थोर्ध्व-
 स्थैकेषाम्
 ६६ वर्षाकालेभ्यः
 ६७ शरदः कर्मणि आहु
 ६८ रोगात्पे वा

६९ निशाप्रदोषहेमन्तात्
 ७० लुक्तोऽणि
 ७१ पुराणम्
 ७२ श्वसस्तट् च
 ७३ पूर्वाह्णापराह्णात्मनट्
 ७४ सायंचिरं प्राह्णे प्रगेऽठययात्
 ७५ चिरपरुत्परारेस्तः
 ७६ भर्तुसन्ध्यादेरण्
 ७७ संवत्सरात्पर्वकले
 ७८ प्रावृष एण्यः
 ७९ श्योऽन्वठिध्वीपात्
 ८० पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः
 ८१ मध्याह्नमः
 ८२ उत्कर्षापकर्षयोरः
 ८३ स्थामागिनान्ताच्छलुक्
 ८४ डेकृतलठधक्तीतसम्भूते
 ८५ कुशले
 ८६ पथोऽकः
 ८७ कोऽश्मादेः
 ८८ नाते
 ८९ प्रावृषष्टः
 ९० शरदो वृज् नास्ति
 ९१ सिन्धवपकरात्काशी
 ९२ पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदो-
 वावस्कराद्वृज्
 ९३ पन्थकः
 ९४ वाश्चामावास्यायाः
 ९५ अविष्टावाढाच्छयश्च
 ९६ फल्गुन्याष्टः
 ९७ पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशा-

खानुराधाबहुलास्वातेस्तु क
 ९८ चित्रादेवतीरोहिण्याद्विस्त्र-
 याम्
 ९९ वान्यवत्सशालात्
 १०० स्थानान्तगोशालखर
 शालात्
 १०१ सोदर्यसमानोदर्यौ
 १०२ कालात्साधुपुष्ट्यत्पठ्य-
 माने
 १०३ उर्मे
 १०४ आश्वयुज्या वृज्
 १०५ ग्रीष्मवसन्ताह्वा
 १०६ देय ऋणे
 १०७ कालाप्यश्वत्थयवबुभुक्षोमा-
 ठयामैषसमसोऽकः
 १०८ ग्रीष्मावरममाद् वृज्
 १०९ संवत्सराग्रहायणयाष्टयश्च
 ११० रुचति मृगे
 १११ जयिनि च
 ११२ मवे
 ११३ दिगाद्यङ्गांशाद्यः
 ११४ मध्याच्छणदिनामवच
 ११५ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
 ११६ वर्गान्तात्
 ११७ यखौ चाशठदे
 ११८ दूतिकुक्षिकलशिवस्तथ
 हेर्दण्
 ११९ आस्तेयम्
 १२० ग्रीवाया अण्य
 १२१ चतुर्मासान्नास्ति

१२२ यज्ञे ऊयः .

१२३ गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात्

१२४ परिमुखादेरठययीभावात्

१२५ पर्यनोग्रामादृण्

१२६ उपाडजानुनीविकर्णात्प्राये

१२७ अन्तः पूर्वात्

१२८ ठोन्तः पुराद्रूढौ

१२९ कर्णललाटात्कः

१३० ङसो ठयाख्याने च ग्रन्थात्

१३१ ऋग्दृठयजिज्याभ्यष्टण्

१३२ ऋषेरध्याये

१३३ बहुचः प्रायः

१३४ पौरोडाशपुरोडाशादृढौ

१३५ कन्दसो यः

१३६ शिक्षादेशचाण्

१३७ डमस्स्वे

१३८ हलशीरादृण्

१३९ समिध आधाने टेन्यण्

१४० आग्नीध्रं गृहे

१४१ रथात्सादेशच वोढूङ्क्ते

१४२ यः

१४३ वाहन।देरञ्

१४४ वाहनात्

१४५ वाच्यपट्युपकरणे

१४६ वहेस्तुरिद् च

१४७ द्वन्द्वद्विवाहे वुच्

१४८ वैरेदेवासुरादिभ्यः

१४९ चरणात् वुज्

१५० धर्माग्नाये

१५१ कन्दोगौविषकयाज्ञिकवच्-

हृचनटाजऊयः

१५२ आचर्वणोऽण्

१५३ शाकलात्सङ्घोषाङ्कल-
सणे वा

१५४ गोत्रादऊयजिजः

१५५ वुज्जशिठयदयडमाणवे

१५६ रैवतिकादेशकः

१५७ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्

१५८ डसेरागते

१५९ विद्यायोनिसंवन्धात् वुज्

१६० पित्र्यं वा

१६१ उष्टण्

१६२ आयस्थानात्

१६३ शुशिककादेरण्

१६४ नृहेतुभ्योमयङ् प्यौ वा

१६५ गोत्रादङ्कवत्

१६६ प्रभवति

१६७ त्यदादेर्मयट्

१६८ वैडर्यः

१६९ टः प्रोक्ते

१७० मौदादिभ्यः

१७१ कठादिभ्यश्चलुग्वेदे

१७२ तित्तिरिवरतस्तुखण्डिको-
खाच्छण्

१७३ छगलिनो यिठन्

१७४ शौनकादिभ्यो यिन्

१७५ पुराणे कल्पे

१७६ काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च

१७७ शिलालिपाराशर्याकटिभि-
स्तु सूत्रे

१७८ कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दा-
दिन्

१७९ एकदिशि

१८० तस्

१८१ यश्चोरसः

१८२ चपञ्चाते

१८३ नाम्नि कृते

१८४ कुलालादेवुञ्ज

१८५ कन्दस्योरस्योरससर्वचर्माण-
सार्धचर्माणाः

१८६ ग्रन्थे

१८७ असोऽधिकृत्य

१८८ ज्योतिषम्

१८९ द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः

प्रायश्छः

१९० गच्छति पथिदूते

१९१ अभिनिष्क्रामति द्वारे

१९२ भजति

१९३ महाराजाचित्ताददेशकाला-
हण्

१९४ वासुदेवार्जनाद्बुच्

१९५ गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायो बुञ्ज

१९६ सरूपाद्धे राष्ट्रवत्सर्वम्

१९७ सोर्निवासादस्य

१९८ अभिजनात्

१९९ कोऽस्त्राजीवेऽत्रेः

२०० तुदीवर्मत्या वृक्ष

२०१ शयिष्ठकसिन्धवादिशलातु-
राण्याञ्छण्

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे

तृतीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

—:८:—

द्वितीयः पादः

१ ठण्

२ टोजितजयद्दीव्यत्खनत्सु

३ संस्कृते

४ कोपान्त्यकुलस्यादण्

५ तरति

६ नौद्यचष्ठः

७ चरति

८ पर्पादिष्टट्

९ पदिकः

१० श्वगणाद्वा

११ वेतनादेर्जावति

१२ वस्त्रक्रयविक्रयेभ्यष्टुः

१३ कश्चायुधात्

१४ व्रातीनञ्

१५ मस्त्रोत्सङ्गादिष्टट्ण् हरति

१६ विवधवीवधात्

१७ अण् कुटिलिकायाः

१८ निवृत्तेऽक्षद्यूतादेः

१९ भावादिभः

२० किरिमे

२१ याचिताऽपमित्यात्कण्

२२ संसृष्टे

२३ चूर्णलवणमुद्गादिनाण्

२४ ठयञ्जनैरुपसिक्ते

२५ ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते

२६ तत्प्रत्यनोर्लोमकूलेपात्
 २७ परेमुखपाश्वरात्
 २८ दधाने वृद्धे गच्छे
 २९ कुमीदाट्ट
 ३० दशैकादशाट्टश्च
 ३१ रत्नदुच्छतोः
 ३२ मीनमत्स्यपक्षिमृगार्थाद्
 प्रन्ति
 ३३ परिपन्थं तिष्ठति च
 ३४ परिपथम्
 ३५ माथोत्तरपदपदठयाक्रन्दा-
 द्वावति
 ३६ पश्चात्यनुपदात्
 ३७ परद'रादीन्यति
 ३८ प्रतिपथाट्टश्च
 ३९ पदोत्तरपदपदार्थललाम-
 प्रतिकरठाद्गृह्णाति ।
 ४० धमाधर्मौ चरति
 ४१ समूहान्संमवेते
 ४२ परिषदं गयः
 ४३ सेनां वा
 ४४ सुस्नातादीन्पृच्छति
 ४५ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति
 ४६ माशठदमित्यादिभ्यः
 ४७ शाठिदकदारदरिकलालाटिक
 कौक्कुटिकाः
 ४८ ङसो धर्म्ये
 ४९ नराद्युतोऽण्
 ५० वैशस्त्रवैभाजित्रे
 ५१ वक्रये

५२ तदस्य पथयम्
 ५३ किशरादेष्टद्
 ५४ शलालोवा
 ५५ शिल्पम्
 ५६ महुडुकभर्कराद्वाण्
 ५७ प्रहरणम्
 ५८ परश्वयाद्वाण्
 ५९ शक्तियष्टेष्टीकण्
 ६० वृष्टादिभ्योऽन्येषाम्
 ६१ दैष्टिकास्तिकमास्तिकाः
 ६२ शीलम्
 ६३ कृत्रादेरञ्
 ६४ तूष्णीकः
 ६५ वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे
 ६६ बह्वच् पूर्वपदाट्टः
 ६७ भक्षोऽस्मै हितम्
 ६८ नियुक्तं दीयते
 ६९ भक्तौदनाद्वाण् ठट्
 ७० आणामांसौदनाट्टः
 ७१ नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते
 ७२ तत्र नियुक्ते
 ७३ ठोऽगारान्तात्
 ७४ अध्यायिन्यदेशकालात्
 ७५ संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिना-
 न्तेषु ठयवहरति
 ७६ निकटादिषु वसति
 ७७ सतीर्थः
 ७८ संख्यादेशचार्हदलुचः
 ७९ गोदानादीनां ब्रह्मवर्षे
 ८० चन्द्रायणं च चरति

८१ देवव्रतादीन् हिन्	१०६ रात्रयहसंघटसराच्च
८२ इवुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातु-	द्विगोर्वा
मास्यं यलुकच	१०७ वर्षादश्च
८३ तुरायणपारायणं यजमा-	१०८ प्राणिनि भूते
नाधीयाने	१०९ मासाद्वयसि यः
८४ संशयं प्राप्तोऽर्थे	११० खञ्ज
८५ क्रोशयेज्जनाच्छताद्योजना-	१११ षण्मासाद्वयययाः
च्चाभिगमाहै	११२ सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः
८६ तद्यात्येभ्यः	११३ समयात्प्राप्तात्
८७ पथष्टद्	११४ ऋत्वादिभ्योऽण्
८८ नित्यं साः पन्थश्च	११५ कालाद्यः
८९ शङ्कूत्तराजवारिस्थलजङ्ग-	११६ दीर्घात्
लकान्तारादिनाहते च	११७ प्रयोजनम्
९० स्थलादिनायमधुकमरिचे	११८ एकागाराच्चोरे
९१ योगादये शक्ते	११९ चूलादिभ्योऽण्
९२ योग्यकार्मुके	१२० विशाखाषाढान्मन्यदशहे
९३ यज्ञानां दक्षिणायाम्	१२१ उत्थापनादेशकः
९४ तेषु देये	१२२ विशिपदिहृहिपूरिसमापो-
९५ काले कार्यं च भववत्	ऽनात्सपूर्वपदात्
९६ ठ्युष्टादिष्वण्	१२३ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो
९७ तेन हस्तयथाकथा चाद्यणम्	यश्श्लुक्
९८ संपादिनि	१२४ आकालिकं ठश्चाद्यन्ते
९९ कर्मवेषाद्यः	१२५ त्रिंशद्विंशतेऽवुर्नामन्या-
१०० कालात्परिजय्यलभ्यकार्य-	हर्तात्
सुकरे	१२६ सङ्कुर्यादतेश्चाशक्तिष्टेः कः
१०१ निर्वृत्ते	१२७ अनादेशशतादतस्मिन्यठौ
१०२ तस्मै भृतादिष्टे	१२८ वातोष्ठः
१०३ तं प्राप्ति भूते च	१२९ सहस्रशतमानादण्
१०४ षण्मासाययथौ	१३० कंसार्धाद्वद्
१०५ सामायाः खः	१३१ अर्धात्पलकंसकर्षात्

१३२ कार्षापणांप्रतिश्चास्य वा	१५९ वरुनांशभृत्यस्य
१३३ शूर्पादञ्	१६० मानम्
१३४ वसनात्	१६१ संख्यायास्सङ्ख्यमूत्रपाठे
१३५ विंशतिकात्	१६२ नाम्नि
१३६ द्विगोः खः	१६३ त्रैशचात्वारिंशं
१३७ खारीकाकणीभ्यः कञ्	१६४ पञ्चदशद्वर्गे वा
१३८ माषपणपादाद्यः	१६५ स्तोमे षट्
१३९ शताद्वा	१६६ तद्वरद्वहदावहत्सु वंशादे-
१४० शाणात्	भौरात्
१४१ द्वित्रेरण् च	१६७ वरुनद्रुठयाटुकम्
१४२ अलुचो नाम्नि षलुक	१६८ पचत्यञ्च द्रोणात्
१४३ वाणः	१६९ संभवदवहरतोश्च
१४४ सुवर्णकार्षापणात्	१७० पात्राढकाचितात्खो वा
१४५ द्वित्रिवहोर्निष्कविस्तात्	१७१ द्विगोष्ठत् खौ
१४६ मूल्यैः क्रीते	१७२ षलुञ्च कुलिजात्
१४७ तस्य वापे	१७३ अर्हति
१४८ वातपित्तश्लेष्मसन्निपाता-	१७४ दण्डादियज्ञाद्यधम्
च्छमनकोपने	१७५ पात्रात्
१४९ हेतौ संयोगोत्पत्ते	१७६ कङ्करदक्षिणास्थालीवि-
१५० षट्पञ्चस्रवर्चसाद्योऽसंख्या-	लाच्छयौ
परिमाणशवादेः	१७७ शालीनकौपीनात्विजिनाः
१५१ पुत्राच्छयौ	१७८ छेदादेर्नित्यम्
१५२ पृथिवीसर्वभूमिम्यामञ्	१७९ वैरङ्गिकः
१५३ ईशे	१८० शीर्षच्छेदाद्यो वा
१५४ ज्ञाते	१८१ यः
१५५ लोकसर्वलोकात्	१८२ वहति रथपासङ्गात्
१५६ तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायला-	१८३ धुरी यदण्
भोपदाशुल्क देयस्	१८४ वामाद्यादेः खः
१५७ उदर्धाट्	१८५ अश्चैकादेः
१५८ भागाद्यठौ	१८६ शकटादण्

१८७ हलसीराट्ठण्
 १८८ विधयत्यनन्येन
 १८९ धनगणं लठधा
 १९० योऽज्ञात्
 १९१ पदमस्मिन्दृश्यम्
 १९२ नौविधेण तार्यवधये
 १९३ न्यायार्थादनपेते
 १९४ मदस्य करणे
 १९५ वश्यपयवयवस्यधेनुध्या-
 गार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यसू-
 ल्यम्
 १९६ तत्र साधौ
 १९७ पयसिचिचसतिस्वपतेर्दण्
 १९८ भक्तायणः
 १९९ परिषदो ययश्च
 २०० सर्वजनात्खञ्ज
 २०१ प्रतिजनादेः
 २०२ कथादेष्टण्
 २०३ देवतान्तात् तदर्थे
 २०४ पाद्यार्घ्ये
 २०५ ययोऽतिथेः
 २०६ हलस्य सादेश्च कर्षे
 २०७ सीतया सङ्गते
 २०८ छः
 २०९ हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा
 २१० युगाद्योर्यः
 २११ शुन्यशून्योदन्यनभ्याः
 २१२ कम्बलाकास्त्रि
 २१३ तस्मै हितेऽराजाचार्यब्रा-
 ह्मणवृष्णः

२१४ रथखलतिलयंवमाषवृषभ-
 ह्मप्राणयङ्गाद्यः
 २१५ पय्योऽजावेः
 २१६ माणवचरकात्खञ्ज
 २१७ भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः
 २१८ पञ्चमर्वविश्वाज्जनात्कर्म-
 धारयात्
 २१९ नर्वमहतष्ठण्
 २२० नर्वारणो वा
 २२१ परिणामिनि तदर्थे
 २२२ चर्मण्यञ्
 २२३ ऋषभोपानहाऽऽयः
 २२४ छदिवल्लंठण्
 २२५ परिवारस्य स्यात्
 २२६ अत्र च
 २२७ तत्

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
 तृतीयस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ।

१ तस्याहं कृत्ये वत्
 २ सुप इवे
 ३ तत्र
 ४ तस्य
 ५ भावे त्ववल्
 ६ प्रात्कादगङ्गुलादेः
 ७ नञतत्पुरुषादबुधादेः

८ पृथ्वादेर्वेमम्
 ९ वर्णदूढादिभ्यष्टयश्च
 १० पत्निराजान्तगुणाङ्गराजा-
 दिभ्यः कृत्ये च
 ११ सहायाद्वा
 १२ वयः प्राणिजातेरञ्
 १३ युवादिहायनान्तादण्
 १४ लघ्वादेरिकः
 १५ हृदयपुरुषादसमासे
 १६ सखिवणिगूढनाद्यः
 १७ स्तेयार्हन्त्यश्रीत्रम्
 १८ कपिज्ञातेर्दण्
 १९ योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद्गुञ्
 २० द्वन्द्वचोरादेः
 २१ गोत्रचरणारुक्लाघात्या-
 कारावाये
 २२ होत्राभ्यश्छः
 २३ ब्रह्मणस्त्वः
 २४ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे
 २५ धान्येभ्यः खञ्
 २६ ग्रीहिशालेर्दण्
 २७ यवयवकषष्टिकाद्यः
 २८ वाणुमाषात्
 २९ भङ्गोमातिलात्
 ३० रजस्यलाठवाश्च कटः
 ३१ गम्येऽह्वाश्वात्खञ्
 ३२ कुलाज्जल्पे
 ३३ तुल्ये कस्संज्ञाप्रतिकृतयोः
 ३४ न नृपकार्यध्वजचित्रे
 ३५ जीवनेऽपश्ये

३६ देवपथादिभ्यः
 ३७ वस्तेर्दञ्
 ३८ शिलाया दञ्च
 ३९ शाखादेर्यः
 ४० द्रोर्भठ्ये
 ४१ कुशाग्राच्च छः
 ४२ काकतालीयादयः
 ४३ शर्करादेरण्
 ४४ एकशालामाष्टः
 ४५ गोण्यादेश्च ठण्
 ४६ कर्कलोहिताहीकरश्च
 ४७ पीलवादेः कुणः पाके
 ४८ कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले
 ४९ गीतोष्णात्प्रादसह आलुः
 ५० हिमादेलुस्सहे
 ५१ बलवातादूलः
 ५२ यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः
 ५३ सर्वादेः पथाङ्गकर्मपत्रपात्र-
 शरावाद्द्वयापिनि
 ५४ आप्रयदम्
 ५५ यथाकामानुकामान्यन्तपा-
 रावारावारपारान्गामिनि
 ५६ अनुग्वलम्
 ५७ अध्वानं यखौ
 ५८ छश्चाभ्यमित्रम्
 ५९ परोवरीणपरम्परीणपुत्र-
 पौत्रीणसर्वाङ्गीनायानवी-
 नानुपदीनागधीनाद्यश्वी-
 नाद्यप्रातीनसमांसमीन-
 साप्तपदीनम्

६० तदस्य प्रमाणान्मात्रत्
 ६१ इस्तिपुरुषाद्वाण्
 ६२ वोध्वं दध्नुद्वयसत्
 ६३ श्लुग्मानात्
 ६४ द्विगोरुसंशये च
 ६५ मात्रत्
 ६६ शन्शद्विशतेः
 ६७ द्विन्
 ६८ घत्विदंकिमः
 ६९ एतदो वो घः
 ७० यत्तदः
 ७१ किमश्च संख्याया इतिश्च
 ७२ अवयवात्तयत्
 ७३ द्वित्रिभ्यां लुग्वा
 ७४ द्वादेर्गुणान्मूलयक्ये मयत्
 ७५ अधिकमस्मिन्शतसहस्रे-
 तत्संख्यं शतिशदृशान्तादङ्
 ७६ संख्यापूरणे इट्
 ७७ घतोरिषट्
 ७८ बहुगणपूगमङ्घात् मिथट्
 ८९ षट्कृतिकतिपयात् पथट्
 ९० चतुरः
 ९१ यलौ चश्श्लुकच
 ९२ विंशत्यादेस्तमङ् वा
 ९३ शतादिमासार्धमाससंव-
 तसरात्
 ९४ षष्ठ्यादेरनादेः
 ९५ नो मट्
 ९६ द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश्
 ९७ पूर्वमनेन सादेश्चैन

८८ इष्टादेः
 ८९ आहुमद्यभुक्तं ठेनौ
 ९० क्षेत्रेऽन्यस्मिन्काशये चः
 ९१ ओत्रियो वा खन्दोऽध्यायी
 ९२ इन्द्रियम्
 ९३ तेन वित्ते चञ्चुचणौ
 ९४ इतो ग्रन्थस्य ग्राहके
 कश्श्लुकच
 ९५ ग्रहणाद्वा
 ९६ सस्यात् गुणात्परिजाते
 ९७ पार्श्वकायप्रशूलिकदा-
 रडाजिनिकानुपद्यन्वेष्टा
 ९८ धनहिरण्येऽभिलाषे
 ९९ स्वाङ्गेषु सक्ते
 १०० उदरे ठगाद्युने
 १०१ कर्मठो घटः
 १०२ अशं द्वारिणि
 १०३ शीतकोष्णकौ कारिणि
 १०४ तन्त्रान्नखोद्धृते
 १०५ कमितर्यन्धभ्यभीभ्यः
 १०६ विशालविशंकटविकटसङ्क-
 टोत्कटप्रकटनिकटा-
 वकटावकुटारावटीटाव-
 नाटावभ्रटनिबिडनिबि-
 रीसचिकुचिकिनचिपिट
 निबिपिबिचुल्लोपत्याका-
 धित्यकाः
 १०७ तदस्मिन्प्रायोऽक्तं नाम्नि
 १०८ कौलमासीवटकिन्धी
 १०९ ब्राह्मणकोटिणके

११० कालः प्रयोजनमस्य रोगे	१३९ केशाद्वः
१११ मुख्यः	१४० मर्यादिभ्यः
११२ शङ्खलकः करभे	१४१ स्वाङ्गाद्दीनादः
११३ उन्मनस्युदुत्सोः	१४२ अन्नादिभ्यः
११४ सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतः	१४३ शङ्कादारकः
११५ गर्भादप्राणिनि	१४४ फलवर्हाच्चैनः
११६ अस्त्यस्मिन्वेति नतुः	१४५ मलादीमसश्च
११७ आयात	१४६ मरुत्पर्वणस्तः
११८ वातदन्त बलललाटादूतः	१४७ बलितुगिडवटेर्भः
११९ प्राण्यङ्गादातो लः	१४८ ऊर्णाहंशुभमो युस्
१२० सिधमादिरुक् क्षुद्रजन्तोः	१४९ कंशमस्तियुस्तुयस्तवमाः
१२१ प्रज्ञापणोदकफेनास्त्रेष्ठौ	१५० तपस्त्रगमायामेधासो विन्
१२२ काडाजटाघाटात् क्षेपेः	१५१ तमिस्त्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्वि-
१२३ वागालाटौ	न्नामयाविन्गोमिन्
१२४ भिमन्	१५२ नौशिखादिभ्यां ठेनौ
१२५ मधुक्रषिलोमपिच्छादिभ्यो	१५३ ब्रीह्याद्यतोऽनेकाचः
रवलशेलाः	१५४ अशिरसेऽशीर्षश्च
१२६ नोऽङ्गादेः ।	१५५ अर्थार्थान्ताद्भावात्
१२७ शाकीपलांलीदद्रवा ह्रस्वश्च	१५६ ब्रीहितुन्दादेरिलश्च
१२८ विषुणलक्ष्मणौ	१५७ स्वाङ्गाद्विवृदात्
१२९ प्रज्ञाश्रद्धाचोवृत्तेर्णः	१५८ गुणादिभ्यो यः
१३० ज्योत्स्नादिभ्योऽण्	१५९ रूपात् शस्ताहतात्
१३१ शिकताशर्करात्	१६० गवादेष्टण्
१३२ इलश्च देशे	१६१ निष्कादेश्चतुसहस्रात्
१३३ द्युद्रोर्मः	१६२ एकादेः कर्मधारयात्
१३४ कायहाण्डभाषडादीरः	१६३ सर्वादेरिन्
१३५ कच्छा दुरः	१६४ द्वन्द्वरुग्निन्द्यात् प्राणिस्था-
१३६ दन्त उक्तः	दस्वाङ्गात्
१३७ मेधारथाद्देरः	१६५ वातातिसारपिशाचात्कक्च
१३८ कृपाहृदयादालुः	१६६ वयसि इतः

२६७ सुखादेः
 १६८ मालात् क्षेपे
 १६९ धर्मशीलवर्णान्तात्
 १७० बाह्वर्वादेर्वलात्
 १७१ मन्माकास्त्रि
 १७२ हस्तदन्तकराज्जातौ
 १७३ पुष्करादेर्देशे
 १७४ वर्णी ब्रह्मचारी
 १७५ सूक्तसामि कः
 १७६ श्लुग्वाध्यायानुसवाके
 १७७ विमुक्तादेरण
 १७८ घोषडादेवु च्
 १७९ प्रकारो जातीयर्
 १८० कौऽशवादेः
 १८१ कण्ठयवजीर्णसुरावदात-
 गोमुत्रासिलव्रीहिशात्य-
 हिसुराच्छादने

इति श्रीशाकटायनीयसूत्रपाठे
 तृतीयस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः

—:८:—

चतुर्थः पादः ।

१ भूतपूर्वे रचरट्
 २ गोष्ठात्खञ्
 ३ षष्ठ्या रुप्यरचरट्
 ४ व्याश्रये तस्
 ५ व्याधेः प्रतीकारे
 ६ पर्यभेससर्वोभये
 ७ आद्यादिभ्यः

८ क्षेपातिग्रहाढ्यथे कतु'स्तृ-
 तीयायाः
 ९ पा०हीयमानेन
 १० पञ्चम्याः प्रतिना
 ११ अहीयरुहोऽपाये
 १२ अद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादि-
 किंबहोः प्तस्
 १३ इतोऽतः कुतः
 १४ भवदायुष्मर्द्दीर्घायुर्देवानां-
 प्रियैकार्थात्
 १५ अप् च [१६ ककुत्रात्रेह
 १७ सप्तम्याः
 १८ किंयत्तत्तमर्वकान्यात्काले दा
 १९ सदैतर्हि अधुनेदानींतदा-
 नींसद्यः
 २० परेद्यठ्यहि
 २१ पूर्वापराधरोत्तरान्याभ्यत-
 रेतारादेद्युस्
 २२ वभपाद्युश्च
 २३ परुत्परार्येषमो वर्ष
 २४ अनद्यतने हिंः
 २५ प्रकारे था
 २६ कथमित्यमुः
 २७ सङ्ख्याया धा
 २८ विचाले च
 २९ वैकाञ्छ्यम्
 ३० द्वित्रेऽर्धमेधौ
 ३१ तद्वति धण्
 ३२ वारे कृत्वस्
 ३३ चतुस्त्रिद्वेस्त्रिच

३४ सकृत्
३५ बहोर्धोसक्तं
३६ दिशो दिग्देशकाले तृती-
यायुगः
३७ परावरात् स्नात्
३८ दक्षिणोत्तराच्चातस्
३९ अधराच्चात्
४० पश्चोऽपरस्य दिगादेशचाति
४१ वोत्तरपदेऽर्धे
४२ पुरः पुरस्तादवोऽवस्ताद-
वोऽधस्तादुपर्युपरिष्ठात्
४३ दक्षिणाद्वा पश्चम्याः
४४ आदि दूरे
४५ उत्तरात्
४६ एनोऽदूरे
४७ श्लुगञ्चैः
४८ तीयशम्बवीजात्कृषौ कृजा-
डाच्च
४९ सङ्ख्यादेर्गुणात्
५० सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने
५१ मद्रमद्रान्मुण्डने
५२ प्रियसुखादानुकूल्ये
५३ दुःखनिष्कूलशूलसमयस-
त्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोषपा-
पयापनाशपथे
५४ अनेकाचोऽठयक्तानुकरणा-
त्कृभ्यस्तिभ्यां द्विश्व
५५ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे
चिवः
५६ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्च-

क्षुषो लुक् चवी
५७ वसुसौर्वहुलं
५८ ईगहलः
५९ व्याप्तौ सात्
६० जातेरुसम्पदा च
६१ तत्राधीने
६२ देये त्रा च
६३ देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात्
६४ बहुलपार्थात्कारकाच्छसी-
ष्टानिष्टे
६५ सङ्ख्यैकाद्वीप्सायाम्
६६ सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो
दानदण्डे च वुच्लुक्च
६७ प्रकृते मयट्
६८ अस्मिन्
६९ तयोस्समूहवच्च बहुषु
७० निन्द्ये पाशप्
७१ तिङ्श्च प्रकृष्टे तमप्
७२ द्वयोर्विभज्ये च तरप्
७३ तौ ङः
७४ अठययैत्किंतिङोऽसरवे
तयोर्ङाम्
७५ गुणाङ्गाद्वेष्टे यसु
७६ प्रशस्ते रूपप्
७७ ईषदसर्नाप्तेऽङादेः कल्प-
ठदेश्यठदेशीयर्
७८ सुपः प्रारब्धुर्वा
७९ न ङादेः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः
८० अनत्यन्ते
८१ प्राक्कात्कप्

८२ तिङ्सर्वादेरक्षवन्त्यात्पू-
र्वाङ्क्

८३ युष्मदस्मदोस्सुपोऽसोमि

८४ को दिश्चाठयस्य

८५ तूष्णीकाम्

८६ कुत्सितात्पाज्ञाते

८७ अनुकम्पातन्नीत्योः

८८ बहुचो नृनाम्नोऽजातेष्ठः
चेला वा

८९ वुजधौ चोपादेः

९० उकोऽचो लुक्प्रकृत्या च

९१ श्लुठ्युत्तरपदस्य एकन्

९२ श्लुक्चाजिमात्

९३ अषडेकाठपूर्वपदस्याचि

९४ द्वितीयादचः

९५ तेनैचः

९६ शेवलसुपरिविशालवरुणा-
र्यमादेस्तृतीयात्

९७ कचित्सुर्यात्

९८ पूर्वपदस्य वा

९९ इस्वे

१०० कुटीशुगठाद्

१०१ शम्या रुरी

१०२ कुतुपः

१०३ कासूगोमयाः सरट्

१०४ वत्सोत्कर्षभाश्वाद् हासे

१०५ यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये
हतः

१०६ वैकात्

१०७ बहूनां प्रश्ने हतमश्च

१०८ एकात्

१०९ काद् डादेशचानत्यन्ते

११० न सामि वचने

१११ लोहितान्मणौ कः

११२ रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च

११३ भीतोष्णाद्दूतौ

११४ लूनविहानात्पशौ

११५ तनुपुत्राणुस्नातवृहतीशू-
न्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसना-
सवेदाच्छादनरित्के

११६ कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्यः

११७ तीयाहोक्ताविद्यायाम्

११८ जोऽष्टमाद्भागे

११९ षष्ठात्

१२० माने कश्च

१२१ एकादाकिंश्चासहाये

१२२ तिलात्पिप्पुपेकी मिष्ठफले

१२३ मृदस्तिकः

१२४ मरुनौ प्रशस्ते

१२५ बहुलद्वयोर्द्वयसङ्मात्रट्

१२६ वर्णात्कारः

१२७ भेषजातिहोत्रादेवेभ्यश्छट्य-
शकलत्

१२८ नामरूपभागाद्वेयः

१२९ मर्तादिभ्यो यः

१३० नवात्तनतनखञ्च नू च

१३१ प्रात्पुराणे

१३२ प्रज्ञादिभ्योऽण्

१३३ कृष्णौषधिग्रीवात्सृग्भेषज-
शरीरे

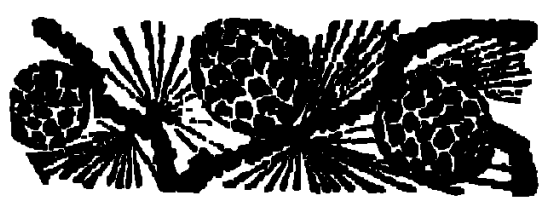
- १३४ कर्मणस्सन्दिष्टे
 १३५ वाचस्पतौ
 १३६ विनयादिभ्यः
 १३७ औपयिकम्
 १३८ अनुगादिभ्यः
 १३९ अजिनोऽण
 १४० विसारिणो मत्स्ये
 १४१ त्रिज्योऽमुरुयकात्पूगात्
 १४२ व्रातङ्कादस्त्रियाम्
 १४३ शस्त्रजीविसघाद् ऊयङ् वा
 १४४ बाढीकेष्वब्राह्मणराज-
 न्येभ्यः
 १४५ दामनीयौधेयपर्षादिवृका-
 च्छाजण टेन्यण्
 १४६ श्रीशमीशिखाशालोर्णाम-
 त्वभिजिह्विदभूतो गोत्रेणो
 यञ्

इति श्रीशाकटायनीयसूत्रपाठे
 तृतीयस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः

—:८:—

समाप्तश्च तृतीयाध्यायः

प्रथमः पादः ।

- १ गुणौधूत्रिचिच्छिपन्पणेरायः
 २ कसृते'गांङीयङ्
 ३ नित्याश्शपि
 ४ कित्तिङ्गुपेभिर्वज्यादिसमा-
 निन्द्यो सन्
 ५ शान्दान्मान्बधाविशाना-
 जं वजिज्ञासावैरूप्य ईचैः
 ६ धातोः कण्डवादेयङ्
 ७ चुरादिभ्यो शिच्
 ८ युजादेर्वा
 ९ भुवेः प्राप्ताविनिः
 १० अत्याद्येकाङ्गहलादिभ्योऽ
 रुचिशुभिभ्या भृशाभी-
 हारये यङ्
 ११ गलुप्सद्दृजञ्जभचर्दशगत्य
 र्थाभ्यां गस्य'कुटिलयोः
 १२ प्रलुग्वहुलम्
 १३ अचि
 १४ नोऽनः
 १५ प्रयुज्याप्याशिणञ्वा
 १६ कस्येककर्तृ कात्मन्वतत्सन्तः
 १७ सुपः कर्तुः काम्यः
 १८ क्यच्चाभाव्ययात्
 १९ गौणादाधाराच्चाचरि
 २० कर्तुः क्तिप्
 २१ गल्भक्तीवहोढान्ङित्
 २२ ण्यङ्
 २३ तद्वत्योजसः
 २४ सो वा लुक्च

२५ अटमरसः
 २६ मृशादेश्चैव स्तः
 २७ निद्रादिहाउभ्यो धर्मणि
 क्यच्
 २८ शिञ्जलं कृजादिषु
 २९ श्वेताश्वश्वतरगालोडि-
 तह्वारकस्याश्वतरेतकलुकच
 ३० हलिकलयोरः
 ३१ सत्यार्थवेदस्याः
 ३२ निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो णिङ्
 ३३ पुच्छभाण्डादस्ममाचौः
 ३४ चीवरात्वरिधाज्योः
 ३५ सन्नकक्षकष्टकृच्छ्रगहना-
 त्पापेचिकीषौ क्यङ्
 ३६ वाट्योऽमफेनादुद्धमि
 ३७ सुखादेश्चैव जि
 ३८ शकदादेः कजि वा
 ३९ रोमन्यादुच्चवर्णे
 ४० नमोवरिवस्तपसः क्यच्
 ४१ चित्रङ्गो विस्मये
 ४२ ह्रस्वस्य तक् पिति किति
 ४३ द्विधातुः श्लुठिलङ्ङे प्र-
 त्यये प्रात्क्वयचः
 ४४ आद्यैकाच्
 ४५ सन्यङ्गश्च
 ४६ सुपः
 ४७ नाद्यच्
 ४८ ततः
 ४९ नवन्द्रा वलि
 ५० द्विरेकेषाम्

५१ यकस्तृतीयः
 ५२ ईड्यः
 ५३ सन्वा
 ५४ चरित्ररूपतिवदेऽचि
 ५५ घनाघनपटूपटम्
 ५६ चिह्नितचकनसदाश्वत्साहू
 न्मीढवत्
 ५७ सीधीपञ्चीप् सन्युधाठज्ञपे-
 र्क च
 ५८ धिठधीप् दन्भः
 ५९ वीन्मुचोऽनाप्येऽचः
 ६० शुमीनारभलभशक्पत्पदा-
 मिस
 ६१ राधेर्वधे
 ६२ लिटीड्येत्
 ६३ त्रप्फलभजत्रभट्क्कङ्ङादि-
 ददिशमित्तस्यातोऽन्तर्हलोः
 ६४ फणादिजृत्रसम्भ्रम्भमां वा
 ६५ अन्यग्रन्थोऽर्लुङ्क्
 ६६ दन्भः
 ६७ ये वा
 ६८ घोहिं
 ६९ देर्लिटीणिः
 ७० पिबस्येठङ्
 ७१ हिट्नोऽङ्ङे कुः पूर्वात्
 ७२ जेर्लिट्सनि
 ७३ चेर्वा
 ७४ सन्जेठिषठ्ठणि
 ७५ न स्विदिस्वदिसह्ययिस्तोः
 ७६ पूर्वस्यास्वेऽचीयुठयोः

७७ आगजअजभूषः	१०६ नक्काश्चदाद्यनेकहलः
७८ द्युतेरिः	१०७ भूठयथोऽदित्
७९ खरश्चर्	१०८ इग्यजस्साचेऽर्याज्यम्
८० ध्रिवेष्टोवा	१०९ न चः
८१ लुक्खयि	११० वा
८२ हलोऽनादेः	१११ एये च
८३ अचयाक्	११२ ज्यः
८४ कुहोश्चुः	११३ व्यः
८५ यङोऽकवतेः	११४ परेर्वा
८६ ऐङमिदाहाकोः	११५ शठयादिस्वठवचः किति
८७ वन्चस्त्रन्सध्वन्सभ्रन्शक- रूपत्पदिस्कन्दाग्रीम्	११६ वशिठयचिव्यधिव्याग्रहित्र- श्चिप्रच्छिभ्रज्जां किङ्कति
८८ अतोऽनुनासिकस्य मम्	११७ स्वापेर्डे
८९ जठजभदहदशमठजपसाम्	११८ वशो न यङि
९० चर्कलाम्	११९ स्वठठयास्यमः
९१ ति चातोऽल्युत्	१२० चायः की
९२ रीमृत्वताम् ।	१२१ दूठयुक्तौ हूः
९३ रम् रिम् च श्लुचि	१२२ शौ मन्डे
९४ निजामेत्	१२३ श्वेर्वा
९५ पृभृहाङ्माङामित्	१२४ लिङ्यङि
९६ सन्यतः	१२५ न
९७ ओः पुयङ्जये	१२६ प्याथः
९८ अस्त्रद्रुप्रलुच्योर्वा	१२७ कयोरनुपसर्गस्य
९९ स्वपेर्णासुः	१२८ आङोऽन्धूधसोः
१०० सन्धल्लघौ ङेऽनग्लुचि	१२९ रुफायः
१०१ लघोदीर्घोऽनजादेः	१३० रुत्यः प्रपूर्वस्य
१०२ स्मृदस्तृत्वर्त्तदप्रथस्पशोऽत्	१३१ द्रवसूतो श्यः
१०३ वेष्टि चेष्टो वा	१३२ प्रतेः
१०४ गणश्चेः	१३३ वाभ्यवपूर्वस्य
१०५ लिट्यादादेरतः	१३४ शृतं पक्वे हविः क्षीरे

१३५ दीर्घोऽचोऽवः	१६२ सिलौ तडि
१३६ किजलिक्किटयनुनासिके	१६३ उः
१३७ सनि	१६४ गमो वा
१३८ इघनः	१६५ यमस्सौ विवाहे
१३९ तमो वा	१६६ गन्धने
१४० क्रमस्त्व	१६७ घ्नः
१४१ शूळोऽनुनासिके च	१६८ घुस्थोरि च
१४२ त्वज्जर्मठयविस्त्रिवोऽधश्च	१६९ अन्त्योपान्त्यर्तामिर्
१४३ राक्षक	१७० पुवाद्दुर्
१४४ गाळकुटां डिद्वदडिण	१७१ केऽनिट्चजः कुर्धितिः
१४५ इटि विजः	१७२ वाक्यार्धनिदोवधदाधं
१४६ वोर्णोः	नामि
१४७ इत्यठलौ	१७३ उद्गादयः
१४८ किद्वल्लिटीन्धेश्च।संयोगात्	१७४ न गतौ वन्धः
१४९ स्वन्जेर्वा	१७५ याजादयो यज्ञाङ्गे
१५० नश्जसित त्वि न्युपान्त्ये	१७६ दयगयावश्यके
१५१ थफवञ्जिलुञ्चयृतितृषिमृषि	१७७ निपाद्युजः शकि
कृश हाट	१७८ भुजेऽदौ
१५२ यौ हलादेरलस्संस्त्वोः	१७९ तयजयजः
१५३ उत्ति शपः कयोर्भावारम्भे	१८० एचोऽश्याः
१५४ शीङ्ङीङ्पूङ्स्विद्विदिक्षि	१८१ ठयोऽलिटि
द्वुषो भ	१८२ स्फुरस्फुलोर्धञि
१५५ मृषः क्षान्तौ	१८३ अभ्यपगुरो वा
१५६ त्वि	१८४ डीङ्ङस्सनि
१५७ रुक्कन्दस्यन्दः	१८५ प्याक् डि
१५८ मृङ्मृद्गुधकुषक्लिश्चद्वसः	१८६ मिञ्मीजोरखाचि
१५९ रुद्विन्मुषिग्रहिस्वप्प्रच्छां	१८७ लीङ्ङलिनात्योर्वा
सनि च	१८८ पूजाप्रलम्भाभिभवे णी
१६० सीकः	१८९ क्रीङ्ङेः
१६१ हलि	१९० सिध्यतेरज्ञाने

१९१ प्रयोक्तुस्त्रिमङ्गः	२१४ विप्रतेरिः
१९२ विभेतेर्नीष च	२१५ तिष्ठतेः
१९३ चिस्फुरोर्वा	२१६ ऊद्दुषो णौ
१९४ वेतैः प्रजने	२१७ चित्ते वा
१९५ लीला नगलक् स्नेहद्वये	२१८ लुङ्लिति भुवः
१९६ रुहः पः	२१९ गोहोऽधि
१९७ कथादिपातिस्फायेऽगल-	२२० गम्हन्जन्खन्धसेऽनङ्घ-
ग्वम्	चिलुक्किङ्कति
१९८ प्रीङ्धूजोर्नक्	२२१ हलो नोऽनर्चाङ्क्युदितोः
१९९ वाशद्योर्विधूननागत्योर्जक्तौ	२२२ लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गवि-
२०० वेठयापाह्वाशाङ्कः सेऽयिक्	कृत्योः
२०१ ह्रीठलीरीकनूयीधमाट्यर्त्या	२२३ भञ्जेर्जौ वा
तां पक्	२२४ दन्शसन्जशपि
२०२ घटादिकगेवनूजनैङ्जङ्कन-	२२५ रन्जः
सूरङ्जयमेऽकमिचम्यम्यप-	२२६ शौः मृगरमणे
परिस्त्वद सपान्त्यस्याचेऽ-	२२७ घञि भावकरणे
गाम्जौ तु दीर्घौ वा	२२८ स्यदेऽजवे
२०३ शमेऽदर्शने	२२९ प्रअथहिमअथैधावोदौघ-
२०४ यमेऽपरिवेषे णिचि च	दशनम्
२०५ मारणतोषणनिशाने क्षश्च	२३० ङित्यस्याः
२०६ चहश्शाठ्ये	२३१ जागुर्जिणे
२०७ वानुपसर्गाज्ज्वलहूलक्षल-	२३२ मृजुः
वनूवमनमग्लास्नाम्	२३३ आवोचि
२०८ खचि	२३४ विअमो घञि
२०९ कदेर्मन्कौ	२३५ नोद्यमोपरमः
२१० घेऽद्घाद्युपसर्गस्य	२३६ मजन्वधोऽयंरंनं गंवंकंचमः
२११ डेऽशास्वगनाशयदितः	कङ्जौ
२१२ आङ्भास्माब्दोऽपीहमील्	२३७ आतोऽयम्
जीवकण्ठाश्रण् वयलुटां वा	२३८ दनो नस्तोऽजिणे
२१५ उरत्	२३९ हो घः

२४० शासः क्लित्यङ्गहलीत्
 २४१ कौ
 २४२ आहुः
 २४३ क्लिन्यपचायः
 २४४ क्लादोऽक्तिः
 २४५ ऋत्वादेः कत्तिनां नोऽप्रः
 २४६ कयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्द-
 स्य चामन्मूच्छः
 २४७ हलो यज आतोऽध्याख्यः
 २४८ घादिठयञ्चैर्नाशाजिगीषा-
 पादाने
 २४९ सैः कर्मकर्तरि प्राप्ते
 २५० निर्वाणोऽवाते
 २५१ दुग्धोर्दीर्घश्च
 २५२ क्षेरघ्ये
 २५३ दैन्याक्रोशे वा
 २५४ ह्रीन्नाद्राघ्रोन्दनुद्विन्दतेः
 २५५ प्रस्तयो मः
 २५६ सः
 २५७ शुष्पचः कम्
 २५८ अनुपसर्गाः स्त्रीबोस्त्राचकृश-
 परिकृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लाः
 २५९ भित्तं शकलम्
 २६० वित्तं धनप्रतीतम्
 २६१ हन्मन्यंरंगनं वनतितनादे-
 र्लुगजलि
 २६२ प्ये
 २६३ मो वा
 २६४ गमादीनां कौ
 २६५ न कौ दीर्घश्च

२६६ वन्यनुनासिकस्याः
 २६७ जन्सन्खनाम्
 २६८ सनि
 २६९ ये वा
 २७० तनो यकि
 २७१ सनस्तौ कौ

इति शाकटायनीयसूत्रपाठे
 चतुर्थस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ।

१ ह्र्योऽधीकश्चल्लेले यञ्
 २ वेकः
 ३ एश्शीङः
 ४ यय्य
 ५ सपसर्गादुदूहः
 ६ ल्येतेरित्
 ७ श्वयत्यस्वतोऽङ्यधगु-
 र्फम्
 ८ नशो वेम्
 ९ ऋदूशोऽर्
 १० जागुः किति
 ११ शृदूपां लिट्यु वा
 १२ स्कच्छतः
 १३ हल्भ्यामृदतेः
 १४ यङ्यक्क्याशे
 १५ रिः
 १६ जुरूपक्येङ्
 १७ अङ्गिष्ठाग्धेती
 १८ ह्रस्वस्य हलः

१९ द्व्युक्तेर्नाचि ल्युत्तौ
२० भूस्वाऽद्वेः
२१ हल्योरौत्
२२ वे।र्णोः
२३ अज्यात्
२४ तणेह
२५ ब्रुव इट्
२६ यङ्त्तुरुस्तोर्बहुलम्
२७ स्यस्तेस्सोऽलः
२८ अदोऽट्
२९ ईट् चाजद्वयः
३० वल इट्
३१ ईशोङ्भ्यां रुध्वे
३२ जल्होर्हो धिः
३३ शाच्येधिजहि
३४ अद्वाठयतः
३५ इयः
३६ आतोऽपः
३७ श्लुगुभि
३८ जेः
३९ अतो हः
४० असंयोगादोः
४१ म्वि लुग्वा
४२ कुर्यि च
४३ अतश्चि चोत्
४४ मगाने
४५ आसीनः
४६ नमस्त्योर्लुक्
४७ इनाज्जेरातः
४८ हल्यघोरीः

४९ इट्ठिः
५० भ्यो वा
५१ हाकः
५२ आ च हौ
५३ यि लुक्
५४ वसस्याचि
५५ दुहदिहलिहगुहस्तडि
तुवि श्लुग्वा
५६ ओतश्च्ये
५७ यम्गमिषोश्चि चकः
५८ पाघ्राधमास्थाम्नादाण्डुत्य-
तिश्रौतिधिन्युक्कयुगदसदः
पिबजिघ्रघमतिष्ठ मनयच्छ-
पश्य च्छंशधिकशीयसीदम्
५९ सतेर्धो वेगे
६० ज्ञाजने जाः
६१ एदिदोऽकः
६२ एवां ह्रस्वः
६३ शमां दीर्घोऽष्टानाम्
६४ श्विक्कन्वाचमः
६५ क्रमोऽतङ्गाने
६६ सावारैचः
६७ हलाम्
६८ वद्वज्जलोऽतः
६९ वोणुर्ज्जह्लादेर्लघोरिति
७० न क्षणशसि शिवजाग्रेदि-
न्मह्यश्च
७१ घूज्जुस्तुभ्य इट्
७२ यरनमातां सक्च
७३ घुपाभूर्यैतेश्चलुक्

७४ घ्राघेट्शाच्छासो वा
 ७५ तन्म्यस्यास्ते
 ७६ जलह्रस्वात्लुक्सस्तौ
 ७७ ईटीटः
 ७८ धि वा
 ७९ तासस्तयोस्तिन्न
 ८० एति हः
 ८१ तस्ति ल्यश्चिल
 ८२ श्याङ्
 ८३ डीङो यिक्कडित्यचि
 ८४ इटि चातो लुक्
 ८५ हल्म्यां लिङ्येद्वा
 ८६ घुमास्यागापाहाक्सः
 ८७ ईहल्यप्ये
 ८८ ये
 ८९ घ्राचमोर्यङि
 ९० घोघ्री द्विंसायाम्
 ९१ अस्तिब्रुवोर्भूवचौ
 ९२ चक्षः रुशाञ् वाचि
 ९३ लिटि वा
 ९४ शो यः
 ९५ भ्रमञ्जमोर्
 ९६ लुङि लुङ्गिद्रिद्रः
 ९७ अरुमन्वुग्वने
 ९८ हलो यः
 ९९ क्यो वा
 १०० अतः
 १०१ णेरिक्कानिङ्गामाल्वन्तेत्
 स्वाट्ये
 १०२ दान्तशान्तपूर्णदस्तरूपष्ट,

छल्लक्षमावा
 १०३ लघोर्हलः प्येऽय्
 १०४ वाप्नोः
 १०५ इ मेङ्
 १०६ क्षेरीः
 १०७ क्षय्यजय्यौ शक्तौ
 १०८ क्रय्यः क्रयार्थे
 १०९ दोसोमास्यां कि
 ११० शोत्रते
 १११ छश्च वा
 ११२ दद्घोर्दः
 ११३ श्नोऽश्च उपसर्गात्
 ११४ प्रादाजस्ते वारङ्भे
 ११५ निविस्वन्वात्
 ११६ धाजो हिः
 ११७ डाकस्तिव
 ११८ जग्धदः प्ये च
 ११९ घम्लज्घज्जुङ् सनि
 १२० लिटि वा
 १२१ वेर्वय्
 १२२ घो वधस्तङि लुङि
 १२३ लिङि च
 १२४ गैतयोः
 १२५ णी गमञ्जाने
 १२६ मनीङ्श्च
 १२७ गाङ् लिटि
 १२८ लुङ्लुङ्णी सन्डे वा
 १२९ वलनेऽचो वि
 १३० अक्यब्घज्चि
 १३१ लङ्लुङ्लुङ्यमाङाट्

१३२ आरैजाद्यंघः
 १३३ यसः
 १३४ बलादेरिडवपुणादेः
 १३५ तेग्रहादिभ्यः
 १३६ ग्रह एकाचोऽलिटीटः
 १३७ ऋद्वुर्गालतङ्सेः
 १३८ हल्भ्यां चोस्मट् तङ् सेः
 १३९ राधाद्योरिडू जः
 १४० अन्जोऽसेः
 १४१ निठकुषः
 १४२ कयोः
 १४३ नङ्गीयप्रठयै दिद्वे टोऽपतः
 १४४ अर्दस्सन्निवेः
 १४५ अविदूरेऽभेः
 १४६ शमिकुषः प्रगल्भे
 १४७ कषः कृच्छ्रगहने
 १४८ घुषोऽविशठदे
 १४९ दृढ स्स्थूलवलिनेः
 १५० क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिट्टुट्,
 लग्नम्लिष्टविरिठधकायट्,
 मन्थमनस्तमः प्रभुसक्ता
 रूपस्वरानायासभृशे
 १५१ आदितः
 १५२ भावारम्भे वा
 १५३ शकैः कर्मणि
 १५४ हृषेलीनविस्मयप्रतिघाते
 १५५ जप्तश्रवस्तापचितम्
 १५६ वमरुठयमत्वरसंगुषास्वनः
 १५७ जवृश्चास्तिव
 १५८ कृत्कां क्षुधवसः

१५९ लुभ्यञ्चेर्विमोहार्थे
 १६० पूङ्क्लिशो वा
 १६१ तठ्यूदितः
 १६२ सहलुभैच्छरुषरिषस्ति
 १६३ अस्जृधदन्मतन्सन्पतिश्व
 पिश्रियूर्णुसरस्वत्रि
 वनस्मान
 १६४ काद्यपङ्क्ययञ्जसः
 १६५ न किदेद्युग्रहगुहः
 १६६ ऋद्वनस्स्थे
 १६७ कस्यैकाउचसः
 १६८ गम्हन्विद्वृशिवशो वा
 १६९ कृत् नृचचृच्छृदस्ससी
 १७० गमः
 १७१ अतङ्कः
 १७२ न वृद्धयः
 १७३ गंस्नेरसुप्रडाने
 १७४ क्रमः
 १७५ तुः
 १७६ शक्प्रच्छिक्विन्दिह्यहन्वसि-
 चस्यवोऽशिवप्रिशीङ्डीङ्-
 रुषट् को द्धृतः
 १७७ मुरिसिविपवाञ्चः
 १७८ अस्मस्स्युयविनित्यसु
 रुभाज्जः
 १७९ रभमस्वान्जः
 १८० अक्षुनुतुस्कन्मिच्छिस्तिश-
 पसहाद्दः
 १८१ वज्रासायुषुकुशुठयाद्दुः
 १८२ आबलिलुकिकुस्स्वतिश-

तात्परः	२०९ क्रीडनन्यवस्य। देलु गवहुलम्
१८३ यरलाङ्गः	२१० चाजनक्षपेः
१८४ रयनगाम्नः	२११ संपयुपात्कृजस्सङ्भूतस' मवाये
१८५ दन्दलिविस्फुसदितकुरेशशः	२१२ सपाद्विकारप्रतियत्तवाक्या ध्याहारे
१८६ शिशुद्वित्विकर्मिषतुदोषः	२१३ किरतेर्लवने
१८७ वनमिदुक्तदिनिदाहः	२१४ प्रतेश्च वधे
१८८ स्विष्मन्सिधिशिलषिपुष-	२१५ चतुष्टयपाद्वर्षात्
प्रश्यात्	२१६ विशुनि भक्षाश्रयाय
१८९ कित्युक्श्रूणां जः	२१७ वौ विठिकरो वा
१९० नित्यानिट्नासोऽस्वदक्ष' जूदशस्थे वावृठयात्तेः	२१८ प्रात्तुम्पर्गाव
१९१ ऋतः	२१९ प्रादुमश्चाचयस्तेष्टिषः
१९२ कजोऽसः	२२० सूडसूभोस्तुस्तुभोऽटयप्यद्वे
१९३ सृष्टुस्तुद्रुस्तुस्तुश्रुति लिटि	२२१ स्यासेनिसेधसिचमञ्जां द्वयटि
१९४ सृज्जुशोऽम् जल्यकि	२२२ स्तम्भोऽडप्रतिस्तठधनि स्तठधे
१९५ दृप्तृप्सृप्कृषिस्फृग्मृशो वा	२२३ अवाञ्चानम्बनां विदूर्यो क्षु
१९६ नश्मस्जसे। नम्	२२४ वैश्च स्वने।ऽशने
१९७ उदितः	२२५ सदोऽप्रनेर्ला त्वादेः
१९८ लिपादितृफट्फगुफोमशु' भश्चे	२२६ स्वञ्जेश्च
१९९ जभोऽचि	२२७ परिनिवेस्सेषः
२०० रधः	२२८ सयसिते
२०१ नेत्यलिटि	२२९ सट्स्तुस्वन्जां वा त्वटि
२०२ रभः	२३० सीवसहोऽडेऽसोः
२०३ लभः	२३१ स्यन्दतेर्वाभ्यने।श्चाप्रा णिनि
२०४ द्याङ्कः	२३२ वेस्सकन्दोऽक्तयोः
२०५ स्तुतावुपात्	२३३ परे
२०६ ऊयमि वा	
२०७ यजखे चोपसर्गात्	
२०८ सुदुभ्य'	

२३४ स्फुः स्फुलोर्मिर्नैः

२३५ वेः

२३६ स्कन्नः

२५७ निर्दुःस्ववेसमसूतिस्व
पोऽवः

२३८ हिनुमीनानिगोऽदुरोऽ
न्तरश्च णः

२३९ शः

२४० नेर्घुमानद्रूपत्पदिस्यनि,
यातिवातिद्रातिप्साति
इन्तिवपिवहिशमूचि-
उदेगधौ

२४१ शेषेऽषान्तकखपाठे वा

२४२ परेरनितेः

२४३ प्रन्ते च

२४४ द्वयोः

२४५ घ्नः

२४६ म्वि वा

२४७ न देशेऽन्तरोऽयमघ्नः

२४८ निमनिक्षनिन्दः कृति वा

२४९ अषोऽषोऽभाभूपञ्कगंघ्या,
यिवेपः

२५० नमीजादेरेव

२५१ ङणिलिजुपान्तयोद्वा

२५२ निर्विणः

२५३ रो लोऽयौ

२५४ निऽप्रतेर्वा

२५५ परेर्घोङ्गयोगे

२५६ ङश्चार्ण्डादीनाम्

२५७ ग्रोऽचि

२५८ यङि

२५९ गरगलं विषप्राग्यं गे

२६० कपोऽकपीटादिषु

२६१ आदेऽङ्गोऽवक्कट्याष्टीव-
सनम्

इति शाकटायनीयमूत्रपाठे
चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः

तृतीयः पादः

१ ताम्भस्यौ लुल्लोः

२ मिलुर्ङि

३ दूपादेर्पासृपः

४ ककशलाऽदृशः कसो नेट्
चेत्

५ शिलषः

६ मानालिंगने

७ कंश्चिद्रुस्तु रोर्ङः कर्तरि

८ धेष्टश्चेर्वा

९ स्तम्भुम्बु वम्बुचूचु वम्बुचू-
ग्लुचु शिवज्जाऽङ्

१० ऋदितोऽतङि

११ मर्तिशास्ति लिदद्युत्पुण्यादेः

१२ वक्त्यसूरुयातेः

१३ लिटिमज्झाऽर्तेः

१४ तङि वा

१५ दीप्पूर्जन्बुधताय्प्याय-
स्ते ङि

१६ पदः

१७ कर्मभावे
 १८ ह्रन्द्वाशिग्रहजम्बस्सितास्स-
 सटां जिङ्घा
 १९ श्लेले यक्
 २० कर्तरि शप्
 २१ ह्वादादेशश्लुब् लुक्
 २२ दिवादेशश्चयः
 २३ आशम्लाशम्भमिक्मिक्मिक्मि-
 त्रुटिलघो वा
 २४ यसोऽनुपसर्गात्
 २५ समः
 २६ अक्षश्चनुः
 २७ तक्षस्तनूकृतौ
 २८ स्वादेः
 २९ स्तम्भस्तुम्भस्कम्भस्कुम्भ-
 स्कोऽश्ना च
 ३० क्रधादेः
 ३१ हलश्चनो हावानः
 ३२ तुद्भ्यश्चशः
 ३३ कृज्जनादेरुः
 ३४ रुधां नं लुक् च
 ३५ कर्मण्यस्त्रुवादीनां कर्मवलि
 ३६ तपस्तपसि
 ३७ खजश्चाहु
 ३८ करणे कश्चित्
 ३९ कुषिरजश्चयान्न वा
 ४० उयज्जुहः
 ४१ रुधः
 ४२ तपोऽनुतापे च
 ४३ णिश्रिस्तुतङ् कर्मणः

४४ भूषार्थसन्दुहादीनां च
 जियक्
 ४५ कल्लोऽतुन्त्वाम्
 ४६ घुरकेलिमकृष्टपचयं कर्मणि
 ४७ सङ्गतेऽजर्यम्
 ४८ रुक्याठयथ्यौ
 ४९ भूगोयो वा
 ५० प्रब्रूपस्थोऽनीयः
 ५१ जनाप्लवापतो घ्यण्
 ५२ स्निषशीङ्स्थानृषास्वसज
 नृहारम्भात् क्तः
 ५३ गत्यकर्मण्याधारे च
 ५४ आदौ
 ५५ साप्यानाप्यास्तक्तध्यप्खा-
 र्थाः कर्मभावे
 ५६ भीमादयोऽपादाने
 ५७ सम्प्रदानाच्चान्यत्रोष्ठादयः
 ५८ कृद्बहुलम्
 ५९ प्राक्स्त्रि प्राप्नोऽसमः
 ६० घ्यण्
 ६१ पाणिसमवात् सृजः
 ६२ ओरावश्यके
 ६३ वाधारेऽमावास्या
 ६४ कुण्डपाटयसञ्च।टयराज-
 सूयाः कृतौ
 ६५ पाटयधाटयसान्नाटयनि-
 काटयप्रणाटयानाटयं नाना-
 र्घविनिर्वासासंमत्यनित्ये
 ६६ अग्नौ परिचाटयोपचाटय-
 समूह्यचितयाः

६७ तठयानी यथी
६८ पञ्चलकिशकशसियत्स-
हियजोऽटवासुत्रपरत्सना-
पत्रपडिपदभचमुर्यः
६९ गद्यद्यमोऽनुपसर्गात्
७० चरः
७१ आडोऽगुरी
७२ पणोपसुत्रव?दाद्वियर्तु-
मन्युपेयागर्ह
७३ स्वात्मवैश्येऽर्ते
७४ वदस्सुपः क्यप् च
७५ हत्या भयं भावे
७६ अग्निचित्वा
७७ खेयमृषोद्यम
७८ कुप्यज्यभिद्योद्ध्ययसिध्य-
युग्यं नान्नि
७९ शास्वज्जुषस्त्वेत्यदुपा-
न्त्यादनृक्कलृप्चतः
८० त्रिविपून्यो हलमुञ्ज
कलकं
८१ ग्रहः पदास्वैरिवाच्यापक्षे
८२ भृजोऽनार्त्त
८३ समो वा
८४ कृमृज्जुषशंसगुहदुहजयः
८५ गवुत्रज् लिहादिभ्यश्च
८६ नन्द्यादिभ्योऽनः
८७ ग्रहादिभ्यो णिन्
८८ नेर्वपशुशाविशरत्तः
८९ नजो याचृठयासंठयाह्वजव-
दवसः ।

९० अचोऽचित्ते
९१ रुधराधोऽपात्
९२ इन्च परिभ्यः
९३ वे१शीङ्घिजो देशे
९४ श।कट्टुप्रोगुपान्त्यात्कः
९५ उपसर्गादातोऽनिक्
९६ पाघ्राधमाधेङ्दूशः शः
९७ धारिपारिवेद्युदेजिचेति-
सातिमाहिलिम्पविन्दोऽ-
नुपसर्गात्
९८ धुन्यो णः
९९ सहादिग्रहाद्वा
१०० श्यात्तन्ठयधासुसंस्कृवव'
सावहृतीश्वसः
१०१ नृत्स्त्रजो वुट् शिल्पिनि
१०२ पाणिघट् नाहघट्
१०३ गरुधकः
१०४ टनण
१०५ हो व्रीहिकाले
१०६ प्रुसुल्वस्साधौ वुच्
१०७ आषिशि वुन्
१०८ नार्त्त क्तिः
१०९ कर्मणोऽण
११० शीलिकाभिभह्याचरीति-
क्षमो णः
१११ गोऽनुपसर्गादृक्
११२ सुराशीधोः पिवात्
११३ आतोऽह्वावामोऽङ्
११४ दाक्षः प्र
११५ संख्यः

११६ आशिषि घ्नः
 ११७ क्लेशतमसोऽपे
 ११८ शीर्षकुमारयिणन्
 ११९ अमनुष्ये टक्
 १२० जायापतेर्लक्षणे
 १२१ हस्तिकवाटाच्छक्तौ
 १२२ राजघः
 १२३ अर्जोऽः
 १२४ शक्तिलाङ्गलाकुशयष्टितो-
 मरघनुर्घटाद्ग्रहः
 १२५ सूत्राद्वारणे
 १२६ ह्रजा वयोऽनुद्यमे
 १२७ आङ्गि शीले
 १२८ दूतिनाथात्पशाविः
 १२९ फलेग्रह्यात्मभरि कुलिभरि
 १३० शकृत्स्तम्भाद्वत्सव्रीही कज
 १३१ किंयत्तद्वहोः
 १३२ दिवा विमानिशाप्रभाभा,
 रुकराऽरुक्कषर्त्रन्तानन्तादि-
 ना नदीलिपिलिखिलि-
 चित्रक्षेत्रजंघावाहूर्धनुर्भ-
 क्संरुयाहः
 १३३ हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्द
 श्लोककलङ्गायावेरचाटुसू
 त्रमंत्रयदात्
 १३४ भृतौ कर्मणः
 १३५ क्षेमप्रियमद्रात्खाण्
 १३६ मेघर्तः खच्
 १३७ भयात्
 १३८ प्रियवशाद्ददः

१३९ द्विषत्परात्तस्तापेः
 १४० मितनखपरिमाणात्पचः
 १४१ करोषाभ्रकूलात्कषः
 १४२ सर्वात्सहश्च
 १४३ मृतवृधारिजिदमितपश्च
 नास्ति
 १४४ वाचंयमो व्रती
 १४५ मन्वायिणन्
 १४६ कर्तुश्शखः
 १४७ एजेः
 १४८ शुभस्तनाद्देहः
 १४९ नाडीमुष्टिघटीखरीनासि-
 कावालद्धमश्च
 १५० पाणेः
 १५१ कूलादुदि रुक्मवहः
 १५२ वहाभ्रालिलहः
 १५३ विध्वस्तस्तिलात्तुदः
 १५४ शर्धललाटवातद् हाक्कपाजः
 १५५ पुरंदरभगंदरेरंमंदोग्रं पश्या-
 सूर्यं पश्यः
 १५६ सुभगाढ्यस्थूलपलितलगा-
 न्धप्रियन्सुपोऽकवेशचौ ख-
 रुनुखकज् भवः
 १५७ कृजः करने खनट्
 १५८ भावे चाशितंभवः
 १५९ गमः खखड्डाः
 १६० विहायसो विहश्च
 १६१ उरगः
 १६२ सुगदुर्गमाधारे
 १६३ निर्गो देशे

१६४ नास्न्यश्शमः
 १६५ पाशर्वादिभ्यश्शीङः
 १६६ उत्तानादिभ्यः कर्तुः
 १६७ आधारात्
 १६८ भिक्षासेनादायाश्च चरष्टः
 १६९ पुरोऽयतोऽग्रेसर्तैः
 १७० पूर्वात्कर्तुः
 १७१ स्यः कः
 १७२ दुहो घश्च
 १७३ शोकापनुदतुन्दपरिसृजस्त-
 म्बेरमकर्णेजपास्सुखाहरा-
 लस्यहस्तिसूचकाः
 १७४ मूलविभुजादयः
 १७५ विरभजः
 १७६ स्पृशोऽनुदकात् क्षिप्
 १७७ अदोऽनन्नात्
 १७८ क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादी
 १७९ मन्वश्क्वनिडिवच्च दृश्यते
 १८० त्यदाद्यभ्यसमानाद्वाणाद्
 दृशेराप्येक्विकट्कसाः
 १८१ कर्तुं णिन्
 १८२ शोलेऽजातेः
 १८३ व्रताभीक्ष्ये
 १८४ साधौ
 १८५ ब्रह्मवादी
 १८६ ठयभेर्भुवो भूते
 १८७ करणाद्यजः
 १८८ इन्विक्त्यः कर्मणः कुत्स्ये
 १८९ णो णिन्
 १९० ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्किप्

१९१ सुकर्मपापमंत्रपुण्यात्कजः
 १९२ सोमाञ्जुजः
 १९३ अग्नेश्चेः
 १९४ कर्मण्यग्न्यर्थे
 १९५ दूशः क्वनिप्
 १९६ राजसहात्कृज्युधिभ्याम्
 १९७ जनेऽनौ डः
 १९८ समस्याः
 १९९ अजातेः पञ्चम्याः
 २०० क्वचित्
 २०१ जुषोऽतृ
 २०२ सुयजो क्वनिप्
 २०३ भस्मादयः
 २०४ कक्कवतू
 २०५ लुङ्
 २०६ रात्रौ वसोऽन्त्ययामा-
 स्वापेऽद्य
 २०७ अनद्यतने लङ्
 २०८ खयाते दृश्ये
 २०९ स्मृत्यर्थेऽयदि लृट्
 २१० साकाङ्क्षे वा
 २११ अत्यन्तापहृषे लिट्
 २१२ परोक्षे
 २१३ हशश्चत्पञ्चाढ्यन्तःप्रच्ये
 लङ् च
 २१४ पुरि लुङ् वा
 २१५ स्मे च लट्
 २१६ ननौ प्रष्टोक्तौ
 २१७ सति
 २१८ पूङ्ग्यजश्शानः

२१९ वयशशक्तिशीले
 २२० धारीङ्गशत्रुकृच्छ्रे
 २२१ सुज्जद्विषार्हस्मन्परिप्रशस्ये
 २२२ त् साधुधर्मशीलेषु
 २२३ भूवृत्तवृध्वाजसहचररुचा-
 पत्रपालङ्कज्जनिराकृज्ज-
 नेत्पचेत्पदोन्मदादिङ्गुः
 २२४ भजेस्सुक्
 २२५ गलास्यस्सुः
 २२६ गृधिधृषिषिपुत्रमः वनुः
 २२७ सन्निभक्षाशस्विन्वृद्धादुः
 २२८ शवन्दादरुः
 २२९ सद्गुणशयेत्मेरुः
 २३० निद्रातन्द्राश्रुदास्पृहिगृहि-
 पतिशीङ्गदयादालुः
 २३१ सहिष्णुहिचलिपापतो
 यद्गुहः
 २३२ दादिसस्त्रिचक्रिजज्ञिनेमिः
 २३३ भूवृषस्थाशृङ्गकंगमादुकण्
 २३४ लघपटपदः
 २३५ क्रुद्धभूषार्थसृग्धुवल्
 जुशुभश्चानः
 २३६ रुचलायादकर्मकात्
 २३७ हलाद्यन्ताङ्गिदिनिः
 २३८ न दीक्षदीप्सूद्गिङ्गः
 २३९ द्रुमक्रमो यङ्गः
 २४० यज्वद्गुणजपादूकः
 २४१ कागुः
 २४२ शमष्टकदुषद्विषद्रुहदुहयुज-
 तयजरजभजाभ्याहनाऽमुरु-

धो घिनज्
 २४३ आङ्गः क्रीङ्ग्यम्यस्सुषः
 २४४ समः पृष्ठसृग्गुणरोऽकर्म
 कात्
 २४५ वौ विचकषकरथस्त्रन्मलस
 २४६ लपोऽपे च
 २४७ चरोऽती च
 २४८ लप्सद्रुमयवदवसः मे
 २४९ परेस्सुवद्गुहमुहः ।
 २५० देवो गोश्च
 २५१ क्षिपरटः
 २५२ वादेशच युज्
 २५३ निन्दहिंसक्रिशखादविना-
 शिव्याभाषासूयात्
 २५४ तपसर्गादेव देविकुशः
 २५५ कुटिलुगिटवृङ्ग जलिपभि-
 लादाकट्
 २५६ दूक्षीणवमज्यव्यथाभ्यरुपरि-
 भूविश्रैरिन्
 २५७ प्रात्सुजोः
 २५८ सरक्स्त्रद्वयसः
 २५९ मञ्जुतावमिदो घुरः
 २६० वेत्तिच्छिद्भिदः कित्
 २६१ सतीण्णनप्रजेष्ठद्वरप्
 २६२ गतवरः
 २६३ नम्कम्यजस्कम्पस्मिहिंस-
 दीपो रः
 २६४ स्वप्नविधृषो ड्मज्
 २६५ न्यः क्रुकुकवलुकाः
 २६६ रुयेशभासपिषकसो वरः

२६७ यायावरश्च
 २६८ संविप्राद्भुवोऽनाम्भ्युड्
 २६९ भित्तद्वादयः
 २७० इत्रः एवो दैवते
 २७१ सन्नर्षो करणे
 २७२ लूधूसूखनमहचरतैः
 २७३ ठययो द्वोर्घनः
 २७४ स्तम्बाद् धनश्च
 २७५ श्रुत्यपरिघम्
 २७६ एवो हलकोडमुखेत्रट्
 २७७ दाठनीशस्युज्युमिचिसस्तु-
 तुद्मिहनहृदंशपतः
 २७८ धात्री
 २७९ मतिपूजार्थञ्जीञ्छीत्यादि-
 भ्यः क्तः
 २८० उणादयः
 २८१ गम्यादिवर्तस्यति
 २८२ लृट्
 २८३ परिदेवनामद्यतने लुट्
 २८४ पुरायावते।लृट्
 २८५ कदाकक्ष्योर्वा
 २८६ किंवृत्तेऽर्थित्वे
 २८७ अर्थसिद्धौ
 २८८ लेटि हेतौ
 २८९ लेङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके
 इति शाकटायनीयसूत्रपाठे-
 चतुर्थस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः

१ पदुजो घञ्
 २ सुस्त्विपरठयाधिमत्स्यवले
 ३ अकर्तरि
 ४ इङ्
 ५ श्रो वायुवर्णनिवृत्ते
 ६ पूलूनीरोर्निर्भ्यवोपसर्गे
 ७ भूश्रवदोऽच्
 ८ नौ णश्चादः
 ९ स्वन्नद्वात्कणपठो वा
 १० यमस्मन्निठ्युये
 ११ कणोः वैणे
 १२ घोः किः
 १३ आप्यादाधारे
 १४ एव गम्बश्चरणद्वग्रहे।ऽच्
 १५ समुद्यगः पशौ
 १६ सतिगलहपणः प्रजनाक्षेयत्वे
 १७ प्रमदसंसदौ हर्षे
 १८ देशेऽन्तर्घनान्तर्घणौ
 १९ प्रथमप्रचारौ कोष्ठकांशे
 २० घनोदुनापघने।पघनिघे।दु-
 संघा मूर्त्यत्याधानाङ्गास-
 न्निमित्तप्रशस्तमणः
 २१ ह्यो वश्चोश्चिन्न्यभ्युपे
 २२ आङि युद्धे
 २३ निपानमाहावः
 २४ भावेऽनुपसर्गात्
 २५ मद्ठयधजपः
 २६ कणयम्हस्त्वन्वयो वा
 २७ आङि रुष्टलाः
 २८ ग्रहे।ऽत्रे वर्षे

२९ प्रेयुग्यतुलासूत्रे

३० वुर्वस्त्रे

३१ उदिनीश्रिजः

३२ पूद्रुयौतेर्षज्

३३ ग्रहः

३४ समि मुष्टी

३५ युद्रुदोः

३६ स्तार्यज्ञे

३७ परौ ग्रहः

३८ न्यवे शापे

३९ लिटमायां प्रे

४० द्रुस्तुस्त्रोः

४१ स्त्रोऽयज्ञे

४२ वौ प्रथनेऽशकदे

४३ सुश्रोः

४४ ठ्युपेशीङ्कः क्रमे

४५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः

४६ चित्युऽसमाधानावासदेहे
कश्चादेः

४७ सघेऽनुपरी

४८ माने

४९ न्युदि ग्रः

५० क्रो धाम्ये

५१ नौयुः

५२ इणोऽश्रेषे

५३ परौ क्रमे

५४ द्यूते न्यः

५५ भ्वोऽवज्ञाने वा

५६ स्थादिभ्यः कः

५७ दुद्धितोऽयुक्त्री

५८ यज्यत्प्रकृष्टस्वग्रक्षो नः

५९ विच्छेर्नङ्

६० व्याप्तौ भावेऽनजिन्

६१ स्त्रियां क्तिन्

६२ लाभादिभ्यः

६३ स्त्रिष्यजतोः करणे

६४ गावापघो भावे

६५ स्थो वा

६६ व्यतिहारे जः

६७ ययुक्षः

६८ व्रज्यजः क्यप्

६९ नाम्नि भृजः

७० समकनिषदनिपद्मन्वि-
दीण्घञ् शीङ्कः

७१ कृजप्रशक्तिन्चः

७२ मन्पदादिभ्यः क्तिन् क्तिप्

७३ यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्य-
टाट्यामृगयेच्छायाञ्चकृपाः

७४ गलाज्याहो निः

७५ णिवेत्यासन्नन्यघट्टवन्दोऽनः

७६ इषोऽनिच्छायासू

७७ परेर्वा

७८ सूचरो यः

७९ जागुरश्च

८० प्रत्ययात्

८१ गुरोर्हलः

८२ विच्चिन्तिपूजिकथिकुंभिच-
चर्च्यन्तर्घोऽङ्

८३ उपसर्गादातः

८४ भिदादयः कश्चित्

८५ संज्ञाभावे ण्युः	११२ किञ्च ते लङ्लुटौ
८६ प्रश्नारुयाने वेञ्च	११३ अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि
८७ पर्यायोत्पत्त्यहर्णे ण्युः	११४ किञ्चिल्लस्यर्थयोर्लुट्
८८ नञोऽनिश्चाये	११५ यद्यदियदागतौ लङ्
८९ नञभावे क्तोऽभ्यादिभ्यः	११६ गर्हं च यच्चयत्रे
९० करणाघारे चानट्	११७ चित्रे
९१ पुंनान्नि चः प्रायः	११८ लुट् शेषेऽपदी
९२ गोचरसंचरकषनिकषखलम	११९ वाढेऽप्युते लेङ्
गत्रह्व्रजव्यजापणनिगमम् ।	१२० संभाठयेऽलम्यर्थात्
९३ हलो घञ्	१२१ धातूक्तौ वायदि
९४ तृस्त्रोऽवात्	१२२ सतीच्छार्थात्
९५ समश्च हजः	१२३ वत्स्यति फलकारणे
९६ जारदाराध्यायन्यायोद्या-	१२४ कामाविठकारेऽकच्चिति
वानायाधारावायाः	१२५ इच्छार्थे लेङ् लेट्
९७ उदङ्कोऽजले	१२६ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्ट-
९८ खनोऽड्डरेकेकवकाश्च	मंप्रश्नप्रार्थने
९९ दुस्स्वीषतः कृच्छ्र कृच्छ्रे खः	१२७ प्रेषानुज्ञावसरे लेट् व्यप्
१०० क्वैः कर्त्राप्याद्भूकृजः	१२८ लेङ् चोर्ध्वमुहूर्तात्
१०१ आतोऽनः	१२९ लेट् स्मे
१०२ शास्यधिदूशिधूपिमृषः	१३० अधीष्टे
१०३ वाशंस्ये सद्भूतवत्	१३१ कालवेलासमयावसरे
१०४ क्षिप्राशंसार्थे लुङ् लेङ्	तुम्वा
१०५ आद्योऽवासन्नाविच्छिद्योः	१३२ लेङ् यदि
१०६ वत्स्यत्यनहोरात्रेऽवोऽवधौ	१३३ तृच्यप् चाहं
१०७ काले परे वा	१३४ गिन्ध्यपात्रश्याकाधमर्षे
१०८ लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च	१३५ शक्ती लेङ् व्यप्
लुङ्	१३६ लिङ् लेङाशिषि
१०९ वा शेषात्	१३७ माङ् लुङ्
११० गर्हेऽपिजात्वोर्लट्	१३८ लङ् च स्मेन
१११ कथमि लेङ् च वा	१३९ भृशाभीक्ष्ये लेट् तस्मिं-

स्तयार्थे	१६५ कजोऽव्ययेनां नष्टोक्तौ-
१४० प्रथये वा सामान्यार्थे	शाम्त्ववी
१४१ निषेधेऽलङ्खली कश्वा	१६६ तिरश्चापवर्गे
१४२ परावरे	१६७ भुवोऽनचानुलोम्ये
१४३ ठयतिहारे भेङ्गस्तुल्यकर्तृके	१६८ तूष्णीमा
१४४ प्राक्काले	१६९ स्वाङ्गसत्ता कश्चः
१४५ पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ये खमुञ्ज	१७० वी धाण विमानाना
१४६ अन्यथैवकथमित्यमः क-	१७१ शुक्कचूर्णरूपादाप्यात्पिष-
जोऽनर्थकात्	स्तस्मिन् णम्
१४७ यथातथादीर्घाप्रत्युक्तौ	१७२ कज्जग्रहेऽकृतजीवात्
१४८ आप्यादाक्रोशे	१७३ निमलात् कषः
१४९ स्वादोऽप्यचवेः	१७४ समूलाद् घृष्ट
१५० इवद्दृशिभ्यः कात्स्न्ये यान्	१७५ कणात्
१५१ यावता जीवधिन्दात्	१७६ हस्तार्थाद्दूतवर्तिग्रहः
१५२ चरमौदरात्परेः	१७७ स्वस्नेहनाथोत्पुष्टिपषः
१५३ वृष्टीयत्वेऽस्यो लुग्वा	१७८ नास्ति बन्धः
१५४ चेजार्थात् क्रोपेः	१७९ आधारात्
१५५ तृतीययोऽदंशः	१८० कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः
१५६ हिंसार्थात्तुल्याप्यात्	१८१ ऊर्ध्वात् पूशुषः
१५७ तत्समास्योपात्पाङ्गुधकृषः	१८२ आप्यन्नेवे
१५८ प्रमाणसमासयोः	१८३ समर्थोऽत्यर्थध्वजाशक-
१५९ तूर्णोऽपादानेन	गलाघटसङ्गाहो रमल-
१६० द्वितीयया	भक्रमे तुम्
१६१ स्वांगेनाधुवावाच्येन	१८४ क्रियाया तदर्थायां वुण्
१६२ विशिपतिपदिस्कन्दाद्धी-	लृट् च
पमाभीक्ष्ये	१८५ कर्मणोऽण्
१६३ तृयसः काले नास्तरे	१८६ लेङ्गुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके
१६४ ग्रहादिशो नाम्ना	

इति श्री श्रुतकैवल्लिदेशीयाचार्यस्य शाकटायनकृतौ शठदानु-
शासने चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च चतुर्थः ॥

गणनेयं सूत्राणामनुष्टुभामर्धसप्तमशतीह ।

त्रीणि सहस्राणि शते द्वे षट्त्रिंशच्च योगानाम् ॥

संज्ञानियमनिषेधाधिकारनित्यापवादविधिपरिभाषाः ।

अतिदेशविकल्पाविति गतयः शठदानुशासने सूत्राणाम् ॥

शाकटायनीयसूत्रपाठस्समाप्तः

ओम् शान्तिः शान्तिः ।

॥ ॐ ॥

ओनमः सिद्धेभ्यः ।

शाकटायनगणपाठः ।

डाचछयूर्याद्यनुकरणं च ति ॥ १ । १ । २६ ॥

करी उररी अंगीकरणे विस्तारे च । पांपी विध्वंसं
माधुर्यं च । ताली आताली वर्णं । धूसी कांतौ । शकला शंस
कला ध्वंसकला अंसकला आलंघि (म्वि) केवासी, शेवाली,
पर्पाली, मस्मसा, मसमसा, मससस्ना एते हिंसायाम् । गुहु
गुधा प्रीडायाम् । सजूः सहार्थं । फलू, फली, आक्की, किक्की,
विकारे । औषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा दाने अत्
अहाने । प्रादुस्, आविस् प्रकाशये एते ऊर्पादयः ।

साक्षादाद्यच्चि ॥ १ । १ । ३५ ॥

साक्षात्, मिथ्या, चित्ता, भद्रा, रोचना, अमा, आस्था,
प्राजर्षा, प्रजुरा, जिजरा, जिजरुहा, संसर्पा, अर्थे, अग्नी, वशे,
एकपने, प्रहसने, विसहने, । अर्थ इत्यादयः सप्तमीप्रतिरूपकः ।
लवणं, नट्यं, शीतं, उदकं, आर्द्रकं, लवणादीनामिह तिसं-
ज्ञासन्नियोगे नकारान्तत्वं निपात्यते । नमस्, प्रादुस्, आविस्
इति साक्षादादिः ।

तस्यन्डामधण्तस्यांक्त्वातुं तिसुङ्प्तस्वाभस्वरा-

दीन्तठययम् ॥ १ । १ ॥ ३८ ॥

तस् वत् डाम् इत्येतदंतानि धववर्जितस्यातानि आम्
क्त्वा अम् तुम् इत्येतदंतानि तिसंज्ञकानि सुङ्प्तसप्रतिरूप-
काणि स्वरादीनि च शठदरूपाणि अठययसंज्ञानि भवन्ति ।

तस् “एकदिशि तस्” ऐलुमालतो विद्योतते । वत्-मुनिवद्वृत्तं
साधुवदाचरितम् । क्षत्रियवद्युध्यते । डां-उच्चैस्तराम् । उच्चै
स्तमाम् । अधश् तसि-त्रिपृष्ठतः । अवग्रहीवतः । सर्वतः ।
सर्वत्र । बहुशः । अल्पशः । आम्-दयांचक्रे । कृत्वा-हृत्वा ।
कृत्वा । अम्-पूर्वं भोजम् । अग्रभोजम् स्वादुंकारं, सपन्नं
कारम् । कन्यादर्शं वरयति । यावज्जीवमदात् । तुम्-कर्तुम् ।
हर्तुम् । धर्तुम् । स्वप्नुम् तिः-अधः कृत्य । प्रहृत्य । निहित्य ।
प्रकृत्य सुडाभम्—दात्रायाम्, मात्रायाम्, अस्ति, स्वस्ति,
असि, स्यात्, प्रस्वाभः—यथा, तथा, कथं, कुतः । स्वरादिः-
स्वस्तिष्ठति, स्वः पश्यति, अत्युच्चैस्त्वम् इत्यत्र उच्चैर्यस्तमसि-
क्रान्तस्तस्य पूर्वपदार्थस्य सुबिति न श्लुक् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन् व्येति तदव्ययम् ॥

तमादि ग्रहणं किम्? एकः, द्वौ, बहवः, षट्, सप्त,
अष्टौ, आपो वर्षाः । पचतिरूपम् । पचतीरूपम् । पचतिकल्प-
म् । पचतस्कल्पम् । स्वर अन्तर प्रातर् पुनर् सर् तर् उच्चैस्
नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यम् श्वस्
दिवा सायं चिरं ईषत् सनाक् जीषम् ज्योषम् तूष्णीम् वहिस्
अवस् निकषा समया मृषा स्वयं नक्तम् इहुा साभि वता सनं
नाना विना अन्यत् क्षमा उपांशु विहायसा दोषा मुधा मिथ्या
पुरा मिथो मिथु मिथं प्रायस् मुहुस् प्रवाहु आर्यं
अलम् अभीक्ष्णम् सार्धम् मनस् हिरुक् प्रशान् च वाहा अह
एष एवं मानं शईवत् नित्यम् सूपत् क्रूपत् कूवित् नेत् चेत्
कश्चित् यत्र नह हन्त माकिस् नकिम् माङ् नञ् वावत् त्वावत्
स्वावत् त्वै न्वै वै रै औषट् षषट् स्वाहा स्वाधा ओम् हिम्

खलु किल अथस् अथ स्म अ इ उ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ
आदह आतंक यावत् तावत् किम् यत् यद् तद् धिक् हे है
पाद् व्याद् अहो उताहो अतो अन्धो मा नु ननु हि तु नु
इति इव चन घु वत आम् शप् कूक् शुक् सुक् नुक्
नहिकं सत्यं कृतं अद्वा नो हि मचेत् जातु भव अड अध
अहाह स्विद् बाह्या दिष्ट्या पशु पट् सह अनुपक् अङ्ग युत्
ताजक् अरे अये अवे वद् वेद् वाद् हुम् चुम् कित् मर्मा ईम्
किं सिं प्र परा अप सम् अनु अव नित् दुस् वि आङ् नि
अधि अपि अति सु वत् अभि प्रति परि उप इति स्वरादयः
आकृतिगणाः ।

कस्कादिषु । १ । १ ॥ १८० ॥

कस्कः, कौतस्कनः, आतुष्पुत्रः, शुनस्कर्णः, मद्यस्कालः,
मस्काण्डः, अयस्कान्तः, अयस्पिण्डः, सपिण्डकुण्डिका, धनुष्कपा-
लं, बहिष्पात्रम्, यजुष्पात्रम् इति कस्कादिराकृतिगणः ।

अंतस्तुभनादीनाम् । १ । २ ॥ ५४ ॥

स्तुभना तृप्नु आचार्यानी आचार्यभोगीन युवन् अहन्
षक्न् वन मन सर्वनाम नट नधन नद् नृत्त नदी निवेश निवास
अग्नि अनूप नन्दिन् नन्दन् नर्तन् गहन नदन । इति स्तुभना-
दिराकृतिगणः ।

सर्वादिर्ङ्यस्यैः स्मिन्स्मात्स्मै । १ । २ ॥ १६६ ॥

सर्वं विश्व उभ उभयट् अन्य अन्यतर इतर इतर त्व
त्वत् नेम समं सर्वार्थे । पूर्वाग्रावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
ठयवस्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगो-
पसंख्यानयोरपुरि । त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि
युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति सर्वादिः ।

रूढादिभ्यः । १ । ३ ॥ ४ ॥

रूढ, क्रोढ, आढ, ठयढ, अपिशल, अपक्षित, भूरीकं, भूलीकं, कपिष्ठल, शालासल, शालासुधात्री चोपयत्, चेट-
यत्, शिकयत्, शीतयत् इति रूढादयः । बहुवचनादाकृति-
गणोऽयम् ।

कुंभपद्यादौ । १ । ३ ॥ १० ॥

कुम्भपद, कलशपद, द्रोणीपद, सूत्रिपद, जालपद,
एकपद, अष्टापद, शतपद, शीतिपद, सूत्रपद, सूत्रशीतिपद,
मुनिपद, दासीपद, गोधापद, सूकरपद, सुपद, विपद, निष्पद,
अर्धपद, कुण्ठपद, कृष्णपद, शकुत्पद, इति कुम्भादिः ।

टिद्धरुढेजणञ् गौरादिभ्यः । १ । ३ ॥ १४ ॥

गौर । मत्स्य । मनुष्य । ऋष्य, हय, गवय, मुकय, शिङ्ग,
शृङ्ग, घट, पट, द्रुण, द्रोण, हरीकरणा, वटर, चकणा, आमलक,
कुवल, बदर, बिम्ब, तर्कार, शर्कर, सालद, शङ्कुगड, गडुज,
सुशव, पाण्डश, आनन्द, आढक, मृपाट, शङ्कुल, सूर्य,
सूत्र, सूष, यूष, मूषा, वन्तालका, सल्लक, मालत, धातक,
वेतस्, वृस, अतस्, उमा, भङ्ग, मह, मठ, देह, लवण, मेद,
सौधर्म, अयस्थूण, भोलिङ्गी, आलम्बी, आलकं, औदाहमानी,
भौरिकी, भौलिकी, आरट, कटेट, नाट, मूलाट, अधिकार,
सुन्दर, मन्दर, मण्डल, पट, पिण्ड, नूर्द, सूर्द, गूर्द, पाण्ड,
लोहाण्ड, कदर, कदल, तरुण, तलुन, अनहुही, अन-
हुवाही, आग्रहायणी, पृथिवी, विकल, विष्कल, आशमरण्या,
काठय, वैश्य, एहि, पर्येहि, अराल, उद, पिद, चण्ड, नद,
भष, प्लव, चर, गर, तर, चोर, गडा, सूद, देव, पिप्यल,
कोशातक, शम, हरीतक, करीर, इति गौरादिराकृतिगणः ।

क्रोडादिभ्यः । १ । ३ ॥ ३३ ॥

क्रोड, खुर, गोख, उख, पाल, सफ, गुड, इति क्रोडा-
दिः । बंधुवचनादाकृतिगणोऽयम्—तेन सुभगा, सुकरा ।

सपत्न्यादौ । १ । ३ ॥ ४१ ॥

सपत्न, समान, एक, वीर, पियड, पुत्र, भ्रातृ इति
सपत्न्यादिः ।

बह्वादेः । १ । ३ ॥ ६१ ॥

बहु, पडति, चण्ड, अराल, उपाध्याय, कमल, रुपण,
विशाल, विशंकट, विकट, भरुज, कल्याण, उदार, पुराण
इति बह्वादिः ।

अथ द्वितीयाध्यायः ।

तिष्ठद्गवादयः । २ । १ ॥ १५ ॥

तिष्ठद्गु वद्गु आयतीगधं एते काले वर्तन्ते । खले-
यवम्, खरेवुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्,
पूतमानयवम्, संहृतवुसम्, एते प्रथमान्ता काले देशे
चेत्येके । समभूमि, समंभूमि, समपदाति, समंपदाति
समयत्तम्, समानतीर्थम्, समानंतीरम्, अधोनाभम्,
सुषमम्, विषमम्, निष्पमम्, दुष्पमम्, अपरसमम्,
आयातिसमम्, पुण्यसमम्, पापसमम्, एकान्तम्, प्राहृण-
म्, संप्रति, असंप्रति, इज्-दंडादंडि, मुसलामुसलि, द्विदंडि,
द्विमुसलि, इति तिष्ठद्गवादिः ।

पूर्वाद्यूनार्थे । २ । १ ॥ ३८ ॥

पूर्व, अवर, सदृश, सम, विकल, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण
इति पूर्वादयः । आकृतिगणोऽयं पाठः तेन—धान्येनार्थः धा-

न्यार्थः । हिरण्यार्थः चान्यार्थी आत्मनापञ्चमः आत्मना
षष्ठः एकेन द्रव्यत्वादित्यादि सिद्धं भवति ।

चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः । २ । १ ॥ ३८ ॥

अर्थ, बलि, सुख, हित, रक्षित, इत्यर्थादयः । आकृति-
गणोऽयम् । तेन अश्वेभ्यो माषः अश्वमाषः शशश्वमरवासम-
वनसुरं (?) हस्तिविदेत्यादि सिद्धं भवति ।

याजदकादिभिः । २ । १ ॥ ४४ ॥

याजक, पूजक, परिचारक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक
उच्छादक, वर्तक, उद्भूतक, होतृ, भर्तृ इति याजकादिः ।
आकृतिगणोऽयम् । तेन तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सिद्धम् ।

सप्तमी शौण्डादिभिः । २ । १ ॥ ५२ ॥

शौण्ड धूर्त कितव सठयाल सठय आयस ठयान सञ्जीण
अन्तर अजिन पटु परिष्ठन कुशल धपल निपुण इति शौण्डा-
दिराकृतिगणः । तेन कांतिल्यसिद्धः, आनपशुष्कः । स्थालि-
पक्वः । चक्रवन्ध इत्यादि सिद्धं भवति ।

पात्रेसमितादयः । २ । १ ॥ ५७ ॥

पात्रेसमिताः । पात्रेबहुलाः । अत्र पात्र एव समिता नान्य-
त्र, कार्ये इत्यवधारणात् शेषः । उदुम्बरमशकः । उदुम्बरकमिः
कूपकच्छपः । अवरकच्छपः कूपमंडूकः कुम्भमण्डूकः उदपान-
मंडूकः नगरकाकः आखनिकवक्रः अत्रोपमया शेषः । मातरिपु-
रुषः, अत्र प्रतिमिदुसेवनेन । पिण्डीशूरः । गेहीमेती । गेहेनती ।
गेहेनदी । गेहेविचिती । गेहेऽवचिती । गेहेठयालः । गर्भेदूतः ।
गर्भेज्जीरः । गर्भेदूरः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेक्षेरी । गोष्ठेविजिती ।
गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपरिष्ठतः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेदिरिदिरि । कर्णे
धुरुधुरुः । अत्र निरीहलया शेषः इति पात्रेसमितादयः । आकृ-
तिगणोऽयम्

ठयाघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ । २ । १ ॥ ६४ ॥

ठयाघ्र, सिंह, वृषभ, महिष, चन्दन, वृक्ष वराह, हस्ति, कुञ्जर रुद्र पुण्डरीक क्रुञ्चा पलायिका इति ठयाघ्रादिः । बहु-
वचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन-वाग्धजः । मुखपद्मम् । पाणिपल-
यम् । करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः वानरश्चेत्यादि सिद्धं
भवति ।

श्रेण्यादिः कृतोदिभिश्चवौ । २ । १ ॥ ६६ ॥

श्रेणि, ऊर, पूग, कुटुम्भ, राशि, विचय, विशिय, निधन,
कृपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यापक,
ब्राह्मण, क्षत्रिय पटु पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति
श्रेण्यादिः । कृत, मत, मित, भूत, उट्ट, समाज्ञात, समागतात,
समाख्यात, संभावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत
उत्कृत, उपाकृत, अपकृत इति कृतादिः । बहुवचनादाकृति-
गणोऽयम् । तेन-श्रेण्यास्थिताः ! श्रेण्याभूताः । श्रेण्यववदुः
इति सिद्धं भवति ।

कुंमारः श्रमणादिना । २ । १ ॥ ७ ॥

श्रमणा, प्रव्रजिता, तापसी, कुलटा, गर्भिली, बन्धकी
दासी, अध्यापक, अभिरूपक, मृदु, पटु, पण्डित, कुशल,
चपल, निपुण इति श्रमणादिः ।

मयूरव्यंसकादयः । २ । १ ॥ ७८ ॥

मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते व्यसकोमयूरः
मयूरव्यंसकः विसृष्टो विलिप्तो वा अंशो अस्येति व्यंसः ।
तत्तुल्यो व्यंसकः । व्यंसयति क्लृप्तीति वा व्यंसकः । एवं छात्र-
व्यंसकः । कुम्भः कंभोजः कंभाजमुण्डः यवनमुण्डः । अत्र विशे-
ष्यं पूर्वं । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि वर्तते तदेहीडं ,

एहीयवं वर्तते । एहि वाणिजेति यस्यां सा एहिवाणिजा । अपे-
हिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । अपेहिद्वितीया । अपेहिप्रपूसा ।
अपेहि प्रकसं दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा । एमि स्वाग-
तमिति यस्यां सा एमिस्वागता । प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहि-
कटा । प्रोहकपर्दा । उद्धमचूना । आहरचेला । आहरवसना । आह-
रवितता । भिन्नलवणा । पचलवणा । ह्यन्तस्येति भावप्रधानाः
समासाः । कंधि विक्षिणीहीति यस्यां सा कंधिविक्षिणा ।
उद्धरावस्त्रजा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविरमा । उद्धपनिवसा ।
उत्पतनिपता । उत्पचनिपचा । आख्यातमाख्यातेन क्रिया-
सातत्य इति क्रियासातत्ये समासः । असासत्यार्थमेषां
पाठः । उदक् अवाक् उच्चावचं । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं ।
आचितं चोपचितं च आचोपचं । आचितं च पराचितं च
आचपराचं । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं । न किंचन
अकिंचनं । स्नाताकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्कासुहितः ।
प्रोढ्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला । निपत्यनोहिणी । आ-
परकालक्रियाभावेऽपि क्त्वा निपात्यते । निषण्णः श्यामाजात
निषसश्यामा । अद्यपंचमी । इहपंचमी । अद्यद्वितीया ।
इहैकपद्यं हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति ।
बहिचैहमित्याभीक्ष्यमाह । जहिजोहः । उज्जहिजोहा
उज्जहिस्तंबः । बहुलवचनात्कभवति—पचैदनं । आख्यात-
माख्यातेन क्रियासातत्ये अशनीतपिबतेति सततं वर्तते इति
अशनीतपिबता । अशनीतपचता । पचतभृज्जता । खादतमो-
दता खादाचामा । आहरनिवपा । आवपनिष्कषा । पचप्र-
कला वर्तते । गतप्रत्यागतादयः गतं च तत् प्रत्यागतं च
तत् गतप्रत्यागतं । यातानुयातं । महान् क्रयः अल्पा क्रयिका-
वयवः क्रयः क्रयिकावयवः क्रयिका । क्रयश्चासौ क्रयिका च

क्रयाक्रयिका समुदायः । एवं घटाघटिका । फलाफलिका ।
मानामानिका । अत्र ठयवस्थिते पूर्वोत्तरपदः समासः । शाक-
पार्थिवद्वयः शाकपार्थिवः । कुतपवासः सौश्रुतः कुतपसौ-
श्रुतः । अजापययत्तौल्वलिः । अजातौल्वलिः । यष्टिप्रचारणे
मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः घृताधानो राठिः घृतकूलिः । ओदन-
पाणिनिः । दध्युपसिक्त ओदनः दध्योदनः घृतोदनः । युत्सं-
मिश्रा धानाः गुहधानाः । गुहपृथुकाः । अश्वयुक्तोरथः अश्व-
रथः । दधिपूर्णा घटः दधिघटः । अत्र शाकपार्थिवादिषूत्तरपद-
लोपः । वृत्तौ शाकादिः शाकभोज्यादौ तत्परे वर्तते । इति
विशेषणसमास इत्यपरे । यदि ह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनात् सिद्धं । बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन विस्पष्टं
पटुः । विस्पष्टपटुः । पुनराज्ञा पुनराज्ञः । पुनर्गत्रः । पादाभ्यां
ह्रियतेपादहारकइतिः । गले चोप्यन इति गलोचोपकः ।
इत्यादि विरहितलक्षणस्तत्पुरुषः शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूर-
ठयंसकादिरिति साधुर्नतव्यः । निपातानादेश मयूरठयंसकादीनां
परमा मयूरठयंसक इतिपदांतरेण समासो न भवति ।

समेऽर्धम् । २ । १ ॥ २६ ॥

अर्धच, गोगय, कषाय, कार्पाणा, कुपल, कुसप, मान,
कूर्च, मठ, सहस्र, सकल, नीड, कपाट, गूय, शंख, यूष, ध्वज,
पद्मकबंध, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूष, अन्यकार, दंड
कमंडलु, मंड, द्वीप, भूत, द्यूत, चक्र, धर्म, कर्मन्, मोदक,
सतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाहिम, हिम, रगत
सक्तु, पिधान, सार, पात्र, घृत, सैधव, औषध, आढक,
चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, षष्टिक, वारवाण, वारवूरण,
प्रोथ, कपित्थ (शुष्क), शाल, शील, शुक्र, (शुल्क) सीधु,

कवच, रेशु, ऋण, कपट, सीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्व, चमस, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मंगल, निधन, निर्याम, जृम्भ, वृत्त, पुरन, वुस्त, हवेडित, शृंग, निगड, मूलक, (मूल) मधु, सूल, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख प्रगीव, शूल, वज्र, कटक, कंटक (कर्पट), शिखर, कल्क, वल्कल, नटमक, नाटमस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पंक कुंडल, किरीट, कुमुद, अवुद, अंकुश तिमिर, अश्राय, भूषण, वक्त्र, मुकुल, इष्वास, वसंत, तटाक, तडाग, पिटक, बिटंक, विडग, पिण्याक, माष, कोष (श), फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थानु, अनीक, उपवास, साक, कर्पास, विशाल, चषाल, चखाल, खंड, दर, विपट, रण, वल, मक, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, तारुडव, गारुडीव, मरुडप, पटह, सौध, योध, पाश्वर्य, शरीर, फल, छल, पुर, पुरा, राष्ट्र, अंबर, विम्ब, कुट्टिम, मरुडल, कुक्कुट, कुडय, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्जुक, पञ्जुक, पुंख, मध्य, बाल, छाल, आलमीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, देह, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तेन, स्तन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, क्षत्र, प्रवित्र, यौवन, कलह, मालक, पालक, मूषिक, मरुडल, वल्कल, कुज, कुञ्ज, लोहित, विहार, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, दूढ, आसन, ऐरावत, शूर्पतीर्थ, लोमनू, (लोमश) लोह, दण्डक, तमाल, दारु, प्रतिसर, शपथ, धनुस्, वर्चस्क, तण्डक, प्रवाल, ओदन, तंडुन, अपराह्ण, शकट, अत्यर्धचादिः ।

पञ्चशूद्रानपुंसकाध्वयुक्त्वाधित्यासन्नविलिङ्गनदीपू-
र्देशगवाश्वादि । २ । १ ॥ १०४ ॥

गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैहकम्, अजाविकम्-
अजैहकम्, कुञ्जकिनातम्, पुत्रपौत्रम्, स्त्रीकुमारम्, श्वच

एडालम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रखण्डम्,
शाटीपट्टिकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, सूत्रशकृत्, सूत्रपुरी-
षम् यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दर्भशरम् दर्भपूताकम्, अर्जुन-
शिरीषम्, अर्जुनशिरीषकम्, तृणोलपम्, दासीदामम्, कुटीक-
टम्, भागवतीभागवतम्, एते गवादयः ।

राजदन्तादौ । २ । १ ॥ १०८ ॥

धर्मादिषु द्वन्द्वे । २ । १ ॥ ११७ ॥

राजदन्तः, अग्रवणम्, लिप्तवार्मितम्, मग्नमुषितम्,
सिक्तमम्भृष्टम् । अवाकिलजपकम्, मृष्टलुञ्जितम्, अर्पितोप्तम्,
उप्तगाढम्, उलूखलमुमलम्, दूषदुपलम्, तण्डुलकिष्टम्,
आरग्वायनबन्धकी, चित्ररथवाहलौकम्, अवन्त्यग्रमकम्,
विष्टवसेनार्जुनी, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानी, अक्षिभ्रुवम्,
दारगवम् । अर्थधर्मी, धर्माथी, अर्थशठदौ, शठदार्थी अर्थ-
कामी, कामाथी, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानी
पूलासम्, पूलासककरण्डम्, स्थूलपूलासम्, लशीरधीजम्,
सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, धार्यापती, दम्पती, जम्पती,
जायापती, पुत्रपती, शिरोबीजम्, शिरोजान्, केशश्मश्रू,
शिरोबीजम्, सर्पिर्धुनी, मधुसर्पिणी, आद्यन्तौ, अन्तादी,
गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ, आकृतिगणोऽयम् ।

भार्योदादिषु । २ । १ ॥ ११५ ॥

भार्योदः ऊढभार्यः अर्थगतः गतार्थः अन्याहितः आ-
हिताग्निः पुत्रजातः जातपुत्रः श्रमश्रुजातः जातश्रमश्रुः शीर्ष-
च्छिन्नः क्षिन्नशीर्षः तैलपीतः पीततैलः घृतपीतः पीतघृतः
भार्योदादिराकृतिगणः तेन सिद्धं पीतदधिः ।

कडारादयः कर्मधारये । २ । १ ॥ ११६ ॥

कडार गडुल खड्ड खेड काण कुणठ खलति गोर वड्ड
भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु (जठर) बधिर
मठर कड्ड वरर कडारादिराकृतिगणः । बहुवचनमस्याकृति-
गणतां द्योतयति ।

द्विदण्ड्यादि । २ । १ ॥ १३६ ॥

द्विदण्ड द्विमुसलि नभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति
उभयादन्ति उभाह उभयाहस्ति उभाकस्तर्णि उभयाकर्णि
उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठ-
पदि आढ्यपदि सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवा-
सि इति द्विदण्ड्यादिः ।

शरदादेः । २ । १ ॥ १५१ ॥

शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिम-
वत् हिरुक् विद् सद् दिश् दूश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद्
कियत् इति शरदादिः अत्र जयन्तपाठो नित्यार्थः ।

सस्समानस्य धर्मादिषु च । २ । १ ॥ १०८ ॥

धर्म पक्ष गंध देश कर जातीय ज्योतिस् जनपद रात्रि
नाभि नाम गोत्रं रूप स्थान वर्ण वयस् वचन वंधु इति धर्मा-
दयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

सुसंख्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् । २ । १ ॥ २०९ ॥

हस्तिन्, अश्व, कुट्टाल, काशित, कुरुत, कटोल, कटो-
लक, कटोल, कटोलक, गंडोल, गंडोलक, महिला, दामी,
गणिका, कुमूल, अज, जाल कपोत !

उरः प्रभृत्यृत्तित्याटः । २ । १ ॥ २२७ ॥

उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनड्वान् अयः,
नैः, लक्ष्मी, दधि, मधु, शाली, अनर्थ, इत्युरः प्रभृत्यः ।

वर्चस्कादिष्ववस्कादयः । २ । २ ॥ ३८ ॥

अवस्कर, अपस्कर, कुस्तुम्बुरु, अपरस्पर, आरूपद, आश्रयं, प्रतिष्कश, प्रस्कण्व, हरिश्चंद्र, मस्कर मस्करी, कास्तीर, अस्तुरं, कारस्कर, पारस्कर, कारस्कर, रथस्या निष्कुरं किष्कु किष्किंधः किष्किंधा आस्कंध तस्कर वृहस्पति वनस्पति प्रायश्चित्त्य प्रायश्चित्तिः परशशतादि भ्रातुष्पुत्र कौतस्कृत शुनष्कर्ण सद्यस्काल मद्यस्की कांस्कान सर्पिष्कुडिकाधनुष्कपाल अयस्कांत नमस्कांड मेदस्पिंड भास्कर अहस्कर यजुष्पात्र बर्हिष्पल इत्यवस्करादयः ।

सर्वादिः सर्वो सुपि पुमान् । २ । २ ॥ ४० ॥

सर्वप्रियः, भवत्पुत्रः, एकक्षीरं, एकरूप्यं, एकमयं, तथा, यथा, तदा, तर्हि, सर्ववतम्यति, भवत्काम्यति, एककाम्यति, सर्वकभार्यः, विश्वकभार्यः, सर्वप्रियः, सर्वमनोज्ञः इति सर्वादिः ।

मृगक्षीरादिषु । २ । २ ॥ ४१ ॥

मृगक्षीर, मृगशाव, मृगपद, कर्कटांड, मयूरांड, काकांड, काकशाव, इति मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । मृगक्षीरादिषु स्त्रीपूर्वपदं विवक्षितत्वात् सिद्धं वाचनिके तु पुंभावे एकान्तेन स्त्रीशब्दस्य निवर्तितत्वात् यत्रापि विशिष्टलिङ्गशब्दसंबन्धित्वेनार्णित्वं तत्रापि विवृत्तिः प्राप्नोति ।

भीरुष्ठानादिषु ॥ २ । २ । १५० ॥

भीरुष्ठान अगुलिषंग सर्वपरमेष्ठिन् दुष्टु सुष्टु अपष्टु गौरिसक्थ प्रतिष्ठाका नौपेचिका दुन्दुभिषेधना अविहित लक्ष्मणो दृश्यमानः विभीरुष्ठानादिषु दृष्टव्यः ।

पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटरोद्वणम् ॥ २ । २ । १६० ॥

कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग शारिक सारिक इति कोट-
रादिः ।

द्विज्यज्भ्योऽनिरिकादिभ्यो वृत्तौषधिभ्यो वा ॥२।२।१६२॥

हरिकावन तिमिरवन शमिरवन हरिवन कर्मारवन
इतीकादिराकृतिगणः ॥

गिरिनद्यादीनाम् ॥ २ । २ । १६३ ॥

गिरिनदी गिरिनख गिरिनदु गिरिनितव चक्रनदी चक्र-
नितं च चक्रनितं च तूर्यमान माषेन आर्यायन आर्गयन गिरिन-
द्यादिराकृतिगणः ।

पृषोदरादयः ॥ २ । २ । १७२ ॥

पृषोदर, पृषोत्थान बलाहक जीमूत शमशान चलूखल
पिशाच वृती मयूर कपित्थ दधित्थ मुसल उलूक अश्वथ कुंकर
दिवौकस आशीविष वलीवर्द महिष मनीषा विडाल मृणाल
शृगाल दूदास दूणश दूदंख दूद्यपुरोडाश बडवा शकंधु कर्कंधु
कुलटा अवटः इति पृषोदरादयो यथाशिष्टोपपदेशमतुगन्तव्याः ॥

वह्चशरादीनां मत्यनजिरादेः ॥ २ । २ । ८६ ॥

शर, वहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, वाह्, वेद इति
शरादिराकृतिगणोऽयम् । तेन वातावती शोभावतीत्यादि
सिद्धम् । अजिर, खदिर, स्यविर, खवुर, पुलिन, कारंढव, चक्र-
वाक इत्यजगादिराकृतिगणः ॥

विल्वकां छस्य ॥ १ । ३ । ७८ ॥

विल्व, ब्रौहि, मुद्ग, काण्ड, मयूर, गोधूम, इक्षु, वेणु,
गवेषुका, कर्पासी, पाटली, कर्कंधु, कुटीर, वैतसक, कपोत-
कीया, क्रुष्णकीयां, तक्षकीया ॥

द्वारादेः ॥ २ । ३ । ८८ ॥

द्वार, स्व, स्वर, ठयत्कश, स्वस्ति, स्वर, श्वस्, स्वकृत, स्वाम, मृदु, स्वन् इति द्वारादिः ॥

• अः स्वांगादेः ॥ २ । ३ । ८० ॥

स्वाङ्ग, ठयंङ, व्यद, स्वागत, स्वध्वर, स्वपति, व्यवहार, इति स्वांगादिः ॥

अनुशतिकादीनाम् ॥ २ । ३ । १०८ ॥

अनुशतिक, अनुहोड, अमंवरण, अगार, वेणु, असि-
हत्या, अस्यहस्त्या, अस्यहेति वधयोग पुष्करसद् अनुहत्
कुरुकत कुरुपंचोल उदयशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक, सर्व-
पुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री सूत्रनट् इत्यनुशतिकादयः । बहु-
वचनादाकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हन्त्याभिगमिका गुणाः ।
अधिदेवे भव आधिदेविकं दुःखम् । आधिभौतिकम् । चतस्र
एव विद्याश्चातुर्वैद्यमित्यादि निह्नुं भवति ।

धनादेः पत्युः ॥ २ । ४ । ५ ॥

धन अश्व शत गण क्षेत्र कुल गृह पशु सभा धन्वन्
राष्ट्र धान्य प्राण हति धनादिः ॥

उत्सादेरञ् ॥ २ । ४ । १० ॥

उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानम, हा-
प्रपाण, तरुण, तलुन, धेनु, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुभ्, अनुष्टुभ्,
जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कण, वृषदश, भल्लकीय,
रथतर, मध्यंदिन, वृहत्, मधत्, महिमन्, मत्तधत्, कुरु, पंचाल,
इन्द्रावसान, उष्णिह् ककुभ्, सुवर्ण इत्युत्मादिः ॥

गोत्रे बाह्यादिभ्यः ॥ २ । ४ । २२ ॥

बाहु, उपचाकु, निचाकु, चाटाकु, उपविंदु, वालु,
वालाका, वृकका, मूषिका, भगला, अगहा, दुवका, सुग्धी-

मित्रा, पुष्करसद्, अनुरहत्, चदज्, शिरस्, लोमन्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पंचन्, सप्तन्, अष्टन्, स्वधा-
वत्, माषशराबिन्, क्षेमदूतिबिन्, ऋ-खलसादि, खरमादिन्, नगरमर्दिन्, प्रकारमर्दिन्, अकीर्तु, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन
सांपिगद, प्रद्युम्न, राम, संकर्षण, मध्यंदिन, सत्यक, इति
बाह्या दयः । आकृतिगणोऽयं तेन सप्तयुरपत्यं साशिवः । जंघा
याः जांघिः । संवेगिनः सांवेगिः विदस्य वैदिरित्यदि सिद्ध
भवति ।

विदादेवृद्धेऽनृष्यान्तर्ये २ । ४ । ३ ॥ ३० ॥

विद, उर्व, कश्यप, कुशिक भरद्वाज, अपमन्यु, किलात,
केदर्भ, विश्वानर, ऋषिषेण, ऋतभाग, सदाकु, पृदाकु, हर्यश्व,
पियक, अयस्तम्भ, कूचवार, शरद्वत, शुनक, घेनु, गोपवन,
शिग्रु, विंदु, ताजव अशवावतान, श्यामाक, श्यामान, श्यापर्ण,
हरित, किंदास, वस्यस्क, अर्कलूष, वद्योग, वृष्णवृद्ध, प्रतिबोध,
धीतर, गविष्ठिर, निषाद, मधुर, अर्कजूष, शवर, अलस, किंदर्भ,
कन्दर्प, शुनक्, भोगक भाजन, शमिक, श्यावलि, मठर, मृडा-
कु, सृपाकु, मृदु, पुनर्भु, पुत्र, दुहितृ, ननान्द्र, परस्त्री परशुं च
इति विदादिः । मधुरशठदस्य गोपवनादौ चैकेषां पाठोऽश्लुग-
र्थः परे हरितादेरज इति फणर्थः । माठराद्युद्धित्यपि कोचत्
पठन्ति-माठर्यः ।

कुञ्जादेर्ज्फः । २ । ४ ॥ ३१ ॥

कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भरुमन् गण, लोमन्, शठ शाक, शुण्डा
शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ।

नडादिभ्यः फण् । २ । ४ ॥ ३१ ॥

नड, चर, वर, वक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, सपक, एक,

लनक, शलङ्कु, कलङ्कु, सत्पल, वाजप्य, तिक, प्राण, नर, नर
सायक, दास, मित्र, द्वीप, विगर, पिङ्गल, किङ्कुर, किङ्कल,
कातर, फातल, काश्यप, कुश्यप, काश्य, काश्य, काठय, अज,
मनुष्य, अमुष्य, अमुष्म, कृष्णरणौ, ब्राह्मणवाशिष्ठे, अमित्र,
निगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु, क्रोष्टं च । लोह, दुर्ग, स्तम्भ,
शिशपा, अग्र, तृण, शकट, सुमनम्, सुमत, मिमत, ऋच, जलं-
धर, अध्वर, युगंधर, हसक, दंडिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल,
चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, वदर, अश्वल, खरप,
लङ्क, इंध, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह,
दण्डक, अग्निशर्मन् वृषगण इति ऋहादिराकृतिगणः ।

हरितादेरजः । २ ४ ॥ ३४ ॥

हरितादिः विदाद्यन्तर्गणः ।

गर्गादेर्यज् । २ । ४ ॥ ३४ ॥

गर्ग, वत्स, वाजासे, संकृति, अज, व्याघ्रपात्, विद-
भृत, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रेभ, अग्निवेश,
शङ्ख, शट, शक, एक, धूम, अवट, मनम्, धनंजय, वृक्ष,
विशवावसु, जरमाण, लोहित, शंसित, वश्रु, वल्गु, मण्डु,
गंडु, शङ्ख, लिगु, गुहलु, मन्तु, मङ्क्षु, अलिगु, जिगीषु, मनु,
तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कंथक, ऋक्ष, तृक्ष, वृक्ष, तनु,
तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, कपित, कपिकत कपि, कत, कुरुकत, अन-
डुह, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कण्डिनी, यक्षवल्क, वर्ण-
वल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रङ्गगण, शण्डिल, वर्णक,
चणक, चुलुक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतूकर्ण,
जातूकर्ण, महित, मंत्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष,
स्थूरा, अदरक, अररक, एलाक, पिङ्गल, कृष्ण, गोलंद, नलूक,

तितित्त, भिषज्, भिषज्, भिषणज्, भडित, भण्डित, दलभ, चेकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलु, पिप्पलु, बृहदग्नि, सुलोहिन्, सुलोभिन्, चक्र, कुटीगु इति गगर्गदिः ।

अशवादेः फञ् । २ । ४ ॥ ४३ ॥

अश्व, अशमन्, शङ्ख, शूदक, विद, पुट, रोहिण, खजूर, खजूर खज्जूर, वास्त, पिञ्जल, भडिल, भण्डिल प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काशतीक्ष्ण, गीलाङ्क, अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, पविद, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, कुटाशप, आत्रेये । जन, कड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशप, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्य, वैल्य प्राच्य, धर्म्य, आनहुह्य, पुंसि जाते । अर्जुन, प्रहत, सुमनम्, दुर्मनस्, मन, मनन, प्रान्त, धवन्, । आत्रेय भरद्वाजे उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद, शिव, खदिर, इत्य-
शवादिः ।

शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् । २ । ४ ॥ ४६ ॥

शिव, प्रोष्ठ, प्रोष्ठिक, चण्ड, जृम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुम्, ककुभा, अनभिम्लान, कोहित, मुख, संधि, मुनि, ककुत्स्थ, कहेड, कोहड, कहूय, कहय, रोध, कपिञ्जल, कुपिञ्जल, खज्जुन, वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीहृद, जलहृद, परिल, पथिक, पिष्ट, हैहय, पार्षिका, गोपिका, कपिलिका, जटिलिका, कधि-
रिका, मञ्जीरक, मज्जिरक, वृष्णिक, खज्जास, खज्जाह, कर्मार, रेख, लेख, आलेखन, विम्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटप, विटक, पिटाक, तृक्षाक, नभाक्ष, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पृथा, चत्क्षेप, पुरोहितिका, सुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्वेत, अर्यश्वेत, सुपिष्ट, मसुरकर्ण, मयूरकर्ण खजूर, कर्ण कदूरक,

तक्षन्, ऋषिषेण, गंगा, विपाश, कस्क, लक्ष्य, दुक्ष्य, अयस्थूल
अयस्थूण, तृणकर्ण, तृण, कर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरुक्षाक्ष,
भूमि, इला, सपत्नी, त्रिवेणी, त्रिवणम् इति शिवादिराकृ-
तिगणः ।

शुभ्रादिभ्यः । २ । ४ ॥ ५३ ॥

शुभ्र, विष्ट, पुर, (विष्टपुर) ब्रह्मकृत, शनद्वार, शलाथल,
शलाकाभ्रू, लेखाभ्रू, लेखाभ्र, विक्रमा, विकास, रोहिणी,
रुहिणी, धर्मिणी, दिश, शालूक, अजवस्ति, शकंधि, विमातृ,
विधवा, शुक, विश, देवतर, शकुनि, शुक, त्रयज्ञातल, शमल,
बंधकी, सृकराडु, विस्त्रि, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकण्डु,
शाताहर, पवण्डुकि, सुनामन्, लक्ष्मण श्याकयोर्वशिष्ठे ।
गोधा, कृकलास, अणीव, प्रबाहण, भरत, भारत, भरम,
सृकराडु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, अलीढ, सुदन्त, सुदन्त, सुव-
क्षस्, सुदामन्, कद्र, तुद्र, अकशाय, कुमारिक, किशोरिका ।
कुमारिका, अम्बिका, जिह्माशिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल,
शलाका, खड्ग, कुवेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खड्गोन्मत्ता,
अनुदृष्टिन्, अनुदृष्टि, जरतिन्, वलीवर्दिन्, विग्र, बीज, जीव,
श्वन्, अश्मन्, अश्व, अजिर, इति शुभ्रादिराकृतिगणः ।

कल्याण्यादोर्ङन् च । २ । ४ ॥ ६२ ॥

कल्याणी, शुभगा, दुर्भगा, बंधकी, जरती, वलीवर्दी
ज्येष्ठा, कनिष्ठा मध्यमा, परस्त्री, अनुसृष्टी, इति कल्याण्यादिः ।

गृष्ट्यादिचतुष्पाद्भ्यो ढञ् । २ । ४ ॥ ७४ ॥

गृष्ट, हृष्टि, हलि, वालि, विष्ट्रि, कुद्रि, अजवस्ति,
मित्रयु इति गृष्ट्यादिः ।

रेवत्यादेष्टुण् । २ । ४ ॥ ७४ ॥

रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवश्विन्-
वृकग्रह, दण्डग्रह, कर्णग्रह, कर्णग्रह, कुक्कुटाक्ष इति रेव-
त्यादिः ।

कुर्वादेऽयः । २ । ४ ॥ ८० ॥

कुरु, शकधु, शंकु, गर्गर, मङ्गुष, अजमार, रथकार
वावदूक, पथिकारिन्, मतिमत्, पितृमत्, शलाका, केशिनी
कविहस्ति, पिण्डी, इन्द्र, जाली, ऐजौ, धनुजी, दमोदणी
धि, गणकारि, कैशोरि, कापिञ्जल, वाक्, पितृमत्, कुट
शलाका, शालाका, मुर, पुर, एरका, शुभ्र, अभ्र, दर्भ, के
शिनी, शूर्पणाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यावपुत्र, सत्यंकार
वडभीकार, पथिकार, मूढ, शाक, शालिन्, शालीन्, कर्तृ,
हर्तृ, इन, पिण्ड, रथकार, नापित, तक्षन्, इति कुर्वादिः ।

तिकादेः फिञ् । २ । ४ ॥ ८३ ॥

तिक, कितव, संज्ञा, घाल, शिखा, उरश, शाठ्य,
सैधव, यामुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, कुरु, देवर,
देर, तैल, शैलाल, औरश, कौरव्य, खैरिक, चोपयत,
चेतयत, सैतयत, शैकयत, वाजवत, चन्दमस्, शुभ्र, गङ्गा, वरेण्य,
सुपामन्, आरुध, वाह्यक, स्वरूपक, वृष, लोमक, उदन्य,
यज्ञ इति तिकारिः ।

शकादिभ्यः श्लुक् । २ । ४ ॥ १०४ ॥

शक, यवन, कंबोज, चोल, केरल, आधारि, विधारि,
उपधारि शकादयः प्रयोगगम्याः ।

त्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः ॥ २ । ४ । १०७ ॥

भर्ग, करुश, केकय, कश्मीर, साल्व, सुस्थाल, उरश,
कौरठ्य इति भर्गादिः ।

यस्कादेर्गोत्रे ॥ २ । ४ । १०८ ॥

यस्क, लक्ष्य, द्रुक्ष्य, अयस्थूण, अयः स्थूल, तृणकर्ण
सदामल, कम्बलहार बहिर्योग पर्णाढक कर्णाढक, पिरडीजघ,
वकमस्थ, विशि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु, रक्षोमुख,
जंघारथ, उत्कास, कटुक, मथक, (मन्यक) पुष्करट्, पुष्क-
रमद्, विषपुट, उपरि, मेखल, क्रोष्टुकमान, (क्रोष्टुपाद,
क्रोष्टुपाय, शीर्षमाय, खरप, पदक, वर्षुक, भलन्दन, भडिल,
भगिडल भडित, भगिडत, एते यस्कादयः ।

यज्ञजोऽगोपवनादिश्यापणान्तात् ॥ २ । ४ । ११० ॥

गोपवन शेषु (शिषु) विन्दु, भाजन, अश्वोवतान,
श्यामाक, श्योमाक, श्यामक, श्यापर्ण, विदाद्यन्तरर्गणोऽयम् ॥
इति गोपवनादिः ॥

वोपकादेः ॥ २ । ४ । ११४ ॥

उपक, लमक, आप्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्ण-
सुन्दर, चूडारक, आडारक, गडुक, उदङ्क, संधायुक, अन्नन्धक,
पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, (सुपिष्ट) मयूरकर्ण, खरीधङ्क, शला,
थल, पतञ्जल, पदञ्जल, कठेरणि कुशीतक, (कशकृत्स्न,) निदाघ-
कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, जटिरक,
वधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद, प्रतिलोम, उपजग्ध,
प्रतान, अनभिहित, कमक वराटक, लेखाम्र, कमन्दक, पिञ्जूल,
वर्णक, मयूरकर्ण, मदाघ, कवन्तक, कमन्तक, कदामत, दाम-
कण्ठ । एते उपकादयः ॥

तिककितवादी द्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ११५ ॥

तिककितव, उठजककुभ, उत्तरशलंकट, अग्निवेशदासे-
रुक, शाण्डिलक, शकृत्स, उपकलमक, भष्टककपिष्ठल, कृष्णा-

जिन कृष्णसुन्दर, वकनखगुदपरिणद्धाः, लङ्काशान्तमुखाः, वल-
रभङ्गीरथाः चपकलमकाः, पफकनरकाः, एते तिककितवाद्यः ।

पैलाद्याविप्रात् ॥ २ । ४ । १२५ ॥

पैल, शालङ्कि, मात्यकि, मात्यकामि, राहवि, रावणि,
औदञ्जि, औदव्रजि, औदमेधि, औदव्यज्जि, औदमज्जि, औद-
भृज्जि, दैवस्थानि, पैङ्गलोदायनि, राहुक्षति, भौल्लिंगि, राणि,
औदन्यि, औद्गाहमानि, औज्जिहहानि, औदशुद्धि, तद्राज,
इति पैलाद्याकृतिगणः ।

न तौल्वल्यादेः ॥ २ । ४ । १२६ ॥

तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैनीपि, दैवति,
धार्कलि, नैवति नैवकि दैवमित्रि दैवयज्जि आफट्टकि वैल्वकि वैकि
वैङ्कि आनुहारति, पौठकामादि, आनुरोहति, आनुति प्रादो-
हनि नैमित्रि प्राडाइति वान्यकि वशीति आसिनामि आहिमि
आसुरि नैमिषि आमिबान्धकि पौठिव कारेणुपालि वैकणिं
वैहति इति तौल्वल्यादिः ।

भिक्षादेशच समूहे ॥ २ । ४ । १२७ ॥

भिक्षा, गभिणि, क्षेत्र, करीष भगार, चर्मिन, चर्मिन्,
सहस्र, युवति, पदानि पटुति, अथर्वन् दक्षिणा, भरत, विषय
स्तोत्र, इति भिक्षादिः ।

पाशादेशच यः ॥ २ । ४ । १४२ ॥

पाश तृण धूम वात अंगार पाटल पोत गल पिटक
पिटाक शकट हल नट वन इति पाशादिः ।

श्वखलादिभ्योऽजिन् ॥ २ । ४ । १४४ ॥

खल डाक कुटुम्ब शाक कुंठलिनि इति खलादिरा
कृतिगणः ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥ २ । ४ । १६१ ॥

हेमन् रजत चतुम्बर निचुदार कोहितक विभीतक, दंड-
कार गविधु कापटलो श्यामाक इति हेमादिराकृतिगणः ।

शराद्योकाचः ॥ २ । ४ । १६३ ॥

शर, दर्भ, कुटि, मोम, तृण, वत्वज, इति शरादिः ।

प्लनादेरण् ॥ २ । ४ । १६९ ॥

प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, बृङ्गुदी, शिग्रु, रुरु, कक्षति,
वृद्धि, इति प्लक्षादिः ।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायि-
काटुण् ॥ २ । ४ । १७४ ॥

न्याय, न्यास, लोकायत, पुनरुक्त, परिषद्, चर्चा, क्रमे-
तर, प्रलक्षण, मंहिता, पदेपद, क्रमसंघाटा, वृत्तिसंग्रह, गण,
गुण, आयुर्वेद, इतिहास, पुराण, द्विपदा, ज्योतिष, अनुसूत्र,
लक्ष्य, लक्षणा, अनुलक्ष्य, सुलक्ष्य, घसत, वर्षशरद्, हेमन्त,
शिशिर, प्रथम, गुण, अनुगुण, चर गुण, अथर्वन्, अथर्वण,
इति न्यायादिः ।

राष्ट्रेऽनंगादिभ्यः ॥ २ । ४ । १८८ ॥

अंग, वग, सुह, पुण्ड इत्यंगादयः प्रयोगगभ्याः ।

भौरिक्वैषुकायादेर्विधभक्तम् ॥ २ । ४ । १८४ ॥

भौरिकि, भौलिकि, वोपयत, चोदयत, वेदयत, चैकयत,
शैकयत, क्षैतयत, काणेय, बालिकाज्य इति भौरिक्वादिः ।

ऐषुकारी, सारस्यायन, चान्द्रायण, साक्षययिण, दूयाक्षा
यण, उयाक्षायण, औलायन, मौवीर, दासमित्र, दासमित्रायण,
शौद्रुकायण, शयण, शयाण, शयाण्डायन, खादायन, वैश्वधैनव,
तुण्डदेव, शत्यण्डी, इत्यैषुकार्यादिः ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ २ । ४ । १८० ॥

राजन्य, दैवतायव, आवृतवात्रय, शालंकायन, वाभ्रठय, जालन्धरायण, कौन्ताल, आत्मकामेय, अंवरीपुत्र, वैल्वन्, शैलूषज, उदुम्बर, तैतल, सम्प्रिय, दाक्षि, चर्णनाभ, इति राजन्यादिः । आकृतिगणोऽयं तेन अर्जुनायनकं, वैराटकं, त्रैग-
र्तकमित्यादि सिद्धं भवति ।

मध्वादेः ॥ २ । ४ । १८६ ॥

मधु, विस, स्याणु, उष्टि, वक्षु, वेणु, कुकुन्धव, शमी, शरीर, हिम, किशरा, शर्याण, भवत, यदि, किमरु, वृष्टका, शुक्ति, आसुनी, आमन्दी, शकली, वेद, पीडा, अक्षशिला, अमिषि इति मध्वादिः ।

रेन् सेल वुण्जयेज्याज्जहणफणफिज्जवक्खण् कण्
ठठणोऽश्मप्रेक्षा तृणकाशारीहणसुपन्थिसुतंगमवलाहस्स
खिपंथिकरणोत्करनडकृशाश्वर्यवराह कुमुदाश्वत्था-
दिभ्यः ॥ २ । ४ । २०२ ॥

१ अरौंङ्ण (अरीरण) द्रधण द्रहण, भलग (भगल)
उलन्द, किरण, सापरायण, क्रौण्ड्रायण, औण्ड्रायण, त्रैगर्तायन,
मैत्रायण, मास्त्रायण, वैमनायण, वैमतायन, गौमतायन, मौग-
तायन, सौसायन, धैगतायन, सौमायन, रेन्दायण कौद्रायण,
(कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन, रायस्पोप, विषय
विपाश चट्टण्ड, वपञ्चन, खाण्डवोरण, वोरण, काशाकूटस्स,
जाम्बवत, शिशपा, रैवत (रेवत) विल्व, सुयज्ञ शिरीष बधिर,
जम्ब खदिर, सुशमन् भजतृ भलन्दन खण्डु कलम यक्ष्मा, इत्य-
रीहणादिः ।

२ कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल लोमश,
रोमश, लोमक, रौमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर, सूकर
प्रातर (प्रतर) सट्टश पुरण पुराण मुख धूम अजिन विनत,

अवनत कुविद्यास (कुविद्यास) परासर अरुस् अयस् मौद्ग-
ल्याकर मौद्गल्य युकर इति कशाशवादिः ॥

३ ऋश्य (हृश्य) न्यग्रोध' शर निलीन (निवास नि-
वात) निधान निबन्धन (निबन्ध (विबद्ध) । परिगूढ
(चपगूढ) असनी सित मत वेश्मन् उत्तराश्वमन् अश्वमन् स्थूल
बाहु खदिर शर्करा अनडुहु (अनडुह्) अरडु परिवंश वेणु
वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु इत्यादिः ।

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कङ्कट गर्त वीण
परिधाय निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्लवज
यवास कूप विकण्टक दशग्राम । इति कुमुदादिः ।

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नह
वन कर्दम कल्लुल कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर अर्वर मधुर ग्रह
कपित्थ जतु सीपाल इति काशादिः ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल
अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस ॥ इति तृणादिः ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध
इक्कट कंकट संकट कट कूप लुक पुक सह परिवाप यवाष ध्रुवका
गर्त कूपक हिरण्य इति प्रेक्षादिः ।

८ अश्वमन् यूय कृष सीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग
शिखा कंट पाम कन्द कान्द कुल गहू गुह कुण्डल पीन गुह
इत्यशमादिः ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त (गोपिल) भल्लपाल (भल्ल
पाल) चक्र चक्रवाक खगल अशोक करवीर वासव वीरपूर
वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर सलल सुरभ
सुरस रोह तमाल कदल समल इति सख्यादिः ॥

१० संकाश कपिल कश्मीर समीर सूर सरक सूरसेन सुपथिन्
पन्य यूप यूथ अंश अंग नांशा पलित अनुनाश अश्मन् कूट म-
लिन् दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त विरत समल सीर पञ्चुर नल मन्य
रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति
विकर नासिका इति संकाशदिः ।

११ बल चुल नल दल वट लकुल सरल पुङ्ख पुख चलडुल
मूल वन कुल इति बलादिः ।

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका बलिक चित्र अस्ति
कुम्भ सीरक सरिक सरक सकल सरस सकल समल अतिश्वन्
रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक
सिंहक अंकुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स विल खिल यमल
हस्त कला सकर्णक इति पक्षादिः ।

१३ कर्ण वशिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य
क्षिग कुन्ती कुम्भी जित्वन् जीवनृत कुलिश आण्डीवत् आ-
ण्डीवत् जव जैत्र आकम आनक इति कर्णादिः ।

१४ सुतंगम मुनिचित्त विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वन
श्वेत गडिक शुक विग्र वीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव
खण्डित कर्ण विग्रह इति सुतंगमादिः ।

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित
घूहार मन्दार कोविदार इति प्रगद्यादिः ।

१६ बराह पलाशा पलाश शैरीष शिरीष पिनडु निवडु
बलाह स्थूल विदग्ध विजग्ध विभग्ध निमग्ध बाहु खदिर शर्कश ।
इति बराहादिः ।

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाहमलि शि-
रीष मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण इति
कुमुदादिः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराङ्गद्वैत्याहञ् ॥ ३ । १ । १ ॥

नदी नही वाराणसी आवस्ति कौशंबी वनवामी काश-
पठी खादिरी पूर्वनगरा पाषा मालवा दार्वा सनक इति
नद्यादिः ।

कन्यादेशच ढकञ् ॥ ३ । १ । ५ ॥

कन्नि पुष्कल उम्बि कुंडिना नगर महिष्मती वर्मती
इति कन्यादिः ।

शकलादेवृद्धात् ॥ ३ । १ । २१ ॥

शकल गौकल इत्यादिः । शकलादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः ।

उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ३ । १ । २७ ॥

उष्णकाल शीतकाल उष्णादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ।

ढयादिभ्यष्टुणिण्ठौ ॥ ३ । १ । २८ ॥

वैकालिक वैकालिकी आनुकालिकी आनुकालिकः ऐदंका-
लिकी ऐदंकालिकः धौमकालिकी धौमकालिका धौमकालिकः
आपत्कालिकी आपत्कालिका कौपकालिकी कौपकालिकः क्रौध-
क्रौधकालिकी क्रौधकालिकः और्ध्वकालिकी और्ध्वकालिकः
पौर्वकालिकी पौर्वकालिकः ढयादयः प्रयोगगम्याः ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥ ३ । १ । २८ ॥

काशिकीः काशिकी वैदिकी वैदिका कारन्तपिकः कार-
न्तपिकी कारन्तपिका शाकलिकः शाकलिकी शाकलिका पा-
न्यनिकः पान्यनिकी पान्यनिका आराटकः आराटकी आराटका
कास्तिरिकः कास्तिरिकी कास्तिरिका सैपुरिकः सैपुरिकी सैपु-
रिका स्कोनगरिकः स्कोनगरिकी स्कोनगरिका नायिकाः ।
वास्तुका वातानप्रस्थकः नान्दीपुरकः कौकुटीवहकः दाशरू-

प्यकः । काशी वेदि देवदत्त सांयाति सांवाह अच्युत मौदन
श्वकुलाल हस्तिकव्याके नाम (?) हिरण्य करण अरिंदम सर्व-
मित्र सिंधुमित्र दशमित्र छागमित्र शाखावतान गौवाशन तारङ्गि
युवराज उपराज देवराज इति काश्यादिः ।

कच्छादेर्नृनृस्ये ॥ ३ । १ । ४६ ॥

कच्छ सिंधु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व
कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूनर रङ्गु इति
कच्छादिः ।

गहादिगतीन्तरपदेभ्यः ॥ ३ । १ । ५० ॥

गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्यंदिन उत्तम अंग
वंग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख
समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इच्छग्र
इच्छनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावे रणि
सौमित्रि शौशिरि आसुत् दैद्युशर्मि श्रीति आहिंसि आमित्रि
ठयाहि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौति
वाराटकि वाल्मिकि वाल्मीकी क्षैमवृद्धि आग्वात्थि औद्गाह-
मानि ऐकविंदवि हुन्ताग्रहंस तत्वग्र तन्त्वग्र उत्तर अन्तर अनं-
न्तर इति गहादिराकृतिगणः ।

दिगादेस्तौ ॥ ३ । १ । ६० ॥

दिग् वर्ग पूग गण पक्ष धाट्य मित्र मेधा अन्तर पथिन्
रहस् अलीक उखा माक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ
यूथ उदक ज्ञाय न्याय वंश वंश काल आकाश इति दिगादिः ।

समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्टुण् ॥ ३१ । ६४ ॥

अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक इत्यध्या-
त्मादिराकृतिगणः ।

ભર્તુઃ સંધ્યાદેરણ્ ॥ ૩ । ૧ । ૭૬ ॥

સંધ્યા, સંધ્યાવેલા, અમાવાસ્યા, ત્રયોદશી ચતુર્દશી
પञ્ચદશી, પૌર્ણમાસી, પ્રતિપત્, સંવત્સર, આશાશ્વાત્, આશા-
શ્વતક, इति સંધ્યાદિઃ ।

દિગાદ્યઙ્ગાશાંદ્યઃ ॥ ૩ । ૧ । ૧૩ ।

દિશ વર્ગ પૂગ ગણ પક્ષ ધાટ્ય મિત્ર મેધા અન્તર પથિન્
રહસ્ અલોક સ્થા સાક્ષિન્ દેશ આદિ અન્ત મુખ જઘન યૂથ
સદક ન્યાય વશ વેશ કાલ આકાશ ।

દંત કણ્ઠ ઓષ્ઠ જંઘા જઘન પાદ કર્ણ હત્યંગાંશાદિઃ ।

પરિમુખાદેરઠ્યયીભાવાત્ ॥ ૩ । ૧ । ૧૨૪ ॥

પરિમુખ, પરિહ્નુ, પર્યોષ્ઠિ, પર્યલ્લલ, પરિરથ, પરિસર,
અનુસીર, ઉપરૂણ, ઉપકપાલ, અનુપથ, અનુપગ, અનુતિલ,
અનુમૌર, અનુમાષ, અનુયથ, અનુયપ, इति પરિમુખાદિઃ ।

શિક્ષાદેશચાણ્ ॥ ૩ । ૧ । ૧૩૬ ॥

શિક્ષા, અગયન, અગયન, પદઠ્યાખ્યાન, છન્દોમાન્ છન્દો
ભાષા, છન્દોવિચિતિ, ન્યાય, નિરુક્ત, પુનરુક્ત, ઠ્યાકરણ,
નિવાપ, વાસ્તુવિદ્યા, અક્ષવિદ્યા, ઉત્રવિદ્યા, ત્રિવિદ્યા, વિદ્યા,
ઉત્પાત, ઉત્પાદા, સંવત્સર, મુહૂર્ત, નિગિત્ત, ઉપનિષદ્ इति
શિક્ષાદિઃ ।

રૈવતિકાશ્લઃ ॥ ૩ । ૧ । ૧૫૬ ॥

રૈવતિક સ્વાપિશિ સમવૃદ્ધિ ગૌરગ્રીવ ગૌરગ્રીવિ ઔદ-
મેધિ ઔદધાપિ વૈક્ષવાપિ इति રૈવતકાદયઃ ।

શુશિલકાદેરણ્ ॥ ૩ । ૧ । ૧૬૩ ॥

શુશિલક કુકળ કૃપળ સ્થશિલ્લ ઉદકપાન સપલ તીર્થ
ભૂમિ તૃણ પર્ણ इति શુશિલકાદિઃ ।

मौदादिभ्यः ॥ ३ । १ । १७० ॥

मौद, पैप्पलाद, जाजली, माधुकरी, इत्यादयः मौदा-
दयः प्रयोगगभ्याः ।

कठादिभ्यः श्लुग्वेदे ॥ ३ । १ । १७१ ॥

कठ, चणक, इत्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

शौनकादिम्योणिन् ॥ ३ । १ । १७४ ॥

शौनक, वाजसनेय, शाङ्करव, शापेय, शाठ्पेय, खाडाय
न, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन, रज्जुमार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ,
कषाय, तल, तण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज, इति शौनकादिः ।

कुलालादेवुञ् ॥ ३ । १ । १८४ ।

कुलाल, वरुड, चाण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सि-
रिन्ध्र, सिरिन्ध्रि, सैरिन्ध्रं, देवराज, पर्वत्, परिषत्, बधू, मधु,
रुह, रुद्र अनडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक इति कुला-
लादिः ।

शण्डिकसिन्ध्वादिशलातुराययाञ्छन् ॥ ३ । १ । २०१ ॥

शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक सट रक शङ्ख वोध इति
शण्डिकादिः ।

सिन्धु वणु मधुमत् कम्बोज शाल्व कश्मीर गन्धार
किष्किन्धा उरसा दरद् गन्धिका सिन्ध्वादिः ।

पपदिष्ट् ॥ ३ । २ । ८ ॥

पप, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, म्यास, ठयास, इति
पपादिः ॥

वेतनादेर्जीवति ॥ ३ । १ । १९ ॥

वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुर्दण्ड, जाल, वेश, उप-
वेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद् उपदेश,

स्फिक् स्फिक्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त इति
वेतनादिः ।

• भस्त्रोत्संगादेष्टुण् हरति ॥ ३ । २ । १५ ॥

उत्संग, उडुप, उत्पुत, उत्पक्क, उत्पुट, पिटक, पिटाक,
इत्युत्संगादिः ।

भस्त्रा, भरट, मरण, शीर्षभार, शीर्षभार, असंभार,
असंभार, इति भस्त्रादिः ।

निवृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥ ३ । २ । १८ ॥

अक्षद्यूत, जंघाप्रहत, जंघाप्रहत, पादस्वेदन, कण्टक,
मर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत, इत्यक्ष-
द्यूतादिः ।

परदारादीन्यति ॥ ३ । २ । ३७ ॥

परदार, गुरुदार, गुरुतल्प, इति परदारादयः प्रयो-
गगम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥ ३ । २ । ४५ ॥

प्रभूत, पर्याप्त इत्यादि प्रभूतादयः प्रयोगगम्याः ।

सुस्नादीन्पृच्छति ॥ ३ । २ । ४४ ॥

सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन इति सुस्नातादिः ।

माशब्दमित्यादिभ्यः ॥ ३ । २ । ४६ ॥

माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द, इति माशब्दादयः
प्रयोगगम्याः ।

किशरादेष्टु ॥ ३ । २ । ५३ ॥

किशर, नरद, नलद, रयागल, तगर, गुग्गुल, उशीर,
हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णी, पर्णी, इति किशरादिः ।

दृष्टादिभ्योऽन्येषाम् ॥ ३ । २ । ६० ॥

इष्ट, पूर्त, उपासादित निगदित, परिगदित, परिवादित,
निकथित, निषादित, निपठित संकलित, परिकलित संरक्षित,
परिरक्षित, अर्चित गणित, अवकीर्ण आयुक्त, गृहीत, अ.स्रात,
श्रुत, अधीत, अवधान आसेवित, अवधारित, अवकल्पित,
निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित,
व्याकुलित इतीष्टादिः ।

छत्रादेरञ् ॥ ३ । २ । ६३ ॥

छत्र शिक्षा प्ररोह स्या कुमुदा चुरा तितिक्षा उपस्थान
कृषि कर्मन् विश्रधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका
भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र इति छत्रादिः ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ॥ ३ । २ । ७१ ॥

नवयज्ञ पाकयज्ञ इत्यादयः प्रयोगगम्यः ।

निकटादिषु वसति ॥ ३ । २ । ७६ ॥

टिकट वृक्षमूल शमशान इत्यादयः प्रयोगगम्या ।

गौदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

गौदानिकः साहानाम्निकम् आदित्यवृत्तिकमित्यादि-
प्रयोगगम्याः ।

देवव्रतादीन् डिन् ॥ ३ । २ । ८१ ॥

देवव्रती ऋव्रती आवन्तरदीक्षीत्यादि प्रयोगगम्याः ।

ठ्युष्टादिष्वण् । ३ । २ ॥ ८६ ॥

ठ्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ,
आस्तरण, सङ्ग्राम, संघात, अग्निपद, पीलुमूल, पीलू, मूल,
प्रवास, उपवास, इति ठ्युष्टादिः ।

कृत्वादिभ्योऽण् । ३ । २ ॥ ११४ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११४ ॥

आर्तवम्, भौपवस्त्रम्, प्राशित्रम् इत्यादयः प्रयोगगम्याः ।

• चूलादिभ्योऽण् ॥ ३ । २ । ११८ ॥

चौलम्, आहुम् चूलादयः प्रयोगगम्याः ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्श्लुक् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

स्वर्ग्यः, यशस्यम् आयुष्यम् काम्याः, इष्टयः, स्वस्तिवा-
चिनादभ्यः—स्वस्तिवाचनम्, शान्तिवाचनम्, पुण्यवाचनम् सुकृ-
त्वाचनम्, कल्याणवाचनम्, गणाविमौ प्रयोगगम्यौ ।

तद्वरद्वहदावहत्सु वंशादेभरिात् ॥ ३ । २ । ११६ ॥

वंश, कुटज, वल्खज, मूल, स्थूणा, स्थूण, जल, सश्मन्,
अश्व, शल्ल्य, इक्षु, खट्वा इति वंशादिः ।

दण्डादियज्ञाद्यघम् ॥ ३ । २ । १७४ ॥

दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्ध, मेघ, मेघा, सुवर्ण,
उदक, वध, युध, युग, गुहा, भाग, इम, भङ्ग, इति दण्डादिः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥ ३ । २ । १७८ ॥

छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्ति, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संप्रयोग,
विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण, सप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष,
प्रकर्ष, विराग, विरंग, इति छेदादिः ॥

वामाद्यादेः खः ॥ ३ । २ । १८४ ॥

वामधुरीणः, सर्वधुरीणः, उत्तरधुरीणः, दक्षिणधुरीण
इत्यादि वामादिः प्रयोगगम्यः ।

प्रतिजनादेः ॥ ३ । २ । २०१ ॥

प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परकुल, पर,
स्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, महाजन, पञ्चजन,
इति प्रतिजनादिः ।

कथादेष्टव्यं ॥ ३ । २ । २०२ ॥

कथा, विकथा, विश्वकथा, विश्व, कथा, संकथा, वि,
तण्डा, कुष्ठविद्, जमवाद, जनेवाद, वृत्ति, संग्रह, गुंखगण,
आयुर्वेद इति कथादिः ।

युगाद्योर्यः ॥ ३ । २ । २१० ॥

युग्यम्, हविष्यम्, सुयुग्यम्, अतियुग्यम्, परमयुग्यम्,
इति युगादिः ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥ २ । २ । २०८ ॥

अपूप, तंडुल, अभ्युष, अभ्यूष, अभ्योष, अयोष अभ्येष
पृथुक ओदन सूय पूष किरव प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक कर्ण
वेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नभेदादेश्च-यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र
इतपूपादिः ।

पृथ्वादेर्वेमन् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

पृथु, मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु
बहुल खण्ड दण्ड चण्ड आकिंचन बाल होह पाक वत्स मन्द
स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र शुद्र अणु इति पृथ्वादिः ।

वर्णदूढादिभ्यष्टयण् ॥ ३ । ३ । ८ ॥

दूढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आस्र कष्ट लवण
ताम्र शीत तृष्ण जह्र वधर पण्डित मधुर मूर्ख स्थिर जवन
इति दूढादिः ।

पतिराजान्तगुणांगराजदिभ्यः कृत्ये च ॥ ३ । ३ । १० ॥

अधिपति प्रजापति सेनापति, अधिराज, युवराज, पुरो-
हित बालमन्द ग्रामिक ग्रामिक पिण्डिक सुहित खण्डिक द-
ण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक अञ्जलिक
तिलक अन्तलिक रूपिक ऋषिक पुत्रिक, अषिक छत्रिक पर्विक

पथिक चमिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक ना-
स्तिक अजानिक साकर चूडिक नागर । गुणः अंगं निमित्तं येषां
प्रवृत्तेस्ते गुणांगाः गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानाः—जाड्य, मौढ्य,
राजदिभ्यः—राज्य, काठ्य, ब्राह्मण ताड्य माण्य, धूर्त चोर
आराधय विराधय अपराधय एकभाव द्विभाव अर्हतोनुम् च ।
त्रिभाव अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन् संवोशिन् सभाषिन् बहु-
भाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्य, विषमस्य
परमस्य, मध्यमस्य, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, विंशुन
कुतूल, क्षेत्रज्ञ निश्चय घालिश अलस उत्पुरुष कापुरुष राजन्,
गणपति, अधिपति गडुल दायद विशस्ति, विषम विपात
निपात शौटीर इति राजादिः ।

युवादिहायनान्तादण् ॥ ३ । ३ । १३ ॥

युवन् स्थविर होतृ यजमान भ्रातृ कुतुक अमण अवन
कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुहृदय सुहृद्
दुहृद् सुभ्रातृ दुभ्रातृ वृषल परिव्राजक सुव्रत्सरिन् अनृशंस
कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ इति युवादिः ।

देवपथादिभ्यः ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अज-
पथ राजपथ शतपथ शंकुपथ सिन्धुपथ मिदुगति रघुग्रीव वाम
रज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य इति देवपथादिरा कृतिगणः ।

शाखादेर्य ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अश्व चरक स्कन्धस्कन्द स्कद
शिरस् अग्र शाण इति शाखादिः ।

शर्करादेरण् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

शर्करा कपालि ना कपाटिका कपिष्ठिका कनिष्ठिका

पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल वि-
कता इति कर्करादिः ।

संजातं तारकादिभ्य इतः ॥ ३ । ३ । ११४ ॥

तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र सूत्र निष्क्र-
मण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुङ्कुमल कण्टक मुसल मुकुल
कुसुम कुतूहल स्तम्भक स्तम्भक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा
मुद्रा सुषुप्ता धेनुष्या पिपासा अद्भुत अश्रु पुलक अङ्गारक वर्णक
द्रोह दाह सुख दुख उत्कण्ठाभर ऋयाधि वर्मन् द्रव्य गौरव शास्त्र
तरङ्ग तिलक मन्दक अन्धकार गर्व कुमुर मुकुर हर्ष उत्कर्ष रण
कुसलय गर्ध क्षुधसीमन्त उत्तर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल
तृष कोरक कल्लोल स्थपु फल कंचुल शङ्खार अंकुर शैवल वकुल
प्रथम आराल कलंक कर्दम कन्दल मूर्छा अङ्गार हस्तक प्रति-
विम्ब विप्रतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज गर्भ । इति तारकादिराकृति
गणः ।

सिध्मादिरुक्सुद्रजन्तोः ॥ ३ । ३ । १२० ॥

सिध्म गडु मणि नाभि बीज बीणा रुढण निष्पाव, पांसु
पार्श्व पर्णु हनु सक्तु मांस मांस पाण्णी धमजो वात दन्त वल
ललाट जटा घटा कटा काला पर्ण उदक प्रज्ञा तक्थि कर्ण
स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मंजु मण्ड
पत्र चटु कपि गरुड ग्रन्थि श्री कुश धाराः वर्मन् पक्ष्मन् श्लेश्म
न पेश निष्पाद कुण्डल सुद्रजन्तु उपताप इति सिध्मादिः ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्यो रवलश्लेलाः ॥ ३ । ३ । १२५ ॥

लोमन् रोमन् वभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु इति
लोमादिः ।

पिच्छा उरम ध्रुवक ध्रुवक काडाजटाघाटात्क्षेपे । प्रज्ञा-

पर्णोदक केनाहले लौ । इति पिच्छादिः ।

नोङ्गादेः ॥ ३ । ३ । १३० ॥

अङ्गना, अङ्गवान्, वामनः । वामवान्, पामनः, पामवान्
इत्यङ्गादिः प्रयोगतोऽनुगन्तव्यः ।

ज्योत्स्नादिभ्यो ॥ ३ । ३ । १३० ॥

ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका इति
ज्योत्स्नादिः ।

मण्यादिभ्यः ॥ ३ । ३ । १४० ॥

मणिवः । मणिलः, हिण्यवान् इति मण्यादिः सिद्धमा-
दिषु बोध्यः ।

अभ्रादिभ्यः ॥ ३ । ३ । ३४२ ॥

अभ्र, अर्शस, उरस, उरसवान् इति प्रयोगतोऽनुसर्तव्यः ।

व्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केशा अष्टका
पलत्का अर्मन् कर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा वला-
का इति व्रीह्यादिः तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि स्वाङ्ग इति
तुन्दादिः ।

सुखादेः ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्त्र आश्र अलीक कठिन मोढ
प्रमीप शील हल मालात्क्षेपे । कृपण प्रणाय प्रणय्य दल कक्ष
इति सुखादिः ।

वाहूवादेर्वलात् ॥ ३ । ३ । १७० ॥

वल उत्तमाह उद्गाम उद्गास उद्गास शिखा कूल चूडा
सुल कूल आयाम व्यायाम ईपयाम आरोह अवरोह परिणाह
युहु इति वलादिः ।

पुष्करादेर्देशे ॥ ३ । ३ । १७३ ॥

पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ विस मृ-
णाल कर्दम शीलक करीष शिरीष यवास विगर्ह, प्रवाह,
हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पंकज सरोज राजीव नालीक
मरीरुह पुटक भरविंद अम्भोज अठज कमल कल्लोल पयम्
इति पुष्करादिः ।

विमुक्तादेरण् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपमद् सुवर्ण परिसारक सद-
मत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस्त्वत् सत्वत् वर्हवत्
दशार्ण दशार्ह वयस् इविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहृत्य सोमा-
पूषन् इडा अग्नाविष्णु उर्वशी वृत्रहन् इति विमुक्तादि ।

घोषडादेर्वुच् ॥ ३ । ३ । १७७ ॥

घोषड इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरायः । देव-
धिया रक्षोहण युञ्जन अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु कृशाकु
इति घोषडादिः ।

आद्यादिभ्यः ॥ ३ । ४ । ७ ॥

आदि मध्य अन्त पृष्ठ निमेषि पाश्वर्ष मुखत स्वर अर्थ
इत्याकृतिर्गणः ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥ ३ । ४ । ६३ ॥

देवत्रावसति, देवत्रागच्छति । मनुष्यत्रागच्छति, मनुष्य
त्रावसति । पशुत्रागच्छति, पशुत्रावसति ।

मर्तादिभ्यो यः ॥ ३ । ४ । १२८ ॥

मर्तः, मर्त्यः सूरः सूर्यः, क्षेमः, क्षेम्यः, भागं, भाग्यं,
आठयं, गम्यम् इत्यादिप्रयोगगम्याः ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ३ । ४ । १३२ ॥

प्रज्ञ वणिज् उणिज् उडिणज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षो-
डन् विद्या मनस् । ओन्न शरीरे । जुहुत । कृष्ण मृगे । औ-
षधि मेघजे । चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस्
मरुत् क्रुश्वं सत्वत् दशार्हं वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पि-
शाच असनि कार्षापण देवता बन्धु इति प्रज्ञादिः ।

विनयादिभ्यः ॥ ३ । ४ । १३६ ॥

विनय, समय संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समा-
चार उपचार समाय समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष
समूह विशेष अत्यय इति विनयादिः ।

दामिनीयौधेयपार्श्वदिवृकाच्छाजण् टेन्यण् ॥४॥१४५॥

दामनि औलपि वैजावापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति
आच्युतन्ति अच्युतदन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकि-
दन्ति औदकि काकदन्तकि शात्रुन्तपि सार्वसेनि बिन्दु वै-
न्दवि तुलभ मौञ्जायन् काकन्दि सावित्रीपुत्री इति दाम-
न्यादिः ।

२ पशुं अशुर रक्षस् बाल्हीक वयस् वसु मरुत् सत्वत्
दशार्हं पिशाच असनि कार्षापण इति पश्चादिः ।

३ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौक्रेय धार्तेय धार्तेय ज्यावा
जेय त्रिगर्त भरत उशीनर इतियौधेयादिः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

भृशादेश्चवौ स्तः ॥ ४ । १ । २६ ॥

भृश शीघ्र चपल मन्द परिहृत उत्सुक सुमनस् दुर्मनस्
अभिमानस् उन्मनस् रहस् रोहत रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत्
अमत् वेहत् शुचिस् शुचिर्चवस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस्
अरजस् इति भृशादयः ।

सुखादेर्भुजि ॥ ४ । १ । ३७ ॥

सुख दुःख तप्त कृच्छ्र अस्त्र आस्त्र अलोक प्रतीत करुण
कृपण सौह एतानि सुखादीनि ।

गणपाठोऽयममोघवृत्तित उद्भूत्य सिद्धान्तकौमुदीतः
संस्कृत्य यावदुपलब्धः प्रकाशितः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

नपोऽचो ह्रस्वः ॥ १ ॥

इयमहमिदमिति शब्दद्वयव्यवहारहेतुरूपदेशगभ्यः प्रातिप-
दिकार्थं धर्मोऽलिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि । नपो-नपुंसक-
त्वाभिधायिनेऽजन्तस्य शब्दरूपस्य ह्रस्वादेशो भवति ।
कीलालपं ग्रामणि । नतभ्रु । अतिहि, अतिरि, अतिद्यु ।
अतिनु कुलं । नप इति किम् ? । कीलालपाः पुमान् ।
ग्रामणीः स्त्री । अच इति किम् ? । सुवाक् कुलं । रमते कुलं ।
काण्डे, कुड्ये । काण्डीभूतं कुलमित्यत्र लिङ्गानुपादानात् न
भवति । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थं । युगवरत्रेन्द्र (?) इत्यत्रासिद्धं
वहिरङ्गन्तरङ्गे ।

नञ्दूठयच् सन्नमवेधोजरस्तथा मुन्न कर्तृरित्रांतं ।

त्वाद्यात्वाद्बहुलं ध्येयकानखभावोऽठयीभावः ॥ १ ॥

द्वंद्वैकत्वं संख्याव्ययपूर्वपदः पथोऽथ तत्पुरुषः ।

नञ् कर्मधारयो लहुरेभ्यश्छाया सभा शाला ॥ २ ॥

राजार्थराक्षसादेरराज आऔवुपक्रमोपज्ञ ।

संज्ञायां कथोशीनरेषु सेना सुरा छाया ॥ ३ ॥

शाला निशा च वोर्णोऽस्थूणेशशगृहपरे सुदिनपुण्या-

देकाशच्चांहीरात्रः संख्यायां किल युगमयाने ॥ ४ ॥

फलभेदनयन जललवन धनान्नहललोह विद्यर-

मांसधनुर्जल कुसुमतुल्यवणमुखदलरुधिरनामानि ॥ ५ ॥

दध्यस्थिमथिजत्रुमश्चस्त्रास्त्रश्रु वस्तुमस्तुजतु-

त्रपुतालुजानुदारुकशोरुस्वादूनि वरुवर्ये ॥ ६ ॥

चुंवकांशुकशुल्कोल्मूकशालूकप्रातिपदिकमकुटतटं ।

पिटवटतिरीट लोष्टकरोट ललाटानि शृंगाटं ॥ ७ ॥

तुष्टांङ्मांङ्कुंङ् पणमृणं लवलतोरणो परणं ।
 पीठोक्तथरिक्थकाष्ठं पृष्ठाजिनघनदधि(दीन)तुष्टिनं ॥८॥
 सौपानभुवनकाननमिथुनलवनगगनवेतनं वृजिनम् ।
 कठिनश्मशानशासनरत्नविपिननिम्नजिह्वाहः ॥९॥
 तलभं त्रिविष्टभं भं रूपोद्गुशिल्पपुष्पाणि ।
 पापसमीपपरीपान्तरीपयुग्मेष्ठमसिधमानि ॥ १० ॥
 गुल्माध्यात्मं कुंकुमहिमकिसलयहृदयनिद्रियं वलयं ।
 प्रालयेमुत्तरीयं प्रांतप्रत्यन्तराष्ट्राणि ॥ ११ ॥
 द्वारात्रवक्रतक्रस्फाराजिरचीरतीरकेयूरं ।
 क्षिप्रक्षुद्रश्वभ्रक्रूरांबरनीरमाराणि ॥ १२ ॥
 रध्रं चीवरकेसरमुदरांतरजठरगह्वरकुटीर-
 क्षिद्रकुकुंदरपंजरमन्दिरचत्वरशरीराणि ॥ १३ ॥
 वैराक्षरपुष्करघास्रशिशिराशिबिरं तनोः शुक्रं ।
 पनसां ससाहसविसं पीयूषपुरीषकल्माषं ॥ १४ ॥
 शीर्षं जीर्षं किल्विषमिंद्रियमक्षं पृषद्गुदुदश्वित् ।
 व्रियताजगच्छकृद्यकृदलातपित्तं जृतं वृत्तम् ॥ १५ ॥
 नवनीतनिमित्तानृतरजनामृतपलितमरकतविचित्तं ।
 शववदीश(?)विश्वकुलिशांगददैवगुदास्पदाकाशं ॥१६॥
 द्वंद्वसुखदुःखवर्हः अद्भुंगशरावपाश्वर्ककिष्वाणि ।
 भयलिंगवर्षभगधदविंशकुटुंबानि शफवृदं ॥ १७ ॥
 शिष्यं मध्यं धान्यं सत्यापत्याज्यपशुयधिष्ठानि ।
 सस्यं कुड्यं कुप्यं माल्याघखकभ्यकाठयानि ॥ १८ ॥
 हर्म्यं तूर्यं सैन्यं पिच्छकवचनामरोमानि ।
 यादोलांतशतादीनि धातुनैकाधिकरणं च ॥ १९ ॥
 सारं न्याय्ये धर्ममपूर्वनिमित्ते समे विभागेऽर्हं ॥

इति नपुंसक लिङ्गं ।

असमाहारे द्वंद्वः पुंसि भवेदश्च बहुव इति । ॥ २० ॥

णव्यज्जधननंधोः किरिमा विषवातारि पंकनिर्यास-
स्वर्गसुरासुरवत्सर ऋतुवंशसमुद्रपुरुषाह ॥ २१ ॥

कठोष्ठकेशदंतस्तनगुल्फकपोलनखभुजात्माभ्र-

ऋतुमान खड्ग गिरिशरशरभ्यभिधानानि धान्यानि ॥ २२ ॥

कटणा (?) यनपभमयरषसशब्दनसौतीहरिद्रुद्रमुत् ।

अर्घ्यो वैमै केषां विट्त्वणिजो दुंदुभिर्गन्धिः ॥ २३ ॥

पाणयज्जलिमणिसारथिद्रुत्यपिबस्त्यतिथिकुक्षुरविराशि-

ध्वनिमुनिकलिलवलिर्कोलक्रिमिकपिकविवन्निहृष्टयग्निः ॥ २४ ॥

शंखौघशंकुपुंखतरंगमृदंगाः समुद्रयुगपूगाः ।

मंचा ध्वजगजपुंजा नाडीव्रणध्रुवजा लाजाः ॥ २५ ॥

हृदकंदकुंदबुद्धजनपदशतपदशब्दा नकुंतदूतमठाः ।

धूर्तमुहूर्तव्राता हस्ताहवपुस्तसंग्रामीः ॥ २६ ॥

गंडकरंडवरंडाः षंडो मुंडप्रिशखंडगुडमुंडाः ।

गेहस्तंभनितम्बाः ककरेककटाहनिर्यासाः ॥ २७ ॥

आत्माशमानौ पाद्यश्लेष्मस्कन्धगंधरार्थाः (?) ।

सीरोधनरात्रान्हाहापाङ्गाः पल्लवो मेढ्रः ॥ २८ ॥

वृत्तामित्रच्छात्राः पुत्रो दशास्तु वस्त्रस्य ।

वशांशपुरोडाशप्राग्वंशास्तंडुनस्तरलः ॥ २९ ॥

कंबलचषालभ्रमरकललतालकुसूलदवला वृषलाः ।

मुसलोपलरैकीलास्तूना वाकाप्रभृतयश्च पुलिङ्गं ॥ ३० ॥

इति पुलिङ्गं ।

ईदूदन्तं स्त्री स्त्री भूविद्युद्वल्लिदिक् सरिन्नाम ।

गायत्र्यादीत्प्राययंगं नौस्तमीन्यनीस्तन्युक्ताः ॥ ३१ ॥

विंशत्याद्यानवतेः प्रियंगुनरयूहुतनुकुहुस्नायुः ।
 रज्जूरधेनुदुन्दुभिर्गक्षीरुचिशानिखनिनेमिः ॥ ३२ ॥
 कुटितुदिदीधितिकाकणिरात्रिच्छविनीविवेणिपश्याश्री-
 राज्यादिजर्विपंक्तिप्रवेणिनिः श्रेणिकृषिकोटिः ॥ ३३ ॥
 धूलिवलिनालिशष्कुलिपालयोषधिश्क्तिशुक्तिकिकिकिवेदी ।
 स्थालीवापीवर्तिविपणीकांचीवांचिदरी ॥ ३४ ॥
 मारी भेरी सूची वाण्यटवी भारती मुसुंडी ज्या ॥
 मांड्याली मंजरिखारी लक्षावंनीमिकाशम्या ॥ ३५ ॥
 जंघा पामासीमा सीरा गदानासिकाशिफाज्योत्स्ना ।
 वीणा तूणा घोणा तृष्णा कृष्णा घृणा धिषणा ॥ ३६ ॥
 शांला माला वेला दोला पेला तुला शिलीला ।
 हेलालाला त्रैतैला राध्या मन्दुरा मदुरा ॥ ३७ ॥
 मदिरा कसुरा रशना शिरोधरा वागुरा सुरा वर्षा ।
 प्रतिसरया प्रतिसिरया शर्करया वालुका सिकता ॥ ३८ ॥
 आरा हारा कारा तारा धारा भिधा छिदा मेधा ।
 रेखा विधा गुहा वपवसा क्षियाक्षिपमृजा लेखा ॥ ३९ ॥
 चूडा पीडा क्रोडा घोटा घंटा जटा मटा खट्टा ।
 यात्रा मात्रा भस्त्रा दण्ड्रा ग्रीवा वरत्रेधा ॥ ४० ॥
 जिह्वा स्पृहा स्फुलिंगा मंजिष्ठा रोधनाकुथाय कंथा ।
 मजूषा गंडूषा मूषा सास्ना रमा रास्ना ॥ ४१ ॥
 शाखा शिखा शलाका कक्षा स्वाहा स्वधा सुधा गोधा ।
 यूकोकोल्का कक्ष्या क्षपा निशा मेखला लाक्षा ॥ ४२ ॥
 क्षाया माया पेया दया बलाका कशेष्टिकेष्टिका ।
 युक्ता रंभा सेना सभा सभा पिंडिका पतना ॥ ४३ ॥
 योग्या लता पताका शरद्वरद्वेषदुपानहत्संपत् ।

विषदापत्प्रतिपत्युत्संमत्परिषत्तममित्सुद्भुत् ॥ ४४ ॥

संयत्प्रावृद्धिप्रुद्धिद्वणिकसुमनसाशीः ।

भाश्चतुर्दिर्गीर्धूर्पूद्यौर्द्वावोक्त्वक्स्फिग्रुक्स्त्रक् ॥ ४५ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदको द्विगुः समाहारे ।

अन्नादन्वांते वा नपुंसकं डेऽर्थसो गुणिवत् ॥ ४६ ॥

इति स्त्रीलिंगं ।

स्त्रीपुंसेऽमनिर्योनिश्रोण्युर्भिगविषुधिमणितरण्यणि ।

तुटियष्टिमुष्टिपाटनिसरीचिमपिवस्तिशालमलयः ॥ ४७ ॥

कर्कंधुमिंधुब्राह्मीपुकड्वाणीमृत्युकिट्कुतिथिरेणुः ।

आपत्यतद्वितोर्चिः स्त्रीनपि पुंसि चार्द्धर्चः ॥ ४८ ॥

मधुसिन्धुमीधुकमंडलुमक्तुमानुपिप्लुषुरेहदार्वं परे ।

मोदकतटाकमस्तकसरकाढककटकानीकम् ॥ ४९ ॥

वर्चस्कटकचषकपिटकशुशुकपिनाकशूकबलमीकं ।

तंडकविटंकनिष्कफलकपंकाः कल्कशुक्लौ च ॥ ५० ॥

मृषकनिदाघमंचकनखपुंखविडंगशृंगमुद्योगः ।

त्रजकुंडकूर्चपुच्छध्वजकपाटकुटकूटाः ॥ ५१ ॥

कर्षटकिरीटपिष्टं कवटानटनिकटशकटमथनीडाः ।

दंडांडमंडखंडाः कुक्कुटदृढकांडरणवरणाः ॥ ५२ ॥

कार्षापणवाणव्रणसुवर्णतृणवर्णवारषाणानि ।

द्रोणमवर्णौ भूषणतोरणमराल्लघृतभूताः ॥ ५३ ॥

वृत्तक्ष्वेडितलोहितपलितैरावतशतायुतप्रयुताः ।

चुस्तवसंतो हस्तः पुस्तो यूथद्वियूथौ च ॥ ५४ ॥

गूथप्रोथौ तीर्थः ककुदावार्कदयोधमौषधकषधौ ।

अष्टापदायुधदीनस्थानासनमलिनपुलिनानि ॥ ५५ ॥

खलीनसमानद्वीपिनि चंदनशतमानशयनानि ।

स्तैनापिधानयौवननिधनविमानौदनवितानाः ॥ ५६ ॥
 उद्यानयानकुणपकुतविटपाः शूर्पमंडपद्वीपाः ।
 बिंबजृंभ संगमदादि(डि)मगुल्माश्रमक्षेमाः ॥ ५७ ॥
 ब्रह्मोद्यानं हिमकुसुमकुट्टिमकर्मनामलोम हिमं ।
 गोमयकषायमलयाठययवलयहिरण्यश्चविलयानि ॥ ५८ ॥
 मध्यारण्यो शल्यं विहारपुरचक्रतोमरागाराः ।
 क्षीरांधकारशेखरशिखरैः शीरातिखरवप्राः ॥ ५९ ॥
 प्रतिसरसहृत्तराष्ट्रं वज्रसमरतिमिरपारवारोद्ग्राः ।
 कांतारगठरकन्धरशरीरकेदारदरवस्त्रं ॥ ६० ॥
 सूत्रं पात्रं पत्रचुत्रपत्राणि वक्त्रनेत्रमलाः ।
 मंडलतमूलवल्कलमृणालनं मुसलधलवालाः ॥ ६१ ॥
 शूलपलालचषालोत्पलखंडलहपूलशकलफलमुकुलाः ।
 नीलप्रवालकुंडलसालकमलशीलमूलानि ॥ ६२ ॥
 मंगलनिगलकपाला हलतैलविशालपार्श्वपौत्रीवाः ।
 रावशरावौ सैन्यवपूर्वप्रग्रीवगांडीवाः ॥ ६३ ॥
 काशाकाशकशांकुशकोशकलशकर्षवर्षविषयूषाः ।
 विषमाधकरीषरसांखरीषकार्पासनिर्यासे ॥ ६४ ॥
 कमचमसकासमासेपवासदिवसा नृकंसगृहपटहाः ।
 देहोऽसु शंखपद्मो स्वतो द्विधैतेऽर्थतः केचित् ॥ ६५ ॥

उभयलिंगं ।

त्रिषु शृंखलवल्लूर विषाणहरीतकविभीतकामलकाः ।
 भस्मातकतटपात्राः परलिंगं द्वंद्वतत्पुरुषे ॥ ६६ ॥
 अतिवर्तते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृति लिंगवचनानि ।
 प्रकृतिर्न निवासादिषु हरीतकीत्यादिका व्यक्तिः ॥ ६७ ॥

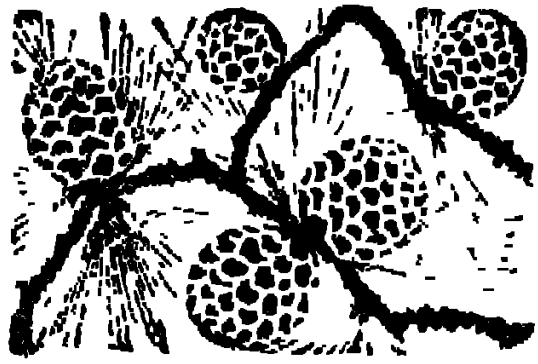
वचनं तु खलुतिकादिर्बहुविषयोत्तरपदं समासे नुः ।

सास्यद्रुणववनानामाश्रयतो लिंगवचनानि ॥ ६८ ॥

इति त्रिलिंगं ।

स्त्रीपुंनपा सहेक्ती परं नदति युष्मदस्मदत् संख्या-।

लिंगे सुङ्धात्वव्ययवाक्यमवचनं च बहुलमिदं ॥ ६९ ॥

श्रीः

शाकटायनव्याकरणसूत्राणामकारादिक्रमणिका

अ०

अकः । २ । १ । २०६ ।
अकर्तरि । ४ । ४ । ३ ।
अकर्मकात् । १ । ३ । १०७ ।
अकल्पात् सूत्रात् । २ । ४ । १७५ ।
अकामेऽमूर्धमस्तकात्स्वांगात्
। २ । २ । १२ ।
अक्यब्धजचि । ४ । २ । १३० ।
अक्लिप्तघेतौ । ४ । १ । १७ ।
अक्षणे प्राण्यंगे । २ । १ । १४८ ।
अक्षश्शुः । ४ । ३ । २६ ।
अक्षुनुतुस्कन्निच्छिश्चिप सहाद्ः
। ४ । २ । १८० ।
आग्नेश्चेः । ४ । ३ । १९३ ।
अग्निचित्या । ४ । ३ । ७६ ।
अग्नी परिचाय्योपचोदयसमूह्य
चित्याः । ४ । ३ । ६६ ।
अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमू-
षिकात् । २ । १ । २११ ।
अचि । १ । १ । १२१ ।
अचि । ४ । १ । १३ ।
अचोऽचित्ते । ४ । ३ । ९७ ।
अचो ह्योऽह्वः । १ । १ । ११७ ।
अचयाक् । ४ । १ । ८३ ।
अचयस्पर्शश्च । १ । १ । १५४ ।
अच्चाङ्माङः । १ । १ । १२६ ।
अजातेः पंचम्याः । ४ । ३ । १९९ ।

अजादिभ्यो घेनोः । २ । ४ । २४ ।
अजाद्यनां । १ । ३ । १३ ।
अज्भेः शतुः । १ । २ । १४ ।
अद्याद्येकाज् हलादिभ्योऽरुचि
शुभिभ्यां भृशाभीक्ष्ण्ये यङ्-
। ४ । १ । १० ।
अणि । २ । ३ । ६२ ।
अण् कुटिलिकायाः । ३ । २ । १७ ।
अत इज् । २ । ४ । २१ ।
अतङ् । ४ । २ । १७१ ।
अतङ्गणशतुसुस्थायुमश्व-
श्वमाः । १ । ४ । १०१ ।
अतोऽम् । १ । २ । ४ ।
अतश्चि चोत् । ४ । २ । ४३ ।
अतोऽणहः । २ । २ । १६८ ।
अतोऽनुनासिकस्य सं । ४ । १ । ८८ ।
अतो ऽद्भुयुः । १ । १ । १५७ ।
अतो हः । ४ । २ । ३९ ।
अत्र च । ३ । २ । २२६ ।
अत्यन्तापह्वे लिट् । ४ । ३ । २११ ।
अथर्वणोऽण् । ३ । १ । १५२ ।
अदीर्घात् । १ । १ । ११८ ।
अदोऽनन्तात् । ४ । ३ । १७७ ।
अदोऽट् । ४ । २ । २८ ।
अद्भ्यतः । ४ । २ । ३४ ।
अद्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंश्रुहोः
सस् । ३ । ४ । १२ ।
अधः । १ । २ । ८० ।

अधर्मक्षत्रसंसर्गागत्रे विद्यायाः ।

२ । ४ । १७६ ।

अधराच्चात् । ३ । ४ । ३९ ।

अधिकमस्मिन्शतसहस्रेतत्संख्यं-

शतिशदृशां तादृक् । ३ । ३ । ७५ ।

अधीष्टे । ४ । ४ । १३० ।

अध्यायिन्यदेशकालात् । ३ ।

२ । ७४ ।

अध्वानं यखौ । ३ । ३ । ५७ ।

अनः । २ । १ । १५३ ।

अनुदुहोनं । १ । २ । ११३ ।

अनुदुद्द्युदुष्णिग्दिग्दृक्स्पृग्दधृक्

परिव्राट् । १ । २ । ७० ।

अनत्यंते । ३ । ४ । ८० ।

अनद्यतने हिः । ३ । ४ । २४ ।

अनद्यतने लङ् । ४ । ३ । २०७ ।

अनपत्ये । २ । ३ । ६४ ।

अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात्

क्तादनातकृतमित्ति प्रतिपन्ना-

त् । १ । ३ । २४ ।

अनात्मन्यनाध्याने । १ । ४ । ६१ ।

अनाश्चान् । १ । ४ । ८२ ।

अनादेः शतादतस्मिन्यठौ ।

३ । २ । १२७ ।

अनुकंपातन्नीत्योः । ३ । ४ । ८७ ।

अनुगादिनः । ३ । ४ । १३८ ।

अनुग्वलं । ३ । ३ । ५६ ।

अनुशतिकादीनां । २ । ३ । १०८ ।

अनुपसर्गाः क्षीबोष्ठाघकृशपरि-

कृशफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः । ४ ।

१ । २५८ ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात्कम्ब-

स्तिभ्यां द्विशच । ३ । ४ । ५४ ।

अंतः । २ । १ । १२४ ।

अंतस्सुन्नदीनां । १ । २ । ५४ ।

अजोऽसेः । ४ । २ । १४० ।

अंजलेः चालुचः । २ । १ । १६४ ।

अंतः पूर्वात् । ३ । १ । १२७ ।

अंत्योपांत्यतर्निर् । ४ । १ । १६८ ।

अंतर्बहिभ्यां लोभः । २ । १ । १८२ ।

अंतवोऽधसो नः । ३ । १ । ६३ ।

अते च । ४ । २ । २४३ ।

अंशं हारिणि । ३ । ३ । १०२ ।

अंशादूतेः । २ । ३ । ८४ ।

अपायेऽवधौ । १ । ३ । १५६ ।

प्रपूर्वपदो डत् । १ । १ । १२ ।

मत्सरसः । ४ । १ । २५ ।

मप्रयोगीत् । १ । १ । ५ ।

अप्राणिनि । २ । १ । १७५ ।

अठधौ चोदन्वान् । १ । २ । ८० ।

अभिजनात् । ३ । १ । १८८ ।

अभिनिविशश्च । १ । ३ । १२४ ।

अभिनिष्क्रामति द्वारे । ३ । १ । १८१ ।

अभिन्ने । १ । २ । ५६ ।

अभ्रादिभ्यः । ३ । ३ । १४२ ।

अमनुष्ये टक् । ४ । ३ । ११८ ।

अमपञ्चम्याः । १ । २ । १५७ ।

अमर्षाश्रुतेऽन्यत्रापि । ४ । ४ । ११३ ।

अमोऽधिकृत्य । ३ । १ । १८७ ।

अमौढ्यः । १ । २ । १८३ ।

अस्यपगुरो वा । ४ । १ । १८३ ।
 अर्थार्थताद्भावात् । ३ । ३ । १५५ ।
 अर्थ सिद्धौ । ४ । ३ । २८७ ।
 अर्दसन्निधेः । ४ । २ । १४४ ।
 अर्थपूर्वपदो हत् । १ । १ । १२ ।
 अर्धाच्च । २ । १ । १६६ ।
 अर्धात्पलकंसकर्षात् । ३ । २ । १३१ ।
 अर्होऽः । ४ । ३ । १२३ ।
 अर्हति । ३ । २ । १७३ ।
 अलुगवा । १ । २ । ३ ।
 अलुघो नाम्नि ण्यलुक् । ३ । २ । १४२ ।
 अल्पे । २ । २ । १२२ ।
 अल्पाच्च मेधायाः । २ । १ । १९८ ।
 अल्योत् । ४ । २ । २३ ।
 अवस्थायां । २ । १ । २१५ ।
 अवयवात्तयट् । ३ । ३ । ७२ ।
 अवस्वयंभुवः । २ । ३ । ८३ ।
 अवात् । १ । ४ । ४० ।
 अवाच्चालंबनाविद्वर्षोर्णु । ४ ।
 २ । २२३ ।
 अविद्वरेऽभेः । ४ । २ । १४५ ।
 अवोचयनक्षे । १ । १ । ९६ ।
 अव्ययं । २ । १ । ४ ।
 अठययस्य । १ । २ । १५४ ।
 अठययीभावस्य । १ । २ । १५४ ।
 अठययात् स्थौजस् । १ । ३ । ९७ ।
 अठययैत्किंतिङोऽसत्वेत योर्ङाम् ।
 ३ । ४ । ७४ ।
 अशिशोः । १ । ३ । २ ।
 अशिरसोऽशीर्षश्च । ३ । ३ । १५४ ।

अशोऽचि नट् । २ । २ । ६४ ।
 अश्चैकादेः । ३ । २ । १८५ ।
 अश्वादेः फञ् । २ । ४ । ४३ ।
 अश्वबहुवपूर्वापराधरोत्तराः ।
 २ । १ । ९५ ।
 असहनज्विद्यमानान्नासिको द
 रोष्ठजंघादन्तकर्ण शृंगांगगात्र-
 कंठाबहुच् संयोगोपात्तयात्-
 स्वांगात् समासात् । १ । ३ । २७ ।
 असेवितेऽगोष्ठपदं । २ । २ । २७ ।
 असोऽनेधादेः । १ । २ । १३८ ।
 अस्मिन् । ३ । ४ । ६८ ।
 अस्तिब्रुवोर्भूव चौ । ४ । २ । ९१ ।
 अस् प्रजायाः । २ । १ । १९७ ।
 अस्तं पुरोऽव्ययम् । १ । १ । २९ ।
 अस्वे । १ । १ । ७३ ।
 असंयोगादेः । ४ । २ । ४० ।
 अस्सन्वुयवजे । ४ । २ । ९७ ।
 अस्त्यस्मिन्वेति मतुः । ३ । ३ । ११६ ।
 अषडेकाच्चपूर्वपदस्याचि । ३ । ४ । ९३ ।
 अषोऽचोऽभोभूपूञ् कंगंप्यायिवे-
 पः । ४ । २ । २४९ ।
 अष्टात् । ३ । ४ । ११९ ।
 अष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्मवद्गुण-
 यवत् । १ । २ । ९८ ।
 अष्ट औश् । १ । २ । १५३ ।
 अष्टीयरुहोऽवाये । ३ । ४ । ११ ।
 अन्हः । २ । १ । १७९ ।
 अहोऽखाटि । २ । ३ । ७५ ।

अन्यथैवं कथमित्यमः कजोऽन-
र्थकात् । ४ । ४ । १४६ ।

॥ आ ॥

आकालिकं ठश्चाद्यंते । ३ । २ ।
१२४ ।

आख्यातर्युपयोगे । १ । ३ । १५७ ।

आग्नीध्रं गृहे । ३ । १ । १४० ।

आग्रहायणयश्वत्थादृण् । २ । ४ । २०४ ।

आघट्टट्टशट्टे । २ । २ । १०७ ।

आङ् । ४ । १ । २४२ ।

आङ्ः क्रीड्यम्यस्मुषः । ४ । ३ । २४३ ।

आङ्ठा । १ । ३ । १५८ ।

आङ्ठि युद्धे । ४ । ४ । २२ ।

आङ्ठि शीले । ४ । ३ । १२७ ।

आङ्ठि रुपलोः । ४ । ४ । २७ ।

आङ्ठो गुणौ । ४ । ३ । ७१ ।

आङ्ठोऽन्धुधसोः । ४ । १ । १२८ ।

आङ् । २ । २ । ३१ ।

आङ् । १ । ३ । ५५ ।

आ च हौ । ४ । २ । ५२ ।

आङ्गश्चौतो गीः । १ । २ । १८ ।

आणजअज्भषः । ४ । १ । ७७ ।

आतोऽनः । ४ । ४ । १०१ ।

आतोऽपः । ४ । २ । ३६ ।

आतोऽनाङ्ः श्लुक् । १ । २ । १५१ ।

आतो यम् । ४ । १ । २३७ ।

आतोऽह्वावामोऽङ् । ४ । ३ । ११३ ।

आदितः । ४ । २ । १५१ ।

आदिजंते । २ । २ । ८७ ।

आदेः णोऽब्बक्क्याणीवः स्वनं

। ४ । २ । २६१ ।

आदेशकन्दसः प्रगाथे । २ । ४ । २१५ ।

आदौ । ४ । ३ । ५४ ।

आद्द्विषो भेर्जुस्वा । १ । ४ । १०६ ।

आद्यात् । २ । ४ । १८ ।

आद्यादिभ्यः । ३ । ४ । ७ ।

आद्यामन्त्र्यं संमत्यसूपाकोपेऽ-

द्वन्त्यश्च सुतः । २ । ३ । १७ ।

आद्योकाच् । ४ । ४ । ४४ ।

आद्योऽवासन्नाविच्छित्तयोः ४ ।

। ४ । १०५ ।

आधारात् । ४ । ३ । १६७ ।

आधारात् । ४ । ४ । १७८ ।

आधारे । १ । ३ । १७६ ।

आप्याच्चेवे । ४ । ४ । १८२ ।

आप्यादाक्रोशे । ४ । ४ । १४८ ।

आप्रपटं । ३ । ३ । ५४ ।

आवाधे । २ । ३ । १३ ।

आमः कजः । १ । ४ । ४७ ।

आमन्त्र्ये । १ । ३ । ८८ ।

आयात् । ३ । ३ । ११७ ।

आयस्यानात् । ३ । १ । १६२ ।

आरादर्धैः । १ । ३ । १५३ ।

आरैजाद्यत्रः । ४ । २ । १३२ ।

आरैचोऽश्वादेः । २ । ३ । ८४ ।

आर्तृतीयाया ऋते । १ । १ । ८८ ।

आर्यक्षत्रियाद्वान् । १ । ३ । ४८ ।

आर्वाचि । ४ । १ । २३३ ।

आवलिलुल्लिखितस्वतिशतात्परः ।

४ । २ । १८२ ।

आशिषि घ्नः । ४ । ३ । ११६ ।
 आशिषि वुन् । ४ । ३ । १०७ ।
 आशिषि नाथः । १ । ३ । ११५ ।
 आश्वयुज्या वुञ् । ३ । १ । १०४ ।
 आसन्नः १ । १ । ७ ।
 आसन्नादूराधिकाध्यर्थादि-
 ङद्वितीयाद्यन्यार्थे । २ । १ । ३ ।
 आसीनः । ४ । २ । ४५ ।
 आस्तेयं । ३ । १ । ११९ ।
 आस्स्यनः । १ । २ । १११ ।
 आहि दूरे । ३ । ४ । ४४ ।

॥ इ ॥

इकप्रशलोऽदृशःकशो
 नेट् चेत् । ४ । ३ । ४ ।
 इको लुक् । १ । २ । ७ ।
 इक् ठः । २ । ३ । ३२ ।
 इग्यजस्साचोऽर्वाज्यं । ४ । १ । १०८ ।
 इघ्नः । ४ । १ । १३८ ।
 इच्छार्थे लेङ् लेट् । ४ । ४ । १२५ ।
 इच्चापुंसोऽनित्क्याङ्य
 सुपः । १ । ३ । ८६ ।
 इजाद्यायात्तद्धितः । १ । १ । ४२ ।
 इज्युङ् । २ । १ । १३५ ।
 इजः । ३ । १ । २२ ।
 इजः । २ । ३ । ९२ ।
 इजो तिलुङ् धो ढः । १ । २ । ८१ ।
 इटि चातो लुक् । ४ । २ । ८४ ।
 इटि विजः । ४ । १ । १४५ ।
 इणोऽभ्ये । ४ । ४ । ५२ ।
 इतोऽनिजः । २ । ४ । ५७ ।

इतोऽतः कुतः । ३ । ४ । १३ ।
 इन्नः प्वो दैवते । ४ । ३ । २७० ।
 इदमः । १ । २ । २०४ ।
 इदुतो गिर्वीतोऽस्त्रेः । १ । २ । २२ ।
 इद्विद्रः । ४ । २ । ४९ ।
 इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् । २ । २ । ३३ ।
 इन्द्रियम् । ३ । ३ । ९२ ।
 इन्द्रे । १ । १ । ९७ ।
 इनः कच् । २ । १ । २२६ ।
 इन्ध परिभ्यः । ४ । ३ । ९२ ।
 इन्विक्त्रयः कर्मणः । ४ । ३ । १८८ ।
 इन् हन् पूर्वार्थेण शौ । १ । २ । १३६ ।
 इ मेङ् । ४ । २ । १०५ ।
 इय् । १ । २ । २११ ।
 इययः । ४ । २ । ३५ ।
 इलश्च देशे । ३ । ३ । १३२ ।
 इसुसो बहुलं । ३ । ४ । ५७ ।
 इसुसोऽपेक्षायां । १ । १ । १७१ ।
 इषोऽनिष्ठायां । ४ । ४ । ७६ ।
 इष्टादेः । ३ । ३ । ८८ ।
 इष्टादिभ्योऽन्येषां । ३ । २ । ६० ।
 ई ।
 ईगहलः । ३ । ४ । ५८ ।
 ईटीटः । ४ । २ । ७७ ।
 ईट् चाजक्षद्भ्यः । ४ । २ । २९ ।
 ईयसः । २ । १ । १३० ।
 ईरोपांत्याद्भुज् । ३ । १ । ३४ ।
 ईर्त्यः । ४ । १ । ५२ ।
 ईशीङ्भ्यांश्चवे । ४ । २ । ३१ ।
 ईशे । ३ । २ । १५३ ।

ईषद्गणवचनैः । २ । १ । ३५ ।
ईषदसमाप्तेऽङ्गादेः कल्पठदेश्य-
ब्देशीयर् । ३ । ४ । ७७ ।
ईहल्यप्ये । ४ । २ । ८७ ।

उ ।

उः । ४ । १ । १६३ ।
उः । २ । २ । १४२ ।
उकोऽचो लुक्प्रकृत्या च । ३ । ४ । ९० ।
उगिदचोऽनेधादेः । १ । २ । ११४ ।
उणादयः । ४ । ३ । २८० ।
उत्तरात् । ३ । ४ । ४५ ।
उता स्थः । १ । १ । २ ।
उत्तानादिभ्यः कर्तुः । ४ । ३ । १६६ ।
उतिः शपः कयोर्भावारम्भे
। ४ । १ । १५३ ।
उत्कृष्टेऽनूपेन । १ । ३ । १०४ ।
उत्कर्षकर्षयोरः । ३ । १ । ८२ ।
उत्थापनादेः कृत् । ३ । २ । १२१ ।
उत्पातेन ज्ञाप्ये । १ । ३ । १४७ ।
उत्सादेरञ् । २ । ४ । १० ।
उद ई । १ । २ । १४७ ।
उदग्रामाद्यकल्लोमः । ३ । १ । १९ ।
उदरे ठणाद्युने । ३ । ३ । १०० ।
उदस्थास्तंभः । १ । १ । १३४ ।
उदितः । ४ । २ । १९७ ।
उदिनीश्रिजः । ४ । ४ । ३१ ।
उदोऽनुर्ध्वे हे । १ । ४ । ३५ ।
उदंकोऽजले । ४ । ४ । ९७ ।
उद्गादयः । ४ । १ । १७३ ।
उन्मनस्युदुत्सोः । ३ । ३ । ११३ ।

उपसर्गात् । २ । १ । २२० ।
उपसर्गादुदूहः । ४ । २ । ५ ।
उपसर्गादध्वनः । २ । १ । १४२ ।
उपज्ञाते । ३ । १ । १८२ ।
उपसर्गादातः । ४ । ४ । ८३ ।
उपसर्गादेव देविक्रुशः । ४ । ३ । २५४ ।
उपसर्गादातोऽनिक् । ४ । ३ । ९५ ।
उपात् । १ । ४ । ३१ ।
उपात् । १ । ४ । ६९ ।
उपाद्विकारप्रतियत्त वाक्या-
ध्याकारे । ४ । २ । २१२ ।
उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये ।
३ । १ । १२६ ।
उपेनाधिकिनि । १ । ३ । १७५ ।
उप्ते । ३ । १ । १०३ ।
उभयात् । द्युश्च । ३ । ४ । २२ ।
उरः प्रभृत्यृन्नित्याटः । २ । १ । २२७ ।
उरगः । ४ । ३ । १६१ ।
उरसोऽग्रे । २ । १ । १७८ ।
उरृत् । ४ । १ । १३ ।
उषासोषसः । २ । २ । ३६ ।
उष्ठण् । ३ । १ । १६१ ।
उष्णादिभ्यः कालात् । ३ । १ । २७ ।
ऊष्णाद्विज् । २ । ४ । १५८ ।
ऊ ।
ऊँ चोजः । १ । १ । १८४ ।
ऊर्ध्वो णौ । ४ । १ । २१६ ।
ऊर्ध्वनः । १ । ३ । २० ।
ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्वा-
दिभ्यः । १ । ३ । ७१ ।

कृत्तरपदादौपम्ये । १ । ३ । ७२ ।

कर्णाहं शुभमोयुम् । ३ । ३ । १४८ ।

कधर्वात्पूः शुषः । ४ । ४ । १८१ ।

कधर्वाद्मदेहान्मकोध्व-

स्यैकेषां । ३ । १ । ६५ ।

कक्ष्यसोर्धोपसर्गात् । १ । १ । ३ ।

ऋ ॥

ऋक् पः पथ्यपोऽत् । २ । १ । १३९ ।

ऋद्दयजिज्याभ्यष्टण् । ३ । १ । १३१ ।

ऋचयाङ् । १ । ३ । ११ ।

ऋणो । १ । ३ । १५५ ।

ऋतः । ४ । २ । १९१ ।

ऋतां विद्यायोनिसंबन्धे । २ । २ । २८ ।

ऋत्यकः । १ । १ । ७५ ।

ऋत्वादिभ्योऽण् । ३ । २ । ११४ ।

ऋत्यारुपसर्गस्य । १ । १ । ९१ ।

ऋत्सखीदुशनस्पुरुद्रंभोऽनेह-

सस्सोः । १ । २ । १९ ।

ऋदूशोऽर् । ४ । २ । ९ ।

ऋद्ग्नस्स्ये । ४ । २ । १६६ ।

ऋषभोपानहाञ्जयः । ३ । २ । २२३ ।

ऋषेरध्याये । ३ । १ । १३२ ।

ऋषी मित्रे । ३ । २ । ९९ ।

ऋ ॥

ऋश्चोस्साचः । १ । १ । ७६ ।

ऋदितोऽतडि । ४ । ३ । १० ।

ऋद्वुर्बालतङ् सेः । ४ । २ । १३७ ।

ऋत्वादेः कृत्किनां नोऽप्रः

। ४ । १ । २४५ ।

ऋ ॥

लृट् । ४ । ३ । २८२ ।

ए ।

ए । २ । ३ । ७४ ।

एकदिशि । ३ । १ । १७९ ।

एकशालायाष्ठः । ३ । ३ । ४४ ।

एकद्विबहौ । १ । ३ । ९८ ।

एकात् । ३ । ४ । १०८ ।

एकार्थं च । २ । १ । ५ ।

एकादन्नादनौ । २ । २ । ६२ ।

एकागाराचोरे । ३ । २ । ११८ ।

एकादाकिंश्चासहाये । ३ । ४ । १२१ ।

एकादेः कर्मधारयात् । ३ । ३ । १६२ ।

एकादशषोडशषोढन्षोढाषट्ठा

। २ । २ । १०१ ।

एङ् । ४ । ४ । ४ ।

एङितो लुक् । १ । ४ । १७५ ।

एङो लुक् । १ । २ । १०५ ।

एचोऽश्याः । ४ । १ । १८० ।

एचोचयथयायाव् । १ । १ । ७१ ।

एजूच्यैच् । १ । १ । ८३ ।

एजेः । ४ । ३ । १४७ ।

ए टितः । १ । ४ । ९३ ।

एश्या ढञ् । २ । ४ । १५६ ।

एतदो वो घः । ३ । ३ । ६९ ।

एति हः । ४ । २ । ८० ।

एतोऽगैप् । १ । ४ । ११६ ।

एत्यगः । २ । २ । १५७ ।

एदाङ् । १ । २ । १२४ ।

एदेः । १ । २ । १०६ ।

एदिदेऽकः । ४ । २ । ६१ ।

एनेऽदूरे । ३ । ४ । ४६ ।
एवेऽनियोगे । १ । १ । ८७ ।
एश् शीङः । ४ । २ । ३ ।
ये ।

ऐङ मिदाहाकोः । ४ । १ । ८३ ।
ऐम् निसौऽद्गः । १ । २ । १६४ ।
ओ ।

ओजः सहेऽमसावर्तते । ३ । २ । २५ ।
ओजेऽजस्सहेऽमस्तपसष्टः ।
२ । २ । ४ ।

ओतः । १ । १ । १०२ ।
ओत ओ । १ । २ । ११७ ।
ओतः श्ये । ४ । २ । ५६ ।
ओदौतोऽवाव्य । २ । ३ । ३६ ।
ओः पुञ्जये । ४ । १ । ८७ ।
ओमः प्रारंभे । २ । ३ । २१ ।
ओमाङि परः । १ । १ । ८६ ।
ओरावश्यके । ४ । ३ । ६२ ।
ओर्द्वेऽकद्वीः । २ । २ । ८१ ।
ओष्ठण् । ३ । १ । ३२ ।

ओ ।

औत्तं । २ । ३ । ६८ ।
औपयिकम् ३ । ४ । १३७ ।
औस्सुलुक् चादसोऽनोः । १ । २ । २१२ ।
क ।

कंथायाष्ठण् । ३ । १ । १३ ।
कम्बलान्नाम्नि । ३ । २१ । २१२ ।
कंशमस्तियुस्तुयस्तवभाः ।
३ । ३ । १४८ ।

कंश्चिद्रस्त्रणेर्ङः कर्तरि । ४ । ३ । ७ ।
कंसाथोर्द्वट् । ३ । २ । १३० । ।
कंमीयात् ऊयः । २ । ४ । १५२ ।
कच्छादेनृन्स्थे । ३ । १ । ४६ ।
कच्छुः । ३ । ३ । १३५ ।
कज् नास्ति । २ । १ । १२८ ।
कटादेः प्राचः । ३ । १ । ५२ ।
कठादिभ्यः ण्लुग्वेदे । ३ । १ । १७१ ।
कडारादयः कर्मधारये । २ । १ । ११७ ।
कडंगरदक्षिणास्थालीबिलाच्छपी
३ । २ । १७६ ।

कणेमनस्त्रुद्धाच्छेदे । १ । १ । २८ ।
कतरकतमं जातिप्रश्ने । २ । १ । ७१ ।
कत्रि । २ । २ । १२० ।
कृपादेशच ढकञ् । ३ । १ । ४ ।
कथमित्थमुः । ३ । ४ । २६ ।
कथमि लेङ् च वा । ४ । ४ । १११ ।
कथादिपातिस्फायोऽग्लग्वम् ।
४ । १ । १८७ ।

कथादेष्ठण् । ३ । २ । २०२ ।
कदाकर्त्तव्यार्था । ४ । ३ । २८५ ।
कन्या त्रैवेण्योः कनीनत्रिवणौ
च । २ । ४ । ४८ ।

कन्वाल्पयूनोः । २ । ३ । ४६ ।
कपिष्ठातेर्दण् । ३ । ३ । १८ ।
कपेर्गात्रे । २ । २ । १४४ ।
कबरमणिविषशरात् । १ । ३ । ३०१ ।
कमितर्यन्वभ्यमीभ्यः । ३ । ३ । १०५ ।
कमृतेर्णिङ् यङ् । ४ । १ । २ ।
कम्येककर्तृकात्सकतत्समः ।

४ । १ । १६ ।

करणात् । १ । ४ । २७५ ।

करणात् क्रीतात् । १ । ३ । ३४ ।

करणाद्यजः । ४ । ३ । १८७ ।

करणे क्वचित् । ४ । ३ । ३८ ।

करणाधारे चानट् । ४।४।९० ।

करणे क्षोऽज्ञानं । १ । ३ । १६५ ।

कर्क लोहिताट्टीकश्च । ३।३।४६ ।

कर्णललाटाटकः । ३ । १ । १२९ ।

कर्णादि पक्षाज्जाहति मूले ।

३ । ३ । ४८ ।

कर्तरि शप् । ४ । ३ । २० ।

कर्तुर्गीव पुरुषाक्षशिवहः ।

४ । ४ । १८० ।

कर्तुर्णिन् । ४ । ३ । १८९ ।

कर्तुः श्वः । ४ । ३ । १४६ ।

कर्तु क्तिप् । ४ । १ । २० ।

कर्तृस्थेऽतनावाप्ये । १।४।१५।

कर्म च । १ । ३ । १०७ ।

कर्मणि । १ । ३ । १०५ ।

कर्मणि गुणे । १ । ३ । १६९ ।

कर्मवेषाद्यः । ३ । २ । ९९ ।

कर्मण्यस्त्रुवादीनां कर्मवस्त्रि ।

। ४ । ३ । ३५ ।

कर्मण्यसत्यनोः । १ । ४ । ५४ ।

कर्मणोदश्चरः । १ । ४ । ८ ।

कर्मठो घटः । ३ । ३ । १०१ ।

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वेच्चिः ।

३ । ४ । ५५ ।

कर्मण्यसंदिष्टे । ३ । ४ । १३४ ।

कर्मणोऽण् । ४ । ३ । १०९ ।

कर्मण्यग्न्यर्थे । ४ । ३ । १९४ ।

कर्मणोऽण् । ४ । ४ । १८५ ।

कर्मणि त्रा च । २ । १ । ४८ ।

कर्मभावे । ४ । ३ । १७ ।

कर्मभावे । १ । ४ । ७७ ।

कलाप्यश्वत्थयवनुसोमाव्यासैष-

मसोऽकः । ३ । १ । १०७ ।

कल्यग्नेर्दण् । २ । ४ । ८ ।

कल्याणयोदेर्ङिन् च । २।४।६२ ।

कवचिहस्त्यधिसाच्चठण् ।

कषः कच्छ्रगहने । ४ । २ । १४७ ।

कसमासेऽध्यर्थे । १ । १ । ११ ।

कसोमाट्त्थयण् । २ । ४ । २१२ ।

कस्कादिषु । १ । १ । १८० ।

काकतालीयादयः । ३।३।४२ ।

काकवौ षोऽणो । २ । २।१२४ ।

काकलंकावाकिनगारेणकार्कत्य-

चर्मिचर्मिणश्चकं च । २।४।८८ ।

काकादिभिश्च क्षेपे । २।५।५६ ।

काडाजटाघाटात् क्षेपे । ३।३।१२२ ।

काण् डादक्षेत्रे । १ । ३ । ३८ ।

काडांढभांडादीरः । ३।३।१३४ ।

कामाविठकारेऽकश्च ति । ४।४।१२४ ।

कारकमध्येऽध्यकाले पंचमी च

। १ । ३ । १८६ ।

कारिसेनांतलदमणादिषु ।

। २ । ४ । ८२ ।

कारिकालमदोऽतस्सदसत्स्थि-

त्यादिभूषानुपदेशपरिग्रह-

दर क्षेपे । १ । १ । २७ ।
 कारीषाभ्रकुलाटकषः । ४ । ३ । १४१ ।
 कारे प्राचां हलि । २ । २ । १० ।
 कार्षावणात्प्रतिश्चास्य वा ।
 ३ । २ । १३२ ।
 कालः । २ । १ । ३१ ।
 कालः प्रयोजनमस्य रोगे ।
 ३ । ३ । ११० ।
 कालवेलासमयावसरे तुं वा ।
 ४ । ४ । १३१ ।
 कालशबलशारंगपिशंगपिंगल-
 कलमाषात् । १ । ३ । ६४ ।
 कालाकृतिसुखादिभ्यो वा ।
 २ । १ । ११२ ।
 कालात्माधुपुढप्यत्पद्यमाने ।
 ३ । १ । १०२ ।
 कालाद्भववत् । २ । ४ । २१४ ।
 कालाद् डतनट् काले । २ । २ । १९ ।
 कालाद्भवभावदेशं वा कर्म चा-
 कर्मणां । १ । ३ । १२५ ।
 कालाद्यः । ३ । २ । ११५ ।
 कालात्परिजट्यलभ्यकार्यसु-
 रे । ३ । २ । १०० ।
 कालाद्यनोर्व्याप्ती १ । ३ । १२६ ।
 काले कार्ये च संभवात् ।
 ३ । २ । ९५ ।
 काले भाद्वा धारे । १ । ३ । १३१ ।
 काले परे वा । ४ । ४ । १०७ ।
 काले द्विगौ च मेयैः । २ । १ । २८ ।
 काशत्तीकः । २ । २ । ८९ ।

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ।
 ३ । १ । १७६ ।
 काश्यादिवाहीकग्रामात् ।
 ३ । १ । २९ ।
 कासूगऽद्याः सरट् । ३ । ४ । १०३ ।
 कांस्कान् मीमक् । १ । १ । १४९ ।
 किंकिनास्त्यर्थयोर्लट् । ४ । ४ । ११४ ।
 किं क्षेपे । २ । १ । ७२ ।
 किंयत्तद्वहोरः । ४ । ३ । १३१ ।
 किंयत्तत्सर्वकान्यत्काले दा ।
 ३ । ४ । १८ ।
 किंवृत्तेऽर्थित्वे । ४ । ३ । २८६ ।
 किं वृत्ते लेङ्लेटौ । ४ । ४ । ११२ ।
 किंतिङ्गुयेर्मिषज्यादिक्षमानि-
 द्ये सन् । ४ । १ । ४ ।
 कित्युक्च्छ्रयूर्णजः । ४ । २ । १८९ ।
 किदंतः । १ । १ । ५४ ।
 किद्विष्टिटींधेश्चासंयोगात् ।
 ४ । १ । १४८ ।
 किमः कः । १ । २ । २१७ ।
 किमश्च संख्याया इतिश्च ।
 ३ । ३ । ७१ ।
 किमः क्षेपे । २ । १ । १२६ ।
 किमिदमः कीश् । २ । २ । १०८ ।
 किंतेलं वने । ४ । २ । २१३ ।
 किशरादेष्टट् । ३ । २ । ५३ ।
 कुंत्यवन्तेः स्त्रिया । २ । ४ । १०५ ।
 कुड्याया यलुक् च । ३ । १ । ५ ।
 कुंजादेर्कः । २ । ४ । ३१ ।
 कुडभाजगौयस्यलनागकुशकामु-

रुकटकवरात्प्रात्रश्राणावप-
 नाकत्रिमस्थूलायसमैथुनेच्छु
 श्रोणिकेशवेशे । १ । ३ । ४७ ।
 कुंभपद्यादौ । १ । ३ । १० ।
 कुंडपाय्यसंचाय्यराजसूय्याः
 ऋतौ । ४ । ३ । ६४ ।
 कुटीशुंढाद्रः । ३ । ४ । १०० ।
 कुटिलुंठिवृङ्गजल्पमिच्छादाकट्
 ४ । ३ । २५५ ।
 कुतुपः । ३ । ४ । २ ।
 कुत्सिताल्पज्ञाते । ३ । ४ । ८६ ।
 कुत्सतिकारकस्यापि । १ । १ । ६० ।
 कुमहतो वा । २ । १ । १७२ ।
 कुमुदनड्वेत्तसमहिष ड्रुत् ।
 २ । ४ । १९७ ।
 कुमारः अमणादिना । २ । १ । ७८ ।
 कुमारीक्रीडनेयोऽव्ययादिभ्यः ।
 ३ । ४ । ११६ ।
 कुरुयुगन्ध्यात् । ३ । १ । ४४ ।
 कुरोर्वा । २ । ४ । १०६ ।
 कुर्यि च । ४ । २ । ४२ ।
 कुर्वादेश्वर्यः । २ । ४ । ८० ।
 कशलायुक्तेनासेवायां । १ । ३ ।
 १७२ ।
 कुशले । ३ । १ । ८५ ।
 कुशायाच्छः । ३ । ३ । ४१ ।
 कुसीदाठ्टट् । ३ । २ । २९ ।
 कुषिरजश्रयात् वा । ४ । २ । ३९ ।
 कुहोश्चुः । ४ । १ । ८४ ।
 कुपी + क √ पं । १ । १ । १६६ ।

कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्यभुग्यं
 नास्ति । ४ । ३ । ७८ ।
 कुलटोया वा । २ । ४ । ६३ ।
 कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्रवास्त्य लंकारे ।
 ३ । १ । ६ ।
 कुलात् खः । २ । ४ । ९० ।
 कुलालादेवुंज् । ३ । १ । १८४ ।
 कुलाज्जल्पे । ३ । ३ । ३२ ।
 कूलादुदि रुज्वहः । ४ । ३ । १५१ ।
 कृकमिकंस कुश।कर्णौ कुम्भपात्रेऽ
 तोऽनठययस्त्य । १ । १ । १७५ ।
 कृजः शक्तिन्च । ४ । ४ । ७१ ।
 कृजः प्रतियत्ने । १ । ३ । ११२ ।
 कृजः करणे खनट् । ४ । ३ । १५७ ।
 कृजो वा । १ । १ । ३२ ।
 कृजो मः । ४ । २ । १९२ ।
 कृजोऽठययेनानिष्टोक्तौ णन्तक्ती ।
 ४ । ४ । १६५ ।
 कृज् ग्रहोऽकृतजीवात् । ४ । ४ । १७२ ।
 कृज् तनादेरुः । ४ । ३ । ३३ ।
 कृतकामुकमग्रावुगलकणस्वार्था-
 ठययैवदूणेनः कर्मकर्त्रीः
 १ । ३ । १६६ ।
 कृतं नृचचृच्छृदस्त्य सौ ।
 ४ । २ । १६९ ।
 कृत्सितिकारकस्यापि । १ । १ । १६० ।
 कृदंते वा सं रात्रेः । २ । २ । ७२ ।
 कृद्वहुलम् । ४ । ३ । ५८ ।
 कृपयाहृदयादालुः । ३ । ३ । १३२८ ।
 कृपोऽकृपीटादिषु । ४ । २ । ६८ ।

कमृजवृषशंसदुईजपः । ४ । ३ । ८४ ।
 कृष्णोऽतुं त्वां । ४ । ३ । ४५ ।
 कृशाश्वकापिलेयेकर्मन्दादिन् ।
 ३ । १ । १७८ ।
 कृष्णौषधिश्चोत्रान्मृगभेषजशरीरे
 ३ । ४ । १३३ ।
 कृष्णयवजीर्णसुरावहातर्गोमुत्रा-
 त्ति व्रीहिशाल्यहिपुराच्छा-
 दने । ३ । ३ । १८१ ।
 केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादे-
 ङ्गिर्णति । २ । ३ । ८३ ।
 केऽण् डघः । १ । ३ । ८३ ।
 केदाराण् एयश्च । २ । ४ । १३१ ।
 केवलमामकभागधेयपापावरस-
 मानार्यकृतसुसंगलभेषजात् ।
 १ । ३ । ४६ ।
 केशाद्वा । ३ । ३ । १३९ ।
 केशाद्वा । २ । ४ । १३६ ।
 केशेवा । २ । ३ । ४३ ।
 कोः कदचि । २ । २ । ११८ ।
 कोटराजनादीनां वनगिरी
 २ । २ । ९५ ।
 कोऽयवादेः । ३ । ३ । १८० ।
 कोदिश्चाव्ययस्य । ३ । ४ । ८४ ।
 कोपान्तकुलस्थादण् । ३ । २ । ४ ।
 कोपांत्याच्चाण् । ३ । १ । ४७ ।
 कोऽस्मादेः । ३ । १ । ८७ ।
 कींङिन्यागस्त्ययोः कुंङिनाग-
 स्ती च । २ । ४ । १११ ।
 कीपिब्रुलहस्तिपदादण्

। ३ । १ । १५७ ।
 कीलमासीवटकिन्यौ । ३ । ३ । १०८ ।
 कौशेयम् । २ । ४ । १५७ ।
 कक्तवतू । ४ । ३ । २०४ ।
 कस्य सदाधारे । १ । ३ । १६७ ।
 कत्काँ क्षुधवतः । ४ । २ । १५८ ।
 कन्नजादिभिन्नैः । २ । १ । ६७ ।
 कयोः । ४ । २ । १४२ ।
 कयोरनुपसर्गस्य । ४ । १ । १२७ ।
 कयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य
 चामन् मूर्च्छः । ४ । १ । १२३६ ।
 काः । २ । १ । १११ ।
 कादल्पे । १ । ३ । ३५ ।
 काद्वादेश्वानत्यंते । ३ । ४ । १०८ ।
 किन्यपचायः । ४ । १ । २४३ ।
 किरिमे । ३ । २ । २० ।
 केऽनिट्चजः कुर्चिर्ति । ४ । १ । १७१ ।
 केनासत्वे । २ । १ । ४२ ।
 केनोऽप्योस्सुप् । १ । ३ । १७१ ।
 केऽपि । १ । २ । ५९ ।
 कोऽसिनपलिनात् । १ । ३ । ६३ ।
 क्यक्यसक्सगलालमायां । २ । ३ । ३७ ।
 क्यच्चासाठययात् । ४ । १ । १८ ।
 क्यो वा । ४ । २ । ९९ ।
 क्यषो वा । १ । ४ । १७ ।
 क्रमः । ४ । २ । १७४ ।
 क्रमस्त्वित् । ४ । १ । १४० ।
 क्रमोऽनुपसर्गात् । १ । ४ । २१ ।
 क्रमोऽतडाने । ४ । २ । ६५ ।
 क्रय्यः क्रयार्थे । ४ । २ । १०८ ।

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ

। ४ । ३ । १७८ ।

क्राद्यूपड्स्म्यंजशः । ४ । २ । १६४ ।

क्रियार्थी धातुः । १ । १ । २२ ।

क्रियायां तदर्थ्यां युष् लृच्

च ४ । ४ । १८४ ।

क्रीड् जे । ४ । १ । १८९ ।

क्रीडतन्यवस्यादेर्लुग्बहुलं

॥ ४ । २ । २०९ ।

क्रीडो कूजे । १ । ४ । १० ।

क्रुध भूषार्थस्त्रुग्धज्वल्जुशुभ-

श्चातः । ४ । ३ । २३५ ।

क्रुद्रुहेढ्यासूयार्थैर्यं प्रतिकोपो

न च कर्म । १ । ३ । १३७ ।

क्रुद्रुहान्नोपवर्गात् । १ । ३ । ३१८ ।

क्रोडादिभ्यः । १ । ३ । ३३ ।

क्रो धान्ये । ४ । ४ । ५० ।

क्रोशयोजनाच्छताद्योजनाच्चा-

न्निगमार्हे । ३ । २ । ८५ ।

क्रोष्टोर । १ । ३ । १ ।

क्रोष्टो क्रोष्टृ । १ । २ । १३१ ।

क्रोष्टृशलंकेर्लुक् च । २ । ४ । ३५ ।

कलेशतमसोऽपे । ४ । ३ । ११७ ।

ककुत्रात्रेह । ३ । ४ । १६ ।

कचित् । २ । ४ । २३९ ।

कचित्पु र्यात् । ३ । ४ । ९७ ।

कचित् । ४ । ३ । २०० ।

को वीणे । ४ । ४ । ११ ।

कवन्नयो वा । ४ । ४ । २६ ।

कस् उस् । १ । २ । १४५ ।

कस्यैकाजघसः । ४ । २ । १६७ ।

किञ्जलि किङ्कत्यनुनासिके

। ४ । १ । १३६ ।

किञ्जस्माब्धः । १ । २ । ६० ।

कोहामातरत्रात्यच् । ३ । १ । ८ ।

कौ । ४ । १ । २४० ।

कसस्याचि । ४ । २ । ५४ ।

कः । ४ । १ । २५६ ।

कत्राद्वा । २ । ४ । ९६ ।

कटयजटयौ शक्तौ ४ । २ । १०७ ।

कवरवरशरवर्षाद्वा । २ । २ । १७ ।

क्षिपरटः । ४ । ३ । २५१ ।

क्षिप्राशंसार्थे लृङ् लेङ् । ४ । ४ । १०४ ।

क्षियाशीः प्रैषे । २ । ३ । २० ।

क्षुत्तृहृगर्थेऽशनायोदन्यधनायं

। २ । ३ । ३९ ।

क्षुद्रकमालवात्सेनानास्त्रि

। २ । ४ । १२९ ।

क्षुद्राभ्यो द्रुण् वा । २ । ४ । ६४ ।

क्षुठधस्वांतध्वान्तपरिवृढलश-

म्लिष्टविरठधकाण्टवाढंसंघ-

मनस्तनः प्रभुसुक्तास्पष्टस्व-

रानायासभृशे । ४ । २ । १५० ।

क्षुश्रोः ४ । ४ । ४३ ।

क्षेत्रेऽन्यास्मिन्नाशये घः ३ । ३ । ९० ।

क्षेपातिग्रहाठयथे कर्तुस्तृती-

यायाः । ३ । ४ । ८ ।

क्षेमप्रियमद्रात्खाण् । ४ । ३ । १३५ ।

क्षेरध्वे । ४ । १ । २५२ ।

क्षेरी । ४ । २ । १०६ ।

॥ ख ॥

खं च । ३ । २ । ११० ।

खचि । ४ । १ । २०८ ।

खय् खयश्चरि वा । ११।११४।

खरश्चरः । ४ । १ । ७९ ।

खरखुरान्नस् नासिकायाः ।

२ । १ । २१८ ।

खलतिलात्पलिनैर्युवा । २।१।७५।

खलोऽड्डरेकेकवकाश्च । ४।४।९८।

खारीकाकणीभ्यः कच् । ३।२।१३७।

खार्या वा । २ । १ । १६५ ।

खितोच एकाचोऽमः । २।१।३।

खित्यरुद्विषतश्चानठययस्य ।

२ । २ । ७८ ।

खेयमृषोद्यं । ४ । ३ । ७७ ।

खोऽषडक्षाशित्तंवलं कमलिं पुरु-

षात् । २ । १ । १३७ ।

ख्यत्यतः । १ । २ । १०४ ।

ख्याते दृश्ये । ४ । ३ । २०८ ।

॥ ग ॥

गंधने । ४ । १ । १६६ ।

गंधनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्र-

प्रकथाठयये । १ । ४ । ४९ ।

गंभीरपंचजनवहिर्देवतात् ।

३ । १ । १२३ ।

गंसनोरसुप्तकाने । ४ २।१७३।

गंहनूगन्धन्धसोऽनङ्घ्यचिलुक-

ङ्किति । ४ । १ । २२० ।

गच्छति पथि दूरे । ३।१।१८०।

गङ्गादिभ्यः । २ । १ । ११४ ।

गणश्चेः । ४ । १ । १०४ ।

गणिकाया ययः । २।४।१३५।

गतादिषु प्रादयः । २।१।२१।

गते स्थानिन्यध्वांतमैकः ।

१ । ३ । १८४ ।

गत्यर्थवदोऽच्छः । १ । १ । ३०

गत्यकर्मण्यधारे च । ४ ३।५३।

गत्वरः । ४ । ३ । २६२ ।

गद्गद्यमोऽनुपसर्गात् । ४ ३।६९।

गमः । ४ । २ । १७० ।

गमः खखङ्गा । ४ । ३ । १५९ ।

गमादीनां कौ । ४ । १ । २६४ ।

गमेऽप्रतीक्षार्या । १ । ४ । ६८ ।

गमो वा । ४ । १ । १६४ ।

गमूहन्विद्दृष्टिश्चो वा । ४।२।१६८।

गम्यादिवत्स्यति । ४।३।२८१।

गरगल विषप्राणयंगे । ४।२।२५९।

गर्गभार्गविका । २ । ४ । १२० ।

गर्भादप्राणिनि । ३ । ३ । ११५ ।

गर्होऽपिजात्खोर्लट् । ४ ४।११० ।

गर्हं च यश्च यत्रे । ४ । ४ । ११६ ।

गल्हादिभिर्बहुलं । १।३।१४९ ।

गल्भकीबहोडान्ङित् । ४।१।२१ ।

गम्येऽह्वा स्वात्खञ् । ३ ३।३१।

गवादेष्टण् । ३ । ३ । १६० ।

गस्यकः । ४ । ३ । १०३ ।

गहादिगर्तातरपदेभ्यः । ३।१।५०।

गाङ् कुटां डिद्वद्विण । ४।१।१४४।

गाथिविदधिकेशिपणिगणि सं-

योगादेरिनः । २ । ३ । ६३ ।
गापोपचो भावे । ४ । ४ । ६४ ।
गाङ् लिटि । ४ । २ । १२७ ।
गांधारिणात्वेयाभ्यां । २ । ४ । ९९ ।
गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणी

जयः । २ । १ । १५५ ।

गितः । १ । १ । १०० ।
गिरि नद्यादीनां । २ । २ । १६३ ।
गिलगिलगिलयोरचोऽगिलस्य ।
२ । २ । ७७ ।

गी बहुब्बेः । २ । १ । ४६ ।

गुणस्त्वते । २ । २ । ४५ ।

गुणांगाद्वेष्टेयसू । ३ । ४ । ७५ ।

गुणादिभ्यो यः । ३ । ३ । १५८ ।

गुणादुतोऽचोऽखरोः । १ । ३ । ५९ ।

गुणैरस्वरुचैः । २ । १ । ५१ ।

गुपौधठिष्ठच्छिपट्नयोरायः

। ४ । १ । १ ।

गुरुदयाद्वाद्युक्तेऽठदे । २ । ४ । २२४ ।

गुरुपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिजः

ष्यङ् । १ । ३ । २ ।

गुरोर्हलः । ४ । ४ । ८१ ।

गृधिघृषिलिपत्रसः क्लुः ।

४ । ३ । २२६ ।

गृधिवंढयोर्विप्रलम्भे । १ । ४ । ६३ ।

गृष्ट्यादि चतुः पाङ्गयो ढञ्

२ । ४ । ६९ ।

गृष्टुप्सद्दृजठजमचर्दशगत्यर्था-

भ्यांगर्ह्यकुटलयोः । ४ । १ । ११ ।

गैत्योः । ४ । १ । १२४ ।

गौऽबाम्बसठयापट्टि त्रिभङ्ग्यशि-

मंजिपुंजिशेकुशंकुक्कुर्वहि-

र्दिविपरमेष्ठः । २ । २ । १४५ ।

गोचरसंचरकषनिकषखलभगव-

ह्व्रजठयाजापणनिगमं ।

४ । ४ । ९२ ।

गोशया ह्रस्वो मेये । १ । ३ । ८२ ।

गोशयादेश्च ठण् । ३ । ३ । ४५ ।

गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायो वुञ् ।

३ । १ । १९५ ।

गोत्रचरणाच्छलाघात्याकारा

वाये । ३ । ३ । २१ ।

गोत्रादंकवत् । ३ । १ । १६५ ।

गोत्रादङ्ग्यजिजः । ३ । २ । १५४ ।

गोत्रावयवे वृद्धे । १ । ३ । ३ ।

गोत्रे बहुादिभ्यः । २ । ४ । २२ ।

गोत्रोत्तरपदादगोत्रादिवाजिह्वा-

हरितकात्यात् । २ । ४ । २ ।

गोत्रोत्तवत्तोष्ठाजोरश्चधृदुमनुष्य-

राजन्यराजपुत्रराज्ञो वुञ् ।

२ । ४ । १३० ।

गोधाया दुष्टे । २ । ४ । ६५ ।

गोऽनुपसर्माट्क् । ४ । ३ । १११ ।

गोमये वा । ३ । १ । ४३ ।

गोरघवाता तत्रकड्योलं । २ । ४ । १४१ ।

गोरोद्वा । १ । १ । ९५ ।

गोर्योषि । २ । ४ । ३ ।

गे ब्रीहेः शकृत्पुरोडाशे

। २ । ४ । १६५ ।

गोष्पदं सेवितप्रमाणे २ । २ । २६ ।

गोष्ठात्खज् । ३ । ४ । २ ।
 गोस्तत्पुरुषात् । २ । १ । १६८ ।
 गोहोऽचि । ४ । १ । २१९ ।
 गौणस्तेन । ३ । १ । ६३ ।
 गौणादाधाराच्चाचरि । ४ । १ । १९९ ।
 गौणात् । २ । १ । १७४ ।
 गौष्ठीतैकीगोतमीशूरसेनवाही-
 कात् । ३ । १ । २० ।
 ग्रीऽचि । ४ । २ । २५७ ।
 ग्रन्थांतराख्याधिक्यदृश्ये
 । २ । २ । ११२ ।
 ग्रन्थे । ३ । १ । १८६ ।
 ग्रहः । ४ । ४ । ३३ ।
 ग्रहः पदास्वैरिवाह्यापक्ष्ये
 ४ । ३ । ८१ ।
 ग्रहणाद्वा । ३ । ३ । ९५ ।
 ग्रह एकाचोऽलिटाठः । ४ । २ । १३६ ।
 ग्रहादिभ्यो णिज् । ४ । ३ । ८७ ।
 ग्रहादिशो नः । ४ । ४ । १६४ ।
 ग्रहोऽवे वर्षे । ४ । ४ । २८ ।
 ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल्
 । २ । ४ । १४३ ।
 ग्रामकौटात्तदणः । २ । १ । १७० ।
 ग्रामराष्ट्रस्याण् छणी । ३ । १ । ६१ ।
 ग्रामाद्यखज् । ३ । १ । ३ ।
 ग्रामाग्राणी । २ । २ । १६६ ।
 ग्राम्यद्विखुरसंघेऽशिशी स्त्री
 प्रायः । २ । १ । ३० ।
 ग्लाज्याहो निः । ४ । ४ । ७४ ।
 ग्लास्स्तुः । ४ । ३ । १२५ ।

ग्रीवायां अण् च । ३ । १ । १२० ।
 ग्रीष्मवसंताद्वा । ३ । १ । १०५ ।
 ग्रीष्मावरसमाद् वुज् । ३ । १ । १०८ ।
 घ ।
 घञि भावकरणे । ४ । १ । २२७ ।
 घञ्युपसर्गस्य च । २ । २ । ८८ ।
 घञ्खे चोपमर्गात् । ४ । २ । २०७ ।
 घटादिकगेवनजनैर्दुज्जुष्कमूरं-
 ज्यमोऽकमिचम्यम्यपपरि-
 स्स्वदउपांतस्यः चोऽणं औ तु
 दोर्घो व । ४ । १ । २०२ ।
 घट्टति संख्या । १ । १ । ९ ।
 घतो रिथट् । ३ । ३ । ७७ ।
 घत्विदं किमः । ३ । ३ । ६८ ।
 घनाघन पटूपदं । ४ । १ । ५५ ।
 घनोदुनापघनोपघ्ननिघोदुसंघा-
 मूर्त्यतयानांगासन्ननिमित्त-
 प्रशस्तगणाः । ४ । ४ । २० ।
 घम् लज् घज् लुङ् मनि
 ४ । २ । ११९ ।
 घादिव्यञ्जेर्नाशाजिगीषापादा-
 ने । ४ । १ । २४८ ।
 घि घ्नः । १ । २ । ५२ ।
 घुपामूस्यैतेशलुक । ४ । २ । ७३ ।
 घुमास्यागापाहास्कः । ४ । २ । ८६ ।
 घुमीमारभलभशकपत्पदामिम् ।
 ४ । १ । ६ ।
 घुरकै लिमकृष्टपचयंकर्मणि ।
 ४ । ३ । ४६ ।
 घुसोऽविशब्दे । ४ । २ । १४८ ।

चुस्णोरि च । ४ । १ । १६८ ।
 चेडौरनाटि । १ । १ । २६ ।
 चेऽद्वयाद्युपसर्गस्य । ४ । १ । २१० ।
 घोः किः । ४ । ४ । १२ ।
 घोर्हि । ४ । १ । ६८ ।
 घोषडादेवुष् । ३ । ३ । १७८ ।
 घ्नः । ४ । १ । १६७ ।
 घ्नः । ४ । २ । २४५ ।
 घ्रा घ्री हिंमायां । ४ । २ । ८० ।
 घो वधस्तडि लुडि । ४ । २ । १२२ ।
 घो नस्तोऽजिणे । ४ । १ । २३८ ।
 घो शिन् । ४ । ३ । १८९ ।
 घयसरुयद्व द्वपतीदुत् । १ । १ । ४० ।
 घ्ययवावश्यके । ४ । १ । १७६ ।
 घयण् । ४ । ३ । ६० ।
 घयण्तुल्यारुयमजात्या । २ । १ । ७६ ।
 घ्यवावश्यके । २ । १ । ५४ ।
 घ्याद्यतिङ् । १ । १ । ४३ ।
 घ्र घेट्शच्छानो वा । ४ । २ । ७४ ।
 घ्राघ्नोर्येडि । ४ । २ । ८९

॥ ड ॥

डग्योर्वा । १ । २ । १५० ।
 डशशोभ्यमोऽग्न भ्यं । १ । २ । १७८ ।
 डमस्तवे । ३ । १ । १३७ ।
 डसास्येस्स्येनाद्यै । १ । २ । १६५ ।
 डमिभ्याभ्यस्तोकात्प्रतिपय
 कृच्छ्रादस्तवे । १ । ३ । १५२ ।
 डमेरागते । ३ । १ । १५८ ।
 डनो धर्म्ये । ३ । २ । ४८ ।
 डसोऽपत्ये । २ । ४ । १८ ।

डसोसां । १ । ३ । १६३ ।
 डनो ठयाकणे च ग्रंथात् ।
 ३ । १ । १३० ।
 डातो डुः । १ । २ । १०३ ।
 डिो यात् । १ । २ । २० ।
 डिरौत् । १ । २ । २४ ।
 डीग्योर्वादग्नः । १ । २ । १६ ।
 डे कृतलठधक्रीतसंभूते ।

। ३ । १ । ८४ ।

डभ्याभ्यम् । १ । ३ । १३५ ।
 डेठ्याकणे । २ । २ । ७ ।
 डेऽगास्वगाश्रयुदितः । ४ । १ । २११ ।
 डेसुओऽम् । १ । २ । १८० ।
 ड्णो गक्डक् शरि । १ । १ । १४५ ।
 ड्यः । २ । २ । १८५ ।
 ड्यात्यस्य । १ । २ । १७५ ।
 ड्यां नतो रः । १ । ३ । ७७ ।
 ड्याट्क्यासट् । १ । ४ । १०९ ।
 ड्याडो बहुल नास्ति । २ । २ । ८३ ।
 ड्येड् । १ । २ । २८ ।
 ड्योऽनेकाचः । २ । २ । ५३ ।
 ड्यौटि नीचो वा । २ । २ । २२३ ।
 ड्यौत्यनोऽपदस्याद् ।
 । १ । २ । १०२ ।

॥ च ॥

चंदभागान्नद्यां । १ । ३ । ६० ।
 चद्रायणं च चरति । ३ । २ । ८० ।
 चंद्रोपेतात् काले । २ । ४ । २२५ ।
 चलः रुशञ् वात्रि । ४ । २ । ८२ ।
 चटका । २ । ४ । ६८ ।

चटकादैरण् । २ । ४ । ६७ ।
 चतुरः । ३ । ३ । ८० ।
 चतुर्मासान्नाग्नि ३।१।१२१।
 चतुर्नि दुर्बहिरावि-प्रादुसां ।
 १ । १ । १६९ ।
 चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः ।
 २ । १ । ३९ ।
 चतुष्पद्यपादुर्वात् । ४ । २ । २१५ ।
 चतुष्पाद्भिर्गया । २।१।७४।
 चतुस्त्रिद्वेस्सुच् । ३ । ४ । ३३ ।
 चत्वारिंशदादौ वा । २।२।१०३।
 चरः । ४ । ३ । ७० ।
 चरति । ३ । २ । ७ ।
 चरणाद्गुञ् । ३ । १ । १५९ ।
 चरणाद्गुर्मवत् । २ । ४ । १४० ।
 चरणं स्थेणो लुङ्यनुवादे ।
 २ । १ । १०२ ।
 चरिचल्पस्तिवन्दोऽवि ।
 ४ । १ । ५४ ।
 चरेऽती च । ४ । ३ । २४७ ।
 चर् । १ । १ । १३५ ।
 चर्जसः । १ । १ । ६९ ।
 चर्कलां । ४ । १ । ९० ।
 चर्मशुनः कोशसकोचे । २।३।७० ।
 चर्मैदरात्पूरेः । ४।४।१५२।
 चर्मण्यञ् । ३ । २ । २२२ ।
 चवाहृहैव योमे । १।२।२००।
 चहृशशठ्ये । ४ । १ । २०६ ।

चादेरचो नाडः । १।१।१०१।
 चायः की । ४ । १ । १२० ।
 चिह्निदचक्रसदाश्वत्साहुन्मी-
 ढवत् । ४ । १ । ५६ ।
 चित्तीवे । २ । ३ । २३ ।
 चित्तेः कचि । २ । २ । ९१ ।
 चित्यपममाधानावामदेहे क-
 शचादेः । ४ । ४ । ४६ ।
 चितो वा । ४ । १ । २१७ ।
 चित्रंढो विस्मये । ४ । १ । ५१ ।
 चित्रारेवती रोहिण्याः स्त्री-
 यां । ३ । १ । ९८ ।
 चित्रे । ४ । ४ । ११७ ।
 चिरपरुत्परारेस्तः । ३।१।७५।
 चिफुरोर्वा । ४ । १ । १९३ ।
 चीचरात्परिधाजयोः । ४।१।३४।
 चुदषहृस्मनाहारे । २।१।१६१।
 चुरादिभ्यो णिच् । ४।१।७।
 चूर्णलवणमुद्गादिनाण् । ३।२।२३।
 चूनादिभ्योऽण् । ३।२।११९।
 चेतो मनोहरोरजोरुश्चक्षुषो-
 लुक्छवी । ३ । ४ । ५६ ।
 चेर्वा । ४ । १ । ७३ ।
 चेलार्थात् क्रोपेः । ४।४।१५४।
 चेष्टागत्याप्येऽनाक्रांते द्वितीया-
 चतुर्थ्यौ । १ । ३ । १८७ ।
 चोः कुः । १ । २ । ८८ ।
 छवी धाणिषना नाना । ४।४।१७०।

कवी कर्त्राप्याहुकजः । ४ । ४ । १०० ।

कवी चास्यानव्ययस्यैः । २ । ३ । ४० ।

॥ क ॥

कंदसो यः । ३ । १ । १३५ ।

कंदस्योरस्यौरससर्व चर्मीणसा-

र्वचर्मीणः । ३ । १ । १८५ ।

कंदो गौक्थिकयाज्ञिकबहुवचन-

टाठ्ठयः । ३ । १ । १५१ ।

कंने रथे । २ । ४ । २३३ ।

कः । २ । ३ । २०८ ।

कः । ३ । १ । ४९ ।

ककारके । २ । २ । ५९ ।

कगलिनो गिठन् । ३ । १ । १७३ ।

कघढखफः प्रत्ययस्येयियेयीना-

यन् । २ । ३ । ३१ ।

कत्रादेरञ् । ३ । २ । ६२ ।

कदिर् बलेठ्ठण् । ३ । २ । २२४ ।

कदेर्मन्कौ । ४ । १ । २०९ ।

कठयस्यप्रशान् । १ । १ । १५० ।

कश्च वा । ४ । २ । १११ ।

कश्चाभ्यमित्रं । ३ । ३ । ७८ ।

कश्चायुधात् । ३ । २ । १३ ।

कश्छोमि । १ । १ । १४४ ।

केदादेर्नित्यम् । ३ । २ । १७८ ।

छोऽश्वात् । २ । ४ । १२७ ।

छोऽस्त्राजीवेऽस्त्रेः । ३ । १ । १९९ ।

॥ ख ॥

जंगल धेनुवलनस्य वीतरपदस्य

च । २ । ३ । १०५ ।

जंठवा वा । २ । ४ । १७२ ।

जग्धदः प्ये च । ४ । २ । ११८ ।

जनपरराज्ञोऽक्छः । ३ । १ । २५ ।

जनाप्लवापतो द्ययण् । ४ । ३ । ५१ ।

जनोऽनौडः । ४ । ३ । १९७ ।

जन्सन्खनां । ४ । १ । २६७ ।

जटश्वस्तापचितं । ४ । २ । १५५ ।

जठजभदहदशभंजपसां । ४ । १ । ८९ ।

जभोऽचि । ४ । २ । १९९ ।

जयिनि च । ३ । १ । १११ ।

जरसो वा । १ । २ । ६ ।

जराया डसिद्रस्याचि । १ । २ । ३७ ।

जराया डश्च । २ । १ । १५२ ।

जरो जरस्व वा । १ । १ । १३३ ।

जलां । १ । २ । १२ ।

जलो जश् । १ । २ । ७५ ।

जलह्रस्वाल्लुक्सस्ती । ४ । २ । ७६ ।

जलहोर्हो धिः । ४ । २ । ३२ ।

जशशिशः । २ । १ । १६७ ।

जशो हो भठधा । १ । १ । १४३ ।

जशशसः शिः । १ । २ । १८ ।

जषि जस् । १ । १ । १३६ ।

जस्विशेठयं वामंठये । १ । २ । १९६ ।

जस्येङ् । १ । २ । २३ ।

जागुः । ४ । ३ । २४१ ।

जागुः किति । ४ । १ । १० ।

जागुरश्च । ४ । ४ । ७९ ।
जागुर्जिणे । ४ । १ । २३१ ।
जागुषसमिधे वा । १ । ४ । ८४ ।
जातमहद्बृद्धादुष्णः कर्मधार-
यात् । २ । १ । १५८ ।
जातिर्वहुवद्वैकारुयायां ।
१ । ३ । ८४ ।
जातिश्च ययजिय । २ । २ । ४३ ।
जातीयैकार्ये । २ । २ । १०६ ।
जाते । ३ । १ । ८८ ।
जाते चाण् द्विर्द्धिद्वा । २ । ४ । २३२ ।
जातेरस्त्रीयशूद्रात् । १ । ३ । ६५ ।
जातेश्छलस्मान्माभ्यवति ।
२ । १ । २०२ ।
जातेस्संपदा च । ३ । ४ । ६० ।
जातौ । २ । ३ । ६७ ।
जातौ राज्ञः । २ । ४ । ८५ ।
जायायाञ्जानिः । २ । १ । २१६ ।
जायापतेर्लक्षणे । ४ । ३ । १२० ।
जारदाराध्यायन्यायोद्यावाना-
याधारावायाः । ४ । ४ । ८६ ।
जिघ्रतेरिः । ४ । १ । २१४ ।
जिविपून्वोहलिमुञ्जकलके ।
४ । ३ । ८० ।
जिह्वासूलांगुलेश्च छः । ३ । १ । ११५ ।
जीवकोपनिषदिवे । १ । १ । ३७ ।
जीवने उपगये । ३ । ३ । ३५ ।
जुषोऽवृ । ४ । ३ । २०१ ।

जुस्वपक्येङ्कर् । ४ । १ । १६१ ।
जुवृश्चस्त्व । २ । ४ । १५७ ।
जैर्लिट्सनि । ४ । १ । ७२ ।
जाकृगृग्रीगुपांत्यात्कः । ४ । ३ । ८४ ।
जाजनोः जाः । ४ । २ । ६० ।
जाते । ३ । २ । १५४ ।
जोपस्थः । १ । ४ । ५५ ।
जयः । ४ । १ । ११२ ।
जयायान् । २ । ३ । ४९ ।
ज्योतिरायुषष्टोमः । २ । २ । १४७ ।
ज्योतिरुद्गतोवाङ् । १ । ४ । २६ ।
ज्योतिषं । ३ । १ । १८८ ।
ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ३ । ३ । १३० ।

॥ भ ॥

भोः । १ । ४ । ८७ ।
भोऽतः । १ । ४ । ८८ ।

॥ ज ॥

जजिमोऽण् । ३ । ४ । १३९ ।
जस्वंगादेः । २ । ३ । ८० ।
जिदार्थादणिजोः । २ । ४ । १२४ ।
जीदिदपवदानुपसर्गञः । १ । ४ । ६६ ।
जेः । ४ । २ । ३८ ।
जिगत्यस्याः । ४ । १ । २३० ।
जपजुहः । ४ । ३ । ४० ।
जयमि वा । ४ । २ । २०६ ।
जोऽष्टमाद्भागे । ३ । ४ । ११८ ।

॥ ट ॥

टः प्रोक्ते । ३ । १ । १६९ ।
 टनण् । ४ । ३ । १०४ ।
 टा । २ । १ । २३ ।
 टाभ्यांभिसिद्धौ । १।३।१२७ ।
 टार्थेऽनुना । १ । ३ । १०३ ।
 टिट्ठण्डेऽज्जगौरादिभ्यः ।
 १ । ३ । १४ ।
 टिदादिः । १ । ४ । ५३ ।
 टीय् । १ । ४ । १११ ।
 टुङ्घिनोऽयुक्ती । ४ । ४ । ५७ ।
 टो जितजयद्वीठयत्खनत्सु ।
 ३ । २ । २ ।
 टो रागाद्रक्ते । २ । ४ । २२० ।
 टोः पदांते नाम्नगरीनवतेः ।
 १ । २ । १४० ।
 टौस्यनः । १ । २ । २०७ ।
 टौस्येत् । १ । २ । २१ ।
 ॥ ठ ॥
 ठण् । ३ । २ । १ ।
 ठोऽतः पुगाद्रूढौ । ३।१।१२८ ।
 ठोऽगारांतात् । ३ । २ । ७३ ।
 ॥ ड ॥
 डतरद्वतमौ समानां स्त्रीभावे ।
 २ । ३ । ४ ।
 डतिष्ठणां संख्यायां जश्शसः ।
 १ । २ । १५२ ।
 डतो ग्रन्थस्य ग्राहकेकः श्लुक्च ।
 ३ । ३ । ९४ ।

डत्पात्मनः । २ । २ । ५ ।
 डदर्धाट्टः । ३ । २ । १५७ ।
 डद्धुतद्धितकोपांत्याख्याः ।
 २ । २ । ४९ ।
 डश्चकिंङादीनां । ४।२।२५६ ।
 डां शतः । १ । २ । ११८ ।
 डाचचठयूयाद्यनुकरणं च ति ।
 १ । १ । २६ ।
 डाच्यादौ । १ । १ । १३० ।
 डाजभाजो तो लुगितौ ।
 १ २ । १२७ ।
 डित्यंत्याजादेः । १।२।१०७ ।
 डिन् । ३ । ३ । ६७ ।
 डीङ्गस्सनि । ४ । १ । १८४ ।
 डीङ्गोयिक्कुडित्यचि । ४ २ ८३ ।
 डूनस्तट् मोश्चः । १।१।१४६ ।
 ड्युश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मा-
 र्क्यं यलुक्च । ३।२।८२ ।
 ॥ ढ ॥
 ढस्य । २ । ३ । १०३ । ।
 ढकज्यौ वासमासे । २।४।९१ ।
 ढेऽग्निः । २ । २ । ४४ ।
 ढलुठ्यणः । १ । १ । ८३ ।
 ढो द्वि । १ । १ । १३१ ।
 ॥ ण ॥
 णमेरीजातः । १ । ४ । ९९ ।
 णसः । २ । २ । १६७ ।
 णिउवहुलं कृजादिषु । ४।२।२५ ।

णिन् द्यपावश्यकाधमर्णे ।

४ । ४ । १३४ ।

णिश्चिस्तुनङ्कर्मणः । ४ । ३ । ४३ ।

णिहलिजुपांतयाद्वा । ४ । २ । २५१ ।

णेरिक्तानिङ्गामाल्वंतेत्त्वाय्ये

। ४ । २ । १०१ ।

णैवेत्यासश्रंथघट्टवंदोऽनः

। ४ । ४ । ७५ ।

णोऽन्नात् । ३ । २ । १९० ।

णोऽसेः । २ । २ । १५९ ।

णौ गमज्ञाने । ४ । ३ । १२५ ।

णौ मृगश्मणे । ४ । १ । २२६ ।

णौ सन्डे । ४ । १ । १२२ ।

ण्युक्तः । ४ । ४ । ६७ ।

ण्योऽलिथे । ३ । २ । २०५ ।

ण्योऽन्वविध्वीपात् । ३ । १ । १७९ ।

ण्युन्नज् लिहादिभ्यश्च ।

४ । ३ । ८५ ।

॥ त ॥

तंत्रान्नवोद्धृते । ३ । ३ । १०४ ।

तं भाविभूते च । ३ । २ । १०३ ।

तः । १ । १ । १२९ ।

तक्षस्तनूकतौ । ४ । ३ । २७ ।

तङ्कः । १ । ४ । १२१ ।

तङ्गि वा । ४ । ३ । १४ ।

तङ्गोऽनतः । १ । ४ । ९० ।

ततः । ४ । १ । ४८ ।

ततः प्रागार्यवज्रस्य । १ । २ । १३ ।

तत् । ३ । २ । २२७ ।

तत्पुरुषे कृति बहुलं । २ । २ । १४ ।

तत्प्रत्यनेर्लोमकूलेपात् ।

३ । २ । २६ ।

तत्सप्तम्योपात्पीडु धकृषः ।

४ । ४ । १५७ ।

तत्र । ३ । ३ । ३ ।

तत्र साधौ । ३ । २ । १९६ ।

तत्राधीने । ३ । ४ । ६१ ।

तत्र नियुक्ते । ३ । २ । ७२ ।

तत्राहोरात्रांशं क्तेन । २ । १ । ५५ ।

तत्रोद्धृतेऽमत्रेभ्यः । २ । ४ । २३५ ।

तथाठग्रादेः । २ । ४ । ११६ ।

तदः पादपूरणे । १ । १ । १५९ ।

तदस्य पण्यं । ३ । २ । ५२ ।

तदत्रा स्मै वा वृद्ध्यायलाभोप-

दाशुल्कं देयं ३ । २ । १५६ ।

तदस्य प्रमाणान्मयट् । ३ । ३ । ६० ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि ।

३ । ३ । १०७ ।

तद्वति धण् । ३ । ४ । ३१ ।

तद्यात्येभ्यः । ३ । २ । ८६ ।

तद्वरद्वहदावहतसु वंशादेर्भा-

रात् । ३ । २ । १६६ ।

तद्वत्योजसः । ४ । १ । २३ ।

तनुपुत्राणुस्नातवृद्धतीशून्या-

त्सूत्रकृत्रिमनिपुत्रममा-

सवेदाच्छादनरिक्ते ।
 ३ । ४ । ११५ ।
 तनो वा । ४ । १ । १३९ ।
 तनो यकि । ४ । १ । २७० ।
 तन्भ्यस्यास्ते । ४ । २ । ७५ ।
 तपस्तपसि । ४ । ३ । ३६ ।
 तपस्स्त्रमायामेधामो विन् ।
 ३ । ३ । १५० ।
 तपोऽनुतापे च । ४ । ३ । ४२ ।
 तप्तान्ववाद्रहसः । २ । १ । १४६ ।
 तमिस्त्रार्णवोर्जस्वलार्जस्विन्ना-
 मयाविन् गोमिन् ।
 ३ । ३ । १५१ ।
 तयालं । २ । १ । ४० ।
 तयोस्समूहवच्च बहुषु । ३ । ४ । ६९ ।
 तरति । ३ । २ । ५ ।
 तरुतृणधान्यमृगपक्षिवह्वर्था शः ।
 २ । १ । ९७ ।
 तवममौ डसि । १ । २ । १९० ।
 तठयानीय्यौ । ४ । ३ । ६७ ।
 तस् । ३ । १ । १८० ।
 तस्य । ३ । ३ । ४ ।
 तस्यस्यवरुमस्मेस्तांततंतवमां-
 लोटश्च । १ । ४ । ११३ ।
 तस्य वापे । ३ । २ । १४७ ।
 तस्याहं कृत्ये वत् । ३ । ३ । १ ।
 तस्मिल्यशिल । ४ । २ । ८१ ।
 तस्मादादेः । १ । १ । ४८ ।

तस्मै भृतादिष्टे । ३ । २ । १७२ ।
 तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मण
 वृष्णः । ३ । २ । २१३ ।
 तस्वच्छामधण् तस्यांक्त्वातुं-
 तिसुद्धमस्वामस्वरा-
 दीन्यठययं । १ । १ । ३९ ।
 तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्वत्य-
 तिक्रमात्युपसर्गः प्राक्
 च । १ । १ । २५ ।
 तस्यादिः । १ । १ । ५८ ।
 तातांक्त्वासाथांश्चमिलवहि-
 महिङ्ङिदिच्छीयसंक्षय-
 पस्कृन्निविशः । १ । ४ । २ ।
 तारकावर्णकाजयोतिस्तांतवे ।
 १ । ३ । ९२ ।
 तालाद्वनुषि । २ । ४ । १४८ ।
 तासस्त्योस्त्रि । ४ । २ । ७९ ।
 तास्स्यौ लुजोः । ४ । ३ । १ ।
 तिककितवादौ द्वंद्वे । २ । ४ । ११५ ।
 तिकादेः फिज् । २ । ४ । ८३ ।
 तिङ्श्च प्रकृष्टे तमप् । ३ । ४ । ७१ ।
 तिङ् वाक्य । १ । १ । ६१ ।
 तिङि क्षेपे । ३ । २ । ६१ ।
 तिङोऽपेक्षस्यांगेन । २ । ३ । १९ ।
 तिङ्सर्वादेरक्ष्वंत्यात्पूर्वोऽक् ।
 ३ । ४ । ८२ ।
 तिचातोर्ल्युत् । ४ । १ । ९१ ।

तित्तिरिषरतंतुखंडिकोखा-

च्छण् । ३ । १ । १७२ ।

तिदुस्सुवत्याङ्कन्यः तत्पुरुषः

२ । १ । २० ।

तिरश्चापवर्गे । ४ । ४ । १६६ ।

तिरंसस्तिर्ये । २ । २ । ६७ ।

तिरंसस्तेस्मिः । १ । १ । १६७ ।

तिरोऽतर्था । १ । १ । ३१ ।

तिलयवपिष्टादनाम्नि । २ । ४ । १६६ ।

तिलात्पिंलपेजौ निष्कले ।

३ । ४ । १२२ ।

तिष्ठतेः । ४ । १ । २१५ ।

तिष्ठद्भवादयः । २ । १ । १५ ।

तीयं ङिति । १ । २ । १७३ ।

तीयशंखबीजात्कृषौ कृञ् डाच् ।

३ । ४ । ४८ ।

तीयाष्टीकणविद्यायां । ३ । ४ । ११७ ।

तुः । ४ । २ । १७५ ।

तुदीवर्मत्याः (त्या) ढण् ।

३ । १ । २०० ।

तुद्भ्यश्शः । ४ । ३ । ३२ ।

तुभ्यमक्षौ ङयि । १ । २ । १८९ ।

तुमो मनस्कामे । २ । २ । ६९ ।

तुरायणपारायणं यजमानाधी-

याने । ३ । २ । ८३ ।

तुल्यार्थैस्तृतीया । १ । ३ । १८८ ।

तुल्ये कस्संज्ञामतिकृत्योः ।

३ । ३ । ३३ ।

तुल्योस्ताद्वाशिषि । १ । ४ । १२२ ।

तूर्णेऽपादानेन । ४ । ४ । १५८ ।

तूष्णीकः । ३ । २ । ६४ ।

तूष्णीकां । ३ । ४ । ८५ ।

तूष्णीमा । ४ । ४ । १६८ ।

तूणेह् । ४ । २ । २४ ।

तृतीयायां । २ । १ । ४९ ।

तृतीयाया वा । १ । २ । १५८ ।

तृतीया तत्कृतैः । २ । १ । ३६ ।

तृतीययोपदशः । ४ । ४ । १५५ ।

तृट्याच्छार्ह । ४ । ४ । १३३ ।

तृप्तार्थाव्ययनिर्धायं ङच्छत्रान-

श्मतिपूजाधारकैः । २ । १ । ५० ।

तृष्णसः कालेनांतरे । ४ । ४ । १६३ ।

तृसाधुधर्मशीलेषु । ४ । ३ । २२२ ।

तृस्तोऽधात् । ४ । ४ । ९४ ।

तेन वित्ते चुञ्चु चणौ । ३ । ३ । ९३ ।

तेन हस्तयथाकथाचाद्यणं ।

३ । २ । ९७ ।

निर्वृत्तं च । २ । ४ । १९४ ।

तेनैवः । ३ । ४ । ९५ ।

तेमयावेकत्वे । १ । २ । १९३ ।

तेयान् । १ । १ । ३ ।

तेर्गृहादिभ्यः । ४ । २ । १३५ ।

तेषु देये । ४ । २ । ९४ ।

तेषूपीषं भात् । २ । ३ । ७७ ।

तोः षिः । १ । १ । १४१ ।

तोष्टानां । १ । २ । ११५ ।

तौ ङः । ३ । ४ । ७३ ।

कत्वोऽनजः प्यः । २ । २ । १७१ ।

त्यज्यजः । ४ । १ । १७९ ।

त्यदा द्वितीयाटौस्येनदेतदः ।

१ । २ । २३ ।

त्यदादिः । १ । १ । १८ ।

त्यदादिः । २ । १ । ८३ ।

त्यदादेर्मयट् । ३ । १ । १६७ ।

त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद्दृशे-

राप्येक्किक्कट्कसाः । ४ । ३ । १८० ।

त्यायदाद्यतः । १ । ३ । ८० ।

अंत्याजादेः । २ । ३ । ५७ ।

अपुननोष्पक् च । २ । ४ । १४९ ।

अपफलिभज्रभट् कज्झादिदिदि

शसिकृतस्यातोऽतर्हलोः ।

४ । १ । ६३ ।

अप् च । ३ । ४ । १५ ।

अप्स्वसृनपृनेपट्त्वपट्त्वसृहोत्-

पोत्प्रशास्त्रदीर्घः ।

१ । २ । १३३ ।

अयीअयी विभक्तिः । १ । ३ । १८१ ।

त्रिश-द्विशतेर्द्वुगनाम्यर्थात् ।

३ । २ । १२५ ।

त्रिचतुरः स्त्रिया तिसृचतसृ ।

१ । १ । २२१ ।

त्रिचतुरोपचतुराचतुरत्रिचतुर-

सुचतुरसुप्रातसुप्रवसुदिवैणी-

पदाजपदप्रोष्ठ । दचतुरास्त्र-

शारिकुक्षाः । २ । १ । १७० ।

अः ककुदस्यादौ । २ । १ । २१४ ।

अस्त्रयः । १ । २ । ३५ ।

त्रैशचत्वारिंश । ३ । २ । १६३ ।

त्वमी प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मि-

न् । १ । २ । १८६ ।

त्वज्ज्वर्मठयविस्त्रियोऽचश्च ।

४ । १ । १४२ ।

त्वामी द्वितीयायाः । १ । २ । १८४ ।

त्वाहौ सौ । १ । २ । १८७ ।

त्वि । ४ । १ । १५६ ।

त्वे । २ । २ । ८४ ।

त्वे वा २ । ४ । १७ ।

त्यूदितः । ४ । २ । १६१ ।

॥ य ॥

यवफनिचलुंठयृतितृषिसृषिकृश

इटि । ४ । १ । १५१ ।

यस्य वा १ । ४ । ११९ ।

यासस्से । १ । ४ । ८५ ।

ये वा । ४ । १ । ६७ ।

था नट् । १ । २ । ११० ।

थ्याटः । ४ । २ । ८२ ।

॥ द ॥

दडादियंज्ञाद्यथ । ३ । २ । १७४ ।

दष्टिहस्तिनः फे । २ । ३ । ५९ ।

दत्त उन्नतः । ३ । ३ । १३६ ।

दंभः । ४ । १ । ६६ ।

दंशसन्जशपि । ४ । १ । २२४ ।

दक्षिणाद्विपञ्चस्याः । ३ । ४ । ४३ ।

दक्षिणपञ्चात्पुरमस्त्यक् ।

३ । १ । ७ ।

दक्षिणोत्तराद्यात् ३।४।३८

दगर्थेऽन्यस्याषष्ठीतृतीयस्य ।

२ । २ । ५७ ।

दगुकोसलकर्माख्यागवृषाद्यद्

च । २ । ४ । ८४ ।

ददि सस्त्रिचक्रिजज्ञिनेमिः ।

४ । ३ । २३२ ।

दद्घोर्दः । ४ । २ । ११२ ।

दधानेऽवृद्धेर्गर्ह । ३ । २ । २८ ।

दध्यस्थिसुवध्यक्षणेऽनङ् ।

१ । २ । ९ ।

दद्वलिविस्पृष्टदिरुक्रुरेशः ।

४ । २ । १८५ ।

दयायास्कर्त्तुर्विजाद्यनेका-

चोऽनृच्छूर्णोराम कम्ब-

स्त्रिट चानु । १ । ४ । ८३ ।

दशैकादशादृष्ट । ३ । २ । ३० ।

दस्सः । १ । २ । २१४ ।

दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञ-

मावा । ४ । २ । १०२ ।

दाज्ञः प्रे । ४ । ३ । ११४ ।

दाणाधर्मे तङ् च देयेः ।

१ । ३ । १३४ ।

दादेरेधादेर्घः । १ । २ । ८४ ।

दाधाध्वब् । १ । १ । २३ ।

दाब् नीशस्युत्तुसिचिसस्तु-

द्भिहनहदंशयतः । ४ । ३ । २७७ ।

दामनीयोधेयपञ्चार्दिवृकाच्छा-

जण् टेभ्यण् । ३।४।१४५।

दास्रः । १ । ३ । १९ ।

दिक्छब्दातीरस्य तारो वा ।

२ । २ । १४० ।

दिक्छब्दान्यार्थाराद्धहिरि-

तरैः । १ । ३ । १६२ ।

दिगधिकं संज्ञातद्वितीतरपदे ।

२ । १ । ६० ।

दिगादेरनास्रः । ३ । १ । १७ ।

दिगादेस्तौ । ३ । १ । ६० ।

दिगाद्यङ्गांशाद्यः । ३।१।११३ ।

दिनेश्च ढण् । २ । ४ । ५४ ।

दिक्स्पृथिव्यां वा । २।२।३८।

दिवः करणे वा । १३।१०६ ।

दिवादेः श्यः । ४ । ३ । २२ ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्क-

राहृक्कर्त्तानादिनांदीलि-

पिलिबिलिचित्रक्षेत्रजंघा-

बाहृहर्धनुर्भक्तभंख्याटः ।

४ । ३ । १३२ ।

दिबो द्यावा । २ । २ । ३७ ।

दिशोऽमद्रस्य । २ । ३ । ९७ ।

दिशो दिग्देशकाले वृत्तिया-

युगा । ३ । ४ । ३६ ।

दीप्पूरजम् बुधताय्प्यायस्ते-

जिः । ४ । ३ । १५ ।

दीप्तिज्ञानेहाविभत्युपसं-

भाषोपमंत्रणेवदः । १४ ५१ ।

दीर्घः । १ । १ । ७७ ।

दीर्घगीह्रात् । १ । ३ । २२ ।

दीर्घात् । ३ । २ । ११६ ।

दीर्घाच्छो वा । १ । १ । १२४ ।

दीर्घोऽचोऽवः । ४ । १ । १३५ ।

दुः कुलाद्दण् । २ । ४ । ९२ ।

दुःखनिकुलशूलसमयसत्या-

स्मातिकूल्यनिष्कोषपाकया-

पमाशपथे । ३ । ४ । ५३ ।

दुग्धेऽवेहसोढदूधमरीसं

। २ । ४ । १८७ ।

दुग्धोर्दीर्घश्च । ४ । १ । २५१ ।

दुस्स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः ।

४ । ४ । ९९ ।

दुहो यश्च । ४ । ३ । १७२ ।

दुहदिहलिहगुहस्तद्धि तु वि-

श्लुग्वा । ४ । २ । ५५ ।

दूरादामंरुयस्य गुरुर्वैकीलनृत् ।

२ । ३ । २८ ।

दूक्षीवमजयव्यथाभयंपरिभू-

विश्रेरिन् । ४ । ३ । २५६ ।

दूजश्शूलवलिनीः । ४ । २ । १४९ ।

दूतिनायात्पशाविः । ४ । ३ । १२८ ।

दूतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्दण् ।

३ । १ । ११८ ।

दून्पुनः करवर्षाभिर्भुवः ।

१ । २ । ३९ ।

दूपादेर्वास्तपः । ४ । ३ । ३ ।

दूप्त्पस्त्पकृषिस्त्पृश्मृशो वा ।

४ । २ । १९५ ।

दूशः कनिप् । ४ । ३ । १९५ ।

दूश्यभिवाद्योर्णस्तद्धि । १ । ३ । ११६ ।

दूष्टे सा'न्न । २ । ४ । २२९ ।

देय ऋणे । ३ । १ । १०६ ।

देये त्रा च । ३ । ४ । ६२ ।

देर्लिटी मिः । ४ । १ । ६९ ।

देवता । २ । ४ । ९०६ ।

देवतां तात्तदर्थे । ३ । २ । २०३ ।

देवप्रतादीन् हिन् । ३ । २ । ८१ ।

देवपचादिभ्यः । ३ । ३ । ३६ ।

देवयज्ञशुचिवृक्षसत्यमुयकंठे

विद्वाद्वा । १ । ३ । ५ ।

देवदादादौ । २ । ३ । ११० ।

देवादिभ्यस्सप्तमीद्वितीयात् ।

३ । ४ । ६३ ।

देवाद्यं च । २ । ४ । १२ ।

देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयसां-

तत्प्राप्तेराः । २ । ३ । ८५ ।

देवो येश्च । ४ । ३ । २५० ।

देश एवैङ् लादौ । १ । १ । २० ।

देशे । २ । २ । १६५ ।

देशेऽनोरुः । २ । २ । १३९ ।

देशेऽन्यर्थनांतर्घणी । ४ । ४ । १८८ ।

दैन्यक्रोशे वा । ४ । १ । २५३ ।

दैर्घ्येऽनुः । २ । १ । १३ ।

दैष्टिकास्तिक्रमास्तिकाः ।

३ । २ । ६१ ।

दोः कंथापलदनगरग्रामहृदो-

त्तरपदकखोपांतयात् ।

३ । १ । ५१ ।

दोक्तः । ३ । १ । २६ ।

दो मः । १ । २ । २०८ ।

दोऽनोऽस्यादसो मादुश्चापिन्य-

सन् । १ । २ । ४४ ।

दोरप्राणिनः । २ । ४ । १६४ ।

दोरेव प्राचः । ३ । १ । ३३ ।

दोर्वा वृद्धात् । २ । ४ । ८६ ।

दोर्लुक् । १ । २ । १८१ ।

दोमिसुसुगशश्वदकस्मात्तःकः ।

२ । ३ । ३३ ।

दोसोमास्थां कि । ४ । २ । १०९ ।

द्यावापृथिवीशुनासीराग्निषो-

ममरुत्वद्वास्तोषपतिमृहमे-

धाकृष्यौ । २ । ४ । २१० ।

द्युतेरिः । ४ । १ । ७८ ।

द्युद्गघो लुङ् । १ । ४ । १९ ।

द्युप्रावृद्धवर्षाशरत् कालाङ्गे ।

२ । २ । १५ ।

द्युद्रोर्मः । ३ । ३ । १३३ ।

द्युते न्यः । ४ । ४ । ५४ ।

द्युदक्प्रागपाक्प्रतीचो यः ।

३ । १ । ७१ ।

द्यौः । १ । २ । ११२ ।

द्रं क्रमो यङ् । ४ । ३ । २३९ ।

द्रवसूतैर् श्यः । ४ । १ । ३३१ ।

द्रुस्तुस्त्रोः । ४ । ४ । ४० ।

द्रुहमुहस्नुहस्निहो वा । १ । २ । ८६ ।

द्रोर्भङ्ये । ३ । ३ । ४० ।

द्रयोः । ४ । २ । २४४ ।

द्रोर्वयः । २ । ४ । १५४ ।

द्रं द्रं वा । २ । ३ । १० ।

द्रं द्रुग्निं द्यात् प्राणिस्थाद-

स्यांगात् । ३ । ३ । १६४ ।

द्रं द्रचोरादेः । ३ । ३ । २० ।

द्रं द्रस्सहोक्ती । २ । १ । ८० ।

द्रं द्राकृकः । २ । ४ । २२७ ।

द्रं द्रा द्विवाहे तुच् । ३ । १ । १४७ ।

द्रं द्रेद्रजननादिभ्यः प्रायश्चः ।

३ । १ । १८९ ।

द्रं द्रे । १ । २ । १७९ ।

द्रं द्रो वा । २ । १ । ९३ ।

द्रारा देः । २ । ३ । ८८ ।

द्राष्टात्रयोऽनशीतो प्राक्प्रता-

दबहुम्रीहो । २ । २ । १०२ ।

द्विगोः । १ । ३ । ३६ ।

द्विनोः खः । ३ । २ । १३६ ।

द्विगोरकहोऽट् । २ । १ । १६२ ।

द्विगोष्ठत् खौ । ३ । २ । १११ ।
 द्विगोस्संशये च । ३ । ३ । ६४
 द्वितीयया । ४ । ४ । १६० ।
 द्वितीया खट्वा क्षेपे । २ । १ । ३० ।
 द्वितीयाद् चः । ३ । ४ । ९४ ।
 द्वितीया चैनेनानञ्चेः । १ । ३ । १९०
 द्वित्रिचतुर्द्धा । २ । १ । २७ ।
 द्वित्रिभ्यां लुग्रा । ३ । ३ । ७३ ।
 द्वित्रिबहोर्निष्ठकविस्तात्

। ३ । २ । १४५ ।

द्वित्रेरायुषः । २ । १ । १६३ ।
 द्वित्रेरयच । ३ । २ । १४१ ।
 द्वित्रेर्मूर्धो वा । २ । १ । १८८ ।
 द्वित्रेर्धमेधौ । ३ । ४ । ३० ।
 द्वित्रेस्तीप्रद्वेष्टच ऋश् । ३ । ३ । ९६ ।
 द्विउपजभ्योऽनिरिकादिभ्यो

वृक्षोषधादिभ्यो वा । २ । २ । १६२ ।

द्विदंङ्यदिभ्यः । २ । २ । १३६ ।
 द्विरेकेषां । ४ । १ । ५० ।

द्विर्धातुः श्लुठिलङ्ङे प्रत्यये

प्रात्क्कयचः । ४ । १ । ४३ ।

द्विषत्परात्तरास्तापे । ४ । ३ । १३८ ।

द्वेषसूनपुत्रवृन्दारकस्य । १ । ३ । ८८ ।

द्वौ चास्मदोऽविशेषणे । १ । ३ । ९५ ।

द्वयं तरुपसर्गादीदपोऽनात् ।

२ । २ । १३८ ।

द्वयघोणः । २ । ४ । ८५ ।

द्वयघोऽनद्याः । २ । ४ । ५६ ।

द्वयघोऽत्रार्थस्य । १ । २ । १२३ ।

द्वयजब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरि-

माणाश्वादेः । ३ । २ । २५० ।

द्वयादेर्गुणान्सूत्यक्रयेमयट् ।

३ । ३ । ७४ ।

द्वयुक्ती द्वः । ४ । १ । १२१ ।

द्वयुक्तेर्नाचित्यली । ४ । २ । १९ ।

द्वयुक्तिजक्षयचतोऽत् । १ । ४ । ८८ ।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ३ । ४ । ७२ ।

॥ अ ॥

धनगुणं लब्ध्वा । ३ । २ । १८९ ।

धनहिरण्येऽभिलाषे । ३ । ३ । ९८ ।

धनादेः पत्युः । २ । ४ । ५ ।

धनुर्नाम्नि । २ । १ । २१७ ।

धर्मशीलवर्णांतात् । ३ । ३ । १६९ ।

धर्मार्थादिषु द्वे । २ । १ । ११८ ।

धर्मादन् द्विपदात् । २ । १ । १९९ ।

धर्माधर्मौ चरति । ३ । २ । ४० ।

धर्माश्राये । ३ । १ । १५० ।

धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ।

१ । ३ । ४९ ।

धाजो जलि च । १ । २ । ७७ ।

धाजो हिः । ४ । २ । ११६ ।

धाज्जन्त्यपेः । ४ । २ । २१० ।

धातूक्ती वा यदि । ४ । ४ । १२१ ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् । ४ । १ । ६ ।

धातोर्ब्रीदीर्घोऽयहलन्निचा-

कलुर्कुरीः । १ । २ । ६८ ।

धातोस्तिकारकंसमस्तानेका-

चोतत्संयोगाद्यङ्योः ।

०१ । २ । ३८ ।

धात्री । ४ । ३ । २७८ ।

धातुयेभ्यः खञ् । ३ । ३ । २५ ।

धारिपारिवेद्युदेजिचेति साति-

साहि लिंपविदोऽनुपसर्गात् ।

४ । ३ । ९७ ।

धारीकृशत्रकृच्छ्रे । ४ । ३ । २२० ।

धियेषत्रासनाहने । २ । २ । १३५ ।

धिठधीप् दन्भः । ४ । १ । ५८ ।

धि वा । ४ । २ । ७८ ।

धुन्यो णः । ४ । ३ । ९८ ।

धुरोऽनक्षस्य । २ । १ । १४० ।

धुरो यदण् । ३ । ३ । १८३ ।

धूञ्मुस्तुभ्यः इट् । ४ । २ । ७१ ।

धूमादिकच्छाग्नित्रयवर्त्तोत्तर-

पदात् । ३ । १ । ३८ ।

धेर्ध्रवेर्षा । ४ । ३ । ८ ।

धेट्पाट्मायमायरुपरिमुहुरुचि

नृतिवृद्धस्य चलयद्युर्छेप् प्रुद्र-

स्तुबुधयुधनशक्नः पदेशे

पद्गते तु वा । १ । ४ । ६५ ।

धेनोरनजः । २ । ४ । १३३ ।

धेन्वनहुहर्ग्यजुषाहोरात्रनक्तं

दिवा रात्रिदिवा हार्दव्रोत्तंष्टी

वपदष्टीवातिभ्रुवदारगवम् ।

२ । १ । १६० ।

धेस्तथः । १ । २ । ७९ ।

ध्वेस्त्वः । १ । ४ । १२० ।

॥ न ॥

न । ४ । १ । १२५ ।

न । १ । १ । ७७ ।

न । १ । २ । १९७ ।

न । १ । ५ । ४८ ।

नः । १ । २ । ९५ ।

नंकंयजस्कंपस्मिन्हिंसदीषोरः ।

४ । ३ । २६३ ।

नं कये । १ । १ । ६३ ।

नंतः पुंसः । १ । १ । ७९ ।

नं सुपि । १ । २ । १० ।

न ह्रस्वाट् साट् । १ । २ । ३३ ।

न कचि । १ । ३ । ८४ ।

न कर्तरि । २ । १ । ४७ ।

न किदाद्युग्रहगुहः । ४ । २ । १६५ ।

नक्वाश्चृदाद्यनेकहलः ।

४ । १ । १०६ ।

न कौ दीर्घश्च । ४ । १ । २६५ ।

नक्षत्राशसिश्चिवायेदिन्नक्ष-

श्च । ४ । २ । ७० ।

न गतौ वन्चः । ४ । १ । १७४ ।

नगरस्य प्राप्ता । २ । ३ । १०७ ।

नगरात्कुत्सादाक्ष्ये । ३ । १ । ४१ ।

नखा । १ । २ । ७१ ।

न ध्यपः । १ । ३ । १७० ।

नडादेः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ।

३ । ४ । ७९ ।

नञञयात् संख्याया इः ।

२ । १ । १८४ ।

नञश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलवपल-

निपुणशुचेः । २।३।१०४।

नञोऽनिश्रपापे । ४ । ४ । ८८ ।

नञोऽर्थात् । २ । १ । २२८ ।

नञो याचूठयाहसंख्याहब्रज-

वदवसः । ४ । ३ । ८९ ।

नञोऽश् । २ । २ । ६० ।

नञ् । २ । १ । २४ ।

नञतत्पुरुषादबुधादेः । ३।३।९।

नञदुत्सोः सक्थिहलेर्वा । २।१।१९६।

नञ्जहोर्त्रयो माणवचरणे

। २ । १ । १९३ ।

नडादिभ्यः कण् । २ । ४ । ३२ ।

न'डान् लुक् । १ । २ । १२९ ।

नडीयश्ठयैदिद्वेदोऽपतः । ४।२।१४३।

न तौत्वल्पादेः । २ । ४ । १२७ ।

न दधिपय आदिः । २।१।१०५।

नदीभिर्नास्ति । २ । १ । ७ ।

नदीमानुषीनामोऽदोः ।

नदीक्षीप्सूह्णिङ्यः । ४।३।२३८।

न देशेऽतरोयनघ्नः । ४।२।२४७।

नद्यां नतुः । २ । ४ । १९५ ।

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराङ्ठयैत्या-

हञ् । ३ । १ । १ ।

नद्युद्वंश्यस्य । १ । २ । १६० ।

न द्वयचः प्राग्भरतेषु । ३।१।२३।

न द्वयुक्तेः । १ । १ । १२८ ।

न नखमुलान्नास्ति । १ । ३ । ३२ ।

न नञः । २ । १ । १२५ ।

न नं । १ । २ । १५ ।

ननौ पृषोक्तौ । ४ । ३ । २१६ ।

न नृपूजार्थध्वजचित्रे । ३।३।३४।

नेन् मिदुस्थे । २ । २ । २० ।

नन्द्यादिभ्योऽनः । ४ । ३ । ८६ ।

नः पत्यन्तस्य । १ । ३ । ४० ।

नः पश्चिमयुभुसः । १।२।१०८।

नपुंसकाद्वा । २ । १ । १५४ ।

नपुंसकमन्येनैकं च वा । ३।१।९१।

न पर्याङ्वे रमः । १ । ४ । ६८ ।

न प्लुतस्यानितौ । १।१।९९।

नपोऽचो ह्रस्वः । १ । २ । १ ।

न प्राणिन्यणिजो णिजंतस्य ।

१ । ४ । ६० ।

न यंद्वावलि । ४ । १ । ४९ ।

नठभावे कोऽभ्यादिभ्यः । ४।४।८९।

नभस्त्योर्लुक् । ४ । २ । ४६ ।

नमस्पुरसः । १ । १ । १६८ ।

नमीनादेरेव । ४ । २ । २५० ।

नमोवरिवस्तपसः । ४ । १ । ४० ।

न यंज्ञे नत्पात्रे । १ । ४ । ५ ।

न रङ्गः काम्ये । १ । १ । १७७ ।

नराद्युतोऽश् । ३ । २ । ४९ ।

नरिका मानिका । १ । ३ । ९१ ।

न वः । ४ । १ । १०९ ।

नव पूर्वा वादौ । १ । २ । १७२ ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तते ।

०३ । २ । ७१ ।

नवात्तनतनखं च नू च । ३ । ४ । १३८ ।

न विनिमेयद्युतपण । १ । ३ । १०८ ।

न वृद्धयः । ४ । २ । १७२ ।

न वृत्त्यन्तः । १ । १ । ६५ ।

न शात् । १ । १ । १३९ ।

नशो वेम् । ४ । २ । ८ ।

नशजस्ति त्विन्युगंतये ।

४ । १ । १५० ।

नशमस्जसोर्नम् । ४ । २ । १९६ ।

नशिश जक् । १ । १ । १४७ ।

न सप्तम्यादिपु । १ । १ । ५७ ।

न सयंगे । १ । १ । ११९ ।

न सर्वादिः । १ । २ । १७० ।

न सामि वचने । ३ । ४ । ११० ।

नसोऽस्थूलात् । २ । १ । २१९ ।

नस् नासिकायास्तम् सुद्रे ।

२ । २ । १२५ ।

न स्विदिस्वदिसह्यणिस्तोः ।

४ । १ । ७५ ।

न हृषोऽनुर्वनः । १ । ३ । ८ ।

नहिवृतिवृषिठयधिसहितनिरु-

चिक्रौ तिकारकस्य । २ । २ । ९० ।

नहो धः । १ । २ । ८७ ।

नाजारैष्वतद्वितोऽरक्तविकारे-

ऽरितस्वार्थे । २ । २ । ४८ ।

नाद्वितंठयारुस्वागे । २ । १ । १३३ ।

नाहीमुष्टिघटीखरीनासिका-

वाताद्धमश्च । ४ । ३ । १४९ ।

नाणर्थेऽचि । २ । ४ । ११९ ।

नातः । १ । २ । १५६ ।

नातोऽफलद्रुवयात् । २ । ४ । १६८ ।

नात्यविधिष्वद्रे । २ । २ । ३५ ।

नादिद्वितिकुरुकोसलाजादा-

ऊज्य । २ । ४ । १०२ ।

नाद्यच् । ४ । १ । ४७ ।

नानालिंगने । ४ । ३ । ६ ।

नानावधारणानुपठ्याधिक्ये ।

२ । ३ । ३ ।

नानिटेट् । २ । १ । ६८ ।

नाभेर्नाम्नि । २ । १ । १९५ ।

नाम दुः । १ । १ । १७ ।

नामरूपभागाध्येयः । ३ । ४ । १२८ ।

नामानः । १ । २ । ३२ ।

नाम्नि । २ । १ । ५३ ।

नाम्नि । १ । २ । ९७ ।

नाम्नि । ३ । २ । १६२ ।

नाम्नि । २ । २ । ९४ ।

नाम्नि । २ । २ । ७ ।

नाम्नि । १ । २ । २२ ।

नाम्नि । १ । ३ । २३ ।

नाम्नि कृते । ३ । २ । १८३ ।

नाम्नि काच्च वा । १ । ३ । ४५ ।

नाम्नि स्तिः । ४ । ३ । १७८ ।

नास्ति भृजः । ४ । ४ । ६९ ।
 नास्ति बंधः । ४ । ४ । १७८ ।
 नास्ति चतुष्पः । १ । २ । १४० ।
 नास्ति शमः । ४ । ३ । १६४ ।
 नास्ति युत्तरपदस्य च । २ । २ । १३६ ।
 नारीसखीपंगुस्त्रः । १ । ३ । ७५ ।
 नावः । २ । १ । १६७ ।
 नाशिष्यगोवत्सहले । २ । २ । ११४ ।
 नास्ति टः । १ । २ । २७ ।
 निंदहिंसक्रिश्खादविनाशि-
 ठ्याभाषासूयात् । ४ । ३ । २५३ ।
 निन्द्ये पाथप् । ३ । २ । ७० ।
 निन्द्योऽपापाणकेन । २ । १ । ६२ ।
 निद्रातंद्राश्रद्धास्पृहिगृहिपति-
 श्रीरुदयादालुः । ४ । ३ । २३० ।
 निंसनिंसनिंदः कति वा ।
 ४ । २ । २४८ ।
 निकटादिषु वसति । ३ । २ । ७६ ।
 निघ्नः । १ । २ । ८५ ।
 निजामेत् । ४ । १ । ८४ ।
 नित्यं णः पंचश्च । ३ । २ । ८८ ।
 नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३ । १ । १६ ।
 नित्यं हस्ते पाणी स्वीकृतौ ।
 १ । १ । ३६ ।
 नित्यं वैरावैरे । २ । १ । १०३ ।
 नित्यमन्वादेशे । १ । २ । २०१ ।
 नित्याकर्मगमिष्ठाद्यर्थशठद-
 कर्मदूशोऽखाददिक्रं

शठदाय ह् । १ । ३ । ११८ ।
 नित्याटो वा । २ । २ । ५५ ।
 नित्यानिद्रतासोऽत्वदकस्त्रज-
 स्थे वा वृथयात्तेः । ४ । २ । १८० ।
 नित्याश्रयपि । ४ । १ । ३ ।
 निद्रादिहाउभ्यो धर्मिणि कयष् ।
 ४ । १ । २७ ।
 निनद्यास्स्नातेः कौशले ।
 २ । २ । १५१ ।
 निपानमाहावः । ४ । ४ । २३ ।
 निप्राद्युजः शक्ति । ४ । १ । १७७ ।
 निमूलात्कषः । ४ । ४ । १७३ ।
 नियुक्तं दीयते । ३ । २ । ६८ ।
 निरस्यंगेभ्यः कर्मणो णिङ् ।
 ४ । १ । ३२ ।
 निर्गो देशे । ४ । ३ । १६३ ।
 निर्दुस्सुवेस्समसूतिस्वपोऽवः ।
 ४ । २ । २३९ ।
 निर्दुस्सोः सेधसधिसाम्नां ।
 २ । २ । १४९ ।
 निर्वाणोऽवाते । ४ । १ । २५० ।
 निर्विणः । ४ । २ । २५२ ।
 निर्वृत्ते । ३ । २ । १०१ ।
 निर्वृत्तेऽन्युतादेः । ३ । २ । १८ ।
 निवासादूरभवाविति देशे
 नास्ति । २ । ४ । १८२ ।
 निविस्वन्वात् । ४ । २ । ११५ ।
 निशाप्रदोषहेमंतात् । ३ । १ । ६९ ।

निशी गते । ३ । १ । ९ ।
 निशीऽनासेवायां तपे । ११ । १७९ ।
 निषेधेऽलङ्घनी कृत्वा । ४ । ४ । १४९ ।
 निष्कादेशशतसहस्रात् । ३ । ३ । १६९ ।
 निष्प्रवाणिः । २ । १ । १३४ ।
 निष्प्रतेर्वा । ४ । २ । २५४ ।
 निह्वे । १ । ४ । ४२ ।
 नीलपीतकं । २ । ४ । २२३ ।
 नीलात् प्रायोषध्योः । १ । ३ । ४४ ।
 नुदाज्प्रच्छः । १ । ४ । २७ ।
 नुरितः । १ । ३ । ७० ।
 नुर्वा । १ । २ । १४९ ।
 नृतेर्यङ् । १ । २ । ५५ ।
 नृत्तखञ्जोबुद् शिल्पिनि ।
 ४ । २ । १०९ ।
 नृदुर्गिदं चोऽस्वस्त्रादेर्डी ।
 १ । ३ । ७ ।
 नृहेतुभ्यो नयङ्कृष्यो वा ।
 ३ । १ । १६४ ।
 नृतः पि रीरक् । १ । १ । १४८ ।
 नैद्रवरुणस्यात् । २ । ३ । ११९ ।
 नेत्यलिटि । ४ । २ । २०१ ।
 नेनार्थप्रथमचरमालपकतिपय-
 तयस्य वा । १ । २ । १७८ ।
 नेर्धुमान्नद्रत्पठपदिक्यतियाति
 वानिद्रानिष्ठातिहंसिद्वि-
 वहि शमूचिउदेधौ । ४ । २ । २४० ।

नेर्वपश्रुशाविशरतः । ४ । ३ । ८८ ।
 नैकाचः । २ । ३ । ५८ ।
 नोऽगादेः । ३ । ३ । १२६ ।
 नोऽलः । ४ । १ । १४ ।
 नोत्तरपदेऽसत्वे । २ । २ । २ ।
 नोद्यमोपरमः । ४ । १ । २३५ ।
 नो मट् । ३ । ३ । ८५ ।
 नोम्यादिभ्यः । १ । २ । १०९ ।
 नो गश्चादः । ४ । ४ । ८ ।
 नोद्यचष्टः । ३ । २ । ६ ।
 नोविषेणनार्यवच्ये । ३ । २ । १९२ ।
 नो वुः । ४ । ४ । ५१ ।
 नो शिखादिभ्यां ढेनी । ३ । ३ । १५२ ।
 न्यंशादां । १ । २ । २५ ।
 न्यक् । १ । २ । १३४ ।
 न्यगो ष्यतोऽनंशीयोबहुव्रीहे-
 ह्रस्वः । २ । १ । १२३ ।
 न्यग्रोधस्य प्रकृतेः । २ । ३ । ८८ ।
 न्यवे शावे । ४ । ४ । ३८ ।
 न्यस्संमाननाचार्यकसृत्पुत्संज-
 नज्ञानव्ययविगणने ।
 १ । ४ । १४ ।
 न्यायादनपेते । २ । २ । १९३ ।
 न्यायादिपदकल्पलक्षणांतकृत्वा
 न्यनारव्यायिकाद्वण् ।
 २ । ४ । १७४ ।

न्युदि यः । ४ । ४ । ४९ ।

न्युक् सुबन्त्रये । १ । २ । ४७ ।

॥ पः ॥

पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्द-

कस्मिन् । १ । २ । २ ।

पञ्चदशद्वर्गे वा । ३ । २ । १६४ ।

पञ्चमी भयादितिः । २ । १ । ४१ ।

पञ्चमी चर्ते । १ । ३ । १९१ ।

पञ्चसर्वविशवाज्जनात्कर्मधार-

यात् । ३ । २ । २१८ ।

पञ्चम्या प्रतिमा । २ । ४ । १० ।

पञ्चजंहाचारण । २ । ४ । ६६ ।

पञ्चकः । ३ । १ । ९३ ।

पक्षाच्चोपमानात् । १ । ३ । ३१ ।

पत्यन्तद्रोणात् । ३ । २ । १६८ ।

पणठयवद्भोः । १ । ३ । ११० ।

पणोपसृष्टवदाद्विक्रयेर्तुमत्यु-

पेया गच्छी । ४ । ३ । ७२ ।

पतिरतिगुणांगराजादिभ्यः-

कृतये च ३ । ३ । १० ।

पतिवतभ्यंतर्बतभ्यावविधवा-

गर्भिययोः १ । ३ । ४२ ।

पत् काविहिमहति ये ।

२ । २ । १३० ।

पतिरथं गणकेन । २ । १ । ४५ ।

पत्युत्तर पदयमादित्यदित्यदि-

तैत्र्योऽणपवादे चास्वे ।

२ । ४ । ६ ।

पथष्ठट् । ३ । २ । ८७ ।

पथोऽकः । ३ । १ । ८६ ।

पथ्यकयोः । २ । २ । १२३ ।

पथ्यतिथिवसतिरूपपतेर्दण् ।

३ । २ । १९७ ।

पथ्यध्यायन्यायविहारत्रिसे-

रययात् ३ । १ । ४२ ।

पदः । ४ । ३ । १६ ।

पदस्य । १ । २ । ९२ ।

पदस्यानौ वा । २ । ३ । ९३ ।

पदमस्मिन्दूयम् । ३ । २ । १९१ ।

पदः पादस्याज्यातिगोपहते ।

२ । २ । १२९ ।

पदकोमास् हन्निशसन्धूषन्दो-

षन्यकन्शककुदकोसंश्चा-

कुटि । १ । २ । १४३ ।

पदांतेऽत्येकः । १ । १ । ९४ ।

पदात्प्रथमाया वा ।

१ । २ । २०२ ।

पदाद्वाक्यस्य वस्नसी युग्वि-

भक्तेः १ । २ । १९१ ।

पदिकः । ३ । २ । ९ ।

पदेऽथप्रिशरसः । १ । १ । १७४ ।

पदे नाक्यतद्धिते । १ । २ । ५३ ।

पदे यवष्टेष् । २ । ३ । ८७ ।

पदोत्तरपदेभ्यष्ठः । २ । ४ । १७९ ।

पदोत्तरपदपदार्थलक्षामप्रति-

कंठाद्गुणति । ३ । २ । ३९ ।

पद्मजायन् । ४ । ४ । १ ।
 पयोद्वायः । २ । ४ । १५५ ।
 परः ६१ । १ । ४४ ।
 परदारादीन्यति । ३ । २ । ३७ ।
 परप्रवयाद्वाण् । ३ । २ । ५८ ।
 परशस्यस्य यलुक् । २ । ४ । १५१ ।
 परस्परान्योन्येतरेतरस्यां
 सुपो वा पुंसि । १ । २ । १६१ ।
 परानोः कुः । १ । ४ । ७२ ।
 परावरे । ४ । ४ । १४२ ।
 परावेर्जे । १ । ४ । ७ ।
 परावराधरोत्तमादेर्यः ।

३ । १ । ६२ ।

परावरात्स्तुतात् । ३ । ४ । ३७ ।
 परिक्रये करणे वा । १ । ३ । १५१ ।
 परिष्ठास्य स्यात् । ३ । २ । २२५ ।
 परिणामिनिमित्तदर्शे । ३ । २ । २२१ ।
 परिणाऽर्शशलाकासंख्यं द्यूते-

जये २ । १ । १७ ।

परि देवनामद्यने लुट् ।

४ । ३ । २८३ ।

परिनिवेस्सेवः । ४ । २ । २२७ ।

परिपथं । ३ । २ । ३४ ।

(परिपथं) कर्नाटकलिपी

परिपथं तिष्ठति च । ३ । २ । ३३ ।

परिमाणस्यामतोऽर्धाद्वादेः ।

२ । ३ । १०१ ।

परिमाणादेव लुघोवस्ताच्चि-

तकं वलयात् । १ । ३ । ३७ ।

परिमुखादेरठययीभावात् ।

३ । १ । १२४ ।

परिठयवात् क्रियः । १ । ४ । ६ ।

परिषदो वयश्च । ३ । २ । १९९ ।

परिषदं वयः । ३ । २ । ४२ ।

परुत्परा वैषम्ये वर्षे । ३ । ४ । २३ ।

परे । १ । २ । ४९ ।

परेः । ४ । २ । २३३ ।

परेर्धौकयोगे । ४ । २ । २५५ ।

परेचः प्राचोऽकिदीर्घयद्वासावद्

स्वलुग्विधौ । १ । १ । ५१ ।

परेठपट्टि । ३ । ४ । २० ।

परिर्मुखपाश्वर्षात् । ३ । २ । २७ ।

परेर्मृषेश्च । १ । ४ । ७५ ।

परेरनितः । ४ । २ । २४२ ।

परेर्वा । ४ । ४ । ७७ ।

परेर्वा । ४ । १ । ११४ ।

परेस्त्ववद्द्वमुबः । ४ । ३ । २४९ ।

परेक्षे । ४ । ३ । २१२ ।

परीपात् । १ । ४ । २३ ।

परोक्षरीणपरंपरीणपुत्रपी

त्रीणसर्वाग्नीनायानयीना

मुपदीनागवीनाद्यश्वीना

द्यप्रमीनसमांसमीन-

मासपदीनं । ३ । ३ । ५९ ।

परी क्रमे । ४ । ४ । ५३ ।

परी ग्रहः । ४ । ४ । ३७ ।

पर्यं कृकणाद्भारद्वाजात् ।

३ । १ । ५३ ।

पर्यादेष्टण् । ३ । २ । ८ ।

पर्यनोर्गोमादृण् । ३ । १ । १२५ ।

पर्यन्धाङः । १ । ४ । ११ ।

पर्यभेहसर्वोभये । ३ । ४ । ६ ।

पर्यायोत्पत्यर्हर्णं ययः ।

४ । ४ । ८७ ।

पर्यतामरे । ३ । १ । ५४ ।

पशुद्वयं जनानि । २ । १ । ८६ ।

पश्चात्त्यनुपदात् । ३ । २ । ३६ ।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिभः । ३ । १ । ८० ।

पश्चोऽपरस्य दिगादेश्वाति ।

३ । ४ । ४० ।

पांशु कंठली । २ । ४ । २३४ ।

पांसवः । २ । ४ । १०३ ।

पाककर्णधर्णवालांलात् ।

१ । ३ । ६६ ।

पाघ्राघमाघेद्दृशः शः । ४ । ३ । ५६ ।

पाघ्राघमास्यास्त्रादाण् दृश्यर्ति-

श्रीलिचिन्धुक्रयवुगदसदः पि-

बलिग्रयतिष्ठ मनयच्छाश्व-

र्द्धशधिकृशीयसीदं ।

४ । २ । ५८ ।

पाणं भावकरणे । २ । २ । १६४ ।

पाणि समवात् सजः ।

४ । ३ । ६१ ।

पाणिगृहीतीति पत्नी ।

१ । ३ । २५ ।

पाणिघट् ताडघट् । ४ । ३ । १०२ ।

पाणेः । ४ । ३ । १५०

पात्राढकाचितात्खो वा ।

३ । २ । १७० ।

पात्रात् । ३ । २ । १७५ ।

पत्रेसमितादयः । २ । १ । ५७ ।

पाठ्यशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्त्वधी

त्यासन्नविलिंगनदीपूर्देश-

गवाश्वादि । २ । १ । १०४ ।

पादाद्योः । १ । २ । १८८ ।

पादो वा । १ । ३ । ९ ।

पादोऽपदस्य ग्यसुट्छिगया-

दी पद् । १ । २ । १४४ ।

पाद्याद्यै । ३ । २ । २०४

पापहीयमानेन । ३ । ४ । ९ ।

पाटयघाटयसास्त्राटयनिका

टयप्रणाटयानाटयं मान

ग्येविर्निवासासंमत्यनित्ये ।

४ । ३ । ६५ ।

पारशवः । २ । ४ । २९ ।

पाराधारावारपारेभ्यः खः ।

३ । १ । २ ।

पारे मध्येऽन्तषष्ठया ।

२ । १ । ९ ।

पार्श्वम् । ४ । १३८ ।

पार्श्वकायशूलिकदांढाणिनि
कानु पद्यन्वेष्टा । ३ । ३ । ८७ ।
पार्श्वार्कदिभ्यः शीङ् । ४३ । १६५ ।
पाशादेश्च यः । २ । ४ । १४२ ।
पिता माता वा । २ । १ । ८५ ।
पितृति सद्भित्ते । २ । २ । ४९ ।
पित्रोर्हानिहृत् । २ । ४ । १८६ ।
पिङ्गयं वा । ३ । १ । १६० ।
पिङ्गयेकङ्के । ४ । १ । ७० ।
पिष्टिका द्वैयंगवीनं ।

२४ । १६७ ।

पीलामंडूकाद्वा । २ । ४ । ५३ ।
पीलादेः कुणः पाके । ३ । ३ । ४७ ।
पुंनान्नि घः प्रायः । ४ । ४ । ८९ ।
पुंसिदोऽय् । १ । २ । ११० ।
पुंसो ङम् । १ । २ । ११६ ।
पुच्छात् । १ । ३ । २८ ।
पुच्छमांडीदस्तमाची । ४ । १ । ३३ ।
पुययवर्षादीर्घसरख्यातैकाद्या-
द्वात्रेः । २ । १ । १८२ ।

पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे ।

१ । १ । १२० ।

पुत्र पत्न्योस्तत्पुरुषे । २ । २ । ११७ ।
पुत्राच्छायी । ३ । २ । १५१ ।
पुत्रांतात् । २ । ४ । ८७ ।
पुत्रे । २ । २ । ३२ ।
पुत्रे वा । २ । २ । २३ ।
पुत्रेर्ह मातुः कचोऽङ् ।

१ । २ । १२६ ।

पुनर्भूपुत्रदुहितृननां हृम्यो नं-
तरेऽङ् । २ । ४ । २८ ।

पुनः खयि । १ । १ । १५१ ।

पुनां चान्यतोऽक्यापि । १ । २ । ८ ।

पुवादुर् । ४ । १ । १७० ।

पुष्करादेर्देशे । ३ । ३ । १७३ ।

पुष्पादसतकांढप्रांतशतैकाद्यः ।

१ । ३ । ६७ ।

पुष्यार्थपुनर्व सुज्योतिषि ।

२ । १ । ८२ ।

पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखानु-
राधाबहुलास्वाते श्लुक् ।

३ । १ । ८७ ।

पुरंदरभगंदरेरं नदीर्घपञ्चमा

सूर्यपञ्चमाः । ४ । ३ । १५५ ।

पुरस्तादवोऽवस्तादपुरःचोऽध-

स्तादुपर्युपरिष्ठात् । ३ । ४ । ४२ ।

पुरगानिष्कातिष्ठाशारिका

कोटराद्वयं । २ । २ । १६० ।

पुराणं । ३ । १ । ७१ ।

पुराणे कल्पे । ३ । १ । १७५ ।

पुरायावतोर्लट् । ४ । ३ । २८४ ।

पुरि लङ् वा । ४ । ३ । १४ ।

पुरुषः । २ । १ । ८८ ।

पुरुषात् प्रमाणाद्वा । १ । ३ । ३९ ।

पुरुषात् कृतहितवधविकारि च

ढञ् । २ । ४ । १४५ ।

पुरुषे का वा । २ । २ । १२१ ।
 पुरोऽग्रतोऽघेऽसर्तः । ४ । ३ । १६९ ।
 पूरुक्लिशो वा । ४ । २ । १६० ।
 पूरुयजः शानः । ४ । ३ । २१८ ।
 पूजाप्रसंभाभिभवे णौ । ४ । १ । १८८ ।
 पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्परः
 संघेयस्यैवः । २ । ३ । ३० ।
 पूतकत्वमिवृषाकपिकुसितकु-
 सिदादैर्क् च । १ । ३ । ५० ।
 पूरुयीतेर्घञ् । ४ । ४ । ३२ ।।
 पूरुहयज्मगद्यकलिंगभूरमसा-
 दण् । २ । ४ । १०० ।
 पूर्य एकहल्युदकस्योदः ।
 २ । २ । १३३ ।
 पूर्वस्यास्वेऽचीयुठयोः । ४ । १ । ७६ ।
 पूर्वपदस्य वा । ३ । ४ । ९८ ।
 पूर्वपदस्थाद्वातनं सुपः ।
 १ । २ । ५७ ।
 पूर्वमनेन सादेश्चेन् । ३ । ३ । ८७ ।
 पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिथये ।
 २ । ३ । ५ ।
 पूर्वकालैरुसर्वजरत्पुराणनवके-
 वलं । २ । १ । ५९ ।
 पूर्वाग्रे प्रथमातीक्ष्यये लसुञ् ।
 ४ । ४ । १४५ ।
 पूर्वात्कर्तुः । ४ । ३ । १७० ।
 पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमा-
 नसध्यमध्यमवीरं । २ । १ । ६५ ।

पूर्वापराधरोत्तरान्याभ्यतरेत-
 रादेद्युस् । ३ । ४ । २१ ।
 पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिना
 भिकेन । २ । १ । २५ ।
 पूर्वोद्यूनार्थैः । २ । १ । ३८ ।
 पूर्वोल्लुक्काकुदस्य । २ । १ । २१२ ।
 पूर्वोत्तरं तृतीयायोगे । १ । २ । १७१ ।
 पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् । ३ । १ । ७३ ।
 पूर्वाह्णापराह्णाद्वातमूलप्रदोषाव-
 स्कराद् वुच् । ३ । १ । ९२ ।
 पूनूनीरोर्निरभ्यवोपसर्गं ।
 ४ । ४ । ६ ।
 पूर्वस्य विचारि । २ । ३ । २४ ।
 पृथगनामा तृतीया च । १ । ३ । ९२ ।
 पृथिवी सर्वभूमिस्यामञ् ।
 ३ । २ । १५२ ।
 पृथिवीमध्वरान्निवासांजनध्वम-
 श्वास्य धरणे । ३ । १ । ४८ ।
 पृथिव्या जाञ् । २ । ४ । ९ ।
 पृथ्वादेर्वेनन् । ३ । ३ । ८ ।
 पृथोदरादयः । २ । २ । १७२ ।
 पृष्ठोऽग्रगामी । २ । २ । १४६ ।
 पृष्ठयाहीनी क्रतौ । २ । ४ । १३९ ।
 पृथ्वाङ्माङ्गामित् । ४ । १ । ९५ ।
 पैगातिपुत्रादि शुक्राच्छयं ।
 २ । ४ । २०७ ।
 पैलाद्यधिमात् । २ । ४ । १२५ ।

पोटायुवतिस्तीककतिपयगृष्टि
चेनुवशावेहद्वृकयणीप्रवक्तृ
श्रोत्रियाद्यापकधूर्तप्रशंसा
रुदैर्जातिः । २ । १ । ७३ ।
पौत्रादि वृद्धं । १ । १ । १३ ।
पौरोडाशपुरोडाशाद्वृद्धौ ।

३ । १ । १३४ ।

प्रकारे या । ३ । ४ । २५ ।

प्रकारो जातीयर् । ३ । ३ । ७९ ।

प्रकृते मयट् । ३ । ४ । ६७ ।

प्रचणप्रचाणी कोष्ठकांशे ।

४ । ४ । १९ ।

प्रचये वा सामान्यार्थे ।

४ । ४ । १४० ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् । ३ । ४ । १३२ ।

प्रज्ञापणौदकफेनाल्लेली ।

३ । ३ । १२ ।

प्रज्ञाप्रदुर्ध्वितेर्णः । ३ । ३ । १२९ ।

प्रतिजनादेः । ३ । २ । २०१ ।

प्रतिपथादृश्च । ३ । २ । ३८ ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

१ । ३ । १६० ।

प्रतिज्ञाने । १ । ४ । ३८ ।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानु योने ।

२ । ३ । २२ ।

प्रतेः । ४ । १ । १३२ ।

प्रतेष्ठणातं सूत्रे । २ । २ । १५२ ।

प्रतेरुरदसप्तम्याः । २ । १ । १४४ ।

प्रतेश्च वथे । ४ । २ । २१४ ।

प्रत्याहः श्रुवाभ्यर्थके ।

१ । ३ । १४४ ।

प्रत्यनोर्गुणाख्यातरि । १ । ३ । १४५ ।

प्रत्यनोरठययीभावात् ।

२ । १ । १५७ ।

प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

२ । १ । १४३ ।

प्रत्ययः कृतो षष्ठ्याः । १ । १ । ४१ ।

प्रत्ययन्यक्ठयत् प्रकृत्यादेः ।

१ । १ । ५९ ।

प्रत्ययात् । ४ । ४ । ८० ।

प्रत्यये । १ । १ । १७६ ।

प्रत्यये । १ । १ । १०७ ।

प्रत्ययेऽसुधिणः । १ । २ । ४० ।

प्रत्यत्यभेः क्षिपः । १ । ४ । ७३ ।

प्रथमादिः । १ । ३ । १८२ ।

प्रदर्शार्णवसनकंखलवत्सरस्यर्ण ।

१ । १ । ९० ।

प्रधानस्त्रीडद्वयोऽप् । २ । १ । १९१ ।

प्रपौत्राद्यस्त्रीवंश्यज्यायोभ्रा

त्रोसतियुवा १ । १ । १४ ।

प्रब्रूपस्थोऽनीयः । ४ । ३ । ५० ।

प्रभवति । ३ । १ । १६६ ।

प्रभूतादिभ्यो श्रुवति । ३ । २ । ४५ ।

प्रमदसंमदौ हर्षे । ४ । ४ । १७ ।

प्रमाणासमासस्थोः । ४ । ४ । १५८ ।

प्रमाणीसंख्याद्भुः । २ । १ । ८९ ।

प्रयुज्याप्यायिण्यवा ।

४ । १ । १५ ।

प्रयोक्तुस्त्रिमङ्कः । ४ । १ । १९१ ।

प्रयोजनं । ३ । २ । ११७ ।

प्रशस्ते रूपम् । ३ । ४ । ७६ ।

प्रशस्य श्रः । २ । ३ । ४७ ।

प्रश्ने च प्रतिपदं । २ । ३ । २६ ।

प्रश्नारुयानेर्वैच । ४ । ४ । ८६ ।

प्रश्नयद्भिर्मश्रयैधावोदीक्यदशनं ।

४ । १ । २२९ ।

प्रसङ्गनेऽधेः । १ । ४ । ५० ।

प्रसितावहो त्सुकैः । १ । ३ । १३२ ।

प्रस्यपुरवहांतयोपात्यधन्वनः ।

३ । १ । ३५ ।

प्रस्तयो मः । ४ । १ । २५५ ।

प्रस्योढो ढ्यु हैषैष्ये । १ । १ । ८४ ।

प्रहरणं । ३ । २ । ५७ ।

प्रहरणात् मसमी च । २ । १ । ११३ ।

प्रहरणात् कीडायां णः ।

२ । ४ । २१९ ।

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् । २ । २ । १ ।

प्राक्काले । ४ । ४ । १४४ ।

प्राक्कात्कप् । ३ । ४ । ८१ ।

प्राक् दात् स्वतेः पूजार्था ।

२ । १ । १२७ ।

प्राक्पञ्चमी । १ । १ । ५६ ।

प्राक्प्रियजः । २ । ४ । १२६ ।

प्राक् स्त्री प्राप्तोऽसमः । ४ । ४ । ५९ ।

प्रागग्रामाणां । २ । ३ । ९८ ।

प्राग् जितादण् । २ । ४ । ४ ।

प्राग्देशे । १ । १ । २१ ।

प्राग्नेऽनर्निश्चरास्त्रखदिर काठ्य

पीयूषेक्षुस्रतात् । २ । २ । १६१ ।

प्राग्वत् । १ । ४ । ६ ।

प्राणिनि भूते । ३ । २ । १०८ ।

प्राणि तूर्यांगं । २ । १ । १०१ ।

प्राग्यंगादातो लः । ३ । ३ । ११९ ।

प्राग्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ।

२ । ४ । १४७ ।

प्रात्कादगदुलादेः । ३ । ३ । ६ ।

प्रात्तुंपतेर्गधि । ४ । २ । २१८ ।

प्रात्पुराणे । ३ । ४ । १३२ ।

प्रात्सूजोः । ४ । ३ । २५७ ।

प्रादिर्ना प्रत्यये । १ । १ । २४ ।

प्रदुसश्चाठ्यस्तेष्ठिष । ४ । २ । २१९ ।

प्राद्वाजस्ते वारंभे । ४ । २ । ११४ ।

प्राद्वाहः । १ । ४ । ७४ ।

प्राद्वाहणस्य दे । २ । ३ । १०२ ।

प्राध्वं बंधे । १ । १ । ३८ ।

प्राप्तापन्नं तथा च । २ । १ । ३८ ।

प्रायोऽदोः फिः । २ । ४ । ८९ ।

प्रावृषष्ठः । ३ । १ । ८९ ।

प्रावृष एवयः । ३ । १ । ७८ ।

प्रियः । २ । १ । ११६ ।

प्रियादौ । २ । २ । ५१	पवां ह्रस्वा । ४ । २ । ६२ ।
प्रियवशाद्वाद । ४ । ३ । १३८ ।	प्वो हलकोष्ठमुखे ऋट्
प्रियस्थिरस्फिरोरुगुहवहुलत्- ।	४ । ३ । २५६ ।
प्रदीर्घवृन्दारकस्येन्नि च	प्लुतात् । १ । १ । १२५ ।
प्रास्थास्फा वर्गवैहृतृब्-	प्लतादेरण् । २ । ४ । १७१ ।
द्राघवृद् । २ । ३ । ५२ ।	पल्लुकृच्चैकस्यादौ सुपः ।
प्रियसुखे चाकच्छे । २ । ३ । ५१ ।	२ । ३ । ९ ।
प्रोष्ठधूर्जोर्नक् । ४ । १ । १८८ ।	॥ फ ॥
प्रुत्तल्वस्साधौ वुच् । ४ । ३ । १०६ ।	फणादिजृत्रस्त्रस्वमां वा ।
प्रे युग्यतुनासूत्रे । ४ । ४ । २९ ।	। ४ । १ । ६४ ।
प्रेषानुज्ञावसरे लेट् छयप् ।	फण्फिजोर्वा । २ । ४ । १२२ ।
४ । ४ । १२७ ।	फलं जातिः । २ । १ । ९९ ।
प्रोक्तात् । २ । ४ । १८३ ।	फलवर्हाच्चेनः । ३ । ३ । १४४ ।
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां ।	फलदसंभस्त्राजिनैकशणपिंढात्
१ । ४ । २५ ।	। १ । ३ । ६८ ।
प्रोपोत्सं पादपूरणे । २ । ३ । ६ ।	फले । २ । ४ । १७० ।
प्रोष्ठभद्राज्जातेः । २ । ३ । ९४ ।	फले ग्रह्यात्मभरिकुक्षिभरि ।
पक्वङ् । ४ । १ । २२ ।	४ । ३ । १२९ ।
पतसौ चात् । १ । २ । २१६ ।	फल्गुन्याष्टः । ३ । १ । ९६ ।
पथ्योऽजीवेः । ३ । २ । २१५ ।	फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य नक्षत्रं । १ । ३ । ९६ ।
पथायः । ४ । १ । १२६ ।	काण्टाहतिमिनताणश्च ।
प्याक्छि । ४ । १ । १८५ ।	२ । ४ । ७७ ।
प्ये । ४ । १ । २६२ ।	॥ ख ॥
प्ये च । ४ । १ । १११ ।	खंघे घञि वा । २ । १ । १३ ।
प्वच्चत्तकिशक्शसिपत्सहियजो	बधौ प्यस्येश् । २ । २ । ११५ ।
प्वामुवपरमपलपापत्रपहिप-	बन्नासायुमुकुशुत्तुव्याहुः ।
दक्षचमुर्यः । ४ । ३ । ६८ ।	४ । २ । १८१ ।

बलवातादूलः । ३ । ३ । ५१ ।

बलस्युर्दिपदिकापिश्यायकट् ।

३ । १ । १४ ।

बशो भष् भषस्सुध्वोश्चेकाचः

प्रात्यये । १ । २ । ७६ ।

बहिः पर्यवाङ्च । २ । १ । ११ ।

बहिषष्ठीकणां च । २ । ४ । ७ ।

बहीनरस्यैत् । २ । ३ । ८६ ।

बहुगणां भेदे । १ । १ । १० ।

बहुगणपूगसंघात् सिथट् । ३ । ३ । ७८ ।

बहुलंघतोद्वयसङ्नात्रट् । ३ । ४ । १२५ ।

बहुलं श्लुक्पुष्पमूले । २ । ४ । १६९ ।

बहुविषयेभ्यः । ३ । १ । ३७ ।

बहुव्रीहेः संख्यादेर्हायनात् ।

१ । ३ । १८ ।

बहुव्रीहेः काष्ठेटः । २ । १ । १८६ ।

बहुव्रस्त्रियां । २ । ४ । १०८ ।

बहूनां प्रश्ने इतमश्च । ३ । ४ । १०७ ।

बहेऽप्रीत्वादीकः । २ । २ । ८७ ।

बहोर्हं । २ । १ । १२८ ।

बहोर्णीष्ठे भूय् । २ । ३ । ५४ ।

बहोर्धासन्ते । ३ । ४ । ३५ ।

बहुचः प्रायः । ३ । १ । १३३ ।

बहुचः प्राग्भरतेष्विजः । २ । ४ । ११३ ।

बहुव्री नृनाम्नोऽजातेष्वेलावा ।

३ । ४ । ८८ ।

बहुश्च पूर्वपदाट् । ३ । २ । ६६ ।

बहुश्च शरादीनां मत्यनजिरादेः ।

२ । २ । ८६ ।

बहुादेः । १ । ३ । ६१ ।

बहुलपार्थशशसि । २ । २ । ४६ ।

बहुलपार्थात् कारकाञ्छसीष्टा-

निष्ठे । ३ । ४ । ६४ ।

बहोमि स्म्येत् । १ । २ । १६३ ।

बाहवेयो वृषे । २ । ४ । ७० ।

बाढांतिकयोस्साधने दौ । २ । ३ । ५१ ।

बाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ।

३ । ४ । ११४ ।

बाह्वर्वादेर्बलात् । ३ । ३ । १७० ।

बाह्वंतकद्रुकमंडलोर्नाम्नि ।

१ । ३ । ७४ ।

विदादेवृद्धेऽनृष्यान्तर्त्ये २ । ४ । ३० ।

बिल्वकां कस्य । २ । ३ । ७८ ।

बोद्ध्यध्वेयोः । २ । ४ । १७३ ।

ब्रह्मणस्त्वः । ३ । ३ । २३ ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्तात्किप् । ४ । ३ । १८० ।

ब्रह्मवादी । ४ । ३ । १८५ ।

ब्राह्मं । २ । ३ । ६६ ।

ब्राह्मणाद्वा । २ । ४ । २५ ।

ब्राह्मणकोष्ठिकां । ३ । ३ । १०९ ।

ब्राह्मणमाणव बाहवाद्यः ।

२ । ४ । १३४ ।

ब्राह्मणाच्छंसिपुंजानुजगनुषांध-

गोषुचरदिवेदासदेवानांप्रियाः ।

२ । २ । २१ ।

ब्रुव ईट् । ४ । २ । २५ ।

ब्रूवास्तिट्यंचतो षष्ठपंचद् ब्रुव-
श्चाहुः १ । ४ । १०४

॥ भ ॥

भंगो मालिलात् । ३ । ३ । २९ ।

भंजं भामनिदो घुरः । ४ । ३ । २५९ ।

भंजं जा वा । ४ । १ । २२३ ।

भक्तायणः । ३ । २ । १९८ ।

भक्तौदनाद्वाण् ठट् । ३ । २ । ६९ ।

भक्षेर्हिंसायां । १ । ३ । ११९ ।

भक्षोऽस्मै हितं । ३ । २ । ६७ ।

भजति । ३ । १ । १९२ ।

भद्रायुष्यक्षेमशुखार्थं हितार्थं

हितैराशिषि । १ । ३ । १४१ ।

भद्रोऽणयोः करणे । २ । २ । १७४ ।

भर्गो त्रेय त्रैगर्तभारद्वाजे

भर्तुसंध्यदेरण् । ३ । १ । ७६ ।

भर्त्सनेऽभ्यतरस्यां । २ । ३ । १८ ।

भर्त्वेक सख्याच् । २ । १ । १२१ ।

भवे । ३ । १ । ११२ ।

भवतष्ठण् छस् । ३ । १ । २४ ।

भवदायुकार्थात् षमद्दीर्घायुर्देवा

नांप्रियैः सस्त्रोत्संगादेष्टृण् हर-

ति । ३ । २ । १५ ।

भस्मादयः । ४ । ३ । २०३ ।

भागवित्तिताणं विंदवाकशापे-

याद्गर्ह्ठण् वा २ । ४ । ७८ ।

भागाद्यठौ । ३ । २ । १५८ ।

भागिति च प्रतिययमुभिः ।

१ । ३ । १०३ ।

भाद्वा । २ । २ । १५८ ।

भाक्नेतुः । २ । १ । १९४ ।

भार्योढादिषु । २ । १ । ११५ ।

भावघञोऽस्यायणः । २ । ४ । २१७ ।

भावादिसः । ३ । २ । १९ ।

भावारेभे वा । ४ । २ । १५२ ।

भावे चाशितं मवः । ४ । ३ । १५८ ।

भावे त्वतल् । ३ । ३ । ५ ।

भावेऽनुपसर्गात् । ४ । ४ । २४ ।

भाठयोऽग्नौ । १ । १ । ४ ।

भिक्षादेश्च समूहे । २ । ४ । १९८ ।

भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः ।

४ । ३ । १६८ ।

भित्तं शकलं । ४ । १ । २५९ ।

भिदादयः क्वचित् । ४ । ४ । ८४ ।

भीमादयोऽपादाने । ४ । ३ । ५६ ।

भीरुष्ठानादिषु । २ । १ । १५० ।

भीष्मिण्यां षाकारे । १ । ४ । ६२ ।

भीह्रीभृहोः श्लुक्वत् । १ । ४ । ८५ ।

भुजोऽदौ । ४ । १ । १७८ ।

भुवेः प्राप्ताविणि । ४ । १ । ९ ।

भुवोऽनू चानुलोभ्ये । ४ । ४ । १६७ ।

भूगो वा । ४ । ३ । ४९ ।

भूजेस्सुनुक् । ४ । ३ । २२४ ।

भूतपूर्वं चरट् । ३ । ४ । १ ।

भूपात् । ४ । ३ । १३७ ।

भूत्तुक् चैः । २ । ३ । ५५ ।

भूवृषस्थाशृहन्कंगमादुकण् ।
४ । ३ । २३३ ।

भूवृत्तूधूभ्राजसहचररुचापत्रपा-
लंकञ् निराकृज्प्रजनोत्पचोत्प
दोन्मदादिष्णुः । ४ । ३ । २२३ ।

भूठयघोऽदित् । ४ । १ । ०७ ।

भूयदोऽच् । ४ । ४ । ७ ।

भूषार्थसंदुहादीनां च जि यक् ।
४ । ३ । ४४ ।

भूस्वोऽद्वेः । ४ । २ । २० ।

भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोऽन्नेः ।
२ । ४ । ११२ ।

भृजोऽनामि । ४ । ३ । ८२ ।

भृतिप्रत्ययान्मामादुः ।

२ । १ । २०३ ।

भृत्तृधारिजिदमितपश्च नामि ।
४ । ३ । १४३ ।

भृतौ कर्मणः । ४ । ३ । १३४ ।

भृशादेशची स्तः । ४ । १ । २६ ।

भृशादौ हिः । १ । ४ । ११८ ।

भृशाभीक्षण्याविच्छेदे प्रागद्विः ।
२ । ३ । २ ।

भृशाभीक्षणे लेट् तस्मिँस्तथार्थे
४ । ४ । १३९ ।

भेऽवोऽद् । १ । २ । २१८ ।

भेषजातिहोरात्रादेवेभ्यष्टयछत्त

ल् । ३ । ४ । १२७ ।

भोगवङ्गौरिमतोर्नामि । २ । २ । ५४ ।

भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः ।

३ । २ । २१७ ।

भौरिक्येषु कार्योदेर्विधमक्तं ।

२ । ४ । १८८ ।

भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूदे ।

२ । ३ । २९ ।

भ्यः क्रकुककुलुकाः । ४ । ३ । २६५ ।

भ्यत्याः । १ । २ । १६२ ।

भ्यो वा । ४ । २ । ५० ।

भ्योऽसोऽद् । १ । २ । १७९ ।

भ्रस्मस्त्वयुयविनित्यभुरुभाज्जः
४ । २ । १७८ ।

भ्रस्ज्जसोऽर् । ४ । २ । ९५ ।

भ्रस्ज्जधदन्भतन्सन्पतिज्ञपिभि
यूर्णुभरस्त्वृश्च त्रिष्वनस्संनि
४ । २ । १६३ ।

भ्राजभास्माढदीप्पोड्मीलजीवक

गारण् अणवण्लुटां वा । ४ । १ । २१२ ।

भ्रातुर्व्यः । २ । ४ । ७१ ।

भ्रातुस्तुतौ । २ । १ । १३२ ।

भ्रातृपुत्रास्त्वस्तुदुहितृभिः ।

२ । १ । ८४ ।

भ्राशम्लाशश्चमिक्रमित्रसित्रुटि-

लषो वा । ४ । ३ । २३ ।

आष्टाग्न्योरिधे । २ । २ । ७४ ।
 भ्रुवोऽच्चकुटिकुंसे । २ । २ । ८१ ।
 भ्रुहलूश्रोत्रे युधौ । १ । २ । ४१ ।
 श्रीणहृत्यधैवत्यसारवैहवाकसैत्रे

हिरण्यमयं । २ । ३ । ११२ ।
 श्रीवेयः । २ । ४ । ६१ ।
 भ्रुवोऽ वक्षाने वा । ४ । ४ । ५५ ।

॥ म ॥

मंतस्य युवावौ द्वयोः । १ । २ । १८५ ।
 मंथौदनसक्तु विंदुवज्रविषधभा ।
 रहारगाहे । २ । २ । १३४ ।
 मंमो हलि तौ । १ । १ । १११ ।
 मगाने । ४ । २ । ४४ ।

मन्जन्वधोऽयं रं नं गं वं कं वमः क-
 ङ्गौ । ४ । १ । २३६ ।

मङ्गुडुकर्कशराद्वाण् । ३ । २ । ५६ ।

मण्यादिभ्यः । ३ । ३ । १४० ।

मतस्य करणे । ३ । २ । ८४ ।

मतिपूजार्थजीच्छीलयादिभ्यः कः ।

४ । ३ । २७० ।

मतस्यतद्धितस्य हलो यः ।

१ । ३ । ७९ ।

मद्रादज् । ३ । १ । १८ ।

मद्राभद्रान्मुंढने । ३ । ४ । ५१ ।

मद्रूठयधजपः । ४ । ४२५ ।

मधुकुचिलोमपिच्छादिभ्यो खल-

शेलाः । ३ । ३ । १२५ ।

मध्यच्छणदिना मक्च । ३ । १ । ११४ ।

मध्यांतादुरौ । २ । २ । ११ ।

मध्यान्मः । ३ । १ । ८१ ।

मध्वादेः । २ । ४ । १९६ ।

मनस आज्ञायनि । २ । २ । ६ ।

मनसीक्षार्थैः । १ । २ । १९९ ।

मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजेमध्येप-

देनिवचने । १ । १ । ३३ ।

मनुर्नभो गिरौ वति । १ । १ । ६७ ।

मनोर्याण् षक्च । २ । ४ । ८७ ।

मनोर्वा डैच् । १ । ३ । ५१ ।

मन्जन्वहुव्रीहेर्न च । १ । ३ । १२ ।

मन्मान्नाम्नि । ३ । ३ । १७१ ।

मन्याणिणन् । ४ । ३ । १४५ ।

मन्थस्याकाकादिषुयतोऽवज्ञा ।

१ । ३ । १४० ।

मन्वन्कनिठवच्च दृश्यते ।

४ । ३ । १७९ ।

मयूरठयंसकादयः । २ । १ । ७९ ।

मयोऽचि वोऽसम् । १ । १ । १०५ ।

मरक्त्रद्वयसः । ४ । ३ । २५८ ।

मरुत्पर्वणस्तः । ३ । ३ । १४६ ।

मर्तादिभ्यो यः । ३ । ४ । १२९ ।

मर्यादोक्तिठयुक्तक्रांतियज्ञपात्र

प्रयोगरहस्ये । २ । ३ । ११ ।

मलादीमसश्च । ३ । ३ । १४५ ।

महतः करघासविशिष्टे डाः ।

२ । २ । १०४ ।

महाकुलादञ् खञ् । २ । ४ । ९३ ।

महाराजप्रोष्टपदाट्टण् । २ । ४ । २१३ ।

महाराजचिन्ताददेशकालाट्टण् ।

३ । १ । १९३ ।

महेंद्राद्वा । २ । ४ । २०९ ।

मांतोपांतजयो मतोर्मो वः ।

१ । २ । ९६ ।

मांसपणपादाद्यः । ३ । २ । १३८ ।

मांसपाकमांसपचने । २ । २ । ५६ ।

माङ्गि लुङ् । ४ । ४ । १३७ ।

माङ्गलटशपापेऽनङ् तङ् वच्छ-

त्रानशौ । १ । ४ । ७८ ।

माणवचरकाटखञ् । ३ । २ । २१६ ।

मातरपितरं द्वंद्वे वा । २ । २ । ३० ।

मातमातृके वा । २ । २ । ११६ ।

माशब्दमित्यादिभ्यः । ३ । २ । ४६ ।

मातुलाचार्योपाध्यायादान् च ।

१ । ३ । ५२ ।

मातृपितुस्स्वसुष्ठिषः । २ । २ । १४१ ।

मातृपितुर्भातर्युलङ् वयं ।

२ । ४ । १८५ ।

मातृपित्रादेर्दण्डणी । २ । ४ । ७३ ।

मात्रट् । ३ । ३ । ३५ ।

माथोत्तरपदपदव्याक्रंदाद्वावति ।

३ । २ । ३५ ।

मानं । ३ । २ । ६० ।

मानसंवत्सरस्याणकुलिजस्या-

नाम्नि । २ । ३ । १०० ।

मानात् कीतवत् । २ । ४ । १६० ।

मानिस्त्रयेकार्ययोस्तुयन्यतो-

ऽनूः । २ । २ । ४१ ।

माने । ४ । ४ । ४८ ।

माने कश्च । ३ । ४ । १२० ।

मालात् क्षेपे । ३ । ३ । १६८ ।

मालेषीष्टकस्यां तस्य च भूरितू-

लचिते । २ । २ । ८० ।

मारणतोषणनिशाने ङश्च ।

४ । १ । २०५ ।

मासाद्वयसि यः । ३ । २ । १०९ ।

मिऊमीजोरखाच्चि । ४ । १ । १८६ ।

मितद्रवाद्यः । ४ । ३ । ६९ ।

मितनखपरिमाणात्पचः ।

४ । ३ । १४० ।

मिथो ग्रहणे ग्रहरणे च सकृपं-

युद्धेऽव्ययीसावः । २ । १ । ६ ।

मिथ्या कजोऽभ्यासे । १ । ४ । ६४ ।

मिदचोत्यात् । १ । १ । ४५ ।

मिपोऽश् । १ । ४ । १०० ।

मिश्रशब्दघोषनिष्के वा ।

२ । २ । १३२ ।

मीनमतस्यपक्षिमृगार्थाद् भ्रति ।

३ । २ । ३२ ।

मुख्यः । ३ । ३ । १११ ।

मुरितिविपवाच्च । ४ । २ । १७७ ।

मूलविभुजादयः । ४ । ३ । १७४ ।

मूलादनजः । १ । ३ । ६९ ।

मूल्यैः क्रीते । २ । ३ । १४६ ।

मृगक्षीरादिषु । २ । २ । ४७ ।

मृगोत्तरपूर्वाच्च सकथनः । २ । १ । १७६ ।

मृजुः । ४ । १ । २३२ ।

मृड्मृद्गुधकुषलिश्वद्वयः ।

४ । १ । १५८ ।

मृदस्तिकः । ३ । ४ । १२३ ।

मृषः क्षांतौ । ४ । १ । १५५ ।

मेघर्तैः खच् । ४ । ३ । १३६ ।

मेधारथाद्वैरः । ३ । ३ । १३७ ।

मोऽणोऽमः । १ । २ । ३६ ।

मो वा । ४ । १ । २६३ ।

मौदादिभ्यः । ३ । १ । १७७ ।

म्रांजयपदान्ते । १ । १ । १०९ ।

म्रोऽवर्मणः । २ । ३ । ६५ ।

म्रियतेर्लुङ्लिङ्ललेः । १ । ४ । १६६ ।

म्वि लुग्व । ४ । २ । ४१ ।

म्वि वा । ४ । २ । २४६ ।

म्वेनादेष्टाप् । १ । ४ । ११५ ।

म्वोश्च मो निः । १ । २ । ६९ ।

॥ य ॥

यंरंसक्च । ४ । २ । ७२ ।

यः । ३ । १ । १४२ ।

यः । ३ । २ । १८१ ।

यकस्तृतीयः । ४ । १ । ५१ ।

यखौ चाशठदे । ३ । १ । ११७ ।

यङ्लेङ्कृतिचर्दचोरीदीर्घौ ।

२ । ३ । ४१ ।

यङि । ४ । २ । ८५ ।

यङोऽकवतेः । ४ । १ । ८५ ।

यङोऽन्येषां । १ । २ । ७८ ।

यङ्घ्नः स्वेऽङ्गे चाङः । १ । ४ । ५८ ।

यङ्त्तुरुस्तोर्बहुलं । ४ । २ । २६ ।

यङ्यक्कपाश्शो । ४ । २ । १४ ।

यक्षौ चश्श्लुक् । ३ । ३ । ८१ ।

यज्यत्प्रकृस्वब्रश्चो नः । ४ । ४ । ५८ ।

यज्यदृशजपादूकः । ४ । ३ । २४० ।

यज्ञानां दक्षिणायां । ३ । २ । ९३ ।

यज्ञो ज्यः । ३ । १ । १२२ ।

यज्जोऽगोपवनादिश्यापर्णा-

तात् । २ । ४ । ११० ।

यजादेद्वर्चकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे

२ । ४ । ११८ ।

यजिजः । २ । ४ । ३३ ।

यजो मयः । १ । १ । ११६ ।

यजेवादिकः । १ । १ । ७२ ।

यजोऽपावरात् । १ । ३ । १५ ।

यञ्जलौहितादिशकलांतकौ-
 रठयासुरिमंडूकाडुकट् । १।३।१६ ।
 यत्तदः । ३ । ३ । १० ।
 यत्तत्किमन्याद्व्ययोर्निर्धार्यैह-
 तरः । ३ । ४ । १०५ ।
 यथाथाः । २ । १ । १९ ।
 यथातथादीर्घाप्रत्युक्ती ।
 ४ । ४ । १४९ ।

यथाकासानुकामात्यंतपारावा-
 रावारपरान्गामिनि । ३ । ३ । ५५ ।
 यथामुखसंमुखादर्शने खः ।
 ३ । ३ । ५२ ।

यदर्थं । १ । ३ । १५० ।
 यद्भाषो भावलक्षणं । १।३।१८० ।
 यद्देदैस्तद्दाख्या । १ । ३।१३० ।
 यद्यदि यदाजाली लङ् । ४।४।११५ ।
 यमस्सौ विवाहे । ४ । १ । १६५ ।
 यमसन्निव्युपे । ४ । ४ । १० ।
 यमस्समुदाङ्गोऽग्रंथे । १।४। ६९ ।
 यमोऽपरिवेषेणचि च । ४।१।२०४ ।
 यमो विवाहे । १ । ४ । ३२ ।
 यमगमिषोऽिशकः । ४।२। ५९ ।
 ययोनिमतिजरजऽपः । २।२।१५ ।
 यरलाङ्गः । ४ । २ । १८३ ।
 यवयवकषट्टिकाद्यः । ३ । ३ । २९ ।
 यवनयवालिलपिदुष्टे । १।३। ५६ ।
 यश्चोरसः । ३ । १ । १८१ ।

यसः । ४ । २ । १३३ ।
 यसोऽनुपसर्गात् । ५ । ३ । २४ ।
 यस्याहवदिरादैच् । १ । १ । १८ ।
 यस्कादेर्गोत्रे । २ । ४ । १०९ ।
 याचितापमित्याटकण् । ३।२।२१ ।
 याजकादिभिः । २ । १ । ४४ ।
 याजादयो यज्ञांगे । ४ । १ । १७५ ।
 याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकानु-
 ब्राह्मणी । २ । ४ । १७७ ।
 यायावरश्च । ४ । ३ । २६९ ।
 यावतो जीवविंदात् । ४।४।१५१ ।
 यावदवधारणे । २ । १ । १० ।
 यिलुक् । ४ । २ । ५३ ।
 युगाद्यार्यः । ३ । २ । २१० ।
 युजादेर्वा । ४ । १ । ८ ।
 युजे जुदः । १ । ४ । ४ ।
 युज्यं चि क्रुंचः । १ । २ । ८९ ।
 युज्जो समासे । १ । २ । ११५ ।
 युद्धेऽर्थयोद्भूभ्यः । २ । ४ । २१६ ।
 यद्रुदोः । ४ । ४ । ३५ ।
 युधिगवेष्टिष्ठरः । २ । २ । १५६ ।
 युववृद्धं कुत्मार्ये । १ । १ । १६ ।
 युवादिहायनांतादण् । ३ । ३ । १३ ।
 युष्मदस्मद्भयामाकं । २।१।१७७ ।
 युष्मदस्मदोऽसुपोऽसोभि ।
 ३ । ४ । ८३ ।
 युष्मदस्मदोऽसुखजी वाकङ् चै-
 कस्मिस्तवकममकं । ३।१।५७ ।

यूतिजूतिषातिहेतिकीर्त्यटाट्-
यामृगयेच्छायाञ्जना कृपाः ।
४ । ४ । १७३ ।

यूनि । २ । ४ । १२१ ।

यून्स्ति । १ । ३ । ७६ ।

यूयवयी जसि । १ । २ । १८८ ।
ये । ४ । २ । ८८ ।

ये वा । ४ । १ । २६९ ।

येनोऽथ्ये । २ । ३ । ६१ ।

येऽवर्णौ । २ । २ । १२६ ।

योगादयो शक्ते । ३ । २ । ९१ ।

योगे । १ । ३ । ९३ ।

योग्यकामुके । ३ । २ । ९२ ।

योपांत्यादुरुपोत्तमादुञ्
। ३ । ३ । १९ ।

योर्धात् । ३ । १ । ५८ ।

यौसि यः । १ । २ । १८४ ।

यौ हलादेरलसंस्तवोः ।

४ । १ । १५२ ।

यय्य् । ४ । २ । ४ ।

ययाहुः । ४ । २ । २०४ ।

य्वगंभश्चरणाद्वयहोड्य् ।

४ । ४ । १४ ।

य्वोऽपुंसुः । १ । २ । ३० ।

॥ २ ॥

रंकोः प्राणिनि वा ।

३ । १ । १५ ।

रंजः । ४ । १ । २२५ ।

रं रिंचश्लुचि । ४ । १ । ६३ ।

रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ।

३ । ४ । ११२

रक्षदुच्छतोः । ३ । २ । ३१ ।

रजस्यलाठवाश्च कटः ।

३ । ३ । ३० ।

रथवदेषु । २ । २ । ११९ ।

रथखलतितयवमाषवृषव्रह्म-

प्राणयंगाद्यः । ३ । २ । २१४ ।

रथात्सादेशश्च बोद्धुं ने ।

३ । १ । १४९

रथः । ४ । २ । २०० ।

रथाद्यौदिदूजः । ४ । २ । १३९ ।

रत्नी भेलोः । १ । ४ । ११० ।

रः पदांते विसर्जनीयः ।

१ । २ । ६७ ।

रः पृथुमृदुरुशमृशदृढपरिवृढ-

स्योः । २ । ३ । ५३ ।

रंभः । ४ । २ । २०२ ।

रभसस्वाकजः । ४ । २ । १७९ ।

रयनगान्मः । ४ । २ । १८४ ।

रथ्यां संरथ्यानां । १ । २ । ३४ ।

रः सुप्ति १ । २ । ७४ ।

रागोत्सुकास्थितोत्थाशास्था-

शिवि । २ । २ । ५८ ।

राजघः । ४ । ३ । १२२ ।

राजदंतादी । २ । १ । १०९ ।

राजन्यान् सुराणि ।

१ । २ । १०० ।

राजन् सखेः । २ । १ । १६९ ।

राजन्यमनुष्ययोनीके ।

२ । ३ । ८० ।

राजन्यादिभ्यो जुञ् ।

२ । ४ । १९० ।

राजपौरुष्यं । २ । ३ । १०९ ।

राजसहात्कृत्युधिभ्यां ।

४ । ३ । १९६ ।

रात्सः । १ । २ । ८३ ।

राज्यहसंभत्सराच्च द्विगोर्वा ।

३ । २ । १०६ ।

रात्री वसेऽन्त्ययानास्वापेऽद्य

। ४ । ३ । २०६ ।

राधीक्षी यद्वेवे । १ । ३ । १४६ ।

राधेर्वधे । ४ । १ । ६ ।

रायः स्मिः । १ । २ । २२० ।

राल्लुक् । ४ । १ । १४३ ।

राष्ट्राक्षसकृपाद्वाजापत्येऽञ्-

त्रिः । २ । ४ । ८८ ।

राष्ट्राख्यात् ब्राह्मणः ।

१ । १ । १७१ ।

राष्ट्रेभ्यः । ३ । १ । ३६ ।

राष्ट्रेऽनंगादिभ्यः ।

१ । ४ । १८८ ।

रिः । ४ । २ । १५ ।

रिद्रुणः सदृशे वा ।

२ । ३ । १४ ।

रीमृत्वतां । ४ । १ । ८० ।

रीर्योः । १ । १ । १०८ ।

रुचलार्थादकर्मकात् ।

४ । ३ । २३६ ।

रुच्याव्यप्यौ । ४ । ३ । ४८ ।

रुजोऽजवरिसंताप्योः कर्तरि

भावे । १ । ३ । ११२ ।

रुद्धिन्मुषिग्रहिस्वप्प्रच्छां

सनि च । ४ । १ । १५९ ।

रुधः । ४ । ३ । ४१ ।

रुधराधोऽपात् । ४ । ३ । ८९ ।

रुधां नं ऋक् च । ४ । ३ । ३४ ।

रुवति मृगे । ३ । १ । ११० ।

रुहः पः । ४ । १ । १९६ ।

रुचिकलट्यर्थधारिभिः प्रेयवि

कारैः तमर्णेषु ।

१ । ३ । १४३ ।

रूढादिभ्यः । १ । ३ । ४ ।

रूपकल्पङ्गोजमतहतचेलङ्गु-

वेह्रस्वश्च वीगितः । २ । २ । ५२ ।

रूपात् शस्ताहतात् । ३ । ३ । १५९ ।

रूप्योत्तरपदादरप्वायणः ।

३ । १ । १ । १६ ।

रेन्सेलवुष्येऽयाऊङ्गाफण्फि-

ज्झक्कळण्ककण्ठठणोऽश्ममे-
सात्तृणकाशारीरीहणसुपंथिसुतं-
गमबलाहससखिपंथिकर्णोत्कर-
महकृशाश्चश्यवराहकुमुदाश्च-
तथादिभ्यः । २ । ४ । २०२ ।

रेयः । १ । १ । १५६ ।
रेवंत्यादेष्टण् । २ । ४ । ७४ ।
रोगातपे वा । ३ । १ । ६८ ।
रोऽनपोऽच्युः । १ । २ । २२२ ।
रोऽन्होऽच्यसुब्रूपरात्रिरयंतरे ।
१ । १ । १६० ।

रोमंथादुच्चवर्णे । ४ । १ । ३९ ।
रो लोऽयौ ? । ४ । २ । २५३ ।
रोहणरेवतामक्षत्रे । १ । ३ । ४३ ।
रैवतिकादेष्टकः । ३ । १ । १५६ ।
ब्राह्मी णः । १ । २ । ५० ।

॥ ल ॥

लंगिकंठबोरुपतापांगविकटयोः
। ४ । १ । २२२ ।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ।
२ । १ । १२ ।

लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे ।
२ । ४ । ५७ ।

लघुच्यजाद्यदल्पाजच्यमेकं ।
२ । १ । ११९ ।

लघोर्दीर्घोऽनजादेः ।
४ । १ । १०१ ।

लघोर्हलः प्येऽय् । ४ । २ । १०३ ।

लघ्वादेरिकः । ३ । ३ । १४ ।

लङ् च स्मेन । ४ । ४ । १३८ ।

लङ्लुङ्लृङ्ल्यमाङाट् ।

४ । २ । १३१ ।

लपोऽपे च । ४ । ३ । २४६ ।

लप्स्तद्रुमथवदवसः प्रेः ।

४ । ३ । २४८ ।

लभः । ४ । २ । २०३ ।

लभादिभ्यः । ४ । ४ । ६२ ।

लघपत्पदः । ४ । ३ । २३४ ।

ला । १ । २ । ९४ ।

लाक्षारोचनादृण् ।

२ । ४ । २२१ ।

लिङि च । ४ । २ । १२३ ।

लिङ् लेहाशिषि ।

४ । ४ । १३६ ।

लिटः कसुकानी । १ । ४ । ८० ।

लिटस्तभस्यैशिरे ।

१ । ४ । ९८ ।

लिटि वा । ४ । २ । ९३ ।

लिटि वा । ४ । २ । १२० ।

लिटीड्येत् । ४ । १ । ६२ ।

लिठ्यादादेरतः । ४ । १ । १०५ ।

लिङ्यङि । ४ । १ । १२४ ।

लिपादितृफट्टफगुफीभशुभश्चे ।

४ । २ । १९८ ।

लोसोऽपत्येषु । २ । ४ । १४ ।

लोराभाङ्गारौरस् । १ । ४ । ८६ ।

लोहितान्मयी कः ।

३ । ४ । १११ ।

ल्येतेरित् । ४ । २ । ६ ।

॥ व ॥

वक्त्यसूच्यातेः । ४ । ३ । १२ ।

वक्रये । ३ । ३ । ५१ ।

वतंहात् । २ । ४ । ४१ ।

वत्सोत्तर्षभाश्वाद् हासे ।

३ । ४ । १०४ ।

वदस्सुपः क्यप् च । ४ । ३ । ७४ ।

वद्वज्जलोऽनः । ४ । २ । ६८ ।

वनमिदुरुदिलिहाद्दः ।

४ । २ । १८७ ।

वन्चस्त्रन्सङ्घन्सभ्रन्शकस्यत्प-

दिस्कंदाङ्गी । ४ । १ । ८७ ।

वन्यनुनासिकस्याः ।

४ । १ । २६६ ।

वनरुष्यमत्वरसंघुषारुवनः ।

४ । २ । १५६ ।

वयः प्राणिजातेरञ् ।

३ । ३ । १२ ।

वयः शक्तिशाले । ४ । ३ । २१८ ।

वयसि डतः । ३ । ३ । १६६ ।

वयसि दंतस्य दत्त ।

२ । १ । २०८ ।

वयसि चतुस्त्रेहोयणः ।

२ । २ । १६८ ।

वयस्यमंत्ये । १ । ३ । १७ ।

वरुर्णेद्रसृष्टमवशर्वरुद्रादान् ।

१ । ३ । ५३ । ।

वर्गातात् । ३ । १ । ११६ ।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ।

२ । २ । ३९ ।

वत्स्यति फलकारणे ।

४ । ४ । १२३ ।

वत्स्यत्यनहोरात्रे ऽवोवधी ।

४ । ४ । १०६ ।

वर्ज्य अपपरिणा । १ । ३ । १५८ ।

वर्णदूढादिभ्यष्टयश्च ।

३ । ३ । ९ ।

वर्णभ्रात्रनुपूर्वं । २ । १ । १२० ।

वर्णात्कारः । ३ । ४ । १२६ ।

वर्णी ब्रह्मचारी । ३ । ३ । १७४ ।

वर्णी वर्णः । २ । १ । ७७ ।

वर्णी वृष् । ३ । १ । १३ ।

वर्मणोऽचक्रात् । २ । ४ । २३ ।

वर्षः । २ । ३ । ५० ।

वर्षाकालेभ्यः । ३ । १ । ६६ ।

वर्षादश्च । ३ । २ । १०७ ।

वल इट् । ४ । २ । ३० ।

वलनेऽचो वि । ४ । २ । १२८ ।

वलादेरिडत्रुणादेः ।

४ । २ । १३४ । ।

वलितुंष्टिवेटर्षः । ३ । ३ । १४७ ।

वले । २ । २ । ८६ ।

वशिष्यविष्यविष्य।ग्रहिप्रशिच-

प्रक्षिप्रभज्जां क्षिति।४।१।११६।

वशो न यक्षि । ४ । १ । ११८ ।

वश्यपययवयस्यचेनुषयागार्हप-

त्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ।

३ । २ । १८५ ।

वडकयादसमासे । २ । ३ । ११ ।

वसनात् । ३ । २ । १३४ ।

वसातेर्वा । २ । ४ । १८१ ।

वसुराटोः । २ । २ । १०० ।

वसे।ऽनूपाध्याङः । १३ । १२३ ।

वस्तेर्ढञ् । ३ । ३ । ३७ ।

वस्नक्रयविक्रयेभ्यश्चः ।

३ । २ । १२ ।

वस्नद्रव्याट्टकम् । ३ । २ । १६७ ।

वस्नांशमृत्यस्य ।

३ । २ । १५८ ।

वहति रथप्रासंगात् ।

३ । २ । १८२ ।

वह्नाश्वाग्निहः । ४ । ३ । १५२ ।

वहेस्तुरिट् च । ३ । १ । १४६ ।

वहेः प्रवेयं । १ । ३ । १२७ ।

वक्ष्यपरिचं । ४ । ३ । २७५ ।

वक्ष्यामो गेश् । १ । ४ । ८४ ।

वां।ऽचो।ऽदिक् क्षियां । २ । १ । १३८ ।

वां।ऽतिके । २ । १ । १०७ ।

वांनाथी द्वित्वे । १ । २ । १८३ ।

वांतमांतितमांतितोऽतियांति

षट् । २ । ३ । ११३ ।

वां शसि । १ । २ । ४३ ।

वा । ४ । १ । ११० ।

वा । १ । २ । १८२ ।

वा । ३ । १ । ५५ ।

वाः । १ । २ । १२८ ।

वाकर्मकात् । १ । ४ । ७० ।

वाकोऽस्योऽः । १ । २ । २१३ ।

वाक्यस्य परिवर्जने । २ । ३ । १६ ।

वाक्यार्थनिदाघावदाघं नास्ति ।

४ । १ । १७२ ।

वागालाटौ । ३ । ३ । १२३ ।

वागोऽप्राणि । २ । २ । ६३ ।

वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदंष्टहरे ।

२ । २ । २४ ।

वाग्नौ । ४ । २ । १०४ ।

वाङ् । १ । ३ । ८५ ।

वाङ् । १ । ३ । ८५ ।

वाचस्पृण् । ३ । ११५ ।

वाचंयमो वृती । ४ । ३ । १४४ ।

वाच्यापि । १ । २ । १३२ ।

वाढेऽप्युते लेङ् । ४ । ४ । ११८ ।

वाणः । ३ । २ । १४३ ।

वाणुमावात् । ३ । ३ । २८ ।

वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छम-

नकोपने । ३ । २ । १४८ ।

वातदंतवलललाटादूलः ।

३ । ३ । ११८ ।

वातायनेऽक्षे । १ । १ । ९८ ।

वातानिसारपिशाचात्कक्च ।

३ । ३ । १६५ ।

वातोष्ठः । ३ । २ । १२८ ।

वादेशच वुञ् । ४ । ३ । २५२ ।

वाद्यात् । २ । ४ । १ ।

वाद्रेः । १ । २ । ४५ ।

वाधारेऽमावस्या । ४ । ३ । ६३ ।

वानाकस्य कथ्यच्छिद्रमासेः

कर्तरि १ । ३ । १६८ ।

वानुपसर्गाज्ज्वलहलल्लवनूव-

मनमालास्मां । ४ । १ । २०७ ।

वनुयात् । १ । १ । ५५ ।

वान्यवत्सशालात् । ३ । १ । ९९ ।

वान्यार्थे । २ । २ । ११३ ।

वान्येन । २ । ४ । ११७ ।

वा भक्ष्याच्छादने मयट् ।

२ । ४ । १६२ ।

वाभ्यवपूर्वस्य । ४ । १ । १३३ ।

वानदेठयं । २ । ४ । २३१ ।

वानाद्यादेः खः । ३ । २ । १८४ ।

वायुषः पितृतीर्थः । २ । ४ । २११ ।

वारे कत्वस् । ३ । ४ । ३२ ।

वालये । १ । १ । २०५ ।

वाशस्ये सद्भूतवत् । ४ । ४ । १०३ ।

वाशद्योविद्यूननागतयोर्जको ।

४ । १ । १९९ ।

वाशजिह्वाशयच्छयव्ययूनः

पिठखठाके । २ । ३ । ६० ।

वा शेषात् । ४ । ४ । १०९ ।

वाशचामावास्यायाः । ३ । १ । ९४ ।

वाष्ट् आः । १ । २ । २१९ ।

वासुवादेवार्जुनाद्बुच् । ३ । १ । १९४ ।

वा स्वांगात् । १ । ३ । २६ ।

वाहनात् । ३ । १ । १४४ ।

वाहनादेरञ् । ३ । १ । १४३ ।

वाहर्पत्यादिषु । १ । १ । १६२ ।

वाह्यव्ययुपकरणे । ३ । १ । १४५ ।

वाह्याद्वाहणं । २ । २ । १७० ।

विंशतिकात् । ३ । २ । १३५ ।

विंशतेस्तेर्ङिति । २ । ३ । ७३ ।

विशतयादेस्तमद्वा । ३ । ३ । ८२ ।

विकर्णच्छगलाद्वातस्यात्रेये ।

२ । ४ । ७ ।

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ।

२ । ४ । ६० ।

विकारे । २ । ४ । १४६ ।

विकारापत्येऽश्महितनासो

वा । २ । ३ । ७१ ।

विकुशमिपरेष्ठलं । २ । २ । १४३ ।

विचाले च । ३ । ४ । २८ ।

विच्छेदं ॥ ४ । ४ । ५९ ।
 विराभजः । ५ । ३ । १७५ ।
 वित्तं धनप्रतीतं । ४ । १ । २६० ।
 विदात् कित् । १ । ४ । ८६ ।
 विदिक् च । १ । २ । १७४ ।
 विदो लटो वा । १ । ४ । १०२ ।
 विद्दृशिम्यः कात्स्न्ये णं ।

४ । ४ । १५० ।

विद्यायोनिसंबंधाद्गुञ् । ३ । १ । १५९ ।
 विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्र-
 श्नप्रार्थने । ४ । ४ । १९६ ।
 विध्यत्यनायेन । ३ । २ । १८८ ।
 विध्वस्तितलात्तुदः । ४ । ३ । १५३ ।
 विनयादिभ्यः । ३ । ४ । १३६ ।
 विनेमास्तित्त्वः । १ । ३ । १९३ ।
 विन्मतोऽलुक् णीष्टेयसि ।

२ । ३ । ४५ ।

विमलापे वा । १ । ४ । ५३ ।
 विभेतेभीषच् । ४ । १ । १९२ ।
 विमुक्तादेरण् । ३ । ३ । १७७ ।
 विरामेऽगिदनाक् चाद्यरावानु
 नासिकः । १ । १ । ६८ ।
 विरोदुद्गम्यमभेदे । २ । १ । ९४ ।
 विवधवीवधात् । ३ । २ । १६ ।
 विशाखाषाढान्मथदंष्ट्रे ।

३ । १ । १२० ।

विशालविशंकटविकटसंकटोरक

प्रकटनिकटावकंटावकुटारा-
 वटीटावनाटावम्रटनिवि-
 हनिविरीसचिक्कुचिकिनचि-
 पिटचिल्लविल्लचुल्लोपत्य-
 काधित्यकाः । ३ । ३ । १०६ ।
 विशिपदिरुहिपूरिसमापोऽना-
 त्सपूर्वपदात् । ३ । २ । १९२ ।
 विशिपतिपदिस्कंदाद्वीप्सा-
 भीक्षणे । ४ । ४ । १६२ ।
 विशुनिभक्षाम्रयाय । ४ । २ । २१६ ।
 विशेषणं क्यभिचार्येकार्थं कर्म
 धारयश्च । २ । १ । ५८ ।
 विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ
 । २ । १ । ११० ।
 विशेषणं । १ । १ । ५५ ।
 विप्रसो धजि । ४ । १ । २३४ ।
 विप्रवसो नङ् खणी । २ । ४ । ५० ।
 विश्वस्य नरे । २ । २ । ९८ ।
 विष्णुणलक्ष्मणी । ३ । ३ । १२८ ।
 विष्टाराभिनिष्ठानं छंदो वर्णे ।
 २ । २ । १५४ ।
 विध्वग्देवसर्वादेर्द्विगंघ्रि कौ ।
 २ । २ । ६५ ।
 विसर्जनीयस्य । १ । १ । १६१ ।
 विसारिणो मत्स्ये । ३ । ४ । १४० ।
 विहायसो विहश्च । ४ । ३ । १६० ।
 वीप्सायां । २ । ३ । ८

वीर्यलक्षणोत्थं भवनेष्वभिना ।

१ । ३ । १३१ ।

वृजधरे चोपादेः । ३ । ४ । ८८ ।

वृजशिष्यदंष्ट्रमाणावे । ३ । १ । १५५ ।

वृजाजोवे । २ । १ । ४६ ।

वृज्वर्ये । ४ । ४ । ३० ।

वृक्षासनं विष्टरः । २ । २ । १५५ ।

वृत्तिसर्गतायने । १ । ४ । २२ ।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे । ३ । २ । ६५ ।

वृंदारकनागकुंजरैः । २ । १ । १७० ।

वृद्धस्य च ज्यः । २ । ३ । ४८ ।

वृद्धाद्युनि । २ । ४ । २० ।

वृद्धो यूना नम्यार्थप्रकृतौ ।

२ । १ । ८७ ।

वृद्धयस्सस्यात् । १ । ४ । २० ।

वृषसुयामयमुंदात् किञ्च छत्रं च

। २ । ४ । ७९ ।

वृषाश्वयोर्मैथुने । २ । ३ । ३८ ।

वृषीयत्वेऽस्यो लुग्वा । ४ । ४ । १५३ ।

वेः । ४ । २ । २३५ ।

वेः सुस्रगाः । २ । १ । २३१ ।

वेः पादविक्षेपे । १ । ४ । २४ ।

वेः स्कन्दोऽक्तयोः । ४ । २ । २३२ ।

वेकः । ४ । २ । २ ।

वेः कजः शठदे चानाशे । १ । ४ । ५७ ।

वेकोऽनीशङ्गीयुष्यजः । २ । २ । ८२ ।

वेऽजेः । १ । २ । ८२ ।

वेङ्गजेः । १ । २ । ८२ ।

वेणुकादिभ्यश्छण् । ३ । १ । ५६ ।

वेतनादेर्जीवति । ३ । २ । ११ ।

वेतेः प्रजने । ४ । १ । १९४ ।

वेत्तिच्छिद्भिदः कित् । ४ । ३ । २६० ।

वेत्तेर्वा । २ । ४ । ८२ ।

वेदक्तिनो ङी । १ । ३ । ५८ ।

वेदेन्ब्राह्मणम् । २ । ४ । १८४ ।

वेद्यं । ४ । २ । १२१ ।

वेठयापाह्वाशाच्छासो यिक् ।

४ । १ । २०० ।

वेशच स्वनोऽशने । ४ । २ । २२४ ।

वेशशीङ् विजो देशे । ४ । ३ । ९३ ।

वेष्टिचेष्टो वा । ४ । १ । १०३ ।

वैकात् । ३ । ४ । १०६ ।

वैकादुज्जयं । ३ । ४ । २७ ।

वैदूर्ये । ३ । १ । १६८ ।

वैरंगिकः । ३ । २ । १७९ ।

वैरे देवासुरादिभ्यः । ३ । १ । १४८ ।

वैशस्त्रवैभाजित्रे । ३ । २ । ५० ।

वैषमोक्षश्श्वसः । ३ । १ । १० ।

वोत्तरपदेऽर्थे । ३ । ४ । ४१ ।

वोऽनहुच्चतुरोः । १ । २ । १२७ ।

वोपकादेः । २ । ४ । ११४ ।

वोपमानात् । २ । १ । २०६ ।

वोपसर्गात् । १ । ३ । १०९ ।

वोमोर्णात् । २ । ४ । १५९ ।

वोयुवोऽस्त्रियाः । १ । २ । ३१ ।

वोरकः । २ । ३ । ३४ ।

वोर्णोऽह्लादेर्लघोरिति ।

४ । २ । ६९ ।

वोर्णो । ४ । २ । २२ ।

वोर्णो । ४ । १ । १४६ ।

वोर्ध्वं दग्ध्वायसत् । ३ । ३ । ६२ ।

वोर्ध्वात् । २ । १ । २२३ ।

वोश्नेशन्नघोभगोभोस्वम-

श्चैकामंत्रयो । १ । २ । १२१ ।

वोशीनरग्रामात् । ३ । १ । ३० ।

वोष्ठोऽमफेनादुहमि । ४ । १ । ४६ ।

वोऽमुचोऽनाप्येऽचः ।

४ । १ । ५७ ।

वो प्रयनेऽशब्दे । ४ । ३ । ४२ ।

वो वर्तिका । १ । ३ । ८७ ।

वो विचकषकत्थस्त्रन्भलसः ।

४ । ३ । २४५ ।

वो विष्करे। वा । ४ । २ । २१७ ।

वोष्ठीती समासे ।

१ । १ । ८८ ।

व्यंजनैरुपसिक्ते । ३ । २ । २४ ।

व्यः । ४ । १ । ११३ ।

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ।

१ । ४ । ५२ ।

व्यतिहारो जः । ४ । ४ । ६६ ।

व्यतिहारो मेरुस्तुल्यकर्तृके ।

४ । ४ । १४३ ।

व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्देहवह-

श्चापरस्परान्योन्येतरेतरे ।

१ । ४ । ७६ ।

व्यभिर्भुवो भूते । ४ । ३ । १८६ ।

व्ययो व्योर्धनः । ४ । ३ । २७३ ।

व्याघ्रादिभिर्गीर्णैस्तदनुक्तौ ।

२ । १ । ६४ ।

व्यादिभ्यश्चिण्ठौ ।

३ । १ । २८ ।

व्यादाजोऽपरांगे । १ । ४ । ७१ ।

व्याधेः प्रतीकारे ।

३ । ४ । ५ ।

व्याप्तौ । २ । १ । ३२ ।

व्याप्तौ सात् । ३ । ४ । ५७ ।

व्याप्तौ भावेऽनजिन् ।

व्याभये तस् । ३ । ४ । ४ ।

व्युदः । २ । १ । २१३ ।

व्युदस्तपः । १ । ४ । ५९ ।

व्युपे शीङः क्रमे । ४ । ४ । ४४ ।

व्युष्टादिष्वण् । ३ । २ । ७६ ।

व्योऽलिति । ४ । १ । १८० ।

व्योऽव्याघोभोभगोः ।

१ । १ । १५३ ।

व्यजनद्राहेशात् कः ।

३ । १ । ३१ ।

व्यज्यजः कप् । ४ । ४ । ६८ ।

व्यताभीक्ष्ये । ४ । ३ । १८३ ।

प्रश्चभ्रजंस्तुजमृजयजराजभ्रा-

जच्छयः षः । १ । २ । ७० ।

प्रह्महस्तिराजपतन्याद्वर्धसः ।

२ । १ । १४७ ।

प्रातष्फादस्त्रिधा ।

३ । ४ । १४२ ।

प्रीतीनज् । ३ । २ । १४ ।

प्रीजः । २ । ४ । १२३ ।

प्रीहाद्यतोऽनेकाचः ।

३ । ३ । १५३ ।

प्रीहितुंदादेरिलश्च ।

३ । ३ । १५६ ।

प्रीहिशालेर्दण् । ३ । ३ । २६ ।

प्रेरतेऽप्राग्भगादेः ।

२ । ४ । १०७ ।

त्रिज्योऽमुख्यकात्पूगात् ।

३ । ४ । १४९ ।

॥ शः ॥

शंकुत्तराजवारस्थिलजंगलकांता-

रादिनाहते च । ३ । २ । ८८ ।

शंडिकसिंधवादिशलातुरायप-

च्छय् । ३ । १ । २०९ ।

शः । ४ । २ । २३९ ।

शकटादण् । ३ । २ । १८६ ।

शकलादेर्वृद्धात् । ३ । १ । २१ ।

शकलकर्दमाद्वा । २ । ४ । २२२ ।

शकादिभ्यश्श्लुक् ।

२ । ४ । १०४ ।

शकृत्स्तंवाद्धत्सव्रीही कृजः ।

४ । ३ । १३० ।

शकेः कर्मणि । ४ । २ । १५३ ।

शक्प्रच्छिबिन्दिद्यहन्वसिघस्य-

चोऽश्चिप्रिशीङ्डीङ्कुरुषट्को-

द्वृतः । ४ । २ । १७६ ।

शक्तार्थवषड्गुनमस्त्वस्तिस्वा-

हास्वधाहितैः । १ । ३ । १२४ ।

शक्तियष्टेष्टीकण् । ३ । २ । ५९ ।

शक्तिलांगलांकुशयष्टितोमरध-

नुर्घटाग्रहः । ४ । ३ । १२४ ।

शक्ती लिङ् च्यप् । ४ । ४ । १३५ ।

शतषष्टेः पथष्टट् । २ । ४ । १७८ ।

शतरुद्रापानपादपाक्पातस्तृ-

चातः । २ । ४ । २०८ ।

शताद्वा । ३ । २ । १३९ ।

शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ।

३ । ३ । ८३ ।

शतुः कृषुः । १ । ४ । १०३ ।

शन्शद्विंशतेः । ३ । ३ । ६६ ॥

शपनाथशिङ्भुजादुपलभना-

शीर्जिज्ञासा आणे ।

१ । ४ । १२ ।

शप् श्यात् । १ । २ । १७ ।

शफसरद्वाजादात्रेये ।

२ । ४ । ४४ ।

शठदादेः कजि वा । ४ । १ । ३८ ।
 शठदप्रयासंपत्समृद्धिद्वयर्थाभा-
 वात्ययासंप्रतिसुप्पश्चाद्यु-
 गपद्यथासदृक्शाकल्यान्तेऽ-
 ठययं । २ । १ । १८ ।
 शनष्टकदुषद्विषद्रुहदुहयुजत्यज-
 रजभजाभ्याहनागुरुधोनञ् ।
 ४ । ३ । २४२ ।
 शमां दीर्घोऽष्टानां ।
 ४ । २ । ६३ ।
 शमेऽदर्शने । ४ । १ । २०३ ।
 शम्या रुरी । ३ । ४ । १०१ ।
 शम्या लुक् । २ । ४ । १५० ।
 शयवासिवासैऽकालात् ।
 २ । २ । १८ ।
 शरः । १ । १ । १२२ ।
 शरदादेः । २ । १ । १५१ ।
 शरदः कर्मणि आहु-
 ३ । १ । ६७ ।
 शरदो युञ् नास्ति ।
 ३ । १ । ८० ।
 शरद्वचनकरणाग्निशर्मकृष्णाद-
 र्माद्भृगुवत्सवसिष्ठवृषगणब्रा-
 ह्मणाग्रायणे । २ । ४ । ३६ ।
 शराद्येकाचः । २ । ४ । १६३ ।
 शरि वा । १ । १ । १६४ ।
 शरोऽनु द्वे । १ । १ । ११५ ।

शर्करादेरण् । ३ । ३ । ४३ ।
 शर्करायाष्ठण् क्वाण् च ।
 २ । ४ । २०१ ।
 शर्धललाटवालात् हाक्पाजः ।
 ४ । ३ । १५४ ।
 शर्नमः । १ । २ । ६१ ।
 शलालोर्वा । ३ । २ । ५४ ।
 शल्यनुस्वारः । १ । १ । ११० ।
 शसिधृषः प्रागल्भे ।
 ४ । २ । १४६ ।
 शस्त्रजीविसंद्याद्द्वयक् वा ।
 ३ । ४ । १४३ ।
 शस्यच्चः । २ । २ । १३१ ।
 शस्यक् । १ । १ । ५८ ।
 शांदांनांखधानिशानार्जवजि-
 शासावैरुप्यर्द्धैः ।
 ४ । १ । ५ ।
 शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ।
 ३ । ३ । २४ ।
 शाकलात्संघघोषांकलक्षणे वा ।
 ३ । १ । १५३ ।
 शाकीपलालीदद्राह्रस्वश्च ।
 ३ । ३ । १२७ ।
 शाखादेयः । ३ । ३ । ३९ ।
 शाणात् । ३ । २ । १४० ।
 शाठिदकदार्दरिकलालाटिककी-
 क्कुटिकाः ३ । २ । ४७ ।

शालिकामिभक्ष्याचरीशितमो-

शः । ४ । ३ । ११० ।

शालीन कौपीनातिर्वजोनाः ।

३ । २ । १७७ ।

शायचः । १ । २ । ११ ।

शंसः विहृत्यङ् हलोत् ।

४ । १ । २४० ।

शास्युधिदृशिधृषिमृषः ४।४.१०२।

शास्वसि घस्मि कृतस्यामक्

सातोऽबहुपदात् । १ । २।६५।

शास्वज्जुषस्तवेत्यदुपान्त्या-

दनृक्लृप्चृतः । ४।३।७९।

शिक्षादेश्चाण् । ३ । १ । १३६ ।

शिक्षामीमांसासामक्रमपदाद्बुच् ।

२ । ४ । १८० ।

शिखायाः । २ । ४ । १९९ ।

शिदङ्गिदल् । १ । १ । ४९ ।

शिरसोऽप्ये तद्धिते शीर्षन् ।

२ । ३ । ४२ ।

शिरीषाट्ठकण् । २ । ४ । २०० ।

शिलाया ढच्च । ३ । ३ । ३८ ।

शिलालिपाराशर्याण्टभिस्तुसूत्रे ।

३ । १ । १८७ ।

शिल्पं । ३ । २ । ५५ ।

शिवाद्युच्यंथकवृष्णिक्कुरुभ्योऽप-

त्येऽण् । २ । ४ । ४६ ।

शिशुद्वित्विक्पिवितुदोष्पः ।

४ । २ । १८६ ।

शीङ्कोरत् । १ । ४ । ९१ ।

शीङ्स्थासोऽधेराधारः । १।३।१२२।

शीङ्डीङ् पूङ् स्विप्पिदिस्वि-

द्वषो नः । ४ । १ । १५४ ।

शीतलोष्णकौकारिणि । ३।३।१०३।

शीतोष्णादृतौ । ३ । ४ । ११३ ।

शीतोष्णतृपादसह आलुः ।

३ । ३ । ४८ ।

शीर्ष कुमाराणिणन् । ४ । ३।११८।

शीर्षवेदाद्यो वा । ३ । २ । १८० ।

शीर्षोऽचि । २ । ३ । ४४ ।

शीलं । २ । २ । ६२ ।

शीले जाते । ४ । ३ । १८८ ।

शुगाभ्यां भारद्वाजे । २ । ४ । ४८ ।

शुङ्किादेरण् । ३ । १ । १६३ ।

शुनीस्तनाद्वेटः । ४ । ३ । १४८ ।

शुनोऽतेः । २ । १ । १७३ ।

शुनो दीर्घः । २ । २ । ८५ ।

शुभ्रादिभ्यः । २ । ४ । ५८ ।

शुष्यचः क् । ४ । १ । २५७ ।

शुष्कपूर्णरुजादाप्यात् पिषरुत-

स्मिन् णं । ४ । ४ । १७१ ।

शूङ्खवोऽनुनासिके च । ४।१।४१।

शून्यशून्योदन्यनम्याः । ३।२।२११।

शूर्पादञ् । ३ । २ । १३३ ।

शूलोरुयक्षैरेयदाधिकीदशिव-

त्कीदशिवतं । २ । ४ । २३८ ।

शृङ्खलकः करभे । ३ । ३ । ११२

शृङ्गादारकः । ३ । १४३ ।

शृतं पक्वे हविः क्षीरे । ४ । १ । १३४ ।

शृङ्गं प्रां लिट्य वा । ४ । १ । ११ ।

शृङ्गदाराकः । ४ । ३ । २२८ ।

शेक मुच्यलांगुलेषु नास्ति शुनः ।

२ । २ । २५ ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमा-

देवतृतीयात् । ३ । ४ । ८६ ।

शेषात् सिद्धनंदिनः । २ । १ । २२९ ।

शेषोऽप्राणी । २ । १ । १०० ।

शेषेऽष्टांतकख पाठे वा । ४ । २ । २४४ ।

शोकापनुदतुंदपरिमृजस्तंघेरम-

कर्णे जपास्तुखाहरालस्यहस्ति-

सूचकाः । ४ । ३ । १७३ ।

शोकाशयेतैतहरिमभरतरोहिता

द्वर्णासोनश्च । १ । ३ । ६२ ।

शो यः । ४ । २ । ८४ ।

शो व्रते । ४ । २ । ११० ।

शौनकादिभ्यो ञिन् । ३ । १ । १७४ ।

शमवतो वा । १ । ३ । २२ ।

शयन्त्सुत्यन् । १ । १०८ ।

शमयग्रंथोन्लुक् च । ४ । १ । ६५ ।

श्रवणाश्रवस्थान्नाभ्यः । १ । ४ । २३८ ।

श्रविष्ठायाहाक्यश्च । ३ । १ । ८५ ।

श्रत्यठली । ४ । १ । १४७ ।

श्रवगणाद्वा । ६ । २ । १० ।

श्रवस्तद् च । ३ । १ । ७२ ।

श्रवशुरः श्रवभूभ्यां । २ । १ । ८६ ।

श्रवशुराद्यः । २ । ४ । ८४ ।

श्रवखलादिभ्योऽञिन् ।

२ । ४ । १४४ ।

श्रवयुवन्मघोनां वस्येसुप्युश् ।

१ । २ । १४८ ।

श्रवयत्यश्रवचपतोऽङ्यथगुंफ ।

४ । १ । ७ ।

श्रवश्रमेयसश्रवोवसीयसनिश्रमेय-

सपुरुषायुषगोष्ठश्रवद्विस्ताव-

त्रिस्तावा । २ । १ । १८३ ।

श्राज्जेरातः । ४ । २ । ४७ ।

श्यात्तन्ठयधास्तुसंस्तयवसावह

तीरश्चसः ४ । ३ । १००० ।

श्यावारोकाद्वा । २ । १ । २१० ।

श्राणामांसौदनाद्वा ।

३ । २ । ७० ।

श्राहुमद्यभुक्तं ठेनी ।

३ । ३ । ८९ ।

श्लाघन्हुङ्स्थाशपा प्रयोज्ये ।

१ । ३ । १४८ ।

श्लादेरौ । २ । ३ । ८९ ।

शठयादिस्वठवचः किति ।

४ । १ । ११५ ।

शिवयवस्सदोऽनुवचश्च कर्तरि

भूते । १ । ४ । ८१ ।

श्रितार्दिभिः । २ । १ । ३३ ।

शिलषः । ४ । २ । ५ ।

शिलषशीङ्स्थानुषास्वसजनरु-

हारंभात्कः । ४ । ३ । ५२ ।

श्रीशमीशिखाशालोर्णामत्वभि-

जिह्विदभृतो गोत्रे णो यञ् ।

३ । ४ । १४६ ।

अस्त्रद्रुप्रसुचयोर्वा ।

४ । १ । ९८ ।

अवोप्रत्याङ् । १ । ४ । ४४ ।

श्लुक् । १ । २ । ५ ।

श्लुकच कुलिजात् ।

३ । २ । १७२ ।

श्लुगप्रयुक्ते । २ । ४ । २२६ ।

श्लुगंचेः । ३ । ४ । ४७ ।

श्लुगुसि । ४ । २ । ३७ ।

श्लुगबहुल । ४ । १ । १२ ।

श्लुगवा । २ । २ । १३७ ।

श्लुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्या-
यादेः । २ । ४ । १५ ।

श्लुग्मानात् । ३ । ३ । ६३ ।

श्लुगवाध्यायानुवाके ।

३ । ३ । ७६ ।

श्लुचीनेनत् । १ । १ । ५२ ।

श्लुकवाजिनात् । ३ । ४ । ७२ ।

श्लुच् टुस्तौ नांतरे ।

१ । २ । ५१ ।

श्लुक्युत्तरपदस्य एकम् ।

३ । ४ । ७१ ।

श्चे । १ । २ । १३८ ।

श्रेययादिः कृतादिभिश्चषी ।

२ । १ । ६६ ।

श्लेले यक् । ४ । ३ । १९ ।

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताहा-

रकस्याश्वतरेतकलुकच ।

४ । १ । २९ ।

श्वेर्वा । ४ । १ । १२३ ।

श्यैनंपातातैलपाते ।

२ । ४ । २१८ ।

श्चोऽचः । १ । २ । १४६ ।

श्रोऽनोऽहल्वमात् ।

१ । २ । १४७ ।

श्योऽलुचि । १ । २ । ४८ ।

श्रोत्रियो वा छंदोऽध्यायी ।

३ । ३ । ९१ ।

श्रतोऽच उपसर्गात् ।

४ । २ । ११३ ।

श्रो वायुवर्णनिवृत्ते ।

४ । ४ । ५ ।

श्चो श्चुस्त्योः । १ । १ । १३७ ।

॥ च ॥

षट्कतिकतिपयात् पथट् ।

३ । ३ । ७९ ।

षटः कस्ति । १ । २ । ६६ ।

षण्मासाद्वयययाः ।

३ । २ । १११ ।

षण्मासायययठौ । ३ । २ । १०४ ।

षण्मधुतराधोऽणि ।

२ । ३ । ७६ ।

षष्ठी । १ । ३ । १८९ ।

षष्ठी चानादरे । १ । ३ । १८३ ।

षष्ठययतात् । २ । १ । ४३ ।

षष्ठ्याः स्थानेऽतेऽलः । १ । १ । ४७ ।

षष्ठ्यादेरनादेः । ३ । ८४ ।

षष्ठ्या रूप्यवरट् । ३ । ४ । ३ ।

षष्ठ्या आक्रोशे । २ । २ । २२ ।

षष्ठिचिन्ति पूजिकयिकुंभिचर्ये-

तर्धेऽङ् । ४ । ४ । ८२ ।

षोमवरुणेऽग्नेरीः । २ । २ । ३४ ।

ष्टुष्टाग्नेः । २ । २ । ४८ ।

ष्टौष्ट । १ । १ । १३८ ।

ष्टिवेष्टो वा । ४ । १ । ८० ।

ष्टिवृक्तम्वाचमः । ४ । २ । ६४ ।

ठणानं नास्ति । २ । २ । १५३ ।

ठयतः । २ । ४ । ५५ ।

॥ सः ॥

संकटाभ्यां । २ । १ । १४९ ।

संख्यः । ४ । ३ । ११५ ।

संख्याकात् सूत्रे । २ । ४ । १८२ ।

संख्याद्वतेशचाशतिष्टेः कः ।

३ । २ । १२६ ।

संख्याताद्वाहृश्च । २ । १ । १८० ।

संख्यादेर्गुणात् । ३ । ४ । ४९ ।

संख्यादेशचार्हदलुचः । ३ । २ । ७८ ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदं

हेचक्लुक् च । ३ । ४ । ६६ ।

संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभावि-

नि । २ । ३ । ९९ ।

संख्याने । २ । १ । १०६ ।

संख्यापूरणे षट् । ३ । ३ । ७६ ।

संख्याया नदीगोदावर्याः ।

२ । १ । १५६ ।

संख्याया धा । ३ । ४ । २७ ।

संख्यायारुसंघसूत्रपाठे ।

३ । २ । १६१ ।

संख्यालपा समासे । २ । १ । ११२२ ।

संख्यावश्यैश्च पूर्वपदार्थे ।

२ । १ । ८ ।

संख्याविसायादहस्याहन्ठौ ।

१ । २ । १४२ ।

संख्याठययसर्वशात् । २ । १ । १८१ ।

संख्याठययादंगुलेः । २ । १ । १८५ ।

संख्यासंभद्रान्मतुर्दुर् । २ । ४ । ५१ ।

संख्यासमाहारे च द्विगुश्चाना-

न्ययं २ । १ । ६१ ।

संक्षयैकाद्वीप्सायाश्च । ३।४।६५ ।

संक्षयोदकपांडुकठकाङ्गुलेः ।

• २ । १ । १४१ ।

संक्षतेऽर्ज्ये । ४ । ३ । ४७ ।

संक्षेऽनुपत्तौ । ४ । ४ । ४७ ।

संज्ञातं तारकादिभ्यः क्तः ।

३ । ३ । ११४ ।

संज्ञार्थी करणे । ४ । ३ । २७१ ।

संज्ञासाधे बभुः । ४ । ४ । ८५ ।

संनिधौ । १ । ४ । ३० ।

संघदादिभ्यः सिन् क्तिप् ।

४ । ४ । ७२ ।

संपर्युपात्कजरुसह भूषसमवाये ।

४ । २ । २११ ।

संपादिनि । ३ । २ । ८८ ।

संप्रदानाच्चान्वन्त्रोच्चादयः ।

४ । ३ । ५७ ।

संप्रतीर्क्षोऽस्मृतौ । १ । ४ । ४१ ।

संप्राज्ज्ञानोष्णुत्तौ । २ । १।२२२ ।

संबन्धिनां संबन्धे । १ । १ । ८ ।

संज्ञबदयहरतोश्च । ३।२।१६८ ।

संज्ञाठयेऽसंस्पृष्टात् । ४ । ४।१२० ।

संश्रमेऽसकृत् । २ । ३ । ७ ।

संयोगस्यादि स्कीर्लुक् ।

१ । २ । ८१ ।

संवत्सरात्पर्वकले । ३ । १७७ ।

संवत्सराच्च इययवाष्टन् च ।

३ । १ । १०८ ।

संविप्राक् त् । १ । ४ । ३६ ।

संविप्राद् भुवोऽनाकम्भुद् ।

४ । ३ । २६८ ।

संशब्दं प्राप्तेऽर्जे । ३ । २ । ८५ ।

संशस्य समिन्धि । २।२। ६६ ।

संस्तुते । ३ । २ । २२ ।

संस्कृते ३ । २ । ३ ।

संस्कृते भक्षे । २ । ४ । २३७ ।

संस्थानमस्तारतदंतकठिनांतेषु

ठयवहरनि । ३ । २ । ७५ ।

सकृत् । ३ । ४ । ३४ ।

सक्केकाचोः । १ । २ । ५८ ।

मकथ्यवणस्स्यांगे । २ । १। १८७ ।

सखित ऐ च । १ । २ । १३० ।

मखिबखिगूताद्यः । ३ । ३ । १६ ।

सजूरहस्वोऽतिप्यक्कस्त्रं शुब्धं-

बोरिः । १ । २ । ७२ ।

सट्त्वीयां लिङः । १ । ४।११२ ।

सति । ४ । ३ । २१७ ।

सतीर्थ्यः । ३ । २ । ७७ ।

सतीष्ठार्थात् । ४ । ४ । १५५ ।

सत्सपिंडेधिषयः स्थाने वा ।

१ । १ । १५ ।

सत्यागदास्तोः कारे । २।२।७३ ।

सत्यार्थवेदस्याः । ४ । १ । ३१ ।

सत्रकलकष्टकृच्छ्रगहनात् पापे

चिकीर्षौ क्यङ् । ४ । १ । ३५ ।

सदोऽप्रतेर्लौत्वादेः । ४ । २ । २२५ ।

सदैतर्ह्यधुनेदानींतदानींसद्यः ।

३ । ४ । १९ ।

सद्वाशब्देत् सैरुः । ४ । ३ । २२९ ।

सनस्तौ कौ । ४ । १ । २७१ ।

सनि । ४ । १ । २६८ ।

सनि । ४ । १ । ९३७ ।

सनींङश्च । ४ । २ । १२६ ।

सनोऽननोः । १ । ४ । ४२ ।

सन्जेष्णिञ्चि । ४ । १ । ७४ ।

सन्निभताशंस्विन्दिच्छा दुः ।

४ । ३ । २२७ ।

सन्महत्वरमोत्कृष्टं पूजायां ।

२ । १ । ६९ ।

सन्महत्वरमोत्कृष्टं पूजायां ।

सन्महत्वरमोत्कृष्टं पूजायां ।

सन्महत्वरमोत्कृष्टं पूजायां ।

सन्महत्वरमोत्कृष्टं पूजायां ।

४ । १ । १०० ।

सपत्न्यादौ । १ । ३ । ४१ ।

सपत्रनिष्ठपत्रादतिपीडने ।

३ । ४ । ५० ।

सप्तमी । १ । ३ । १८५ ।

सप्तमी शौंडादिभिः ।

२ । १ । ५२ ।

सप्तमी चासत्त्वारादर्थात् ।

१ । ३ । १९४ ।

सप्तम्याः । ३ । ४ । १७ ।

सप्तम्याः । ४ । ३ । १८८ ।

सप्तम्याः । १ । २ । १५९ ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

सप्तम्याः । २ । २ । ११० ।

समः स्कुमिषलुक् च ।

१ । १ । १५२ ।

समानामेकः । २ । १ । ८१ ।

समानादिलोकोत्तरपदाद्यात्मा

• दिभ्यष्टण् । ३ । १ । ६४ ।

समायाः खः । ३ । २ । १८५ ।

समासे समस्तस्य ।

१ । १ । १७३ ।

सनिध आधाने टेभ्यण् ।

३ । १ । १३९ ।

सनि मुष्टौ । ४ । ४ । ३४ ।

समीपे । २ । १ । १४ ।

समुद्यजः पगौ । ४ । ४ । १५ ।

समुद्राङ्गनावेः ।

३ । १ । ४० ।

समूलाद् घनश्च । ४ । ४ । १७४ ।

समूहान्धसवेते । ३ । २ । ४१ ।

समेऽर्धे । २ । १ । २६ ।

समो गिरात् । १ । ४ । ३७ ।

समो क्षोऽस्सृतौ चाप्ये ।

१ । ३ । १३३ ।

समोऽतिस्वरतिश्रुद्रुश्विद्रुम्प्र-

ङ्गुच्छः । १ । ४ । ५६ ।

समो वा । ४ । ३ । ८३ ।

सम्राजः क्षत्रिये । २ । ४ । ८१ ।

सम्राट् । १ । १ । ११३ ।

सयसिते । ४ । २ । २२८ ।

सरजसो पशुनानुगधं ।

२ । १ । १५७ ।

सरूपाद्ब्रे राष्ट्रवत्सर्वं ।

३ । १ । १९६ ।

सरोऽनेऽश्मायसो जातिना-

मोः २ । १ । १७७ ।

१]

मतिंशास्ति लिदद्युत्पुष्यादेः ।

४ । ३ । ११ ।

मतिंगलहपणः प्रजनाक्षेयत्वे ।

४ । ४ । १६ ।

सर्तीन् नश्जेष्टुरण् ।

४ । ३ । २६१ ।

सर्तर्धो वेगे । ४ । २ । ५९ ।

सर्वमहतष्टण् । ३ । २ । २१९ ।

सर्वजनात्खञ्जु । ३ । २ । २०० ।

सर्वाणो वा । ३ । २ । २२० ।

सर्वादेरिन् । ३ । ३ । १६३ ।

सर्वात्सहचच । ४ । ३ । १४२ ।

सर्वादेः पथांगकर्मपत्रपात्रशरा-

वाह्यापिनि । ३ । ३ । ५३ ।

सर्वादिसर्वोऽसुपि पुमान् ।

२ । २ । ४० ।

सर्वादेर्ह्यस्येः स्मिन्सोत्स्मै ।

१ । २ । १६६ ।

सस्रष्ट्वत्स्यस्सुटो वानितौ ।

१ । ४ । ७९ ।

सश्लुठयशरि १ । १ । १६३ ।

ससर्वादेशश्लुक् ।

२ । ४ । १८१ ।

सस्त्री प्रशस्ते । ३ । ४ । १२४ ।

सस्वाद् गुणात्परिजाते ।

३ । ३ । ८६ ।

सस्मान्नस्य धर्माविशु च । २ ।

२ । १८८ ।

सहलुभेच्छरुषरिषास्ति । ४ ।

२ । १६२ ।

सहसकसहितसंहितलक्षमणवा-

देः । १ । ३ । ७३ ।

सहस्रशतमानादय् । ३ । २ । १२८ ।

सहस्याकासेऽव्ययीभावे । २ ।

२ । १११ ।

सहातुल्ये । २ । १ । १३१ ।

सहादिग्रहाद्वा । ४ । ३ । ८८ ।

सहायाद्वा । ३ । ३ । ११ ।

सहायेन । १ । ३ । १२८ ।

सहिवहोऽस्यौः । १ । १ । ८१ ।

साकांक्षे वा । ४ । ३ । २१० ।

साक्षादाद्यचि । १ । १ । ३५ ।

सात्मेतेत् । १ । १ । १ ।

सादेष्टय् । ३ । १ । ५८ ।

साधनं कृता । २ । १ । ३७ ।

साधुनिपुणेनार्चयाम् । १ । ३ । १७३ ।

साधौ । ४ । ३ । १८४ ।

साप्यानाप्याल्लक्ष्यत्सार्थाः

कर्मभावे । ४ । ३ । ५५ ।

सामामः । १ । २ । १७६ ।

सामीप्येऽचोऽध्युपरि । २ । ३ ।

७ ।

साम्भूत्याम्भयानितै ज्यौदिषा

हिवाद्बलिः । २ । ४ । २६ ।

सायंदिरंप्राङ्गणेऽग्नेऽव्ययात् ।

३ । १ । ७४ ।

सालवाद्गौयवाग्वपत्ती । ३ ।

१ । ४५ ।

सालवांश्चाश्मकलकूटप्रत्यग्रथा-

दिज् । २ । ४ । १०१ ।

सावतोश्च । १ । २ । ३७ ।

सावारैचः । ४ । २ । ६६ ।

सास्य पीर्णमासी । २ । ४ । २०३ ।

सिकताशर्करात् । ३ । ३ । १३१ ।

सिचो न यडि । १ । २ । ६२ ।

सिद्धल्यथातोः । १ । १ । ६४ ।

सिध्यतेरज्ञाने । ४ । १ । १८० ।

सिध्मादिरुक्कुट्टजन्तोः । ३ ।

३ । १२० ।

सिन्धवपकरात्काथी । ३ । १ ।

८९ ।

सिपि दश्च वा । १ । २ । ७३ ।

सिलुडि । ४ । ३ । २ ।

मिळी तडि । ४ । १ । १६२ ।

सिद्धिदुर्गिरम्भः । १ । ४ । १८७ ।

सीकः १ । ४ । १ । १६० ।

सीतया ? संगते । ३ । २ । १०७ ।

सीम्भेर्हान्याम् । १ । ४ । ११४ ।

सीधुर्होऽडेऽयोः । ४ । २ । २३० ।

सुहर्मपापमंत्रपुत्रवात्कृजः । ४ ।

३ । १९१ ।

सुखादेः । ३ । ३ । १६७ ।

सुखादेर्भुञ्जि । ४ । १ । ३७ ।

सुगदुर्गमाघारे । ४ । ३ । १६२ ।

सुङ् पदं । १ । १ । ६२ ।

सुधो वा । १ । १ । १७० ।

सुधर्मेः काळे वा । १ । ३ । १७७ ।

सुज्वार्ये संख्या संख्या संख्या

सुब्रवीहिः । २ । १ । १ ।

सुज्मुषोस्तुस्तुमेऽत्यप्यद्वेः ।

४ । २ । २२० ।

सुजस्यसनि । १ । २ । ६३ ।

सुदुर्भ्यः । ४ । २ । १०८ ।

सुप इवे । ३ । ३ । १ ।

सुपः कर्तुः काम्यः । ४ । १ । १७ ।

सुपः प्राग्बुर्वा । ३ । ४ । ७८ ।

सुपि वा । १ । १ । ८२ ।

सुप्सुपा समासोबुलम् । २ ।

१ । १ ।

सुप्यसंख्येयः । २ । १ । ८२ ।

सुमनाढ्यस्त्रुजवलितमग्नान्ध-

प्रियात्तुपोऽरुयेऽचीस्त्रुस-

कञ् सुवः । ४ । ३ । १५६ ।

सुवयो ड्वनिप् । ४ । ३ । २०२ ।

सुयाम्नसीवीरेषुभिज् । २ । ४ ।

७६ ।

सुवर्णकाषोपणात् । ३ । २ । १४४ ।

सुरासीधोः पिशात् । ४ । ३ ।

११२ ।

सुसंख्याद्वाहस्त्यादेः पादस्य

लुक् । २ । १ । २०७ ।

सुसर्वाधोद्वाप्स्व । २ । ३ । ८६ ।

सुस्नातादीन्पुच्छति । ३ । ४४ ।

सुस्तिरठयाधिमत्स्यबले । ४ ।

४ । २ ।

सुहरिततृणवे।माउत्रम्नात् । २ ।

१ । २०० ।

सुहृद्दुर्धम् मित्रामित्रे । २ ।

१ । २२४ ।

सूक्तं पूर्वं । २ । १ । १०८ ।

सूक्तं सामि कः । ३ । ३ । १७५ ।

सूजद्विपार्हस्सत्रपरिप्रस्ये । ४ ।

३ । २२१ ।

सूतपूतिसुभेर्गन्वादिद्विगुणे । २ ।

१ । २०४ ।

सूत्राभोजयुवनिसत्रिये । १ ।

३ । ६ ।

सूत्राहारणे । ४ । ३ । १२५ ।

सूर्यागस्त्ययोश्छे च । १ । ३ । ८० ।

सूर्यादेवतायाम् । १ । ३ । ५४ ।

सूचरो यः । ४ । ४ । ७८ ।

सूत्रशब्दे । ४ । ३ । ३७ ।

सूत्रशोऽमूल्यकि । ४ । २ ।

१९४ ।

सूत्रवस्तुद्वस्तुचलिति । ४ ।

२ । १९३ ।

से कर्मकर्तारि प्राप्ते । ४ । १ ।

२४९ ।

सेधतेर्गन्ती । १ । २ । ६४ ।

सेनाङ्गद्वजन्तु । २ । १ । ८८ ।

सेऽत्रास्ति । २ । ४ । १९३ ।

सेऽस्य ब्रह्मचर्यनद्धतोः । ३ ।

२ । ११२ ।

सेऽदयसमानोऽदयौ । ३ । १ ।

१०१ ।

सेमात्सुजः । ४ । ३ । १९२ ।

सेनिवासादस्य । ३ । १ । १९७ ।

सेवालुक्च । ४ । १ । २४ ।

सेवीरेषुकुलात् । ३ । १ । ३९ ।

से वेतौ । १ । १ । १०३ ।

स्कभनः । ४ । २ । २३६ ।

स्तन्दस्यन्दः । ४ । १ । १५७ ।

स्तुच्छुनः । ४ । २ । १९ ।

स्तु मन्त्र्ये । १ । १ । ६६ ।

स्तम्भोऽङ्गप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे ।

४ । २ । २२२ ।

स्तम्भुलुभूकम्भुस्तम्भुलुभू-

स्तम्भुलुभूकम्भुस्तम्भुलुभू-

स्तम्बाद् ग्रन्थ । ४ । ३ । २९ ।

स्तुम्भुलुभूकम्भुस्तम्भुलुभू-

स्तुम्भुलुभूकम्भुस्तम्भुलुभू-

स्तुम्भुलुभूकम्भुस्तम्भुलुभू-

स्तुतावुपात् । ४ । २ । २०५ ।

स्तुत्याहन्त्यश्रोत्रम् । ३ । ३ । १७ ।

स्तोमेडट् । ३ । २ । १६५ ।

स्तोम्यज्ञे । ४ । ४ । ३६ ।

स्त्रिग । २ । १ । ८९ ।

स्त्रिपाः । १ । २ । ४२ ।

स्त्रिपां क्तिन् । ४ । ४ । ६१ ।

स्त्रिपां नास्ति । २ । १ । २०९ ।

स्त्रिपां श्लुक् । २ । ४ । ४३ ।

स्त्रिया पुं सो द्वन्द्वाच्च । २ । १ ।

१५९ ।

स्त्रियामूयमो नङ् । २ । १ । २२५ ।

स्त्रीपुंसात् ट् नञ् स्त्रिभूतः । २

४ । १६ ।

स्त्रीवृद्धाद्गर्ह णश्च । २ । ४ ।

७५ ।

सोऽयज्ञे । ४ । १ । ४ । ४१ ।

स्थः कः । ४ । ३ । १७१ ।

स्थंडिले गते ब्रवी । २ । ४ । २३६ ।

स्थः पथि मैत्रीदेवार्चासंगममंत्र-

कुरणे । १ । ४ । ३३ ।

स्थलादिनायमधुकमारचे । ३ ।

२ । ८० ।

स्थानिभ्यः कः । ४ । ४ । ५६ ।

स्थानान्तगोशालखरशालात् ।

३ । १ । १०० ।

स्थानिभ्यः । १ । ३ । १३६ ।

[१]

स्थानिष्यकर्माधारे । १ । ३ ।

१६१ ।

स्थानीवानलाश्रये । १ । १ । ५० ।

स्थामाजिनान्ताच्छ्लुक् । ३ ।

१ । ८३ ।

स्थाम्नात् । २ । ४ । १३ ।

[१]

स्थासेनिसेधसिच्रञ्जां द्व्यटि ।

४ । २ । २२१ ।

स्थूलदूरयवह्रस्वसिप्रसुद्रस्यल-

वादेरेङ् चेकः । २ । ३ । ५६ ।

स्थेयप्रकाशने । १ । ४ । ३७ ।

स्थेराभासपिसकसौवरः । ४ ।

३ । २६६ ।

स्थोवा । ४ । ४ । ६५ ।

स्पर्धे । १ । १ । ४६ ।

स्पृहेवा । १ । ३ । १३८ ।

स्पृशेऽनुदकात् क्रिप् । ४ । ३ ।

१७६ ।

स्फुरस्फुलोर्ध्वजि । ४ । १ । १८२ ।

स्फुरस्फुलोर्निर्नेः । ४ । २ । २३४ ।

स्मयेऽग् । १ । २ । २०५ ।

स्महतः । १ । २ । १३५ ।

स्मृत्यर्थेऽयदितृत् । ४ । ३ । २०८ ।

स्मृत्यर्थेऽयीशां कर्म । १ । ३ ।

१११ ।

स्मृदृशः । १ । ४ । ४५ ।

स्मे च लट् । ४ । ३ । २१५ ।

स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्राणिनि ।

४ । २ । २३१ ।

स्यस्तेस्तेऽलः । ४ । २ । २७ ।

स्त्रिष्यत्रस्तोः करणे । ४ । ४ । ६३ ।

स्वकृतास्वक्तम् । २ । १ । २२ ।

स्वचिह्नस्याविहाहपडचभिन्न-

चिह्नकचिह्नद्रुवस्वस्तिक-

स्य कर्णे । २ । २ । ८२ ।

स्वज्ञाजभस्त्राधातुक्यः । १ । ३ । ८७ ।

स्वन्जेश्व । ४ । २ । २२६ ।

स्वन्जेवा । ४ । १ । १४८ ।

स्वन्नद्रत्कणपटो वा । ४ । ४ । ४८ ।

स्वप्नुषिधृषोङ्गज् । ४ । ३ । २६४ ।

स्वयं सामिक्तेन । २ । १ । २ ।

हलो यमि यंमो (माँ) वा ।

१ । १ । ३२ ।

हलो यज आतोऽध्याख्यः ।

४ । १ । २४७ ।

हलो यश्चिक्कयानात्वापत्य-

स्य । २ । ३ । ७९ ।

हल्ङ्याङ्गीर्घान्लुक ।

१ । २ । १२० ।

हल्ङ्यां चोस्मत् लङ् से ।

४ । २ । १३८ ।

हल्ङ्यां लिङ् येङ् । ४ । २ । ८५ ।

हल्ङ्यामृतदेः । ४ । २ । १३ ।

हल्ङ्यघोरः । ४ । २ । ४८ ।

हल्ङ्यारीत् । ४ । २ । २१ ।

हल्ङ्यजभेदाऽण्पादेर्यो वा ।

३ । २ । २०९ ।

हल्ङ्युक्तेऽपट्नः कपालगवे ।

२ । २ । ९३ ।

हृदादेशलुब्लुक् । ४ । ३ । २१ ।

हृस्वरूपे । १ । ४ । २९ ।

हृशयत्पञ्चाठधमन्तः पृच्छये

लङ् च ४ । ३ । २१३ ।

हंस्तदन्तकराज्जातो । ३ । ३ । १७२ ।

हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः ।

४ । ४ । ४५ ।

हस्तार्थाद्वृत्तवर्तिग्रहः । ४ । ४ । १७६ ।

हस्तिकवाटाच्छकौ । ४ । ३ । १२१ ।

हस्तिपुमषाद्वाण् । ३ । ३ । ६१ ।

हाकः । ४ । २ । ५१ ।

हाकस्त्व । ४ । २ । ११७ ।

हा धिक्समयानिकषोपर्युपर्य-

ध्यध्यर्धोऽधोऽन्तरान्त-

रेणतत्पर्यभिसर्वोभयै-

प्रथाप्रधानेभीदृशस् ।

१ । १ । १०० ।

ह्लादीऽक्तिः । ४ । १ । २४४ ।

हि चाप् । १ । ४ । १२३ ।

हितते वा । २ । २ । ७१ ।

हिनुमीनानिणोऽदुरोऽन्तर-

प्रथणः ४ । २ । ३३८ ।

हिमादेर्लुस्सहे । ३ । ३ । ५० ।

हिमारण्यादुरौ । १ । ३ । ५७ ।

हिल्लयन्नि । १ । १ । ११२ ।

हि णोऽधीकश्चलेलि यज् ।

४ । २ । १ ।

हिसायां जामनाटक्रायपि-

मनिप्रग्राम् । १ । ३ । ११४ ।

हिसार्थात्तुल्याप्यात् । ४ । ४ । १५६ ।

हीता द्वाघ्रोन्दनुद्विन्तेः ।

४ । १ । २५४ ।

ह्रीठलीरीवनूयीक्ष्मायत्यताम् ।

४ । १ । २०१ ।

ह्रकोर्वा । १ । ३ । १२१ ।

ह्रजोवयोऽनुद्यमे । ४ । ३ । १२६ ।

ह्रदयस्य ह्रद्यागलासे । २ । २ । १२७ ।

ह्रदय पुरुषादभासे । ३ । ३ । १५ ।

ह्रद्गसिन्धोः । २ । ३ । १०६ ।

ह्रषेलीमविस्मय प्रतिघाते ।

४ । २ । १५४ ।

हेतुकर्तृकरणेत्यं भूतलक्षणो ।

१ । ३ । १२८ ।

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशठदशलो-

ककलहगाथावैरचाटुसूत्र-

मंत्रपदात् । ४ । ३ । १३३ ।

हेतौ कर्मणा । १ । ३ । १७२ ।

हेतौ गुणे स्त्रियाम् । १ । ३ । १५४ ।

हेतौ संयोगोत्पाते । ३ । २ । १४९ ।

हेमार्थान् माने । २ । ४ । १५३ ।

हेमादिभ्ययोऽञ् । २ । ४ । १६१ ।

हे-प्रश्नारूपाने । २ । ३ । २५ ।

हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः । १ । ३ । १८५ ।

हे हेत्वेषामेव । २ । ३ । २८ ।

हो घः । ४ । १ । २३९ ।

होत्राभ्यश्छः । ३ । ३ । २२ ।

होत्रीहिकाले ४ । ३ । १५ ।

होवश्चोशिवन्यभ्युपे । ४ । ४ । २१ ।

इति शाकटायनीयसूत्रपाठा-
काराद्यनुक्रमशिकासमाप्ता ।

ओं ।

श्री समन्तभद्राय नमः ।

श्री महाश्रमणसंघाधिपति श्रुतकेवलिदेशीयशाकटायनाचार्य कृतः

धातुपाठः ।

तत्रादौ

मंगलाचरणम् ।

श्रीविद्याप्रकृतिं नत्वा जिनं शब्दानुशासने ।

मूलप्रकृतिपाठोऽयं, क्रियते गणसिद्धये ॥ १ ॥

एधि वृद्धौ १ स्वर्धि संघर्षे २ *गाभृङ् प्रतिष्ठालिप्ताग्र-
न्थेषु । बाभृङ् रोटने ४ नाभृङ् णभृङ् याभृङ् शीरुपतापैश्वर्येषु
५ दधि धारणे ६ अधि बन्धने ७ स्कुदुङ् आप्रवणे ८ श्रियदुङ्
श्वेत्यै ९ वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः १० भदुङ् सुखकल्याणयोः ११
मदुङ् स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु १२ स्यदुङ् किञ्चिच्चलने १३
क्लिदुङ् परिदेवने १४ मुदि हर्षे ददि दाने १५ हदि पुरीषो-
त्सर्गे १७ । कुदि गुदि गुदि क्रीडायाम् १८ उदि माने च १९-
षूदि क्षरणे २० ह्रादी शब्दे २१ ह्लादैङ् सुखे च २२ ण्वदि
स्वर्दि स्वादि आस्वादने २३ पदि कुत्सितशब्दे २४ यतैङ्
प्रयत्ने २५ युतुङ् जुतुङ् भासने २६ विथुङ् वेथुङ् याचने २७
अथुङ् शैथिल्ये २८ ग्रथुङ् कौटिल्ये २९ कत्थ श्लाघायाम् ३०
शीकृङ् सैचने ३१ लोकृङ् दर्शने ३२ श्लोकृङ् संघाते ३३ द्रेकृङ्
ध्रेकृङ् शब्दोत्साहे ३४ रेकृङ् शकुङ् शङ्कायाम् ३५ अकुङ्
लक्षणो ३६ वकुङ् कौटिल्ये ३७ मकुङ् मगडने ३८ ककि लौल्ये
३९ कुकि वृकि आदाने ४० चकि तृप्तिप्रतिधातयोः ४१ सेकृङ्
स्रकृङ् श्रेकृङ् स्रकृङ् अकृङ् श्लकुङ् ककुङ् श्वकुङ् भकुङ्

ठौकड् त्रौकड् वस्किः मस्कि तिकि टिकि टीकड् रघुड् लघुड्
 गतौ ४२ अघुड् वघुड् गत्याक्षेपे ४३ मघुड् कैतवेच ४४ राघुड्
 लाघुड् सामर्थ्ये ४५ द्राघुड् आयामे च ४६ श्लाघुड् कृत्यने
 ४७ षचि सेवने ८ लोचुड् दर्शने ४९ शचि ठयक्तायां वाचि
 ५० श्वचि श्वचुड् गतौ ५१ कचि बन्धने ५२ कचुड् दीप्तौ च
 ५३ मचि कल्कने ४४ मचुड् धारणोत्पूजनेषु च ५५ पचुड्
 व्यक्तीकरणे ५६ मुचि प्रसादे ५७ तिजि क्षमानिधानयोः ५८
 ऋजि गतिकुत्सनयोः ५९ ऋजि गतिस्थानार्जनोर्जेषु ६० ऋजुड्
 भृजैड् भजने ६१ एजुड् भ्रेजुड् भ्राजि वार्चि दीप्तौ ६२ अहि
 हिंसातिक्रमणयोः ६३ घहि चलने ६४ रुफुटि विकसने ६५ चेष्टि-
 चेष्टायाम् ६६ गोष्टि लोष्टि हुडुड् पिडुड् संघाते ६७ शकड्
 रुजायांच ६८ हिडुड् गत्यनादरयोः ६९ कुडुड् दाहे ७० वडुड्
 मडुड् वेष्टि वेष्टने ७१ भडुड् परिभाषणे ७२ मुडुड् मार्जने
 ७३ तुडुड् तोडने ७४ भुडुड् वरणे ७५ चडुड् कोपे ७६ तडुड्
 ताडने ७७ कडुड् मदे ७८ खडुड् मन्ये ७९ हेडुड् होडुड्
 अनादरे ८० वाडुड् आप्लव्ये ८१ द्राडुड् त्राडुड् विशरणे ८२
 शाडुड् श्लाघायाम् ८३ अडुड् पडुड् गतौ ८४ वडुड् एक-
 चर्यायाम् ८५ मडुड् कटुड् शोके ८६ मुटुड् पलायने ८७ एठि
 हेठि विधाधायाम् ८८ गुपि गोपने ८९ तिपुड् षिटपुड्
 ऐपुड् क्षरणे ९० तेपुड् कम्पने च ९१ ग्लेपुड् दैन्ये
 ९२ टुवेपुड् केपुड् खेपुड् गेपुड् ग्लेपुड् कपुड् चलने ९३
 नेपुड् रेपुड् गतौ ९४ अपौषि लज्जायाम् । ९५ रेभुड् रभुड्
 लभुड् आवुड् अभुड् शब्दे ९६ रवुड् अवस्त्रं सने ९६ कवुड् वरणे
 ९८ क्लीवुड् अधाठ्ये ९९ क्षिवुड् मदे १०० शीभुड् चीभुड् शल्लिष
 कृत्यने १०१ बलिभ भोजने १०२ गलिभ धाठ्ये १०३ जभुड् जभैड्

जृबुङ् गात्रविशामे १०४ हृभुङ् रुकभुङ् हृभुङ् स्तम्भे १०५ मान-
 पूजायाम् १०६ पनि स्तुतौ १०७ पनि व्यवहारे च १०८ घुणि
 घूर्णिभ्रमणे १०९ घिणुङ् घुणुङ् घृणुङ् ग्रहणे ११० भानि क्रोधे १११
 क्षमौषि सहने ११२ कमूङ् कान्तौ ११३ अयि वयि पयि नयि
 नयि (अयि) रयि रेवृङ् गतौ ११४ तयि (णयि) रक्षणे च ११५ दयि
 दानगतिहिंसारक्षणे ११६ ऊयैङ् तनुसन्ताने ११७ पूयैङ्
 दुर्गन्धविशरणयोः । ११८ वनूयैङ् कलिशब्दे ११९ क्षमायैङ्
 विधूनने १२० रुफायैङ् ओप्यायैङ् वृद्धौ १२१ तायैङ् सन्तान-
 पालनयोः १२२ वलि वलि संवरणे १२३ शलि चलने च १२४
 मलि मल्लि धारणे १२५ भल भल्लिहिंसादानपरिभाषणेषु १२६
 कलि 'शब्दसंख्यानयोः १२७ तेवृङ् देवृङ् देवने १२८ पेवृङ् खेवृङ्
 केवृङ् खेवृङ् गेवृङ् ग्लेवृङ् पेवृङ् क्लेवृङ् मेवृङ् म्लेवृङ् सेवने
 १२९ धुलि धिलि संदीपनकलेशनजीवनेषु १६० वृलि वरणे १३१
 शिलि विद्योपादाने १३२ भिलि याज्ञायाम् १३३ दीलि मौड्यः
 उयोपनयननियमव्रतादेशेषु १३४ ईलि दर्शने १३५ ईलि हिंसा
 गत्योश्च १३६ क्लेशि भाषि ठयक्कायां वाचि १३७ वर्षि स्नेहने
 १३८ गेष्टङ् अन्विच्छायाम् १३९ जेष्टङ् गेष्टङ् एष्टङ् हेष्टङ् अहुङ्
 प्लीहि गतौ १४० रेष्टङ् हेष्टङ् अव्यक्ते शब्दे १४१ कासृङ् शब्द-
 कुत्सायाम् १४२ रासृङ् शासृङ् शब्दे १४३ मासि रासृङ् कासृङ्
 दीप्तौ १४४ णासि कौटिल्ये १४५ म्यसि मये १४६ आङ् शासुङ्
 इच्छायाम् १४७ स्मसृङ् प्रमादे १४८ यमूङ् ग्लसृङ् अदने १४९
 ईहि चेष्टायाम् १५० बहुङ् महुङ् वृद्धौ १५१ दलि शैड्ये च १५२ गर्हि
 गलिह कुत्सने शब्दे १५३ वर्हि वलिह प्राधान्ये १५४ वर्हि वलिह
 परिभाषणहिंसाहतादनेषु १५५ येषृङ् वेषृङ् जेदृङ् प्रयत्ने १५६
 द्रादृङ् निक्षेपे १५७ ऊहि तर्के १५८ गाहौ विलोडने १५९ ग्लहौ

ग्रहणे १६० घसुङ् करणे १६१ ढिमङ् ईषदुसने १६२ लुङ् कुङ् डुङ्
 उङ् शठदे १६३ गुङ् अठयक्ते शठदे १६४ क्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ्
 गाङ् प्रयैङ् गतौ १६५ रुङ् रेवणे च १६६ धृङ् अवध्वंसने १६७ मेङ्
 प्रतिदाने १६८ देङ् रक्षणे १५९ प्येङ् वृद्धौ १७० त्रैङ् पालने १७४
 पूङ् पवने १७१ मूङ् बन्धने १७३ डीङ् विहायसा गतौ १७१
 द्युति लुटि शुभि दीप्तौ १७५ रुचि अभिप्रीत्याञ्च १७६ शिञ्
 तीङ् वणे १७७ जिमिदाङ् स्नेहने १७८ जिठिवदाङ् मोचने
 १७९ घुटि परिवर्तने १८० रुटि लुटि लुठि प्रतिघाते १८१ लुभि
 संचलने १८२ णभि लुभि हिंसायाम् १८३ स्त्रन्भूङ् विश्वासे
 १८४ स्त्रन्मूङ् भ्रन्सूङ् भ्रन्मूङ् अवस्त्रन्सने १८५ ध्वसुङ् गतौ च
 १८६ वृत्तुङ् वर्तने १८७ वृधूङ् वृद्धौ १८८ सृधूङ् शठदकुत्सायाम्
 १८९ स्वदौङ् स्त्रवणे १९० कृपौङ् सामर्थ्ये १९१ वृत्

“ इति द्युत्यादिः वृतादिश्च ”

घटिष् चेष्टायाम् १९२ व्यधिष् भयचलनयोः १९३ प्रधिष् प्रख्या-
 पने १९४ प्रधिष् विस्तारे १९५ अदिष् मर्दने १९६ स्खदिष् खनने
 १९७ जित्वरिष् संभ्रमे १९८ कदुङ् क्रदुङ् वैक्लव्ये १९९ सजुङ्
 गतिदानयोः २०० दत्ति गतिहिंसयोः २०१ कृपि कृपायाम् २०२ डि-
 दित् ज्वर रोगे २०३ गड मेचने २०४ हेङ् वेष्टने २०५ खट भट
 परिभाषणे २०६ नट नृतौ २०७ स्तक प्रतिघाते २०८ चक तृप्तौ
 च २०९ करखे ह्रमने २१० रगे शंकायाम् २२१ लगे संगे २१२ ह्रगे
 ह्रलगे संगे सद्यगे संवरणे २१३ अक अग कुटिलायां गतौ २१४ कण
 रण चण गतौ २१५ शण (चण) अण दाने २१६ शनय वनय
 क्रय कलय चण हिंसार्थाः २१७ ह्रल ह्रण चलने २१८ ज्वल दीप्तौ
 च २१९ स्मृ आध्यायने २२० द्र भये २२१ आ पाके २२२ चल कम्पने
 २२३ छद उर्जने २२४ लङ जिह्वोन्मथने २२५ मदौ हर्षग्लपनयो
 २२६ ध्वम शठदे २२७ स्वन अवतन्सने २२८ फण गतौ २२९ वृत्

इति घटादिः ।

स्यम स्वन शब्दे २३० अङ्गिज्जोदितः । एजृञ् दीप्तौ २३१
 जित् दुभ्राशृङ् भ्राजि च २३२ वृत्त फणगादिः । षहि मर्षणे २३३
 रमि क्रीडायाम् २३४ छिदितः वुधि बोधने २३५ ईदित् ज्वल
 दीप्तौ २३६ चल कम्पने २३७ जल घातये २३८ टल दल वैवलब्धे
 २३९ स्थल स्थाने २४० हल विलेखने २४१ णल गन्धे २४२ वल
 प्राणनधान्यावरोधनयोः २४३ पुल महत्त्वे २४४ कुल बन्धुसंस्था-
 नयोः २४५ शल फल पल पत्तु पथि गतौ २४६ हुल हिंसा-
 संवरणयोश्च २४७ कथे निष्पाके २४८ मथे विलोडने २४९ दुवम्
 उद्गिरणे २५० क्षर संचलने २५१ षट्त् विशरणगत्यवसादनेषु २५२
 शट्त् शातने २५३ क्रुश आह्वानरोदनयोः २५४ कुच सम्पर्चनकौ
 टिलयप्रतिस्तम्भ।विलेखनेषु २५५ वुध अवगमने २५६ रुह बी-
 जजन्मनि २५७ कस गतौ २५८ भू सत्तायाम् वृत्त इति सहादिः ।

ष प्रसवैश्वर्ययोः २६० श्रु दु द्रु स्त्रु गतौ २६१ ध्रु स्थैर्ये च
 २६२ जि जि अभिभवे २६३ धेट्, पा, पाने २६४ घ्रा गन्धोपा-
 दाने २६५ ध्यां शब्दाग्निसंयोगयोः २६६ घ्रा गतिनिकृत्तौ २६७
 म्ना अभ्यासे २६८ दाण् दाने २६९ दैव शोधने २७० ग्लै हर्षक्षये
 २७१ ग्लै गात्रविनामे २७२ द्यौ न्यक्ङ्करणे २७३ द्रै स्वप्ने २७४
 भ्रै ध्रै तप्तौ २७५ कै गै रै शब्दे २७६ घृयै (स्तयै) संघाते च
 २७७ रुयै खनने २७८ क्षै जै सै क्षात्रे २७९ स्त्रै श्रै पाके २८० पै ओदौ
 शोषणे २८१ ङणै वेष्टने २८२ छमै स्मृ चिन्तायाम् २८३ द्रवृवरणे
 २८४ छवृ ह्वृ कौहिल्ये २८५ स्मृ शब्दोपतापयोः २८६ सृ गतौ
 २८७ ऋ प्रापणे च २८८ गृ घृ सेवने २८९ तृ प्लवनतरणयोः
 २९० अत सातत्यगमने २९० ऋत घृणागतिरूपद्वौ पु २९२ किति
 निवासे २९५ चित्तै संज्ञाने २९४ जुत् भासने २९५ चुत् श्च्युत्
 श्चुत् क्षरणे २९६ कुथुपुथु लुथु मन्थ हिंसासंक्लेशनयोः २९७ विधु

गत्याम् २९८ विधौ शास्त्रमांगलययोः २९९ खादू मक्षणे ३०० खद
 स्थैर्ये ३०१ खद हिंसायां च ३०२ गद व्यक्तायां वाचि ३०३ रद
 विलेखने ३०४ गद जिघ्रिषदा अठयक्ते शठदे ३०५ अर्द गतियाचन-
 योः ३०६ नर्द गर्द शठदे ३०७ तर्द हिंसायां च ३०८ कर्द कुत्सि-
 तशठदे ३०९ खर्द दंदशूके ३१० अदु बन्धने ३११ इदु परमैश्वर्ये
 ३२१ विदु अवयवे ३१३ णिदु कुत्सायाम् ३१४ टुनदु समृद्धौ ३१५
 चदु दीप्तिह्लादनयोः ३१६ त्रदु चेष्टायाम् ३१७ कदु कदु कलदु
 आह्वानरोदनयोः ३१८ किलद परदेवने ३१९ रुकन्द गतिशोषण-
 योः ३२० शुन्ध (शुन्द) शुद्धौ ३२१ फक्कु नीचैर्गतौ ३२२ तक हसने
 ३२३ तकु कच्छजीवने ३२४ वुक्कु भाषणे ३२५ करुख गग्घ हसने
 ३२६ ओखू राखू लाखू द्राखू ध्राखू शोषणालमर्थयोः ३२७ शाखू
 शलाखू ठयाप्सौ ३२८ लख णख वख मख रख लख इख इखु
 वल्लु रगु लुगु अगु वगु मगु श्वगु इगु रिगु लिगु गतौ ३२९
 त्वगु कम्पने च ३३० युगु जुगु वुगु वर्जने ३३१ दधु पालने ३३२
 शिधू आघ्राणे ३३३ शुच शोके ३३४ कुच शठदोत्तरे ३३५ अच
 पूजायाम् ३३६ अऊचु गतौ च ३३७ कुञ्ज कौटल्याल्पीभावयोः ३३८ ।
 लुञ्ज-अपनयने ३३९ वऊचु चऊचु चऊचू त्वञ्जु मञ्जु मुञ्जु म्रुऊचु ग्लुचू
 ग्लुचू म्लूचू धृज ध्रजु ध्रज ध्रजु) वज व्रज गतौ ३४० अज क्षेपणे
 च ३४१ गुचु गिञ्चु कुञ्ज खुञ्ज स्तूपेयकरणे ३४२ रुनेकळ अव्यक्तयां
 वाचि ३४३ लळ लालु लक्षणे ३४४ वालु इच्छायाम् ३४५ आलु
 आयामे ३४६ ह्रीकळ लज्जायाम् ३४७ हुक्कळ कौटिल्ये ३४
 मूक्कळ मोह समुक्कळाययोः ३४९ रुफुक्कळ विस्मृतौ ३५० युच्छ
 प्रमादे ३५१ उक्कु उज्जळे ३५२ क्षीज गुज गुजु कूज अव्यक्ते शठदे
 ३५३ अर्ज सर्ज अर्जने ३५४ कर्ज व्यथने ३५५ खर्ज मार्जने ३५६
 खज मन्थे ३५७ खज गतिवैकल्ये ३५८ एज कम्पने ३५९

ओरफूर्जो वज्रनिर्घोषे ३६० लज लजु तर्ज भर्त्सने ३६१ लाज लाजु
 भर्त्सने ३६२ जज जजु युद्धे ३६३ तुज हिसायाम् ३६४ तुजु वलने
 च ३६५ गजु गज गजु मुज मुजु गर्ज क्षीज शब्दे ३६६ गज मदने
 च ३६७ त्यज हानौ ३६८ षज संगे ३६९ शोडु गर्वे ३७० योटु
 सम्बन्धे ३७१ मेटु मनेहु म्लेटु लोडु (लौडु) उन्मादे ३७२ कटे
 वर्षावरणयोः ३७३ रट रठ परिभाषणे ३७४ लट बाल्ये च
 शट रुकाविशरणगत्यवसादनेषु ३७५ वट वेष्टने ३७७ खिट (किट)
 चत्रासे ३७८ सिट शिट रोडु अनादरे ३७९ जट ञट संधाते
 ३८० पिट शब्दे च ३८१ भट भृतौ ३८२ तट चच्छायै ३८३ खट
 काङ्क्षये ३८४ नट नृतौ ३८५ इट दीप्तौ ३८६ षट अवयवे ३८७ लुट
 विलोटने ३८८ चिट परमेष्ठये ३८९ रुफुट रुफुट विशरणे ३९०
 हेट विवाधायाम् ३९१ कुटु वैकल्ये ३९२ अट पट इट किट
 (कट कटु) कटै रुटु रुठु अटु हुडु हूडु सती ३९३ पठ ठयक्तायां
 वाचि ३९४ वठ स्थूल्ये ३९५ मठ मदनिवासयोः ३९६ कठ
 क्रच्छजीवने ३९७ हठ प्लुतिसंकुचयोः ३९८ उठ रुठ लुठ उप-
 घाते ३९९ पिठ हिंसासंकलेशयोः ४०० शठ कैतवे ४०१ शुठ कुठ
 गतिप्रतिघाते ४०२ लुठ आलस्ये ४०३ शुठ शोषणे ४०४ विड
 आक्रोशे ४०५ अड उद्यमे ४०६ लड विलासे ४०७ कडु मदे ४०८
 कडु कार्कश्ये ४०९ चुडु हावकरणे ४१० अडु अभियोगे ४११ मडु
 भूषायाम् ४१२ कडु प्रमर्दने ४१३ चुडु अल्पीभावे ४१४ मुडु खण्डने
 ४१५ वडु विभाजने ४१६ रुडु लुडु स्तेये ४१७ गडु वदनैकदेशे
 ४१८ क्रीडु विहारे तुडु तूडु जीडु तोडने ४१९ गुपी रक्षणे ४२१
 धूप तप सन्तापे ४२२ जल्प रप लप ठयक्तायां वाचि
 ४२३ जप मानसे च ४२४ षप सान्त्वने ४२५ षप समवाये
 ४२६ चुप मन्दायां गतौ ४२७ तुप तुन्प तुफ तुन्फ त्रुप त्रुन्प
 त्रुफ त्रुन्फ दूप दूम्फ दूम्प दूफ सिम्प विम्प हिसायाम् ४२८
 शुन्भ भाषणे च ४२९ यभ जभ मैथुने । ४३० । पप रफ रफु

अर्धं खर्धं कर्धं खर्धं गर्धं शर्धं षर्धं चर्धं (पर्वं लर्धं मर्धं) गम्भृ सृत्पृ
 गतौ ४३१ चुवु वक्त्रसंयोगे । ४३२ अण रण वण मण भण
 व्रण क्रण कण कणधण ङवण धणस्तन वन शठदे । ४३३ वन षण स.
 र्मसक्तौ ३४ ओण अपनयने शोण वर्णगत्योः ४३६ ओण अपनयने
 शोण वर्ण गत्योः । श्लोण संघाते ४३७ पैणट गतिप्रेरणश्ले-
 षणेषु ४३८ कनै दीप्तिकांतगतिषु ४३९ अम गतिभृ-
 क्तिशठदे ४४० णम प्रणहत्वे शठदे ४४१ यम उपरमे ४४२
 षम एम वैकल्ये ४४३ द्रम हर्म मीमृ गतौ ४४४ चमू क्कमू जमू
 भमू जिमू अदने ४४५ क्रमू पादविक्षेपे ४४६ भ्रमू चलने ४४७
 मव मठय कीलवन्धने ४४८ सूर्य ईर्धय ईर्धय ईर्धय ईर्धयार्थः ४४९ हय
 हय गतिकान्त्योः ४५० चुच्यै शुच्यै अभिषवे ४५१ अल भूषणप-
 र्याप्रवारणेषु ४५२ । दल अफला विशरणे ४५३ मील शमील स्मील
 हमील निर्मखणे ४५४ पील प्रनिस्तम्भे ४५५ नीलकूल
 वर्णे ४५८ शूल रुजायाम् ४५९ तूल निठकषे ४६० पूल संघाते
 ४६१ । मूल प्रतिष्ठायाम् ४६२ फल निठवत्तौ ४६३ फुत्तु विकसाने
 ४६४ चुल्न हाश्रकरणे ४६५ चिल्क शौथल्ये च ४६६ वेल् चेल्ल
 केल् खेल्ल केल् क्वेल्ल संचलने ४६७ खल संचये च ४६८ गल
 चर्व अर्दन श्वल श्वल आशुगमने खोत्तु गति प्रतिघाते धोत्तु
 गति चातुर्ये ४७२ तसर छद्मगतौ ४७३ कसर हूर्छने ४७४
 पेल् फेल् शेल् पेल् षल वल्ल तिल्ल वन्न मन्न अन्न शव
 रिवु धुर्वे जुर्वे अर्व शर्व भर्व हिंसायाम् ४७५ गुर्व उद्यमने ४७६
 मुर्वे बन्धने ४७७ पूर्व पर्व चर्व सर्व पूरणे ४७८ कर्व खर्व गर्व दर्पे
 ४७९ इवु ठयासौ शिवु मिवु सेचने ४८१ हिवु दिवु जिवु प्रीणने
 ४८२ क्वु हिंसाकरणयोः ४८३ अव रक्षणगतिकांतिप्रीतितृप्तिग-
 मनप्रवेशप्रवणस्वाम्यर्याचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगन हि-
 न्सादहनभाववृद्धिषु ४८४ मृक्ष संघाते ४८५

मृक्ष संघाते ४८५ अक्षौ ठयापनी च ४८६ त्वक्षौ तनूकरणे
 ४८७ रक्षपालने ४८८ गिषा चुम्बने ४८९ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष रहु पिष्ट
 प्रेष्ट गतौ ४९० वक्ष रे।षे। ४९१ चक्ष स्त्रवने ४९२ सूक्ष्यं अनादरे ४९३
 काक्ष वाक्ष माक्ष कांक्षायाम् । ४९४ द्रक्ष द्राक्ष चीरवासिते च
 ४९५ चूप पावे ४९६ तुष तुष्टौ ४९७ लूष मूष स्तेये ४९८ पूष प्रसवे
 ४९९ भूष अलंकारे ५०० ऊष रुजायाम् ५०१ डूष सज्जे ५०२ कष
 शिष जष भष घष यष मष रुष रिष लष पष जूष शक्ष हिं-
 सायाम् ५०३ कृष संघाते च ५०४ भष मत्सने ५०५ जिषू विषू
 मिषू निषू पिषू पषू वृषू सेचने ५०६ मृषू सहने च ५०७ पुष
 पुष्टौ ५०८ रुष विलिखने ५०९ पुषु श्रिषू श्लिषू प्रुषू प्लुषू दाहे ५१०
 घृषू संघर्षे ५११ हृषू अलीके ५१२ लष श्लेषाकीडनयोः ५१३
 जर्ज चर्च कर्क परिभाषाहिंसातर्जनेषु ५१४ हसे हसने ५१५
 तुष हस हस रस धुक्ष शब्दे ५१६ मिश मश रोषकतौच ५१७
 शिश समाधौ ५१८ शश प्लुनगतौ ५१९ दूशु प्रेक्षणे ५२० देश दशने
 ५२१ शन्सु स्तुतौ ५२२ दह भस्मीकरणे ५२३ मिह सेचने ५२४
 चह परिकलकने ५२५ रह त्यागे ५२६ दह दुहु वह वृद्धौ ५२७
 वृहु शब्दे च ५२८ तुह दुह वह अदने ५२९ बह पूजायाम् ।
 ५३० । तुभोत्रिव गतिवृद्धयोः ५३१ वस निवामे ५३२ वद व्यक्ता-
 यां वाचि ५३३ अडिञ्जीदितः ॥ यज्ञी देवपूजासंगतिकरणादा-
 तेषु ५३४ दुक्पी वीजतन्तुसन्ताने ५३५ वही प्रापणे ५३६ वेज्
 तन्तु सन्ताने ५३७ ठयेज् संवरणे ५३८ ठहेज् स्वर्धशब्दयोः
 ५३९ । इति प्रथमादिः ।

हिक्की अव्यक्ते शब्दे ५४० अऊचुज् व्यये गतौ च । ५४१
 धाबुज् शुद्धौ च ५४२ दुपचीष् पाके ५४३ । भञ्जी सेवायाम् ५४४
 रञ्जी रागे ५४५ दुपाचुज् भतेज् चनेज् पाचने ५४६ रेटुज् परि-

भाषणे ५४७ प्रोषज् पर्याप्तौ ५४८ मिष्यज् मेधाहिंसयोः ५४९
 मेयुज् संगमेच ५५० शिष्टज् जेष्टज् कुत्सासंनिकर्षयोः ५५१ शु-
 धूज् सृधूज् चन्दे ५५२ वृष्टज् निशामने ५५३ याचज् पूजाधाम्
 च ५५४ वेयुज् गतिज्ञानचिंतानिशामनवादित्रयहणेषु ५५५
 खनुज् अवदारणे ५५६ दानी अवखंडने ५५७ शानी तेजने ५५८
 शयी आक्रोशे ५५९ भष्टज् भये ५६० ओष्टज् चलनेच ५६१ असी
 गतिदीप्त्यादानेषु ५६२ पषी बन्धनस्पर्शनयोः ५६३ लषी कान्तौ
 ५६४ त्विषीदीप्तौ ५६५ ? पादनिरसनयोश्च ५६६ छषी
 हिंसायाम् ५६७ चषी लषी भक्षणे ५६८ क्षशृज् दासृज् दाने ५६९
 महृज् माने ५७० गुहोज् संवरणे ५७१ भेकेवाकषी आधाने च
 ५७२ श्रिज् सेवायाम् ५७३ हृज् हरणे ५७४ भृज् भरणे ५७५ धृज्
 धारणे ५७६ हुकृज् करणे ५७७ णीज् प्रापणे ५७८ जीदि वृत् ।

इत्येषादयो न्याय्यविकरणाः धातवः ।

अदादिगणः ।

अदभक्षणे ५७९ विदज्ञाने ५८० हन हिंसागतयोः ५८१ अस
 भुवि ५८२ मृगी शुद्धौ ५८३ वच परिभाषणे ५८४ रुट् लश्रुविमो-
 चने ५८५ जिश्वप् शये ५८६ अनश्वस् प्राणने ५-७ जक्ष भक्ष हसन
 योः ५८८ जाय निद्राक्षये ५८९ दरिद्रा दुर्गंतौ ५९० चकास् दीप्तौ
 ५९१ शासुअनुशिष्टौ ५९२ सस्तु वस स्वप्ने ५९३ वस कान्तौ ५९४
 द्युअभिगमने ५९५ पूऐश्वर्य प्रसस्योः ५९६ तु वृत्तिहिंसापूर्वेषु
 ५९७ कुरुट् क्षु शठदे ५९८ वृक्षु तेजने ५९९ ङक्षु प्रसूयणे ६०० णु स्तुतौ
 ६०१ युनित्रणे ६०२ हयगतौ ६०३ वक् स्मरणे ६०४ वी गति प्रज-
 नकास्त्यशन खादनेषु ६०५ या प्रापणे ६०६ वा गतिगन्धनयोः
 ६०७ सा दीप्तौ ६०८ ङसाशीचे ६०९ आ पाके ६१० द्रा कुत्साया-
 म् ६११ ङसा भक्षणे ६१२ पा रक्षणे ६१३ रा दाने ६१४ ङाआदने

६१५ दाप् लवने ६१६ रुपा प्रकथने ६१७ प्रा पूरये ६१८ मा नाने
६१९ चर्करीतं च ॥ अङ्घ्रिद्विदितः ॥

• वसि ठयक्तायां वाचि ६२० ईरि गती कल्पने च ६२१ इडि-
स्तुती ६२२ ईशि ऐश्वर्ये ६२३ नासि सपवेशने ६२४ वसि आ-
कृतादने ६२५ आकः शासुक् इच्छायाम् ६२६ कसुक् गतिशास-
नयोः ६२७ गिसुक् चुम्बने ६२८ गिजुक् विशुद्धी ६२९ शिजुक्
अंठयक्ते शकदे ६३० पिजुक् पूजुक् पृचैक् संपचने ६३१ षुक्
प्राणिगर्भ विमोचने ६३२ शीक् स्वप्ने ६३३ इक् अठययने ६३४
हनुक् अपनयने ६३५ छिदितः । द्विषी अभीतौ ६३६ दही
प्रपूरणे ६३७ दिही सपदेहे ६३८ लिही आस्वादने ६३९ ऊर्णुज्
आकृतादने ६४० छटुज् स्तुती ६४१ ब्रूज ठयक्तायां वाचि ६४२
जीदितः वृत् ॥

इत्यदादयः प्रसुग्विकरणा धातवः ॥ २ ॥

हु दागादनयोः ६४३ जिभीभये ६४४ ह्री लज्जायाम् ६४५
पू पालनपूरणयोः ६४६ ऋ गती ६४७ ओहाक् त्यागे ६४८ ॥ अङ्घ्रि-
द्विदितः ॥ ओहाक् गती ६४९ माक् माने ६५० छिती दुभज्
धारणपोषणयोः ६५१ हुदाज् दाने ६५२ हुधाज् धारणे च ६५३
खिज् शीचपोषणयोः ६५४ विज् पृथग्भावे ? ६५५ विपुज्
व्याप्तौ ६५६ जिदितः । वृत् ।

इति ह्यादयः प्रसुब् विकरणा धातवः ॥ ३ ॥

दि वक्रीडाविजिगीषाठयवहारद्युतिस्तुतिकान्तिमोह
मदस्वप्नमतिषु ६५७ विषू लम्बुसन्ताने ६५८ सिषू गति
शोषणयोः ६५९ उण्वू निरसने ६६० ऋषू हूरणदीप्त्योः ६६१ व्युष-
दाहे ६६२ नृते गात्रविक्षेपे ६६३ ऋसे लङ्गेजने ६६४ कुषू पूति भावे
६६५ युषू सायाम् ६६६ गुषू परिमेष्टने ६६७ क्षिपू प्रेरणे ६६८ पुष्प

विकसने ६६९ तिम एिम एीम आर्दभावे ६७० बीह लज्जायाम्
 हष गती ६७२ दुःशवत्याध्यै ६७३ गाघकृद्वादेव ६७४ कथयताहने
 ६७५ पुषपुष्टो ६७६ शुषशोषणे ६७७ लुष प्रीती ६७८ दुषवैकृत्ये
 ६७९ शिलष आलिंगने ६८० गक मयणे ६८१ छिन्दा मात्राक्षरणे
 ६८२ क्रुधके पे ६८३ सुध बुभुक्षायाम् ६८४ शुध शौचे ६८५ पिभू
 संराट्टौ ६८६ शम् दम् उपशमने ६८७ तम् काङ्क्षायाम् ६८८ श्रम्
 तपसि खेदे च ६८९ श्रम् अनवस्थाने ६९० क्षम् महने ६९१ कलम्
 गलाने ६९२ मदौ हर्षे ६९३ क्षम् क्षेपणे ६९४ पम् प्रयत्ने ६९५ क्षम्
 मोक्षणे ६९६ तम् दम् उपशये ६९७ वम् सम्भवे ६९८ प्लुष दाहे
 ६९९ पुष विभगे ७०० विस प्रेरणे ७०१ कुम्क्षलेषणे ७०२ लुम्उ-
 तसर्गे ७०३ मुसखयहने ७०४ म सै परिभाषणे ७०५ लुम् विलोहने
 ७०६ उच समवाये ७०७ भृग्भलश् भयः पतने ७०८ शृश वरणे
 ७०९ कृश तनू करणे ७१० जितुमा पिपासायाम् ७११ हष लुष्टौ
 ७१२ रुष रोषणे ७१३ डिपक्षेपे ७१४ लुप कोषे ७१५ गुपव्याकुलत्वे
 ७१६ युप रुष लुप विमोहने ७१७ लुम्गगाध्यै ७१८ लुम् संचलने
 ७१९ णम् लुम् हिंसायाम् ७२० किलहू आर्दभावे ७२१ जिमिदा
 हनेहने ७२२ जिह्विदासोचने ७२३ ऋधू कट्टौ ७२४ गंधू अभि-
 काङ्क्षायाम् ७२५ रध हिंसासंराध्यौः ७२६ नश अदर्शने
 ७२७ लृप पीहने ७२८ दृप हर्षविमोहनयोः ७२९ द्रुह
 जिघांसायाम् ७३० मुहवैषित्ये ७३१ णुद्रुत्तद्गिरणे ७३२
 छिण्ह प्रीती ७३३ वत् पुषादिः रधादिश्च । जृष भृष मयो
 हानौ ७३४ शीतनूकण्णे ७३५ खो वेदने ७३६ घो अन्तकर्मणि ७३६
 दो अवसर्गहने ७३८ अङ्गिदितः जनङ् प्रादुर्भावे ७३९ दीपैङ्
 काशि दीप्तौ ७४० पूरैङ् आप्यायने ७४१ तूरैङ् हिंसागति-
 स्वरणयोः ७४२ घूरैङ् जूरैङ् हिंसावयो हान्योः ७४३ धूरैङ् गू-

रैङ् गतिहिंसनयोः १४४ शूरैङ् हिंसास्नम्भयोः १४५ चूरैङ् दा-
हे १४६ तधि ऐश्वर्यैच १४७ कुतूङ् वरणे १४८ क्लिशि उपतापे १४९
वाग्नि शठदे १५० पदि गतौ १५१ विदि सत्तायाम् १५२ खिदिदै-
भ्ये १५३ युधि मंप्रहारे १५४ युधि मनि ज्ञाने १५५ अनि प्राणने
१५६ अनुसुधि कामे १५७ युजि समाधौ १५८ सुजि विसर्गे १५९
लिशि अलमो भावे १६० पुढौ प्रसवे १६१ दूङ्परिवर्जने १६२
दीङ्क्षये १६३ धीङ् अनादरे १६४ धीङ् हिंसायाम् १६५ रीङ्
अव्रणे १६६ लीङ् श्लेषणे १६७ व्रीङ् व्रणे।त्पत्तौ । वृत ।
सयत्यादि ॥

पीङ् पाने १६९ ईङ् गतौ १७० प्रीङ् प्रीतौ १७१ डि-
दितः मृषीतितिक्षायाम् १७२ शुचूङ् पूतिभावे १७३ गहीष-
न्धने १७४ रंजीरागे १७५ शयी आक्रोशे १७६ । वृत ।

कृति दिवादयः प्रयविकरणा धातवः ॥ ४ ॥

पुञ् अभिषत्वे १७७ पिञ्बन्धने १७८ शिञ् निशाने १७९
हुमिञ् प्रक्षेपणे १८० चिञ् चयने १८१ स्तृञ् आच्छादने १८२ कृञ्
हिंसायाम् १८३ वृञ् वरणे १८४ धूञ्कम्पने १८५ जितः दुदु
उपतापे १८६ अश्रवणे १८७ हि गति वृद्धौः १८८ पृ प्रीतौ १८९
रूप चलने १९० आप्लुठ्याप्तौ १९१ शक्ल शक्तौ १९२ राघ साघ
संसिद्धौ १९३ तिक तिग षघ हिंसायाम् १९४ जिघृषा प्रागल्भ्ये
१९५ दम्भू दम्भे १९६ ऋधू वृद्धौ १९७ दिवू (धिवू) प्रीणने
१९८ कवू हिंसायाम् १९९ अङ्घ्रिदितः, अशौङ् व्याप्तौ २००
ष्टिघि आस्कन्दने २०१ छिदितौ । वृत ।

कृति स्वादयः अनु विकरणा धातवः ॥ ५ ॥

हुक्तीञ् द्रव्य विनिमये २०२ प्रीञ् कान्तितर्पणयोः २०३
श्रीङ् पाके २०४ मीञ् हिंसायाम् २०५ विञ् पुञ् बन्धने २०६

कूज् आपवरणे ८०७ दूज् हिंसायाम् ८०८ ग्रही . सपांदाने ८०९
 पूज् पवने ८१० लूज् छेदने ८११ धूज् कम्पने ८१२ स्तूज् आच्छा-
 दने ८१३ कूज् हिंसायाम् ८१४ वृवरणे ८१५ जीदितः ॥ कृ. शु. नृ.
 हिंसायाम् ८१६ पृ पालद पूरणयोः ८१७ भृ सरणे ८१८ वृ भरणे
 ८१९ भृ भर्जने ८२० दूभये (विदारणे) ८२१ जृ वयोहानी ८२२
 न्दनये ८२३ अगती ८२४ गृ शठदे ८२५ ज्वावयोहानी ८३६ ठली
 वरणे ८२७ लवी (दली) गती ८२८ री रणणे च ७२९ ली प्रलंघणे
 ८३० [वृत्] द्वादिः स्यादिश्च । व्री वरणे ८३१ श्री भये ८३२
 क्षिप हिंसायाम् ८३३ ज्ञा अवबोधने ८३४ मन्थव्यवधने ८३५
 अन्य मोचनप्रतिद्वर्षणयोः ८३६ मन्थविलोडने ८३७ ग्रन्थ संदर्भे
 ८३८ कुन्थ संकलेशे ८३९ सृदक्षोदे ८४० सृष्ट सुखसहने ८४१ गुध
 शेघे ८४२ कुष निष्कर्षे ८४३ शुभ संचलने ८४४ गभ तुभ हिंसा-
 याम् ८४५ क्षिणौ विखाधायाम् ८४६ अश भोजने ८४७ असू
 सञ्छे ८४८ इष आभीक्ष्यये ८४९ विष विप्रयोगे ८५० प्रुष प्लुष
 स्नेहनसेचन पूरणेषु ८५१ मुषस्तेये ८५२ पुष पुष्टौ ८५३ खव भूत
 प्रादुर्भावे ८५४ अडिञ्जीदितिः । वृङ् संभक्तौ ८५५ ङित् ॥

वृत् क्रयादयः शना विकरणा धात्वः ॥ ६ ॥ .

तुदी ठपयने ८५६ दिशी अतिसर्जने ८५७ अस्जीपाके
 ८५८ क्षिपी प्रेरणे ८५९ कृषी विलेखने ८६० लिपी उपदेहे ८६१
 विची सरणे ८६२ मुल्चूज् मोचने ८६३ लुप् लूज् छेदने ८६४ वि-
 दलूज् लाभे ८६५ जीदितिः ॥

कृते छेदने ८६६ खिद परिधाते ८६७ पिश अवयवे ८६८ ॥ वृत् ॥
 लिपादिः । रिपि गती ८६९ धि धारणे ८७० क्षि निवासगत्योः
 ८७१ पू प्रेरणे ८७२ सृ प्राणत्यागे ८७३ कृ विलेपे ७७४ गृ निगरणे
 ८७५ । अडिञ्जीदितः । वृङ् अनादरे ८७६ षृङ् स्थाने ८७७ ङिणी ।
 प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ ८७८ वृत् ।

सुजविसर्गे ८७९ दुमरुजो शुद्धौ ८८० रुजो भङ्गे ८८१ भुजो
 कौटिल्ये ८८२ कुप स्पृश स्पर्शने ८८३ रुश रिश हिंसायाम् ८८४
 मृश आमर्शने ८८५ विश प्रवेशने ८८६ लिश विच्छगती ८८७ विच-
 विधाने ८८८ युद अवक्षेपे ८८९ षदल अवसादने ८९० ओवृश्चौ
 छेदने ८९१ उछै विलासे ८९२ ऋच्छ इन्द्रिप्रलय मूर्ति भावयोः
 ८९३ मिछ उत्कलेशे ८९४ चर्चभर्ज जर्भ परिभाषणे ८९५ त्वच संवरणे
 ८९६ ऋचस्तुती ८९७ उठज भार्जवे ८९८ उठक उत्सर्गे
 ८९९ लुभविमोहने ९०० रिफ कथनयुद्धनिन्दनहिंसादानेषु ९०१
 ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् ९०२ तृफ तृन्फ तृप्ती ९०३ दृफ दृम्फ
 उत्कलेशे ९०४ गुफगुन्फ ग्रन्थने ९०५ उभ उन्भ पूरणे ९०६
 शुभशुम्भ शोभार्थे ९०७ दृभै ग्रंथने ९०८ चूतै हिंसायांच ९०९
 ऋषे जुन शुन गतो ९१० विध विधाने ९११ पृड मृड सुखने
 पृण प्रोणने ९१३ मृण हिंसायाम् ९१४ तुण कौटिल्ये ९१५ पुण-
 कर्मणिशुने ९१६ मुण प्रतिज्ञाने ९१७ कुण शठदोषकरणायोः ९१८
 दृण हिंसा गति कौटिल्येषु ९१९ घुण घृणि भ्रमणे ९२० सुरदी-
 प्त्यैश्वर्ययोः ९२१ कुरशठदे ९२२ सुर विलेखने ९२३ खुर छेदने
 ९२४ मुर संवेष्टने ९२५ घुर भीमार्थ शठदयोः ९२६ पुरअग्रमने
 ९२७ वृहौ उद्यमने ९२८ तृहौ स्तृहौ तृहौ हिंसायाः ९२९ इषू
 इच्छायाम् ९३० निषस्पर्धायाम् ९३१ मिल संघाते ९३२ किलश्वैत्य-
 कीदनयोः ९३३ तिल स्नेहने ९३४ चिल वसने ९३५ चल-
 विलसने ९३६ बिल वरणे ९३७ हिल स्वप्रक्षेपणयोः ९३८ विलभे-
 दने ९३९ षिल गहने ९४० हिल हावकरणे ९४१ शिल सिल
 उच्छेदे ९४२ लिख अक्षरविन्यासे ९४३ कुटं कौटिल्ये ९४४ पुट
 संश्लेषणे ९४५ कुच संकोचने ९४६ व्यचव्याप्ती करणे ९४७ गुज-
 शठदे ९४८ गज मदे च ९४९ गुह रक्षायाम् ९५० द्विपक्षेपे ९५१

सुरचुट कुट त्रुट छेदने ९५२ रुकुट विक्रमने ९५३ मुट आक्षेप-
मर्दनयोः ९५४ तुट कलङ्ककर्मणि ९५५ जुडवन्धने ९५६ कडसदे
९५७ लुट सप्रलेषणे ९५८ कुडघसने ९५९ कुडवात्ये च ९६० धुट
प्रतिधाते ९६१ तुड लोडने ९६२ थुड स्फुड संवरणे ९६३ स्फुरस्फु-
रयो ९६४ वुड यत्सर्गे ९६५ वृड भृड संघाते ९६६ तृड हुड निमज्जने
९६७ स्फुलचपले ९६८ स्फुल संचये च ९६९ णं स्तवने ९७० ध्रु
विधूनने ९७१ पुरीषोत्सर्गे ९७२ ध्रु गति स्थैर्ययोः ९७३ अ-
डिञ्जीदितः । क्रुडकुडशब्दे ९७४ गुरैङ् चट्टमने ९७५ ॥ वृत् ।
कुटादिः ।

पृङ् ठयायामे ९७६ जुषैङ् प्रीति सेवनयोः ९७७ ओवि-
जैङ् भयचलनयोः ९७८ ओलजैङ् ओलस्जैङ् ब्रीडे ९७९
हवग्नि संगे ९८० रीभ रामंस्ये ९८१ हुलभष प्राप्तौ ९८२
डिदितः वृत् ।

इति तुदादयः शविकरणा धातवः ।

तनूञ् विस्तारे ९८३ षणूञ् दाने ९८४ णूञ् हिंसायाम्
९८५ ऋणूञ् गणौ ९८६ तृणूञ् अदने ९८७ घृणूञ् अदने ९८८
जितः ॥ वनुङ् याचने ९८९ मनुङ् बोधने ९९० डितौ ॥ वृत् ॥

इति तनादय उविकरणा धातवः ॥ ८ ॥

रुधृञ् आवरणे ९९१ मिटृञ् विदारणे ९९२ छिटृञ्
द्वैधीकरणे ९९३ रिचृञ् विरेचने ९९४ विचिञ् प्रथग्भावे ९९५
सुदञ् संयेशे ९९६ युञ्ज् वियोगे लृटृञ् दीप्तिदेवनयोः ९९८
सृहञ् हिंसानादरयोः ९९९ जितः जि इन्धैङ् दीप्तौ १०००
खिदि दैरये १००१ विदि विचारणे १००२ डिदितः । कृते
वेष्टने १००३ शिष्ल् विशरणे १००४ पिष्ल् संचूरणे १००५ भञ्जी
मर्दने १००६ भुञ् पालनाभ्यवहारयोः १००७ तृड हिसु हिसा-

याम् १००८ चन्दै क्लेदने १००९ अञ्जी गतिठयत्तिस्त्रगणेषु
१०१० तडचु संकोचने १०११ ओविजै भये १०१२ वृजै वरयो
१०१३ पृचै संयर्के १०१४ वृत् ।

इति रुधादयोनम् विकरणा धातवः ।

चुर लुण्टस्तेये १०१५ वितुस्सृत्याम् १०१६ यन्त्र चूर्णसं-
कोचने १०१७ स्फुटु परिहासे १०१८ कुट् अनृतभाषणे १०१९ लह-
चयसेवायाम् १०२० मिहु स्मिन् स्नेहने १०२१ चलहु ओलहु
उत्क्षेपे १०२२ जल अपवारणे १०२३ पीड गहने १०२४ नट अव-
स्यन्दने १०२५ अथ प्रतिहर्षे १०२६ वध संयमने १०२७ पृ पुरणे
१०२८ वर्ध क्लेदने च १०२९ कर्ज बल प्राणनयोः १०३० बल जड
चूर्णप्रेरणे १०३१ पृथु प्रेक्षणे १०३२ मथ प्रख्यापने १०३३ घम्ब
बन्धने १०३४ भक्ष अदने १०३५ चुटु चुट कुट क्लेदने १०३६ कुट्ट-
कुत्सने १०३७ चुट्ट अरुपीभावे १०३८ अद स्मिन् अनादरे १०३९
शठश्वटु (१) संस्कारगतयोः १०४० तुज पिजु पिस हिंसाबलादा
ननिकेतनेषु १०४१ घान्तव्य सामप्रयोगे १०४२ श्वत्क वल्क भाषणे
१०४३ शिलष श्लेषणे १०४४ पथु गतौ १०४५ पिच्छ(२)कुट्टने १०४६ छद
संवरणे १०४७ अण दाने १०४८ तड आघाते १०४९ खड खडु कहु भेदे
१०५० बहु विभाजने १०५१ महु भूषायाम् १०५२ भहु कल्याणे
१०५३ छर्द वमने १०५४ वस्तु आदरानादरयोः १०५५ चुद संचो-
दने १०५६ नक्कु धक्कु पसु नाशने १०५७ । चक्कु कुक्कु व्यसने १०६०
जल शौचकर्मणि १०५९ तल प्रतिष्ठाकर्मणि १०६० तुल उन्मा-
ने १०६१ खुल निमज्जने १०६२ स्तूप(३) समुच्छये १०६३ मूल
प्ररोपणे १०६४ दीष कमलकये १०६५ कल पिल भेदे १०६६ कहु
जसु पल रक्षणे १०६७ शूर्प माने १०६८ मुट संचूर्णने १०६९ वज

१ श्वठ इत्यापि पाठः २ पिच्च इति क्वचित् । ३ स्तूप इति वा
पाठः पुल इत्यापि पृथक् धातुः ।

मार्गणसंस्कारे १०७० शुक्ल सर्जने १०७१ कृष्ण गणायाम् १०७२ क्षप
 क्षान्त्याम् १०७३ क्षप कच्छजीवने १०७४ इवर्त गणायाम् १०७५
 घट चलने १०७६ खट संवरणे १०७७ धूप क्षये १०७८ अस्तु डप
 डिपु पिडु पुष संघाते १०७९ पुष अभिवर्धने १०८० टकु बन्धने
 १०८१ कीट वर्णे १०८२ पूज पूजायाम् १०८३ शुठ आलस्ये १०८४
 शुठ शोषणे १०८५ गज मार्ज शठदे १०८६ घृ स्त्रयो १०८७ पशु
 विस्तारवचने १०८८ तिज निशाने १०८९ कृत संशठदने १०९०
 कुषु छादने १०९१ लुषु तुषु अर्दने १०९२ ल्हा ठयकायां वाचि १०९३
 अक्ष म्लेच्छ म्लेच्छने १०९४ षट पुट जस रुज रुज ब्रूस लूष वहि
 हिंसा याम् १०९५ (१) गर्द अभिकांक्षायाम् १०९६ गुर्द पूर्वनिकेतने
 १०९७ अर्क देड स्तुतौ १०९८ रुष रोषे १०९९ चर्च अडययने ११००
 बुक्क आभाषणे ११०१ शठद उपसर्गादाविठकारे च ११०२ कण-
 निमीलने ११०३ जप्पु नाशने ११०४ धूद आश्रवणे ११०५ जस
 लाडने ११०६ पश (२) बन्धने ११०७ अस रोगे ११०८ चट स्फुट
 घटा च हस्त्यर्थाः ११०९ दिव अर्दने १११० अर्ज प्रतियत्ने ११११
 शुष्ट विशठदने १११२ आडः क्रन्दे १११३ लस शिल्पयोगे १११४
 भूष(३) अस्कारे १११५ मोक्ष असने १११६ अर्ह पूजायाम् १११७
 छानियोगने १११८ यत निकारोपस्कारयोः १११९ निरश्च प्रति
 दाने ११२० अथ ग्रहसने ११२१ मज विआणने ११२२ वस स्नेह-
 छदावहरणेषु ११२३ चर संशये ११२४ च्यु सहने ११२५ भू कृप
 अवकल्पने ११२६ रक लक (ग) आकवादने ११२७ अक्षु विशेषणे
 ११२८ लिगु चित्रकरणे ११२९ मुद संसर्गे ११३० अस वारणे ११३१ मुच
 प्रमोचने ११३२ आश्रवाद सकर्मकात् ११३३ पुष (४) धारणे ११३४ दल
 विदारणे ११३५ पट पुट लुट तुजु मिजु पिजु भजु पिषु कुषु दसु
 क्षपु अक्षु कुषु (घट) घटु वृहु गुप धूप विठळ चीव (घिव)
 वर्धवलह पुष लोक लोच नद कूप तर्क वृत्त वृधु भाषार्थाः । ११३६

१ गर्ध इत्यपि पाठो वा । २ पशु शठदने इत्यमोचयुक्तौ ३ तजु
 इति च । ४-पुण इति च क्वचित् ।

पूरै आप्या यने ११३७ स्वद संवरणे ११३८ सूत्र अवमोदने ११३९ सूत्र
प्रसन्नवर्णं ११४० रुद्र पासठये ठलेक दशने ११४१ (१) कन्ध शीयलये
११४२ चित्र चित्रकृत्ये कदाविद्दर्शने च ११४३ अश समाधाते ११४४
मिर्म संपर्चने ११४५ छिद्र कर्णभेदे ११४६ आंध दूष्ट्युपसंहारे
११४७ दण्ड दण्डनियामने ११४८ अंक अंग पदै लक्षणें च ११४९
धर्मा हरितभावे ११५० वर्णा वर्णक्रियाविस्तारगुणत्वचनेषु ११५१
कथ वाक्यप्रबन्धने ११५२ वर ईडमायाम् ११५३ गण संख्यामे
११५४ शठ इवठ सम्यग्वभाषणे ११५५ पट बट ग्रन्थने ११५६
मृष तिलसायाम् ११५७ रह त्यागे ११५८ स्तन गदी देवशब्दे
११५९ पत्त गती वा ११६० पञ अनुपसर्गात् ११६१ स्वर भाक्षेपे
११६२ रश् प्रतिघत्ने ११६३ कल आगतौ ११६४ वह परिकल्पने
११६५ मह पूजायाम् ११६६ शार कप अथ दीवंत्ये ११६७ स्पृह
ईडमायाम् ११६८ भाम क्रोधे ११६९ सूच पैशून्ये ११७० खेड
भक्षणें ११७१ खोड क्षेपे ११७२ गोम उपलेपने ११७३ कुमार क्री
डायाम् ११७४ शील उपधारणे ११७५ साम मास्त्वने ११७६ वेला
कालोपदेशे ११७७ पर्यूल लवनपवनयोः ११७८ बात मतिमु
खसेवनयोः ११७९ गवेश मार्गयो ११८० वास उपसेवायाम् ११८१
निवास आच्छादने ११८२ भाज पृथक्क्रमणि . ११८३ सुभाज प्रीति-
सेवनयोः ११८४ जन(२) परिहाणे ११८६ कुट दाहे ११८७ केत आम
कुण गुणं आमन्त्रणे ११८८ ध्वन शब्दे ११८९ स्तेन चौय ११९० बहु
विभाजने ११९१ लजु प्रकाशने ११९२ पार तीर कर्मसमाप्ती
११९३ स्तोम श्लाघायाम् ११९४ सुख दुःख लतिक्रियायाम् ११९५
रस आस्वादनेह्ननेहनयोः ११९६ द्वय विमतसमुत्सर्गे ११९७
रूप रूपक्रियायाम् ११९८ छेद हूंधीकरणे ११९९ नाम प्रेरणे
१२०० व्रण मात्रविचूर्णने १२०१ पिजु (पिजि) हिंभावल्पादा
नानकेननेषु १२०२ आंडिझीडितः । यदि ग रे १२०३ याङ
यद्धणे १२०४ मुग्धि अन्वेषणे १२०५ कुहि विस्मापयने १२०६ शूरि
वीरि । क्रांतौ १२०७ स्थूलि पांवड़ ङणे १२०८ घृत ।

(१) कञ वा कर्त्त अथवा कर्त्तृ पाठे। दृश्यते । २ इपि विपि
इव विविध इभि विभि संघ ते इति न कञिदृश्यते ।

इति कथादि ।

अर्थि सपयाद्यायाम् १२०९ सन्नि सन्दानक्रियायाम् १२१०
 गर्विमाने १२११ संग्रामि युद्धे १२१२ चिति संवेदने १२१३ छद्दि
 संवरणे १२१४ दंशि दंशने १२१५ दंशि दर्शने च १२१५ दन्मि
 दिन्म(१) संघाते १२१६ तन्नि कुटुम्बधारणे १२१७ मन्नि गुप्तभाषणे
 १२१८ स्वशि ग्रहणाश्लेषणयोः १२१९ मत्सि तर्जि संतर्जने १२२०
 वस्ति गन्धि अर्दने १२२१ क्रिडिक हिंसायाम् १२२२ निष्ठिक
 परिमाणे १२२३ ललि ईप्सायाम् १२२४ कूणि संकोचने १२२५
 तूणि पूरणे १२२६ भूणि आशायाम् १२२७ शठ श्लाघायाम्
 १२२८ यक्षि पूजायाम् १२२९ स्वमि वितर्के १२३० गुरि दृष्टमने
 १२३१ कुत्सि अवल्लेपणे १२३२ शमि लक्षि आलोचने १२३३ कुस्मि
 कुरुमयने १२३४ कुटि प्रतापने १२३५ भलि आभंडने १२३६ वस्त्रि
 प्रलंभने १२३७ वृषि शक्तिबंधने १२३८ मदि तृप्तियोगे १२३९
 दिविपरिकूजने १२४० कृति संशुद्धने १२४१ विदि चेतनाख्या-
 ननिवासनेषु १२४२ मनि स्तम्भे १२४३ युङ् जगुप्सायाम् १२४४
 युङ् विज्ञापने १२४५ छिदितः । लक्ष्मी दर्शनाङ्कनयोः १२४४
 वृत् ।

इति चुरादयो नित्यणिजंता धातवः ॥ १० ॥

युज पृच संयमने १२४५ बह मर्षणे १२४६ ईप्सेरणे १२४७
 ली द्रवीकरणे १२४८ वृजै वर्जने १२४९ जृ व्योहानौ १२५०
 रिच व्रियोजनसंपरचनयोः १२५१ शिष असर्वोपयोगे १२५२
 विपूर्वोऽतिशये १२५३ तृप पृणने १२५४ छृद संदीपने १२५५ छद
 अपसारणे १२५६ दूभी भये १२५७ भी गतौ १२५८ अण कथ
 हिसु हिंसायाम् १२५९ ग्रन्थ बन्धने १२६० चीक ग्रीकआमर्षणे
 १२६१ आङ् सद गतौ १२६२ जुष परितर्पणे १२६३ ग्रन्थ

१ पितृ १२१० वृत्तौ वर्तते अर्थो न दृष्टः । कृदि विज्ञापने इति
 धातु पाठे ।

ग्रन्थ सदर्थे १२६४ आप्तु बंधने १२६५ तनुग्रहोपहिंसायाम्
 १२६६ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये १२६७ वच भाषणे १२६८ मान पूजायाम्
 १२६९ गङ्ग विनिष्कदायाम् १२७० मार्ग अन्वेषणे १२७१ कटुशोके
 १२७२ मृजे शौचालंकारयोः १२७३ दूषा प्रसहने अङ्घ्रि ज्जीदितः ।
 मृषि तितिक्षायाम् १२७४ तपि दाहे १२७५ यदि संदेशवचने १२७६
 अर्चि पूजायाम् १२७७ शुन्धि शौचकरणे १२७८ ईदितः । वृज्
 वंशे १२७९ धूज् कम्पने १२८० प्रीज् तर्पणे १२८१ वृत् ।

इति युजादयो विकल्पितणिजन्ता धातवः ॥ ११ ॥

कण्डूज्(१)गातविकर्षणे १२८२ मन्तु रोषे वैमनस्ये च १२८३
 बल्लु माधुर्ये पूजायां च १२८४ असु मानसउपतापे १२८५ हृणोज्
 रोषे लज्जायां च १२८६ महीज् बहौ पूजायां च १२८७ छेत्
 १२८८ छेत् धैर्ये पूर्वभावे स्वप्ने च १२८९ ह्रास् ह्रज् ह्रज्
 ह्रैर्घ्यायाम् १२९० ह्राच् ऐश्वर्ये च १२९१ कषपरितापे परिचारणे
 प्रभातीभावे च १२९२ मेधा आगुग्रहणे १२९३ कुपुम क्षेपे १२९४
 मगध परिवेष्टने १२९५ तन्नम् पम्नास् दुःखे १२९६ सुख दुःख
 तत्क्रियायाम् १२९७ सपर पूजायां १२९८ अरर आराकर्माणि
 १२९९ भिषज् चिकित्सायाम् १३०० भिष्णज् उपसेवायाम् १३०१
 वृषुध शरधारणे १३०२ चरण वरणा गतौ १३०३ चुरण चौर्ये १३०४
 तुरण त्वरायाम् १३०५ भुरण धारण पोषणयोः १३०६ गद्गद
 वाक्स्खलने १३०७ एला केला खेला विलासे १३०८ लेखा स्खलने
 च १३०९ लिट्अल्पकुत्सनयोः १३१० लाटजीवने १३११ रेखा
 श्लाघासादनयोः १३१२ द्रवस् परितापपरिचरणयोः १३१३
 तिरस् अन्तर्धौ १३१४ अगर नीरोगत्वे १३१५ सरस् वलार्थः

१—धूष प्रसहने वा प्रहसने इति च पाठो दृश्यते ।

कण्ड्वा दिक्धातवः लिंगरूपा भवन्ति अतस्तेषां गणपाठे पाठो
 न वरीवर्तते एकादशैव गणाभवन्ति । युजादौ तु णिप्रत्ययो विकल्पेन
 भवति इत्यतो सौमिश्रश्चुरादिगणादिति ।

कुरुक्षेत्रा साहित्यिक विभाग

कुरुक्षेत्र-७

४४ नं०. स्ट्रान्ड रोड.

चतुर्दशं शतान्यहुश्चत्वारिंशच्च सप्त च ।

वाक्यतः श्लोकतश्चैव शतानि त्रीणि धातवः ॥ १ ॥

श्रुतीह भावतङ्कलेश तद्धनमिदं कमात्रिका ।

पने।दवाङ्कैङ् निषेध नामिदं कचेधुलम् ॥

अथै। प्रयोगिनः क्रमेण धातुषु ज्बुहुज्बिहः ।

फलेशतङ्कथ क्रिअङ् (यङ्) ततङ्कशिष्यते वुधेः ॥ २ ॥

एधादहुदिवषुञ्ज क्रीञ् तुत्तन्कृष्युर्जादयः ।

एकादशेति शठदानुशासने धातवो मताः ॥ ३ ॥

प्रयण्यसनन्ववतिदुं मिठर्यधिसूदति निप्रतिपर्ययः ।

उपमाङ्किति विंशतिरेषसखे उपसर्गगणकचितः कविना ॥४॥

धात्वर्थो वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्टयन्यः उपसर्गगतिविधा । ५ ॥

प्रपूरणदुहेर्यः पूरणाभाव एवसः ।

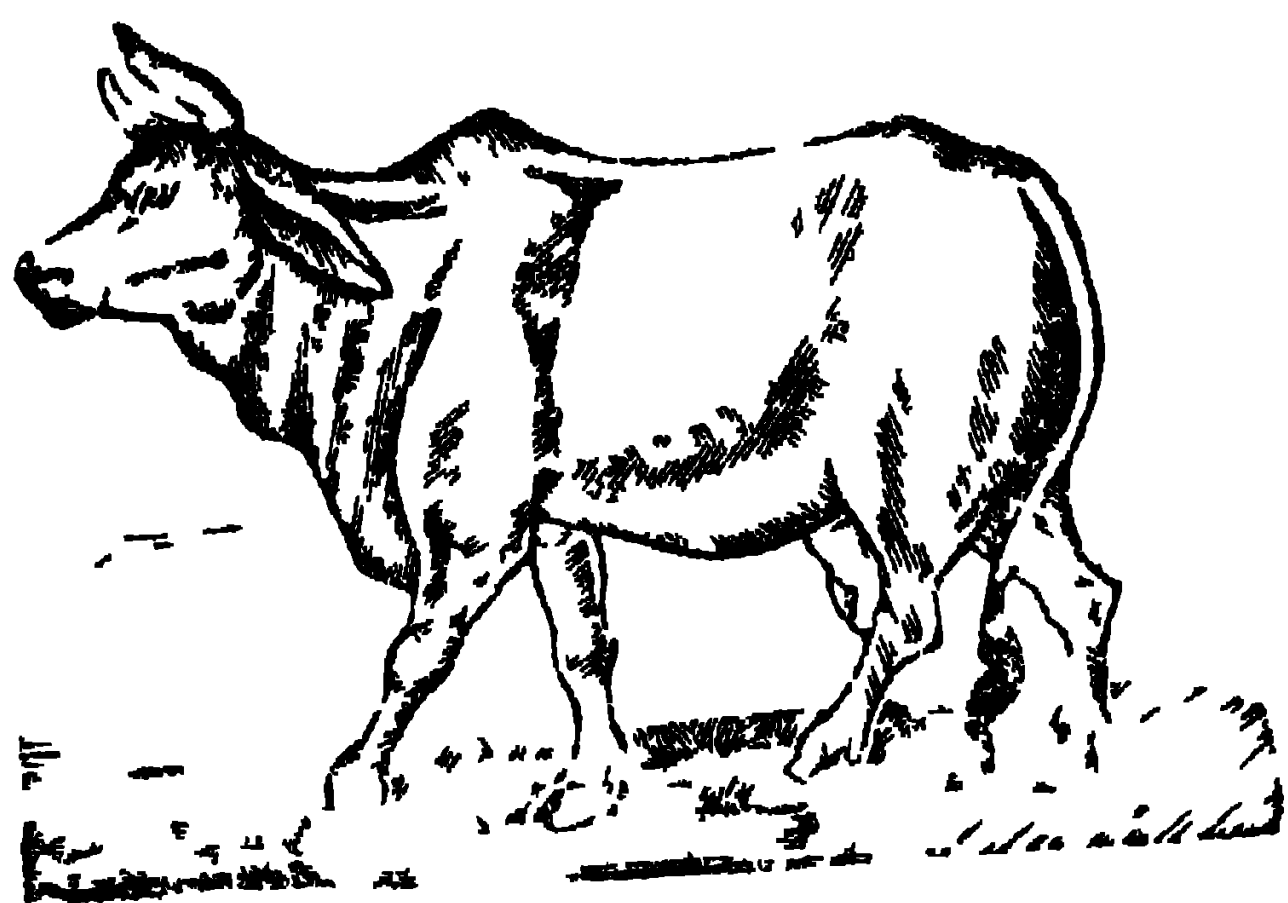
प्रसस्थान प्रसृतिपदे विरुद्धान्यस्य दर्शनात् ॥

सम्प्रत्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत् । ६ ॥

उपसर्गवशाद्भातुरनेकार्थप्रकाशकत् । •

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ ७ ॥

शाकटायनीयधातुपाठस्याकाराद्यनु- क्रमणिका ।

(अ)					
अक	२१४	अरर	१३०३	अश	८४७
अग	२१४	अर्चि	१२७६	अशौक्	८००
अघुञ्	५४१	अर्थि	१२०५	अस	५८२
अह	६३	अक्षी	४८६	असी	५६२
अह	४०६	अद्युक्	४३	असु	१२८४
अया	४३३	अट	३९३	असू	६९४
अहु	३११	अतु	३९३	अहुक्	१४०
अनोरुधि	७५७	अह्	४११	अङ्	११४९
अभ्र	४७५	अद	५५९	अङ्ग	११४९
अयि	११४	अनि	७५६	अञ्ज	११२८
अर्च	३३६	अभुक्	९३	अचू	३३७
अर्ज	११११	अम	११०८	अंज	१०१०
अकुक्	३६	अर्क	१०९८	अंध	११४७
अगु	३२९	अर्ज	३५७	अश	११४४
अज	३४१	अर्द	३०६	(आ)	
अहि	१०३९	अर्व	४३१	आहः	१११३
अहुक्	४३	अर्व	४७५	आकु	३४६
अत	२९१	अर्व	५३०	आटल	७९१
अम	५८७	अर्व	४७५	आटल	१३६४
अमुक्	९६	अर्व	१११७	आसि	६२४
अम	४४०	अल	४५२	(इ)	
		अव	४८४	इक्	६०४
		अव	५६६	इल	३९९
				इलु	३२९

कगु	६२९	कैठय	४४९	कज .	१०३०
कक	६२४	कैथि	६२३	कष	५०१
कट	६९३	कैष	५०२	कहि	१५८
कण्	६०३	कैषि	१३६	(का क)	
कदु	३१२	कहि	१५०	कह	२८८
कधैक	१०००	(उ)		कह	६४५
कयस्	१२९४	कख	३२९	कह व	८९७
करस्	१२९५	ककु	१३६	कह छ	८९३
कल	९३८	कख	७०७	कह जि	६०
कल	१०३१	ककु	३५२	कह जु	६१
कलु	४८०	ककै	८९३	कह गु	९८६
कष	६७२	ककभ	८९९	कह त	२९२
कष	८४९	कठ	३९९	कह धू	७२४
कषुव	१३०६	कन्दै	१००९	कह धू	७९७
कषू	९३०	कनभ	९०६	कह फ	९०२
(ई)		कक ग	८९८	कह फ	९०२
कैलि	१३५	कभ	९०६	कह वै	९१०
कैल्	७००	कदि	१९	कह	८२४
कैजि	५९	कलहु	१०२२	(ए)	
कैठ	१०९८	ककस	१२९६	एज	३५
कैठि	६३२	कह	५२९	एठि	८८
कैर	१२४६	(ज)		एजु	६२
कैरस्	१२९४	कम	११८६	एधि	१
कैरि	६२१	कयैक	११७	एला	१३१४
कैठय	४४९	कयुज	६४०	एहक	१४०

धातुपाठस्य

३

(ग्रो) .	कथा	२१५	कासुङ्	१४४
ओख्	३२७	कण	११०३	काङ्
ओय्	४३५	कथा	४३३	कित
ओलहु	१०२२	कयहुज्	१२८१	कित
(क)	कथ	३०	किल	२८३
ककि	३९	कथ	११५२	किल
ककुङ्	४०	कदुङ्	१९९	कीट
कखे	२१०	कदु	३१८	कु
कखे	३२६	कने	४३८	कुक
कचि	५२	कन्थ	११५२	कुङ्
कचुङ्	५३	कपुङ्	९३	कुच
कट	३९३	कवुङ्	९८	कुच
कटु	३९३	कमङ्	११३	कुच
वटे	३७३	कर्ज	३३५	कुज्
कटै	३९३	कर्द	३०९	कुट
कठा	३९७	कर्ब	४३१	कुटि
कठु	१२७०	कर्ब	४७९	कुटु
कठुङ्	८६	कल	१०६६	कुटु
कड	४०८	कलि	१२७	कुठ
कड	९५७	कसि	११९	कुड
कडु	४१३	कथ	५०३	कुहुङ्
कडु	१०५०	वयुभ	१२९८	कुण
कडु	१०६७	कस	२५८	कुण
कडुङ्	७८	कसुङ्	६२७	कुटिस
कडुङ्	४०९	कासुङ्	१४२	कुच

कुशु	२९७	कति	१२२८	कथ	१२५८
कुद्र	१०१९	कते	८६६	कथ	२१०
कुम्भ	३३८	कते	१००३	कदु	३१८
कुम्भ	८३९	कप	११६७	कदुङ्	१९९
कुप	७१५	कप	११२६	कमू	४४६
कुमार	११७४	कपि	२०२	कौज्	८०२
कुर	४२२	कपौङ्	१९१	कीङ्	४१४
कुर्वि	१८	कवु	७९९	कुङ्	९७४
कुल	२४५	कवु	४९८	कुघ	६८३
कुमु	१०९१	कश	७१०	कुग	२५३
कुशु	१३३६	कष	५०९	कैलू	४६७
कुस	७०२	कषी	८६०	कथ	२१७
कुल	११३६	क	८१६	कदु	३१८
कुस्मि	१२३१	क	८७४	कमू	६९२
कुष	८४३	कज्	८१४	किदु	३१९
कुहि	१२०२	केत	११८८	किदुङ्	१४
कूज	३५३	केपङ्	९३	किदोङ्	७२१
कूट	११८७	कैला	१३१४	किशि	७४९
कूणि	१२२२	केवङ्	१२९	किथी	८४६
कूप	११३६	कैलू	४७७	कीवङ्	९९
कूल	४५८	कै	२६६	कैवङ्	१२९
कज्	५७७	कनमू	६६१	केशि	१३७
कज्	७८३	कनज्	८०७	कथ	४३३
कड	९५२	कनयैङ्	११९	कथ	२४८
कल	१०९०	कनर	४७४	कजु	१०७४

धातुपाठस्य

५

कजुङ्	२००	कमील	४५४	खिदि	१००१
कजुज्	९८५	किमीदा	७२३	खुर	७२४
कपु	१०७३	कवेत्	४६७	खेह	११७१
कम्	६९१	(ख)		खेपुङ्	९३
कमीषि	११२	खच	३५४	खेला	१३१४
कर	२५१	खज	३५७	खेला	१३१५
कल	१०४९	खजु	३५८	खेत्	४६७
कि	८७१	खट	३८४	खेवृङ्	११२९
किप	६६८	खह	१०५७	खे	२७८
किपी	८५९	खड	१०५०	खे।ह	११७२
किवृङ्	१००	खजू	३४२	खे।ग	४७१
की (कि) ष	८३३	खड	१०५०	(ग)	
कीज	३५३	खडुङ्	७९	गज	३६७
कीज	३३६	खद	३०२	गज	९४९
कु	५९८	खनूज्	५५६	गज	१०८६
कुङ्	९९६	रुया	६१७	गजु	३६६
कुच	६८४	खर्ज	३५६	गह	२०४
कुभ	७१९	खर्द	३१०	गहु	४१८
कुभ	८४४	खर्व	४३१	गण	११५४
कुभि	१८२	खर्व	४७९	गद	३०३
कुर	९२३	खल	४६८	गद्गदङ्	१३१३
कुर	५२	खाह	३००	गदी	११५९
की	२७९	खिटं	३७-	गन्धि	१२९८
क्यु	५९९	खिद	८६७	गम्ल	४३१
कमायेङ्	१२०	खिदि	७५३	गर्ज	३६६

गर्द	१०९६	गुपी	४२१	ग्रन्थ	१२५९
गर्ध	४३१	गुफ	९५	ग्रन्थ	१२६३
गर्ध	४७९	गुरि	१२२८	ग्रसूक्	४९
गर्वि	१२०७	गुरैक्	९७५	ग्रहि	१२००
गर्ह	१२६८	गुर्द	१०९७	ग्रही	८०९
गर्ह	१५३	गुर्दि	१८	ग्रुचू	३४२
गल	४६९	गुर्वै	४७६	गलसूक्	१२९
गलिम	१०३	गुहै।ज्	५७१	ग्लुचू	३४२
गलिह	१५३	गुरैक्	७४४	ग्लुचू	३४२
गवेश	११८०	गृ	२८९	ग. पृङ्	९२
गाङ्	१६५	गृङ्	१२४२	गलेपृङ्	९३
गाधृङ्	३	गृज	३६६	ग्लै	२७१
गाहृङ्	१५९	गृजु	६६६	(घ)	
गुङ्	१६४	गृधू	७२५	घघ	३०६
गु	९७२	गृही	१६०	घट	११३६
गुज	३५३	गृ	८२५	घटाच	११०९
गुज	९४८	गृ	८७५	घटिष्	१९२
गुज्	३५३	गेपृङ्	९३	घटु	१३६
गुह	९५०	गेसूक्	१३९	घह	१०७६
गुण	११८८	गेष्ट	१३९	घहि	६४
गुदि	१८	गे	२७६	घसूक्	१६१
गुध	६६७	गे।म	११७३	घिणुक्	११०
गुनफ	९०५	गे।हि	६७	घिच	११३६
गुप	११३६	ग्रथुक्	२९	घुट	९६१
गुपि	८९	ग्रन्थ	८३८	घुटि	१८०

घुष	८०२	चण	२१६	चित्ती	१०१६
घुषि	१०९	चतेज्	५४६	चितै	२९४
घुषुङ्	११०	चदु	३१६	चिन्न	१११३
घुर	८२६	चदेज्	५४६	चिल	८३५
घुषू	१११२	चम्बू	३४०	चिन्न	४६६
घर्णि	१८९	चप	४२५	चीक	१२६०
घूर्णि	८०२	चमू	४४५	चीमृङ्	१०१
घृ	२८९	चयि	१०४	चीब	११३६
घृ	१०८७	चर	११८४	चुक्क	१०५८
घृगुङ्	११०	चरणा	१३०७	चुच्यै	४५१
घृषू	५११	चर्च	५१४	चुट	१०३६
घ्रा	२६५	चर्च	८९४	चुट	८५२
(ङ)		चर्च	११००	चुटु	१०३६
ङुङ्	१६३	चर्व	४३१	चुह	१०३८
(च)		चल	२२३	चुहु	४१४
चक	२०९	चल	२३७	चुङ्	४१०
चकि	४१	चल	४६९	चुव	२९६
चकुङ्	४२	चल	९३६	चुव	१०५६
चक्क	१०५८	चघी	५३८	चुव	४२७
चक्ष	४९२	चह	५२५	चुबु	४३५
चक्षि	६२०	चह	११६५	चुर	१०१५
चकास्त	५११	चायुज्	५२४	चुरण	१३८९
चट	११०९	चि	७८१	चुम	४३५
चहुङ्	७६	चित	३८९	चूरैङ्	७६६
चण	२१५	चिति	१२०७	चूर्ण	१०३१

શ્રુષ	૪૯૬	(જ)	જિમૂ.	૪૪૫	
શ્રુતે	૯૦૮	જાસ	૫૮૮	જિલુ	૪૮૨
શ્રુ	૮૨૦	જાજ	૩૬૩	જિણુ	૫૦૬
શેલુ	૪૬૭	જાજુ	૩૬૩	જુગુ	૩૩૧
શેષિ	૬૬	જાટ	૩૮૦	જુઠ	૯૫૬
કચુ	૧૧૨૫	જાનેઠ્	૭૩૯	જુઠ	૧૦૩૧
કચુઠ્	૧૬૫	જાપ	૪૨૪	જુતુ	૨૮૫
(ઠ)		જામ	૪૩૦	જુતુઠ્	૨૬
કદ	૨૨૪	જામુ	૧૧૦૪	જુન	૯૧૦
કદ	૧૦૪૭	જામુઠ્	૧૦૪	જુવે	૪૭૫
કદ	૧૨૫૫	જામૈઠ્	૧૦૪	જુવ	૧૨૬૨
કદિ	૧૨૧૦	જામૂદ	૪૪૫	જુવૈઠ્	૯૭૬
કપુ	૧૦૭૨	જાજ	૫૧૪	જુરૈઠ્	૭૪૩
કમુ	૪૪૫	જાજ	૮૯૫	જૂવ	૫૦૩
કર્દ	૧૮૫૪	જાલ	૨૩૮	જામુઠ્	૧૦૪
કાલી	૫૬૭	જાલ	૧૨૩	જા	૧૨૪૯
કિદુજ	૯૯૩	જાલપ	૪૨૩	જા	૮૨૨
કિદ્ર	૧૧૬૭	જાવ	૫૦૩	જા	૭૬૪
કુઠ્	૧૯૨	જાલી	૫૭૩	જેવ	૧૪૦
કુવ	૯૫૨	જાસ	૧૦૯૫	જેઠ્	૧૫૬
કુપ	૮૮૩	જાસ	૧૧૦૬	જે	૨૭૯
કુદ	૧૨૫૪	જાસુ	૧૦૬૭	જીઠ્	૪૨૦
કુદુજ	૯૭૮	જાસુ	૬૯૬	જા	૮૩૪
કુદ	૧૧૯૬	જાગ	૫૮૯	જા	૧૧૧૮
કો	૭૩૬	જા	૨૬૩	કયા	૮૨૬

धातुपाठस्य

८

उयुङ्	१६५	ढीङ्	७५५	शीञ्	५७
जि	२६३	(ढ)		शु	६०१
उवर	२०३	ढीकङ्	४२	णुद	८८९
उवर	२१९	(ण)		शू	८७०
उवल	२३६	णक्ष	४८०	योदू	५५१
(क)		शख	३२८	बोषृज्	१४०
भट	२८०	शद	३०५	(त)	
भसू	४४५	शभ	७२०	तक	२२३
भर्भ	५१४	णम	२८४	तकु	३२४
भर्भ	८८५	शभि	१८३	तली	४४७
भष	५०३	णम	४४१	तङ्घुङ्	१०११
भषी	५२२	णयि	११५	तट	३८३
भृष	७३४	शल	२४२	तड	१०४८
(ट)		णसि	१४५	तडुङ्	७७
टकु	१०८१	णही	७७४	तत्रि	१२१४
टल	२३८	शाघृङ्	५	तनु	१२६५
टिकि	४२	शासृङ्	१४३	तमूज्	८८३
टीकङ्	४२	णिक्ष	४८८	तन्घुद	३४
द्वल	२३८	शिशुङ्	६२४	तन्तस	१३००
(ढ)		णिजृज्	६५४	तप	४८२
डपु	१०७८	णिदु	३१४	तपि	७४७
डिप	७१४	णिदूज्	५५१	तपि	१२७४
डिप	८५१	शिल	८४०	तमू	६००
डिपु	१०७८	णिसुङ्	६२८	तयि	११५
ढीङ्	१७४	णिबु	४८१	तर्क	११३६

તર્જ	૨૬૧	તુળ	૯૧૫	તપ	૭૨૮
તર્જિ	૧૨૧૭	તુદી	૮૫૬	તપ	૧૨૫૩
તર્દ	૩૦૮	તુપ	૪૨૯	તપ	૯૦૩
તલ	૧૦૬૦	તુપ	૪૨૮	તપ	૯૦૩
તમૂ	૬૯૭	તુમ્પ	૪૨૮	તપા	૭૧૧
તાયુઠ્	૧૨૨	તુમ્પ	૪૨૮	તપુ	૧૦૦૮
તિક	૭૯૪	તુમ	૭૨૦	તપ્પી	૯૨૯
તિકિ (તી)	૪૨	તુમ	૯૪૫	તપ્પી	૯૨૯
તિગ	૭૯૪	તુમિ	૧૮૩	તુ	૨૯૦
તિજ	૧૦૮૯	તુરચ	૧૩૦૯	તેપુઠ્	૯૧
તિજિ	૫૮	તુલ	૧૦૬૫	તેપુઠ્	૧૨૮
તિપુઠ્	૯૦	તુલુ	૧૦૯૨	તયજ	૨૬૮
તિમ	૬૭૦	તુષ	૬૭૮	ત્રદુ	૩૧૭
તિલ	૯૩૪	તુસ	૫૧૬	ત્રપિાષિ	૯૫
તિલ્લ	૪૭૫	તુહ	૫૨૯	ત્રસ	૧૧૩૧
તીર	૧૧૯૩	તૂહ	૪૨૦	ત્રસુ	૧૧૩૬
તુ	૫૯૭	તૂણિ	૧૨૨૩	ત્રસે	૬૬૪
તુજ	૩૬૪	તૂરેઠ્	૭૪૨	ત્રુટ	૨૫૨
તુજ	૧૦૪૧	તૂલ	૪૬૦	ત્રુન્પ	૪૨૮
તુજુ	૧૧૩૬	તૂષ	૪૭૭	ત્રુપ	૪૨૮
તુજૂ	૩૬૫	તૂક્ષ	૪૯૦	ત્રે	૨૭૫
તુટ	૯૫૫	તૂઠ	૯૬૭	ત્રેઠ્	૧૭૧
તુઠ	૯૩૨	તૂશૂઝ	૯૮૭	ત્રીકુઠ્	૪૨
તુઠુઠ્	૭૪	તૂદ	૯૯૯	ત્વક્ષી	૪૮૭
તુઠ	૫૨૦	તૂન્પ	૯૦૩	ત્વગુ	૩૩૦

स्वच	८८६	दन्मि	१२१३	हृ प	८२८
स्वरण	१३०७	दन्मु	७८६	हृ प	७२८
स्वप्नु	३४७	दानि	५२७	हृ फ	४२८
स्वरिष्	१६८	दाव्	६१६	हृ फ	८०४
त्विषी	५६५	दाश्वज्	५६९	हृ मि	१२५६
हसर	४७३	दाश्वज्	५६९	हृ मी	८०८
(य)		दिग्भि	१२१३	हृ मप	४२८
युक्	९६३	दिव	१११०	हृ मफ	४२८
(द)		दिवि	१२३७	हृ मफ	८०४
दक्षि	१५२	दिषु	४२८	हृ शृ	५२०
दक्षि	२०१	दिषू	६५७	हृ षा	१२७२
दधु	३३२	दिशि	८५७	हृ ष	५२७
ददि	१६	दिहि	६३८	हृ ष	५२७
दधि	६	दीक्षि	१३४	हृ	२२१
दग्ध	५२१	दीक्	७६३	हृ	८२१
दग्ध	१२१२	दीपैक्	७४०	देक्	१६८
दधु	६८७	दीष	१०६५	देक्	१२८
दधि	११६	हु	७८६	दैव	२७०
दरिद्रा	५८०	हुल	११८५	देा	७३८
दल	४२३	हुःख	१३०१	द्यु	५८२
दल	११३५	हुष	६७९	तिद्यु	१७५
दद्यु	११३६	हुहि	६३७	द्यौ	२७२
दसू	६८७	हुह	५२९	द्रख	३२७
दह	५२३	हुक्	७६२	द्रम	४४४
दयह	११४८	हुक्	८७६	द्रा	६११

દ્રાક્ષ	૪૯૫	ધુ	૯૭૧	ધુ	૯૭૩
દ્રાઘટ્	૪૬	ધૂજ	૭૮૫	ધૈ	૨૭૫
દ્રાઘટ્	૮૨	ધૂજ	૮૧૨	ધ્રેકટ્	૩૪
દ્રાઘટ્	૧૫૭	ધૂપ	૧૨૭૯	ઢઘ	૨૮૫
દુ	૨૬૧	ધૂપ	૪૨૨	ઢઘજ	૪૩૩
દુજ	૮૦૮	ધૂપ	૧૦૭૮	ઢઘન	૨૨૭
દુષ	૯૧૯	ધુપ	૧૧૩૬	ઢઘન	૧૧૮૯
દુહ	૭૨૦	ધૂરૈટ્	૭૪૪	ઢઘનસૂટ્	૧૮૬
દ્રેકટ્	૩૪	ધૃટ્	૧૬૭	(ન)	
દ્રે	૨૭૪	ધૃટ્	૮૭૭	નક્ક	૧૦૫૭
દ્રાક્ષ	૪૯૫	ધૃજ	૩૪૦	નટ	૨૦૭
દ્રઘ	૨૮૪	ધૃજ	૩૪૦	નટ	૩૮૫
દ્વિષી	૬૩૬	ધૃજ	૫૭૬	નટ	૧૦૨૫
(ધ)		ધૃષા	૭૯૫	નદ	૧૧૩૬
ઘઘક	૧૦૫૭	ધેટ	૨૬૪	નદુ	૩૧૫
ઘજ	૪૩૩	ધોઝા	૪૭૨	નયિ	૧૧૪
ઘાજ	૬૫૩	ઢમા	૨૬૬	નર્દ	૩૦૭
ઘાવૂજ	૪૪૨	ઢયૈ	૨૪૩	નશ	૭૨૭
ધિ	૭૦	ઘજ	૩૪૦	નાયૂજ	૫
ધિલિ	૧૩૦	ઘજુ	૩૪૦	નિરઘ	૧૧૨૦
ધિવ	૭૯૮	ઘજ	૪૩૩	નિવાસ	૧૧૮૫
ધીટ્	૭૬૪	ઘસૂ	૮૪૮	નિષૂ	૫૦૬
ધુલિ	૧૩૦	ધ્રાસુ	૩૨૭	નિઠિક	૧૨૨૦
ધુલ્ય	૫૧૬	ધ્રાઘટ્	૮૨	નીલ	૪૫૬
ધુલૈ	૪૭૫	ધુ	૨૬૨	નૈ	૬૬૩

न	८२३	पल्यूल	११७८	पीङ्	७६८
(प)		पश	११७७	पीङ्	१०३४
पञ्चैष	४५३	पष	११६१	पील	४५५
पञ्चु	१०८८	पषी	५६३	पुज्	८००
पञ्चुङ्	५६	पा	२६४	पुट	८४५
पट	३८३	पा	६१३	पुट	११३६
पट	१११५	पार	११८३	पुट	१०८५
पठ	३८४	पाल	१०६७	पुण	८१४
पडुङ्	८४	पि	८६८	पुण	१०७८
पणि	१०८	पिच्छ	१०४६	पुण	११३६
पत	११६०	पिजु	१०४१	पुण	६६
पतल्ल	२४६	पिजु	१२१०	पुथु	२६७
पथि	२४६	पिजु	११३६	पुर	२८२
पथु	१०४५	पिजुद	६३१	पुरण	१३३१
पदि	७५१	पिट	३८१	पुर्व	४७८
पदि	११८८	पिठ	४००	पुल	२४०
पनि	१०७	पिडु	१०७८	पुष	५०८
परुपस्	१३००	पिडुद	६७	पुष	६७६
पयि	११४	पिल	१०६६	पुष	८५३
पर्ण	११०५	पिषु	४८१	पुष	१४३४
पर्दि	२४	पिश	८६८	पुष्प	६६८
पर्व	४३१	पिळल्ल	१००५	पुस	७०७
पर्व	४३१	पिस	१०४१	पुप्स	१०८०
पर्व	४७८	पिषु	११३६	पूङ्	१७२
पल	२४६	पिस्त	४८०	पूज	१०८३

पूज्	८१०	पैरङ्	४३८	फल	२४६
पूपैङ्	११८	प्यापैङ्	१२१	फल	४६३
पूरेङ्	७४१	ट्यैङ्	१७०	फल	४५३
पूरे	११३७	प्रचङ्	८७८	फुल	४६४
पूर्व	१०९७	प्रथ	१०३३	फुल	४६४
पूळ	४६१	प्रचिष्	१९४	फेकट	४७५
पूष	५०३	प्रसिष्	१९५	(ब)	
पूष	४८८	प्रोङ्	७७१	बद	३०१
पृ	६४६	प्रोज्	८०३	बहु	११९१
पृ	७९९	प्रोज्	१२८०	बध	१०२७
पृङ्	९७६	प्रुङ्	१६५	बधि	७
पृष	१२४४	प्रुष	८५१	बन्ध	८३३
पृचै	१०१४	प्रुषू	५१०	बर्ग	११५१
पृचैङ्	६३१	प्रोयुज्	५४८	बस	४७५
पृजुङ्	६३१	प्लीहि	१४०	बल	२०३
पृङ	९१२	प्ली	८२८	बाङ्	८१
पृण	९१३	प्लुङ्	१६५	बायुङ्	४
पृषु	१०३५	प्लुष	८१	बाहङ्	१५६
पृषू	५०६	प्लुषू	५१०	बिहु	३१३
पृ	८१७	प्लुषू	६९९	बिल	९३७
पृ	१०२८	प्रा	६१८	बुक्	३२५
प्रेल	४७५	पसा	६१२	बुह	९६५
प्रेङ्	१२८	(फ)		बुध	२५६
प्रेस	४८०	फक्	३२२	बुधि	७७५
प्रे	२८१	फण	२२९	बुधी	२३५

बुध्ज्	५५३	भञ्जो	१००६	भू	८२०
बुल	१०६२	भा	६०८	भेष्टज्	५६०
बृह्	५२७	भाज	११८४	भ्यसि	१४६
बृहि	५२८	भाम	११६९	भ्रण	४३३
बृहु	११३६	भामि	१११	भ्रमू	६९०
बृहो	८२८	भाषि	१३६	भ्रमू	४४७
ब्रूज्	६४९	भासि	१४४	भ्रस्जी	८५८
ब्रूय	१०८५	भित्ति	१३३	भ्राजि	६२
(भ)		भित्दूज्	८१२	भ्राजि	२३२
भञ्ज	१०३५	भिषज्	१३०४	भ्राशृङ्	२३२
भज	११२२	भिषणज्	१६०५	भ्री	८३२
भजुं	११३६	भ्री	६४४	भ्रूणि	१२२४
भजो	५४४	भुज	१००७	भ्रूङ्	६२
भट	२०३	भुजी	८२२	भ्रेष्टज्	६५१
भट	३८२	भुहुङ्	७५	बलश्	७०८
भङ्	१०५३	भुरण	१३१०	न्मूङ्	१८६
भङ्	७२	भू	२५९	(न)	
भण	४५३	भू	११२६	मकुङ्	३८
भदुङ्	११	भूष	५००	मख	३२९
भर्व	४७५	भूष	१११५	मगध	१२९९
भर्त्सि	१२२७	भूजैङ्	६१	मगु	३२९
भलि	१२६	भृज्	५७५	मघुङ्	४४
भलि	१२३३	भृज्	६५१	मधि	५४
भल्लि	१२६	भृशू	७०८	मचुङ्	५५
भष	५०५	भू	८१८	मट	३६६

मठुङ्	८६ मठय	४४९ मिबु.	४८९
महु	४१२ मथ	५१७ मिश	५१७
महु	१०५२ मष	५०३ मिश्र	११५५
महुङ्	७१ मसै	७०५ मिष	९३१
मण	४३३ मरिक्	४२ मिषू	५०६
मथे	२४९ मरुजी	९९० मिह	५२४
मदि	१२३६ मह	१५६६ मी	१२५७
महुङ्	१२ महुङ्	१५२ मीद	७६५
मदै	२२६ महीङ्	१२८६ मीज्	८०५
मदै	६९३ मा	६१९ मीम	४४४
मनि	७५५ माङ्	६५० मील	४५४
मनि	११४० मासु	४९४ मुच	११३२
मनङ्	६९० मान	१२६७ मुचलू	८६३
मन्चू	३४० मानि	१०६ मुज	३६६
मन्तु	१२८२ मार्ग	१२६९ मुजु	३६६
मन्त्रि	१२१५ मार्ज	१०८६ मुट	१०६९
मन्थ	२९७ माहज्	५७० मुट	९५४
मन्थ	८३७ मिछ	८९४ मुठुङ्	८७
मभ्र	४७५ मिजु	११३६ मुहुङ्	७३
मयि	११४ मिज	७८० मुहु	४१५
मर्व	४३१ मिघृज्	५४९ मुण	९१७
मर्व	४७८ मिदा	७२२ मुद	११३०
मलि	१२५ मिदाङ्	१७८ मुदि	१५
मलि	१२५ मिहु	१०२१ मुन्चू	३४०
मव	४४८ मिछ	९३२ मुर	९२५

सुचर्ता	३४९	स	८१६	यम	४३०
सुर्धे	४७७	मेळ्	१५२	यन	४४२
सुष०	८५२	मेह	४७२	यसू	६८५
सुस	७०४	मेयुज्	५५०	या	६०६
सुस्त	१०७९	मेघा	१२८७	यायुज्	५४६
सुह	७३१	मेपुळ्	८४७	यु	६०२
सूळ्	१७३	मेवृळ्	१२८	युगु	३३१
सूत्र	१११९	मेला	१११६	युळ्	१२४१
सूल	४६२	मना	२६८	युळ	३५१
सूत	१०१४	मल	१०८४	युन	१२४४
सूय	४९८	मृदिष्	१८६	युनि	७५८
सु	८७३	सुषू	३४०	युनज्	९९७
सुस	४८५	संङ्	३७२	युतृळ्	२६
सुगि	१२०५	म्लुषू	३४०	युधि	७५४
सुजी	८८३	म्लेकळ	३४६	युप	७१४
सुजी	१२७१	म्लेकळ	१०९४	योह	३७१
सुड	८४१	म्लेह	३७२	(र)	
सृण	११४	म्लेवृळ्	१२९	रक	११३७
सृद	८४०	म्ले	२७२	रक	४८८
सृधूज्	५५२	(य)		रक	३२९
सृश	८८५	यसि	१२२६	रगु	३२९
सृष	१११७	यजी	५३४	रगे	२११
सृषि	१२७४	यल	१११९	रघुळ्	४२
सृषी	७७२	यतेळ्	२५	रच	११६३
सृषू	५०७	यत्रु	१०१७	रठ	३७४

रठ	३७४ रासुङ्	१४३ रुष	११९५
रथा	२१५ रासुङ्	११४ रुश	८८४
रघ	४३३ रि	८६९ रुष	५०३
रघु	३०४ रिगु	३२९ रुष	७१३
रघ	७२६ रिच	१२५० रुष	१०९३
रघ	४२३ रिचुज्	९९४ रुह	२५७
रक	४३ रिफ	९०१ रुम	११४०
रफु	४३१ रिबु	४७५ रेकड	३५
रसि	९१ रिश	८८४ रेदुङ्	५४७
रसुङ्	८१ रिष	५०३ रेपुङ्	९४
रमि	२९६ री	८२९ रेभुङ्	९६
रमि	१३४ रीङ्	७६६ रेवुङ्	११४
रस	५१४ रु	५९८ रेहङ्	१४१
रस	१११६ रुङ्	१६६ रे	२७६
रस	५९६ रुचि	१७६ रेङ्	३७९
रस	१२६ रुज	१०९५ (क)	
रसु	१५८ रुजो	८८१ लवि	१२३०
रसजी	४९० रुटि	१८१ लसी	१२४३
रसजी	५४५ रुटु	३४३ लस	३२९
रा	७७५ रुठ	३९९ लम	१२२७
राखु	६१४ रुठु	३९३ लगु	३२९
रापुङ्	३२७ रुहु	४१७ रुगे	२१२
रापुज्	४४१ रुह	५८५ लसु	११३
राष	२३१ रुमुज्	९९१ लपुङ्	४६२
राष	६७४ ७९३ रुष	७१७ ७१७ लठ	३४४

लज	३६१	लाजु	३६१	लुञ्च	३३८
लजु	३६१	लाम	११८७	लुप	७१७
लजु	११८२	लिख	८४३	लुप्लुम्	८४५
लजेङ्	८७८	लिगु	११२२	लुम	७१८
लट	३७५	लिगु	३२८	लुम	८००
लड	२२५	लिट	१३१६	लुमु	१०८२
लड	४०७	लिपी	८६१	लूज्	८११
लड	१०२०	लिश	८८७	लूष	४८८
लप	४२३	लिशि	७६०	लूष	५०३
लमुङ्	८७	लिही	६३८	लूष	१०८५
लभिष्	८८२	ली	८३०	लेख	१३१५
लमुङ्	८६	ली	१२४७	लोक	११३६
लर्ष	४३१	लीङ्	७६७	लोकङ्	३२
ललि	१२८१	लुट	७०६	लोच	११६६
लष	५१३	लुट	८५८	लोचङ्	४८
लपी	५६४	लुट	११३६	लोठ	१३१७
लपी	५६८	लुट	३८८	लोह	३७२
लस	११६४	लुटि	१७५	लोहि	६७
लरजेङ्	८७८	लुटि	१८१	लोह	३७२
ला	६१५	लुठ	३८८	लवी	८२८
लाङ्	१२८३	लुठ	४०३	(व)	
लाख	३२७	लुठि	१८१	वकुङ्	३७
लापुङ्	४५	लुहु	४१७	वस	४८१
लाङ्	३४४	लुवट	१८१५	वख	३२८
लाज	३६१	लुपु	२८७	वगु	३२८

वधुर्	४३	वध	४७५	वदिक	४२
वध	५२४	वध्	२५०	वदित	१२१८
वध	१२६७	वधिय	१४४	वही	५३६
वज	३४०	वर	११५३	वधुर्	१५१
वज	१०७०	वधि	६२	वा	६०७
वट	२०६	वर्थ	१०२९	वास्तु	४९४
वट	३७७	वर्थ	४३१	वास्तु	३४५
वट	११६६	वधि	१३८	वात	११७९
वठ	३९५	वध्	११३६	वाशि	७५०
वधुर्	८५	वधि	१०९५	वास	११८१
वह	९६६	वलि	१२३	विचुज्	९९५
वह	१०५१	वलक	१०४३	विचु	८८७
वधु	४१६	वलग	३२९	विचु	११३६
वधुर्	७१	वलग	१२८३	विजुज्	६५५
वण	४४३	वलमी	१०२	विजे	१०२२
वद	४३३	वला	४७५	विजेर्	९००
वदि	१२७५	वलि	१२३	विह	४०५
वधुर्	१८	वलह	१३३६	विधुर्	२७
वम	६१७	वलिह	१५५	विद	५८०
वम	४३३	वश	५९४	विदि	७५२
वम	४३४	वध	५०३	विदि	१००२
वधुर्	९८९	वस	५३२	विदि	१२३९
वन्ध	३४०	वस	११२६	विदुलुज्	८६५
वन्धि	१२३४	वसि	६२५	विध	८८८
वपी	५३५	वसू	६९८	विध	९११

विष्	८३७ वृधृक्	१४८ व्रज	३४०
विश	८८६ वृहि	१५५ व्रथ	४३३
विम	८५० वृश	७०८ व्रण	११८८
विषू	५०६ वृष	५०४ व्रश्चो	८८८
• विषृक्	६५६ वृषि	१२३५ व्री	८३१
• विस	७०१ वृषू	५८६ व्रीक्	७६८
वी	६० वृ	८९८ व्रीड	६७९
वीर	१२०५ वृज्	८१५ ठली	८२७
वुक्क	११०४ वृज्	५८७ ठलेडक	११४१
वुगु	३३१ वेठ	१२८३ (श)	
• वुध	७०१ वेणुज्	५५५ शक	६८१
वुस्त	१०५३ वेणुक्	२७ शकुक्	३५
वृकि	४५ वेणुक्	८३ शकल	७९२
वृलि	१० वेल	११७७ शचि	५०
वृह्	८३१ वेल	४६७ शट	३७६
वृजे	१५५ वेष्टि	७१ शठ	४०१
• वृजे	१०१३ वेहृक्	१५६ शठ	१०४०
वृज्	२४८ वी	२८१ शठ	११५५
	१७८४ ठयच	८४७ शठि	१२२५
वृज्	१२७८ व्यथिषू	१८३ शहुक्	६८
वृह्	१८६६ व्यथ	६७५ शणे	२१६
वृतु	१३६ ठयय	५४१ शदल	९५६
वृतूक्	१८७ व्यय	११८७ शपी	७७६
वृतूक्	७४४ ठयुष	६६२ शपी	५५८
वृधु	११३६ ठयज्	५३८ शकव	११०२

शमि	१२३०	शिव	५०३	शुलव	१०७१
शमू	६८७	शिव	११५१	शुष	६७७
शर्व	४३१	शिछल	१००५	शूर	१२६३
शर्व	४७५	शीक	१२६०	शूरैङ्	७४५
शल	२४६	शीकङ्	३१	शूर्प	१०६८
शल्लि	१२४	शीङ्	६३३	शूल	४४९
शल्लिम	१०१	शीभृङ्	१०९	शुध	११२१
शव	४७५	शील	११७५	शुधङ्	१८९
शश	५१९	शील	४५७	शुधञ्	५२०
शमुङ्	१४७	शुच	३३४	शु	८१६
शसू	५०३	शुचञ्	७७३	शेल्	४७५
शन्सू	५२२	शुचै	५५१	शेवङ्	१२९
शाख	३२८	शुठ	१०८४	शै	२८०
शाङ्ङ	८३	शुठ	४०२	शो	७३५
शानी	५२८	शुठ	४०४	शोयट	४३६
शार	११६७	शुठु	१०८५	शोदू	३७७
शासू	५९२	शुध	६८५	शचत	२९६
शासूङ्	६२६	शुन	९१०	शक्युत	२९६
शिमि	१३२	शुन्द	३२१	शमील	४५४
शिधु	३३३	शुन्ध	३२१	शयैङ्	१६५
शिजुङ्	६२०	शुन्ध	१२७७	शनकङ्	४२
शिज्	७७९	शुन	९०७	शण	२१६
शिट	३७६	शुन	९०७	शण	१०४८
शिल	९९२	शुन	९०७	शण	९०७
शिश	५१८	शुनि	४२९	शथ	११६७
			१७५	शथ	१२४८

अथ	२१९	श्लोकाट	४३९	वर्ष	४३९
अपुङ्	६८	श्लकुङ्	४२	वल	४९५
अपुय	१२६३	श्लवि	५१	वस	५९३
अपुय	८५६	श्लकुङ्	५१	वस	२२२
अपुङ्	१८५	श्लठ	११५५	वस	५९३
अम	६८८	श्लठु	१०४०	वह	६९३
आ	६१०	श्लप	५८६	वह	१२४५
आ	२२३	श्लत	१०९५	वहि	२३३
आस	११८८	श्लल	४००	वसु	३६८
आय	५९३	श्ललल	४९०	वसु	१०३४
आष्ट	५१०	श्ललक	१०४३	वसुत	१०४५
आज्	८०४	श्लव	५८९	विधी	८६३
आ	९८९	श्ललताङ्	१९६	विज्	९९८
आ	२६५	श्ललठुङ्	८	विज्	८०६
आकुङ्	४२	(ष)		विध	२९८
आ	२००	वगे	२३	विधू	८८६
आण	४३९	वधि	४८	विधी	२८८
श्लेकुङ्	४२	वट	३८९	विध	४२८
श्लवे	२२९	वह	१०८५	विम्भू	४२८
श्लालू	३२८	वय	४३४	विधू	६८८
श्लालूङ्	४९	वणज्	८८४	वुज्	९९९
श्ललव	१०४	वदल	८८०	वुह	६९३
श्ललव	६८०	वध	९८४	वू	५८६
श्ललव	५१०	वप्र	४२६	वू	२६०
श्ललकुङ्	३३	वस	४४३	वूङ्गी	८९२
					६९३

पूङ्गी	७६१	उवदि	२३	सूर्य	४४९
वद	१०८५	उवप्	४८५	सूर्य	४८३
पूदि	२०	उवर्दि	२३	सूच	१६७०
वेल्	४७५	उवर्दि	४२	सूत्र	११३८
वेल्	१२९	उवदा	४०५	सु	२८७
वे	२१९	उवदा	६८२	सुज	६७९
वो	७२७	उवदा	१७९	सुप्ल	४३१
वभुक्	१०५	उवजी	९८०	सेकृक्	४२
वम	४३३	(स)	रुक्मभुक्	१०५	
वृधि	८०१	सगे	२१३	रुक्मद्रुक्	३२०
वृपृक्	९७	सत्रि	१२०६	रुक्मज्	८०७
वृम	६७०	सद	१२६१	रुक्महुक्	८
वृम	७०	सपर	१३०२	रुक्मदिप्	१९७
वृवृ	५७	सभाज	११८५	रुक्मल	४६७
वृज्	६४२	सर्ज	३५४	रुक्मक	२०५
वृमुक्	१०५	सरुतु	५८३	रुक्मन	११५८
वृपृक्	८०	सङ्ग	२१२	रुक्मये	२७७
वृथी	२७७	सङ्गाग	१२०८	रुक्मप	२६८
वृ	२६७				
वृणा	६०९	साघ	७९३	रुक्म	४९०
वृणासू	६६०	साम	११७६	रुक्मज्	७८२
वृह	७३३	सिट	३७९	रुक्मी	८२९
वृयु	६०७	सिल	९४२	रुक्मज्	८१३
वृयुह	७३२	सुख	११९५	रुक्मेन	११९०
वृणी	२८२	सुख	१३०१	रुक्मेम	११९४
वृमिह	१६२	सुर	९२१	रुक्मल	२४०

स्थूलि	-१२०४ स्त्रिंश	६५९ हुहु	३९३
स्निट	१०२१ स्त्रु	२६१ हुहुङ्	६७
स्पर्दुङ्	११ स्त्रेकङ्	४२ हुहुङ्	३४८
स्पर्ध	२ स्त्रम्भङ्	१८४ हुहु	२४७
स्प्रशि	१२५६ स्वादि	२३ हुहु	३५७
स्पर्	७९० स्वादः	११३३ ह्य	२७५
स्पर्श	८८३ स्त्रु	२८६ ह्योञ्	१२८५
स्पर्ह	११६८ (ह)	ह्य	७१२
स्फल	९६८ हट	२८६ ह्य	५१२
स्फायैङ्	१२१ हठ	२८८ हेठि	८८
स्फुट	२९३ हरि	१७ हेडङ्	८०
स्फुट	११०९ हन	५८१ हेडङ्	१३९
स्फुटि	६५ हप	४५० हीडङ्	८०
स्फुटु	१०१८ हर्य	४५० हुङ्	६३५
स्फुटु	३९० हर्म	४४४ हल	२१८
स्फुटु	३९० हल	२२१ हने	२१६
स्फुड	२४२ हसे	१५१५ हस	५१६
स्फर	९६४ हाक्	६४८ हादि	२१५
स्फर्का	३५० हाङ्	६४९ ही	६४
स्फलं	९६९ हि	७८८ हीऊल	३४७
स्फर्जा	३६० हिबिक	५४० हेडङ्	१४०
स्मिट	१०३९ हिहुङ्	६९ हने	२१३
स्मील	४५४ हिल	९४१ ह्य	१०९०
स्मृ	२२० हिलु	४८३ ह्य	५१६
स्मृ	२८३ हिलु	१००८ ह्यदिङ्	२२
स्मम	२३० हिलु	१२५८ हल	२१८
स्मन्दाङ्	१९० हु	६४३ हु	१८५
स्त्रुङ्	४२ हुड	९६७ हेञ्	५३९

॥ श्रीः ॥

चिन्तामणिलघुवृत्तिशुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	१५	मत्यपवतः	पत्यवतः
७	१०	वात्सायणो	वात्सायनो
१३	१०	पेलुमूलतः	पीलुमूलतः
१३	२४	कर्णै	कर्णौ
१४	१७	विचिह्नं पन्यणे	विचिह्नपन्यपणे
१४	१९	केशाकेशी	केशाकेशि
१७	७	पादिकः	पदिकः
१७	२०	रुचोऽश्चः	सोऽश्चः
१८	९	रुचोऽश्चः	सोऽश्चः
१९	४	रुमासि	रुमरसि
१९	४	वत्स्या-	वत्स्या-
१९	८	वीन्द्रस्याचि	न्द्रस्याचि
२८	२१	पचते	पचेते
३०	२३	विशुम्भः	विशुम्भः
३३	१	मत्स्न	मृत्स्ना
३८	२२	पटवँ	पटवुँ
३९	२२	दुत्तरस्यैररचि	दुत्तरस्यैररचि
४०	१०	बाहर्पत्यादिषु	बाहर्पत्ययादिषु
५०	३०	धेन्वै	धेन्वै
५०	२३	अतिधेन्वै	अतिधेन्वै
५१	२०	श्रुवाम्	श्रुवाम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१	२१	प्रथुभ्रुवाम्	प्रथुभ्रुवाम्
५१	२४	संखन्धदाऽश्च	सम्बन्धादाहश्च ,
५२	२४	संयोगात्परी	संयोगात्परी
५३	२	कटप्रुवी	कटप्रुवीः
५३	१३	सुधियो	सुधियौ
५३	१९	भुवै	भुवी
५७	१५	क्षीरेपण	क्षीरपेण
५९	१९	धुर्यात्	धुर्यात्
५९	२१	इनादेशस्या	इनादेशस्या
६१	१७	पर्णधुट्	पर्णधुट्
६२	११	यत्ते	यत्ते
६२	२०	अलविध्वम्	अलाविध्वम्
६३	२१	कवर्गो	कवर्गो
६७	२६	प्रियद्यौ	प्रियद्यौः
६८	१४	यस्त्रि	युस्त्रि
७०	९	देव	देवि
७२	२०	स्वारी	सारी
७३	१	पूर्वो भवति	पूर्वोऽक् दीर्घो भवति
७३	९	सुहन्	सुहिन्
७५	६	आशो	आदेशा
७९	१८	तदन्तरादकारात्	तदन्तादकारात्
८२	१२	वा	वा
८२	१९	आवा	आवाभू

पृष्ठ	वर्णिक	अशुद्धं	शुद्धम्
८७	७	तपस्यो	तपस्यो
८७	१३	युद्धयो	युद्धम-
८७	१६	युद्धमभ्यं	युद्धमभ्यम्
८८	१०	अमणा	आमणा
८८	१८	अप्येताक०	अप्येताक
८८	१९	एतेना	एतेना
८९	५	अप्येताक०	अप्येताक
८९	६	एतेनाहारप्य	एतेनाहारप्य
९०	१९	स्त्रियमय	स्त्रियामय
९०	२०	प्रथमेव	प्रथममेव
९१	१४	तत्रः	तत्र
९२	९	सकारादः	सकारादौ
९२	१५	चतसृभिः	चतसृभिः
९२	२४	प्रियतचतसृभिः	प्रियचतसृभिः
९२	२४	शैरुचलु	शैरुक्
९६	१०	वर्तमानैभ्यो	वर्तमानेभ्यो
९६	१९	प्रत्ययान्ता	प्रत्ययान्ता
१०५	१४	यवानि	यवानी
१०५	१५	हिमारायादुरौ	हिमारायादुरौ
१०६	४	तादुणवच०	तादुणवच-
१०७	१४	कलमधात्	कलमाधात्
१०९	७	तद्वसक	सद्वसक
१०९	२३	भवती	भवति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
११०	१०	गौणी	गोणी
१११	५	ककारो	ककारे
११२	१८	ऊयेतिस्तान्तवे	ऊयोऽतिस्तान्तवे
११२	२१	कथायाः	कथायाः
११३	१४	सम्पन्नो	सम्पन्ना
११४	१५	तसन्त्यैश्च	तसन्तैश्च
११५	१५	मागिनी	मागिनि
११५	१६	एतेष्वितिकित्	एतेष्वितिकिम्
११५	२४	यक्ते	युक्ते
११६	१३	शलाका दीव्यन्ति	शलाकान् दीव्यन्ति
११३	२२	द्यूपपणो	द्यूतपणो
११७	१	शस्य	शतस्य
११७	९	ठयवतति	ठयवहरति
११७	२१	मवे	मावे
११८	३	नरिसुमोक्षणे	न असु मोक्षणे
११८	२३	भृत्यै रिति	भृत्यैरति
११९	११	नित्यकर्म मानिष्ठा	नित्याकर्मगमिष्ठा
११९	१८	शठदमक्रियेभ्यः	शठदमक्रियेभ्यः
१२०	५	देवदत्तेन	देवदत्तेन
१२०	१२	देवदत्त	देवदत्त
१२०	१९	अदे—	अधे—
१२२	१९	प्रयोगेऽप्रयोगे	प्रयोगेऽप्रयोगे
१२३	२	मयाभिः	मयाभिः
१२३	१६	देयैः	देयैः
१२३	२५	रक्षे	रक्षते

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
१२४	५	वुणो	वुणो
१२४	१४	द्रुह्यति	द्रुह्यति
१२४	१५	देवदत्ताये ष्यति	देवदत्तायेऽर्पति
१२५	१७	क्रुदुता	क्रुदुतः
१२५	१८	द्रुहिणा	द्रुहिणा
१२५	२५	दधि	दधि
१२६	१	धानिकः	धानिकः
१२६	९	प्रोतगृ-	प्रतिगृ-
१२६	१९	उत्पाने	उत्पातेन
१२६	२४	शलाघाधिभिः	शलाघादिसिः
१२७	१	शलीद्यते	शलाघते
१२८	२	तत्रेणाभय	तत्रोभयम्
१२९	३	विभेति	विभेति
१२९	१४	अपत्रिगर्तिभ्यो	अपत्रिगर्तेभ्यो
१३१	८	दास्यः	दास्याः
१३२	१७	होसोसामो	होसोसामो
१३२	२१	द्विवहुषु	एकद्विवहुषु
१३३	१०	क्ययोःसूपो	क्योःसूपो
१३३	१४	धिकाधिक-	धिकाधिक
१३८	४	हितौ	हेतौ
१३९	९	निवशते	निविशते
१४१	२४	आप्ते	आप्ये
१४१	१२	क्रमर्धातो	क्रमेर्धातो
१४३	१३	उत्स-	उत्स-

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	१	समीपृते	समिपृते
१४८	२२	आहते	आहते
१४८	२	आया	वीणा
१४८	२२	आयच्छते	आयच्छति
१४८	२३	आहन्ते	आहन्ति
१५०	१६	राद्याने	राध्याने
१५१	२	कुक्षिकया	कुक्षिकया
१५१	२५	द्येतादिगुणं	द्येतादिगुणं
१५३	१३	परीतोः	परानोः
१५३	२	अधीयमानो	अधीयमानो
पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
१५५	८	पेमानः	पेमानः
१५६	७	जागुषसमिन्धेवा	जागुषसमिन्धीवा
१५७	१७	चयन्ते	च चयन्ते
१५७	२२	वेत्तेरादा	वेत्तेरादा
१५८	५	चतुः	पेचतुः
१५८	१८	ओ इत्ये	ओइत् इत्ये
१५८	११	वेत्तिः	वेत्ति
१५८	१३	विदन्ते	विदन्ते
१५८(१)	१७	ब्रुव-	ब्रुव-
१५८(२)	१६	जागयात्	जागृयात्
१५८(४)	२	देशो	देशी
१५८	११	प्रचध्वम्	प्रचध्वम्
१५८	४	प्रचये	प्रचये
१५८	६	लुनीहि	लुनीहि
१५८	८	ब्रीहिष्वपति	ब्रीहीष्वपति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५९(५)	१०	प्रागेकशात्	प्रागेकशेषात्
,,	१३	संख्यवाचिनो	संख्यावाचिनो
१६१	२१	अन्योऽन्य	अन्योऽन्यस्य
१६२	१	गङ्गा	गङ्गा
१६२	८	द्वौमुनीवंश्यौ । षया- वुरणस्य	द्वौमुनी वंश्यौ। षयाकर- णस्येति द्विमुनिठया- करणस्य
१६४	५	द्योत्ये	अनये द्योत्ये
१६४	२४	पादान्त	पादातं
१६४	१३	सुवतं	सुवतं
१६४	२४	पादान्त	पादातं
१६४	२१	वर्तमान	वर्तमान
१६५	५	सुतणं सतषम-	सुतणं सतुषम
१६५	११	मर्गान्	मार्गान्
,,	१७	निन्दित पुरुषः	निन्दितः पुरुषः
१६६	१४	खलीत्का	खनौ क्का
१६६	२५	पूर्वादिन्यंशवाचिनि-	पूर्वादीन्यंशवाचीनि
१६७	१३	अशिना	अं शिना
,,	,,	ऽदन्तं	ऽत्तदन्त
,,	१९	भिक्षकेण	भिक्षुकेण
,,	,,	अहनि	अहनी
१६८	५	स्वयं धातौ	स्वयंधौतौ
,,	७	स्वयं	स्वयं
,,	१७	मातुमारुढयाः	मातुमारुढयः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२५	द्विपीयान्त	द्वितीयान्तं
१६९	१२	ईषदश्रतः	ईषच्छेतः
१६९	१९	वादेन खिञ्जः	पादेन खञ्जः
१६९	२४	आत्मन कृतम्	आत्मनाकृतम्
१७०	२	उयसा	उयपा
१७०	८	धन्यार्थः	धान्यार्थः
११	१९	रक्षितश्वेदरः	रक्षितः
११	२१	मित्येतत्सम-	मित्येतत्सम
१७१	१०	समासः	समासः ।
१७२	३	भवतोऽग्रपामिका	भवतोऽग्रपामिका
११	१५	साठ्वीकटचिर्षी	साठ्वीकटचिकीर्षी
१७३	३	इदमहिस्तम्	इदमहेः सुप्तम्
११	८	प्रकरणाद्वा	प्रकरणाद्वा
१७४	२	उयपाय	उयप्
११	१६	पात्रिसमितादयः	पात्रिसमितादयः
११	१७	११	११
११	२१	पिण्डिशूरः	पिण्डिशूरः
११	२२	गोष्ठपण्डितः	गोष्ठेपण्डितः
१७६	१२	दशाहीः	दशाही
११	२०	खसूची	खसूची
१७७	३	सामान्यनिमित्तेन	सामान्यनिमित्तेन
११	१०	विवक्षा	विवक्षाया
१७७	१४	पुरुषन्यायुःशूर-	पुरुषन्यायुःशूरः
११	४	शस्त्राव	शस्त्रीव

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८	८	हि	सिद्धं
•	१८	कुञ्जरैः	कुञ्जरैः
१७९	२४	युधरजन्	युधजरम्
१८०	१२	शुक्लभ्रुः	शुक्लवभ्रुः
•	२५	अशनीते	अशनीत
१८१	१३	णंददन्तोष्ठम्	णौदन्तोष्ठम्
•	१५	नयमानः	नयन्
•	१४	बहुनाम	बहुनाम
•	२०	वक्त्रौ	वक्त्रौ
१८२	१७	भ्रात्रर्त्थस्य	भ्रात्रर्त्थस्य
•	१८	सौदर्यौ	सौदर्यौ
•	•	भगिनी	भगिनी
•	१९	सुता	सुता
१८३	१३	वृद्धवाक्यै—	वृद्धवाक्यै—
•	१६	गायत्रीयग	गायत्रीयणी
•	२४	धवयोगोऽन्यार्थः	धवयोगोऽन्यार्थः—
१८४	५	प्रवताश्च	प्रवताश्च
•	९	वर्धम्	वर्धम्
•	१४	शुक्लं	शुक्लं
१८५	२	वधूवरी	वधूवरी
१८५	१८	व्यसुनाव	व्यसुनाव
•	२०	वाधना	वाधना
•	२९	दधिवारिणी	दधिवारिणी
•	२४	वह्वोऽर्था	वह्वोऽर्थाः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८६	८	नकुलं	आनकुलं
१८६	११	अश्वरथं	अश्वरथी
१८६	१५	अमलकानि	आमलकानि
१८६	१९	ठञ्जादिभ्यो	व्यञ्जनादिभ्यो
१८७	१५	पङ्खाः	पाङ्खाः
१८७	१८	आधत्यासनः	अधीत्यासनः
१८७	१९	क्रमवुः	क्रमकः
१८७	३१	नव्यः	नद्यः
१८७	२४	अजैगम्	अजैगम्
१८८	९	हस्त्यप्रवा	हस्त्यप्रवाः
१८८	१८	अग्रवतं	अग्रवणं
१८९	१	कङ्खादयः	कङ्खारादयः
१८९	१४	स्वर्थे	स्वर्थे
१८९	१७	यनत	तनय
१८९	९	किंधूः किंगौ	किंधूः किंगौ
१८९	८	अलकर्मणी	अलं कर्मणे
१८९	१७	समासाकाररस०	समासादत्त
१८९	८	परीयो	परौ यौ
१८९	१४	वतत	वर्तत
१८९	६	अन्तरगिरी	अन्तर्गिरि
१८९	१६	गवामन्वयात	गवामनुयात
१८९	१८	दुङ्गः	दुङ्गः
१८९	३	रक्तं	मक्तं
१८९	४	भुव	भुव

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
॥	९	चाष्टीन्तौ	चाष्टीवन्तौ
॥	२०	देशं वाचनार्थं	देशवाचनार्थं
१९९	४	द्वयं गलिप्रियः	द्वयञ्जुलप्रियः
॥	१	रह्	रह्
२००	९	ब्रह्मणः	ब्रह्मणः
२११	१०	जतिनाम्नोः	जातिनाम्नोः
२०१	१५	कालायसम्	कालायसम्
॥	१९	अश्वा उरः	अश्वाया उरः
२०२	४	ठ	मंख्याताहः
॥	२०	गोष्ठश्च	गोष्ठश्च—
॥	२३	भयात्	भूयात्
॥	२४	अशीविषये	आशीविषये
॥	२५	निश्रेयसं	निःश्रेयसम्
२०४	११	हप्रत्ययान्ता	हप्रत्ययान्ता
२०५०	४	पितृ पुं भावार्थः	पितृ पुं वद्भावार्थः
२०५	१७	रात्रीणां	रात्रीणां
२०६	२३	व्ययधनमुखं	व्ययधनमुखं
२०७	१५	कुष्ठगर्वादयो	कुष्ठगुर्वादयो
॥	१८	गन्धस्तोकमात्रो	गन्धः स्तोकमात्रो
२१०	२	खरखुरान्नस्	खरखुरान्नस्
॥	१५	वेः सुखगाः	वेः सुखगाः
२११	५	दुर्हदमित्रं	दुर्हदमित्रः
॥	१८	बहुब्रह्मबन्धुकः	बहुब्रह्मबन्धुकः
२१२	१५	शलुक	शलुकं न

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
॥	१८	॥ ०	न
॥	२१	॥ ०	न
२१३	१३	चतुष्टयेक	चतुष्टयेक
॥	२१	प्रजानां	प्रजानां
२१५	१५	न	०
॥	२३	कृति	तत्पुरुषे कृति
	२४	कृत्सि	कृत्सि
२१६	५	सूर्खः	सूर्खाः
॥	२२	गेढपद	गेढपद
२१७	१५	न	०
२१७	१७	नानान्दुः	नानान्दुः
२१८	७	ऋतामाङ्	ऋतामाङ्
२१९	४	देवताद्वन्द्व	देवताद्वन्द्वे
॥	९	प्यविस्कर !	प्यवस्करः
॥	११	मद्भुतं	मद्भुतं
॥	१२	वनस्वतिः	वनस्पतिः
॥	२२	मानिस्त्रेकार्थ	मानिस्त्रयेकार्थ
२२०	३	युवजानीः	युवजानिः
॥	५	सत्पतस्यमाने	सत्पतस्यमाने
॥	११	पट्टाभावः	पट्टाः भावः
॥	२५	अग्नायि	अग्नायी
२२१	१३	मित्यादः	मित्यादयः
२२१	१९	सौघ्रीमानी	स्तौघ्रीमानी
॥	१६	अरित्यस्वार्थे	अरित्यस्वार्थे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	५	हारिकायाशा	हारिकायाशा
"	१३	कती	कठी
"	२४	दूढभक्तिरस्य	दूढभक्तिरस्य
२२५	२	एकादकादूनै	एकादकादूदी
"	१०	पर्वता	पर्वताः
२२६	१७	धुग्भवति	लुग्भवति
२२८	१०	अमठयय	अमठ्यय
"	१८	रित्यदौ	रित्यादौ
"	२०	भ्रुशब्दस्य	भ्रूशब्दस्य
"	२३	चेद्दिगीशा	चेदनीशा-
२३०	२	अस्यति	अस्यसि
"	४	दीघा	दीर्घा
"	२१	काशशब्देनि	काशशब्द इति
२३१	६	निरुक् अतिरुक् अ- भिरुक्	नीरुक् । अतीरुक् । अ- भीरुक् ।
२३२	४	कोटराञ्जनादीनां	कोटराञ्जनादीनां
२३३	१२	अष्टन्	अष्टन्
२३४	१७	सएव	सइव
२४०	२३	पितुः स्वसा	पितृष्वसा
"	"	शनुग्वा	शलुग्वा
२४३	१४	प्रेतः	प्रतेः
"	२१	वसर्णे	वर्णे
"	२२	विष्ठारः	विष्टारः
"	१८	सूर्पणखा	शूर्पणखा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४४	१६-१७-	कोटावणम् फलीवनस्पतिर्ज्ञेयो ओषध्यः फलपाकान्ताः ओलतागुल्माश्च वीरुघः ।	केटरावणम् वृक्षाः पुष्पफलापगाः । ओषध्यः फलपाकान्ताः ओलतागुल्माश्च वीरुघः ।
२४५	२३	तस्योरपदस्य	तस्योत्तरपदस्य
२४५	६	गांधारय	गांधारयः
२४६	१८	विकारारस्या	विकारस्या
२४७	२	अशुप्रतिपादनं संभ्रमः ।	पुयोक्तुस्त्वरणं- आशुप्रतिपादने प्रयोक्तुस्त्वरणं संभ्रमः ।
२४८	९	शाकल्यं कात्सर्यं	साकल्यं कात्सर्यं
२४८	२०	कार्षायणा	कार्षायणा
२४८	९	कृताहो रुष-	कृताहोस्वित् पौरुष-
२४९	११	दुभयं सम्वन्ध-	दुभयसम्वन्ध
२४९	१६	द्विभयः	विभयः
२४९	२१	पृष्टयन्ति	पुष्टयन्ति
२४९	४	विवक्षते	विवक्षिते
२५०	१०	ईप्सा	वीप्सा
२५०	१३	नीय	नय
२५०	२१	द्वये	द्वयोः
२५०	१३	प्रयोक्तृधर्म	प्रयोक्तृधर्म
२५१	१४	पूर्वोक्ताव	पूर्वोक्ताव
२५३	३	स्वतामनात्	स्वमतात्
२५६	१३	प्रत्यया	प्रत्यया
२५८	१९	हास्तिशिर्या	हास्तिशीर्ष्या

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्
२५९	६	स्त्रिपिंशा
"	७	स्वगन्त
"	१६	श्रेतान्
२६०	११	रुकापपति
२६१	२३	षण्डन
२६६	१	यद्वर्णस्तस्य
२६८	२२	ठपलकरो
२६९	७	अस्वक्कादेः
२६९	२३	श्वापद
२७३	३	कीरुजंगल
"	१०	मिक्तुसिन्धवः
"	२१	राजपौरुष्य
२७४	१४	सार्वमुदकं
२७४	१०	विबलमाणः
२७६	४	अशपतः
"	५	मित्पादी
२७७	५	बुज्
२७८	१६	बड
२७९	२	मन्तरादिभ्यो
"	८	अन्तरो
२८३	११	अतयडो
२८५	१८	पैलेयः
२८८	१	णाडवेयो
२८९	८	अन्तरो

शुद्धम्
स्त्रिपिंश
स्वगन्त
श्रेयान्
रुकावयति
षण्डनि
यद्वर्णस्तस्य
अलकरो
अस्वक्कादेः
श्वपद
कीरुजंगल कीरुजांनकः
सक्तुसिन्धवः
राजपौरुष्यं
सार्वमुदकं
विबल्यमाणः
अश्वपतः
मित्पादयः
बुज्
बड
मन्तरादिभ्यो
अन्तरो
अतयड
पैलः पैलेयः
णाडवेयो
अन्तरो

५४	पंचि	अशुद्धम्	शुद्धम्
॥	१९	यणिर्वा	यणिर्वा वाठर्वायणीय
२९३	५	शास्त्रेयः	शास्त्रेयः
२९५	९	स्वार्थकस्य वे	स्वार्थिकस्य
		र्यटो	त्रेर्लोपो
॥	२३	यस्काः	यस्काः
२९६	१८	यजोद्वयेकेषु	यजोदेर्द्वयैकेषु
॥	२१	अङ्गीरसः	अङ्गीरसाः
२९९	१	पर्ववत्	पूर्ववत्
॥	३	दायनियः	दायनीयेः
॥	३	यमुद्यात्पि	यमुन्दात्पि
३००	१९	विदायद्यञ्	विदाद्यञ्
३०२	१४	आह्वाम्	आह्वाम् ।
३०३	१६	पुरुषेयो	पौरुषेयो
३०४	१६	वार्जिता	वर्जिता
३०८	२	मालिका	मलिका
॥	४	पटलः कुदः	पटलं कुदः
॥	८	बहिः	ब्रीहिः
३०९	२५	त्रिविद्यः	त्रैविद्यः
॥	९	नैयामकः	नैयामिकः
३१०	१७	मीमांसाम	मीमांसासामः
॥	५	लौक्यवित्तिकः	लौक्यवित्तिकः
३१४	१९	शार्करोयः	शार्करोयः
३१७	१८	प्रथमान्त	प्रथमान्त
३१८	११	शुक्तीयं	शुक्तीयं

पृष्ठ	पंक्ति.	अशुद्धम्
३१९	१०	कांयी:
३२०	१६	प्रत्ययान्ते
३२१	२४	राज्यते
३२२	८	रक्तेरण
३२३	२२	यथाहित
३२४	३	वृत्ती
३२५	३	ढण एत्य
३२६	२०	तन्नत्य यन्नत्य
३२८	१८	गोतमी
३३०	२	दुसंज्ञिकात्
३३०	२३	वृजिक
३३१	२५	श्यामायनक
३३२	१	ताये
३३३	११	चाक्रवर्तक:
३३४	१५	कीलान्यत्र
३३५	२३	एतन्नागरिके
३३६	१९	पदाद्यात्स
३३७	११	सामानादि
३३८	१	आहुं
३३९	८	कदम्ब
३४०	१८	तस्यक:
३४१	५	चित्तेत
३४२	२२	भीषिक:
३४३	३	प्रादोषक:
३४४	३	सप्तम्यन्तार्थ:

शुद्धम्
कायी
प्रत्ययान्ते
राज्यते
रक्तेठण्
यथाविहितं
तत्ती
ढण घ एत्य
तन्नत्य: यन्नत्य:
गोमती
दुसंज्ञकात्
वृजिक:
श्यामायनक:
तीये
चाक्रवर्तक:
कीलोऽन्यत्र
एतन्नागरिका:
पदाद्यात्माक:
समानादि
आहुं
कदम्ब
तस्यक:
चित्तेती
भीषिक:
प्रादोषिक:
सप्तम्यन्तार्थ:

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
॥	३	निद्यते	निद्येते
३४७	५	दृश्य,	दृश्ययी
३४८	२०	भवति	नभवति
॥	२२	पुरोडाशाभ्यां	पुरोडाशाभ्यां
३५५	१५	विठनमवति	
३५६	१५	नटसूत्र	नटसूत्रे
॥	१४	पीलुमूलतः	पीलुमूलतः
३५७	१८	सर्व	सर्वचर्मोणः सर्व
३५६	१७	वृत्तिकः	वृत्तिकः
१६०	११	तुदि	तूदी
॥	३	पूर्वभांचयः	पूर्वभांचयाः
॥	१७	शालातुरीयः	शालातुरीयः
॥	१७	शालातुरीयः	शालातुगच्छ
३६१	३	रीपतितुत्य	परिहृत्य
३६३	६	व्रातिनः	व्रातीनः
॥	१३	वर्तते	वर्तते
॥	१५	वैवध की	वैवधिकी
॥	२०	विद्यते	निर्वृत्ते
३६४	३	किरिमे	किरिमे
॥	५	पक्विसम्	पक्विसम्
॥	१८	मौद्रीयाकाग	मौद्रीयकागूः
॥	२१	ओजाविभ्यः	ओजसादिभ्य
॥	२५	वर्ततते	वर्तते
१६६	५	रक्षदुच्छतोः	रक्षदुच्छतोः

पृष्ठ	पंक्ति	शुद्धम्	शुद्धम्
३६५	१९	पविथम्	
३६९	२१	विक्रयं	
३७०	२४	याष्टिकः याष्टिकी	
३७१	२०	भातुः ।	
३७३	२	नवज्ञादिभ्यो	
३७३	३	पाकयाज्ञिकः	
३७३	१६	तृतीयं गर्जि विद्युत्	
३७४	१२	नदीयानः	
३७५	११	चतुर्गोसिकः	
३७५	१८	साणु	
३७५	१९	लनसृजिः	
३७५	२२	क्रोशजति	
३७६	९	पथानं	
३७६	१७	रथालादैः	
३७६	२४	योग्य कर्मस्यां	
३७७	१	द्वैरूपयम्	
३७७	५	आग्निच्छेदरीका;	
३७७	१८	ठण्	
३७७	२४	तास्तयम्	
३७८	१०	कर्मण्यं	
३७८	१२	अदिष्टः	
३७८	२१	चतुर्थभूतः	
३७९	८	धरासा	

परिपथम्
विक्रये
याष्टीकः याष्टीकी
भक्तिः ओदनः
नवगज्ञादिभ्यो
पाकयाज्ञिकः
तृतीयं गर्जितं
विद्युत्
मधीयानः
चातुर्गोसिकः
साणु
लनसृतिरस्य
क्रोशजति
पथानं
रथालादैः
योग्यकर्मस्यां
द्वैरूपयम्
आग्निच्छेदरीकी
ठाण्
तास्तय
कर्मण्यम्
आदिष्टः
चतुर्थभूतः
धरासा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२०	ह्रैसमीकः	ह्रैसमिकः
११	२१	वर्षान्दश्च	वर्षादश्च
३८	२१	समयात्पाप्यात्	समयात्प्राप्तात्
११	२२	प्राप्तीपाधिधिके	प्राप्तीपरधिकत्
३८१	२	चिकेभ्यः	केभ्यः
३८१	१९	ऐकारिकः	ऐकागारिका
३८४	४	साहस्रम्	साहस्रम्
३८७	१८	श्रीभक्षिक	श्रीभिक्षिकः
११	१	साप्ततिकम्	साप्तकम्
३८८	१०	ज्ञातेदिते	दंशे
३९०	१४	प्रत्ययान्ता	प्रत्ययान्ती
११	२१	भारभालार्थ	भारभूतार्थ
११	१९	पञ्च	पञ्चः
११	१४	यज्ञीनः	यज्ञियः
११	६	जकः	जिकः
११	६	द्विकुलीजीनः	द्विकुलिजीनः
११	६	द्वेकुलिजीकः	द्वेकुलिजिकः
११	८	तदति	तदिति
११	२१	बलीवर्दलीः	बलीवर्दः
११	२२	दाक्षिणीयः	दक्षिणीयः
२९५	१६	युधानात्	युधानात्
११	१७	गार्हिपत्यो	गार्हपत्यो
११	१८	कोमातृवयस्य	कामातृवयस्या
३९६	१९	प्रतिजनीनः	प्रातिजनीनः

पृष्ठ	पं. क्रं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
४००	१०	चद्रीय	चद्रीय
,,	११	परिखास्ययात्	परिखास्ययात्
,,	२२	प्रथमान्तात्	प्रथमान्तात्
४०१	२१	युच्यते	युच्यते
४०१	१५	अपाटम्	अपाटम्
,,	१६	अबुधस्तस्य	अबुधस्तस्य
४०५	१५	काशनिवन्	काशनिवन्
४१०	१७	अभ्यकश्च	अभ्यकश्च
४११	८	टकारो	टकारो
,,	११	कर्कभूकणः	कर्कभूकणः
४१३	१	अध्वन् शठदा	अध्वन् शठदा
४१३	१४	पुत्रया श्रीणाः	पुत्रपीत्रीणः
,,	१४	पौत्रांश्च	पौत्रांश्च
४१७	११	द्योतनेषु	द्योतनेषु
,,	१५	चत्वरिशय	चत्वारिंशम्
४०२	१०	क्षेत्रीयो	क्षेत्रियः
,,	२	बृहद्देः	बृहद्देः
४२१	२२	नान्वेष्टा	नान्वेष्ट
,,	२४	तेनार्था	तेनार्थान
,,	२२	व्यानर्थाभ्यो	व्यानर्थाभ्यो
४२२	२	दायहाचिनः	दायहाजिनिकः
,,	२१	हारिणी	हारिणि
,,	२२	,,	,,
,,	४	अनुपदादीन्	अनुपदादिन्
४२६	१३	भूमिनिम्दा	भूमनिम्दा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४२६	७	पालिनः	पलालिनः
४३३	२	तत्सन्धियोगे	तत्सन्धियोगे
४३५	१३	विभट्ट	निभट्ट
४३९	५	स्वार्थिका	स्वार्थिकाः
४४०	५	चेपति	चेपेति
॥	१३	वृत्तिनः	वृत्तनः
॥	१४	मन्त्रतो	मन्त्री
४४२	२	हराकस्मिन्	एतांभीन्
४४३	४	एशमः	ऐशमः
४४६	२४	परिष्ठात्	परिष्ठात्
४४७	१३	अवध्यपेक्षस्त	अवध्यपेक्षस्त
४४२	८	दियेनाच	देयेनाच
॥	१६	देवादिभ्यो	देवादिभ्यो
॥	२२	शास्	शस्
॥	२२	निष्टे निष्ठेऽच	मिष्ठेऽनिष्ठे च
४५३	४	सतिशो	सन्त्यशो
४५४	४	स्वार्थिकानां	स्वार्थिकानां
४५६	५	गुणमन्थिषायी	गुणभिषायी
॥	२२	पपत्कल्पा	पयस् कल्पा
४५७	॥	भवेत्येष	भवत्येष
४५८	१४	योऽव्यन्तथाच	योऽव्यन्तयोऽच
॥	१	पपत्वाद	कपत्वाद
॥	२५	पचतकी	पचनकि
॥	०	४५८	४५८
४५९	९	एवकि	एवकी

